TARİHÎ VE ETİMOLOJİK TÜRKİYE TÜRKÇESİ LUGATİ

ANDREAS TIETZE

azmak = entarten
= stören, verstören } Blau Bor

az- ZajKD 28[32]
aufbegehren M. Kaşg. 16
revoltieren, s'égarer Abu Hayyan 9
Turfan Index 467
Radl 556
(tadeln ?) Eşref 0 11₅
(starke Schmerzen erzeugen) Kevvecat 74 15
(sich losreissen, Schiff) AC Gün 46,13

bir arada
Pembe 142₆
bir araya toplanmak Pembe 143[9]
bir araja gäldilär fiese AP 34[12]
bir araja cäm' oldylar fiese AP 204[10]
bir araya toplayıp (77) Muharrem ayı pireska
Rep bir arada Çulluk 207[9] 342[8]

Ağaca çıkan keçinin
ağaca çıkan oğlağı olur
C Cevat

az kaldı [141]
O söylemeseydi az kaldı sarımsaklı cacığı yemiş gitmiştim
Pembe 74₁₆
az kaldı ölüyordum Pembe 67[11]
az kaldı alacaktım Pembe 94
Bâr-ı hicab az kaldı beni ezecekti Fuhş 88₄
az kalmış dizim parçalanacakmış
Fuhş 221[7]
az qaldy-ki hälāk ola TQyrq 117₄

azıcık (adv.)
Diş kirası 47
vgl. ıcık Δ

İKİNCİ CİLT
C-E



TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ



TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ

TARİHÎ VE ETİMOLOJİK TÜRKİYE TÜRKÇESİ LUGATİ

ANDREAS TIETZE

İkinci Cilt

C – E

Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati

Türkiye Bilimler Akademisi
Piyade Sokak No 27, 06690
Çankaya - Ankara
Tel: 0312 442 29 03
www.tuba.gov.tr

ISBN: 978-9944-252-78-2 (tk.)
ISBN: 978-9944-252-80-5 (2. cilt)

Proje Yöneticisi
Ahmet Cevat Acar
TÜBA Başkanı

Editör
Semih Tezcan

İletişim ve Koordinasyon
Aynur Odabaş

Dizgi
Sena Dogan
Ece Yavuz

Grafik Tasarım
Ece Yavuz - Fatih Akın Özdemir

Birinci Baskı
1100 adet

Baskı Yeri, Tarihi
Ses Reklam Matbaacılık, ANKARA
Aralık 2016

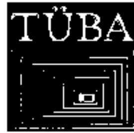
TARİHÎ VE ETİMOLOJİK TÜRKİYE TÜRKÇESİ LUGATİ

İkinci Cilt

C – E

ANDREAS TIETZE

TÜBA Yayını Editörü: Semih Tezcan

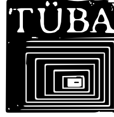


TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ

Ankara
2016

Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati'nin
2002 yılında yapılan, C–E harflerini de içine alan
birinci cildinin hazırlanmasında yardım edenler:

Helga ANETSHOFER, Koliadis ANTONİOS,
Sena DOGAN, Can EKTER, İnanç FEIGL,
Diana KARABINOVA, Hakan T. KARATEKE,
Şule PFEIFFER-TAŞ, Walter POSCH, Walter SCHEITHAUER,
Ben TIETZE, Kerstin TOMENENDAL,
Sevim YILMAZ–ÖNDER



TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ

TÜBA Yayını Editörü: Prof. Dr. Semih TEZCAN

TÜBA Yayını Editör Yardımcıları:
Doç. Dr. Helga ANETSHOFER, Prof. Dr. Nurettin DEMİR,
Dr. Sena DOĞAN, Dr. Meriç KURTULUŞ,
Rubabe TAGHİZADEZONUZ M. A., Prof. Dr. Şule PFEIFFER-TAŞ
Doç. Dr. Nuran TEZCAN, Prof. Dr. Emine YILMAZ,
Doç. Dr. Sevim YILMAZ–ÖNDER

Bu cildin hazırlanmasında
kendilerine yöneltilen sorulara
cevap vererek katkıda bulunanlar:
Prof. Dr. Marcel ERDAL, Dr. Ingeborg HAUENSCHILD,
Prof. Dr. Christos TZİTZİLİS

İÇİNDEKİLER

HURUFAT

Kitabımıza esas olan bugünkü standart Türkiye Türkçesi (BSTTk.) olduğu için, transkripsiyonda (yazı çevrimi) kullanılan harfler de mümkün olduğunca BSTTk.nde geçerli hurufattan seçilmiştir. Mesela "cīm" harfi için Arap dili çalışmalarında yaygın olduğu şekliyle "**ǧ**" değil "**c**" harfi kullanılmıştır. Latin alfabesini kullanmayan dillerdeki kelimeler (mesela Slav dillerinden alınan kelimeler) transliterasyonla (harf çevrimi) Türk harflerine aktarılmış ve icap ederse telaffuzları fonetik işaretlerle gösterilmiştir.

Yunanca kelimeler orjinal imlaları ile tespit edilmiş ve ardından telaffuzları Türk harfleriyle gösterilmiştir. Klasik Yunanca ve Yeni Yunanca kelimelerde bu dillere ait bilim dallarında yaygın olarak kullanılan telaffuz şekilleri kaydedilmiş, nadiren her iki telaffuz şekli de verilmiştir.

Arap hurufatlı dillere, yâni Arapça, Farsça, Kürtçe ve Osmanlıcaya, ait kelimelerde Türkiye'de yaygın olan transkripsiyon (yazı çevrimi) sistemi uygulanmıştır. Mesela Anglo–Sakson sisteminde ligaturla /**sh**/ ve *Deutsche Morgenländische Gesellschaft*'ın sisteminde köşeli ters şapka (*hač*ek) ile **ˇs** olarak transkribe edilen harfi biz **ş** ile gösterdik. Diğer harfler için aşağıdaki listeye bakınız.

Ermenice, bu eserde Ermenicenin Anadolu şivesi anlamında kullanılmaktadır.

Ermeniceden Türkiye Türkçesine geçen kelimeler genellikle şivelerden kaynaklandığı için Türkçede bu diyalektlerin telaffuzunu muhafaza etmişlerdir.

Batı ve Doğu Ermeniceleri Eski Ermeniceden (Klasik Ermenice) gramer bakımından farklıdır. Bununla beraber Batı Ermenicesi diğer şivelerden telaffuzda ayrılır; ms. *tenues (tonsuz, sert kapantı sesleri* **p**, **t**, **k**) yerine *media (tonlu kapantı sesleri* **b**, **d**, **g**) telaffuz edilir (/**b**/ yerine /**p**/, /**c**/ yerine /**ç**/ vs.), *aspirata (soluklu ünsüzler)* aynen telaffuz edilir. Ama Batı ve Doğu Ermenicesi arasındaki fark en çok edebî dilde görülür. Şiveler bu ayrımı bütün noktalarda açık bir biçimde ortaya koymazlar, yâni Ermenicenin Anadolu şivelerinin hepsi Batı Ermeniceye ait değildir. Örneğin Van'da konuşulan Ermenice en azından fonetik olarak Doğu Ermeniceye denk düşmektedir. Bunların dışında öbür diyalektler de Batı/Doğu ayrımı kurallarına uymazlar. Bu nedenle biz diyalektlerin konuşulduğu yerleri de gösteriyoruz: **Erm. (diyal. Van).**

Burada Ermenice kelimeler transliterasyonla (harf çevrimi) aktarılırken kısmen Ermenicenin milletlerarası transkripsiyon sistemine uymayan kullanımlar yaptık (ms. /**j**/ harfi yerine /**dz**/ kullanılması vs.). Bu kitapta aspirata (soluklu ünsüzler) bir apostrof ile gösterilmiştir (ms. /**p'**/, /**k'**/, /**ç'**/, /**t'**/, /**ts'**/). Ermenice *tenues (tonsuz, sert kapantı sesleri* **p**, **t**, **k**) ve *aspirata (soluklu ünsüzler)* Türkiye Türkçesi'ne *tenues (tonsuz, sert kapantı sesleri* **p**, **t**, **k**) olarak yansır, yani /**p**/ ve /**p'**/: /**p**/; /**ç**/, /**ç'**/, /**ts**/ ve /**ts'**/: /**ç**/; /**k**/ ve /**k'**/: /**k**/; /**t**/ ve /**t'**/: /**t**/).

ARAP HARFLERİ İÇİN TRANSKRİPSİYON (YAZI ÇEVRİMİ) İŞARETLERİ

harf	adı	transkripsiyon (yazı çevrimi) DMG'ye göre	sözlükte kullandığımız	Arapça Ar. telaffuz	Farsça Fa. telaffuz
ء	hemze	ʾ	'	hafif kesme	~
ا	elif	ā	a, ā	/a/ ile /e/ arası	~
ب	be	b	b	/b/	~
پ	pe	p	p	—	/p/
ت	te	t	t	/t/	~
ث	se	ṯ	ṯ	İng. ba<u>th</u> gibi	/s/
ج	cîm	ğ	c	/c/	~
چ	çîm	č	ç	—	/ç/
ح	ḥâ	ḥ	ḥ	aspirasyon ile çıkan kuvvetli /h/	/h/
خ	ḫı	ḫ	ḫ	kuvvetli ve frikatif /h/, Alm. do<u>ch</u> gibi	~
د	dâl	d	d	/d/	~
ذ	ẕâl	ḏ	ḏ	İng. <u>th</u>ere gibi	/z/
ر	re	r	r	/r/	~
ز	ze	z	z	/z/	~
ژ	je	ž	j	—	/j/
س	sîn	s	s	/s/	~
ش	şîn	ş	ş	/ş/	~
ص	ṣâd	ṣ	ṣ	kalın /s/	~
ض	ḍâd	ḍ, ż	ḍ	/d/ ile /z/ arası	/z/
ط	ṭı	ṭ	ṭ	kalın /t/	~
ظ	ẓı	ẓ	ẓ	kalın /z/	/z/
ع	ʿayın	ʿ	ʿ	sert kesme	~
غ	ġayın	ġ	ġ	arka damağa yakın, kalın /g/	~
ف	fe	f	f	/f/	~
ق	ḳâf	q	ḳ	sert /k/	~
ك	kef	k	k	yumuşak /k/	~
گ	gef	g	g	—	/g/
ل	lâm	l	l	/l/	~
م	mîm	m	m	/m/	~
ن	nûn	n	n	/n/	~
ه	he	h	h	/h/	~
و	vâv	w,u	v,w,û	İng. <u>w</u>hy gibi; uzun /u/,/v/	~
ى	ye	y,ī	y,ī	/y/, uzun /i/	~

DMG: Alman Doğu Araştırmaları Derneği
* ~ işareti telaffuzun Farsçada aynı olduğunu gösterir.
* — işareti harfin Arapçada bulunmadığını gösterir.
* Farsça alfabede *he* harfi *vâv* harfinden sonra gelmektedir.

OSMANLICA

harfler	transkripsiyon (yazı çevrimi)	telaffuz
ا/آ	ā, a	uzun */a/*, */a/*
ء	ʾ	hafif kesme
ع	ʿ	sert kesme
ب	b	*/b/*
ج	c	*/c/*
چ	ç	*/ç/*
د	d	*/d/*
ذ	ẓ	sert */d/*
	e	*/e/*
	ė	EOsm. ve Az. Tk.nde */i/* sesine yakındır
ف	f	*/f/*
گ	g	*/g/*
غ	ġ	arka damağa yakın, kalın */g/*
ه	h	*/h/*
ح	ḥ	*/h/*
خ	ḫ	sert */h/*
ژ	j	*/j/*
ك	k	*/k/*
ق	ḳ	sert */k/*
ل	l	*/l/*
م	m	*/m/*
ن	n	*/n/*
و	v, ō, ū, o, u, ö, ü	*/v/*, uzun */o/*, uzun */u/*,*/o/*,*/u/*,*/ö/*,*/ü/*
ڭ	ŋ	genizden gelen */n/*
پ	p	*/p/*
ر	r	*/r/*
س	s	*/s/*
ص	ṣ	kalın */s/*
ث	s̱	*/s/*
ش	ş	*/ş/*
ت	t	*/t/*
ط	ṭ	sert */t/*, velar (arka damaksıl) ünlülü Tk. kelimelerde kalın */d/* veya */t/* ms. *daġ* veya *toz*
ى	y, ī, i, ı	*/y/*, uzun */i/*, */i/*, */ı/*
ز	z	*/z/*
ذ	ẕ	*/z/*
ظ	ẓ	sert */z/*
ض	ż	sert */z/*

* 19. asır metinlerinde ünlüler için bugünkü Türkiye Türkçesindeki harfler kullanılmış, ünsüzler ise metinde bulundukları gibi aktarılmışlardır. Bu kurala yalnızca birkaç kelime istisna oluşturmaktadır (ms. **alub**, **içün** gibi).

* Osmanlıca kelime ve metinlerin transkripsiyonunda 19. asrın başına kadar iki ünlü arasındaki **/g/** ve **/k/** harfleri **/g/** ile, 19. asırdan sonra ise **/ğ/** ile gösterilmiştir. (*degil* > *değil* gibi)

* Azerbaycan Tk. açık **/e/** fonemi (**ə** harfi), **/â/** ile gösterilmiştir.

Ferec ba'd eş-şidde'nin Budapeşte nüshasındaki özel yazım ve transkripsiyon (yazı çevrimi) biçimleri için b. **â** ⊡.

YUNANCA İÇİN TRANSKRİPSİYON (YAZI ÇEVRİMİ) İŞARETLERİ

	Klasik Yunanca (EYun.)	Yeni Yunanca (BizYun.* ve Yun.)
α	a	a
β	b	v
γ	g	ġ (/e/ ve /i/ sesinden önce y)
δ	d	d̲
ε	e	e
ζ	z	z
η	ē	i
θ	th	t̲
ι	i	i
κ	k	k
λ	l	l
μ	m	m
ν	n	n
ξ	ks	ks
ο	o	o
π	p	p
ρ	r	r
σ, kelime sonunda ς	s	s
τ	t	t
υ	u,ü	i
φ	ph	f
χ	kh	h̯ (ardından /e/ veya /i/ gelirse Alm. ich gibi)
ψ	ps	ps
ω	ō	o
Birleşik harfler		
ει	ei/ē	i
αι	ai	e
αυ	au	av/af (sessiz ünsüzlerden önce)
ευ	eu	ev/ef (sessiz ünsüzlerden önce)
οι	oi	i
ου	ou/ū	u
μπ	mp	b/ mb
ντ	nt	d/ nd
γγ (γκ)	ng (nk)	g/ng
τζ	c	c

**BizYun. Bizans Yunancası*

ERMENİCE İÇİN TRANSKRİPSİYON (YAZI ÇEVRİMİ) İŞARETLERİ

harfler		Doğu Ermenice	Batı Ermenice	Sözlükte kullandığımız
Ա	ա	a	a	a
Բ	բ	b	p	p (b)
Գ	գ	g	k	k (g)
Դ	դ	d	t	t (d)
Ե	ե	e	e	e
Զ	զ	z	z	z
Է	է	ē	ē	ē
Ը	ը	ä/ə	ä/ə	ä
Թ	թ	t‘	t‘	t‘
Ժ	ժ	ž	ž	j
Ի	ի	i	i	i
Լ	լ	l	l	l
Խ	խ	x	x	ḫ
Ծ	ծ	c	j	dz (ts)
Կ	կ	k	g	k (g)
Հ	հ	h	h	h
Ձ	ձ	j	c	ts (dz)
Ղ	ղ	ł	ł	ğ
Ճ	ճ	č	ǰ	c(ç)
Մ	մ	m	m	m
Յ	յ	y	y	y
Ն	ն	n	n	n
Շ	շ	š	š	ş
Ո	ո	o	o	o
Չ	չ	č‘	č‘	ç‘
Պ	պ	p	b	p (b)
Ջ	ջ	ǰ	č	ç (c)
Ռ	ռ	ṙ	ṙ	ṙ
Ս	ս	s	s	s
Վ	վ	v	v	v
Տ	տ	t	d	d(t)
Ր	ր	r	r	r
Ց	ց	c‘	c‘	ts‘
Ւ	ւ	w	w	w
Փ	փ	p‘	p‘	p‘
Ք	ք	k‘	k‘	k‘
Օ	օ	ō	ō	ō
Ֆ	ֆ	f	f	f
	ու	u	u	u

TOPLU BAKIŞ MADDELERİ

Maddelere göre

İkinci Cilt

cami	kelime sonundaki ***ayn*** /ʿ/ harfi Tk.de sessiz harf olarak telaffuz edilmez, fakat bir ek geldiğinde kelime sonunda bir harf varmış gibi işlem görür
canan	Fa. çoğul eki ***-ān/-yān***'ın Tk.de tekil olarak kullanılması
cangüdaz	Fa. 'eriten' manasındaki ***-güdaz***
canperver	Fa.dan alınma kelimelerdeki 'besleyen, beslenmiş' manasındaki ***-perver***
cartadak	ses taklidi veya ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) kelimelere takılan ***-adak/ -edek***, zarf
Ceneviz	İt.dan Tk.ye giren coğrafya terimleri arasında ***-ız/-iz*** (< İt. ***-ese***) ile bitenler
cengâver	Fa.dan alınma kelimelerdeki 'getiren, götüren' manasındaki ***-āver***
cer cehiz	bu tip terkiplerle kelimeye şümullü bir mana kazandırılır
cırlavuk I	EOsm.da ve AD.nde bazı kelimelerde ünlüden sonra görülen ***-(ı)k*** ekinin***- yık/-vuk*** varyantı; nomen concretum (somut isim) yapar
cızıktır-	***-(ı)ktır-*** genişlemesi, fiile iterativum–diminutivum (tekrarlama-hafifletme) anlamı verir
cinaze/cenaze	nomen actionis'ten (oluş ve kılış ismi) nomen concretum hâline gelmiş kelimeler
çabuksana (b. **çabuk** I)	nidalara eklenen ***-sana*** genişlemesi
çakal I	kelime başındaki /***ş***/ sesinin /***ç***/'ye dönüşmesi
çakırga/çakırka	hayvan ve bitki isimleri yapan ***-ga*** eki
Çankırı/Osm. **Kângırı**	Yun.dan gelen kelimelerde baştaki /***ky***/ sesi AD.nde /ç/'ye dönüşür
çat I[1]	ses taklidi kelimelerden morfolojik genişleme imkânları (ms. ***-ıl*** ~ ***-ır, -la-***, ***-da-,-dı/-tı***)
çat I[2]	tabiat seslerini taklit eden kelimelerde dünya dillerinde ortak sesler (ms. su sesi için *ş*)
çatal	fiilden nomen instrumenti (alet ismi) ve sıfat yapan ***-(a)l*** eki
çekeleve	bazı Yun. kelimelerin başındaki /***s***/ veya /***ş***/'nin /***ç***/'ye dönüşmesi
çekem	ölçü birimi anlamında isimler yapan ***-am*** eki

çekince	fiilden nomina actionis (oluş ve kılış isimleri) yapan ***-ınca*** eki bazen bir kılışın ürününü de belirtir
çelmik	fiilden bir kılışın nesnesi veya ürünü anlamında isimler yapan ***–mık*** eki
çemenzar	Fa. bir nesnenin çokça mevcut olduğu yerleri belirten ***–zār*** eki
çepakin	herkesin anlamadığı kelimeler icat edilerek Tk. kamufle edilerek konuşulurdu
çeyne-/çeğne-	palatal (öndamaksıl) kelimelerde /***y***/ ile /***ğ***/ sesi arasındaki farkın zamanla unutulması; fakat yazıda korunması
çezgin-/çizgin-/çegzin-	***-gın*** genişlemesi fiilden medial anlamlı geçişsiz fiiller yapar
çığırtkan	çığırtan değil çığıran kimse: izahı hece sonundaki /***r***/'nin fonetik hususiyetindedir
çığırtmaç	***–maç*** ile biten meslek isimleri
çıkar-	***-ar–*** causativum (ettirgenlik) genişlemesi
çıldırasıya	gelecek zaman partisipi ***–(y)ası*** + gerundium limitativum (sınırlayıcı zarf fiil) manasında dativus hâli, zarf
çırlak çıplak	başı ve sonu aynı olan iki kelimeli terkipler (alliteratif, aliterasyonlu)
çokra-	***-ra-*** genişlemesi ses taklidi köklerden fiil yapar
çolak	***-ak*** eki fiilden participium activum (etken sıfat fiil, aktif partisip) şeklinde sıfat ve nomen agentis (bir işi yapan, meslek sahibi ismi) yapar
çömel-	fiilden geçişsiz fiiller yapan ***–al–*** genişlemesi
çulaki/çülâki/çulhaki	Yun. ***–áki*** küçültme eki Tk.de mensucat isimlerinde vardır
çuvaldız	Fa. ***-duz*** 'dikiş diken' (< ***dūḫtan*** 'dikmek') manasındaki fiil unsuru
daban I/taban	EOsm.da kelime başındaki /***ṭı***/ harfi hem /***d***/ hem de /***t***/ okunabilir; velar (arka damaksıl) ünlülü kelimelerde media ve tenuis için Ar. yazıda kelime başında /***ṭı***/ kullanılırdı
dadaş	şahıs adlarına takılan küçültme ve okşama eki ***-(o)ş***
damak	simulativum (benzerlik) anlamında isimden bir vücut parçasını betimleyen isimler yapan ***-ak*** eki
damzur-/damzır-	***-(ı)z-*** causativum (ettirgenlik) genişlemesi çok az örnekte yaşar
dansöz	Fr.'dan alınma müennes nomina agentis (yapan isimleri, meslek sahibi isimleri) yapan ***–öz < -euse*** eki

depegen	bir şeyi sık sık ve âdet olarak yapmak manasında fiilden partisip ve dolayısıyla sıfat yapan ***-agan*** genişlemesi
Der-i Sa'adet/ Dersaadet	kimi çok kullanılan Fa. izafetlerde kelimeleri birbirine bağlayan ***/i/*** unutulmuş ve düşmüştür
destdiraz	Fa.dan Osm.ya geçmiş, bir isimle onu takip eden bir sıfattan kurulu kelimeler
devrilin-	edilgen-dönüşken bir anlam veren ***-(ı)lın-*** genişlemesi
dıkız/tıkız	fiilden sıfat yapan ***-(ı)z*** eki
dınç/dinç	bugün sıfat yapan ***-(ı)nç*** eki ETk.'de nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapardı
didikle-	iterativus (tekrarlama) ve intensification (yoğunlaştırma) manası katan ***-(ı)kla-*** genişlemesi
dikiz geç-	***geç-*** yardımcı fiili ile yapılan argo terkipler
dişlek II	doğrudan ***diş*** ismine takılmış olan ***-lak*** genişlemesinin kendine has manası vardır
diz	Aslında nesnesiz olan bir fiilin iç nesne (internal object) alması durumu (***diz çök-***)
doluksa-	diminutivum (hafiletme) manası veren ***-(ı)ksa-*** genişlemesi orta-dönüşken fiiller türetir
düdüklü	Sıfatın nomina instrumenti (araç isimleri) olarak appellativum (cins isim) hâline gelmesi
dürtüşle-	iterativum (tekrarlama) ve diminutivum (hafiletme) manasında fiilden fiil yapan ***-(ı)şla-*** genişlemesi
ellik II	isimden isim yapan ***-lık*** ekinin nomen collectivum (topluluk) fonksiyonu
emerce	***-(a)rca*** fiil kökünün manasından aktif partisip isimler yapar
evcimen	sıfatın manasını kuvvetlendiren ETk. ***-man***

TOPLU BAKIŞ MADDELERİ

Takılara göre

İkinci Cilt

Açıklama sonlarında bulunan parantez içindeki kelimeler ilgili paragrafın geçtiği maddeyi göstermektedir

-adak	ses taklidi veya ekspresif kelimelere takılır, zarf (**cartadak**)
-agan	bir şeyi çok ve âdet olarak yapmak manasında fiilden partisip ve dolayısıyla sıfat yapar (**depegen**)
-ak	fiilden participium activum şeklinde sıfat ve nomen agentis yapar (**çolak**)
-ak	simulativum (benzerlik) anlamında, bir vücut parçasının adı olarak isimden isim yapar (**dam/ damak**)
-áki	Yun. ***–áki*** küçültme eki Tk.de mensucat isimlerinde vardır (**çulaki/çülâki/çulhaki**)
-al-	fiilden geçişsiz fiiller yapar (**çömel–**)
-(a)l	fiilden nomen instrumenti (alet ismi) ve sıfat yapar (**çatal**)
-am	ölçü birimi anlamında isimler yapar (**çekem**)
-an	Fa. çoğul eki ***–ān*** bazen tekil olarak kullanılır (**canan**)
-ar-	causativum (ettirgenlik) genişlemesi (**çıkar–**)
-(a)rca	fiil kökünün manasından aktif partisip isimler yapar (**emerce**)
-āver	Fa. ‘getiren, götüren’ manasındaki fiil unsuru (**cengâver**)
cVr c- / çVr ç–	bu tip terkiplerle kelimeye şümullü bir mana kazandırılır (**cer cehiz**)
-duz	Fa. ***dūḫtan*** ‘dikiş dikmek’ fiilinden gelen fiil unsuru (**çuvaldız**)
-ga	hayvan ve bitki isimleri yapar (**çakırga/çakırka**)
-gın-	fiilden medial anlamlı geçişsiz fiiller yapar (**çezgin–/çizgin–/çegzin–**)
-güdaz	Fa. ***gudāz*** ‘eriten’ manasına gelen fiil unsuru (**cangüdaz**)
-(ı)ksa-	diminutivum (hafifletme) manası veren orta–dönüşken fiiller türetir (***doluksa–***)
-(ı)ktır-	fiile iterativum–diminutivum (tekrarlama-hafiletme) anlamı verir (**cızıktır-**)
-ıl ~ -ır	ses taklidi kelimelerin bir genişlemesi, ms. **çatır çatır, fısıl fısıl** (**çat I**[1])
-(ı)lın-	passivum–reflexivum (orta–dönüşken) bir anlam verir (**devrilin–**)

-(ı)nca	fiilden nomina actionis (oluş ve kılış isimleri) yapar; bazen bir kılışın ürününü de belirtebilir (**çekince**)
-(ı)nç	bugün sıfat yapan bu ek ETk.de nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapardı (**dınç/dinç**)
-(ı)şla-	iterativum (yineleme) ve diminutivum (küçültme) manasında fiilden fiil yapar (**dürtüşle-**)
-(ı)z-	causativum (ettirgenlik) genişlemesi çok az örnekte yaşar (**damzur-/damzır-**)
-(ı)z	fiilden sıfat yapar (**dıkız/tıkız**)
-iz/-ız	İt.dan Tk.ye giren coğrafya terimleri arasında ***-ız/-iz*** (<İt. ***-ese***) ile bitenler (**Ceneviz/Cinviz**)
-lak	isimden sıfat yapar (**dişlek** II)
-lık	isimden nomen collectivum (topluluk ismi) yapma fonksiyonu (**ellik** II)
-maç	meslek isimleri (**çığırtmaç**, **sığırtmaç**)
-man	sıfatın manasını kuvvetlendiren ETk. ek (**evcimen**)
-mık	*fiilden bir kılışın nesnesi veya ürünü anlamında isimler yapar (***çelmlk***)*
-(o)ş	nomina agentis'lere (yapan isimleri, meslek sahibi isimleri) takılan küçültme ve okşama eki (**dadaş**)
-öz	Fr.dan alınma ***-öz*** < ***-euse*** eki, müennes nomina agentis (yapan isimleri, meslek sahibi isimleri) yapar (**dansöz**)
-perver	Fa.dan alınma kelimelerdeki 'besleyen, beslenmiş' manasındaki fiil unsuru (**canperver**)
-ra-	ses taklidi köklerden fiil yapar (***çokra-***)
-sana	nidalara eklenen ***-sana*** genişlemesi (**çabuksana**, b. **çabuk** I)
-(y)ası	gelecek zaman partisipi ***-(y)ası*** + gerundium limitativum (sınırlayıcı zarf fiil) manasında dativus hâli, zarf (**çıldırasıya**)
-yık/-vuk	EOsm.da ve AD.de bazı kelimelerde ünlüden sonra görülen ***-(ı)k*** ekinin varyantı; nomen concretum (somut isim) yapar (**cırlavuk I/cırlayık** I)
-zār	Fa. bir nesnenin çokça mevcut olduğu yerleri belirten yer isimleri yapar (**çemenzar**)

TOPLU BAKIŞ MADDELERİ

Konulara göre

Birinci - İkinci - Üçüncü - Dördüncü ciltler bir arada

(zarf işlevli ayrılma durumu)	açmazdan
akrabalık terimleri	ana II, anneanne, annemler
alınma kelimeler	attarcı, buhurdanlık
alliteratif (tekrarlamalı)	çırlak çıplak
argo	aban– II, alızla–, asıl– II, dikiz geç–, çepakin
Arapçada dört köklü fiiller (afʿāl rubāʿiya)	kahkaha
Arapçada *lā* ve *lam* ile deyimler	kellim kellim, lâ yenfâ
backformation (yanlış ayırma)	abar–
balık isimleri	akya
beynelmilel terminoloji	adrenalin
bileşik eylemler	b. **mürekkep fiiller**
calque (ödünçleme çeviri)	abl/âv[3]
coğrafya isimleri	âbâdî kâğıt, Abanoz, Abya, Alman, Ceneviz
consonant cluster (ünsüzler grubu)	âbrîz/abiriz, acz/aciz, blânko
çift sözler	abidik gubidik[1],[2],abuk sabuk, af küf, ahım şahım, ala bele, alaş dolaş ol–, alavere (alavere dalavere), alay malay, algan– ve çalgan–, allem et– kallem et–, apar topar, çırlak çıplak, hiç mi hiç
çoğul	ahbab/ahbap, acaib/acayip[1], annemler, büyut, canan
çocuk dili	adda git–
dativus adverbialis (zarf işlevli yönelme durumu)	abes yere
degemination (ünsüz tekleşmesi)	akke/ake
diftong	beyhude
disimilasyon	ahçı
echoword (m- önsesli ikileme)	alay malay
enversiyon (ters çevirme)	acı, alaşağı et–
Eski Türkçe	ad, buy–
Farsça *–sāz* ile yapılmış	kârsâz

Farsça kelimeierde -*ān* eki	keşân keşân
Farsça kelimelerde -*nişīn* ile yapılmış bileşik isimler	keştinişin
Farsça-*ḫʷār* (*-ḫʷāra*) ile yapılmış bileşik isimler	köftehor/küftęhür
figura etymologica (kökendeşler deyimi, iştikak)	ad- (adım ad-)
fiil →isim	alver, ayart, bastı
fiil unsuru	falyazen, ferahnak, fitneengiz, hadşinas, hakendaz, haraçgüzar
fonksiyon zayıflaması	açdur-/açtır-/açtırt-/apart-
fonoloji	abl/âv[1], âbıru, acab I/acayib[2], ad, ageh, al I, âl IV, ayıt-/ayd-/eyit-/eyd-, buy-, cami
geçişlilik-geçişsizlik	aç- I
gemination	amman
halk dili	abdest II/aptes[1], aferim
halk etimolojisi	atlu karaca/atlı karınca
ikileme	b. **çift sözier** ve **reduplication**
imlâ	â, arp/harp, frigidaire
internal object	diz (diz çök-)
isim-sıfat	baba I
isim tamlaması	abdülbatn
isim terkipleri	abudane, açıkgöz, adamakıllı, ahuçeşm, asudedil, ataşemiliter, cer cehiz, destiraz
İslamî terimler	abdest II/ aptes[2]
izafet	abd[1], abd[2], abıhayat, Der-i Sa'adet/ Der-saadet
kadın diii	ayol
krasis	acabola, af küf, algit-
labialisation (dudaksıllaşma)	abidik gubidik[2], abuk, ala bele, alaş dolaş ol-, gevde
Lingua Franca	abáşo,acente/acanta[1], Abya
locativus adverbialis (zarf işlevli bulunma durumu)	akab (akabinde)
metatez	albız, bacaluşka
mürekkep fiiller	alıko-/alıkoy-, artakal-
müzik terimleri	acitato
müstahzarat isimleri	lizol
neolojizm	andaç

nezaket unsurları	abd[2]
pekiştirme ön takısı	apakçıl, besbelli
possessivum (iyelik, mülkiyet) eki	barısı, anneanne, annemler
predicate intensifier (yüklem yoğunlaştırma)	apal apal
prothesis (önsese ünlü ekleme, ünlü protezi)	arasta
reduplication (ikileme)	apakçıl, apal apal, besebelli, hiç mi hiç
renk sıfatları	ak I, altunî
ses dönüşümü	âb I/âv[2], abajur, abes, adale/adele, aforos/ aforoz/ aforoz[2], [c]agel[1], [c]agel[2],ağna– II, ahçı, ahize, ambar, amelikan, amib/ amip, arın/arıŋ, avşar, avul, azine, bah̯deniz, bakara II, baydak, beyhude, çakal I, Çankırı/Osm. Kângırı, çekeleve, çeyne–/ çeğne–, daban I/ taban, fol I /hol, ınan- / BSTTk inan-, fur-, gıybet, gûşe, kûşe / köşe, İsa /İsî
ses düşmesi	abdest II/aptes[1], ağda, ağız I, alengilli/ alengirli, ameskene/amesken, arlan– II, arslan/aslan[2], atlık, boşalt–/boşat–, bül'acab, habazan
ses taklidi	cartadak, çat I[1,2]
ses türemesi	abrîz/âbiriz, acz/aciz, alakesa/alankese, alengilli/alengirli, atlambaç, arasta, blânko
spor terimleri	abandone[2]
syntagmalar (dizimler, terkipler)	adamakıllı[1], adlı adınca, akl, aklı (*x* akılda), aklı karalı, alaşağı etmek, anneanne, gel- X
tabirler	Abbâs yolcu, acemi çaydanlık
terkipler	b. **sytagmalar**
telaffuz	b. **fonoloji**
tıp terimleri	adenit
vurgu	abáşo, asgari
yansılama	b. **ses taklidi**
yardımcı fiiller	afişe et–, alaşağı et–, aldırış et–, alıko–/ alıkoy–, artakal–, aşinalık et–, dikiz geç–, gel- X
zarflar	abes yere, acaba I, aceleten, açmazdan, adamakıllı, adlı akıllı[1] adınca, akab (aka

	binde), anca I, arkuru/arkır, ayıkla, başlı başına, birdenbire, cartadak, çıldırasıya
z'li ikileme örnekleri	kanbur zanbur

Arapçadan Alınan Kelimeler ve Ekler

1, 2, 3 ve 4 rakamları Ar. kelimelerin kök harflerini temsil etmektedir

Madde isimlerine göre

âbid	participium activum (etken sıfat fiil, aktif partisip) 1ā2i3 vezni (1,2,3 kök harfleri)
ablak I	a12a3 vezni, anlamca elativus olmayan (karşılaştırma [comparativus] ve mübalaga [superlativus] anlamı taşımayan) sıfatlar
abraş	a12a3 vezni, renk sıfatları
abus	1a2ü3 vezni, öznenin çarpıcı bir vasfını belirten sıfatlar
a'cab	a12a3 vezni, elativus (karşılaştırma ve mübalaga)
aceze	1a2a3a vezni, Ar. participium activum'un (etken sıfat fiil, aktif partisip) (1ā2i3 kalıbı) bir insanı tavsif ettiği hâllerde çoğulu
acîb	1a2ī3 vezni, sıfat
akavll	gruplaşma (distributiv) e1ā2i3 veya e1ā2ī3 vezni
akkâm	1a22ā3 vezni, nomina actoris ve nomina fabricatoris (üreten isimleri)
alâ-rivayetin	Ar. genetivus (genetif, ilgi hali) hâlindeki belirsiz kelimelerin sonuna ***-in*** eki alması
alimallah	Ar. Allah'ın ismiyle kullanılan geçmiş zaman çekimli fiiller
anilgıyab	Ar. ***'an*** ön takısı: bir yerden ayrılma, hareket etme, vs. manaları verir
arzullahl vasıa	Ar. i'râbı genetivus (genetif, ilgi hali) hâlinde ***-i*** olan kelimeler
ba'd/ba'de	'sonra' manasındaki ***ba'de*** preposition'u (edat, ilgeç)
barekallah	optatif
batran	Ar. yapım eki ***-ān*** sıfat veya nomen actionis türetir
besmele	1a23a4a vezni dört kök harflidir; Allah lafzı ile ilgili tabirlerde kullanılır
beyne	'arasında' manasındaki *beyne* preposition'u (edat, ilgeç)

beynennehreyn	dualis (ikil, tesniye) eki *–eyn*
buluğ/bülûğ	1u2u3 vezni geçişsiz fiillerden nomina abstracta (soyut isimler) yapar
büruc	1u2u3 vezni, tek heceli kelimeleri çoğul yapar
büyut	çoğul yapma şekilleri

Kalıplara göre

a12a3	elativus (en üstünlük, ismi tafdil) (**a'cab**)
a12a3¹	elativus anlamca elativus olmayan (karşılaştırma [comparativus] ve mübalaga [superlativus] anlamı taşımayan) sıfatlar (**ablak** I)
a12a3²	renk sıfatları (**abraş**)
e1ā2i3 veya e1ā2ī3	e12ā3 kırık çoğul halinden tekrar kırık çoğulu, gruplaşma (distributiv) (**akavil**)
1a2a3a	Ar. participium activum'un (1ā2i3 kalıbı) bir insanı tavsif ettiği hâllerde çoğulu (**aceze**)
1ā2i3	participium activum (etken sıfat fiil, aktif partisip) (**âbid**)
1a2ī3	sıfat (**acîb**)
1a2ü3	öznenin çarpıcı bir vasfını belirten sıfatlar (**abus**)
1a22ā3	nomen actoris (bir fiili gerçekleştiren, bir edimde bulunan) ve nomen fabricatoris (üreten ismi) (**akkâm**)
1a23a4a	dört kök harflidir; Allah lafzı ile ilgili tabirlerde kullanılır
1u2u3	geçişsiz fiillerden nomina abstracta (soyut isimler) yapar (**buluğ/bülûğ**)
1u2u3	tek heceli kelimeleri çoğul yapar (**büruc**)

İŞARETLER VE KISALTMALAR

< >	Kelimenin ödünç alınma yolunu gösterir
??	Mana veya etimoloji meçhul
‼	Çağ.da ve Osm.da ortak kelime olduğuna dikkat
※	Kelimenin geçtiği örnek cümleye işaret eder
※※	Kelimeye örnek cümle bulunamadığını gösterir
*	Aslında var olmayan, uydurulmuş, düşünülmüş kelime veya tabirler
⊡	Toplu bakış maddesi

Kısaltmalar

Genel Kısaltmalar

(Bibliyografik kısaltmalar için b. Bibliyografya)

AD.	Anadolu Türk diyalektleri
a.e.	aynı eser
Alm.	Almanca
Alt.	Altayca
a.m.	aynı manada
Ar.	Arapça
Arn.	Arnavutça
Arom.	Aromunca
Asur.	Asurca
a.y.	aynı yerde
Az. Tk.	Azerbaycan Türkçesi
b.	bakınız
BizYun.	Bizans Yunancası
b.m.	bugün bilinen manada
BSTTk.	Bugünkü Standart Türkiye Türkçesi
Bulg.	Bulgarca
Cerm.	Cermence
civ.	civarı, civarında
Çerkes.	Çerkesçe
Çağ.	Çağatayca
Çek.	Çekçe

Çin.	Çince
diyal.	diyalekt/leri
EAlm.	Eski Almanca
ECerm.	Eski Cermence
EFa.	Eski Farsça
EFr.	Eski Fransızca
EErm.	Eski Ermenice
EFlem.	Eski Flemenkçe
EHind.	Eski Hintçe
Eİng.	Eski İngilizce
Eİt.	Eski İtalyanca
EOsm.	Eski Osmanlıca
Erm.	Ermenice
ESür.	Eski Süryanice
ETk.	Eski Türkçe
EYun.	Klasik Yunanca
Fa.	Farsça
Flem.	Flemenkçe
Fr.	Fransızca
Gag.	Gagavuzca
gaz.	gazetesi
Gürc.	Gürcüce
Hakas.	Hakasça
Hind.	Hintçe
HvarTk.	Hvarezm Türkçesi
İbr.	İbranice
İng.	İngilizce
İsp.	İspanyolca
İsv.	İsveççe
İt.	İtalyanca
Kalm.	Kalmükçe
KazTat.	Kazan Tatarcası
Kırg.	Kırgızca
KırTat.	Kırım Tatarcası
Kom.	Komanca

krş.	karşılaştırınız
Kumuk.	Kumukça
Kürt.	Kürtçe
Kürt. (Zaza)	Kürtçe-Zazaca
Lât.	Lâtince
Leh.	Lehçe (Polonezce, Polonya'da konuşulan dil)
Mac.	Macarca
Malay.	Malayca
Mo.	Moğolca
m.ö.	milattan önce
ms.	mesela
no.	numara
Osm.	Osmanlıca
OOsm.	Orta Osmanlıca
OAlm.	Orta Almanca
Özb.	Özbekçe
Pehl.	Pehlevice
Protobulg.	Proto-Bulgarca
Port.	Portekizce
Prov.	Provansal
RD.	Rumeli Türk diyalektleri
Rom.	Roma dili, Kıptice, Çingenece
Rum.	Rumence
Rus.	Rusça
Sansk.	Sanskrit
Slavo-Mak.	Slavo-Makedonca
Sırp-Hırv.	Sırpça-Hırvatça
Sl.	Slav/Slavca
Slo.	Slovakça
Slov.	Slovence
Sogd.	Sogdca
Şor.	Şorca
Süry.	Süryanice
TBM.	Toplu Bakış Maddesi
Tk.	Türkçe

Tob.	Tobol diyalekti
Tsak. diyal.	Yunancanın Tsakonia diyalekti
TTk.	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuvaca
Türkm.	Türkmence
T.Y.	Türkçe Yazmalar
t.y.	tarih yok
Ukr.	Ukraynaca
vs.	ve saire
Yak.	Yakutça
YLât.	Yeni Lâtince
Yun.	Yunanca
YUyg.	Yeni Uygurca
y.y.	yayın yeri yok
yy.	yüzyıl

BİBLİYOGRAFİK KISALTMALAR

AAS	*Asian and African Studies* (Haifa)
AO	*Acta Orientalia* (Copenhagen)
AOH	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ArchOtt	*Archivum Ottomanicum* (Wiesbaden)
ArOr	*Archív Orientální* (Praha)
BS	*Balkan Studies* (Thessaloniki)
Belleten	*Türk Tarih Kurumu Belleten* (Ankara)
CAJ	*Central Asiatic Journal. International periodical for the languages, literature, history and archaeology of Central Asia* (Wiesbaden)
FO	*Folia Orientalia* (Krakauw)
GR	*Graeco-Romanica* (Thessaloniki)
isi	*Islamica* (Lipsiae)
JT	*Journal of Turkology* (Szeged)
JTS	*Journal of Turkish Studies* (Cambridge, Mass.)
KCsA	*Kőrösi Csoma-Archivum* (Budapest)
KSz	*Keleti Szemle* (Budapest)
LMO	*Le Monde Oriental* (Uppsala)
LBalk	*Linguistique Balkanique* (Sofia)
MT	*Materialia Turcica* (Bochum)
Oriens	*Journal of the International Society for Oriental Research* (Leiden-New York-Köln)
OS	*Orientalia Suecana* (Uppsala)
RO	*Rocznik Orientalistyczny* (Warszawa)
SHD	*Seçilmiş Hikâyeler Dergisi* (İstanbul)
STC	*Studia Turcologica* Cracoviensia (Kraków)
StTu	*Studia Turcica* (Budapest)
TAD	*Tarih Araştırmaları Dergisi* (İstanbul)
TD	*Türk Dili* (Ankara)
TDAY	*TDK, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* (Ankara)
TDED	*Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* (İstanbul)
TDiA	*Türk Dilleri Araştırmaları* (Ankara)
TDK	*Türk Dil Kurumu* (Ankara)
TKA	*Türk Kültürü Araştırmaları* (Ankara)

TM	*Türkiyat Mecmuası* (İstanbul)
Turc	*Turcica* (Paris/Louvian)u
TüDer	*Türkoloji Dergisi* (Ankara)
UAJb	*Ural–Altaische Jahrbücher* (Wiesbaden)
WZKM	*Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* (Wien)
YH	*Yeni Hikâyeler* (Ankara)
YTH	*Yeni Türk Hikâyeleri*
ZDMG	*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* (Wiesbaden)
ZBalk	*Zeitschrift für Balkanologie* (München)

TARİHÎ VE ETİMOLOJİK TÜRKİYE TÜRKÇESİ LUGATI

İkinci Cilt

C – E

C

Osm. **ca/cay** 'yer' < Fa. ***cā/cāy*** a.m. ※ ***Mücerred olan hullānı cāy-ı cem'ī-yetde alı-ḳomaḳ hāṭırnevāzlıḳdur.*** ('Ālī 1587 v. 140b). ※ ***Bir ṣāniye evvel sürür ve sa'ādetden mürekkeb bir manẓaraya cāy olan bu odadan ṣoġuḳ bir rüzgār geçmiş idi.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 7).

Osm. ***cab** 'yay ile okları koymak için bir çeşit kutu' R. Dankoff 1991 s. 20. Böyle kutuların Ar. adı ***ca'ba***. Evliyā Çelebī'nin duyduğu isim belki Ar. ***ca'ba***'nın çoğulu olan ***ci'ab***'ın bir telaffuz varyantıdır.

Osm. **caba** I 'bekâr ve topraksız re'aya' < ?? ※ ***Caba mücerred olan fuḳarā-ı re'āyāya ve babasiyle olub müstaḳıll kisb ėden mücerrede dėrler.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 47).

caba II 'bedava, parasız' TS 747, 'fiyatın veya ücretin üstüne verilen (ya da alınan) para vs., bahşiş; üstelik' DS 837, 4469 <Çağ. !! krş. Kumuk. ***çaba*** 'hediye' M. Räsänen 1969 s. 93, Meninski 1680 I, 1574 kelimeyi ***cebā*** diye okur ve manasını 'hediye; bedava, parasız' olarak verir; ona göre halk dilinde telaffuzu ***cabbā***'dır. Fa. ***cibā*** için F. Steingass 1930 s. 355 'tribute, revenue' manasını verir. Görünüşe göre kelime Ar. ***cabā*** 'sadaka veya vergi toplamak' fiiline bağlanır. Krş. G. Barbera 1940 s. 66'ya göre < İtal. ***ciappa*** (< ***acchiappare*** 'para vermeden almak' fiilinin emir hâli). ※ ***Nerede ise yarın öbürgün cehennemi boylar. Hanlara, hamamlara, akarlara, iratlara konmak da cabası.*** (S.M. Alus 1933p s. 240). ※ ***Onu beş liradan aşağı yaptıramayız, günlerce boşuna akmış olması da caba.*** (R.H. Karay 1939a s. 79). ***caba et-*** 'hediye etmek' Meninski 1680 I, 1574 (krş. Fa. ***cibā kardan*** 'birisine dostluk alâmeti olarak kadehini buyur etmek' F. Steingass 1930 s. 355). ※ ***Büyük iḥsānları birbirlerine bir fincān ḳahveyi caba*** (bir nushada ***çapa***) ėtmekdür ('Ālī 1975 [1599] s. 133).

caba ekmeği 'bir çeşit ekmek' < ?? ※ ***Keşkek pişirip getirecekti gelirken, diye düşündü anası, caba ekmeği de yapacaktı.*** (R. Ilgaz 1981 s.7).

AD. **caban/cavan/cavana** 'kalın urgan' DS 837 < Erm. ***çevon*** a.m. U. Bläsing 1992 no. 51, < EErm. ***ç'uan/çopan*** a.m. R. Dankoff 1995 no. 597, krş. Gürc. ***capani*** E. Cherkesi 1950 s. 262, Kürt. çopan a.m.

AD. **Cabar** 'Çingene' DS 837 < Rom. ***Capári* / *Zapári*** 'göçebe Çingene, Çingenelerin en kabası' A.G. Paspati 1870 s. 22, 591 Paspati'ye göre kelimenin menşei Bulg. ***zaparyam*** 'ter dökmek ve pis kokmak' fiiliymiş.

Osm. **cabeca** 'yer yer' < Fa. ***cā-ba-cā*** a.m. (***cā***, ve ikinci ***cā***'nın önünde ***ba-*** ön takısı, b. ***be*** I ⊡). ※ ***Gördüm, yol üstünde yükden nesne cābecā damlamış.*** (Ferec 855/1451 v. 123b). ※ ***Ayağındaki pantalonda cābecā mürekkeb lekeleri vardı.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 160).

cabgın, b. ***çapgın***.

AD. **cabı** ‘su yolcusu’ THASDD 1630 < Ar. ***al-cābi*** a.m. [***cabā*** ‘recueiller (dans un réservoir)’ fiilinden, /***cby***/ kökünden; krş. ***cabi***]. DS’de yoktur.

cabın-, b. ***çapın-*** II.

Osm. **cabi** ‘bir vakfın varidatını toplamakla vazifelenmiş kimse’ < Ar. ***cābī*** ‘vergi toplayan memur, tahsildar’, Ar. ***1ā2i3*** kalıbı için b. ***âbid*** ⊡. Krş. ***cabı***.

AD. **cabla-** ‘uğraşmak, didinmek’ DS 1073 < ETk. çap ‘şak!’ [ses taklidi kelimelerden, ms. kamçı sesi Clauson 1972 s. 393 + isimden fiil yapan ***-la-*** genişlemesi]. ※ ***Ol yaŋa bu yaŋa cabladı, ayağın yėre ḳaḳdı, ḫ̣ahır duzaḳ yırtıldı, av ḳacdı.*** (Ferec 855/1451 v. 35b). Krş. ***çabala-***.

Osm. **cablus** ‘dalkavuk, yaltakçı’ < Fa. ***cāblüs*** a.m. ※ ***Ādemī bī-vefā olur; lābesi ve cāblüslığı eline nesne girince olur.*** (Ferec 855/1451 v. 151b).

AD. **cacık** I ‘bazı yenen otlar’ DS 839, R. Dankoff 1991 s. 20 < ?? ※ ***Cacık deyince şu iştah verici yoğurtlu salata gelmesin aklınıza! Cacık deyince burada karavuluk, mercimek, çıtlık gibi otlara derler. Kadınlar kızlar, bahar boyunca, akşamlara kadar dere bayır dolaşıp sele ve çantalar dolusu bu otları toplarlar. Tuzlanarak yufka ekmeğe sarılıp dürülerek yenir. Yahut kaynatılarak ver yansın edilir kaşıkla.*** (M. Makal 1950 s. 126). (Argo) ***cacıklık*** ‘aptal, salak, enayi’ F. Devellioğlu 1959 s. 73, H. Aktunç 1990 s. 62 (şeklen erkeklik uzvuna benzediğinden adı ağza alınmayıp ***salatalık*** dahi denen hıyar mı kastedilir?).

cacık II ‘yoğurtlu, sarmısaklı hıyar veya otlarla yapılan salata’ < ***cacık*** I. ※ ***Ooo öğle olmuş, haydi bakalım eve! Hanım ne yapmış, ne pişmiş, acaba yemeğin yanında cacık var mı***? (M. İzgü 1993 s. 21).

cacım/ceclm/clclm (ikincisi bugünkü telaffuzu gösterir) ‘ince dokunmuş renkli ve nakışlı kilim’ DS. 873 < Fa. ***cācim/cācīm*** ‘a fine bedding or carpet’ F. Steingass 1930 s. 348 başka bir kayda göre ‘İran’daki yürüklerin dokudukları ve kullandıkları alacalı uzun şeritler’ H.E. Wolff 1966 s. 201–202. Fakat bu kelimenin asıl menşei belli değildir. Krş. Gürc. ***cecimi*** E. Cherkesi 1950 s. 274; Kürt. ***carcım*** a.m. I.A. Orbeli 1957 s. 454. ※ ***Kayığı bir kenara çektirdik. Biraz kahvaltılık ile bir cicim de getirmiştik; cicimi serdik, oturduk.*** (S.M. Alus 1933p s. 58). ※ ***Karısı, hayata dizilmiş küfelerin üstüne bir cecim örtüyordu.*** (F. Baykurt 1967k s. 40).

Osm. **caci**, yalnız ***cacl keman*** ‘en iyi cins yay’ tabirinde, Meninski 1780 I, 299 < bugünkü Taşkent şehrinin ve bütün bölgesinin eski adı olan ***Çāç/Cāc***’dan, isimden sıfat yapan ***–ī*** eki ilavesiyle teşkil edilmiş sıfat. ※ ***Mevlānā! İşbu gümlş tạhtası gibi alında ve bu cācī kemān ḳaşlarda ve bu tīġ gibi burunda hīc noḳṣān varmıdur?*** (Ferec 855/1451 v. 15b).

AD. **cad/cadl/catt/cadu** ‘mısır unu, mısır unundan ekmek’ DS 840, 865, 1033 < Gürc. ***çadl/mçadl*** a.m. s. Cikiya 1957 s. 212, V. Cangidze 1982 s. 47, G.A. Klimov 1964 s. 142–143 < Erm. ***cat’*** a.m. R. Dankoff 1995 no. 443.

cadaioz/cadolos ‘çok konuşan, huysuz ve şirret (kadın), kocakarı’ DS 840 < ***cadu*** a.m. ***ıstakoz***, ***varyoz***, ***yakamoz***, ***zifos*** gibi ***os***/***oz*** ile biten Yun. dan geçmiş kelimelere benzetilmesi için ***-aloz*** heceleri ilave edilmiş; krş.

kartaloz, zartaloz gibi kötüleyici kelimeler. Yun. müzekker eki ***-os*** için b. ***aforos*** ⊡[1]. ※ ***Haftada ancak bir iki gece cadolos karısından kurtulabildiği için…*** (R.N. Güntekin 1930 s. 168). ※ ***Cadaloz çenesine hiç tınmam; kocakarı zırıltısı gibi zar zar öter, kuru gürültü eder.*** (S.M. Alus 1933p s. 224). Zarf: ※ ***Madam Neri cadaloz cadaloz ikisine de bakıyordu.*** (S.E. Ertem 1935 s. 107).

cadde 'mühim ve büyük bir şehir sokağı' < Ar. ***cādda*** a.m. ※ ***Caddeler bomboştu, sabah ezanı yeni okunuyordu daha.*** (F. Baysal 1957 s. 30). ***Cadde-i Kebir*** 'Beyoğlu İstiklâl Caddesinin eski adı': ※ ***Artık kavuştuğumuz, yürüdüğümüz "Cadde-i Kebir"de, bugün de yerli yerlerinde ve daha da duracak gibi duran eski büyük sefaret binalarından başka, sağlı sollu daha neler vardı?*** (Z.O. Saba 1957 s. 14).

cadı, b. ***cadu***.

AD. **cadır** 'kilim' DS 840 < Fa. ***çādar*** 'çarşaf, atkı'.

AD. **cadi**, b. ***cad***.

cadolos, b. ***cadaloz***.

Osm. **cadu/cazu/cazı/** BSTTk. **cadı** 'sihirbaz, büyücü, insanlara kötülük yapan hortlak; huysuz ve çirkin ihtiyar kadın' < Fa. ***cādü/cāẕü*** a.m. Fa. ***/d/*** → Tk. ***/z/*** gelişmesi için b. ***azine*** ⊡. ※ ***Başraluyam. Anda bir cādü 'avrat varidi, üstādidi, ol baŋa çoḳ ziyān ėdüb dururdı.*** (Ferec 855/1451 v. 219a). ※ ***Nėdesidüm? Cāẕüları bulub baŋa ḳahr ėtmek yėter.*** (Ferec 855/1451 v. 242b). ※ ***Bu kaynanam ne cazıymış meğer! Zorla bozacak evimin tadını.*** (T. Apaydın 1991 s. 122). ※ ***O cadıyı kandırmak kolay şey mi?*** (Fazlı Necip 1930 s. 143). ***cadıkarı*** 'büyücülükten anlayan ve büyücülük yapan kadın': ※ ***Cıgara yakıp, okunmuş incirleri Ayşe'ye yedirecek bir cadı karı düşündü. Evvelâ aklına, teyzesinin dediği gibi, Selim'in Şaziye geldi.*** (Kemal Tahir 1957k s. 120). AD. ***cazgarı/cazgarısı*** a.m. DS 870–871. Krş. ***cizgarı***. ***caduluk / cazuluk eyle-*** 'büyücülük yapmak': ※ ***Ḳudret-i̮ hudā ol pādeşāhuŋ sunduğı eli dutmaz oldı. Pādeşāh müteḥayyır oldı, eyitdi: "Baŋa cādülık eyledüŋ."*** (Ferec 855/1451 v. 179a). ※ ***Gėne cāẕülıḳmı eyledüŋ, afsünmı oḳıduŋ?*** (Ferec 855/1451 v. 179b).

AD. **cadu**, b. ***cad***.

cafcaf 'gösteriş, şatafat' < Ar. ***cafcafa*** 'tüylerini kabartmak (kuş hakkında)' fiilinden yapılmış bir isimden yahut da şatafat kelimesinin bir refleksi. ※ ***Canım şimdi bu biçim havaları defet, şöyle oynak, cafcaflı şeyler çal!*** (S.M. Alus 1934 s. 117). 'kendini beğenmişlik, gurur': ※ ***Küçük hanım sanki sanatın Himalayasını yaratmış gibi cafcaflı gidiyor.*** (S.E. Ertem 1935 s. 79). 'ağız kalabalığı' DS 994: ※ ***Köyde herkes senin gibi düşündüğü için, yarım sofular cahilliklerini cafcaflı sözlerle pullayıp hikmet gibi yutturuyorlar bize.*** (A. Ümit 1993 s. 67). Krş. ***caf cof***.

cafciricifcof 'serseri' < anında yaratılmış komik bir tabir. Yalnızca bir kere görülmüş bir deyim (Hapax legomenon). ※ ***Kopuk — (Kanbura) Bırak şu vurdum duymazı be. Kaç aydır şu meyhaneye devam eder, bizimle iki satır konuşmağa tenezzül etmez. Bilmem ki üç tuğlu vezirin torunu mudur, nedir. Alttarafı o da bizim gibi cafciricifcofun birisi.*** (M.L. Dikbaş 1936 s. 83).

caf cof 'iddialı konuşma' < krş. ***cafcaf;*** ikinci kelimede labialisation (dudaksıllaşma) var. ※ ***Hayır, dinim rabbena hakkı için böyle! Ben öyle caf cof bilmem. Ben helâl süt emdim. Büyük, küçük bilirim.*** (İ. Tarus 1947k s. 194).

caflak, b. ***cavlak***.

AD. **cağ** I 'ince çubuk; çubuklardan ibaret olan parmaklık, korkuluk; çorap şişi, tığ; yassı tahta veya saçtan dokuma tezgâhı makarası' DS 841, 842–843, 1033, ZTS 1976 s. 28, TS 783, R. Dankoff 1991 s. 20 < Erm. ***caġ*** a.m. A. Tietze 1982z no. 23, U. Bläsing 1992 no. 17, R. Dankoff 1995 no. 444 ※ ***Evler kara, kirli, yıpranmış bazalttan yapılmış, kemerleri, kafesleri, cağ denilen demirlerle örülmüş pencereleri, iki kat, toprak damlı evler.*** (Yaşar Kemal 1971bd s. 7).

AD. **cağ** II/çağ 'gusülhane; kurna; çamaşır teknesi' DS 841–842, ZTS 1976 s. 28 < Fa. ***çāh*** 'kuyu' A. Tietze 1969 no. 25. Krş. çah.

AD. **cağ** III/**cak** 'çanta, kese, torba, çuval' DS 841, ZTS 1976 s. 28, R. Dankoff 1991 s. 21 < Mac. ***zsák*** < Alm. ***Sack*** a.m. < Lat. ***saccus*** < EYun. ***σακκος*** (sákkos) < Asur. ***şaḳḳu*** 'esvap, giysi'. ※ ***İki ġulāmlarumuz bir çalı dibinde iki caḳ yükl yulaf bulub getürdiler.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17. yüzyıl] VII, 114).

AD. **cağak** 'dere kenarlarındaki düzlükler' THASDD 244 < Erm. ***cağak*** 'orman'. DS'de yoktur.

cağıl cağıl/cağıl cuğul/cavıl cuvul/çağıl cağıl 'devam eden bir gürültü yaparak' DS 843 < ETk. ***çaġ/çaḳ*** 'ses taklidi kelimelerden' Clauson 1972 s. 403–404 + böyle kelimelerde çok kullanılan ***–ıl*** genişlemesi, krş. ***harıl harıl, şarıl şarıl***. Predicate intensifier (yüklem yoğunlaştırma) fonksiyonunda olan bu kelimelerin yinelenmesi sesin devam ettiğini veya tekerrürünü ifade eder (b. ***apal apal*** ⊡). İkinci varyantta labialisation (dudaksıllaşma) vardır. ※ ***Pancar yüklü kağnılar, arabalar ve traktörler istasyona doğru çağıl çağıl akıyordu.*** (M. Yağmur 1957 s. 76). ※ ***Mektebin önünden uzanan sokak cavıl cuvul.*** (E.E. Talu 1935 s. 18). ※ ***Erkek çocuklar peşimize takılmasın diye kimsesiz yerlerde denize girdik. Şimdikiler hafazanallah baş kıç açık oğlanlarla beraber cavul cuvul giriyorlar.*** (İsmail Galip 1932s s. 18). ***cağılda–***/ ***çağılda–*** 'gürültü etmek' DS 844 (/***l***/'den sonra isimden fiil yapan ***–la–*** genişlemesinin başındaki ünsüz benzeşmezliği (dissimilation) için /***d***/'ye değişir, krş. ***hırılda–, mırıldan–*** ⊡. ※ ***Şu fıskıyenin sularını yıllarca neşeden çağıldar gibi duymuştum.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 42).

cağılda–, b. ***cağıl cağıl***.

cağla–/çağla– I 'ses çıkarmak (akan su hakkında)' DS 845, TS 791 < ETk. ***çaḳ*** 'ses taklidi kelimelerden' Clauson 1972 s. 403–404 + isimden fiil yapan ***–la–*** genişlemesi, b. ***ağla–*** ⊡. ※ ***Ḳara ḳıldı düni ağlamağından, | Ḳurur ağzı yaşı çağlamağından.*** (Fẖrī 1974 [1367] no. 4522). ※ ***Anı atasına iltür ağlayu, | Beglerüŋ gözleri yaşı çaglayu.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 68).

EOsm. **cağla–/çağla–** II 'tahmin etmek, hesaplamak' TS 791 < ETk. ***çaḳ*** 'tam' Clauson 1972 s. 404 + isim/sıfat'dan fiil yapan ***–la–*** eki, b. ***ağla–*** ⊡.

cağşa–, b. ***caḫşa-/çaḫşa–***.

Osm. **cah** 'rütbe, paye' < Fa. ***cāh*** a.m. ※ ***Şehrümde māl u niʿmet u cāh u ḥaşmet u ḥükm issiyem.*** (Ferec 855/1451 v. 119a).

AD. **cahal**, b. ***cahil***.

AD. **cahavel/çahaveli/sahavel** 'çalı süpürgesi' DS 816, 1039, 3515, ZTS 1976 s. 162 < Erm. ***ts'ḁhavel*** a.m. (***ts'ḁh*** 'çalı' ve ***avel*** 'süpürge') A. Tietze 1982z no. 217, U. Bläsing 1992 no. 163, R. Dankoff 1995 no. 727.

Osm. **cahcahun/cohcohun** 'karışıklık, anababa günü' < Erm. ***çḁhçḁhun*** < EErm. ***cḁhcḁhun*** a.m. R. Dankoff 1991 s. 21, 1995 no. 635.

AD. **cahd ėt–/cahtet–**, b. ***cehd***.

cahil 'bilgisiz, tahsil görmemiş' < Ar. ***cāhil*** a.m. Ar. ***1ā2i3*** kalıbı için b. ***âbid*** ⊡. ※ ***Ben bu ḳāżī ḥükmine rāżī degülem. Cāhildür. Cāhil olmayan böylemi ḥükm eyler? Ayruḳ ḳāżīye varalum!*** (Ferec 855/1451 v. 234a). 'din kaidelerini bilmeyen, ahlaksız': ※ ***Çün ol cāhil Ürviyyeyi bu ḥālde, bu ṣıfatde buldı, sḁht oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 174b). ***(bir şeyin) cahili ol–***: '(ondan) haberdar olmamak, bilmemek': ※ ***O yılların Çamlıca belediye bahçesi, "kuş dili" kadar cahili olduğum bir dille anlaşıp sevişen bülbüllerin yurduydu.*** (Z.O. Saba 1956 s. 18). AD. ***cahil/cahal*** 'genç, toy, tecrübesiz, henüz mesuliyet taşımayan' DS 846: ※ ***Getdiğin gėce bir ġadeh iç, ikincisinde sen seni serhoş eyle, cahal dubarası eyle sen seni, uyumuşluğa vur.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 195). ※ ***Biz ne bilelim, a beyim. Biz cahalız. Anlamayız ki. Cahallık çok kötü. Cahallık gâvurluktan kötü.*** (F. Baykurt 1955 s. 83). ***cahili cühelâ*** 'büsbütün cahil, hiç mektep görmemiş': ※ ***Okumak yazmak denilen şeyin onda zerresi yoktu. İmzasını bile atamıyacak kadar cahili cühelâ idi.*** (İ. Güzelce 1948 s. 123).

Cahiliye 'Araplarda Müslümanlıktan önceki çağ' < Ar. ***cāhilīya*** 'cahillik'. Krş. ***cahiliyet***; Çeşitli sahalara ait nomina concreta (somut isim) yapan Ar. ***–iye*** için b. ***adliye*** ⊡.

Osm. **cahiliyet** 'cahillik' < Ar. ***cāhilīya*** a.m. Ar. ***–iyet*** için b. ***aciliyet*** ⊡. ※ ***Cāhiliyyet anlara bu ʿādeti bu maʿniyden maṣlaḥat görürmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 107a).

AD. **cahşa–/çahşa–/cağşa–** 'gevşemek, parçalara ayrılmak, eskimek' DS 846, TS 794 < ETk. ****çḁhşa–*** 'takırdamak, çatırdamak' [< ***çaḳış***] Clauson 1972 s. 412. Krş. ***cahşak/çahşak ve çağşa–***.

AD. **cahşak/cahşak/çarkak/çarçak** 'gevşek, yerinden oynamış; dağ eteklerindeki taş yığını' DS 846, 1080, TS 793 < ETk. ***çḁhşaḳ*** 'dağ tepesinde gevşek taşlar' Clauson 1972 s. 412. ※ ***Kalıntı burcların üstüne çıktık. Loplop bin parça çarkaklıkta.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 118).

AD. **cahtet**–, b. ***cehd***.

caiz/cayiz 'yapılmasına izin verilen, kanunlara uygun, yerinde sayılan' < Ar. ***cā'iz*** a.m. [/***cwz***/ kökünden]. Ar. ***1ā2i3*** kalıbı için b. ***âbid*** ⊡. Ar. ***ā'i*** grubunun Tk.de araya Hiatustilger (koruyucu ünsüz) /***y***/ alması için b. ***acaib***/***acayip*** ⊡[2]. ※ ***Şāfiʿīsin. Meẕhebüŋde żarüret olıcaḳ namāzı ʿuryān ḳılmaḳ cāyizdür.*** (Ferec 855/1451 v. 104b). 'yakışık alır, işe gelir': ※ ***Uzaktan benimkini görür görmez sokağın birine sapıvereceğim. Kıskanıp peşine düştüğümü, bu derece ehemmiyet verdiğimi bildirmek caiz değil.*** (S.M. Alus 1944 s. 89). 'yapılabilir, mümkün': ※ ***Bütün gėce uyumadım dėsem cā'iz.*** (Aḥmed Räsim 1333 s. 114).

Osm. 'vuku bulabilir, tesadüf edilebilir' ※ ***Bu cāyizdür ki dāyimā ḳuşlıḳ zamānında mülāzemeti ʿādet ėdine ḥālā ki varduġı devletlü ehl-i keyf ise ol vaḳt u sāʿat kesel u kelāli zamānına rāst gele.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 245).

caize/cayize 'bir kaside ile övülenin, şaire takdim ettiği mükâfat' < Ar. ***cāʾi-za*** a.m. Ar. ***āʾi*** grubunun Tk.de araya Hiatustilger (koruyucu ünsüz) /***y***/ alması için b. ***acaib/acayip*** ⊡². ※ ***Başkalarının malı şiirleri, kaside-leri, kendi eserleri diye takdim eder, hediyeler, caizeler alırlardı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 22).

AD. **cak/cek** (dativus hâlini takip eden vurgusuz ve ünlü uyumuna tabi edat) 'kadar, değin' < ***dak/dek***'in varyantı olabilir mi??; kelime başında-ki /***d***/→/***c***/ değişimi için krş. ***cırnak, ciz–, cuncuk***. Zaman için: ※ ***Baŋa ḳalsaydı aḳşama caḳ ḳahveden çıḳamayacaḳdıḳ.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 291). ※ ***Gayrı orda esbap yumayı unutarak akşama cak ağ-layarak yas tutar.*** (H.Z. Koşay 1935 s. 90). Mekân için: ※ ***Artin Aġanıŋ defterinl başından dibine cek muṭālaʿa ėtdik.*** (H.R. Gürpınar 1340a s. 12). ※ ***"Nereye gider sonra?" — "Gideceği yerecek."*** (Ü. Kaftan-cıoğlu 1983 s. 48).

cak, b. AD ***cağ*** III.

(Argo) **caka** 'gösteriş, çalım, fiyaka' M. Mikhaïlov 1930 s. 22, F. Devellioğlu 1959 s. 73, H. Aktunç 1990 s. 62 < ?? . ※ ***Ve o, o vakit bana karşı yap-tıklarını, Emineyi gerçekden ve candan sevdiğinden yapmıyor, sırf caka, fiyaka, afi, gösteriş için yapıyordu.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 283). ***caka etmek/caka satmak*** 'gösteriş yapmak, çalım satmak': ※ ***Edeceğim cakayı düşünüyorum, verdiğim iki liraya yakın paraya da acıyorum.*** (S.M. Alus 1944 s. 35). ※ ***Al işte piyanonun âlâsını. İstediğin gibi çal; karşıki mebusların kızarına, bitişikteki paşanın gelinlerine cakayı sat!*** (S.M. Alus 1934 s. 279).

cakar, b. ***jakar***.

AD. **cakcak** 'geveze, dedikoducu' DS 847–848 < ses taklidi kelimelerden; krş. ***cakcaka*** ve Erm. ***çaġatsk*** 'değirmen'. ※ ***Ar belâsına çağrılmış ukalâ, cakcak, kopuk memurlar, Şube görevlileri filân da bulunu-yordu.*** (F. Baykurt 1971t s. 342).

⊡ **cakcaka** 'keklik ötüşü' < Ar. ***caḳcaḳa*** 'dilini cıklatmak' A. Barthélemy 1935 s. 136, 'lâflama, dırdır' R. Dozy 1927 I, 202 [Ar. usulü ses takli-di kelimelerden, krş. ***laḳlaḳa***]. b. **kahkaha** ⊡※ ***Horoz ötüşleri, kuzu melemeleri, keklik cakcakaları mektebin açık pencerelerinden yekpare gürültü halinde çıkıyordu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1952 s. 64).

cakcakı, b. ***çakçaka***.

caket/ceket b.m. (giyim eşyası) < Fr. ***jaquette*** a.m. [belki ***Jacques*** erkek adından] G. Meyer 1893 s. 52. ※ ***Ḳoyu ḳahve rengi ḳalın caketi ışlan-mış.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 56). ※ ***Niko, ceketi pantalonu parampar-ça, kamburunu çıkarmış, oğunuyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 186).

caketatay, b. ***jaketatay***.

calada 'dalgıçlara ârız olan başdönmesi' < Yun. ***ζαλαδα*** (zaláḏa) a.m. Ka-hane–Tietze 1958 no. 770; a.m. olan ***calaba*** (DS 849) yanlış olsa gerek, fakat: ※ ***Usta dalgıçlar kolay kolay vurgun yemez, calaba olmaz.*** (Yaşar Kemal 1971bd s. 622).

AD. **caleps** ‘fındığın yeşil kabuğunu ayırmak’ TS 850 < Yun. ***γλεπιζω*** (ğlepízō) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 112.

AD. **calgı–/caikı–** ‘oyunda mızıkçılık etmek; caymak, dönmek’ DS 851, 852 < ?? ※ ***Ahmet! Şu çirkin kızla ne oynuyorsun, hem calgır o. Gel, arka tarafta Orhanlar top oynuyorlar.*** (M. Hacıhasanoğlu 1953 s. 51).

ca’li ‘yapmacık, samimî olmayan, sahte’ < Fa. ***ca‘lī*** a.m. [Ar. /***c‘l***/ kökünden, + isimden sıfat yapan ***–ī*** eki, b. ***adalî*** ⊡]. ※ ***Göŋlünüŋ şeṭāretini ca‘lī bir̮ hiffet–i ma‘ṣūmāne ve gelüb gidici bir̮ hacālet–i kāẕibe ile setr ėderdi.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 40). ※ ***Bulunduğu muhitte merasim ve tekellüfat içinde cali tebessümler, sahte vakar ile yaşamak onu tazip ediyordu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 232). ※ ***Küçük Sartre’ı hiç sevmedim. Şımarık ve câlî.*** (C. Meriç 1992 s. 267).

Osm. **calib/calip** ‘celbeden, çeken’ < Ar. ***cālib*** a.m. Geçişli bir fiilin (verbum transitivum) etken fiilsıfatı (participium activum) olduğu için accusativus ile kullanılır. Ar. ***1ā2i3*** kalıbı için b. ***âbid*** ⊡. ※ ***Şüpheyi calip bir hareketleri yoktur.*** (M. Seyda 1970 I, 291).

Calinos ‘ikinci asırda yaşamış, zamanında ve Ortaçağda meşhur olan Yunanlı tabiat âlimi ve hekim Claudius Galenus’ < Ar. ***Cālīnūs***, krş. ***Galen***. Yun. müzekker eki ***–os*** için b. ***aforos*** ⊡[1]. ※ ***Calinos hekim zamanından beri meşhurdur: pelin derler ... ondan yüz elli dirhem kadarını suda kaynatmalı.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 51).

calip, b. ***calib***.

calis ‘oturan, ikamet eden’ < Ar. ***cālis*** a.m., Ar. ***1ā2i3*** kalıbı için b. ***âbid*** ⊡. ※ ***Şehr–i mezbüruŋ bāzāristānında cālis idi.*** (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 229).

Osm. **calk** ‘istimna, erkekliği ile oynayarak kendini tatmin etmek’ Meninski 1680 I, 1641 Meninski’ye göre çal– veya ***sıyır***– fiilleriyle kullanılırdı. Fa. ***calḳ zadan*** a.m. F. Steingass 1930 s. 368’e göre Tk.den Fa.ya geçmiştir yine de F. Steingass 1930 s. 367’de Ar. diye ***callāḳ*** ‘an onanist’ kelimesini kaydediyor, fakat G. Doerfer onu Fa.daki Tk. kelimeler arasında zikretmemiştir. F. Steingass’ın aynı sahifede Ar.dan gelen ***cald*** kelimesinin manaları arasında, fakat öteki manalara uymayan, zikrettiği ‘onanism’ manası, ***calk*** ile ***cald*** arasında bir alaka bulunmasına delâlet edebilir. Kelimenin menşei Ar. değilse, ***callāḳ*** gibi muarreb şekilleri vardır: ※ ***“Mütercim dėr ki ‘āmmisiniŋ istimnā’ ma‘nāsına tecalluḳ isti‘mālleri keşf ma‘nāsındandır.*** (Fīrūzābādī 1250/1834 II, 878). ※ ***Daḫı calḳ yaramazdur, erligi ża‘īf ėder.*** (TS 747; orada gösterilen mana yanlıştır).

calkı–, b. ***calgı–***.

Osm. **cam** I ‘kadeh’ < Fa. ***cām*** a.m. ※ ***Duḫter cāmı doldurdı, şehzāde eline ṣundı.*** (Ferec 855/1451 v. 139b). ※ ***Müdām elden ḳomaz biz ḍolu cāmı.*** (Vāḥidī 1993 [929/1522] v. 67b).

cam II b.m. (şeffaf madde, sırça) < Fa. ***cām*** a.m. ※ ***Doğrusunu isterseniz, beşinci kattan aşağı uçan bizim emektar Olympia’nın günahsız birinin beynini dağıtmak yerine, aynı zamanda gazetenin ortaklarından olan sayın başyazarımızın arabasını cam çerçeve haşat etmesi, o gün en büyük şansımdı.*** (A. Yurdakul 1993 s. 7). ***camgöbeği*** ‘yeşile çalar mavi renk’ (cam kırıklarında görülen renk): ※ ***Naẓarım birdenbire cām göbeğiniŋ ḳoyusu üst lāden benekli boyun bağlı***

bir efendiye teṣādüf ėtdi. (Aḥmed Rāsim 1328 s. 35). ※ ***Yeni aldığı cam göbeği bulüzünü giydi.*** (U. İlhan 1993 s. 38–39). ***camyünü*** 'bazı teknik işlerde kullanılan ince cam lifleri' [İng. ***glass wool*** veya Alm. ***Glaswolle*** kelimelerinin aynen tercümesi (calque), calque için b. ***ab*** I/ ***āv*** ⊡[3]]: ※ ***İşin, cam yünüyle sarılmış sıcak su borularının üstüne galveniz saç kaplama işi olduğunu anlayınca da donup kaldı.*** (L. Tekin 1984 s. 177).

(Konuşma dili) **cam** III 'pencere' **<** ***cam*** II. ※ ***Kapkara bir kedi atladı sokağa camın birinden, ağzında koskoca bir çirozla.*** (F. Baysal 1956 s. 32). ※ ***Şu Kahveye girdi. Cam kenarındaki bir masaya oturup içki söyledi.*** (A. Altan 1985 s.73). ***camgüzeli*** 'pencerelere konan bir saksı çiçegi, kına çiçeği': ※※.

AD. **cam** IV 'petrol lambasının şişesi' DS 853 < ***cam*** II.

AD. **cam** V/**camat** 'saç demeti' DS 852, 853 < Yun. ***δια'δημα*** (ḏiaḏima) a.m. ve çoğul: ***διαδματα*** (ḏiaḏimata) Ch. Tzitzilis 1987g no. 94.

AD. **cam** **V**I/**cem** 'tencere; su tası' DS 852, ZTS 1976 s. 28 < ***cam*** I, A. Tietze 1982z no. 27.

Osm. **camadan** **I**/**camedan** **II** 'yünden elbise (16. yüzyıl)' TS 747–748, 'çapraz düğmeli yelek' M. Mikhaïlov 1930 s. 22 (resimler için b. R.E. Koçu 1967/1969 s. 49–50) **<** ***camedan.*** ※ ***Yaġmurlıḳ cāmedānı, aʿlā, 235 aḳça, siyāh meşīn cāmedān, aʿlā, 55 aḳça*** (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 239).

camadan II (gemici tabirlerinden) 'dört köşe yelkenleri boğarak yüzeylerini küçültme işi' **<** ***camadan*** I (yeleği düğmeleme ameliyesine benzediği için). ※ ***Rüzgār kesiliyor. Camadanları artık çözünüz!*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 6). ※ ***Çocuklar! Gözlerinizi dört açın. Çünkü Yayla Tepmesinin (15) ta göbeğine dahedeceğim. Yelkenleri camdana (16) vurun.*** (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 25).

AD. **camadan** III 'dar ağızlı, şişkin karınlı büyük şişe' B.A. Yanıkoğlu 1943 s. 264 **<** ***damacana*** kelimesinin bir varyantı, metatez için b. ***albız*** ⊡.

camat, b. ***cam*** V.

cambaz, b. ***canbaz***.

cambazhane, b. ***canbazhane***.

cambıl cambıl/cambul cumbul/canbur cunbur 'sulu bir şeyin, bir kap içinde sallanırken çıkardığı ses' DS 853 **<** ses taklidi veya ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) kelimelerden. ※ ***Geçit yerinin köşesindeki bakkala girdik. Yumurtalar cambul cumbul, kaşar beyaz peynir arama; sabun kırıntılarına dönmüş tulum peyniri vardır.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 24.1.1945). ※ ***Suya varınca Kara Bibik yemenilerini çıkardı, canbur cunbur geçti gitti.*** (Nâbî–zâde Nâzım 1943 s. 25).

Osm. **came** 'giyecek şey, giysi, elbise' **<** Fa. ***cāma*** a.m. ※ ***Ben ėrte saŋa ḫidmet ėdem, zer u cāme vėrem.*** (Ferec 855/1451 v. 104a). ※ ***Cāmesiyle ḳoça gör ol ṣanemi ḍoyunca; | Ādemüŋ cānı çıḳar cāmesini ṣoyunca.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 285).

Osm. **camedan** I 'giyeceklerin saklandığı sandık' < Fa. ***cāmadān*** a.m. [***cāma*** 'giysi' + ***–dān*** 'bir şeyin, içine konduğu kap veya mahfaza'], Fa.

–dan için b. ***abdan*** ⊡. ※ ***Ḳāżī ne vaḳt–dür bilmedin durdı, cāmedāndan Mıṣrī göŋlek geydi.*** (Ferec 855/1451 v. 103b).

camedan II, b. ***camadan*** I.

Osm. **câmehab/camehob** 'yere veya bir "taht" (kerevet, sedir) üzerine döşenen yatak' < Fa. ***cāma–i͜ hʷāb*** 'gece yatmak için giyinen şey, gecelik' (kelimesi kelimesine: "uyku giysisi"). Bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm*** ⊡. Fa. izafet ***–i***'sinin Osm.da düşmesi için krş. ***Der–sa'ādet, kadı–'asker***. ※ ***Yėmeklerin ben getürürem, cāmẹhāblarıṅ ben döşerem, ben ḳaldururam.*** (Ferec 855/1451 v. 74b).

camekân 'hamamda soyunulan yer' Meninski 1680 I, 1562 < Fa. ***cāmakan*** veya ***cāmkān*** a.m. ※ ***Ve ol minḳūle devletlülerüŋ͜ hāneleri ḥammām cāmegānı gibi ve kārbān–sarāy gibi il evi nāmına olub sāde–rü ġılmānı bīgānelerüŋ taḫt–i ḥükminde bulunmışdur.*** ('Ālī 1975 s. 127). 'camlarla çevrili, camlarla aydınlatılan yer; camekânlı bölme': ※ ***Camekânlı, apaydınlık salonda (beni) kaç kere karşılamıştı?*** (Z.O. Saba 1957 s. 15). 'vitrin': ※ ***On on beş metre kadar yürümüş yürümemişti ki, sağ tarafta aydınlık bir camekânın önünde durmak zorunda kaldı.*** (T. Ağaoğlu 1957 s. 78).

AD. **camel**, b. ***çamel***.

Osm. **cameşuy** 'çamaşır yıkayan, çamaşırcı' < Fa. ***cāma–şūy*** a.m. (***cāma*** 'giysi' + ***–şūy*** 'yıkayan'; Fa. ***/ū/*** ya da ***/ūy/*** ile biten kelimeler için b. âbıru ⊡). ※ ***Tekne–i cāme–şüy.*** (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 313). Krş. çamaşır.

camgöbeği, b. ***cam*** II.

camgüzeli, b. ***cam*** III.

AD. **camgur** 'şalgam' DS 854 < ETk. ***caġmur*** a.m. Clauson 1972 s. 408.

camız, b. ***camus***.

cami b.m. (İslam ibadethanesi) < Ar. ***cāmi'*** a.m. (ümmeti toplayan bina). [/***cm***'/ kökünden] Ar. ***1ā2i3*** kalıbı için b. ***âbid*** ⊡. ※ ***Cum'a gün͜ halḳ cāmi'deyiken ḳadem renciyde ėdesin, gelesin, seni sittī göre.*** (Ferec 855/1451 v. 207a). Ar. kelimenin son ünsüzü (') Tk.de bugün telaffuz edilmediği hâlde mevcudiyeti fasih dilde silinmiyor, ms.: ※ ***Fatih camiişerifinde cemaati ayaklandırmak için atılan Meşveret gazeteleri yakalanmış.*** (S.M. Alus 1944 s. 183). Fakat halk konuşmasında onun izleri çoktan kaybolmuştur, ms.: ※ ***Ben dün İstanbolda Aya Ṣofiyayı seyr ėtdikden ma'ādā Sulṭān Aḥmed Cāmi'ini*** (transkripsiyonda ***camisini*** !) ***dahi seyr ėtdim.*** (C.C. Carbognano 1794 s. 562–563).

⊡ Kelime sonundaki ayn (/ ' /) ve hemze (/ ' /) Tk.de telaffuz edilmediği hâlde, kelimeye bir ek takıldığı zaman BSTTk. kelime sonunda sanki bir harf varmış gibi eki ona göre koyuyor ve yazıda bir kesme konduruyor, ms. ***cami'i*** yahut ***menşe'i***. Fakat halk dilinde (ve gittikçe umumi konuşma dilinde de) çok kullanılan kelimelerde bu kaide ihmal edilmiş ve unutulmuştur. Yukarıda gösterdiğimiz örnekden bu gelişimin çok eskiden başladıgı belli olur. Başka örnekler: ※ ***Belki bilmezsin, otobüslerin de ikinci mevkisi var.*** (Fürüzan 1981 s. 276). ※ ***Adamı şikâyet edip terfisine neden oluyor.*** (İ. Aral 1997 s. 97).

AD. **camus/camuş/camız** 'manda' DS 854. TS 748 < Fa. ***cāmüs***/ cämüş a.m. ※ ***Mehmet arabayı ırmak boyuna getirmiş, camızları suya salmıştı.*** (Reşat Enis 1944 s. 121). ※ ***Delikanlılar askere gitti, camuslar, sığırlar sürüldü.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 4).

camyünü, b. ***cam*** II.

can I b.m. (ruh) < Fa. ***cān*** a.m. (Fa.dan alınan dinî terimler için b. ***abdest*** II/ ***aptes*** ⊡²) ※ ***Ol ḥālde atam bir oḳ siyāhuŋ sīnesinde ḳor. Hemāndem siyāh cān cehenneme sımarlar.*** (Ferec 855/1451 v. 46a). 'hayat': ※ ***Seni cāndan 'azīz saḳlayayım.*** (Ferec 855/1451 v. 106b). 'gönül, istek': ※ ***Cānuŋ var ise ay–ile güneşi sen–de nücümdandur dėye[sin].*** ('Ālī 1979 [1581] s. 172). 'sevimli, şirin': ※ ***Buna sevindim doğrusu. Kambur can çocuktur.*** (S. Turhan 1951 s. 56). 'sevgili': ※ Çün Muẓaf***fer ḳızı cānını, maḥbübını ol ḥālde gördi, ağladı.*** (Ferec 855/1451 v. 119b). (bir isimden sonra) ***canlı*** 'istekli, seven', ms. ***akraba canlı*** 'akrabalarını seven, akrabaları için fedakârlıklara hazır': ※ ***Velhasıl cihan âlem kazan, bu kepçe, bizi aramış. Eh, istediğin ne be adam, değil mi? Hiç ... Akraba canlılık.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 8) ***canum*** 'sevilen aziz, sevgili': ※ ***Cānum, oğul!*** (Ferec 855/1451 v. 32a.) canım sitem de ifade edebilir: ※ ***Nedür cānum oşbu?*** (Ferec 855/1451 v. 26b). Türkçe'nin morfolojisinde basit (eksiz) isimle sıfat arasında fark olmaması hk. b. ***baba*** I ⊡. ***can ciğer / canciğer*** 'birbirine çok yakın, sıkıfıkı': ※ ***İkimiz can ciğer. Birbirinden farkımız var mı?*** (H.R. Gürpınar 1943m). ※ ***Vedat'ın kızkardeşi Vedia'yla canciğer arkadaşlar.*** (N. Cumalı 1970 s. 48). ***candan*** 'içten samimi', ablativus adverbialis (zarf işlevli ayrılma durumu) için b. ***açmazdan*** ⊡: ※ ***Ne tanıdığı taraf, ne bildiği adam, ne de candan arkadaşı vardı.*** (R.H. Karay 1940m s. 135–136). ***candanlaş–*** 'samimiyeti ilerletmek': ※ ***Bana o kadar açıldı, o kadar candanlaştı ki hayatından, tercümei halinden tutturdu.*** (S.M. Alus 1944 s. 113). ***canına oku–*** 'yormak' ※ ***Yalnızca ben eğlenmiyorum, acı çekiyorum. Romana başlayamıyorum ve bu öykü benim canıma okuyor.*** (Peride Celal 1991 s. 25). ***can u dilden*** 'samimiyetle, bütün kalbiyle' Fa. ***u*** ('ve') ile yapılmış terkipler için b. ***abudane*** ⊡. ※ ***Meger bu Menüçir Rüḥefzāyı cān u dilden severidi.*** (Ferec 855/1451 v. 29b). Onu takliden: ***can u gönülden*** a.m.: ※ "***Konyalı" türküsünü tutturmuştu. Madamla beraber canu gönülden bir söylüyorlardı.*** (S.M. Alus 1934 s. 96–97). Krş. ***canım***.

can II (sıfat) 'sevilen, sevimli, şirin' < ***can*** I. ※ ***Kambur can çocuktur. Ama her şeyden evvel işinin ehlidir.*** (S. Turhan 1951 s. 56). Buna yakın bir manayı başka yoldan elde eden bir örnek: ※ ***Bunu Mustafa duymasın. Kuşoğlan Mehmet de duymasın. Onun can bir yoldaşı, o da duymasın.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 178. Cümlede ***can yoldaşı*** 'çok sevilen, ayrılmaz arkadaşı' tabiri bir sıfatla bir isim hâlinde çözülmüştür.). Buna mümasil bir örnek: ***can düşmanı*** 'birisinin ölümünü arayan, ölümle tehdit eden' (yalnız şu cümlede): ※ ***İşte oradaki eşkiyalar var ya, Salmanın can bir düşmanı. Salmanı daha görür görmez öldürürler.*** (a.e. s. 145. Cümlede ***can düşmanı*** 'aşırı düşman' tabiri bir sıfatla bir isim hâlinde çözülmüştür).

canan 'sevgili, yâr' < Fa. ***cānān*** a.m. [***cān*** ve çoğul eki ***–ān***]. ※ ***Beşāret vėrene anuŋ viṣālin cān vėrem müjde, | N'ola biŋ cān fidī ėtse dileyen kişi cānānı?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 26).

⊡ Fa. ***–ān*** (ekseriya şahıslar için kullanılan) çoğul eki (b. ***Abbasiyan*** ⊡) bâzen tekil olarak da kullanılır ve bu şekilde Tk.ye de geçmiştir. Bu gibi kelimelerde duygu yükü (sevgi, hayranlık, acıma) fazla olur. A–B ve C–E ciltlerinde şimdilik yalnız ***canan*** geçmiştir, fakat başka ciltlerde ***gariban, yârân*** gibi örnekler geçecektir. Belki ***Müslüman*** kelimesi de bunlardan sayılabilir.

canavar 'vahşi hayvan; kurt veya yaban domuzu gibi yırtıcı hayvan; köpek balığı gibi yırtıcı balık' < Fa. ***cānvar/cānvār*** a.m. ※ ***Sabahleyin gidip çıkarıyor. Tutulan balıkların yarısını canavar temizlemiş.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 141). Mecazî manada 'zorba ve acımasız kimse' ※ ***Bu bir bölük insan babadan oğula geçen sömürme işinde öylesine ustalaşmışlar, öylesine canavar kesilmişlerdir ki, kafaları kesilmedikçe bu iş bitmez.*** (N. Üstün 1970 s. 143). ※ ***Adam canavarmış, birden boğuverir.*** (A. Nesin 1970c s. 27). EOsm. ***canavar/canever*** a.m.: ※ ***Dünyāda nice heybetlü ʿaẓametlü cānavarlar vardur, fīl u şīr u bebr u peleng gibi.*** (Ferec 855/1451 v. 96a). ***canavarcuk*** 'mahlûk': ※ ***Deŋiz cānavarcuḳların gördüŋ ola.*** (Ferec 855/1451 v. 196b).

AD. **canaz/zandos** 'sinirli; deli' DS 855, 4347 < Yun. (diyal.) ***τζαννος/ζαντος*** (tzanós / zandós) a.m. < EYun. ***σαννας*** (sánnas) 'palyaço' Ch. Tzitzilis 1987g no. 518. Yun. müzekker eki ***–os*** için b. ***aforos*** ⊡[1].

Osm. **canbaha** 'can parası, fidye' < Fa. *__cān–bahā__* a.m., Bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm*** ⊡. ※ ***Biŋ cān–bahā diler vėre başı–le bir selām.*** (Ẕātī 1970 [16 . yy.ın ilk yarısı] II, 232).

canbaz/cambaz I 'akrobat' < Fa. ***cān–bāz*** 'canı ile oynayan, hayatını tehlikeye sokan; ip cambazı vs.' (***cān*** + –***bāz*** 'oynayan', b. ***ateşbaz*** ⊡). /***nb***/→/***mb***/ gelişmesi için b. ***ambar*** ⊡. ※ ***Cambaz yukardan palyaçoya gülerek selâm verip ellerini iki yana açarak telde sırıksız yürümeye başlıyordu.*** (A. Özyalçıner 1991 s. 24).

canbaz/cambaz II 'at tüccarı; at yetiştirip satmakla geçinen kimse' < Fa. ***cānbāz*** a.m. ※ ***Ve iki cānbāz şirket üzre davar almayub ve birbirlerine ṣatmaya.*** (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 266). ※ ***Ertesi günü tekrar eşek almak içün pazara varmış. Bakmış ki dünki aldığı eşek yine canbaz elinde dolaşıyor.*** (P.N. Boratav 1995 s. 195).

Osm. **canbazhane/cambazhane** 'sirk' < ***canbaz*** I ve ***hane*** 'bina, ev', b. ***abdesthane/apteshane*** ⊡. ※ ***Sen–Klo panayirinde sefīl bir ṣoytarıyı alḳışlayan çocuḳla şimdi dünyānıŋ eŋ büyük şehirlerinde, eŋ büyük cānbāẓhānelerde, eŋ güzīde‿halḳıŋ alḳışlarını ṭoplayan bu ṣanʿatkār arasında ne ʿaẓīm bir mesāfe vardı!*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 28).

Osm. **canbeleb ol–** 'ölmek üzere olmak' < Fa. ***cān ba–lab rasīdan*** a.m. ["can dudağa (***ba–lab***) gelmek"]. Fa. dativus ***be*** için b. ***be*** I ⊡. ※ ***Eger düşvārlikde ʿömrüm āḫır oldısa, cān be–leb oldı, al, beni ʿaẕābdan ḳurtar!*** (Ferec 855/1451 v. 131b–132a).

canbur cunbur, b. ***cambıl cambıl***.

cancağızım (samimi hitap şekli) 'şekerim' < ***can*** + ***–cağız*** küçültme eki, b. ***buncağız*** ⊡. ※ ***Sayım suyum yok, bu bukadardır cancağızım. Benim hatırım için birkaç kuruş ziyan etsen ne çıkar?*** (S.M. Alus 1944 s. 22).

AD. **cancal** ‘demet, tutam’ DS 855, 1063 < Yun. ***τζαντζαλο*** (tzántzalo) ‘tutaç, bez’ < İt. ***cencio*** a.m. N.P. Andriötis 1983 s. 363.

cancoloz, b. ***cangaloz***.

AD. **cancor/cancur** ‘kırmızı, siyah erik’ DS 855 < Erm. ***cançul*** (diyal.) ***cancul/çancul*** R. Dankoff 1995 no. 446. ***/l/→/r/*** değişimi için b. ***arın*** ⊡.

Osm. **candar** ‘birinin hayatını kurtaran, onu hayatta muhafaza eden kimse’ < Fa. ***cān-dār*** a.m. [***cān*** + ***-dār*** ‘elinde tutan’, b. ***abdar*** ⊡]. ※ ***Ez behr-i ̮Hudā, ez behr-i cāndār-ı dirāz-i tü dilerem ki ṭıfıl vāḳı‘asında söyledügüm ḳabīḥ kelecileri ‘afv ėdesin.*** (Ferec 855/1451 v. 186a).

candarma/candırma, b. ***jandarma***.

Osm. **candirazî** ‘ömür uzunluğu, uzun ömür’ < Fa. ***cān-dirāzī*** a.m. [***cān*** ve ***dirāzī*** ‘uzunluk’]. ※ ***Cān-dirāzly-i ̮hudāvend-çün bendeye biraz altun olursa ki yolda nafaḳa ėdlnem, ġāyet-i kerem u bendenevāzlıḳ ola.*** (Ferec 855/1451 v. 130b).

caneriği/can eriği ‘erken yetişen ve yeşilken yenen bir cins erik’ < Yun. ***τζανερικι*** (tzaneríki) a.m. < Sl. ***çırnik*** [Slavo-Mak. ***çırn*** ‘siyah’ + küçültme eki: ***-ka*** Çek. ***çernltsa*** ‘bir erik cinsi’] a.m. Ch. Tzitzilis 1994.

canever, b. ***canavar***.

Osm. **canfes** ‘düz renk ipekli kumaş’ < Ar. ***cunfāṣ*** a.m. < Yun. ***κανναβις*** (kánnavis) ‘keten’ (BER 1971 I, 356’daki etimoloji yanlıştır). ※ ***Şal entarinin etekleri ceblerde olub siyah canfes şalvarın nihayetinde ufak ayaklerl görünür.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 57).

Osm. **canfeza** ‘cana ferah getiren, mutlu’ < Fa. ***cān-fizā*** a.m. [***cān*** ‘can’ ve ***fizā*** ‘artıran’]. ※ ***O canfeza dorukta yalnızca şiir söylenir, şiir yaratılır, şiir düşlenirmiş.*** (B. Uzuner 1994 s. 56). ‘eski bir makam ismi’ (K. Uz 1964 s. 15).

AD., RD. **canga/çanga** ‘kova, küçük bakraç’ DS 1069 < ??. ※ ***Küçük Emin’in getirdiği buz gibi soğuk suyu, terli vücutla, canganın dibine kadar lıkır lıkır içiverdi.*** (İ. Cambazof 1957 s. 65–66).

AD. **cangalaboz/congalamas** ‘ihtiyar kadın, bunak kadın’ < ***cancaloz/congalos*** kelimesinin varyantı. ※ ***Kaynanam da yıkar ama, iki gün de “çamaşır ertesi” olur, yatar. Suratından düşen de bin parça olur. Eyice cangalaboz olmadıkça Tanrım Behice kulunun canını almasın!*** (M.Ş. Esendal 1958m s. 61).

AD. **cangalaz** ‘salyangoz DS 856 < ***salyangoz*** veya Yun. ****κοχλιαγκος*** (*ko̯hliangós) a.m. A. Tietze 1962 no. 326.

AD. **cangaloz/cancoloz** ‘cadı, vampir’ DS 855, 856 < ***koncolos*** b. Kahane-Tietze 1958 no. 783. Yun. müzekker eki ***-os*** için b. ***aforos*** ⊡[1], metatez için b. ***albız*** ⊡. Krş. ***karakoncolos***.

cangama, b. ***cargama***.

cangıl ‘Hindistan’daki yaygın bakir ormanlar’ < İng. ***jungle*** < Hind. ***cangal*** a.m. < Sansk. ***cangala*** ‘kuru, çöl’. ※ ***Yasak aşḳın cangılında dolandım, bir yerine bin kez yanıp kavruldum.*** (B. Günel 1991 s. 296). Krş. ***cengel***.

cangırdı/cangırtı ‘şangırtı’ DS 857, TS 750 < ses taklidi kelimelerden, ayrıca b. ***anırtı*** ⊡.

cangırtla–, b. ***çangırtla–***.

Osm. **cangüdaz** ‘insanı bitiren, tahammülfersa’ < Fa. ***cān-gudāz*** a.m. [***cān*** + ***–gudāz*** ‘eriten’]. ※ ***Kendi, intiẓār belālariyle bir ıżṭırāb–ı cān–güdāz içinde iken Mehpeykeriŋ ʿarabası ḳarşıdan görünmeğe başladı.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 48).

⊡ Fa. ***gudāḫtan*** ‘eritmek’ fiilinin fiil unsuru olan ***–gudāz*** ‘eriten’ ilavesiyle yapılan sıfatlardan pek azı Osmanlıcaya geçmiştir. A–E cildi için yalnız ***cangüdaz*** kelimesini not ettik.

canhıraş ‘kulak tırmalayan, tüyler ürpertici, acı (çığlık hakkında)’ < Fa. ***cān-ḫarāş*** a.m. [***cān*** + ***ḫarāş*** ‘tırnaklarla çizen, yaralayan’] ※ ***Ben biraz bekledikten sonra, hoşuma giden bu oyun yarıda kesildiği için deminkinden de canhıraş bir sesle bağırıyordum.*** (M. Margosyan 1996 s. 75). ※ ***Çelik rayların canhıraş feryatlarıyla duruyor tren.*** (A. Ümit t.y. [1990] s. 35).

canım (sıfat) ‘çok sevilen, çok kıymetli, çok güzel’ < ***can*** + 1. şahıs possessivum (iyelik, mülkiyet) eki. Bu ek ile yapılan başka bir sıfat için b. ***güzelim***, ***gülüm balım***. ※ ***Eskişehirin canım yaz akşamları!*** (Ç. Göçmen 1959 s. 57). ※ ***Ben cānım gencliğime ḍoyacağım, şunda beş gün ʿömrümüz var, yaşıma başıma göre eğlencemi ararım.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 38).

cani ‘cinayet işlemiş olan kimse, katil’ < Ar. ***cānī*** a.m. [/***cny***/ kökünden] Ar. ***1ā2i3*** kalıbı için b. ***âbid*** ⊡. ※ ***Bu sabahki cinayetiyle sapık cani dokuzuncu kanlı cinayetini de işlemiştir.*** (A. Nesin 1991 s. 17).

canib/canip ‘yön, taraf’ < Ar. ***cānib*** ‘yan’. ※ ***Kütahya Kastamoni’nin hangi cânibine düşer?*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 11). ***canibinden*** ‘tarafından’: ※ ***Ol–daḫı baŋa Süleymān cānibinden yėtişüb durur.*** (Ferec 855/1451 v. 144b). ***canibine*** ‘tarafına’: ※ ***Ataŋ emīrel–müʾminīn cānibine hem nāme yazmışdur.*** (Ferec 855/1451 v. 122a). ***andan cānibe*** ‘ondan yana’: ※ ***Herkesüŋ güş–ı hüşı andan cānibe taraṣṣud ... (??) ʿiyān ola.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 249). EOsm.da dativussuz de olurdu, krş. ***taraf***: ※ ***Nasraddin Ḫāce bir gün bir ağacıŋ dalına çıḳub ucından cānib oturub dibinden keserdi.*** (P.N. Boratav 1995 s. 97).

Osm. **canibeyn** ‘iki taraf (ms. bir dâvada)’ < ***canib*** + dualis (ikil, tesniye) eki olan ***–eyn***, b. ***Beynennehrreyn*** ⊡. ※※ ‘yan yana (?)’: ※ ***Ḫuṣūṣā cānibeyn olan kiçeler birbirine uymaya ve eger maḳʿadlar velentseler ise tenāsüb gözetmeye...*** (ʿĀlī 1587 v. 134r).

Osm. **Canik** ‘Karadeniz kıyısında merkezi Samsun olan dağlık eski bir vilayet’ < Eski Çağda orada yaşayan ***Tzan***’lar milletinin isminden. Krş. İA 1945 III, 25 (B. Darkot).

caniko (hitap olarak) ‘sevgili’ < ***can*** + Slav dillerinde müennes küçültme eki olan ***–ka***’nın vocativus (ünleme) hâlinde aldığı ***–ko*** şekli, b. ***anaçko*** ⊡. Aradaki /***i***/ belki ***ciciko***’ya benzetme. ※ ***Hadi öldürsene canikom!*** (A. Nesin 1970c, kitap başlığı).

canip, b. ***canib***.

AD. **canka** 'küçük sarı bir çeşit erik' DS 857 < krş. Bulg. ***djanka*** 'Prunus myrobalana' < Tk. ***can eriği***'nin ilk kelimesi + Bulg. küçültme eki olan ***-ka*** BER 1971 I, 356. Slavca ***-ka*** için b. ***ayka*** ⊡. ※ ***Muhtarın evleği başında pıtrak gibi bir canka yolumu kesti. Uzandım, sarı sarı erikler kopardım.*** (M. Başaran 1955 s. 77).

cankama, b. ***cargama***.

EOsm. **cankı** 'danışık kurulu' TS 753 < Mo. ***canḳi*** 'müşavere; anlaşma' G. Doerfer 1963 I, no. 151.

AD. **canp** 'kola bitişik vücut parçası' THASDD 1041 I, 246, 'kağnıda kola bitişik parça' DS 857 < Ar. ***canb*** 'vücudun yanı, böğür' A. Tietze 1958 no. 44.

Osm. **canperver** 'can besleyen, insanın kalbine iyi gelen' < Fa. ***cān-parvar*** a.m. [***cān*** + ***-parvar*** 'besleyen']. ※ ***Misāfire çıḳan ṭa'āmları ẕikr olunduğı üzre leẕīẕ u cān-perver ve‿hāne-perver aşçılar bişürdügi ni'metden bile eleẕẕ u‿hōşter olub...*** ('Ālī 1982 [1581] II, 146).

⊡ Fa.dan alınan kelimelerde sonu ***-perver*** ekiyle bitenler vardır. Bu ek, 'besleyen; beslenmiş, eğitilmiş' manasına gelen Fa. ***parvardan*** / ***parvarīdan*** 'beslemek, (evlat) büyütmek' fiilinin bir fiil unsurudur. A–B ve C–E ciltlerinde bu unsurla teşkil edilmiş şu kelimeler geçmektedir: ***canperver, edebperver.***

Osm. **canrüba** 'cazip, hoş, latif' < Fa. ***cān-rubā*** 'öldürücü'; muhtemelen ***dilrübā*** yerine yanlış kullanım. ※ ***Gönül çekici, canrüba bir koruya açılıyordu kapı.*** (B. Uzuner 1994 s. 59).

cansiperane 'canını verircesine, canını feda edercesine' < Fa. ***cān-siparāna*** [***cān*** + ***sipar(dan)*** 'üstünde tepinmek, tepmek' + zarf eki olan ***-āna***, b. ***acizane*** ⊡]. ※ ***Muzaffer bir dergi çıkardı. Hapse girdi, ama otele girer gibi bir hapse giriş. Ne sefaleti tattı, ne cansiperane bir gazaya girişti.*** (C. Meriç 1992 s. 145). ※ ***Neden saç sakal, giyim kuşam daha cansiperane savunuluyor da, iç dünyalar, düşünceler bukadar bir heyecanla değiştirilip dışa vurulmuyor?*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 70).

Osm. **cansitan** 'katledici, öldürücü' < Fa. ***cān-sitān*** a.m. [***cān*** + ***-sitān*** 'kapan, alıp götüren']. ※ ***Gün olmazdı ki bir āfitāb-ı 'ālem-tābı dest-i taġallüb-ile çeküb almaya ve vücūdı gencini‿harāb ėdüb kenz-i 'iffetine ef'ī'-i denān u ṣu'bān-ı cān-sitān ṣalmaya.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 181).

Osm. **cansuz** 'canı yanan, ıztırap çeken' < Fa. ***cān-süz*** a.m. [***cān*** + ***-süz*** 'yanan']. ※ ***'Āşıḳa raḥm eylemekde şem'dür rüşen delīl | Kim döker pervāne-i cān-süz içün ḳan yaşlar.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 176).

cant 'araba tekerleğinin çemberi' < Fr. ***jante*** ※ ***Bin beş yüz kilometrelik yolları döne döne kavrulmuş cantlara bakıyorum: pırıl pırıl o cantlar, kendimi içinde görüyorum.*** (M. Güler 1990 s. 124).

cantiyane, b. ***centiyane***.

capcanlı 'dipdiri, sapsağlam, taptaze, uyanık' < ***canlı*** + reduplication (ikileme) + /***p***/ tezat ünsüzü, b. ***apakçıl*** ⊡]. ※ ***Yaslı olmasına yaşlıydı ya, gene de boz şayak urbaları içinde dimdik, capcanlı bir vücudu vardı.*** (M. Başaran 1964 s. 74). ※ ***Ben bu kemik parçalarını deva-***

mıyım, annem hâlâ diri miydi gömülürken, bilmiyorum ama ben capcanlı duruyorum işte burada. (L. İpekçi 1998 s. 44).

caran, b. ***ceran*** I.

AD. **car/çar** I ‘çarşaf, baş örtüsü’ DS 859, ZTS 1976 s. 28, TS 830–831, A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 80, R. Dankoff 1991 s. 21 < Ar. ***ʼizār*** a.m. A. Tietze 1958 no. 3.), krş. ***ameskene*** ⊡. ※ ***Bu aralık cara bürünmüş, yüzünde peçe ile bir kadın muhzir ile beraber içeri girer.*** (Recaizāde Ekrem 1941 s. 74).

AD. **car/çar** II ‘çağrı, tellâl ile duyurma’ DS 859, R. Dankoff 1991 s. 21 < Mo. ***car*** a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 146, a.m. Tk. çar R. Dankoff 1995 no. 448’e göre Erm. ***caṛ*** < EErm. ***caṛ*** ‘çağrı’ kelimesinden alınmadır. ※ ***Durdı, Şām melikine car*** (kelime‿***haber*** de okunabilir) ***şaldı, "Baŋa uyuŋ!" dėdi.*** (Şaltuḳ–nāme 1974–84 [15. yy.ın sonu] s. 228). ‘yardım, imdad’ DS 859: ※ ***Ben de sizden car umdum. Ve de bizim köylü akıtlıdır sandım.*** (Yaşar Kemal 1968 [2. baskı] s. 103, b. A. Püsküllüoğlu 1974 s. 23). ***carlu*** ‘meşhur, ünlü’ TS 755.

AD. **car/çar** III ‘dilenme, toplama’ DS 859 < ***cer***. ※ ***Senin çüçuh oğlunan benim çüçüh gızım cel çara yollıyah, baah ki hangisi çardan gelir. Hangisi çarlı celirse ona göre gurul.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 393).

AD. **cara/cere** ‘toprak testi’ DS 859, 884, G. Molino 1641 ***gierre*** maddesinde < Ar. ***carra*** a.m. A. Tietze 1958 no. 37. ※ ***Salġun–ile‿halḳa emr oldı, cerreler ile tulumlar–ile getürdiler, küplere doldurdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 243b). ※ ***Babası bu tümsekten bir avuç toprak almış, ırmaktan doldurduğu cerenin içine karıştırarak sallamış, ona içirmiş.*** (Reşat Enis 1944 s. 64).

AD. **câra** ‘cığara’ DS 859 < ***cığara***. ※ ***Birer câra içek mi?*** (Orhan Kemal 1952m s. 33).

AD. **caral/çaral** ‘az ürün veren kuvvetsiz toprak’ DS 859, 1080 < Ar. ***caral*** a.m. A. Tietze 1958 no. 39.

AD. **caraskal/ceraskol** ‘birbirine çatılmış üç sırıkla yapılan vinç’ < ***cerr–i eskal***, b. ***cer*** / ***cerr***. ※ ***Günlerce sonra bir ceraskol, bir kaç kriko ve bir sürü küçük şehirlinin heyamolası ile, halatlarla çekilerek kamyon oradan çıkarıldı.*** (S. Şengil 1948p s. 69).

AD. **carcar/cercer/cırcır** I ‘döven’ DS 860, 927, TS 760 < Ar. ***carcar*** a.m. Krş. Kürt. ***cercer*** a.m. I.A. Orbeli 1957 s. 457. A. Tietze 1958 no. 34.

AD. **carcar/cercer/cırcır** II/çırçır ‘geveze, dedikoducu’ DS 860, Meḥmed ‿Hālid [Bayrı] 1934 s. 45 < ses taklidi tabirlerden. ***carcar et–*** ‘gevezelik etmek’: ※ ***Artıḳ söyler miyim yā ben ağzı ḳaraya? İşte cār cār ėdenin ḥāli budur.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 43). ※ ***Of! Ne cırcır şeymiş bu be!*** (M.L. Dikbaş 1936 s. 40). ※ ***Bundan önceki attırık ve çırçır gazetelerde geçen iki yıl içinde böylesinden yığın–yığın gelmişti.*** (A. Hünalp 1962 s. 85).

AD. **carcara** ‘çağlayan’ DS 860 < Ar. ***carcara*** ‘su sesi’ [Ar. tipinde ses taklidi kelimelerden, krş. ***zamzama, şarşara***. ⊡ **kahkaha** ⊡].

AD. **carcı** ‘tellâl’ DS 860 < ***car***/çar II, krş. Mo. ***carçi*** a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 147.

AD. **carcur** I (askerlik terimlerinden) 'taşıdığı fişekleri arka arkaya namluya sürmeye yarayan cihaz' < Fr. ***chargeur*** a.m. [***charger*** 'yüklemek' + kılıcı ismi (nomen actoris) eki olan ***-eur***, b. ***adaptör*** ⊡]. ※ ***Geçerken bir carcur fişek yakarım anlarsın!*** (F. Baykurt 1971t s. 311). Krş. şarjör.

AD. **carcur** II/**cırcır/circir** 'fermuar' DS 860–861, ZTS 1976 s. 31 < ses taklidi kelimelerden. A. Tietze 1982z no. 33. ※ ***Mavi tulumunun cırcırını açarken gevrek kahkahalarının birini koyuveriyor.*** (Mustafa Şerif 1959 s. 33).

AD. **cardın/cartın/circan** 'iri fare' DS 861, TS 754, A. Caferoğlu 1948 s. 226 < Ar. ***cirḏawn*** a.m. A. Tietze 1958 no. 36, b. ***baydak*** ⊡. ※ ***Bilmiyor bu çocuk, eyvan denilen penceresiz bir girintide yaşamak ne demektir. Yere yığılan, her gün düzeltilen, ama düzeltilirken bile dağınık duran gönleri, kötü dabaklanmış derileri, onları sürekli kemiren cardun ordularını görmedi.*** (A. Kutlu 1991 s. 86). ※ ***Hele yahaladım! Sıçan değul, cIrcan imiş...*** (F.C. Göktulga 1953 s. 11).

Osm. **care** 'mahalle' < Ar. ***cāra*** a.m., [/***cwr***/ kökünden, krş. ***civar***.] ※ ***Çün Mıṣra yėtişdi, cārel sordı, Mubārek evin buldı.*** (Ferec 855/1451 v. 53b).

AD. **cargama/cangama/cankama** 'ağız kaygası, gürültü' DS 856, 1071 < Fa. ***çār-gāma*** 'tumultuous mirth' F. Steingass 1930 s. 385.

caḫhadaḫ, b. ***çarkadak***.

AD. **carı** 'canlı, becerikli, eli çabuk; çabuk' DS 861–862, Caferoğlu 1948 s. 226 < Yun. (diyal.) ****τζαρο/τσαρο*** (*tzaró/tsaró) < BizYun. ***ταρον*** (tarón) a.m. Ch. Symeonidis 1973 no. 213.

AD. **carık** 'keklik avlarken avcının arkasına saklandığı keklik resimli bez' DS 862 < ***carlk***/***çarik***.

carık, b. ***carut***.

AD. **carıs/caris** 'arsız, yaramaz' DS 863, ***carıs et-*** 'rüsvay etmek' TS 755 < Ar. ***cārls*** 'utandıran, rezil edici' Ar. ***1ā2i3*** kalıbı için b. ***âbid*** ⊡. A. Tietze 1958 no. 38.

Osm. **cari** I 'akan, akmakta olan' < Ar. ***cārī*** a.m. [/***cry***/ kökünden]. Ar. ***1ā2i3*** kalıbı için b. ***âbid*** ⊡. ※ ***Ve livā'-i mezbüreden ba'żı harḳlar olub cārī olan ṣuyla ḳurāsınıŋ zIrā'ati ṣuvarılub intifā' eyler imiş.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 70).

cari II 'tedavülde olan, yürürlükte olan' < Ar. ***cārī*** a.m., asıl manası 'akmakta olan' [/***cry***/ kökünden]. Ar. ***1ā2i3*** kalıbı için b. ***âbid*** ⊡. ※ ***Ḳabā'il-i 'Arab içinde resm böyle cārī imiş kim her ki yolda yürürken yöni Ḫātim-i Ṭāy sinine uġraya ... anda ḳurbān ėde.*** (Ferec 855/1451 v. 233a). ***cari hesap*** (ticaret terimi) 'alacak verecek hesabı, banka hesabı': ※ ***Maşa, cari hesabında yüzbinlerin yattığından başka İstanbulda apartmanı olan Maşa, bu ufacık kızın emrini hakaret saymaz.*** (Orhan Kemal 1965f s. 177).

Osm. **carih** 'yaralı' < Ar. ***carīḥ*** a.m. [/***crḥ***/ kökünden, 1a2ī3 kalıbı için b. ***acîb*** ⊡]. ※ ***Çün carīḥ-i ġamzeŋem geh geh ṭuz eksün kim lebüŋ | Andan artuḳ iḥtiyācum kimseden merhem degül.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 219).

carik/çarik 'bir cins kuşak' R. Dankoff 1991 s. 21 < Kürt. ***çarik*** 'peçe' K.K. Kurdoev 1960 s. 150, krş. ***car/çar*** I + küçültme eki olan ***–ik***.

AD. **caris**, b. ***carıs***.

cariye 'genç kadın köle' < Ar. ***cāriya*** a.m. [/***cry***/ kökünden, Ar. ***1ā2i3*** kalıbı için b. ***âbid*** ⊡ ve ***–a/–e*** müenneslik eki, b. ***âbide*** II ⊡]. ※ ***Bir cāriyeye buyurdı: "Var, şol yatan geyicegi al, odaya gel!" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 37b).

(Argo) **carmak/carmakcur** 'rakı' M. Mikhaïlov 1930 s. 22, F. Devellioğlu 1959 s. 71, H. Aktunç 1990 s. 63 < Erm. ***cermag*** 'beyaz' ve çur 'su' M.L. Wagner 1943 s. 12, 31–32, R. Dankoff 1995 no. 455. ※ "***Carmaḳcur nedir?" – Ẕāten gülmeğe bahāne aradığı içün ḳahḳahayı ṣalıverdi. "Onu da bilmiyor musun? Raḳı ... raḳı!"*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 85).

carp 'kâğıt kesilmesi sesi' < ses taklidi kelimelerden. ※ ***Kıs kıs, kahkahaya varmıyan gülüşler kapladı camiyi. Ama Emin bunları carp diye kesti.*** (F. Erdinç 1973 s. 111).

carse 'bir cins kumaş' < İng. ***jersey*** a.m. – aslında İngiliz Jersey adasındaki balıkçıların giydiği kumaş. ※ ***Mahmutpaşa malı carse gömleğinin bir yanı yırtıktı kızın.*** (M. Seyda 1974).

cart I/**cart cart** 'kâğıt veya kumaş yırtılması sesi; osuruk sesi: kaba alay nidası' < ses taklidi kelimelerden; krş. ***carta***. ※ "Çocuk***larıma gazoz, bana da bir az şekerli." Kahveci Ahmet efendi: "Cart!" deyince, Yorgi şaşalardı.*** (Orhan Kemal 1949b s. 103). Labialisation (dudaksıllaşma) ile: cart curt 'çalımlı konuşma' (Labialisation'lu terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡²): ※ ***Biraz cartcurt, hötmöt edip kuyruğunu tava sapına çevirsene be adam!*** (S.M. Alus 1944 s. 90).

cart II 'frapan, göze batan (renk hakkında)' < ***cart*** I. ※ ***Evini döşemesi gerekince, elinde olmadan bir Hollywood living–room'una özenmesi, villasını alçak plastik koltuklar, cart perdeler, cam masalarla donatıp ...*** (A. İlhan 1981s s. 180). ※ ***Berin Hanım'sa, bigudili saçlarını cart kırmızı bir naylon eşarpla örtmüş...*** (A. İlhan 1981s s. 422). ※ Çorapları cart yeşildi. (Yaşar Kemal 1992ks s. 75).

carta/zarta 'yellenme, osuruk' < ***cart*** I /***cart cart***, fakat sondaki /***a***/ bu genişlemenin başka bir dilde vuku bulduğunu gösterir, ms. Ar. (Suriye diyal.) ***ḍarṭa*** a.m. A. Tietze 1958 no. 121. ※ ***Loḳumları getirmeye giden Tosun yürürken ağziyle bir carta çekerek "Yavaş gel! Benim ṣüratımı pişmiş kelle mi ṣanıyorsun dağılacaḳ"*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 23). ※ ***O sıra esteri zarta çektiğinden tüm Dersimli şıhlar, seyitler Şıh Said'in tehdidine daha bir keyifli güldüler.*** (K. Bilbaşar 1969 s. 38). Mecazî manada 'ölmek': ※ ***Ulan, bir bıçakta cartayı çekti be!*** (Orhan Kemal 1963d s. 69).

cartadak (ekspresif kelimelerden) 'yırtılma gürültüsünü ve bu gürültünün ani olarak kesilmesini anlatır' DS 863 < ***cart*** + âni bitimi ifade eden ***–adak*** genişlemesi, krş. ***zıngadak***. ※ ***Karagöz: "Ulan karı, ağzını topla, şimdi gelirsem yanına, ağzını mutfak paçavrası gibi cartadak yırtarım!*** (M. Rona 1944a s. 14).

⊡ Bir ses taklidi veya ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) kelimeye takılan ***–adak / –edek*** genişlemesi, bu hare-

ketin aniden kesilmesine ya da bu gürültünün birdenbire susmasına eşlik eder. A–B ve C–E ciltlerinde onunla teşkil edilmiş kelimeler: ***cartadak, cazzadak, cırkadak, combalak / cumbadak, çarkadak / çar̯hadạh, çatadak / çattadak, dangadak, dingedek.***

cart curt, b. ***cart*** I.

cartın, b. ***cardın***.

Osm. **caru** 'süpürge' < Fa. ***cārü*** a.m. ※ ***Pāk eyleyeyin yoluŋı tozdan yüzüm üzre, | Bel bağladum ol͜ hiẕmete ben nİte-ki cārü.*** (Ẕātī 1987 III, 140).

AD. **carut/carık** 'ateş küreği' DS 862, 864 < Erm. ***cạṛud/çạṛug*** R. Dankoff 1995 no. 449. ※ ***Mestan, pastırma hırsızlığına soyunduğu bir başka gün, "carut"un sacdan yapıldığını, esasen odun sobasından ateş çekip mangala aktarmaya yaradığını, en önemli yan işlevinin de pastırmalara dadanan kendi gibilerinin bitli başına indirilmek olduğunu öğrendi.*** (M. Margosyan 1996 s. 15).

AD. **cascavlak/casacavlak/cascavuldak** 'tamamen saçsız; çırılçıplak; cebi boş, eli boş' < ***cavlak*** + reduplication (ikileme) + /***s***/ tezat ünsüzü, b. ***apakçıl*** ⊡; ikinci varyantta ön takının sonunda /***a***/ ünlüsü görülür. ※ ***Eyice yolunduk bu işte. Tam yüz beş pannot da postaneye yatırdık mı? Köye cascavlak döneceğiz bu gidişle.*** (F. Baykurt 1971c s. 260). ※ ***Tek kollu, kır bıyıklı, başı da casacavlak bir ihtiyar, ansızın o tek koluyla koluma yapıştı.*** (F. Erdinç 1973 s. 27).

AD. **casıl casıl yan–** 'cızırdayarak yanmak' < ses taklidi tabirlerden. ※ ***Yüreğimin başına bir kızgın demir gelip saplandı, yüreğim casıl casıl yanıyor*** (F. Baykurt 1967a s. 416). ***casılda***– 'cızırdamak': ※ ***Çil Abdulla'nın saban demiri çelikleşiyordu. Biraz casıldattıktan sonra getirip ustanın önüne koydu.*** (F. Baykurt 1961o s. 205). ***casıltı*** 'cızırtı': ※ ***Götürüp usulca duvarın dibindeki su yalağına soktu. Yalaktan bir buğu, bir casıltı yükseldi.*** (a.y.).

casus b.m. < Ar. ***cāsūs*** a.m. ※ ***Cāsūs͜ haber getürdi: fülān yėrde ağır kārvān ḳonub durur dėyü.*** (Ferec 855/1451 v. 9b).

caşır, b. ***çavşır***.

AD. **catt**, b. ***cad***.

AD. **cav–/çav–** 'amaçtan şaşmak, yol değiştirmek; evvelâ yaklaştıktan sonra, âni olarak uzaklara kaçmak' DS 1095, TS 843–844 < belki ***cay–*** ve ***cıv–/çıv–*** ile beraber ETk. ***sap–*** fiiline bağlı bir grup. ※ ***Mustafayı gördü, hançerini ona fırlattı. Mustafa hançerden sakındı. Çavan hançer uzaklara gidip geriye döndü.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 163). ※ ***Bir gün dağın yamacında bir tavşana bırakmış Ali Çavuş kuşunu. Kuş çavmış gitmiş, bir daha da dönmemişti.*** (a.e. s. 15). çav! 'def ol!': ※ ***Ḳakıyub dėdi: "Ne söyler şu? Şuradan yüri, çav!"*** (Nazmī 1928 s. 54).

(Argo) **cavalacoz I/cavalacosti** 'dermeçatma, kıymetsiz' Meḥmed͜ Hālid [Bayrı] 1934 s. 45–46, F. Devellioğlu 1959 s. 73, H. Aktunç 1990 s. 63 < Ch. Symeonidis 1973 no. 54'e göre Yun. (diyal.) ***ζαβαλης*** (zavalís) vs. 'zavallı'. İkna edici değil. ※ ***Öbürlerinin hepsi çoluk çocuk, cavalacoz takımından, buysa bambaşka, kerli ferli, üstelik çok duygulu, düşünceli.*** (M. Seyda 1966 s. 219).

AD. **cavalacoz** II 'gereksiz lâf' DS 865.

cavan/cavana, b. ***caban***.

cavıl cuvul, b. ***cağıl cağıl***.

AD. **cavır** 'gâvur' DS 866 < ***gâvur*** < Fa. ***gabr*** 'ateşperest' (belki < Ar. ***kāfir***) K. Lokotsch 1927 no. 632. ※ ***Herif tanyerleri ışımadan, cavır müslüman seçilmeden kalkacak da yola düşecek, terleyip yorulacak, Çubuk'a varacak.*** (F. Baykurt 1970 s. 187). Krş. ***gevür/gâvur***.

cavi 'kıymetli bir tahta cinsinden imal edilmiş (?)' < ***Cava*** Adasının isminden ***–î*** ekiyle yapılmış sıfat. ※ ***Tavan arasında büyük cavi sandıklar, sandıklarda yazın torbalara koyup kaldırdıkları içi samur, dışı ipek, ev giysileri Nazır'ın.*** (Peride Celal 1991 s. 294–295).

Osm. **cavidan/cāviẕān** 'ebedî;' < Fa. ***cāvidān*** a.m. Fa. kelimelerdeki **/d/→/ẕ/** gelişmesi için b. ***azine*** ⊡. ※ ***Fenā dārında, ey şen-gül, senüŋle gülşene girmek | Bihişt–i cāviẕān oldur, beḳā–yı dār–ı 'uḳbā-dur.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 72). 'ebediyen, ilel'ebed' ※ ***Çünki bunda yoġ–imiş hīç bīm–i cān, | Burada durmaḳ gerekdür cāviẕān.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2515).

AD. **cavk** 'topluluk' DS 866 < Ar. ***cawḳ*** 'kıt'a; topluluk' A. Tietze 1958 no. 45. [/***cwḳ***/ kökünden]. ※ ***Uyandı, gördi ki bir cavḳ atlu üstin almışlar dururlar.*** (Ferec 855/1451 v. 32a). Osm. ***cavk cavk*** 'takım takım' TS 755: ※ ***Her güşei bir ṭāyife dutmış, cavḳ cavḳ oturmışlar.*** (Ferec 855/1451 v. 92b).

AD. **cavka**, b. ***çavka***.

cavla– I 'parıldamak, pırıldamak (?)' < ***cağla–*** fiilinin varyantı. ※ ***Kristal hokka takımı cavlıyordu. Masanın aydınlık camını yankılamıştı.*** (Tarık Dursun K. 1960 s. 48). ※ ***Güneşin eğri dönüklüğünde, camda, Fiyamma'nın yankısı cavlıyordu.*** (a.e. s. 21).

AD. **cavla–** II 'tüyünü dökmek, çıplak kalmak' DS 866–867 < ****çıpla–*** fiilinin varyantı.

AD. **cavlak** I**/caflak** 'tüysüz, çıplak' DS 840, TüS 1983 s. 203 < ***cavla–*** II + fiilden sıfat yapan ***–k*** eki (***akık*** ⊡), krş. ***büyü– > büyük, uza– > uzak***.

cavlak II '??', yalnız şu tabirde: (Argo) ***cavlağı çek–*** 'ölmek' H. Aktunç 1990 s. 63 ※ ***Sizin anlıyacağınız, Settar efendi bir kalb sektesinden cavlağı çekti.*** (S.E. Ertem 1933 s. 86).

AD. **cavra** 'köpek' DS 867 < krş. Kürt. ***cevir*** 'av köpeği' ve küçültme eki ile ***cevrik*** 'köpek yavrusu' Jaba–Justi 1879 s. 120.

AD. **cavra–** 'gayret etmek, uğraşmak' < ETk. ***tavra–*** 'acele etmek' Clauson 1972 s. 443 (?). ※ ***Seni mahçum edeceğim, diyerek korkutmiye cavradi.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 243).

Osm. **cavri** 'bir rayiha çeşidi' R. Dankoff 1991 s. 22 < Ar. ***cūrī*** 'Damaszener Rose' H. Wehr 1958 s. 133.

cavul cuvul, b. ***cağıl cağıl***.

cay, b. ***ca***.

cay– 'vazgeçmek, kararından dönmek' < ***cav–/çav–*** (?). Eski kaynaklarda bulunamadı. ※ ***Yalnız son dakikada bir şey oldu, yaşlı kadın git-***

mekten cayıverdi. (V.O. Bener 1953 s. 77). ※ ***Kız bir defa kararını vermişti: Kolay kolay cayacak gibi görünmüyordu.*** (C. Tuncer 1960 s. 118–119). ※ ***Gene de seni sevmekten caymadı. Sabırlıydı.*** (İ. Aral 1997 s. 321).

AD. **caygın** 'vazgeçen, işin ardını bırakan, dönek', ***caygınlık*** 'kararsızlık' DS 868–869 < ***cay-*** + fiilden sıfat yapan ***–gın*** eki, b. ***akkın*** ⊡. ※ ***Bir acıma duydu, bir caygınlık getirdi. "Benim işim iş değil ya, ne yapacaksın...*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 102).

Osm. **caygIr ol-** 'yer tutmak, yerleşmek' < Fa. ***cāygīr şudan*** a.m. [***cā/cāy*** 'yer' + ***–gīr*** 'tutan', b. ***afakgir*** ⊡]. ※ ***Zaten hanım efendiyi kurtarmak hususu kalbimde caygir olmuştu.*** (H.R. Gürpınar 1938 s. 165).

cayır cayır/çayır çayır 'hız ve şiddet ifade eden ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) tabir' Meḥmed̮ Hālid [Bayrı] 1934 s. 46: ※ ***Ṣaḥrāda ḳaçdı benden ol āhü çayır çayır***. (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 215)(Şair burada ***çayır çayır*** ikilemesini iham sanatıyla kullanmış, bir yandan "çayırdan çayıra" anlamını, öte andan 'hızla' anlamını kastetmiştir. [Editörün notu]). ※ ***Durmadan cayır cayır telefonu işliyor.*** (S.M. Alus 1934 s. 36). ※ ***Adamakıllı çirkinlere de âşık oluyor. Hem de nasıl? Kerem gibi cayır cayır yanarak.*** (S.M. Alus 1944 s. 44). ※ ***Asıl cennet orada serilmiş yatıyor, asıl cehennem orada çayır çayır yanıyor.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 64). ※ ***Tahkikat komisyonu kurulmuş, beni de cayır cayır arıyor.*** (M. Makal 1960 s. 59). ***cayırda***– (ve isim olarak: ***cayırtı***) 'bir şey hızlı yanarken veya yırtılırken duyulan ses': ※ ***Bunca yıldır kaç pantalonum söküldü. Hiç birinin cayırtısı böyle olmadı. Hiç biri böyle cayırdamadı.*** (A. Nesin 1959k s. 42). ※ ***Bir radyomuz vardı, sattık, sattık da çok iyi oldu, kafamız dinlendi. Bir cayırtıdır gidiyor.*** (F. Baysal 1992 s. 38). Mecazî manada 'çıkışma, azarlama': ※ ***Onun cayırtısı bir şey değil gene. Asıl kızılca kıyamet Bayan Naciye ayılınca koptu.*** (M. Seyda 1962z s. 36).

EOsm. **cayır u cümen**, b. ***çayır çemen***.

Osm. **cayigâh** 'ikametgâh, konut' < Fa. ***cāygāh*** a.m. Fa. ***–gâh*** unsuru için b. ***âdemîgâh*** ⊡. ※ ***Şehre girdiler, şerīf cāyigāhlarda ḳondılar.*** (Ferec 855/1451 v. 141a).

cayiz, b. ***caiz***.

cayize, b. ***caize***.

caynak, b. ***cıynak***.

cayro (havacılık terimlerinden) 'uçağın uçuş vaziyetini gösteren alet' < İng. ***gyro, gyroscope'***un kısaltılmışı, a.m. [EYun. ***γυρος*** (gıros) 'daire' ve ***σκοπειν*** (skopéin) 'görmek']. ※ ***Yoksa cayro arızalı mı? Yanlış yöne mi gidiyorum?*** (B. Günel 1991 s. 311).

caz I 'bir modern müzik çeşidi; onu çalan orkestra' < İng. ***jazz*** a.m. [kelimenin aslı için çeşitli nazariyeler vardır]. ※ ***Çilek Bayramında "Refah" şilebi kiralandı, ambarına iskemleler dizildi ve bir caz konuldu, Ereğli'ye gidildi.*** (M. Seyda 1970 I, 141). ※ ***Yumuşak bir caz melodisi mutfağa, oradan da evin içine yayıldı.*** (B. Uzuner 1997 s. 14).

(Argo) **caz II** 'gevezelik, boşa konuşma; mırın kırın etme, sırtarma' H. Aktunç 1990 s. 63 < ***caz*** I. ※ ***Reise berberin caz yaptığını kusmaya gittiler.*** (M. Kaçan 1990 s. 38).

cazbant 'caz müziği çalan orkestra' < İng. ***jazzband*** a.m. [***jazz*** ve ***band*** 'bando']. ※ ***Çalsın Maksimbarın cazbant kolu, | Çal bre kara köpoğlu, | Anlatayım Konstantinoplu!*** (Nâzım Hikmet 1930 s. 60).

AD. **caz caz** 'yakan, yakıcı' DS 870 < ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) kelimelerden, krş. ***cazır cazır***. ※ ***Ayak bileklerine çıkan toz caz caz ayaklarını yaktı.*** (Yaşar Kemal 1993h s. 23). Krş. ***cazır cazır***.

cazgarı, b. ***cadı***.

cazgır I (güreş tabiri) 'güreşten evvel pehlivanları halka takdim eden şahıs' < Fa. ****şaḏgīr*** a.m. [Ar. ***şadd*** 'kuşak' R. Dozy 1927 I, 736, ve Fa. ***-gīr*** 'tutan', b. ***afakgir*** ⊡]. Fa. **/d/** → Tk. **/z/** gelişmesi için b. ***azine*** ⊡. ※ ***Cazgır, pehlivanları önüne alarak seyircilere bağıra bağıra adlarını, sanlarını, maharetlerini ve tehlikeli oyunlarını sayar: Peşinden duasını okur.*** (M.H. Biç 1944 s. 13). ※ ***Cazgırın önünde eğilerek başbaşa verir, bileklerimizi tutardık: "Allah Allah... İki yiğit çıkmış meydane, birbirinden merdane!"*** (R. Enis 1957 s. 71).

cazgır II 'fitneci, dedikoducu' TüS 1983 I, 203 < ***cazgır*** I. ※ ***Yoksa o cazgır bunun da mı farkındaydı diye geçirdim.*** (L. Erbil 1985 s. 148).

cazı, b. ***cadu***.

cazır cazır 'cazırdayarak, harlı ateşte kaynayarak' < ses taklidi kelimelerden', krş. ***caz caz***. ※ ***Ticaret boru mu be? Çekirdekten yetişmezsen yaya kaldın; benim gibi piyasanın içinde pişmeli, cazır cazır kavrulmalı.*** (S.M. Alus 1934 s. 134). Krş. ***caz caz***.

cazib/cazip 'çekici' < Ar. ***cāḏib*** a.m., (Ar. **/ḏ/**'nin Tk.de **/z/**'ye dönmesi için b. ***ahize*** ⊡) ※ ***Göŋülleri cezbeler-ile cāẕib ėtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 14a). ※ ***Benim için ağırlık olacak hiç bir şeyi cazip bulmuyordu.*** (C. Oğuz 1959 s. 89).

cazibe 'çekicilik' < Ar. ***cāḏiba*** a.m. ※ ***Bu incelikleri, zarafeti, nezaketi, sehhar tebessümleri Nesrine mümtaz bir cazibe veriyordu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 41). (fizik terimi olarak) 'çekim': ※ ***Arada sırada bazı hanımların araları açılır, fakat evin içindekilerin heyetini döndüren bir cazibe kanunu varmış gibi derhal bunların diğer bazılariyle münasebetleri daha iyileşir.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 41).

cazibedar 'cezbedebilen, çekici' < ***cazibe*** + Fa. ***-dār*** 'malik olan, ihtiva eden', b. ***abdar*** ⊡. ※ ***Nihayet, bütün bu güzellikler üstünde parlıyan derin nazarlı, cazibedar bir çift göz.*** (Fazlı Necip 1930 s. 81).

Osm. **cazim** 'kararlı' < Ar. ***cāzim*** a.m., Ar. ***1ā2i3*** kalıbı için b. ***âbid*** ⊡.※ ***Oğlan yėŋilmedi, "Elbette cāzimem, ʿāzimem, ḥāzimem!" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 49b).

cazip, b. ***cazib***.

cazu, b. ***cadu***.

cazzadak 'âni bir cazırtı ile dokunanın elini yakarak' < ses taklidi ve ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) kelimelerden olan ***cazz*** + birdenbire sona ermesini ifade eden ***-adak*** eki, b. ***cartadak*** ⊡. ※ ***Ḳurşun eriyince Monla Ḳadın bir eline yeşil çanaḳlı tepsiyi, diğerine kiçeyi alaraḳ, yorġana medfün Kenʿān'ıŋ başı üzerinde kiçeniŋ muḥteviyātını cazzadaḳ çanağa boşaltır.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 506).

ce!/cee! (küçük çocukları yalandan korkutmak için kullanılan bir nida) 'sürpriz!' DS 874: ※ ***Bu bir "ce!" ama çocuḳluḳdaki "ce!" gibi ḳorḳuluca değil.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 69). ***ce de–*** 'birdenbire ortaya çıkıp korkutmak': ※ ***Salcı Ali'nin ölümden, salgından korkusu yoktu. Azrail kaç kere burnunun ucuna gelip "cö" demiş!*** (Reşat Enis 1944 s. 246). 'birdenbire görünüp tekrar kaybolmak': ※ ***Mevsim yaz; ağustos ayındayız. Akşam cee derken sabah olur, değil mi?*** (S.M. Alus 1944 s. 68).

ceb/cep 'göğüs (ten ile gömlek arası)' < Ar. ***cayb*** a.m. [/***cyb***/ kökünden]. ※ ***Ceybinden bir ḥoḳḳa daḫı çıḳardı, ici dolu aḳ dopraḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 38a). b.m. (Ar.da da bugün bu mana var): ※ ***Ceplerini paltosunun ceplerine soktu, boynunu yakasının içine çekti.*** (T. Ağaoğlu 1957 s. 77). ***cep harçlığı*** 'padişahın has hazinesi': ※ ***Sulṭān Süleymān zamānında Mıṣr͜ hazīnesinden vāṣılü l-irsāl ceyb͜ harcluġı ki sāl be-sāl beş kerre yüz biŋ altundan ġayrı ḳalem evlerindeki memālikün̄ senevī vāridātı beş biŋ yük aḳça idi.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 240).

Osm. **cebabire** 'kudretliler' < Ar. ***cabābira*** a.m. [/***cbr***/ kökünden; ***cabbār***'ın çoğulu]. ※ ***Ṣāḥib-ḳırān-ı rüy-i zemīn ve fermānrān-ı cebābire-i͜ havāḳīn...*** ('Ālī 1979 [1581] I, 143).

Osm. **cebanet** 'korkaklık, yüreksizlik' < Ar. ***cabāna*** a.m. ※ ***Otuz yıldan beri ḳurtulmadın gltdl cebānetden.*** (Şair Eşref 1958 s. 116).

cebbar I 'cebredici, zorlayıcı; kudretli (Tanrı)' < Ar. ***cabbār*** a.m. ※ ***Ben 'ayyārllkden, cebbārlıġumdan,͜ hüblıġuma maġrürlıġumdan hīc kimseye baş egmezldüm.*** (Ferec 855/1451 v. 107a).

AD. **cebbar** II/**ceber** 'becerikli, açıkgöz, cesur' DS 871, R. Dankoff 1991 s. 25 < ***cebbar*** I. ※ ***Ellerinden bir ma'rifet ḳurtulmaz, ġāyet ceber ve Cemşīd-ṣan'at ādemleri vardur.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17. yüzyıl] VII, 713).

AD. **cebcebe** 'tuvalet malzemelerini koymak için üzerinde küçük cepler bulunan işlemeli bez' DS 871 < Fa. ***cīr u caba*** < Mo. ***cėr cebā*** 'asker techizatı' G. Doerfer 1963 I, no. 170.

EOsm. **cebe** 'zırh' TS 756–757 < Mo. ***cebā*** a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 155, O.N. Tuna 1972 s. 217–218. ※͜ ***Hudādād ḳorḳdı, daşra çıḳdı, at bindi, cebe geydi.*** (Ferec 855/1451 v. 63b). ***cebe sat–*** 'caka satmak' TS 759 (kıymetli zırhlarını giyip onları alayda gösterenler, gûyâ onları satışa çıkarmışlar): ※ ***Zīrā mevālī-i 'iẓām 'add olunan ekābir-i fiḫām ki vardur, mücerred cübbe geymeg-ile birbirlerine caba ṣatmadan ve bir ṣūf ėdinmeg-ile feylesūf-ı mevṣūf geçinmeden͜ hālī degüllerdür.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 177). ※ ***Dağlar ḥalḳası geydürdi zırıhlar tenüme, | Cebe ṣatmaḳ nic' olur göstereyin düşmenüme.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 179).

cebehane, b. ***cebhane***.

Osm. **cebel** 'dağ; kırlık' DS 872 < Ar. ***cabal*** a.m. ※ ***Sengīn dilüŋi vaṣf ėdüb āh eyledi Ẕātī, | Ṭaşlar bile saḫt oluban āh ėtdi cebelden.*** (Ẕātī 1987 III, 92). ※ ***Tapuda "Garben Çıkrıkçı Deresi, şarken Hacı Molla tarlası, şimalen cebel, cenuben Ahlatlı-İkiarmutlu yolu" diye kayıtlı.*** (C. Tuncer 1960 s. 29).

Cebelitarık/Cebeltarık ‘Batı Akdeniz’de bir yarımada’ < Ar. ***Cabal Ṭārıḳ*** a.m. [***cabal*** ‘dağ’ ve ***Ṭārıḳ*** ‘Endülüs fatihi Târık b. Ziyâd’].

cebellebe ‘cebe girsin!’ < ***ceb/cep*** kelimesi üzerine kurulmuş şaka yollu tabir. ※ ***Tuzsuz: "Al bakalım sana bir yüzük!" – Karagöz: "Cebellebe"*** (H. Ritter 1924 I, 116).

cebelleş–, b. ***cedelleş–***.

cebellezi et– ‘cebine kaydırmak, dercep etmek’ F. Devellioğlu 1959 s. 74 < ***ceb/cep*** kelimesi üzerine kurulmuş şaka yollu tabir. ※ ***Ticaretin yolunu bulduk, cebellezi etmeğe bakalım!*** (S.M. Alus 1933p s. 234). Çok defa fiilsiz: ※ ***Sonra benim evimi bilmem kime kiralasınlar, parasını da cebellezi! Yağma yok!*** (E.E. Talu 1935 s. 84).

Cebeltarık, b. ***Cebelitarık***.

ceber, b. ***cebbar*** II.

Osm. **cebertî (at)** ‘bir cins at’ < ***Cabart*** ‘Habeşistan’da bir bölgenin adı’ R. Dankoff 1991 s. 21.

Osm. **ceberut** I ‘Tanrının her şeyin üstünde olan kudreti’ Ar. ***cabarūt*** a.m.

ceberut II ‘zalim, acımasız kimse’ < ***ceberut*** I. ※ ***Seyyah, tarihte eşine emsaline rastlanmadık bir zalim ceberut çıkmış.*** (M. Baler 1944 s. 232).

cebhane/cephane ‘silâh deposu; müteharrik harp malzemesi, ağırlık; (b.m.) ateşli silâhlarla atılan patlayıcı madde’ < Fa. ***caba-̮hāna*** ‘silâh deposu’ [***caba*** ‘cebe, zırh’ ve ***̮hāna*** ‘hane, ev’, b. ***abdesthane/aptes-hane*** ⊡]. ※ ***Ordunun seferberliği ve yıllardır biriktirilen cephanenin düşman eline geçmesi büyük zararlar vermişti.*** (A.İ. Tokgöz 1993 s. 217). EOsm. ***cebehane*** ‘silâh deposu’: ※ ***Bārūt işlenmek ref‘ olunmışdur. Ol ḳazġanları getürüb Mıṣrda cebe-̮hāne-i ‘āmireye teslīm eyleye.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 356). ‘harp malzemesi, silâhlar’: ※ ***Kazan aydur; "Maṣlaḥatdur. Tėz cebe-̮hāneyi yükletsünler, hep begler binsünler!" dėdi.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15. yüzyıl] s. 150).

Osm. **cebhe** I ‘alın’ < Ar. ***cabha*** a.m. ※ ***Gördi-ki üç cüvāndur; pākīzeler, ̮hūb-rūlar, ululuḳ ferri cebhelerinde ẓāhir, devlet nūrı yüzlerinde bāhir.*** (Ferec 855/1451 v. 120b).

cebhe II/**cephe** b.m. (ön taraf; karada savaş hattı) < Ar. ***cabha*** a.m., krş. ***cebhe*** I. ※ ***Cephede geçirdiğim ilk gün herşeyin değiştiğini öğretti bana. Bir gün önceki sakin ve mutlu yaşamım çok uzaklarda kalmıştı***. (A. Ümit 1994 s. 33).

Osm. **cebin** I ‘korkak, ödlek’ < Ar. ***cabīn*** a.m., Ar. ***1a2ī3*** kalıbı için b. ***acîb*** ⊡. ※ ***Kendisini bu ḳadar cebīn bulmaḳdan ḥiddet ėtdi.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 47). ※ ***Dünyada bu derece cebin, bu kadar korkak, ne kimseyi gördüm, ne de işittim.*** (S.M. Alus 1933p s. 188).

AD. **cebin** II ‘uslu’ DS 672 < ***cebin*** I.

Osm. **cebin** III ‘alın’ < Ar. ***cabīn*** a.m. ※※.

Osm. **cebin** IV ‘bir cins yüğrük deve’ < ?? . ※ ***İki cebīnüŋ*** (metin: ***cenībüŋ***) ***biri senüŋdür, göŋlüŋ diledügine bin, ṣilāḥuŋı gey; birini baŋa ḳo!*** (Ferec 855/1451 v. 54b).

cebken, b. ***cepken***.

cebr I/**cebir** I 'zor, baskı, tazyik' < Ar. ***cabr*** a.m. ※ ***İmdi eger şāh beni aŋa cebrile vėrürse, gendözümi helāk ėderem.*** (Ferec 855/1451 v. 107b). Fa. ***izafet cebr-i nefs*** 'kendine hakim olma': ※ ***Bir ḳābūsuŋ içinden doğan bu rü'yāyı üfürüb silmek içün cebr-i nefs ėtdim.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 6).

cebr II/**cebir** II 'bir matematik usulü, algebra' < Ar. ***'ilm ul-cabr*** a.m. ※ ***Cebir problemi ezberlemekten toplama yapmağı unutmuş olmalıydı.*** (B. Arpad 1975 s. 25).

Osm. **cebr** III 'çıkık kemikleri yerine koyma' < Ar. ***cabr*** a.m. Fa. ***izafet cebr-i hatır*** 'gönlünü almak, yüreğine kuvvet vermek': ※ ***Anuŋ gibileri manṣablarında ibḳā ve gāh u bī-gāh irsāl-i hil'at u tīġ-ıla cebr-i hāṭırlarına bezl-i himmet-i 'ulyā-dur.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 135).

Cebrail 'Kur'an'da bahsedilen meleğin adı' < Ar. ***Cabrā'īl*** < İbr. ***Gabhriēl*** 'bir erkek ismi' [***gabher*** 'adam' ve ēl 'Tanrı']. ※ ***Süleymān buyurdı eyitdi: "Cebrā'īl 'aleyhi s-selām baŋa bunuŋ gibi haber vėrdi."*** (Ferec 855/1451 v. 167b). ※ ***Sülün gibi kızdı. Cebrail'i baştan çıkarırdı.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 55).

cebren 'zorla, zorlayarak' < ***cebr*** + Ar. ***-en*** zarf eki, b. ***aceleten*** ⊡. ※ ***Serseriliğin önüne ancak bütün serserileri cebren işe sevkederek geçilebilinir.*** (Nâzım Hikmet 1932 s. 89). AD. ***cerben*** a.m. (/***br***/ > /***rb***/ metatezi için krş. ***arbet***): ※ ***Padişahın da bütün develeri acından ölecek gibi olmuş. Herkese dağıtmışlar cerben.*** (M. Tuğrul 1946 s. 26).

cebret- 'zorlamak' < ***cebr*** I ve ***et-*** dativus hâli ile: ※ ***Seni, saŋa müte'alliḳ olan bütün şeyleri düşünmemek içün fikrime cebr ėtmiş idim.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 129).

AD. **cebreze** 'zorlanarak iş gören adam' DS 872 < ***cerbeze*** kelimesinin metatezli varyantı (krş. ***celbeze***), fakat verilen mana cebr'in tesirini gösteriyor. Krş. ***cerbeze***.

cebrî (sıfat) 'zor kullanarak yaptırılan' < ***cebr*** + isimden sıfat yapan ***-î*** eki, b. ***adalî*** ⊡. ※※ (zarf olarak) 'cebren, zorla, ister istemez' (halk dilinde ***-î*** ile biten bazı sıfatlar zarf olarak kullanılabilir, krş. ***azamî, cüzî, hasbî, mecburî***): ※ ***Biz bunun hakkından gelemiyeceğimiz gibi, karı bir gecede bizi cebrî Azraile devreder de bir solukluk ruhumuzu kolunda teslim ederiz.*** (A. Nesin 1960g s. 59).

AD. **cece** 'kalıntı, tortu' DS 873 < Az. Tk. ***cācā*** < Gürc. çaça a.m. s. Cikiya 1957 s. 210 < Erm. ***cenc*** < EErm. çenç a.m. R. Dankoff 1995 no. 452.

cecik, b. ***çecik***.

cecim, b. ***cacım***.

cedd/ced/cet 'dede, büyükbaba' < Ar. ***cadd*** a.m. ※ ***Bana öyle bir oyun oynadılar, öyle bir oyun oynadılar ki ceddimde ecdadımda görmedim. Acısı ta yüreciğime oturdu.*** (İsmail Galip 1932dk s. 6). ※ ***Bendeniz yedi cedden Türk oğlu Türküm.*** (Y. Keskin 1957 s. 86). 'Bil'umum atalar': ※ ***Nihayet, hepimizin ceddi bir: maymun.*** (Reşat Enis 1933 s. 176).

Osm. **cedde** 'nine, büyükanne' < Ar. ***cadda*** a.m. [/***cdd***/ kökünden] ***cadd***'ın te'nîsi, Ar. müenneslik eki ***–a*** için b. ***âbide*** II ⊡. ※ ***Benüm ceddem vardur, Şehristān–ı Siymiynde olur.*** (Ferec 855/1451 v. 152a).

Osm. **cedel** 'münakaşa, kavga' < Ar. ***cadal*** a.m. ※ ***Müriş–i nizā' u cedel olan umüruŋ men'i ve nehyi vācib görilüb 'adem–i cevāzı deftere ḳayd olundı.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 84).

cedelleş–/cebelleş–/becelleş– 'çekişmek, münakaşa etmek' < Ar. ***cadal*** 'münakaşa, kavga', DS 872. Buradaki ***–leş–*** genişlemesi için b. ***bayramlaş–*** ⊡, metatez için b. ***albız*** ⊡. ※ ***Ne kadar olmaz şeylerle becelleşiyoruz, yarabbim! Şu kavgaların, geçimsizliklerin, şu küçük küçük didişmelerin ne mânası var?*** (A.M. Dranas 1947 s. 68). ※ ***Evden getirttiği dokuma bir yatak örtüsüyle, öteki ranzalardan titiz bir görünümle ayrılan yatağının üstünde oturmuş, alfabeyi yeni sökmeye başlayan çalışkan bir öğrenci sabrıyla cebelleşiyor şişleriyle.*** (S. Soysal 1979yı s. 23). ※ ***Fokur fokur kaynayan pis kokulu suların içinde her an ölümle cebelleşir salcı.*** (Osman Şahin 1994 s. 10). Krş***. mecelleş***–.

cedi 'Oğlak burcu, Capricornus' < Ar. ***cadī*** a.m., asıl manası 'oğlak' [Lat. ***capricornus*** 'dağ keçisi' demektir]. ※ ***Bilmek gerekdür ki ṣoḥbet ḳamer Ḥameldeyiken, Cediydeyiken, Miyzāndayiken‿hūb olur.*** (Ferec 855/1451 v. 208a). ※ ***Ben oğlan iken atam remmāla ṭali'im tutdurdı. Ol remmāl ayıtdı: "Bunuŋ ṭāli'i cedidür" dėdi.*** (P.N. Boratav 1995 s. 188).

cedid I/**cedit** 'yeni; yenilenmiş' < Ar. ***cadīd*** a.m., Ar. ***1a2ī3*** kalıbı için b. ***acîb*** ⊡. ※ ***Faġfüra leşker u şehzādenüŋ elçileri vardılar, fetḥ–i cediydi‿haberin vėrdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 141b). ※ ***Samsun'da arabacı Zeynel Ustaya da yeni bir karoseri yaptırmış. Bir de boyamış yukardan aşağı, al sana cedit yeni otobüs!*** (F. Erdinç 1969 s. 73).

Osm. **cedid** II 'Osmanlı sikkelerinin bazılarına verilen ad' R. Dankoff 1991 s. 22 < ***cedid/cedit***. ※ ***Bir zirā' bez ise Circede bir pāra ve iki cedīde ya'nī manġıradur.*** (Evliyā Çelebī 1938 [17. yüzyıl] X, 867).

Osm. **cedvel** I 'su kanalı, ark' < Ar. ***cadwal*** a.m.

cedvel II/**cetvel** I 'liste, fihrist; (kitaplarda) yazıyı çevreleyen çerçeve' < Ar. ***cadwal*** a.m. 'cetvel tahtası': ※ ***Ölçülerim, pergellerim, | Gönyelerim, cetvellerim, | Kıskaçlarım, kerpetenim, | Hepsi mükemmeldir benim.*** (Tevfik Fikret 1958 s. 29).

cee!, b. ***ce!***.

cefa 'büyük sıkıntı, eziyet' < Ar. ***cafā*** 'katılık, sertlik, kabalık, acımazlık' [/***cfy***/ kökünden]. ※ ***Ol sebebden bizi zindāna buyurdı. Zamāndur ki ḥabs cefāsın çekerüz.*** (Ferec 855/1451 v. 19a). ***cefa eyle–*** 'tartaklamak, hor kullanmak, sıkıştırmak': ※ ***Dutdı, cefālar eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 215b).

cefakâr 'eziyet eden' < Fa. ***cafā–kār*** a.m. [***cafā*** 'cefa' + ***–kār*** 'yapan, eden', b. ***alımkâr*** ⊡]. ※ ***Temaşā–i dünyā ve cefākār u cefākeş.*** (E. Misailidis 1986 [1872] kitabın başlığı). Fakat bugün tersine 'eziyet çeken' manasında kullanıyor (TüS 1983 s. 204): ※ ***Adam o anda karısını öyle sevdi ki, bileğinden [tutup] yanına oturttu: "Ulan karı, ulan cefakâr karı!"*** (Orhan Kemal 1965f s. 170).

cefakeş 'eziyet çeken' < Fa. ***cafā-kaş*** a.m. [***cafā*** 'cefa' + ***kaş*** 'çeken', b. ***abkeş*** ⊡]. ※ ***Şu bizim cefakeş Anadolumuzun katlandığı işkenceyi iyice belirtiyor.*** (İ. Tarus 1961 s. 283).

Osm. **cefapişe** 'cefayı iş edinen, zalim, izaç eden' < Fa. ***cafā-pīşa*** a.m. [***cafā*** 'cefa' ve ***pīşa*** 'iş, meslek']. ※ ***İ pederek-i cefā-piyşe ve i bī-ḥamiyyet-i bī-endiyşe!*** (Ferec 855/1451 v. 172a).

ceffelkalem 'hiç düşünüp taşınmadan, bir çırpıda' < Ar. ***caffa l-ḳalam*** 'kaderin kalemi kurumuştur', yâni alın yazısı artık değişmez. ※ ***Bizi çok uğraştırdı, çok. Kaç kere temyize gidip geldi. Fakat son yazdığım lâyiha, hani öyle ceffelkalem reddedilecek cinsten değildi.*** (B.S. Kunt 1948 s. 72–73).

AD. **ceft/çeft** 'çam ve palamut ağacının meyvesinin kabuğu' DS 1106 < Fa. ***caft*** 'kabuk', ***caft-I ballūṭ*** 'acorn–cup' F. Steingass 1930 s. 365, H.E. Wolff 1966 s. 189 < Süryan. ***gawt*** C. Brockelmann 1928 s. 110.

AD. **cegen** 'hasır otu; buğday, çavdar, mısır sapı' DS 874, 875 < Kürt. ***cegen*** a.m. Jaba–Justi 1879 s. 116.

cehalet 'bilgisizlik; ümmilik' < Ar. ***cahāla*** a.m. ※ ***'Ulüm-ı 'arabīyeden bībehre ve cehālet u ḥamāḳat-lle şöhre-i şehre ba'ż-ı ağbiyā-ı ağnlyā tefāsīr u aḥādīṣ kltābların alurlar.*** ('Ālī 1587 v. 140a). Krş. ***cehl***.

Osm. **cehcehe** 'aydınlık, parlaklık' R. Dankoff 1991 s. 21 (başka manalandırma ile) < Ar. ***cahcaha*** A. Barthélemy 1935 s. 125. ※ ***Bir cehcehe-i dehliz-l Clrcedlr***. (Evliyā Çelebī 1938 [17. yüzyıl] X, 811).

cehd/ceht 'çalışıp çabalama' < Ar. ***cahd*** a.m. ※ ***Baŋa ḥacc hevesi oldı. Hezār cehdlle māẕer u peẕer riżāsın elikdürdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 117b). ***cehd et-*** 'çalışıp çabalamak': ※ ***Cehd ėdelüm, gendözümüzl bir ābādānlıġa bıraġayıduḳ ola-mı?*** (Ferec 855/ 1451 v. 128b). ※ ***Cehdettiğl halde kendini toparlayamıyor.*** (S.M. Alus 1934 s. 365). AD. ***cahd ėt-/cahtet***– 'çabalayıp uğraşmak, cehd etmek': ※ ***Ġızıŋ ardından cahd ėtdl ki ulaşa.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 24). ※ ***Ben hep eyi olsun deye cahtettlm, heç böyle olmasını istemedim.*** (F. Baykurt 1967k s. 353).

Osm. **cehele** 'cahiller' < Ar. ***cahala*** a.m. [***cāhil*** kelimesinin çoğulu, Ar. ***1a2a3a*** kalıbı için b. ***aceze*** ⊡]. ※ ***Diğerleri de birincilere gençliği gayritabiî, rezil bir sefahete teşvik eden cehele güruhu diyorlardı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 133).

Cehennem b.m. (kötülerin gideceği yer) < Ar. ***cahannam*** a.m. < İbr. ***gēhinnöm.*** ※ ***Cānı çıḳdı, çehenneme dek gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 39b). ***cehennemin bir bucağı*** 'çok uzakta': ※ ***Semt dağ başı. Çarşı pazar cehennemin bir bucağı.*** (H. Taner 1951t s. 84). ***cehennem ol-*** 'defolmak, gitmek': ※ ***Ey, ṣoŋra? Buradan nereye cehennem oldular?*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 108).

cehennemî 'Cehennemi andıran, korkunç' < ***Cehennem*** + isimden sıfat yapan ***-î*** eki, b. ***adalî*** ⊡. ※ ***Tam bu ṣırada müdhiş bir ṭarāḳa eflāki titretdl, cehennemī bir żiyā semāları yırtdı.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 6). ※ ***Bu çocuk da maazallah diğer çocuklar gibi Diyarbakır yazının cehennemî sıcağına dayanamaz da anide hastalanıp öte tarafı boylarsa, o zaman dinî ayinsiz mi gömülecek?*** (M. Margosyan 1996 s. 24).

cehil, b. ***cehl***.

cehizle–, b. ***cihaz***.

cehl/cehil 'bilgisizlik' < Ar. ***cahl*** a.m. ※ ***La'net cāhillere, cehlile ḥüküm ėdenlere gelsün!*** (Ferec 855/1451 v. 236a). ***cehl-i mürekkeb*** 'katmerli cahil, cahilin teki' ※ ***Cehl-i mürekkeb olmaġ-ıla‿hayli incinüb ezmiş.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 149). Krş. ***cehalet***.

AD. **cehre** 'çıkrık' DS 876, ZTS 1976 s. 28 < Fa. ***cahra*** a.m. A. Tietze 1982z no. 26.

Osm. **cehren** 'yüksek sesle, uluorta' < Ar. ***cahran*** a.m. [***cahr*** 'aleniyet' + isimden zarf yapan ***–en*** eki, b. ***aceleten*** ⊡]. ※ ***Orada birisinin bulunduğundan‿haberdār değilmiş, cehren düşünüyormuş, yalŋız kendi içün söyleyormuş gibi...*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 19).

AD. **cehri** I 'sarı boya imalinde kullanılan bir bitki DS 876 < ??, Suriye Arapçası'nda ***cıhra*** 'grain jaune' A. Barthèlemy 1935 s. 126 bu müellife göre Tk. ***cehri***'den geçmiştir.

Osm. **cehrî** II 'yüksek (ses)' < Ar. ***cahrī*** 'aşikâr, alenî'. ※ ***Hattâ bu teessüflerini az ve çok açık, cehrî suretde de beyan ediyorlardı.*** (Türk masalları 1991 s. 125).

ceht, b. ***cehd***.

cek, b. ***cak***.

ceket, b. ***caket***.

ceketatay, b. ***jaketatay***.

AD. **cekle–/ceklen–** 'paslanmak' DS 677 < Fa. ***jang*** 'pas'. /***n***/'nin düşmesine sebep birkaç ünsüzün bir araya gelmesidir, krş. ***zevkle–→zekle–***.

AD. **cel** 'açık deniz, engin' < Fa. ***cal*** a.m.

Osm. **celâcil** 'çıngıraklar' < Ar. ***calācil*** a.m. [/***clcl***/ kökünden; ***culcul*** 'çıngırak' kelimesinin çoğulu] R. Dankoff 1991 s. 21. ※ ***Biri hemen atından inüb benim seyishanemiŋ celācillerin ya'nī çınḳıraḳlarım kesüb benim ṭarafıma atınca tā öŋüme düşdi.*** (Evliyā Çelebī 1938 [17. yüzyıl] X, 1043).

Osm. **celâdet** 'yiğitlik, kahramanlık' < Ar. ***calāda*** 'sebat'. ※ ***Ve şol mīr-i livā ki ... kemāl-i şecā'at u celādet-ile mevṣūf ola...*** ('Ālī 1979 [1581] I, 135).

celâl I 'büyüklük, ululuk, azamet' < Ar. ***calāl*** a.m. ※ ***Bu ẕikr ėtdügümüz aḥvāl ekābirden olan ehl-i kemāl ve rū-şināsān 'idādındaki ṣāḥib-i cāh u celāl ḥaḳḳında maḳbūldür.*** ('Ālī 1587 v. 135a).

celâl II 'hışım, öfke' < ***celâl***, hışmın şartı kudret olduğundan. ***celâllen–*** 'öfkelenmek, hırslanmak'. ***celâlli*** 'öfkeli, hırslı': ※ ***Hanımefendi sinirli, celâlli, fakat oldukça zekilerdendi.*** (S.M. Alus 1933k s. 65).

AD. **celâl** III 'güzel' < Fa. ***calāl*** 'illustrious' F. Steingass 1930 s. 367. ※ ***Gergefin üstüne bir kuş geliyor, konuyor. O kuş ta o kadar celâl ki bu kız o kuşa vurgun oluyor.*** (M. Tuğrul 1946 s. 20).

Osm. **celâlî** 'eşkıya' < 16. asırda Anadolu'da vuku bulan bir isyanın elebaşısı olan Şeyh Celâl adında bir adamın isminden. ※ ***Her biri memālik-i maḥrūsede birer celālī olduġı bī-reybdür.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 149).

celâsin/celâsun/cılasın 'yiğit adam' TS 767–768 < Mo. ***calagu*** a.m. + bir ek O.N. Tuna 1972 s. 217, fakat I. Vásáry 1993 s. 131'e göre ETk. ***çal-*** 'yere çalmak' veyahut ondan türemiş olan çalıķ 'inatçı, sinirli (at hakkında)' kelimesi + ***–sun/–sın*** eki: 'eli çabuk, becerikli' ※ ***Şöyle vakur, terendaz, cilasın bir hizmetçi haline gir!*** (H.R. Gürpınar 1938 s. 12). ***cilâsın gibi*** 'boylu boslu gürbüz babayiğit' Ö.A. Aksoy 1946 III, 135: ※ ***"Bu kız da onu sever." – "Eh, sever ya. Celasin gibi delikanlı. Dört kaşlı, eti budu yerinde."*** (S.E. Ertem 1930se s. 64).

AD. **celavruk** 'romatizma' DS 877 < Karaçay ***cel auruu*** yâni ***yel ağrığı***, olmakla Anadolu Türkçesi değildir (H. Eren 1963'te yoktur). ※ ***Türkiye'nin sanırım en büyük celavruğu, en büyük romatizması, iş başında bulunan büyüklerimizin sorumluluk nedir bilmemesi.*** (S. Birsel 1995 s. 41; bu örnek, bazı yazarların yazı yazarken DS lûgatinden istifade ettiklerini gösterir).

Osm. **celâ-yı vatan et-** 'vatanından ayrılmak' < Fa. ***calā-yi vaṭan*** < Ar. ***calā' 'ani-l-waṭan*** a.m. ※ ***Sipāh u zu'amā tīmārlarına yazılu ra'īyet ve evlād-ı ra'īyet iken celā-yi vaṭan ve terk-i mebhen ėdüb.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 150).

celb/celp 'getirtme, kendi üzerine çekme' < Ar. ***calb*** a.m. [/***clb***/ kökünden]. ※ ***Postacı gelmiş. "Şunu imzala!" dediler. Baktım, bir celp. Yazdığım bir hikâyeden mahkemeye vermişler.*** (A. Nesin 1960a s. 56). 'askerliğe çağrı': ※ ***Otuz ikililerin celbi uzadıkça uzadı.*** (F. Erdinç 1948 s. 59). 'para sızdırma, sömürme': ※ ***Ḥālen ki ẓāhiren ol kātlb-i meẓāllm-nümā celb-i dīnār u dirhem-ile irtişā ėtmeyüb, erbāb-ı ḥācātde gördügl yüz altunlıķ atı yigirmi floriye almaġ-ıla ba'dehü bāzāra ķoyub, satub.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 137). (adlî terimlerden) 'mahkemeye çağrı; celbname'; ※ "***Bir mübaşir mi?" — "Evet. Elinde galiba bir celp vardı."*** (Reşat Enis 1933 s. 214). ***celbet–*** 'kendi üzerine çekmek': ※ ***Memlekete yabancı sermayeler celbedeceğiz.*** (A. Özakın 1989 s. 102). ※ ***Gözlerinde parlıyan zekâ nuru ile dikkatleri celbederdl.*** (Fazlı Necip 1930 s. 41).

Osm. **celbe** 'Kızıl denizde bir cins kayık' R. Dankoff 1991 s. 21 (***"celebe"***) < Ar. ***calba*** a.m. R. Dozy 1927 I, 204. ※ ***Yemen ve Habeş gemileri ve celbeleri...*** (Evliyā Çelebī 1938 [17. yüzyıl] X, 939). ※ ***Baḥr-ı Ķulzumdaki celbeler ve za'īmeler...*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 199).

celbet–, b. ***celb***.

AD. **celbeze** 'gösteriş, heybet' DS 877 < ***cerbeze. /r/→/l/*** gelişmesi için b. ***amelikan*** ⊡.

Osm. **celd** 'tez, atik, çevik' < Fa. ***cald*** a.m. < Ar. ***cald*** 'sebatlı, kuvvetli'. ※ ***Bir uşlu celd ėlçiyile hemāngāh | Vėribidi Şāh Pervīze ol şāh.*** (Fąhrī 1974 [1367] no. 4634).

AD. **celeb/celep** I 'celepçi, hayvan tüccarı' < ***celebkeş*** a.m. kelimesinin kısaltılmışı veyahut Ar. ***callāb*** a.m. kelimenin ünsüz tekleşmesine (Degemination) uğramış varyantı (b. ***akke/ake*** ⊡). ※ ***Yanındaki kadınlara sorup soruşturmağa lüzum görmeden kendi kendine "Hı işte, celepçi bu adam" dedi.*** (H. Aytekin 1945 s. 16). ※ ***Anadolu'nun dört bir yanından kopup gelmiş kimseler de vardı. Adlarına celep dedikleri bu hayvan tüccarları, sabahtan akşama kadar pazar pazar dolaşarak ağlarına düşürecek acemi köylü ararlardı.*** (H. Aytekin 1965 s. 19–20).

AD. **celeb/celep** II 'sürülerek getirilmiş (tüccar malı hayvan)' < Fa. ***calab*** < Ar. ***calab*** a.m. 'öküz' ※ ***Canımızı alın, sarı celebimizi almayın. Yedi baş horanta ona bakıyok.*** (H. Aytekin 1945 s. 21). AD. ***celepçi*** 'hayvan ticareti yapan kimse' DS 878. 'dişi tay; tek hörgüçlü dişi deve' DS 677–676.

Osm. **celebkeş** 'hayvan ticareti yapan kimse; hayvanları toplayıp başka vilayete sevk eden kimse' < ***celeb/celep*** I + Fa. ***keş*** 'çeken', b. ***abkeş*** ⊡. ※ ***Vilâyet-i mezbürenüŋ ba'ż-ı yaylaḳ ve çayırlu yėrlerinde olub celebkeşlik ve arabacılıḳ ėdüb...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 252). ※ ***El-ḥaḳ zebān-ı vuḳū'a meyyāl ġazelde ve meṡnevīde ṣāḥib-ḥāl bir ṣā'ir-i ehl-i kemāl idi. Eger-çi üzerine celeb-keşlikden başḳası yaḳışmazdı.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 287; Yaḥyā Beg hakkında söylenen bu sözler herhâlde Arnavutluğundan kinayedir).

AD. **celep** I 'kaba, biçimsiz, düşük kaliteden, âdi' DS 877 < Ar. (Suriye diyal.) ***cálab*** a.m. A. Tietze 1958 no. 41. ※ ***Celeb ḳamçı 4 [aḳça]. On iki telden ḳamçı 8 [aḳça].*** (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 249).

AD. **celep** II 'acemi, toy' DS 877 < Osm. 'Saraydan yeni çıkmış ve henüz vazife tecrübesi olmayan paşa' Meninski 1780 I, 379 < ***celep*** I. ※ ***Mādāmki istiḥḳāḳlarına baḳılmaya ... mücerred içerüden çıḳmaları vezīr olmalarını mucib ola, lāzım gelür ki yigirmi biŋe ḳarīb bölük halḳından ve lā-aḳall on biŋden ziyāde celeb sipāhīnüŋ vekāletile imtiyāzlarını müstevcib ola.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 126).

AD. **celfin** 'piliç' DS 878 < Byz.Yun. ***σελκες*** (***selkes***) 'genç horoz' < bir Küçük Asya dilinden, Ch. Tzitzilis 1989 s. 3. ※ ***Bir küçük sepetcik taze yumurta, bir çift semiz celfin alıyordu.*** (Reşat Enis 1944 s. 255–256).

Osm. **celi** (sıfat) 'açık, aşikâr' < Ar. ***calī*** a.m. [/***cly***/ kökünden, 1a2ī3 kalıbı için b. ***acîb*** ⊡]. ※ ***Bu çocuḳ o ḥaḳīḳatiŋ celī bir bürhānı idi ki beni bir daḳīḳa içinde değişdirmiş idi.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 179). (zarf) 'açık olarak': ※ ***Bir şey ṣormaḳ istediği pek celī aŋlaşılıyordı.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 59).

Osm. **celil** 'çok büyük, ulu' < Ar. ***calīl*** a.m. ※ ***Fārs iḳliyminde bir melik var-idi, cemīl u celīl-idi.*** (Ferec 855/1451 v. 198b).

Osm. **celilürrütbe** 'rütbesi yüksek olan' < ***celīl***, harfitarif ve ***rūtbe***'den ibaret Ar. ***terkip***. ※ [Peygamber] ***... meṣāliḥ-i cümhūrda aṣḥāb-ı bāṣafādan muẓāheretleri ümmet-i celīlü r-rütbetine ta'līm ... idügi ẓāhirdür.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 144).

Osm. **celis** 'sohbet ve içki meclislerinde arkadaş' < Ar. ***calīs*** a.m. ※ ***Evlādınuŋ mihteri Sinān Çelebī imiş ki hōş-nüvīs ve 'ulemāya ve ẓurefāya celīs...*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 249).

Osm. **celiyyeihal** 'her şey olduğu gibi, tam hakikat' < Ar. ***calīya*** 'belli olan şey' krş. Ar. ***caliyyatu l-'amr/caliyyatü l-ḫabar*** a.m. ※ ***Sulṭāna celiyye-i ḥāli vu maṣdūḳa-i maḳāli dėdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 239a).

Osm. **cellâbe** 'Sudan'da ticaret yapan tüccar' R. Dankoff 1991 s. 21 < Ar. ***callāb*** 'tüccar'. ※ ***Ve bu varoşda biŋden mütecāviz cellābe ya'nī Ṣūdān ve Istüvān ve Funcistān bāzirgānları sākin olurlar.*** (Evliyā Çelebī 1938 [17. yüzyıl] X, 870).

cellâd/cellat b.m. (idam cezasını yerine getiren) < Ar. ***callād*** a.m. ※ ***Bir demden soŋra ḳapu açıldı. Cellād geldi dėyü cāndan ümīd üzdük.***

(Ferec 855/1451 v. 47a). ***cellâd et–*** 'idam etmek': ※ ***Bunun üzerine padişah dedi çi: "Oğlumu cellâd edin!"*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 308). ***cellâd ol–*** 'idam edilmek': ※ ***Olum Kelōlan, ne yapdıŋ! Zabḫdan cellat olacām!*** (A. Caferoğlu 1944 s. 45).

Osm. **cellâse** 'lamba, şamdan' < Ar. ***callās*** a.m. R. Dozy 1927 I, 207. ※ ***Gece olduḳda kāfūrī mūmlar, şāmī cellāseler vaż' ėtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 143b).

cellat, b. ***cellâd***.

Osm. **cellâyi** 'geniş ve açık yenleri olan elbise' Meninski 1780 I, 379 < Ar. ***calā*** 'parlaklık, süs, debdebe' kelimesinden bir sıfat, (?) krş. (Suriye diyal.) 'arüs lıdcíle 'nouvelle mariée parée de tous ses atours' A. Barthélemy 1935 s. 119, şu. ※ ***Ekşeri ḫidmetkārlarına māvī ḍon ve gömlek geydürürler, lākin yaraşsun dėyü gāhī beyāż kirbāsdan cellāyī maḳūlesi libās ile mülebbes ḳılurlar.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 134).

cello bello 'Kürt adamlar' < Kürt. ***Cello*** 'Celâl erkek adının kısaltılmışı' ve ***Bello*** 'Bilal erkek adının kısaltılmışı'. Şahıs isimlerindeki mana gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu*** ⊡. ※ ***Paralandıktan sonra çevresine topladığı bir kaç cello belloyu çağırtmıştı. Bunlar gizli güçleriydi. Vur deyince vuran, dur deyince duran tokmaklarıydı.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1975 s. 189).

celp, b. ***celb***.

celse '(mahkemede veya parlâmentoda) oturum' < Ar. ***calsa*** a.m. ※ ***Meb'usan meclisinin bütün celselerinde hazır bulunurdu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 65). ※ ***Bu gizli celse hiç hoşuma gitmedi, efendiciğim.*** (C.F. Başkut 1956 s. 96). Daha evvel belki 'mola' manasında kullanılırdı: ※ ***Henüz dīvāndan öŋine düşüb gelen çavuşlar celse–i ḫafīfe ile dıŋlenmek üzre iken ard ḳapudan bir iki flōrī ele getürür.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 137).

celve/cilve 'gerdekte gelin duvağının açılması' < Ar. ***cilwa*** a.m. [/***clw***/ kökünden]. ***celve/cilve et–/eyle–*** 'gelinin yüzünü açmak': ※ ***Dügün evinde gelini celve ėdecek vaḳt geldükde 'arüsı bir ḳat don–ile, bir dürlü zer u ziyver–ile celve eylediler.*** (Ferec 855/1451 v. 220a). Krş. ***cilve***.

cem I (eski yazmalarda kelime çok defa ***cema'/ceme'*** veya ***cem'a*** olarak harekelenmiş olur) 'toplama, bir araya getirme işi; (matematikte) toplam, (gramerde) çoğul' < Ar. ***cam'*** a.m. ※ ***... cem'–i māle ḥarīṣ u mā'il olub bir altun resmi alınacaḳ ḫuṣūṣlara ḳırḳar ellişer flōrī alub ...*** ('Ālī 1982 [1581] II, 129). '(Alevilerde) şeyh huzurunda mevsimlik ayin': ※ ***Cem törenlerine bir hafta kala İsmayil'de bir canlanma başladı.*** (A. Ümit 1993 s. 104). ***cem'et–/cem'eyle–*** 'toplamak': ※ ***Anı çölmekde duz-ile biraz bişürsün, üstüne gelen yağı cem' ėtsün, şiyşeye ḳoysun.*** (Ferec 855/1451 v. 61a). ※ ***Hüşyār mühendisler cem' eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 28a). cem evi (Alevilerde) 'toplanma evi, cami yerini tutan cemaat binası': ※ ***Kaldıkları köydeki cem evinde de tıpkı buna benzer bir direk vardı. Adı "Murat Direği" idi.*** (A. Ümit 1993 s. 28). ***cem ol–*** 'toplanmak, bir araya gelmek': ※ ***Ekābir cem' oldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 16a). Fa. izafet terkibi: ***cem'–i mütekellim*** (gramer terimi) 'birinci şahıs çoğulu': ※ ***Cem'i mütekellim sigasiyle konuşurdu. Meselâ nabzına parmağını koyar koymaz: "Maşallah nabzımız muntazam ve 78!*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 1.7.1941).

cem II, b. ***cam*** VI.

cemaat 'topluluk, bir takım insan, zümre, grup' < Ar. ***camāʿa*** a.m. ※ ***Meger bir cemāʿat anuŋ ḳatında Kişmīr melikinüŋ ḳızınuŋ vaṣfın eylemişler. Görmedin aŋa ʿāşıḳ oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 36b). 'güruh, çete, avene': ※ ***Ṣaʿlüklikde naẓīri yoġ-idi. Mıṣır yolında bir kārvān bozmış, dutmış, cemāʿatiyle evine gide yürür-imiş.*** (Ferec 855/1451 v. 175b). 'bir arada namaz kılan veya aynı mahallede yaşayan müminler': ※ ***Çün yatsu namāzına cemāʿat cemʿ oldılar namāz ḳıldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 57b).

Osm. **cemad** 'cansız şey' < Ar. ***camād*** a.m. ※ ***Beğ bulunduğu yerde ādetā bir cemād gibi ḥis ve ḥareketden berī ḳalmış idi.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 114).

cemal 'yüz güzelliği' < Ar. ***camāl*** a.m. ※ ***Kız Ferruḫ-rüza naẓar eyledi. Ol ḫaddı, ḳaddı, ol manẓarı, maḫberi, ol cemāli, kemāli görüb müteḥayyir oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 38a). 'lütufkâr çehre, güler yüzlülük (?)': ※ ***O, sanki Himalâya dağlarının henüz görülmemiş tepelerinden kâinata bakmaz gibi tavırlarından ürktüm. Ben öyle aşağılık zamparalardan mıyım? Amma gel gör ki, cemali yok***. (F.C. Göktulga 1943 s. 28).

cem'an 'toplu olarak' < ***cem*** + zarf eki olan ***-an***, b. ***aceleten*** ⊡. ※ ***Çemʿan ḥāṣıl der vilāyet-i Diyār-ı Bekir.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 144).

Osm. **cemapur/çemapur** 'derme çatma (ordu hakkında)' < Hindistan'da farzolunan bir şehir adından (R. Dankoff 1991 s. 21–22). ※ ***Çemāpür keferesi gibi bir ʿasker-i bī-ḥadd u pāyān ile ʿubür ėtdi.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17. yüzyıl] VII, 305).

cemaziyül'âhir/cemaziyel'âhir 'Arap aylarından biri' < Ar. ***cumādi l-âḫira*** a.m.

cemaziyül'evvel/cemaziyel'evvel 'Arap aylarından biri' < Ar. ***cumādi l-ülā*** a.m. ※ ***Yalanım varsa yalnız cemaziyel'evvelimden değil, zilkademden, zilhicremden de başla!*** (yâni beni paylamaya başla!). s.M. Alus 1934 s. 241) (halk dili) 'evveliyat': ※ ***Kandilzade'nin cemaziyelevvelini karıştırmıyalı. Nenin nesi olduğu, nereden türediği, ne veçhile günün adamları arasına karıştığı nemize gerek!*** (S.M. Alus 1934 s. 133). ※ ***Herkesin cemaziül'evvelinden sana ne***? (Orhan Kemal 1971f s. 71). ※ ***Mutaf Hoca, cemaziyülevelini hep biliriz.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 149). 'daha evvelden, eskiden': ※ ***Suat hanım, bu madamın cemaziyelevvelden tanıdığı değil.*** (S.M. Alus 1934 s. 53).

cembiye, b. ***cenbiye***.

cemcenabet 'çirkin, suratsız, meymenetsiz' < ***cenabet*** + reduplication (ikileme) + ***/m/*** tezat ünsüzü, b. ***apakçıl*** ⊡. ※ ***Dudaḳların iki ucundan sicim gibi salyalar aḳmaya başladı. Nūrī'nin uğursuz ṣūratı bütün bütün cemcenābet bir şey oldu.*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 307–308).

Osm. **cemel** 'deve' < Ar. ***camal*** a.m. ※ ***Ben ol nesnei ol laḥm-ı ḥamelde kim laḥm-ı cemel andan yėg bāṣıra ḳuvvetiyle ol heyʾeti idrāk ėtdüm, andan söyledüm***. (sic!) (Ferec 855/1451 v. 123b).

cemi 'bütün' < Ar. ***camīʿ*** a.m. Ar. ***1a2ī3*** kalıbı için b. ***acîb*** ⊡. ※ ***Cemi yanında olan ḳızlar al geymişler idi.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15. yüzyıl] s. 86). Ar.da kelime isim gibidir ve takip eden kelime ile izafet teşkil eder.

Osm.da da böyle olabilir: ※ ***Cā'iz ki bir yār-ı ḳadīm andan cemī'-i mā-melekini isteye.*** ('Ālī 1587 v. 123a). Konuşma dilinde Ar. ***'ayn***'ın yerine gelen hiatus hep kaybolur (fakat yazıda muhafaza edilir): ※ ***Begler Ḳazan-ıla oğlınuŋ üzerine at saldılar, çevre aldılar, cemīsi atdan inüb Ḳazanuŋ elin öpdiler.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.-15. yüzyıl] s. 143). ※ ***Doḳsan doḳuz ḳardaşı daḫı, cemīsi*** (metinde ***cemī'sini***) ***bunda dutsaḳ olmışlar.*** (Ferec 855/1451 v. 64a). ※ ***Böyük Frederik dėrsek kim imiş? Eflātun deyu işidirsek nasıl adem imiş? Bunlarıŋ cemisi zihine yorġunluḳ vėrici mevādden ibāret.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 7).

Osm. **cemian** 'birlikte, büsbütün' < Ar. ***camī'an*** a.m. [***camī'*** + ***-an*** zarf eki, b. ***aceleten*** ⊡]. ※ ***Biri daḫı 'ummāluŋ cemī'an ref'i ve bölük͜ halḳınuŋ ber vech-i emānet istḫdām olunmasınuŋ nef'idür.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 167).

cemi cümle 'istisnasız bütün' < ***cemi*** ve ***cümle***. ※ ***Siz ki cemi cümle deŋizleri bilürsünüz...*** (A. Caferoğlu 1946 s. 134). 'istisnasız hepsi' ※ ***Cenab-ı Mevlâm bu çocuğa sonradan bir zihin açıklığı verdi ki, adam oldu, hem de adam olanların cemi cümlesini geride bıraktı.*** (A. Nesin 1972m s. 88). Az. Tk.de bu tabire yakın ve aynı manada ***cemi cümlātanı*** tabiri vardır: ※ ***Amma mān bu yolda cemi-cümlātanı üç manat altı şahı͜ hārc ėlemişām.*** (E. Haġvėrdiyev 1971 I, 154). ※ ***Cemi-cümletanı bėş mln gārāk olubdur.*** (S. Rähimov 1959 I, 48).

cemil 'güzel, latif' < Ar. ***camīl*** a.m., Ar. ***1a2ī3*** kalıbı için b. ***acîb*** ⊡. ※ ***Fārs Iḳllyminde bir melik var-idi, cemīl u celīl-idi.*** (Ferec 855/1451 v. 198b).

cemile 'gönül alma, lutuf' < Ar. ***camīl*** a.m.

cemiyet 'toplantı, dernek' < Ar. ***cam'īya*** a.m. ※ ***Şeher͜ halḳı važī' u şerīf cümle ḳarşu çıḳdılar. Ol cem'iyyeti dağıtmadın on gün muttaṣıl dügün eylediler.*** (Ferec 855/1451 v. 42b). 'toplu davet, salon, parti': ※ ***Her gėce cem'iyyeti eksük olmazdı.*** (Ferec 855/1451 v. 244a). ※ ***Onların salonlarına gitmemeğe, onları davet etmemeğe başladı. "Lisanımızla konuştuğumuz cemiyetleri daha ruhlu ve samimî buluyorum", dedi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 180). 'düğün': ※ ***Naṣr-ı 'ayyār bėl bağladı. Biŋ ḳızıl altun cem'iyyetinde͜ harc eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 50a). 'dernek, kurum, birlik': ※ ***Artık lâfların arasında sık sık "Şarkî Anadolu müdafaai Hukuk cemiyeti", "Muhafazai Hukuk", "Merkeziyet Cemiyeti" gibi tabirler geçiyor ve bunlar hepsi için ayni şeyler söyleniyor.*** (T. Buğra 1963 s. 76). 'toplum': ※ ***Bütün ḥayātını kendi nefsine ḥaṣr ve ḥabs edenler cem'īyet içinde münferid yaşayanlar gibi zavallıdır.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 65). ※ ***Cemiyetimizin bünyesine vâkıf olmadığı için sayın profesör böyle şüphe dolu bir sual sormada yerden göğe kadar haklıdır.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 118-119). 'asker tahaşşüdü': ※ ***Devletlü sulṭānum! Üngürüz kāfirinüŋ cem'iyyeti vardur.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 142) '(savaşta) karşılaşma, muharebe': ※ ***Sulṭān Muḥammed͜ Han ve oğlı Bā-Yezīd͜ Han ve Sulṭān Muṣṭafā cem'iyyetinde vāḳi' olundı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 175). ***cemiyet-i hal*** 'durumun bütünü': ※ ***Ḳara gözler ve çekme burun ve çehrenin cem'īyet-i ḥāli dahi ṣırf şecā'at ve besālete delālet edüb.*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 6). ***cem'iyet-i nisvān*** 'kadınlarla sohbet, kadınlarla bir araya gelme': ※ ***Her cum'a gėcesi cem'īyet-i nisvān ve rağbet-i cimā-ı zenāna***

mahṣūṣ olduġı gibi... (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 191). ***cemʿiyet-i sur*** ‘sünnet düğünü’ ※ ***Meclis-i ẓiyāfetleri cemʿiyyet-i sūr gibi keṣret olub...*** (ʿĀlī 1587 v. 125a).

Osm. **cemiz** ‘yabani incir, Ficus sycomorus’ < Fa. ***camīz*** F. Steingass 1930 s. 372 < Ar. ***cummayz*** a.m. H. Wehr 1958 s. 121. ※ ***Müsāfirlerden anları bilür kişi bullındı. Eyitdi: "Bu nebıḳdur, bu mevz, bu cemīzdür".*** (Ferec 855/1451 v. 242b).

cemre ‘Şubatta üç safhada sıcaklık yükselişi’ < Ar. ***camra*** a.m. asıl manası ‘kor’, R. Dozy 1927 I, 212. ※ ***Viṣālüŋüŋ hevesinden çu yėrde āh ḳılam, | Cigerden ol dem ile cemreler havāya düşer.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 2696). ※ ***Hem ol gün cemre düşmişdi hevāya | Ki olmışduḳ süvārān bād-pāya.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 147). ※ ***Cemreler düşürür yüreğime | Sözcüklere sinmiş sevdalı sesin.*** (E. Aykız 1992 s. 51).

cemse ‘bir askerî kamyon markası’ < markanın üç harfli (GMC) kısaltmasının akustik alınması, b. ***afro*** ⊡. ※ ***Yoldan kamyonlar, otobüsler, özel araçlar geçiyordu. Tanklar, top arabaları, cemseler gerilerde kalmıştı.*** (B. Günel 1991 s. 13).

Cemşit ‘eski İran edebiyatında meşhur bir şah’ < Fa. ***Camşīd***. ※ ***Tahir adında utangaç, emme Cenşit gibi pehlivan yapılı bir argadaşımız vardı.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 173).

AD. **cen/cenk/cenk** ‘küf, bar; bakır pası’ DS 880, 883, 1139 < Fa. ***jang*** a.m. veya Erm. ***jank*** ‘pas’ U. Bläsing 1995a s. 31–34, R. Dankoff 1995 no. 189; krş. ***jeng.***

Osm. **cenab/cenap** (saygı unvanı) ‘beyefendi, zatiâli, hazret’ < Ar. ***canāb*** a.m. ※ ***Neşatī efendi cenābları Taḥsīniŋ bu ḥāllerini dalḳavuḳluḳ ġayretiyle ihtiyār ėdilmiş bir ṣoydārılıġa ḥaml ėderse ne dėrsiŋiz?*** (Aḥmed Midḥat 1945 [1885] s. 43). ***Cenaballah*** ‘Allah’: ※ ***Cenaballah böyle emretmemiş. Yokluk içindeki insana bir tekme de sen at dememiş.*** (Orhan Kemal 1951b s. 10). ***cenabınız*** ‘zatiâliniz’ (krş. Ar. ***canābukum*** a.m.). ※ ***Cenabınız neden biliyorsunuz?*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 8). ***cenab-ı vacib*** (***vācibü l-vücūd*** yerine mi?) ‘Allah’: ※ ***Cenāb-ı vācibe tevekküli müşāhed u ʿiyān ola.*** (ʿĀlī 1982 [1581] s. 239).

cenabet I ‘ibadete mâni olan bedenî hâl’ < Ar. ***canāba*** a.m. ※ ***Bu çocuğunun halini hiç beğenmiyorum ben. Böyle giderse verem olacak verem Her gece eli uçkurunda. Üstelik cenabet cenabet de geziniyor aramızda ha.*** (F. Baysal 1992 s. 96).

cenabet II ‘cünüp’ < ***cenabet*** I. ‘çirkin, iğrenç, aşağılık’ krş. ***beşaret*** II ⊡: ※ ***Cenabet misin nesin, git lan başımdan!*** (C. Kavukçuoğlu 1998 s. 19). ※ ***Mori kimmiş bakayım bu cenabet evde keyif çatan pırasa kabadayısı?*** (S.M. Alus 1933p s. 207). ‘sıkıcı, menfur’: ※ ***Bir bitse diyordu savaş, bir bitse şu cenabet!*** (N. Üstün 1970 s. 188).

cenah ‘ordunun iki yanından her biri’ < Ar. ***canāḥ*** a.m. [asıl manası ‘kuş kanadı’ krş. Lat. ***ala*** ‘kuş kanadı; ordu cenahı’]. ※ ***Sol cenah önündeki tepeler ateşe, dumana ve demire boğuldu.*** (F.R. Atay 1938 s. 168).

cenap, b. ***cenab***.

cenaze, b. ***cinaze***.

Osm. **cenbiye/cembiye** ‘hançer’ < Ar. ***canbīya*** a.m. R. Dozy 1927 I, 221.

AD. **cendek** 'insan veya hayvan ölüsü' DS 881, Balhassanoglu 1904 s. 127, K. Emiroğlu 1989 s. 62–63 < ?? . ※ ***Ne yapacağam o öli cendegi?*** (A. Caferoğlu 1951 s. 3).

cendere 'mengene, pres' Meninski 1680 III, 6029 < Fa. ***candara*** a.m. G. Meyer 1893 s. 47. ※ ***Baʿdehü ḳuyudan ṭaşra çıḳarub cenderelere ḳoyub zeyt yağı çıḳarurlar.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 344). Mecazî manada 'sıkıntılı vaziyet': ※ ***Ortalığı ne diye idare edeceğim, sevmediklerimi niye sever görüneceğim? Bir cendere içindeyim bu evde.*** (B. Duygulu 1963 s. 42–43).

cenderme, b. ***jandarma***.

RD. **cenek** 'yine de, buna rağmen' < ***gene*** + diyalektlerde zarflara eklenen ***/k/***, krş. ***gayrik, bir kerrek, şimdik***. ※ ***"Beni dinlesen vaz ceç o yoldan!" — "Anami kurtarmak içın her cuçlüge dayanacam", der ve yolona cenek kuyulu.*** (N. Hafız 1985 s. 189).

Osm. **ceneral** 'bir Hırıstiyan donanmasının amirali' < İt. (Venedik diyal.) ***zenerá*** Kahane–Tietze 1958 no. 718. ※ ***Gemüklü Burnı verāsında yatan küffār-ı̮ hāksār donanmasınuŋ ḳapudanı Kör Cenaral nām laʿīn...*** (Siliḥdār Meḥmed Aġa 1928 I, 84).

cenes 'bok' R. Dankoff 1991 s. 22 < ***necis*** a.m. kelimesinin örtmece metatezi, b. ***albız*** ⊡.

Osm. **Ceneviz/Cinviz/Cinibiz** 'Cenova' Meninski 1680 I, 1 II, 6030 < İt. ***Genovese*** 'Cenevizli, Cenovalı' [***Cenova*** + ***–ese*** (Tk. ***–ız/–iz***) eki]. Yer isminin, o yere mensup kimsenin tesmiyesinden alınması için krş. ***Portekiz.*** ※ ***Cinviz ve Gadalan ve Vanedik | Her birisi leşkerile bir melik.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 105). ※ ***Bu faṣıl Cinviz ḳıyıların beyān ėder.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 567). Bugün ise ***Cenevizli:*** ※ ***Orada Cinibizler – eski Roma ve Hellenistik harabeler var. Ama halk hangi eski kalıntıyı görse ona, Cinibizlilerden kalma, der. Cinibiz Cenova demektir. Söz, Cenoveze lafından gelir.*** (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 60). ※ ***Cenevizlilerden kalma kalesi ile burası oldukça hareketli bir köyüdür İstanbulun.*** (N. Güngör 1992 s. 117).

⊡ İtalyancadan, yâni Lingua Franca'dan (İtalyanca, İspanyolca, Yunanca ve bu dillerin diyalektlerine dayanan Güney ve Doğu Akdeniz'de kullanılmış ticaret ve ulaşım dili) Türkçeye giren coğrafya terimleri arasında ***–ız / –iz*** ekiyle bitenler vardır. Bunlar, memleket isimlerinden İt. ***–ese*** ekiyle yapılan sıfatlar ve dolayısıyla isimlerdir (o memleketin yerlisi, konuşulan dili vs.). Tk.de hâlâ bilinenler şunlardır: ***Ceneviz, Fransız, İngiliz, Maltız, Portekiz***.

Cenevre 'İsviçre'de bir şehir' < İt. ***Ginevra*** a.m.

ceng/cenk 'savaş' < Fa. ***cang*** a.m. ※ ***Gelen yağıya ḳarşu gerd–i rāh ile bī–tevaḳḳuf cenge başladılar.*** (Ferec 855/1451 v. 42a). ***ceng et–/eyle–*** 'savaşmak, muharebe etmek': ※ ***Anı gördi, üstine at saldı. Ḳatı ceng eylediler.*** (a.e. v. 64a). ***ceng–i sultanî*** 'şiddetli muharebe': ※ ***Çoḳ çeri cemʿ eyleyüb kāfir gelür. | Ceng–i sulṭānī bularuŋla ḳılur.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 4).

cengâr/cenkâr/AD. **cenger** M.Z. Pakalın 1946 I, 279, DS 881–882 'bakır pası' < Fa. ***jangār*** a.m. U. Bläsing 1995a s. 33. Tk.de olmayan ***/j/*** sesi ve onun halk dilindeki telaffuzu için b. ***abajur/abajör*** ⊡. Krş. ***cen***.

cengâri ‘demir pası renginde, açık yeşil’ < Fa. ***jangārī*** a.m. Tk.de olmayan /***j***/ sesi ve onun halk dilindeki telaffuzu için b. ***abajur***/***abajör*** ⊡. Renk sıfatlarına takılan nisbe için b. ***altunî*** ⊡. ※ ***Her renk boyadık da cangâri mi kaldı?*** (Vâ–Nû. Akşam Gaz., tarih bilinmiyor). ※ ***Canfes: – Mor, cengari, dama taşı, çatmalı.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 328).

Osm. **cengâver** ‘cenkçi, savaşçı’ < Fa. ***cang–āvar*** a.m. [***cang*** ‘savaş’ ve ***–āvar*** ‘getiren’]. ※ ***Ne lazım güzel resimler ile fikri eylendirmek, yaḫud tevariḫde vasıl olan akil ve cengyaver kimselerin tasvirleri ile zihni uyandırmak?*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 7). ※ ***Can çekişmekte olan yaralı cengâverler arasında ölüp de dirilen birine rastlanırım...*** (O. Pamuk 1999 s. 10).

⊡ Fa.dan alınma kelimeler arasında ***–aver*** ekiyle bitenler var. Bunlar, ‘getiren; götüren’ manasına (ve bazı mecazî manalara) gelen Fa. āvardan fiilinden ***–āvar*** fiil unsuru ile yapılmış sıfatlardır. A–B ve C–E ciltlerinde bahsedilenler: ***cengâver, cülâver, dilâver***.

Osm. **cengcu** ‘kavgacı, münakaşaya hazır’ < Fa. ***cang–cü*** a.m. [***cang*** ‘savaş’ ve ***–cü*** ‘arayan’, b. ***bahanecu*** ⊡; ayrıca Fa. /***ü***/ ya da /***üy***/ ile biten kelimeler için b. âbıru ⊡]. ※ ***Gazeteler vatan sevdası ile ateşli yazılarla efkârı Rusya aleyhine alevlendiriyordu. Cenkcu ve coşkun bir muhit peyda olmuştu***. (Fazlı Necip 1930 s. 65).

cengel ‘Hindistan’daki yaygın bakir ormanlar’ < Fa. ***cangal*** < Hind. ***cangal*** a.m. < Sansk. ***cangala*** ‘kuru, çöl’. Krş. ***cangıl***.

cenger, b. ***cengâr***.

Osm. **cengî** ‘harbe yarar’ < Fa. ***cangī*** a.m. [***ceng*** I + isimden sıfat yapan ***–ī*** eki]. ※ ***[Ānı] leşker–i enbühile, iş görmiş erenler–ile, cengī pīllerile Mıṣır meliki ʿĀṣım ibni Ṣafvāna gönderdi.*** (Ferec 855/1451 v. 142b–143a).

cengyaver, b. ***cengaver***.

Osm. **cenib** ‘yedek at’ < Ar. ***canīb*** a.m. [/***cnb***/ kökünden]. ※ ***İki ceniybüŋ biri senüŋdür, göŋlüŋ diledügine bin!*** (Ferec 855/1451 v. 54b).

AD. **cenik/cenük** ‘kadınların başlarına taktıkları, çevresine altınlar sıralanmış olan fes’ DS 882 < Kürt. ***cimik*** ‘duvak’ Jaba–Justi 1879 s. 122, K.K. Kurdoev 1960 s. 143 (?). ※ ***Bir–ez söna elinde çıra, çoḫ gözel bir gelin geldi. Annında altınlarla bėle cenük yapmış.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 76).

cenin ‘döl, embriyo’ < Ar. ***canīn*** a.m. ※ ***Cemiyetin pençesi cahil bir ebenin kirli elleri gibi kafatasımın içinde, yaşamaya başlayan her cenini boğuyor***. (C. Meriç 1992 s. 244). ※ ***Makedonya’nın rüzgârını çekerken iyot yüklü havayı içine, kanına, canına, karnındaki cenine. Doğum yeri: Selânik.*** (E. Atasü 1996 s. 204).

cenistre ‘katırtırnağı’ < İt. ***ginestra*** < Lat. ***genesta***/***genista*** a.m. ※ “***Ve sapları kermeşek ingilizkârî ustura ve genistre...” — “Aman bu süprüntüyü kim ne yapsın?”*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933az [19. yy.ın ikinci yarısı] s. 53).

AD. **cenk** I ‘tek avuç dolusu’ DS 882 < Fa. ***çang*** ‘açılmış avuç’.

cenk II, b. ***cen***.

cenk III, b. ***ceng***.

cenkâr, b. ***cengâr***.

Cennet b.m. (ahirette iyilerin ikametgâhı) < Ar. ***canna*** a.m., asıl manası 'bahçe'. ※ ***Ben vaḳtdā bu yėre gelürdüm, bu cennet gibi sarayı bunda görmezidüm.*** (Ferec 855/1451 v. 28b). Mecazî manada 'çok güzel yer': ※ ***Honolulu bir cennetti. Sokaklarda yürürken insanın gördüklerine inanası gelmiyordu.*** (N. Eray 1994 s. 29). ***cennetle-*** 'ölmek ve muhtemelen Cennete nakletmek': ※ ***Hanımı cennetleyince ehli, kadınların "erkekten vefa, zehirden şifa" meselini yerine getiriyor.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 4.5.1942). ***cennetlik*** 'dindarlığından dolayı öldükten sonra Cennete gireceği şüphesiz olan (kimse)': ※ ***O eski badanalı kale kapısı yosması şimdi tamamile cennetlik muhterem bir banu halini alır.*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 11).

Osm. **cennetabad** 'Cennete benzeyen yer' < Fa. ***Cannat-ābād*** a.m. [***cannat*** 'Cennet' + ***ābād***]. ※ ***İrem gülzārını yād ėtmek'oldı | Cemālüŋle cihān oş cennet-ābād.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 1359).

Osm. **cennetmekân** 'Cennette bulunan, merhum' < Fa. ***cannat-makān*** a.m. [***cannat*** 'cennet' ve ***makān*** 'mekân, bulunduğu yer']. ※ ***Cennet-mekān Sulṭān Selīm‿Ḫān ḥażretleri bizim ocağımızıŋ tanẓīmine pek büyük himmet eylemişken, her naṣılsa o zamān Yeŋiçerilere uyduğumuzdan nāşī lekelendik.*** (Cevdet Paşa 1301/1883 XII, 182).

Osm. **cennetnişân** 'Cenneti andıran, Cennete benzeyen' < Fa. ***cannat*** 'cennet' ve ***nişān***. ※ ***Ġılmān-ı ḥarem-i cennet-nişān ve aġayān-ı dergāh-ı sütüde-erkān mā-taḳaddemden ala-geldükleri aṭ'imei ma'a ziyādetin alsunlar.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 155).

censiyan, b. ***centiyan***.

cenşit, b. ***cemşit***.

centilmen 'herkese karşı ve bilhassa hanımlara karşı terbiyelice ve kibarca davranan adam' < Fr. ***gentleman*** < İng. ***gentleman*** a.m. < Fr. ***gentilhomme*** 'asilzade (erkek)' [Lat. ***gentilis*** 'soydan olan' ve ***homo*** 'insan']. ※ ***Şimdi bizim Sulhi efendiyi güzelce tanıdınız ya bir centilmendir. Hem de gentilmenlerin Türk olan kısmındandır. Zira alafranga olan kısmı Türk âlemlerinde eğlenemedikleri halde Sulhi bilâkis Türk âlemlerinde eğlenir.*** (Aḥmed Midḥat 1945 [1885] s. 61). ※ ***Sonra siyah gözlerimi pek güzel bulduğunu söyledi. Centilmenlik gösteriyordu.*** (M. Balaban 1959 s. 67).

Osm. **centilom** 'Hristiyan asilzadesi' < İt. ***gentiluomo*** a.m. [Lat. ***gentilis*** 'soydan olan' ve ***homo*** 'insan']. ※ ***geldükleri gibi mecmū'ınuŋ mālın alub beglerin ve çentilomların ḳadanaya urub...*** (Selānikī 1281 s. 106; 1989 [1599] I, 83).

centiyan/censiyan 'yüksek dağlarda bulunan sarı bir çiçek' < İng. ***gentian*** < Lat. ***gentiana*** a.m. Krş. ***centiyane***. ※ ***Rehanın dokunuşu tasasız bir centiyan kökü gibi.*** (E. Atasü 1996 s. 117). ※ ***Gümrah yeşilliğini süsleyen censiyan çiçekleriyle karşıladı yayla onları. Reha, sarı çiçeklerden bir tanecik kopardı, ablasının yakasına iliştirdi.*** (a.e. s. 105).

centiyane/cantiyane/kantiyane 'kızıl kantaron; yılan otu, Gentiana lutea' (fakat Lat. ismi sarı cinsine mahsustur) Meninski 1680 III, 6029, I. Hau-

enschild 1989 no. 80 < Yun. ***γεντιανη*** (gentianē) a.m. < Lat. ***gentiāna*** a.m. (rivayete göre, bu çiceğin köklerinin ilaç olarak kullanmasını icad eden Milâddan önce 2. asırda yaşayan İliriya kıralı ***Gentius***'un adından.) G. Meyer 1893 s. 29. Krş. ***censiyan***, şahıs isimlerindeki mana gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu*** ⊡.

cenub/cenup (isim) 'Güney' < Ar. ***canūb*** a.m. [/***cnb***/ kökünden]. ※ ***İbrahim Şimalî Amerikaya gitmedi, Cenuba, Arjantine gitti.*** (C.F. Başkut 1956 s. 89).

Osm. **cenuben** 'Güney tarafta, Güneyde' < ***canūb*** + Ar. zarf eki olan ***–en***, b. ***aceleten*** ⊡. ※ ***Tapuda "garben Çıkrıkçı deresi cenuben Ahlatlı-İkiarmutlu yolu" kayıtlı tarla...*** (C. Tuncer 1960 s. 29).

cenubî (sıfat) 'Güney' < Ar. ***canūbī*** a.m. [***canūb*** + sıfat eki olan ***–ī***, b. ***adalî*** ⊡]. ※※.

cenup, b. ***cenub***.

cenük, b. ***cenik***.

*__cenzurut__ 'rakı, şarap' DS 883, herhâlde ***anzarot***/***anzarut*** yerine bir okuma hatası.

cep, b. ***ceb***.

AD. **cep** 'eğri' < Fa. ***çap*** 'sol taraf'.

cepçi 'yankesici' < ***ceb***/***cep*** + kılıcı ismi (nomen auctoris) yapan ***–çi***, ※ ***Ben yalnız iş için binerim otobüse. Cepçilikten yakalandığımı unuttun mu yoksa?*** (A. Özyalçıner 1991 s. 86).

AD. **ceper/çeper** 'çit' DS 883, 1142, ZTS 1976 s. 29, 38 < ETk. ****çeb–*** 'çevirmek' + geniş zaman eki, krş. ***döner, keser, topçeker*** M. Räsänen 1969 s. 102, A. Tietze 1982z no. 28. ※※

cephane, b. ***cebhane***.

(Argo) **cephane** 'afyon' F. Devellioğlu 1959 s. 74, H. Aktunç 1990 s. 64 < ***cebhane*** / ***cephane*** (saklanan malzeme olmak itibarıyla). ※※

cephe, b. ***cebhe***.

AD. **cepin**, b. ***çepin***.

cepken/cebken/çepken 'kolsuz veya yenleri açık olan kısa bir çeşit üst giysi' < H. Eren 1940 s. 4–5'e göre Tk. ***çek–*** + giyim eşyası için kullanılan ***–man***/***–men***'den (krş. ***dolaman***) ibaret olan çekmen kelimesinin metatezli varyantıdır. G. Doerfer 1967 III, no. 1103, M. Räsänen 1969 s. 103 tarafından kabul edilen bu etimolojiyi, Erzurum'da kullanılan çekman varyantı (Balhassanoghlu 1904 s. 127, E. Gemalmaz 1978 III, 63) teyid eder. Meninski 1680 I, 1673 çopman varyantını kaydediyor. Bâzı sözlükler (F. Steingass, Yu. Rubinçik) Fa. çapkan kelimesini veriyorsa da, onu Fa. ***çap*** 'sol' ve ***kan*** 'koparan' veya çevgân 'polo değneği'ne bağlamak (İ.Z. Eyuboğlu 1991 s. 116) iyi netice vermez. Metatez için b. ***albız*** ⊡. ※ ***Gençler şalvar, üzerinde cepken, cepkenin üzerinde ceket giyiyorlar.*** (F. Otyam 1960 s. 38–39).

ceple– 'cebe indirmek' < ***ceb***/***cep*** + isimden fiil yapan ***-le–*** genişlemesi, isim/sıfat'tan fiil yapan ***–la–*** eki için b. ***acabla–*** ⊡. ※ ***Evvelâ köşkte poker çevirmişler, şansı yerindeymiş, beş altı lirayı ceplemiş.*** (S.M. Alus 1944 s. 28).

cer, b. ***cerr***.

AD. ***cer*** 'arpa' DS 883 < muhtemelen ***cev*** yerine okuma hatası (***cev*** varyant olarak ***cer*** VII'de gösterilir) < Fa. ***cau/cav*** 'arpa'.

cerb, b. ***çerb***.

Osm. **cerad** 'çekirgeler' < Ar. ***carād*** a.m. ※ ***Bir melik var-idi ... çeriysi cūn cerād münteşir idi.*** (Ferec 855/1451 v. 198b).

cerahat, b. ***cirahat***.

Osm. **cerahor** 'Osmanlı ordusunda hizmet gören Hristiyan' < Fa. ***carā-ẖör*** [***carā*** 'bir nevi maaş' ve ***ẖōr*** 'yiyen, alan', krş. ***köftehor, mirashor***]. ※ ***Mā-dāme-ki ẖidmet-i pādişāhī edā ėdeler ulaḳdan ve cereẖördan mu'āf ve müsellem olalar.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 247).

Osm. **ceraim/cerayim** 'para cezaları; küçük para vergileri' < Ar. ***carā'im*** a.m. Ar. ***ā'i*** grubunun Tk.de araya Hiatustilger (koruyucu ünsüz) ***/y/*** alması için b. ***acaib/acayip*** ⊡². ※ ***Ḳānūn üzre ta'yīn olan cerāyimüŋ nıṣfın ṣancaḳ-begi ala, ve nıṣf-ı āẖarın ṣāḥib-i tīmār ala.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 268).

ceran I/**caran** 'ıtır çiçeği' DS 859, 884 < İt. ***geranio*** < Lat. ***geranium*** EYun. ***γερανιον*** (geránion) a.m., asıl manası 'küçük turna (kuş)', meyvesi turnanın gagasına benzediği için. ※ ***Aç koca tahta kapıyı, toprak bir avlu, saksılarda ceranlar, karanfiller***. (A. İlhan 1973 s. 58).

AD. **ceran** II/**ceren** 'ceylân' DS 883–884 < Mo. ***jērān*** a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 171, O.N. Tuna 1972 s. 218. ※ ***Dağın eteklerine cerenler iner. Göle inmek demek, cereni avare etmek demektir.*** (M. Mungan 1996 s. 286). Mecazî manada 'sevimli, uzun boylu, güzel gözlü insan, hayvan' DS 883–884. ※ ***Binlerce kırmızı yalım gibi ceren gelmişti aşağıdan, çölden.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 151).

ceraskol, b. ***caraskal***.

cerayim, b. ***ceraim***.

cerben, b. ***cebren***.

cerbeze 'kurnazlık, hilekârlık' < Ar. ***carbaza*** a.m. ※ ***Hiç aklıma gelmezdi böylesine çekingen olacağın. Cerbezeli bir kıza benziyorsun.*** (P. Kür 1984 s. 227). 'tesirli konuşma kabiliyeti, beceriklilik': ※ ***Lisanca cerbezesi berkemal bulunan bizim Sulhi efendi.*** (Aḥmed Midḥat 1945 [1885] s. 56). ※ ***Cerbezesi eşsizdir.*** (İ. Aral 1997 s. 331).

AD. **cer cehennem** 'zoraki, isteksizce' DS 884 < buradaki ***cer*** kendi başına bir kelime değildir, réduplication ve ***/r/*** ile yapılmış mühmel. krş. ***çır çıẖın, çör çöp, tor top.*** Maalesef DS'de örnek cümle verilmemiş ve başka kaynaklarda da bulamadık; bu yüzden tabirin manasını ve fonksiyonunu tam olarak tespit edemiyoruz. Şekil itibarıyla sıfat pekiştirmeden ziyade ***cer cehiz*** ⊡'de tarif edilen ifade tipine benzemektedir.

AD. **cer cehiz** 'çeyiz ve ne lâzımsa' DS 883 < ***cehiz*** + reduplication (ikileme) + ***/r/*** ile teşkil edilmiş bir mühmel, krş. ***çör çöp, tor top*** (b. A. Tietze 1966 s. 423–428). ※ ***Bu atı, bu ġılıncı eline vėr, bene yolla, eger ġızım olursa, cerle cehizle evler.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 305).

⊡ Burada Türkiye Türkçesinde nadir, fakat Az. Tk.nde yaygın olan bir ifade tipi ile karşı karşıyayız (b. A. Tietze 1966). Yukarıdaki ifa-

denin şekli sıfat pekiştirmesine (b. ***apak*** ⊡) benzemekle beraber fonksiyonu bambaşkadır; önüne konduğu isme şümullü bir mana verir, ms. ***cer cehiz*** 'cehiz ve ona müteallik şeyler'. A–B ve C–E ciltlerinde bu ifade tipinden şu örnekler verilmiştir: ***cer cehiz, çır çı̯hın, çor çocuk, çör çöp / çer çöp.*** Belki de ***cer cehennem*** de bu tiptendir.

cercer, b. ***carcar***.

cere I, b. ***cara***.

AD. **cere** 'nafaka, güç, erk' DS 884 < Fa. ***cīra*** < Ar. [/***cry***/ kökünden]. ※ ***Şimdi giderse ne canı var ne ceresi.*** (M. İlhan 1983 s. 26). Krş. Az. Tk. ***cirā*** a.m.

AD. **cerek** 'ince uzun yuvarlak sırık' Balhassanoglu 1904 s. 127, DS 884–885 < ?? krş. Kürt. ***cerek*** a.m. I.A. Orbeli 1957 s. 456. ※ ***Bir merdiven içine dört kişi girip üzerine halı örterler. Hörgüce benzetmek için tömsekli yaparlar. Bir cerek (uzun sırık) alıp üzerine kuru bir at kafası takarlar.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 270).

AD. **cerelik** 'musluk, su haznesi (??)' < ***cara/cere*** + isimden mekân ismi yapan ***–lik*** eki, krş. ***kömürlük, odunluk***. ※ ***Biraz evvel uyanıp cerelikte ellerini, kollarını, yüzünü, başını yıkayan Elif elinde bakraçla ahıra ineği sağmağa geldi***. (Reşat Enis 1944 s. 132).

cereme 'para cezası' G. Hazai 1973 s. 284 < ***cerime***. ※ ***Bir kaç yuz degenek çaldirür ona ve akçe ile cereme dahi çeker***. (G. Hazai a.e. s. 120). ※ ***Niye aldı beni? Madem aldı, çeksin ceremesini. Uyandırırım, uyandırırım işte. Uyansın!*** (Orhan Kemal 1963d s. 29).

ceren, b. ***ceran*** II.

EOsm. **ceres** 'deve çanı' < Ar. ***caras*** 'çan, çıngırak'. ※ ***Dört yüz 'Arabī feres, dört yüz 'Ubārī deveyile ālet u ceres ḥāżır ėdeler.*** (Ferec 855/1451 v. 142b).

cereyan 'akma, akıntı' < Ar. ***carayān*** a.m. [/***cry***/ kökünden + ***–ān*** nomen actionis (oluş ve kılış ismi) eki, krş. ***feveran, hezeyan***]. ※※ 'elektrik akımı': ※ ***Canım, belki cereyan kesilmiştir. Ne var bunda bu kadar üzülecek?*** (M. B. Kanok 1984 s. 129). 'hava cereyanı (ms. pencereden kapıya)': ※ ***Pencere açtırmam elbette, cereyan oluyor.*** (M.Ş. Esendal 1958m s. 188). ***cereyan et–*** 'akmak': ※ ***Temīz āb çün şarāb–ı nāb sebze–i̯ handān üzerinde cereyān ėder.*** (Ferec 855/1451 v. 129a). 'vuku bulmak, geçmek, birer birer hasıl olmak': ※ ***Bayağı mücādeleye yaḳın bir muḥāvere cereyān etmeğe başladı.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 50).

AD. **cerge** I 'dizi, sıra, grup; sürek avında sürücüler dizisi' DS 885 < Mo. ***cėrge*** a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 161. Krş. çerga.

AD. **cerge** II, b. ***çerge***.

cerh (hukuk tabiri) 'yaralama' < Ar. ***carḥ*** a.m. [/***crḥ***/ kökünden]. ※ ***Bak gazetelerde her gün bir iki vukuat, katil, cerh, soygunculuk vakası var.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 46). ***cerh et–*** 'yaralamak': ※※. 'delillerle reddetmek': ※ ***Bu son cümledeki inceliğe gülenlerden biri "Peki, sebeplerden digerlerini de cerhet bakalım!" dedi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 252).

cerha, b. ***ceriha***.

Osm. **ceri** ‘cür’etkâr, yüzsüz, küstah’ < Ar. ***carī’*** a.m. [/***cry***/ kökünden,1a2ī3 kalıbı için b. ***acîb*** ⊡]. ※ ***İcrā-yı aḥkām ėtmekde cerī olduġı gibi celb-i māl u ṭama‘ yollarında serserī oldı.*** (‘Ālī 1975 [1599] s. 163).

Osm. **cerib** ‘(Arap vilayetlerine mahsus) eski bir tarla ölçüsü’ < Ar. ***carīb*** a.m. W. Hinz 1955 s. 65-66. ※ ***Bir baḫşı a‘lādur ki beher cerībi dörder ve beşer kile ve bir baḫşı daḫı evsaṭ ikişer ve ikişer buçuḳ ve bir baḫşı daḫı ednā birer ve birer buçuḳ kile maḥṣūl olmak üzre...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 334).

ceride ‘gazete’ < Ar. ***carīda*** a.m.; asıl manası ‘liste, cetvel’ < ‘palmiye yaprağının sapı’: ※ ***O aşı keyfiyetini oğlun ceridede mi okudu?*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 17). ※ ***Böyün bi ceride gelmiş.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 108).

ceriha/cerha ‘yara’ < Ar. /***crḥ***/ köküne dayanan isimler; ikinci varyantın orta hecesi düşmüştür, b. ***ağda*** ⊡. Kelime lugatlerde 19. asrın sonunda ortaya çıkar. ※ ***Nigār beni o ḥāl-i heyecān-ı ḥissiyātda gördüğü vaḳıt tesliyeye muḥtāc olan bu ḳalbi istifsār ėtmeli, yeŋi açılmaġa başlayan cerīḥasını sarmaġa çalışmalı değil-mi idi?*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 77).

cerihadar ‘yaralanmış, zedelenmiş, gücenmiş’ < ***ceriha*** + Fa. ***-dār*** ‘tutan’, b. ***abdar*** ⊡. ※ ***Bu sözlerden Kenan Bey cerihadar olmuş gibi seri bir hareketle doğruldu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 308).

ceriḳ, b. ***cırık*** II.

Osm. **cerim** ‘Mısır’da kullanılan bir çeşit kayık’ R. Dankoff 1991 s. 22 < Ar. ***carm*** a.m. ※ ***Kenāra ḳarīb varumazlar, ṣıġdur. Kenāra cerīmler ve ḳayıḳlar varur.*** (Pīrī Re’īs 1935 [932/1525] s. 707).

cerime ‘para cezası’ < Fa. ***carīma*** a.m. < Ar. ***carīma*** ‘suç, cürüm’ [/***crm***/ kökünden]. ※ ***Yā işümi başaruŋ yā biŋ dīnār ceriyme vėrüŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 19a). Krş. ***cereme***.

Osm. **ceriyüllisan** ‘korkmadan konuşan’ < Ar. ***carī’*** ‘cür’etkâr’, ***l*** harfitarif ve ***lisān*** ‘dil’. ※ ***Kārdān u şīrīn-zebān ve cerī’-ü l-lisān firistādeler-ile aḥkām-ı ‘alīye gönderilüb...*** (‘Ālī 1979 [1581] I, 115).

Cermen ‘Eski Çağda Orta Avrupa’nın büyük bir kısmını işgal eden halktan bir kimse; Almanca, Felemenkçe, İngilizce ve İskandinavya dillerinin ait olduğu dil grubu ile alakadar’ < Fr. ***germain*** < Lat. ***germanus*** a.m. ※ ***Onun öyle Cermen İmparatoruna esir düşmesi Osmanlı için büsbütün kötü olmuş.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 55).

AD. **cerp** ‘et suyunun üstündeki yağ tabakası’ DS 886 < Fa. ***çarb*** ‘yağlı’ A. Tietze 1969 no. 29.

Osm. **cerr I/cer I** ‘çekme, sürükleme’ < Ar. ***carr*** a.m. ***cerr-i eskal*** ‘ağır şeyler kaldırma’ (Fa. izafet terkibi için b. ***abıhayat*** ⊡): ※※. ***cerret-*** ‘çekmek, sürüklemek; (birisinde para, sadaka) çekmek, dilenmek’: ※ ***Sulṭān Maḥmūd zamānında bir ḳac nā-dāşt yoḳlular ittifāḳ ėtdiler ki Sulṭān Maḥmūddan nesne cer ėdeler.*** (Ferec 855/1451 v. 231b). ※ ***Cerr ėdüb ‘arż-ı ḥāl sunar şeklinde gelüb yeŋi içinde ser-tīz ḫançer ile sīnegāha urub...*** (Selānikī 1989 [1599] I, 125).

cerr II/**cer** II ‘medreselerde okuyan softaların para ve erzak toplamak için sayılı aylarda köylerde imamlık veya müezzinlik yapmaları’ < ***cerr/cer*** I. ※※.

cerrah ‘yaralılara yardım eden’ < Ar. ***carrāḥ*** a.m. ※ ***Cerrāḥ getürdi. māl vėrdi, tiymār ėtdürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 65a). ‘operatör’: ※ ***Şimdi deneyimli bir cerrah ve araştırmacı olarak kadavraları korkusuzca kesip biçiyorum.*** (Ş. İşigüzel 1993 s. 17).

cerrahî ‘cerrahiye’ < Fa. ***carrāḥī*** a.m. [***carrāḥ*** + ī, b. ***bazî*** ⊡ ve ayrıca çeşitli sahalara ait nomina concreta (somut isim) yapan Ar. ***–iye*** için b. ***adliye*** ⊡]. ※ ***Ben cerrahi ihtisasına başlamıştım.*** (O. Baydar 1998 s. 34).

cerrahiye ‘tıbbın cerrahlık şubesi; hastanenin cerrahlık bölümü’ < ***cerrah*** + tıbbın branşları için kullanılan ***–iye*** eki, krş. ***ayniye, bevliye, nisaiye***. ※※.

cerrar I ‘zorlu, karşı durulmaz (ordu için); savaş araçlarıyla donatılmış kalabalık ordu’ < Ar. ***carrār*** a.m. ※ ***Faġfūr leşker–i cerrār tertīb eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 141a).

cerrar II ‘Ramazanda biraz para kazanmak ya da dilenerek toplamak için köylere giden medrese talebesi’ < Ar. ****carrār*** a.m. ※ ***Molla bey vaktile ister cerrar yobaz olsun, ister dilenci softa...*** (S.M. Alus 1933p s. 212). ‘zorla para çeken kimse’ ※ ***Zaten fal, remil dediğin nedir? Bir sürü yalancının, cerrarın uydurmasyonu.*** (S.M. Alus 1933p s. 43). ‘dilenci’ ※ ***Cerrārlarınuŋ s̱iḳleti ve aʿmā dilencilerüŋ kes̱reti ... bir derecededür ki...*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 126). krş. ***cerr/cer*** II.

cerret–, b. ***cer*** I.

cesamet ‘irilik, kalınlık’ < Ar. ***casāma*** a.m. ※ ***Baḳ baŋa, ne ḳadar cesāmetim, ne ḳadar ʿaẓametim var!*** (Aḥmed Midḥat 1296/1879 s. 34).

cesaret ‘yüreklilik’ < Ar. ***casāra*** a.m. ※ ***Bir gün cesarete geldi.*** (R.H. Karay 1940m s. 29). ***cesaret et–*** korkulması gereken bir işe korkmadan girişmek’: ※ ***Bir şeyler söylemek istedi, sonra bu sükûtu bozmaya cesaret edemeyerek durdu.*** (A. Atasoy 1940 s. 19).

cesed/ceset ‘ölü vücut’ < Ar. ***casad*** ‘vücut, gövde’. ※ ***Nā–gāh yėl u ġubār ḳopdı, havādan ḳan yaġdı, andan bir ulu cesed yėre düşdi.*** (Ferec 855/1451 v. 148b). ※ ***İki değil, yüz kişi olsalar, dinim hakkı için cesedimi çiğnemeden bir adım atamazlar!*** (Ç. Altan 1975 s. 80).

cesim ‘iri, kalın’ < Ar. ***casīm*** a.m., Ar. ***1a2ī3*** kalıbı için b. ***acîb*** ⊡. ※ ***Şöyle cesīm ṭoplarımız da vardı.*** (P.N. Boratav 1995 s. 262). ※ ***Ġāyet cesīm bir meşe agacı henüz ter u tāze bulunan bir ḳamışa dedi ki...*** (Aḥmed Midḥat 1296 s. 34).

Osm. **ceste ceste** ‘kısım kısım, taksitle’ < Fa. ***casta casta*** a.m. ※ ***Naẓm ėtdügi mecālisi ceste ceste gönderdi ve ol maḳūle küllīyeti olan es̱er–i ḫāṣṣı cüzʾ cüzʾ irsāl ėdüb deste deste sünbül u gül gönderen bāġbāna döndi.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 238).

cesur ‘yürekli’ < Ar. ***casūr*** a.m. ※ ***Cesür ḳardaşınıŋ yanında bu ḳadar ḳorkaklıḳ göstermesinden neşʾet eden maḥcūbīyetini setr içün gülmeğe çalışıyordu.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 6).

cet, b. ***cedd***.

cetik, b. ***çedik***.

cetvel II 'doğru çizgi çizmeye yarayan alet' < cedvel II. ※ ***Birkaç rendem, küsterem var; | Ölçülerim, pergellerim, | Gönyelerim, cetvellerim,*** (Tevfik Fikret 1958 s. 29).

Osm. **cev** I 'arpa' < Fa. ***cau/cav*** a.m. ※ ***Gendümden ve cevden ve 'aleden ve çavdardan onda bir ta'şīr oluna.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 200).

Osm. **cev** II 'çok küçük bir ağırlık ölçüsü' < ***cev*** I; ihtimal ki Fa.da da bu manası vardır. ※ ***Ger nīm cev ağırı zeri kimseye vėrseŋ | Cān u dilile medḥ u ṣenāŋı ėde tekrār.*** (Ferec 855/1451 v. 121b). ※ ***Ḥāṣılı bir cev ḳadar ḳalmış cevāba ḳudretüm.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 155).

cevab/cevap b.m. (soruya karşılık, yanıt) < Ar. ***cawāb*** a.m. [/***cwb***/ kökünden]. ※ ***Geldi, buluşdı. Şu'ālin ėtdi ve cevābın işitdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 184). 'hesap verme': ※ ***Gerekdür ki melike bu işi duymaya, duyacaḳ olursa kimsemüz cevābına döymeye.*** (Ferec 855/1451 v. 30a). 'esbab-ı mazeret': ※ ***Bu ġafleti aŋa cevāb olmaz; ya'nī ki "Beni Iżlāl ėtdIler" dėmesi ve min-ba'd tevbeler olsun ve bu I'tIẕār eylemesi sem'-I ḳabūle işġā olunmaz.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 184–185). ***cevab et-*** 'cevap vermek': ※ ***Ortancıl oğlana da aynı söyledi. İkisi de cuvab ėttiler.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 59). EOsm. ***cevāb eylt-*** 'cevap vermek' ※ ***Bende Iḳbāl-i̮ hudāvendile cevāb eydürise ser-I heme-I şehzādegān olam, cevāb eydemezise pey-i dīgerān duta.*** (Ferec 855/1451 v. 134b). ***cevaba gel-*** 'konuşmaya başlamak': ※ ***BIlā te̮'hīr cevāba gelüb "Bu ḳabāḥati ben ḳaṣden ėtdüm", dėr.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 197). ***cevab ver-*** (b.m.) ※ ***Ġam degül, muḳayyed olma, ben aŋa bir vechile cevāb vėrem ki göreler, müteḥayyir ḳalalar.*** (Ferec 855/1451 v. 15a). 'boy ölçüşmek': ※ ***Baŋa bir bī-ġam kişi bulu-vėrüŋ, anuŋile veziyre cevāb vėreyin ve illā ben anuŋ yüki altında ḳaluram.*** (Ferec 855/1451 v. 70b). 'elvermek, karşılamak': ※ ***Ve bu ẕikr olunan ve mültezimīnüŋ ol maḳule mevācibleri cümleten ḥisāb olunsa şübhesüz ebnā'-i sipāhīyān ve siliḥdāruŋ vaẓāylfine cevāb vėrmek ṭab'-ı müstaḳīm ṣāḥiblerine lāyiḥdür.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 168). 'mes'ūl tutulmak': ※ ***Bilmem yevmü s-su'ālde bunuŋ cevābını kim vėrür.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 154). 'hesap vermek, kendini müdafaa etmek': ※ ***Ol bed-baẖt-ı nā-bekār i̮htiyār-ı ġaybet u firār ėdüb der-I devletde cevābümi vėrürüm.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 127). AD. (hikâye üslubunda) 'söylemek': ※ ***Yarım sāhāt söna kör paşa başını galdırarak Mığır öluna şu cuvabı verdi: "Dosduŋ Ebibölu şāyir imiş; iki türkü söylesiŋ de dīyniyek" der demez ...*** (A. Caferoğlu 1945 s. 136). ※ ***Yol iki çatal oldu. I̮hdıyar söyledi ki: "Oğlum, benim yolum ayrılıyor, allā ısmarladı̮h!" dėyin cuvap verdi.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 164).

Osm. **cevabat** 'cevaplar' < Ar. ***cawābāt*** a.m. ※ ***İlḳā ėtdügüŋüz müşkilātuŋ cevābātı ma'a ziyādetIn budur.*** (Ferec 855/1451 v. 192a).

cevaben (zarf, bâzan dativus hâlinden sonra) 'cevap olarak' < ***cevab*** + Ar. zarf eki olan ***-en***, b. ***'acaleten*** ⊡. ※ ***Bütün vücūdu kemiklerini dağıdacaḳ bir ra'şe ile ṣarṣılıyordu; o vaḳit küçük bir ṣayḥa-i̮ haşyete cevāben eğildi.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 47).

cevap, b. ***cevab***.

cevaplaş– ‘karşılıklı haberleşmek, mektuplaşmak’ < ***cevap*** + isimden fiil yapan ***–la–*** ve ***–ş–*** müşareket genişlemesi, b. ***bayramlaş–*** ⊡. ※ ***Tīmür ḫan Yıldırım ḫana ėlçi gönderdi. Cevāblaşdılar.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 32).

Osm. **cevâbname** ‘yazılı cevap, cevabî nota’ < ***cevab*** ve ***name*** ‘mektup’. Fa. ***–nāme*** için b. ***ahdnâme*** ⊡. ※ ***Çün emīr–i Sāmire cevāb–nāmei oḳıdı, ḫurrem oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 63a).

Osm. **cevad** ‘cömert, eli açık (kimse)’ < Ar. ***cawād*** a.m. [/***cwd***/ kökünden] ※ ***İmdi ṣaḥī ol ol şaḫṣ–ı kerīm ve cevād–ı naʿīmdür ki mā–melekini aṣdiḳāsından dirīġ ėtmeye.*** (ʿĀlī 1587 v. 123a).

cevahir ‘kıymetli taşlar (veya taş)’ < Ar. ***cawāhir*** a.m. [/***cwhr***/ kökünden ***cawhar*** ‘cevher’ kelimesinin çoğulu, b. ***ahbab*** ⊡]. ※ ***Pādeşāha nefīs cevāhirler, ḳıymetī donlar vėribiridi.*** (Ferec 855/1451 v. 71b). Güzel ve kıymetli sözler ağızdan dökülen kıymetli taşlara benzetildiği için alay olarak ***cevahir yumurtla–*** ‘saçmalamak’ tabiri kullanılır Meḥmed ḫālid [Bayrı] 1934 s. 47. (sıfat) ‘cevahire benzeyen, parlak’: ※ ***Kara kadını unutmak için yapmadığım yoktu. Tüysüz Haçiğin peşine takılarak en nadide, en cevahir kızları görmeğe gidiyordum.*** (S.M. Alus 1944 s. 71).

Osm. **cevaiz** ‘caizeler, şairlere verilen mükâfatlar’ < Ar. ***cawāʾiz*** a.m. [***cāʾiza***’nın çoğulu]. ※ ***Gāh u bī–gāh cevāʾiz–i seniyyelerin alub iltifāt–ı ʿaliyyelerine maẓhar düşmiş idi.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 176).

Osm. **cevali** ‘ihtiyarlık ve malûliyet emekliliği’ < Mısır maliyesinde kullanılan bir terim, Ar. ***cawāla*** ‘vergi’ R. Dozy 1927 I, 236, s.J. Shaw 1962 s. 151’e göre ***māl–i cevālī*** ‘gezegenler vergisi’ [/***cwl***/ kökünden]. ※ ***Mıṣr–ı Ḳāhirede ve sāyir memālikde zevāyid ve cevālī ʿasākir–i müslimīnden pīrlig–ile veyā ḫöd zaḥm u cirāḥet ve naḳṣ–ı ʿużv u żarīrlig–ile ʿamel–māndeler meşrūṭ iken.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, s. 161).

Osm. **cevami** ‘camiler’ < Ar. ***cawāmiʿ*** a.m. [***cāmiʿ*** kelimesinin çoğulu]. ※ ***Her varduġı şeherde bir ḳac gün olur–idi, cevāmiʿe, mecāmiʿe, ḫānāta, esvāḳa girürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 71a).

Osm. **cevamis** ‘mandalar’ < Ar. ***cawāmīs*** a.m. [***cāmūs*** kelimesinin çoğulu]. ※ ***Ve sābıḳā diyār–ı ʿArabda resm–i cevāmīs baʿż–ı yėrlerde on ikişer aḳça imiş.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 230).

Osm. **cevanî** ‘gençlik’ < Fa. ***cavānī*** a.m. [***cavān*** ‘genç adam, civan’ + isimden nomen abstractum (soyut isim) yapan ***–ī*** eki]. ※ ***Evāʾil–i cevānīde bāde–i nāb meclisinüŋ meyyāli [idi].*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 249).

Osm. **cevanib** ‘yanlar, taraflar; etraf, havali’ < Ar. ***cawānib*** a.m. [/***cnb***/ kökünden ***cānib*** kelimesinin çoğulu]. ※ ***Ḥareketi ziyāde oldı, cevānibe gecdi, her ṭaraf deprenür oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 242b).

Osm. **cevari** ‘cariyeler’ < Ar. ***cawārin*** a.m. [/***cry***/ kökünden, ***cāriya***’nın çoğulu]. ※ ***Baġışladuġı cevārī ve ġilmān mıdur ve yā ḫöd raḫş–ı çābük–ʿinān mıdur?*** (ʿĀlī 1587 v. 128b).

cevaz ‘müsaade’ < Ar. ***cawāz*** a.m. ※ ***Zenlerüŋ büyük ʿaybları bu–dur ki ruḫṣat–i şerʿīye ile cāʾiz olan iştirāke rıżā vėrmezler, gendülerden ġayrı bir menküḥenüŋ vücūdüne cevāz göstermezler.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 229).

cevelân/cevlân 'dolaşma, gezinti' < Ar. ***cawalān*** a.m. [/***cwl***/ kökünden] ※ ***Bāġa gel, tavūsuŋ ėt, cānā, naẓar cevlānına!*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 170). Bâzan ***deveran*** kelimesiyle karıştırılıyor: ※ ***Nefesi daralmış kanının cevelanı tutulmuş derecelerine gelmiş idi.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 14). ***cevelân/cevlân et–*** 'dolaşmak, dönmek': ※ ***Erenler meydānlarda cevlān ėder.*** (Ḳāżī Burhānüddīn 1980 s. 531, no. 1390).

Osm. **cevelângâh** 'dolaşma sahası, hareket etme mekânı' < ***cevelân*** ve Fa. ***–gâh*** 'yer, mekân, saha', b. ***âdemîgâh*** ⊡. ※ ***Sen sürür–ı ḥissīyātına kāfī vāsi' bir cevelāngāh bulmuş gibi bütün çılġınlıḳlarıŋı serbest bıraḳıyorduŋ.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 104).

cevgân, b. ***çevgân***.

cevher I 'maden filizi' < Ar. ***cawhar*** < Fa. ***gauhar*** a.m. ※ ***Żaʿīfī gerçi sengistāndandur, | Maʿādin cevheridür, kāndandur.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 136). 'kıymetli taş' ※ ***Zifāf gėcesi pādişāh Naṣr–ı ʿayyāruŋ elin aldı, gelin ḳatına girdi, resmce eli ele sımarladı. Andan bir destārce zer u cevher ki ḳıymetini Taŋrı bile, üstlerine nis̱ār eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 51b). Mecazî manada 'kıymetli şey, nadide varlık': ※ ***Gerçekten ne cevhermişim de haberim yokmuş.*** (M. İzgü 1993 s. 35).

cevher II 'bir şeyin esası, özü' < Ar. ***cawhar*** < Fa. ***gauhar*** a.m. ※ ***Lamarck'ın nazariyesindeki cevher şudur ki, daha yüksek bir merhaleye ulaşmak için sefalet değil, ekmek lâzımdır.*** (Nâzım Hikmet 1936a s. 19).

Osm. **cevherî** I 'cevahirci, kuyumcu' < Ar. ***cawharī*** a.m. [***cawhar*** + Ar. meslek isimlerinde bâzan kullanılan ***–ī*** eki, b. ***acabrûdî*** ⊡. ※ ***Cevheriyler bāzārında dükkān dutdı, oturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 60a).

Osm. **cevherî** II 'cevahirle süslenmiş, mücevher' < Fa. ***cauharī*** a.m. [***cavhar*** + isimden sıfat yapan ***–ī*** eki, ***-î*** için b. ***adalî*** ⊡]. ※ ***Ne farḳ–ı zāde–l ṭabʿumda efser–i zerrīn, | Ne bikr–i fikrüm ayaġında cevherī ḫalḫāl.*** (ʿÂlī 1982 [1581] II, 175).

cevir, b. ***cevr***.

ceviş–, b. ****geviş–***.

ceviz, b. ***cevz***.

AD. **cevizi** 'ceviz rengi; ceviz boyası' DS 887 < ***ceviz*** + isimden renk sıfatı yapan ***–i*** eki, b. ***altunî*** ⊡.

cevlan, b. ***cevelan***.

cevr/cevir 'zulüm, eziyet' < Ar. ***cawr*** a.m. ※ ***Göŋül, cevrin saŋa dilber egerçi kim ḳılur bī–ḥad, | Çeke gör, bir gün ola kim saŋa raḥm eyleye Ḫānuŋ.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 81). ***cevr et–*** 'üzmek, eziyet etmek': ※※.

cevre, b. AD. ***çevre*** III.

Osm. **cevşen** 'zırh, cebe' < Ar. ***cawşan*** a.m. [/***cwş***/ kökünden]. ※ ***Ḳapusı ḫalḳını geregi gibi cebe vü cevşen ... ile tezyin u tertīb eyleyüb...*** (Selānikī 1989 [1599] II, 807).

cevşen-püş ‘zırh giyen’ < ***cevşen*** + ***-püş***, b. ***ahenpuş*** ⊡. ※ ***Ṣadrında‿Hüsrev ve Şīrīn ḳaşdan yonulmuş.‿Hüsrev at üzerinde, cevşen-püş.*** (M. Naʿīmā 1280 III, 34).

EOsm. **cevüngar/cuŋġar** ‘ordunun sol kanadı’ < Mo. ***cegüngar/cüüngar*** O.N. Tuna 1972 s. 218–219.

cevval ‘atik, hazırcevap’ < Ar. ***cawwāl*** ‘gezegen, dolaşan’. ※ ***Onun cevval zekâsına, istidadına pek dar gelen harem dairesi hayatı içinde kitaplar tatlı bir refik olmuştu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 43).

Osm. **cevvar** ‘cevredici, zalim’ < Ar. dilbilgisine göre /***cwr***/ kökünden yapılmış isim (Ar. bu manada onun yerine ***cā’ir*** sıfatını tercih eder). ※ ***Eger-çi Raḥmī taḫalluṣ ėtmişdür. Lākin cevvār u bī-raḥm idügi tevātüre yėtmiş idi.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 218). ※ ***Zemāne gibi cevvār u sitemkār, | Ṣaçınuŋ ṣaġışı ʿāşıḳları var.*** (a.e. s. 316).

cevvî ‘atmosferik, meteorolojik’ < Ar. ***cawwī*** a.m. [/***cww***/ kökünden ***caww*** ‘hava küresi, atmosfer’]. İsimden sıfat yapan nisbe eki ***-î*** için b. ***adalî*** ⊡. ※ ***Şu da var ki bir astronomun elindeki teleskop nihayet cevvî hadiseleri görebilir, fakat aşkla kuvvetlenmiş bir göz için görülmiyen hiç bir gizlilik yoktur.*** (S. Ayverdi 1941 s. 112).

cevz/ceviz b.m. (sert kabuklu yemiş) < Ar. ***cawz*** a.m. [/***cwz***/ kökünden]. ※ ***Ve zeytün-i islāmīnüŋ ve cevz ve encīr aġacından ġayrı sāyir meyveye gelmiş fevākih-i muḫtelifenüŋ her yüz aġacına ḳırḳar aḳça‿harāc alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 207). ***cevz-i Hind*** ‘Hindistan cevizi’: ※ ***Ben uvacuḳ ḳuşları şekker u bādām u ḳaranful u cevz-i Hind ... doldururam.*** (Ferec 855/1451 v. 67). Mecazî manada ***ceviz kır-*** ‘kabahatlar işlemek, herkesin bamteline basmak’: ※ ***Hiddetle ağzımdan öyle bir şey çıktıysa bunda beni mazur görün; çünkü onun kırdığı cevizler artık haddini aştı.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 252). ***cevz-i maʿdud*** ‘mahdut, sınırlı bir miktar’ R. Dankoff 1991 s. 22: ※ ***Vilāyet-i Mıṣra vālī olanlaruŋ eks̱eri ḥarem-i muḥterem-i pādişāhīden çıḳmışdur, ṭaşradan ḥāṣıl olanları cevz-i maʿdüd gibi taḥḳīḳa yetmişdür.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 172). ***ceviz oyna-*** ‘bir çocuk oyunu’ (nasıl oynandığının tarifi için b. H. Ritter 1953 III, 408, not 1). ※ ***Vaḳtini dersden ḳaçaraḳ cāmiʿ avlılarında ceviz, birdirbir oynamaḳla geçirmişdi.*** (H.R. Gürpınar 1336k s. 106).

Cevza ‘İkizler burcu’ < Ar. ***al-cawzā*** a.m. ※ ***Bilgil kim güneş cevzaya geçtiğinden kavs’e varınca kim altı aydır, ıssı vakittir.*** (Eşref bin Muhammed 1961 s. 79).

Osm. **ceyb** ‘cep’, b. ***ceb/cep***.

ceyran/ceylân b.m. (zarif bir çeşit karaca) DS 888, TS 763 < ***ceran*** II, Meninski 1680 I, 1571’e göre ***cayran***, halk dili ***ceyran***. ***ceylân*** varyantı lugatlerde 19. asrın ortasından sonra ortaya çıkar J.Th. Zenker 1866 I, 379. Kelime ortası /***r***/ > /***l***/ değişmesi yabancı kelimelerde olağandır, b. ***amelikan*** ⊡. İkinci varyanttaki ***-lan*** eki için b. ***arslan*** ⊡[1]. ※ ***Elinde doksandokuzluk kuka tesbih, salonun tahtalarında Kafkas dağlarının badem gözlü ceylânları kadar çevik, dolaşır.*** (Orhan Kemal 1963d s. 11).

ceza ‘karşılık (tazminat, mükâfat veya tecziye)’ < Ar. ***cazā’*** a.m. [/***czy***/ kökünden]. ※ ***Yollarını azıtdılar. Şimdi göŋlümüz‿hoş oldı ki cezālarını buldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 34b). ‘karşılık, mükâfat’: ※ ***Bu eylük***

ki baŋa ėtdüŋ, cezāsı oldur ki diri olduġumca ḳuluŋ olam. (Ferec 855/1451 v. 178a). ***ceza et-*** 'cezalandırmak': ***Gemide beni beyçün dögdüŋ, cezā ėtdüŋ, yüzüme ṭapanca urduŋ?*** (Ferec 855/1451 v. 186b). ***cezayı amel*** 'kendi sebebiyet verdiği ceza: ※ ***Kızım olacak karıda ne keyif var ne neşe. Cezayı ameldir, köşede pineklesin dursun!*** (S.M. Alus 1934 s. 294). ***ceza çek-*** 'cezanın gerektirdiğini yerine getirmek': ※※. ***ceza ye-*** 'hapis cezası hükmünü giymek': ※ ***Bir sirkat ve katil cinayetinden dolayı yedi seneye ceza yedi.*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 40). ***ceza-yı nakdiye*** 'para cezası' (Fa. izafet terkibi için b. ***abıhayat*** ⊡): ※ ***Kimin kapısının önü süpürülmezse ona cezayı nakdiye yazılacak. Duyduk duymadık demeyin ha!*** (M. Makal 1960 s. 71).

Osm. **ceza'**, yalnız ***ceza' feza'*** tabirinde. 'korku, endişe, tedirginlik' < Ar. ***caza*** a.m.; ***faza'*** kelimesi de a.m. ※ ***Hışmile gelürse 'afārīt ṣūretinde gelür, ceza' u feza' 'āleme dolar.*** (Ferec 855/1451 v. 55b).

Cezayer, b. ***Cezayir***.

Osm. **cezayir** 'adalar' < Ar. ***cazā'ir*** a.m. [***cazīra*** 'ada' kelimesinin çoğulu]. ※ ***Hind deŋizinüŋ cezāyirinde Gülistān-ı İremi isteyü gitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 146a). ※ ***Meẕkür Ḳıbrīz adası ḥaḳīḳatte (!) sāyir cezāyir gibi degüldür.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 768). ***Cezair-i Bahr-ı Sefīd:*** 'Ege Denizi adalarını ve bazı sahil limanlarını ihtiva eden Osmanlı eyaleti'.

Cezayir/Cezayer 'Şimalî Afrika'da bir memleket' < Osm. ***Ceza'ir-i Garb eyaleti***. ※ ***Kendi de molla kadar ağır oturur, Cezayir dayısı gibi kurulurdu.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 23.6.1941).

cezbe 'aşırı ölçüde coşup kendinden geçme, vecit' < Ar. ***caḏba*** a.m. (Ar. /***ḏ***/'nin Tk.de /***z***/'ye dönmesi için b. ***ahize*** ⊡) ※ ***Birbirine iẓhār-ı şevḳ-ı kāẕib ėtdiler, göŋülleri ceẕbelerile cāẕib ėtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 14a). ※ ***İri elektrik ampulleri, cezbeye tutulmuş çılgın birer zakir gibi sallanıyordu.*** (Reşat Enis 1933 s. 123). ***cezbeye getir-*** 'aşırı ölçüde coşturmak': ※ ***Sīmāsı genc iḫtiyār bütün maḥalleliyi ceẕbeye getirir.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 177).

cezb et-/cezbet- 'güzelliğiyle veya mânevi vasıflarıyla kendine doğru çekmek' < Ar. ***caḏb*** 'kendine çekme'. ※ ***Nigārı ciddī bir 'aşḳ başḳa bir noḳṭaya ceẕb ėdebilir i'tiḳādında idim.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 91).

Osm. **cezebat** 'kendine çekici vasıflar' < Ar. ***caḏba*** 'cezbe' kelimesinin çoğulu. Ar. /***ḏ***/'nin Tk.de /***z***/'ye dönmesi için b. ***ahize*** ⊡. ※ ***Gāh manṣıb-ı tedrīse, gāh mesned-i ḳażāya 'āzim oldı. Bil-āḫire ceẕebāt-ı ilāhīyeden bir şemmeye maẓhar düşüb cümleden el çekdükde nefs-i İstanbulda zāviye-nişīn olan meşāyiḫden Ekmel Efendi ki yine gendüsi gibi ṭarīḳ-i tedrīsden ferāġat ile meşīḫat silkine sülük ėdenlerüŋ ercümendi idi, anlardan bey'at ėtdi.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 295).

Osm. **cezil** 'mebzul, çokça, bol' < Ar. ***cazīl,*** 1a2ī3 kalıbı için b. ***acîb*** ⊡. ※ ***Dünyāda ve āḫiretde ecr-i cezīlleri müyesser ola!*** ('Ālī 1982 [1581] II, 132).

cezir, b. ***cezr***.

Osm. **cezire I** 'ada' < Ar. ***cazīra*** a.m. ※ ***İki gün dün-u gün yüridiler, bir ḫüb ceziyreye çıḳdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 188b).

(Halk dili) **cezire** II 'zorlama, sıkışırma, işkence, eziyet' < ***zecr/zecir*** kelimesinin metatezi, Redhouse 1890 s. 660. ※ ***Başıma ne cezīreler geldi!*** (H.R. Gürpınar 1332 s. 109). ※ ***Bu güne ḳadar başıma bār olduŋ, her eẕiyetiŋe, her maṣrafıŋa, her isrāfıŋa, her cezīreŋe ḳatlandım.*** (a.e. s. 138).

Osm. **cezm** 'kararlılık, karar' < Ar. ***cazm*** a.m. asıl manası 'kesip atma'. Arap yazısında üstünde bulunduğu harften sonra ünlü gelmediğini gösteren işarete de ***cezm*** (Ar. ***cazma***), ünlüyü "kesip attığı" için. ***cezm et–/cezmet–*** 'karar vermek, niyet etmek' (krş. Fa. ***cazm kardan***): ※ ***Vezīr anuŋ üzerine cezm ėtdi ki ėrte vara, Bul–Ḳāsimi öldüre.*** (Ferec 855/1451 v. 6b). Mastarla: ※ ***Vezīr neyçün geldügin bildi, aŋa münasib ʿamel ḳılmaġa cezm eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 21b). 'hükmetmek, neticesine varmak': ※ ***Yüki sirke idügine cezm ėden ėyitdi ...*** (Ferec 855/1451 v. 123b). ※ ***Dünyāda saʿādet var ise Beğiŋ hande–i iltifātında bulunabileceğine ḳalben cezm eyledi.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 [1876] s. 95).

cezr I/**cezir** I 'deniz seviyesinin alçalması' < Ar. ***cazr*** a.m. [/***czr***/ kökünden]. ※ ***Bir cezir olayı da beklenmektedir. Sular çekilebilir.*** (A. Ağaoğlu 1991r s. 23). Mecazî manada: ※ ***Bellek çekiliyor — bu bir cezir — bilinen amaçlarından, gerçeklik sanılandan maddenin ilksel durumuna.*** (E. Atasü 1996 s. 196).

cezr II/**cezir** II (matematik terimi) 'kök' < Ar. ***caḏr*** a.m.; asıl manası bir bitkinin kökü' [/***cḏr***/ kökünden, Ar. /***ḏ***/'nin Tk.de /***z***/'ye dönmesi için b. ***ahize*** ⊡]. Botanikteki 'kök' > matematikteki 'kök' münasebeti EYun. ***ριζα*** (rhíza)'dan itibaren bütün Avrupa dillerinde görüldüğü gibi Ar. terminolojide de vardır: O da aynı kökten mi neş'et etmiştir?

cezrî 'kökten, çok derinlere giden' < ***cezr/cezir*** **II** + isimden sıfat yapan ***–î*** eki, b. ***adalî*** ⊡; yalnız mecazî manalarda kullanılan kelime lugatlerde 19. asrın sonunda ortaya çıkıyor (Tinghir–Sinapian 1892 II, 346, ***radical*** kelimesinin karşılığı olarak) ve Fr. ***radical*** kelimesinin aynen tercümesi (calque) görünüyor.

cezve 'kahve pişirmeye yarayan saplı kap' < Ar. ***caḏwa*** 'kor, yanan kütük' [/***cḏw***/ kökünden, Ar. /***ḏ***/'nin Tk.de /***z***/'ye dönmesi için b. ***ahize*** ⊡]; mana kayması göze çarpar. ※ ***İkilik cezveyi sürüp hepsini içti.*** (S.M. Alus 1933p s. 111). ※ ***Küçük cezvemi dereden doldurup ateşe oturttum.*** (C. Kavukçu 1997 s. 75).

Cezvit/Cizvit/Çezvit/Jesvit '16. asırda kurulan bir Katolik din kurumuna mensup kimse; mürai, riyakâr, ikiyüzlü' < Fr. ***jésuite*** a.m. ※ ***Candide, yamyamların eline tutsak düşünce bir çezvit sanıldığı için şişe dizilip kebap edilmek istenir.*** (S. Birsel 1995 s. 76). ***cizvitlik***/çizvitlik 'riyakârlık' ※ ***Onuncu nokta okunduğu zaman Hattı Hümayûndaki çizvitliği tamamen anlamıştık.*** (A.İ. Tokgöz 1993 s. 147).

AD. **cıbar** 'bebeklikten çıkmış çocuk' DS 889 < ***Cabar*** 'Çingene' veya şopar 'Çingene çocuğu' ?.

AD. **cıbar**, b. ***cibar***.

AD. **cıbıl** I 'çıplak; tüysüz, yapraksız; yoksul' DS 891, 925 < ***çıplak*** kelimesile aynı kökten, fakat aralarındaki münasebet tam anlaşılmıyor. ※ ***Benimlen evlenirse dünyanın dadını anlar. Bir cıbıla vardığını düşün. Üç gün sonra alacaklılar ümüğüne basarlar.*** (F. Baykurt 1971t s. 129). ※ ***Arkadaş, biz cıbıl bir köyüz. Köyoğlu köyüz yani!*** (F. Baykurt 1970 s. 97). Krş. ***cıbır*** II, ***cıbız***.

AD. **cıbıl** II (su sesiyle alakalı tabirlerde) < krş. ***cıp et–*** 'yıkanmak'; onomapoetica tarzında sonuna ***-ıl*** eki ilavesiyle ekseriya ikizlemeyle (gemination) kullanılması ses taklidi karakterini teyid eder, krş. ***horul horul, şarıl şarıl***: ***cıbıl cıbıl (yıkanmak), cıbıl cıbıl (çimmek), cıbıl cıbıl et–, cıbıl cıbıl ol–*** DS 891, ***cıbıl ıslak***: ※ ***Tabanlarım buz kesti, yer cıbıl ıslak.*** (F. Otyam 1957 s. 24).

AD. **cıbır** I 'tüyü dökülmüş, kel; ağaçsız ova; cılız, zayıf' DS 893 < ***cıbıl*** I'ın varyantı (fonetikte, karşılıklı ***/l/→/r/*** gelişmesi, sıkça rastlanan bir durumdur). ※ ***Sedyenin birer ucunda iki cıbır hademe dikiliyordu. Ben veremliyim ama, ikisinin ağırlığındaydım aşağı yukarı.*** (R. Ilgaz 1962s s. 51). ※ ***Sanıklar çeşit çeşit. Kimi iri, kimi cıbır,*** (İ. Balaban 1965 s. 85). 'züğürt, yoksul' DS 892–893, TS 763: ※ ***Doğru doğru dosdoğru, cıbırım, annem fazla para vermedi desene şuna!*** (H. Olcay t.y. [1952?] s. 8).

cıbır II, b. ***çıbır***.

AD. **cıbız** 'tüyü dökülmüş, kel' DS 894, 'sade' (örnek verilmediği için 'sade'nin ne manaya geldiği belli değil) < ***cıbıl*** I kelimesinin başka bir varyantı. K. Emiroğlu kelimeyi ETk. ***yabız*** (***yavuz***?) ile karşılaştırıyor.

AD. **cıcık** I/**cicik/cıncık/çınçık** I 'güzel; süs' DS 894–895, 918 Krş. ***ıncık cıncık, incik boncuk, ıncık boncuk, cıncık boncuk/cincik boncuk***. ※ ***Akşam Han Ayvaz'ı Köse Kenan hamama götürüp çimdirerek, bir kaç cıcık elbise giydirerek, ...*** (Behçet Mahir 1973 s. 255). ※ ***Sonra çerçiliğe heves ettim. Cincik boncuk, kına, sakız. Kutum sırtımda. o köy senin, bu köy benim. gider, gelirdim.*** (N. Kurşunlu 1952 s. 43). ***cıncık/çınçık*** 'cam veya porselen gibi parlayan (şey)' DS 918–919. ※ ***Küçük odanın üst yanını dört duvarda kesintisiz saran raflarda, Fransızların dağıttıkları cıncık tabaklarını saklardık.*** (A. Kutlu 1995 s. 102). ※ ***Bir evin üstünde leylek yuvası gibi bir oda varmış cıncıktan.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 121). ※ ***Çınçık bir oğlan!*** (Y. Yazıcı 1990 s. 25). ※ ***Ben seni alınca beyle miydin? ... çıncık bebekler gibiydin.*** (T. Yücel 1954 s. 30). ***cıncık boncuk*** 'camdan veya yalancı taşlardan yapılmış süs eşya': ※ ***Camekânlarda naylon iç çamaşırları, çıncık boncuk, irili ufaklı, zarif şişelerde renk renk lavanta, kolonyalar...*** (Orhan Kemal 1965f s. 21–22). ***cıncıklı*** 'süslü': ※ ***Mustafa cıncıḫlı degeneclnl yasdığının altına goyir.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 314).

AD. **cıcık** II 'iç organlar' DS 895 < krş. ***iç*** köküyle teşkil edilmiş Çağ. ***içāk*** vs. a.m. kelimeler (W. Radloff 1893 I, 1515). ***cıcığı çık–*** 'suyu çıkmak' DS 894, 'paramparça olmak, sağlam yeri kalmamak': ※ ***Palyaço, o zaman öteki yarısını, çadırının kapısı dibinde bıraktığını birdenbire hatırlar; almak için koşup gidince, cıcığı çıkmış cıgara kutularından ezilmiş izmaritlerden, renkli giriş biletlerinden bir de fındık fıstık kabuklarından başka bir şey bulamazdı.*** (A. Özyalçıner 1960 s. 6). 'çok yorulmak' TüS 1983 s. 209.

cıcım, b. ***cacım***.

AD. **cıda/cida** 'mızrak' DS 895, 960, TS 763–764 < ETk. çıda < Mo. ***cida*** a.m. M. Räsänen 1969 s. 106, O.N. Tuna 1972 s. 219. ※ ***Ḳraluŋ başını bir cıdaya ṣancub münādīler nidā ėdüb çağırdılar kim bu ḳral başıdur dėyü.*** (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 57).

AD. **cıdağı/cıdav/cidav** 'kürek kemiğinin üstü (insan veya hayvanlarda); hayvanın omuzbaşında semer veya eğer vurmasından hasıl olan yara; derin ve büyük çıban' DS 960–961, TS 764–765 < Mo. ***cidüü*** 'kaşıntılı cilt hastalığı' A. Luvsandendev 1957 s. 179. W. Radloff 1911 IV, s. 131 kelimeyi yalnız Osmanlıca için kaydediyor. Krş. Kürt. ***cideu*** 'plaie au dos d'un cheval faite par la selle' Jaba–Justi 1879 s. 115, Erm. ***citaġ*** 'ulcère à l'échine des chevaux' M. Ohanessian 1925 s. 540, Gürc. ***cidao*** 'withers' E. Cherkesi 1950 s. 275.

AD. **cıdır** 'öfke, sinir' DS 897 < ?? ※※ ***cıdırına bas-/cıdırına git-*** 'öfkesini tahrik etmek' DS 898: ※ ***Erkek kısmı yumuşak olur mu, adı üstünde erkek daha? Çenkirip cıdırına cıdırına gidersen azdırdığın gibi boyunca günaha da batarsın.*** (M. İlhan 1983 s. 26).

AD. **cıfra/cifre** 'mürekkep kallemin sapı' (!) DS 962, 'kalem ucu' THASDD 273, 1633 < Yun. ***τζιφρα/τσιφρα*** (tzífra/tsífra) < Lat. ***cifra*** 'imza' < Ar. ***ṣifr*** 'sıfır' N.P. Andriotis 1983 s. 383.

AD. **cığa/cıga** 'süs olarak kullanılan uzun kuş tüyü; ibik' DS 899, TS 765, R. Dankoff 1991 s. 22 < krş. Fa ***caġa/ciġa*** a.m., fakat G. Doerfer 1967 III, no. 1029'a göre ne Fa. ne de Tk. asıldan. ※ ***Ḳaplan postlu ve ṣammur tāclu velī mehīb-hey'et 'askerler kim her birinüŋ başında gün-ā-gün çelengler ve çıġa...*** (Evliyā Çelebī 1935 [17. yüzyıl] IX, 680). ※ ***Eğer Ayvaz'ın yakasına bir turna cığası olursa...*** (Behçet Mahir 1973 s. 281).

AD. **cığan/cıgay** 'züğürt, parasız; cimri, hasis, insafsız' DS 900, 1158, TS 765–766 Meninski 1680 I, 1622, ***cığal*** 'aldatıcı, hileci' DS 899 < ETk. ***çıġaŋ/çıġay*** 'fakir, yoksul' < BizYun. ***τσιγγαννς*** (Tsiŋgán) 'Çingene' M. Räsänen 1969 s. 107, Clauson 1972 s. 408–409. Krş. çingen. ※ ***Düşüb pīl ayağı altında yatmaḳ | Yėg andan kim çıġana el uzatmaḳ.*** (Fa̱hrī 1974 [1367] no. 3995).

cığara/cigara 'sigara' < İt. ***cigarra / cigara / cigarro*** < İsp. ***cigarro*** < Maya dili (Orta Amerika) ***yigar*** 'yaprak sigarası, puro'. ※ ***Kapıda bir cigara içimi bekledim beklemedim kırmızı mantolu bir kadınla çıkageldi.*** (Orhan Kemal 1950k s. 32). ***cıgaralık*** (argo) 'esrar' F. Devellioğlu 1959 s. 74.

AD. **cıgay**, b. ***cığan***.

AD. **cığcığa** 'genç küçük ağaç dalları; süs olarak kullanılan uzun kuş tüyleri' DS 900 < ***cığa*** + reduplication (ikileme) R. Dankoff 1991 s. 22. ※ ***Atlarınuŋ başlarında da̱hı ablaḳ cıġ-cıġaları...*** (Evliyā Çelebī 1928 [17. yüzyıl] VII, 243–244).

Osm. **cığı cığı** 'şaşma ifade eden nida' R. Dankoff 1991 s. 22 (Dankoff kelimeyi Fa. ***cigi cigi*** a.m. ile karşılaştırıyor).

cığıl, b. ***cıngıl*** I.

cığıla-/çığıla- 'hafiften çağlamak' < ses taklidi fiillerden, krş. ***cığıl cığıl***, fakat normal olarak ****cığıllda-*** beklenirdi; b. ***ağla-*** ⊡. ※ ***Büvetten sonra inceden cığılayarak akan su gittikçe yayılıyor, ilerde, karanlıktan gelen bir suya karışıyordu.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 107–108). ※ ***Yandaki sığ su çakıl taşlarının üstünden akarken çığılıyordu.*** (a.e. s. 114).

cığıl cığıl/çığıl çığıl/çıkıl çıkıl/çiğil çiğil 'suyun akarken çıkardığı yavaş ve tatlı ses' DS 901 < ses taklidi kelimelerden. ※ ***Büyük kırmızı keremit***

parçaları havaya fırladı, çığıl çığıl altınlar yere döküldü. (F. Baysal 1944 s. 200). ※ ***Çıkıl çıkıl bir su duydu. Gözlerini araladı. Pınarda kalaylı bir bakır tas gördü.*** (N. Meriç 1956 s. 104). ※ ***Gerdanı öyle beyazdı kim, içtiği su bilem görünürdü ümüğünün altından. Çiğil çiğil ...*** (M. Seyda 1962z s. 62).

cığıltı/çığıltı ‘su gürültüsü’ DS 901, TS 766 < ***cığıl cığıl***/çığıl çığıl ses taklidi tabirlerden normal kılıcı ismi (nomen actionis). ※ ***Bayram, seyran, çığıltı, kıyamet derken, yeni bir mesele çıkıyor ortaya...*** (İ. Tarus 1961 s. 70).

AD. **cığır** ‘boğazı sıkılan kimsenin çıkardığı boğuk ses; tahta gıcırtısı’ < ses taklidi kelimelerden. ※ ***Sekinin tahtaları cığır cığır ediyordu.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 37).

AD. **cığız** ‘oyunbozan, mızıkçı, oyunda hile yapan’ DS 903 < Kürt. ***cığız*** a.m. [***cığızın*** ‘kesmek, çentmek’] Jaba–Justi 1879 s. 116, fakat Kürt. kelimenin Türkçesinden gelmesi de mümkündür.

AD. **cık/cik** ‘yok, hayır’ DS 905 < dil çaklatma sesi. ※ ***Recep: – Teslim olsa ya: — Köylü Dayı: - Cık! Onun teslim olacağını heç aklım kesmez.*** (C. Atay 1963 s. 62–63).

cık cık/cıkcık ‘şaşma manasında nida: ※ ***Hayrullah Abi cıkcıkı çekti.*** (M. İzgü 1993 s. 113). ***cıkcıkla–*** ‘cık cık sesleriyle hayretini ifade etmek’ ※ ***İsveçli çizikleri saymaya yumulmuştu. Saydıkça cıkcıklıyor, kafasını sallıyordu.*** (M. İzgü 1993 s. 178). Krş. ***çırk/çirk***.

AD. **cıkkadar/cıkkada** ‘azıcık, minnacık’ DS 906 < ***acık*** ‘pek az’ ve ***kadar***; krş. ***cıkka*** ‘gelişmemiş’ a.y. ※ ***Bi ġat elbise cıkkada cövüz ġabuğna sığar mı?*** (A. Caferoğlu 1943 s. 40). ※ ***Böyle bir hesabın, saçmalamaktan cık kadar öteye geçmiyeceğini de biliyorum.*** (B. Karasu 1995na s. 105).

AD. **cıkla/çıkla** ‘saf, katıksız’ DS 906, 1168–69 < ?? Fakat Az. Tk. ***cıl̮ha*** a.m. Sırp–Hırv. ***cigli*** ‘tek, yalnız’. ※ ***Cıklayı bilmez misin? Zenginler buğdayın içine arpa katmadan yerler. Buna cıkla buğday derler. Yoksullar da arpa içine buğday katmadan yerler. Buna da cıkla arpa derler. İkisi de cıkladır emme, cıkladan cıklaya fark var.*** (F. Baykurt 1961o s. 251). ※ ***Üç patates yedi, cıkla, ekmeksiz.*** (M. Makal 1965 s. 26).

cıkla– ‘dili cıklatarak “hayır!” demek’ < ***cık*** + kelimeden fiil yapan ***–la–*** genişlemesi. ※ ***“Şefle mi yine, vatandaşla mı, odacıyla mı, otobüs sürücüsüyle mi?” — Cık cık cıkladı Zihni Bey.*** (M. İzgü 1992 s. 35).

cıla, b. ***cila***.

cılasın, b. ***celasin***.

AD. **cılav** ‘at yuları, dizgin’ DS 907, TS 768 < Mo. ***cillau*** a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 164, O.N. Tuna 1972 s. 219–220. ※ ***Ehl–i seferden biri atına inanmaḳ ve yā̮hōd cılav ḳatırına ḳaçmaz dėyü iʿtimād ḳılmaḳ gendi ḥamāḳatinI işʿār ėtmekdür.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 157).

AD. **cılbak/çılpak/çılpa̱h** ‘çıplak; yoksul’ DS 907–908, 1174 TS 895, 897, R. Dankoff 1991 s. 27 < çıplak kelimesinin metatezli varyantı, /***pl***/→/***lp***/ metatezi için b. ***albız*** ⊡. ※ ***Anaŋ babaŋ cehennemde aç cılbak gapılarda dileniyler.*** (Ö.A. Aksoy 1945 I, 388). ※ ***Ajları doydurdular, çılpa̱hları gėydirdiler.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 20).

AD. **cılban** I 'yabani bezelye' DS 908 < Ar. ***culbān*** a.m. A. Tietze 1958 no. 42.

cılban II, b. ***çırban***.

AD. **cılbır**, b. ***çılbır***.

AD. **cılga** I 'küçük pulluk, saban' DS 910 < Gürc. ***cilġa*** a.m. E. Cherkesi 1950 s. 275.

AD. **cılga** II/**cılkı** 'patika, dar, taşlı yol' DS 910, TS 769 < krş. Kırg., KazTat. ***cılga*** 'dar bir vadide akan dere' < Mo. ***cilga*** a.m. M. Räsänen 1969 s. 200–201, O.N. Tuna 1972 s. 220. ※ ***Kuru dereyi geçtiler. Hafif yokuşa yukarı tırmanan cılga yolu koğuşturdular.*** (T. Apaydın 1991 s. 25). ***cılga balası*** (alay sözü) 'Tatar' (başka bir ***cılga*** kelimesinden mi?): ※ [Kavuklu Tatar'a hitaben:] ***Kaç kere sorulacak, cılga balası?*** (Cevdet Kudret 1973 I, 316).

AD. **cılık** 'çok ıslak, cıvık, çürük' DS 910 < ***cılk*** kelimesinin varyantı. ※ ***O yıl her kök on tel ve on başak vermişti. Başaklarda da, maşallah, bir cılık tane yoktu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1952 s. 44).

cılız 'çok zayıf, etsiz butsuz; kuvvetsiz' < Erm. ***cılız*** a.m. M. Ohanessian 1925 s. 541. ※ ***Vücuduna nisbetle çok cılız kalmış hareketsiz bacakları tutmuyordu. Ve, yürürken koltuk deyneklerine dayanıyordu.*** (Reşat Enis 1933 s. 233).

cılk 'çok ıslanmış, cıvık; çürümüş, kokmuş (yumurta); cerahatlanmış (yara)' Meninski 1680 I, 1641, DS 913, TS 769, < ses taklidi kelimelerden. ※ ***Yüzü yara, bıcılgan.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 23.10.1943). Mecazî manada 'dönek, sözünün eri olmayan; kötü kalpli' DS 912–913. ***cılk çık–*** 'boş çıkmak, netice vermemek; kötü netice vermek': ※ ***Birçoklarile kur yaptım. Hep cılk çıktı.*** (İsmail Galip 1932hs s. 16). ***cılkı çık–*** 'bozulmak, eskimek': ※ ***Bu pantolonun cılkı çıktı.*** (M. İzgü 1993 s. 44). 'tadı kalmamak': ※ ***Turhan, artık bu konuların cılkı çıktığını, konuşmaktan usandığını belli etmek isteyen bezgin monoton bir tınıyla konuştu.*** (L. Erbil 1985 s. 69).

cılkı, b. ***cılga*** II.

Osm. **cılkava/çılkava/çılkafa** 'kurdun ense kökünden yapılan kürk' TS 896 < Bulg. ***cılkava*** < Rum. < Sl. ****vılk–avā*** [***vılk*** 'kurt'] BER 1971 I, 373. Halk etimolojisi ile husule gelmiş, b. ***atlu karaca*** ⊡. ※ ***Kelle ve cılkava her men–i 'oṣmānīde yigirmi dört aḳca–ı 'oṣmānī...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 137). ※ ***Bosna çılḳafāsı...*** (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 167).

AD. **cıllaka** 'şımarık' DS 1174 < ?? ※ ***Sahan benzer cıllaka kızın | Belini sardığım ço̱h demiş̱***. (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 198).

AD. **cılpık/çılpık** 'bir çeşit tatlısu balığı' DS 914 < ?? . ※ ***Bu Sakarya balıklarının etinin lezzetinden ziyade isimleri hoşuma giderdi: oklama, cılpık, hösgün.*** (S.F. Abasıyanık 1950m s. 9).

cıma, b. ***çıma***.

AD. **cımak** 'ekşimiş' DS 914 < Gürc. ***cıma̯he*** a.m. V. Cangidze 1984 s. 48, Erm. ***ts'ma̯h*** 'acı bir bitki' U. Bläsing 1992 no. 27, R. Dankoff 1995 no. 731.

cımbıştıra, b. ***cimbistira***.

cımbız b.m. (kıl çekmeye yarayan alet) < Yun. ***τσιμπιδι*** (tsimbíḏi) a.m. A. Tietze 1955 no. 272 [***tsimpíḏa*** + küçültme eki < EYun. ***εμπις*** (empís), N.P. Andriotis 1983 s. 382]. ※ ***Selahattin tek tek insanları dünyadan cımbızla çekip, onlarla bir uzay boşluğunda samimiyet kurmayı becerir.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 13). ***cımbız gibi*** 'atik': ※ ***Asker olmadan evvel müthiş, uçarı, cımbız gibi bir zanpara idim.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 126). Krş. ***cimbîştıra***.

AD. **cımcılık** 'sırılsıklam' DS 917 < ***cılık*** + reduplication (ikileme) + /***m***/ tezat ünsüzü, b. ***apakçıl*** ⊡. ※ ***Tüm bedeni cımcılık tere batıp çıkmıştı.*** (M. Güler 1990 s. 25).

AD. **cımcıma** 'yollarda ve tarlalarda meydana gelen bataklık' DS 917 < Kürt. ***cımcımā*** I.A. Orbeli 1957 s. 461 < Fa. ***cumcuma*** F. Steingass 1930 s. 370 < Ar. ***cumcuma*** 'çorak yerde kazılmış kuyu' Fīrūzābādī 1250 III, 420.

AD. **cımcime** 'bir çeşit karpuz' < şüphesiz Ar., fakat R. Dozy 1927 I, 211'de zikredilen nebat ve meyvelerin hangisi? Krş. şamama?.

cımcılız 'çok cılız' < ***cılız*** reduplication (ikileme) + /***m***/ tezat ünsüzü, b. ***apakçıl*** ⊡. ※ ***Benim üstüme hā, bu mıymıntıyı, bu ṣoğulcanı, bu cımcılız ḳızı sevdlŋ hā?*** (H.R. Gürpınar 1928 s. 134). Şeyler hakkında da kullanılır: ※ ***Çarpık satırlı, felerin, mimlerin başları bellisiz, cımcılız bir yazısı vardı.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 11). Krş. ***cıpcılız***.

cıncık, b. ***cıcık*** I.

AD. **cındırık/çındırık/çıncırık/cıyındırık** 'sinirli yağsız et' DS 945 < ?? ***–dırık*** eki için b. ***boyunduruk*** ⊡. ※ ***Cındırık, iri bir tokaç altında ezilmiş kara, çiy bir et parçasının elyaf haline gelişiydi. Bu elyaf bulgurla karıştırılıyor ve çöç (köfte) haline getiriliyordu.*** (Reşat Enis 1944 s. 228). ※ ***Tünel turnikesinden başka kıskaca girmeyen bir kızdın. Kendine göre, o cıncırık yüreğine göre, değer yargıların vardı.*** (A. Hünalp 1962 s. 35).

AD. **cıngar/çıngar** 'kavga' DS 920, F. Steinherr 1932 s. 185 < Yun. ***τσιγκρα*** (tsíngra) a.m. A. Tietze 1955 no. 271; K. Kostov 1974 s. 358'e göre Türk argosuna Çingene dili vasıtasıyla girmiştir. ※ ***Tadsızlık, oyun bozanlık, cıngar mıngar mı? Ne münasebet? Bir kere bile vukuunu işiten yok.*** (S.M. Alus 1944 s. 154).

AD. **cıngıl/çıngıl** I/**cığıl** 'küçük üzüm salkımı, üzüm salkımındaki küçük salkımcıklar' DS 920–921, TS 923 < Yun. ***ατσιγγανο*** (atsíngano) 'dalcık, kurutulduktan sonra üzüm salkımının üstünde kalan küçük dal' (asıl manası 'Çingene') HistLex 1942 III, 279, A. Tietze 1955 no. 30. ※ ***Süt beyazına kesmiş buzlu rakıları yudumlayan siz, dilinizi damağınızı buran o aşina acılığı gidermek için buğusu üstünde üzüm cıgılından iki habbe koparıp atın ağzınıza!*** (N. Güngör 1942 s. 52).

AD. **cıngıl/çıngıl** II/**cıngır/cingil** I 'küçük bakraç; kuyu kovası' DS 921–922, 1181–82, 1227–28 ZTS 1976 s. 30 < ***cıngıl*** I veya ses taklidi kelimelerden, A. Tietze 1982z no. 30. ※ ***Bir kadın süt çingilini getirdi.*** (M. Makal 1950 s. 28). 'inci, boncuk, cam bilezik' DS 921, 1181. çıngıl 'bağ, demet': ※ ***Toprak zeminde eski bir hasır vardı. Duvarda birkaç çıngıl mısır koçanı asılıydı.*** (F. Erdinç 1955 s. 177). ***çıngıl çıngıl*** 'bol, sık (meyve hakkında)' DS 1181: ※ ***Baktık ki üç beş kocayemiş çıngıl çıngıl yemişleriyle yer yer esmer, pembe, külrengi toprağa saye salar.*** (S.F. Abasıyanık 1950m s. 42). ***cıngılda–*** 'kırılan cam gibi ses çıkarmak': ※ ***Gülüşü çıngıldadı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 58).

AD. **cıngılıfıs/cıngılız** 'bir çocuk oyunu; köy erkeklerinin haşarı bir oyunu' < ?? . ※ ***Bereket versin cıngılıfıs oyunu sona ermeden delikanlılardan birinin karnına bir arkadaşının indirdiği yumruk üzerine yaptığı bir kabahatin herkes tarafından duyulması oyuncuları bismillaha uğramış şeytan gibi dağıtıverdi.*** (H. Aytekin 1945 s. 78).

cıngır, b. ***cıngıl*** II.

AD. **cını–** 'oyunda mızıkçılık etmek' DS 903–904 < ?? ※ ***Yine cınıma! Çinko dedim, cınıyorsun! Okumaz olur muyum?*** (A. Ağaoğlu 1982o s. 99).

cıpcılız 'çok cılız' < ***cılız*** + reduplication (ikileme) + /***p***/ tezat ünsüzü, b. ***apakçıl*** ⊡. ※ ***Bebelerin gözleri irinli, salyalar akıyordu soluk ağızlardan. Cıpcılızdı bebeler, cıpcılız.*** (F. Otyam 1965 s. 36). Krş. ***cımcılız***.

(Çocuk dili) **cıp et–** 'yıkanmak' DS 95 < ses taklidi kelimelerden, krş. ***cıbıl*** II. ***cıpcıp*** çırpınarak yıkanmayı anlatır DS 94. ※ ***Bakıyordum, çayırlık bir yerde bir eski zaman küvetinin içinde Şoray'la Yavuz cıp cıp yapıyor.*** (A. Ağaoğlu 1992 s. 11).

cıpıldık, b. ***çıpıldak***.

AD. **cır–/çır–** 'yırtıp parçalamak' DS 933 <Çağ. ‼ krş. ***yır–*** 'azıcık yarmak' M. Räsänen 1969 s. 201.

AD. **cırba/cirbe** 'üzüm posası' DS 983–984 < ***cibre*** kelimesinin metatezli varyantı.

AD. **cırba/cırbağ/cırbağa/cırbana** 'gelişmemiş cılız çocuk' DS 925, R. Dankoff 1991 s. 23 < ?? Fa. ***carbā*** 'uyuz' < Ar. (Suriye diyal.) ***cırbe*** 'épreuve, envoyée par Dieu' ve ***carbāne*** 'uyuz (kimse, müennes)' A. Barthélemy 1935 s. 106) ?. ※ ***Tayyar Efendi 55, 60 lık boylu, cırba, çelimsiz bir adamdı.*** (S.M. Alus 1944 s. 138).

cırboa/cırboğa 'çöl sıçanı, Dipus' < Ar. ***carbü'*** a.m.

cırcır I 'geveze' DS 927 < ses taklidi kelimelerden. ※ ***(Mektubu fırlatır, atar.) "Of! Ne cırcır şeymiş bu be!*** (M. Dikbaş 1936 s. 40).

AD. **cırcır** II 'ishal' DS 98 < ses taklidi kelimelerden. ※ ***Aç karnına içersen karnın ağırır, cırcır olursun.*** (M. Seyda 1958y s. 22).

cırcır III, b. ***carcur***.

cırcır (böceği) IV 'ağustos böceği' DS 96–97 < ses taklidi kelimelerden. ※ ***Cırcır böceklerinin bitmeyen sesleri...*** (A. Kutlu 1983 s. 91). ※ ***Bu, artık yaz aylarının en sıcak, en şiirli günleridir. Cırcır böceği bu günlerde sesini bütün bütüne yükseltir, şarkılarına hiç ara vermemeğe bakar.*** (S. Birsel 1995 s. 110).

cırcır V, b. ***carcar***.

cırgına (gemici dili) 'kırılan bir direk veya sereninin eğreti tamiri' < İt. ****cercina*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 192.

AD. **cırık I/çırık** 'yırtık, paramparça' DS 929 < ***cır–/çır–*** + fiilden sıfat yapan ***-ik*** eki, b. ***açık*** I ⊡. ※ ***Üsdü murdar, cırıḫ. Ne üs var, ne baş var.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 396).

AD. **cırık** II/**cirik/cerıḳ/çerık** 'bir çeşit para, eski bir bakır para, mangır' DS 929, M.Z. Pakalın 1946 I, 294–295. (Barbier de Meynard 1881 I, 527 < ***ceyrek***) (çeyrek kelimesi – hangi manada? – Bursa'da ***cırık*** şeklinde kaydedilmiştir, DS 929)? Bu isimden başka bir Osmanlı parası bilinmediği ve kaynaklar zayıf olduğu için, yalnız Antakya'da kaydedilen ***cırık*** kelimesi (DS 929) belki ***çırnık*** II kelimesinin bir varyantıdır veya başka türlü izah edilmeli. ※ ***Alacaḳlılardan şaḳlanmaḳ eyi ādet değildir. Bir şey vėrüb onları ilzām ėtmeli. Baḳ, ben cırıḳ bozdurmam da gene onları rāżı ėderim.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933dc [19. yy.'ın ikinci yarısı] s. 64). ***cırık demeden*** 'damdan düşercesine' (Barbier de Meynard a.y. bu tabiri aynı kelimeye bağlıyor, fakat acaba başka bir ***cırık*** mı?): ※ ***Ne haltedlyorsun, adam? Bir aslı nesli bilinmedik kızı hemen, çırık demezden nikâh ediverüb alsın?*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933db s. 31).

AD. **cırıkta/çirahta** 'lokma tatlısı' DS 930 < Yun. ***τζιριχτα*** (tzırḫtà) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 527. ※ ***Şeker Bayramı olur mu bu böyle? Ne biçim bayram? Hani tadı, şekeri?" — "Ne yapalım? Köyde olsak evde belki balli bi çlrahta yenlridi.*** (Z. Selimoğlu 1970 s. 100).

AD. **cırıl cırıl** 'çocuğun bağırarak ağlamasını anlatır' DS < ses taklidi kelimelerden.

cırıltı I 'cırcır böceklerinin çıkardığı ses' < ses taklidi kelimelerin normal formasyonu, ayrıca b. ***anırtı*** ⊡. ※ ***Gün, kupkuru, sıcak, sarı gün, ağustos böceklerinin cırıltısı yüklü gün, müthiş bir can sıkıntısı halinde uzayıp gitmekteydi.*** (Orhan Kemal 1954b s. 56).

AD. **cırıltı** II 'ağlayan çocuk sesi, bağırtı' DS 930 < ***cırıl cırıl*** üzerinden ses taklidi kelimelerinin normal formasyonu, ayrıca b. ***anırtı*** ⊡. ※ ***Fadime gı! İmine ağlıyor, niye bakmıyon gı? Yanına varısam ölüne köpeği lşedürün diye bağırdı mı cırıltısından bütün mahalle inlerdi.*** (M. Hacıhasanoğlu 1954b s. 110).

AD. **cırım** 'ince kesilmiş bez parçası' DS 930 < ***cır-/çır-*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-ım*** eki, b. ***adım*** I ⊡. ***cırım et-/cırım çıkar-*** 'parça parça etmek' DS 930–931: ※ ***Ben giderim ki başıma bir iş gele de, el içinde gezmez olasın, başını ala da yitesin bu köyden. Sonra kardaşlarım seni cırım çıkara, cırım!*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 64).

cırkadak 'o anda, ansızın, birdenbire' < ses taklidi ve ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) kelimelerden, bu kelimelere takılan ***-adak/-edek*** genişlemesi için b. ***cartadak*** ⊡. anî durmayı, kesilmeyi, bitmeyi belirtir. ※ ***Birden "Kütı" etti, kocca bir taş düştü ayaklarının önüne. Başına denk gelse, gitmişti, cırkadak çıkardı canı.*** (M. Başaran 1992 s. 127).

AD. **cırkım/çırtım** 'bir damla, az bir parça' DS 1190–91 < ***çırt-*** 'damla damla sağmak' DS 1191 fiilinden ***-ım*** ekiyle yapılan nomen actionis (oluş ve kılış ismi), b. ***adım*** I ⊡. ※ ***O mübarek hayvan da benden viran. Allah seni inandırsın, iki aydır bir cırkım süt sağamadık.*** (F. Erdinç 1958 s. 150).

AD. **cırla-** 'ince ses çıkararak ağlamak; tiz sesle bağırıp çağırmak; şarkı söylemek; gevezelik etmek' DS 933, 'cıvıldamak' Meninski 1680 I, 1603 < ses taklidi kelimelerden, b. ***ağla-*** ⊡. ※ ***Bu meret kaplumbağa, tavuk değil ki gıdak gıdak desin ... domuz değil ki cırlasın...*** (M. İzgü 1993 s. 188).

cırlak 'çirkin, tiz (ses hakkında)' < ***cırla–*** + fiilden sıfat yapan ***–k*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***Kadın gene cırlak bir sesle bağırmağa başladı.*** (Y. Ahıskalı 1940 s. 56).

AD. **cırlavuk** I/**cırlayık** I 'cırcır böceği, ağustos böceği' DS 933 < ***cırla–*** + mahiyeti belli olmayan ***-vuk*** eki; krş. ***cırlavuk/cırlayık*** II. ※ ***Çekirge ıslıkları bütün ovayı doldurdu, cırlavuklarlar öttü, gece kuşları inildedi.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 119).

⊡ Sıfat ve isim yapan ***–(ı)k*** vs. eki (b. ***açık*** I ⊡) genelde ünlü ile biten fiil köküne takılarak kendi ünlüsünü düşürür, ms. ***çıpla-k.*** Bazı EOsm. veya AD. kelimelerde ise ***–yık*** vs. şekli de görülür. Bunun aslı ***-vuk*** vs. da olabilir. Hepsi de nomen concretum (somut isim) anlamındadır. A–B ve C–E ciltlerinde geçen örnekler şöyledir: ***cırlavuk*** / ***cırlayık*** I–II, ***ditreyik***.

AD. **cırlavuk** II/**cırlayık** II 'akbabaya benzeyen bir cins kuş; göğsü ve karnı benekli ve çilli karatavuk boyunda bir kuş' DS 933, TS 770–771, C. Avcı 1937 s. 63 < krş. ***cırlavuk*** / ***cırlayık*** I; her iki madde aynıdır, müşterek olan hayvanların çıkardığı sesler (***cırcır***).

AD. **cırmala–** 'tırmalamak, tırnaklarla çizmek; tırmanmak, sürünmek' DS 933–935 < ***tırnak*** > ***cırnak*** gelişmesine kıyasen. ※ ***El bir baştan girmiş, bir başa ulaşmış, benimki daha kayaların arasında cırmalıyor.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 84).

cırman, b. ***cumran***.

AD. **cırmık/cirmık** 'su deliği, evlere veya bahçelere alınan suyun duvar altından geçtiği delik' DS 935, 986 < Erm. ***çrmuk*** 'su yolu' M. Ohanessian 1925 s. 833.

AD. **cırnak/çırnak** 'tırnak, pençe' DS 935–936 < ETk. ***tırŋaḳ*** a.m., ilk ünsüzün (belki ***cır–*** 'yırtmak' filinin tesiri altında) /***c***/'ye değişmesi ile. ※ ***Onun gibi ne kontrollar geldi geçti burdan! Yarın dokumacıların cırnağına bir düşerse...*** (Orhan Kemal 1952m s. 32). ※ ***Orada, en sivri bir kayaya nasıl edip tutunmuş, çırnağını geçirmiş bir kuşa benziyordu.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 340). ※ ***Feleğin bir ġuşu var, | Çırnağı demirdendir.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 125).

cırnık set duvarlarında 'su akacak delik' TüS 1983 s. 10 < ***cırmık/cirmık*** kelimesinin varyantı ya da bir hata?

cırt I 'kapı sürgüsü DS 937 < Yun. ***συρτης*** (sírtis) a.m.

AD. **cırt** II 'kümes hayvanları ve kuş gübresi; küçük çocukların zamansız işemeleri' DS 937 < ses taklidi ve ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) kelimelerden; fakat Kürt. çirt a.m. Jaba–Justi 1879 s. 128. L. Bonelli 1902 s. 60'a göre o zaman Trabzon'da kaba alay olarak kullanılıyordu. ***cırt cırt*** 'her işe karışarak' (DS 938): ※ ***Tavla oynuyoruz. Cırt cırt musallat olmanın âlemi var mı? Buraya ne geliyorsun?*** (S.M. Alus 1934 s. 393).

cırt–, b. ***çırt–***.

cırt et– 'çırt diye ses çıkarmak.' ※ ***Bir kamış kalem çıkardı, kalemi sol baş parmağının tırnağına bastırdı. Kalemin ucu hafif bir gürültü ile cırt etti ve ortasından ortasından ayrıldı.*** (S.E. Ertem 1931 s. 107.).

cırtan 'küçük şelâle' DS 937 < Yun. ***τζιρτον*** < ***τζιρτιζω*** (tzirtízö) "fışkırmak".

cırtla– I 'tiz ve nahoş ses çıkarmak' < ***cırt*** II + ses taklidi isimden fiil yapan ***–la–*** genişlemesi (b. ***ağla–*** ⊡). ※ ***Bir vakitler o konuşurken cızırtı olurdu. Artık uğultu. Cırtlaklığını bile ayırd edemiyorum. Belki de hiç cırtlamazdı.*** (P. Kür 1983 s. 129).

AD. **cırtla–** II 'pislemek (kuş ve kümes hayvanları hakkında)' < ***cırtla–*** I.

cırtlak I 'çirkin ve tiz (ses ve renk hakkında); çırtlak sesi olan (kimse)' < ***cırtla–*** I + ***–(ı)k*** eki, isim yapan ***–(ı)k*** eki için b. b. ***acuk/acık*** I ⊡. ※ ***Annem hiç değilse cırtlaktır. Ayırd edilebilir onun sesi.*** (P. Kür 1983 s. 129). ※ ***Dekoltesi çok açık, cırtlak renkli, daracık, yırtmacı kalcasına kadar gelen rüküş bir giysi vardı üstünde.*** (M. Urgan 2000 s. 73).

cırtlak II 'olgunluktan ezilebilecek duruma gelmiş (meyve).' < ***cırtla–*** I + sıfat yapan ***–(ı)k*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***Küfelerde, işportalarda, yerlerde çürük limonlar, portakallar, mandalinalar, cırtlak pırtlak karpuzlar...*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 15.1.1943).

cırtlambuk, b. ***çitlembik***.

cıs, b. ***cız***.

AD. **cıscıbıl/cıscıbıldak/cıscıbır/cıscıblak** 'çırçıplak; çok fakir, yoksul' DS 940, 1191 < ***cıbıl*** + reduplication (ikileme) + /***s***/ tezat ünsüzü, b. ***apakçıl*** ⊡. ※ ***Böyle bir namlı efe cıscıbıl olaraktan bu bizim kasabamıza ne demeye göç etmiş*** (A. Nesin 1961z s. 135). ※ ***O, omuzbaşları cıscıbıldak, şakrak hanım değil mi?*** (İ. Tarus 1961 s. 159). ※ ***Anası suya gėdincek. ölan͜ horuzu yolmuş, cıs cıbır, cız çıplaḳ bıraḳmış, yüḳluġa ġuymuş.*** (A. Caferoğlu 1951 s. 206–207).

AD. **cıscıvık** 'çok cıvık, ıpıslak, taptaze' < ***cıvık*** + reduplication (ikileme) + /***s***/ tezat ünsüzü, b. ***apakçıl*** ⊡. ※ ***Bir ara gözleri yine ete ilişti: cıscıvık, kanlı kanlı duruyordu tepside.*** (K. Şipal 1962 s. 37).

cıtı, b. ***çıt*** II.

AD. **cıv–/çıv–** 'sıçramak, fırlamak; hedeften aşmak (mermi hakkında)' DS 100–101 < ***cav–/çav–*** fiilinin varyantı. ※ ***Kurşun taşa değmiş, sonra taştan cıvmış, Dursunhacı'ya değmiş.*** (M.Ş. Esendal 1958m s. 176–177).

cıva b.m. (çok yumuşak maden) < Fa. ***cīva/jīva*** a.m. ※ ***Ve zeybaḳ yaʿnī cıvanuŋ her ḳadızına üçer aḳça.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 225). ※ ***İçki ne garip şeydir. Bakarsın, kuzu gibi kimseleri çileden çıkarıp cıva gibi oynatır, barut gibi parlatır.*** (S.M. Alus 1934 s. 365). Sıfat olarak 'yerinde durmaz' (krş. Alm. ***Quecksilber*** 'cıva; yerinde durmaz çocuk'): ※ ***Cıva oğlan bir türlü tek duramıyor.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. Nisan 1941). Krş.: ※ ***Zeybaḳ gibidür ol jive bardağınuŋ teni, | Görse ḳaçan ki āteş-i āhum hemān ḳaçar.*** (Ẕātī 1967 [16. yy.ın ilk yarısı] I, 55).

cıvadra/cıvata (gemici dili) 'geminin baş tarafında uzatılan mail seren' L. Gürçay 1943 s. 91 < İt. ***civadera/civada*** < İsp. ***cebadera*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 200–201.

cıvarna, b. ***civarina***.

cıvata 'iki parçayı birleştirmek için kullanılan ucu somunlu uzun vida < İt. (Venedik diyal.) ***giaveta*** a.m. [Lat. ***clavis*** 'anahtar' + küçültme eki, b. ***alborata*** ⊡] G. Meyer 1893 s. 47, Kahane–Tietze 1958 no. 330. ※ ***Hangi muluğun cıvatasının gevşediğini biliyordum.*** (A. Özakın 1982 s. 38). Mecazî manada: ※ ***Yapar mı yapar; zaten cıvatası eksiğin biri.*** (S.M. Alus 1934 s. 365).

AD. **cıvga/civga** 'dik ve sivri; ince ve uzun ağaç; sığır boynuzu' DS 94, 988, 'uzun boylu ve sıska kimse' Meninski 1680 I, 1679. < ETk. ***çıvğaçı*** a.m. Clauson 1972 s. 1972 s. 396.

cıvı– 'cıvıklaşmak, ıslak ve yapışkan hâle gelmek' < birkaç Tk dilinde ***yibi–*** 'ıslanmak' M. Räsänen 1969 s. 202. Mecazî manada 'sulanmak; şımarıklık yapmak; ciddiyetten ayrılmak, saçmalamaya başlamak; verdiği sözü tutmamak' DS 943 ※ ***Hususi saz takımı onun şerefine çalsa çoktan ipliğini pazara çıkarır, şımarır, cıvır***. (S.M. Alus 1934 s. 160–161). ※ ***Tornavida Hasan, boyuna doldurup doldurup iri iri kadehlerle susuz yuvarladığı rakıdan cıvımıya yüz tutar gibi olmuştu.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 16).

cıvık 'ıslak ve yapışkan, bulaşık' < ***cıvı–*** + fiilden sıfat yapan ***–k*** eki, b. ***akık*** ⊡. Mecazî manada 'soğuk ve can sıkıcı, laübali, sulu (söz veya kimse)' Meḥmed‿Hālid [Bayrı] 1934 s. 47, Devellioğlu 1959 s. 47: ※ ***Kara Fatma "Cıvık tavuk pisliği sürün!" dedi. Dediğini yaptık, bir tesiri olmadı.*** (M. Yağmur 1957 s. 29). Mecazî manada 'kirli, sulu, sıvışık': ※ ***Lā-übāliliğiŋ bir ḳaç perde üstüne çıḳan bu cıvıḳ sözleriŋ ḳarşısında Semā‿Hanım bütün vücüdiyle ürperme geçirdi.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 558). ***cıvıklık et***– 'edepsizlik etmek, yakışıksızlık etmek': ※ ***Ah, başıma gelenler! Bu gece bir cıvıklık ederse mahvoldum!*** (Musahipzade Celâl 1936y s. 20).

AD. **cıvıla–** 'havada ıslık sesiyle geçmek (mermi hakkında)' < ses taklidi kelimelerden. ※ ***Bu anda da kurşunlar cıvıladı.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 10).

cıvıl cıvıl/civil civil '(kuşlar) ötüşerek; canlı, hareketli olarak; çok canlı renkli' DS 989 < ses taklidi kelimelerden. ※ ***Hep birlikte civil civil ağlaşırlar.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 149). ※ ***Yolun iki yanı eskiye göre daha ışıklı, günün her saatinde cıvıl cıvıl.*** (O. Baydar 1998 s. 114). ※ ***Çocuğun odasıysa rengârenk, cıvıl cıvıl olmalı.*** (a.e. s. 53).

cıvılda–/civilde– 'ötmek, şakırdamak, tatlı sesle konuşmak; fısıldamak' DS 943, 989, TS 776 < ***cıvıl/civil*** + ses taklidi kelimelerde /***l***/ veya /***r***/ olan son ünsüzden sonra ***–la–*** yerine ***–da–*** fiil genişlemesi, b. ***alda–*** ⊡.

cıvıltı 'kuşların ötüşürken çıkardıkları sesler < ***cıvıl cıvıl*** ses taklidine dayanan ***cıvılda–*** fiiline ait normal onomatopoetica nomen actionis (oluş ve kılış ismi) formasyonu (ayrıca b. ***anırtı*** ⊡). EOsm. ***cıvıldu/cıvıldı*** 'fısıltı' TS 771.

AD. **cıvır** 'kadın' DS 943, H. Aktunç 1990 s. 64 < ?? ※ ***İnanın ki o yıldız geçerken bütün erkeklik damarım kabarıyor, acaip hisler duyuyorum. Sanki bir cıvırla yatıyormuş gibi oluyorum.*** (M. Kaçan 1990 s. 17).

cıvıt– '(bir şeyi) cıvık duruma getirmek (ms. hamuru)' < ***cıvı–*** + causativum (ettirgenlik) genişlemesi (b. ***acıt–*** ⊡). Mecazî manada (ekseriya geçişsiz fiil olarak; o zaman gerçi causativum şeklinde fakat mana itibarıyla ***cıvı–***

fiilinin aynı, b. ***apart–*** ⊡) 'ciddiyetten ayrılmak, münasebetsizlik etmek; sarhoş hâle gelmek' Meḥmed͜Hālid [Bayrı] 1934 s. 47: ※ ***Kandilzade yavaş yavaş cıvıtmağa başlamıştı.*** (S.M. Alus 1934 s. 310).

AD. **cıvla–** 'hava içinden hızla geçen cismin ses çıkarması; fırlamak' DS 944 < ses taklidi fiillerden. ※ ***İş elbiselerini giyip tamiraneye doğru sakar kurşun gibi cıvladı.*** (M. Kaçan 1990 s. 55).

cıyak cıyak/ciyak ciyak 'acı acı ve (bağırıp durmak)' < ses taklidi kelimelerden. ※ ***Cıyak cıyak kadın feryadları, çocuk feryadları; sille, muşta, tekme, sopa sesleri ve gene çığlıklar.*** (S.M. Alus 1944 s. 185). ※ ***Agavnlnln ciyak ciyak feryadını duyunca bayılmışım.*** (S.M. Alus 1933p s. 208).

cıyındırık, b. ***cındırık***.

AD. **cıynak/caynak** 'tırnak, pençe' DS 935–936, TS 771–77, R. Dankoff 1991 s. 23 < ***cırnak*** kelimesinin varyantları, ***/r/***'nin düşmesi için b. ***arslan*** ⊡[2], krş. çınak/çınąh.

cız/cıs 'küçük çocuklara sıcak şeylere dokunmamaları için söylenir' < ses taklidi kelimelerden, krş. ***cızbız, cızırtı*** ve b. ***çat*** I ⊡[1]. ※

AD. **cız–** b. ***çız–/çlz–***.

cızbız 'ızgarada pişirilmiş (et)' < ***cız*** + labial (dudak sesi) başlangıçlı echo–word. Labialisation'lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡[2]. ※ ***Kimi akşamlar onun payına cızbız, ızgaralık yumuşak etlerden mezelik ayırmayı unutmazdı.*** (S. Şengil 1990 s. 77).

(Argo) **cız et– I/cızla–** 'kaçmak' M. Mikhaïlov 1930 s. 22 < ?? ; H. Ritter 1924 I, 4'e göre Karagözcü Nazif Efendi'nin verdiği (ve çoğu "Roma dilinde tespit edilen") Çingene'yi karakterize eden tabirlerin listesinde ***cizlan–*** 'kaçmak' da bulunuyor; fakat başka kaynaklarda bulunamadı. Kelimelerin kökü de Roma dili lugatlerinde bulunamadı.

cız et– II/cız de–/ cızla– 'âni bir acı ile seğirmek'. Ses taklidi isimden fiil yapan ***–la–*** genişlemesi için b. ***ağla–*** ⊡. ※ ***O mavi kamyona şimdi bile elleri değince yanar gibi oldu. Yüreği de cıııız etti.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 309). ※ ***Kalbim cız dedi.*** (F. Erdinç 1955 s. 146). ※ ***Ah keşke vermeseydim o emri diye cız cız eder.*** (Ç. Altan 1975 s. 141).

(Argo) **cızdam/cızlam/cizlam** 'kaçma, savuşma' Meḥmed͜Hālid [Bayrı] 1934 s. 47, F. Devellioğlu 1959 s. 74, H. Aktunç 1990 s. 64 < ?? krş ***cız et–*** I, fakat ***–lam*** ve ***–dam*** diye ekler yoktur. ※ ***Bana bak ulan züppe! Sen şimdi buradan ağzın burnun dağılmadan cızdam eder misin yoksa ...*** (O.C. Kaygılı 1938a s. 72). ※ ***Arkama baktım. İbrahim çoktan cızlamı çekmişti.*** (S. Birsel 1961 s. 64). ※ ***Biz can cana, baş başa iken clzlâmı çekip peşkeşe konmak yok!*** (S.M. Alus 1933k s. 218).

AD. **cızı/çizi/çızı** 'çizgi, karık, saban izi' DS 1252, TS 928, Meninski 1680 I, 1613 < ETk. ***çız–*** 'çizmek' Clauson 1972 s. 432 + fiilden isim yapan ***–i*** eki, b. ***alu–satu*** ⊡. ※ ***Galiba bu bahar Veysel'in dalgınlığına gelmiş olacak ki çizi başında öküzlere "Oha!" demekte gecikmiş.*** (F. Erdinç 1949i s. 11). ※ ***Cızı cızı çapalayıp geçiyor. Hem o bizim kadar da ekiyor.*** (M. Makal 1950 s. 26). Mecazî manada 'sıra': ※ ***Hepsi bir çizide toplanmıştı.*** (F. Baykurt 1967k s. 80). ※ ***O karnındaki aksi cinle ya geber, ya çızıya gir***! (F. Baykurt 1971t s. 188).

AD. **cızık/cizik/çızık/çizik** ‘sıyrık, tırmık’ DS 948 < ETk. ***çız–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat ve dolayısıyla isim yapan ***–ik*** eki, b. ***acuk/acık*** I ⊡. ※ ***Alnında hafifçe sızlayan bir çizik vardı.*** (A. Ümit 1993 s. 172). ‘kâğıt vs.de çizgi’: ※ ***Zaten hoca nikâyınnan duruyorsun üzerimde. Daha olmadı, bir cızık çekerim kalırsın yetim cin gibi. Yenisini de hökümet nikâhı yaparım, tamam!*** (F. Baykurt 1971t s. 43). ※ ***Abdest suyu istiyenlere de birer çızık çekecem bundan sonra.*** (F Baykurt 1961k s. 21).

AD. **cızıklat–** ‘büzmek, buruşturmak, çizgi çizgi hâline koymak’ < ***cızık*** + isimden fiil yapan ***–la–*** genişlemesi ve bu fiilin causativum (ettirgenlik) hâli (b. ***acıt–*** ⊡). ※ ***Dudaklarını büzüp çızıklatarak...*** (K. Bilbaşar 1961 s. 198).

cızıktır–/ciziktir–/çızıktır–/çiziktir– ‘yazmak, karalamak, baştan savma yazmak’ DS 949 < ***çız–*** + iki ekten ibaret olan ***–ıktır–*** fiil genişlemesi. ※ ***Tahsilini bitirmiş, yazıya heves etmiş, bir de makale cızıktırmış, onu getiriyordu.*** (H.C. Yalçın 1935 s. 181). ※ ***Babasına karşı her zaman saygılı, ama kızkardeşine, Ausburg’daki yeğenine (Marieanne Thekla) çok daha serbest, hele bu sonuncuya, nasıl diyeyim, çok daha laubali, zaman zaman belden aşağı kaba şakalara varan nameler çiziktiriyor.*** (N. Nadi 1989 s. 38). Krş. ***çiziştir–***.

⊡ Causativum (ettirgenlik) ekinin ***–dır–*** şekli (b. ***acıkdur–*** ⊡) ve fiilden fiil yapan ***–(ı)k–*** ekinin (b. ***acık–*** ⊡) birleşmesinden yeni bir fiil genişlemesi olan ***–(ı)ktır–*** ortaya çıkar. Fiile yineleme (iterativum), yâni tekrar tekrar yapılma, ve diminutivum anlamı verir (b. T. Banguoğlu 1974 s. 280–281). A–B ve C–E ciltlerinde tek bir örnekte görünebilir ***cızıktır–*** / ***ciziktir–*** / ***çızıktır–*** / ***çiziktir–***. Buraya uyan ***biriktir–*** ve belki de ***elikdür–*** fiilleri isimden gelir (b. ***avḭh–*** ⊡).

EOsm. **cızıldu** ‘cızırdama sesi’ BSTTk. ***–tı*** DS 772 < ses taklidi kelimelerden (b. ***anırtı*** ⊡); krş. ***cızır cızır***. ※ ***Tabak tabak tıkırtıları, yağ cızırtıları.*** (V. Türkali 1977 s. 7).

cızır cızır ‘kızartılan etin veya yazı yazarken kamış kalemin çıkardığı ses’ < ***cız*** + onomatopoetica’da seslerin devam ettiğini gösteren ***–ır*** eki ile ikizleme (gemination), krş. ***fısır fısır, fışır fışır***. ※ ***Daha ehli mide isen seslen meyhaneciye, mangalı önüne getirt, bıldırcınları cızır cızır kızart!*** (S.M. Alus 1944 s. 155).

cızırda– ‘cızır cızır ses çıkarmak (tavada et, kâğıt üzerinde kamış kalem veya radyo hakkında)’ < ***cızır*** + ses taklidi kelimelerde ***/l/*** veya ***/r/*** olan son ünsüzden sonra ***–la–*** yerine ***–da–*** fiil genişlemesi, b. ***alda–*** ⊡. ※ ***Dündenberi yağı bitmiş bir kandil gibi cızırdıyorum. Sabaha çıkmıyacağım.*** (K. Bilbaşar 1953 s. 81).

cızırdak ‘cızırtılı’ < ***cızırda–*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–k*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***Gürültülerini, kahkahalarını, cızırdak sesli gramofonu ta köşe başından duymak kabil oluyordu.*** (Reşat Enis 1933 s. 29).

cızırtı, b. ***cızıldu***.

cızıştır– ‘keskin bir aletle yüzünü çizmek’ < ***cız–*** + iki ekten ibaret olan ve manayı kuvvetlendiren intensivum (pekiştirme)***–(ı)ştır–*** genişlemesi, b. ***anlaştır–*** II ⊡. ※ ***“Yarası derin mi?” — “Kıymeti yok. Cızıştırdık birazcık.”*** (Kemal Tahir 1961 s. 57). Krş. çiziştir–.

cızla-, b. ***cız et-***.

cızlam, b. ***cızdam***.

AD. **cızlama** 'yağda pişirilmiş bir çeşit ekmek' DS 951 < ***cızla-*** + fiilden sıfat ve dolayısı ile yemek ismi yapan ***-ma*** eki, b. ***bazlama*** ⊡. ※ ***Havayı, pişen mamaligaların, cızlamaların, soğan yahnilerinin ağır ve iştahâver kokusu doldurmuştu.*** (F. Baysal 1944 s. 61).

cib, b. ***cip***.

Osm. **cibal** 'dağlar' < Ar. ***cibāl*** a.m. (***cabal*** 'dağ' kelimesinin çoğulu). ※ ***Cibālde ve evdiye vu tilālde medār-ı ma'āşları ve menāt-ı intifā' u inti'āşları olan dār u diyārdan...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 298).

Osm. **cibalî** (sıfat) 'dağlık' < ***cibal*** + isimden sıfat yapan ***-ī*** eki, b. ***adalî*** ⊡. ※ ***Ve cibālī ḳurāsınuŋ sükkānı Erāmine ṭāyifesi olub maḥṣülleri buğday ve arpa ve ḳapluca ve erzendür.*** (Ö.L.Barkan 1943 s. 195).

AD. **cibar/cıbar** 'bel ağrılarında, kırık ve çıkık tedavisinde kullanılan iç yağı ve karasakız karışımı yakı' DS 889 < Ar. ***cibāra*** 'kırıkları tedavi etme usulü'. ※ ***Komşu Fatma Hanımın iki yumurta akına rendelenmiş sabunla yaptığı cıbar da tutmamış, kırılan bacak Hüt dağı gibi şişip morarmıştı.*** (N. Üstün 1970 s. 149).

Osm. **cibayet** 'bir vakfın varidatını toplama vazifesi, cabilik' < Ar. ***cibāya*** 'vergi toplama vazifesi' (/***cby***/ kökünden).

cibelek, b. ***civelek***.

AD. **cıbılde-** '(kurbağa gibi hayvanlar) suda yüzerken ses çıkarmak' DS 955 < ses taklidi fiillerden, krş. ***cıp et-***. ※ ***Sevecekleri şeyi çok gerilerde veya ileride arıyorlardır. Kısacası hep demir attıkları yerin ötesinde cıbıldemeye çalışmaktadırlar.*** (S. Birsel 1995 s. 15).

Osm. **cibillet**/BSTTk. **cibilliyet** '(huy ve ahlak bakımından) yaradılış, tabiat' < Ar. ***cibılla*** a.m., Ar. ***-iyet*** eki için b. ***aciliyet*** ⊡. BSTTk.deki şekil ***cibıllî*** 'fıtrî' sıfatının nomen abstractum'udur (soyut isim). ※ ***Cibilletümde muḥabbet-i nisvān ġālıbdür.*** (Ferec 855/1451 v. 114a). ※ ***Felā-cerem sen saŋa lāzım olanı I'ṭā ve cibilletüŋdeki kerem müsted'āsınca bezm-i luṭfüŋı inşā eylemekden‿hālī olma!*** ('Ālī 1587 v. 126a). ※ ***Nasıl da belli ediyor cibilliyetini!*** (R. Bilginer 1964 s. 63).

Osm. **cibillî** 'doğuştan, yaradılıştan, fıtrî < Ar. ***cibillī*** a.m. ※ ***Ve Çamlıca köşkünün fazla yorgun günlerinden sonra uyku saatlerinde rüyaların ıttıratsız bir nevi cibillî, felsefî buhran ve istiğrak üzerine açılırdı.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 62).

cibilliyet, b. ***cibillet***.

AD. **cibin/çibin** 'karasinek' DS 1202-1203, TS 772-773 < ETk. ***çıbın*** 'sivrisinek' Clauson 1972 s. 838, ***siŋek*** maddesinde. ***cibinlik*** 'sivrisinekten koruyan ince perde'(***-lik*** eki için b. ***ahfadiyelik*** ⊡): ※ ***Ġayrı-iḫtiyārī bir naẓarla yanı başındaki yataḳda, cibinlikler arasından‿hayāl-i muẓlim gibi görünen bu ölüye baḳdı.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 124). ※ ***Ḳırmızī aṭlas dūḫte cibinlik içine cevāhirle muraṣṣa' egerlü at ve yedegi çekilüb...*** (Selānikī 1989 [1599] I, 343).

AD. **cibindirik** 'cibinlik' DS 956 < ***cibin*** + isimden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***-dırık*** eki (J. Deny 1921 s. 582). Krş. ***boyunduruk***.

cibre, b. ***çipuri***.

cicer, b. ***civcer***.

AD. **cicgar** 'dana kapatmak için ahırın bir köşesine yapılmış yer' DS 957 < Gürc. ***cişkari*** 'çit kapısı' V. Cangidze 1983 s. 84.

(Çocuk dili) **cici** 'sevilen; sevimli, hoş; güzel, süs' DS 958, TS 773 < tekrar edilen basit bünyeli bir heceye dayanan çocuk dili tabirlerinden, b. ***adda git–*** ⊡. 'çocuğun oyuncakları' Meninski 1680 I, 1698; 'yeni veya güzel, süslü, yabanlık giyecek ya da takacaklar; süs eşyası': ※ ***Bütün bu kadınlar tahayyül ettikleri süslü günler için, kendilerinin kullanmaya lâyık buldukları bu cicileri, senelerce sandıklarında saklarlar da, acaba kaç defa kullanmış olurlardı?*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 46–47). ***cicim*** (hitap şekli) 'şekerim!': ※ ***Aman cicim, ne yap ne et, populdağın ağzından gir, burnundan çık, yüzüne gül, fingirde!*** (S.M. Alus 1933p s. 165). ***cicianne*** '(çocuğun) gerçek annesi olmayıp annesi rolünde bulunan kadın (büyük anne, üvey anne ya da annesinin kuması)': ※ ***Peşkircibaşının küçük mahtumunun ciciannesiyim.*** (S.M. Alus 1933p s. 20).

(Çocuk dili) **cici bici** 'süslü şey(ler)' TS 773 < ***cici*** ve labial (dudak sesi) mühmel. Labialisation'lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡². Çocuk dili için b. ***adda git–*** ⊡. ※ ***Ne ḳadar elması, cicisi bicisi varsa başında, ḳulaḳlarında, göğsünde, bileklerinde, parmaḳlarında parlıyordu.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 464). Sıfat olarak: ※ ***Fakir fukara çocukları, muhacir çocukları ... Nerden bulsunlar öyle cici bici şeyleri?*** (M. Özay 1957 s. 62). ***cicili bicili*** 'süslü': ※ ***Cicili bicili, yağlı boyalı, mamur köşklerin çoğu pencerelerinde bu testilere rasgelirdim.*** (R.H. Karay 1940g s. 114). Bâzen kötü zevkli, dar görüşlü bir süs mefhumunu alaylı bir tonla ima eder: ※ ***Bırak bu cicili bicili lâfları!*** (F. Baysal 1944 s. 99). ※ ***Molière o cicili bicili konuşmak istiyen kimseleri anlamıyor mu? Anlıyor, onların yaptığının kötü olduğunu anladığı için onlarla alay ediyor.*** (N. Ataç 1952 s. 14).

AD. **cicik** I 'meme' DS 958–959 < Ch. Symeonidis 1973 no. 223'e göre Yun. ***τσιτσι*** (tsitsí) 'meme; et' [EYun. ***τιτθιον*** (tittíon) 'meme']'den geliyormuş, fakat N.P. Andriotis 1983 s. 382–383 gösterdiği gibi, çocuk dilinde kullanılan bu kelimenin birçok dilde benzer paralelleri vardır.

cicik II 'cici' < ***cici*** + /***k***/, krş. ***cenek***, fakat orada gösterilenler hep zarf'. ※ ***Virjin'se bebeklerinin cicik kutusunu kerevetin altından çıkardı.*** (Orhan Kemal 1949b s. 88). ※ ***Sahi, Fati, seninle eş yaparsam cicik düşmez. Gülünç olmıyalım.*** (Mahmud Yesari 1932 s. 159). EOsm. ***cicigi geŋşe–*** 'gönlü yumuşamak, iştihası kabarmak' TS 910.

***cicik** III 'uyuz' Meninski 1680 I, 1596 < çiçek ile karıştırılmış mı? Başka kaynaklarda bulunamadı.

cicik IV, b. ***çecik***.

cicik V, b. ***cıcık*** I.

cicim I, b. ***cacım***.

cicim II 'naz, yapmacık, kibarlık iddiası, gösteriş' < ***cicim*** hitabından geliştirilmiş tabir. ※ ***Sen baktıkça değer verip kendine, cicimler yapıyor.*** (M. Seyda 1966 s. 77). Ekseriya cicimlik a.m. şeklinde: ※ ***Küt kalın ayaklar takılmış iri şarap fıçıları gibiyken, bir cicimlerle, bir***

nazlarla, bir de küçük dağları ben yarattımlarla yaklaşıyordu. (M. Seyda 1966 s. 125). ***cicimlik et-*** 'nazlanmak, yapmacıklar yapmak': ※ ***"Uzak dur, yanıma sokulma! Ayaklarını yıkamıyorsun, safram kabarıyor" diye cicimlik edermiş.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 25.7.1941).

ciciko 'yakın dost, sevgili' < ***cici*** + Sl. ***–ko*** vocativus (ünleme) hâlindeki küçültme ve okşama eki, b. ***anaçko*** ⊡. ※ ***Melek, Ahmet Bey "XX" fabrikasında şeftir. Benim cicikomdur. Seninle kalacak bu gece.*** (Reşat Enis 1944 s. 280).

(Argo) **cicoz** I 'yok, kalmamış' F. Devellioğlu 1959 s. 74, H. Aktunç 1990 s. 65 < ?? ※ ***Ekmeğiniz, kazancınız cicoz***. (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933ta s. 34). ***cicozu çek–*** 'yok olmak, savuşmak' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 47 (bu argo tabir Bulg.da da kullanılır; BER 1971 I, 363'e göre kaynağı bilinmiyor): ※ ***Seyircilerin alayı cicozu çekti.*** (S.M. Alus 1934 s. 339). ***cicozla–*** 'savuşup gitmek' F. Devellioğlu 1959 s. 74–75.

AD. **cicoz** II 'bazı çocuk oyunlarının adı (DS 1952 s. 42–43)' DS 960, K. Emiroğlu 1989 s. 63 < ??.

cid, b. ***cidd***.

AD. **cıda**, b. ***cıda***.

Osm. **cidal** 'kavga, mücadele; münazara' < Ar. ***cidāl*** a.m. ※ ***Fülān senüŋ ḥaḳḳuŋda nā-sezā söz söyledi. Ben anuŋ-ıla cidāl ėtdüm.*** ('Ālī 1587 v. 133b).

cıdav, b. ***cıdağı***.

Osm. **cıdd/cid** 'emek sarfetme, uğraşma, gayret' < Ar. ***cidd*** a.m. ※ ***Sen vıṣāl istersin, ey dil, dilberüŋ vėrmez riżā; | Aṣṣısı ne cidd u cehdüŋ çün ki taḳdīr eylemez?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 224). ***cıdd-ile*** 'gayretle' (krş. ***be-cid/becit***): ※ ***Ol bī-günāhı ba'ż-ı cidd-ile, ba'ż-ı mühābā-yile daşladılar.*** (Ferec 855/1451 v. 175b). Krş. ***becid***.

cidden 'gerçekten, ciddi olarak' < Fa., Ar. ***ciddan*** (bugünkü Ar. ***ciddīyan***) a.m. (***cid/cidd*** + Ar. zarf eki olan ***–an***, b. ***aceleten*** ⊡). ※ ***Bizim viṣālimiziŋ ṭālibleri nev-heves, gelici geçici kimselerdir. Bunlardan hīç birini cidden sevmeye gelmez.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 307). ※ ***Bu sesinden azametinden ben onu tabiatın ruhundan geliyor sanırdım. Cidden bu sarnıcın yarığından tabiatın ruhuna varmak mümkün olacağına inanırdım.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 12).

ciddî 'şaka olmayan, gerçek, mühim (mesele)' < Ar. ***ciddī*** a.m. (***cidd*** + isimden sıfat yapan ***–ī*** eki, b. ***adalî*** ⊡). ※ ***Niyetleri ciddî değil, gönül eğlendirmek istiyorlar.*** (A. Nesin 1970c s. 12). 'ağırbaşlı (kimse), güleç olmayan (yüz ifadesi)': ※ ***Avcı gayet ciddî bir yüzle masamıza yaklaştı.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 199). ***ciddiye al–*** 'gerçek sanmak, önem vermek'. ※ ***Esas olan, değişmeye, hiçbirisine önem verip ciddiye almadığıydı.*** (A. Hünalp 1962 s. 15).

ciddi-biddi/citti bitti 'çocukların saklambaç oyunu (krş. THASDD 1952 VI, 106)' < ***git–*** fiilinin Karadeniz'deki telaffuzu ve geçmiş zaman üçüncü tekil şahıs şekli ve ***bit–*** fiilinin geçmiş zaman üçüncü tekil şahıs şekli. Labialisation'lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡². ※ ***Durmadan oynuyorlardı: ciddi-biddi, saklambaç, kurdusan-kuyruk...*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 44–45).

Osm. **ciddiyat** 'ciddi mevzular; vahim tehlikeler' < ***ciddî*** + Ar. çoğul eki olan ***–āt*** ve nomen abstractum collectivum (topluluk soyut ismi) manasında isim yapan ***–iyat*** için b. ***abesiyat*** ⊡. ※ ***Ma'lūmdur ki ciddīyātıŋ birçoğu uysallıḳdan tevellüd eder.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 [1876] s. 22).

ciddiyet 'ciddilik' < Ar. ***ciddīya*** a.m. Ar. ***–iyet*** eki için b. ***aciliyet*** ⊡. ※ ***Sen vaziyetin ciddiyetini takdir edemiyorsun.*** (Fazlı Necip 1930 s. 245).

***cidos** 'umacı' TS 773 < ?? Başka kaynaklarda bulunamadı.

cif (ticaret terimlerinden) 'sigorta ve navlun fiyata dahildir' < Fr. ***cif.*** (telaffuz: /***sif***/) < İng. ***c.i.f. cost insurance freight***. kelimelerinin kısaltması.

Osm. **cife** 'leş' < Ar. ***cīfa*** a.m. (/***cyf***/ kökünden). ※ ***Bir yıl tamām yabanda gezdiler, bulduḳları ciyfe(ler)le ḥaşerāt–ile dirildiler.*** (Ferec 855/1451 v. 102b). Sıfat olarak 'alçak, pis': ※ ***Sizin gibileri cebimde leblebi diye taşımağa tenezzül etmem, cife herifler!*** (Orhan Kemal 1968g s. 34).

cifre, b. ***cıfra***.

EOsm. **cift** I/ cüft I/BSTTk. çift 'bir çift öküz' < Fa. ***cift/cuft*** a.m. ※ ***Vaḳt olduḳda pīr ciftini şeşdi, Ebü l–Fevārisi bir gāva bindürdi, gendü bir gāva bindi. gitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 229a). ***cift sür–*** 'çift sürmek': ※ ***Bir dağ gördi. dibinde bir mürġizār gördi. Anda bir kişi cift sürer buldı.*** (Ferec 855/1451 v. 229a). ***ciftci*** 'çiftçi; tarla işiyle uğraşan uşak': ※ ***Evine girdi, ciftcisini oḳıdı, eyitdi: "Bu ėtmegüŋ buġdayını ḳanda ekdüŋ?"*** (Ferec 855/1451 v. 123b).

EOsm. **cift** II/**cüft** II 'eş, zevce veya zevç' < Fa. ***cift/cuft*** a.m. ※ ***Ol yigidüŋ cifti olasın.*** (Ferec 855/1451 v. 137a). ※ ***Cüft–i ḳāżī olmaġa ri'ā vėrürseŋ ḳāżī senüŋ ḥaḳḳuŋda sa'y eylesün.*** (Ferec 855/1451 v. 15b). ※ (Bir kız konuşuyor:) ***Benüm cüftüm olmaġa şāyiste degülsin.*** (Ferec 855/1451 v. 110b). ***cift ol–*** 'evlenmek': ※ ***Perī ādemīyile ḳanda cift olduğı var ki şimdi daḫı ola?*** (Ferec 855/1451 v. 151a). ***ciftlendür–*** 'evlendirmek': ※ ***Ben eylük ėdeyim, seni bu yigide ciftlendüreyim. Cihāzum yoḳ dėyüb yėrinme...*** (Ferec 855/1451 v. 102a).

cigara, b. ***cıgara***.

ciğer I 'karaciğer' < Fa. ***cigar*** a.m. ***Mey-ḫāneciler faḳīr 'ayyāşlaruŋ cigerin kebāb ėde.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [15.–16. yüzyıl] s. 150). ※ ***Aşında ... ne omuzdaşvari vapur dumanı, ne de hafiyelerinki gibi ciğer alı, yâni ikisi ortası, lâ'l ile vişne çürüğü arası bir fes.*** (S.M. Alus 1944 s. 14). 'akciğer': ※ ***Serin havanın ciğerlerini doldurmasından büyük bir haz duyuyordu.*** (T. Ağaoğlu 1957 s. 70). 'insanın herhangi bir iç organı': ※ ***Sevgülüm, sen hangi padişahın gızısın ki bėyle bir ah çāḳdiŋ, cigerimi āzıma getürdüŋ?*** (A. Caferoğlu 1944 s. 43). ※ ***Dana Meḥmed elinden gelse, seni cigeriniŋ içine ṣoḳacaḳ!*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 346). Mecazî manada 'kalp, yürek' ※ ***Ben Duranâ'nın ciyerini bilirim. Duranâ da kim imiş? Ağzına tüküreyim Duranâ'nın!*** (F. Baykurt 1961o s. 5). 'iç': ※ ***Ben öyle ciğeri ḳof ḳarılarıŋ minneti altında ḳalır mıyım?*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 72). 'sevgili' (krş. ***can ciğer***): ※ ***"Ya benden ayrılacaksın, ya oğlanı kayedeceksin!" Eee? Bunun birisi ciğer, padişah ne etsin, oğlunu cellât ettiremez.*** (S. Sakaoğlu 1973 s. 574). AD. ciğerli 'merhametli' DS 963: ※ ***Haçan öyle ciğerli bir anaydı, dura da onu büyüteydi.*** (S. Sakaoğlu 1973 s. 577). ***ciğersiz*** 'korkak' DS 963: ※ ***Kezban ablam bile. İbrahim***

dayının kardeş bildiği o cigersiz yüzünden kovulmuş bankadan. (A. Ağaoğlu 1981f s. 310).

Osm. **ciğerdar** 'cesur' < Fa. ***cigar-dār*** a.m. [***cigar*** 'karaciğer' ve ***–dār*** 'malik olan']. ※ ***Ben cigeri ciger-dār olayım dėyü yėrem.*** (P.N. Boratav 1995 s. 148).

AD. **ciğerdeldi** 'dikiş teğeli sökmekte ve delik açmakta kullanılan kemik veya metal aygıt; bu aletle küçük delikler açma işi' DS 962 < ***ciğer*** ve ***del–*** fiilinin geçmiş zamanı; fiilin 3. şahıs geçmiş zaman şekli ile yapılmış isimler için b. ***bastı*** ⊡. ※ ***Kızlar, belki iyi teğel atamam ama, ciğerdeldide üstüme yoktur haa! Ciğerdeldilerime söz etmeyin e mi?*** (A. Ağaoğlu 1982h s. 21).

Osm. **Ciğerdelen** 'Tuna'nın sol kıyısında bir kale, Mac. Párkány, Slo. Štúrovo' s. Kakuk 1973 s. 94 < ***ciğer*** ve ***delen***; kalelere ürkütücü isimler takılırdı, krş. ***Böğürdelen, Elbasan***.

(Hâlk dili) **ciğergâh ol–** 'ne yapacağını şaşırmak' ?? < Fa. ***cigar–gāh*** 'karın; bağırsaklar', b. ***âdemîgâh*** ⊡. ※ ***Çocuḳda bir feryād, bir figān ... Ammā ne aġlama, ne çığlık! Dayanacaḳ gibi değil ... İnan olsun, ciğergâh oldum.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 30).

EOsm. **cigergûşe**/BSTTk. **ciğerköşe** 'çok sevilen kimse (bilhassa kendi çocuğuna hitaben)' < Fa. ***cigar-güşa*** a.m. (***cigar*** ve ***güşa*** 'köşe', yâni "karaciğerin bir köşesi). ※ ***Ey taŋrıdan ḳorḳmaz ẓālim! Ciger–güşemi necün öldürdüŋ?*** (Ferec 855/1451 v. 44b). ※ ***İyi hoş amma, ciğer köşem, gündüz de mi?*** (S.M. Alus 1934 s. 269).

ciğerpare 'çok sevilen kimse (bilhassa kendi çocuğu hakkında)' < Fa. ***cigar–pāra*** a.m. (***cigar*** 'ciğer' ve ***pāra*** 'parça', yâni "karaciğerin bir parçası"). ※ ***Elbette torun evlâttan fazla sevilir, çünkü ciğer parenin ciğer paresidir.*** (S.M. Alus 1933p s. 233).

cihad 'İslâm dini uğruna yapılan harp' < Ar. ***cihād*** a.m. ※ ***Ġuzāt–ı İslām kefere ṭarafında cihāde meşġūller idiler.*** (Ch. Schefer 1852 s. 31).

cihan 'âlem' < Fa. ***cahān/cihān*** a.m. ※ ***Cemālüŋ, ey büt–i Çīnī, cihānı dutdı ser–ta–ser.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 33). ※ ***Ben seni cihāna vėrmem.*** (Tārīḫ–i ḳırḳ vezīr 1303 s. 84). EOsm. (sıfat) 'çok büyük miktarda, dünya kadar': ※ ***Cihān etmek u ḍuz almışlar imiş.*** (Şeyhoġlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 6176). ※ ***Cihān er ḳoşdı, gey uslu kişiler | Ḳamunuŋ 'aḳlı gün bigi ışılar.*** (a.e. no. 6619). ***cihanda*** (menfi cümlede) 'hiçbir suretle, aslâ, dünyada': ※ ***Karnında sağlam yer bırakmadılar, delik deşik ettiler. Beni de kendisi gibi yapmak istiyor galiba. Cihanda gitmem!*** (Y. Kerimof 1957 s. 113). ***cihan âlem*** 'bütün dünya, herkes': ※ ***Kırk senedir. Onu cihan âlem bilir, hakkında hüsnü şahadet ederdi.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 4). EOsm. ***cihan cihan*** 'pek çok': ※ ***Cihān cihān ḥaẓ ėdüb ḥaḳīre ikrāmlar ėtdi.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17. yüzyıl] VII, 808). ***cihandan taşra*** 'hiç görülmedik işitilmedik': ※ ***Çu Şīrīn ḳaṣrına aŋsuzda girdi | Cihāndan ṭaşra bir işkence gördi.*** (Fạhrī 1974 [1367] no. 854).

Osm. **cihanara** 'dünyayı süsleyen' < Fa. ***cihān–ārā*** a.m. (***cihān*** ve ārā 'süsleyen', b. ***bezmara*** ⊡). ※ ***Ferruḫrüzuŋ cemāl–i cihān–ārâyı gördi, na'ra vurdı, 'aḳlı gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 41b).

Osm. **cihanarayî** 'güzellik' < Fa. ***cihān-ārāyī*** a.m. [***cihān-ārā*** + sıfattan nomen abstractum (soyut isim) yapan Fa. ***-ī*** '-lik' eki, b. ***bazî*** ⊡. ※ ***Ey sipihr-i ziybāyī ve ey şem'-i cem'-i cihān-ārāyī!*** (Ferec 855/1451 v. 107a).

Osm. **cihanbanî** 'sultanî, padişahî' < Fa. ***cihān-bānī*** a.m. [***cihān*** 'dünya' + ***-bān*** 'bakan, tutan' eki (b. ***arvan*** ⊡) + isimden sıfat yapan ***-ī*** eki, b. ***bazî*** ⊡]. ※ ***Her dīnār-ı sulṭānī bir levḥ-i zerrīn-i cihān-bānīdür.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 182).

Osm. **cihandar** 'dünyaya hükmeden, dünya hükümdarı' < Fa. ***cihān-dār*** a.m. (***cihān*** + ***-dār*** 'tutan, malik olan', b. ***abdar*** ⊡). ※ ***Rüzigār-ı ḳadīmde bir melik var-idi, cihān-dār u şehriyār-idi.*** (Ferec 855/1451 v. 87b).

Osm. **cihandide** 'dünyayı görmüş (kimse)' < Fa. ***cihān-dīda*** a.m. (***cihān*** ve ***-dīda*** 'görmüş olan', b. ***asırdide*** ⊡). ※ ***Ulular-ile, ziyrekler-ile, cihān-diydeler-ile ṣoḥbet ėder.*** (Ferec 855/1451 v. 188b). ※ ***Gerek ͜ hānesiniŋ ve gerek ḳaleminiŋ işlerine büyümüş de küçülmüş bir pīr-i cihān-dīde gibi tebaṣṣur ve kār-āşinālıḳla çalışır idi.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 45).

Osm. **cihangeşte** 'dünyayı gezmiş (kimse)' < Fa. ***cihān*** ve ***gaşta*** 'dönmüş, dolaşmış'. ※ ***Ol cihān-geşte kişi dėdi meger, | Gendü ḥālinden aŋa vėrdi͜ haber***. (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2356). ※ ***Müsāfirlik, cihān-geştelik sözi çıḳdı. Her bir kişi bir yėrden nişān vėrdi.*** (Ferec 855/1451 v. 244a).

Osm. **cihangir** 'dünyayı fetheden' < Fa. ***cihān-gīr*** a.m. (***cihān*** + ***-gīr*** 'alan, kavrayan', b. ***afakgir*** ⊡). ※ ***Pādişāh-ı baḥr u ber Sulṭān Murād-ı rād kim | Ancılayın bir cihān-gīr u cihān-dār olmasun.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 196).

Osm. **cihanpenah** 'herkesi himaye eden; hükümdar' < Fa. ***cihān-panāh*** a.m. (***cihān*** ve ***-panāh*** 'sığınılan yer'). ※ ***Ol eṭrāfuŋ pādişāhları ve ol eknāfuŋ cihān-penāhları temāmet 'ışḳum demin ururlardı.*** (Ferec 855/1451 v. 107a).

Osm. **cihanî** 'dünyada yaşayan (kimse), insan' < Fa. ***cihanī*** a.m. [***cihān*** + isimden sıfat yapan ***-ī*** eki; sıfat eki ***-ī***'nin şahıs isimleri için kullanılması için b. ***acabrüdî*** ⊡]. ※ ***Cihāniylere ma'lūm olsun ki duz etmek bilmez kişiden it yėgdür.*** (Ferec 855/1451 v. 125b).

cihannüma 'dünya haritası' < Fa. ***cihān-numā*** a.m. (***cihān*** ve ***numā*** 'gösteren', b. âlemnüma ⊡). 'manzaralı dam üstü taraçası': ※ ***Camları kırılmış, pervazları düşmüş, cihannümasında güvercinler gurulduyan bir ev.*** (M. Mungan 1989 s. 166).

cihar 'dört' < çar/çehar. ***/ç/ > /c/*** değişimi için krş. ***cop***. EOsm. ※ ***Ol dört direk ne direklerdür ki cihānuŋ cihār ṭāḳı anuŋ üzerine üstüvārdur?*** (Ferec 855/1451 v. 135b. (tavla oyununda) 'dört': ※ ***Müslimin pencüyek sallayıp pencüdü diye yutturuşunu görmemezlikten geldi. Sadece "cihar attım, şes oynadım, yine felek yendi beni" diye mırıldanmakla yetindi.*** (H. Taner 1954 s. 18). ※ ***Bizim tavla partisi de "cıharı-yek", "sebayi-dü" diye pul şakırtıları arasında ilerledi durdu.*** (B.G. Güney 1953 s. 12).

Osm. **cihat** 'cihetler; vakfın şart koyduğu hizmetler ms. imamlık, müezzinlik vs.' < Ar. ***cihāt*** a.m. (***cihet*** 'cihet' kelimesinin çoğulu). ※ ***Bir ḳaç aḳça cihete berātla mutaṣarrıf olmaḳla "ben ehl-i berātım" ve yā ḫōd "cihāta mutaṣarrıf oldum" dėmeye, sāyir müslimānlar ile ʿavārıż vėre.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 18). ***cihat-ı erbaa*** 'dört esas istikamet (ön, arka, sağ, sol, ya da doğu, güney vs.)'. ***cihāt-ı sitte*** 'altı esas yön' (ön, arka, sağ, sol, üst, alt), dünya': ※ ***Bir gün tīmārına giderken yolına inüb başına üşüb vücüdına ḍarb üşürüb vuruşurlar. Yaʿnī-ki nā-çār bir ḳaç yėrde mecrūḥ ėdüb cihāt-ı sitteyi başına ḍar ėderler.*** (ʿĀlī 1994 [1591-99] s. 114). Krş. ***cihet*** I ve II.

cihaz I 'gerekli şeylerin hepsi, techizat' < Ar. ***cihāz*** a.m. 'cenaze teçhizatı, ölü ile mezara konan şeyler': ※ ***Gece oşbu nebbāş-ı ḳallāş geldi ki şehzādenüŋ cihāzını ala.*** (Ferec 855/1451 v. 108b). 'alet, makina': ※ ***Bu bir meteoroloji rasat cihazıdır.*** (F. Baykurt 1967k s. 251. ***cihaz-ı fakr*** 'yeni bir tarikat mensubuna verilen teçhizat' R. Dankoff 1991 s. 23.

cihaz II/BSTTk. **çeyiz** 'gelin için hazırlanan eşya' DS 675, 1107 < Ar. ***cihaz*** I ※ ***Andan Yemen meliki cihāz düzdi. Yėdi pīl yüki zer-i ṣāmit...*** (Ferec 855/1451 v. 142b). ※ ***Köyün imamı gizlice nikâh kıydı, muhtarı çeyiz kâğıdı yazdı.*** (L. Tekin 1984 s. 47). ※ ***Öykü ve romanları, evlerinde oturup koca bekleyen, göz nuru döküp çeyiz hazırlayan kızlar okuyabilirdi.*** (C. Kavukçu 1998 s. 39). EOsm. ***cihāz*** a.m.: ※ ***Görür ki ḳırḳ elli deve bir ḳızuŋ cihāzını götürüb güyegü evine girerler.*** (Ferec 855/1451 v. 58b–59a). Bu imla 20. asra kadar muhafaza edilir: ※ ***Bu dell-ḳanlıyı göreydiŋ, cihāz ḳaṭırına beŋzetirdiŋ. On parmağında pırlanta, yāḳūt, zümrüd çifter yüzük, ḳravatınıŋ ortasında şaḳāyıḳ ḳadar iri bir elmās iğne...*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 571). ***clhazla-/cehlzle-*** 'kızlara cihaz temin etmek': ※ ***Üç ḳızın daḫı cehlzledl.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 232). ***çeyiz çemen/çeyiz çimen*** 'gereken her şeyi ihtiva eden çeyiz '(ihatesi genişletilmiş), manası uymayan ikinci kelime için b. ***çayır çimen*** ve ***çerez çemen***. ※ ***Recebin kızına talip olduğu zaman, müstakbel kayınpederi için: "Babam hiç üzülmesin istemez, düğün masarifi de benden!" dedi.*** (S. Kocagöz 1941 s. 103). ※ ***Gelse āgūşuma bir kerre o billūr-beden| Ne cihāz ister idim, vālide, senden ne çemen.*** (Vāṣıf ʿOs̱mān 1257 s. 77). ※ ***Vālidesi gāh henüz küçüklüğünden ve gāh çeyiz ve çemeni olmadığından baḫlṣle kızı hīç birisine vermek istemez idi.*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 7).

cihet I 'yan, taraf' < Ar. ***ciha*** a.m. [/***wch***/ kökünden]. ※ ***ʿAmüduŋ dört ciheti var.*** (Ferec 855/1451 v. 242a). ※ ***Şimdi biz harem cihetinde üç canız. Kayın baba, Servinaz, ben.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 14). 'istikamet, yön': ※ ***Sāmlḥle Şekīb ayaḳda, gürültünüŋ geldiği cihete baḳıyorlardı.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 152). Mecazî manada ***cihetinden/cihetiyle*** 'bakımından, itibarıyla': ※ ***Büyüyecekler, babalarınıŋ, büyük ḳardaşlarınıŋ yerlerini alacaḳlardı. Faḳaṭ ḳafā cihetinden onlardan ḳıl ḳadar farḳları olmayacaḳlardı.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 48). ※ ***Her iki ṭaraf pek memnün ve mesʿüd idiler. Yalnız para cihetiyle olan şiddetli żarūretleri bellerini büküyordu.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 424). ***-dığı cihetle*** '-dığından, -dığı için': ※ ***Hüseyin Çorbacı zaten erbab-ı servetten bir adam olmadığı cihetle hin-i vefatında terk etmiş olduğu zevcesiyle ḳızına miras denilecek bir şey bıraḳmamış olduğu gibi...*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 7). ***cihet cihet*** 'birçok bakımdan': ※ ***Zaten ben sizden cihet cihet şübhelenmekde vicdanımı haklı bulurum.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 87).

Osm. **cihet** II (evkaf ıstılahlarından) 'hizmet, vazife; ücret' < Ar. ***ciha*** 'idare şubesi'. ※ ***Ve eger ol-dahı vefā ėtmeyüb küllī maḥṣūli harc olmaḳ lāzım olursa, imām ve mü'eẕẕin ve ḫaṭīb ve nāẓir cihetlerinden ... mā-'adāsın raḳabe ėdüb ta'mīr eyleyeler.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 384). Krş. ***cihat***.

Osm. **cihetan** 'iki cihet' < Ar. ***cihatān*** a.m. (***ciha(t)*** + dualis (ikil, tesniye) eki olan ***–ān***, krş. ***kalbatān*** 'kerpeten'; Ar. ***dualis*** (ikil, tesniye) için b. ***Beynennehreyn*** ⊡). ※ ***Öŋdin ḳayġum bir cihetden idi, şimdi cihetān oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 122a).

Cihut, b. ***Cühud***.

AD. **cik** I, b. ***çik***.

AD. **cik** II, b. ***cık***.

AD. **cikcik** I 'civcivleri çağırma ünlemi' < ses taklidi kelimelerden. Krş. ***civciv***.

(Argo) **cikcik** II 'yaşı küçük kız, kolayca aldatılabilecek toy kız veya kadın' < ***cikcik*** I. ※ ***"İki kız buldum. Bu gece gelecekler." | "Cik cik mi?" | "Hayır! İşler yürür mü, yürümez mi diye düşünme."*** (Y. Keskin 1957 s. 20). ※ ***Boş ver ona! Ağzı anasının memesinde cik-cik.*** (a.y.).

AD. **cikile–** 'cikciklemek' < ses taklidi fiillerden. Ses taklidi isimden fiil yapan ***-la–*** genişlemesi için b. ***ağla–*** ⊡. ※ ***Gece böcekleri cikiliyor, kuşlar ötüyorlardı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 430). ※ ***Gece daha cikilemeye başlamamıştı.*** (Yaşar Kemal 1992kk s. 7).

ciklet, b. ***çiklet***

AD. **cil** 'hasır örülen ot' DS 964 < belki bir komşu dilden alınma, krş. AzTk. ***cil/cıġ***, Kürt. ***cil*** Jaba–Justi 1879 s. 122, Erm. ***cil*** M. Ohannessian 1925 s. 540, R. Dankoff 456; Gürc. ***dşili*** E. Cherkesi 1950 s. 263, Osetçe ***cīl*** V.I. Abaev 1958 I, 312, hepsi a.m. Krş. A. Tietze 1982z no. 31.

cilâ I 'parlaklık; bir şeyin sathını parlatma macunu' < Ar. ***calā*** 'temizleme, parlatma, cilâlama ameliyesi' [/***clw***/ ya da /***cly***/ kökünden]. ※ ***Ne 'Īsī-dür 'acab bu kim sözindem dirilür mürde, | Göze kuḥl u cilā erer ayaġınuŋ ġubārından.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 88). ※ ***Sanki buradaki ışıklar, kadın tenine daha çekici, daha göze batıcı bir cilâ veriyorlardı.*** (İ. Tarus 1961 s. 130).

cilâ II/**cıla** 'esrarkeşlerin tenavül ettiği helva ya da başka tatlı' M. Mikhaïlov 1930 s. 22 < ***cilâ*** kelimesinin mecazî bir manası. ***cılaya gel–/cilâlan–*** 'sarhoşlukta iyice neşelenmek': ※ ***Bu sözlerden pek hoşlanan Turgut Şen cılaya geldi, bardağını "Enayilerin şerefine!" kaldırdı.*** (Orhan Kemal 1949s s. 33). ※ ***Bu kaçıncı bardaktı? Yavaştan kafasının cilâlandığını hissediyordu Süha.*** (A. Ümit 1993 s. 143).

Osm. **cilbab** 'uzun peçe' < Fa. ***cilbāb*** a.m. F. Steingass 1930 s. 368 < Ar. ***callābīya***, b. R. Dozy 1927 I, 204. (/***clb***/ kökünden). ※ ***Bu-gez cilbāb-ı ḥayāyı yüzinden götürdi, gelene gidene göyindi***. (Ferec 855/1451 v. 17a).

cilban, b. ***culban***.

cilbent, b. ***cildbend***.

cild/cilt I 'deri' < Ar. ***cild*** a.m. ※ ***Cildi fevkalâde düzgün, pürüzsüz ve esmerdi. Sert ve dolgun görünen yanaklarından sıhhat fışkırıyor-***

du. (T. Ağaoğlu 1957 s. 73). 'ham veya işlenmiş deri, kösele, meşin': ※ ***Ve her 'aded cild-i gāvdan bir aḳça alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 303).

cild/cilt II 'kitap cildi, kapak' < Ar. ***cild*** a.m. ※※ 'bir eserin ayrı ciltlenmiş bölümü' (Ar.'sı ***mucallad***): ※ ***Eski bir paşa; karşısında cild-i sanisi bir bey.*** (S.M. Alus 1934 s. 174).

Osm. **cildbend/cilbent** 'dervişlerin kemeri arasındaki meşin cep' TS 773, 'içine yazı veya resimler konulan, bir kenarından bez ile yapışmış iki kartondan ibaret mahfaza' M.Z. Pakalın 1946 I, 292 < Fa. ****cild-band*** olmalı. Başka malumat bulamadım. Buradaki /***d***/'nin düşmesi, telaffuzu kolaylaştırır. Fa. -***band*** için b. ***bazubend*** ⊡.

cilet 'jilet' < ***jilet*** a.m. /***j***/→/***c***/ gelişmesi için b. ***abajur/abajör*** ⊡. ※ ***Biliyon mu annecim, hani ben elimi kesmiştim ciletle.*** (M. Buyrukçu 1959k s. 50).

Osm. **cilf** 'kaba, cahil' < Ar. ***cilf*** a.m. ※ ***Cilf u māder-celeb-i ḳaḥbe-zen-i kün-dāde!*** ('Ālī 1994 [1591-99] s. 258).

AD. **cilis/ciliz** 'bütün, hep;' DS 966 < ?? ※ ***Saman derdi cilis belâ. Mamıdefendi ya!*** (M. Makal 1950 s. 49). 'tamamen': ※ ***Hele benim oğlanı derseniz, iş cilis değişir.*** (M. Makal 1957k s. 62). 'sonuna kadar' DS 966: ※ ***Hiç olmazsa senede veya aitı ayda bir defa yolumuz sinemaya uğrayor. O da olmasa, bu kadarını da göremeyip cilis kör kalırdık.*** (M. Makal 1952 s. 21).

Osm. **cille** 'sığır tezeği' R. Dankoff 1991 s. 23 < Ar. ***cilla/culla*** a.m.

AD. **cilpirti/çilpirti** 'bir çeşit çalı' DS 967, 1220 < çalı çırpı tabirinin bozulmuşu mu? . ※ ***Başka köylerde huğun çiti cilpirti çalılarıyla örülür. Burada çitler kamıştandı.*** (Yaşar Kemal 1955t s. 81).

cilt, b. ***cild***.

cilve 'naz, kırıtma' < Fa. ***cilva*** a.m., krş. ***celve/cilve.*** ※ ***Otobüsün cilvesini çektiğim için vapurla döneceğim. İskeleyi boyladım.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 15.12.1943). 'tecelli': ※ ***Burada her şey dünyanın başka köşelerindeki hayat tecellilerinden daha güzel bir cilveye benzerdi.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 21).

cim I 'Arap elifbasında /***c***/ harfi' < Ar. ***cīm*** a.m. Türkçe'de şu tabirlerde kullanılır: ***lâmından cimine kadar*** 'başından sonuna kadar': ※ ***Gazetelerin hepsini lâmından cimine kadar okumak lâzım.*** (S.E. Ertem 1935 s. 97). ***lâm cim bilmem*** 'hiç söz dinlemem': ※ ***Agavni hanım, ben lâm cim bilmem, enişte ile sözü kestik!*** (S.M. Alus 1933 s. 123). ***lâmı cimi yok*** '(orası) inkâr kabul etmez': ※ ***Lâmı cimi yok, adamakıllı tersim dönmüştü.*** (S.M. Alus 1944 s. 84). ***cim karnında nokta*** 'kara cahil' Meḥmed̬ Hālid [Bayrı] 1934 s. 47: ※ ***Sen bizi kim sanıyorsun, kızım, cim karnında nokta cahil mi?*** (A. İlhan 1973 s. 98).

cim II 'bir kâğıt oyununun adı' H. Kodaman 1944 s. 225 < ??

cima '(insanlarda) çiftleşme, heteroseksüel cinsî münasebet' < Ar. ***cimā'*** a.m. ※ ***Seyit Hoca son bir gayretle bunlara da saldırdı; ve bir müddet sonra soluk soluğa itiraf etti ki cimâda bunlardan lezzetlisi yoktur.*** (Celâlettin Ekrem 1930 s. 86).

cimbakuka 'çelimsiz ve biçimsiz (kimse) TüS s. 213 < ※※

Osm. **cimbistira/cımbıştıra** 'cımbız' Meninski 1560 I, 1660, R. Dankoff 1991 s. 23 < Yun. ***τζιμπηστρα*** (tzimbístra) a.m. A. Tietze 1955 no. 272.

AD. **cimbiş/cimbit** 'cımbız' DS 968 < Yun. ***τσιμπιδι*** (tsimbíḏi) a.m. A. Tietze 1955 no. 272.

cim bom/cimbom (sporcular arasında kullanılan, çetin bir savaş ifade eden nida) < ses taklidi ve ekspresiflik (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici). Daha sonra bir spor kulübünün şiarı olmuştur. ※ ***"Dikkat edin," diyor Yusuf, "bu pazar cim bom!"*** (A. Yurdakul 1989 s. 229).

AD. **cimcik/çimcik/çimçik** 'çimdik' DS 969 < Mo. ***çim–çi*** 'çimdiklemek' M. Räsänen 1969 s. 111, krş. ***cimdik***, ***/d/*** > ***/c/*** değişimi için b. ***bacaluşka*** ⊡. ※ ***Sōra ġız gēmiş, ġıza bir cimcik vurmuşla. Canı acıyınca gözünden inci dökülmüş.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 67). ***bir çimdik*** 'çok küçük miktar [başparmakla işaret parmağı uçları arasına alınan miktar),: ※ ***Hastane bu. Bi cimcik yimek viriyorlar, töbe doymuyor adam.*** (Orhan Kemal 1954b s. 122). ※ ***Bizim uşakların çullarını bit almış, sende aktoz varımış, bir çimcik ver de...*** (M. Makal 1952 s. 107). ※ ***– Bir çimçik beyaz peynirin de yok mu? Biraz da turşu..*** (İ. Tarus 1957 s. 139).

AD. **cimcik/cimcok/cimcuk/cincik/cincik makarna** 'şekil itibarıyla çimdiklenmiş bir şeye benzeyen makarna ev makarnası, erişte' DS 970, 972, 976, ZTS 1976 s. 31 < ***cimcik*** ve ***makarna***. ※ ***Deli Davut'un elinde iki karabatak kuşu. Osmana cimcok tutar gibi salladı.*** (İ. Balaban 1968 s. 263).

cimcime I 'küçük ve nefis bir cins karpuz' Şemseddin Sami 1317 I, s. 481 < Ar. ***cumcuma*** 'cône, fruit des pins' R. Dozy 1927 I, 211. ※ ***Öğleyin bir de cimcime karpuzu getiririm ben ona.*** (F. Erdinç 1960 s. 15).

AD. **cimcime** II 'ufak tefek' DS 971 < ***cimcime*** I. ※ ***Biri yamrı yumru cimcime bir karpuzu, diğeri de sevimsiz ve uzun bir mısır koçanını andıran bu iki mahlûk birbirinden bir an bile ayrılmıyorlardı.*** (R.C. Ulunay 1941 s. 133). 'körpe, yavru' DS 971: ※ ***Yaşının kızı değil. Cimcime.*** (M. Seyda 1966 s. 83; buradaki manası belki 'büyümüş de küçülmüş').

AD. **cimcir–** 'çimdiklemek' < ***cimcik*** kelimesinin icap ettirdiği **cimci–*** fiilinden kaide harici teşkil edilmiş bir fiil mi? ※ ***Dünya Güzeli'nin yanına gidiyor, bunu öte cimcirip beri sıktırırken, kız diyor ki...*** (M. Tuğrul 1969 s. 267).

AD. **cimcirik** 'ufak tefek; açıkgöz' DS 972 < ***cimcir–*** + fiilden sıfat yapan ***–ik*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***Evet, kısa boylu olduğum, yürürken yaylandığım, konuşurken çok el oynattığım doğru. Gene de kırk yıl düşünsem aklıma gelmeyecek bir niteleme bu: cimcirik!*** (P. Kür 1983 s. 37). ※ ***O cimcirik oğlan gelesiye, bizim işlerimiz iyiydi. Ne zaman ki o cimcirik geldi. Bizim oranın işleri tüm bozuldu.*** (A. Nesin 1968 s. 61).

cimcok, b. ***cimcik***.

cimcuk, b. ***cimcik***.

cimdal hocası 'ilk okul öğretmeni' < Arap elifbasında birbirini takip eden iki harfin (***/c/*** ve ***/d/***) adları. ※ ***Bir düşeş gelip, dağın çobanı vezir ve cimdal hocası hakim olur, ve cümle âlem evvel emirde bu makuleleri zemmederler...*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 768).

cimdallı I 'bir kâğıt oyununun adı' H. Kodaman 1944 s. 92 < ?? İsimden özellikle sıfat yapan ***–li*** eki için b. ***adamakıllı*** ⊡² ※ ***Şu masa başında cimdallıya oturan sakallıları gördün mü?*** (R. Enis 1935 s. 68). ※ ***Dutlu kahvede cimdallı oynayan delikanlılar vardı.*** (İ. Devrim 1943 s. 52).

Osm. **cimdallı** II 'bir erkek giyim eşyası' < ?? ※ ***İskemlelerine edibane oturmuş Şam hırkalı, redingotlu, bonjurlu, cimdallı, baş açık, külâhlı, takyeli davetliler arasında ... bir ut duvara dayanmış duruyordu.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 128). Başka kaynaklarda bulunamadı. Aceba ***bindallı*** yerine hata mı?

AD. **cimlâ/çimla/cimlâs/zimnas** 'göz çapağı' DS 973, 1224, K. Emiroğlu 1989 s. 238 < Yun. ***τζιμπλα*** (tzímbla) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 523. EOsm. ***cimloz*** 'gözleri çapaklı': ※ ***Ḳanda ... aḳsaḳ, kötrüm, cimloz, gözsüz ... var–ise öŋine iltürler.*** (Ferec 855/1451 v. 180b). ***Cimloslık*** G. Molino 1641 scolatione degli occhi maddesinde. ***cimlozrak*** 'az çok çapaklı' TS 776 (***cumluzrak*** okunuşu ve yanlış manalandırma ile).

(Halk dili) **cimlâstik** 'jimnastik' A. Tietze 1952 s. 252 < ***cimnastik***/ ***jimnastik*** kelimesini dissimulation'lu varyantı (/***mn***/ > /***ml***/, krş. ***lamní > namlu***, A. Tietze 1955 no. 166). ※ ***Elbette, ev işi biz kadınların cimlâstIğIdir evlâdım.*** (İsmail Galip 1932s s. 16).

cimloslık, b. ***cimlâ***.

cimloz, **cimlozrak**, b. ***clmlâ***.

clmnastik, b. ***jimnastik***.

RD. **clmplr** 'cin, hortlak' < ***cin*** ve Slav dillerinde yaygın, 'hortlak' manasına gelen ***vampir*** kelimesinin ikinci hecesi. ※ ***Cimpir kızmiş çi bu et vermemiş, çendi almiş etleri hem kaçmiş.*** (N. Hafız 1985 s. 222). Krş. ***clmpir*** 'çabuk kızan' DS 974.

AD. **clmre** 'göz çapağı' DS 974 < Erm. ***cimre*** a.m. U. Bläsing 1992 no. 23.

EOsm. **cimri** I 'yoksul, sefil, ayak takımı' TS 774–775, Meninski 1680 I, 1650 < Fa. ***cimrī*** a.m. ※ ***Şol iki tavuḳ dutan cimrī nā-dāştı oḳı gelsün!*** (Ferec 855/1451 v. 232a). ※ ***Bozuldı ḥiṣārı, alındı mālı, | Tekvor daḫı oldı cimrī evbāş.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 24).

cimri II 'hasis, elisıkı' < ***cimri*** I. Kelimenin bu manaya kayması ***bahil/pahil*** kelimesinin tedavülden düşmesine paraleldir (18. asırda). ※ ***Evde bir dirhem kömür bulamadık, eski kiracı da hani cimri mi cimri imiş, tozunu bile elemiş, elekten geçirmiş!*** (F.C. Göktulga 1953 s. 10).

cin I, b. ***cinn***.

cin II 'bir cins içki' < İng. ***gin*** a.m. < Flem. ***jeniver*** < EFr. ***geneivre*** < Lat. ***junlper*** 'ardıç'. ※ ***Cin içtiğinde Gordon's Dry ya da Beefeater'l arardı.*** (B. Uzuner 1994 s. 15). ***cin tonik*** 'tonikle karştırılmış cin' < ***gin*** ve Fr. ***tonique*** [EYun. ***τονικος*** (tonikos) 'gergin']. ※ ***"Bir cin–tonik daha verir misiniz?" dedi kadın.*** (N. Bucak 1994 s. 42). ※ ***Az sonra cin tonik, bir tabak çerez ve barmen. Hepsi önünde Nadya'nın.*** (A. Yurdakul 1991 s. 13).

cinaî/cinai 'cinayetlere ait; cinayetten bahseden (hikâye)' < Ar. ***cinā'ī*** a.m. ※ ***Cinaî bir roman.*** (Peyami Safa 1937 s. 22).

Osm. **cinan** 'cennetler' < Ar. ***cinān*** a.m. (***canna*** 'cennet' kelimesinin çoğulu). ※ ***Cinān bigi cihāna vėrdi zīnet | Bahāruŋ revnaḳınuŋ gėrü çağı.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 121).

Osm. **cinannişan** 'Cenneti andıran' < ***Cinan*** ve ***–nişān***. ※ ***... tafṣīl hemān sarāy–ı ̮ḫāṣṣ–ı cennet–nişānları ḥücerātına müte'allıḳdur.*** ('Ālī 1587 v. 137a).

cinayet 'adam öldürme veya onun kadar ağır suç' < Ar. ***cināya*** 'cürüm' (/***cny***/ kökünden). ※ ***Bir katil vardı. İki kişiyi öldürmüştü. Cinayetten gelmiş bütün mahkûmlar gibi o da efendiden bir kişiydi.*** (Ç. Altan 1974 s. 86). ***cinayet işle–*** 'adam öldürmek': ※ ***Aklı yatmıştı, karşıki evde bir cinayet işlendiğine...*** (R. Ilgaz 1969g s. 80). EOsm. ***cinayet ėt–*** 'suç işlemek': ※ ̮***Hıyānet cināyet ėdemezem.*** (Ferec 855/1451 v. 116b).

cinaze/ BSTTk. **cenaze** 'mezarlığa götürme ve gömme merasimi' < Ar. ***cināza***/***canāza*** a.m., asıl manası 'musallâ taşı'. ※ ***Dönüşte pek keyifliydi. Cenazeden değil de, bir eğlenceden geliyor sanırdınız.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 172). 'götürülmeye ve gömülmeye hazırlanmış ölü': ※ ***Cenazesi bugün öğle namazından sonra kaldırılacak.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 171). ※ ***Melik u ulular ser u pā birehne cenāze öŋince feryād–künān gelürler***. (Ferec 855/1451 v. 108a). 'ölü': ※ ***Cināzei ve beni gemiye ḳoydılar.*** (Ferec 855/1451 v. 44b).

⊡ Nomen actionis'ten (oluş ve kılış ismi) husule gelmiş nomen concretum (somut isim) olarak şu ânda A–B ve C–E ciltlerinden yalnız şu örnekler aklıma geliyor: ***cinaze*** / ***cenaze, cirahat*** / ***cerahat.***

cin başına 'yapayalnız, tam bir inzivada', b. ***başına***. ※ ***Evvelden cin başınıza nasıl otururdunuz siz buralarda?*** (A. Ağaoğlu 1981y s. 67).

AD. **cincar/zıncar** 'ısırgan otu' DS 975 < Gürc. ***dşandşiri*** a.m. V. Cangidze 1984 s. 48: kelime Azerî'nin Nu̯ha diyalektinde de kullanılır (ADDL 1964 s. 459). ※ ***Çalılar sıktı, böğürtlen, zıncar yabangülüne karışmış kalın bir çit oluşturmuştu.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 431).

cincik, b. ***cimcik***.

AD. **cincilis ol–** 'kaymak (toprak hakkında ve çocukların kayarak oynaması için)' K. Emiroğlu 1989 s. 63 < Yun. diyal. (***τσιντσινιζω***) (tşintşinis–tşintşinízö) fiilinin aorist şekli) 'buz kaymak' Ch. Tzitzilis 1990 s. 190.

AD. **cindal** 'kedi yavrusu' DS 977 < ?? ※ ***Öz yavru yabana atılmaz, ay kızım. Anaç tavuk cücüğüne kanat açar. Pisik cindalını, it eniğini yemez.*** (D. Akçam 1978 s. 59).

AD. **cindar/cinder** 'cinci, büyücü, üfürükçü' DS 975–976 < Fa. ****cin–dār*** a.m. [***cin*** + ***–dār*** 'malik olan, tutan', b. ***abdar*** ⊡; ***cindar*** a.m. kelimesi yazıda da vardır. ※ ***Bu hoca çok mükemmel bir cindermiş. Felek dayı ha şura, ha bura, on beş gün yol teptikten sonra cinder hocayı köyün birinde ele geçirmiş.*** (H. Aytekin 1945 s. 13).

AD. **cinde '** yamalı eski şey' DS 977 < Kürt. ***jinde*** Jaba–Justi 1879 s. 230 < Fa. ***janda*** a.m.

cinder, b. ***cindar***.

cindi, **cindilik**, b. ***cündi***.

AD. **cinel** 'yük hayvanlarına bağlamakta kullanılan yaş ağaçtan yapılmış bağ' DS 978 < Gürc. ***jinel*** a.m. V. Cangidze 1983 s. 84.

cinellen–, b. ***cinlen–***.

AD. **cinet otu** 'darı' < ?? ※ ***Çeltik ekildikten 20–40 gün sonra cinet otu adını verdikleri darı el ile kökünden çıkarılmalıdır.*** (M. Gökgöl 1937 s. 60).

AD. **cineviz/cinevüz** 'kısaboylu fakat çok akıllı adam; köse; cimri' DS 978 < ***Ceneviz*** / ***Cinviz***.

AD. **cineya/çineya** 'kuş gübresi' DS 97, 1227 < Yun. ***τζινεα*** (tzinéa) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 525. K. Karapotosoğlu 1999 no. 60 tarafından tenkit edilir.

cinfiz 'bir cins içki' < İng. ***gin fizz*** a.m. (***gin*** II ve ses taklidi kelimelerden olan ***fizz*** 'köpüklenen içki'). ※ ***Üçüncü katta cinfiz içilip kumar oynanır.*** (A. Ağaoğlu 1980d s. 9).

Cingan, b. ***Çingan.***

Cingen, b. ***Çingan.***

AD. **cingi/çingl/clngl** taş 'sert taş, granit' DS 979 < ?? . ※ ***Kara tepelerden ve kara tepelerde kararan çingiden başka kimseciklere rastlamazsın yolda***. (M. Makal 1950 s. 55). ※ ***Cezası idamlık olmasa, yolunun üstüne bir cingl kaya koyacam, kınalı götünü havaya getirecem a!*** (N. Üstün 1970 s. 230).

cingil, b. ***çlngll*** I.

cini, b. ***çini*** I.

Clnlblz, b. ***Ceneviz***.

cin ifrit şu tabirlerde: ***cin ifrit et–*** 'çok kızdırmak': ※ ***Karşındaki seninle dalga geçti mi, hiç kızmıyacaksın; bir kızdın mıydı, üstüne üstüne varırlar ve de adamı clnifrit ederler.*** (A. Nesin 1965 s. 11). ***cin ifrit ol–*** 'küplere binmek': ※ ***Bütün Çukurova bize düşman göziyle bakıyor. Bir kıl adır görmesinler, cin ifrit oluyorlar.*** (Yaşar Kemal 1971bb s. 55–56).

AD. **cinik** 'dişi' DS 980 < Kürt. (Zaza) ***cinike*** 'kadın' U. Bläsing 1995k s. 178–179.

AD. **cinlen–/cinellen–** 'öfkelenmek' < ***cin*** I + isim veya sıfattan fiil yapan ***–len*** genişlemesi, b. ***abaplan–*** ⊡. İkinci varyantın – o başka kaynaklarda bulunamadı – izahı güçtür: belki ****cinel–*** 'öfkelenmek' (***–el–*** genişlemesi için krş. ***düzel–***) diye bir fiile tekrar ***–len–*** genişlemesi ilave edilmiş, krş. çoğallaş– 'yığılışmak, kalabalık etmek' DS 1256. ※ ***Kadın böyle bir dönüyor, erkeğin kollarının altından sıvışıyor, tutamıyor erkek onu. Erkek cinelleniyor a, ele geçiremiyor ki...*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 173).

cinn/cin b.m. (âlemigayb mahlûklarından) < Ar. ***cinn*** a.m. ※ ***Ben melik-i cin ḳızıyam. Adum Rūḥ-efzāy-ı Bānū-dur.*** (Ferec 855/1451 v. 28b). ***cin akılıı/cin fikirli*** 'çok zeki, çok kurnaz': ※ ***Fikrinden çıkarmaz bunu Seyyid. Cin akıllıdır.*** (Füruzan 1981 s. 97). İnsanlar cinlerden zarar görür, onları kızdırmaktan korkar: ※ ***Cinler sizinle matrak geçiyor.*** (K. Türkmen 1959 s. 116). Bir cinin, bir kimsenin içine yerleştiği bilhassa âni

öfke nöbetlerinden anlaşılır; krş. ***cin ifrit.*** AD. ***cin otu*** 'kereviz': ※ ***Ben yemekde oṭun yėrsem, aġa, herġun eger | Garuşuḳ ġorgü ġorub uẖhuda ġorḳu çekerün.*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 42). ***cinine gitmek*** 'hoşlanmamak, sinirini bozmak' ※ ***Yalnız Selim'in cinine giden bir sey vardı: bulaşık yıkamak.*** (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 197). ***cinli*** 'çok sinirli' DS 982: ※ ***Gelgelelim mizacı limoni mi limoni, cinli mi cinli. Bazan hiç yoktan yere tutarağı tutar.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 18.6.1941).

cinnet 'delilik, çılgınlık' < Ar. ***cinna*** a.m., asıl manası 'bir cinin tahakkümü altında olmak'. ※ ***Ḳorḳmayınız, cinnet getirmedim ve çıldırmaḳ isti'dādında bir ādam değilim.*** (H.R. Gürpınar 1929m s. 248).

AD. **cinni** 'kötü ruh, cin' DS < Ar. ***cinnī*** a.m. ※ ***Biz şimdi cinniyler ėlindeyüz, anlaruŋ elindeyüz.*** (Ferec 855/1451 v. 54b).

Osm. **cinniye** 'cinninin dişisi, kadın cinni' < Ar. ***cinnīya*** a.m. (***cinnī*** + te'nis eki, Ar. müenneslik eki ***–a*** için b. âbide II ⊡). ※ ***Melik cinnīyeyile gėce gündüz 'ayşa temāşāya meşġūl, 'avratların sürriyyelerin unıtdı.*** (Ferec 855/1451 v. 88b).

cin otu, b. ***cinn***.

cins 'nevi, ırk' < Ar. ***cins*** < Yun. ***γενος*** (génos) a.m. ※ ***Sīmurġ senüŋ nesneŋ degül, senüŋ cinsüŋ benem***. (Ferec 855/1451 v. 196a). 'cins (erkek veya dişi)': ※ ***Biz de cinsi lâtiften bir iki ahbap getirelim, bir âlemiap yapalım.*** (S.M. Alus 1934 s. 305). 'asıl, soy': ※ ***Sen babanın has oğlu olduğunu daha şimdi isbat ettin. Cinsini sevdiğimin nasıl da cinsine çekmiş***! (A. Nesin 1961z s. 11). 'çeşit': ※ ***Sevdiği erkeğe en az bir aile kadını kadar sadık kalabilecek cinstendi.*** (B.G. Güney 1953 s. 53). (sıfat) 'halis, safkan; iyi cins, âlâ': ※ ***Cins kediler ölüsünü göstermezler.*** (N. Cumalı 1970 s. 166). ※ ***Bu piliçler cins horoz değil. Cins olsalar talime ne hacet?*** (H.R. Gürpınar 1934 s. 69). ※ ***Cins bir nutukçu dilerse, "Basın Balosuuu!" derken sesini öyle bir titretir, alçaltır yükseltir ki, bütün dinliyenleri hüngür hüngür ağlatabilir.*** (A. Nesin 1960a s. 63). (Argo) 'garip, tuhaf, başka türlü, normal değil': ※ ***Allah Allahı cins misin beybaba, yahu? Çattık ha! Yoktan anlar mısın, yoktan? Bak, yığınla iş var daha***. (N. Ay 1991 s. 56). Türkçe'nin morfolojisinde basit (eksiz) isimle sıfat arasında fark olmaması için b. ***baba*** I ⊡. EOsm. 'mal, kıymetli şeyler (paradan başka)': ※ ***Ferruḫ–rüz durdı, ḳaṣrı bulduratdı, naḳd u cins bulduġın çıḳardı.*** (Ferec 855/1451 v. 42a). ※ ***Naḳd u cinsden al ne kim göŋlüŋ diler***. (M. Adamović 1994 [1368–86] s. 45 no. 203). EOsm. ***cinslik*** 'cinsiyet': ※ ***Hem cinslik odı, yigitlik odı muḳtażāsı taŋrınuŋ ḳażāsına muvāfıḳ düşdi***. (Ferec 855/1451 v. 195b).

EOsm. **cinsiyet** I 'aynı cinsten olma mahiyeti, cins veya ırk eşliği' < Ar. ***cinsīya*** a.m. Ar. ***–iyet*** eki için b. ***aciliyet*** ⊡. ※ ***Melik[–i cin] güldi, eyitdi: "Ey ġulām! Ben ādemī–zādı nėderem. Cinsiyyet–dür 'illet–i żam olan.*** (Ferec 855/1451 v. 59b). 'erkek cinsinden mi, kadın cinsinden mi olması': ※ ***Dominolar kimliği, cinsiyeti gizlerdi.*** (N. Bucak 1994 s. 64).

cinsiyet II 'cinsî münasebet, cinsî ihtiyaç' < Ar. ***cinsīya*** a.m. ※ ***Kolejdeki öğrenciliğinde, Freud okumuş, cinsiyet konusunda gereğinden fazla önem vermişti bir süre.*** (S. Soysal 1979ye s. 198). ※ ***Artık dünyanın her yerinde din, dil, ırk ayrımı olmadan insanlar âşık olabi-***

liyorsa, cinsiyet ayrımı olmadan da âşık olmak kabul edilmeli ve yaşanmalı. (M. Mungan 1996 s. 362).

Cinviz, b. ***Ceneviz***.

cip I/cib 'bir tip Amerikan arabası' < İng. ***jeep*** < ***G.P.*** a.m. (***general purpose*** "her türlü iş için" kelimelerinin kısaltılmışı, b. ***afro*** ⊡). İkinci Cihan Harbi zamanında icat edildi. ※ ***Cip durdu. Şöför artık bir daha bu arabayı hiç kullanmayacakmış gibi, direksiyonu bıraktı. Sanki, cibin işi sonsuzca bitmişti.*** (N. Üstün 1970 s. 53).

AD. **cip II/cib** 'büsbütün, çok' DS 983 < ?? ※ ***Bizim oğlan cip sakarlandı bu yıl. Bıldır çelllk gibiydi.*** (Orhan Kemal 1954b s. 7). ※ ***Avratların da yaşlılığı da cip beter oluyor.*** (Yaşar Kemal 1955i II, 213). 'hep': ※ ***Ah o ayı misali imama da, tuhaf, cib maskara; onu duydum duyalı gülüp duruyon.*** (Feraizci–zâde 1979 s. 70). ***cipten*** 'hepten, büsbütün; gerçekten' DS 983: ※ ***"Gözlerin heç farketmiyor mu gayri?" — "Uzaktan olursa heç farketmiyor ... Bir gün gelecek, cipten görmez olacağım."*** (F. Baykurt 1961o s. 80). EOsm. ***cip yalıncak*** 'çırılçıplak' TS 903: ※ ***Dėdi: Bir gün bir yetīm gördüm nāgāh, | Çib yalıncaḳ. "Ḳarnum aç" dėr, ḳılur āh.*** (Gy. Németh 1919 [15. yüzyıl] s. 157).

cips 'ince çubuk ya da ince yuvarlak dilimler şeklinde kızartılmış patates' < İng. ***chlps*** a.m., asıl manası 'yongalar'; (/***ç***/ > /***c***/) değişimi Türkçe'de husule gelmiştir; sondaki /***s***/ İngilizcede çoğul ekidir, Türkçe'de bu fonksiyonu yoktur (çoğulu ***cipsler*** olur), krş. EİNg. ***cakes*** > Alm. ***Kecks***, İng. ***ralls*** > Rus. ***reis***. ※ ***Bardak konur konmaz, küçük bir tabak cips, ayıklanmış şam fıstığı, tuzlu badem de beraber konuyordu.*** (Ç. Altan 1976v s. 11).

Osm. **cir** 'yevmiye, günlük nafaka' < Fa. < Ar. ***cīra*** a.m. (/***cyr***/ kökünden). ※ ***Şefḳat ėdüben bıraġur encīri, | Şeh ḳulına nėte kim vėrür cīri*** (metinde: çeri). (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3282). Başka kaynaklarda bulunamadı.

Osm. **cirahat/cerahat** 'yaralama; yara' Meninski 1680 I, 1594 (Meninski'ye göre ***cerahat*** varyantı "halk dili"dir) < Ar. ***cirāḥa*** 'cerrahlık' [/***crḥ***/ 'yaralamak' kökünden, nomen actionis'ten (oluş ve kılış ismi) husule gelmiş nomen concretum (somut isim) için b. ***cinaze/cenaze*** ⊡]. ※ ***Cerāḥatleri var-ldl.‿Hoş oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 184b). ※ ***Bir göŋlek pārelediler, clrāḥatlerüml baġladılar.*** (Ferec 855/1451 v. 98a). 'irin' ※ ***Kan ve cerahat saçarak yürüyen yaralı bir lânetli yaratıktım şimdi.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 122). ***cerahat et–*** 'yaralamak': ※ ***Bunca māhpeyker yigitleri cerāḥat ėtdüŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 137b). ※ ***Eger ādem cirāḥat eyleseler şerʿan diyeti alınub ṣāḥibine vėreler.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 121).

ciranta (bankacılık terimi) 'bir senedi ciro eden kimse' < İt. ***girante*** a.m. [***glrare*** 'çevirmek' fiilinin etken fiilsıfatı (participium activum)]. İt. ***ante/-ente*** eki için b. ***acenta/acente*** ⊡².

Osm. **ciraye** 'günlük nafaka, tayın' < Ar. ***cirāya*** a.m. ※ ***İki pāre milk köyi oşde ḳabālesi senüŋdür. Daḫı her ayda cirāye vu müşāhere māyaḫtācı muʿtemed degüreler.*** (Ferec 855/1451 v. 68b). ※ ***Eŋ ednāsı aʿlādan aʿlā vaẓīfeler ve cirāyeler almışdur.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 175).

cirbe, b. ***cırba***.

circan, b. ***cardın***.

circir, b. ***carcur***.

AD. **cirenk** 'ana arktan ayrılan büyük ark' DS 985 < Erm. ***çrank'*** a.m. M. Ohannessian 1925 s. 832.

cirik, b. ***cırık*** II.

cirit 'bir oyunda atlıların birbirinin üstüne attığı değnek; atlıların bu değneklerle oynadıkları oyun' < Ar. ***carīd*** 'bu oyunda kullanılan değnek', asıl manası 'yaprakları koparılmış palmiye dalı', Ar. ***1ā2i3*** kalıbı için b. ***âbid*** ⊡. ※ ***Amanın da amanın, tüm kasaba köprünün yanına toplanmış, dersiniz düğün var, dersiniz cirit var. Kasabaya eğlence gerek.*** (M. İzgü 1993 s. 158).

AD. **cirleş** 'güzel kokulu küçük bir kavun cinsi' Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 42 < ?? ※ (masal tekerlemesi) ***Enteşten, menteşten, üç oğlan çıktı cirleşten.*** (a.y.), Başka kaynaklarda bulunamadı.

cirmık, b. ***cırmık***.

ciro (ticaret terimlerinden) 'bir çekin arkası imzalanarak alacaklısı tarafından bir başkasına çevrilmesi' < İt. ***giro*** a.m., asıl manası 'daire' [Lat. ***girus*** < EYun. ***γυροç*** (giros) a.m.]. ***ciro et-*** 'çeki, arkasını imzalayarak başkasına çevirmek': ※※ Mecazî manada 'havale etmek': ※ ***Önce Selâhattin Bey kullanmıştır da bir eyyam sonra ağabeyine ciro etmiştir.*** (Kemal Tahir 1955s s. 216).

AD. **cirşane** 'içi yivli büyük tüfek' DS 986 < ***şeşhane***; /***r***/ sesinin epenthesis'i (kelime içinde ses türemesi) bir nevi hypercorrection'dur (aşırı doğruculuk), b. ***alengilli/alengirli*** ⊡.

AD. **cisen cisen/cisil cisil/cisim cisim (yağ-)** 'ince ince (yağmur hakkında)' DS 986 < ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) ve ses taklidi tabirlerden (***-il*** ve ***-im*** ekleri ve ikizleme (gemination) ve ***cisele-*** (a.y.) fiilinin tesiri. ※ ***Yağmur cisim cisim düşüyordu. Daha ıslanmamış dalları, çalı çırpıyı bir kucaklayışla aldı, mağaranın ağzına yığdı.*** (Tarık Dursun K. 1959 s. 83).

cism/cisim 'vücut, beden' < Ar. ***cism*** a.m. ※ ***Ėrişdüm çün ol āstāna | Ṣafā geldi vu ferḥān cism u cāna.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 147). 'güneş, ay, yıldız gibi gök cisimleri': ※ ***Uzayda gezinen cisimler gibi birbirine yaklaşıyor ve birbirinden uzaklaşıyor insanlar.*** (E. Atasü 1996 s. 201). 'şekilli ve az çok katı bir şey': ※ ***Yine onu, fakat bu sefer en küçük hatlariyle, elle tutulabilecek bir cisim kadar canlı ... görür gibi oluyorum.*** (B.G. Güney 1953 s. 22).

Osm. **cismaniyet** 'vücutça görünüş' < Ar. *****cismānīya*** a.m. Ar. ***-iyet*** eki için b. ***aciliyet*** ⊡. ※ ***Küçük ḳıṭʿada aʿżāsiyle berāber ġayrı-mütenāsib boyu bütün cismānīyetine bir ʿadem-i nisbet veriyordu ki ġarīb olduğu içün leṭāfetden ʿārī degildi.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 58). 'şahsiyet': ※ ***Lākin bunda semʿ içün bir luṭf-i müsiḳīden ziyāde bir żiyāfet-i naẓarīye vardı: onuŋ bütün cismānīyeti maʿānī'-i müsiḳīyeniŋ bütün nikātini taʿḳīb edersek güyā bu besteye bir güfte-i nā-şenīde ʿilāve ederdi.*** (a.e. s. 36).

AD. **cisir** 'dam için kullanılan kalın, iri ağaçlar' DS 986 < Ar. (Suriye diyal.) ***císır*** a.m. (asıl manası 'köprü') A. Barthélemy 1935 s. 112.

AD. **cit/çit** III 'çuval' DS 1241, TS 175 < ?? ※ ***Patla, kara domuz! Daha güz çıkmadan bitirdin bir çit samanı. Boşan da semerini ye, emi!*** (F. Erdinç 1955 s. 114). ※ ***Beş çit saman yakılmış orada...*** (M. Başaran 1962 s. 52).

AD. **citar**, b. ***katar***.

citdaş, b. ***çetdaş***.

citti bitti, b. ***ciddi–biddi***.

civan 'genç ve yakışlı (kimse)' < Fa. ***cavān*** 'genç (erkek), delikanlı'. ※ ***Pırıl pırıl gelinlik duvağlyle geçen sene bir cıvan kız da ben gördüm. Ah Afifem yavrum ah!*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 11). ***civan kaşı*** 'örgü ve dokumada bir nakış örneği' DS 987, H.Z. Koşay 1944. ***civan kaşı kundura*** 'eskiden delikanlıların giydikleri burnu kesik ayakkabı' DS 987. ***civan kaşı sarık*** '18. asırda bir kadın başlığı modası': ※ ***Bir civān ḳaşı sarıḳ başında, | Böyle on dörde gire yaşı-da.*** (Enderunī Fāżıl Beg 1286 s. 127). Krş. ***cüvan***.

civanmerd/civanmert 'mert yaradılışlı' < Fa. ***cavān–mard*** cesur bir genç, yiğit delikanlı; cömert bir genç adam', Krş. ***cömerd/cömert***, ***cüvanmerd.***

civar 'etraf, yöre' < Ar. ***ciwār*** a.m. (/***cwr***/ kökünden). ※ ***Gece, Düzce civarındaki bir köyün loş ve duman dolu bir odasında karnını doyurdu***. (T. Buğra 1964 s. 15). (sıfat) 'yakında olan, komşu': ※ ***Kocasının iş münasebetiyle bir kaç gün için civar kazalardan birine gitmiş olması aksiliğine eseflenlyordu.*** (K. Bilbaşar 1943d s. 50).

civarina/cıvarna (gemici dili) 'durgun havalarda zaman zaman esen rüzgârlarla su yüzünde hasıl olan meyvecikler' L. Gürçay 1943 s. 91 AD. 'hortum; rüzgârla karışık yağmur, kar fırtınası! DS 942, 987 < İt. (Venedik diyal.) ****clavarina*** a.m., asıl mana 'oğlak' Kahane–Tietze 1958 no. 198).

civatoz 'deniz böceği, Cardium edule' < Yun. ***αχηβαδες*** (ạhiváḍes) (çoğul) a.m. Yun. müzekker eki ***–os*** için b. ***aforos*** ⊡[1]. ※ ***Onun en çok tuhafına giden civatozlardı. Kabuğlyle ateşin üzerine oturunca kıpkırmızı bir dil çıkardı.*** (Reşat Enis 1945 s. 161). Krş. ***aşivada/aşvades, şıfata.***

AD. **civcer/cicer/civcür** 'küçük tulum' DS 58, 987, TS 776 < ??.

civciv I b.m. (yumurtadan yeni çıkmış tavuk cücüğü) < ses taklidi kelimelerden; çağrıldıkları seslenmeden ismini alan ehlî hayvanlar için b. H. Eren 1952 s. 134–137. ※ ***Kerim alıştığı üzere, bağdaş kurularak yemek yeme âdetini "Çingenece bir yemek yiyiş" diye kötüledi. Babası "Civciv çıktığı kabuğu beğenmez" diye her zamanki darbı meselini söyledi.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 50).

civciv II 'heyecanlı faaliyet, telâş' < belki ***civciv*** I. ※ ***Güz zamanı köy bir civcive girdi. Yeni sığırlar için türlü lâf çıktı.*** (F. Baykurt 1967a s. 282) ***civcivlen–*** keskinleşmek, şiddetlenmek': ※ ***Sıcak iyice civcivlendiği için onlar da çardağa çekilmişlerdi.*** (C. Tuncer 1960 s. 84). ***civcivli*** 'hareketli, telâşlı': ※ ***Günün en civcivli vaktiydi.*** (S. Birsel 1961 s. 80). ※ ***Diyeceğim güzel yerdir Akçay. Ege'nin en civcivli köşesi. Onun pırıltısından, seslerinden senin de bir parça düşer gönlünce.*** (M. Başaran 1964 s. 54).

civcür, b. ***civcer***.

AD. **civelek** I/**cibelek** 'canlı, oynak, neşeli ve sokulgan; geveze' DS 954, 988 < ?? ※ ***Kız da çok civelek bir şeydi.*** (S. Şengil 1990 s. 47). ※ ***Eski Dahiliye nazırlarından Sait Efendi de çakır pençe bir konuşmacı, bir cibelekmiş.*** (S. Birsel 1995 s. 17–18).

Osm. **civelek** II 'çok genç yeniçeri' M.Z. Pakalın 1946 I, 297 < ***civelek*** I. ※ ***Civelek Ḥüsnü Üsküdar iskelesinde ḳayıḳçılıḳ ėder idi.*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 33). Yeniçeri teşkilâtına dair olan eski metinlerde kelimeyi bulamadım, fakat 16. asırda kendi sürüsü olmayan göçebelere bazı yerlerde böyle denirmiş: ※ ***Ḳoyunu olmayub ṣadāḳāt–ı nās–ile geçinür olan fuḳarāsından ki anlara ayrancı ve civelek dėyü ta'-bīr ėderler, otuz üçer aḳça ṭaleb olınurmış.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 81–82).

civga, b. ***cıvga***.

AD. **civgar/çıvgar/çivgar/zilkar** 'yedek koşulan at, tek atlı arabaya bir at daha bağlama, öküz çifti' DS 988, 1199, 4387 < Yun. ***ζευγαρι*** (zevgári) 'koşum' A. Tietze 1955 no. 76. ※ ***İki öküz ḳoşulan 'arabadan ikişer aḳça ve çivġarludan dörder aḳça alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 283). ※ ***Çok yüklü olan arabalar çıvgarsız çekilemediği için kervan burada fazlaca vakit kaybetti.*** (Z. Yamaç 1956 s. 63).

AD. **civil** 'peyniri yağda pişirerek yapılan yemek; yağı alınmış sütten yapılan peynir' DS 989 < Erm. (diyal.) ***çivil*** < Gürc. ***çvili*** a.m. U. Bläsing 1995 s. 43–45.

civil civil, b. ***cıvıl cıvıl***.

civilde–, b. ***cıvılda–***.

AD. **civildek** 'ince sesle konuşan' DS 989 < ***cıvılda–/civilde–*** + fiilden sıfat yapan ***–k*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***Veysel kardaşımın düzeni eyi. Karısı da bir civildek suna.*** (F. Baykurt 1971c s. 272).

AD. **ciya/ciyakela** 'solucan' DS 990, 1249 < Gürc. ***çiyaḳela*** a.m. V. Cangidze 1984 s. 48.

ciyak ciyak, b. ***cıyak cıyak***.

AD. **ciyan/çiyan** 'meyvelerde olan kurt' DS 990, 1249 DS < ***çiani*** a.m. V. Cangidze 1984 s. 48.

ciycek, b. ***çiçek***.

AD. **ciye** I 'kıvılcım' < Yun. diyal. ***τζια*** (dzía) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 126.

AD. **ciye** II 'büyükanne; hala, teyze; görümce; abla' DS 957 < Yun. ***θεια*** (ṯía) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 138 hala, teyze'.

ciyer, b. ***ciğer***.

AD. **ciz–** '(ipe) dizmek' DS 992 < ***diz–***; /***d***/ > /***c***/ değişimi için b. ***bacaluşka*** ⊡. ※ ***Kardeşlerine "Bu devleri ben öldürdüm", diyor. Devlerin kulaklarını bir ipe ciziyor.*** (M. Tuğrul 1969 s. 331).

(Halk dili) **cizgarı** 'büyücü kadın' < ***cadı-karı/cazu-karı.*** ※ ***Grup ḥālinde olduḳları zamān, sāzıŋ yanı başına cizġarı denilen eŋsiz, müstaṭīlī, ibtidā'ī bir kemān ile bir de sanṭūr gelir.*** (Aḥmed Rāsim 1926 s. 255).

cizik, b. ***cızık***.

ciziktir-, b. ***cızıktır-***.

cizlam, b. ***cızdam***.

cizvi, b. ***cüzvl***.

Cizvit, b. ***Cezvlt***.

cizvit, b. ***jesvlt***.

Osm. **cizye** 'Müslüman devletlerde Müslüman olmayanlardan fert başına alınan vergi' < Ar. ***cizya*** a.m. [/***czy***/ kökünden]. ※ ***Ve ilvā'-i mezbürede vāḳi' olan keferenüŋ emr-i hümāyün ile her neferine ḳırḳar pāre ki seksener 'os̱mānī olur cizye ta'yīn olınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 230).

cof, b. ***coh***.

EOsm. **cogi** 'Hind fakiri' < Fa. ***cōgī*** F. Steingass 1930 s. 378 < Sansk. ***yōgīn*** a.m. K. Lokotsch 1927 no. 2169, Hobson–Jobson 1968 s. 461–462. ※ ***Ne-ḳadar ki Hindüstānda ṭabiyb-i ḥāẕıḳ ve covgiy-i ṣādıḳ var-ise getürdüm, kimse çāre ėdemedi.*** (Ferec 855/1451 v. 39b).

coğrafya b.m. (yer yüzü bilimi) < Türkçeye 19. asırda ya Ar. ***cuġrāfiyā*** a.m. vasıtasıyla yahut da doğrudan doğruya İt. ***geografia***'dan girmiş olan terim EYun. ***γεωγραφια*** (geōgrafía) a.m. kelimesine dayanır. [***gê*** 'dünya' ve ***grápheln*** 'yazmak']. ※ ***Ben ne tarih hocasıyım, ne de coğrafya.*** (Nâzım Hikmet 1930 s. 59). ※ ***Coğrafya öğretmeninden öğrendiği herşey bir bir kafasındaydı.*** (S. Yumer 1955 s. 72).

coğru-, b. ***çoğru-***.

coğuk boğuk** 'işitilmesini istenmediği için sesi alçaltarak' < yazarın icadı (ya da ***boğuk boğuk yerine bir dizgi hatası mı?) ※ ***Neveser, Schwester Magda'yla "Tante Ulrike"nin, coğuk boğuk, Almanca geliştirdiklerl evlenme dedikodularından, fırsat buldukça kopup, Doktor Schlosser'in söylediklerine kulak kabartıyordu.*** (A. İlhan 1988 s. 216).

AD. **coh/cof** 'cömert, eli açık' DS 994–995 < Erm. ***co̱h*** 'zengin' M. Ohannessian 1925 s. 543. Belki de ***cohu/cofu*** 'gösterişli, görkemli', ***coh*** 'gamsız, şen', ***cog*** 'usta, maharetli' a.y.

cohcohun, b. ***cahcahun***.

cok/cuk 'aşık oyununda aşığın istenilen biçimde oturması hâli' DS 1011 < ?? geniş sahada yaygın kelime (Erm. ***cog***, Rus. ***jo̱h*** 'aşık') fakat aslı belli değil. Krş. ***clk/çik*** 'aşık kemiğinin çukur tarafı' ve Kalm. ***sayä*** b. G. J. Ramstedt 1935, s. 343. ※ ***Kimseye göstermeden aşık kemiğini atarsınız cuk oturursa tasvip buyurursunuz.*** (Musahipzade Celal 1936kd s. 54). ***aşığı cuk otur-*** 'işi çok olumlu bir biçim al-' (TüS 1988 s. 97): ※ ***Masal etme, gene aşığın cuk oturdu.*** (M.Ş. Esendal 1958 II, 53). Aşığın diğer yüzleri için b. ***alçı*** II ve ***aşı*** III, ***bök/böke***, ***döve*** ve ***tök***.

cokey 'yarış atının binicisi' < İng. ***jockey*** a.m., asıl manası 'delikanlı, uşak' (***Jock*** (***Jack*** adının İskoçya diyalektindeki şekli) + küçültme eki. ※ ***At sahiplerinin o haftaki düşüncelerini, jokeylerin niyetlerini, atların sağlık durumlarını hesaplar.*** (S.K. Aksal 1956 s. 39).

RD. **col-** 'gelmek' < ***gel-*** > Batı Rumeli diyal. ****göl-*** > ***col-*** [/***g***/ > /***c***/, /***ö***/ > /***o***/ (ms. ***göl*** > ***col***)]. ※ ***Hemen kız saraya colunce, babasına neler anladığını diverır.*** (N. Hafız 1985 s. 193).

AD. **colab** 'temiz, duru su' DS 995 < Ar. ***culāb/cullāb*** < Fa. ***gul–āb*** 'gül suyu; hoşaf'. Krş. ***colaf, cüllâb***.

AD. **colaf** 'şerbet, hoşaf' DS 995 < ***colab***.

columbudak, b. ***combalak***.

AD. **comart** 'eli açık, cömert' DS 996, b. ***cömerd/cömert***. ※ ***Bir lekes, bir comart arhadaş olmışlar.*** (M. Räsänen 1933 s. 78).

AD. **combak** 'küçük göl' DS 997 < ?? ※ ***Combakta çocuklar çimiyorlardı.*** (H. Aytekin 1965 s. 16).

AD. **combalak/cumbadak/columbudak** 'takla' DS 997, TS 777 < ses taklidi ve ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) kelimelerden, bu kelimelere takılan ***–adak/ –edek*** genişlemesi için b. ***cartadak*** ⊡. Ch. Symeonidis 1973 no. 217'de ***tumbala*** varyantını, G. Meyer 1893'e göre İt. ***tombolo'***dan gelen Yun. ***τομπαλα*** (toúmbala) 'takla' ile mukayese eder. ※ ***Demir kapı aralanır aralanmaz, özgürlüğe atlayıp bir combalak aştı İbram Ali.*** (İ. Balaban 1968 s. 49).

AD. **combaz** 'başın tepe kısmında bırakılan uzun saçlar, perçem' DS 997 < ?? ※ ***Bir âdem suya düşmüş olup, birisi kurtarmağa seğirtmiş ve eline başı rast gelmekle combazından tutmuş ise, meğer perukâ imiş. Elinde perukâ kalmış ve âdem boğulmuş.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 710).

combo 'orkestra, bando' < İng. ***combo*** (***combination*** kelimesinden kısaltma). Baştaki /***c***/ Türkçe'ye göre telaffuz edilmiştir, b. ***arp*** ⊡. ※ ***Beş kişilik, Brezilyalı bir combo belirmiş, hafif bir müzik çalıp söylüyorlardı.*** (N. Eray 1986 s. 46).

AD. **comfur/compur/cumbur** 'topluluk, toplantı' DS 997–998, 1016 < ***cumhur***.

AD. **con** 'çavdar' DS 998 < Erm. ***con*** a.m. R. Dankoff 1995 no. 470.

AD. **concolos**, b. ***koncolos***.

congalamas, b. ***cangalaboz***.

AD. **congalaz**, b. ***koncolos***.

Coni 'Amerikalı için alay sözü' < İng. ***Johnny*** 'küçük John' (erkek adı, Tk.deki şahıs isimleri için b. ***Abbâs yolcu*** ⊡). ※ ***Öğleden sonra tüm Amerikalı deniz erleri Kapalıçarşıya doluşmuşlardı. Coniler kahkahalar atıyorlar, konuşuyorlar, dükkânlara girip çıkıyorlardı.*** (N. Eray 1994 s. 96).

coni (yankesiciler argosu) 'büyükler tarafından çalıştırılan yankesici çocuk' (Y. Ertunç 1982 s.18) < İng. ***Johnny*** 'küçük John' (erkek adı).

(Argo) **conkikirik** 'İngiliz' F. Develliоğlu 1959 s. 75, H. Aktunç 1990 s. 66 < İng. ***John*** 'çok yaygın bir erkek adı' (Tk.deki şahıs isimleri için b. ***Abbâs yolcu*** ⊡) ve ***kikirik***.

conta I 'su geçirmezliğini temin için araya konan kauçuk veya katran parçası' < İt. ***giunto*** a.m.

conta II/**cunta** I (gemici dili) 'yan yana gelen iki sac levhasını yekdiğerine bağlamak için kullanılan parça levha' L. Gürçay 1943 s. 96 < İt. (Venedik diyal.) ***zonta*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 719.

cop 'cirit oyununda kullanılan kısa değnek' DS 999 < Fa. ***çöb*** a.m. /***ç***/ > /***c***/ değişimi için krş. ***cihar.*** ※ ***Gelin alındı. Alay giderken kasabadan biraz uzakça bir yerde, bir ufak köprü başında, kasaba delikanlıları alayın önünü kestiler. Hepsinin ellerinde uzun sopalar, coplar vardı.*** (M.Ş. Esendal 1958m s. 92–93). 'polis sopası': ※ ***Copunu kaldırdı, geldiği o büyük caddeyi gösterdi.*** (M. Güler 1990 s. 140). ※ ***Üç gün birine dayak atmazsam, dördüncü günü canım istiyor, başlıyorum bu kez cobu şap şap kendi avucuma vurmaya.*** (M. İzgü 1993 s. 15). ***copla-*** 'copla dövmek': ※ ***Dün burada yine elli beş öğrenci coplandı.*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 24).

cora, b. ***cura*** I.

(Argo) **corcak** 'çocuk' F. Steinherr 1932 s. 184 < ?? Başka kaynaklarda bulunamadı.

cornal (gemici dili) 'gemi jurnalı' < İt. ***giornale*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 331.

corum 'balık akını; uskumruların büyük balıklardan korkarak sahile sığınması hâli' DS 1003 < ?? çoğu balıkçılık ıstılahları gibi kelimenin Yun. dan geçmiş olması muhtemel, fakat sesçe uyan Yun. (Karadeniz diyal.) ***τζουρωμα*** (tzúrōma) 'tükeniş' (A.A. Papadopoulos 1961 I, 393) mana itibarıyla çok uzak. Kelimenin manası için M. Mikhaílov 1930 s. 22 şöyle diyor: "Se prononce au moment de la pêche où l'on tombe subitemet sur la poisson en tas." ※ ***Ḳıyıya çekilmiş sandallar yavaş yavaş karla örtülecek. Gitgide soğuyan yüzey suları damar damar, oluk oluk akaklar bularak balık corumlarının çekildiği kuytulara sızacak.*** (B. Karasu 1979 s. 15–16). ※ ***Balık curum halinde.*** (S.F. Abasıyanık 1944me s. 136).

RD. **coslat–** 'cızlatmak' < ses taklidi kelimelerinden. Ses taklidi isimden fiil yapan ***–la–*** genişlemesi için b. ***ağla–*** ⊡. ※ ***Bilmem kaç kere kurşun coslattırmışlar, Salih hocaya perileri yaktırmışlar... muska tütüzlettirmişler.*** (H. Karahüseyin 1957 s. 56).

coş– 'kızgınlık göstermek, yeşillenmek' < Fa. ***cüşīdan*** 'kaynamak' fiiline şeklen ve mana hususunda çok yakındır, üstelik /***c***/ ile başlayan fiiller BSTTk.nde çok nadirdir (***coş–***'dan başka sadece ***cay***– ve ***cıvı–*** vardır); lâkin ünlüsü kısa (Meninski 1680 I, 1678 onu ***cüşmek*** ve sıfatını ***cüşkun*** şeklinde veriyor!) ve Türkçeye yabancı bir kökten gelmiş genişlemesiz (krş. ***butur-a-mak, harc-a-mak***) yegâne fiildir (Meninski'nin kaydettiği fakat başka kaynaklarda bulamadığımız ***badanamak*** ve keza şüpheli olan ***bıtır–*** ve ***çabuk–*** fiillerinden sarfınazar edersek). ***coş–*** fiili aynen Az. Tk.nde de mevcuttur. ※※ 'heyecana gelmek, galeyana gelmek, hararetlenmek, aşka gelmek': ※ ***Coşamıyordum, coşkunluklara bırakamıyordum kendimi.*** (N. Üstün 1970 s. 142). 'dili çözülmek, hararetle konuşmaya, müdafaa etmeye başlamak': ※ ***Fransız şairi coştu. Vatanı o müstebiddin pençesinden nasıl kurtaracaklarını anlatıyordu***. (Fazlı Necip 1930 s. 30).

coşgun/coşkun 'kızgın hâle gelmiş (hayvan), kösnük' Meninski 1680 I, 1678 < ***coş–*** + fiilden sıfat yapan ***–gun/–kun*** eki, b. ***akkın*** ⊡. 'coşmuş olan, heyecanlı': ※ ***Tarafların coşkun teşvikleriyle ilk yarışma başlıyor. Murat Öğretmen'in Pembe-Kurt'u büyük bir hiddetle toprağa saldırıyor.*** (K. Bilbaşar 1953 s. 27).

(Argo) **covino** 'şık' M. Mikhaïlov 1930 s. 22, F. Devellioğlu 1959 s. 75, H. Aktunç 1990 s. 66 < İt. ***giovine*** 'genç'.

AD. **covuk** 'şemsiye teli' DS 842 < Erm. ***caġ*** 'ince çubuk' + küçültme eki, U. Bläsing 1992 no. 17, R. Dankoff 1995 no. 444.

coy– 'kaybetmek; yok etmek, imha etmek' DS 1004, R. Dankoff 1991 s. 23 < ***yoy–*** fiilinin bir Kıpçak Türkçesi varyantı.

coyıl–/coyul– 'yok edilmek, yıkılmak' R. Dankoff 1991 s. 24 < ***coy–*** fiilinin passivum (edilgenlik) hâli; ***yoyul–*** fiilinin bir Kıpçak Türkçesi varyantı.

coyt– 'kaybetmek' DS 1004 < ***coy–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli (b. ***acıt–*** ⊡); ***yoyut–*** fiilinin Kıpçak Türkçesi varyantı.

coyul–, b. ***coyıl–***.

AD. **cöğen**, b. ***çöğen***.

AD. (Gelibolu diyal.) **cömer–** 'bakakalmak' R. Dankoff 1991 s. 24 < krş. ETk. ***çömerük*** 'gözleri zayıf ve çapaklı olan (kimse)' Clauson 1972 s. 424 ?.

cömerd/cömert 'eli açık' Meninski 1680 I, 1684 < Fa. ***cü–mard*** < ***cuvān-mard*** a.m. ※ ***Engin, babasını bugünkü kadar zengin ve cömert hiç görmemişti. Ne isterse babasının alacağını sanıyordu.*** (K. Bilbaşar 1953 s. 69). Krş. ***civanmerd***.

cöng/cünk/cüng 'bir çeşit büyük gemi' Meninski 1680 IIII, 6029 < Fa. ***cüng*** < Malay. ***cong*** a.m. ※ ***Bir ulu cünge girdük, ḫurrem u ḫandān, āsü-de bir ay gitdük.*** (Ferec 855/1451 v. 32b). ※ ***Bunda fetḥ oldı yine bir niçe cüng.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 45). 'halk şairlerinin, şi-irlerini not etmek için kullandıkları uzunlamasına ciltlenmiş defter' Meninski 1680 I, 1663 < ***cüng***; 'gemi'→'defter, kitap' mana değişimi için krş. ***sefine.*** ※ ***Şeh-nāmesindeki meşhür olan ebyātı bunlardur ki īrād olundı; cönglerde ve mecmüʻalarda ancaḳ bunlara dest-res bulundı.*** (ʻĀlī 1994 [1591–99] s. 240).

cörten, b. ***çortan***.

Osm. **cu** 'açlık' < Ar. ***cüʻ*** a.m. (/***cwʻ***/ kökünden). ※ ***Ḳāʻide-i maʻhüdca ac eve gelür. Cüʻ odı nihādında müştaʻil olmış.*** (Ferec 855/1451 v. 57a).

cubbadak, b. ***cuppadak***.

AD. **cubi** 'çeşme tıkacı' DS 1009 < Yun. (Karadeniz diyal.) ****τζουπι*** (****tzupí***) < EYun. ***στυππειον*** (styppéion) 'üstüpü' Ch. Tzitzilis 1987g no. 497.

AD. **cubur** 'üzüm posası' DS 1009 < Yun. ***τσιπουρο*** (tsípuro) a.m. A. Tietze 1955 no. 274; krş. ***cibre***.

AD. **cucuk/cücük** I 'civciv' DS 1021–23 < civcivleri çağırırken kullanılan ***cü cü*** (DS 1021) seslenmesinden ve esasen kendi çıkardıkları veya anne-lerinin çıkardığı seslerin taklidinden. U. Bläsing 1992 no. 1'e göre aslı Erm. ***cucik***'dir, (R. Dankoff 1995 no. E132'ye de bakınız.) fakat onoma-topoetica'da aslı tespit etmek güçtür. Krş. ***civciv, cüce***. ※ ***Bu cücük iki üç günlükken bu şehirde bir kıtlık olmuş. Öyle bir kıtlıkmış ki cücüklerine yedirecek bir nebatat bulamamışlar.*** (S. Sakaoğlu 1973 s. 576).

AD. **cucuk/cücük** II 'soğanın tohum veren uzun, sert yaprağı' DS 1023 < ***cucuk/cücük*** I ※ ***Bol soğanlı yumurta salatası amma hep soğan***

cucuğunnan. (İsmail Galip 1932p s. 17). ***cücüklen-*** 'filizlenmek' DS 1024: ※ ***Ben cücüklenmiş sovan başı değilim. Bu memleketin belediye reisiyim!*** (C.F. Başkut 1956 s. 8).

cuçuk veya ***çüçük*** 'erkeklik organı' F. Argenti 1938 s. 73. Çocuk dili olabilir, b. ***adda git-*** ⊡. Başka kaynaklarda bulunamadı.

Osm. **cud** 'eli açıklık' < Ar. ***cüd*** a.m. (/***cwd***/ kökünden). ※ ***Heme-i cihān, kehān u mihān, cüduŋuz zebiybidür, ʿaṭāŋuz ʿayālidür.*** (Ferec 855/1451 v. 14a).

AD. **cudam** 'beceriksiz; kötü; yaramaz, sakat pis ve çirkin' DS 1009, K. Emiroğlu 1989 s. 64, L. Bonelli 1899 s. 367 no. 330 < Ar. (Suriye diyal.) ***jdām*** 'daülfil' < Ar. ***cuḏām*** 'cüzam' A. Tietze 1958 no. 33: mana gelişmesi için krş. Ar. ***ḥaṣba*** 'kızamık' > Tk. ***haspa*** 'nazı zor çekilen kadın veya kız', Ar. ***miskīn*** 'fakir, dilenci' > Osm. 'cüzamlı' ve Türkçe'de ***yumurcak*** 'veba çıbanı' > 'insanı sinirlendiren çocuk'. Ar. /***ḏ***/, Ar. diyalektlerinde dental (diş sesi) /***d***/ olarak da telaffuz edilebilir ve bunun aynen Tk.ye de alındığı da olur, b. ***baydak*** ⊡. ※ ***...cudam, aslı alçak, nadan, terbiye ve tecrlbesiz kişiler...*** (G. Hazai 1973 s. 158). ※ ***Sen geber, hey cudam cadl!*** (Kömürciyan 1981 s. 124). Krş. ***cüdam***.

AD. **cudayma** 'leblebi' DS 850, 1009 < Ar. ***kudama/kudayma*** a.m. A. Tietze 1958 no. 182; ***gudayma*** varyantının bir varyantı olabilir, H. Eren 1993s 10–11.

cueto 'kahvelerde oynanan oyunlar (tavla, piket, pastra vs.)' H. Kodaman 1944 s. 245 < Fr. ***jeu*** 'oyun' veya ***jouet*** 'oyuncak' + İt. küçültme eki olan ***-etto*** ? ※ ***"Basma" kumarbazların cueto adını verdikleri oyunlardan değildir. Bakara, poker, paseta, kılıç ve benzerleri gibi bir oyunlur.*** (H. Kodaman 1944 s. 117).

RD. **cugu** 'piliç' DS 1010 < ?? ※ ***Kümesten tavuğu ile cuguları çıkarıp kaçmasınlar diye bir iple hepsini bağlamış.*** (*Rodop Türk Halk Masalları* 1963 s. 160).

AD. **cugun/cukun/çüven** 'büyük çaydanlık' DS 1010, 1310 < Rus. Ukr. ***çugun*** 'dökme demir tencere' A. Tietze 1957 no. 23; 1982z no. 34, < Tk. dillerinden birinden (M. Vasmer 1958 III, 351]; kelimenin kökü ve yayılışı için b. G. Doerfer 1967 III, no. 1149.

cuğrafî (sıfat) 'coğrafyaya ait, coğrafya ile ilgili' < Ar. ***cuġrāfī*** a.m., krş. ***coğrafya***. ※ ***Aralarındaki coğrafî mesafe açılıyordu ama yaşlarındaki mesafe de o ölçüde yaklaşıyordu.*** (A. Kulin 1997 s. 102).

cuğun, b. ***çuğun***.

cuğur-, b. ***çoğru-***.

AD. **cuḫnis**, b. ***çuğnis***.

Cuhud, b. ***Cühud***.

(Argo) **cuk** 'esrar' F. Devellioğlu 1959 s. 75, H. Aktunç 1990 s. 66 < ??.

cuk II, b. ***cok***.

AD. **cukcuk** 'karatavuk kuşu' DS 1011 < ses taklidi kuş isimlerinden. ※ ***Benim demem, biri kanatlı kartal, biri serçe! Biri akbuba, biri cukcuk kuşu! Onların onu, otuzu birden, bizimkisi kuru ellerle birem birem!*** (F Baykurt 1971t s. 293).

cukun, b. ***cugun***.

AD. **cukurda-** 'istekle yutkunmak' DS 1011 < ***cukur cukur*** 'arka arkaya yutkunurken çıkan ses' (DS a.y.) + ses taklidi kelimelerde /***l***/ veya /***r***/ olan son ünsüzden sonra ***-la-*** yerine ***-da-*** fiil genişlemesi, b. ***alda-*** ⊡. ※ ***Geniş tahta sini üzerine döşenmiş hindi dolmasından balina, böreğine kadar çeşitli ve bol yemekleri görünce boğazı cukurdadı.*** (H. Aytekin 1945 s. 94).

AD. **cula** 'karga, kargaya benzeyen bir kuş' DS 10II–12 < ***çulha kuşu*** 'saksağan' DS 1013. ※ ***Gızlarım çoğ uslu, Bayram arkadaş. Siyah önlükleri içinde cula guşları gibi gidip geliyorlar.*** (F. Baykurt 1961ı s. 191).

AD. **cula-** 'eskimek, yıpranmak, dökülmek' (?) < ?? krş. ***çığla-*** 'hastalanmak' DS 1162 ? ※ ***Üstümüz başımız da culadı. İğne, iplik, birkaç düğme de alacağım.*** (M. Makal 1957k s. 43).

Osm. **cülāh** 'örümcek' < ***cüllâh***. ※ Āyu eyitdi: "***İşitdüm kim bir cülāh var-idi.***" (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 262).

AD. **culban/cilban** 'yabanî bezelye, burçak; çok küçük taneli fasulye' DS 964, 1012 < Ar. ***culbān*** a.m. A. Tietze 1958 no. 42.

AD. **culcul** I 'hindi' DS 1012 < onomatopoetica'dan ve ehlî hayvanları çağırmakta kullanılan seslenmelerden (***cul cul*** 'hindiyi çağırma ünlemi' DS 1012), krş. ***civciv***.

AD. **culcul** II 'kuş yemi' DS 1012 < Ar. ***culcul*** 'susam ağacı', ***culculān*** 'susam' A. Tietze 1958 no. 43.

AD. **culfa/çulfa** 'dokumacı' DS 1012, 1302, TS 960 < ***culha*** kelimesinin varyantı; /***h***/ > /***f***/ değişimi için krş. çıfıt, softa. ※ ***Nessāc ki fārisīde culāh, türkīde culfa dėrler...*** (Meḥmed Şefīḳ 1288 s. 97). 'çul ve çuval dokuma tezgâhı' DS 1302, ZTS 1976 s. 45.

AD. **culha/cüḫ̮lha** 'dokumacı' < Fa. ***culāh*** a.m., fakat ikinci hecedeki /***āh***/ > /***ha***/ değişiminin izahı güçtür, b. ***albız*** ⊡. Krş. ***cüllâh***/***cülâh***. ※ ***Ḥikmet-i Hudā bir gün bir çuḫ̮lha öldi.*** (P.N. Boratav 1995 s. 152).

AD. **culku** 'öküz arabasının tekerleğinin çıkmaması için dingil başına takılan demir' ZTS 1976 s. 31 < krş. Az. Tk. (diyal.) ***çulġu*** a.m. ADDL 1964 s. 451, A. Tietze 1982z no. 35.

AD. **culuf** 'fındığın yeşil kabuğu' DS 1013 < Yun. (Karadeniz diyal.) ****γλουπα*** (*ğloúpa) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 77. Başka bir ihtimal: ***cüruf*** kelimesinin varyantı /***r***/→/***l***/ değişimi için çok örnek var, krş. ***amelikan, mandalina.***

AD. **culuk** 'hindi' DS 1012–14 < ses taklidi kelimelerden, krş. ***culcul***. ※ ***Culuk yumurtası kadar bir şişlik karnından aşağı bacaklarının arasından dışarı uğradı.*** (L. Tekin 1984 s. 16).

cum'a/cuma b.m. (haftanın bir günü) < Ar. ***cumʿa*** a.m., asıl manası 'toplanma (günü)'. ※ ***İstanbul'lu Hoca, Cuma'dan sonra konuşacaktı.*** (T. Buğra 1963 s. 89) EOsm. ※ ***Cumʿa gün gel, bir dem biri birimüzi görelüm!*** (Ferec 855/1451 v. 208b). ***cuma ertesi*** / ***cumartesi*** 'Pazardan bir gün evvel' (bu terkip artık kelime olmuştur ve ikinci varyanttaki possessivum (iyelik, mülkiyet) eki fonksiyonunu yitirmiştir, b. ***acabola***/ ***acabula*** ⊡): ※ ***Liseyi bitirmesine tatiller çıktıktan sonra yalnızca***

ondört ay vardı. Yarım ders günü cumartesilerle pazarlar çıkınca üçyüzotuzbir gün kalıyordu. (A. Nesin 1968 s. 143).

Osm. **Cumadel'ahire** 'İslâm takviminde bir ayın adı' < Ar. ***Cumāda l–āḫira*** a.m. Krş. ***Cemaziyül'âhIre***.

Osm. **Cumadel'ulâ** 'İslâm takviminde bir ayın adı' < Ar. ***Cumāda l–ūlā*** a.m. Krş. ***Cemaziyül'evvel.***

cumartesi, b. ***cuma***.

cumba 'eski evlerde üst katın pencereleri hizasında sokağa doğru çıkıntısı olan camlı ya da kafesli bölüm' < Fa. ***cunbad*** 'kemer' (mimari unsur olarak). /***nb***/→/***mb***/ gelişmesi için b. ***ambar*** ⊡. ※ ***Eski, iki katlı bir ahşap ev. Alt katında kafesli pencereler. Üst katta bir yarım cumba.*** (M. Mungan 1996 s. 410).

cumbadak, b. ***combalak***.

cumbur I, b. ***çumbul***.

cumbur II, b. ***comfur***.

cumburlop 'ağır bir cismin suya düştüğü zaman çıkardığı sesi anlatır' < ses taklidi ve ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) kelimelerden. ※ ***Ayağının altındakI kızıl kumlu topraklar kaydı ve haydi kendisi cumburlop batak derenin içine yuvarlandı.*** (O.C. Kaygılı 1938s s. 12).

Osm. **cume** 'elbiselik' < Kürt. ****cûme*** < Fa. ***cāma*** 'elbise' (Kürt. kelime için krş. ***cûm*** 'elbise' K.K. Kurdoev 1960 s. 147). ※ ***Ve nefs–i Dekukda ve ḳurāda her cüllāhdan resm–i cüme dėyü her cümeden altı aḳca alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 194).

cumhur/cümhur 'halk, umum, herkes' < Ar. ***cumhür*** a.m. ※ ***Şehzāde gelIcek faġfür u ekābir u cumhür duru geldiler, ʿizzet ėtdiler, oturdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 140a). İsviçre'nin kantonlarından bahsederken 18. asra ait bir metin İt. ***repubblica*** kelimesini ***cumhür*** diye tercüme eder: ※ ***SIvIçeri dediklerI vilayet bir kaç cumhurdan ibaret İtalyaya yakın bir böyücek vIlayetdir.*** (C.C. Carbognano 1794 s. 679). ***cumhur cemaat*** 'topluluk', krş. ***cümbür cemaat***: ※ ***Elinizle yalnız kendinize veremediğiniz ölümü. Size armut piş ağzıma düş kabilinden cümhur cemaat temin edecek bir musibet!*** (R.H. Karay 1939a s. 48).

cumhuriyet b.m. (bir devlet idaresi rejimi) < Ar. ***cumhūrīya*** a.m. Ar. ***–iyet*** eki için b. ***aciliyet*** ⊡. ※ ***İnsanlar böyledir. Daha düne kadar kapımızda uşaklık edenler, Cumhuriyet ilân edildiğinde, bize kafa tutar, huzurumuzu bozar oldular.*** (Mehmet Selahattin 1971 s. 29).

***cumra** 'kozadan ipek sağmak için kullanılan bir aygıt' TS 778 < okunuş kesin değil ve nasıl bir aygıt olduğu meçhul? Başka kaynaklarda bulunamadı (krş. çevirme 'kozayı tozundan ayırmak için kullanılan dolap' DS 1153?).

AD. **cumran/cırman** 'iri sıçana benzeyen bir hayvan' DS 861, 1016, R. Dankoff 1991 s. 24 < krş. Mo. ***cumran*** 'Zieselmaus' G. Doerfer 1975 IV, no. 1917, M. Räsänen 1969 s. 210. Metatez için b. ***albız*** ⊡. ※ ***Ve cumran/çumran nām sincāb gibi tüylü ve ol ḳıṭʿada ve cüs̱sede bir maḫlūḳ var, ammā ḳuyruġı sincāb gibi uzun degüldür.*** (Evliyä Çelebi 1314 [17. yüzyıl] II, 808).

AD. **cumur/çumur** ‘peynirle mısır ekmeğinden yapılan bir çeşit yemek’ DS 1016 < Erm. ***çmur*** R. Dankoff 1995 no. 468. Yun. etimolojisi ***τζουμουρ*** (tzumúr) K. Karapotosoğlu tarfından reddedilir.

EOsm. **cuncuk-** ***duncuk-*** fiilinin varyantı; **/d/** > **/c/** değişimi için b. ***bacaluşka*** ⊡.

cunda (gemici dili) ‘seren’ < İt. (Venedik diyal.) ***zonta*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 720. ※ ***Cundaya ādem çıḳdı, eṭrāf–ı cevānibe naẓar ṣalub diḳḳatle baḳdı.*** (C. Okuyucu 1987 [1590–91] s. 375).

EOsm. **cuŋġar**, b. ***cevüngar***.

cunta I, b. ***conta*** II.

cunta II memleketin idaresine el koyan grup’ < İsp. ***junta*** (telaffuzu hunta); Türkçe’deki telaffuz yazının tesirini gösterir, b. ***arp*** ⊡. Kelime 1970’lerin başında Yunanistan’da böyle bir hükümet kurulduktan sonra yayıldı ※ ***Yalnızca Ada’ya değil, komşumuz Yunanistan’a da barış götürüyoruz. Orada cunta var, devireceğiz cuntayı, Yunan halkını da kurtaracağız.*** (B. Günel 1991 s. 5).

cup ‘suya düşen bir şeyin çıkardığı sesi anlatır’ < ses taklidi kelimelerden. ※ ***Onun mahkemesi yerin altında. Katran kaynayan kara kazana cup diye attılar mı görürsün mahkemeyi sen!*** (M. Makal 1960 s. 4). Daha umumi olarak, herhangi bir âni hadiseyi de anlatabilir: ※ ***İlkin, dünyanın en geri kalmış ülkelerini dolaşırız. Bizim mutluluğumuzu görünce, onlar da cup diye gelişkin ülkelerin arasında yer alırlar.*** (F. Kayacan 1968 s. 14).

cûp, b. ***çöp***.

AD. **cuppadak/cubbadak** ‘suya birdenbire atlamayı anlatır’ DS 1017 < ***cup*** + ses taklidi kelimelerde çok görülen ***–adak*** genişlemesi, krş. ***cumbadak, hopadak, şakkadak, zıppadak.*** ※ ***Az daha cubbadak aşağıya gidiyordum, gücle kurtuldum***. (S.E. Ertem 1931 s. 260).

cura I/**cora/cüre** I ‘2 ilâ 4 telli küçük saz’ THASDD 288, DS 1000, H. Ritter 1924 I, 10 not 2 < Fa. ***curra*** ‘bir çalgı’ (fakat nasıl bir çalgı?) Steingass 1930 s. 36, fakat Az. Tk. ***cürā*** aynı Anadolu’daki gibi mızrapla çalınan telli bir saz. ※ ***Köy çocuğu solumda, gözleri curasından ve mızrabından ayrılmıyor.*** (Aka Gündüz 1930 s. 57). ※ ***Bana bir kaç ay sonra dut ağacından, değerli, güzel bir cura gönderdiğini anımsıyorum.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 368).

AD. **cura** II/**cüre** II ‘küçük zurna’ DS 1018 < ?? krş. Arn. ***xhura*** a.m. [N. Boretzky 1976 II, 141’e göre Türkçeden].

AD. **cura** III ‘erkek atmaca; doğan’ DS 1018 < Fa ***curra*** a.m. ※ ***Yarasa gibi dünle ḳılma pervāz, | Cura doġança gündüz uç ḳış u yaz*** (Fahrī 1974 [1367] no. 3960).

AD. **cura** IV/**cüre** III ‘ufak tefek, gelişmemiş; cılız, çelimsiz’ DS 1017–18, TS 778–779 < Fa. ***curra*** ‘anything small’ F. Steingass 1930 s. 361 Türkçe’den > Sırp.–Hırv. ***cora*** a.m. P. Skok 1971 I, 475.

(Argo) **cura** V ‘esrar’ < ***cür’a*** ‘(içkiden) yudum; kadehten son yudum’. ※ ***Dilberlersekisi’nde esrarkeşlerle cura çekti.*** (Orhan Kemal 1949e s. 54). ‘cıgaranın son yudumu (nefesi)’ Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 48, F. Devellioğlu 1959 s. 75, H. Aktunç 1990 s. 67. ※ ***Yeni gelen mezelerin hatırı için de birer cur’a çekiliyordu.*** (R.C. Ulunay 1994 s. 71).

(Halk dili) **cura et-** 'başkasına bırakmak' < ***ciro et-***. ※ ***İster cura et ister etme!*** (H. Ritter 1953 III, 526).

curcuna 'ana baba günü, gürültülü karışıklık' < ***curcuni***. ※ ***Aşcı bulunmaz, bulunanlar ise yā pis, yā̮ hüd̮ hırsız olurlar; ev bir curcuna içinde yuvarlanır idi.*** (Meḥmed Ra'ūf 1331 s. 100).

curcuni 'kaba yeri oynatarak yapılan hızlı ve gürültülü bir raks çeşidi' TS 779–780, R. Dankoff 1991 s. 24 < ses taklidi kelimelerden, krş. Yun. (Karadeniz diyal.) ***τζιρτζιριζω*** (tzirtzirízö) 'cızırdamak' (A.A. Papadopoulos 1961 II, 387).

curnal 'birisi hakkında kötüleyici rapor' < Fr. ***journal*** ※ ***Alt ṭarafı işte daha böyle marṭaval. Böyle curnalleri çok yedik, ezberimdedir.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 105–106). ***curnal et-*** 'böyle bir rapor verme'. ※ ***Beni iş ortağım, genel kurmaya curnal etmişti, iltimasla İstanbulda kalıyor diye.*** (M. İzgü 1993 s. 98). Krş. ***cornal***.

curnata (avcılık terimi) 'göç eden bıldırcınların bir yeri kalabalıkla işgal etmeleri' C. Avcı 1937 s. 78 < İt. ***glornata*** 'çalışma günü'. Mecazî manada 'hareketli ve fevkalâde verimli bir mola, ara': ※ ***Bugün SHP'de bir curnata var. Kimisi koşuyor, kimisi dans etmekte, kimisi güneşleniyor.*** (Cemal Süreya 1991 s. 77).

curu, b. ***çuru***.

AD. **curum** 'lahana çiceği' DS 1019 < EYun. ***κορυμβος*** (kórymbos) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 233.

AD. **curun** 'taş veya tahtadan oluk, yalak, kurna; harman yeri' DS 1019, ZTS 31 < Ar. ***curn*** 'yalak; havuz' A. Barthélemy 1935, R. Dozy 1927 I, 189, R. Dankoff 1991 s. 24, A. Tietze 1958 no. 40. ※ ***Eniği boğazladı, kanını curuna akıttı, yüzdü, temizledi, yağda iyice kızarttı.*** (Orhan Kemal 1950c s. 32).

AD. **cusun** 'cins' < Kürt. ***cisin*** Jaba–Justi 1879 s. 116 < Ar. ***cins*** a.m. Metatez için b. ***albız*** ⊡.

Osm. **cuş** 'heyecan, coşkunluk' < Fa. ***cüş*** a.m. ※ ***Oba̮ halḳı barçası cüşa̮ hurüşa geldiler, dürlü dürlü sözde oldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 176b). ***cuş et-*** 'kaynayarak kabarmak': ※ ***Rūḥumuz ol cāmdan mey nüş ėdüb | Mest olub çün baḥr-ı 'ummān cüş ėdüb ...*** (Vāḥidī 1993 [929/1522] v. 91a). 'coşmak': ※ ***İşidüb erġanünı cüş ėderdi, | Süçiler erġuvānı nüş ėderdi.*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 272).

Osm. **cuşan** 'kaynayan, dalgalanan' < Fa. ***cüşān*** a.m. ※ ***Adı Server-i Bānüvāndur. Deryāy-i cüşāndan ötedür.*** (Ferec 855/1451 v. 152a).

AD. **cuvab/cuvap** 'cevap' < ***cevap*** kelimesinin varyantı; labial (dudak sesi) ünsüzden önce ünlünün yuvarlaklaşması için b. ***avuç*** ⊡. ※ ***Cuvap ver!*** (F. Baykurt 1961o s. 32).

Osm. **cuvariş** 'mide ilacı' M. Kütükoğlu 1983 s. 103 < Ar. ***cuwāriş*** < Fa. ***guvārlş*** a.m. Fa. ***-iş*** için b. ***aferiniş*** ⊡. F. Steingass 1930 s. 376 (***guvār*** 'hazmı kolay şey').

Osm. **cuybar** 'ırmak' < Fa. ***cüy-bār*** a.m. ※ ***Bīmār olub ḥarāret-i rüz-ı bahārdan | Her bir diraht şerbet içer cüy-bārdan.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 196).

Osm. **cuzab** 'bir yemek adı' < Fa. ***cüẕāb*** 'a dish of sugar, rice, and meat' F. Steingass 1930 s. 377. ※ ***Bizüm ḳul[l]uḳcı götürübildügince lavāş, girde, küliyceler, biryānlar, cüẕāblar, ḥalvālar, nuḳullar aldı, eve geldi. Yėdük, saŋa dạhı ḳoduḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 57b).

cübbe/cüppe 'uzun, geniş yenli, düğmesiz resmî üst giyim' < Ar. ***cubba*** a.m. ※ ***Yüŋden cübbe geyür, yüŋden başı örtüsi var.*** (Ferec 855/1451 v. 33b–34a). Eski devirlerde "cübbe ve destar" bir kimsenin yüksek bir içtimai mevkinin alâmetiydi: ※ ***Kel-i nā-dāştı hem sulṭān ḳatına iletdi. Sulṭān bunı gördi ki ḳuḥdur, cübbe vu destār ehli degül.*** (Ferec 855/1451 v. 232b). ※ ***Şalvar gibi bir pantolon, üzerine de cüppeye benzer acayip bir palto giyip dolaşıyor.*** (C. Kavukçu 1998 s. 33).

Osm. **cübn/cübün** 'peynir' < Ar. ***cubn*** a.m. ※ ***Ve cübnü n-naṣārā yükinden dört aḳca.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 222).

AD. **cüce** I 'civciv' DS...1021 < Fa. ***cüca*** a.m. A. Tietze 1969 no. 58.

cüce II b.m. (yaşına göre çok kısaboylu kimse) < ***cüce*** I ※ ***Cüce Naṣūḥ Aġa Yedi Ḳulleye ḥabs olundı***. (Selānikī 1989 [1599] I, 136).

cücük, **cüceklen-**, b. ***cucuk*** II.

AD. **cücül darı** 'ince, ufak darı' DS 1024 < ***gilgil darı***, A. Tietze 1958 no. 43.

Osm. **cüda/cüza** 'ayrılmış, uzak kalmış' < Fa. ***cudā*** a.m. Fa. kelimelerdeki **/d/→/ẕ/** gelişmesi için b. ***azine*** ⊡. ※ ***Anadan babadan cüdāyam.*** (Ferec 855/1451 v. 206a). ※ ***Bir nefes bunlar cüẕā olmaz-idi, | Ayrılub hergiz uzaḳ ḳalmaz-idi...*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2519). '(kötü bir şeyden) ayrılmış, kurtulmuş': ※ ***Cüẕā olsun yavuz dilden, ıraġ olsun yavuz gözden!*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 63). ※ ***Beni bir ṣāḥib-mi'mete satasız, bahām sizüŋ ola, anuŋla muḥteşem olasız, bu yaramaz manṣıbdan cüdā düşesiz.*** (Ferec 855/1451 v. 112a). ***cüda ḳıl-*** 'ayırmak': ※ ***Der-ḥāl gögercinüŋ başını gövdeden cüdā ḳıldı.*** (Ferec 855/1451 v. 148b). ***cüda ol-*** 'ayrılmak': ※ ***Diri olduġumca ḳuluŋ olam, senden cüdā olmayam.*** (Ferec 855/1451 v. 178a).

Osm. (halk ağzı) **cüdam** 'cüzam' Meninski 1680 I, 1589 < ***cüzam***. ※ ***Me'kelüŋ tuzsuz aşını içerek | Sūḥte iseŋ uyuz cüdām olduŋ.*** ('Ālī 1977 [989/1581–82 civ.] no. 77). Krş. ***cudam.***

cüft, b. ***cift***.

AD. **cügen/cüğen** 'at başlığı' DS 1025, R. Dankoff 1991 s. 24 < ETk. ***yügün*** 'dizgin' Clauson 1972 s. 913.

cühan 'cihan' < özentili yüksek bir üslupta ***cihan***'ın varyantı, başka yerlerde hep ***cihan***; krş. cüvan, düman. ※ ***Yaradıcıdur mekānı, yürüdicidür zamānı ve zamānīyānı, ḳānün-ı ḥikmet üzerine düzücidür cühānı, cühānīyān içün ezicidür nebāt-i iḥsānı.*** (Ferec 855/1451 v. 1b).

Osm. **cühelâ** 'cahiller' < Ar. ***cuhalā'*** a.m. [***cāhil*** kelimesinin çoğulu]. ※ ***Bu cühelâ güruhu ahvali hazıra hakkında mütalâalar beyan ediyor.*** (Orhan Kemal 1968g s. 23).

Osm. **Cühud/Cuhud** 'Yahudi' < Fa. ***Cuhüd*** < İbr. ***Yāhūdī*** a.m. ※ ***Gideriken gördi ki bir zuḳāḳda bir Cühüd evinden çıḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 220b). ***cühud ısıtması*** 'yüksek ateş, sıtma': ※ ***Cıhut sıtması tutmuş gibi titremeye başladım.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 375). ※ ***Ḳurı-***

lalar yedi gün yası bigi, | Yayılalar Cühüd sıtması bigi. (Şeyhoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 4589). Krş. çıfıt.

Osm. **Cühudek** 'küçük Yahudi; kurnaz Yahudi' < ***Cühud*** + Fa. küçültme ek olan ***-ek***, b. ***ahmedek*** ⊡. ※ ***Cühüdek eyitdi "Ben bu işi bilmezem. Saŋa diynār vėrürem, mekseb gerekmez."*** (Ferec 855/1451 v. 234a).

AD. **cük kadar** (menfi cümlede) 'en ufak' < ?? lugatlerde ***cük*** için gösterilen manalardan hiçbiri uymuyor. ※ ***Toprakta cük kadar ot, çöp, taş yoktu.*** (F. Baykurt 1967a s. 253-254). ※ ***Bir boka yaramadı, cük kadar faydası olmadı.*** (a.e. s. 357). (Acaba ***çük*** [küçük çocuğun erkeklik organı] kelimesinden mi?).

cükür, b. ***çukur***.

cül, b. ***cüll***.

cülâh, b. ***cüllâh***.

Osm. **cülâver** 'çulla örtülü, çullu' R. Dankoff 1991 s. 24 < ***cül*** ve Fa. ***-āvar*** 'getiren, taşıyan'; ***-âver*** için b. ***cengāver*** ⊡. Evliyā Çelebī'nin cenkçi yiğitler hakkında kullandığı bu sıfat ***dilâver*** 'yürekli, cesur' sıfatına kafiye teşkil eder.

AD. **cülcül/cücüldarı** 'yabani darı' THASDD 286, 287, 1639 < Ar. ***culcul*** 'susam' A. Tietze 1958 no. 43. Krş. ***gilgil***.

cüḫha, b. ***culha***.

cülinnar, b. ***cüllenar***.

Osm. **cüll/cül** I 'en fazlası, ekseri, çoğu, bütünü' < Ar. ***cull*** a.m., ekseriya ***cüll-i himmet*** 'elinden gelen gayret, en fazla dikkat, (bir işe) kendini tam verme' tabirinde: ※ ***Bunca ḫidemāt edā ėdüb ʿarż-ı kemālāt ėtmiş iken ṣıfru l-yed avdetümüze cüll-i himmetleri muḳarrer oldı.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 214).

Osm. **cüll/cül** II 'at çulu' Fa. ***cull/cul*** a.m. ※ ***Bir cüll-i aṭlas-rengiyni arḳasına salmış. Şehzāde ol avı dutmaġa ḳaṣd ėtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 28a). ※ ***Bir aṭlas cül-lü geyik ol bāġuŋ ḳapusından daşra geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 37a), Krş. çul.

Osm. **cüllâb** 'gül suyu' Ar. ***cullāb*** < Fa. ***gul-āb*** a.m. ***gul*** 'çiçek, gül' + āb 'su'). ※ ***Cüllāblar, müferriḥler. devā'ülmiskler getürdiler. Tenāvül ėtdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 98a). Krş. ***colab, colaf***.

Osm. **cüllâh/cülâh** 'dokumacı' < Fa. ***cullāh/culāh*** a.m. ※ ***Ve cüllāhdan her cümeden beş aḳca ve derzīden her neferden beş aḳca.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 194). Krş. ***culfa, culha***.

Osm. **cüllenar/cülinnar** 'nar çiçeği' < Ar. ***cullanār*** < Fa. ***gul-nār*** a.m. (***gul*** 'çiçek' ve ***anār*** 'nar'). ※ ***Bu niylüfer-i aḥmerdür, bu cülinnārdur. Bular ḳamusı Mıṣırda olur.*** (Ferec 855/1451 v. 242b).

cülûs 'hükümdarlık tahtına çıkma, tahta oturma merasimi' < Ar. ***culūs*** a.m. [/***cls***/ 'oturmak' kökünden]. ※ ***Cülūsuŋdan beri ḳaç ādem öldürdüŋ, beyān eyle! | Yatırmaḳ üzre banḳa ḳaç ḳuruş çaldıŋ bu milletden?*** (Şair Eşref 1958 s. 117). ***cülûs et-*** 'tahta çıkmak': ※ ***Abdülhamit halolundu, Yeni padişah cülûs etti.*** (Fazlı Necip 1930 s. 248).

Osm. **cülûsiye** 'padişahın tahta çıkması münasebetiyle takdim edilen kaside' < ***cülûs*** + böyle şiirlerin başlıklarında kullanılan ***–iye*** eki, b. ***adliye*** ⊡. ※ ***Mezbür Şükrī Sulṭān Süleymān͜ Ḫāna cülūsīye daḫı vėrmiş.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 235).

cümbiş, b. ***cünbiş***.

(Halk dili) **cümbür cemaat** 'toplu olarak, grup hâlinde' < ***cumhur cemaat***. ※ ***Denize çok meraklıymış, kadınlı erkekli, cümbür cemaat girmeğe bayılırmış.*** (S.M. Alus 1933p s. 102).

cümbüş I 'canlılık, şevk, coşkunluk' < ***cünbiş***; bu mana Fa.da da var. / ***nb***/→/***mb***/ gelişmesi için b. ***ambar*** ⊡. ※ ***Gürgāne ṭa'ām yėmek, şīrāne cünbişle ṭu'meye girişmek, sür'atle ḳarnın ḍoyurub sofradan el çekmek ...*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 247). 'hareketli eğlenti': ※ ***Her gün düğün–bayram havası içinde yaşardık. Evin içinde bir neşe, bir cümbüş, gürültü, patırtı.'*** (A. Nesin 1970c s. 28). ***cümbüşlen–*** 'neşelenmek; keyfini tazelendirmek': ※ ***Etemin karısı arasıra kocasına çaktırmadan ufak ufak rakıda cümbüşleniyordu.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 219).

cümbüş II 'madeni gövdesi olan telli çalgı' < ***cümbüş*** I; herhâlde onu icad ve imal eden ustanın koyduğu ad. ※※.

Osm. **cümeyz** 'firavun inciri' < Ar. ***cummayz*** a.m. ※ ***Bu mevz, bu cümeyzdür.*** (Ferec 855/1451 v. 242b). ※ ***Turunc u ayva vu nārinc–ile nār, | Cümeyz u mevz u hem bādām u gülnār.*** (N. Beldiceanu 1967 [1501] no. 1085).

cümhur, b. ***cumhur***.

cümle I 'hey'et–i mecmua, tamamiyet, bütünlük' < Ar. ***cumla*** a.m. ※ ***Cümle–i cihān anuŋ ḳahrı pençesinüŋ maḳhürıdur***. (Ferec 855/ 1451 v. 31a). (sıfat, tekil ile) 'bütün': ※ ***Gözü pek, bileğine de kuvvetli bir adam olduğunu cümle âleme tasdik ettirmiştir.*** (S.M. Alus 1944 s. 9). (sıfat, çoğul ile) 'bütün': ※ ***Cümle͜ halāyıḳ – ādemī vu perī vu dīv ...͜ hidmetinde ... ṣaf bağlayub dururlardı.*** (Ferec 855/1451 v. 187b). (zarf) 'hep, hep beraber': ※ ***Leşker cümle ḳondılar,͜ haymeler urdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 188b). ***cümleden*** (krş. ezcümle 'başka şeyler arasında' (krş. Ar. ***fī cumlatin,*** Fa. ***az cumla***): ※ ***Cümleden biri altmış yetmiş nefer zer–küb, her biri iki üç sipāhīnüŋ 'ulüfesini yer.*** ('Ālī 1979 I [1581], 156). ***cümle kapısı*** 'büyük bir binanın ana kapısı': ※ ***Burası artık mekteb olmadığı içün içeriye giremedi. Cümle kapısının tā ḳarşısındaki dīvārıŋ dibinde durdu.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 49). ※ ***Hep beraber kilisenin avlusuna girer, sonra taş yapılı, toprak damlı kilisenin cümle kapısına yönelirlerdi.*** (M. Margosyan 1996 s. 31).

cümle II (matematikte) 'yekün, toplam' < Ar. ***cumla*** a.m. b. ***kara cümle***. ※ ***Eyledüm cümle darb ėdüb taḳsīm.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 141).

cümle III (dilbilgisinde) 'tümce, kelime dizisi' < Ar. ***cumla*** a.m. ※ ***Onunla bir cümle teati edenler kendilerini muvaffak sayarlardı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 79). ※ ***Yalvarıp yakarmama rağmen silmeye yanaşmadığın bir kaç cümle başıma bir sürü belâ açtı.*** (L. Tekin 1990 s. 171).

cümleten (zarf) 'hep birden, toptan' < Ar. ***cumlatan*** a.m. (***cumla(t)*** + zarf eki olan ***–an***, Ar. accusativus eki ***–an'***ın zarf yaptığı durumlar için b. ***ace-***

leten ⊡). ※ ***Saŋa göz ʿāşıḳ u ten ʿāşıḳ u cānile ben ʿāşıḳ, | Tenümde her ḳılum, cānā, olubdur cümleten ʿāşıḳ.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 320). ※ ***(Gardiyan girer) Gardiyan: – Cümleten merhaba!*** (Nâzım Hikmet 1966 s. 19). 'hepsi, istisnasız': ※ ***Hamdenlillah mahallemizin kızları cümleten ehli iffettir.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 8–9).

Osm. **cümletülmülk** (hukuk terimlerinden) 'mal mülk ortaklığı' < Ar. ***cumla***, harfitarif ve ***mulk***'dan müteşekkil terkip. ※ ***Şüher͜höd cümletülmülkdür ammā...*** (Ferec 855/1451 v. 186b; yâni, herkese hediyeler verdiği hâlde kocasına vermiyor çünkü onunla zaten mülk ortaklığı var).

Osm. **cünbiş/cümbiş** 'hareket, faaliyet, meşgale' < Fa. ***cunbiş/cumbiş*** a.m. ※ ***ʿUḳalāsını istiḫdām ve cünbiş-i vājgünlarını tetebbuʿ-ı tām ehemm-i mühimmātdandur.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 125). ***cünbiş et-*** 'hareket etmek, bir tarz-ı hareket göstermek': ※ ***Gāh u bī-gāh burnı ucını ḳaşıması ve ve ġayra muḫālif ol yüzden cünbiş ėtmesi͜haber vėrildi.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 172).

Osm. **cündî/cindî** 'Osmanlı devrinde Mısır'da asker' < Ar. ***cundī*** 'asker' (***cund*** 'ordu' + mensubiyet gösteren ***-ī*** eki). ※ ***Cündīlerinüŋ kemāl-i edeb ve şecāʿatlne ... lemā-yenbaġī vuḳūf u şuʿūr bulmış idüm.*** (ʿĀlī 1975 [1581] s. 92). 'Mısır'da Memlûkler'. ※ ***Çādır resminde görlnen püştenüŋ üzerinde bir birġos vardur. Cindī zamānında deŋizden gelen gemi ol birġosdan gözedürlerdi.*** (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 702). 'faris, birçok marifet yapabilen atlı' (İstanbul'daki ***Cinci Meydanı***'nın aslı ***Cindî Meydānı***'dır): ※ ***Ve cundīlerüŋ cirīd oynaması ... meydān-ı͜hayālde͜hayyāllik ėtmek maḳūle levendānelIkdür.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 159). ***cündilik/cindilik*** 'farislik': ※ ***Tāzī atlar ile cündīllge müsāraʿatleri...*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 147). ※ ***Bu kuvvetli bazu ve clndlllk kadınlarımızda değil, maalesef erkeklerimizde bile kalmamıştır.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 251).

cüng, b. ***cöng***.

cünha 'suç; (hukukta) cürümden ağır ve cinayetten hafif suç' < Ar. ***cunḥa*** a.m. ※ ***Yamandır iş ṣorarlar bir taḳım cünḥa, cināyetden, | Niçün dėrler ḳapatdın Bāb-ı Mebʿūsānı, Aʿyānı?*** (Şair Eşref 1958 s. 117).

cünk, b. ***cöng***.

cünun 'delilik; akıl hastalığı' < Ar. ***cunūn*** a.m. (/***cnn***/ kökünden, aslında 'bir cine mesken olma'). ※ ***Kimseye ḥālümi dėyemezem, ḳorḳaram ki cünūna, ḥamāḳate nlsbet ėdeler.*** (Ferec 855/1451 v. 36a).

cünüb/cünüp 'ibadete mani olan bedenî hâlde olan' < Ar. ***cunub*** a.m. ※ ***İzmir oğlınuŋ üzerine hücüm ėtdi, Cüneyd͜höd cünüb imiş, yunmaġa ḥlṣāra ḳaçdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 97). ※ ***Memo dere boyuna, cünüp apdesi almıya gitti.*** (K. Bilbaşar 1953 s. 48).

cüppe, b. ***cübbe***.

cür'a/cüra 'yudum, damla; < Ar. ***curʿa*** 'yudum'. ※ ***Zehī süçü ki bir cürʿası anuŋ | Bay eyler yoḫsulı...*** (Sulṭān Veled 1958 [1226–1512] s. 39). 'kadeh dibinde kalan son damla': ※ ***Şarāb-ḫörlar cürʿalarını üstüne döker.*** (Ferec 855/1451 v. 212b). ※ ***Kadehte bir cür'a bile yok.*** (C. Meriç 1992 s. 182). Krş. ***cura*** IV.

Osm. **cürafe** 'Mısır'da sulama kanalları (?)' (krş. 'nettoyage des canaux' R. Dozy 1927 I, 187). ※ ***Baʿż-ı cüsür ve cürāfeler ʿimāret olunmayub ḳalmaḳdan şerāḳī lāzım gelse...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 360 [1524/931]).

cüre, b. ***cura***.

cür'et/cüret 'yüreklilik, cesaret; gözüpeklik, küstahlık' < Ar. ***cur'a*** a.m. ※ ***Hain padişah ile damadının uyanan münevver Türklüğe besledikleri gayz u nefretle İngilizlere, Rumlara, Ermenilere verdikleri cür'et İstanbul muhitini altüst etti***. (Fazlı Necip 1930 s. 296–297). ***cür'et et–*** 'cesaret etmek': ※ ***Her kişinüŋ öŋinde ṭabaḳ-ile zer ḳodılar. Andan gördüm ki̮ halḳ zeri zelle götürürler. Ben ol işe cür'et ėdemedüm.*** (Ferec 855/1451 v. 68a).

cürm/cürüm 'suç' < Ar. ***curm*** a.m. ※ ***Günāh u cürmini aŋub göŋül āh ėtmedi bir gün.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 77). ***cürmü meşhud*** 'suç üstü yakalanma': ※ ***O elindeki tenekeyi neye atmıyordu acaba şaşkınlıktan Deyyus, atmasın tenekeyi daha iyi diye bir an Yakup düşündü, cürmü meşhut dediğin böyle olurdu işte ...*** (S. Kocagöz 1954 s. 44).

cüruf/cürüf 'maden filizleri eritilirken kalan posa' < Ar. ***curūf*** 'alluvion, accroissement du sol par le dépot latéral des eaux' R. Dozy 1927 I, 187. ※ ***Kömür ve maden üretimi ve bu işler için kullanılan fırınlar, ocaklar ve benzerlerindeki ateş, cüruf ve temizleme işleri: kadınlarla çocukların çalıştırılmaları yasak!*** (M. Seyda 1970 I, 123). ※ ***Sabun kaynamaya başladığında çok cürüfü çıktı.*** (A. Kutlu 1995 s. 142).

cürüm, b. ***cürm***.

cüsse 'insan gövdesi' < Ar. ***cuṯṯa*** a.m. ***/ṯ/→/s/*** gelişmesi için b. ***abes*** ⊡. ※ ***Yolda düzenli aralıklarla sıralanan şu yedi salkımsöğütün boyları, cüsseleri bile tıpatıp aynıydı.*** (A. Ümit 1993 s. 24).

EOsm. **cüst**, b. ***çüst***.

EOsm. **cüstele–** 'aramak, araştırmak, teftiş etmek' TS 780 < Fa. ***custa*** 'aranmış' + isim/sıfattan fiil yapan ***–le–*** genişlemesi, b. ***acabla–*** ⊡. ※ ***Ol 'avratı hücüm ėdüb öldüreni cüsteleyimedüŋ–mi?*** (Ferec 855/1451 v. 172b). ※ ***Paşanuŋ ādemīsin yollayub nāmenüŋ mefhümı üzre küffār–ı̮ hākisāra göz ḳulaḳ dutub cüstelemege başladı.*** (Ġazavāt–ı Sulṭān Murād 1978 [15. yüzyıl] s. 52).

Osm. ***cüstücu/cüstücuy*** 'sıkı arama, araştırma' < Fa***. cust u cü/cust u cüy*** a.m. (sondaki ***–uy*** varyantı için b. ***âbıru*** ⊡, Fa. ***u*** ('ve') ile yapılmış terkipler için b. ***abudane*** ⊡, ayrıca b. ***bahanecu*** ⊡). ※ ***Bir ṭarafa cüst ü cüya vardı.*** (Ferec 855/1451 v. 129a). ***cüstücu et–/eyle–*** 'sıkıca aramak, araştırmak': ※ ***Ḳamu̮ halḳ ḥarekete geldiler, cüst u cü ėtdiler. Bir virānede buldılar, getürdiler.*** (Ferec 855/ 1451 v. 150a). ※ ***Çoḳ cüst–ü cüy eyledük tā oğluŋı bir evde küşte bulduḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 109a). ***cüst–u–cü olun–*** 'araştırılmak, teftiş edilmek': ※ ***Bu taḳdīrce ba'ż–ı evḳātde cāsüslar aḥvāli daḫı cüst u cü olunub***. ('Ālī 1979 I [1581], 136).

Osm. **cüsur** 'köprüler' < Ar. ***cusür*** a.m. (***cisr*** 'köprü' kelimesinin çoğulu, b. ***büruc*** ⊡). ※ ***Cüsüruŋ ve cürāfenüŋ kemā–yenbaġī ta'mīri ve termīmi bābında ihtimām ėdeler.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 363 [1524/931]).

cüvan 'genç ve yakışıḳlı (erkek)' < ***civan***; ***/i/ > /ü/*** değişimi ***/v/***'nin tesiri altında olmuş olabilir, fakat onun stilistik bir sebebi de olabilir, krş. ***cühan***, şu var ki Ferec 855/1451 metninde ***cüvān***'dan başka varyant kullanılmaz. ※ ***Sen kızsın, ben cüvān. Hevā–yi nefs ikimüzde dağı ġālib.*** (Ferec 855/1451 v. 46b).

Osm. **cüvanbaht** 'mutlu, asil, cömert' < Fa. ***cavān-baḫt*** a.m. (***cavān*** b. ***cüvan***, ve ***baḫt***). ※ ***Çün bu cüvān-ı cüvān-baḫt bu maḳāma geldi, ümīd dutaram ki beni bu dem sizüŋ ḥużūruŋuzda āzād ėde.*** (Ferec 855/1451 v. 54a).

Osm. **cüvanî** 'gençlik' < Fa. ***cavānī*** a.m. (***cavān*** 'genç' + nomen abstractum (soyut isim) eki olan ***-ī***, b. ***bazî*** ⊡.). ※ ***Ey gül-i ravża-ı cüvānī!*** (Ferec 855/1451 v. 45b).

Osm. **cüvanmerd** 'cömert' < Fa. ***cavān-mard*** a.m. (***cavān,*** b. ***cüvan*** ve ***merd/mert***). ※ ***Bu Naṣr-ı ʿAyyār-ı cüvān-merdüŋ niʿmeti ol ḳadar-idi ki muhāsiblerüŋ fehmine vehmine ṣığmaz-idi.*** (Ferec 855/1451 v. 49b). ***cüvanmerdlik ėt-*** 'cömertlik etmek, centilmence hareket etmek': ※ ***Ḳız yolda tehzen eline uğraduğını, andan ol ḥarāmī cüvān-merdlik ėdüb beni salı-vėrüb" yoldaşlıḳ ėtdügini söyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 49a). Krş. ***civanmerd, cömerd / cömert***.

AD. **cüvere** 'sigara' < ***cığara*** kelimesinin bir varyantı. **/ğ/→/v/** değişimi için b. ***avul*** ⊡. ※ ***Tiryaki adamın cüveresi neyse bizimki de kirman. Bi efkâr basar: sarılın kirmana!*** (C. Atay 1964 s. 41).

cüz 'parça, bölüm' < Ar. ***cuzʾ*** a.m. [/***czʾ***/ kökünden]. ※ ***Dünya bana bütün cüzleri inleyen bir sahra tesiri verirdi.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 29). 'Kur'anın otuzda bir kısmı': ※ ***Mektep çocuğu gibi boynuna bir cüz kesesi astı.*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 55). ※ ***Onun içindir ki, tabur dağılıp köşeler dönülüp dönülmez, hiç vakit kaybetmeden Cüz keseleri hemen boyunlara takılır.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1957 s. 113).

cüda, b. ***cüza***.

Osm. **cüzaf** 'tahmin, atıp tutma' < Ar. ***cüzāf*** a.m. (Fa. ***guzāf*** kelimesinin muarreb şekli). ※ ***Maʿlūm ola kim ṣarrāf cüzāf söyler.*** (Ferec 855/1451 v. 214a).

cüzam/cüzzam 'bir cild hastalığı' < Ar. ***cuḏām*** a.m. Klasik Ar.daki interdental (dişler arası) **/ḏ/**, Tk.de **/z/** olarak telaffuz edilebilir, b. ***ahize*** ⊡. ※ ***Bilin ki onun | döküyor parça parça cüzam illeti | ruhunun etini.*** (Nâzım Hikmet 1930 s. 32). 'frengi' R. Dankoff 1991 s. 24. Krş. ***cüdam***. ※ ***Işık uygun, harika bir fotoğraf olacak bu; Bir de fonda şu cüzzamlı yeryüzü olmasa!*** (A. Ümit 1996 s. 159).

cüzdan 'Kur'anın bir cüzünü muhafaza etmek için kullanılan süslü çanta; eskiden mektebe giden çocukların yanlarında taşıdıkları ve Kur'anın bir cüzünü koydukları küçük çanta' < Fa. ***cuz-dān*** a.m. (***cuzʾ*** 'cüz' + ***-dān*** 'tutan, muhafaza eden', Fa. ***-dan*** için b. ***abdan*** ⊡). ※※ '(18. asırda) daha büyük bir çanta': ※ ***Cüzdānından nefīs bişmiş ṣıçaḳ bir ṭavuḳ ve bir ḫāṣ etmek çıḳarub öŋüme ḳoydı.*** (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 183) '(19. asırda) not defteri': ※ ***Sonra divardaki evḳāt-nümāya baḳarak cebinden çıḳardığı cüzdānına tārīḫini ḳayd etdi.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 157). 'hüviyet cüzdanı': ※ ***Mevzu sözü, akla en başta insanın kendini getirir, onun için bizdeki romancılar ilk eserlerini tercümei hal cüzdanına benzetmişlerdir.*** (F.R. Atay 1952 s. 12). ※ ***Ben bir kadınla otellerden birine girsem, evlenme cüzdanı bile sorulmaz.*** (R. Ilgaz 1962n s. 49). 'para çantası, portföy': ※ ***O saat elcep ederekten çekivermiş cüzdanını. Cüzdan da cüzdan ha! Derinin kadifesi, pufböreği gibi de kabarık ...*** (F. Erdinç 1973 s. 87).

cüz'î 'gayet az, az miktarda, ehemmiyetsiz derecede' < Ar. ***cuz'ī*** a.m. (***cuz'*** + isimden sıfat yapan ***-ī*** eki. İsimden sıfat yapan nisbe eki ***-î*** için b. ***adalî*** ⊡). ※ ***Ne revādur ki ... re's-i māl-i cüz'īden | Nef'-i küllī bülüb riyāset ėde?*** ('Ālī 1979 I [1581], 151). Zarf olarak: ※ ***Hanımıŋ mābaʿd-i ifādātını anlamaḳ merāḳiyle Şemsīniŋ ḳaşları cüz'ī çatıldı.*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 168). Krş. ***cüzvi/cizvi.***

Osm. **cüz'îce** (zarf) 'son derecede az, azıcık' < ***cüz'ī*** + sıfatın manasını zayıflatan ***-ce*** eki, krş. ***büyükçe, sıhhatlice***. (***-ca*** zarfları için b. ***anca*** I ⊡). ※ ***Rüzgār-ı muḫālif cüz'īce muvāfaḳat göstermekle ol-gėce göçilüb bir miḳdār yüriyüb...*** (A. Bombaci 1946 [1560] s. 281).

Osm. **cüz'iyet** 'teferruat' < ***cüz'ī*** + nomen abstractum (soyut isim) eki olan ***-(y)et*** (b. ***aciliyet*** ⊡). ※ ***Sözüŋi söyle! Külliyet-ile vu cüz'iyyet-ile maḳṣūduŋı diŋleyeyim.*** (Ferec 855/1451 v. 151b).

(Konuşma dili ve halk ağzı) ***cüzvi/cizvi*** 'cüz'î' < ***cüz'î*** kelimesi ve müştakları hemze altında vavla da yazılabildiği ve üstelik hemze çokça ihmal edildiği için kelime Ar. yazıda belli bir fark olmadan ***cüzvî*** (veya ***cizvi***) diye de okunabilir. Onun böyle telaffuz edildiğini Lâtin harfli metinler ispat eder, ms. Meninski 1680 I, 1612 ***cüzvī*** 'poco, pochi' diyor; ***cizvice*** 'per poco tempo' C.C. Carbognano 1794 s. 509 (***-ca*** zarfları için b. ***anca*** I ⊡). ※ ***Ḳanon üzre, her sene onbin alton asitanei seadete göndörmek, bir cüzvi peşkeşlerle lazum olurdi.*** (G. Hazai 1973 s. 149–150). Az. Tk. konuşma dilinde de yeni devirlere kadar muhafaza edilmiştir: ※ ***Fārraşlar bir cüzvi hārākāt ādirlār.*** (M.F. Aḫundov 1958 I, 122).

cüzzam, b. ***cüzam***.

Ç

AD. **ça** '(içilen) çay' DS 1030 < Kürt. ***ça*** K.K. Kurdoev 1960 s. 148, Wahby–Edmonds 1966 s. 24, Kurdoev–Yusupova 1983 s. 181, < Fa. ***çā*** < Çin. ça a.m. Krş. çay II.

çab, b. ***çap*** II.

çaba 'zorlu, sürekli çalışma, ceht, uğraşma, emek' < ***çabala–*** fiilinin yanlış bir bölünüşüne dayanarak elde edilen reduction'u (Cep kılavuzu 1935 s. 71), b. ***adaş*** ⊡². ※ ***Avârelik bu ya, sanki çabası bana düşmüş gibi bir mukabil kampanyaya geçmek için çare düşünüp durdum.*** (M. Körükçü 1953 s. 91).

AD. **çabak/çapak** 'patiska' DS 1072, TS 781, 821 < ***çarbak*** (b. ***çarkab***). ※ ***Gördiler bir kişi bir geyŋ cübbe geymiş, bir ulu ʿimāme çapaḳdan başına urmış...*** (Ferec 855/1451 v. 234b).

çabak, b. ***çapak***.

çabala– 'çırpınmak, debelenmek' R. Dankoff 1991 s. 24 < ETk. ***cap–*** a.m. Clauson 1972 s. 394 (krş. ***cabla–***) + fiilin ardarda tekerrür ettiğini gösteren ***-ala–*** genişlemesi, b. ***avkala–*** ⊡. ※ ***Şu kim sıtma ṭutub çabalar ola | Dünüŋ üzerinden‿haberdār ola.*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340/42 s. 11). 'hızlı hareketlerle güç bir durumdan kurtulmaya çalışmak; var kuvvetiyle uğraşmak' ※ ***Haydi çabala! Uğraş! Baḳ, muvaffaḳ olabilir misin?*** (Şahābeddīn Süleymān 1326 s. 38). ※ ***Hele yeni yetişen delikanlılarla genç kızlara ne yapıp yapıp mutlaka bu noksanımı hissettirmeğe çabalardım.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 8).

çabalaklan– 'çabalanmak' TS 781, Meninski 1680 I, 539, R. Dankoff 1991 s. 24 < ***çabala–*** fiilinden ***–k*** ekiyle teşkil edilen ***çabalak*** 'daima sıçrayan (at)' DTS 781 sıfatı üzerine ***–lan–*** genişlemesiyle yapılan fiil, b. ***akık*** ⊡ ve ***abaplan–*** ⊡.

çabık, b. ***çapük***.

çabın–, b. ***çapın–*** II.

çablk, b. ***çabük***.

çabucak (zarf) 'tezce, asgari bir müddet zarfında' < çabuk + cetvelin sıfıra bakan ucunda manayı yücelten küçültme eki, krş. ***azacık, daracık, kısacık***. Sıfatlarda nadir olan buradaki küçültme eki ***–cak/–cek*** için krş. ***büyücek, ısıcak/sıcak***. Bütün küçültme eklerinde olduğu gibi, eklendiği kelime /***k***/ ile biterse o fonem düşebilir, krş. ***alçacık, küçücük.*** ※※ (İsim olarak) çabucağın içinde 'çabucak': ※ ***Kadına her şeyi ve bulduğum yeni yolu, iyice, anlattım. Kestirme. Çabucağın içinde varırdı.*** (A. Özyalçıner 1960 s. 43).

AD. **çabuk** I ‘birisini çabuk olmaya, acele etmeye sevketmek için kullanılan nida’ < ***çapuk/çabuk*** I ※ ***“Hüsnü kendi nerdeymiş?” — “Bilmiyorum nine, çabıksana!”*** (F. Baykurt 1971t s. 191). Krş. ***çabuğu–***.

⊡ ***baksan a*** ⊡’da bahsedilen ***–sana*** genişlemesinin bazı nidalara eklendiği de vakidir. Meselâ ***çabıksana*** ifadesinde yanlış bölme nedeniyle (krş. ***adaş*** ⊡, ***abar–*** ⊡), nida olarak kullanılan ***çabuk*** / ***çabık*** sözcüğüne eklenmiştir. Ayrıca krş. ikinci ciltte ***haydisene, haydisenize***. (Benzer bir durum için b. ***amanın*** / ***ananındı*** ⊡).

çabuk II, b. ***çapük***.

çabula, b. ***çapula***.

Osm. **çabük** ‘çevik, atik, becerikli’ < Fa. ***çābuk*** a.m. ※ ***Biydār mi‘mārlar, çābük bennālar, hüşyār mühendisler cem‘ eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 28a). ‘hafif giyimli ve böylece iş görmeye daha serbest’; ※ ***Ḥaccām donın çıḳardı, füta dutındı, cābük oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 207b). ※ ***Hemān–dem bir çābük fustān geydi, bir bābüç geydi.*** (Oruc b. ‘Ādil 1343/1925 [15. yüzyıl sonu] s. 29). AD: ※ ***Ben yoruldum. Eski cabikliğim kalmamış***. (Kemal Tahir 1957r s. 40). Krş. ***çebük/çevük.***

Osm. **çabükdest** ‘eli işe yatkın, becerikli’ < Fa. ***çābuk–dast*** a.m. (çābuk ‘çevik’ ve ***dast*** ‘el’]. Bu tür bir sıfat ve onu takip eden bir isimden meydana gelmiş Fa. asıllı sıfatlar için b. ***asudedil*** ⊡. ※ ***Çābük–dest ve rüşen–dil u tīz–naẓar naḳḳāşlar cem‘ eyle!*** (Ferec 855/1451 v. 40a).

Osm. **çabüksüvar** ‘ata binmekte usta’ < Fa. ***çābuk–suvār*** a.m. [***çābuk*** ‘çevik’ ve ***suvār*** ‘binici’). ※ ***Andan soŋra ‘ilm–i fürüsiyyete meşġül oldı. Çābük–süvār oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 91a).

çaca, b. ***çaça*** II.

AD. **çaç/çeç** ‘savrularak samanından ayrılmış tahıl yığını’ DS 1031, 1103–1104, ZTS 1976 s. 36, TS 845 < Fa. ***çāç*** a.m. A. Tietze 1982z no. 247. ※ ***Sulṭān Yıldırım Bāyezīd‿Han Ḳonya üzerine düşdükde‿hırman vaktiydi.‿Hırmanuŋ çāçları yıġılmış yaturdı.*** (Oruc b. ‘Ādil 1343/1925 s. 31). ※ ***O gün buğdayı çuvallara doldurup eve taşıyamadılar. Çeç harmanın ortasında olduğu gibi kaldı.*** (Yaşar Kemal 1955 I, 43). ***çeç et–*** ‘üstüste yığmak’: ※ ***Bir adam harmanı savurmuş, çeç etmiş, yabayı ortasına dikmiş.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 163). ※ ***Bu gėce yėŋ içüŋ, işdür degül geç, | Ecel yėli ḳılası başüz çeç.*** (Fạhrī 1974 [1367] no. 784).

AD. **çâç** I ‘şalgam ve patates vs. bitkilerin toprak üstündeki yeşil dalları’ DS 1031 < Erm. ***ç’aç’*** a.m. M. Ohannessian 1925 s. 757, R. Dankoff 1995 no. 586.

AD. **çaç** II ‘şapka’ < Gürc. ***çaçi*** ‘yüksek şapka’ E. Cherkesi 1950 s. 245.

Çaç ‘Özbekistan’daki Taşkent şehrinin eski adı’.

çaça I ‘bir cins küçük balık’ DS 1031 < Yun. ***τσατσα*** (tsátsa) ※ ***O, açık deniz balıkçısıdır. Gelir de buralarda, bu sığ sularda, bu çaça balıkları ardında sürünür mü o?*** (Yaşar Kemal 1976 s. 218–219).

çaça II ‘fahişe; kadın pezevenk; genelev işleten kadın’ < Yun. ***τσατσα*** (tsátsa) ‘teyze; nine’ < EYun. ***θεια*** (ṯeía) ‘teyze, hala’ N.P. Andriotis 1983 s. 379–380, A. Tietze 1955 no. 269 ※ ***Hepsinde el ayak tertemizdir. Cacasını ḳapan ṣoluğu Doğru Yolda alır.*** (Aḥmed Rasim 1328 s. 196). ※

Pakize hanım kaşarlanmış bir Aydın orospusu, hattâ kızını kendi eliyle sağa sola taşıyan bir çaça. (K. Bilbaşar 1943d s. 71). ※ ***Umumhane değil burası. Ben çaça değilim. Şerefli bir yurt yöneticisiyim.*** (A. Kutlu 1991 s. 174–175).

çaça III 'hatırlı kabadayı' M. Mikhaïklov 1930 s. 22, F. Devellioğlu 1959 s. 75, ticaret gemilerinde eski ve usta gemici' TüS 1983 s. 217 < K. Kostov 1974 s. 358'e göre Rom. çaço manuş 'hakiki bir insan'dan gelmiş olabilir.

çaça IV/çaçaça 'Güney Amerika veya Meksika'dan her tarafa yayılan bir çeşit modern dans' < İsp. ***chacha/chachacha*** a.m. ※ ***Yatakhanede kız arkadaşlarımdan tangonun, valsin, ça ça ça'nın kurallarını öğrenmeğe çalışıyordum.*** (A. Özakın 1989 s. 139).

çaça V 'bir zaman moda olan bir kadın pabucu modeli' < belki ***çaça*** IV veya Türkiye'de Çaça Gabor diye tanınan artistin şerefine. ※ ***Buyurun bayanlar, şöyle oturun. Önce Çaça'dan başlıyalım. Çaça hanginiz için olacak?*** (Orhan Kemal 1965f s. 114).

çâçaça, b. ***çaça*** IV.

AD. **çaçan arabası/çeçen arabası** 'yaylı, dört tekerlekli, çift atlı, iki pencereli ve süslü, arkada bagajı olan eski posta arabası' DS 1032 < Kafkaslar'daki Çeçenlerin usulünde araba? ※ ***Demir kapının önünde etrafı sımsıkı kapalı, içi zifirî karanlık bir çaçan arabası durdu.*** (Reşat Enis 1945 s. 191). ※ ***Mevsim sonu, zahire yüklü tek atlı, yapağı, keçi kılı yüklü çeçen arabalarının zinciri, şoseye dizildiği zaman artık ağanın çiftlikte yapacağı işi kalmaz.*** (Şahap Sıtkı 1958 s. 8).

çaçaron/çeçeron 'çok ve boş yere konuşan' < İt. ***chiacchieróne*** a.m. (***chlacchlerare*** fiilinden < ***chiacco*** 'dil şaklaması', ses taklidi kelimelerden). G. Meyer 1893 s. 37'ye göre İt. ***cicerone*** 'seyyah rehberi'; onu kabul etmemeli. ※ ***Onu en fazla Abdullah Efendinin çaçaron karısının dedikoduları, kavgaları üzüyordu.*** (S. Kocagöz 1941 s. 13). ※ ***Yengesi çeçeronun biriydi***. (E.N. Gökşen 1952 s. 74). ***çaçaronluk et-*** 'gevezelik etmek, lüzumsuz yere çok konuşmak': ※ ***Mükâlemede ilim döküp saçmıya hacet yok, yeri değil. Kürsiye kurulmuş vâiz gibi yüz gıcırtılı kelâm tükürmek, çaçaronluk etmek ne lâzım?*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933ia s. 42).

Osm. **çâçî keman** 'eski zamanda çok iyi sayılan bir nevi yay' < Fa. ***kamān-i çāçī*** a.m. (***kamān*** 'yay' ve ***çāçī*** 'Çaç şehrinde imal edilen. Coğrafi adlara dayanan appellativa için b. ***âbâdî kağıt*** ⊡). ※ ***Bu çāçī*** (metinde ***cācī***) ***kemān ḳaşlarda hīç noḳṣān varmıdur?*** (Ferec 855/1451 v. 15b).

AD. **çaçka** 'çinko veya teneke tas' DS 1032 < Sl. (Bulg., Rus., Sırp.; Hırv.) ***çaşka*** a.m. Kelimenin aslı münakaşa mevzuudur, b. M. Vasmer 1958 III, 306.

Osm. **çader/çadir** 'üst giyim olarak çarşaf' TS 781–782 < Fa. ***çādar*** a.m. Kelimenin etimolojisi için b. G. Doerfer 1967 III, no. 1042. ※ ***Bir pīre zen gördüm, bir hindibārī çāder örtünmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 114b). 'atkı, bez': ※ ***Anam çādırı bėşik üstünden götürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 148a). ***çadirlen-*** 'çarşaflanmak': ※ ***Erte çādirlen, bāzāra gel, mihter-i ṣarrāfān ḳatında otur; hünerümi anda göresin.*** (Ferec 855/1451 v. 213b). Krş. ***çazer/çazir.***

Osm. **çaderşeb** 'yatak çarşafı' < Fa. ***çādar-şab*** a.m. (***çādar*** 'çarşaf' ve şab 'gece'. Bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm*** ⊡). ※ ***Bir taḫt gördüm, altunlu nāsinclerile bezenmiş. Üstinde bir şaḫṣ uyur, üzerine bir cādir-şeb örtülmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 45a).

çadır 'direklerle tutturulan ve duvarları deri veya bezden olan barınak' TS 782–783 < Fa. ***çādar*** a.m. A. Tietze 1969 no. 24. Aslen Sansk. ***çattra***– 'güneş şemsiyesi' kelimesinden alınan kelime ETk.de de tespit edilmiştir (Clauson 1972 s. 403), fakat oradan EOsm.ya hangi yoldan geldiği kat'iyetle belli değildir. Krş. çetir. ※ ***Ertesi günü de şaḫzāde Meydan dağına gėdir, cadiri vurir.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 63). (Bahriye terminolojisinde) 'kadırganın kıç örtüsü': ※ ***Paşa baştardasınuŋ çādırı Cığal-oğlı zamānında serāserden olub ṣoŋra bir yeşil, bir ḳırmızī ḳaṭīfeden ėtdiler.*** (Kātib Çelebī 1329/1656 s. 156). ***çadır çatak/çadır çotak/çadır çötek*** manası ?? ※ ***Gördüm o kazıcıları ben de o zamanlar, çadır çatak, serilmişler köyün üst yamacına.*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 249). ※ ***Yukarıdan, köyün ardındaki tepelerden aşağı, çadır çotak bir kalabalık iniyor. Develer, merkepler, çocuklarla renkli bir kalabalık.*** (A. Ağaoğlu 1981y s. 250). ※ ***Şu savaşların gözü kör olsun. Kimbilir, bütün o ercikler öyle, çadır çötek oralarda, "kemirir içimi bir sinsi firak" diye diye ayrılık ateşiyle kavrularaktan.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 72).

çadir, **çadirlen–**, b. ***çader***.

çâdir–şeb, b. ***çaderşeb***.

çadu, b. ***cad***.

çafka, b. ***çavka***.

çaganoz, b. ***çağanos***.

çağ 'vakit, zaman parçası, hayat parçası, mevsim, devir' TS 783–786 < ETk. çaḳ a.m. Clauson 1972 s. 404, G. Doerfer 1967 III, no. 1045. ※ ***Çoḳ geçürmiş zemāneden çağlar | Yükler altında sızırub yağlar.*** (M.F. Köprülüzade 1934 s. 83). ※ ***Vakıa gelinlik çağına gelmişti.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 92). ※ ***Süleymān pādişāhlığı çağında.*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 14).

çağ, b. ***cağ*** II.

AD. **çağa** 'bebek, çocuk' DS 1033–34, TS 786 <Çağ. !! ***çaḳa,*** krş. Mo. çaḳa a.m. M. Räsänen 1969 s. 95. ※ ***Ekmek parası kolay kazanılmıy bu zamanda. Garın, cağalar***. (M. Hacıhasanoğlu 1952 s. 56–57). ***çağa çoluk*** 'çocuk çoluk': ※ ***Ben bu yılanı daima yazıya eletirsem çā çoluḫ goṛhar.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 8).

çağala/çağla 'olgunlaşmadan yenilebilen meyve (bilhasasa badem)' DS 1034, TS 787 < Fa. çağāna a.m. Ch. Symeonidis 1973 no. 222'ye göre Yun. ***τσαγαλο*** (tsáğalo)'dan alınmıştır, fakat bu kelimenin bizzat Türkçe çağala'dan geçmiş olması mümkündür, b. N.P. Andriotis 1983 s. 377. ※ ***Bir derdim var, o da çağalar çağalaları çığıynan gırıy. Çağalanın çiri mi olur?*** (A. Caferoğlu 1944 s. 96).

çağana 'basit bir çalgı', ekseriya ***çeng ü çağana*** veya ***çalgı çağana*** tabirlerinde geçer < Fa. ***çaġāna***/çağana a.m. ※ ***Bu, kadınlar için, mahalleyi ayağa kaldıran çeng ve çağanalı bir düğün sayılırdı. Kına gecesinden başlayıp üç gün elekçi karıları zilsiz deflerini gümbürdeterek ... camları zangırdattılar.*** (R.H. Karay 1940m s. 79).

çağanos/çağanoz 'yengeç' Meninski 1680 I, 1553 < Yun. ***τζαγανος*** (tzaġanós) a.m. Yun. müzekker eki ***–os*** için b. ***aforos*** ⊡[1]. ※※ Krş. ***çakanos.*** ※ ***Bodur mu bodur, akıntı çağanozu gibi bir yürümesi var, miskin illeti de varmış dediler.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 117).

Çağatay 'Orta Asya'da Cengiz Han ile Timur devirleri arasında hüküm süren Moğol hanedanı' < Cengiz Han'ın ikinci oğlu olan Çağatay'ın (Mo. ***Cagatay***) adından.

çağ çağ 'akan su gibi ses çıkararak' TS 187 < ses taklidi kelimelerden, krş. ETk. çağ/çaḳ Clauson 1972 s. 403–404. ※ ***Aḳıdur her çaġ ḳanum şu gibi çaġ çaġ o yār. | Baŋa urub āh şol keskin ḳılıclarla yara.*** (Nazmī 1928 s. 9). ***Krş. cağla/çağla–.***

çağdaş 'muasır' < ***çağ*** + ***daş*** (***–daş*** için b. ***adaş*** ⊡). ※ (Dipnot) ***Mozart'a çağdaş ünlü bir besteci ve piyanist.*** (N. Nadi 1989 s. 51).

çağıl, b. ***çakıl***.

çağıl çağıl, b. ***cağıl cağıl***.

çağılda– 'ses çıkarmak (hızlı akan su hakkında)' < ses taklidi fiillerden, krş. çağıltı. ※ ***Bahar selleri çağıldadı.*** (E. Atasü 1996 s. 103).

çağıltı 'suyun akarken kayalara çarparak çıkardığı ses' < ***çağılda***– fiilinden, ses taklidi fiiller için normal olan ***–tı*** (EOsm. ***–du***) ekli nomen actionis (oluş ve kılış ismi), b. ***anırtı*** ⊡. ※ ***"Öğretmenim! Öğretmenim!" diye haykırışları derslikleri çınlatan mavi bir çağıltıydı bugün.*** (M. Başaran 1992 s. 218).

AD. **çağır/çahır/çakır** 'içki, şarap' DS 1040, 1044, TS 788 < ETk. ***çağır*** a.m. Clauson 1972 s. 409.

EOsm. **çağır**– I 'bağırmak' TS 789–790 < ETk. ***çaḳır–*** a.m. Clauson 1972 s. 410. [***–kır–*** hecesiyle yapılmış ses taklidi fiillerden, b. ***afgur–*** ⊡].※ ***Örviyye bu sözi dėyicek emīr–i sāḥilüŋ göŋline ḳorḳu düşdi, çaġırdı, ögi yayındı.*** (Ferec 855/1451 v. 179b). ***çağır– bağır–*** 'üstüste bağırmak': ※ ***Ebü'l–fevāris çaġırdı baġırdı.*** (Ferec 855/1451 v. 227a).

çağır– II 'seslenerek celbetmek, gelsin diye haber yollamak, davet etmek' < çağır– I. ※ ***Bu cāriye beni ʿādetümce durur gördi, çaġırdı...*** (Ferec 855/1451 v. 12a). Dativus hâliyle: ※ ***Andan K. oġlına çaġırdı ve Evrenoz oġlanlarına çaġırdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 87). AD. bunu devam ettiriyor: ※ ***O bir gardaşına çağırır: "Gardaş, bizim babamız bir mektep yapmış!"*** (A. Caferoğlu 1945 s. 46). Bugün accusativus ile: ※ ***Necip bey uzun parmaklarından birini kıvırarak garsonu çağırdı.*** (S. Soysal 1979ye s. 76).

çağırış–/çağrış– 'hep birden bağırmak' < ***çağır–*** fiilinin ortaklık (cooperativum) şekli, b. ***ağlaş–*** ⊡. ※ ***Ḳamu bir uġurdan çaġırışdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 73b).

çağış çağış et– 'takırdamak (zincirler hakkında)' R. Dankoff 1991 s. 25 < ses taklidi kelimelerden, krş. ***tıpış tıpış***.

AD. **çağıştı** 'çıkır çıkır sesi' TS 790 < ***çağış*** + onomatopoetica'da görülen ***–tı*** nomen actionis (oluş ve kılış ismi) eki, b. ***anırtı*** ⊡. TS 790'da gösterilen ilk örnek cümlenin müellifi bu ***–tı*** ekini (onu, kendisi ***–dı*** olarak yazar) bir fiilin geçmiş zaman eki telakki ettiğini söylüyor. Buna benzer bir hâl için b. ***çığrıltı***.

çağla, b. ***çağalâ***.

çağla–, b. ***cağla–***.

EOsm. **çağlağan** 'çağlayarak akan su' TS 790–791 < ***cağla–/çağla–*** I fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) ve frequentativum (sık sık tekrarlama) manasında sıfat yapan ***–ğan*** eki; b. ***alıngan*** ⊡.

EOsm. **çağlaŋ/çavlan** 'şelâle' TS 791–792 < ***cağla–/çağla–*** I + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) manasında isim veya etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–ŋ*** eki (krş. M. Räsänen 1957 s. 138–139; orada ve TS 1974 VII Ekler'de EOsm. için örnek gösterilmemiştir). /***–ŋ***/ ile biten iki heceli kelime: ***alaŋ*** (?), ***cığaŋ*** Clauson 1972 s. 408–409. ※ ***Yukarıdan bakıldığında aşağıdaki vadi parlak kumları, renk renk çakıl taşları, yosunlu durgun gölcükleri, köpüklü çavlanları, karanlık mağaraları, karşı kıyıda yükselen geçitsiz sıradağları ile göz alabildiğine uzar giderdi.*** (Ş. Ünlü 1986 s. 117–118). Krş. ***çağlağan, çağlayan.***

çağlayan 'şelâle' < ***çağla–*** fiilinin ***–(y)an*** ile yapılan fiilsıfatı (participium), b. ***böğürtlen*** I ⊡. Krş. ***çağlağan, çağlaŋ/çavlan.*** ※ ***Dereler vardı, çağlayanlar.*** (Orhan Kemal 1963d s. 28).

AD. **çağna**– 'ağnamak, yerde yuvarlanmak (hayvanlar için); kıvranmak, çırpınmak, sarsılmak' DS 1037, TS 792 (TS'de verilen 'haykırmak, çığlık koparmak' manasının neye dayandığı anlaşılmıyor) < ***ç*** + ***ağna–***; krş. ***çevür–*** < ***ç*** + ***evür–***. ※ ***Cevāba ḳalmadı hergiz mecāli, | Buŋaldı, çağnadı, ṣarp oldı ḥāli.*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 5425).

EOsm. **çağnam çağnam/çığnam çığnam** 'damla damla' TS 793 < ***çeynem/çiğnem***'in velar (arka damaksıl) varyantı mı? Fiilden isim yapan ***–m*** eki, b. ***adım*** I ⊡. ※ ***Çağnam çağnam ḳayalardan çıḳan su...*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15. yüzyıl] s. 20).

AD. **çağnan–** 'şaşkınlığa uğramak (?)' < ***çağna–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) veya passivum (edilgenlik) hâli, b. ***acın–*** I ⊡ ve ***acın–*** II ⊡. ※ ***Hayret! Dünyada neler var, oğulcanı ... Ne diyordum? Lâfı karıştırdım, oğulcan. Çağnanınca insan konuşmasını dolaştırıyor.*** (F. Baykurt 1960 s. 75).

EOsm. **çağnaş–/çaknaş–** 'meraka düşüp aralarında tahminler yürütmek' TS 793 < AD. ***çağna–*** 'meydanı boş bulup cesaret alarak söylenmek; toplanmak' DS 1038, 1046.

çağrılı 'davetli' < **çağır**– II + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–ılı*** ekler grubu (b. ***ardılı*** ⊡). Aslında –ı ekiyle nomen actionis (oluş ve kılış ismi) (b. ***alu–satu*** ⊡) ve ***–lı*** ekiyle sıfattır, fakat kulakta ***–ıl–*** genişlemesini andırdığı için passivum (edilgenlik) manası hakimdir. ※ ***Numan Bey yakın tanıdıklarını o gece yemeğe çağırdı. Bu arada biz de çağrılıydık.*** (A. Nesin 1961y s. 13).

çağrış–, b. ***çağırış–***.

EOsm. **çağrışdır–** 'yüzüne haykırmak, sövmek' TS 793 < ***çağır–*** + ***–(ı)ş–*** ile ***–dır–***'dan ibaret olan intensivum (pekiştirme) genişlemesi, b. ***anlaştır–*** II ⊡. ※ ***Ḳara beŋzer ḳızumuz, gelinümüz çağrışdurdılar. Menüm ḳara başuma gör neler geldi!*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15. yüzyıl] s. 146). BSTTk. ***çağrışdır–/çağrıştır–*** TüS 1988 s. 269 'bir şeyi anımsatmak': ※※.

AD. **çağşa-** 'gevşemek, eskimek (duvar hakkında)' DS 846 < ETk. ***çaġşa-*** 'fısıldamak' Clauson 1972 s. 412. Krş. ***çahşa-***.

AD. **çağşak** 'çakıllı yer' DS 1038 < ***çağşa-*** + fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık*** I ⊡. ※ ***Ak çağşaklı pınarların başına oturup çökelek ekmek yediler***. (Yaşar Kemal 1993h s. 12).

çağşır I, b. ***çakşur***.

çağşır II, b. ***çavşır***.

Osm. **çah** 'kuyu, derin çukur' < Fa. ***çāh*** a.m. ※ ***Nā-gāh evde bir çāh belürdl. Ḳapusın acdı. Gördü, nerdübān var. Aşaġa indi***. (Ferec 855/1451 v. 65a). Mecazî manada 'çene çukuru': ※ ***Eŋegi sīb gibi nu'ü-metde, ṣafāda, çāhinde var niçe 'uşşāḳ cānile kim bile nicesi-dür.*** (Ferec 855/1451 v. 116a-b). Krş. ***cağ*** II.

çahar, b. ***çar*** II.

çaharşenbih 'çarşamba' < Fa. ***çahār-şanbih*** a.m. (***çahār*** 'dört' ve ***şanbih*** 'cumartesi'). ※ ***Māh-ı ẕl-l-ḳa'denüŋ evvel çahār-şenbihinde yürimege nlyyet olunub...*** (A. Bombaci 1946 [1560] s. 198). Krş. ***çarşamba.***

çahaveli, b. ***cahavel***.

çahır, b. ***çağır***.

AD. **ça̯hmur/çakmur** 'süt mavisi göz; yarı uykulu bakış' DS 1040. 1046 < ?? krş. Kürt. ***ça̯hmür*** 'sarışın ve mavi gözlü' Jaba-Justi 1879 s. 127.

AD. **ça̯ho** 'iskofri balığı (uskumru?) < Yun. ***τσαχος*** (tşa̯hos) 'deniz akrebi' A.A. Papadopoulos 1961 II, 431. ※ ***Ça̯ho olur, yâni ça̯ho ki İstanbula derler ça̯hoya lskofri. Biz ça̯ho deruk onda.*** (T. Günay 1978 s. 203).

AD. **ça̯hşa-**, b. ***cağşa-***.

çahşa-, b. ***cahşa-***.

çahşak, b. ***cahşak***.

EOsm. **çahşat-** 'şangırdatmak' < ***ça̯hşa-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli (b. ***acıt-*** ⊡). ※ ***'İşveler gösterdüben ça̯hşat (matbu metinde ça̯hşıt) ylne‿ha̯lhāll kim ⌊Höş Muġālī resmdur‿ha̯lhālile‿hān oyna-maḳ.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 189).

çahşır, b. ***çakşur***.

AD. **ça̯hudi** 'paçavra, işe yaramaz bez parçası' T. Günay 1978 s. 313 < ?? ※ ***Eski çayluğun içerisini çay orānlen ayıḳlarsun, o ça̯hudiyi ma̯hu-diyi seresun altına, ayıḳlarsun oni.*** (T. Günay 1978 s. 239).

çak I (zarf) 'tam' TS 795-798 < ETk. ***çaḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 404. ※ ***Sub̤hān allāh çaḳ gözine mi urduŋ.*** (Ebu'l-Leyṣ Semerḳandī 1965 s. 108). ※ ***Kime şeydādur Necātī dėr iseŋ: | Çaḳ saŋa, ey gül-'iẕā-rum, çaḳ saŋa!*** (Necātī Beg 1963). ※ ***'Işḳuŋda‿halḳ-ı 'ālemi çaḳ ben ḳadar ṣanur, | Dil ṣan'atinde her kişiyi pīşe-ger sezer.*** (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı]I, 319). 'tâ': ※ ***Hüsnü Yusuf cene bi bük padişah imiş, çak Şamda yaşaymış.*** (N. Hafız 1985 s. 195). ※ ***Hem limandur hem poryaz ṭarafından girilür. Ammā çaḳ içerü girilmez, ol miḳ-dār girilür kim ada gün ḍoġısı ṭarafında ḳala.*** (Pīrī Re'īs 1926 [16. yüzyıl] s. 130).

Osm. **çak** II 'yırtık' < Fa. ***çāk*** a.m. Yalnız şu tabirlerde; ***çak et–/ çak eyle–*** 'yırtmak': ※ ***Āh ėtdiler, yaḳalarını çāk ėtdiler.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15. yüzyıl] s. 41). ***çak ol–*** 'yırtılmak': ※ ***Yüzüŋe gül teşebbüh ėtdüġi–çün | Ṣabā elinde çāk oldı yaḳası.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 143).

çak– I 'vurarak yerleştirmek' < ETk. ***çaḳ–*** a.m. Clauson 1972 s. 405 ※ ***Komşularda ne kadar halı, seccade, yatak, yastık varsa yığmıştı Güllü. Odanın içini kat kat üstüne döşemiş, artanları duvara çakmıştı.*** (M. Makal 1965 s. 55). ※ ***İki kovanı suyla doldurup ağız ağıza çakıyorduk. Sokakta yaktığımız bir ateşin içine atıyorduk.*** (A. Özakın 1989 s. 32). AD. '(ağaç, odun) kesmek': ※ ***Yonız hocasına hızmat ediyo, odunnu getiriyo, dağdan çaḳıyo.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 34). 'vurarak kıvılcım çıkarmak': ※ ***Yanında büzme yancuġ u çaḳmaḳ | Bulınmaz ḳav ki çaḳmaġın çaḳaydı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 81). 'sürterek ateşlemek' (kibrit hakkında): ※ ***İstemezin biri bir kiprit çakar da patlatır deye ödümüz sıddı vallaı*** (F. Baykurt 1967k s. 252). şimşek çak–: ※ ***Bir ara bir şimşek çaktı. Gök gürledi.*** (H.E. Bener 1956 s. 22). 'gün ışımak, güneş doğmak' ? ※ ***Ne vaḳtín ḳ'ol bėzi açub baḳardı | Yüzinden ṣu, gözlerinden ḳan aḳardı. | Çāḳınca ḳarşusına aġlar idi, | Göŋül baġlar u baġrın daġlar idi.*** (Şeyḫoġlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 6526–27).

EOsm. **çak**– II 'iftira etmek, gizlice ihbar etmek, arayı bozmak' TS 803 < EOsm. ***çaḳ–*** a.m. Clauson 1972 s. 405. ※ ***İşüŋ aġmanın gözedürlerdi ki pādişāha çaḳalardı, pādişāhı müteġayyir ėdelerdi.*** (Ferec 855/1451 v. 19b). 'bildirmek, ifşa etmek' TS 802–803: ※ ***Dėme yıllar bu rāzum ola pinhān | Ki çaḳıcı olur gizlüyi devrān.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 1198).

(Argo) **çak–** III 'istenmeyen şeyi birisine kurnazlıkla kabul ettirmek, yamamak' < **çak–** I. ※ ***Kamer – "Gittikçe azıtıyor." – Civizade — "Adam sen de, birine çakamadın gitti ... Bu kızı kâr getirmiyen sermaye gibi saklayacak mısın?"*** (Musahipzade Celâl 1936aa s. 15).

(Argo) **çak–** IV 'sezmek, anlamak, keşfetmek' < ***çak–*** I ※ ***Abe şair, | bizim de bir çift sözümüz var | aşka dair. | O meretten biz de çakarız | biraz.*** (Nâzım Hikmet 1930 s. 29). ※ ***Lep demeden leblebiyi çakan Binnaz hanım, elindeki kâseyi alelacele bir tarafa koymuş, ortanca hanımı da kolundan tutup anasının yanına oturtmuş, sözü almıştı...*** (S.M. Alus 1934 s. 86).

(Argo) **çak–** V '(içki) içmek' < ***çak–*** I ? ※ ***Şehā, gėce ol şuḫ ile meclisde çaḳarken...*** (Vāṣıf 'Osmān 1257 s. 71). ※ ***Köşede dört, beş kişiden mürekkeb bir grup vardı. Bunlar çaḳıyorlardı.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 89). ※ ***Bir kaç tek daha çaktıktan sonra Benli açıldı.*** (S.M. Alus 1944 s. 113). ***çak–çakıştır–*** 'hep içmek, durmadan içmek': ※ ***Saat üçe kadar çaktılar çakıştırdılar.*** (E.E. Talu 1937 s. 205).

(Mektep argosu) **çak–** VI 'sınıfta kalmak' ※ ***Yedinci sınıfta çakmış, okula gitmemeyi birlikte kararlaştırmışlardı.*** (M. Seyda 1970 I, 249).

çak– VII (altmışaltı kâğıt oyununda) 'masadaki kâğıt kapatıldıktan sonra karşısındakinin kâğıdını kozla almak' H. Kodaman 1944 s. 122' ※ ***"Verin maça beyine!" – "Bir maça daha!" – "Bir koz!" – "Şu maçaya çak!" Maçanın kızı da, papaz koz da aynı elde kalmıştı.*** (R. Ilgaz 1962s s. 72).

(Argo) **çak-** VIII 'sıçmak, tükürmek (mecazî manada)' < ***çak-*** I. ※ ***... bir ara çok bunalmıştım, çakayım böyle hayata dedim.*** (C. Kavukçu 1997 s. 64).

Osm. **çakaçak** 'sert şeylerin birbirine çarpmasından çıkan ses' TS 798 < ETk. ***çak*** ses taklidi kelimelerinden, Clauson 1972 s. 403–404, iki defa ve Fa. usuluyla ***ā*** ile birbirine bağlı (b. ***beraber*** I ⊡). G. Doerfer 1967 III, no. 1087'de bu terkip Tk. sayılır, fakat eski kaynaklarda bulunamadı. Krş. çakicak.

çakal I b.m. (mâruf hayvan) < Fa. ***şaġāl*** < Sansk. ***şrigāla*** a.m. ※ ***İşitdüm ki bir çaḳaluŋ bir bāġ ḳatında īni var-idi.*** (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 207). ※ ***Çakallar uluyordu. Baykuş sesleri duyuluyordu.*** (A. Özakın 1989 s. 76).

⊡ Kelime başındaki ***/ ş /***sesinin affricata'sı olan ***/ ç /*** sesine geçtiğine dair A-B ve C-E ciltlerinde şu örnekler bulunuyor: ç***akal, çarlatan, çeltük / çeltik, çeşta / çeşte, çığşana / çıhşana, çimendifer, çimşir, çitil, çor II, çora, çorak, çorba, çökür, çuhrut.*** Başka örnekler için b. ***çekeleve*** ⊡.

çakal II 'yalancı, düzenci, aşağılık kimse'. < **çakal** I. ※ ***Delikanlılardan üçü, inşaatta çalışan Rizeli çakallardandı.*** (R. Ilgaz 1962n s. 69). 'sinsi, kancık': ※ ***Ya cayarlarsa, ya İdris Ağa bu çakal havayı göze alamayıp bizlerden apartacağı cil cil banganotlara omuz silkiverIrse?*** (M. Eloğlu 1957 s. 45). ***çakal ol-*** 'şüpelenmek, işkillenmek'; ※ ***Sonra çakal mı oldu ne, bir daha göndermedi. Leblebiden nem kapıyor.*** (Orhan Kemal 1965i s. 49). ***çakalla-*** 'sezmek, anlamak': ※ ***Amatörlerin en dangalağı nasıl bir bakışta ne yapmak istediğini çakallıyor!*** (A. İlhan 1973 s. 100).

çakaleriği 'Prunus spinosa' < **çakal** I + ***erik***. ※ ***Bir çakaleriği ağacı, yaprakları küskün, hastalıklı, pencerenin dibindeydi.*** (Füruzan 1972p s. 37).

Osm. **çakalos** 'orta boyda bir top tipi' Meninski 1680 I, 1627; M. Sertoğlu 1958 s. 62'ye göre kelimenin ***sakaloz*** ve ***sakloz*** imzaları da vardır < ?? ※ ***Kāfirān-ı bī-ḫlred daḫı olanca 'aḳlın başına ve çān-ı cemādlerin dişine alub çaḳalūs ve zenbürek ve ḍarb-zen ve tüfeklerine bağteten āteş vėrüb...*** (Ta'līḳī-zāde 1983 [1596] s. 205). Yun. müzekker eki ***-os*** için b. ***aforos*** ⊡[1].

(Argo) **çakanos** 'dikkafalı, inatçı, serkeş' F. Steinherr 1932 s. 184 < çağanoz 'yengeç' (Yun. müzekker eki ***-os*** için b. ***aforos*** ⊡[1]) ***çak-*** 'içki içmek' fiilinin tesiriyle. Steinherr şu örneği veriyor: ※ ***Tosun çakanosvari yanpürü bir bakışla "Para vermezsen elbette gidüb tebaşir çekeceğim."*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 22). Steinherr'in, kelimenin manası için verdiği izah belki tam değil; verdiği örnekten ve başka kaynaklardan kelimenin içkiyi seven Akdeniz'li gemiciler ve bu tipten kimseler için kullanıldığı anlaşılıyor: ※ ***Maltızlardan, Çakanozlardan adamı çok. Balyozu Şişman Virjlnlye alaturka tarzda işletmeye başlayı ...*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 25.9.1943). ※ ***Meyhane uzakta değil, sobacının izbesinin arkasında, İtalyan boyacılar, nakkaşlar, duvarcılar, Maltız gemiciler, çakanoz ipsizlerle dopdolu.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 1.2.1944). Anadolu'da bir otobüsten bahseden daha yeni bir yazar çağanos'un yengeçliğini hatırlamış görünüyor: ※ ***Bizim çakanoz bir sallandı, homurdandı, yola koyulduk.*** (F. Otyam 1962 s. 16). H. Aktunç

1990 s. 68'e göre kelime çingene dilinden gelir ve 'değnek', 'sopa' manasında kullanılır.

çakaralmaz 'eski zaman tüfeği' < ***çakar*** 'çakmak, çakar' (geniş zaman fiilsıfatı (participium aoristi) yapan ***–(ünlü)r/–maz*** için b. ***açar*** I ⊡ ve ***açmaz*** ⊡) ve ***almaz*** 'kıvılcımı tutmaz, işlemez'. ※ ***Çaḳar–almazlar varsa ileri gelsin!*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 63). (Argo) 'bozuk tabanca' F. Devellioğlu 1959 s. 75. 'iyi işlemeyen, bozuk olan herhangi bir şey': ※ ***O düldül çakaralmaz faytonuna mı güvenip güzellere göz atıyor***. (S.M. Alus 1933p s. 111).

AD. **çakçaka/cakcakı** 'değirmende öğütülen buğdayın bittiğini takırtı ile haber veren bir alet' DS 848, TS 799 < Ar. ***caʿcaʿa*** 'değirmen çarkından çıkan takırtı sesleri'.

AD. **çaketa** 'kadınların giydiği astarlı buluz' DS 1042 < İt. ***giacchetta*** a.m., belki başka bir dilin aracılığıyle.

çakı I 'açılır kapanır cep bıçağı' < Mo. ***çaḳu*** 'direk, destek', fakat Mo. ***çaḳu*** < Tk.den gelmesi muhtemel G. Doerfer 1963 I, no. 174. ※ ***Memet cebinden çakısını çıkardı. Babası çakıyı bir bilemiş, bir bilemiş, kılı kesecek kadar keskinleştirmişti.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 26). Mecazî manada: ※ ***Çakı gibi dik duruyordu. Kaymakamın önünde sert bir selam verdi.*** (T. Apaydın 1991 s. 196). ※ ***En ateşli, en ele avuca sığmaz, aynı zamanda da en parlak ve yakışıklı zamanım, tığ gibi, çakı gibi vakitki devrim.*** (S.M. Alus 1944 s. 96).

çakı II 'çakı gibi' < ***çakı*** I: ※ ***Evinin bir duvarında kahramanlık günlerinin fotoğrafı asılıydı, Kore'ye gitmeden az önce Cumnur Özgecan, çakı bir üsteğmen.*** (E. Atasü 1996 s. 178–179).

(Argo) **çakıcı** 'içkici, ayyaş' < ***çak–*** III ? + ***–ı–*** + ***–cı*** (b. ***alıcı*** ⊡). ※ ***Biraz çakıcılardan olduğu için tepsisini tabak tabak seçme mezeler, kuyuya sarkıtılmış şiselerle donatıyorlar.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. Mayıs 1941).

çakıl/çağıl 'akan suyun yuvarlaklaştırdığı taş; küçük taş parçaları' < EOsm. **çağıl** a.m. TS 787, M. Räsänen 1969, s. 96. ※ ***Lokma yerine çakıl taşı yut sen, baba!*** (Z. İlhan 1945 s. 8).

çakıl–, **çak**– fiilinin passivum (edilgenlik) veya medialis–reflexivum (orta–dönüşken) hâli, b. ***açıl–*** ⊡. ※ ***Bir çivi söküldü, bir yenisi çakıldı.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 92). 'asker usulü daha yüksek rütbeden olanı selâmlamak': ※ ***Nöbetçi çavuş içeri girdi. Çakıldı.*** (S.V. Örnek 1959 s. 75). ***çakılıkal–*** 'yerinde donup kalmak': ※ ***Ömer olduğu yerde çakılı kalmıştı.*** (Mahmud Yesari 1930 s. 166).

çakılda– 'tak tak gibi sert ve kuru ses çıkarmak' < **çakıl** + ses taklidi kelimelerde ***/l/*** veya ***/r/*** olan son ünsüzden sonra ***–la–*** yerine ***–da–*** fiil genişlemsi, b. ***alda–*** ⊡. Krş. ***tak tak et–***.

çakıldak 'tak tak gibi ses çıkaran bazı cihazlar (ms. değirmen, dokuma tezgâhı, çocuk oyuncağı)' DS 1043, TS 799, ZTS 32, G. Doerfer 1967 III, no. 1095 < **çakılda**– + fiilden daha çok nomen concretum (somut isim) yapan ***–(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık*** I ⊡). 'koyunların kuyruk altındaki kıllarına yapışıp kuruyan pislik' DS 1036, TS 799; 'pislik, kir': ※ ***Kıçınızın yarım çakıldağı ile Allahın evine gelirsiniz, uyuklar, burayı da kirletirsiniz.*** (M. Makal 1980 s. 35). çakıldaklı 'pis, boklu': ※ ***Hökümet bir çakıldaklı Duranâ için yekûn köylüsünü mü ezecek?*** (F. Baykurt 1961o s. 95).

EOsm. **çakıldu**/BSTTk. ***çakıltı*** 'şakırtı, takırtı' TS 800 < **çakırda**– fiilinden onomatopoetikada normal nomen actionis (oluş ve kılış ismi) ekleri olan ***–du > –tı*** ekleri (b. ***anırtı*** ⊡). ***çakıltılı çukultulu*** 'takırtılı (ms. yazı makinesi)'; ※ ***Hiç unutmam, makinesi şimdiki en köhnelerden daha çakıltılı çukultulu idi. Gürültüsü, sefer tası gibi evin en yukarı katlarından duyulurdu.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 14.11.1944).

çakılıkal–, b. ***çakıl–***.

çakıltı, b. ***çakıldu***.

AD. **çakım** 'şimşek' DS 1043 < **çak– I** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–ım*** eki, b. ***adım*** **I** ⊡. ※ ***Bir çakım oddur, ṣakıŋ, ey͜ husrev–i şīrīn–zebān, | Her şerer kim tüşe–i Ferhād–ı miskīnden çıḳar.*** (Helākī 1982 [16. yüzyıl] s. 89). ※ ***Vicdan niçin Burhan'ı daha çok seviyor? Burhan'ın gözlerindeki mavi çakım, ona hayran olduğu adamı çağrıştırdığından mı?*** (E. Atasü 1996 s. 117).

çakıntı I 'parlaklık, şimşeklenme' < ***çak–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–ıntı*** eki, b. ***akıntı*** ⊡. ※ ***Gök ve deniz baştanbaşa bir pırıltı ve çakıntı idi.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 61).

(Argo) **çakıntı** II 'içki meclisi' < **çak**– 'içki içmek' + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–ıntı*** eki. ※ ***Vagonda gizliden gizliye başladık çakıntıya.*** (S.M. Alus 1944 s. 153).

çakır I 'mavi hareli elâ veya bu renkte gözü olan kimse' TüS 1983 < ETk. a.m. Clauson 1972 s. 409, G. Doerfer 1967 III, no. 1090. ※ ***İhsan Kâmil gözlükleri altında parlıyan çakır gözlerini kısarak, müstehzi tebessümlerle cevap verdi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 142). Bu renkteki gözler uğursuz sayılır: ※ ***Çakırlar uğursuz olurlar. Bak, şimdi onlar burada olmasalardı, o kuş çoktan gelip ağımıza düşmüştü.*** (Yaşar Kemal 1993k ***s.*** 17). 'karışık, tam değil, yarım; yeni olgunlaşmaya başlamış meyve; karışık içki'. ***çakır pilav*** 'pirinçle bulgurun karıştırıldığı pilav', ***çakır su*** 'yalnız yağmur yağdıktan sonra akan dere suyu' DS 1044–45. Krş. ***çakırkeyf***. Semantik saha itibarıyla krş. ***ala*** I.

çakır II 'bir cins doğan' TS 800–801, Meninski 1680 I, 1553 < ***çakır*** I, G. Doerfer 1967 III, no. 1090. ※ ***Havada karaca karaca kartalların, çakırdoğan kuşlarının, akbabaların üleşime dönüştüğünü görüyorum.*** (F. Baykurt 1961o s. 302). ***çakırcı*** 'padişahla ava giden doğancı'. ※ ***Hasan Paşa Harem–I muhteremde doğancı–başı iken çakırcı–başılık ile çıkub...*** (Selānikī 1989 [1599] I, 285–286).

AD. **çakır** III 'ısırgan otu', ***çakırca dikeni*** 'sarı çiçek açan, uzun ve sert sapı olan diken' DS 1044 < ***çakır*** I. ※ ***Çakır dikeniyse, hele çöğürse, o zaman semercilerin kullandığı kıyık'la çıkarılır.*** (M. Makal 1960 s. 20).

çakır, b. ***çağır***.

çakır çukur 'düzgün olmayan (yol)' < ikinci uzvu labialisation (dudaksıllaşma) gösteren çifte tabir tipinde, fakat manası ikinci kelimeden kaynaklanır; krş. G. Doerfer 1967 III, no. 1091. Labialisation'lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡². ※ ***Yollarsa hem toz toprak içinde, hem de çakır çukurdu, yürümek başlı başına bir belâydı...*** (T. Yücel 1954 s. 58).

AD. **çakırga/çakırka** 'mazı ağacı' DS 1044 < acaba çakırca dikeni ile aynı mı? ※ **Çakırganın dikeni battı elime.** (İ. Balaban 1968 s. 144).

⊡ ETk. *–ġa / –ge* ekiyle teşkil edilmiş hayvan ve bitki isimleri için b. M. Erdal 1991 I, 83, 85. TT.nde bunlardan tek tük örnekler vardır. A–B ve C–E ciltlerinde sadece ***çakırga / çakırka*** ve ***çekirge / çekürge*** yer almıştır. Başka manadaki kelimeler için b. ***bilge.*** ⊡.

çakırkeyf 'hafif sarhoş' < **çakır** I ve ***keyf***. Fa. terkip örnek alınarak yapılmış bu tür Tk. terkipler için b. ***açıkgöz*** ⊡. ※ ***Üç dört kadeh yuvarlamış, iki kadeh de bana içirmişti. Hacı beyin halini hiç görmeyin. Çakır keyifliği aşıp pürkeyif olmuş.*** (S.M. Alus 1933p s. 168).

AD. **çakırlı** 'alaca' DS 1044–45 < **çakır** I + isimden özellikle sıfat yapan ***–li*** eki, b. ***adamakıllı*** ⊡². ※ ***Güzsü güzsü kokan sokak eğrelti otlarının üzerinde, kabukları nakışlı karpuzlar, sarı topatan kavunları, çakırlı kırkağaçlar...*** (M. Başaran 1992 s. 40). 'çakırkeyf': ※ ***Kafası çakırlıydı.*** (M. Başaran 1992 s. 295).

çakırpençe 'tuttuğunu koparan, her şeyde çıkarını arayan (kimse)' < ***çakır*** **II** ve pençe'den ibaret Fa. usulü terkip. ※ ***Onlar sayesinde bu insanların son derecede hesaplı, hakkının on parasında bile dikkatli ve titiz, alabildiğine açıkgöz ve çakır pençe olduklarını bir kere daha anlardık.*** (A.H. Tanpınar 1961 s. 135). ※ ***Eski Dahiliye nazırlarından Sait Efendi de çakır pençe bir konuşmacı, bir cibelekmiş.*** (S. Birsel 1995 s. 17–18).

AD. **çakırım/çakrım** 'çağrılınca ses duyulan mesafe, kilometre' DS 1046 < ***çağır–*** I + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–ım*** eki, b. ***adım*** I ⊡, ortadaki kısa ünlünün düşmesi için b. ***arlan–*** ⊡. ※ ***Yalan, elinde muti bir av köpeği haline gelmişti. Onu hadiselerin girift ormanına saldığı zaman, bir çakırım uzaktan emniyetle takib edebilirdi.*** (H.Z. Ülken 1941 s. 214).

çakış– 'birbirine geçip kenetlenmek; birbirine tam uymak' < ***çak–*** I fiilinin ortaklık (cooperativum) hâli, b. ***alış–*** I ⊡. ※ ***Alt yatağa kazağın ön ve arka kısımlarını sermiş. Yeni ördüğü kolun öteki kısımlarla çakışıp çakışmadığına bakıyor.*** (S. Soysal 1979yı s. 25). Mecazî manada 'birbirine uymak, uyumda bulunmak: ※ ***Gözlerinin önünden, Macideyle ötekinin üstüste çekilmiş iki filim gibi çakışan hayallerini boşuna uzaklaştırmağa çalıştı.*** (H.E. Bener 1956 s. 51–52). ※ ***Çocuklar genellikle uyumlu davrandılar. Selahattin'in konuşmaları televizyondaki bir takım dizelerle çakışmadığı zamanlarda maraza çıkarmadılar.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 33). 'yarışmak, yarış yapmak DS 1045': ※ ***At çakıştırmak suretiyle her iki taraf dolu dizgin düğün odasına hücum ederler.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 67). İki âşık için: ※ ***Okulda, düğünlerde bayramlarda beni hep aşık ecitle çakıştırırlardı, Aşık ecitle Kadirlide bir kahvede bir gece sabaha kadar çakıştığımı şimdi iyice anımsıyorum.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 367).

çakıştır– 'birisinin aklına vesveseli bir şey koymak' < ***çak–*** II fiilinin ***–(ı)ş–tır–*** genişlemesiyle intensivum (pekiştirme) hâli, b. ***anlaştır–*** II ⊡. ※ ***Epey dedikodu yapılacak, iş kıvamına getirilecek, bir iki hadise uydurulacak veya bulunacak. Sonra asıl mühimi, gayrı resmî kuvvetler tahrik edilecek: Murtaza Bey vilâyette vali ile konuşurken sureti haktan görünerek iki kelime ile çakıştırabilir de...*** (M. Körükçü 1953 s. 81). '(***kadehleri çakıştır–***'dan) içki içmek' x ***Efendim, geçen hafta ikisinin de canı Maksuda gidip çakıştırmak ister.*** (R.C. Ulunay 1994 s. 74).

(Konuşma dili) **çakiçak et–** 'gümbürdetmek, çınlatmak' < Fa. ***çak-ā-çak;*** krş. ***çakaçak***. ※ ***Madam Viyolet gök gürültüsü gibi ortalığı çakicak ederek içeri girmiş, yıldırım düşer gibi tepeye inmişti. Ağız, ağız değil, bir volkan krateri.*** (S.M. Alus 1933h s. 331–332).

çaklat– 'şaplatmak' < ***çak*** ses taklidi kelimesinden teşkil edilen fiil (causativum genişlemesi ***–t–*** için b. ***acıt–*** ⊡). ※ ***Kendi mamulâtından olan şarabın tadı biraz acayıp ... Ben de bozmadım, içince damağımı çaklattım, pek hoş çeşnisi olduğunu söyledim.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 12).

çakmak I 'taşa vurulup kıvılcım çıkarılan çelik parçası' < ETk. ***çaḳmaḳ*** a.m. (çak– işi için alet, krş. ***tokmak***, ayrıca fiilden isim yapan bu ek için b. ***artmak*** ⊡) G. Doerfer 1967 III, no. 1097, Clauson 1972 s. 409. ※ ***Hal āyıḳ günlden bu rāzı çaḳdı, | Oda urdı ėli çaḳmağı çaḳdı.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 7881). 'aletleri içinde olan modern çakmak' ※ ***Celâl'in çakmağına uzandım. Paketimdeki son sigarayı yakıp paketi buruştura buruştura cücük kadar yaptım.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 70).

çakmak II 'şimşek; korkulu veya öfkeli bakış' < ***çak–*** I. ※ ***Leylānıŋ gözleri tehevvürden çaḳmaḳ çaḳmaḳ olmuşdu.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1928s s. 185).

çakmur, b. ***çaḫmur***.

çaknaş–, b. ***çağnaş–***.

(Argo) **çakoz** ol– 'işi anlamak, sezmek' < **çak**– 'anlamak, sezmek' + Yun. asıllı argo tabirlerine benzetmek için ***–oz*** eki, b. ***aforos*** ⊡[1]. ※ ***Bir iki derken otel kâtibi çakoz olmuş. Bunu çekmiş bir kenara: "Baba, bize oteli mi kapattıracaksın?"*** (M. Seyda 1969 s. 53). ***çakozla***– '(gizli bir meseleyi) sezmek, anlamak' F. Devellioğlu 1959 s. 75, H. Aktunç 1990 s. 69 (***–(ı)zla–*** genişlemesi için b. ***alızla–*** ⊡): ※ ***Valla Osman abi, bir dubara döndü amma, çakozlıyamadım.*** (Kemal Tahir 1961 s. 70). ※ ***O kadarını bilmiyor ya, çakozladıkları da yok değil.*** (R. Ilgaz 1981 s. 45).

çakrım, b. ***çakırım***.

AD. **çakşur/çahşır/çağşır** 'bir nevi pantolon veya don' DS 1038–39, TS 793–794, R. Dankoff 1991 s. 25 < ya Fa. ***çaḳşūr*** a.m. ya da Fa. kelime Tk.den alınma; G. Doerfer 1967 III, no. 1048'e göre aslının Türkçe olması muhtemeldir. ※ ***Bir ḫidmetkāruŋ ki gerçekligi ve ḳılığı dürüst olmaya, iligl dügmesi, ve çaḫşīrı ve yırtmacı 'ömrinde sökükden ḳurtılmaya, ol maḳūlenüŋ müddet–i 'ömri müptezellikde geçer.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 246).

çaktır– 'çivilerle taktırmak' < ***çak–*** I fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur–*** ⊡. ※ ***Hemen otobüslerin kalktığı meydana kapı kadar bir tabela çaktır, hemen sevklyata başla!*** (R. Ilgaz 1962n s. 62).

EOsm. **çaku** 'iftira' < ***çak–*** II + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–u*** (< ***–ġu***) (b. ***alu-satu*** ⊡). ※ ***Ol kişiye rāz söylemek żāyi' olur kim anuŋ dil pīşesi ġammāzlıḳ ve eli pīşesi çaḳucılıḳ ol.*** (Zajączkowski 1934 [1405] I, 49).

AD. **çal** I 'taşlık yer, çıplak tepe' DS 1046; Türkiye'de Çal isminde 25 köy ve mahalle ve bir ilçe vardır, bu isimde kaç dağ bulunduğunu tespit edemedim < Fa. ***çāl*** 'ravine' F. Steingass 1930 s. 386, krş. ***çamçal*** 'müstahkem

dağ geçidi' ve ***ḳabçal*** 'dar geçit, yar', ikisi de Moğolcadan, G. Doerfer 1963 I, no. 183, 264.

AD. **çal** II 'ala renk; ben, çil, leke' DS 1047 < ETk. ***çal*** 'kırçıl' Doerfer 1967 III, no. 1049, Clauson 1972 s. 417. Krş. Az. Tk. ***çal*** a.m.

çal– I 'elle (ellerle) vurmak' < ETk. **çal**– a.m. Clauson 1972 s. 417. ※ ***Bu güft u gü içindeyiken ol siyāh–ı müfsid Örviyyei götürdi, yėre çaldı.*** (Ferec 855/1451 v. 177a). ※ ***Ṭaşa çaldı şīşesin nām u nengüŋ, | Oda yaḳdı yuvasın ad u ṣanuŋ.*** (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 66). 'silâhı kaldırarak vurmak': ※ ***Zindāndan bir ölecek͜ hünī getürüŋ, Kılıcile çalayım, bu sīmber benüm erliğümi görsün.*** (Ferec 855/1451 v. 100b). ※ ***Keçiye bıçaḳ çalıcaḳ oğlaḳ bucaḳda osurur.*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 614). 'el sürmek, sığamak' TS 815. 'diş geçirmek, ısırmak, sokmak' ※ ***Nā-gāh bir ḳara cānever arḳuru geldi. Aŋa niyze ḥamle ḳıldı, ṣancdı. Ol-dạhı iti dişile atı ucası altında çaldı.*** (Ferec 855/1451 v. 128b). 'zarar vererek dokunmak' DS 1060 (çalmak IX): (***bakır çal–***) ※※.

çal– II 'bir şeye vurarak ses çıkarmak' < ***çal–*** I. ※ ***Dāye ṣabāḥ durduḳda Rıżvān–şādı bulımadı. Sėzdügi yėrleri çaldı, başarımadı.*** (Ferec 855/1451 v. 30b). 'bir çalgıyı çalmak' A. Topaloğlu 1978 II, 118–119: ※ ***Rebābı gökçek çalar–idi.*** (Ferec 855/1451 v. 117a). ※ ***Bir itfaiye arabası geçti. Sirenini çalmıyordu.*** (Ş. İşigüzel 1993 s. 30). Geçişsiz olarak 'ahenk etmek': ※ ***Muṭribler her ṭarafda çalarlar, raḳḳāṣlar oynarlar.*** (Ferec 855/1451 v. 44b). 'ses çıkarmak (ms. saat veya çalgı hakkında)': ※ ***Zil çalmağa başladı.*** (H.E. Bener 1956 s. 24). Müzik parçası hakkında: ※ ***Caz başladı. Eski bir tangoydu çalan.*** (N. Cumalı 1956 s. 5). Çalgının kendi sesini çıkarması için krş. ***dög–/döv–*** II.

çal– III 'sirkat etmek' < **çal**– I; aslında herhâlde bir argo tabiri, krş. ***çarp–.*** ※ ***İttifāḳ ėtmişler ki bu biżāʿati bu Ciypür–i mükāriynüŋ elinden şehre gelüb ḳabbānda ḳonmadın ḳapalar (metinde ḳaḳalar), çalalar. (***Ferec 855/1451 v. 240a). EOsm. ***calub çarp–*** 'talan etmek': ※ ***Ü͜ Hayraboli ve Çorluyı ve vilāyeti varub çalub çarpub gėrü gelürleridi.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 18). ***calub çırp–*** 'hırsızlık etmek': ※ ***İşi gücü çalsın çırpsın.*** (F. Baysal 1944 s. 215).

çal– IV '(çeşitli iş ameliyeleri için; hepsi **çal**– I'den) 'ilave etmek, katmak (yemek pişirirken) DS 1060 ***çalmak*** V, TS 315. '(bir şeyin sathına) sürmek' DS 1060 (çal– II): ※ ***Kaşlara rastık sürerlerdi, misk çalarlardı ...*** (H.Z. Koşay 1944 s. 328). ※ ***"Oğlum, anan ne sardı başına?" – "Aha öğretmenim, sabahleyin sıcak sıcak adam boku çaldı."*** (M. Yağmur 1957 s. 15). 'yoğurt yapmak için sütü mayalamak' DS 1059–60: ※ ***Hasan her gün yoğurt çalmak için kendisine lâzım olan mayayı saklamağa mecbur oluyor.*** (Sabahattin Ali 1943 s. 36). '(beline, boynuna, başına) sarmak' TS 819. 'biçmek (kumaş, elbise)' DS 1060. 'silmek, çizmek (yazı hakkında)', krş. ***çalık*** II. R. Dankoff 1991 s. 15.

çal– V (insan dışı münasebetler için) 'hafifçe andırmak, bir nüansını göstermek' (dativus hâliyle) < ***çal–*** III. ※ ***Bakıra çalan kızıl yüzleri, parlak kara gözleriyle ova halkına hiç benzemiyorlar.*** (H.Z. Ülken 1941 s. 198). ※ ***Dur bakayım, saçları sarı desem değil, kumral desem değil, ikisine de çalıyor.*** (S.M. Alus 1933k s. 134). ※ ***Hani bir zamanlar bankalarda kapıcılık eden al camadanlı Karadağlılar vardı; dili onlarınkine çalıyor.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 15.4.1941). ※ ***O sabah hava lodosa çalmıştı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1947m s. 62).

çal– VI 'bir yere yollanmak' < ***çal–*** IV ? ※ ***Gece oldu rıhtıma çıktım bir başıma. Torbamı sırtıma vurdum, şehre çaldım. Yabancı bir yerdeydim.*** (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 121).

EOsm. **çala** I 'biraz, kısmen, natamam' A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 80 < ***çal–*** + ***–a*** zarf fiil (gerundium) eki, b. ***arkuru*** ⊡; Tk. dillerinde yaygın, W. Radloff 1905 III, 1877–78, M. Räsänen 1969 s. 97. Semantik gelişme için krş. buçuk, yarım.

AD. **çala** II 'bir an, bir ara' DS 1047 < ***çala*** I. Bakınız ***bir çala***.

AD. **çala** III 'hayvanlara yedirilen tahıl sapları, mısır koçanı' DS 1047 < Gürc. ***çala*** a.m. E. Cherkesi 1950 s. 242. V. Cangidze 1980 s. 101–102.

EOsm. **Çalab/** Çalap 'Tanrı, Allah' TS 804–806, Çalap Taŋrı a.m. TS 806 < M. Erdal 1982 s. 409–415 ***Calab*** < Ar. '*köle sahibi' < ***callāb*** 'köle ithal eden'. ※ ***Elin yüzine sildi, "Şükr Çalabum saŋa!" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 50b). ※ ***Gerçi azdur bu ʿibadet zaḥmeti, | İlle çoḳdur Ḥaḳ Çalabuŋ raḥmeti.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] s. 52 no. 332). ※ ***Çalaba çoḳ şükür olsun, ulu Sulṭān geldi.*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 8).

çalaçakmak 'savaş gürültüsü ile dolu' < ***çal–*** ve ***çakmak*** 'şimşek'den müteşekkil görünen bu terkip belki ***çakaçak*** veya ***çakiçak***'ın tahavvülüdür. ※ ***Cezayirln çebellerlnde kendi Mustafa Kemallerini bulan ve altı yıldır bağımsızlık uğrunda çalaçakmak döğüşen Cezayirden yana konuşmazsa, böyle Türklye'nln kurtuluşçuluğu nerde kalır***. (F. Erdinç 1969 s. 173).

AD. **çalak** 'işaret, iz' DS 1948 < ***çal–*** I + ***–ak***. **çalakla–/çakkakla**– 'araştırmak; ivedilikle aramak DS 1019, 1058.

Osm. **çalak** 'çevik, becerikli' < Fa. **çālāk** a.m. ※ ***Ṣad hezārān āferīn Rabbü l-ʿālemīne, ṭabʿ-i pāküŋe, ḫāṭır-ı çālāküŋe!*** (Ferec 855/1451 v. 138a).

çalakalem 'durmadan, düşünmeden, süratle (yazmak)' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 49 < ***çal–*** + ***–a*** zarf fiil (gerundium) eki ve kalem, yâni "kalem çalarak". Bu ve bu tipten olan öteki terkiplerde fiil Tk. gramerine mugayır nesneden öncedir. Bu terkip tipine örnek olabilecek Fa.da bir ifade tarzı bulunmuyor (bulunsa ****ḳalam-zanān*** şeklinde olurdu ve gene fiil nesneden önce olurdu). Onun için bu tipin ortaya çıkmasını araştırmak lâzımdır. ※ ***Banknotlar destelerle gelip masaların üstüne yığılıyor, alelacele varakalar kesiliyor, çalakalem defterler dolduruyor.*** (S.M. Alus 1934 s. 36).

çalakamçı 'kamçıyı vurarak' < ***çal–*** + ***–a*** zarf fiil (gerundium) eki ve ***kamçı***; bu terkip tipi için b. ***çalakalem***. ※※ 'bütün ayrıntılarıyla at arabası' DS 1049.

çalakaşık 'çabuk çabuk kaşıklayarak' < ***çal–*** + ***–a*** zarf fiil (gerundium) eki ve ***kaşık***. Terkip tipi için b. ***çalakalem***. ※ ***İri iri ekmeği koparıyor, çalakaşık gidiyor mantıya.*** (Tarık Dursun K. 1955 s. 64).

Osm. **çâlâkî** 'çeviklik, çabukluk, uyanıklık' < Fa. **çālākī** a.m. Nomen abstractum (soyut isim) yapan Fa. ***–î*** için b. ***bazî*** ⊡. ※ ***Bu muvaffakıyet, sıhhati üzerinde bir mucize tesiri göstermiş gibi idi. Zihninde bir küşayiş, hareketlerinde bir çâlâkî!*** (H. Taner 1954 s. 72).

AD. **çalakop/çalkap** 'çalı çırpı kesilen bıçak' DS 1019, 1058 < Yun. ***τσαλουκοπους*** (***tsalukópus***) a.m. (***tsalí*** '***çalı***' < Tk. çalı ve ***kóptö*** 'kesmek') Ch. Tzitzilis 1987g no. 545.

Çalap, b. ***Çalab***.

çalar, b. ***çilar***.

çalar saat 'saatleri çalarak bildiren saat' < ***çal–*** fiilinin geniş zaman fiil sıfatı (participium aoristi) ve ***saat***, Meninski 1680 II, 2517: ※ ***Ol dem hemān Şanṣar Muṣṭafā bir yol ḳoynundan bir pala çıḳardı ki çalar saʿat gibi sadālar vėrdi.*** (Ş. Elçin 1977–78 [1876] s. 210).

çalataban 'paldır küldür (kaçmak, koşmak)' < **çal**– + ***–a*** zarf fiil (gerundium) eki ve taban; terkip tipi için b. ***çalakalem***. ※ ***Haydarpaşa'da, Papazın bahçesi çayırlarında, ellerinde yarımşar limon, yalaya yalaya, çala taban koşuyorlar!*** (S.M. Alus, gaz. ve tarih mâlum değil).

AD. **çalba** 'adaçayı' < Lat. ***salvia*** a.m. ve birçok dillerde müştakları var (b. ms. P. Skok 1973 III, 197).

çalbadar, b. ***çalpatur***.

çalçene 'hep konuşan, çenesi düşük' < ***çal*** fiilinin 2. şahıs tekili emir hâli ve konuşmak eyleminin esas vücut uzvu olan ***çene*** (krş. ***dalburun***), fakat bu iki unsur birbirine nasıl bağlanmıştır? ***Çene çal***! gibi bir cümlenin devrik hâliyle mi karşı karşıyayız? ※ ***Bilirdi teyzesinin çalçene, huysuz kadın olduğunu.*** (M. Seyda 1974 s. 127).

AD. **çaleser** 'yıkanmak amaçıyla yerde yapılmış çukur' ZTS 1976 s. 32 < Kürt. **çal–a–sar** (?) (***çal*** 'çukur' ve ***sar*** 'soğuk', yâni "soğuk çukur") A. Tietze 1982z no. 39.

çalgavur, b. ***çalkağı***.

çalgı, b. ***çalgu***.

çalgıhane 'çalgı çalınan yer, eski zaman konser salonu' < **çalgı** ve ***hane***, b. ***abdesthane***/***apteshane*** ⊡. ※ ***İşte o esnada çalgıhaneler, meyhaneler, kahvehaneler açıldı.*** (S.F. Abasıyanık 1955 s. 47).

AD. **çalgın** '(cin tarafından) çarpılmış' < ***çal–*** I + participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–gın*** eki, b. ***akkın*** ⊡. ※ ***Atının gıçını gırdım, yarın söyle bi–daha bėle işler yapmasın, yo̧hsa gendiyi çalgın ederim.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 6).

çalgu/BSTTk. ***çalgı*** 'musiki aleti' < ***çal–*** II + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–gı***/EOsm. ***–gu*** eki (b. ***açgı*** ⊡). ※ ***Onlarla geziyor, eğleniyor, çalgı cümbüş vakit geçiriyordu.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 26). ※ ***Ne–var çalġuda aŋlamazsa bām zīr, | Ḳuş ünin işitse iŋiler faḳīr.*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340/42 s. 38).

çalı, b. ***çalu***.

EOsm. **çalıcı** 'çalgıcı' TS 807, Meninski 1680 I, 1556 < ***çal–*** II + fiilden âdet ve meslek ismi yapan ***–i*** ve ***–cı*** eklerinden müteşekkil ***–ıcı*** genişlemesi (b. ***alıcı*** ⊡). ※ ***Reng–ā reng ḍonlar geymişler, çalıcılar–ile, raḳḳāṣlar–ile şeh–zādei almaġa geldiler.*** (Ferec 855/1451 v. 44b). Fakat RD. ***çalıcı*** 'hırsız' O. Blau 1868 s. 211 ***çal–*** III'e dayanır.

AD. **çalık** I 'yara, çıban izi; kesik; yüzünde yara izi bulunan' DS 1054, TS 808, Meninski 1680 I, 1558, R. Dankoff 1991 s. 25. < ***çal–*** I + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–ık*** eki (b. ***açık*** ⊡). ※ ***Kime beŋzetsem anı? Bir yėre baḳan āfitāb? | Māh ise yüzi çalıḳ, her-cāyī şehr oğlanı-dur***. (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 285). 'çarpık, yamuk' DS 1054: ※ ***Bu arada kenarı boğaza göre çalık leğeni Cuma'nın çenesi altına sürdü, ılık suyu lıkırdatarak yıkadı.*** (F. Erdinç 1973 s. 74).

çalık II 'cin çarpmış gibi, hastalıklı, yüzü solgun, sakat' < ***çalık*** I. ※ ***Çalık bir güneş.*** (N. Meriç 1965 s. 10). ※ ***Yüzüne iğneyi batır, irini al! Çehresinin çalıklığı sadriesbakın oğlunun kinden beter.*** (S.M. Alus 1933p s. 82 Sadr-ı esbak "eski sadrazam"). 'normal insan gibi hareket etmeyen': ※ ***Bi çalık garı bu Naciye gız. Ha düşünür, ha düşünür.*** (N. Meriç 1965 s. 10). 'delice hareket eden, haşarı; gem tutmaz, idaresi zor (at)' TS 807–808, 808–809. G. Doerfer 1967 III, no. 1052.

Osm. **çalık** III 'silinmiş, çizilmiş (yazı)' Meninski 1680 I, 1558, M. Sertoğlu 1958 s. 62 < ***çal–*** IV + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–ık*** eki, b. ***açık*** I ⊡.

EOsm. **çalım** I 'vurma hareketi, vuruş; vuruş mesafesi, kılıç vururken çizilen daire' DS 1055, TS 809–810. < ***çal–*** I + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–ım*** eki, b. ***adım*** I ⊡. ※ ***Ḫusrevān–ı ʿālī–cāhuŋ saġ cānibinden yanaşub, gendüsi anlaruŋ çalımında ola, anlar gendünüŋ çalımına düşüb emr–i ber–ʿas olmaya.*** (ʿĀlī 1982 [1581] s. 231). Mecazî manada ***(bir işin) çalımını al–*** 'nasıl yapıldığını tecrübe ile öğrenmek': ※ ***Öğleden sonra ellerim hayli kırılmış, bayağı çalımını almıştım işin.*** (M. Başaran 1955 s. 23). ***çalımına getir–*** 'bir işe veya söze fırsat bulmak, punduna getirmek': ※ ***Egoist insanların en sık kullandıkları ben kelimesi gibi, asalet sözünü dilinden düşürmez, bir çalımına getirip bu konu üzerine söz açmadığı gün olmazdı.*** (A. Çakır 1949 s. 22–23). ***çalımla–*** 'Oyunda topu karşı tarafa kaptırmamak için el, ayak ya da vücutla şaşırtıcı hareketlerde bulunmak' TüS 1983 ※ ***Halam kızı kulak vermiş radyoya: "Kadri geldi ... Kadri çalımladı ... Kadri verdi ... Kadri atlattı ... Kadri kıvırdı ..."*** (A. Nesin 1965 s. 8).

çalım II 'gösteriş, kurum, caka' < ***çalım*** I. ※ ***Şunun çalımına bak! "Arabam var, çiftliğim var. Herkesten başka yaşıyorum, yiyorum, içiyorum, eğleniyorum" diye düşünüyor olmalı.*** (C. Yörük 1957 s. 95).

EOsm. **çalın**– I 'yaralanmak' TS 810 < ***çal–*** I fiilinin passivum (edilgenlik) hâli, b. ***acın–*** I ⊡. AD. 'cin çarpmak; inme inmek; delirmek; tutulmak, vurulmak; rüzgâr veya sıcaktan bozulmak (ekin hakkında)' DS 1055–56, R. Dankoff 1991 s. 25. ※ ***Salih büyülüydü, dünyaya çalınmıştı. Neyi, nerede görse şaşırıveriyordu bu büyü karşısında.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 60).

çalın– II, çal– II fiilinin passivum (edilgenlik) veya reflexivum (dönüşlülük) hâli, b. ***acın–*** I ⊡ ve ***acın–*** II.: ※ ***Ajans bitince plak çalınmaya başladı. Sağda ve soldaki kahvelerde de çeşit çeşit şarkılar çalınıyor.*** (O. Akbal 1946 s. 44). ※ ***Bildiler ki çalınan rebābdur.*** (Ferec 855/1451 v. 120a). ***çalınmış*** 'üstüne bir şey sürülmüş': ※ ***Kimi büyükçe kartonları kesip yapıştırıyor. Kimi fırçadır, ucu çalınmış tahta parçasıdır, eline ne geçirmişse, harıl harıl yazıyor.*** (F. Erdinç 1973 s. 27).

AD. **çalın**– III ‘kendi üzerine sürmek’ < ***çal–*** IV fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (b. ***acın–*** II ⊡). ※ ***Her akşam tuzlu su çalınıyorum, öğretmenim.*** (M. Yağmur 1957 s. 11). ‘kendi kendine aranmak, yoklamak’ DS 1056: ※ ***El yordamiyla ciğara tabakasını aradı: Ulan şu tabaka nereye gider? Çalınırım bulamam.*** (Kemal Tahir 1957r s. 119). ‘örtünmek, sarınmak’ DS 1056. ※※. ‘silinmek (yazı hakkında)’ TS 810.

EOsm. **çalış** ‘savaş, muharebe’ TS 811 < ETk. ***çalış*** a.m. (***çal–*** I fiilinin ortaklık hâli aynı zamanda ***–ış*** eki varmış gibi nomen actionis (oluş ve kılış ismi) oluyor, b. ***apış*** ⊡). ※ ***Eyle çalış [ve] uruş eylemişdür ki evṣāfı imkān–ı taḳrīr u taḥrīrden bīründur.*** (A. Bombaci 1946 [1560] s. 300). ***çalış ḳıl–*** ‘savaşmak, muharebe etmek’ TS 811 (bu tür tabirler için b. ***aldırış et–*** ⊡): ※ ***Yolumuzı kim vurursa, ileyümüze durursa, | Duravuz çalış kılavuz, dartavuz ḳılıç uravuz.*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 36).

EOsm. **çalış**– I ‘savaşmak, vuruşmak’ TS 811–812 < ETk. ***çalış–*** a.m. (***çal–*** fiilinin ortaklık hâli) Clauson 1972 s. 421. ※ ***Ġāzīler daḫı gördiler kim bu kāfirler ġāyet eyü himmetler ėtmişler kim İslām leşkerilen eyü çalışalar.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 179).

çalış– II ‘uğraşmak, emek sarfetmek’ < **çalış**– I. ※ ***Ahālīniŋ, köylünüŋ boyununu büken, çalışub çabalayub rāḥat edeceği bir zamānda ḳarşüsına dikilen ağalar, eşrāf bu civārda daḫi mevcüddur.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 294). ‘işlemek’ (bir cihaz hakkında). ※ ***Daha kurgusunu ilk büküşte canlandı. Çalışmağa başladı saat.*** (M. Seyda 1974 s. 57).

çalışkan ‘çalışmak âdetinde olan, çalışmayı seven’ < ***çalış–*** II + fiilden o işi âdet edindiğini gösteren sıfat yapan ***–kan*** eki, b. ***alıngan*** ⊡. ※ ***“Türk Milleti çalışkandır, zekidir. K. Atatürk.”*** (T. Apaydın 1991 s. 328).

AD. ***çalk**– ‘çalkalamak’ DS 1058 < yalnız bir yerden bildirilen kelime **çalka**– fiilinin hatalı bir kaydı olabilir (fakat b. ***calkın–***). Başka kaynaklarda bulunamadı.

çalka– ‘silkmek, sarsmak’ DS 1057, TS 812 < M. Räsänen 1969 s. 97’ye göre **çal**– ‘vurmak’ ile ***çayka–*** ‘çalkalamak’ fiillerinin karışımı. ※ ***Bir gün muḫālif yėl çıḳdı, gemiyi çalḳadı.*** (Ferec 855/1451 v. 195a). Mecazî manada: ※ ***Küffār ordusuna naẓar eyledi gördü ki bir baḥr–i bīpāyāndır, sahrāyı çalḳayor.*** (M. Naʿīmā 1280 I, 149).

AD. **çalkağı/çalkavu/çalgavur/çalkay/çalkak** ‘tahıl elemeye yarayan alet; mısır kalburu; pamuk kozasını temizlemekte kullanılan en seyrek kalbur; yoğurdun yağını almak için kullanılan ağaç; testi yayık’ DS 1051, 1056, 1058 < ***çalka–*** + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan –ğı/–***gi*** eki, krş. ***bileği, burgu***. ※ ***On yıldır bozuk bir çalkavu var bizde. Onbeş yıl önce bir parçasını Demirci’ye, bir parçasını Ağaçlı’ya koydular, “Bize nerden oy fazla çıkarsa bütününü oraya yerleştireceğiz” dediler.*** (M. Makal 1975 s. 64).

çalkala–/AD. **çalpala–** ‘silkelemek, karıştırmak; yoğurt, pekmez gibi şeyleri sulandırarak ezmek’ DS 1061 < ***çalka–*** + kökü ünsüzle biten fiillerden ***–ala–/–ele–*** (b. ***avkala–*** ⊡), kökü ünlü ile biten fiillerden ***–la–/–le–*** ekleriyle (ms. ***okşala–***, ***yaykala–***) diminütif–iteratif fiil yapan genişleme (yahut, hakikaten böyle bir fiil varsa, doğrudan doğruya ****çalk–***’dan). ※ ***Esmer, uzunca boylu, ince yapılı, tirşe gözlü kız metelikle baklaları bir***

iki çalkaladıktan sonra açtı ağzını: ... (O.C. Kaygılı 1939 s. 10). ※ ***Üstüme başıma bakamaz oldum. Elimi yüzümü soğuk suyla çalpalayıveriyorum. Pislik içinde yüzüyoruz ya, aldırdığım yok.*** (M. Makal 1950 s. 43). ***çalkalan–*** 'silkinmek; dalgalanmak; titretilmek': ※ ***Büyük kalçalarını sağdan soldan gösteriyor, göbeği erkeklere karşı kıvır kıvır istifham işaretleriyle çalkalanıyordu.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 111).

AD. **çalkama** 'ayran' DS 1057, K. Emiroğlu 1989 s. 66 < **çalka**– + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–ma*** eki, b. ***bazlama*** ⊡. ※ ***Çay bişireyim mi, çalkama yapayım mı?*** (F. Baykurt 1971t s. 14).

AD. **çalkamaç** 'şekerden veya pekmezden yapılan şerbet' DS 1057 çalkama aş b. ***bazlamaç*** ⊡.

AD. **çalka** ***malka ol–*** 'kaynamaya başlamak, çalkalanmaya geçmek' < isim hâline gelmiş emir sıygası ve labialisation'a (dudaksıllaşma) uğramış echo word" (başka örnek bulamadım). Labialisation'lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abıdık gubıdık*** ⊡[2], "echo word" için b. ***alay malay*** ⊡. ※ ***Köyün içi çalka malka olmuş. Adamlar Velikul'a "gözaydın" etmişler. Çayını gayfasını içmişler.*** (F. Baykurt 1971t s. 65).

çalkamçı et– '(atı) kamçılayarak koşturmak' DS 1057 < ***çal–*** I'den emir ve kamçı; bu terkip tipi için b. çalçene. ※ ***Yıllar geçip en küçük gezgin oğlan, anasını, babasını, ağalarını ve bacısını özlediğinde çalkamçı etti atına...*** (A. Kutlu 1991 s. 26).

çalkan– 'çalkalanmak, çakalanarak yürümek' TS 812 < ***çalka–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (b. ***acın–*** II ⊡). ※ ***Ancak o gece Sabir Efendi ailesi yeni, ve evvelkilere nisbetle daha etraflı bir dedikoduyla çalkandı.*** (E.E. Talu 1939 s. 47).

çalkantı 'dalgalanma' < ***çalka–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–ntı*** eki, b. ***akıntı*** ⊡. ※ ***O günden bugüne kadar, denize atılmış bir tahta parçası gibi, hayatın çalkantıları üzerinde yüzdüm durdum.*** (H. Aytekin 1945 s. 74).

çalkap, b. ***çalakop***.

çalkaşık 'kaşıklama yarışı' < ***çal–*** II fiilinin emir hâli ve kaşık; terkip tipi için b. ***çalçene***. ※ ***Herkes pilâva çalkaşık girişmişti.*** (Orhan Kemal 1954b s. 140). ***çalkaşık et–*** 'kaşıklamak': ※ ***Sıcak sıcak yemek, ooh! Ekmeğini doğrar, çalkaşık edersin!*** (Orhan Kemal 1954y s. 11).

AD. **çalkatura** 'hayvan sayımı' DS 1058 < ***çārvā-dār*** (b. ***çalpatur***) ***ağa*** (?), /***r***/→/***l***/ gelişmesi için b. ***amelikan*** ⊡. ※ ***Yarın sabah erkenden herkes davarını sığırını evden dışarı çıkarmıyacak! Çalkaturacı geliyor köyümüze haaa!*** (H. Aytekin 1945 s. 59).

çalkavu, b. ***çalkağı***.

çalkay, b. ***çalkağı***.

AD. **çalkın**– 'çalkalanmak, çalkanmak' < ****çalk–*** fiilinin (hakikaten böyle bir fiil varsa) reflexivum (dönüşlülük) hâli, yahut da ***çalkan–*** fiilinin bir varyantı. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※ ***Koy çalkınır gayrı!*** (Orhan Kemal 1954b s. 280).

EOsm. **çalk koyun/çalkoyun** 'sırt üstü (yatmak)' TS 813–814 < krş. ***yüzü koyun*** A. Bodrogligeti 1972 ??. ※ '***Avratıŋ çalḳ ḳoyun yatırmış.*** (P.N. Boratav 1995 s. 111). ※ "***Vah! Ben ölmüşüm!" dėr. Hemān çal ḳoyun yatur.*** (a.e. s. 124).

AD. **çalla–** 'görmeden el yordamıyla aramak, yoklamak' DS 1058 < krş. ***çalakla–/çallakla–*** + ??.

AD. **çallan–** 'dolaşıp aranmak' < ***çalla–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli. ※ ***O kadar sıkı da çalışıyordu ki derse! Beşi bitireceği yıl oraya buraya çallanmağa başladık. Bir yandan Enstitu sınavına girdi, bir yandan Gedikliye başvurdu.*** (F. Baykurt 1969 s. 21).

AD. **çalma** 'başörtüsü; sarık' DS 1059, TS 815, R. Dankoff 1991 s. 25 < ETk. ***çalma*** başka manalarda Clauson 1972 s. 420, 'sarık' < ***çal–*** 'sarmak' M. Räsänen 1969 s. 97, A. Tietze 1982z no. 24. Fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***–ma*** eki için b. ***akıtma*** ⊡. ※ ***Kej raḳībüŋ ben, eyā serv–i sihī, şimdiye dek | Taḳyecaḳ şanur idüm başını, çalmalı imiş.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 95).

çalpala–, b. ***çalkala–***.

çalpara 'parmaklara takılıp çalınan zil' Meninski 1680 I, 1556 < ***çarpara***; ***/r/*** > ***/l/*** değişimi çal– II, krş. ***amelikan*** ⊡. ※ ***Oyuna kalkdılar. Ḳol ḳol üstüne atıldı, boş ḳalan elleriŋ parmaḳları çalparalıḳ ediyordu.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 142).

AD. **çalpatur** 'katırcı, kervancı' DS 1061 < Fa. ***çārpā–***dār a.m. (***çār–pā*** 'dört ayaklı hayvan' (***çār/çahār*** 'dört' ve ***pā*** 'ayak') ve ***–dār*** 'malik olan, sahibi'). A. Tietze 1969 no. 31. ***calbadar*** 'at veya katır kervanının önünde giden hayvan' DS 1050. ***/r/*** > ***/l/*** değişimi icin b***. amelikan*** ⊡.

AD. **çaltı** 'dikenli çalı' DS 1062, ZTS 33 < ?? ※ ***Padişahı tutuyorlar, katırın kuyruğuna bağlayıp da bir çaltı kıstırıyorlar kuyruğunun altına, haydı bakalım! gidiyor.*** (M. Tuğrul 1969 s. 257–258).

çalu/ BSTTk. **çalı** 'böğürtlen gibi bodur ağaç' < Tk. dillerinde yaygın b. M. Räsänen 1969 s. 97; M. Räsänen kelimeyi istifham işaretile ***çal–*** fiiline bağlıyor. ※ ***Nāgāh bir çalu dibinden bir keklik uçdı.*** (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 254). ※ ***Ol vaḳtden bėrü yalan danuḳlaruŋ tüsi oŋmadı, zāġ ḍaġda, bayḳuş vīrānede, serçe çaluda, ʿakke başını oŋine bıraḳmış–dur.*** (Ferec 855/1451 v. 108 a–b). ※ ***Ve ḳadīmü l–eyyāmdan ilā hāẕe l–ān odunı ve çalısı herkese mubāḥ ḳılınub...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 338). çalı çırpı 'kolayca ateş yakmaya yarayan ince ağaç dalı, kuru ot gibi şeyler': ※ ***Üzerleri topraḳla çalı çırpı ile örtülmüş birer kümese beŋzeyen evler görüldüğü ḥālde dīgerlerinde muntaẓam binālarda, olduḳca temīz giyinmiş insānlar, bir eṡer–i ḥayāt muṣādif–i naẓar–ı diḳḳat oluyordu.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 219–220).

çalyaka et– 'yakasına yapışmak, yakalamak, ele geçirmek' Meḥmed‿Hālid [Bayrı] 1934 s. 49, Meninski 1680 I, 6555 < ***çal–*** I ve yaka, terkip tipi için b. ***çalçene***. ※ ***Baḳalım ḍamdan, bacadan, dīvārdan atlayub yaḳayı ḳurtara bilir isek ne aʿlā ḳaçamaz isek bizi çal yaḳa edenleriŋ merḥametlerini celb içün laḳırdı ḥāżırlamadan ġayrı çāre yoḳ.*** (H.R. Gürpınar 1316 s. 384–385).

çam b.m. (iğne yapraklı ağaç) < kelimenin yaygınlığı için b. M. Räsänen 1969 s. 97. ※ ***Ve Uyvar ḳalʿasına raʿāyā ṭāyifesi dār–ı ḥarbden ge-***

türdükleri ve nehr-i aga ile sal ėdüb gelen çam taḫtasından ve sāyir kerāsteden her ʿarabadan beşer aḳca alınub... (Ö.L. Barkan 1943 s. 315).

AD. **çaman** 'kebap, pirzola: ıskaralık et' DS 1063, ZTS 33 < Erm. **çaman** 'kimyon' veya Ar. (Suriye diyal.) ***çáman*** 'çemen' ve ondan ***çámman*** 'saupoudrer de cumin des prés' A. Barthélemy 1935 s. 138. Krş. ***çemen*** I.

çamariva/çımariva (gemicilik tabirlerinden) 'gabyerlerin direklere çıkması için kumanda' L, Gürçay 1943 s. 25, 110 < İt. (Venedik diyal.) ***ciama arriva*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 44 not 1.

çamaşır 'iç giysisi' Meninski 1680 I, 1561 < ***cameşuy*** 'çamaşır yıkayan'. Ünlüden sonra inorganik (asli olmayan, sonradan türeme) bir ***/r/***'nin hypercorrection (aşırı doğruculuk) vasıtasıyla türemesi için b. ***alengilli/ alengirli*** ⊡ ve nomen agentis'ten (bir işi yapan, meslek sahibi ismi) bir nomen instrumenti (alet ismi), daha geniş manada nomen concretum (somut isim) çıkması hadisesi için b. ***borazan*** ⊡. ※ ***Ẕāten çāmaşır azgını iki üç yerinden yamalı.*** (Aḥmed Rāsim 1334 s. 9). 'kirli çamaşırı yıkama işi': ※ ***İşte o zamandan beri dadım tahtaya, çamaşıra gider, ben de ona yardım ederdim.*** (A. Atasoy 1940 s. 24–25).

AD. **çambuna** 'bir çeşit düdük' DS 1064 < Yun. ***τσαμπουνα*** (tsambúna) < İt. ***zampogna*** < Lat. ***symphonla*** < EYun. ***sym-phonía*** 'ahenk' A. Tietze 1955 no. 268.

AD. **çamça** 'ağaçtan oyularak yapılmış kepçe' DS 1964 < Fa. ***çamça*** a.m. (çam 'büyük kepçe' + ***-ça*** küçültme eki, b. ***bağçe*** ⊡).

AD. **çamçak** 'ağaçtan oyulmuş saplı su kabı' DS 1064 < Meninski 1680 I, 1649 ve M. Räsänen 1969 s. 98'e göre ***çamça*** 'kepçe'den – mana bakımından çok uygun; sonundaki ***/k/*** ilavesinin izahı güç; ***çapçak*** I'in varyantı olması daha muhtemeldir. ※ ***Bihter'in çamçağından bir kaç damla ayran mantosuna döküldü.*** (Aka Gündüz 1940 s. 231). Krş. çapçak.

Osm. **çamçarşu** 'her tarafta, büsbütün' Redhouse 1890 s. 703 < Fa. ***çār sü*** 'dört taraf' + reduplication (ikileme) + ***/m/*** tezat ünsüzü, b. apak ⊡. ※ ***Bir ṣofa üstünde taḫt üzerinde bir er ve bir zen ṣūreti olub her birinüŋ bir eli üzerinde yaʿnī birinüŋ ṣağ elinde ve birinüŋ ṣol eline birer – zirāʿ çam çarşu zācdan bir levḥ nihāde olunmuş.*** (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 126–127).

AD. **çamdı** 'tavan' DS 1064 < ?? ※ ***Bıgün kose ġardaşlar gelir, su isterlerse bardağanan vėrme, tasinan vėr. Bardağanan vėrirseŋ çamdıdakl yaġ derisini goreller, çalallar.*** (M. Räsänen 1933 I, 109).

AD. **çâmel/çeğmel** 'eğri, kavisli' DS 1064, 1107 < ?? ※ ***Gözler öşek öşek, kaşlar câmel câmel, yanaklar alma gimi, dodaklar kiraz gimi, ağız güccuycek, bel incecik!*** (T. Yücel 1954 s. 76).

AD. **çamıç/çemiç** 'dut kurusu; kuru üzüm' DS 1065, 1129 < Erm. **ç'amiç'** a.m. R. Dankoff 1995 no. 585, krş. Gürc. çamiçi a.m. E. Cherkesi 1950 s. 242. ※ ***Çemiç gelsin, ġoğurġa gessin, çerez iki ġuplu, yallâh dėyince, polatnan geliyi.*** (A. Caferoğlu 1944 s. 97).

çamır, b. ***çamur***.

AD. **çamış** 'huysuz, çifteli, hırçın (at, katır hakkında)' DS 1065, TS 820 < Ar. ***şamüş*** a.m. ※ ***Ne ġanber beni bıraḫır, ne ʿAlī̮ Haccanıŋ, o çamış ḳaṭırıŋ payvandını çözer.*** (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 171). Krş. ***semuş***.

AD. **çami** 'taze peynir' DS 1065 < EYun. *__τραφιον__ (*tráfion) a.m. [Tsak. diyal. ***/tr/ > /ç/***] Ch. Tzitzilis 1987g no. 536, fakat b. K. Karapotosoğlu 1999 no. 62.

AD. **çampara/çanpara** 'zil, arabaların ses çıkarması için tekerleklere konulan demir levha' DS 1065, 1071 < ***çarpara***. ※ ***Eskiden geceleri Çukurova'da yürürken, uzaklardan, karanlığın ötelerinden arabaların çamparalarının sesleri tok, koygun gelirdi.*** (Yaşar Kemal 1955ç s. 25). ※ ***Arabacık büyümüş büyümüş; çamparaları bir güzel ses çıkarıyordu sabahın içinde...*** (M. Başaran 1962 s. 64).

çamuha/çumua 'düşük kaliteli sünger' D.J. Georgacas 1978t s. 142 < Yun. ***τσιμουχα*** (tsimu̯ha) a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 865. ※ ***Bizimle kesiştikleri paranın içinde yemek diye verdikleri yenir değil. Ancak çumua çıkarmaya gücü yetenin yövmiyesiyle oynuyorlar.*** (Füruzan 1982g s. 198).

çamur/çamır I b.m. (vıcık toprak) TS 819 < Tk. dillerindeki yaygınlığı için b. M. Räsänen 1969 s. 98. Madde'nin ilk varyantındaki fonetik gelişme için b. ***abuk*** ⊡. ※ ***Bu Ergene köprüsinüŋ yėri evvel ormanlığıdı, çamur ve çökegidi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 104). ※ ***Koskocaman bir otomobil çarşıyı hızla ikiye biçti. Dükkânlara, incecik kaldırımdaki insanların üstlerine başlarına çamurlar sıçrattı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 85). Mecazî manada: ※ ***Dana Meḥmed tevḳīf edildi, edilmek üzere diye rivāyetler de dönüyordu. Bundan Ḥacı Ḳadīre de çamur ṣıçrayacaḳdı.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 376). AD. ***çamur çaylak/ çamur çökek/çamur*** gömük 'bir çamur denizi, dipsiz çamur': ※ ***Artık çocuklar okuyacakları bir yapıya kavuşmuşlar, köylüler çamurda çaylakta çıkamadıkları şehir yolunun bayağı bir yol haline getirilişini dünya gözüyle görmüşlerdi demek.*** (M. Makal 1971 s. 101). ※ ***Şeytanım diyor, bastır şunu suya, boğulana dek bırakma ensesini. Kalsın çamurda çökekte.*** (A. Ağaoğlu 1980d s. 36). ※ ***Emme ḥayvanın ayağı sağlam-mı, ḳoru̯hma sür, git, ne çamır var ne gömük!*** (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 115).

(Argo) **çamur** II 'terbiyesiz, ahlaksız, yapışkan, sırnaşık' Meḥmed̮ Hālid [Bayrı] 1934 s. 49, F. Devellioğlu 1959 s. 76 < ***çamur*** I. ※ ***Haydi oradan, olan çamur! Top gibi karıyı böyle diye diye tahtalı köye gönderdiğinizin daha senesi olmadı.*** (Umran Nazif 1948y s. 70).

çamurcıl/çamurçıl 'nadir ve kıymetli bir cins yaban ördeği; balıkçıl' C. Avcı 1937 s. 111, DS 1066 < ***çamur*** + bazı kuş isimlerinde görülen ***–cıl/–çıl*** eki (J. Deny 1921 no. 547), b. ***balıkçın*** ⊡.

çamurlan– 'sululanmak, cıvımak, sarhoşlukta edepsizleşmek' < ***çamur*** II + isimden fiil yapan ***–lan–*** genişlemesi, b. ***abaplan–*** ⊡. ※ ***İki kadeh yuvarladı mıydı, başlar dayak yeyinceye kadar çamurlanmıya.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 219).

çamurlaş– 'edepsizleşmek, (birisine) kaba hakaretlerle hücum etmek' < ***çamur*** II + isimden '... hâline gelmek' manasında fiil yapan ***–laş–*** genişlemesi, b. ***bayramlaş–*** ⊡. ※ ***"Aman eskici başı, düşün de söz ver. Perşembe tez gelir. Buraya gelince çamurlaşırım!" — "Çamur-***

laş." — "Sonra karakolluk olmaz mıyız?" (M.Ş. Esendal 1958m s. 58).

çaŋ/çan I b.m. 'ses çıkaran madenî cihaz' < ETk. ***çaŋ*** Clauson 1972 s. 424; Clauson'a göre bu kelime ses taklidi kelimelerden de olabilir yahut Çince ***çēng*** veya Fa. ***çang***'dan alınma olabilir. EOsm. kelime de ETk. ya da Fa.dan geçme olabilir. Mefhumu taşıyan unsurlar Budizm, Hristiyanlık ve deve kervanlarıdır. ※ ***Ṭaşradan ġavġā u ġalebe işidildi, çaŋ āvāzı geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 121b). ※ ***Billāhi ʿacab mı yıḳılub gitse kilisā, | Ot ṭıḳdı senüŋ küyuŋ çaŋına, cānā.*** (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 19). Osm. ***çaŋ sāʿat*** 'zamanı çalarak bildiren saat' ※ (lüks eşya arasında zikrediliyor) ***...ke-ẕālik zerrīn ve sīmīn devātlar ve zer-endüd çaŋ sāʿatler ve bunlaruŋ ems̱āli edevāt-ı muraṣṣaʿāt ile zīb u zīnet...*** (ʿĀlī 1587 v. 139b).

RD. **çaŋ** II 'haç' O. Blau 1868 s. 211 < ***çaŋ*** I.

AD. **çana** 'kızak' DS 1067 < Tk. dillerindeki yaygınlığı için b. M. Räsänen 1969 s. 98, G. Doerfer 1967 III, no. 1129'a göre kelime başka dilden alınma değil, eski bir ****çan-*** fiilinden neş'et etmiştir. Rusça ve başka İSlav dillerindeki ***sana*** a.m. ile olan benzerliği M. Vasmer 1955 II, 576-577'e göre tesadüfidir.

çanak 'yayvan çukurca kap' < ETk. **çanaḳ** a.m. Clauson 1972 s. 425, G. Doerfer 1967 III, no. 1125 [***çan*** + ***-(a)k*** küçültme eki, b. ***bardak*** ⊡; M. Räsänen 1969 s. 111'e göre ***çin*** ve ***ayaḳ***'tan, T. Tekin 1997 s. 171'e göre ETk. ***çan*** (Çin. ***çan*** 'a cup for wine or fat/oil') + ***-(a)k*** küçültme eki. ※ ***Buyurdı, bir çanaḳ yiyecek getürdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 38a). ***çanak tut-*** 'davranışları ya da sözleriyle kötü bir karşılığı hak etmek' ※ ***Şimdiyse ilişkilerimizdeki çatakları derinleştirip, oyuklar oluşmasına çanak tutar olmuştuz bu düzenlemeler.*** (U. Alpay 1999 s. 9). ***çanaklık*** (gemicilikte) 'direğin üstündeki gözetleme yeri' (boş çanakları muhafaza etmek için kullanılan bir sepete benzediğinden olmalı): ※ ***Beni kucakladığı gibi, bir gemi direğinin dingildek çanaklığına çıkarıp sımsıkı sarıldığım direkle başbaşa bırakmıştı***. (Z.O. Saba 1957 s. 15).

AD. **çanakte** 'şelale' DS 1067 < (belki) Yun. (Karadeniz diyal.) ***τσανιχτρα*** (tsanj̑htra) a.m. (***çanízo*** 'dökmek' fiilinden) A.A. Papadopoulos 1961 II, 429.

AD. **çançala** 'iki yaşındaki tosun' < Gürc. **çançala** a.m. V. Cangidze 1983 s. 87.

çançan 'lâklâkiyat' < ses taklidi kelimelerden. ※ ***Madam Viyolet, Bedriye ile çançanda idi.*** (S.M. Alus 1954 s. 92). ※ **Çan, çan, çan, çene... Oğlan bana bağırır, kıza bulaşır, bana sataşır.** (H.R. Gürpınar 1940 s. 21). Krş. AD. ***çan çan çarık*** 'hakkında dedikodu çıkan (kimse)', **çan cangara et-** 'dedikodu yaymak' DS 1067: ***canna-*** 'dedikodu yaymak' DS 1071.

çançun 'gevezelik' < **çançan'ın** varyantı; ikinci hecede labialisation (dudaksıllaşma) var. Labialisation'lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡². ※ ***Ama, karıya çançun istemez. Mola, mola!*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1940 s. 57).

çanda, b. ***çandı***.

EOsm. **çandavul** 'orduda artçı' < Mo. ***çagdagul*** 'nöbetçi, devriye' O.N. Tuna 1972 s. 220–221. /***ğ***/→/***v***/ değişimi için b. ***avul*** ⊡.

AD. **çandı/çanda** 'duvarları birbirine geçme kalın tahtalardan yapılan ev' DS 1068 < ?? ※ ***Burası bir çandalı ev damıymış.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 76). Krş. ***çamdı***.

AD. **çandırma**, b. ***jandarma***.

çanga, b. ***canga***.

AD. **çangal** 'çengel; dallı budaklı' DS 1069, 'eğri, çarpık, mukavves' R. Dankoff 1991 s. 25 < Fa. ***çangāl*** 'pençe, parmaklar'; krş. ***çengel***. ※ ***Keskin bir kayanın sivrisinde, boynuzlarını, büyük çangallı boynuzlarını sırtına yatırmış bir geyik, bacaklarını gerip, sonsuzluğa bakarcasına durur.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 10). ※ ***Büyük bir çayırın ortasında çangal boynuzlu bir çift tosun.*** (a.e. s. 45). ※ ***Bu da güzel bir adamdı. Uzun bıyıkları çangaldı.*** (Yaşar Kemal 1955ç s. 43). Krş. çengel.

çangama, b. ***çangara.***

AD. **çanga manga et–** 'araştırarak altını üstüne getirmek' (?) < ?? Labialisation'lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡², /***m***/ ile başlayan "echoword" (m- önsesli ikileme) için b. ***alay malay*** ⊡. ※ ***Baktık. Her yakayı çanga manga ettik. Yok!*** (F. Baykurt 1971t s. 262).

AD. **çanga manga ol–** 'herkesin ağzında olmak, umumun heyecanına sebep olmak, çok gürültü uyandırmak' DS 1070 (verilen mana anlaşılmıyor) < ?? Labialisation'lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡², /***m***/ ile başlayan "echoword" (m- önsesli ikileme) için b. ***alay malay*** ⊡. ※ ***Köyün içi yarım saatte çanga manga oldu. Rezilliğimiz, kepazeliğimiz göğe değdi.*** (F. Baykurt 1969 s. 78–79).

AD. **çangara/çangama** 'kavga, gürültü, cıngar' DS 1070 < Yun., ***τσιγκρα*** (tsíngra) a.m. Krş. ***cıngar***/**çıngar**. ※ ***Bissürü sakarlık üstüste geliyor. Bir çangama da burda çıkarmayalımı***. (F. Baykurt 1971t s. 226).

çangıl çungul et– 'kaba ve zevksiz ses çıkarmak' < ses taklidi kelimelerden, tekerrür, ikinci kelimede labialisation (dudaksıllaşma). Labialisation'lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡². ※ ***Atları Rus kadanaları andırır, arabası çangıl çungul etmez.*** (S.M. Alus 1933p s. 74–75).

AD. **çangırtla–** 'tırnaklarla çizmek, çiziktirmek, çizgilerle zedelemek' < Erm. ***cangaṛt'*** < EErm. ***çankart*** 'pençe'. U. Bläsing 1992 no. 20. İsimden fiil yapan ***-la–*** eki için b. ***acabla–*** ⊡.

AD. **çanguş et–/çanguşla–** 'tırnaklarla sökmek' < Erm. ***cangel*** a.m. U. Bläsing 1992 no. 19.

çanılda– 'durmadan ve yüksek sesle konuşmak' < ***çanıl*** (krş. ***çançan***) + ses taklidi kelimelerde /***l***/ veya /***r***/ olan son ünsüzden sonra ***–la–*** yerine ***-da–*** fiil genişlemesi, b. ***alda–*** ⊡. Krş. ***fıs→fısıl, fısıl→fısılda–***. ※ ***Kaptanın karısını evinde bulamadılar. Sürtük karı gene kimbilir nerelerde çanıldıyordu.*** (H. Taner 1951t s. 50).

çanıldat– 'çaldırmak' < ***çanılda–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli (b. ***acıt–*** ⊡), fakat manası ***çan*** kelimesinin tesirini gösterir (krş. ***çanıltı*** 'çan sesi' TüS 1983 s. 224). ※ ***Çok geçmeden, kırmızı şapkalı bir adam, saatin altındaki sarı çanı bir kere çanıldattı.*** (F. Erdinç 1958 s. 168).

AD. **çanışla-** 'şuurunu kaybetmek, bunamak' DS 1071 < Yun. ***tzannis-*** a.m. (**τζαννιζω** (tzanízö) fiilinin geniş zamanı (aorist), ***tzannós*** 'deli') Ch. Tzitzilis 1987b s. 106.

AD. **çank** 'pençe, keskin tırnak' DS 857, 1071 < Erm. ***cank/cang*** < EErm. ***çank/çang*** yahut < Fa. ***çang*** 'pençe' a.m. R. Dankoff 1995 no. 445. ***çankla***– 'tırmalamak' DS 1071.

Çankırı/Osm. Kângırı 'Anadolu'da bir şehir ve vilayet adı' < Yun. ***Γαγγρα*** (Gángra) a.m. D.J. Georgacas 1971n s. 109.

⊡ Yun.dan gelme kelimeler arasında başında / ***ky*** / sesi olanlar, Anadolu Türk diyalektlerinde başta ***/ ç /*** sesine dönmüşlerdir. Bu değişme, Anadolu'nun Yun. diyalektlerinde vuku bulmuş olduğu veya bu diyalektlerdeki telaffuzun Türkler tarafından ***/ k /*** 'den çok ***/ ç /*** 'ye yakın görüldüğü ihtimaliyle izah edilebilir. Bu ciltte şu örnekler vardır: **Çankırı, çebeş, çerçelli, çıkla** II**, çikli** / **çıklı, çilar / çalar, çilik** I**, çipar / çıpar, çisan, çitar / çitari, çurumba.**

çanna-, b. ***çaŋ/çan*** I.

çanpara, b. ***çampara***.

çanta 'b.m. (kese, torba, bavul)' < G. Doerfer 1967 III, no. 1053'e göre Rum. ***geantă /cantı/***'dan; fakat Rum. kelime T. Papahagi 1963 s. 350'ye göre < TT. ***çanta***'dan alınmıştır. ※※ ***çantacı*** 'çanta yapan veya satan esnaf'; sürek avlarında vurulan kuş ve hayvanları çantasında taşıyan kimse': ※ ***Saat alaturka üçü buldu bulmadı, bütün çantalar lebaleb. Çantacılar, sırtlarındakl yükün ağırlığından soluk soluğa.*** (S.M. Alus 1944 s. 139).

çap I 'top ve tüfek namlusu eni; kağnı tekerleğinin ölçüsü' DS 1072 < Erm. ***ç'ap*** 'ölçü; pergel' U. Bläsing 1995 s. 49–52, R. Dankoff 1995 no. 588. ※ ***Kaçakçı pervasız bir adam. Silâh ortada yok, markası, çapı, bir de fiatı dönüyor alış verişte.*** (F. Otyam 1960 s. 93). Mecazî manada: ※ ***Jandarmaları da bizim gibi çaptan düşmüş ihtiyarlardan, bir de beyzadelerle ağa oğullarından ayıracaklar.*** (Kemal Tahir 1957r s. 17). ***çaplı*** 'çapı geniş olan; tomruk': ※ ***Gerçi kaçak çaplı ve kereste bulmak parayı gözden çıkarınca kolaydı.*** (M. Hacıhasanoğlu 1954b s. 111). ***çapta***: ※ ***Cahil bir adamım. Fakat siz çapta büyük âlimlerin vazifeleri bizim ilim ve irfan mahrumlarını tenvirdir.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 150; bu cümledeki sentaktik şekil için b. ***akl/akıl*** ⊡).

AD. **çap** II 'tahıl ölçeği' DS 1072 < ***çap*** I. ※ ***Abdülbari Yatkın yılda 13-15 çap buğday ekiyor. Yâni efendim 5 teneke bir çap ediyor. Kiloya vurursan 1 çap 80 kilodur.*** (F. Otyam 1962 s. 38). ※ ***Cümle̬ hāṣṣa-i hümāyūn içün üç yüz cab çeltük ekilüb ziyāde ekilmeye.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 112).

çap III 'mesaha, arazi ölçme' < ***çap*** I. ※ ***O zaman ben Fatih yangın yerinde idim. Orasının da çap işleri vardı.*** (Aka Gündüz 1940 s. 32). 'mikyas, ölçü' ※ ***İngilizlerin topa tuttuğu yerlere gidip bir saat kadar muhtelif çapta birçok mermi ölçtüm.*** (F.R. Atay 1938 s. 168). Mecazî manada: ※ ***Bu yıl için olağanüstü çapta yağmur düştü diyelim. Biz yine sularız.*** (İ. Tarus 1961 s. 104). ※ ***Eğitmen teşkilâtının yeterli olamıyacağını öne sürdüm. Daha geniş çapta, derinlemesine ele alınmasını istiyordum işin.*** (M. Başaran 1964 s. 105).

AD. **çap** IV ‘aykırı, eğri, dolaşık’ DS 1072 < Fa. ***çap*** a.m., asıl manası ‘sol’.

AD. **çap** V ‘hile’ <Çağ. ‼ ***çap*** ‘yalan, dolandırma’ G. Doerfer 1967 III, no. 1032. TT. kelime başka kaynaklarda bulunamadı.

çap– I ‘vurmak; (atı) vurarak koşturmak; koşmak, ivmek’ DS 1077, TS 826–828, Meninski 1680 I, 1539 < ETk. ***çap–*** a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1039, Clauson 1972 s. 394; Clauson’a göre fiilin kökü bir ses taklididir. (Krş. ※ ***Miğferin altında gizli bir kilit varmış. Çap diye kapanıvermiş.*** (M. Baler 1944 s. 109). ※ ***Bir süvār çapub geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 233b). ※ ***Şunı aŋmaz ki ṣoŋı n–olısardur, | Binüb ʿömr atına, durmaz ha çapar.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 79). AD. ‘ayrılmak, gitmek’: ※ ***Oğlan bir çındik yemiş, geri kalanini orda bıraḫmiş ve çapmiş.*** (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 171).

AD. **çap**– II ‘çapa ile toprağı kabartmak’ < ***çapala–*** a.m. fiilinin, yanlış bölünüş (b. ***adaş*** ⊡²) esasına dayanarak, diminütif–iteratif ***–ala–*** genişlemesini çıkarmakla yapılmış hâli. ※ ***Söke ovasına indi. Pamuk çaptı, suladı, topladı.*** (F. Baykurt 1971c s. 345). ※ ***Gine sulanmış, çapılmıştı ağaçların dibi.*** (F. Baykurt 1967a s. 306). ※ ***İnekleri sağarım sağarım, bostanları çaparım çaparım...*** (F. Baykurt 1967k s. 328).

çapa I ‘toprağı kabartmak için kullanılan alet’ < İt. ***zappa*** a.m. G. Meyer 1893 s. 47. ※ ***Meẕkür adada ḳızların çıḳarub ere vėrmek murād olunsa ol ḳıza esbāb yėrine demür kürek ve çapa vėrürler imiş.*** (Pīrī Re’īs 1935 [932/1525] s. 243). ※ ***Yirmi yaşında bir delikanlının güç dayanacağı bütün ağır işleri görüyordu. Yük taşıyordu. Çapa çapalıyordu.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 41). ‘çapalama işi’: ※ ***Bütün bu tarla onun. Burasını o sürer, eker, çapasını da o yapar, o sular, ürünü de o satar.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 122).

çapa II (gemici dili) ‘2–4 kollu gemi demiri’ L. Gürçay 1943 s. 98 < İt. ***zappa*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 717. ※ ***Bir gün –ne akıl Allahım- kayığı demirleyip denize girmek istemiştim. Çapayı ipine bağlamadan denize atmış bulundum. O kadar aradım da bulamadım.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 43). ※ ***Yapıştı çapanın zincirine Recep.*** (R. Ilgaz 1969k s. 349).

çapa III (gemici dili) ‘su kesiminin biraz aşağısından top ambarı lumbarına kadar vurulan kalın dış kaplamalardan biri’ L. Gürçay 1943 s. 99 < İt. (Cenova diyal.) ***ciappa*** Kahane–Tietze 1958 no. 197.

AD. **çapa** IV ‘bir metre uzunluğunda kalın kalas’ DS 1072 < krş. ***çaplı***. ※ ***Sütün–ı çapa, kebīr***. (M. Kütükoğlu 1983 s. 294).

AD. **çapa** V ‘av köpeği’ DS 1072 krş. Fa. ***çapa*** ‘a sagacious dog’ F. Steingass 1930 s. 388.

AD. **çapa** VI ‘tüysüz’ DS 1072 < ?? ※ ***Allah uçun derin, Cıbır Ağa, senin bu çapan okur. Okur amma, göndermişleyin yünsek mektebe göndermeli.*** (M. Makal 1965 s. 53).

çapaçul/çapoçul ‘pasaklı; kıyafetsiz ve dağınık adam’ F. Devellioğlu 1959 s. 76 < son hece ***çul*** ‘atlara örtülen keçe’ olabilir, ilk heceler belki ***çaput***’dan veya ***paça***’nın metatezi. ※ ***Kızın arkasında sarı Bursa bürüncüğünden gayet fena çapaçul biçilmiş elbisenin yakası bir tarafa sarkmış, kolları bir yana çarpılmış...*** (H.R. Gürpınar 1933n s. 50). ※ ***Her yer, her şey temiz ve süslüydü. Huriye’nin odasında***

hüküm süren çapoçulluğa bedel burada bir intizam-ı tam meşhut oluyordu. (E.E. Talu 1939 s. 23).

çapak I/çabak I 'göz pınarında çıkan akıntı' DS 1030, 1072 < ETk. ***çelpek*** a.m. Clauson 1972 s. 418.

çapak II/çabak II 'bir cins tatlı su balığı' DS 1030, 1073 < ETk. ***çabak*** a.m. Clauson 1972 s. 395, G. Doerfer 1967 III, no. 1061. ※ ***Tatlı su çapağı.*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 94).

çapak III, b. ***çabak***.

AD. **çapan** 'ceket' DS 1073 <Çağ. ‼ vs. ***çapan*** 'önü kavuşmayan kaba üst giysisi'; Fa. ***çapān*** 'tattered garments' F. Steingass 1930 s. 388. Kelimenin etimolojisi hakkında düşünceler için b. G. Doerfer 1967 III, no. 1062.

Çapanoğlu '17.–19. asırlarda Orta Anadolu'da kuvvetli bir mevkii olan bir derebeyi sülâlesi' (İ.H. Uzunçarşılı 1974 s. 215–262). İsmi iki tabirde yaşıyor: 'sonradan ortaya çıkan beklenmedik bir aksilik veya kötü durum' < Kahane–Tietze 1958 no. 343 not. 1 bu tabirin aynı manada olan altından ***çaparız çık-*** tabirinden gelmiş olabileceğine dikkati çekiyor (ms. ※ ***Her meselenin altından bir çaparız çıkarırsın da...*** (Musahipzade Celâl 1936ak s. 45); başka bir ihtimal yine aynı manada kullanılan ***içindān ġāmbār-ġulu çıḳ-***. Az. Tk. tabiriyle münasebettar olmasıdır (ms. ※ ***İşin Içindān ġāmbārġulu çı̮hsa, müġāssir başġası olar.*** (Y. Şirvan 1958 s. 126). ※ ***Vay gidi tilkiler vay, bakalım altından ne çapanoğlu çıkacakl*** (Nâzım Hikmet 1932 s. 38). İkinci tabir: ***Çapanoğlunun abdest suyu*** 'sulu ve tatsız (çay hakkında)': ※ ***Çok sıcak ve demli bir çay, kardeşim — çapanoğlunun aptest suyu gibi olmasın!*** (M. Seyda 1966 s. 110).

EOsm. **çapar I** 'haberci, posta tatarı' < ***çap-*** I fiilinin geniş zaman fiilsıfatı (participium aoristi), b. ***açar*** I ⊡, G. Doerfer 1967 III, no. 1033. Ekseriya ***çapar ulak*** terkibinde, TS 823–824.

AD. **çapar** II 'bir çeşit kayık' DS 1074 < ***çap-*** I fiilinin geniş zaman fiilsıfatı (participium aoristi), krş. ***açar***, ***keser***. ※ ***Kıyı boyunca daima oraya buraya koşuşan hamallar çaparlara çuval çuval fındık yüklüyorlardı.*** (N. Tirali 1947 s. 31).

AD. **çapar** III 'karışık renkli, benekli (hayvan)' DS 1073–74, 822, R. Dankoff 1991 s. 25 < Fa. ***çapār*** a.m. F. Steingass 1930 s. 388. 'çiçek bozuğu, çopur' DS 1074: ※ ***Arabacı, on beşinden fazla göstermiyen çapar bir oğlandı.*** (F. Baykurt 1961k s. 146).

AD. **çaparız/çapariz** 'içinden çıkılamıyacak karışık iş' DS 1074 < ya ***paçariz*** kelimesinin metateze uğramış varyantı (b. Kahane–Tietze 1958 no. 343), ya da Fa. ***çap-rāst*** 'unsteadiness' F. Steingass 1930 s. 388 [asıl manası 'left–right']'dan, (b. ***albız*** ⊡). ※ ***İş çaparızda; yanlış kapı çalmıyalım!*** (S.M. Alus 1944 s. 110). ***çaparız gel-*** 'karşı gelmek': ※ ***Siziŋ bir işiŋize ḳarışub māni' olmam, siz de umarım baŋa paçarız gelmezsIŋIz.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1339/1341 s. 14).

çapari 'çok iğneli olta' < İt. (Venedik diyal.) ****ciaparín*** 'olta' Kahane–Tietze 1958 no. 196. ※ ***Dalmışık, bir taraftan lâflıyoruz, bir taraftan çapariyi atıp çekiyoruz.*** (H. Özkan 1979 s. 49).

çapariz, b. ***çaparız***.

çaparya 'bir balık cinsi' < ?? ※ "***Balık mı çaparya?" — "Balık ya! Çaparya da sen gibidir tıpkı. Oltaya çok güç gelir.*** (F. Baysal 1955 s. 6). Balık isimler için b. akya ⊡.

Osm. **çapavul** 'düşman arazisini talan eden cenkçi, akıncı' M.Z. Pakalın 1946 I, 324 < Çağ. **çapavul** a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1063 [***çap–*** + Mo. ***–avul*** eki, krş. ***yasayul***, ***karakol***].

çapçak I 'ağaçtan oyularak yapılan su kabı' < Tk. dillerinde olan yaygınlığı için b. M. Räsänen 1969 s. 99. ※ ***Elimi çapçağa daldırdım, karidesi bıyığından yakaladım.*** (S.F. Abasıyanık 1952s s. 37). Krş. ***çamçak***.

AD. **çapçak** II 'çarçabuk' DS 1074 < a.m. olan ***çabucak*** kelimesinin orta hecenin düşmesi hâlindeki varyantı, b. ***arlan–*** ⊡. ※ ***Buraya geldi geleli ḳız bir lahẓa durub eğlenmedi, ḳaç gündür birikmiş işlerinizi oŋa çapçağıŋ içinde gördürdüŋüz.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 68).

EOsm. **çapgın** 'hızlı koşan (at)' TS 824 (Meninski 1680 I, 1538'e göre 'rahvan yürüyüşlü at') <Çağ. ‼ **çapḳun/çapġın** 'hızlı koşan kara at' G. Doerfer 1945 III, no. 1036 [***çap–*** 'gece baskını yapmak' + fiilden sıfat/isim yapan ***–kun/gın*** eki, b. ***akkın*** ⊡]. ※ ***Ol dem hasekinin biri cabgına binüp doğrı zindana gelüp ikisine birden eyitdi: Sizleri şevketlü hünkârımız ister...*** (Ş. Elçin 1977–78 s. 206–207). ***capkun er–*** 'akın etmek' TS 826.

çapık, b. ***çapuk***.

çapılda– 'suya düşerken ses çıkarmak' < ses taklidi fiillerden. ※ ***Bir gün elinden bir encīr düşürür. | Su çapıldar düşicek encīr suya ...*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3376–77).

EOsm. **çapın**– I 'atılmak, saldırmak, hızlı koşmak' TS 825 < ETk. ***çapın– 'çap–'*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***–(ı)n–*** eki için b. ***acın–*** II ⊡), Clauson 1972 s. 398. ※ ***Dāneyi gördi bular, aŋmadı dām, | Dükeli dutuldı ol dāma temām. | Tėz çapındı duruban ṣayyād aŋa...*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2149–50).※ ***Erenler savaşıŋ bu gez gore ol, | Nite er çapınur savaşda saġ ṣol.*** (Fa̱hrī 1974 [1367] no. 1006).

AD. **çapın– II/*cabın–*** 'yapmaya çalışmak, davranmak' < ***çapın–*** I. ※ ***Çok cabındım, çok uğraştım, baş vurmadık taş, tırnaklamadık kapı komadım.*** (M. Başaran 1992 s. 42).

çapıt, b. ***çaput***.

çapkın (19. asır lugatlerinde ortaya çıkan yeni manalar) 'her tarafa koşub bir yerde dikiş tutmaz, serseri; hovarda, sefih, zendost, işret ve kumar gibi münehhiyata münhemik' (Şemseddin Sami 1317 I, 493). 'geçici aşklar arkasında koşan; cinsellik taşıyan (ms. bakış)' TüS 1983 s. 225 < ***çapgın.*** mana gelişmesinde iki manası Fr. ***coureur*** '1. koşan, koşucu. 2. çapkın adam' tabirinin rolü olması mümkündür.

çapoçul, b. ***çapaçul***.

çaprast, b. ***çeprast***.

çaprastlama/çaprazlama (zarf) 'eğik şekilde kesişerek' < ***çaprast/çapraz*** + isim/sıfattan mekân zarfı yapan ***–lama*** genişlemesi, b. ***aykırılama*** ⊡. ※ ***Ḳollarını çaprastlama başınıŋ altına ḳoymuşdu.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1928s s. 231). ※ ***Herkes yanındaki ile veya çaprazlama tâ öbür baştaki biriyle lâfa koyuldu.*** (Sabahattin Ali 1936 s. 15).

çapraş-/çepreş- 'birbirine geçmek, çitişmek, çapraz olmak; sıkışmak, kenetlenmek, şiddetlenmek' Şemseddin Sami 1317 I, 506; (yalnız ***çapraş-***) 'iki şey birbiriyle çapraz olarak kesişmek, karışmak, çözülmez duruma gelmek' DS 1077, TüS 1983 s. 225 < ***çapraz*** kelimesinin sonundaki /***z***/ yerine Tk. müşareket fiillerinde bulunan /***ş***/ konarak husule gelmiş yeni bir fiil.

çapraşık/çepreşik 'birbirine geçmiş, dolaşık' DS 1144, Şemseddin Sami 1317 I, 506; (yalnız ***çapraşık***) 'karışık, anlaşılması veya çözülmesi güç' TüS 1983 I, 22 < ***çapraş-*** + fiilden sıfat yapan ***-ik*** eki, b. ***açık*** I ⊡. ※ ***Bu iş acık çapraşık göründü bana, Müdür Bey. Günü gelir, parayı bana ödetmlye kalkarlar.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 31).

çapraşla- ※ ***Kollarını taş döşeme üzerinde çapraşlayıp başına yastık yapmış.*** (R. Enis 1935 s. 62).

çapraz I (güreş terimlerinden) 'kollarını karşısındakinin koltuk altlarından sokup sırtında kilitleme oyunu' M.H. Biç 1944 s. 26 < ***çeprast/çapraz.*** /***t***/ yitimi için b. ***abdest*** II/***aptes*** ⊡[1]. ※ ***Vay canına be! Muharebede o enayiyi iki defa çapraza getirmiştim, ikisinde de bir kaç yüz papel çıkmıştı. Bu mütareke yaman geldi.*** (Aka Gündüz 1940 s. 7).

Osm. **çapraz II** 'kaytanla sarılmış süs düğmesi' Meninski 1680 I, 1537 < Fa. ***çeprast/çapraz*** 'silk button, buckle, breast plate, badge' F. Steingass 1930 s. 38, A. Tietze 1969 no. 28. Krş. ***çebres.*** /***t***/ yitimi için b. ***abdest*** II/***aptes*** ⊡[1].

çapraz III, b. ***çeprast***.

çaprazlama, b. ***çaprastlama***.

AD. **çapuk/çapık I** 'pantolon ve don genişlemesi için iki bacak arasına eklenen parça' DS 1075, TS 829 <Çağ. ‼ ***çapuḳ*** a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1038.

AD. **çapuk/çapık II** 'alkış' DS 1075 < ***çap-*** I + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***alık*** II ⊡. ※ "***Kolları çapuk çalan, etekleri "gelgldek" olan entari al, bu da devlerde bulunur", demiş kız.*** (M. Tuğrul 1946 s. 13). Krş. ***çibik/çipik.***

AD. **çapuk III/çeplk/çepük I** 'ağzı açık el sepeti' DS 1078, 1143, ZTS 38 < A. Tietze 1982z no. 45'e göre belki Kürt. ***çepik*** 'demet' < Kürt. ***çep*** 'avuç' + küçültme eki, fakat U. Bläsing 1995 s. 49–62'ye göre doğrusu Erm. ***ç'ap'uk*** < Erm. ***ç'ap'*** 'hububat ölçüsü', krş. R. Dankoff 1995 no. 589, krş. ***çap*** II. ※ ***Dédiler ki arpa yoḫdu, bir küçük çepikde çavdar samanı, getti, verdiler atının ögüne.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 54).

çapul 'yağma, talân' TS 829, R. Dankoff 1991 s. 25 < ***çap-*** + ***-ul-***, b. M. Erdal 1991 I, 330–332. Krş. ***çap*** I. ※ ***Yāş şehrinden Tātār-ı ṣabā-reftār 'aduv-şlkār ile çāpül civerüb bu maḥalle geldükde.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17. yüzyıl] VII, 487). ***çapulcu*** 'yağmacı': ※ ***Bir şey bırakmıyacak bu çapulcular evde.*** (S. Şengil 1990 s. 34).

AD. **çapula** 'kaba deriden yapılmış, ucu sivri ve kıvrık ayakkabı, yemeni' DS 1078 < Fa. ***pāçīla*** a.m. kelimesinin metateze uğramış bir varyantından, krş. ***albız*** ⊡. ※ ***Cabulamun altından | Töküldi kabarası.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 191).

AD. **çaput/çapıt** 'paçavra' DS 1075–76, TS 825, Meninski 1680 I, 1539 < Fa. ***çaġbut/çaġbüt*** a.m. F. Steingass 1930 s. 395. ※ ***Birkaç saat sonra eski, yamalı, yırtık çaputlarını giydirecekler, içi boş dağarcığı sırtına vurup sopasını eline verecekler.*** (Mahmud Yesari 1938 s. 94). 'yelken': ※ ***Üfürük ġızdu, ġarardu havā, indür çapıdı!*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 48).

AD. **çaputlama** 'grip, enflüenza' < ***çaput/çapıt*** + ***–la–ma*** ekleri (ne manada?). BSTTk.de hastalığın bir adı ***paçavra hastalığı***'dır (bu hastalığın paçavralarla ne münasebeti var?) Ekler, hastalığa karşı paçavralarla bir ameliyenin yerine getirildiğini düşündürür. ***–ma*** ekiyle yapılan isimler için krş. ***akıtma*** ⊡. ※ ***Kumpir Osmanın burnu, çaputlama hastalığına tutulduğu zamanlardaki gibi sızlamağa başladı.*** (F. Baykurt 1961k s. 168).

çapük/BSTTk. **çabuk/**AD. ***çabık*** III b.m. (tez, hızlı hareket eden) < ***çabük.*** Kelime eski lûgatlerde gösterilmiyor, ancak 19. asırda ve evvelâ ***capuḳ*** şeklinde ortaya çıkıyor. M. Räsänen 1969 s. 99 kelimenin ETk. ***cap–*** fiiline bağlanmasını mümkün görüyor (fakat soru işareti koyuyor). ※ ***Dünyā işinde ḳatı çapük ola, | Ėtdügi işler ḳamu nāzük ola.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1855). ※ ***Ben işiŋ çabuḳ ṭutulduğunu isterdim.*** (Nāmıḳ Kemāl 1307 s. 115). ***çabuk ol–*** 'acele etmek': ※ ***Herifin arkasından çabuk olmadı diye tekme savuruyordu.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 18). Yuvarlak ünlüye değişim için b. ***abuk*** ⊡.

Çar 'bir zamanın Rusya hükümdarı' < Rus. ***tsary*** < ERus., EBulg. ***tsesary*** < Lat. ***Caesar*** 'imperator, hükümdar' M. Vasmer 1958 III, 283. ※ ***St. Petersburg Sarayında, Çar'ın Çariçe ile dans ederek açtığı baloda, İngiliz sefiresinin, boynunu üç kez dolayan hakikî inci kolyesi kopmuş, inciler yerlere sarpılıp dağılmış; kimse istifini bozmamış, telâş göstermemiş, dansa devam etmiş. (G. Dino 1991 s. 11–12).***

AD. **çar I** 'hastalık' < ***çer*** veya ***çor*** a.m. kelimesinin varyantı. ※ ***Bizim arvada iki aydır bi çar tebelleş oldu, elleri yumuldu, açılmıyor. Aman bir sızı ki, Allah düşmanıma göstermesin!*** (M. Makal 1952 s. 45).

Osm. **çar** II/**çahar/çehar** 'dört' < Fa. ***çār/çahār*** a.m. Krş. ***cihar***. Şu tabirlerde: ***çar aktar–ı cihan*** 'dünyanın dört mıntıkası, bütün dünya': ※ ***Yahu, çar aktarı cihanı gezdin, nerede züppe olduğunu bilirsin. Bize bir züppe lâzım.*** (S.E. Ertem 1933 s. 90). ***çahar çeşm ile*** 'dört gözle (beklemek)': ※ ***Bu ḥālde yevm–i meẕkūrda birlikde gitmek üzere‿hānemize teşrīfiŋize çahār çeşm ile intiẓār ėdeceğimi 'arż u beyāna ictisār eylerim efendim.*** (Ẓafer‿Hanım 1994 [1877] s. 56). ***çar divar*** 'dört duvar': ※ ***Çār dīvārı sıvanmış, ṣayḳallanmış.*** (Ferec 855/1451 v. 117a). ※ ***Durdı, andan bundanu aġaccuklar, cöbcügezler dėrşürdi, ol çār diyvārcuġı örtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 65a). ***çar etraf*** 'dört taraf, her taraf': ※ ***O dağları dolanı dolanı çıkarken kulak verip çar etrafı dinleyesin.*** (E.C. Güney 1946 s. 17). ***çār ṣuffa*** 'dört sedir': ※ ***İçerü girdük, bir ṣaḥn u çār ṣuffa gördüm.*** (Ferec 855/1451 v. 68a).

çar, b. ***car***.

çaral, b. ***caral***.

çarbak, b. ***çarkab***.

çarçabuk 'hemencecik, vakit kaybetmeden' < ***çabuk*** + reduplication (ikileme) + /***r***/ tezat ünsüzü, b. apak ⊡. ※ ***İkinci konyağı da çarçabuk indiriyor midesine. Hesabı görüp atkasına bakmadan çıkıyor Mahzen ar'dan.*** (A. Yurdakul 1993 s. 336).

çarçak, b. ***cahşak***.

çarçur et- 'büyük bir iş için ayrılan parayı o kadar mühim olmayan küçük masraflara kullanarak tüketmek' < ?? ※ ***Artan parayı, arabacı İbrahlme, Kanariyanın ev kirasına, bakkala çakkala çarçur etmenin lüzumu yok.*** (S.M. Alus 1933p s. 66).

Osm. **çarçube** 'çerçeve' < Fa. ***çār-çūba*** a.m. [***çār*** 'dört' ve ***çūba*** 'oklava, çubuk, çıta'). ※ ***Çār-çūve-i cām, sāde, beher ẕirā'ı yigirmişer aḳçadur.*** (M. s. Kütükoğlu 1983 s. 309). Krş. ***çerçeve***.

çardak 'konağın tepesinde dört direk üzerinde kurulmuş ve önü açık olan büyük oda' Meninski 1680 I, 1546 < Fa. ***çār-ṭāḳ*** a.m. A. Tietze 1982z no. 40. ※ ***Hālid durdı, çārdāġa çıḳdı, aşaġa baḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 210a). 'bahçede yanları ve üstü asmalı kameriye; tarlada iptidai barınak': ※※.

Osm. **çardarb/çarzarb** 'sakal, bıyık ve kaşları tıraş edilmiş' R. Dankoff 1991 s. 25 < Fa. ***çār-żarb-zada*** a.m. Maddenin iki varyantı arasındaki /***d***/, /***z***/ telaffuz farkı için b. ***adale*** ⊡. F. Steingass 1930 s. 375 [***çār*** 'dört', żarb 'darbe, vuruş', ***zāda*** 'vurulmuş'].

çare 'çıkar yol, çözüm yolu, deva' < Fa. ***çāra*** a.m. ※ ***Fabriḳanıŋ hastalara mu'āvenet ṣandığı vardır, oradan almanıŋ çāresine baḳacağım.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 94–95). ***çare ne?*** 'elden ne gelir? ister istemez razı olmak lâzım' Meninski 1680 I, 1548: ※ ***Çāre nedür, hāmüş oldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 50a). ***çāre eyle***– 'yardım etmek, bitmesini, kurtulmasını temin etmek': ※ ***Şehzādeye çāre eylemek böyle olur ki...*** (Ferec 855/1451 v. 36a). ***çāre sal–*** 'çare bulmak, yol göstermek' ※ ***Ṭavşan eyitdi: "Ben saŋa çāre salıvėreyin, bu zaḥmetden ḳurtıl."*** (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 254–255). ***çaresiz*** (sıfat) 'ümitsiz': ※ ***Çāresüz işde ṣabardan artuḳ ne çāre ola?*** (Ferec 855/1451 v. 30b). (zarf) 'ister istemez': ※ "***Tam nargilenin tadı gelmişken onu kaçırma; otur bir az daha da şunu bitireyim!" Biz çaresiz "Peki!" dedik.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 290).

Osm. **çarebru** 'bıyıkları yeni çıkmış (delikanlı)' < Fa. ***çār*** 'dört' ve ***abrū*** 'kaş'. ※ ***Uġradum bir çār-ebrü bī-bedel pehlü-keşe.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 161). ※ ***Muẓahrafāt-ı dünyevīyeye rağbetleri bir mertebeye vardı-ki sammür u vaşaḳ kürkleri ve ḥüsndār ve melāḥat-āşār uşaḳlar ve çār-ebrü nāzenīn maḥbüblar ve ay yüzlü cāriyeleri muḳarrer oldı***. ('Ālī 1956 [1586–87] s. 253).

Osm. **çaresaz** 'çare bulan, tedavi eden' < Fa. ***çāra-sāz*** a.m. [***çāra*** 'çare' + ***-sāz*** 'yapan']. **karsaz** ⊡.※ ***... zu'm-i fāsidince teşhīṣ-i emrāż ėdüb geregi gibi çāresāzlige cür'et ėderek...*** ('Ālī 1982 [1581] II, 171).

çargâh (musiki terimlerinden) 'bir makamın adı'. K. Uz 1964 s. 25 < Fa. ***çār-gāh*** 'yayla' [***çār*** 'dört' + ***-gāh*** 'yer, mekân', b. ***âdemîgâh*** ⊡]. ※ ***Çārgāh ḳolundan bir beste var, Ferahnāk; bilir misiŋ onu?*** (H. Ritter 1953 III, 185).

AD. **çargat** 'baş örtüsü' DS 1081, ZTS 34 < Fa. ***çār-ḳad*** a.m. [***çār*** 'dört' ve ***ḳad*** 'boy; bölüm'], krş. değişik olan A. Tietze 1982z no. 41.

çarh/çark 'tekerlek gibi bir eksen üzerinde dönen cihaz' < Fa. ***çarḫ*** a.m. A. Tietze 1969 no. 30. ※ ***Değirmenin çarkı öyle bir dönüyordu ki, uğunuyordu.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 133). 'dairevi hareket; daire': ※ ***Bu ḳamu gemileri biri birine bağladuk çarḫ gibi, bizüm gemimüzi ol gemilere bağladuḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 227b). 'dönen bileği taşı': ※ ***Bir orağı çarka tutturmak için uzun bir yolu taban tepmeden onarıveriyorlardı.*** (S. Şengil 1943 s. 100). 'felek': ※ ***Görelüm*** (metinde: göre kim) ***bu çarḫ ne yüz gösterdi.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 40). ***çark çevir-*** 'cepeçevre dolaşmak': ※ ***Melise ruhu bulacağım diye eczane eczane koştu, koca Kadıkoyünü çark çevirdi.*** (S.M. Alus 1933p s. 130). EOsm. ***çarḫ ur-*** 'semada dönmek': ※ ***Anuŋ şevḳinde vecd ile ḍururlar, | Semāʿ u raḳṣ ėderler, çarḫ ururlar***, (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 25b). Krş. ***çark-ı felek*** 'talih, kader'.

Osm. **çarhacı/çarkacı** 'Osmanlı ordusunda öncü asker' TS 832–833, R. Dankoff 1991 s. 26, Meninski 1680 I, 1546 < Fa. ***çarḫa*** 'çark' + ***-cı*** eki, G. Doerfer 1967 III, no. 1076. ※ ***... ol ki āyīn-i Tatardur tertīb ėdüb, çarḫacılıḳ içün Şīr-begi olan Ḳurtlu Giray Beg ve Emīr Sulṭān beg taʿyīn olunub ḳalb-i āskerde gendümüz yürüyüb ol gün bir ʿaẓīm ceng oldı.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 401).

çarık I, b. ***çaruk***.

(Argo) **çarık** II 'para cüzdanı' M. Mikhaïlov 1930 s. 22, F. Develllioğlu 1959 s. 76, H. Aktunç 1990 s. 70 < ***çarık*** I (ikisi de deriden yapılmıştır). ※ ***Ceketin iç cebinden çalınan cüzdandır. Onun da adına çarık denir.*** (Y. Ertunç 1982 s. 12).

Çariçe 'kadın Çar veya Çarın karısı' < Rus. ***tsaritsa*** a.m. [***tsar*** + bu kelime ile Tk.ye giren dişilik eki ***-içe***, krş. imparatoriçe, kraliçe. ※ ***Önce atların üzerinde amazonlar göründü, ardlarından krallar, kraliçeler, çarlar, çariçeler, çingeneler, dilenciler, masal kahramanları yetişti.*** (N. Bucak 1994 s. 35).

çarik, b. ***carik***.

çark, b. ***çarh*** I.

çarkab/çarbak 'kıymetli bir cins kumaş' R. Dankoff 1991 s. 25–26 <Çağ. ‼ ***çārḳab*** a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1043'e göre ***çar*** III ve ***ḳab/ḳap***, fakat terkibin mahiyeti iyi anlaşılmıyor. metateze uğramış bir varyant: ***çarbak*** 'ipekten veya yünden dokunan kuşak' DS 1080. Krş. ***çabak***.

çarkadak/AD. **çarḫadaḫ** 'birdenbire' DS 863 < ***çark*** ses taklidi kelimelerden, ses taklidi veya ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) kelimeye takılan ***-adak/-edek*** genişlemesi için b. ***cartadak*** ⊡. ※ ***Çingene ḳarısı ḳaplumbağayı sepetiŋ içinde getirdi. Muṣībet ḳarı ḥāşā ḥużūruŋuzdan ḥayvānıŋ ḳıçına ḳoca çiviyi çarḳadaḳ ṣoḳu vėrince bī-çāre ḥayvān cān acısiyle başı çıḳardı.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 386).

çarkacı, b. ***çarhacı***.

çarkak, b. ***cahşak***.

AD. **çark çark** 'savaş gürültüsü' DS 1080 < ses taklidi kelimelerden. ※ ***Ḳırdılar ḳılıcla çalub çarḳ çarḳ, | Kim Tuna'ya, kim suya olurdı ġarḳ.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 98).

çark et- (askerlik tabirlerinden) '(geri) dönmek' < ***çarh/çark.*** ※ ***Konuşmalar öyle bir yere gelmiştir ki, geriye çark etmek çok ayıp olacaktı.*** (S. Birsel 1995 s. 105).

AD. **çarkıt** 'bozuk, sakat' DS 1082 < ?? ※ ***Araba bir yolun kıyısında zınk! deyip durdu mu, hemen eller kulakta, namaza duruyorlar. Arabanın çarkıtlığı, külüdtürlüğü okadar da işlerine yarıyor ki, ne arabamızın tamiri bitiyor, ne de bizimkilerin namazları niyazları.*** (H. Aytekin 1965 s. 78).

Osm. **çarköşe**/AD. **çark köşe** 'kare, dört köşe' DS 1082 Fa. ***çār-güşa*** a.m. [***çār*** 'dört' ve ***güşa*** 'köşe']. ***çār***, halk etimolojisiyle ***çark***'a benzetilmiş ve böylece A.D. ***çark köşe*** meydana çıkmıştır.

çarlatan 'kendi mallarını överek müşterilerini aldatan kimse' < İt. ***ciarlatano*** a.m. [Eİt. ***ceretano*** 'dolaşarak para kazanan üniversite talebesi', sonra ***ciarlare*** 'bağırmak' fiilinin tesiri altında bugünkü manayayı almış]. Tk.ye 19. asırda girmiş; daha sonra Fr.dan gelen ***şarlatan*** kelimesi onun yerini aldı, b. ***çakal*** ⊡. ※ ***Ben böyle çarlatan orman hekimlerinden olmayub hastalarımı yalnız otlardan hasıl olan mualecat ile tedavi ederim.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 712).

çarliston '1920'li senelerde popüler olan bir dans çeşidi' < İng. ***Charleston*** a.m. [dansın adı Amerika Birleşik Devletleri'nın South Carolina eyaletinde bulunan Charleston (***Charles*** erkek adı ve ***-ton*** < ***town*** 'şehir') şehrinden alınmıştır]. ※ ***Kaymakamla eşi çarlistonu andıran adımlarla dansı açıyorlar.*** (N. Cumalı 1974 s. 50). ※ ***Köy çocukları ilâhî yerine çarliston dedikleri o yere batası havaları mırıldanıyorlardı.*** (Celâlettin Ekrem 1930 s. 78–79). '(o zamanki) en yeni modaya uygun' M. Mikhaïlov 1930: ※ ***Yirmialtılık Memet – takım kaptanımızdı – kısacık boyu, dirseklerine kadar sıvalı kolları, çarliston pantolonu ve leş gibi hasır şapkasıyla, hepimizden önce gelmiştir.*** (Orhan Kemal 1949b s. 117). 'züppe' F. Devellioğlu 1959 s. 76: ※ ***Bekir Bey'den on-onbeş yaş büyük, kılık kıyafetine bakarsanız eski filimlerde gördüğümüz çarliston karılara benzeyen "deli hala" egemendi oradaki köşke.*** (P. Kür 1983 s. 119).

çarmıh/çarmık 'ip cambazının ipi ya da ipi tutan kazıklar; idam sehpası, darağacı' Meninski 1680 I, 1547 < Fa. ***çār-mīh*** a.m. [***çār*** 'dört' ve ***mīh*** 'çivi']. ※ ***Doğru dė,͜ Hālldl keniyzeküŋile dutmaduŋ-mı, cār-miyha çekmedüŋ-ml, ḳamcı urmaduŋ-mı?*** (Ferec 855/1451 v. 211a). (Gemici dili) 'ana direklerini ve gabya çubuklarını yandan tutan kalın halatlar' L. Gürçay 1943 s. 103: ※ ***Cār-mīhlar ve sā'ir͜ hurda ālāt ikişer yılda bir tecdīd olunur.*** (Kātib Çelebī 1329/1656 s. 155). ※ ***Mübalağa bir cenk sonra Börklüçe Mustafa'yı yakalayıp bir deve üstünde çarmıha germişler.*** (F. Erdinç 1961 s. 180).

Osm. **çarnaçar** 'ister istemez' < Fa. ***çār nā-çār*** a.m. (***çār*** 'çare', ***nā*** 'değil, yok' (b. ***benahak*** ⊡), tekrar ***çar***]. ※ ***Çār u nā-çār olub bunlara ḥiṣārı teslīm ėtdiler.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 97). ※ ***Kızcağız ortada kalır, zorla baştan çıkar: çar naçar bu yollara dökülür.*** (S.M. Alus 1944 s. 160).

çarp– I ‘vurmak’ < Tk. dillerinden yalnız Oğuz grubunda mevcut olan fiil ETk. ***çap***– fiilinin bir gelişmesi görünüyor, krş. ***kert–*** < ETk. ***ket-***, ***sark-*** < ETk. ****saḳ-***, ***serp–*** < ETk. ***sep–***; belki de ***aslan*** < ***arslan***, ***göz kıp–*** < ***göz kırp–***. ※ ***Ağları denize çarpa çarpa yıkıyorlardı***. (S.F. Abasıyanık 1952s s. 62), ‘istemeyerek veya tesadüfen vurmak’: ※ ***Vakit vakit, ayağımı toprağın üstüne fırlamış bir söğüt köküne çarpıyorum.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 49). ‘tokatlamak’: ※ ***Ağa kısmına lâflar etmek ne mümkün? Şamarı çarpar.*** (Kemal Tahir 1957r s. 12). ※ ***Otur ulan aşşa! Şinci iki dene çarpacam!*** (F. Baykurt 1971t s. 225). ‘(birisine) dokunmak, hasta etmek’: ※ ***Bir gece yakılmadan odama konulan mangal beni çarptı. Evelâ başımda bir ağırlık hissettim. Sonra tatlı bir uyku geldi.*** (S. Şengil 1948p s. 66) ※ ***Titreye titreye kafasını uzatır uzatmaz, elektrik çarpmış gibi birden irkildi.*** (S.M. Alus 1934 s. 123). Mecazî manada: ※ ***Dükkânlar kapalı, sokak çok tenha idi. Bu hal bana birdenbire çarptı.*** (H.C. Yalçın 1935 s. 185).

(Argo) **çarp–** II ‘kapmak, çalıp kaçmak’ Meḥmed‿Hālid [Bayrı] 1934 s. 51, H. Aktunç 1990 s. 71 < ***çarp–*** I. ※ ***Pek yanına yaḳlaşdırma. Parmaḳlarınıŋ ucu caketine, yeleğine doḳunmasın, ucuz bahālı dėmez, hemān çarpar.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 231). ※ ***Tülây’ı da Boby’e verir, dâvaya hizmet ederiz. Sonradan bizim oraya giden oğlanlar da birer ikişer çarpar gelirler, ödeşiriz.*** (F. Baykurt 1967a s. 289).

Osm. **çarpa/çarva** ‘dört ayaklı hayvan’ < Fa. ***çār–pā/çār–vā*** a.m. ※ ***Raʿāyānuŋ atı ve yā‿hūd ṣığırı ve bil–cümle çār–pā cinsi birinüŋ ekinine ziyānlıḳ ėtse...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 69). ‘yük taşıyan hayvan’: ※ ***Çārvālar çöġ-idi. Yükletdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 42a).

AD. **çarpag** ‘balık avlamak için bir direğe eklenmiş küçük yuvarlak ağ’ DS 1082–83 < Yun. ***αρπαγη*** (arpági) a.m. Baştaki ***/ç/*** ***çarp–*** I fiilinin veya ***çarpma*** ‘bir çeşit büyük olta iğnesi’ kelimesinin tesirini gösterir, fakat kelimenin sonunda ***/ag/*** yerine daha ziyade ***/ay/*** beklenirdi. Ch. Tzitzilis 1987g no. 39.

AD. **çarpana** ‘eski ayakkabı’ DS 1083 < ?? ‘orospu’ (mana gelişmesi için krş. ***postal***): ※ ***Şimdi ister Ardahan’lara ister Kars’lara götürün satın kahpenizi, orospunuzu, çarpananızı! Benim oğlumun ayağına kurban olacak kız mı yok?*** (Ü. Kaftancıoğlu 1975 s. 183).

çarpara/çarpare ‘parmaklara takılıp çalınan zil, çalpara’ < Fa. ***çār pāra*** ‘bir çift çalpara’ [***çār*** ‘dört’ ve ***pāra*** ‘parça’]. ※ ***Andan çār–pāre eline alub çaldı ve oynadı.*** (Ferec 855/1451 v. 116b). Krş. ***çalpara.***

çarpık ‘düzgün olmayan, eğrilmiş’ < **çarp– I** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–ik*** eki, b. ***açık*** **I** ⊡. ※ ***Alt dudağı ortasından yarılmış. Üst dudağı çarpık.*** (H.E. Bener 1956 s. 47). Mecazî manada: ※ ***Çarpıḳ endīşe! Çingāne maşası, siz ṣabāḥleyin maḥallenizi şaşırmışsınız.*** (H.R. Gürpınar 1332 s. 100). ***çarpık çurpuk*** ‘çok çarpık’ (ikinci kelimede labialisation vardır): ※ ***Kaldırımlar çarpık çurpuk ve çamurludur.*** (R. Enis 1935 s. 18). ※ ***Ard ayağı vücudunun altında bükülmüş kalmış, diğerleri çarpık çurpuk oraya buraya uzanmış.*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 97). Ünlülerde régressif bir assimilation ile: ※ ***Yalŋız Valantino’nuŋ ḳuvvetli, bülend vücüdüne muḳābil‿Hayrı Begiŋ carpıḳ çurpuḳ, ḳıṣa vücüdü, ḳabadayılığıŋ vaḥşīye ḳanlı bir ṣafḥasına ʿā’id olan ḳostümle‿haylı gülünc olmuşdu.*** (H.E. Adıvar 1928 s. 339).

çarpıl– ‘cinler veya başka bir gizli kuvvet tarafından vurularak yüzünde veya başka bir yerinde felce ya da sakatlığa uğramak; elektrik cereyanı tarafından bir şok almak’ < ***çarp–*** I fiilinin passivum (edilgenlik) veya medialis–reflexivum (orta–dönüşken) hâli, b. ***açıl–*** ⊡. ※ ***Bu üç ağaca kim dokunursa, bu üç ağacı kim keserse, bir dalını, bir tek yaprağını bile kim koparırsa çarpılıyordu.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 365). ※ ***Derken efendim, hırsızların birine bir tokat inmiş, herif düşmüş, ölmüş! Öbürleri de ağırca yaralanmışlar, ağızları, yüzleri çarpılmış, nüzül inmiş.*** (F. Otyam 1960 s. 114).

AD. **çarpım** ‘tutam, deste, küme’ DS 1083 < ***çarp–*** I + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–ım*** eki, b. ***adım*** I ⊡. ※ ***Sofralar konmuştu. Karakazan indirilmişti. Çarpım çarpım ekmekler dizilmişti sofraların üstüne.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 182).

çarpın– ‘telâşla çırpınmak’ < ETk. ***çapın–*** a.m. [***çap–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli, ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡] Clauson 1972 s. 398. ※ ***Aḫşam olunca çıḫdı ki gine teyarasına bine değızın yànna gide; baḫdı ki teyara ataş düşmüş yanmış. Çarpınmıya durdu.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 7). ***çarpınıp çırpın–*** ‘çok çırpınmak’: ※ ***Yeştı Ordu göŋüllüleri ‘askere gitmemek içün ağıŋ içindeki balıḳlar gibi haftalarca çarpınub çırpındılar.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 256).

çarpıntı I ‘hızlı ve sık çarpma (kalp hakkında)’ < ***çarp–*** I + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) manasında isim yapan ***–ıntı*** genişlemesi, b. ***akıntı*** ⊡. ※ ***Çay kahve çarpıntı yapıyor, şu bir ay içinde bir bardak bile çay içmedim.*** (M. İzgü 1993 s. 47).

AD. **çarpıntı** II ‘çalınmış eşya’ DS 1083 < ***çarp–*** II + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında isim yapan ***–ıntı*** genişlemesi, krş. ***kırıntı***, ***süprüntü***. ※ ***Böylelilen biri gėce çarpıntısı biri–de gündüz çarpıntısīle idare ediyólarmış.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 118).

çarpıt– ‘çarpık duruma getirmek’ < ***çarp–*** I fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli (fakat yalnız bu manada; başka manalarda ve ***çarp–*** II’nin causativum hâli ***çarptır–*** şeklindedir, krş. ***çapıt–*** ve ***çapdur–*** Clauson 1972 s. 395). ***–ıt–*** ile yapılan causativum bugün ekseriya /***k***/ ile biten fiil köklerinde kullanılır (b. ***acıt–*** ⊡); /***p***/ ile bitenlerde nadirdir, krş. ***kırpıt–***, ***sapıt–***. Kökü veya esası /***l***/ ile biten bazı fiillerin causativum hâli, normal olarak /***lt***/ ile biterken /***l***/’siz, sadece /***t***/ ile son bulur; b. ***boşat–*** ⊡. ※ ***Kasketini yana çarpıtıp, ellerini mavi tulumunun ön cebine daldırı şöyle bir durdu mu garajın önünde!*** (Peride Celal 1978 s. 43). Çok defa insanın şaşkınlıktan veya sıkılganlıktan aldığı gayrıtabii bir duruşu tarif eder: ※ ***Malik efendi omuzlarını silkti, başını çarpıttı: "Evlât, ben nideyim ki?...*** (Reşat Enis 1933 s. 73).

çarpuk, b. ***çarpık***.

Osm. **çarsu** ‘çarşı’ < Fa. **çār–sü** ‘dört yol ağzı, meydan, pazar yeri’ [**çār** ‘dört’ ve ***sü*** ‘taraf, yön’]. Kelimenin böyle yazılması 19. asra kadar devam etti, (Az. Tk.nde kelime hâlâ ***çarsu***’dur) fakat onun yanında halk dilinde ***çarşu*** ve nihayet ***çarşı*** telaffuzları yavaş yavaş yer aldı. Şemseddin Sami 1317 I, 497’de kelimeyi asıl ***çarşı***’da veriyor, ***çarsu***’da sadece "b. ***çarşı***" diyor. ※ ***Leẕẕetsüz yėmekler–ile iẓhār–ı ni‘met–i bī–intihā ṣāḥib–i meclisüŋ tedārüksüzligine güvāh ve ẓiyāfeti kilārdan görülmeyüb ḫarc–ı lāzimi rüz–be–rüz çār–südan alınduğına delīl–i bī–iştibāhdur.*** (‘Ālī 1587 v. 137a–b). Krş. ***çarşı.***

çarşaf 'yatak çarşafı; bütün vücudu içine alan bir yetişkin kadın sokak giysisi' Meninski 1680 I, 1542, 1546 < ***çaderşeb***. ※ ***Üçüncü yılıŋ ortalarına doğru Mümtāz Beğiŋ on üç yaşına başan ḳızı Melīḥa çarşafa girdi.*** (E.E. Talu 1928 s. 45).

çarşamba b.m. (haftanın bir günü) < Fa. ***çārşambih*** a.m. [***çār*** 'dört' ve ***şambih/şanba*** 'cumartesi']. ※ ***Balkonda bisiklet bulunan dairedekiler çarşamba ve pazar günleri dışında sevişmezlerdi.*** (Ş. İşigüzel 1993 s. 29). ***çarşamba karısı*** 'cadı karı': ※ ***Cinlerden, perīlerden, şeyṭānlardan ödü ḳopar. Çārşamba ḳarılarından, ḳara ḳoncoloslardan titrer.*** (H.R. Gürpınar 1340a s. 37). ***Çarşamba pazarı*** 'çok karışık bir manzara' (ya çarşamba günleri vuku bulan bir haftalık pazar veya İstanbul'un Çarşamba semtinde yapılan pazar, ya da her ikisi bir arada): ※ ***Adamın yüzü Çarşamba pazarına döndü ve fırlıyan iki ön dişinin yerinden kanlar boşandı.*** (Aka Gündüz 1930 s. 104). Krş. ***çaharşenbih.***

çarşı b.m. (şehrin alışveriş semti) < ***çarsu.*** ※ ***Dükkânlar kasabanın anacaddesine dizilmişlerdi. Sanki bütün kasaba uzun bir tek çarşıydı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 83). çarşı boyu 'dükkânların yan yana sıralandığı sokak': ※ ***Alt tarafı kulağına gitmeden tabanları kaldırmış, kendini çarşı boyunda bulmuş.*** (S.M. Alus 1933p s. 211). ***çarşı pazar*** 'şehrin bütün alışveriş semtleri': ※ ***İstanbul'a geldiği zamān Murād işini gücünü bıraḳmış, yabancılıḳ çekdirtmemiş, onunla çarşı pazar dolaşmışdı.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 388).

Osm. **çarta** 'dört telli bir çalgı' < Fa. ***çār-tār*** a.m. [***çār*** 'dört' ve ***tār*** 'saz teli', krş. ***dutār***, ***sitar***, ***şeştār***, ***/r/***'nin düşmesi için b. ***arslan*** ⊡²]. ※ ***Sāzendegān-ı çārṭāyān (!) — Nefer 15. Çārṭā diyār-ı ʿAcemde Kemāl Ḥaydar Şeyḫ Ṣafī'nüŋ taʿlīmiyle īcād ėdilmişdür***. (Evliyā Çelebī 1314 [17. yüzyıl] I, 637).

çarter 'muayyen bir iş için kiralanmış (uçak hakkında)' < İng. ***charter*** a.m. < EFr. ***chartre*** 'berat' < Lat. ***chartula*** a.m. [***charta*** + küçültme eki olan ***-ula***].

EOsm. **çaruk**/BSTTk. **çarık** I 'sepilenmemiş sığır derisinden yapılan kaba ayakkabı' < ETk. ***çaruḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 428, G. Doerfer 1967 III, no. 1044. ※ ***Anuŋ içün her kim bir ġālib ve ḳāhir düşmene mübtelā ola, andan ḳurtulmayınca güni dünden ve ayaġı başdan ve çaruġı tācdan bilmez olur.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 97). ※ ***İsmail kaptan daha ilk çatışma olmadan çarıkları yağlamış, "Medet!" diye bağıra çağıra ormanı boylamıştı.*** (Feridun Osman 1936 s. 75). ***çarık çürük/çürük çarık*** 'acınacak vaziyette olan, bir işe yaramayan' (Labialisation'lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡²): ※ ***Koca Kürt isyanını bastırdı bu hükûmet, iki çarık çürük eşyaya hele hele...*** (Yaşar Kemal 1955i II, 244).

Osm. **çarüm** 'dördüncü' < Fa. ***çārum*** a.m. [***çār*** 'dört' + sayıdan onun sıra sıfatını yapan ***-um*** eki]. ※ ***Nişīmenüŋ çarḫ-ı çārümi gibi tābān u diraḫşān...*** (ʿĀlī 1587 v. 126b).

çarva, b. ***çarpa***.

Osm. **çaryek** 'çeyrek' < Fa. ***çār-yak*** a.m. [***çār*** 'dört' ve ***yak*** 'bir']. Kelime bu imla ile 19. asrın sonuna kadar devam etti, fakat telaffuzu 17. asırda bile halk dilinde bugünkü gibiydi (b. ***çeyrek***). Yine de, okumuş kimselerde 19. asırda bile yazılışı gibi telaffuz edenler vardı. ※ ***Sāʿat altıyı çāryek ḳa-***

dar geçdikden sonğra iki kişi ... ta'rīf ėtdiyimiz 'arṣaya geldiler. (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 29).

çarzarb, b. ***çardarb***.

Osm. **çasar** 'Alman ve Avusturya prenslerinin başı olan imperator' Meninski 1680 I, 1550 < Mac. ***császár*** a.m. F. Miklosich 1889 s. 6, G. Meyer 1893 s. 69, R. Dankoff 1991 s. 26 < Lat. ***caesar***, krş. ***Çar*** I.

çaşıt, b. ***çaşut.***

Osm. **çaşni/çeşni** 'tadımlık' < Fa. ***çāşnī*** a.m. ※ ***Oturdılar. Ulular 'ādetince şerbet getürtdi. Evvelā gendü çāşnī gördi, andan Şābüra ṣundı.*** (Ferec 855/1451 v. 118a). ※ ***"Bu genci bir kere görebilir miyim?" — "Hay hay. Az ḳalsın ki baŋa çāşnisi ḥelāl dedirtecekdüŋ!"*** (H.E. Gürpınar 1336k s. 27).

Osm. **çaşnigir/çeşnigir** 'padişahın sofrasından mes'ul olan saray hizmetçisi' < Fa. ***çāşnī-gīr*** a.m. [***çāşnī*** 'tadımlık' + ***-gīr*** 'alan', b. ***afakgir*** ⊡]. ※ ***Beglerbegiler ve Ḳapudan ve Yeŋiçeri Ağasına çāşnīgīrler maḳrama ve ibrīḳ vėrdiler.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 170).

AD. **çaşur**, b. ***çavşır***.

AD. **çaşut/çaşıt** 'casus' DS 1085, K. Emiroğlu 1989 s. 67, TS 833–834, R. Dankoff 1991 s. 26 < ETk. ***çaşut*** 'iftira (?)' Clauson 1972 s. 431. Fiilden isim yapan ***-(ı)t*** eki, b. ***ayırt*** ⊡. ※ ***Ol görklürekdür kim çaşutlar ve haberciler ulaşduru veribiyevüz, düşmen ḥāl niteliginüŋ ḥaḳīḳatin bilevüz.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 71). ***çaşıtla-/çaşutla-*** 'casusluk etmek, casuslukla öğrenmek' DS 1086, TS 834: ※ ***Şahin — "Nerede? Ne yanda, ağam?" Balaban (Fehmi ve Nafiz'i göstererek) — "Nah bunlar çaşıtladı. Alın götürün, göstersinler!"*** (Musahipzade Celal 1936ba s. 26).

çat I 'sert bir şeyin kırılırken veya vurulurken çıkardığı ses' < ETk. ***çat*** a.m. Clauson 1972 s. 401, ses taklidi kelimelerden. ※ ***Kapıyı çat diye çekip kapadı.*** (S.M. Alus 1944 s. 41). ※ ***Tetiğe parmağımı bastım. Çat diyip horozun ikisi de indi.*** (a.e. s. 140). ***çat çat:*** ※ ***Atılur çat çat ėdüb bī-ḥad tüfek, | Şan-ki yağmur çekreyile semberek.*** (Enverī 1928–29 [869/ 1464] s. 59). ***çat çut*** (ikinci kelimede labialisation var): ※ ***Ṭavlayı açarlar. Çat çut iki sā'at oynarlar.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 21). ***çat et-*** 'çat diye bir ses çıkarmak': ※ ***Ben kovayı koyarken birisinin testisi çat etti kırıldı. Telâşla çarpmışım.*** (S.E. Ertem 1933 s. 96). ***çat kapı/çat çat kapı*** (fiilsiz cümle) 'beklenilmediği zaman birisi sokak kapısını çalıyor': ※ ***Ricācıların elinden ḳurtulmaḳ da ḳābil değil ki. Gece sā'at yedi, çat ḳapu! Ṣabāḥ sā'at sekiz, çat ḳapu!*** (Aḥmed Rāsim 1334 s. 63–64). ※ ***Her gün çat çat kapu! Cevdet efendinin anneliğinin evini ziyaret.*** (S.M. Alus 1934 s. 29).

⊡ Ses taklidi (onomatopoeticum) kelimeler hakkında ***afkur- / afkır-*** ⊡ paragrafında bazı şeyler söyledik. Bunlara burada birkaç pratik nokta ilave etmek istiyoruz. Etrafımızda müşahede ettiğimiz seslerin en kısa ve basit hâlini dilimizde tek heceli bir söyleyişle ifade ederiz, mesela bir dalın kırılışı ***çat*** olarak tahakkuk edilebilir: Kırılma hadisesinin mürekkep ve muğlak ses melodisini ifade eden, başındaki ***/ ç /*** 'dir. Sesin yüksekliğini ***/ a /*** ünlüsü ve sesin koparılmış gibi birden kesildiğini sondaki ***/ t /*** haber verir. Bu suretle oluşan kelimenin sentaktik mahiyeti gayrimuayyendir,

nida da olabilir, zarf da, isim de. Bu kelimeye, başka isimlerde yaptığımız gibi ***–la–*** genişlemesini takarak ondan bir fiil de yapabiliriz. Fakat onun kendine mahsus morfolojisi de vardır: Dar bir ünlü ile liquidalar (akıcı ünsüzler) (***/ r /*** veya ***/ l /***) ilave ederek ve gemination'la bir nevi çoğul elde edebiliriz, ms. ***çat*** bir tek akustik hadiseyi ifade ederse ***çatır çatır*** bir müddet devam eden veya tekerrür eden bir hadiseler dizisini gösterir. Böyle genişlemiş kelimeden yine ***–la–*** ile, fakat liquidadan sonra ***–da–*** getirilerek (b. ***alda–*** ⊡), çatırda– fiilinin ve üstelik ***–du / –dı / –tı*** ekleri ile bu fiilin nomen actionis'ini (nomen abstractum) elde ederiz (b. ***anırtı*** ⊡). Burada çizdiğimiz kelime yapım plânı oldukça basit ve kelimelerin etimolojisi için yeni malumat vermediği için bundan sonra normal ses taklidi kelimeler üzerinde ayrı ayrı durulmayacak. Yalnız, ses taklidi kelimelerin iki hususiyetine değinmek istiyoruz. I. *Fonolojik hususiyeti*: Dilin fonolojik bünyesi bir takım kaidelere tabidir, yalnız ses taklidi kelimeler (belki dışardan gelen sesleri taklid etmek istedikleri için) bazen bu kaidelere zıt gider, mesela ***/ l /*** sesi bir kelimenin baş harfi olamaz, fakat onomatopoetica'da ***lakırdı*** gibi kelimeler mevcuttur. Bundan başka dilin fonemleri stokundan olmayan sesler icabında hizmete alınabilir (mesela Türkçe kelimelerde bulunmayan ***/ j /*** sesi, krş. ***abajur / abajör*** ⊡). II. *Ablaut*: ***çat*** kelimesindeki ***/ a /*** sesi yüksek sesli bir akustik hadise gösterdiği gibi, onun yerine daha dar bir ünlü olan ***/ ı /*** sesi konursa bu kelimenin manası biraz hafiflemiş olur. Meselâ ***çat*** yerine ***çıt*** daha ince bir dalın kopuşunu ifade eder ve aynı şekilde ***çıtla–, çıtır çıtır, çıtırda–, çıtırdı.*** Benzer şekilde ***haşılda–*** →***hışılda–*** vs. Bu hususiyetlerle ses taklidi kelimeler sair kelimelerden ayrılır.

⊡ Tabiat seslerini taklit eden onomatopoeticum (yansılama) unsurları dünyanın bütün dillerinde bulunmakla beraber, ses taklitleri her dilin kendine ait fonetik ve morfolojik sisteminin kurallarına göre yapılır (ms. kuş sesinin taklidi: türk. ***cıv–ıl–da–***, Alm. ***zwitsch–er–n*** (b. Metzler 1993 s. 437). Buna rağmen birçok dillerde ortak olarak, belirli ünsüzlerin belirli seslerin taklidi için kullanılması dikkat çekicidir. Su veya hava seslerinin taklidi için özellikle ***/ ş /, / s /, / f /*** ünsüzleri kullanılır (Tk. ***şarıl sarıl***, Alm. ***rauschen***, İng. ***splash***). Devam eden titreşim seslerinde: ***/ n /, / r /, / z /*** (Tk. ***vızılda–***, Alm. ***surren***, İng. ***ring***). Bir anlık patlama–çarpışma seslerinde: ***/ k /, / t /, / p /*** (Tk. ***çat pat***, Alm. ***zack***, İng. ***crack***). Daha geniş bilgi için b. H. Marchand 1953 s. 50–62.

AD. **çat** II 'iki derenin birleştiği yer; yolun ikiye ayrıldığı yer' DS 1086–87 < ***çat–, çatış–*** fiilleri ve ***çatal, çatı*** isimlerine mana bakımından yakın olduğu aşikârdır, fakat kelimenin teşekkülü izaha muhtaçtır. ※ ***Öleyse bu ġarı yol çatına gömülsüŋ!*** (Z. Korkmaz 1994 s. 30). Krş. ***çatı*** I. 'iki bacağın teşkil ettiği çatal; bel, kuyruk sokumu' DS 1087: ※ ***Biliyon mu beni? Bana Hacı Ahmedin oğlu dirler, daha olmazsa çatını ayırıveririm ben adamın.*** (M. Makal 1950 s. 83). Buna benzer bir cümlede kelime ***çat*** yerine ***çatı*** da olabilir (b. ***çatı*** I). ***alın çatı*** 'alnın ortası, iki kaşın arası' DS 219, 1087: ※ ***Ben neşan almasını bilsem, onu anının çatından vurmamıdım heç?*** (H. Sayın 1965 s. 67).

çat– 'bir araya getirmek, birbirine dayamak' < ETk. ***çat–*** a.m. Clauson 1972 s. 402. ※ ***Söyleyen bir ola, dinleyici vāfir ola, baş başa çatub ikişer söyleyici nādir ola!*** ('Ālī 1587 v. 131b). 'istiflemek': ※ ***Ocağa tezek***

çatıp çaydanlığı da sürdü. (M. Makal 1965 s. 37). 'birbirine tutturmak, kurmak, bina etmek' TS 838. 'birbirine bağlamak' R. Dankoff 1991 s. 26. 'kavuşturup bağlamak' ※ ***Başı ağrıyan insan ilâç alır, çatkı çatmaz.*** (Peride Celal 1991 s. 432). 'yüz adalelerini kasmakla yüzüne öfkeli bir ifade vermek': ※ ***Aç kapıyı girsin hava azıcık. Ne var yani suratı öyle buruşmuş incir gibi yapıp da kaş çatacak?*** (M. İzgü 1993 s. 39). 'rast gelmek' DS 1092: ※ ***Yolda u köyün ġorucusuna çatıya.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 14). 'yetişmek, yaklaşıp varmak': ※ ***Bu sırada adam Phlippon'un isim günü çattı.*** (Burhan Cahit 1934 s. 57). 'yetmek, kâfi gelmek': ※※ '(bir şeye) 'çarpmak' TS 838. 'hücum etmek, sataşmak, kavgaya başlamak; birisini terslemek, sert söz söylemek': ※ ***Ben birşey yapmadım boba. Durup dururken çattı.*** (T. Apaydın 1991 s. 287). ※ ***Babayiğit olaydı göğsü kıllısına çatardı.*** (S.M. Alus 1944 s. 107–108). ※ ***Babam o zaman dinin yanlış yorumuna, bağnazlığa çatan sözler söylemişti...*** (A. Özakın 1989 s. 44). '(yüksek mevkide olan birine) sokulmak, iltimasını kazanmak': ※ ***Bu arada ordu âmirlerine ve bilhassa levâzım reislerine çatanlar yüksek kazançlar elde ediyorlar.*** (Burhan Cahit 1934 s. 226).

çatadak/çattadak 'çat diye aniden çatlayarak' < ***çat*** I + ses taklidi kelimelerde çok kullanılan ***–adak*** genişlemesi, ***–adak/edek*** genişlemesi için b. ***cartadak*** ⊡. İkinci varyant gemination'la kuvvetlendirilmiştir. ※ ***Aman kardeş, şimdi merakımdan çatadak çatlayacağım!*** (B. Felek 1947 s. 187).

AD. **çatak** 'iki dere veya iki yolun birleştiği yer; su akıntılı yerler, dağlarda derin dereler' DS 1087 < ***çat–*** + fiilden mekân ismi yapan ***–ak*** eki, b. ***akak*** ⊡. ※ ***Toprağın iki geniş dalgası arasında ovaya doğru uzanan, gittikçe de alçalan genişçe bir çatak.*** (M.Ş. Esendal 1958o s. 25). 'çukur': ※ ***Otomobilin arka tekerleklerinin bir çukura saplanmış olduğunu gördüler ... Ahmet onları selâmladı: "Çatağa mı saplandınız?"*** (O. Hançerlioğlu 1951k s. 102). ※ ***Süleyman karakol çavuşuydu, çok silâh sakladı Uluağaç çatağına.*** (M. Başaran 1992 s. 34).

çatal 'bir yerinde iki kola ayrılan uzun şey; uzun bir şeyin iki kola ayrıldığı yer; diğren/dirgen' < ***çat–*** + fiilden isim yapan ***–al*** eki (B. M. Räsänen 1957 s. 132–133, 1969 s. 101), krş. ***sakal*** < ETk. ****saḳ–*** 'sarkmak' (Clauson 1972 s. 805'e göre bu fiil ****saḳa–*** olmalı). ※ ***Çobanın elindeki kalın çatal, boğumlu sopanın ucunu tuttu.*** (A. Kutlu 1995 s. 72). 'lokmaya saplanan ve onu ağza getiren alet' (19. asırdan itibaren). ※ ***Sofrayı kaldırıyorlar. Tabak, çanak, bıçak, çatal sesleri içimi kıyıyor.*** (Ş. İşigüzel 1993 s. 79). 'insanın bacakları ve teşkil ettikleri zaviye': ※ ***Velikul ocağın başına oturdu, çatalını ayırdı.*** (F. Baykurt 1971t s. 92). (belki bir güreş tabiri) ※ ***Kalkıp çatalından daldım avradın; kaldırdım havaya, başının üstüne diktim. "Bir daha beni üstümden kitleyip gidecek misin?"*** (F. Baykurt 1967a s. 438). (Sıfat olarak) 'ucu iki kola ayrılan, çift': ※ ***Davar, sığır gelip te ortalık kararınca, üzerinde iki çatal öküz boynuzu asılı çatal kapu ardına kadar kapanıyordu.*** (H. Aytekin 1945 s. 65). ※ ***Odasında erzihallar yazılır, | Çatmasında*** [= etin asıldığı sehpa] ***çatal ġurban asılır.*** (bir ağıttan, A. Caferoğlu 1945 s. 253). Osm. ***çatal*** 'Yürükler kanununa göre seferlerde askerî olmayan bazı hizmetlerde çalışan bir çeşit vazifeli': ※ ***Yigirmi dört kişiden biri eşkünci, üçi çatal, yigirmisi yamaḳ ola.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 393). Osm. ***çatal at*** 'iki tarafta birer denk taşıyan yük beygiri' R. Dankoff 1991

s. 26: ※ ***Hemān ol-dem Ṭuraḫan Beg çatal ata binüb segirderek Pādişāh-ı ʿālem-penāh ḥażretlerine gelüb...*** (Ġazavāt-ı Sulṭān Murād 1978 [15. yüzyıl] s. 15). AD. ***çatala bin-*** 'pantolon giymek': ※ ***Yeleğinden sarkan kaiın kösteği altındı. Üstelik süslü bir çatala da binmişti. Evet, karadona artık tenezzül etmiyor, İstanbullular gibi pantalon giyordu.*** (Reşat Enis 1944 s. 4). Osm. ***çatal fitil*** 'bir çeşit eski zaman tüfeği' R. Dankoff 1991 s. 26: ※ ***Pür-silāḥ ve çatal fitīl elde, seyf-i ḳāṭiʿ belde, gül-bāng-ı Muḥammedī dilde, cümlesi piyāde olub...*** (Evliyā Çelebī 1935 [17. yüzyıl] IX, 681). ***çatal yük*** 'atın iki tarafına yerleştirilen yük' R. Dankoff 1991 s. 26: ※ ***Senede niçe kerre yüz biŋ deve yükü leẕīẕ ṭuz ḥāṣıl olur. Çatal yüke üç divanī para ve hāviye yüke beşer maḳṣuṣ para alınır.*** (Evliyā Çelebī 1938 [17. yüzyıl] X, 950). ***iki çatal*** 'iki kola ayrılan': ※ ***Bunnar vardı Isdanbula. Dahil olduğu zaman yol iki çatal oldu.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 164). ※ ***Lodos ṭarafından gelürken meẕkür ada iki çatal görinür. Andan ġayrı iki çatal görinür oralarda yėr yoḳdur. Cümle Rüm ėli kenārları deŋizden ulu ḍağlar görinür; bu ada ol ḍağlardan alçaḳ iki çatal görinür.*** (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 303).

⊡ Fiilden isim yapan -***(a)l*** vs. eki, yalnız tek heceli köklere eklenir ve başlıca nomen instrumenti (alet ismi) ve sıfat oluşturur (b. T. Banguoğlu 1974 s. 231-233, krş. M. Erdal 1991 I, 330-332): ***çatal***, ***çökel***, ***dükel*** / ***tükel***. Bunlara şeklen benzeyen ***çöpel*** kelimesi bambaşka gelişmiştir.

çatal çutal 'çok çatallaşmış, dal budak salmış' < ***çatal*** gemination'u, ikinci kelimede labialisation (dudaksıllaşma) görünüyor. ※ ***Velhasıl zihnime çatal çutal batarak bir türlü aklıma yerleşemeyen zamanın inkârı felsefesi dinlemekten pek bıkmıştım. Hemen odadan sıvıştım...*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 159). Çok defa aldatılmış koca için kullanılan boynuzları yaldızlamak tabiri ile tedai vardır: ※ ***Azizim, seninkiler çatal çutalsa, bil ki benimkiler de Beyazıt kulesini aşacak kadar etrafa dal budak salmıştır.*** (M.L. Dikbaş 1936 s. 88).

AD. **çatal matal** I 'bir çeşit çocuk oyunu' DS 1088 < ***çatal*** ikizlemesi (gemination), ikinci kelimenin baş harfinde labialisation (dudaksıllaşma) görünüyor; bütünü bir nevi tekerleme, yâni spontane 'echo word'lerden değildir. ※ ***Kendini imtihanı birincilikle kazanmış yüzlerce çocuğun konuştukları, birdirbir, uzuneşek, çatal matal oynadıkları okulun geniş, dümdüz bahçesinde buldu.*** (M. Buyrukçu 1956 s. 20). ※ ***Bu oyunda bir çocuk bir başkasının omuzlarına binip bir mikdar parmağını uzatarak çatal matal kaç parmak? diye sorar. Alttaki oyuncu sayıyı bilene kadar inmez***. (THASDD 1952 VI, 46). ※ ***Birbirlerinüŋ gözlerin ṭutmışlar idi ve şāh-ı mevzūn sāʿidleri ucından ibhām ve sāyir engüşt-i bārīklerini ibhām ėdüb çatal matal ḳac aġac nāmındaki bāzīçeye başlamışlar idi.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 112). Aḥmed Rāsim 1328 s. 121'e göre ***çatal matal kaç çatal*** diye o senelerde (1912) bir sakal modası vardı, her hâlde çift sivri uçlu sakal.

çatal matal II 'çatallaşmış, net olmayarak (görünüm hakkında)' < ***çatal*** I. ※ ***Dili tutulduğundan konuşamadı. Odadakileri çatal matal görüyordu. Hayli bir zaman kendine gelemedi.*** (H. Aytekin 1945 s. 15).

AD. **çatalca** 'lâdes kemiği' < ***çatal*** + isimden isim yapan küçültme eki ***-ca*** M. Räsänen 1957 s. 92-93, krş. ***kokarca***, ***sivilce***. ※ ***Ġocasīnen ġadın çatalca çeḳişmişler, birer ġonaḫdan.*** (A. Caferoğlu 1948 s. 194).

çatallan– ?? ※ *"**Amma ebe hanım, yetiş, doğruyor!" Kim doğruyor, nerde, sordurmamış. "Çabuk ebe hanım, çocuk çatallandı!"*** (F. Erdinç 1961 s. 160).

çatana 'filika büyüklüğünde küçük vapur' < ana'neye göre Kırım Harbi zamanında bir çarpışmanın vuku bulduğu bir yerin adından (Romanya'da Tuna sahilinde bir kasaba) ??. ※ ***Arkasına bir sürü mavuna takmış, bacasını yıkmış bir çatana köprünün altına gidiyordu.*** (N. Alsan 1957 s. 3). ※ ***O güneşlenirken, sen eğilip elindeki mumla işleyen çatanayı dalgalı denize bırakıyorsun. Motorun devriliyor, sert dalganın içinde hemen kayboluyor.*** (A. Kutlu 1995 s. 229).

çatapat/çatıpatı 'patlayan bir eğlence fişeği' DS 1090 < ses taklidi kelimelerden, krş. ***çatpat.*** ※ ***Bizde bu şapşallık varken atom bombasını elimize geçirsek, çocukların bayram çatapatlarından beter ederiz zavallı atomu.*** (A. Nesin 1976d s. 45). Krş. ***çatpat.***

çatapata 'gemi sahibiyle tüccarlar arasında mukavelename' L. Gürçay 1943 s. 105 < ??.

AD. **çataş–**, b. ***çatış–***.

AD. **çatayaz** 'çok soğuk' DS 1088–89 < ***çat*** I ve ***ayaz***. Ses taklidi kelimelerden olan ***çat*** kelimesi buzların çatlarken çıkardığı sesi düşündürür (kelime birleşimleri için b. ***acabola/acabula*** ⊡). ※ ***Zemherinin çat ayazında ve sabahın bu erken vaktinde yola çıkmak her babayiğidin harcı değil doğrusu.*** (M. Makal 1965 s.95).

çat çat, b. ***çat*** I.

çat çut, b. ***çat*** I.

çatgı/çatkı 'alna bağlanan üç parmak eninde tülbent' DS 1089, 1090 < ***çat–*** fiilinden ***–gı/–kı*** ekiyle yapılan nomen instrumenti (alet ismi), b. ***açgı*** ⊡. ※ ***Ayşe hanım yorgun argın geldi, kendini mindere attı; hemen çatkısını başına çattı.*** (S.M. Alus 1933p s. 113). ※ ***Alnında başı ağrıdığı vakitlerdeki gibi, beyaz tülbentten bir çatkı vardı.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1957 s. 106).

çatgın/çatkın I 'kaşlarını çatarak, hoşnutsuzlukla' < ***çat–*** + fiilden sıfat yapan ***–gın/–kın*** eki, b. ***akkın*** ⊡. ※ ***Hane sahibi efendi bu defa biraz çatkınlıkla: "Hiddetten, şiddetten bir şey çıkmaz, beyefendi!".*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 272).

çatgın/çatkın II '(birisinin) iltimasını kazanan himayesinde olan' < ***çat–*** + fiilden sıfat yapan ***–gın/–kın*** eki, b. ***akkın*** ⊡. ※ ***İmzasını atamıyacak kadar yazıdan nasipsiz olan Filip efendi Tarik gazetesini çıkarıyordu. Saraya çatkın olduğu için şımarıktı. Gazetesinde kendisinden bahsedilirken "Saadetlû Filip Efendi Hazretleri" yazılırdı.*** (M.Z. Pakalın 1946 s. 198).

AD. **çatı** I 'yolun ikiye ayrıldığı yer' < ETk. ****çatığ [çat–*** fiilinden yapılan nomen actionis (oluş ve kılış ismi)]. ※ ***Dizgeme'ye giden yolun çatısına çırılçıplak dineldi.*** (L. Tekin 1984 s. 40). 'iki bacağın teşkil ettiği çatal': ※ ***Dev de tutup gızı catusından ayırıvermiş.*** (U. Barlas 1975 s. 19). Krş. ***çat*** II. 'kadının tenasül organı' H. Aktunç 1990 s. 71, S. Özel 1993 s. 28.

çatı II 'bir binanın üstünü örten yapının bütünü;' < ***çatı*** I, krş. ***koşu***, ***satı***, ***yazı***. ※ ***Yola yakın yapılan evlerin çatıları çabucak örtülmüş oluyordu.*** (A. Özakın 1989 s. 76). 'düz dam': ※ ***Otelin çatısındaki orkestra eski bir valsı çalıyor.*** (A. Özakın 1982 s. 90). Dolayısiyle: 'ev, ikametgâh': ※ ***Sen sen ol, bundan sonra çocuğunu gözünün önünden ayırma. Yetişkin oluncaya kadar kendi çatının dışında bir yere salma.*** (A. Ümit 1993 s. 161). ***çatı kat /çatı katı*** 'yapılarda çatı ile son kat arasında yapılan küçük kat': ※ ***Çatı kata çıktılar.*** Merdivenler geniş ve rahattı. (F. Baykurt 1967a s. 97). ※ ***İşyeri ve çatı katı arasında gidip geliyordum.*** (A. Özakın 1982 s. 97).

AD. **çatı** III 'ip, urgan' DS < ***çat–*** 'birbirine bağlamak' fiilinden nomen instrumenti (alet ismi), krş. **ölçü**, ***soku***, ***tartı***, A. Tietze 1982z no. 25, 42.

çatık 'çatılmış olan' < ETk. çatuḳ a.m. [***çat–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–ik*** eki, b. ***açık*** **I** ⊡] Clauson 1972 s. 402. ※ ***Bir aralık başını döndürdü. Kaşları çatık, pek ciddî bir bakışla baktı.*** (S.M. Alus 1944 s. 29).

çatıl– 'kaşları çatıp düşünceli durmak' < ***çat–*** + medialis–reflexivum (orta–dönüşken) anlamındaki ***–(ı)l***– eki, b. ***açıl–*** ⊡. Krş. ***çatın–***. ※ ***"Ömer, bir baba gözlenir mi?" Ömer çatıldı "Bir baba, babalık vazifelerini unutursa gözlenir, anne."*** (Selâmi İzzet 1934 s. 47).

AD. **çatılı** 'birbirine bağlanmış' DS 1089 < ***çat***– fiilinden ***–i–li*** genişlemesiyle participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat, b. ***ardılı*** ⊡. ※ ***Heyetin başkanı, güler bir yüzle muhtar ve öğretmenin halini hatırını sorup el sıktıktan sonra, iple birbirine çatılı ürkek küçük buzağılar gibi, pel pel gözlerinin içine bakan talebelere de ayrı ayrı iltifatta bulundular.*** (H. Aytekin 1945 s. 76).

çatın– 'kasları çatıp surat asmak' < ***çat–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli. (***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡). Krş. ***çatıl–***. ※ ***Kenan Bey bu manzara karşısında çatındı. İnfial gösterdi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 47). ※ ***Uranarak gülümsedi, sonra çatındı.*** (M. Seyda 1974 s. 167).

çatıpatı, b. ***çatapat***.

çatır çatır 'sert bir şey kırılırken çıkan tekrarlanan ses' < ***çat*** I. ※ ***Kendisi de bunalıyor, aile babası, düzenli ve prensipli küçük burjuva rollerinin daracık kalıpları içinde çatır çatır çatlıyordu.*** (B. Uzuner 1994 s. 31). ※ ***Sepeti kapan koşa koşa incir toplamıya gider, sırığı kapan çatır çatır incir silkmiye. Az sonra sırık sesi her tarafı kaplar, çat–çat–çat vurur durur dallara.*** (B. Duygulu 1963 s. 16). 'zor kullanarak, mukavemet edilemez bir güç ile': ※ ***Nereye cehennem oldun? Seni paralamayım da kimi paralayayım?*** (S.M. Alus 1934 s. 386). 'bir engele çarpmadan, tereddüt etmeden': ※ ***Artık Ayşe'nin tek koruyucusu olmuştu. Anası Ayşe'ye kötü bir lâf söyleyecek olsa, yavrusunu koruyan bir kartal gibi karşısına dikiliyor, çatır çatır cevabını veriyordu.*** (N. Üstün 1970 s. 49).

çatır çutur 'sert bir şey kırılırken üstüste çıkan sesler' < ***çatır çatır***, ikinci kelimede labialisation (dudaksıllaşma) var. Labialisation'lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡². ※ ***Çatır çutur fıstıḳ ḳabuḳlarını çiğneyerek tiyatrodan çıḳarsın.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 275).

çatırdı/çatırtı 'sert bir şeyin kırılmasında veya patlamasında çıkan ses' < ***çat*** I ve ***çatır çatır***'dan yapılan normal nomen abstractum (soyut isim),

b. ***anırtı*** ⊡ ve ***çat*** ⊡[1]. ※ ***Dışarda bir tüfek çatırdısıdır koptu.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 42).

çatış–/AD. **çataş–** 'birbirine çatmak, buluşmak' TS 834, R. Dankoff 1991 s. 26 < ***çat–*** fiilinin ortaklık (cooperativum) hâli, b. ***alış–*** I ⊡. ***çataş–*** varyantının /***iş***/ > /***aş***/ değişimi manaca yakın olan ***daklaş–, sataş–*** fiillerinin tesiri altında husule gelmiş olabilir, ayrıca b. ***burgaş–*** ⊡. ※ ***Babası Hicazdan geliyü, ġonşuları ġarşulayölar. Ġonşularına çatışıncı hoca sorúya ki, bizim evde ne var ne yok.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 23). 'biriyle kavga etmek': ※ ***Fena halde sinirliyim. Bugün muavin hanımla behemehal çatışacağım.*** (F.N. Çamlıbel 1933 s. 109). 'çiftleşmek (bilhassa köpekler hakkında, aşağılayarak insanlar hakkında)' M. Mikhaïlov 1930 s. 23: ※ ***Bir leylek bir hindiyle dünyada çataşamaz. Hemi de çataşsa bile, çıkan yavru böyle arı duru hindi olmaz.*** (F. Baykurt 1961k s. 9). ※ ***Dedik ya, köpekler gibidirler diye. Dövüşmenin arasında çataşmayı da ihmal etmezler.*** (F. Baykurt 1971c s. 342). (Çiftleşen köpeklerin birbirinden ayrılamaması hakkında), Meninski 1680 I, 1540: ※ ***Kocabaş, bitiştiği sarı dişiyi sürükleyerek Mustafaya geldi. Mustafa köpeklerin böyle çatıştıklarını çok görmüştü.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 163-164).

çatkı, b. ***çatgı***.

çatkın, b. ***çatgın***.

çatla– I 'çat sesiyle kırılıp dağılmak' < ETk. ***çatla–*** a.m. [***çat*** I + isimden fiil yapan ***–la–*** genişlemesi, b. ***ağla–*** ⊡]. ※ ***Der-ḥāl şīşeler çatladı, pāre pāre oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 34b). 'parçaları ayrılıp dağılmıyacak şekilde yarılmak': ※ ***Dudaklarım çatladı.*** (O. Arayıcı 1979 s. 52). ※ ***Bir kişi ḳuyuya su almaġa gelmiş, çeker, halḳuŋ ḳabını doldurur, gönderür. Gendünüŋ ḳabı susuzlıḳdan çatlamış.*** (Ferec 855/1451 v. 190b). 'kayalara vurup dağılmak (dalga hakkında)' (EOsm.da fiil belki geçişlidir): ※ ***Ġāyet iḥtirāz ėdecek yėrlerdür zīrā kim berk eserse her yėri çatlar, gemi helāk ėder.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 98). 'yorgunluktan, bitkinlikten veya üzüntüden ölecek hâle gelmek': ※ ***Hayır, hiç aldırış etme yok. Çatlıyacağım.*** (S.M. Alus 1944 s. 30). 'takırdamak, çatırdamak': ※ ***Göz boncukları, kaplumbağa kabukları taktı, Her taktığı çatır çatır çatlıyor, bebek ölecek diye bizleri korkulara salıyordu.*** (A. Kutlu 1995 s. 100).

AD. **çatla**– II 'def'i hacet etmek' < ***çatla***– I. ※ ***Aferim diyeceğine tembeh et de böyle çatladığı yerde namazlık okumasın. Her yerde kelāmullahı ağza almak doğru değildir.*** (F. Baykurt 1961k s. 134). ※ ***Çatlanmadan önce el yüz yıkanmaz, usulden değildir, şeriata sığmaz.*** (Orhan Kemal 1951b s. 11).

Osm. **çatladı** (isim) 'çatlak, çizik' Meninski 1680 I, 1540 < ***çatla–*** I + geçmiş zaman 3. şahıs eki olan ***–dı***, b. ***bastı*** ⊡. ※ ***İstanbul deniz surlarındaki Çatladı Kapu(sı) 1532 zelzelesinde çatlamış.*** (R.E. Koçu 1965 VII, 3782).

çatlak I (sıfat) 'çatlamış olan, çatlaklar gösteren'; (isim) 'çatlak yer, çizik' < ***çatla–*** I + fiilden sıfat yapan ***–k*** eki için b. ***akık*** ⊡, fiilden isim yapan ***–k*** eki için b. ***acuk***/***acık*** I ⊡. ※ ***Beni çekiştirenlere hem kızıyor, hem hak veriyordum. Çapkınlık vücudumdan çatlak desti gibi sızıyordu.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 19). 'pürüzlü (ses hakkında)': ※ ***Madamın sesi çatlak zurna gibi ötüyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 119). 'kaçık, deli': ※ ***Böy-***

lelerine yardım ederim. Çatlakmışım ben! Çatlaksam çatlağım. Çatlak olmasam bunca adama, gözün görmediğini göstermeye kalkar mıydım? (Oktay Rıfat 1961 s. 6).

çatlak II ‘sahile veya kayalara çarpıp dağılan dalga’ < ***çatla-*** I. Fiilden daha çok nomen concretum (somut isim) yapan ***-(ı)k*** eki için b. ***acuk/acık I*** ⊡. ※ ***Birçok kayıkçı gibi babası da - gemi daha limana funda etmeden kayığını çakıldan çatlaklara koyverir.*** (Reşat Enis 1947 s. 76).

çatlak çutlak ‘çok çatlakları olan’ < ***çatlak*** ikizlemesi (gemination), ikinci kelimesinde labialisation (dudaksıllaşma). Labialisation’lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡². ※ ***Bu işe fena halde tepesi atan mühendis efendi çatlak çutlak künkleri değiştirmediği gibi, demir kapağı, muslukları tam gözlükçü mağazasının önüne getirtmez mi?*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 22.2.1944).

AD. **çatma** I ‘çeşitli işlerde kullanılan tahtadan destek’ DS 1091–92 < ***çat-*** + fiilden isim yapan ***–ma*** eki, b. ***akıtma*** ⊡. ※ ***Çatma, bir metre kadar uzunluğunda üç ağaç sopayı birleştirmek suretile vücude getirilen bir destektir.*** (K. Güngör 1941 s. 45). ’etin asıldığı sehpa’: ※ ***Çatmasında çatal ġurban yüzülür.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 233). ***çatma kapı*** ‘iki kanatlı kapı’: ※ ***Gitti, çatma kapıyı açtı.*** (F. Baykurt 1961ı s. 39).

Osm. **çatma** II ‘kıymetli bir kumaş cinsi’ M.Z. Pakalın 1946 I. 132 < ***çat–*** + fiilden isim yapan ***–ma*** eki (b. ***akıtma*** ⊡); dar parçalar hâlinde dokunduğu için birbirine çatılırdı. ※ ***Çatma ḳaftān gey, vėrür zīnet, benüm cānum, saŋa: | Yaraşur ḳaplan derisi takye, aslanum, saŋa***. (A.N. Tarlan 1949 IV, 11).

çat pat ‘çok sık değil, ara sıra uzun aralarla; vakitli vakitsiz’ < labialisation’a (dudaksıllaşma) yönelmiş ve kafiyeli ses taklidi terkiplerden, b. ***abidik gubidik*** ⊡²; krş. ***çat*** I. ※※ ‘duraklamalarla, akıcı değil; başını gözünü yararak (yabancı dili konuşmak)’; ※ “***Senin okuman yazman var mı?” — “Var emme kulak asma, çat pat.*** (T. Apaydın 1991 s. 186). ※ ***Sadık söylediklerimi çat pat Alekse tercüme ediyor.*** (M.B. Kanok 1984 s. 91).

çatpat ‘çocuk oyuncağı maytap’ DS 1092 < ses taklidi kelimelerden: ***çat*** I ve labialisation’u (dudaksıllaşma). Krş. ***çatapat***. Labialisation’lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡.

çatra patra ‘gürültü patırtı’ Meninski 1680 I, 626, s. Kakuk 1973 s. 100 < ses taklidi kelimelerden, fakat şekli değişiktir (labialisation’lu terkipler için krş. ***abidik gubidik*** ⊡²), belki başka bir dilden geçme. ‘yalan yanlış konuşarak (lisan hakkında)’: ※ ***Beyruttaki frer mekteplerinden birine bir aralık devam etmiş; çatra patra fransızcası var.*** (S.M. Alus 1933p s. 141).

çattadak, b. ***çatadak***.

çattadan ‘çat sesiyle aniden düğmeye basarak’ < ***çat*** I + ses taklidi kelimelerde çok görülen ***-adan*** genişlemesi, krş. ***hoppadan***, ***pattadan***, ***şakkadan***. Bu ***-adan*** genişlemesi belki de zarf görevindeki ablativus (ayrılma durumu) hâlinin tesiri altında ***–adak*** genişlemesinden husule gelmiştir. ※ ***Sevmediği bir siyasî konuşurken oparlörü aça kısa nutku kepazeye çevirip bırakır. Sonunda “kes lan!” diye çattadan kapatışı da caba.*** (H. Taner 1951t s. 90).

çatu, b. ***çatı***.

çauş, b. ***çavuş***.

çauşan, b. ***çavuşan***.

EOsm. **çav** I 'şöhret, nam' TS 839–841, DS 1093, Meninski 1680 I, < ETk. ***çav*** a.m. Clauson 1972 s. 393. ※ ***Temāşā ėtdi, devşürdi vü çoḳ av, | Ki düşdi̮ Husrev şāhdan ėle çav.*** (Fa̮hrī 1974 [1367] no. 329). 'haber' TS 839: ※ ***Bu işden açıla elden söz u sav | Çu şāhuŋ ḳulağına düşe bu çav.*** (Fa̮hrī 1974 [1367] no. 1303). ***çav ol–*** 'dile düşmek' TS 844: ※ ***Tenümde yilegi çāk ėtmeg ile oldum çav.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 145). ※ ***Yāre dėdüm ki senüŋ sevgüŋ–ile oldum çav.*** (Nazmī 1928 s. 54).

AD. **çav** II 'ottan örülmüş urgan' DS 1093 < Kürt. ***çaw*** a.m. Jaba–Justi 1879 s. 126, I.A. Orbeli 1957 s. 439, K.K. Kurdoev 1960 s. 155.

çav III 'ayrılırken kullanılan selâm' < İt. (Venedik diyal.) ***ciao*** a.m. (bilhassa İtalya ve İsviçre'de kullanılır) < İt. ***schiavo*** < Lat. ***sclavus*** 'köle'. Selâmın manası "Kölenizim!". Krş. Avusturya ve Macaristan ve belki eski Avusturya–Macaristan'ın başka bölgelerinde de bugün dahi çok kullanılan ***servus***! selâmı < Lat. ***servus*** 'köle'. ※ ***"Öyleyse anlaştık. Çav dostum!"*** (A. Yurdakul 1993 s. 247).

AD. **çav**– 'doğmak (güneş hakkında)' DS 1094–95 < ?? Krş. ***gün çav–***.

AD. **çav**–, b. ***cav–***.

çavalye, b. ***çavela***.

AD. **çavan** 'hayvanların erkeklik organı' DS 1093 < ?? krş. Kürt. ***çavan–i hespī*** 'at yarağı' Jaba–Justi 1879 s. 126. İnsan için de kullanılabilir (tabu kelimelerinden): ※ ***Herkes kendi boyuna göre çavan taşısın. Duydunuz mu?*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 138). ※ ***Hiç birimiz yaş kesmedik. Kessek bile, ben hangi öküzle, arabayla, hangi gücümle çekeceğim bu dağlara, bu yokuş yukarı götüreceğim? Öyle ya, burda bir eşek çavanı yitti, ya anasında, ya kızındadır.*** (a.e. s. 153). 'inek, manda ve başka hayvanların dişilik organı' TS 1093.

çavdar b.m. (bir hububat cinsi) < Fa. ***çüdār*** M. Räsänen 1969 s. 101. ※ ***Ḥubūbātdan ḥınṭa ve şaʿīr ve ʿalef ve çavdār ve ḳaplucadan on kileden bir kile ʿöşr alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 281).

çavela/çavelya/çavalye/çevale/çevele 'balıkların satış için tutulduğu sepet' DS 1152 < ?? ※ ***Belediyenin eli yakındadır. Bir de çavela parası keserler.*** (Reşat Enis 1947). ※ ***Balıkçıya "İhsan Bey gülüm, çavelyaları boşaltmışsın!" — "Çıkmıyor, Haşmet Bey."*** (M.Ş. Esendal 1958m s. 53). ※ ***Adam iki keresinde de boş yemiş sandıklarına, ot dolu çavalyelere ve yerde tekerlenip duran elmalara takılarak tökezlenmlşti.*** (A. Özyalçıner 1960 s. 14). ※ ***Anası kırmızı, yeşil boyalı tahta bir çevale bulmuş, balıkları güzelcene çevaleye dizmişti.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 22) ***çavelacı*** 'sele ile bir eşya gezdirip satan' L. Bonelli 1902 s. 58.

RD., AD. **çavka/cavka/çavga/çafka** 'bir çeşit karga' DS 866,1094, R. Dankoff 1991 s. 26 < Sl. (Bulg, Sırp–Hırv.) ***çavka*** a.m. A. Tietze 1957 no. 18. (Kosovo diyal.) Slavca ***–ka*** için b. ***ayka*** ⊡. ※ ***Sokakta ne cürsün, içi çafka karlar üstünde kapışimişlar.*** (N. Hafız 1985 s. 194). 'siyah tüylü bir göçmen kuş' < Sl. ***çavka*** a.m. A. Tietze 1957 no. 18.

AD. **çavgın/çıvgın/şıvgın** 'şiddetli rüzgârdan yandan yağan yağmur, karla rüzgârla karışık yağan yağmur ' DS 1199–1200, 3774 < ***cav–/çav–*** fiilden fiil sıfatı yapan ***–gın*** eki, b. ***akkın*** ⊡. Krş. Az. Tk. ***çovgun*** ※ ***Hava sisli, bulutlar başlarını eğmişti. Hafiften, çıvgınla karışık bir yaz yağmuru püskürdü üstümüze.*** (C. Yörük 1953 s. 125).

çavır, b. ***gevür***.

çavlan, b. ***çağlaŋ***.

AD. **çavşır/çaşur/caşır/çağşır** 'dağlardan toplanan, yedirildiği zaman hayvanlarda cinsel istek duyuran bir çeşit ot' DS 1038, 1095 TS 755 < Ar. ***cawşīr/cāwşīr*** 'opopanax' R. Dozy 1927 I, 234 < Fa. ***gāvşīr*** a.m. [***gāv*** 'inek' ve ***şīr*** 'süt']. ※ ***Daha yukarlara, "dağlar" diye sözedilen yerlere çıkıldıkta sekiz, on tür ağaç da ortalıktan kaybolur. Sonrası göz alabildiğince çaşurluk, keslik, kevenliktir.*** (M. İlhan 1983 s. 9).

çavuş/çauş 'Osmanlı devlet teşkilâtında, sarayda ve orduda bazı hizmetler görenlere verilen unvan; orduda bir rütbe' < ETk. ***çavuş*** 'kumandan' Clauson 1972 s. 399. Kelimenin etimolojisi için b. G. Doerfer 1967 III, no. 1055. ※ ***Nāgāh çavuşlar serhengler ḳapudan içerü girdiler, emīr el–mü'minīn geydügi ḍonlardan bir boġça ḍon geyesi getürdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 122a).

Osm. **çavuşan/çauşan** 'çavuşlar' < ***çavuş/çauş*** + Fa. çoğul eki olan ***–ān***. ※ ***Cemā'at–i çavuşān–ı Mıṣr.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 359).

çay I 'küçük ırmak, dere' <Çağ. !! ***çay*** a.m. M. Räsänen 1969 s. 95. ※ ***Güneş biraz ḳalḳduḳlayın͜ halḳuŋ a'żāsından çaylar aḳmağa başladı.*** (Ferec 855/1451 v. 54b). ※ ***Çayda çimerken biz ġızu tehnece avlayub | Varduḳ uṣulcana ġutusun bi hapazladuḳ.*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 32).

çay II b.m. (ot, kurutulan yaprakları, ondan yapılan içki) < Çin. ***ça*** 'su; çay' G. Doerfer 1967 III, no. 1057. ※ ***Geliyi māyis ayi, | Toplıyalum çaylari, | Gidelum fabrikaya, | Alalum paralari.*** (T. Günay 1978 s. 210). ※ ***Demlenen taze çayın kokusu çevreyi sarmıştı.*** (N. Eray 1994 s. 27). 'çay ve tatlılar ikram edilen davet': ※ ***Öğrenci çaylarında dansediyorduk.*** (A. Özakın 1989 s. 139). ***çay*** ile ***kahve*** kelimeleri ayrı yollardan gelişmiştir: ※ ***Yaşlıca bir bayanla tanıştım bir çayda. Sonra bir kahvede buluştuk.*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 82).

(Argo) **çay** III 'kız' < Rom. ***çay*** a.m. A.G. Paspati 1870 s. 523. ※ ***Çingeneler azdı, çeri–başı kızdı, çayları düzdü.*** (H. Ritter 1924 I, 32).

(Argo) **çay** IV 'esrar' H. Aktunç 1990 s. 71 < ***çay*** II.

çaydan/çaydanlık I. Chlöros 1899 I, 651 'çay pişirmekte kullanılan kap' < ***çay*** + bir şeyin mahfazasını ifade eden ***–dan*** (Fa. ***–dan*** için b. ***abdan*** ⊡) eki (krş. Az. Tk. ***çaydan*** a.m.); ***–dan*** ekiyle aynı manada olan ***–lık*** ekinin ilave edilmesi ***–dan*** ekinin semantik fonksiyonunun zayıfladığını gösteriyor, b. ***buhurdanlık*** ⊡. ※ ***Satılmış ... Getir çaydanlığı!*** (Sabahattin Ali 1943 s. s. 26).

AD. **çaygara** 'çay kenarında çıkan kaynak' DS 1097 < ***çay*** I ve ***gāra*** 'maden suyu' DS 1917 (?). ※ ***O köyden bir çay akar, çayın sağına, soluna hep hep çaygara eşmişlerdir. Çaygaraların suyu o kadar soğuktur ki dişlerini tıkırdatır.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 57).

çayır b.m. (çimen dolu yer, mera) < kelimenin Tk. dillerinde yaygınlığı için b. M. Räsänen 1969 s. 95. ※ ***Ve bir raʿiyyet ve ġayrı her kim olursa bir ͜hālī yėrden ve bir ṣāḥibsüz çayırdan ot biçse ġallesi ʿöşrin kime vėrürse biçdügi otlıġuŋ ʿarabasına aŋa ikişer aḳça vėreler.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 273). ***çayırla–*** 'otlamak': ※ ***Atlar çayırladuḳdan ṣoŋra bir aydan ziyāde Arż–ı Rūmda ḍurulub Ḳarṣ üzerine teveccühde te'ennīsi...*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 134).

çayır çayır, b. ***cayır cayır***.

çayır çemen/cayır çimen 'çayırlar, meralar' < ***çayır*** ve ***çemen***, manaları birbirine yakın ve baş harfleri aynı olan iki kelimeden ibaret hendiadyoin; fakat ikinci kelime mühmel de telakki edilebilir, krş. ***çerez çemen, çeyiz çemen/çeyiz çimen, çiçek çimen.*** ※ ***Önü deniz, arkası çayır çemenmiş.*** (S.M. Alus 1933p s. 102). ※ ***Dereye gelip Anadolu hisarındaki köprüyü geçer geçmez, bütün çayırlar çimenler mahaşerallah!*** (S.M. Alus 1944 s. 09). EOsm. ***cayır u çümen*** (ikinci kelimesi labialisation ile): ※ ***Yüri, i Veled, ki bu gün süçü Tengriden içevüz, | Cayır u çümen içinde ayumuz yüzin görevüz!*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 36).

Osm. **çayka** 'bir çeşit kayık' M.Z. Pakalın 1946 I, 339, b. ***şayka***. Slavca ***-ka*** için b. ***ayka*** ⊡.

çaylak I 'küçük bir yırtıcı kuş' < G. Doerfer 1967 III, no. 1958'e göre yalnız Az. Tk. ve BSTTk. fakat M. Räsänen 1969 s. 95 kelimeyi Şor. ***şaylaḳ*** 'martı' ve Tob. ***çaylan*** 'akbaba' ile karşılaştırıyor. Kelime belki ***çaylak*** 'boynuzlarının arası çok açık olan (hayvan), bacaklarının arası çok açık olan (at)' DS 1097 ve ***caynak*** 'kolları ve bacakları düzgün olmayan, çarpık ve apışık olan' THASDD 313 sıfatlarıyla alakalı, kuşun vücut hususiyetlerine işaret eden bir isimdir. İsimden hayvan adları yapan ***–lak*** eki için b. ***bağırtlak*** ⊡.

(Argo) **çaylak** II 'acemi, tecrübesiz, toy şoför' F. Devellioğlu 1959 s. 76 < umumiyetle a.m. olan ***acemi çaylak*** tabirinin kısaltılmışı telakki edilen bu kelime belki A.D. ***çaylak*** 'bebek, çocuk' DS 1033 (***çağa***) kelimesinden ileri geliyor. ※ ***Mesleğinin ölü saatleriydi; şu çaylağa yardımcı olabilirdi.*** (E. Atasü 1991 s. 73). ※ ***Ulan, avanaklar, burnunuzun dibinde benim gibi mal varken bu acemi çaylak için boğuşulur mu?*** (R. Erduran 1963 s. 58).

Osm. **çaylak** III 'devletçe verilen rütbe ve nişanların sahiplerine koşup kendisine rütbe veya nişan verildiğini haber veren ve böylece müjde toplayan kimse' M.Z. Pakalın 1946 I, 339 < ***çaylak*** I. ※ ***Gel, sahibini sevindir; çaylaklar kethudasını sevindirirsen müjdesi var.*** (H. Ritter 1941 II, 200). ※ ***Haydi, resmî kavuğumu getir; çaylaklara bahşiş hazırla!*** (Musahipzade Celal 1936pp s. 46).

AD. **çaynik** 'çaydanlık' DS 1098 < Sl. (Bulg., Sırp–Hırv., Rus.) ***çaynik*** a.m. A. Tietze 1957 no. 15, 1982z no. 38.

AD. **çaysa–** 'canı çay istemek' < ***çay*** II + istek ifade eden ***–sa–*** genişlemesi (J. Deny 1921 no. 844, M. Räsänen 1957 s. 150), b. ***aygırsa–*** ⊡. ※ ***Bırak abdası da bana bir çay yap, çaysadım!*** (F. Baykurt 1971t s. 131).

EOsm. **çazer/çazir** 'üst giyim olarak çarşaf' < ***çader/çadir***'in varyantı. Fa. kelimelerdeki ***/d/→/ẕ/*** gelişmesi için b. ***azine*** ⊡. ※ ***Başuŋa çāẕer örtem, bir evde ḳoyam, oturasın.*** (Ferec 855/1451 v. 200b). ※ ***Manṣūr cāriyenüŋ gözin bağladı, bir çāẕire doladı.*** (Ferec 855/1451 v. 95a).

çeber, b. ***cebbar***.

AD. **çebeş/şebeş** 'bir çeşit gemi; geminin damaklı ve demirden ibaret olan kısmı' DS 1099, 3755 < EYun. ***κεμος*** (kēmós) (diyal.) ***çimós, şimós*** 'burunsalık, hayvan ağızlığı' Ch. Tzitzilis 1987g no. 203. ***/k/→/ç/*** için b. ***Çankırı*** ⊡.

çebiş, b. ***çepiş***.

AD. **çebre** 'turşu, özellikle üzüm turşusu için kullanılan üstü geniş, altı dar fıçı' DS 1101 < Sl. ***çıbır*** grubuna ait olması muhtemeldir, b. ***çıbır***, A. Tietze 1957 no. 28, P. Skok 1971 I, 285 (***çabar***).

AD. **çebres** 'kopça' DS 1101 < ***çapraz*** II.

EOsm. **çebük/çevük** 'çevik, becerikli, cevval, atik, seri' TS 881–882 < Fa. ***çābük*** a.m. ※ ***Hıyānatlıḳ ve el uzunlığı içinde çebük ve dilīrdür.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 33). ※ ***Ve çevük ulu naḳḳāş ḳalemīle ṣūratlar ve naḳaşlar düzede kim baḳmaḳda doġru gözüge.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 7).

AD. **çecik/cicik** 'kapların kulpunu tutturmak için kullanılan çivi' DS 959, ZTS 1976 s. 30, krş. Az. Tk. (diyal.) ***çāçiy*** 'süs boncuğu' ADIL 1964 s. 443. ***ciciği gevşe–/ ceciği gevşe–*** 'ağzı sulanmak, aşırı ilgi göstermek; inat veya mukavemetten vazgeçmek' DS 873, 958, ***çiciği geŋşe–*** TS 910 (krş. ***aklının çivileri gevşe–***, ya da ***cecik/çecik*** 'kulp, sap'). ※ ***Vālī 'avratı göricek anuŋ daḫı marażı depreşdi, çeçigi geŋşedi.*** (Ferec 855/1451 v. 103b). ※ ***Kim olursa olsun. Bir asıldım mı, elimden kurtulamazlar. "Allah gençliğini bağışlasın, sevdiğin çift olsun!" dedim mi enâyilerin ciciği gevşeyiverir, toslarlar çeyrekleri, onlukları.*** (Orhan Kemal 1953 s. 33). ※ ***Ġoca-ġarı da parayı görünce çecikleri gevşedi. Yavaş yavaş ġoca-ġarı delü Memmedin evine yürüdü.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 42). ※ ***Gülmeden çeŋelerin çecikleri gevşemiş, ṣındı gibi açılıyor, ağzıŋ ḳulaḫlarıŋa ulaşıyordu.*** (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 238).

çeç, b. ***çaç***.

çeçe 'Afrikada yaşayan ve bir hastalığın mikrobunu taşıyan bir sinek' < aslen bir Güney Afrika Bantu dilinden gelen ve beynelmilel tıp literatüründe ***tsetse*** diye tanınan kelimeden.

çeçen arabası, b. ***çaçan arabası***.

Çeçenistan 'bir Kafkas ülkesi' < ***Çeçen*** adı [M. Vasmer 1958 III, 334] + Fa. ***istan*** b. ***Acemistan.*** ※ ***Kafkasya patlamaya hazır bir bomba! Gürcistan, Abhazya, Çeçenistan'dan her an yeni ölüm haberleri geliyor.*** (B. Uzuner 1997 s. 15).

çeçeron, b. ***çaçaron***.

AD. **çeçil/çeşil** 'yağı alınmış sütten yapılan peynir' DS 1105, ZTS 1976 s. 39 < ?? A. Tietze 1982z no. 46. ※ ***Her biri Haydar'a yol azığı getirmişti. Kimi tavuk kızartmıştı, kimi çeçil peynir hazırlamıştı, kimi bal getirmişti.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1975 s. 95).

AD. **çedene/çetene** 'kendir, kenevir veya keten tohumu' DS 1105–06 < Fa. ***caudāna*** 'arpa danesi' [***cau*** 'arpa' ve ***dāna*** 'tane'], fakat Fa.da 'kendir tohumu' manasına gelmediğine göre, bu etimoloji şüphelidir. Krş. Az. Tk. ***çātānā*** a.m. ※ ***Çedene tarlalarında döne döne kuş yuvası aradı.*** (L. Tekin 1984 s. 45).

AD. **çedik/çetik** 'mes, terlik; çocuk ayakkabısı' DS 886, 1106, 1150–51, TS 846 < ***iç*** ve ***edik***, pabucun veya lâstiğin içine giyildiği için. Bu birleşik kelimede var olan crasis (kaynaşma) durumu için b. ***acabola/acabula*** ⊡. Baştaki ünlünün düşmesi için krş. ***sıtma, şimdi.*** ※ ***Mahallenin genç kadınları ve kızları önlerine bakarak ve sarı cetik papuçlu ayaklarile kısa adımlar atarak bu kasabaya mahsus oyunlar oynamakta idiler.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 113–114). 16. asırda Türkiye'yi gezen Hans Dernschwam 1923 s. 131 kelimeyi ***iczeduk*** 'kadın çizmesi' olarak kaydediyor.

çeft, b. ***ceft***.

çegzin-, b. ***çezgin-***.

AD. **çeğin/çiğin/çiyin** 'omuz' DS 1207–08, TS 911–913, Meninski 1680 I, 1632 <Çağ. ‼ EOsm. ***çigin***, Az. Tk. ***çiyin*** 'kürek kemiği, omuz' Clauson 1972 s. 415, M. Räsänen 1969 s. 103. Kelimeye ünlü ile başlayan bir ek takıldığında, vücut kısımları ve akrabalık terimlerinde kaide olduğu gibi, ikinci ***/i/*** düşer, b. ***ağız*** I ⊡. ※ ***Ferişteler yazduğı ḥaḳḳıyçün Ādem oğlanlarınıuŋ çeginlerinde!*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 60). ※ ***Bir ġır atdı on sekkiz on doḳġuz yaşında elinde mızrağı, çiyninde şa̱han ġuşu, ġolana bağlı olan tazısı.*** (A. Caferoğlu 1944 s. 109). ※ ***Zıraatçı ellerini iki yana açtı, çiğinlerini çekti***. (F. Baykurt 1967k s. 114).

çeğmel, b. ***çâmel***.

çeğne-, b. ***çeyne-***.

EOsm. **çeğz/çeğiz** 'daire, çevre' ?? < krş. ***ceğzin-***. ※ ***Ḫuṣūṣā ki göz çeğzine getürüb mizācına muġāyir ḥarekāt u iltifāt gördükde görmezlenmesi müteʿayyin ola.*** (ʿĀlī 1956 s. 163; O.Ş. Gökyay 1978 T. 179 kelimeyi –metne mugayir olarak– ***gözceğzine*** diye tefsir ediyor; eğer bu doğru ise bu maddeyi kaldırmak icap eder). Başka kaynaklarda bulunamadı.

çeğzin-, b. ***çezgin-***.

Çeh 'İslav kavimlerinden birine mensup olan bir kimse' < Sl. ***Çe̱h*** a.m. F. Miklosich 1889 s. 6. M. Vasmer 1958 III, 332'ye göre ****çetınik*** 'çeteci' kelimesinin kısaltılmışı. ※ ***Bile Çėh u Alaman u Ungaros | Eflaġ u Bosna hem andaydı Babos.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 105).

çehar, b. ***çar*** II.

Osm. **çeharbaliş** 'şeref sadrı, taht' < Fa. ***çār-bāliş/çahār-bāliş*** a.m. [***çār/çahār*** 'dört' ve ***bāliş*** 'yastık']. ※ ***Baŋa ṭapu ḳıldı, ḫidmet gösterdi, elüm aldı, bir ṣuffaya çıḳardı, çehār-bāliş-i zerbeft üzerine tekellüf ėtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 115a).

Osm. **çeharpa** 'dört ayaklı hayvan' < Fa. ***çahār-pā*** a.m. [***çahār*** 'dört' ve ***pā*** 'ayak']. Krş. ***çarpa/çarva***. ※ ***Ve yaylaḳcı olan kimesnelerüŋ ki çehār-pāsı ola her ḫāneden bir nügi yaġ alalar.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 158).

çehre 'yüz, sima' < ***çihre***. ※ ***Şol bāde ki ʿaks-i pertev-i ḫurşīd u nūr-ı çehre-i nāhīd idi...*** (Ferec 855/1451 v. 115b). ※ ***Ṭālibāt, ṭalebeniŋ çehrelerinden ḥayāt, ḳan fışḳırıyor***. (Aḥmed Şerīf 1326 s. 333). 'hâlet-i ruhiyeyi aksettiren sima': ※ ***Çehreyi bir karış asmış büyük ha-***

nım. (S.M. Alus 1934 s. 139) ***çehre et***– 'surat asmak': ※ ***Bu ḥālet-i rūḥīyesini başḳa türlü tefsīr eden ve aḳrabāsına ḳaṣden çehre etdiğine ẕāhib olan zavallı Şerefeddīn tenhāda kendisine yalvarıyordu...*** (E.E. Talu 1928 s. 112).

çek 'bankadaki parasından bir miktarı bir başkasına ödeme emri' < İng. ***cheque/check*** a.m. (aslında 'satrançta şaha "kış!" demek' < EFr. < Ar. < Fa. ***şāh***, J. İbrahim 1991 s. 152.

Çek 'Çek milleti mensubu' < Fr. ***Tchèque*** < Sl. ***Çeh*** a.m. Krş. ***Çeh***.

çek– (geçişli fiil olarak) 'tutup kendine doğru hareket ettirmek' < ETk. ***çek***– a.m. Clauson 1972 s. 413. ※ ***Ey çeken uçmaġa müşkīn zülf-i pür-çīnüŋ beni, | Cinnete zincīr-i zülfüŋdür çeken dīvāneyi.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 207). 'geri almak; zorla veya hile ile almak': ※ ***Bir gün Sulṭān Maḥmūd zamānında bir nā-dāşt kel var-idi. Heveslendi ki ṭuruḳīlıḳ ėdüb Sulṭāndan nesne çeke.*** (Ferec 855/1451 v. 232b). ※ ***Gece gündüz içer, hiç çalışmaz, durmadan da karısının ... elmas iğnelerini çekermiş.*** (S.M. Alus 1934 s. 27). 'celbetmek; (binek atını) çekip birinin önüne getirmek': ※ ***Melik buyurdı, ḫāṣ yėdegi Ferruḫ-rūza çekivėrdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 39b). AD. dişi hayvanı çiftleşmek için erkeğin yanına getirmek': ※ ***Maşallah demedi. Ondanberi kaç kere çektiysem avunmadı, döl tutmadı.*** (M. Makal 1960 s. 6). 'cezbetmek, sarmak, açmak': ※※ 'daralıp kısalmak' ※ ***Islanınca çekermiş! Yıllardır çekmiştir çekeceği kadar babamın sırtında!*** (S. Dölek 1999 s. 69). 'kapalı bir yerden ortaya çıkarmak, bir kalabalık arasından seçerek almak': ※ ***Bu aralıḳda ḳara bıcaḳ cekübb segirdür gelür.*** (Ferec 855/1451 v. 177a). 'söylemek, ilân etmek, ezbere okumak': ※ ***Bir sesi vardı. Kalın, mahabetli ... Konuşmağa başladı mı, sanırsınız Meclisi Meb'usanda Nafıa nazırı Osman Efendi nutuk çekiyor***. (İ. Tarus 1949 s. 105). ※ ***Elin çapkını bile bize yüf çekiyor.*** (H.R. Gürpınar 1339). ※ ***Vedat bu son şaheser şi'ri de kaydettikten sonra vedaını çekip savuştu.*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 79). ※ ***Allahın yüz güzel ismini çekmeğe başlıyor.*** (F. Otyam 1960 s. 94). ※ 'germek, uzatmak': ※ ***Eyü atlar ve eyü ḳılıçlar, peşkeşler çekdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 24). Fakat bugünkü Tk'de ***peşkeş çek–*** geçişli bir fiildir: ※ ***Demek bütün Eyubun haytalarına kendini peşkeş çektin, öyle mi?*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 92). 'tartmak, içine almak, emmek': ※ ***Der-ḥāl iki biŋ diynār daḫı çekdiler, rengrezüŋ etegine dökdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 16b). (argo) 'içmek': ※ ***Mest olub nergis-ṣıfat, ey ġonçe-leb, çek cām-ı Cem; | Çün geçer gül mevsimi faṣli bahār elden geçer.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 226). ※ ***Mustafa çekmiye başladı. Bir sıkıntı vardı yüreğinde.*** (F. Baysal 1955 s. 58). Belki uykunun lezzeti içkininkine benzer: ***uyku çek–*** 'mışıl mışıl uyumak, kestirmek': ※ ***Tarlalardan yazın üç başak mısır, kafam kadar bir karpuz, iki domates çalarım; oturur bir söğüt altına, yer, uyku çekerim.*** (S.F. Abasıyanık 1944me s. 104). Fakat ***kafayı çek–*** 'içki içmek' tabirinin izahı güçdür. 'atmak, vurmak': ※ ***Önce çok temiz bir dayak çekti. Öyle sık sık dövmezdi bizi, ama dövdüğünde de tam döverdi hani.*** (P. Kür 1984 s. 109). 'sert muameleye tabi tutmak; ırzına geçmek': ※ ***Mayıs ayın on beşi, | Toḫum aldum ekmiye. | Künlerden bir kün kittim | Fadimeni çekmiye.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 192). '(güç durumlara) uğramak, dayanmak, katlanabilmek': ※ ***Cān-ı Nev'ī'ye tīrüŋ işledügin | Kimse bilmez, bilür, efendi, çeken.*** (Nev'ī 1977 s. 436). ※ ***Büyük mü söyledik nedir, galiba çekeceğimiz var!*** (S.M.

Alus 1934 s. 42). '(bir hastalıktan) muzdarib olmak': ※ ***Bu şāh-ı İrem ḫöd işitmeg-ile anuŋ ʿāşıḳı durumış. Ol sebebden bir yıl ḫastalıḳ daḫı çeküb durumış.*** (Ferec 855/1451 v. 100a). ※ ***Bizim şişko Salim her kış romatizma çeker.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 87). 'şaşkınlık duymak, güçlükle tetabuk etmek': ※ ***Buraya alışdım efendim. Başḳa dāʾirede ʿacemīlik çekeceğim.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 139). (yardımcı fiil olarak) 'bir aletle veya elle işlemek', ms.: ※ ***Boya çekiyor.*** (M. Seyda 1958y s. 66). ※ ***Şeyh efendilerinin bir resmini çekmemi istiyormuş.*** (F. Otyam 1960 s. 89). ***çek– çekiştir–*** 'pek fazla uzatmak' (fiilin bir intensivum (pekiştirme) hâli. krş. ***çak– çakıştır–***, ***tak– takıştır–***): ※ ***Teyze Ḫanım sözü ağdalaşdırarak çeke çekişdire taḥammülünden pek fażla uzatdı.*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 155). ***çek– çevir–*** '(birisini, bir evi) idare etmek, intizama sokmak, muntazam hâle getirmek': ※ ***Şofiya çoḳ yaman ḳarı imiş, benim gibi serseriyi çekdi çevirdi, bas-bayağı adam ėtdi.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 450). ※ ***Ben şunu bunu bilmem, biraz kendini çek çevir, bu ağlamayı, bu ṣomurtganlığı bıraḳ!*** (H.R. Gürpınar 1330 s. 3). EOsm. ***çek– çevür–*** 'tartaklamak, hırpalamak': ※ ***Ol bī-çāre ġāfil and içe gördi, assı ḳılmadı. Pes çeke çevürü anı ḳāżīye iletdi.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 45). ※ ***Şimdiki ḥālde bir ḳaç gün esüb savursunlar ve ʿibādu ilāha dest-i dirāz ėdüb çeküb çevürsünler.*** (Maṭraḳçī 1976 [1533–36] s. 233). ※ ***Āh kim çekdüŋ çevürdüŋ sen beni dolāb-veş!*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 96). 'sataşmak, ırzına geçmek': ※ ***Ḳamudan ʿacab bunı gördüm: bir oğlan seni çeküb çevürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 236a). ***çek– git–*** 'bırakıp gitmek, savuşmak': ※ ***Kamyoncu parasını peşin almıştı, çekti gitti, idareciler çekti gitti, küçük, büyük oğlanlar çekti gittiler.*** (Orhan Kemal 1949b s. 120).

çek– II (geçişsiz fiil olarak) 'daralıp kısalmak (ıslanıp da kurumuş kumaş hakkında) < ***çek–*** I. ※ ***Pantolonun yırtık dizlerinden yılların rüzgârları geçmiş, haki yün kumaş yağmurlarla ıslanıp, kızgın yaz güneşleriyle kuruyup çekmiş***. (İ. Aral 1997 s. 10). 'tartısı veya boyu olmak': ※ ***Gördiler ki ufaḳ boyları, kendüler ol ḳadar miṣillü, ikişer ol ḳadar ḳad çekerler, cümlesi bunları maṣharalığa alub gülişdiler.*** (Tārīḫ-i ḳırḳ vezīr 1303 s. 55). 'sürmek (zaman hakkında)': ※ ***Kartal buraya bir buçuk saat çeker.*** (Mahmud Yesari 1938 s. 28). Dativus hâli ile: 'ailesinden birine benzemek': ※ ***Benim karnımdan çıktı amma huyu husu hiç bana çekmedi.*** (S.M. Alus 1934 s. 293).

çekap 'insanda sağlık bakımından yapılan umumî muayene' < İng. ***checkup*** a.m. [***to check*** 'yoklamak, kontrol etmek' ve ***up*** 'sonuna kadar']. ※ ***Altı ayda bir kentin bir özel hastanesinde çekaptan geçerdi.*** (Peride Celal 1985 s. 132).

çekçek/çekçek arabası 'eskiden taksi gibi kullanılan ve bayramlarda çocukları gezdiren bir çeşit atlı araba' < ***çek–*** fiilinin emir hâlinden yapılmış bir çocuk dili tabiri, aynı teşekkül tipi için b. ***alver–*** ⊡. ※ ***Haydarpaşaya kadar bir çekçek arabasiyle inecek, oradan trene atlayıp Feneryoluna çıkacak.*** (S.M. Alus 1933p s. 116).

Osm. **çekdürü/çektiri** 'küreklerle yürütülen gemi' TS 847, s. Kakuk 1973 s. 102 < ***çekdürür*** (gemi).

Osm. **çekdürür (gemi)** 'küreklerle yürütülen gemi' (geniş zaman fiilsıfatı (participium aoristi) yapan ***–(ünlü)r/–maz*** için b. ***açar*** I ⊡): ※ ***Mersincik dėrler bir bıŋar var, ekṣer çekdürür gemiler varurlar, oradan***

şulanurlar. (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 157). ※ ***Meẕkür bucaḳ ḳıbla eyyāmlarında çekdürür gemilere eyü yataḳdur.*** (Pīrī Re'īs 1935 s. 149). < ***çekdür-/çektir-*** 'kürek çekenleri olan bir tekne ile bir yere gitmek': ※ ***Daḫı çekdürmedin Boġaza o cüst | Niçeler lengerin ṣalub ḍura süst.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 248). Krş. ***çektir-.***

AD. **çeke** 'ufak, küçük' DS 1108, krş. Fa. ***çaka*** 'çok küçük, minnacık'. Farsçasının Tk'.den alınmış olması muhtemeldir. Bakınız ***çekerek.***

çekecek 'eskiden çizmeyi çıkarırken kullanılan alet, kerata; dar pabucu giymekte kullanılan alet' < ***çek-* I** + nomen instrumenti (alet ismi) manasında isim yapan –***acak*** participium intentionis eki, krş. ***açacak***, ***silecek***. 'bir silâh adı' (?): ※ ***Haddehaneli mutlaka ya bir saldırma, ya bir "söğüt yaprağı" bıçak, hiç olmazsa arka cebinde bir sustalı çakı yahut ki bir "çekecek" taşırdı.*** (E.E. Talu 1935 s. 75).

çeke düzen/çekidüzen (ilk şekil daha eskidir) 'intizam, bilhassa üstbaş için', ekseriya ***ver-*** fiiliyle 'kılık kiyafeti düzeltmek, süslenmek' TS 847–848, Meninski 1680 I, 1633, 8 Meninski parantez içinde ***çeki*** şeklini de kaydediyor) < belki ***çeke*** 'sıkı, gergin' DS 1108, Az. Tk. ***çākā*** a.m. sıfatından. ※ ***Taḥsīn ėder cemālüme baḳdüḳca merd u zen... | Kendime ānīde vėrüb çeke düzen | On beş yaşında kendime bir oynaş arayım.*** (Vāṣıf 'Oṣmān 1257 s. 53). ※ ***Suat, ondülasyonu ve manikürü bittikten sonra tuvalet dolabının önüne geçip çekidüzene başlamıştı.*** (S.M. Alus 1934 s. 307). ***çekidüzenle***– 'kılığını düzeltmek': ※ ***Gömleğini pantalonunun içine bir güzel yerleştir, kılığını kıyafetini çeki düzenle!*** (N. Cumalı 1970 s. 195).

çekek 'kayıkların ve küçük gemilerin sahile çekildiği yer' DS 1109, ZTS 1976 s. 36 < ***çek-*** I + fiilden nomen loci (yer ismi) manasında isim yapan ***–ek*** eki, b. ***akak*** ⊡ ※ ***Kıyıda yosun tutmuş çekekler. Çekilmiş sandallar.*** (A. Özyalçıner 1991 s. 62). ※ ***Çayın taşması evler kadar çekekteki motorlar için de tehlikeliydi.*** (R. Ilgaz 1981 s. 40.).

AD. **çekel** 'öğendirenin alt ucundaki demir sıyırgı' DS 1109 < Yun. ***τζακελιν*** (tzakélin) 'iki uçlu küçük çapa' Ch. Tzitzilis 1987g no. 516, 1994 s. 205. ※ ***Bıdık Ahmet, Enver çavuşun iki candarmayla üstüne geldiğini görünce bir "va-ha!" demiş öküzlere, çekelle sabanın boğazını temizlemeye başlamış.*** (F. Erdinç 1958 s. 71). ※ ***O parlayıp karkaran upuzun sez var ya, işte o donuyor, yaman bir çekel oluyor ucu nodullu.*** (M. Başaran 1962 s. 70).

çekele– 'tekrar tekrar çekmek' < ***çek-*** + fiilden frequentativus manasında fiil yapan ***–ele–*** genişlemesi, b. ***avkala-*** ⊡. ※ ***Hüseyin Avninin hâlā yattığını ve küçük kızının onu kaldırmak için şurasından burasından çekelediğini gördü.*** (Sabahattin Ali 1947 s. 54).

Osm. **çekeleve** (gemici dili) 'bir nevi yelken; bir çeşit yelkenli' R. Dankoff 1991 s. 26 < Yun. **σακκολεβα** (sakkoléva) a.m. [***sáġos*** 'kaba giysi' ve ***laîfa*** 'yelken'] Kahane–Tietze 1958 no. 838. ※ ***Bu ḳal'anuŋ maşrıḳ ṭarafında ... bir limān-ı 'aẓīmi var, ammā büyük barcalar ve ḳaravana ḳalyonlar giremezler. Ammā küçük şayḳa ve ġalyeta ve ḳadırġa ve çekeleve ... girüb müstevfā yaturlar.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17. yüzyıl] VIII, 221–222).

⊡ Kelime başındaki ***/ s /*** veya ***/ ş /***'nin ***/ ç /*** 'ye değişmesine dair A–B ve C–E ciltlerinde birkaç örnek var: ***çekeleve, çelem, çırçıl,***

çimidi. Bunlardan ***çimidi***, ***/ s /*** harfiyle başlayan Yun. bir kelimeden geliyor, fakat birçok Yun. diyalektinde bazı ***/ s /*** 'ler ***/ ş /***'ye kayar. Gemici diline ait ***çekeleve*** ve ***çırçıl*** kelimelerinin de Yun. üzerinden Tk.ye alınmış olmaları muhtemeldir. Fa.dan alınan ***çelem*** kelimesi ise zaten ***/ ş /*** ile başlayan bir etimondan gelir. Böyle olunca burada gördüğümüz fenomen esasında bir ***/ ş /***→ ***/ ç /*** (sibilant→affricata) gelişimidir (b. ***çakal*** I ⊡).

EOsm. **çekem** 'kuyudan bir çekimlik su' < ***çek***– I + ölçü birimi manasında isim yapan ***–em*** eki (ekseriya ***–im***), krş. ***tutam***. ※ ***Cemālüŋ ravżasına selllmü kim | Ki Riżvān zemzeminde bir çekemdür.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 112).

⊡ A–B ve C–E ciltlerinde iki örneği bulunan ***–am*** eki, herhâlde nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–(ı)m*** ekinin (b. ***adım*** I), kökü ***/ a /*** ile biten fiillere eklenmiş şekline (ms. ***doğra–m***, ***dola–m***) benzetilerek yanlış bölme ile ortaya çıkmış çok eski olmayan fonetik bir varyantdır. Tek heceli fiil köklerine takılan ***–am*** vs. eki ölçü birimi anlamında isimler türetmektedir. Aynı fiil kökünden farklı manada hem ***–(ı)m*** hem ***–am*** türevlerinin bulunması (ms. ***tutum*** / ***tutam***) ilgi çekicidir. A–B ve C–E ciltlerindeki örnekler: ***çekem***, ***dutam*** / ***tutam***. Bazı neolojizmlerde ***–am*** vs. ekinin daha geniş bir anlamı vardır (ms. ***dönem, kuram***). (B. J. Deny 1921 s. 550–1, T. Banguoğlu 1974 s. 233).

AD. **çekerek** 'daha küçük' DS 1111, TS 848 < ***çeke*** 'küçük' + ***rek*** comparativus (karşılaştırma) eki (b. ***acırak*** ⊡). ※ ***Senin gezyarma iyiymiş, kardaşlık. Benimki çekerek kalıyor az.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 161).

AD., RD. **çek et–/çeket–** 'hareket etmek, yola koyulmak' DS 1111, J. Eckmann 1940 s. 160, T. Kowalski 1933 s. 18 < *****çeki*** 'çekme işi, çekilme işi' (nomen actionis) + ***et–*** (b. ***alaşağı et–*** ⊡): ※ ***Çek ediyor bu. Giderken giderken bir kuyuya varıyor.*** (M. Tuğrul 1969 s. 245). Krş. Türkm. ***çeke dur***– 'yanda durmak, karışmamak' N.A. Baskakov 1968 s. 726 ve AD. (ayağını) ***çeke dut–*** 'birisine sık gidip gelmemek, sık görüşmemek' DS 1109.

çeki I 'odun için ağırlık ölçüsü (bugün 250 kilo)' DS 1112, s. Kakuk 1973 s. 102 < ***çek–*** 'tartmak' + fiilden isim yapan ***–i*** eki, b. ***alu–satu*** ⊡. ※ ***Yüreğimde bir çeki ağırlıkla, bu yorgun dizlerim beni yandaki bir ağacın altına kadar taşıdılar.*** (M.B. Kanok 1984 s. 73). Mecazî manada 'ölçü, örnek, numune': ※ ***İstediğim gibi kendim terbiye ederim. Çekime göre yetiştiririm.*** (H.R. Gürpınar 1933n s. 87).

AD. **çeki** II 'üzüntü, sıkıntı' DS 1112 < ***çek***– I + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–i*** eki, b. ***alu–satu*** ⊡. 'muzdarıp olmak' ※ ***Terk–i dünyā gibi, ḳocamla bir mezārda cānlu cānlu ḳapanmaḳ niyetinde değilim, o çekiye gelemem.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 37). ※ ***Yaz akşamları dereciğin kıyısındaki armut ağacının altına sofra kuruldu da, hepimiz başına toplandık mı, tüm çekilerini unutmuş gibi ışırdı gözleri.*** (M. Başaran 1992 s. 186).

AD. **çeki** III 'düğüne getirilen hediye' DS 1112 < ***çek***– I + fiilden, bilhassa düğünle ilgili ameliyeler için söylenen tabirler yapan ***–i*** eki, b. ***alu–satu*** ⊡.

AD. **çeki** IV ‘kadın başörtüsü veya onun bir süsü’ DS 1111–1112, ZTS 1976 s. 37, H.Z. Koşay 1944 s. 330 < ***çek***– I + fiilden isim yapan ***–i*** eki b. ***alusatu*** ⊡. ※ ***Varurun çarşuya, saŋa çeki çenber alurun.*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 29). ※ ***Başı ağrıdığı zamanlar bağladığı beyaz çekiyi çözüp alnını bölmek istemişçesine var gücüyle sıkıp yeniden düğümledi.*** (M. İlhan 1983 s. 46).

çekiç I ‘başı çekice benzeyen bir cins balık’, krş. Yun. ***σφυραινα*** (sfiraina) a.m. < ***sphyrion*** ‘çekiç’ D.J. Georgacas 1978t s. 136. Calque (ödünçleme çeviri) için b. ***ab*** I/***âv*** ⊡[3].

çekiç II, b. ***çeküç***.

çekiç kuşu ‘Türkiye kuşlarından biri’ (gagası çekiç şeklinde olan Scopus umbretta mı?). ※ ***Sürüyle sığırcıklar, cukcuk, karabakkal, çekiç kuşları kırları tarıyorlar.*** (F. Baykurt 1971t s. 122–123).

çekidüzen, **çekidüzenle–** b. ***çeke düzen***.

çekik I ‘yana doğru veya içeriye doğru çekilmiş (ms. Doğu Asya tipi gözler gibi) < ***çek***– + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–ik*** eki (b. ***açık*** ⊡). ※ ***Göle doğru bakan tepenin en yukarısı olduğundan, şehrin bütün sahil manzarasını görürdü. Ama bu gece görülecek hiçbir şey yoktu ve perdeler çekikti.*** (Y. Keskin 1957 s. 63). Uzak doğu insanlarında olduğu gibi, al göz kapağı gözü daraltan (göz hakkında)’: ※ ***Elmacık kemikleri çıkık, gözleri iri, çekikti.*** (A. Özakın 1989 s. 80). ※ ***Çekik gözleri gülümseyince iyice kapanıyor, neredeyse görünmez oluyordu.*** (H. Akdoğan 1998 s. 72).

çekik II, b. ***çekük***.

çekil– I ‘tartılmak’ TS 848 < ***çek***– fiilinin passivum (edilgenlik) hâli. ‘çekerek getirilmek (hayvan hakkında)’: ※ ***Ṭaşra çıḳdı, gördi: bir‿ḫāṣ ḳatır, muġraḳ eyerlü, zerkeş künbüşlu, çekilmiş durur.*** (Ferec 855/1451 v. 122a–b).

çekil– II ‘kendini geri çekmek, gerilemek, uzaklaşmak, ayrılmak, istifa etmek’ < ***çek***– + medialis–reflexivum (orta–dönüşken) anlamındaki ***–(ı)l***– eki, b. ***açıl–*** ⊡. ※ ***Ol bed–baḫt–ı nā–bekār ... ne meṣāliḥüm düşerse ben ėllerüŋ meṣāliḥini gördüğüm ṭarīḳ–ıla görürin‿ḫāṭırasiyle çekildi gitdi.*** (‘Ālī 1982 [1581] II, 127). ※ ***Çekilüb deryā yüzince gitdiler.*** (Enverī 1926–29 [869/1464] s. 46).

çekim ‘çekme kabiliyeti, güç, kuvvet’ DS 1113 < ***çek***– I + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–im*** eki, b. ***adım*** I ⊡. (argo) ‘bir tutam eroin’ F. Devellioğlu 1959 s. 76. ‘filim çekme ameliyesi’: ※ ***Sinan Bey yok efendim. Çekimde. İsterseniz not alalım, kim arıyor?*** (A. Özakın 1979 s. 208).

EOsm. **çekin– I** ‘kendini (bir yere) çekmek’ < ***çek***– I fiilinin reflexivum (dönüşlülük) şekli; krş. ***çekil***– II. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※ ***Kemend atavuz, bir ağaca neye ilnişe; çekinevüz, ḳuruya düşevüz!*** (Ferec 855/ 1451 s. 227b). ‘gerilemek, çekilmek’: ※ ***Varduḳca şehzādenüŋ renci ḳuvvetlendi. Fil–cümle mu‘azzimler ‘āciz olub çekindiler. Aṭıbbāyı oḳıdılar...*** (Ferec 855/1451 v. 144a). ‘var kuvvetiyle çekmek’: ※ ***Dükeli dutuldı ol dāma temām. | Ol gögercinler ḳamo dürişdiler, | Çekinüben ıżṭırāba düşdiler.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2149, 2151). ※ ***[Cengī ḳoç] çekindi, zen-***

ciyrini üzdi, keniyzeke bir baş eyle urdı ki sesmedi, öldi. (Ferec 855/1451 v. 212a). 'kaçınmak, tereddüt etmek' (krş. ***çekin–*** II): ※ ***Ferruh-rüz çekindi. Be-cid oldılar, yalvardılar.*** (Ferec 855/1451 v. 39b). 'arzulamak, içi çekmek' TS 848–849.

çekin– II 'korku, saygı veya utanma yüzünden bir işten kaçınmak' < ***çekin***– I. Aslında ablativus (ayrılma durumu) hâliyle, fakat bugün mastarda ekseriya dativus hâli ile; krş. ***kork–***, ***utan–*** fiillerindeki aynı gelişme. ※ ***Bu gün nedense onu daha munis görüyor. Gözlerine bakmadan çekinmiyor.*** (H.Z. Ülken 1941 s. 112). ※ ***Başındaki ṣarıḳla onlarıŋ arasına ḳarışmağa çekiniyor, bunuŋ bir riyākārlıḳ 'add edilmesinden ḳorḳuyordu.***, (R.N. Güntekin 1928 s. 51–52). ※ ***Ona bakmağa çekiniyor ... ve ne yapacağını şaşırmış bir halde bakınıyordu.*** (M. Körükçü 1954 s. 68).

AD. **çekince** 'çekinilecek durum, utanç' DS 1113 < ***çekin***– + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) manasında isim yapan ***–ce*** eki (b. M. Räsänen 1957 s. 118), krş. ***düşünce, eğlence***. ※ ***Çekincesinden kızara kızara okuyup bitirdi sayfayı.*** (M. Makal 1957k s. 54).

⊡ Nasıl oluştuğu belli olmayan deverbal ***–ınca*** eki nomina actionis (oluş ve kılış isimleri) yapar. Bazen kılışın ürününü de belirtebilir. A–B ve C–E ciltlerinde bu ekle yapılmış şu örnekler var: ***çekince, dokanca, düşünce, eğlence.*** Ekin oluşumu kesin olmamakla beraber, ETk.de aynı kullanılıştaki ***–(ı)nç*** (< ****–(ı)n–ış***) ekini andırıyor (b. ***dınç*** I ⊡). Fakat ***–(ı)nç*** ekinin, bir taraftan BSTTk.'nde kullanılmaya devam etmesi (***kazanç, sevinç*** gibi), öbür taraftan bazı kelimelerde neden ***–a*** / ***–e*** ünlüsüyle genişlediği anlaşılmıyor.

çekingen 'hep geri çekilen, çekinme huyu olan, ürkek, sıkılgan' < ***çekin***– + fiilden, insanın karakterinde olan bir vasfını gösteren sıfat yapan ***–gen*** eki, b. ***alıngan*** ⊡. ※ ***Kadehinde kalanı dikti. Birden çekingen çelebi bir adam oluverdi.*** (L. Erbil 1984 s. 202).

çekinik 'tereddütlü, ürkek' < ***çekin***– + fiilden etken fiil sıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–ik*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***Az sonra başını kaldırmadan gözlüğünün üstünden bakarak, çekinik bir ağızla evdekilere sorduğunu söyledi.*** (E. Öz 1960 s. 44).

AD. **çekinti** 'çekinme, sakınma' < ***çekin***– + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) manasında isim yapan ***–tı*** eki, b. ***akıntı*** ⊡. ※ ***Menfur bir yerden gelen paranın meşruiyetsizliğl önündeki irgilti bize nerden geliyor? Duyulunca âlem ne der çekintisinden.*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 12). ※ ***Hamdi Beyden çekintime, Denizli'ye de gidemedim bir daha.*** (F. Baykurt 1955 **s. 56).**

çekirdek, b. ***çekürdek***.

çekirge, b. ***çekürge***.

AD. **çekiş** 'ağız kavgası' DS 1114, TS 849 < ***çek***– fiilinin ortaklık hâlinin eksiz – yâni ****çekişiş*** şeklinin sondaki ***–iş*** ekini haplologie (hece yutumu) vasıtasıyla kaybetmiş (b. ***apış*** ⊡) hâli. ***çekiş et–*** 'ağız kavgası yapmak, münakaşa etmek' (bu tür tabirler için b. ***aldırış et–*** ⊡): ※ ***Gocasīle "Bėn ġayrı bu vaziyetde durmaŋ!" dėye çekiş ėtmeye başlamış.*** (A. Caferoğlu 1943 s. 13).

çekiş– '(iki kişi) karşılıklı çekmek; mücadele etme, kavga etmek' TS 850 < ***çek–*** fiilinin ortaklık hâli. ※ ***Memuriyle değil, âmiriyle çekiştiği içün paşa olamamıştı*** (F.C. Göktulga 1953 s. 15). 'karşılıklı silâha davranmak': ※ ***Ṭāyife-i mezbüre dāyimü l-evḳāt biri biriyle ceng ü cidālden ve elfāẓ-ı ḳabīḥe ile birbirlerine sögüb, ḥattā ikide birde çekişüb var yoḳ yėre çalub pāreleyüb ḳıtālden‿hālī degüllerdür.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 133).

AD. **çekişken** 'başkasıyla yarışarak üstünlük arayan (kimse); kavgacı' DS 1114 < ***çekiş–*** + fiilden, insanın karakterinde olan bir vasfını gösteren sıfat yapan ***–gen/–ken*** eki, b. ***alıngan*** ⊡. ※ ***Sözin yeŋmek (metin: yenilmek) içün ṣoḥbet‿halḳıyla çekişgen olma!*** (Mercümek Aḥmed 1944 [15. yüzyıl] s. 306).

EOsm. **çekişik** 'çekişme' TS 850 < ***çekiş–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–(u)k*** eki (b. ***alık*** II ⊡). ※ ***Göŋülü geh saçuŋ u geh lebüŋ u geh dişüŋ | Çekişige burạhurlar size gerekmez-mi?*** (Ḳāżī Burhānüddīn, b. TS 850). Belki ***çekişüŋe*** diye okumalı.

AD. **çekişte** 'tuzla terbiye edilmiş yeşil zeytin' DS 1114 < Yun. ***τσακιστη*** (tsakistí) 'ezilmiş (zeytin)' Ch. Tzitzilis 1987g no. 544. ※ ***Zeytinlerden, tuzlama çekişteler evlere iniyordu. Çatal çatal batıyordu. Sütü, zeytinin üzerlerinde toplanıyor, acıyordu.*** (Tarık Dursun K. 1960 s. 17).

çekiştir– I 'kuvvetle çekmek' < ***çek***– + iki ekten ibaret olan ***–(i)ştir–*** intensivum (pekiştirme) genişlemesi, b. ***anlaştır–*** II ⊡. ※ ***Elinin teriyle ıslanmış sigarayı ağzına götürüp çekiştirdi.*** (Y. Atılgan 1959 s. 81). a.m. ※ ***Alafransez kesilmiş sakalını sarı, uzun, örümcek bacakları gibi meharetli parmakları arasında çekiştirerek, yüksek, haileengiz sesile söylüyordu: ...*** (F.C. Göktulga 1943 s. 109). ※ ***Çırak sanki çağrılmasını bekliyormuş gibi donunu çekiştire göründü bahçe kapısından...*** ※ ***"Gidelim, baba!" diye yalvarırdı, ceketinin eteğini çekiştirerek.*** (İ Aral 1997 s. 113).

çekiştir– II 'birisinin kötü vasıflarını uzun uzadıya sayıp dökerek dedikosunu yapmak' < ***çekiştir***– I. ※ ***Bir az millī ḥarekete ṭarafdār telaḳḳī ėttiği her adama Yūnān idāresini, Damyānosu çekişdiriyordu.*** (H.E. Adıvar 1926 s. 132). ※ ***Bunlar, dördü beşi bir araya gelince hemen orada olmayan birini çekiştiriyorlardı.*** (S. Birsel 1961 s. 98).

çekkin 'çekingen' < ***çekin***– + fiilden sıfat yapan ***–kin*** eki, b. ***akkın*** ⊡. ※ ***İsminiŋ söylenmesini istemiyecek ḳadar çekkin bulunanlar ...*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 365).

çekme I 'çekilmiş' < ***çek***– I + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–ma*** eki, b. ***aşılama*** ⊡. ***Çekme burun*** 'güzel, düz burun': ※ ***Çekme burun ender. Ucuna yaḳın başıḳ, sip-sivri, biçimsiz tümsek, etli, ne-grek (nez grec) denilen cins olduḳca mebẕūl.*** (Aḥmed Rāsim 1333 s. 16–17).

AD. **çekme** II 'çizme' DS 1115, TS 851 < ***çekme*** I sıfatından isim G. Doerfer 1967 III, no. 1104, b. ***akıtma*** ⊡.

çekme III 'çekilerek çıkarılan masa veya dolap gözü' < ***çekme*** I sıfatından isim. ※ ***Bu masanın çekmeleri gittikçe küçüldüğünden bunların araları bir eski zaman 8'ine benziyordu.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 10).

çekmece I 'çekilerek çıkarılan masa veya dolap gözü' < ***çekme*** III gibi. ***–ce*** ekinin ilavesi manada fark yapmaz, b. ***aldatmaca*** ⊡. 'kıymetli şeyler (altın para, cevahir) muhafaza etmek için süslü ve kilitlenebilir kutu' N.R. Büngül 1939 s. 64 (bu manada daha eski kaynaklar var). ※ ***Çekmecede duran haplardan iki tane alıp susuz yuttu.*** (S. Soysal 1979ye s. 133). A.D. 'tek gözlü küçük masa' DS 1115.

AD. **çekmece** II 'bulgur pilâvı' ZTS 37 < ***çek***– 'öğütmek' (?) A. Tietze 1982z no. 43.

AD. **çekmece** III 'çirkin görünüşlü bir cilt hastalığı' < ***çek***– 'muzdarip olmak, katlanmak'. ※ ***Çariye olan kız bu çekmece suratlı kızın karnını doyuracakmış.*** (E.B. Şapolyo 1946 s. 40). ※ ***Allah seni tevekkelli böyle arḳanda çekmece ile yaratmamış Anan yerinde ḳadına bu yolda iftirālarda bulunmaya utanmıyor musun?*** (H.R. Gürpınar 1927m s. 159).

çekmece IV 'derin koy' < ***çek***– + burada dönüşken mana taşıyan –***me–ce*** eki, b. ***aldatmaca*** ⊡. ※ ***Ve iki çekmecelerde olan balıḳcılar ḳullardan olmayub āzādelerden ve ehl–i ẕimmetden olmaḳ ḳānünken ri'āyet ėdilmeyüb...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 102).

EOsm. **çekre** 'oluktan atılan küçük ok; böyle okun atılmasında kullanılan oluk' TS 914–915 < F. Giese Ungar. Jahrbücher VIII, 266'a göre Yun. ***τζαγρα*** (tzáğra)'dan. ※ ***Çoḳ gemide çekre oḳile tüfek, | Yelken açıldı, çeklidi hem kürek.*** (Enverī 1928–1929 [869/1464] s. 22.) ※ ***Düzdiler hem çekreler hem zenberek.*** (a.e. s. 57).

çektir– '***çek***– fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli', b. ***acıkdur–*** ⊡, ms.: ※ ***Bir talika bulup, arabacıyı üç kuruşa razı etti, Haydarpaşa iskelesine çektirdi.*** (S.M. Alus 1933p s. 113). Krş. ***çekdür***–.

çektiri, b. ***çekdürü***.

çekürdek/çekirdek b.m. (meyve tohumu; kabak tohumu) TS 852 < ses taklidi kelimelerden (b. ***afgur–*** ⊡; ayrıca krş. ***çekirge***): ****çekirde–*** 'çekirdeği kırarken ya da çiğnerken sesler çıkarmak' [ses taklidi kelimelerde ***/l/*** veya ***/r/*** olan son ünsüzden sonra ***–la–*** yerine ***–da–*** fiil eki, b. ***alda–*** ⊡] + fiilden daha çok nomen concretum (somut isim) yapan ***–(ı)k*** eki, b. ***acuk/ acık*** I ⊡. ※ ***Hurmā çekürdek çuḳurcağındağı çöp gibi ḳadarınca*** (A. Topaloğlu 1978 II, 121). ***çekirdekten yetişme*** 'küçük yaştan başlayarak yetişmiş olan': ※ ***Cuma olduğu için mahallenin çekirdekten yetişme olan bu küçük tulumbacı namzetlerini önüne katmıştı.*** (O.C. Kaygılı 1938a s. 33).

çekürge/çekirge b.m. (bilinen böcek) TS 852–853 < ETk. ***çekürge*** a.m. Clauson 1972 s. 416–417. Clauson, bazı eski hayvan adlarının sonunda /***ge***/ hecesinin bulunduğuna işaret eder. İlk hecelerinin ses taklidi manasını taşıdığı tahmin edilebilir (krş. ***çekirdek***, ayrıca b. ***afgur–*** ⊡). ETk. ***–ġa/–ge*** eki için b. ***çakırga*** ⊡. ※ ***"Ol ne ḳuşdur ki davar gibi arpa vu saman yėr?" — "Çekürge."*** (Ferec 855/ 1451 v. 137b). ※ ***Adamlarımız, daha yabancı devlet büyüğünün ayağı kayar kaymaz çekirge gibi sıçrar, kuş gibi yakalarlar.*** (M. İzgü 1993 s. 56).

çeküç/BSTTk. **çekiç** II b.m. (bilinen alet) < ETk. ***çekük*** ve ***çeküş*** a.m. < EFa. ***çakuş*** a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1105, M. Räsänen 1969 s. 103, fakat Clauson 1972 s. 415'e göre ETk. ***çekük*** için < ***çek***– + ***–ük*** de mümkündür. ※ ***Çekiç, törpü, keski, kalem, | Torna, burgu ... bütün elzem | Avadanlıklardır.*** (Tevfik Fikret 1958 s. 29).

AD. **çekük/çekik** II 'tarla kuşu' DS 1112, TS 852 < ETk. ***çekik*** a.m. Clauson 1972 s. 415.

çekyat 'açılır kapanır karyola' < iki fiilin emir hâlleri, ***çek!*** ve ***yat!***, 'dan ibaret yeni yapma mürekkep isim, b. ***alver–*** ⊡. ※ ***Yaptırttığın mutfağını, portatif eşya dolaplarını; her şeyi, her şeyi! Sitelerden birlikte seçtiğimiz çek-yat'ı.*** (N. Eray 1990 s. 41). ***Mecazî manada:*** ※ ***Çünkü, sonuçta istedikleri demokrasi de, böyle bir demokrasi; günün ihtiyaçlarına göre düzenlenmiş "günün mönüsü" biçiminde kolay uygulanabilir, çek-yat kullanışlılığında bir orta-sınıf democrasisi ...*** (M. Mungan 1996 s. 431).

EOsm. ****çekzin–***, b. ***çizgin–***.

çel– 'ayağına takılarak düşürmek' < ***çal–*** fiilinin varyantı, krş. ***Çalab→çelebi.*** Kelimenin yayılışı için b. M. Räsänen 1969 s. 103. ※ ***Merdivenin üst basamağına kadar gelmişken yürüyemedi, adımını atamadı. Aksi şeytan ayağını celiyor.*** (S.M. Alus 1934 s. 123). AD. 'çelik çomak oyununda, havaya fırlayan çeliğin ortasına değnekle vurup ileri fırlatmak' DS 1125. AD. '(kalemi) açmak' DS 1125. AD. 'bıçak ağzını keskinleştirmek' ZTS 38.

Osm. **çelebi** I 'ileri gelen, sayılan erkeklere verilen unvan' (efendi, bey unvanları gibi ismi takip eder) < M. Erdal 1982 s. 409–415'e ve başkalarına göre ***çalab*** kelimesinden Ar. ***–ī*** ekiyle yapılan bir sıfattır. Bu konuda münakaşa henüz kapanmamıştır. ※ ***Manṣūr anlaruŋ ile ṣoḥbet ėtdi, ırladı, şātirlik eyledi. Çün mest oldılar Manṣūr çelebiye on diynār bağışladılar.*** (Ferec 855/1451 v. 92b–93a). Bu unvan Osmanlı hanedanının şehzadelerine, yüksek din adamlarına ve en yüksek tarikat şeyhlerine verilirdi. Karagöz oyunlarında çelebi, genç ve zengin bir mirasyedi olurdu. AD. 'kayınbirader; Hristiyan tüccar; istasyon şefi; homoseksüel erkek' DS 1118. Sıfat olarak 'terbiyeli, efendi (kimse)': ※ ***Zafiraki'nin yay çekişi de çok tatlıdır; kendisi pek çelebi ve efendiden adamdır.*** (S.M. Alus 1933p s. 200). ※ ***Ṭıynetinden ġayr-ı meʾmūl bir çelebilikle hepimiziŋ ellerimizden sıḳaraḳ yedi-belā dōstiyle berāber defʿ olub gitdiler.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 560). Suriye Ar.'sında ***çálabi/ şálabi*** 'berber' manasına geliyor (T. Halasi-Kun 1973 V, 86); bu bakımdan bir halk hikâyesinde padişahın, berberine çelebi diye hitap etmesi dikkati çeker: ※ ***Sulṭān Murād: "Çelebī, bizi bir ṭırāş eyle!" dėdikde çelebī daẖı "N'ola, Sulṭānum?" dėyüb...*** (Ş. Elçin 1977–78 [18. yy.'ın sonu–19. yy.ın başı] s. 197).

çelebi II 'bir hurma cinsi' < ***çelebi*** I. ※ ***Hicaz Arapları yüz çeşit hurmanın yalnız beyaz cinsini yer, anbere ve çelebi cinslerini hediyeler için ayırır veya satarlar.*** (F.R. Atay 1938 s. 124).

çelebon**: Ahmed Vefik Paşa'nın Lâtin harflerine çevrilmiş bir piyesinde geçen bu kelime herhâlde ***çeliba yahut ***çelibam*** yerine bir okuma yanlışıdır: ※ ***Aman, çelebon, yavaş!*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933az s. 117).

AD., RD. **çelek** I/**çelik** III 'bir boynuzu kırık (hayvan)' DS 1119 < ?? ※ ***Beş altı adım sürdüler sürmediler, çelek inek yatıverdi çizinin içine!*** (N.M. Ahmedof 1957 s. 82). AD. ※ ***Ahır kapısını el yordamiyle açtı. Kibriti çaktı. Çelik öküz, dana, inek, eşek, yatıyorlardı.*** (F. Baykurt 1959y s. 65).

çelek II/**çellek** 'demir su kovası' DS 1119, 1124, Meninski 1680 I, 1641–42 < H. Eren 1963 s. 104'e göre Karaçayca, fakat eskiliğe ve yaygınlığına göre (b. M. Räsänen 1969 s. 104) Anadolu'nun yerlisidir. Bu tür ünsüz ikilemesi ihtiva eden diğer örnekler için b. ***amman*** ⊡.

AD. **çelek** III 'kuş kanadının büyük tüyü, yelek, telek' DS 1119, Meninski 1680 I, 1641, III, 6025 < belki yelek kelimesinin kognatlarından.

AD. **çelem** 'şalgam' DS 1119 < Fa. ***şalam*** a.m. **/ş/→/ç/** için b. çekeleve ⊡.

AD. **çeleŋ/çelen** 'saçak' DS 1119–20 < ***çeleng***. ※ ***Yazın avlularındaki kavağın çatalında yuva yapan leylekle, çelenlerindeki kırlangıçlarla, kışın halasının uğlunun keklikleriyle oyalanırdı.*** (İ. İmamoğlu 1949 s. 21).

AD. **çelen** 'canlı, becerikli, çabuk; yakışıklı' DS 863, 1120 < Kürt. ***çelenk/ çelek*** a.m. Jaba–Justi 1879 [Fa. ***çālāk***], ***çeleng*** a.m. K.K. Kurdoev 1960 s. 157.

çelenç 'sporda rekor kıranlar arasında elden ele geçen kupa ve bu kupayı kazanmak için yapılan yarışma' < İng. ***challenge*** a.m. [eski bir hukuk teriminden, Lat. ***calumnla*** 'iftira'].

çeleng/çelenk 'eskiden askerlere nişan olarak verilen, bugün cenaze ve mezar süsü olarak kullanılan, dallar ve çiceklerden yapılan halka (eski zamanda gümüş ve altından da yapılırdı)' < Fa. ***şālang*** 'at çulu' F. Steingass 1930 s. 724 (?). ※ ***Şāhīnüŋ baş çelengi.*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 224). ※ ***Bir çelenk var. Mezara konacak belli.*** (A. Nesin 1960a s. 26).

AD. **çelepne** 'üstünde gözleme pişirilen veya ocakta pişirilen ekmeğin üstüne kapanan toprak saç' DS 1120 < Bulg. vs. ***çerepna*** a.m. A. Tietze 1957 no. 20. ***/r/ > /l/*** değişimi için b. ***amelikan*** ⊡.

AD. **çeler–** 'şişip ölmek (zehirli ot yiyen hayvan hakkında); sinirlenerek gözlerini açıp bağırmak' DS1121 < ***çerer–***; belki ***beler–***, ***belert–***'in tesiri altında. ***/r/ > /l/*** değişimi için b. ***amelikan*** ⊡. ※ (koyun hakkında) ***Çelerme: serpek ve sair zehirli otları yiyerek zehirlenmeleridir.*** (K. Güngör 1941 s. 37).

AD. **çeliba** 'kayınbirader' DS 1118 < ***Çelebiağa*** a.m. DS 1119 [***çelebi*** ve ***ağa***]. ※ ***Aslında iyi kadınmış bu Emine hanım. Kocasına, kaynatasına, kaynanasına, eltisine, çelibasına, görümcesine saygılıymış.*** (F. Baykurt 1971c s. 281).

çelik I 'sertleştirilmiş demir' < K.H. Menges Ungar. Jb. XII, s. 180–181'e göre a.m. olan Sl. ***otsyely*** kelimesinden (M. Räsänen 1969 s. 104.) ※ ***Firengī çelik. Samakov çeliği.*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 252). ※ ***Benim oğlan cip sakarlandı bu yıl. Bıldır cellik gibiydi.*** (Orhan Kemal 1954b s. 7). 'çelikten yapılmış kap' (madde ismi > eşya ismi, krş. bakır II): ※ ***Hemşire karı iğnenin kırk parçasını dolaptan aldığı gibi kaynayan çeliğin suyuna attı, su cazırdadı.*** (Tarık Dursun K. 1966 s. 38).

çelik II 'kısa kesilmiş dal' < ***çel–*** (krş. 'kalem açmak) + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat (isim) yapan ***–ik*** eki, yâni 'yontunuş'. Başka bir etimoloji: Yun. ***τσιλικι*** (tsilíki) < ***ksilíki*** a.m. [***ksílo*** 'odun' + ***–ki*** küçültme eki] N.P. Andriotis 1951 [1. basım] s. 267, 270, fakat 1983, s. 381'e göre Yun. ***τσελικι*** (tselíki) < Tk. ***çelik*** II. ※ ***Çelik çevgānına bıraḳdılar ṭop.*** (Fḫrī 1974 [1367] no. 1394). 'aşı kalemi; çelik çomak oyunundaki kısa değnek' Meninski 1680 III, 1625.

çelik III, b. ***çelek***.

AD. **çelik çubuk** 'çelik çomak oyunu' L. Bonelli 1902 s. 58; ※ ***Çelik çubuk oynamak için meydanlığa çıkıyor. Bu çelikle çubuğa bir vuruyor, padişahın davar komunun üzerine düşüyor...*** (U. Günay 1975 s. 380).

AD. **çelim** 'güç, kuvvet' < ***çel***– + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) manasında isim yapan ***–im*** eki, b. ***adım*** I ⊡. ***Çelim*** aynı zamanda ***çalım*** kelimesinin kognatıdır ve hatta varyantı bile olabilir. ※ ***Buna ne hacet? Siz yüz yıl yaşayacak çelimdesiniz.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933az s. 63). çelimsiz 'zayıf, nahif, ince yapılı'. İsimden sıfat, bâzen de zarf yapan ***–sız*** eki için b. ***adsuz*** ⊡. ※ ***Sağında çelimsiz bir sokak köpeği duruyordu.*** (Ş. İşigüzel 1993 s. 56).

Osm. **çelipa** 'haç' R. Dankoff 1991 s. 26. < Fa. ***çalīpā*** a.m. < Ar. ***ṣalīb*** a.m. fakat kelimedeki şekil değişikliği izaha muhtaçtır.

AD. **çeliş**– 'birbirine ters düşmek, birbirine uymamak' < ***çel***– fiilinin ortaklık hâli. Kelimeyi eski lûgatler kaydetmediği hâlde imparatorluğun taşra eyaletlerinin bazılarında kullanılmış olması mümkündür. Yirminci asrın ortalarında BSTTk.ne girmiştir. ※ ***"Sen gene öyle belle, öretmen," diye çelişiyor onunla, "Garı kısmının malı mı olurmuş?"*** (K. Bilbaşar 1961 s. 25).

AD. **çelişik** 'birbirini tutmayan (sözler)' < ***çeliş***– + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–ik*** eki, b. ***akık*** ⊡. ***çelişik çülüşük*** (ikinci kelimede labialisation var) 'birbirini hiç tutmayan (sözler)': ※ ***Böyle çelişik çülüşük konuşaraktan, anladın mı, kızı Evci köyünün ayısına verdirecersin.*** (F. Baykurt 1971t s. 31).

AD. **çelle**– 'gebermek' DS 1124 < **çeler**– fiilinin varyantı. Bu tür ünsüz ikilemesi ihtiva eden diğer örnekler için b. ***amman*** ⊡, ***/r/***'nin düşmesi için b. ***arslan*** ⊡². ※ ***Benim de iyi kötü üç beş sene tahsil görüp, dört kitap karıştırdıktan sonra, bu vaziyet içinde verem olup çellemeden nasıl yaşadığıma hayret ettiğini kaydetmeliyim.*** (M. Makal 1952 s. 57).

çellek, b. ***çelek***.

çello 'garp müziği telli çalgılarından' < İt. ***cello*** a.m. [violoncello'nun kısaltılmışı]. Garp müziği ıstılahları için b. ***acitato*** ⊡. ※ ***Piyano tuşlarına dokunuşların yerini ağırdan ağıra çello ve kemanlar almaktadır.*** (A. Ağaoğlu 1991r s. 56–57). Krş. ***viyolonsel***. ※ ***Çellonun o doyumsuz sesiyle bir kelebek gibi manolya ağacının mis kokulu çiçekleri arasında dönerken; sen hiç ayrılmama yeminini fısıldıyordum kocanın kulağına hem de bilmem kaçıncı kez.*** (U. Alpay 1999 s. 84)

çelme 'birini düşürmek için ayağının önüne ayak uzatma işi' < ***çel***– fiilinden nomen actionis (oluş ve kılış ismi), b. ***budama*** ⊡. ***tak–*** fiiliyle kullanılır: ※ ***Oğlardan biri eteğimi çekiştirdi, bana çelme takdı***. (L. İpekçi 1998 s. 28). ※ ***Sağlı sollu, bütün istedikleri birbirlerine çelme takmak.*** (Peride Celal 1991 s. 18).

çelmele– 'çelme takmak' < ***çelme*** + isimden fiil yapan ***–le–*** genişlemesi, b. ***acabla–*** ⊡. ※ ***Ese Ağa'nın üzerine koştu. İri kesekler ayaklarını çelmeliyor, nefesini tıkıyordu.*** (Reşat Enis 1944 s. 86).

AD. **çelmik** 'buğday veya başakla karışık iri saman' DS 1125–26 < ***çal***– I + –***mik*** eki, krş. ***çiynemik, kusmuk.*** ※ ***Gün batımızda erkenci Ferik***

Hasan her işi bitirdi. Şimdi çelmik sürüyor. (F. Baykurt 1969 s. 83). 'bir yere sürülen ufak bir miktar' ※ ***Bir çelmik domuz yağı ile ayağımı kaydıramadılar.*** (N. Eray 1994 s. 90).

⊡ BSTTk. ve özellikle AD.nde fazla üretken olmamakla beraber çok da nadir sayılmayan fiilden isim yapan ***–mık*** vs. genişlemesine dair ETk.de tek tük örnekler bulunmaktadır, ms. ***ügrümük*** 'beşik' < ***ügrü–*** 'beşik salla–' (b. M. Erdal 1991 I, 101; ETk.deki renk belirten sıfatlara takılan ***–(a)muk –karamuk***, ***kızamuk***– genişlemesiyle karıştırılmamalı.) Çağ.da örnekleri olan bu ***–mık*** (ms. ***klymük*** 'giysi' b. M. Räsänen 1957 s. 137), ile Türkm.deki ***–mıt*** (***lymit*** 'yiyecek' < ***iy–*** 'ye–') genişlemelerini de aynı eke benzer kabul etmek mümkündür. TTk.deki örneklerde de görüldüğü gibi ***–mık*** eki, fiilden çoğunlukla küçültücü bir anlatımla bir kılışın nesnesi veya ürünü anlamında isimler yapar, ms. ***tekme***'nin biraz hafifletilmiş varyantı olan. AD. ***dekmik / dekmük*** örneği gibi. A–B ve C–E ciltlerindeki diğer örnekler: ***çelmik, çitlembik / AD. çıtlamık / cırtlambuk / çitlemik, çiynemik / çiğnemik, ditmik ditmik, düğmük, ekşimik.*** İkinci ciltte AD. ***gicimik / gicümük***, ***lşemik*** örnekleri geçmektedir.

AD. **çelpeşlk/çerpeşlk** 'karışık, dolaşık, bozuk; çamurlu arazi, bataklık' DS 1117, 1147, Balhasanoğlu 1904, K. Emiroğlu 1989 s. 68 < ****çelpeş***– + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–ik*** eki, b. ***akık*** ⊡ [ETk. ***çalpaş–*** 'kirlenmek, boklanmak' Clauson 1972 s. s. 418]. /***l***/→/***r***/ değişimi için b. ***arın*** ⊡.

AD. **çelt** 'üzerinde meyve kurutulan çalıdan örülmüş büyük sele' DS 1126 < Gürc. ***çeltl*** a.m. V. Cangidze 1983 s. 87.

AD. **çeltek** 'çoban yamağı' DS 1126 < ?? ※ ***Zebil bir kıyafette memleketlne gellyor. Bir gün çobanın biri çeltek istemiş. O da çeltek durmuş. Koyunları güderken...*** (M. Tuğrul 1968 s. 266).

çeltiyan, b. ***çiltiyan***.

çeltük/çeltlk 'kabuğundan çıkarılmamış pirinç' < Fa. ***şaltük*** a.m. Kelime başındaki /ş/→/ç/ gelişmesi için b. ***çakal*** ⊡. ※ ***Bu ḳayayı birez dẖahı gideresin ve blrez dẖahı ırıldı ve birisi dẖahı eyitdi: bir gez çeltük ekdim-idi.*** (Ş. Şeyhoglu 1973 s. 282). ※ ***Ol dẖahı alçaḳ adadur, üzerinde çeltik ekerler.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 717). 'çeltik nebatı': ※ ***Şon on beş gün mlḳdārı ot ve çeltük biçdürüb...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 113). 'çeltik tarlası': ※ ***Nahiye-i mezbürda vāḳi' olan çeltük arḳlarına ve zlrā'atlne üçer gün̮ hidmet ėderlermiş.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 148). Osm. ***çeltük arpası*** 'pirinç': ※ ***Çeltük arpasın alanlar dögdüreler.*** (M. Çavuşoğlu 1977 s. 152; latifenin nüktesi acaba ***dögdüre*** kelimesinin ***dökdüre*** de okunabilmesinde mi?).

AD. **çemak/çımak** 'bit öldüren zehirli bir ot' DS 1175 < Erm. ***ts'mạh*** R. Dankoff 1995 no. 731, 'bir zehirli ot' < Gürc. ***çmạhe*** 'ekşimiş' U. Bläsing 1992 no. 27, b. ***çomağ*** ※ ***Ha, anayın muradı, babayın çemağı Şerfali ha!*** (Tarık Dursun K. 1966 s. 42).

çemapur, b. ***cemapur***.

çembalo/çimbalo 'garp müziği eski çalgılarından klavsen' < İt. ***cembalo*** a.m. G. Meyer 1893 s. 61. Garp müziği ıstılahları için b. ***acitato*** ⊡. ※ ***Aḳabi dudu çaldığı havayı tekmil itdikden songra başını çimbalo-***

nın üzerine dayadub... (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 140). ※ ***Sana bir çalgı ustası getireyim mi, çimbalo öğrenirsin?*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933ta s. 11).

çember I 'daire, halka; araba tekerleğine takılan demir; çerçeve' DS 1128 < Fa. ***çanbar/çambar*** a.m. ***/nb/→/mb/*** gelişmesi için b. ***ambar*** ⊡. ※ ***Gözlerinin önünde ışıklı çemberler dolaşıyordu. Yeşil, kırmızı, sarı, pırıl pırıl.*** (H.E. Bener 1956 s. 10). Çocuk oyuncağı olarak: ※ ***Çember çeviren çocuklar.*** (O. Akbal 1967 s. 14). 'fıçı çemberi': ※ ***Resm-i obruçine cenber haḳḳına dėrler ... evinde sıḳub çenber ḳaldırub satsa fıçı başına sekizer aḳça çenber resmi alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 284–285. Obruçine'nin tercümesi 'fıçı çemberi vergisi', fakat ***çember ḳaldır-*** tabirinden ne anlaşılması gerektiği münakaşa mevzuu olabilir. Belki kadı mührüdür).

Osm. **çember** II 'esirlik, esaret' < Fa. ***çanbar/çambar*** a.m. ※ ***Beŋüŋüŋ dānesi müşk u saçuŋuŋ dāmı ʿanberden, |‿Halāṣ ola mı mürġ-ı dil bu bend u çenberden?*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 81).

AD. **çember** III 'kadın baş örtüsü, yemeni, yazma' DS 1127–28, TS 855 < ***çember*** I. A. Tietze 1969 no. 26. ※ ***Ömer Ağanın Meryem Hanım'dan bir endaze çember var.*** (Kemal Tahir 1955s s. 90).

çember IV (musiki terimlerinden) '12 darplı bir usul' K. Uz 1964 s. 16 < ***çember*** I.

çemen I 'kimyon otu, Cuminum cyminum; bu otun tohumu' < Erm. ***çaman*** a.m. 'kimyon ve başka baharatla yapılan ve pastırma üzerine sürülen macun'. ※ ***Kaç parça pastırma öyle, her biri kol gibi, dizmişler üstüste. Nasıl da koyu çemenle sıvanmış üzerleri.*** (M. İzgü 1992 s. 192). Krş. ***çaman***.

Osm. **çemen** II 'çayır otu' < Fa. ***çaman*** 'bostan, bahçe; çayır, mera [Fa. kelimenin ETk. ***çimgen***!'den alınmış olması mümkün görülüyor. G. Doerfer 1967 III, no. 1124, Clauson 1972 s. 423]. ※ ***Ḳız atı bir bāġ ḳapusına iletdi,‿Hudādādı indürdi, bir çemen üzerinde su kenārında aġac gölgesinde yaturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 64b). Krş. ***çimen***.

AD. **çemender** 'eşek' THASDD 1645, TS 854, R. Dankoff 1991 s. 26, krş. Fa. ***camand/ çamand*** 'ağır yürüyen beygir' [***cāy-mānd***] F. Steingass 1930 s. 372, 399 ? ※ ***Eşekler ṣu ile evleri öŋine geldükde segāh maḳāmında āġāze-i ḥimār ėtdükde‿hāne ṣāḥibi çemenderinüŋ ṣu ile geldügin bilüb eşekden ṣuyı alub yine gönderür.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17. yüzyıl] VIII, 210). ※ ***Şuncocuk bir kâhat üstüne sizin beşyüz koyununuzu, yirmi davarınızı, iki çemenderinizi sığdırdım.*** (Reşat Enis 1944 s. 97).

Osm. **çemenistan** 'çayırlık, yeşeren kırlar' < Fa. ***çamanistān*** a.m. [***çaman*** + ***-istān***, b. ***Acemistan*** ⊡]. ※ ***ʿAcabā az rüzgārlı,‿hafīf bulutlu bir havāda bir bahārıŋ çemenistāna ziyā ʿaks edince ḥāṣıl ėtdiği ḥāle hīç diḳḳat ėdilmiş midir?*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 [1876] s. 11).

Osm. **çemenzar** 'çayırlık, yeşeren kırlar' < Fa. ***çaman-zār*** a.m. [***çaman*** + ***-zār***]. ※ ***Bir kerre ebr-i bahārıŋ inʿiṭāfı çemenzār üzerinde mevceler,‿hāreler teşkīl eylemeye...*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 [1876] s. 9–10).

⊡ Fa. ***-zār*** sontakısı bir nesnenin çokça mevcut olduğu yerleri belirten yer isimleri yapar. Ms. ***gül-zār*** 'gülün çok bulunduğu, güllük

yer'. Yine bu ekle yapılmış ***mürġ-zār*** kelimesinin bazı eski metinlerde ***mürġe-zār*** veya ***mürgi-zār*** olarak harekelendiği görülür. Araya giren bir fazla sesli harf burada ilk kelimenin son harfleri ile takının ilk harfinin bir araya gelerek sebep oldukları consonant cluster'ı (ünsüzler grubu) yumuşatmak içindir (b. ***âbrîz*** ⊡). Osm. da bu ekle kurulmuş diğer bazı kelimeler şunlardır: ***harabezar, lâlezar, sebzezar***.

AD. **çemiç**, b. ***çamıç***.

AD. **çemirle**– (geçişli fiil) '(kolları veya paçaları) çemremek' DS 1129, 1132 < ***çemren***– fiilinin bir varyantı. ※ ***Güllü kollarını çemirledi, işe girişti. İki genç yaraşır gibi işe başladılar.*** (Orhan Kemal 1952c s. 83).

AD. **çemirlen**– (geçişsiz fiil) 'kolları veya paçaları çemremek' DS 1129, 1132 < ***çemirle***– fiilinin mediale–reflexivum (orta–dönüşken) hâli (b. ***acın–*** II ⊡). ※ ***Çarıklarını, çoraplarını çıkardı. Çemirlendi, topladı şalını donunu baldırlarına kadar.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 19).

AD. **çemirli** 'çemrenmiş' < ***çemlrle***– fiiline uydurulmuş sıfat, ***–li*** eki için b. ***adamakıllı*** ⊡². ※ ***Kulaklarına geçmiş soluk kurşuni fötrü, açaları diz kapaklarına kadar çemlrll kara donu, yalın ayaklarıyla.*** (Orhan Kemal 1949e s. 23). ※ ***Az sonra, kolları dirseklerine kadar çemirli, duru beyaz yüzlü bir dokuma işçisi dokuma ustasının yanına geldi.*** (Orhan Kemal 1968g s. 11).

AD. **çemiş '1–2** yaşındaki keçi yavrusu' DS 1129 < ***çebiç/çebiş*** kelimesinin bir varyantı. Mecazî manada yaşından küçük görünen bir oğlan için: ※ ***Ulan çemlş, daha ne kadar mı bekleycen oğlum?*** (Füruzan 1982g s. 72).

AD. **çemkir**– I 'köpek olduğu yerde kesik kesik havlamak; av köpeği, ava yaklaştığı zaman ses çıkarmak, vahşi hayvanlar ulumak' DS 1130–31 < ses taklidine dayanan ve ***–kir–*** vs. genişlemesini ihtiva eden fiillerden, b. ***afgur–*** ⊡. ※ ***Sahurda gene kırk günlük aç gibi midem çemkirmeye başlar.*** (M. Makal 1954 s. 87).

AD. **çemkir**– II 'hırlamak, terslemek, karşı gelmek, sert cevap vermek' DS 1130–31 < ***çemkir***– I. ※ ***Kötü olsun deye yapmadı. İkide bir hır çıkarıyor, çemkiriyor, varmam diyor.*** (F. Baykurt 1971t s. 222). ※ ***Kayserili Suat'ın karısı Meryem, biriktirmiş biriktirmiş, sabah sabah, birden patlayıverdi. Hatice güya "Kıçının pisliğini bizim kâğıtlara siliyorsun!" diye çemkirmiş.*** (F. Baykurt 1982 s. 69). ※ ***Anama da çemkiriyormuşsunuz. Bak, kızdırmayın kafamı, yapmadığım bir şeyi yaptırmayın bana!*** (T. Apaydın 1991 s. 191). ※ ***Çemkirip cıdırına cıdırına gidersen, azdırdığın gibi boyunca günaha da gidersin.*** (M. İlhan 1983 s. 26).

çemre– '(kol veya paça) sıvamak' < ***çerme***– fiilinin metateze uğramış varyantı, b. ***albız*** ⊡. ※ ***Mu'tādı vechile cübbesiniŋ eteğini arḳaya çemremiş, yıldırım gibi͜ hānesine doğru ḳoşarmış.*** (P.N. Boratav 1995 s. 232). ※ ***Tavuk sahibi Ayşe yeldirmesinin eteklerini beline çemremiş...*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 31). Aynı muharrir bu fiili başka manada da kullanır: ※ ***Hemān ān-ı vāḥidde iki kolunu arḳasına çemreyerek gözlerini ḳalın bez ile ṣımṣıḳı bağladılar.*** (H.R. Gürpınar 1335 s. 83).

AD. **çemrek** 'çemrenmiş; kolları veya bacakları sıvalı (kimse)' DS 1131, TS 854 < ***çemre***– + fiilden paticipium passivum manasında sıfat yapan ***–k***,

b. ***açık*** I ⊡. ※ ***Tepeden tırnağa çamura, toza batmış, dize kadar çemrek kalabalığı görenler bunda bir iş, mühim bir iş olduğunu anlamakta gecikmediler.*** (Yaşar Kemal 1955t s. 61). Mecazî manada 'becerikli, kıvrak (kimse)' DS 1132, TS 854).

çemren–/çimren– 'kendi kol, etek veya paçalarını çemremek' DS 1132–33, 1225, TS 855, R. Dankoff 1991 s. 27 < ***çermen–***. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※ ***Dizine kadar çemrenip denize girdi ...*** (Yaşar Kemal 1976 s. 318).

AD. **çemrenik** 'kolları sıvanmış, paçaları çemrenmiş, etekleri toplanmış' < ***çemren–*** + fiilden sıfat yapan ***–ik*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***Beyim, kollarını yumadın, beyim. Hemi de çemrenik değil kolların, beyim.*** (F. Baykurt 1961k s. 143).

çenber, b. ***çember***.

AD. **çencere** 'tencere' DS 1133 < ***tencere*** kelimesinden geriye dönük Fernassimilation'la, krş. ***böyün, öbür***. ※ ***Ġonum-ġonşu sandıḳ getiri, ayna getiri, çencere-de getiren vā.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 22).

çenci 'tutaç' (Rize) DS 1133 < Yun. ***τζεντζι*** (tzéntzi) < İtal. ***cencio***.

Osm. **çendân** (menfi cümlede) 'o kadar, o kadar çok (değil)' < Fa. ***çandān*** a.m. ※ ***Donanma-yı hümāyūnla ol baḥr-ı bī-girānda vāfir siyāḥat u sibāḥat ėtdi. Feʾammā͜ hidmeti çendān netīce vėrmedi.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 159).

AD. **çendele**– 'ufak ufak doğramak, yontmak' DS 1134–35, TS 855 < ***çent***– + tekrarı bildiren ***–ele–*** genişlemesi, b. ***avkala***– ⊡. ※※.

çendik/çentik 'bir eşyanın kenarında bıçakla açılan küçük kesik, kertik, tırtık' DS 1135, R. Dankoff 1991 s. 26 < ***çent***– + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat ve dolayısıyla isim yapan ***–ik*** eki, b. ***açık*** I ⊡. ※ ***Kazmalar, dinamitler, bombalar — Bakır Dağı çentik çentik, delik deşik oldu.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 367). 'küçük miktar': ※ ***İsteyene birer çentik vėrir, Çocuḳlar "Efendi, bu ne ḳadarcıḳ şey?" diye azınsamaları üzerine...*** (P.N. Boratav 1995 s. 230).

Osm. **çendin** 'bu kadar çok, nice' < Fa. ***çandīn*** a.m. Fa. sıfat eki ***–īn*** için b. ***abherin*** ⊡. ※ ***Ol çendīn hezār cānverler yanumca yüridiler.*** (Ferec 855/1451 v. 102a). ※ ***Merg ḥāline düşdüm. Çendīn vaḳt iflāc zaḥmetin çekdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 186b).

çene /AD. **çenge** I 'ağızda alt sıra dişleri taşıyan kemik' DS 1137 < *****iç-engek/eŋek***, krş. ***çedik*** < ***iç-edik***, yahut ***ç-engek/eŋek*** M. Räsänen 1969 s. 104, krş. ***çağna***– < ***ç-ağna***, ***çevir*** < ***ç-evir–***. ※ ***Dudakları, çenesi titreyerek gülümsedi.*** (A. Özakın 1989 s. 80). 'yüzün alt kenarı': ※ ***Öyle de alçak gönüllü ki geçkin, çenealtı katmer katmer, duba gibileri bile beğenmede.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 10.7.1941). 'yüzün alt kenarındaki ön tümseği': ※ ***Kahverengi küçük beneklerle kaplı elini çenesine dayamıştı.*** (A. Özakın 1982 s. 12). 'yelkenli teknelerde baş bodoslamasının alt kısmından ileriye doğru görülen enli çıkıntı' L. Gürçay 1943 s. 106. Mecazî manada 'sohbet, yarenlik; çok konuşma kabiliyeti ve huyu': ※ ***Bohçacı kadın, cesaret bularak, gayrete geldi. Başladı çeneye: ...*** (S.M. Alus 1933p s. 46). 'sohbet': ※ ***Yeni yeni kişilerle kucaklaşıp çeneye başlamışlardı.*** (V. Türkali 1977 s. 40). ***çenesi at***–, b. ***at–***.

AD. **çene/çenge** II 'köşe (erkek manasında)' DS 1135–36, 1137, TS 855 < çene I. ※ ***Caminin çenesinden kıvrıldılar.*** (F. Baykurt 1971t s. 206). ※ ***Geldiği o büyük caddeyi gösterdi, "Hemen çenenin ağzında çiçekçi var", dedi.*** (M. Güler 1990 s. 140). ※ ***Ben çeneyi dönüp kendimi evin kapısına vurdum.*** (M.B. Kanok 1984 s. 24).

çenebaz 'çok konuşan, konuşkan, hoş konuşan' < ***çene*** I ve Fa. ***–baz*** 'oynayan' (b. ***ateşbaz*** ⊡); bu genişlemenin Türkçe (Az. Tk. ve Türkiye Türkçesi) isimlere takılması hakkında b. A. Tietze 1964 s. 164–170. ※ ***Bir iki sene geçti geçmedi, o ahbapçıl, çenebaz, şen ve şakrak, teklif tekellüfsüz mösyö cenaplarında birdenbire bir tebeddül ki sormayın!*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 4.11.1943). ※ ***Naciye çenebazlıkta annesinin eşiydi.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 14.III.1942).

çenele–, b. ***çenile–***.

AD. **çenelen–/çenilen–** 'dır dır etmek, dırlanmak' DS 1139 < ***çenile–/çenele–***, yahut ***çene*** I + isimden fiil yapan ***–len–*** genişlemesi, b. ***abaplan–*** ⊡. ※ ***Fazla çenelenme sen!*** (F. Baykurt 1961k s. 82).

AD. **çeneleş**– 'dır dır etmek, dırlanmak; ağız kavgası yapmak' DS 1136 < ***çenile–/çenele–,*** hatta ***çeŋleş–***, yahut ***çene*** I + isimden '(bir şey) hâline gelmek' manasında fiil yapan ***–leş–*** genişlemesi, b. ***bayramlaş–*** ⊡. ※ ***Çeneleşme karı gibi, çavuş. Nereye varacaksa varsın!*** (F. Erdinç 1958 s. 71). Krş. çeŋleş–.

AD. **çenet** 'kanat (kapının ve onun gibi birbirine bağlı iki müsavi parçası olan şeylerin, ms. fasulya kabuğu); kalça' DS 1135–37 < bünye ve mana itibarıyla yakın olan kenet kelimesiyle akrabalığı olması muhtemeldir; baş harflerinin münasebeti için krş. ***çent–*** < ***ket–*** ? ※ ***Çavuş, çenedinin üstüne doğruldu peykede.*** (F. Baykurt 1971t s. 298).

Osm. **çeng I/çenk** '15.–17. asırlarda kullanılan ve 17–40 arasında teli olan bir saz' K. Uz 1964 s. 16 < Fa. ***çang*** a.m. ※ ***Andan çeng eline aldı, rāstda nevāḫt ėtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 116b).

Osm. **çeng** II 'pençe' < Fa. ***çang*** a.m. ※ ***Göŋül zülfüŋ 'iḳābınuŋ 'uḳābı çengine düşmlş, | Nitekim avda şāhīnüŋ düşer minḳārına tīhü.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 53).

AD. **çenge** 'avuç, el' DS 1137 < Fa. ***çang*** 'the expanded hand, the fingers somewhat hooked' F. Steingass 1930 s. 400, A. Tietze 1969 no. 27, krş. Kürt. ***çeng*** K.K. Kurdoev 1960 s. 158, Erm. ***çang*** a.m. U. Bläsing 1992 no. 18–20.

çenge, b. ***çene***.

çengel 'çeşitli işlerde kullanılan ucu kıvrık bir çubuktan ibaret olan alet' DS 1137, ZTS 1976 s. 38 < Fa. ***çangal*** a.m. ※ ***Ḳarı! Ay ḳuyuya düşmiş. Bir çengel vėr baŋa, çıḳarayım.*** (P.N. Boratav 1995 s. 139). 'yemek çatalı' DS 1137. 'eskiden bir idam aleti': ※ ***Boynına zencīr ṭaḳdılar, Mıṣra iletdiler; üç ḳardaşlyle çengele urdılar, helāk ėtdiler.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 224). (güreş tabiri olarak) 'bir ayakla rakibin bir ayağını sarma oyunu' H. Biç 1944 s. 25: ※ ***ANAP'a DYP çengeli.*** (Cumhuriyet gaz. 29.7.1994 s. 1, manşet). Mecazî manada ***çengel at–*** 'kendi tarafına çekmeye çalışmak': ※ ***İki devrimci bana çengel attı.*** (A. Ağaoğlu 1980d s. 58). ***çengel çiçeği*** 'dara çekilen, asılan': ※ ***Göreyin dār–ı fenāda ola çengel çiçeği | Kim ki sünbül dėr ise zülf–i perīşānuŋ***

içün. (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 28). ***çengel tak***– 'biriyle çok uğraşmak, onu parmağına dolamak': ※ ***Hiç cürüm ve günahı olmıyan hazrete ne sebebe binaen çengel taktınız?*** (S.M. Alus 1933p s. 177). Krş. ***çangal***.

RD. **çengel çüngel** 'eğri büğrü, kargacık burgacık' < ***çengel*** ve labialisationa (dudaksıllaşma) uğramış tekrarı. ※ ***Kör kalemini tükürükliye tükürükliye, çocuğunun hesap defterinden kopardığı kâğıdın üzerine çengel çüngel bir şeyler çizdi.*** (İ. Cambazof 1957 s. 68).

AD. **çengeme** 'yontma taş' DS 1138 < ?? ※ ***Kimi günlerde koltuğunun altında yontulmuş güzel bir taşla döniyordu. Taşlar kocaman kocamandı. Adına da çengeme diyorlardı.*** (N. Üstün 1968 s. 87).

Osm. **çengî** 'çeng çalan' Meninski 1680 I, 1665 < Fa. ***çangī*** a.m. ***(çang*** + isimden meslek sahibi ismi yapan ***–ī*** eki, b. ***acabrüdî*** ⊡]. ※ ***Naẖẖās beni bir çengī ʿavrata biŋ mis̱ḳāl ḳızıl altuna satıvėrdi.*** (Ferec 855/1451 v. 112a). ※ ***Meh–rülar ile dün gėce ḍolmışdı bezm–gāh, | Kim anda Zöhre çengī idi, sāḳṯ idi māh.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 158). 'eski zaman tipi dansöz' ※ ***Geçmişte Küçüksu tepelerinde ok ve tüfek yarışmaları yapılırmış. Saz eğlenceleri, çengi ve köçek dansları birbirini izlermiş.*** (U. Kökden 1995 s. 107).

çenil çenil 'köpeğin bir şeyden korktuğu zaman kesik kesik havlamasını anlatır' < ses taklidi kelimelerden, krş. ***çenile***–. Çok eski bir kelime olan ***çenile***– ya ***çenil çenil*** gibi bir ses taklidi tabirden husule gelmiştir (o zaman beklenilen ***çenilde***– şekli de vardır, b. DS 1138) ya da ***çenil çenil*** o fiilden bir backformation (yanlış ayırma) (b. ***abar–*** ⊡) olmalı. Her iki hâlde bu unsurların birbirine dayandığı aşikârdır. ※ ***Hele şu mevsimi gelmeden gürleyen gök, peşi sıra horozların gözlerine bir şeyler görünmüş gibi çıngır çıngır ötüşmeleri, köpeklerin kuyruğunu kısarak çenil çenil ahır ve samanlıkların dip köşelerine sinişleri, bu gece Perçimlide mutlaka bir şeyler olacağına işaretti.*** (H. Aytekin 1948 s. 29).

AD., RD. **çenile–/çenele–** 'köpek can acısından havlamak' DS 1138, TS 856 < ETk. ***çaŋıla***– a.m. Clauson 1972 s. 426. Kelime aslında ses taklidine dayanmalıdır, krş. ***çenil çenil***. ※ ***Abe oşt! Nâz kavrarım çomağımı, atlarım üzerine, başlar cenilemeğe pis hayvan.*** (Orhan Kemal 1949r s. 38).

çenilen–, b. ***çenelen–***.

çenk, b. ***cen***.

EOsm. **çeŋleş**– 'kısık kısık havlamak' < ETk. ***çanıla***– a.m. Clauson 1972 s. 426 fiilinin müşareket hâli (b. ***ağlaş–*** ⊡), krş. ***çeneleş***–. ※ ***Bir yüklü it ḳarnında enükleri çeŋleşür.*** (Ferec 855/1451 v. 192a).

çenk, b. ***çeng*** I.

çent–/çint– 'bir şeyin kenarında, keserek kertik açmak, kertmek; bir şeyi (ms. soğanı) ince ve küçük parçalara doğramak' DS 1140, 1230–31. TS 856 **< *çet–/çit–*** ※ ***Sabunu çentti, yumurtanın akıyla zeytinyağında karıştırıp ezdi.*** (Tarık Dursun K. 1957r 62). 'yararak açmak': ※ ***Bazen de çekirdek alırız, çok değil canım, birazcık, onu çinter, yeriz.*** (M. İzgü 1993 s. 22). Krş. ***çit–***.

AD. **çentez** 'bozuk para' DS 1140, M. Mikhaïlov 1930 s. 23 < Yun. ***τσεντεζιμο*** (çentézimo) 'kuruş' < İt. ***centesimo*** 'liretin yüzde biri' A. Tietze 1962 no. 343.

çentik, b. ***çendik***.

EOsm. ***çenzin–*** 'dönmek' < ***çezgin–/çeğzin–*** fiillerinin varyantı. ※ ***Başı çenzinüp (çeŋzinüp/çegzinüp ?) kerevetden düşüp başın yarar.*** (P.N. Boratav 1995 s. 115).

Osm. **çep** 'sol' < Fa. ***çap*** a.m. Mecazî manada 'uğursuz' (birçok dilde – ve kültürde – sağ taraf 'sağ, right, recht' sayıldığı gibi sol taraf kötü, uğursuz sayılır, krş. ms. Lat. ***sinister*** 'sol'→Fr. ***sinistre*** 'uğursuz'): ※ ***Ḳulavuzuŋ ṣuda rüzı şeb olmış, | Bunuŋ heb rāst işleri çep olmış.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 151).

Osm. **çepakin** 'çapkınlar' < Türkçe ***çapkın*** kelimesinin Ar. grameri usulüne göre çoğulu (hem şaka olarak, hem de herkes anlayamasın diye yapılan teşekkül). ※ ***Bir tarafta çalgı çağana, bir tarafta çepakinle şırfıntıların soğuk soğuk yılışıklıkları.*** (S.M. Alus 1934 s. 355).

⊡ Eski zamanlarda, ümmisi ekseriyette olan bir memlekette, okur yazarlar, adeta ayrı bir sınıf teşkil ederlerdi. Okullarında bir miktar Arapça ve Farsça görmüş olanlar, aralarında başkalarının anlamadığı bir dille anlaşabiliyorlardı. Bu vaziyetten istifade edenler, Türkçe'yi kamufle etmek maksadiyle herkesin anlamadığı kelimeler icat ederek eğlenirlerdi. A–E ve C-E ciltleri, bize bunların birkaçını gösteriyor; ***çepakin, dercep, dertop, dibuhu, elcep, epşet.***

çepçevre/çepeçevre 'fırdolayı' TS 856 < ***çevre*** + reduplication (ikileme) + /***p***/ tezat ünsüzü). İkinci varyantta ön takıdan sonra bir ünlü var, b. ***besebelli*** ⊡. ※ ***Server eyitdi: "Herze söyleme! Ḫıżır diridür, ḳardaşı İlyās daḫi diridür. [...] Zīrā āb–ı ḥayāt içmişlerdür, ḳıyāmete dek ölmezler." Pes çep-çevre ṭuran kāfir begleri eyitdiler: "Yā melikü z-zamān, bunı ne söyledür? Amān vėrme, hemān öldürgil!" dėdiler.*** (Şaltuḳ-nāme v. 567b). ※ ***İstanbul artık yalnız sahillerden görünen ve çepçevre tepelerde biten şehir değildir.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 120). ※ ***Öbür odacılar Hakkı Efendiyi çepe çevre aldılar aralarına. "Söyle!" dediler, "Nasıl adam?"*** (M. İzgü 1993 s. 16).

EOsm. **çepel** I 'kirli, pis' TS 856–857, Meninski 1680 I, 1578 < Fa. ***çapal*** a.m., krş. Kürt. ***çepil*** a.m. Jaba-Justi 1879 s. 127. ※ ***Arılar ḥaḳḳıyçün çepel işden | Ayruḳ ṭut her dürlü teşvīşden.*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340/42 s. 87). ※ ***Her vaḳt kim pādişāhlıḳ tācı anuŋ ol zişt u çirkīn ḫulḳı birle mülevveṣ u çepel ola...*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 81). ※ ***Ḫalḳınuŋ gözi kör, kellesi kel, | Bıyığı mühmel, saḳalı çepel.*** (K. Erimer 1973–74 s. 272). 'pis, sefil (kimse)': ※ ***Be Naẓmī, eylük eyle, dünyeden geç. | Erenler anısevmez, bir çepeldür.*** (Naẓmī 1928 s. 16). Krş. ***çöpel***.

AD. **çepel** II 'pislik; ayıklanmamış, pislikten arınmamış hububat' DS 1141, TS 858 < ***çepel*** I. ※ ***Kocası, elin pamuk tarlasında çepel ayıkladıkları çok sıcak bir günün öğle paydosunda bir ağaç gölgesinde üzerini örtmeden uykuya varmış.*** (Reşat Enis 1944 s. 55). 'çamur': ※ ***Bir an geldi ki salon bu halile çepelde davar yürür gibi "şapır, şapır, şapır!" diye ses vermeğe başladı. Bu sesler, damaklardan***

ayrılan dillerin şaklaması idi. (B. Felek 1947 s. 188). ***çepelli*** 'karışık, pislikli, çöplü': ※ ***Lâfla vakit öldürüğümüz yeter, bitirelim bu çepelli işi böön...*** (M. Başaran 1962 s. 73). ※ ***Avucundaki çepelli buğdaya baktı baktı da başını sallıyarak "cık, cık, cık!" etti babam.*** (M. Başaran 1992 s. 287).

çeper, b. ***ceper***.

AD. **çepi** 'küçük çapa' DS 1143 < Yun. ***τσαπι*** (tsapí) a.m. Ch. Tzitzilis 1987b s. 107.

çepiç, b. ***çepiş***.

çepik, b. ***çapuk*** III.

AD. **çepik** 'örme yün terlik' DS 1143 < Bulg. ***çepitsik*** 'kısa çizme' E. Berneker 1924 I, 143, A. Tietze 1957 no. 19 (şüpheli).

AD. **çepin/cepin** 'küçük çapa' DS 1113, 1143 < Yun. (diyal.) ***τσαπιν*** (tsapín) a.m. [***tsápa*** kelimesinin küçültmesi] Ch. Tzitzilis 1987b s. 107, 1994 s. 292. A. Tietze 1957 no. 12'ye göre < Sl. ***tsepīn/ tsàpün*** < İt. ***zappone*** 'büyük çapa' [***zappa*** 'çapa' + İt. augmentativum (büyültme) eki olan –one] P. Skok 1973 III, 203.

AD. **çepiş/çebiş/çebiç** '1–2 yaşındaki keçi yavrusu' DS 1099–1101, K. Emiroğlu 1989 s. 67, TS 845 < ETk. ***çepiş*** a.m. Clauson 1972 s. 399. ※ ***Hadin arkadaş! Gazili Dağları'nın çebişinden bu kavurma; sade kekik, yonca, yarpüz, mübareğin eti. Yeyin, göresiz, gevrek.*** (Ş. Ünlü 1986 s. 248). ※ ***Bu gedir, lotunun birisine iras–gelir, bu lotu dėyir ki: bu çepişi māa satarmısaŋ?*** (A. Caferoğlu 1942 s. 129).

çepken, b. ***cepken***.

Çepni 'Anadolu'nun bazı yerlerinde yaşayan bir etnik ve dinî akalliyet ve ona mensup olan fert (isimleri ilk defa 11. asırda Kaşgarlı Mahmud tarafından Oğuz grubunun bir dalı olarak zikredildi)' < kabile adının ETk. ***çap***– fiil kökünden gelmiş olabileceği teklif edilmiştir, fakat şeklinin izahını girişilmemiştir (K. Emiroğlu 1989 s. 68). ※ ***Habāşetiyle iki ḳavm olupdurur mümtāz: | Birisi ṭāyife–i Çebnidür anuŋ, biri Lāz.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 139).

çeprast/çaprast/çapraz 'enine geçerek; birbiriyle eğik olarak kesişen (hatlar) < Fa. ***çap–rāst*** 'soldan sağa ve sağdan sola (dönmek)' [***çap*** 'sol' ve ***rāst*** 'sağ'], A. Tietze 1969 no. 28. ※ ***Ey cāme–i siyāh giyen şāh–ı hışmnāk, – Çep–rāst dügme ile beni eyledüŋ helāk.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 316). ※ ***Semīḥ 'Āṭıf Beğ ḳollarını çaprast göğsüne ḳavuşdurur.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 286–287). 'mâni, engel' (***çaparız*** yerine bir okuma hatası mı?): ※ ***Dil–i üftāde kāmını alsın da ṣoŋra çaprāz çıḳarsa, onu da o zamān düşünürüz.*** (Feraizci–zâde 1978 s. 123). ※ ***Güzel Flora, Alber'in hemşiresi olduğu takdirde meseleyle yine bir çaprızlık ârız oluyor.*** (H.R. Gürpınar 1942 s. 150).

çepreş, b. ***çapraş–***.

çepreşik, b. ***çaprașık***.

Osm. **çep-u-rast** 'sola ve sağa, her tarafa' < Fa. ***cap*** 'sola', ***u*** 've', ***rāst*** 'sağa'. ※ ***Bir gün halīfe ol maḳāmda iki üç hāṣekīyile oturub çeb u rāst baḳarlaridi.*** (Ferec 855/1451 v. 113b).

çepük, b. ***çapuk*** III.

AD. **çer** 'hastalık' DS 1144 < eski ve yaygın Tk. kelime, b. M. Räsänen 1969 s. 105; krş. ***çar*** II, ***çor***.

çer çöp, b. ***çör çöp***.

Osm. **çerağ** 'kandil, fitilli yağ lambası' < Fa. ***çirāġ***, bugün ***çerāġ*** a.m. Osm. **/*e*/** ile telaffuz eski kaynaklarda tespit edilemiyor, fakat Avrupa'daki lugatler 18. asırdan beri böyle bir ana'nevi Osmanlıca telaffuzunun mevcudiyetini ispat ediyor (Meninski, Kieffer–Bianchi, A. Hindoglu, J.Th. Zenker, A.C. Barbier de Meynard). Krş. ***çirağ***.

Çerakise 'Çerkesler' < Ar. usulüne göre dört kök harfli isimlerin çoğulu. ※ ***Bu cemāʿat-i Çerākise ṭāyifesinüŋ pīr ve nā-tüvān olub͜ hidemāt-ı pādişāhīye ḳādir olmayanlarındandur.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 359 [1524/931]). ※ ***Mülük-i Çerākise͜ hiyānet-ile maʿrüfdur***. (ʿĀlī 1975 s. 157).

Osm. **çerb** I 'yağlı' < Fa. ***çarb*** a.m. ※͜ ***Hidmetden dönicek ḳıza meşġül olurdı. Ter u͜ huşkden, cerb u şiyrīnden bulurdı, getürürdi***. (Ferec 855/1451 v. 188b).

Osm. **çerb** II 'daha becerikli, üstün' < Fa. ***çarb*** a.m. ※ ***Senden cerb çıḳub, senden cüst çıḳub yaġrınuŋdan gerek göni dėrise nėdisersin?*** (Ferec 855/1451 v. 241a).

Osm. **çerbdest** 'becerikli, ustalıklı, marifetli' < Fa. ***çarb-dast*** a.m. [***çarb*** 'becerikli' ve ***dast*** 'el']. Bu tür bir sıfat ve onu takip eden bir isimden meydana gelmiş Fa. asıllı sıfatlar için b. ***asudedil*** ⊡. ※ ***Şeh-zādeler yüreglnl çerb-destlIglle eritmek her birinüŋ ... āsānıyıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 143a-b).

Osm. **çerbzüban** 'tatlı dilli' < Fa. ***çarb-zabān*** a.m. [***çarb*** 'yağı' ve ***zabān*** 'dil'; **/*a*/** > /ü/ labialisation'u (dudaksıllaşma) **/*b*/**'nin tesiriyle izah edilir]. Bu tür bir sıfat ve onu takip eden bir isimden meydana gelmiş Fa. asıllı sıfatlar için b. ***asudedil*** ⊡. ※ ***Bādām gibi çerb zübānile, şekker gibi şīrīn beyānlle benümile söze girişdi.*** (Ferec 855/1451 v. 115a).

AD. (Kıbrıs) **çerçelli** 'bir çeşit hamur tatlısı' DS 1144 < Yun. (diyal.) ***κερκελλι*** (kerkélli) a.m. (Ch. Tzitzilis 1987g no. 272). **/*k*/→/*ç*/** için b. ***Çankırı*** ⊡.

çerçeve 'resim vs. kenarlığı', ***çerçive*** 'pencere pervazı' Meninski 1680 I, 1598 < Fa. ***çār-çüba*** a.m. [***çār*** 'dört' ve ***çüba*** 'çubuk, değnek']. Krş. ***çarçube***. **/*b*/→/*v*/** gelişmesi için b. ***âb/âv*** I ⊡. ※ ***Birinin elinde dürülü bayrak. Ötekinin koltuğunda Atatürk'ün çerçeveli portresi.*** (F. Erdinç 1961 s. 204). ※ ***Bu eski mekân, ahşap çerçeveleri yağmur, toz ve kuş pisliğinden çürümüş bir yerdi.*** (H. Akdoğan 1998 s. 73.).

AD. **çerçi** 'pazarcı; seyyar satıcı; AD. tuhafiyeci' Meninski 1680 I, 1598 < Fa. ***çarçī*** a.m. < ***cārçī*** 'haberci, münadi' [Mo. ***car*** 'haber' + ***-çi***]. Alınma bir kelime olduğu, ***-çi*** ekinden bellidir, krş. ***elçi***; ***-çi*** ekinin fonksiyonsuzluğu için b. ***çerçici***. Kelimenin başka bir etimolojisi için b. G. Doerfer 1967 III, no. 1075: ETk. ***çert*** 'ufak parça, kırıntı' Clauson 1972 s. 428 + ***-çi***; EOsm. çert TS 869 bu etimolojiyi destekler. ※ ***Akanyalı ve Aksekili çerçiler bağıra bağıra bilezik, kurdelâ, sakız, kına ve saire satıyorlardı.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 36). ※ ***... aḳrānı silāḥ-ı ḥarb u ḳitāl-ile sefer seferledükde, ol çerçi gibi hegbesiyle meydān-ı rezme gele.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 145).

AD. **çerçici** 'çerci' DS 1144–45 < ***çerçi*** + meslek sahipleri için kullanılan ***–ci*** eki; kelimenin ilk hecesi Türkiye Türkçesinde bir mana taşımadığı ve ***/r/*** 'den sonra ***–ci*** yerine ***–çi*** eki usulsüz olduğu için ***–çi*** hecesi ek fonksiyonunu kaybetmiş ve –***ci*** ekinin ilavesi mümkün olmuştur. Ayrıca halk dilinde vuku bulan bu tür fazladan ***–ci*** eki için b. ***attarcı*** ⊡. ※ ***Yere serilmiş dört çuval üstünde çerçici ufak tefek ve çeşit çeşit neler dizmişti!*** (R.H. Karay 1939i s. 40).

Osm. **çerende** 'otlayan (hayvan)' < Fa. ***çaranda*** a.m. [***çarīdan*** 'otlamak' fiilinin fiilsıfatı (participium), b. ***ayende*** ⊡]. ***çerende perende*** 'otlayanlar ve uçanlar, her türlü hayvan, kurt kuş': ※ ***Yarındası gün cümle insi cinni, çerendei perendei, vuhüşı ṭuyūrı cemʿ buyurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 187b).

Osm. **çeremonya** 'merasim, teklif tekellüf' < Yun. ***τσεριμονια*** (tserimónya) İt. ***ceremonia*** a.m. [Lat. ***caeremōnia*** 'kudsiyet']. ※ ***Bu adam hiç politika sevmez, çeremonya düşmanı!*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933ia s. 51).

AD. **çerepene** 'ekmek pişirmek için topraktan yapılan çanak' DS 1145 < Bulg. ***çerepna*** a.m. A. Tietze 1957 no. 20.

EOsm. **çerer**– 'korku ile çok açılmak, berermek (gözler hakkında)' TS 860–861 < ETk. ***çerlen***– a.m. Clauson 1972 s. 430. Krş. ***çeler***–.

çeres/çerez 'yemek dışında yenilen kuruyemiş gibi şeyler' TS 861, Meninski 1780 II, 347 < Fa. ***çaras*** 'sadaka'. ※ ***Müftüelini uzatıp iri parmaklarının arasına doldurduğu çerezi ağzına atmış, sakalını sallaya sallaya geviş getiriyordu.*** (Mehmet Selâhattin 1971 s. 9). AD. ***çerez çemen*** (allitérationlu hendiadyoin'un ikinci kelimesi mana uymayan "mühmel", krş. ***çayır çemen, çeyiz çemen***): ※ ***O, bayramları boğazına ipekli poşiler takar, cepleri envaı çeşit çerez çemenlerle dolar; ben, sert buğday kavurgasını bile bulamazdım.*** (H. Aytekin 1945 s. 12).

AD. **çereşme/çireşne** 'pulluk bıçağı, saban demirinin önüne konan uzun demir' DS 1145, 1235 < Sl. (Rus., Ukr., Bulg.) ***çereslo*** a.m. A. Tietze 1957 no. 21. Kelime ortasındaki ***/s/***, ***/ş/***' ye dönebilir, b. ***avşar*** ⊡.

çerez, b. ***çeres***.

çerga 'ot biçme içinde biçilen sıra' K. Emiroğlu 1989 s. 69 < ***cerge***.

AD., RD. **çerge** I 'kilim, yün örtü' DS 1145–46, < Yun. ***τσεργα*** (tsérġa) / Sl. (Bulg., Sırp., Hırv.) ***çerga*** < Lat. ***serica*** a.m. G. Meyer 1894 s. 61, T. Papahagi 1963 s. 352, P. Skok 1971 I, 310, N.P. Andriotis 1983 s. 380. ※ ***Bir gün köy kızları toplanıp çergeleri yıkamağa gitmişler.*** (N. Hafız 1985 s. 61).

AD. **çerge** II/ **cerge** 'çadır; derme çatma kulübe' DS 885, 1146, ZTS 1976 s. 29, 38, Meninski 1680 II, 1884 < Bulg. ***çerga*** a.m. (b. ***çerge*** I). Meninski ***çerge***'nin Fa. ***ḫargāh*** 'çadır' kelimesinin bir "halk telaffuzu" olduğunu söyler. Benzerlik sadece Ar. grafisindedir. Maamafih, bir kanunname yazmasında (N. Beldiceanu 1967 v. 59a) kelime hem ***ḫargāh*** hem de ***çerge*** diye okunabilecek şekilde harekelenmiştir. ※ ***Çingene ona bir çerge halkı kadar çocuk doğurttu.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 65).

EOsm. **çeri** 'ordu, askerler' TS 861–863, R. Dankoff 1991 s. 26 < ETk. ***çerig*** a.m. Clauson 1972 s. 428–429, G. Doerfer 1967 III, no. 1079. ※ ***Anuŋ gibi yoġun ve uzun aġac gördügi yoḳdur ... bir ulu melikün çerisi-***

ni sığındursalar sığına. (Ferec 855/1451 v. 195b). ***çeribaşı*** 'çingenelerin muhtarı': ※ ***Sulukulenin en ünlü çingeneleri, çeribaşıları bilem, hünerde, insanlıkta, dostlukta, mertlikte eline su dökemezler Ali Şahın.*** (Yaşar Kemal 1993k s. 51). ※ ***Erkenden çıkıyoruz yola. Bir Çeribaşı olarak emir verdim bizim Şoparlara, yıkın çadırları! dedim.*** (R. Ilgaz 1981 s. 146).

çerıḳ, b. ***cırık*** II.

AD. **çerik** 'bir hububat ölçüsü' THASDD 1646, DS 1146 < ***çeyrek***, A. Tietze 1969 no. 32, fakat Ch. Tzitzilis 1987g no. 519'a göre < Yun. ***τζαρικιον*** (tzaríkion) 'şarap, zeytinyağı vs. saklamak ve ölçmek için kullanılan küp', krş. K. Karapotosoğlu 1999 no. 59.

EOsm. **çerikçi** 'asker' < Çağ. !! ***çerikçi*** a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1080. ※ ***Yine zülfüŋ çeri ḳıldı, bilimezem siyāhīsin, | Nėdeyim çün seçimezem çerikçiden sipāhīsin.*** (Ḳāżī Burhānüddīn, TS 860; orada çerekçi diye gösterilmiş ve başka mana verilmiştir).

çerikle–** 'gübrelemek' TS 867, doğrusu herhâlde ***çirkle– olmalı.

Çerkes tavuğu 'bilinen bir tavuk yemeği' ※ ***Buzdolabımda fırına konmayı bekleyen en az bir tepsi börek her an hazır beklerdi, şuburu dökülecek bir tatlı, yalnızca sosunu bekleyen bir kızartma, soğuk etler, çerkestavuğu için didilmiş tavuk, humus için haşlanmış nohut, sebzeler, meyveler...*** (F. Hepçilingirler 1997 s. 19).

Osm. **çerme** 'kötü vasıfları olan bir at cinsi' < Fa. ***çarma*** 'at; beyaz veya farerengi at' F. Steingass 1930 s. 891. ※ ***Cerme egri ata dėrler, Ḳatı żaʿīf ve süst olur.*** (Mercimek Aḥmed 1944 [15. yüzyıl] s. 192).

EOsm. **çerme–** 'çemremek' TS 854–855 < ETk. ***çerme***– a.m. Clauson 1972 s. 430. ※ ***Baḳtı ki Belḳīs anı gördi, deriŋ ṣu ṣandı, daḫı etegini baldırlarından çermedi.*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 53).

AD. **çermen**– 'çemrenmek' DS 1147, TS 855 < ***çerme***– fiilinin passivum (edilgenlik) veya reflexivum (dönüşlülük) hâli. ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※ ***Aŋ, yā Muḥammed, ol güni ki baldırlar çermeniser ḥisābiçün varmaġa.*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 61). Krş. çemren–.

AD. **çermik** 'sıcak su kaynağı; kaplıca' DS 1147, R. Dankoff 1991 s. 27, R. Dankoff 1995 no. 637 < Erm. ***çermug*** < EErm. ***cermuk*** a.m. ※ ***Kazaya geldim geleli halk arasında bir kaplıca lâfı duyarım. Nerede olduğunu pek bilmiyorlar, kimisi vilâyetin yolu üzerindeki sıcak su membaı ile, kimisi civar ilçelerdeki çermiklerle karıştırıyor.*** (M. Körükçü 1950 s. 57).

Osm. **çerminebaz** 'erkeklik uzvu şeklinde seks aleti kullanan kadın' < ***çarmīna-bāz*** a.m. [***çarmīna*** 'dildo' (***çarmīn*** 'deriden yapılmış', ***çarm*** 'deri'] ve ***–bāz*** 'oynayan', b. ***ateşbaz*** ⊡. ※ ***Delle gibi dellāleligi ve rüspī vu çermīnebāzlar sıfatlnde fāḥişe–i muḥtāleligi ẓāhir u āşikār oldı.*** ('Ālī 1975 [1581] s. 92–93).

çerne, b. ***çerme***.

Osm. **çernik**/AD. **çırnık** 'küçük gemi, balıkçı veya tahıl kayığı' DS 936, 986, 1188, TS 907, R. Dankoff 1991 s. 27, Meninski 1680 I, 1604 < Sl. ***çolnak*** vs. F. Miklosich 1889 s. 6, G. Meyer 1894 s. 61, MNTESz 1967 I, 552–553. ※ ***Alçak köpeşteli alamanalar, aykırı seren çırnıklarla açık deniz-***

lere uzanarak gözü yılmaz korsanlar geçit resmi yapıyorlardı. (Sabahattin Ali 1935 s. 36).

çerpeşik, b. ***çelpeşik***.

EOsm. **çert aleti** 'çerçi malları' < ETk. ***çert*** 'küçük parça, kırıntı' Clauson 1972 s. 428; ***alet*** kelimesinin buradaki manası pek anlaşılmıyor, üstelik bu terkipteki ***çert*** ne manaya gelir? Krş. ***çerçi.***

çertenek '??' ※ ***Deden iyi denizciydi bir tane ... Ama sen, sen babanun oğlisun, bi işe yaramazsun ... Çertenek ...*** (Z. Selimoğlu 1970 s. 43).

çerviş/çevriş 'kasaplık hayvanlardan elde edilen yağların eritilmişi; yemeğin sulu kısmı' TS 870, R. Dankoff 1991 s. 27 < Fa. ***çarbiş*** a.m. İkinci kelime birincinin metateze uğramış varyantıdır, b. ***albız*** ⊡. ※ ***Şu yenmez şeyler vardır ki bir lokması adamı bıktırır. Bol çervişle kuru fasulya...*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933az s. 81). ※ ***Koca tabak paparaya yetecek çevriş yağı...*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. Eylül 1942).

çesçevre 'çepçevre' < çevre + reduplication (ikileme) + /***s***/ tezat ünsüzü, b. ***apak*** ⊡. ·※ ***Çesçevre oturmuş olan kadınlar vücutlarını sağa sola sallıyarak fısıltı halinde hafız kadının söylediklerini tekrarlıyorlardı.*** (Z. Yamaç 1956 s. 47).

AD. **çeş-/seş-** 'düğümü çözmek' DS 1148, TS 3659–62, Meninski 1680 II, 2812 < ETk. ***seş-/çeş-/şeş-*** a.m. Clauson 1972 s. 857. ※ ***Çeşmegil...*** (C. Brockelmann 1917 s. 50). ※ ***Ne͜ höş dėdi ulular, işit, aŋla: | Seşebilecegüŋ dügümi bağla!*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 2595).

çeşil, b. ***çeçil***.

çeşit 'nevi, makule, cins, türlü' < eski kaynaklarda geçmeyen ve başka bir Türk dilinde mevcut olmayan kelime belki Kürt. ***çışt*** 'şey, satılacak mal, meta' (Jaba–Justi 1879 s. 129, K.K. Kurdoev 1960 s. 164) kelimesiyle münasebettardır. ※ ***O da bir çeşit, ne yaparsın?*** (V.O. Bener 1957 s. 57). ***çeşit çüşüt*** 'çeşit çeşit, her türlü' (ikinci kelime labialisationa uğramıştır): ※ ***Karılar adamın başına çeşit çeşüt iş açar!*** (F. Baykurt 1971t s. 198). ***çeşit çarşısı*** 'bit pazarı': ※ ***Adamcağızın yüzünü böyle çeşit çarşısına çeviren şey düpedüz esrarın, işretin, uzvi suiistimallerin neticesi olan felçti.*** (A.H. Tanpınar 1961 s. 45).

Osm. **çeşm** 'göz' < Fa. ***çaşm*** a.m. ***çeşm-i bülbül*** 'Venedik'te ve İstanbul'da (Beykoz ve Paşabahçe'de) imal edilen çizgili cam eşyası; (bu cam süsüne benzeyen örneklerle süslenmiş kumaştan) eski bir giysi': ※ ***Libāsın ṣanmaŋuz ol gül–ʿiẕāruŋ çeşm–i bülbüldür, | Hezārān çeşm–i bülbülden tecellī ėtdi bir güldür.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 313). çeşm–i çerez 'gözleri (bir şey üzerinde) gezdirme' (krş. Fa. ***çaşm çarāndan*** 'gözleri otlatmak'): ※ ***Paşa gelir gelmez yanına ḳoşacak, ... kendi tabirile "karşıdan karşıya bir nebze çeşm–i çerez"den sonra dönecekti***. (S.M. Alus 1933k s. 80). çeşm–i zahm 'nazar, uğursuzluk' < Fa. ***çaşm–i zaḫm*** 'a fatal misfortune in consequence of witchcraft' F. Steingass 1930 s. 394: ※ ***Bir ḳac gün bu ḥāl üzerine gitdi. Nā-gāh bize çeşm–i zaḫm ėrişdi.*** (Ferec 855/1451 v. 98b).

çeşme I b.m. 'su içilen veya alınan umumi tesisat' (1970'lere kadar ev içerisindeki akarsuya da çeşme denebiliyordu. [Editörün notu]). < Fa. ***çaşma*** a.m. [***çaşm*** I 'göz' + ***–a*** eki A. Tietze 1969 no. 33]. Su kaynağını bir nevi

göz olarak gören başka tabirler için krş. ***ayn***, ***göze***. ※ ***Nā-gāh çeşme kenārında vefā-dār-ı dil-dārumı buldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 100a).

AD. **çeşme** II 'helâ' DS 1148 < ***çeşme*** I.

Çeşme 'İzmir vilayetinde bir kasaba' < eski adı olan ***Krēnē***'nin aynen tercümesi (D.J. Georgacas 1971n s. 109).

AD. **çeşmek** 'karaçalı denilen bir otun tohumu' DS 1148 < Fa. ***çaşmak*** 'göz melhemi yapılan parlak siyah bir dane' F. Steingass 1930 s. 394 [***çaşm*** 'göz' + Fa. ***-ek*** küçültme eki, b. ***ahmedek*** ⊡].

Osm. **çeşmesar** 'su kaynakları olan yer' < Fa. ***çaşma-sār*** a.m. [***çaşma*** ve ***sār*** 'yer']. ※ ***Gördi, ol aġacuŋ dibinde çeşme-sār-ı‿hōş-güvār var.*** (Ferec 855/1451 v. 129a).

AD. **çeşmezen** 'bir göz ilacı' < Fa. ***çaşma-zan*** F. Steingass s. 395 < ***çaşm-zan*** 'a small black grain good for sore eyes' F. Steingass s. 394. Belki ***çeşmek***'in aynı. ※ ***Gözlerinin içi pıtrak pıtrak. Bazısı çeşmezen sürmüş gözüne şifa niyetine***. (F. Erdinç 1960 s. 26).

çeşni, b. ***çaşnI***.

çeşniglr, b. ***çaşnIglr***.

AD. ***çeşt*** 'bayram yemeği' DS 1149 < Sırp-Hırv. ***çast*** 'ziyafet' A. Tietze 1957 no. 15.

çeşta/çeşte 'bir cins telli saz' TS 870, R. Dankoff 1991 s. 27 < Fa. ***şeş-tā*** a.m. [***şeş*** 'altı' ve ***tār*** 'tel'], kelime başındaki /***ş***/→/***ç***/ gelişmesi için b. ***çakal*** ⊡. krş. ***dütar***, ***sItar***. ※ ***Ben oruç namāz içün süci içdüm, esridüm, | Tesbīḥ u seccādeyçün diŋledüm çeşte ḳopuz.*** (Yūnus Emre 1965 [14. yüzyıl] s. 70).

Osm. **çet/çit** 'hudut, kenar' R. Dankoff 1991 s. 27 <Çağ. !! ***çet*** a. m. M. Räsänen 1969 s. 106 < ETk. ***çıt/çit*** 'çit' Clauson 1972 s. 401. ※ ***Baʿdehü ta cenüba Nīl çltince sekiz sāʿat gidüb ...*** (Evliyā Çelebī 1938 [17. yüzyıl] X, 866). Krş. çit.

AD. ***çet-/çIt-*** 'kesmek, yarmak' DS 1151 < ETk. ***ket-*** a.m. Clauson 1972 s. 700–701. 'çekirdeğin kabuğunu iki diş arasında ayırarak yemek': ※ ***Tuzlu çekirdeğine döndü. Denize, gökyüzüne, karşı kıyılara bakarak çekirdeğini hızla çitmeye başladı.*** (M. Güler 1990 s. 66). Krş. ***çent-/çint-, çItaçIt***.

Osm. **çetdaş/çitdaş** 'hemhudut' R. Dankoff 1991 s. 27 < ***çet/çit*** + isimden ortaklık ismi yapan ***-daş*** eki, b. ***adaş*** ⊡[1]. ※ ***Bāġdād-ı behişt-ābād ile çitdaşdur.*** (Evliyā Çelebī 1935 [17. yüzyıl] IX, 724). Krş. ***çit*** I.

çete I 'bir grup eşkiya, soyguncular birliği' < Sl. (Bulg., Sırp-Hırv., vs.) ***çeta*** a.m. F. Miklosich 1889 s. 6, E. Berneker 1924 I, 152–153, G. Doerfer 1967 III, no. 1071. ※ ***Çukurova'nın en zengin adamını seçer, bir çetesiyle ona bir mektup yollardı. Şu kadar para isterim diye.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 57).

çete II 'sapan' ZTS 39 < Yun. ***σαγιττα*** (sagítta) a.m. < Lat. ***sagitta*** 'ok' Ch. Tzitzilis 1987g no. 452.

çetele/çetene 'kertik; kertiklerle tutulan hesap' DS 1150 < İt. (Venedik diyal.) ***cetola*** < Lat. ***schedula*** 'liste, pusula'. Ch. Tzitzilis 1987g no. 546'ya göre İt. kelime Yun. ***τσετουλα*** (***tşétula***) vasıtasıyla Türkçeye

girmiştir, fakat semantik güçlükler vardır. ※ ***Sütçü, hesap görmeden süt, yoğurt bırakmıyormuş. Ekmekçi "Ömrümüz çetele tutmakla mı geçecek?" deyip beygirini sürmüş.*** (S.M. Alus 1933p s. 125). ※ ***Amma veresiye kalem garson hesabı yazıyor: "Altı yedi daha on üç, elde var iki!" Kahvecide çetele. Fırıncıda çetele.*** (F. Erdinç 1961 s. 83).

AD., RD. **çeten/çiten** 'bir çeşit sepet' DS 1149–50, 1242, ZTS 1976 s. 43 < ***çit–*** + ***–en*** ?? ※ ***Çeten dedikleri bir büyük sepet. Altında kızak gibi ayaklar. Önüne bir öküz koyuyorlar. Hastayı sepete koyup sürüyorlar.*** (F. Baykurt 1960 s. 22). ※ ***Çiten, bura insanlarının cankurtaranı idi. Büyükçe bir örgü sepet. Altında bir ağaç kızak. Kışın katır koşulur, öküz koşulur, ya da insan koşulur önüne. Her yer yoldur artık.*** (F. Erdinç 1960 s. 56). Fiilin ettirgen fiilsıfat hâlinden gelmiş isimler için b. ***böğürtlen*** I ⊡.

çetene I, b. ***çedene***.

çetene II, b. ***çetele***.

AD. **çeti** 'dikenli bir çalı (taneleri hayvanlara verilir, çalısından süpürge yapılır), Prosopis stephaniana' DS 1150 < ?? ※ ***El ağız yıkıyanlar da vardı. Sabun yerine toprak, yahut çeti otu, ayrık kullanıyorlardı.*** (Orhan Kemal 1954b s. 151). ※ ***İri kahverengi gözleri yaş içinde, çeti otu ayıklamaktan yara olmuş avuçlarını açıp kapıyor.*** (Reşat Enis 1944 s. 163). Belki aynı kökten: ***çeti sineği*** 'bir cins sivri sinek (?)': ※ ***Bakla büyüklüğü sivrisinekler korkunç vızıltılarla etraflarında fır dönerdi. Ya çeti sineklerininin ettiği! Kâfirlerin öyle bir sessiz sadasız sokuluşu ve sokuşu vardı ki!*** (Reşat Enis 1944 s. 181).

AD. **çetil/çitil** 'fidan' DS 1151 < Ar. ***şatl*** a.m. A. Tietze 1958 no. 104). ***çitillik*** 'fidanlık': ※ ***Babasının da bahçesi çitillik imiş bu kızın.*** (M. Tuğrul 1946 s. 29).

AD. **çetili/çitili** 'çitilenmiş, örülmüş (çarık hakkında)' participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfatlar yapan –ılı genişlemesi için b. ***ardılı*** ⊡: ※ ***Çuluyla çaputuyla, kaba dokuma önülceğiyle, çetili çarıklariyle, köylü yürüyüşü ve bakışlariyle buralara yabancı olduğunu iyi anlıyordu.*** (F. Baykurt 1961ı s. 173). ※ ***Çitili çarığın içinde fasır fasır kabardı ayaklarım.*** (M. Makal 1950 s. 42).

çetik, b. ***çedik***.

çetin 'müşkül, zor, kolayın aksi' < Tk. dillerindeki yayılışı için b. M. Räsänen 1969 s. 106. ※ ***Ḳıyāmet güni oldı, kāfirler üzerine çetiŋ gün oldı.*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 48). ※ ***Sonra bir sessizlik oldu ve çetin bir soru geldi.*** (F. Erdinç 1961 s. 37). ***çetin ceviz*** 'kolayca kırılamayan ceviz': ※ ***Ceviz alacaksın, onu götür, kükürt dumanına tuttur, çetin ceviz kehrübar gibi olur. Ucuz ucuz sat*** (S.E. Ertem 1933 s. 52). Mecazî manada ※ ***Ama bir evlensinler, o zaman ne çetin ceviz olduğunu gösterecekti.*** (S. Soysal 1979ye s. 85). ※ ***çetin çetrefil*** 'müşkül ve karışık, girift' (müteradif iki sıfattan ibaret allitérationlu hendiadyoin): ※ ***Mehmet Raufun mektuplarında en çok bana çarpan şey üslûbu idi. Bu karışık, çetin çetrefil bir şeydi.*** (H.C. Yalçın 1935 s. 61).

çeti sineği, b. ***çeti***.

AD. ***çetir-*** 'sivri bir aletle çizdirerek yazdırmak (?)' < ***çet-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli. ※ ***Rıza kalan yeri bölüştürdü. Numaralar yazdı. Ad çetirdi.*** (F. Baykurt 1967k s. 87).

Osm. **çetr/çetir** 'şemsiye' THASDD 329, A. Caferoğlu 1943 s. 239 < Fa. ***çatr*** < Sansk. ***çattra***– a.m.; krş. Az. Tk. ***çātir***, Kürt. ***çetir*** a.m. A. Tietze 1969 no. 34. Bu eski ödünç kelime ETk.de ***çatır*** 'güneş tentesi' manasında zuhur eder (Clauson 1972 s. 1972 s. 403), fakat Anadolu'daki kelime fonetik ve mana bakımından Fa. varyanta daha yakındır. EOsm. mana 'güneş tentesi' midir, 'çadır' mıdır tespit edilemiyor. ※ ***Ey hümā! Ẕātī senüŋ sāyeŋde sulṭānlıḳ ėder, | Düd–ı āhı ḍutdı bir çetr–i hümāyūn üstine.*** (Ẕātī 1987 III, 192). ※ ***Gerdün–miṡāl oṭāḳlar, çetr u sāye–bānlar ḳurulub...*** (Selānikī 1989 [1599] I, 325). Krş. ***çadır***.

çetrefil 'karışık, anlaşılmaz, muğlak' < ?? Kelime **çatra patra**, çapraşık/ ***çepreşik, çapraş–/çepreş–*** kelimelerini andırdığı hâlde bu benzeyiş çetrefil kelimesinin izahına kâfi gelmez. ※ ***Cümle amma da çetrefil!*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 7). 'doğru dürüst konuşamayanın dili gibi anlaşılmayan': ※ ***Bir türlü dilini düzeltememesinden ve Türkçe iki kelimeyi doğru dürüst söyleyememeslnden "Çetrefil" lâkabını almıştı.*** (S.M. Alus 1944 159–160).

AD. **çetük** 'kedi yavrusu; kedi' DS 1152, TS 871–873 < ETk. ***çetük*** a.m. Clauson 1972 s. 402. ※ ***Çetük kim pencesin ura aṣlana | Diri ḳalursa varı uṣlana.*** (Şaltuḳ–nāme 1974 [15. yy.'ın sonu] s. 316).

çevale, b. ***çavela***.

çevele, b. ***çavela***.

Osm. **çevgan I** 'polo oyununda atlıların topu fırlatmak için kullandıkları değnek' < Fa. ***çaugān*** a.m. A. Tietze 1969 no. 35. ※ ***Kiminden düzdiler çevgān u sancaḳ.*** (Aḥmed–i Dā'ī 1973 s. 52). 'derviş asâsı': ※ ***Lām–ı cehil gösterüb "Abdāller çevgānıdur" dėseler "gerçeksiz!" dėyü lnanurdı***. ('Ālī 1979 I, 165). 'davul değneği': ※ ***Bir büyük dühül aŋa asılmış ve bir altun cevgān zenciyrile dühüle asılmış.*** (Ferec 855/1451 v. 227b). Krş. ***çögen***.

O **çevgan** II 'değnek, sopa' < ***çevgan*** I ***Ḳahveler içildikden–ṣoŋra "Buyuruŋ, yuḳaru çıḳalım!" dėyüb kemāl–i şevket ile çavuşān rikābda çevgān çeküb‿halḳı ḳış ḳış ėderek, ağalar üçinüŋ daḥı ḳoltuğına glrüb fevḳānī bir dīvān‿hāne–i gerdün–menende çıḳdılar.*** ('Alī 'Azīz 1268 s. 100).

AD. **çevicek** 'küçücük' DS 1152 < ****çevik*** 'küçük', fakat sıfatın bu manası lugatlerde gösterilmiyor, + ***–cik*** küçültme eki, b. ***artucak*** ⊡. ※ ***Gazanını nėyniyecem ille, benimki böyük, gurbasın oldüm, onuŋhu çevicek.*** (A.S. Aksoy 1945 I, 378).

çevik b.m. (çabuk ve becerikli) < ***çebük/çevük*** a.m. J. Deny 1921 s. 909'a göre kelime Tk. ***çev-*** + ***–ik*** olarak izah edilebilir. ***/b/→/v/*** gelişmesi için b. ***âb/âv*** I ⊡. ※ ***Çevik, inatçı bacakları her yere götürebiliyordu onları.*** (A. Özakın 1982 s. 26). EOsm. ***cevüklen–*** 'acele etmek' TS 882.

çevir–, b. ***çevür–***.

AD. **çevirgeç** 'kızgın saç üzerindeki yufkayı alt–üst yapmaya yarayan tahta' DS 1152, ZTS 1976 s. 39 < ***çevir–*** + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–geç*** eki, b. ***atlangaç*** ⊡.

AD. **çevirgel** 'tespih çekilerek okunan dua' DS 1152 < belki iki fiilin emir hâlinden, **çevir** ve ***gel*** [çevrildikten sonra tekrar aynı yere gelinir], b. ***alver–*** ⊡. Ya da ***çevir–*** + ***–gel*** eki, krş. ***tutkal*** ? Fakat b. ***çevirgil***.

çevirgel II, b. ***çevirgil***.

AD. **çevirgi** 'çamaşır eteklerindeki çevrilmiş kısım' TS 873 < ***çevir***– + fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***–gi*** eki (b. ***açgı*** ⊡).

çevirgil/çevirgel II **(duası)** 'aşk büyülerinde kullanılan dua' < belki ***çevir***– + EOsm. emir eki olan –***gil***. Fakat ***çevirgel*** ile ***çevirgil*** kelimelerinin aynı teşekkülün iki varyantı olması da muhtemeldir. ※ ***Yıldız barışıklığı için de neler tavsiye edilmiyordu? Sürmeyi okutup göze çekmek; çevirgil duası; nalın üstüne paşanın 41 ismini yazıp mangalın dibine gömmek ...*** (S.M. Alus 1933k s. 141). ※ ***Dürdane kız için çevirgel duası yazdırtıp ocağa atmış.*** (A. Nesin 1961z s. 45).

çevirme 'şişe saplanarak kızartılmış kuzu vs.' TS 873–874 < ***çevir***– + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat ve ondan yemek ismi yapan ***–me*** eki, b. ***bazlama*** ⊡.

(Neologismus, neolojizm) **çevirmen** 'tercüman' < ***çevir***– + İng. ***–man***'dan alınan ***–men*** eki, b. ***barmen*** ⊡. ※ ***Nereden avukat bulup, çevirmen bulup, fenik fenik biriktirdiğim paralardan 500 markı, 1000 markı ödeyeceğim?*** (F. Baykurt 1982 s. 39).

AD. **çevlik** 'etrafı çevrilmiş bahçe veya tarla' DS 1163, TS 874-875 < ***çevrik*** II, ***/r/*** > ***/l/*** değişimi için b. ***amelikan*** ⊡. Mekân isimleri yapan ***-lik*** ekinin tesiri altında, krş. H. Eren 1989ç s. 278–279.

EOsm. **çevre** I (zarf) 'fır dolayı, çepcevre' TS 877 < ***çevür–*** fiilinin gerundium hâli (b. ***arkuru*** ⊡), ortadaki kısa ünlünün düşmesi için b. ***arlan–*** ⊡. ※ ***Bitmişidi anda bir ulu aġac, – Çevre gėtmiş budaġı bir ḳac ḳulac...*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2136). ※ ***Ol ṣaḥrāda bir aġac bitmiş, başı havāya gitmiş, budaḳları çevre yayılmış.*** (Ferec 855/1451 v. 54b). ※ ***Aṣılmış‿hargehe çevre keçeydi; | Sovuḳ aŋa (ki) pes ḳandan geçeydi?*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 293). (sıfat) 'etraftaki' ※ ***Çevre ėllere aḳın vėrdi.*** (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 28). ※ ***Aḥmed Begi cuvāle ḳodı. Çevre yanına otlıḳ dıḳdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 98).

çevre II (isim) 'etraf, muhit' TS 875–877 < ***çevre*** I. ※‿***Hadem u ḥaşem cevresinde dururlar.*** (Ferec 855/1451 v. 32a). ※ ***Bir masanın çevresinde otururlar.*** (O. Arayıcı 1979 s. 63). 'kenar': ※ ***Bu alanda çevresi çiçekli büyük bir havuz vardı.*** (A. Özakın 1989 s. 124).

AD. **çevre** III 'kenarları pullu mendil' ZTS 39 < ***çevre*** I. ※ ***Yaġlıḳ, boyama çevre, geh havlu ve pīrehen, | Başdır ḳo servī ṣanduġa dizile çehīz çemen.*** (Vāṣıf 'Oṣmān 1257 s. 49). ※ ***Gelinler altın aḳçalarını taksın. Delikanlılara çevrelerini, poçularını verin.*** (F. Baykurt 1967k s. 198). ※ ***Başına bir çevre sarmıştı, güneşten sakınacaktı sözümona.*** (T. Apaydın 1991 s. 104). ***çevre/cevre*** 'büyük mendil, başörtüsü' DS 887.

çevrecek, b. ***çevürecek***.

çevrek I 'girdap, burgaç' Meninski 1680 I, 1975 < ***çevür–*** + fiilden isim yapan ***–ek*** eki, b. ***akak*** ⊡.

AD. **çevrek** II 'etrafı çevrilmiş bahçe veya tarla' DS 1154 < ***çevrik II*** kelimesinin varyantı. ※ ***Bizimkinin dudakları yayıldı, bir çevrek pırlanta diş belirdi.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1975 s. 171).

çevrele– 'etrafını sarmak, kuşatmak' < ***çevre*** + isimden fiil yapan ***–le–*** genişlemesi. ※ ***Kasabanın etrafını çevreliyen küçük süslü tepelerde bu nevi delIkanlılara uymuştu.*** (S. Kocagöz 1941 s. 3).

Osm. **çevren** 'karın zarına sarılmış karaciğer (kebabı veya tavası?)' [in das Netz eingewickelte Leber zum Braten] Meninski 1680 I, 1676 < ***çevür–*** fiilinin ***–en*** fiilsıfatı (participium), b. ***böğürtlen*** I ⊡, ortadaki kısa ünlünün düşmesi için b. ***arlan–*** ⊡. ※ ***Bizden uzak, hay küregci, çevrenci!*** (E. Kömürciyan 1981 s. 142; bir kadının, kızını kaçıran Arnavut üzerine lânetlemesinden; çevrencilik Arnavutların tipik bir meselesi olmalı).

AD. **çevrendi/çevrenti** 'cılız tahıl' DS 1154 < ****çevren–*** (?), belki 'karışıḳ hâle gelmek' [krş. ***çepreş–***, b. ***çapraşık/çepreşik]*** + fiilden isim yapan ***–di/–ti*** eki. ※ ***Bu cümle su degirmenine iledüb ve un eylemelü olduḳda bir kile buğday deglrmen ḥaḳḳına gitdi ve bir buçuḳ şinik daẖı çevrendi çıḳdı.*** (Ö.L.Barkan 1942 s. 330 [1716/1129]).

çevrik I (sıfat) 'çevrilmiş' < ***çevir–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***-ik*** eki, b. ***açık*** I ⊡. ※ ***Eski meslekdaşlarda, hele böyle çevrik çukur yerlerde, kitap mı olur, olsa bile, işe mi yarar, diye tasalanıyordum.*** (F. Baykurt 1969 s. 107).

AD. **çevrik** II (isim) 'etrafı çevrilmiş bahçe veya tarla' DS 1154, TS 879. Fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***–(ı)k*** eki için b. ***acuk/acık*** I ⊡. ※ ***Bazı küçük çevriklerde domates, biber yeşilliği tütüyordu.*** (F. Baykurt 1967k s. 355).

çevrili 'çevrilmiş' < ***çevir–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–lIl*** genişlemesi, b. ***ardılı*** ⊡. ※ ***Bahçe alçak bir çitle çevrilidir.*** (V.N. Tör 1977 s. 13).

çevrin–, b. ***çevrün–***.

AD. **çevrinti** 'girdap' TS 881 < ***çevrin–*** + fiilden isim yapan ***–ti*** eki, krş. ***ağartı***, özenti.

çevriş, b. ***çerviş***.

EOsm. **çevrün–/çevrin–** 'dolanmak, kıvrılmak' < ***çevür–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (b. ***acın–*** II ⊡). ※ ***Bir ḳızıl altundan ṣanduḳça eli altında ḳonılmış. Bir büyük yılan ol taẖtı çevrinmiş yatur.*** (Ferec 855/1451 v. 33a). 'bir şeyin etrafını dolanmak' TS 880: ※ ***Çevrünürem çü ḳubbenüŋ nıṣfın | Görürem durur anda Faẖruddīn.*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] s. 154). ※ ***İçlerinden bir ikisi havada çevrinerek, ağır, gölün sularına düşüyordu.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 315).

çevük, b. ***çebük***.

çevüklen–, b. ***çevik***.

EOsm. **çevür–** /BSTTk. **çevir–** (geçişli fiil olarak) 'döndür–' < ETk. ***çevür–a.m.*** Clauson 1972 s. 398 [***ç–evür–*** J. Deny 1921 s. 909, krş. ***çağna < ç+ağna–, -çene < ç–engek*]**. ※ ***Bir düm–pāyı yüzmiş, büyükligince şiyşe sancmış, çevürür.*** (Ferec 855/1451 v. 45b). 'torna etmek': ※ ***Sarmsak dögeci çevürürlermiş.*** (M. Çavuşoğlu 1970 s. 40). 'bir işin (bir oyunun, bir gizli teşebbüsün) dönmesine sebep olmak': ※ ***Bir iki el***

çevirelim istersen, ne dersin? (Sabahattin Ali 1937k s. 57). ※ ***Şöhret, pek gizliden, marifetlerini çevirmeğe başlamış.*** (S.M. Alus 1944 s. 175). ‘istikametini değiştirmek’: ※ ***At başın çevürdi, Vāsıṭ yolın dutdı.*** (Ferec 855/1451 v. 18a). ※ ***Bir fayton çevirdim. "Sür Sirkeci istasyonuna!" emrini verdim.*** (S.M. Alus 1944 s. 35–36). ‘önünü arka, arkasını ön yapmak’: ※ ***Aman, şimdi sırası değil, çevir o yaprakları!*** (S.M. Alus 1934 s. 136). ‘kabul etmemek, reddetmek’: ※ ***Bu ödülü verenlerle uzlaşmadığımı göstermek için geri çevirdim.*** (A. Özakın 1982 s. 81–82). ‘etrafını çizmek, sarmak, kuşatmak, ortaya almak’: ※ ***Çoluk çocuk çevirmişlerdi yer sofrasını. Ağaç kaşıḳlar ellerinde, kendisini bekliyorlardı.*** (T. Apaydın 1991 s. 337). (accusativus ve dativus hâlleriyle) ‘bir şeyi başka bir hâle geçirmek’: ※ ***Gerçeği duygularımızla değiştirmek, gerçeği düşe çevirmek büyülüyordu bizi.*** (A. Özakın 1982 s. 33). ※ ***Şapka ve fistan giyip, kokona kıyafetine girip, ismini de Evdoksiyaya çevirip Kalitaryaya gelmek! Doğrusu hayret.*** (S.M. Alus 1944 s. 176). (geçişsiz fiil olarak, yalnız dativus hâliyle) ‘başka bir hâle geçmek): ※ ***Bacağı ezilen Mehmet ... cahil bir pansımancının mikroplu elleriyle kangrene çeviren bacağını testereye verebilir.*** (Reşat Enis 1947 s. 189). ※ ***Akşam oldu. Kar yağmura çevirdi.*** (T. Yücel 1960 s. 10).

EOsm. **çevürecek/çevrecek** ‘(şişe saplanmış ateşin üzerinde) çevirmeye yarayan alet, şiş’ H. Vambéry 1901 s. 155 < ***çevür–*** + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–ecek*** eki, b. ***açacak*** ⊡. ※ ***Durdı, evi gezdi, iki sīh buldı, ser–tīzler, ḳuzı çevürecekler.*** (Ferec 855/1451 v. 228b).

çeyiz, b. ***cihaz***.

AD. **çeyle** ‘ufak taşlı toprak’ DS 1156 < ?? ※ ***Ordan geşdim deyiz ġıysına, topladım çeyleleri darıdü dėyi...*** (Z. Korkmaz 1994 s. 29).

AD. **çeyne–/çeğne–** ‘çiğnemek’ DS 1156, TS 883–884, Meninski 1680 I, 1700 < Çağ. vs. ***çayna–*** a.m. M. Räsänen 1969 s. 95, Az. Tk. ***çeynā–*** a.m. ※ ***Melik–zād almayı ısırub ḳodı, çeyneyüb yutduğınlayın ḳuş uçar gibi elinden salḳum ucdı.*** (Ferec 855/1451 v. 195a). ※ ***Ada göğsündeki gülü çıkardı ve ince, beyaz ellerini çok zarif bir biçimde kullanarak taç yapraklarını tek tek koparıp ağır ağır ciğneyerek yedi.*** (İ. Aral 1997 s. 73). ‘ayak altında çiğnemek’ Meninski 1680 I, 1700: ※ ‘***Aṣrında böyle şāh–ı kerīmüŋ revā mıdur | Ben nā–murādı çegneyeler nite–kim türāb?*** (‘Ālī 1982 II [1581], 217). ‘ısırarak parçalamak’. Krş. ***çiyne–*** : ※ ***Yüzügi ağzına aldı, çeynedi.*** (Ferec 855/1451 v. 8b). ‘kemirmek’: ※ ***Ol şehrde kim sıçan yüz batman demür çeyneye, on batman oğlanı bi doğan götürürse hīç ‘acab degüldür.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 48). Krş. ***çiyne–/çiğne–.***

⊡ Palatal (öndamaksıl) kelimelerdeki / ***g*** / sesinin ***/ y /*** sesine yaklaşmasıyla en geç 18. asırda ***/ y /*** harfiyle / ***ğ*** / harfi arasındaki fark unutulmaya başlandı. Yazıdaki bu çift imkân, birbiriyle aynı yazılan fakat manaca farklı olan kelimelerin karıştırılmaması için kullanıldı, ms. **öyle** ile **öğle**. A–B ve C–E ciltlerinde, ***/ y /*** ’nin / ***ğ*** / olarak yazılmasına örnek olarak şu kelimeler var: ***çeyne– / çeğne–, çiyne– / çiğne–, eyer / eğer, eğreti / eyreti / iğreti.***

çeynem, b. ***çiynem***.

çeyrek ‘dörtte bir’ Meninski 1680 I, 1549 < Fa. ***çār–yak*** a.m. [***çār*** ‘dört’ ve ***yak*** ‘bir’]. Metatez için b. ***albız*** ⊡. ‘beş kuruşluk sikke’ (mecidiyenin

dörtte biri), '15 dakika' (bir saatın dörtte biri): ※ ***Bir çeyrekten beri bilâfasıla işaret eden***. (S.M. Alus 1933p s. 148). (konuşma dili) ***çeyrek dakika*** '15 dakikalık müddet' (çeyrek saat ile onbeş dakika arasında bir karışım): ※ ***Saat yediye çeyrek vardı. Çeyrek dakika gecikmişti adam.*** (M. Seyda 1962b s. 86). ***çeyrek saat*** '15 dakika': ※ ***Bağırsa duyulur sesi. Hani, sıkı bir yürüyüşle en fazla çeyrek saat.*** (A. Yurdakul 1996 s. 35).

çeyrekle– 'uzuvlarını hareket ettirerek bir başkasına yaptırılan bir nevi idman, ms. çocuğu yüzüstü yatırıp sağ elini sol ayağı, sol elini sağ ayağı uçlarına dokundurmak' DS 1156 < ***çeyrek*** ile alakası olmasa gerek. Krş. AD. ***çeynlk–*** 'beden eğitimi yapmak, beden eğitimi yaparak çevikleşmek' DS 1156. ※ ***Omuzlarını, ḳollarını oğun, ṣıḳıca çeyrekleyin! Şimdi ayılır.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 112). ※ ***Yıldız'ı çeyreklediler. Ümmü teyze bir yandan, Zehra bir yandan peştemallarla onu sıkıştırdılar: loğusa doğururken kemikleri açılırmış da, kemikler yerleşsin diye***! (Reşat Enis 1945 s. 107). Krş. ***çörekle–***. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***–la–*** eki için b. ***acabla–*** ⊡.

AD. **çez–** 'çözmek' DS 1156–57, TS 885 < Clauson'a göre ETk. a.m. olan iki varyant grubu vardır, ***seş–/çeş–/şeş–*** grubu ve ***çöj–/çöz–*** grubu; bahsetmediği ***çez–*** varyantı her iki gruba bağlanabilir. Böyle olunca bütün varyantların yeniden düzenlenmesine ihtiyaç vardır. ※ ***Bir dilki geldi, baḳdı ki bir at bağlı duror. Bu dilki atı çezdi, başladı otlu yėrlerde yaymaya başladı.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 184). ※ ***Ġız ölanı görürse | Uşḳur bā çezllIr.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 67). Krş. ***çeş–/şeş–*** ve ***çöz.***

EOsm. **çezgln–/çlzgin–/çegzln–** 'dönmek, dolaşmak' TS 915–919, Meninski 1680 I, 1630 <Çağ. ‼ ***çizgin–*** 'touner, décrire un cercle' A. Pavet de Courteille 1972 s. 305 ※ ***Bu Rüm ėlinde ġam yėme, gül, ışı, | Ki budur cegzlnen gerdünuŋ işi.*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 344 no. 1806). ※ ***Çlgzlnmez ldüm dā'Iresin nite ki pergār | Resm olmasa dil levḥine resmi eleminüŋ.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 277). Metatez için b. ***albız*** ⊡. Krş. ***değzin–***.

⊡ Fiilden fiil yapan ***–gın–*** vs. genişlemesi büyük ihtimalle orta–dönüşken ***–ık–*** vs. eki (⊡ ***acık–***) ile dönüşken ***–(ı)n–*** vs. ekinin (⊡ ***acın–*** II) birleşimidir, yâni < ****–ık–ın–*** (b. T. Banguoğlu 1974 s. 279). ***–gın–***, orta (medial) anlamlı, geçişsiz (intransitivum) fiiller yapar. A–B ve C–E ciltlerinde şu örnekler bulunuyor: ***dolgun–. değzln–*** fiilinden metatez yoluyla ortaya çıkan ***tezgin–*** fiili gibi, buna mana ve şekil bakımından çok benzeyen ***çezgin–*** fiili de büyük ihtimalle bu genişlemeye ait değildir. Bu cildde bulunmayan diğer örnekler: ***sergin–, taşkın–, tiksin–*** (< ***tez–*** / ***tes–*** + ***–gin–***), ***uçkun–*** / ***uckun–, yutkun–***. (b. J. Deny 1921 s. 532). ETk. ***kertgün*** 'inan' da bu genişlemeye ait olabilir (b. Clauson 1972 s. 739; M. Erdal 1991 II, 605).

Çezvit, b. ***Cezvit***.

çıban I b.m. (deride rahatsız eden şişkinlik) < ETk**. *çıbıḳan*** a.m., asıl anlamı ünnap bitkisi (renginden dolayı) Clauson 1972 s. 396. ※ ***Seni utanıp arlanmaz, Allahtan korkmaz, fırında sütlâç, cam göbeği, çıban gözlü, şakak lâdeni karı!*** (İsmail Galip 1932mb s. 11–12). ※ ***Aynaya baktım ve hüngür hüngür ağlamaya başladım. Burnum ve çenem dışında, bütün suratımda kocaman çıbanlar vardı, her tarafım acıyordu.*** (L. İpekçi 1998 s. 38). ***çıban başı*** 'çıbanın patlamak üzere

olan noktası; mecazî manada: gürültüye patırtıya sebebiyet veren şey': ※ ***Karım bana ait olan bu mektubu açmıştı. Ve bu çıbanın başını koparmıştı.*** (R.C. Ulunay 1941 s. 185). ※ ***Bu dediḳoduları çıḳaran, orta yerde çıban başı ḳoparmaya uğraşan sensin.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 469).

(Argo) **çıban** II 'irice ve altın yüzük' H. Aktunç 1990 s. 73 < ***çıban*** I. ※ ***Tilki, parmaklarında altın çıbanlar, sağlam bileğinde pırlantalı bir künye, bedeninde parıldayan takım elbise, façayı düzmüştü.*** (M. Kaçan 1990 s. 125).

AD. **çıbık** I/EOsm. ***çıbuk*** 'çubuk' DS 1157, ZTS 39, TS 885 < ETk. ***çıbıḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 395, G. Doerfer 1967 III, no. 1059, H. Eren 1979 s. 7. ※ ***Atalar eydür: çıbuğı yaş-iken egmek gerek.*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 463). ※ ***Cüvān-ı Baṣrī bir çıbuġile ol ṭavusı arḳuncaḳ başıra urdı.*** (Ferec 855/1451 v. 3b). Krş. ***çubuk.***

AD. **çıbık** II 'göz hastalığı' DS 1157 < Erm. ***çipr*** 'çapak' U. Bläsing 1992 no. 23.

AD. **çıbır/cıbır** 'küçük tahta fıçı' DS 893, R. Dankoff 1991 s. 27 < Sl. (Bulg. vs.) ***çıbr*** a.m. A. Tietze 1957 no. 28. ※ ***Ṣāḥib-i ra'iyyete 'öşr-i şīre ta'yīn olunmaduğı yėrde otuz çıbır şīreden bir çıbır şīre alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 321 [16. yüzyıl]).

çıbuk, b. ***çıbık***.

çıcık, b. ***cıcık***.

EOsm. **çıdam** 'sabır' TS 886 < Mo. ***çidān*** 'dayanıklılık' O.N. Tuna 1972 s. 221–222.

çıdılgı, b. ***çıtılgu***.

çıdırgı, b. ***çıtılgu***.

Çıfut/Çıfıt 'Yahudi' Meninski 1680 I, 1626 < ***Cühud/Cuhud.*** ※ ***Şübhesiz, bu iki ḳadınıŋ göŋülleri de, bu tuvalet oḍaları gibi olacaḳ: biri böyle Çıfıt çarşusına beŋzeyecek, dīgeri de eŋ nezīh, pāk emellerle meşbū' bir ḥücre-i 'işmete.*** (H.R. Gürpınar 1316 s. 531–532).

çıfuta/çifita (gemici dili) 'kızak üzerinde yapılıp denize indirilmek üzere bulunan geminin, destekler alındığı zaman devrilmemesi için altına ve baş kıç kuruzlarına puntallarla yapılan çerçeve' L. Gürçay 1943 s. 107 < İt. (muhtemelen Cenova diyal.) ***cifutti*** a.m. [İt. kelime bir alay tabiri olan Tk. ***çıfut/çıfıt***'tan alınmış mecazî bir manaya tatbikidir; böylece Tk. gemici tabiri aslında bir Rückwanderer, bir geri ödünçlemedir]. Kahane-Tietze 1958 no. 600.

çıgay, b. ***cığan***.

çığ I 'dağdan aşağı kayan toplu kar' < ??. Başka Tk. dillerinde yoktur. ※ ***İşsizler ordusu her gün bir çığ gibi büyüyor.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 155).

AD. **çığ** II/**çığı** 'sert hasır otu, kamış demetlerinden yapılan çadır koruması' DS 1159, ZTS 39–40, TS 886, K. Güngör 1941 s. 48 < ETk. ***çıġ*** a.m. Clauson 1972 s. 404, G. Doerfer 1967 III, no. 1155.

AD. **çığ** III/**çiğ** 'süt üzerinde toplanan kaymak; ekşimiş süt' DS 1159, ZTS 42 < belki Çerkes. ***şhûy*** 'ekşimiş süt' A. Tietze 1982z no. 47.

AD. **çığ** IV ‘çığlık, haykırış’ DS 1159 < ses taklidi kelimelerden mi? Fakat tipik vasıfları yoktur. Bugünkü Fa.’ya ait bir lugatte ***çīġ*** ‘faryād’ diye bir açıklama var. Fazla mâlumat yoktur. Krş. ***çığlık.***

AD. **çığ** V ‘kırağı; şebnem’ DS 1159, b. ***çiğ/çiy.***

çığa, b. ***cığa***.

çığı, b. ***çığ*** II.

çığıl çığıl, b. ***cığıl cığıl***.

çığıla–, b. ***cığıla–***.

çığıltı, b. ***cığıltı***.

çığır ‘patika’ DS 1160–61, A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 81 < ETk. ***çığır*** a.m. Clauson 1972 s. 409. Son asırlarda kelime yalnız mecazî manada kullanılır: ※ ***Varteni dudu bir kere çığırdan çıkmış, suhulat ile sus olmağa nieti yoğudu.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 16). ※ ***Türk resminde bir çığır açan, yeri dolduramaz bir ressam olarak tanıtmışlardı onu.*** (A. Özakın 1982 s. 123). ‘kar yolu, buz yolu’ O. Blau 1868 s. 215, ‘karlı yerlerde kürekle açılan yol’ DS 1160, ‘kardaki ayak izleri’ (b. Clauson 1972 s. 409): ※ ***Şol-ḳadar ḳış-idi-kim atlu yürise çığırdan çıḳamazdı ve hem ḳaruŋ deriŋligi şol-ḳadar olmışdı, ḳar atlar üzengüsIndeyldl, belki daḫı ziyādeyidi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 180).

AD. **çığır–** I ‘çığlık koparmak, bağırmak’ DS 1161 < belki ***çağır–*** fiilinin çığı’ya dayanan bir varyantı. ※ ***Gece çardahta bir ufah gız mefat etti. Anası çığırdı, bağırdı.*** (A. Dino 1944 s. 29). ‘(türkü) söylemek’ DS 1161: ※ ***Na, istersen mâni çığır, hiç kulak asmam.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1940 s. 52).

AD. **çığır–** II (dativus hâli ile) ‘seslenmek’ DS 1161, TS 886–887 < ***çığır–*** I. ※ ***Oġrı zāhide çıġırdı kim oşbunda dīv vardur!*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 86). ‘ad koymak, çağırmak’: ※ ***... żaʿīf çocuḳlara babalarınıŋ "tosunum" diye çığırması ḳabīlinden bir şey.*** (Ebübekir Ḥāzım 1326y s. 129). (accusativus ile) ‘çağırmak, davet etmek’ DS 161, TS 887: ※ ***Çıırıyo mahle imamını*** (J. Eckmann 1940 s. 161).

AD. **çığırış–/çığrış–** ‘yüksek sesle bağrışmak’ DS 1163, TS 890 < ***çığır–*** fiilinin ortaklık (cooperativum) hâli, ***–(ı)ş–*** için b. ***ağlaş–*** ⊡. ※ ***Bir müddetden ṣoŋra Dalle evden çıḳdı. Ḳızları çığırışdılar: "Bize pīrāye getür!" dėdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 218b). ※ ***Çığrışub kāfirler eydür el-amān, | Şehr lçl͜höd ḍolu feryād u fiġān.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 39).

EOsm. **çığırt–** ‘bağırtmak, bağırta bağırta mecbur etmek’ TS 887–888 < çığır– fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli (b. ***acıt–*** ⊡). ※ ***Bizüm ėlümüzde ʿādet şöyledür ki ḳızı, ḳız begendügi yigide vėrürler. Şeh-zāde bir gedāya raġbet ėderse menʿ ėtmezler. Daḫı bir şeh-zāde buŋa raġbet ėderse ki bu dilemeye kifāʾet bulundı dėyüb dutub çığırdı çığırdı vėrmezlerdi.*** (Ferec 855/1451 v. 107a).

çığırtkan ‘münadi, tellâl, bir şeyi yüksek sesle umuma duyuran’ < şeklen ***çığırt–*** ‘bağırtmak’ + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat/isim yapan ***–kan*** eki. ※ ***Halk geliyordu akın akın. Çığırtkanlar bağırıyordu avaz avaz.*** (O. Duru 1962 s. 3).

⊡ Manaya bakılırsa ***çığırtan*** değil, ***çığıran*** kimsedir. Aynı sual ***çağırtkan*** için de sorulabilir, neden ***bağırgan*** gibi ****çağırgan*** degildir? Aynı şey ***çığırtma*** ve ***çığırtmaç***, ***eğirtmeç*** için de sorulabilir. İzahı hece sonundaki ***/ r /*** 'nin fonetik hususiyetinde aranmalı. Çünkü fiil müştakı olmayan kelimelerde de tesadüf edilir. krş. ***sığırtmaç***. Münadilik bugün yalnız küçük yerlerde yaşayan bir şey olduğu için, BSTTk.de taşra şivesindeki terimin kabul edilip yaşaması hayret verici değildir.

AD. **çığırtma** 'bir nevi kaval' DS 1162, TS 887, O.Ş. Gökyay 1978 s. 333. Fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***–ma*** eki için b. ***akıtma*** ⊡. Krş. ***çığırtkan*** ⊡.

AD. **çığırtmaç** 'tellâl' DS 1162 < ***çığırt–*** ya da ***çığır–*** (b. ***çığırtkan*** ⊡) + isimlere bağlanan nadir bir meslek erbabı eki olan ***–maç***.

⊡ ***–maç*** / ***–meç*** ile biten meslek terimlerinden A–B ve C–E ciltlerinde geçenler: ***çığırtmaç, dilmaç***. Aynı ekle biten başka manalı kelime tipleri için b. ***bazlamaç*** ⊡, ***burgaç*** ⊡, ***büzmeç*** ⊡.

AD. **çığış çığış** 'harman savururken yabanın çıkardığı ses' DS 1162, TS 888 < belki ***çığ*** ses taklidi kelimesine dayanan, ***–şış*** ekiyle biten ikiz ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) veya ses taklidi tabirlerden, krş. ***tepiş tepiş, yapış yapış***.

çığlık 'tek haykırış' ***çığ*** IV + nomen abstractum (soyut isim) yapan ***–lık*** eki, b. ***ağırlık*** ⊡. ※ ***Kadın gösterilen kumaşların birini beğenmiyor. Bir tanesine çığlığı bastı: "Aman rica ederim, kaldırın bu kaz tersi renkli topu, gözüm görmesin!*** (S.M. Alus 1944 s. 51–52). ***çığlık çığlığa*** 'bağıra çağıra': ※ ***Küçük hizmetçi Nihal sabah banyoda, suyun içinde ölüsünü bulmuş, çığlık çığlığa bütün apartmanı yerinden oynatmıştı.*** (Peride Celal 1981 s. 73).

çığnam çığnam, b. ***çağnam çağnam***.

AD. **çığrıltı** 'bağrışma' DS 1163 < ***çığır–*** fiilinden ses taklidi kelimelerin örneğine göre yapılan bir nomen actionis (oluş ve kılış ismi), krş. ***fısıl fısıl→fısıltı***, ***horul horul→horultu,*** fakat ***çığır–***'ın passivum (edilgenlik) hâli ***çığrıl–*** + ***–tı***. Buna benzer bir hâl için b. ***çağıştı.*** Bu tür kelimeler için ayrıca b. ***anırtı*** ⊡. ※ ***Köyün bu yanından bir çığrıltı koptu.*** (Yaşar Kemal 1955i II, 231).

AD. **çığrın–** 'haykırmak; bağrışmak' DS 1153 < ***çığır–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡). ※ ***Kapıdan girdi usulca. Kızlar çığrınıp kalktılar.*** (F. F. Baykurt 1971t s. 376). ※ ***Nine "Gâvurlar mı bastııı?" diye çığrındı.*** (İ. Balaban 1968 s. 391).

çığrış–, b. ***çığırış–***.

AD. **çığrış çığrış** 'bağrışma dolu' < ***çığrış–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–ış*** eki, fakat haplologie (hece yutumu) yüzünden ***–ış***, b. ***apış*** ⊡. ※ ***Karı, kız, kızan konağa koştu. Köyün içi çığrış çığrış oldu.*** (F. Baykurt 1971t s. 376).

AD. **çığsı–/çiğsi–** 'nemlenmek, terlemek' DS 1163–64, 1211 < ***çığ V*** + TT.nde çok nadir olan isimden simultatif (benzeme veya benzetme) fiili yapan ***–sı–*** genişlemesi (b. ***ayruksı–*** ⊡). Krş. M. Räsänen 1969 s. 150–151; fakat ETk.de mevcut değildir, M. Erdal 1991 II, 534–535. ※ ***Tuncer'in alnında ince bir ter çığsıyor.*** (A. Ağaoğlu 1980d s. 162). Krş.

çiğse-/çiğsi-/çise- 'uyuşmak, ürpermek' DS 1211: ※ ***Yusuf yamaçtan aşağıya emekleyerek iniyor, boğuluyor, yüreği çiğsimiş, kusacağı geliyordu.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 192).

AD. **çığşana/çıḫşana** 'bir cins eski zaman tüfeği' DS 1165 < ***şeşhane***. Kelime başındaki ***/ş/→/ç/*** gelişmesi için b. ***çakal*** ⊡. ※ ***Av çifte tüfekle veya tek tüfekle yapılır. Eskiden çığşana adını verdikleri bir silâh ile yapıldığını söylüyorlarsa da bu silâh hakkında hiç bir malûmat elde etmek imkânını bulamadım.*** (K. Güngör 1941 s. 46).

EOsm. **çığşaş–** 'madenî eşyaların çıkardığı seslerle şangırdamak' TS 890 < ***çığşa-*** fiilinin ortaklık (cooperativum) hâli, b. ***ağlaş-*** ⊡. Bu kelimenin teşekkülü ve manası ***çaḫşa-/cağşa-***'dan farklı değildir, fakat metin harekeli olduğu için ***/ı/*** ile okunmalı. Krş. ***çıŋşaş.***

EOsm. **çığşat-** 'çığış çığış sesi çıkarttırarak' TS 890 < ***çığşa-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli.

AD. **çıḫari/çıkari** 'dışarı; kır' DS 1165 < ***çıkar-*** fiilinden zarf fiil (gerundium), krş. ***dolayı***. ※ ***Çıḫl Urfa kapisından çıḫari.*** (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 148). ※ ***Gidip pencereden çıḫari baḫi.*** (a.e. s. 215).

çıḫşana, b. ***çığşana***.

AD. **çık/çılk** 'temiz, karışığı olmayan, sırf, halis' DS 1165, TS 798 < ETk. ***çıḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 404. ※ ***Hemān ol nāmenüŋ yazdı cevābın, | Çıḳ uçmaḳ budağı gibi͜ hiṭābın.*** (Fāhrī 1974 [1367] s. 367). ※ ***Gündüzden Pinelopi ve Horepsima için çılk beyaz urubalar tertip ederek.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 417). Krş. çıkla/***cıkla*** I.

çık- I (geçişsiz fiil olarak) 'içeriden dışarıya hareket etmek' < ETk. ***çıḳ-*** < ***taşıḳ-*** a.m. Clauson 1972 s. 405–406. ※ ***Gemici tiz yėlken gerdi, gemi sürdi. Az vaḳtda öte gecdi, gemi ḳıraŋında bağladı. Andan "Çıḳuŋ!" dėyü işāret eyledi. Çıḳdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 55a). (zaman için) 'sona ermek, geçmek': ※ ***Ağustos çıktıktan sonra Boğaziçinin tadı tuzu kalmaz.*** (S.M. Alus 1944 s. 150). (zaman hususunda) 'ermek, o zamana kadar yaşamak': ※ ***Bahara çıkmaz. Mart sonları, bir, Yaprak Dökümü, iki ince hastalıklıları götürür.*** (Mahmud Yesari 1943 s. 164). 'bir şeye dönmek': ※ ***Evinde zeytin ekmek yemekten kadidi çıkmıştır.*** (İsmail Galip 1932ed s. 5). ※ ***Masalardan birinin üzerinde hurdası çıkmış bir daktilo makinası.*** (C.F. Başkut 1956 s. 66). 'netice olarak ortaya gelmek': ※ ***Hartun naṣıl ẓābiṭ çıḳmış ve dört sene naṣıl ẓābiṭlik etmiş, buŋa herkes şaşıyor, kimseniŋ 'aḳlı ermiyordu.*** (O.C. Kaygılı 1339 s. 3). ※ ***Taḫmīnimde doğru çıḳdım.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 22). 'böyle olduğu sonradan anlaşılmak': ※ ***Kocası Allahın haşarısı, zırzobu, rezili çıkmış, etmediği eza, cefa kalmamış.*** (S.M. Alus 1944 s. 43). ※ ***Sen oğlumı öldürmiş çıḳacaḳ olursaŋ göresin saŋa nėdem. Suçsuz çıḳacaḳ olursaŋ͜ höd ḳurtılasın.*** (Ferec 855/1451 v. 44b). 'doğruluğu meydana çıkmak': ※ ***İşte duvara yazıyorum; dediğim çıkmazsa alnımı karışlayın!*** (S.M. Alus 1933p s. 112). '(bir şeye ya da birisine karşı) beklenmeyen bir vaziyet almak': ※ ***Büyük hanım taraftar çıktı.*** (S.M. Alus 1934 s. 67). 'aşağıdan yukarıya hareket etmek, yükselmek': ※ ***Baŋa destür vėrüŋ, şol bıŋarı göreyin, suyın içeyin! Bir gün çıḳayın, bir gün anda durayın, bir gün ineyin.*** (Ferec 855/1451 v. 244b). ※ ***Ḳoşaraḳ merdivenden çıḳmışdı.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 93). ***çık- çıkış-*** 'büsbütün çıkmak' DS 1168: ※ ***Bizim esasımız köylü, köylü amma çıkmış çıkışmışız. Ben kendim şehirde doğmuşum.*** (Orhan Kemal 1949b s. 104).

çık- II (geçişli fiil olarak) '(bir yoldan, bir çıkıştan) içerden dışarı çıkmak' < ***çık-*** I. ※ ***Köyü çıktıklarından az sonra, katil oğlu soluk soluğa yetişti, teslim oldu.*** (Ş. Ünlü 1986 s. 77). ※ ***Bir sabah arabalara yükletir, Prenses hazretlerine vedâ eder, kapıyı çıkarız.*** (R.C. Ulunay 1941 s. 157). ***Yedinci vaṣıyyet budur ki Boġazı çıḳduḳdan ṣoŋra ṣabāḥ namāzı ḳılmayınca ḳalḳılmaya***. (Kātib Çelebī 1329/1913 [1656] s. 159). '(bir yoldan) aşağıdan yukarı hareket etmek, tırmanmak, yükselmek': ※ ***Sırtı çıkınca önünüze birdenbire Karadeniz yayılır.*** (R.H. Karay 1939a s. 139). 'yükseltmek; kurmak': ※ ***İki katlı ve taştan. Ama yalnızca doğu ve kuzey duvarlarını çıktım. Bu kış yıkılmazsa, yaza tamamlarım.*** (F. Edgü 1977 s. 134). '(dışarıya ve yukarıya) yerleştirmek': ※ ***Hasan daha gün doğmadan kamyonu kapı önüne çıktı.*** (F. Erdinç 1973 s. 66). ※ ***Adalet Partisi, Demirel'in ağzından "ara rejimi" hırpalamaya başladı. Daha dün AP Gençlik Kolları Genel Merkezi'nde söylediklerini manşete çıktık.*** (A. İlhan 1981f s. 21). (Argo) 'ödemek, (parayı) sökülmek': ※ ***Marsettim. Çık bakalım paraları!*** (S.C. Ertem 1931 s. 74).

EOsm. **çık-** III (Ablativus hâli ile) 'bir şeyden olmak, onsuz olmak, onu kaybetmek' < ***çık-*** I–II. ※ ***Oğlandan çıḳdum. Söylersem 'avratdan daḫı çıḳam.*** (Ferec 855/1451 v. 88b). ※ ***Atalar eydür: Boynuz isterken ḳulaḳdan çıḳdum.*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 138).

çıkagel– 'beklenmedik bir zamanda gelmek' < ***çık–*** fiilinin zarf fiil (gerundium) hâli ve ***gel–*** fiili (b. ***alıko–*** ⊡). ※ ***Bu bāġı Bānü bir ṭarafdan yürimiş, Düstür bir ṭarafdan yürimiş. Nā–gāh birbirine ḳarşu çıḳa geldiler.*** (Ferec 855/ 1451 v. 236b). 'bir şey olarak meydana çıkmak': ※ ***On yėdi yaşında temām hünerleri istikmāl ėtdi. Bir 'ālim–i zamān, bir fāris–i meydān çıḳa geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 91a).

AD. **çıkak** 'su ve gübreyi ahırdan akıtmak için oluk' (?) < ***çık-*** + fiilden yer ismi yapan ***–ak*** eki, b. ***akak*** ⊡. ※ ***Yaş çamlardan çıkak yaptı.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 132).

AD. **çıkakoy**– 'çıkagelmek' < ***çık–*** fiilinin zarf fiil (gerundium) hâli ve ***koy–*** (b. ***alıko–*** ⊡). ※ ***Onların ardısıra al şalvarlı ve mor çepkenli bir çoban kızı çıkakoydu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1954y s. 16).

çıkar I (sıfat) 'hedefe götüren, netice vâdeden' < ***çık–*** fiilinin geniş zaman fiilsıfatı (participium aoristi), b. ***açar*** I ⊡; krş. ***çıkmaz.*** ※ ***En çıkar yol, madamın apartımanını kollamak. Bu sebeple, sokağın köşesindeki tatlıcı dükkânına postu sermiş, pencerenin önünde bitmez tükenmez saatler geçirmişti.*** (S.M. Alus 1934 s. 328).

çıkar II (isim) 'menfaat' < ***çık–*** fiilinin geniş zaman fiilsıfatı (participium aoristi), krş. ***gelir.*** ※ ***Ḳarınıŋ muṭlaḳā bir çıḳarı vardır. Çıḳarı olmazsa 'alimallāh serçe parmağını oynatmaz.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 341).

çıkar–, ***çık–*** I ve II fiillerinin bütün manalarında causativum (ettirgenlik) hâli: 'içerden dışarı hareket ettirmek': ※ ***İkisine daḫı "çıḫ" dėdüm. Daşra çıḳdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 102b). 'cebinden veya kapalı bir yerden almak': ※ ***Zāhide çıḳarub bir ḳaç pāre vėrdi.*** (Tārīḫ–i ḳırḳ vezīr 1303 s. 271). 'kusmak': ※ ***İçim kalktı, çıkardım.*** (O. Arayıcı 1979 s. 52). 'ciltte kendini gösteren bir hastalığa tutulmak': ※ ***Mavi püsküllü masumun kızamık çıkarırken ateşi içine vurup hüttalar gibi şiştiğini söylüyordu.*** (S.M. Alus 1944 s. 90). 'soyunmak': ※ ***İki göŋleklü iymān ḥalāvetin bulmaz. Evdeki saŋa yėter. Elbette bunı çıḳar!*** (Ferec

855/1451 v. 104b). '(zaman hususunda) ermek, o zamana kadar yaşamak': ※ ***Yavrucuğum o kışı çıkaramadı. Zatürreden bir haftanın içinde uçup gidiverdi.*** (S.M. Alus 1933p s. 31). 'elde etmeye muvaffak olmak': ※ ***Ambarlıdaki köhne kahveye her gün boynu bükük dönerdi. Tüfeğine, fişeğine, kamçıkuyruk köpeğine küfürler yağdırarak, çıkara çıkara ya dört, ya da beş kuş meydana kordu***. (S.M. Alus 1944 s. 139). ※ ***Çalışsın, nafakasını çıkarsın!*** (S.M. Alus 1934 s. 26–27). 'yukarı götürmek': ※ ***Duḫter ḳaṣra çıḳdı. Buyurdı, beni dağı çıḳardılar, bir taḫt üstünde yaturdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 98a). '(bir şeyi ya da birini) başka hâle çevirmek': ※ ***İyice poṣasını çıḳaralım. Ṣızdırılacaḳ ṣuyu, özü ḳalmayınca ben onu iki tekme ile ḳapu ḍışarı atmanıŋ yolunu bilirim.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 291). 'bir durumu sonunda ortaya koymak': ※ ***Aman gorem seni, Hafız; yüzümüzü gara çıkarma!*** (K. Bilbaşar 1943i s. 16).

⊡ Ettirgenlik (causativum) eki –***ar***– vs. nadir ve az sayıda örnekleri olan bir ettirgenlik şeklidir. Şu örnekleri gösterebiliriz: ***çıkar, çöker– / ##çökert–, içer–*** (ETk.***içger***–'bağımlı kılmak'– < ***iç +* {–ık– + –er–}).*** Ettirgenlik (causativum) şekli –***dar***– vs. ise –***ıt***– ile ***–ar–*** eklerinin birleşmesinden ortaya çıkmış olmalı: ***aktar–, dönder–*** (b. M. Erdal 1991 II, 737–738T, Banguoğlu 1974 s. 278). ## işaretiyle belirtilen fiillerde iki ettirgenlik şekli katılmasına rağmen iki dereceli ettirgenlik fonksiyonu yoktur. (Diğer ettirgenlik (causativum) eki şekilleri için b. ***acıt***– ⊡, ***acıkdur–*** ⊡, ***artur–*** / ***artır–*** ⊡, ***damzur–*** / ***damzır–*** ⊡. Causativum (ettirgenlik) ekine sahip olup da causativum (ettirgenlik) fonksiyonu olmayanlar için b. ***apart–*** ⊡).

EOsm. **çıkarın–** 'çıkarılmak' A. Topaloğlu 1978 II, 125 < reflexivum (dönüşlülük) genişlemesinin bir fiilin causativum (ettirgenlik) şekline takılması ile ilgili başka örnek bulamadık. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı) n–*** için b. ***acın–*** II ⊡.

çıkari, b. ***çıḫari***.

(Argo) **çıkarmış** 'adamın umumhaneden çıkarıp metres veya zevce edindiği kadın' ***< çıkar– +*** burada passivum (edilgenlik) manasına gelen ***–mış*** fiilsıfatı (participium) eki, krş. ***yemiş***. ※ ***"Meclis" diye bir iki arkadaşıŋ çıḳarmışlarıŋ ile berāber oṭurub eğlenmelerine dėnir.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 224).

çıkı/çıkın 'küçük bohça, torbacık' DS 1166–67, TS 892, R. Dankoff 1991 s. 27 < ***çıkı***'nın asıl manası belki 'büyük düğüm' (DS 1167), krş. ***çıkıl*** 'düğümlü; karışık' TS 1167. İkinci varyantın son ünsüzü yanlış ayrılma yüzünden ilave olunmuş olabilir. (b. ***alu-satu*** ⊡). ※ ***On yedi lirayı bir sana bir bana Esma ile paylaştı, fakat karşısındakine sekiz verip kendisi dokuz aldı. Ayrıca gümüş köstekli saati de çıkısına koydu.*** (Sabahattin Ali 1943 s. 107–108). ※ ***Avcı len, dağda karacayı denk getiremedin mi gene? Çıkının boş görünüyor.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 30). ※ ***Biyşe ucında bir ḳac ulu ağac gördi. Kirbāsa ḍolamışlar. Yėr yėr çıḳın çıḳın sarḳuḳlar var.*** (Ferec 855/1451 v. 189b).

çıkık I 'dışarı fırlamış' ***< çık– +*** fiilden sıfat yapan ***–ıḳ*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***Göz çukurları derin, elmacık kemikleri çıkık.*** (A. Özakın 1989 s. 53). 'yerinden çıkmış (kemik hakkında)' ※※. ***çıkıkçı*** 'çıkıkları iyi eden kimse': ※ ***Ünlü bir kırıkçı çıkıkçı. Doğranmış adamı götür, ekler de kaldırırmış ayağa.*** (F. Erdinç 1961 s. 112).

AD. **çıkık** II 'netameli' (?) < **çıkık** I; normallikten çıkmış (?). ※ ***Ahali sülah atmak istemiş; hoca aman atman, bu herif çıḳıḳ çıḳdı, çarpılüsuz, demiş.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 76).

AD. **çıkıl/çikil** 'küçük taş parçası' DS 1167 < ***çağıl/çakıl*** kelimesinin varyantı. ※ ***Öteygün gözüme bir çikil gitti de uğraşa uğraşa çıkaramadım. Kel Haçça sağ olsa bir solukta yalar yutar temizleyiverirdi gözümü.*** (M. Makal 1954 s. 22).

çıkıla– I 'bir çıkıya doldurmak, sarmalamak' < ***çıkı*** + isimden fiil yapan ***–la–*** genişlemesi. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***–la–*** eki için b. ***acabla–*** ⊡. ※ ***Bulama, toplanan paraları bir beze çıkılayıp Keko'nun potur cebine koydu.*** (F. Baysal 1944 s. 59).

çıkıla– II 'kış! kış! sesleriyle kovalamak (ms. tavukları)' < ses taklidi kelimelerden, krş. ***ağla–*** ⊡. ※ ***Etem hiddetle çocuklara bağırıp, onları hep birden geldikleri yere çıkıladı.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 32).

çıkıl çıkıl, b. ***cığıl cığıl***.

AD. **çıkım** 'tarla sürülürken, çapalanırken, veya ekin biçilirken, birbuçuk–iki metre genişliğinde ayrılmış şeritlerden her biri' DS 1167 < ***çık–*** + fiilden ölçü birimi gibi sayılabilen parça ismi yapan ***–im*** eki, b. ***adım*** I ⊡. ※ ***Bu sırada orakçılar çıkımı çıkmışlar, kızın biçeceği yeri bırakmışlardı.*** (İ. Balaban 1968 s. 373). ※ ***Duyulan hışırtıdan, kavrama seslerinden, kırda yatanların çıkım tuttuğu anlaşılıyordu.*** (M. Başaran 1955 s. 24).

çıkın, b. ***çıkı***.

çıkıntı I 'bir şeyin dışarı çıkan parçası' < ***çık–*** I + iki morfemden (bir anlama ya da bir gramer işlevine sahip en küçük dil birimi) ibaret, fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***–ıntı*** genişlemesi, b. ***akıntı*** ⊡. ※ ***Dudakları renksiz. Gırtlağının çıkıntısı fırlak.*** (H.E. Bener 1956 s. 8).

(Argo) **çıkıntı** II 'cıgara' F. Devellioğlu 1959 s. 76 < ***çıkıntı*** I. ※ ***Bir çıkıntı atla abi!*** (Kemal Tahir 1961 s. 103).

AD. **çıkıntı** III 'İşe yaramayan, eskimiş diye atılmış (eşya)' DS 1167 < ***çıkıntı*** I. ※ ***"Erika" marka, kimbilir kimin, nerenin çıkıntısı, kocamış yazı makinasıyla çat çut, dura düşüne yazmağa başladı.*** (F. Baykurt 1982 s. 05).

AD. **çıkıntı** IV 'kirli çamaşır, kirlendiği için çıkarılan çamaşır' DS 1168 < ***çıkıntı*** I. ※ ***Başına yünden örülmüş mor beresini giydirir, çıkıntılarını alır, yukarı giderdi.*** (F. Baykurt 1967k s. 316). 'kullanılmış, elden düşme': ※ ***Bâzı yıllar harmanları kaldırınca askerlik yaptıkları yerlere doğru bir gezi yapmayı kararlaştırırlar, oralardan çıkıntı ceket, palto, şapka gibi giyim eşyası getirip üç beş kuruşçuk kazanmayı kurarlar.*** (F. Baykurt 1955 s. 29).

çıkıntı V (sıfat) 'davranışları etrafındakilerce hoş görülmeyen (kimse)' < ***çıkıntı*** I. ※ ***"Bak Neco," diyorum. "Adam dövmeye meraklı değilim. Oteldeki gibi çıkıntılık yapmazsan, canını yakmayız. Ama bizi uğraştırmaya kalkarsan..."***. (A. Ümit 1996 s. 132).

çıkış I 'gidiş, azimet, hareket < ***çık–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–ış*** eki, krş. ***kalkış, varış***. ※ ***Çıḳışda 'ayyārlardan iḥtiyāṭ ėt!*** (Ferec 855/1451 v. 241b).

çıkış II ’sert konuşma’ < ***çıkış-*** II + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-ış*** eki, fakat bu ek, ***/ış/*** ile biten müşareke, ortaklık (cooperativum) hâlinde haplologie (hece yutumu) yüzünden düşer, b. ***apış*** ⊡. ***çıkış eyle-*** ’sert sözlerle hücum etmek’ (bu tür tabirler için b. ***aldırış et-*** ⊡): ※ ***“Her kim iseŋ, var, Allāh ḥaḳḳından gelsün, buradan def‘ ol!” dėyü şeh-zādeye bir ḳat-daḫı ġażab ile çıḳış eyledükde***. (‘Alī ‘Azīz Efendi 1268 s. 230).

çıkış- I ‘yetmek, kâfi gelmek’ < ***çık-*** fiilinin ortaklık (cooperativum) hâli [yâni ’aynı noktaya varmak’, b. ***ağlaş-*** ⊡], krş. ETk. ***çıḳış-*** Clauson 1972 s. 412. ※ ***Genç adam uzun boylu saydıktan, hesap ettikten sonra, karanlık bir yüzle kimseye hitap etmiyormuş gibi uzaklara bakarak mırıldandı: “Para çıkışmıyor.”*** (S. Kocagöz 1946 s. 85). ※ ***Pazartesiye haftalığımla birlikte verecek. Sabah meşrubat kamyonu gelmişti, parası çıkışmadı.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1997 s. 40). ‘(biriyle) başa çıkmak’: ※ ***Bir ḳac gün ṣabr eyledüm. Başarımadum, göŋlümile çıḳışamadum, ki ‘ādet eskiyüb ṭabī‘at olmışıdı.*** (Ferec 855/1451 v 114a).

çıkış- II ‘birinin yüzüne karşı sert konuşmak’ < ***çıkış-*** I. ※ ***Babamın eskiden beri sık sık birşeylerl devirdiğini, kırdığını, üstüne birşeyler döktüğünü hatırlıyorum. Böyle durumlarda hep küfreder, çıkışırdı kendine.*** (A. Özakın 1989 s. 162).

çıkkın ’çıkmış, kabarık’ < ***çık-*** + fiilden, etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***-kın*** eki, krş. ***aşkın, ölgün***. ※ ***Şakakları çıkkın, saçları siyah, gürdü.*** (Osman Şahin 1994 s. 5).

AD. **çıkla** I, b. ***cıkla***.

AD. **çıkla** II ’civcivden büyük, fakat tavuk sayılmayan tavuk yavrusu’ < Yun. ***τσιχλα*** (tsi̯hla) < EYun. ***κιχλη*** (ki̯hlē) ‘ardıç kuşu’ N.P. Andriotis 1983 s. 383. ***/k/→/ç/*** için b. ***Çankırı*** ⊡.

çıklet, b. ***çiklet***.

çıklı, b. ***çikli***.

çıkmaz sokak/çıkmaz b.m. (bir ucu kapalı olan sokak) < ***çık-*** + menfi geniş zaman eki ***-mez***, b. ***açmaz*** ⊡. Mecazî manada: ※ ***Bu sene istiḳrāż eden köylü gelecek sene her senekinden fażla olaraḳ borcunuŋ taḳsīṭı ile fā’iżını da tedārükine mecbūr oluyordu. Bu bir çıḳmaz soḳaḳdı.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 193). ※ ***‘Aşḳımız bir çıḳmaza girdi, Muḥsin.*** (E.E. Talu 1928 s. 281).

EOsm. **çıkraş-** ’fokurdamak’ TS 893 < ETk. ***çıḳraş-*** ‘gıcırdamak (dişler hakkında)’ Clauson 1972 s. 411.

çıkrık ’ipi sarmaya yarayan döner eksen, dola’ DS 1170 < ETk. ***çığrı*** a.m. Clauson 1972 s. 410, G. Doerfer 1967 III, no. 1083, M. Räsänen 1969 s. 108, fakat G.J. Ramstedt ve M. Vasmer’e göre İran asıllı bir kelimeden. ※※.

çıktı (bilgisayar tekniği) ’basılmış, sayfalar; hesap neticesi’ < ***çık-*** fiilinin geçmiş zaman 3. şahıs şekli; bu şeklin isim olarak kullanılması için krş. ***dedikodu, girdi çıktı, imambayıldı***. ※ ***Yazının yayımlamadan önceki son şeklini görmek istedi. Akşama doğru bilgisayar çıktısını alıp yanına gittim.*** (A. Yurdakul 1996 s. 121).

AD. **çılbır** I/**cılbır/çilbir/cilbir** 'yular' DS 909, 1171, TS 895–896< Mo. ***çilbür*** a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 181. ※ ***Esma kadın çılbırlarından çekerek hayvanları yediyor.*** (F. Erdinç 1955 s. 179). 'hayvanların yular başlığının çene altındaki halkasına bağlanan ip veya takılan zincir' DS 1171: ※ ***Atı satmış. Çılbırını da istemişler, lâkin adam "Atın parası kadar para verseniz yine vermem" demiş.*** (*Rodop Türk Halk Masalları* 1963 s. 94). ※ ***Su atı yuvarlamış. Cilbirinden tutup kurtarayım derken kendi de gitmiş.*** (F. Baykurt 1960 s. 155). ※ ***Bismillah deyip Kır Abbas'ı bindirdiler. Atın gemini, çilbirini verdiler eline.*** (F. Baykurt 1967k s. 206). ※ ***Tavlanın önünde seyisi bineğini tımar ederken, başında durur, sonra da tavlanın bitişiğindeki arsada, çılbır bağlığıyla bineğini en az yarım saat çalıştırırdı.*** (N. Cumalı 1970 s. 142).

çılbır II/**çilbur** 'yoğurtlu yumurta yemeği' DS 1171, 1214 < eski bir Bosna kaynağına göre kelimenin aslı Fa. ***cunbul*** 'dilenci' (P. Skok 1971 I, 324 onu reddeder, fakat mana cihetinden imkânsız değildir, krş. ***keşkül***). U. Bläsing 1995 s. 45–46'ya göre kelimenin ikinci hecesi olan ***–bur*** başka yemek isimlerinde de bulunan ve Erm. ***abur*** 'aş, çorba' ile izah edilebilen bir unsur olabilir. Krş. R. Dankoff 1995 no. 22. ※ ***"Yarın akşam yemeğe geleceğim, peynirli böreğimi isterim" dedi. Kadın da "Çılbır yapmıyayım mı?" dedi ona, "Sen seversin"***. (M.C. Anday 1965a s. 229).

çılbır, b. ***cılbır***.

AD. **çıl çıbıl** 'çırıl çıplak' DS 891, 907 < ***cıbıl*** + kuvvetlendirici ön takı. ※ ***Bu nasıl Kerbelâ beyni imiş ki elçisine bir kat elbise uyduramamış... Böyle çıl–çıbıl elçi mi olur?*** (Kemal Tahir 1958 s. 150).

çıldır– 'delirmek, aklını oynatmak' < ****çıl–*** 'delirmek' fiilinin causativum (ettirgenlik) şekli (b. ***acıkdur–*** ⊡), fakat causativum (ettirgenlik) manası yoktur, nasıl ki ms. ***koştur–***, ***saldır–***. Fakat Az. Tk. ***çıldır–*** 'çıldırtmak, delirtmek' manasındadır. Kelime elimdeki lugatlerde gösterilmiyor, fakat 1934'te basılan bir hikâyede şöyle bir cümle var: ※ ***Sabrinin ādābsizliyi az ġaldı māni çıldırsın***. (A. Puşkin 1934 s. 57). ****çıl–*** için b. ***çılgın***, ※ ***Ḥaḳ benim iken ben ḳabāḥatlı çıḳdığıma çıldırırım***. (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1306 s. 26). ※ ***Akşama kadar görünmedi Semiha, onu beklemekten çıldırıyordu.*** (H.Z. Ülken 1941 s. 159).

EOsm. **çıldıra–** 'ışımak, parlamak' TS 896 < ***çıldır çıldır*** tabirinden ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) ve ses taklidi tabirlerde bâzan kullanılan ***–a–/–e–*** ilavesiyle yapılan fiil, b. ***ada–*** I ⊡.

çıldırasıya 'çıldıracak derecede' < ***çıldır–*** fiilinin eski gelecek zaman fiilsıfatı (participium futurum) olan ***-ası*** ve son haddine dek (dativus) 'çıldırıncaya kadar'. ※ ***Bir kadını çıldırasıya beğenmesi için onunla tanışması ve konuşması lâzım gelmiyor, uzaktan görmesi kâfi geliyordu.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 295).

⊡ EOsm. gelecek zaman partisipi (participium futuri) ***–(y)ası***'nin yerini BSTTk.nde ***–(y)acak*** vs. eki almıştır (EOsm. ***Ṣalṭıḫ gėrü gelesi degüldür*** (Ṣaltuḳ–nāme v. 575a = BSTTk. 'Saltuk geri gelmeyecek'). J. Deny 1921 s. 500 ***–(y)ası***'nın etimolojisi için şunu öneriyor: < EOsm.da kullanılmayan ETk., Çağ. ***–gu*** partisipi + benzetme–küçültme eki ***–sı*** (b. ***açgı*** ⊡, ***ayruksı*** / ***ayrıksı*** ⊡). ***–(y) ası*** partisipine bugün sadece bazı kalıplaşmış şekillerde, özellikle beddualarda rastlanır: ***geberesi çocuk, kör olası herif,*** vs. Bu

arada isim hâline gelmiş olanlar da vardır: ***geyesi*** / ***geysi*** / ***giysi, veresi***, vs. Dativus hâli ile genişletilmiş şekli gerundium limitativum (sınırlayıcı zarf fiil) anlamınadadır, yâni ***çıldırasıya*** = 'çıldırıncaya kadar' (T. Banguoğlu 1974 s. 435–436). Bu sonuncuya A–B ve C–E ciltlerinde şu örnekler var: ***çıldırasıya, deşilesice*** (isim), ***doyasıya*** (b. ***doy-***).

çıldır çıldır 'ışıyan, ışıklı (göz hakkında)' DS 1172 < ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) tabirlerden ve çıldıra– fiilinden önce predicate intensifier (yüklem yoğunlaştırma), b. ***apal apal*** ⊡. ※ ***Altı yaşında bir kız koşarak babasının göğsüne sokuldu, karışık saçlarının arasından çıldır çıldır gözleriyle baktı.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 104).

AD. **çıldırık** 'çıldırmış, deli olmuş' ***çıldır-*** + fiilden ***–mış*** ekli fiilsıfatı (participium) manasında sıfat yapan ***–ik*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***"A, a, a, a!" diye birer çığlık attı karılar. "Çıldırık mısın sen giii? Heç insan evinin üstüne gelmiş komşuyu koğar mı giii?"*** (F. Baykurt 1971t s. 66).

AD. **çılgı** 'biçim; terbiye; akıl' DS 1173 < belki ***çal–*** 'bir şeyin üzerine bir şeyi sürmek' DS 1060 fiilinden ***çalgıla–*** 'tohumun toprağa karışması için toprak üzerinde bir dal parçası dolaştırmak' DS 1051 fikriyle alakalı bir tabir. Fiilden nomen abstractum (soyut isim) yapan ***–gı*** eki için b. ***açgı*** ⊡. ***çılgısız*** 'akılsız, terbiyesiz' DS 1173: ※ ***Bana bak, çılgısızlığın âlemi yok!*** (Feridun Osman 1936 s. 73).

çılgın 'deli' < **çıl–* 'delirmek' + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***-gın*** eki, b. ***akkın*** ⊡. Bu ***çıl–*** belki ***çal–*** fiilinin varyantıdır. Krş. ***çıldır–*** 'aşırı derecede hevesli, çok düşkün': ※ ***Etem avın çılgınıdır.*** (S.M. Alus 1944 s. 150).

çılkafa, b. ***cılkava***.

çılkava, b. ***cılkava***.

çılk, b. ***çık***.

AD. **çılkın–** ?? < ?? ※ ***Derken evlerden evlere horoz çılkınmaları başladı. En uzun öteni, Şerfallnln baharda gorklattığı genç, akçıl ibik horozuydu.*** (Tarık Dursun K. 1966 s. 52).

çılpak/çılpah, b. ***cılbak***.

AD. **çılpık I** 'yırtılan kumaşın kenarındaki iplik uçları' DS 1175 < ***çırp–*** I + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–ik*** eki.

AD. **çılpık** II, b. ***cılpık***.

çılpık III, b. ***çırpık***.

AD. **çılpıklı** 'yıpranmış, yamalı' < ***çılpık*** + isimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki, b. ***adamakıllı*** ⊡². ※ ***Meretleri başka hayrınız yok a, hiç olmazsa partiye faydanız olsun da şu çılpıklı esvaplarınız yenilensin, pırtı ucuzlayınca!*** (M. Makal 1952 s. 90).

çıma/cıma/çima (gemici tabirlerinden) 'halat ucu' < İt. ***cima*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 199. ※ ***Yapımı biten Akpelit'in iskelesinin babasına ilk çimayı atan Çapar Yusuf'un Selâmet'i olmuştu.*** (R. Ilgaz 1981 s. 180). ***cımacı*** 'vapur iskelesinde çıma uzatan veya tutan işçi': ※ ***Halat atma, sarma, vapurun çekilmesiyle halatların gıcırdaması. Cımacıların iskele uzatması, iki iskele bitiştirme.*** (G. Dino 1991 s. 82).

çımak, b. ***çemak***.

EOsm. **çımara/çumara** 'külhancı, külhan işçisi' TS 697 < Ar. ***camrī*** 'boutefeu' [***camr*** 'kömür'] R. Dozy 1927 I, 213.

çımariva, b. ***çamariva***.

AD. **çımgış-/çımkış-/çimçiş-/(çımçış- ?)** 'ürpermek' DS 1176, 1177–78, TS 898, 922 < ?? ※ ***Tir tir titriyordu. Her bir yanı ateşe kesmişti. Bedeninde çımgışmalar oluyordu.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 71). 'uyuşmak': ※ ***Üstünde yorgan yoktu. Çımkışıp kalmıştı. "Gazuk gibiyim", dedi kendi kendine.*** (F. Baykurt 1959y s. 123).

AD. **çımkı/çıpkı** 'ince, uzun değnek' DS 1177 < ?? ※ ***Gücüm yetmez ki iki çıpkı sarıp, kolundan çekiverim.*** (Orhan Kemal 1954b s. 104).

AD. **çımkır-** 'fışkırmak' DS 1177, TS 897–898 < ses taklidi kelimelerden ***-kır-*** genişlemesiyle yapılan fiillerden, b. ***afgur-*** ⊡. 'fışkırtmak': ※ ***Maşrabalarla birbirlerine su çımkırtıp duran çocukların da yenleri, paçaları ıslaktı.*** (M. Makal 1954 s. 42).

AD. **çımkırık** 'sıvının fışkırması' DS 1177 < ***çımkır-*** 'ishal olmak' DS 1177 + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-ik*** eki (b. ***alık*** II ⊡). ※ ***Bu çımkırıklı mahlûku paket yapıp da posta ile gönderemem ya!*** (F. Erdinç 1955 s. 50).

çımkış-, b. ***çımgış-***.

çımne-, b. ***çımle-***.

EOsm. **çın/çin** 'doğru, hakiki, gerçek' TS 922 < ETk. ***çın*** a.m. Clauson 1972 s. 424. Tk.deki velar (arka damaksıl) ile palatal (öndamaksıl) ünlüler arasındaki fark ve istisnaî durumlar için b. ***ayıt-*** ⊡. ※ ***Ne bilsün, çın sandı, daşına muvāfıḳ için sandı.*** (Ferec 855/1451 v. 14a). ***çin sabah/çın seher*** 'sabah erken, sabahın alacakaranlığı' (yâni "hakiki" — fecr-i kâzib olmayan — sabah) Meninski 1680 I, 1699: ※ ***Taḥḳīḳ aldı anları çin ṣabāḥ bir ʿaẕāb ki āḫıret ʿaẕābına ulaşur.*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 57). ※ ***Cāme-ḫābumda görüb çın seḥer ol māh-veşi | Öyle ṣandum ki inüb ḳoynuma girdi güneşi.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 125).

AD. **çınak/çınah** I 'yırtıcı kuş pençesi' DS 1179, R. Dankoff 1991 s. 27 < yayılış için b. M. Räsänen 1969 s. 108 (***çınacaḳ***), ***cırnak*** ve dolayısıyla ETk. ***tırnaḳ*** ile yakın alakası muhakkaktır. Krş. ***cırnak, ciynak/caynak***.

AD. **çınak/çınah** II 'yağmurdan sonra açan hava' DS 1179 < ET * ***çın aḳ*** (b. Clauson 1972 s. 424), krş. ***çın akşam, çın sabah*** (?). ※ ***Padişah lalesini alir, seyhatlığa gidir. Çınahda bahir ki bir dağın böğründe bir altın parlir.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 361).

AD. **çınakla-/çınnahla-** 'cırmalamak' DS 1179 < ***çınak/çınah*** I. ※ ***E ġozel hanım efendi ne-ġorub batir? Saçıni pörçegini yolub bağrıni boġazıni çınahlayub duryor mi?*** (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 166).

çınar b.m. (malum ağaç) < Fa. ***çanār*** a.m. ※ ***Vâsi bahçeler arasında bir katlı eski, fakat güzel ve muntazam bir köşktü. Yanında asırlar görmüş muazzam bir çınar ağacı vardı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 209).

AD. **çınayaz** 'açık, mehtaplı, çok soğuk hava' DS 1179 < ***çin*** II ve ***ayaz***.

çıncık, b. ***cıcık*** I.

çıncırık, b. ***cındırık***.

çın çın çınlat- '(ortalığı) gürültü ile doldurmak' < ses taklidi tabirlerden. Ayrıca causativum (ettirgenlik) genişlemesi ***-t-*** için b. ***acıt-*** ⊡. ※ ***Daha gözüm kızarsa ben de bir maskara alayı yapıp Kalitaryanın içini dışını çın çın çınlatacağım.*** (S.M. Alus 1944 s. 170).

çınçık, b. ***cıcık*** I.

çındırık, b. ***cındırık***.

çındik, b. **çindik**.

çıngar, b. ***cıngar***.

çıngıl, b. ***cıngıl***.

çıngırak b.m. (küçük çan) < ETk. ***çıŋraḳ < çıŋra-*** '(çıngırak gibi) çıŋır çıŋır sesini çıkarmak' Clauson 1972 s. 426. ※ ***Son tekeyi satarken çıngırağı boğazından çıkarıp cebime attım. Ne yapayım a evlât, çıngırak sesine alışmıştım.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 40). Krş. ***çıŋrağu.***

çıngır çıngır 'kaynana zırıltısı gibi ses çıkararak' < ses taklidi tabirlerden, b. ETk. ***çıŋır çıŋır***, Clauson 1972 s. 426. ※ ***Şuna bakın, çıngır çıŋgır bağırıyor.*** (Musahipzade Celal 1936ba s. 22).

çıngır mıngır 'at arabalarının giderken çıkardıkları devamlı ses' ses taklidi tabirlerden. İkinci kelimede labialisaton var, labialisation'lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abldik gubldik*** ⊡². ※ ***Arabalar çıngır mıngır, nakışlı, işlemeli, yaylı arabalar.*** (Orhan Kemal 1949b s. 13).

çıngırtı 'tıngırdamak, şıkırdamak' < ses taklidi kelimelerden, b. ***anırtı*** ⊡. ※ ***Onları çevreleyen çalılıklarda keçiler, koyunlar tintin çıngırtılar gezdirirlerdi Pltes, Müskebl, Akçalan, ve Gümüşlü gibi Bodrum köylerinin adları denizcilerin iç kulaklarında tatlı bir türkü gibi çınlıyordu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 9).

AD. **çınkı/çingi** 'kıvılcım' DS 1177, 1180–81, TS 899 < ?? : ※ ***Ḳaptan Yani gözlerinden zınpara taşı ṭarzı cınḳı ṣıçratıyor.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 196). ※ ***Gözlerini bir noktaya, bir çingiye dikip düşünüyordu.*** (Fakir Baykurt 1961ı s. 58).

çınnaḫla-, b. ***çınakla-***.

EOsm. **çıŋra-** 'çınlamak, çıngırdamak, şıngırdamak' TS 901–902. < ETk. ***çıŋra-*** a.m. Clauson 1972 s. 426.

EOsm. **çıŋrağu** 'çıngırak' TS 900–901 < ***çıŋra-*** + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***-ġu*** eki, krş. ***kaşağı, sargı, yaygı***.

EOsm. **çıŋrat-** 'çınlatmak, şıngırdatmak' TS 902–903 < ***çıŋra-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, (b. ***acıt-*** ⊡). ※ ***Adını çıŋratdılar ėdüb ceres feryādını, | Ẕātī'yi murġ-ı belā ṣaydında şeh-bāz ėtdiler.*** (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 156).

EOsm. **çıŋşaş-** yahut **ciŋşeş-** (?) '(toplu olarak) şangırdamak' < ETk. ***çaḫşa(ş)-*** Clauson 1972 s. 412 fiilini teşekkül ve mana bakımından andırıyor, b. bir de ***çaḫşat-*** ve ***çığşaş-.*** Cooperativum (ortaklaşalık) manası veren ***-(ı)ş-*** için b. ***ağlaş-*** ⊡. ※ ***Hem zırhlar hem çoḳallar çıŋşaşur/ çiŋşeşür.*** (Enverī 1928–29 [869/ 1464] s. 100 ve 106).

çıpa, b. ***çipa*** I.

çıpa, b. ***çipo***.

çıpar, b. ***çipar***.

(Çocuk dili) **çıpçıpla–** 'yıkanmak, yüzmek' < ***çıpı çıpı.*** Ses taklidi isimden fiil yapan ***–la–*** genişlemesi için b. ***ağla–*** ⊡. ※ ***Kara Mustafa Paşa, kentin kapısına dayanıldığında, eh artık gerisini nasıl olsa askerlerim halleder Allahın izniyle, deyüp, Baden kaplıcalarının şifalı sularında çıp çıplamaya gidesi.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 71).

(Çocuk dili) **çıpı çıpı/çıpıl çıpıl** 'yıkanmayı, su ile oynamayı anlatır' < ses taklidi tabirlerden. Krş. ***cıbıl*** II, ***cıbız, cıp et–***. ※ ***Yanaşmış oturaklı duran yüklü motorların kenarlarına Boğazın dalgacıkları çıpı çıpılarla tırmanıyordu.*** (Y. Ahıskalı 1944k s. 63). ※ ***Doğumun yedinci günü küçük Engini kırkladılar: altın bir yüzüğün kırkbir kere içine sokulup çıkarıldığı bir leğen suda çıpıl çıpıl yıkadılar.*** (Reşat Enis 1945 s. 106).

AD. **çıpıldak/çıpıldık** 'tepeden tırnağa vıcık vıcık' A. Püsküllüoğlu 1974 s. 27 ***< çıpıl çıpıl*** ses taklidi kelimesine dayanan ***çıpılda–*** fiili + fiilden sıfat yapan ***–(ı)k*** eki, b. ***açık*** I ⊡. ※ ***Yorulmuş, cıpıldık tere batmıştı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 206).

çıpkı, b. ***çımkı***.

AD. **çıpla–** 'çıplak duruma gelmek, çıplak kalmak' < ****çıb/çıp*** + isim/sıfattan fiil yapan ***–la–*** genişlemesi b. ***afalla–*** ⊡, krş. ***cıbıl*** I. ※ ***Odanın içi soğuk değildi ama tüyleri kalkınmıştı. Elleriyle çıplamış omuzlarını kapattı.*** (Tarık Dursun K. 1966 s. 38). AD. ***çıplan–*** 'örtülerinden sıyrılmak' < ***çıpla–*** fiilinin mediale–reflexivum (orta–dönüşken) hâli (b. ***acın–*** II ⊡), fakat mana farkı olmadan. ※ ***Buralarda kışlayan kuşlar, her gün biraz daha çıplanan dallarda, tüylerini kabartarak üşümemeğe çalışıyorlardı.*** (E.E. Talu 1935 s. 40). Bu maddede geçen iki varyant arasındaki mana aynılığı için b. ***afalla–/afallaş–*** (***afal*** maddesinde) ⊡.

çıplacık 'çıplak' < ***çıplak*** + ***–cık*** küçültme eki (ondan evvel /***k***/'nın düşmesi normaldir, krş. ***eşek→eşecik, küçük→küçücük***). Küçültme eki ***–cık*** için b. ***acıcık*** ⊡. ※ ***İşte, bastığı yerde iki parke taşını birden örten ayakları çıplacık.*** (F. Erdinç 1955 s. 135).

çıplak b.m. (giysisiz, örtüsüz) < ***çıpla–*** + fiilden sıfat yapan ***–k*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***Yoldaşlarum oşbu ḥavżda gizlenüb dururlar. Beni çıplaḳ eyleŋ, futa dutunayım, gireyim, buları çıḳarayım.*** (Ferec 855/1451 v. 243b). 'lüferin veya sazan balığının pulsuz cinsi' DS 1181: ※ ***Aralarında acaip, ismini duymadığım balıklar da var: zifoz, çıplak, iskalatarya...*** (K. Bilbaşar 1961 s. 59). ***çıplak ayak*** (zarf) 'yalın ayak': ※ ***Şermin, çıplak ayak yürüdü, bahçe kapısını açtı.*** (T. Uyar 1982d s. 165).

AD. **çıplat–** 'soymak, çıplak hâle getirmek' DS 1184 < ***çıpla–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, (b. ***acıt–*** ⊡). ※ ***Çocuğu gönderirim yanına, çıpladırsın çocuğu, sararsın ipeliyi her yanına, giydidirsin elbisesini üstünden. Getirir bana.*** (Y. Kemal 1971bd s. 75).

çıpra, b. ***çipuri***.

AD. **çır–**, b. ***cır–***.

çıra 'reçineli ağaçların kolay yanan kabuk altı bölümü' ***< çirağ*** 'lamba'. Bugün mangal veya sobada ateş yakmak için kullanılan bu odun parçaları

eski zamanlarda aydınlatma vasıtası olarak da kullanılırdı; onlara 'lamba' denmesi ondandır. Köylerde kandile, küçük lambaya hâlâ ***çıra*** denir. ※ ***"Şu çırayı yak!" Kadın baş ucundaki bezir kandilini yaktığı zaman alnının hizasında bir namlunun soğuk demirini buldu.*** (T. Evren 1943 s. 40). ※ ***Azacuḳ çırā bir ḍul 'avrat yaḳar.*** (Ferheng–nāme–i Sa'dī 1340/42 s. 8 no. 99).

Osm. **çırağ** 'bir hükümet kalemine maaşla tayin olunmuş birisi' < Fa. ***çirāġ*** 'yardımcı, yamak'.

çırak 'bir zenaat ustası yanında çalışan ("çırak duran"), zanaatını öğrenen ve ilerde usta çıkmak ümidinde olan birisi' < ***çırağ.*** ※ ***Gönder şişeleri çıraklan!*** (R. Ilgaz 1962n s. 66). ***çırak çıkar–*** 'çalışanın hizmetine son vermek, emekliliğe çıkarmak': ※ ***Nihayet pantalonumu çırak çıkardım.*** (E.N. Gökşen 1949 s. 34). AD. ***çırak et–*** 'kocaya vermek, evlendirmek': ※ ***On iki yaşında gızın birni çıraḳ ettiler.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 112).

çırak, b. ***çirâğ***.

AD. **çırakpa/çırakma/çırakman** 'lamba konulan yer, mum dikilen yer' DS 1186, TS 905 < Fa. ***çlrāġ–pā*** a,m, [***çirāġ*** 'lamba, mum' ve ***pā*** 'ayak'] A. Tietze 1969 no. 37. ※ ***Hacca ocağın ṣol tarafında çıraḳma üstünde duran ṭopraḳ bezir çırāġını yaḳub...*** (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 145).

çıramoz (balıkçılık terimlerinden) 'balıkları çekmek için gece bir ızgara üstünde yakılan ateş' < ***çıra + yakamoz*** kelimesinin son hecesi. Bu birleşik kelimede var olan crasis (kaynaşma) durumu için b. ***acabola/ acabula*** ⊡.

AD. **çırban/cılban** 'sulama suyunu ve su yollarını idare eden memur' < Erm. ***çrban*** a.m. [***çur*** 'su' + Fa. ***–bān*** 'idare eden', b. ***arvan*** ⊡] R. Dankoff 1995 no. 646. ***/r/ > /l/*** değişimi için b. ***amelikan*** ⊡.

AD. **çır çıḫın** 'torbalar' < ***çıkın*** + reduplication (ikileme) + ***/r/*** tezat ünsüzü, b. ***cer cehiz*** ⊡ ve A. Tietze 1966. ※ ***Gadın gahir, selesini sepetini, çırını çıḫınını toplir, gapıdan dışârı çıhır.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 410).

çırçıl (gemici dili) 'fıçıları ufkî olarak kaldırmak için çift kancalı bir cins sapan' L. Gürçay 1943 s. 110 < İt. (Venedik diyal.) ***sercélo*** 'çember' Kahane–Tietze 1958 no. 596. ***/s/→/ş/→/ç/*** için b. ***çekeleve*** ⊡.

çırçıplak 'tamamen çıplak' < ***çıplak*** + reduplication (ikileme) + ***/r/*** tezat ünsüzü, b. ***apak*** ⊡. ※ ***Cır–çılbaḫ, yalın–ayaḫ, baş–açıḫ guşun pėşine düşdü.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 18).

çırçır I 'pamuğu çekirdeğinden ayıran makine' < ses taklidi kelimelerden mi? yoksa Fr. ? ※ ***Kooperatif adına bir çırçır değirmeni kurmuşlar.*** (K. Bilbaşar 1953 s. 34). ***çırçır fabrikası*** 'çiğidi pamuktan ayıran çark': ※ ***Ama artık köyde barınamazdım. Kasabada bir çırçır fabrikası açılmış.*** (A. Ümit 1996 s. 212).

çırçır II, b. ***carcar*** II.

çır çır çırpın– 'ümitsizce gayret sarfetmek' < fiilden önce predicate intensifier (yüklem yoğunlaştırma) b. ***apal apal*** ⊡. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※ ***İstasyonda beklenmedik bir kalabalıkla karşılaştılar. Kemal Nevin'i bırakıp bilet almaya koştu. Sonra tren geldi. Kapıları gürültüyle açıldı. Kalabalık dalgalandı.***

Nevin, Kemal'i göreceğim diye çır çır çırpındı; göremedi. (Tarık Dursun K. 1967 s. 45).

AD. **çırgıt/çırkıt/çırkıdı** 'bir cins çekirge' DS 1187, TS 906 < ses taklidi kelimelerden, krş. Lat. ***cicada*** a.m.

AD. **çırğış–** 'çağrışmak' < ***çığrış–***, /***ğr***/→/***rğ***/ metatezi ile, b. ***albız*** ⊡. ※ ***Haman cücükler çırğışiy ki "Yėme! O bizim canımızı ġurtardı."*** (A. Caferoğlu 1945 s. 129).

çırık, b. ***cırık*** I.

AD. **çırıl** 'çırılçıplak' (?) Başka kaynaklarda bulunamadı. ※ ***Giriyor ki, "zer zefil" bir oda. Ot yok ocak yok. "Çırıl".*** (M. Seyda 1962z s. 12).

çırılçıplak 'tamamen çıplak' < ***çırçıplak***, genişlemiş ön takı ile, b. ***besebelli*** ⊡. ※ ***Bakır dağında hiç ot bitmiyordu. Dağ, yıl on iki ay çırılçıplak tüten bir kızıllıktı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 365). 'hiçbir şeye malik olmayan, eli boş': ※ ***Ne yapsın fıkaralar, kocaya elleri boş mu gitsinler, çırılçıplak?*** (Yaşar Kemal 1965 s. 252).

AD. **çırk/çirk** 'hayır, yok' < dil çıklatışı; krş. ***cık/cik***. ※ ***Çırk, diye ret ve menfi cevabı verdi, çırk! Sizin yaptığınız düpedüz ihtikâr.*** (B.S. Kunt 1933 s. 55).

AD. **çırk–** I 'çamaşırı taş üstünde döverek yıkamak' DS DS 1187 < ***çırp–*** fiilinin varyantı.

AD. **çırk–** II 'sarsmak, silkelemek' DS 1187 < ***çırp–*** fiilinin varyantı. ※ ***Omuzlarından tutup çırktı kızın! Havana: "Catlattın bei gıı, ne susuyorsun?"*** (F. Baykurt 1971t s. 63). ※ ***Yorgun olunmaz mı heç? Hayvan çırkar adamı.*** (F. Baykurt 1961o s. 190).

çırkıdı, b. ***çırgıt***.

çırkıt, b. ***çırgıt***.

EOsm. **çırlak çıplak** 'çırılçıplak' TS 907 < ***çırçıplak*** tabirinin kafiyeli varyantı. ※ ***Gendüler bir çırlaḳ çıplaḳ ʿArab ḳavmı ile eḥyānen savaş ėtmegin delīr u dilāverüz dėrler.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 135).

⊡ Başı ve sonu aynı olan iki kısım ya da iki kelimeden müteşekkil terkiplerden A–B ve C–E ciltlerinde birkaç numune var: ***çırlak çıplak, çoluk çocuk, delik deşik.*** İlk ikisinde mana ikinci kelimeden kaynaklanıyor. Daima possessivum (iyelik, mülkiyet) ekiyle kullanılan ***boy bos*** vs. (b. ***bos / pos*** ⊡) da bu gruba katılabilir, şu var ki bunların manaları ilk kelimeden kaynaklanır.

çırnak, b. ***cırnak***.

çırnık I, b. ***çernik***.

(Argo) **çırnık II** 'değersiz, kıymetsiz; çirkin, sakil' F. Devellioğlu 1959 s. 77 < başka kaynaklarda bulamadığımız kelime görünüşe göre Ahmed Vefik Paşa'nın piyeslerini yeni harflere çevirenler tarafından bazen ***çırık*** (b. ***ceriḳ/çeriḳ***) bazen da ***çırnık*** diye okunan kelimeye dayanıyor; kelimenin kullanılışı çok küçük bir para birimi ('mangır') fikrini veriyor. Acaba aslı ***zırnık*** mıdır? ※ ***Dokuz para, bir akça, beş pul, daha bir çırnık fazla yok. Geliyor mu işinize? ... Haydi, iki çırnık daha. Etme be yahu, iki çırnık dediğin birer kadeh rakı parası!*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933ka s. 53–54).

AD. **çırona** 'baykuş'/***çirona*** 'çulluk' DS 1188, 1236 < Yun. (Karadeniz diyal.) ***τζιρονα*** (tziróna) 'bir çeşit kuş' A.A. Papadopoulos 1961 II, 387 (Yun. kelimenin aslı belli değildir).

EOsm. **çırp–** I '(kılıçla) kesmek' TS 908 < ***çarp–*** I fiilinin varyantı.

çırp– II '(halıyı) silkelemek' < ***çarp–*** I fiilinin varyantı. ※ ***Ellerindeki ekmek kırıntılarını, unları çırparak dışarıya çıktı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 130). 'yiyecek bir şeyi çatalla hızlı hızlı vurarak köpürtmek': ※※ '(ellerini) birbirine vurmak, alkış tutmak': ※ ***Salondakiler ellerini hep birlikte ağır, durgun bir tempoyla çırptılar.*** (A. Özakın 1982 s. 117).

(Argo) ***çırp–*** III 'çalmak, hırsızlık etmek' < ***çarp–*** II fiilinin varyantı.

AD. **çırp– IV** 'boyalı çırpı ipiyle çizgi çekmek' Meninski 1680 I, 1597 < ***çarp–*** I fiilinin varyantı. 'elden geçirmek, düzeltmek; (evi) silmek süpürmek, badana yapmak; (çamaşır) yıkamak; (çabucak) bitirivermek, tüketmek': ※ ***Lâf değil, 27 beygir kuvvetinde; saatte 70 kilometreyi çırpıveriyor.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. mayıs 1941).

AD. **çırpak** 'çok ince değnek' DS 1188) < ***çırp–*** II + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–ak*** eki, b. ***apuldak*** ⊡. ※ ***Katıra bir çırpak vuruyorlar. Hâlâ dağdan dağa sürüyüp durur katır Arap kızını.*** (M. Tuğrul 1969 s. 329).

çırpala– '(suyu) püskürtmek' < ***çırp–*** + fiilden küçültme ve tekrarlama fiili yapan ***–ala–*** genişlemesi, b. ***avkala–*** ⊡. ※ ***Hemen ırmakta avuçlarına doldurduğu su ile yüzünü hızlı hızlı çırpalar ve kendini fabrikanın içine dar atardı.*** (Kenan Hulûsi 1938 s. 124).

çırpı I 'dal kırpıntısı' (ekseriya ***çalı çırpı*** terkibinde) < ***çırp–*** II + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–ı*** eki, b. ***alu–satu*** ⊡. AD. 'yün atmak için kullanılan araç' DS 1189. ***çırpı bacaklı*** 'çok zayıf bacakları olan': ※ ***Çırpı bacaklı incecik kız çocugu...*** (O. Baydar 1998 s. 118).

çırpı II, yalnız ***bir çırpıda*** 'ara vermeden; bir lahzada' terkibinde < ***çırp–*** (hangi manada?) + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–ı*** eki, ***alu–satu*** ⊡. ※ ***Salih bütün bu sözleri bir çırpıda ustaya söyledi.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 196). ※ ***Bizim gözlerimizin bir çırpıda göreceği çirkinlikleri o hiç fark edemiyordu.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 26). 'gerilmiş boyalı iple düzgün çizgi çekme usulü'. Osm. 'dokunmuş bezleri beyazlatma ameliyesi'. ***çırpıcı*** 'bez beyazlatıcısı' Meninski 1680 I, 1598, TS 907.

AD. **çırpık/çılpık** 'kumaş parçası, kırpıntı, paçavra' DS 1175, 1189 < ***çırp–*** I + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***-ık*** eki (/***r***/ ve /***l***/'nin karşılıklı yer değiştirmeleri fonetik bakımdan olağandır, b. ***amelikan*** ⊡), krş. ***çentik, kesik. çılpığını çıkar–*** 'yıpratmak': ※ ***Osman ağa kalktı. Duvarda taka gibi bir yerden, yıllardır çılpığı çıkarılmış Mevlüt kitabını indirdi.*** (M. Makal 1957k s. 39).

çırpın– 'elle ayaklarla debelenmek' < ***çırp–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli, ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※ ***Şöyle soluğumu keserek bir kuş yuvasına yaklaşır gibi usullacık elimi uzatsam, avucumda. Yakalandım diye çırpınıyor o zaman.*** (F. Erdinç 1961 s. 145). 'bir şeye çok çaba göstermek, ümitsizce mücadele etmek': ※ ***"Etme hoca" dediler, müslüman adamsın, bu kadar çırpınmak Allaha isyan olur."*** (F. Erdinç 1961 s. 133).

çırpış– 'saçılmak, dökülmek, her tarafa sıçramak' < ***çırp–*** fiilinin ortaklık (cooperativum) hâli. ※ ***Yaşlı olanı, öfkeyle fırlattı elindeki kafayı. Taneler çırpıştı.*** (M. Başaran 1992 s. 66).

çırpıştır– 'bir işi çarçabuk, özensiz ve üstünkörü yapmak' < ***çırp–*** + fiil köküne iki morfemden (bir anlama ya da bir gramer işlevine sahip en küçük dil birimi) ibaret olan ve intensivum (pekiştirme) manasını gösteren ***-(ı) ştır–*** genişlemesi, b. ***anlaştır–*** II ⊡. 'acele not etmek, yüzüne su fışkırarak uykusunu açtırmak': ※ ***Birden aşka gelip cebe el daldırdım, kâğıdı kalemi çıkarıp hemen çırpıştırdım***. (S.M. Alus 1944 s. 73). ※ ***Ağzını pası, her yanının hastalık geçirmiş gibi sızlaması sürüyordu, ama kafasını daha dinç duyuyordu. Yüzünü çırpıştırdıktan sonra pijamasını çıkarıp giyinmeye başladı.*** (Kemal Bekir 1961 s. 39).

çırpma 'güreş ıstılahlarından' < ***çırp–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) manasında isim yapan ***–ma*** eki, b. ***budama*** ⊡. ※ ***Çırpma yahut budama, bir yerimizi tutmak için rakibin uzattığı eli ellerimizle kesmek, yâni tutmasına mâni olmaktır.*** (M.H. Biç 1944 s. 25).

AD. **çırt–** 'ince ince doğramak; kan almak için ustura ile vücudu kesmek; küçük delikler açmak' DS 1191 < ***çırp–*** I ve **II**.

AD. **çırt–/cırt–** 'osurmak; övünmek, böbürlenmek' DS 940 < krş. ***cart/cart curt, carta***, ve ***cırtavi***. Aslı bir ses taklidi kelime olursa, genişleme olmadan bir fiil kökü olması kaideye aykırıdır. ※ ***Bir kavara cırttı.*** (Meninski 1680 I, 1598).

çırtan, b. ***çortan***.

çırtavi** 'övünen biri' Meninski 1680 I, 1598 < ***cart/cart curt veya ***cırt–*** + bir şahsı tavsif eden bazı Ar. sıfatlarda (ms. ***lenfavi***) görülen ***–avi*** hecelerinden ibaret alay sözü. Başka kaynaklarda bulunamadı.

çırtıboğa 'ötleğen kuşu' TS 908 < ?? Belki yabancı bir dilden alınma.

çırtım, b. ***cırkım***.

çırton, b. ***çortan***.

AD. **çırya** 'elma armut kurusu' < Yun. (diyal.) ***τζιρια*** (tsirya) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 520. Yun.dan gelen ***–ya*** eki için b. ***ablatya*** ⊡.

çıt I 'hafif kırılma sesi' < ses taklidi kelimelerden, b. ***çat*** ⊡[1]※ ***Ha şöyle, karşımda hanım hanım oturup çıtınız çıkmadan konferansımı dinleyin emi?*** (İsmail Galip 1932ed s. 4). 'en hafif bir ses': ※ ***Sinemaları, tiyatroları gezerlerken Nabiye hanımın çıtı çıkmaz da ancak dönerlerken ablalık taslayacağı tutar ...*** (M. Seyda 1966 s. 47). ***çıtçıtlar*** 'hafif dalga sesleri': ※ ***Şu yeşil deniz, ufak çıtçıtlarla açılmıştır Enis beyin önünde.*** (T. Uyar 1980 s. 96). ***çıt et–*** 'ses çıkarmak': ※ ***Çoluğuna çocuğuna derin bir sükün, süküt tenbîhinde bulundu. Kimse çıt ėtmiyordu.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 39).

AD. **çıt** II DS 1191, **cıtı** (?) 'çalı çırpı' < ***çıt–*** I. ※ ***Tahrirat kâtibi ahıra giden yolun çıtıları üzerinde yumurta yapmak için döğünmeğe başlıyan çil tavuğunu ana avrat söverek folluğa soktuktan sonra...*** (Kenan Hulûsi 1938 s. 105).

çıta 'uzun ve ensiz ince tahta' < ***cıda/cida*** ? ※ ***Bir yanda levhaları çıtaya geçiriyorlar. Sonra bir sopaya, kadrona takıyorlar. Hazır.*** (F. Erdinç 1973 s. 27). ***çıta gibi*** 'sırık gibi (kadın)' (Fr. ***grande perche*** a.m.

den calque, calque (ödünçleme çeviri) için b. ***ab*** **I/*āv*** ⊡³): ※ ***Atik, çıta gibi kadınlar, üçü de ama, bir an dengelerini yitiriyorlar, sandalın sağlı sollu bordalarına sarılıyorlar, düşmemek için.*** (N. Cumalı 1970 s. 209).

AD. **çıtak** 'köylü, kaba adam, yontulmamış herif' DS 1192 < ?? ※ ***Belā ḳażā çoḳdur. Dükelinden yavuzı oldur ki köyden çıtaḳlar gelür, bizi yėre bıraġub üstümüzden gėçerlerdür.*** (Ferec 855/1451 v. 25a). ※ ***Ṭāyife–i Eflāk, ki kāfirüŋ çıtağıdur, yağı ve 'āḳ olub, derbendi bağlamışdur; ḳuş uçurmazlar.*** (Tursun Bey 1977 [1490–95 arası] s. 136).

çıtçıt 'bir cins düğme, fermejüp' < ses taklidi kelimelerden. ※ ***Mutallip, şu göğsümün çıtçıtlarını ilikleyiver!*** (F. Erdinç 1948iç s. 58).

çıtari I 'bir cins balık, sarpa salpa' < Yun. ***κιθαρι*** (kiṯári) a.m. D.J. Georgacas 1978t s. 128.

Osm. **çıtari** II/**çitari** 'bir çeşit ağır kumaş' DS 1241 < M.Z. Pakalın 1946 I, 379'a göre Fa. ***se*** 'üç' ve ***tār*** 'iplik'. ※ ***Bu ḳoyu mor iplik çitārī yüzlü, ḳırmızı astārlı minder ve yaṣdıḳlar mürür–u zamān ile ḳaryeniŋ erāżīsl ḳadar 'ārıżalar peydā ėtmiş idi.*** (Ebūbekir Ḥāzım 1326y s. 141).

EOsm. **çıtılgu** 'birbirine girmiş ağaçlık, çalılık, orman' TS 908–909, AD. **çıtılgı / çıdılgı / çıdırgı** 'çalı çırpı; söğüt ve kavak ağaçlarının ince dalları; su içinde, dal ve molozlardan meydana gelmiş duvar, mania' DS 119; 1158, 1193 < ***çatıl–*** fiilinin varyantı olan ****çıtıı–*** + fiilden isim yapan ***–ġu/–gı*** eki (b. ***açgı*** ⊡); ilk heceler dalların kırılırken çıkardıkları sesleri taklid edebilir (çıtır çıtır). ※ ***Hüseyin ile Elif herbiyana dağılıp taş ve çıdırgı toplamaya başladılar.*** (N. Eruz 1969 s. 42). Sıfat olarak 'sık' DS 1193: ※ ***Dāylre–i ḳal'a bīşelü ve aġaclu çıtılġu yėrdür.*** (Tursun Bey 1977 [1490–95 arası] s. 111).

çıtıpıtı/çıtırpıtır 'ufak tefek ve sevimli' < ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) tabirlerden, belki yürüyüşün ses taklidi; kafiyeli ikinci kelimede labialisation (dudaksıllaşma) var. Labialisation'lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abidlk gubidik*** ⊡². ※ ***"Orada, havaya asılmış, ne konuşuyorsunuz çıtıpıtılar?" İki kadın güldüler "çıtıpıtı" sözcüğüne.*** (Peride Celal 1978 s. 10). ※ ***Kırıta kırıta, bir koliyle eteklerini kavramış, ötekini sallıya sallıya geliyor ... Ufak tefek, çıtır pıtır bir taze.*** (S.M. Alus 1944 s. 25). Krş. ***çıtırpıtır***.

çıtır çıtır '(yanan odun gibi) tekrar tekrar sesler çıkararak' < ses taklidi tabirlerden, ***çatır çatır***'ın daha hafifi, krş. ***çat*** ⊡¹. ※ ***Salonun ortasında dev bir şömine çıtır çıtır yanıyordu.*** (B. Uzuner 1994 s. 60). ※ ***Lıkır lıkır bir hayli içtikten sonra ağzına iki çığ çiroz sokup çıtır çıtır yedi.*** (S.M. Alus 1944 s. 127). 'utanılacak veya sır olan şeyi açık açık ve teferruatıyla anlatarak': ※ ***Sıkıştırılınca Servinaz da olanı biteni çıtır çıtır söyliyecek.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 29).

çıtırda– 'yanan odun gibi ses çıkarmak' < ***çıtır çıtır*** + ses taklidi kelimelerde /***l***/ veya /***r***/ olan son ünsüzden sonra ***–la–*** yerine ***–da–*** fiil eki, b. ***alda–*** ⊡. Krş. ***gümbürde–, inilde–***. ※ **İçeriden ḳumlarıŋ çıtırdadığı işidildi; bir az ṣoŋra ḳapunıŋ demiri ġıcırdadı.** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 15).

çıtır gülü 'bir gül cinsi' < hangi manada ***çıtır?*** ※ ***Hava sıcaktı, yaprak kıpırdamıyordu. Çıtır gülleri boyunlarını bükmüş öyle duruyordu.*** (Ç. Altan 1978 s. 29).

AD. **çıtırık** 'karışık, birbirine girmiş, dolaşık; seyrek olmayan, sık' DS 1194–95 < ***çıtır-*** (DS 1195 bu fiili yalnız aşık oyunu terminolojisinde gösteriyor) + fiilden sıfat yapan ***-ik*** eki, b. ***açık*** I ⊡. ※ ***Yumurtayı çerçiye verdi, yanar döner eşarplar, çıtırık basmalar, saç tokaları, küpeler getirtti.*** (L. Tekin 1984 s. 23).

çıtırpıtır I 'üstüne basılınca çıtırdayan oyuncak fişek' < ses taklidi kelimelerden. ※ ***Çamların tek dalı oynamıyor, ancak kozalakların, çocukların sokakta patlattıkları çıtırpıtırları çağrıştıran çıtırtılı seslerle açıldıkları işitiliyordu.*** (A. Ağaoğlu 1981y s. 216).

çıtır pıtır/çıtırpıtır II 'çocuk gibi biraz safça ve tatlı tatlı konuşarak' < ses taklidi zarflardan, krş. ***çıtıpıtı/çıtırpıtır*** ve ***çat*** ⊡[1]. ※ ***Ne yapayım, anneciğim, beni bu akşam üç tane genç kız denizde alıkoydular, beni onlar o çıtır pıtır dilleri, o cana yakın tavırları ile, denizin üzerinde saatlarca oyaladılar.*** (O.C. Kaygılı 1938s s. 45).

çıtırpıtır III, b. ***çıtıpıtı***.

çıtırtı 'çıtırdama sesi' < ses taklidi kelimelerden. ※ ***Kabak çekirdeği, tuzlu leblebi, Amerikan fıstığı çıtırtıları yaz gecelerin cır cır böceklerini andırıyordu***. (B. Arpad 1975 s. 34).

çıtkırıldım 'aşırı incelik, dayanıksızlık ve çekingenlik gösteren kimse' < ***çıt*** (kırılma sesi) ve ***kırıldım***. Fiilin geçmiş zaman şeklinin, isim hâline gelmesi için b. ***bastı*** ⊡. Şahsın karakteri ve duruşu bir cümlecik ile gösterilir. Bundaki çıt kelimesi kabak çekirdeğinin dişler arasında açılırken çıkardığı sesi andırır; netekim ※ Hacivat ***"Malûm ya, kızlar biraz çıtkırıldım yürürler,"*** deyince Karagöz ***"Ulan, beni sana kabak çekirdeği diye kim söyledi?"*** cevabını verir (M. Rona 1944g s. 29). ※ ***Sözün doğrusu: erkeğin güzelliği kuvvetli olmasındandır. Çelimsiz, zayıf nahif, çıtkırıldım erkeği de neyneyim?*** (İsmail Galip 1932ydk s. 13). ※ ***Soyumuz ilâhî misyonuna ihanet etti. Köylerden uzaklaştı, sarayı ve salonu icat etti, kadınlaştı, çıtkırıldımlaştı, nanemollalaştı.*** (C. Meriç 1992 s. 222).

çıtla- 'çıt sesini çıkarmak' < ***çıt*** ses taklidi kelime (b. ***çat*** ⊡[1]) + ses taklidi isimden fiil yapan ***-la-*** genişlemesi, b. ***ağla-*** ⊡.

AD. **çıtlak** 'kıvılcım' DS 1196 < ***çıtla-*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat ve dolayısıyla isim yapan ***-k*** eki, b. ***akık*** ⊡.

çıtlamık, b. ***çitlembik***.

çıtlat- I 'bir şeyin çıt sesini çıkarmasına sebep olmak' < ***çıtla-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, (b. ***acıt-*** ⊡). ※ ***Yere baktı, parmaklarını çıtlattı.*** (İ. Tarus 1961 s. 216).

çıtlat- II 'ima ile söylemek, sezdirmek' < ***çıtlat-*** I, yâni açık açık söylemeden hafif sinyallerle bildirmek. Causativum (ettirgenlik) genişlemesi ***-t-*** için b. ***acıt-*** ⊡. ※ ***Mızıkalının bir şeyden haberi yok. İhtimal uzaktan yakından işi çıtlatanlar da var, fakat adam hiç oralı değil. Ayıp degil a, mezhebi geniş.*** (S.M. Alus 1944 s. 175–176).

AD. **çıtlık** 'yenen bir yabani ot; labada' DS 1197 < ?? ※ ***Caçık diye burada karavuluk, mercimek, çıtlık ... gibi otlara derler. Kadınlar kızlar dere bayır dolaşıp bu otları toplarlar.*** (M. Makal 1950 s. 126).

çıtpıt I 'ayak altında ezilerek çıtır çıtır ses çıkaran bir türlü patlangaç' < ses taklidi kelimelerden: krş. ***çıtıpıtı*** ve ***çat*** ⊡[1]. Labialisation'lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡[2]. ※ ***Bu sandıklarla Karadeniz kasabaları çocukları sevindirecek olan çıtpıt, kapsollu, tapa ... gibi kibritli şeyler sevkediliyordu.*** (F. Erdinç 1955 s. 9).

AD. **çıtpıt** II 'bir çeşit düğme; fermejüp' DS 1198 < ***çıtçıt***'ın bir varyantı. Labialisation'lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡[2].

AD., RD. **çıv–** I/**çiv–/çüv–** 'hoplamak, zıplamak' DS 1200, 1201, 1310 < ?? ※ ***Karı onu çok seviyormuş. Ve horozunun boğazına bir dizi altın takıvermiş. Horoz da sevinerek çüve çüve, öte öte gezmeğe gitmiş.*** (*Rodop Türk Halk Masalları* 1963 s. 180).

AD. **çıv– II** 'yoldan çıkmak (hayvan hakkında)' DS 1200–01 ***cav–/çav–***'ın varyantı. 'yere vurulan top gibi yukarı yukarı fırlamak': ※ ***Düyün ėrtesi deyenek oynāla. ėlindeki copu atā yėre, yėrden çıva, urġanın üstünden aşırıla.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 4–5). 'yukarıya doğru büyümek': ※ ***Mart gelir gelmez dalları patlar, çıvar giderlerdi yukarı yukarı.*** (F. Baykurt 1971t s. 348).

çıv–, b. ***cıv–***.

AD. (Erzincan) ***çıvangar** 'sol cenah' THASDD 345 < Mo. ***ce'üngar*** a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 165. DS ve TS'de gösterilmeyişi belki Türkiye Türkçesinde kullanılmadığına delâlet eder.

AD. **çıvdır–** 'fırlatmak' DS 1199 < ***çıv–*** I fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur–*** ⊡. ※ ***Bütün iş, bu şamandıra kadar, hem de çok daha ağır aygıtı o yürüdüğü yere kadar yükseğe çıvdıran şeyde.*** (F. Erdinç 1969 s. 152). ***(aklını) çıvdır–*** 'delirmek': ※ ***Korkudan aklını çıvdıracak.*** (F. Baykurt 1961ı s. 89). Fakat geçişsiz fiil olarak da mümkün: ※ ***Aklım çıvdırıp gidecek başımdan, aaaaah!*** (F. Baykurt 1971t s. 177).

AD. **çıvgar**, b. ***cıvgar***.

AD. **çıvgın**, b. ***çavgın***.

AD. **çıvgın/çıvgın** 'yeni sürgün, filiz' DS 1200, 3774 < ***çıv–*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–gın*** eki, krş. ***azgın, dalgın***. ※ ***Tut ki ben, bir yanına yıldırım inmiş yaşlı bir çınardım, sen bu çınarın kökünden fışkırmış yemyeşil, tazecik bir çıvgındın.*** (F. Erdinç 1948ik s. 23–24).

çıyan 'çok ayaklı sarı bir böcek' < ETk. ***çaḏan*** 'akrep' Clauson 1972 s. 403. ※ ***Bir çok zehir hâtıralar; | O mezarın çıyanları, | Akrepleri, yılanları!*** (Tevfik Fikret 1958 s. 24). 'sarışın ve hain bakışlı': ※ ***Aralık kapıdan gözüme iliști: başında hotoz ve arkasında iki örgü saç, kart ve çıyan gibi bir Çerkes kadını.*** (S.M. Alus 1933p s. 80).

çız–/çiz– 'sivri bir aletle bir şeyin yüzünü berelemek' < ETk. ***çız–*** a.m. Clauson 1972 s. 432. ※ ***Ecel olıcaḳ süŋü cevşen bozar, | Ecelsiz yalıncağı nite cızar?*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340/42 s. 47). ※ ***Ol dem Mübārek durdı, Haymenüŋ çevresini ḥarba ucıyla cızdı, bir nice ṭılsım ol dāyire üzerinde yazdı.*** (Ferec 855/1451 v. 55a). 'çizgi çizmek; kalemle resmetmek; birkaç çizgiyle taslağını yapmak' ※ ***Reco dükkânın buharlanmış aynasın parmağıyla komik resimler çiziyordu.*** (M. Kaçan 1990 s. 12). AD. 'çapalanacak mısır sıralarının arasını sabanla çizmek' DS 1253: ※ ***Seninle ektiğim mısırları nasıl çizeceğim şimdi?*** (M. Başaran 1992 s. 114). Krş. ***cız–/çız–.***

çızgı/çizgi ‘hat’ < ***çız–/çiz–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) ve nomen concretum (somut isim) yapan ***–gı/–gi*** eki (b. ***açgı*** ⊡). ※ ***Denizin ucuna, çizgi gibi olan gibi olan yerine baktıkça ürperiyor.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 59). ‘yüz hatları’: ※ ***Alnındaki derin çizgiler de yeni yeni oluşmaya başlamıştı.*** (Ş. İşigüzel 1993 s. 80). ‘kaydırak oyunu’: ※ ***Komşunun yedi yaşındaki kızı kendi kendine çizgi oynuyordu.*** (Orhan Kemal 1951s s. 14). Mecazî manada ‘sıra, had’: ※ ***Öküzleri pek dartaklama. Motora benzemez. Onlar çızgıyı bilirler.*** (S. Kocagöz 1954 s. 61). ※ ***Allah muhafaza etsin! Mustafa, sen çizgiden çıktın temelli!*** (Kemal Tahir 1957k s. 343). krş. ***çizgiroman***.

çızı, b. ***cızı***.

çızık, b. ***cızık***.

çızıktır–, b. ***cızıktır–***.

çib, b. ***cip*** II.

(Argo) **çibek** ‘bekçi’ H. Aktunç 1990 s. 74 < ***bekçi*** kelimesini tanınmaz hâle getiren metatez, b. ***albız*** ⊡. ※ ***Kolera’da güvenliği muhafaza etmek için dolaşan çibekler, kahverengi elbiseleriyle Fil Hamit’in atölyesine yanaşıp içeride dönen tezgâha göz gezdirdiler.*** (M. Kaçan 1990 s. 72).

AD. **çibik/çipik** ‘alkış’ DS 1232, ***çibik çal–*** ‘alkışlamak’ TS 910 < ***çapık/çapuk*** a.m. fiilinin varyantı.

çibin, b. ***cibin***.

EOsm. **çiciği geŋşe–**, b. ***çecik***.

çiççiribiççom ‘ana’neye bağlı bir kadının, hiç beğenmediği, fazla “asrî” bulduğu gelinine lâyık gördüğü bir sıfat, belki ’şırfıntı’ < affektif, uydurma bir kelime. ※ ***Şimdikiler analarını sayıyorlar mı? Onlara göstermeğe, beğendirmeğe lüzum görüyorlar mı? Kendi başlarına buyruk, bir tane çiççiribiççom bir şey buluyorlar, kendi kendilerine karar veriyorlar, gelin güvey oluyorlar.*** (İsmail Galip 1932ed s. 7).

AD. **çiçe/çirçe** ‘küçük parmak’ DS 1203 < çocuk dili veya ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) kelimelerden. ※ ***Tek bi tāne çirçe barnānı uzat–da yüssük̦ dah̯ayım!*** (A. Caferoğlu 1948 s. 107).

çiçek I b.m. (ağaç ve otların renkli ve kokulu kısmı; mevsiminde çiçek açan ot) < ETk. ***çėçek*** a.m. Clauson 1972 s. 400–401. ※ ***Bu gez varıcak̦ meclisden ciycek ve yėmiş oğurlasun getürsün.*** (Ferec 855/1451 v. 242b). Mecazî manada ‘güzel kız veya kadın’: ※ ***Bakıyorsun ki piyasa mallarından değil; yüksek, nadide bir çiçek.*** (S.M. Alus 1944 s. 33). Müstehzi tonda: ※ ***Hele birkaç sene daha geçsin, görünüz ne çiçek olacak! Artık mekteplerde filân da adam olmaz.*** (R.N. Güntekin 1944 s. 133). ***çiçeği burnunda*** ‘çok taze, yepyeni’ (daha çiçeği üstünde duran salatalık gibi): ※ ***En çiçeği burnunda zamanım, en fiyakalı ve yosma devrim, Şehremanetinin kantar idaresinde kâtiplik vaktimdi.*** (S.M. Alus 1944 s. 12). ***çiçek çimen*** ‘çayır çimen’: ※ ***Kırların tadı geliyor. Çiçek çimen sardı toprağın yüzünü.*** (F. Baykurt 1967a s. 45). ***çiçeğe dur–*** ‘çiçek açma mevsiminde olmak’: ※ ***Çok su vermeye gelmez. Çiçeğe durmaları yakın, belli.*** (Peride Celal 1985 s. 31). ***çiçek gibi*** ‘bakımlı, tertemiz’: ※ ***Adettir. Kızlar kendilerini beğendirmek için evlerini çiçek gibi tutarlar.*** (Y. Ahıskalı 1944k s. 33).

çiçek II ‘hastanın cildinde görülen kabarcıklar; bu kabarcıkları husule getiren sari hastalık’ < ETk. ***çėçek*** a.m. Clauson 1972 s. 400–401. ※ ***Bir gülistān-ı melāḥatdur kim ol rüyy-ı laṭīf | Nev-bahār aŋa göre yüzin çiçek bozmış ḥarīf.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.’ın ilk yarısı] II, 141). ***çiçek bozuğu*** ‘çiçek hastalığından yüzünde yara izleri kalmış (kimse), çopur’: ※ ***Ayakta, kır bıyıklı, çiçek bozuğu bir bey, fıldır fıldır, etraftaki hanımlara bakıyor.*** (S.M. Alus 1933p s. 77).

AD. **çiçili** ‘solucan’ THASDD I, 347 (DS’de yoktur) < Gürc. ***tsitskni*** ? ※ ***İstedi bi su. Kocakarı geturdi, ağa, bi kurtli murtli bi, o solicanla var ya bizum o hangi taşlarun altına, çiçili, o çiçililerden, efendi, eyle çiçililerden içine geturdi.*** (T. Günay 1978 s. 199).

Osm. **Çiçilya** ‘İtalya’nın Sicilya adası’ < İt. ***Sicilia*** < Lat. ***Sicilia*** < Yun. ***Σικελια*** (Sikelía) a.m. ※ ***Mesine adalarına ve Çiçilya yaḳalarına uġranub...*** (Selānikī 1989 [1599] I, 93).

çif, b. ***çift***.

Osm. **çifaide** ‘ne faydası var? nafile’ < Fa. ***çi*** ‘ne?’ ve ***fāyida*** ‘fayda’. ※ ***İş işten geçtikten sonra, bade harabülbasra, ne halt ettiğimi anlamıştım ama çi faide!*** (S.M. Alus 1944 s. 82). ※ ***Bunlar muvakkaten diye birbirlerinden ayrıldılar. Çi faide ki muvakkaten değil müebbeden ayrılmış oldular.*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 11–12).

çifita, b. ***çıfuta***.

çift/çif I (isim olarak) b.m. (ikilik) < ***cift/cüft***; **/t/** yitimi için b. ***abdest II/ aptes*** ⊡[1]. ※ ***Metin’in bıyıklarına bakın bıyıklarına, dudaklarının üstünde sanki bir çift mum yanıyor, öyle parlak, kıvılcımlı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 86). ‘bir erkek ile bir dişiden oluşan iki eş’: ※ ***Caddede gezmeye çıkmış bazı aileler, bir iki de sevişen çift görünüyordu.*** (D. Özlü 1963 s. 10). ‘tarla sürme işi’: ※ ***Bereket versin, akşam üzeri çiften dönen köylüler öğretmen ve muhtarın imdadına yetişerek yüzlerini kara çıkartmadılar.*** (H. Aytekin 1945 s. 77). ***çift çubuk*** ‘tarla sürme işi’: ※ ***O, karısı kadar yorulmaz. Yorulsa yorulsa çift çubuk zamanı yorulur.*** (F. Baykurt 1971c s. 335). ***çift sür-*** ‘tarlayı sürmek, toprağı sürmek’ Meninski 1680 I, 1624: ※ ***Kosening ġarısına: "Kose nėrde?" dėyi sormuşlar. Ġarısı da: "Şu depenin arḫasında çit sürüyo." dėmiş.*** (A. Caferoğlu 1943 s. 84). ‘çiftçilik yapmak, ziraatla geçinmek’: ※ ***Bu söze Rūm ėlinüŋ begleri rāżī olmadılar. Anuŋçün rāżī olmadılar: Eger Belġırad fetḥ olunacaḳ olursa bize çift sürmek lāzım gelür dėdiler, zīrā ġayrı yėrde düşmanumuz ḳalmadı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 138).

çift/çif II (sıfat olarak) ‘iki tekten ibaret, iki misli’ < ***çift/çif*** I. **/t/** yitimi için b. ***abdest*** II/***aptes*** ⊡[1]. ※ ***Çift mi, tek mi?*** (oyun ismi) Meninski 1680 I, 1630. ***çift dikiş*** ‘çifte dikiş; (mecazî manada) iki misli, sınıfta kalarak çok fazla’: ※ ***Ben memnunum o başka, zaten gönlüm yoktu kitapta kâğıtta. Liseyi bile çift dikiş zorla.*** (P. Kür 1987 s. 72). ***çift kale*** ‘futbol maçı’; ※ ***Sonra çift kaleye başlarız. Ben santrfor oynuyorumdur.*** (Orhan Kemal 1949b).

çifte I (sıfat olarak) ‘iki tekten ibaret’, ms. ***çifte hamam*** ‘erkeklerin ve kadınların olmak üzere iki ayrı kısımdan ibaret olan hamam’. ***çifte çifte*** ‘çok sayıda, müteaddit’ (krş. ***çifter çifter***): < Fa. ***cifta/cufta*** a.m. ※ ***Hanım hīç bizlere baḳar mı ya? Çifte çifte dostlar sağ olsun!***

(Maḥmūd Yesārī 1928 s. 120). ***çifte kâğıtlı*** ‘esrarlı sigara’: ※ ***Nasırlı, kocaman avucunda ufaladığı esrarla kalın bir çifte kâğıtlı sardı.*** (Orhan Kemal 1954b s. 197). ***çifte kardeş koş–*** ‘??’ (O.C. Kaygılı buna sadece “cinaslı bir tulumbacı tabiri” der): ※ ***Eh, bir gün olur bizim de sizin mahalleye yolumuz düşer; o zaman çifte kardeş koşarız inşallah!*** (O.C. Kaygılı 1938a s. 62). ***çifte kumrular*** ‘birbirinden hiç ayrılmayan kimseler’ ※ ***Çifte kumru hemşireler. Yani Memnune ve Mesrure hanımlar, gene bir örnek yeldirme giymişler, bir örnek başörtü örtmüşler.*** (S.M. Alus 1933p s. 185). ***çifte nâra/ciftenağra*** ‘birbirine bağlı iki küçük dümbelek’: ※ ***Valide bendinin kenarında yemek yedik; zurna, ciftenara, zillimaşa çaldırdık; Kıptî kızlarını oynattık.*** (S.M. Alus 1933p s. 236). Zarf olarak: ※ ***O saniye kalbim çifte çarptı.*** (S.M. Alus 1933p s. 123).

çifte II (isim) ‘iki arka ayakla tekme’ < ***çifte*** I. ※ ***Er ḳuyruḳdın–yaŋa yörendi. Behiyme sümüşidi. Bir nice çifte eyle doḳundurdı ki ḳo varsun***! (Ferec 855/1451 v. 235b). ‘kıç’: ※ ***Keşfī‿hātünı yapaydı iki ḥammāmı eger, | Ben anı görmesine nem var ise vėrür idüm. | Birisi çifte, biri yaluŋuz olaydı anuŋ, | Hele ben varub anuŋ cüftesine girür idüm.*** (M. Çavuşoğlu 1970 [16. yy.’ın başı] I, 29). ***çifte/cifteatar*** ‘iki namlulu tüfek’ (hayvanın vurmasından silâh ismi olması için krş. ***tabanca***): ※ ***Uzandı, çiftesini aldı ambardan.*** (M. Başaran 1992 s. 100). ※ ***Hemmen Göocö bėlinden çifte–atarnı çekip deliġannıya dėh ėtmiş.*** (A. Caferoğlu 1943 s. 6). ***çifteli*** ‘ansızın çifte atan, arkadan vuran, tehlikeli’: ※ ***Böyle kadınlar çifteli olurlar.*** (Musahipzade Celal 1936kd s. 9).

Osm. **çifte** III ‘muvazene (?)’ < Fa. ***cuftī*** ‘ayniyet, denklik’. ※ ***Nicesi yıldırım gibi giderken bir ayağını ḳaldırub Mevlevī gibi öyle semāʿ ėder ki aṣlā vechi görünmeyüb yine çiftesini bozmadan ḳayar.*** (Evliyā Çelebī 1314 [17. yüzyıl] III, 334).

çifteatar, b. ***çifte*** **II**.

AD. **çiftelik/çiftelek** ‘zıpzıplarla nişana atma oyunu’ DS 1952 VI, 54 < ***çifte*** ve ***ellik*** ‘zıpzıp’. Nomen abstractum (soyut isim) yapan ***–lık*** eki için b. ***ağırlık*** ⊡. ※ ***Hacı Ahmet yalkısını sıkılamakta iken geyikler tutuşmuşlar, lâkin Hacı Ahmet hemen atmıyor, boynuzları birleşsin de doğrulmasın diye bekliyor. Tam dediği yere çiftelek gibi çakıyor ve vuruyor.*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 112).

çiftenağra, b. ***çifte*** I.

çiftenara, b. ***çifte*** I.

çifter çifter ‘her seferinde iki tane’ < ***çift*** II + sayıdan üleştirme sayıları (numerale distributivum) yapan ***–er*** eki, b. ***altışar–*** ⊡. ※ ***Birinci ḳarılarınıŋ üzerine çifter çifter evlenen erkekler yoḳ mu? Bir kere o baẖtsızlığa uğrayan ḳadınlarıŋ ḥällerini göz önüne getirsenize!*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 227–228). ※ ***Bizim çifter çifter‿hizmetcilerimiz yok ya!*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 523).

çifthane ‘fuhuş yuvası’ < ***çift*** I ve ***hane*** ‘ev’, b. ***abdesthane/apteshane*** ⊡. ※ ***Dand dedikleri illet, balo dedikleri çifthaneler insanı baştan çıkarır.*** (İsmail Galip 1932b s. 20).

çigan ‘Çingene müziği diye bilinen tarzda parçalar çalan çalgıcı’ < Fr. ***tzigane*** < Mac. ***czigány*** ‘Çingene’. Belki ***cığan*** kelimesinin kognatı. ※ ***Pa-***

riste komediler, Berlinde haileler, | Londrada dramlar artık kucak kucaktır. | Bazı gelir Peşteden çigan orkestrası... (Z. Güvemli 1949 s. 113). ※ ***Kulaklarının tekine halka küpe takılı erkekler, kemanlarının yaylarından süzülen baygın çigan müziğiyle mesttiler.*** (N. Bucak 1994 s. 65).

Osm. **çigareto** 'sigara' < İt. ***cigaretto*** < Fr. ***cigarette*** a.m. Bu küçültme eki için b. ***alborata*** ⊡. ※ ***Bir elinde ufak çigareto, diger elinde masadaki bukaldan bira doldurup içiyor idi.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 772).

EOsm. **çigid–** (okunuş kesin değil) 'topallamak' < ETk. ***çökit–/çöküt–*** 'dizini bükmek' Clauson 1972 s. 414 (?). ※ ***Dėdi varuŋ ḳovuŋ tīz bu yigidi, | Ki bundan gide çigidi çigidi!*** (Meḥmed 1965 [1398] s. 244 no. 7904). ※ ***Giderdi gördi çobān bi yigidi, | Yürürdi līkin aḳsayı çigidi.*** (a.e. s. 246 no. 7977).

çigzin–, b. ***çezgin–***.

çiğ/çiy I 'pişmemiş' < ETk. ***çİg*** a.m.' ※ ***Orda o avratlar cığı köfde yōrdular, bir tabaḳ sıḳdılar.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 159). 'göz kamaştıran (aydınlık veya renk hakkında)': ※ ***İkindi güneşinin gözler alan çiy aydınlığı içinde bilmediği sokakları yabancı yabancı dolaşmıya mecbur oldu.*** (R.H. Karay 1940m s. 34). ※ ***Onbeş, onaltı yaşlarında görünen, çiğ beyaz derlil, çakır gözlü çocuk yarı yarıya ortaya çıktı.*** (İ. Tarus 1961 s. 216). ※ ***Salıncaklarda minimini çocuklar bin türlü çiy renkte elbiseleriyle ağır ağır sallanıyorlardı.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 36). Mecazî manada 'talimsiz, acemi' TS 911: ※ ***Süleyman askerliğinde tabur aşçısıymış, Tabiî, onu çiğ'e çıkarmışlar.*** (F. Erdinç 1948h s. 70) (zarf) ***çiğ çiğ/çiy çiy*** 'pişirmeden, tabii hâlinde': ※ ***Duyarsa vallahi beni çiy çiy yer, ablacığımı da boşayıp sokağa atar.*** (S.M. Alus 1944 s. 59). çiğlik 'görgüsüzlük': ※ ***Hemen yiyecek gibi göz dikmek çiğliktir.*** (S.M. Alus 1944 s. 158). ***çiğliğine*** 'görgüsüzlükten, patavatsızlıktan' (tabirin şekli için krş. ***körlüğüne***): ※ ***Canım, ben fena demiyorum. Senin içinde kötülük yoktur, çiğliğine söylemiyorsun elbet. Ama...*** (Tarık Dursun K. 1957r s. 53).

çiğ/çiy II 'şebnem', **çih** Meninski 1680 I, 1688 < ETk. ***çig*** 'nem, rutubet'. ※ ***Salih orada kaskatı keslimiş, kayığın omurgasına ellerini geçirmiş, sabaha kadar kaldı. Sabaha doğru üstüne çiğ yağmış.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 462). Krş. ***çığ*** V.

çiğ III, b. ***çığ***.

çiğde 'hünnap (ağacı ve meyvesi)' < ETk. ***yigde*** a.m. Clauson 1972 s. 202; krş. ***iğde***, ※※.

çiğdem/çiydem/çiğdene 'bir çiçek ismi' < ETk. ***çigdem*** 'bir çicek ismi' Clauson 1972 s. 414. ※ ***Ṣaru cigdem oldı yanağuŋ güli. | Güneşüm uyaḳmağa ṭutdı yolı.*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340/42 s. 78 no. 957). ※ ***Papatyalar, ṣarı ṣarı açan çİğdeneler...*** (Aḥmed Rāsim 1316ge s. 48).

çiğid/ciyit/çivit 'pamuk tohumu' DS 1250–51 < ETk. ***çigit*** a.m. Clauson 1972 s. 414. **/ğ/→/v/** değişimi için b. ***avul*** ⊡. ※ ***Vaḳtiyle buraları buġday, arpa, yulaf, çigid, tọhum almazdı. Eviŋ ṭaşlığına doldururduḳ, ṣundurmaya üst üste yığardıḳ.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 295). 'çekirdek, tohum': ※ ***Benden selâm söyle, binanın altından bir avuç toprakla her ağaçtan bir ciğit versinler.*** (U. Günay 1975 s. 399). ※

Çivitsiz meyva derler de, | E ġız, ġoynunda biter. (B.A. Yanıkoğlu 1943 s. 132). 'çok ufak, değersiz şey': ※ ***Ėle bir imza verejeksen-ki, bir kimsenin bir çiğidini aldıŋsa, seniŋ sinsileni keserem.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 27).

çiğil çiğil, b. ***cığıl cığıl***.

çiğin, b. ***çeğin***.

çiğit, b. ***çiğid***.

çiğne–, b. ***çeyne–***.

çiğne–, b. ***çiyne–***.

çiğnek, b. ***çiynek*** II.

çiğnem, b. ***çiynem***.

çiğnemik, b. ***çiynemik***.

AD. **çiğse–/çiğsi– I/çise–** 'ince ince yağmak (yağmur hakkında); çıy, kırığ düşmek, terlemeye başlamak' DS 1211 < ***çiğ/çiy*** II + isim/sıfattan fiil yapan ***–se/–si*** genişlemesi, krş. ***garipse–, susa–***. ※ ***Ḳatı ḳaraŋıyıdı, yaġmur dahı çisedi.*** (Ferec 855/1451 v. 73a). Krş. ***çığsı–/çiğsi–***.

çiğsi– II, b. ***çığsı–***.

çih, b. ***çiğ***.

çihle 'bir balık cinsi' < Yun. ***τσιχλα/τσικλα*** (tsi̯íhla/tsíkla) a.m. D.J. Georgacas 1978t s. 134. Balık isimler için b. ***akya*** ⊡.

Osm. **çihre** 'çehre, yüz' < Fa. ***çihra*** a.m. ※ ***Ger çihre-i vaṣle gül saçasıŋ | Bī-şübhe çü men hezār olasıŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 204b).

Osm. **çihregüster ol–** 'yüz açmak, kendini göstermek' < Fa. ***çihra*** 'yüz' ve ***–gustar*** 'seren, teşhir eden'. ※ ***Gerekdür ki şāhid-i nuṣret u ẓafer ġuzāta niçe vech-ile çihre-güster ola.*** ('Ālī 1982 [1581]II, 122).

Osm. **çihresay ol–** 'yüz sürmek, hizmet etmek' < Fa. ***çihra*** 'yüz' ve ***–sāy*** 'süren'. ※ ***Eben 'an ceddin bāb-ı sa'ādetlerine çihre-sāy olan bendegān-ı bāhirü l-iḫlāṣ...*** ('Ālī 1979 [1581] I, 158).

AD. **çihrit** 'çekirge' DS 1212 < Yun. (diyal.) ***τσιχριτες*** (tsi̯hrítes) a.m. Ch. Tzitzilis 1994 s. 199.

AD. **çik/cik** 'aşık kemiğinin çukur tarafı, ***bök*** tarafının karşısı' DS 1212 (***çik, cak, cık, cik, cike, çık***) < ETk. ***çik*** a.m. Clauson 1972 s. 413; krş. Özb. ***çikka*** (UTIL 367), Kırg. ***çik/çige*** (K.K. Yudahin 1965 s. 862 ve 860); Mo. ***çoxı*** (G.J. Ramstedt 1935 s. 8). [***çik*** aşık ise yüzünün adı ise, bunun varyantı ***cuk*** (b. ***cuk*** II) daha çok aşığın düşme hâlini belirtiyor olabilir]. ※ ***Erkeklerin "çik yanı, tök yanı!" diye aşık attıkları bir gecenin sabahında köyün on bir iti mezarlıkta ölü bulundu.*** (L. Tekin 1984 s. 42). Aşığın diğer yüzleri için b. ***alçı*** II ve ***aşı*** III, ***bök/böke***, ***döve*** ve ***tök***.

çikil, b. ***çıkıl***.

çikita 'bir muz cinsi yahut bu isimde bir şirketin ithal ettiği ve sattığı muz' < İsp. ***chiquita*** 'küçük' (müennes), ※ ***Kivici, ananascı, Hindistan cevizci, çikitacı (maymun marka muz satanlar) ortalığı öyle dolduruyor ki, aralarında, kavun karpuzla şeftali ... gibi tepeleme meyveyle yüklü arabalar pek görünmüyor.*** (A. Özyalçıner 1991 s. 96).

çiklet/ciklet/çıklet/jiklet 'bir çeşit sakız' < ***jiklet*** < Fr. ***jiclet*** a.m. (/***j***/ > /***c***/) için b. ***abajur/abajör*** ⊡. ※ ***Çikleti bu memlekete ilk önce ben getirdim. Amerikan ekzantrik danslarını bütün İstanbula ben öğrettim.*** (C.F. Başkut 1956 s. 45). ※ ***Kaykılmış koltuğunda bir kız | Çiğner ciklet.*** (B. Necatigil 1956 s. 71). ※ ***Her acıyı ciklet çiğneyerek karşılayan ve bir omuz silkmesiyle geçiştiren kızlardan biri olmuştu sonunda.*** (M. Mungan 1999 s. 12).

AD. **çikli/çıklı** 'çember (çocuk oyuncağı); simit' DS 1170, 1212 < Yun. ***κυκλιον*** (kyklíon) 'halka' Ch. Tzitzilis 1987g no. 278. /***k***/→/***ç***/ için b. ***Çankırı*** ⊡.

çikolata b.m. (kakao tatlısı) < ***çokolata***. ※ ***On paraya göbek atan bir Zencī Ġarbda "Çiḳolata" gibi ṭatlı bir bir ʿunvānla biŋlerce lira ḳazanır.*** (H.R. Gürpınar 1336k s. 54). ※ ***Bisküi ve çikolata tabağını çıkardım.*** (M. Balaban 1959 s. 66).

çil I 'yüzde olan kahverengi benek' < ETk. ***çil*** 'deride bir darbeden husule gelen çürük, bere' Clauson 1972 s. 417. ※ "***Nasıl adam idi bilür misin?" — "Şöyle bir çil yüzlü adam idi.*** (Ş. Elçin 1977–78 s. 208).

çil II 'alaca renkli, benekli' TS 919–920 < ***çil*** I, G. Doerfer 1975 IV, no. 2026. ※ ***[Ḳaplumbağa] çil yumurtalarını bırakmıştı çukurun içine.*** (F. Baykurt 1967k s. 193).

çil III 'eti için avlanan bir kuş, bir cins keklik' TS 919 < belki benekleri için ***çil*** I'den, krş. Clauson 1972 s. 417. ※ ***Şöyle ḳorḳar başın gören cāhil, | Nlte-klm bāzdan bir alay çil.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 138). ※ ***Oldı çil yavrusı gibi tār-u-mār |‿Hayl-i cerrār ėrdi dėyine Fireng.*** (İbn Kemal 1957 s. 248).

çil IV 'parlak (bilhassa tedavüle çıkan yeni basılan paralar için kullanılırdı: ***çil akçe, çil altın***)' < ***çil*** II ? ※ ***İlk anda dikkatimi çeken şey, Hacerin gelin tacını andıran başlığı oldu. Bu başlık türlü pullar ve çil boncuklarla süslüydü.*** (F. Erdinç 1955 s. 34).

AD. **çil V** 'topraktan yeni çıkan bitki, ekin' DS 1212–13 < Erm. ***cil*** a.m. M. Ohannessian 1925 s. 389. Krş. ***çillen-.***

AD. **çilar/çalar** 'köpek balığına benzeyen bir çeşit balık' DS 1049, 1213 < Yun. ****σκυλλαριον*** (*skyllárion) Ch. Tzitzilis 1987g no. 481. /***ky***/→/***ç***/ için b. ***Çankırı*** ⊡.

çilbir, b. ***cılbır***.

çilbur, b. ***çılbır*** II.

çilçil 'ışıldayan, alacalı, bol (para)' < ***çil*** IV (mana yoğunlaşması için yapılmış ***çil*** kelimesinin tekrarlanması): ※ ***İçi de bir kaç saat evvel annemle halamdan aldığım çilçil sekizliklerle doluvermişti.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1957 s. 31–32).

çile I 'dervişlerin kapanıp yarı aç yarı tok ibadetle geçirdiği kırk gün' < Fa. ***çllla/çlla*** a.m. [çihal/çihil 'kırk']. ※ ***Ne dėdi işitdüŋ-mi ol kelleyi | Çıḳarur-iken zāhide cilleyi?*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340–42 s. 14 no. 178). ※ ***Herkes budala mı? 1 Mayıs günü loş, kasvetli yere kapanıp çile çıkarır mı***? (S.M. Alus 1933p s. 7). 'uzun süren eziyet, bitmek bilmeyen zahmet': ※ ***Şimdi otomobilde, trende bile hissedilen bu sıkıntı o zamanlar atta ve arabada daha şiddetle duyulur, yol-***

culukta göz ve gönül mütemadiyen çile doldururdu. (R.H. Karay 1940g s. 123).

çile II, < ***çile*** I yalnız bazı tabirlerde: ***çileden çık–*** 'çığırından çıkmak' < ekseriya ***çile*** I ile izah edilir (çileden çıkan kimse çok sabırsız veya sinirli olurmuş), fakat bu izah ikna edici değildir; acaba kelimenin başka bir manası (***çile*** III ya da ***çile*** IV (***çille***) 'yay kirişi') mı kastediliyor? ※ ***Artık ittifak–ı ârâ ile karar verilmişti: Lûtfiyi, yüzü gözü açılmadan, bir ân evvel evlendirmek; çileden çıkmadan eve bağlamak; aynı zamanda mürüvvetini de görmek.*** (S.M. Alus 1934 s. 41). 'sarhoş olmak': ※ ***İçti, içti, çileden çıktı.*** (S.M. Alus 1944 s. 183). 'edepsizliğe başlamak': ※ ***Arabacıları bile çileden çıkmış, o da boyuna duduya ışmarda.*** (S.M. Alus 1933p s. 161). 'delirmek': ※ ***Baksana adamcağızın haline: Kırk yıllık sakalını bile kazıttı. Vallahi çileden çıktı; billahi zırdeli, morkerraki oldu!*** (S.M. Alus 1934 s. 276). ***çileden çıkar–*** 'birisini çığrından çıkarmak': ※ ***İstanbul bu! Nelerin gözünü açmamış, Neleri çileden çıkarmamış?*** (S.M. Alus 1944 s. 175).

çile III 'iplik kangalı' < ***çille***. ※ ***Boyuna deniz kıyısına gidiyordum. Günlerce, dağılan ipek çileleri gibi okşayan, insanı incitmeyen kumlarda yürüdüm.*** (A. Kutlu 1995 s. 95).

AD. **çile** IV 'genişlik, en' DS 1214 < ***çille.***

AD. **çile** V 'sağlık, şişmanlık (hayvanlar hakkında)' DS 1214 < ***çile*** I (hayvanların besiye konulduğu müddet dervişlerin çilesine benzetilir). ***çileli*** 'besili' DS 1215: ※ ***Paşanın atını getirdiler. Ġarını sepet gimi çileli.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 137).

çile VI, b. ***çille***.

çile– '(yağmur) çiselemek' < ETk. ****çigle–*** [***cig*** 'nemli, yaş' Clauson 1972 s. 413, + sıfattan fiil yapan ***–le–*** genişlemesi]. ※ ***Yağmur çilese de çilemese de, Hilde, Seine kıyısındaki ulu ağaçların altında dolaşmakta.*** (A. İlhan 1957z s. 163).

Osm. **çilehane/çillehane** 'dervişlerin çile için kapandığı oda' < Fa. ***çillaḫāna*** a.m., b. ***abdesthane/apteshane*** ⊡. ※※.

çilek b.m. (maruf meyve) < ***çigelek*** vs. şekillerde Tk. dillerinde yaygın (G. Doerfer 1967 III, no. 1110, M. Räsänen 1969 s. 202). ※ ***Arnavutköy çilek tarlasıydı o zamanlar.*** (N. Güngör 1992 s. 93). ※ ***Çileği avuçla yiyişim gazetelerin birinci sayfasına çıktı.*** (M. İzgü 1992 s. 214).

çilekeş 'her zaman çile çeken' < ***çile*** + Fa. ***kaş*** 'çeken', b. ***abkeş*** ⊡. ※ ***Bu gelinler, bu çilekeş analar ki her kıtlıktan, her kuraktan, askerlikten sonra milleti yeni baştan fışkırtıyorlar***. (F. Baykurt 1967k s. 358). ※ ***Sonra bir gün, çilekeş değneğine tutunarak, düştü yollara.*** (N. Bucak 1994 s. 88).

AD. **çilganat** 'yüz liralık banknot' < ***çil*** 'parlak' ve ***ganat*** 'kanat'; bu tesmiyenin sebebini anlamak için o senelerin yüz liralıklarının görünüşünü araştırmak lâzım. ※ ***Beş tane çilganat gider bu işe. Aşşa gurtarmaz. Beş tane, hemi de bütün.*** (F. Baykurt 1961ı s. 121).

AD. **çilik** I 'at eğerinin altına konulan keçe' DS 1218 < Yun. ***κιλικιον*** (kilíkion) 'Kilikya keçi kılından yapılmış kaba bir dokuma' Ch. Tzitzilis 1987g no. 207. /***k***/→/***ç***/ için b. ***Çankırı*** ⊡.

AD. **çilik** II 'dişilik organı' DS 1218 < Erm. ***dzilig*** < EErm. ***tsilik*** 'bızır, klitoris' M. Ohannessian 1925 s. 390, R. Dankoff 1995 no. 299.

çilingir 'anahtarcı', ***çilinger/çilingir*** Meninski 1680 I, 1642 < Fa. ***çilingar*** a.m. [***çilin ??*** + ***–gar*** 'yapan', b. ***aferidegâr*** ⊡. ※ ***O gün bizim komşu çilingirin Ziya ile sıpayı yine Rum mezarlığına doğru götürürken alay etmek istemişti bizimle***. (M. Özay 1957 s. 61). çilingir sofrası '1. A leather wallet that opens out to serve as a table. 2. A very frugal repast.' Redhouse 1890 s. 729, 'improvisierter Rakı–Tisch' F. Steinherr 1932 s. 185: ※ ***Şehrî efendi çilingir sofrasının kurulduğu kameriyede iskemlesine oturmuş, rakı şişelerini burnuna yaklaştırıp kokluyordu.*** (S.M. Alus 1933k s. 11).

AD. **çilkim** 'küçük üzüm salkımı' DS 1218–19 < ***cıngıl*** a.m. (veya onun bir varyantı) ile ***salkım*** karışması. Bu birleşik kelimede var olan crasis (kaynaşma) durumu için b. ***acabola/acabula*** ⊡. ※ ***Üzüm verin çocuklara! Birer çilkim üzüm verin!*** (F. Baykurt 1967k s. 40).

çilki, b. ***çulki***.

Osm. **çille** 'bez veya kumaş ölçüsü' < Barkan 1943 [16yy.] s. 303'e göre kelimenin yazılışı ***ç[i]hle***'dir, yâni Fa. ***çihil*** 'kırk' ile alakalı olmalı. Bugünkü Fa. ***céllé*** dokumacılıktaki 'atkı' ipliğidir H.E. Wulff 1966 s. 340. Asıl manası ***çllla*** 'yay kirişi'. Fakat 'Ālī'de ve Barkan'ın neşrettiği kanunda iplik değil, kumaş ölçüsüdür. ※ ***Ve Nemçe cānibinden gelen yüz cile (Clhle) Iskarlaṭdan ki elli endāze ola. iki yüz aḳca gümrük alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 303, Kānün–nāme–i Budun ve Esterġon, 1570). ※ ***Ke–ẕālik çuḳa aṣnāfınuŋ daẖı yüz çillesi isti'māli selāṭīnden başlanub ümerāda nihāyet bula.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 201). 'dokuma tezgâhındaki tarağın boy ölçüsü': ※ ***Onüç çile ṭaraḳ.*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 212). Krş. ***çile*** I ve ***çile III.***

çillehane, b. ***çilehane***.

AD. **çillen–** 'yeşermek, çimlenmek' DS 1219, K. Emiroğlu 1989 s. 70–71. < ***çil V*** + isimden bir şey ile donanmak manasında fiil yapan ***–len–*** genişlemesi, b. ***abaplan–*** ⊡. ※ ***Yaz geldi şükür, bak. yine çillendi höyükler.*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 21).

AD. **çilli** 'hapishane' DS 1219 < Yun. ***κελλι*** (kellí) a.m. < Lat. ***cella.*** 'hücre' Ch. Tzitzilis 1994 s. 202.

çilpirti, b. ***cllpirtl***.

AD. **çilte** 'şilte, minder' DS 1221 < ***şilte*** kelimesinin varyantı Ch. Tzitzilis 1987g no. 441. mana bakımından daha az uygun başka bir ihtimal: Fa. ***çilta*** 'a thick doubled coat for soldiers; a coat of mail' F. Steingass 1930 s. 898 [çil < ***çihil*** 'forty' ve ***tah*** 'kat'].

AD. **çiltik** 'düşmüş kadın' DS 1221 < Erm. ***çlt'ig*** 'gueuse' M. Ohannessian 1925 s. 763, R. Dankoff 1995 no. 639.

AD. **çiltiyan/çeltiyan** 'şalvar' DS 1220, Meninski 1680 I, 1639 < ***çintiyan*** kelimesinin varyantları. ※ ***Uçkurın çözüb fora çeltiyān eyledi.*** (P.N. Boratav 1995 s. 162).

çim I 'çayırı teşkil eden basit yeşil ot' < ETk. ***çim*** veya ***çım*** a.m. Clauson 1972 s. 421. Kelime ile yakın alakası olduğu kabul edilen, fakat bu alakanın mahiyetinin henüz tam olarak aydınlatılmamış olan ***çimen*** kelimesi-

ne bakınız. ※ ***Şimdiki bu kurak, çatlak yaylalar vaktiyle ... bağlar, bahçeler, çimler, çiçeklerle süslü idi.*** (Mahmud Yesari 1930 s. 13). AD. **çim çayır** 'çayır çimen': ※ ***Öyle diyor ama davarı devin götürme dediği aksi yoldan götürüyor. Bakıyor ki çim çayır herkes zevkte. Çobanlar değnek saklamaca oynuyorlar.*** (U. Günay 1975 s. 371).

çim II 'toprağın katılaşmış üst tabakası' < ***çim*** I. ※ ***Toprağı oyup sürünerek gireyim deye düşündüm. Emme toprak çim tutmuş. Oyulacak gibi değil.*** (F. Baykurt 1967a 294). (sıfat) 'katı. sert': ※ ***Ve Ḳanija üç ḳat: bir ḳat çim ṭoprak; yuvalaḳlar kār ėtmezdi.*** ('Abdülḳādir 1054 v. 135b).

çim III 'pastırmanın üzerine sürünen çemen' < ***çemen*** ile ***çimen*** kelimelerinin ses ve mana yakınlığına dayanan karışma. ※ ***Çimli, sarmısaklı pastırmanın kokusu burnumuzun direğini kırıyordu.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 47).

AD. **çim–** 'suya bütün vücuduyla girip çıkmak' DS 1224–25, TS 921, R. Dankoff 1991 s. 27, Meninski 1680 I, 1654 < ETk. ***çom–/çöm–*** a.m. Clauson 1972 s. 422. ※ ***Bu kumsallar yazın ne iyi olur. Hanımlar, efendiler çıkar. Çocuklar denizde çimerler.*** (Aka Gündüz 1940 s. 210).

çima, b. ***çıma***.

Osm. **çimazi çoha** 'bir çeşit kumaş' Meninski 1680 I, 1647 < ?? Meninski'nin verdiği Almanca isimler ***Kremesin***, ***Tschamasin*** Tk.den geçmedir, birinci ***kırmızı***'dan, ikincisi ***çimazi***'den. Başka mehazlarda bulunamadı.

çimbalo, b. ***çembalo***.

AD. ***çimbile–*** 'ucu sivri değnekle hayvan dürtmek' DS 1221 < Yun. ***τσιμπω*** (tsímbö) a.m. Ch. Tzitzilis 1987b s. 107.

çimçiş–, b. ***çımgış–***.

AD **çimdi–** 'çimdiklemek' DS 1222, TS 921 < krş. Mo. ***çimçi–*** a.m. M. Räsänen 1969 s. 108.

çimdik b.m. < ***çimdi–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–k*** eki, krş. ***cimcik***. ※ ***Çocukluğumda beni yakaladığın zaman ya bir yumruk vurur, ya bir çimdik atardın.*** (C.F. Başkut 1956 s. 141). ***çimdikle–*** 'birisinin etini canını acıtacak şekilde parmaklarla sıkıştırmak': ※ ***Onlar bizim eteklerimizi kaldırıyorlar, mememizi görmek istiyorlar, çimdikliyorlar.*** (D. Asena 1987 s. 15)

AD. **çimdin–** 'isteksizce yemek yemek, azar azar ve acelesizce bir şeyler yemek' DS 1222 < ***çimlen–*** fiilinin varyantı. ***/l/*** > ***/d/*** değişimi için krş. ***kütürde–, patırda–***. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※ ***Bataklıkta çimdinen bir kaç balıkçıl kanat çırpıp havalandı.*** (F. Baykurt 1961k s. 95).

AD. **çimdir–** I 'yıkamak' DS 1222 < ***çim–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur–*** ⊡. ※ ***Çocuklular, beşiktekileri emzirirdi. Daha büyükler çişe tutulur, bir maşrapa suyla kıçları çimdirilirdi.*** (Reşat Enis 1944 s. 181).

çimdir– II 'çimdiklemek' < ***çimdi–*** fiilinin varyantı (belki BSTTk.nde kökü ***–di*** ile fiillerin alışılmamış olduğundan). ※ ***Kolumu çimdirdi Edip. "Yapma lan leblebici, çürüteceksin!" dedim.*** (M. Buyrukçu 1982 s. 82). ※ ***Polis kolundan çimdire çimdire çekiyordu.*** (O.N. Atmaca 1950 s. 12).

AD. **çime** 'balık yavrusu' DS 1223, R. Dankoff 1991 s. 27 < ??.

çimen 'çayır, mera' < ya Fa. ***çemen***'in varyantı, yahut ETk. ***çimgen*** a.m. Clauson 1972 s. 423, fakat Fa. kelimenin Tk.den eski bir alınma, ETk. kelimenin de bir İran dilinden eski bir alınma olduğu düşünülmüştür; krş. ***çemen II***. ※ ***Çlcekler açmışlardı. Çimenler diz boyuydu.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 369).

(Halk dili) **çimendlfer** 'demir yolu' < Fr. ***chemin de fer*** a.m. [***chemin*** 'yol', ***d'*** harfitarif, ***fer*** 'demir']. Kelime başındaki ***/ş/→/ç/*** gelişmesi için b. ***çakal*** ⊡. Halk etimolojisi ile husule gelmiş, b. ***atlu karaca*** ⊡. ※ ***Her aybaşı yolcu edildiklerinde çimendlferle dört saatte su başına, dokuz saatte de yaya olarak köyüne varıyordu.*** (Umran Nazif 1948y s. 60).

çimenî 'canlı bir yeşil renkte' < ***çimen*** + isimden renk sıfatı yapan ***–î*** eki, b. ***altunî*** ⊡. ※ ***Bu saf, muhterem kadın, kınalı saçlarının üzerine kundakladığı çimenî tırtıl oyalı şarabî yemenisiyle ... hâlâ gözümün önündedir.*** (H.R. Gürpınar 1938 s. 7).

çimento b.m. (inşaat malzemesi) < İt. ***cimento*** a.m. G. Meyer 1893 s. 35. ※ ***Taşlar kırıldı. Kum, kireç, tahta, saman, çimento taşındı.*** (A. Özakın 1989 s. 75).

AD. **çimidl** 'beyin' DS1223 < Yun. ***σιμιδια*** (simiḏía) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 472, 1994 s. 205. ***/ş/→/ç/*** için b. ***çekeleve*** ⊡.

AD. **çlmllde–/çlmlle–** 'fısıldamak' DS 1223 < ses taklidi fiillerden, ses taklidi kelimelerde ***/l/*** veya ***/r/*** olan son ünsüzden sonra ***–la–*** yerine ***–da–*** fiil genişlemesi, b. ***alda–*** ⊡. ※ ***Ġulāna bi şeyler çimilemiş.*** (A. Caferoğlu 1943 s. 84).

çlmla, b. ***clmla***.

AD. **çlmle–/çimne–** 'otlamak (koyunlar hakkında)' DS 1225 < ***çim*** I + isimden fiil yapan ***–le–*** genişlemesi (ikinci varyantta assimilation vardır).

çimlen– 'azar azar yemek' < ***çimle–*** fiilinin mediale–reflexivum (orta–dönüşken) hâli (b. ***acın–*** II ⊡). Bir "Ustura" bilmecesinde koyun, otları (çimleri) teker teker çekip yer: ※ ***Bir tepede çim çim otlar.*** (N. Güngör – İ. Ozanoğlu 1939 s. 73). ※ ***Arkadaşlarla biraz öteberi çimlendik; yemek yemlyeceğlm!*** (S.M. Alus 1934 s. 197). 'gizlice bir yiyeceğin tadına bakmak': ※ ***Usta bizden pisboğazdır. O muṭlaḳ buradan bir ḳaç ḳırıntı çlmlenmlştlr. Görmüş gibi bilirim, ḍuramaz.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 99).

AD. **çimpon** 'piston, suyu fışkırtan aygıt' DS 1225 < Yun. ***ζαμπουνα*** (zampúna) < İt. ***sampogna*** 'gayda, düdük' Ch. Tzitzilis 1987g no. 129.

çimren–, b. ***çemren–***.

çimşir 'bir ağaç çeşidi < ***şimşir*** kelimesinin dissimilation'lu (benzeşmezlik) varyantı; kelime başındaki ***/ş/→/ç/*** gelişmesi için b. ***çakal*** ⊡. ※ ***Beyāż çimşīrden saḳal ṭarağı.*** (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 212).

AD. **çin** I 'omuz' DS 1225 < ***çeğin/çlğin*** kelimesinin varyantı. ※ ***Keçel tokmaği çinine ali, yola düşi.*** (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 174).

AD. **çin** II 'doğru, hakiki, tam' TS 922 < ETk. ***çiŋ*** a.m. Clauson 1972 s. 242. ***çin akşam*** 'tam akşam vakti' DS 1226. ***çin sabah/çin seher*** 'hakiki tan (krş. ***subh–i sadık***); sabah erkenden' DS 1230, TS 923, Meninski 1680

I, 1699: ※ ***Leşker–i Çīn–i̮ Hiṭā milket–i Rūmı ḍutalar,*** I ***Çin seḥer bu şeb–i zülfeynin amuŋçün ṭaramaz.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 63). Krş. ***çınak/çınaḫ*** II, ***çınayaz.***

çin III, b. ***çın***.

Çin 'Doğu Asya'daki memleket ve devlet' < Fa. ***Çīn*** a.m. < Çin. ***Çin*** 'en eski Çin'de bir hanedan ismi'. ※ ***Ḳaçub Behrām–ı Çūbīn Çīne vardı.*** (Fa̮hrī 1974 [1367] s. 377 no. 2477). ※ ***Gece yarısından sonra biri mütemadiyen telefonla arıyor. Açıyorum, kimse yok. Çin işkencesi gibi.*** (T. Özakman 1955 s. 48).

çinakop/çinekop 'lüfer balığının küçüğü' < Yun. ***τσινοκοπος*** (*tşinokópos) [***τσενες*** (tşenès) < Tk. çene ve ***κοπτω*** (kóptö) 'kesmek'] Ch. Tzitzilis 1987g no. 548, fakat b. K. Karapotosoğlu 1999 no. 64. ※ ***Tezgâhlarda cıvıl cıvıl çinekoplar oynaşıyor.*** (N. Güngör 1992 s. 89).

çincebin, b. ***çinicebin***.

AD. **çinçe parmak** 'serçe parmak' DS 1226 < ***çinçe*** 'serçe' DS 1226 ve ***parmak***. ※ ***Daha geriden esnaf, ırgat, orta halk, halay çeker gibi birbirlerinin çinçe parmaklarından tutarak güle oynıya yürüyordu.*** (Reşat Enis 1944 s. 291).

AD. **çindik/çındik** 'küçük miktar' DS 1227 < ***çimdik*** kelimesinin varyantı. ***bir çındik*** 'azıcık': ※ ***Oğlan bir çındik yemiş, geri kalanını orda buraḫmiş.*** (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 171).

AD. **çinedur** 'iri gözlü kalbur' DS 1227 < Biz.Yun. ***σινιατηριον*** (sinyatírion) a.m. Ch. Tzitzilis 1987b s. 107.

çinekop, b. ***çinakop***.

çinerarya/çineralya 'bir bitki, Cineraria maritima' < İt. ***cineraria*** a.m. G. Meyer 1893 s. 29. İt.dan gelen ***–ya*** eki için b. ***ablatya*** ⊡.

çineya, b. ***cineya***.

AD. **Çingan/Cingan/Çingen/Cingen** 'Çingene' DS 978–979, K. Emiroğlu 1989 s. 71. < Yun. ***Τσιγγα'νος*** (Tsingános) < Biz.Yun. ***Ατσι'γγανος*** (Atsinganos) a.m. < ***Αθι'γγανος*** (At̠ínganos) (kabile adı) N.P. Andriotis 1983 s. 43, E. Kriaras 1973 III, 324–325. ※ ***Çingen kısmı mümkünü yok, yorulmaz, nefesi kesilmez.*** (Kemal Tahir 1955s s. 108). ※ ***Cingenner hemen ġızı vėrip altunu alıp gideller.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 27).

Osm. **Çingane/Çingene** b.m. (Hindistan asıllı göçebe halk) < Yun. ***τσιγγανοι*** (Tsingáni) [***Tsingános'un*** çoğulu, b. Çingen]. ※ ***Lisānları başḳa dildür. 'Arab ṭāyifesi ol dilden aŋlamaz. Çingen mis̱ālinde söylerler.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 665). ※ ***İstanbul ve Edirne ve sāyir Rumeli Müsülmān Çingāneleri her̆ hāne ve her mücerred-den yigirmi ikişer aḳça resim vėrürler.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 249).

Çingen, b. ***Çingan.***

çingene 'cimri' < ***Çingene***. ※ ***Kâmil beyin dört aylık ev kirasını vermek mecburi. Vermesek çingene herif hem ağzını açacak, hem de eşyaları salıvermiyecek.*** (S.M. Alus 1933p s. 129).

çingi, b. ***cingi***.

çingi, b. ***çınkı***.

çingil, b. ***çıngıl***.

AD. **çingil/cingil** ‘ağaç veya dağ doruğu’ DS 1228 < ?? ※ ***Sizleri, köyümü anımsadıkça, yüreğimin cingil doruğu sızlıyordu.*** (M. Başaran 1992 s. 31).

Osm. **Çini** ‘Çin’e ait, Çin mamulâtı, Çin usulü’ < Fa. ***Çīnī*** a.m. Fa. isimden sıfat yapan ***–ī*** eki için b. ***âbî*** ⊡. ※ ***Bir ḳaṣar var ḳapusı Çiynī pulāddan muravvaḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 55a).

çini I b.m. (sırlı seramik mamulâtı, porselen; sırlı levha) < Fa. ***çīnī*** a.m. < Çini. Coğrafi adlara dayanan appellativa (cins isimler) için b. ***âbâdî kağıt*** ⊡. ※※ AD. ‘kulplu çömlek’: ※ ***Ābında ve͜ hōş–ābında iznīḳī bardaḳ-lar–ile anlara mu‘ādil cīnīler ola.*** (‘Ālī 1587 v. 134b). ※ ***Yağ toplamış, bir ufak çiniye koymuş, bir serikle ağzını kapatmış, çininin kulplarına kuvvetli bir ip bağlamış, eline almış, yola çıkmış.*** (U. Günay 1975 s. 285). ***çini mürekkebi*** ‘koyu siyah mürekkep’: ※ ***Gökyüzünü kızıl bir aydınlık kaplamıştı, kızıllığın içine çinimürekkebi gibi dalga dalga yayılan bir gece başlıyordu.*** (A. Altan 1985 s. 145).

AD. **çini** II ‘açık mavi’ DS 1228, Meninski 1680 I, < ***çini*** I (Fa. isimden sıfat yapan ***–ī*** eki için b. ***âbî*** ⊡). ※ ***Buyurdı ḳaraŋu günde debīre | Ki ḳara müşkile çīnī ḥarīre | Yaza͜ Hāḳān–ı Çīn özine biti.*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 378 no. 2487–88).

Osm. **çinicebin/çincebin** ‘çatık kaşlar, sert bakış’ < Fa. ***çīn*** ‘kırışık, alın çizgisi’ ve ***cebin*** III. ※ ***Sen baŋa çīn–i cebīn gösterirseŋ ṣoŋra peşīmān olursun.*** (H.R. Gürpınar 1927m s. 282). ※ ***Bu buluşmadan, muhatabınızın zannettiği kadar sizin memnun olmadığınızı, ne kadar çln cebin göstererek kendisine işraba uğraşırsanız karşınızdaki anlamaz.*** (H.R. Gürpınar 1934 s. 6).

RD. **çinka** ‘tabak, kâse’ < ***çini*** I + Sl. küçültme eki olan ***–ka***, b. ***ayka*** ⊡. ※ ***Yemezden önce kediye vermiş. Kedi hemen ölmüş. Çucuk çinkayı yumurtaslyle alıp kıra atmış.*** (*Rodop Türk Halk Masalları* 1963 s. 13).

Osm. **çinkçink** ‘eskiden hesap işlerinde kullanılmak için kıymetsiz madenden yapılan marka’ Meninski 1680 I, 1664 < ses taklidi kelimelerden. Başka kaynaklarda bulunamadı.

AD. **çinke/çinko** I ‘sağlam, sert (taş hakkında)’ DS 1229 < ?? ※ ***Tulumbanın önündeki taş tekne ta eskilerden kalmıştı, çinke taştandı, mavi damarlıydı.*** (Yaşar Kemal 1993h s. 75). ※ ***Az ötede mavi çinko taşından, yarıyarıya toprağa gömülmüş, büyüklerin mezar olduğunu söylediği taş duruyordu.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 162).

çinko II b.m. (bir maden) < İt. ***zinco*** < Alm. ***Zink*** a.m. G. Meyer 1893 s. 36. ※ ***İçeriden görünüşü güzeldi mor salkımların sardığı balkonun. Oysa taban tahtaları çökmüş, kenar çinkoları çürüyeli çok olmuştu.*** (Peride Celal 1991 s. 141).

çinko III ‘tombalada bir satırın numaralarını doldurmakla erişilen kazanç’ < İt. ***cinque*** ‘beş’. ※ ***Sokarım elimi bu torbaya, çekerim 77 numarayı, çinko, 19 numarayı, tombala!*** (S.F. Abasıyanık 1950m s. 79).

çint–, b. ***çent–***.

çintili, b. ***çintli***.

Osm. **çintir–** 'gözden geçirerek dikkatle muayene etmek' TS 924, Meninski 1680 III, 6028 < ?? Krş. Tkm. ***çintge–.***

AD. **çintiyan** 'içi astarlı kadın donu, şalvar' DS 1230, TS 924, G. Molino 1641 (***calzoni*** ve ***spada*** altında). Meninski 1680 I, 1639 < ?? ※ Meninski çiltiyan şeklini de veriyor. Ar. lugatlerde ***cintiyān*** ve ***şintiyān*** 'pantolon de soie et coton, de mousseline' R. Dozy 1927 I, 223 ve 790. ※ ***Borlu boġasısınuŋ heft renginden üçi bir kesim boyı 1,5 ẕirāʿ, bir ṭarafı çifte tegel, bir ṭarafı yalın ḳat çintiyan*** (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 134). Krş. ***çiltiyan/çeltiyan.***

çintli/çintili 'ateşte kızartılmış taze, sütlü mısır' DS 1230 < Gürc. ***çqintli*** a.m. V. Cangidze 1983 s. 87.

AD. **çip** 'göbek' DS 1231 < Gürc. ***çipi*** a.m. V. Cangidze 1984 s. 49.

çipa I/çıpa 'iki kollu gemi demiri' < ***çipo*** ile ***çapa*** II kelimelerinin karıştırılması (crasis için b. ***acabola/acabula*** ⊡). ※ ***Namnam rüzgârı gelmeden balığa çıkalım, dedi Feridun. Tekneyi çözüp çipayı aldım.*** (F. Otyam 1957 s. 65). '(bahriyenin sembolü olan) iki kollu gemi demiri resmi': ※ ***Kenarına ne güzel manzaralar çizilmiş halat arabasının! ... iki ay çiçeği, bir kuzu, bir çıpa, bir derede yıkanan ördekler...*** (S.F. Abasıyanık 1952h s. 78).

AD. **çipa II** 'arı iğnesi' DS 1231 < Sl. (Rus., Bulg.) ***şip*** 'diken, böcek iğnesi'.

çipa III, b. ***çipo***.

AD. **çipar/çıpar** 'biçim, şekil' DS 1183, 1231 < Yun. ***τυπαρι/κυπαρι*** (tipári/kipári) 'kalıp' Ch. Tzitzilis 1987g no. 550. ***/k/→/ç/*** için b. ***Çankırı*** ⊡.

çipçiğ 'tamamen çiğ' < ***çiğ*** + kuvvetlendirici ön takı (ilk hecenin tekrarı + ***/p/*** tezat ünsüzü). ※ ***Uzak uzak dağlarda büyük ışıldaklar çipçiğ aydınlanıyor.*** (A. İlhan 1957z s. 273).

çipçirkin 'çok çirkin' < ***çirkin*** + reduplication (ikileme) + ***/p/*** tezat ünsüzü, b. ***apak*** ⊡. ※ ***Cicim Ali! çipçirkin olmasaydın, yanımdaki sarı kızı sana alırdım.*** (Aka Gündüz 1930 s. 21).

AD. **çipik**, b. ***çibik***.

çipil 'ağrılı ve kirpiksiz (göz)' < ?? Kelimeye yakın olan birkaç Erm. ve Gürc. kelime için b. U. Bläsing 1992 no. 23. ※ ***Zayıf, kupkuru, sıska bir kadın çipil gözlerine kuyruklu sürmeler çekmiş, kaşını rastıklamış, suratını gaz boyaması ile boyamıştı.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 22). 'kör gibi yanan (lamba)': ※ ***Karşı kıyıda ışıklar seyrekleşmişti. Kalan ışıklar da çipil çipildi.*** (T. Yücel 1958 s. 108). 'loş, alaca karanlık': ※ ***Bir çipil akşamüstü.*** (S.F. Abasıyanık 1951h s. 50).

çipo/çipa/çıpa (gemici dili) 'gemi demirinin kollarına amut olan çubuk' L. Gürçay 1943 s. 108 < İt. ***ceppo*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 191. 'gemi demiri': ※ ***Tekneyi çözüp çipayı aldım. Biraz açıldıktan sonra motorun ipini çektim.*** (F. Otyam 1957 s. 65). 'Bahriye sembolü olarak şematik gemi demiri resmi': ※ ***Kenarına ne güzel manzaralar çizilmiş halat arabasının! ... bir kuzu, bir çıpa, bir derede yıkanan ördekler***. (S.F. Abasıyanık 1952h s. 78).

çipura/çupra 'bir cins balık' < Yun. ***τσιπουρα*** (tsipúra) < EYun. ***ʿιππουρος*** (híppouros) a.m. [***ʿιππος*** (híppos) 'at' ve ***ουρα*** (ourá) 'kuyruk]' D.J. Georgacas 1978t s. 134 no. 146. ※ ***Söz verdim, balığa çıkıcam, koca koca çipura, kopes ... öğlene yeriz.*** (Y. Yazıcı 1990 s. 99).

çipuri/çıpra/cibre 'sıkılıp suyu alınan üzüm ve başka meyvelerin posası' DS 1184, 1234, Meninski 1680 I, 1577 < Yun. ***τσιπουρα*** (tsípura) (çoğul) a.m. A. Tietze 1955 no. 274; M. Vasmer'e göre kelime aslında bir Türk dilinden alınmıştır (b. N.P. Andriotis 1983 s. 382 ve daha mufassal BER 1971 I, 362). ※ ***Okka okka buğdayları getirip üzüm deye cibreye değişiyorsunuz.*** (F. Baykurt 1967k s. 49). Mecazî manada 'çok dövmek': ※ ***Aldılar komutanı aşağıya ve cibresini çıkarmağa başladılar. "Vurun!"*** (F. Erdinç 1955 s. 91). Krş. ***pestilini çıkar-***.

AD. **çir I** 'kaynamamış sütün kaymağı' DS 1234 < ?? (Fa. ***šīr*** 'süt' coğrafi sebepten düşünülemez). Belki bu kelimeden: ***çir gibi*** 'iyi çalışan, sağlam (silâh hakkında)' A. Püsküllüoğlu 1974 s. 28, Yaşar Kemal'in bir cümlesine dayanarak. ※ ***Adamı çir gibi yirler.*** (Orhan Kemal 1952m s. 122). Bütün bunlar kesin değildir.

AD. **çir II/çiri** 'meyve kurusu' DS 1234, 1235 < Ch. Tzitzilis 1987g no. 520'ye göre Yun. (Karadeniz diyal.) ***τζειριν*** (tzírin) a.m. (A.A. Papadopoulos 1958 II, 387. Papadopoulos 'yabancı kelime' diyor, fakat Ch. Tzitzilis onun ***τζειρωνω*** (tzirónö) (< EYun. ***σειριοω***'dan (seirióö) gelmesini ve Yun. asıllı olmasını muhtemel görüyor. Kelimenin yayılmış olması aslının tespitini güçleştiriyor: Erm. ***ç'Ir*** M. Ohannessian 1925 s. 763, R. Dankoff 1995 no. 592, Gürc. ***çirI***, E. Cherkesi 1950 s. 247. ※ ***Çağalanın çiri mi olur? Bergeler oluyu.*** (A. Caferoğlu 1944 s. 96).

Osm. **çIrâğ/çırak** 'lamba, kandil' TS 903–904 < Fa. ***çirāg*** a.m., krş. ***çerāğ***. ※ ***ÇIrāġ yandurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 111b). ※ ***Dökilürse altundan anda uvaḳ | Be–cIdIsteyeler ḍutuban çıraḳ.*** (Ferheng–nāme–i Sa'dī 1340/42 s. 55 no. 674).

çIrahta, b. ***cırıkta***.

çIrçe, b. ***çIçe***.

AD. **çIrçitlem** 'ehemmiyetsiz, ufak tefek (?)' ***çitlim*** 'küçük üzüm salkımı' DS 1246 + reduplication (ikileme) + ***/r/*** tezat ünsüzü, b. ***apak*** ⊡, fakat ***çItlim/çitlem*** diye bir sıfat bulamadık. ※ ***Köylük yerinde gomşuluk deye bir şey vardır. Çirçitlem bir şey olmayla hemen mahkemeye goşulmaz.*** (F. Baykurt 1961ı s. 124).

AD. **çirdek** 'toprak testi' DS 1234 < ?? ※ ***Evelden de çirdẹhler varmış. Bu ġız da yay ọh atIrkan gIdir nenenin çirdegine degir. Nenenin çirdegini delir ġIrIr.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 374).

çireşne, b. ***çereşme***.

çiri, b. ***çir***.

AD. **çiriş** I 'dağ pırasası, Allium vineale' DS 1235, I. Hauenschild 1989 no. 61 veya Hauenschild'e göre 'Eremurus spectabilis', I. Hauenschild 1989 no. 469 < Erm. ***çreç*** a.m. ※ ***Dağlar çiriş kokar güzün.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 12). Az. Tk. Türkçesinde: ※ ***Yaz yānicā girmişdi ... Mārāvçā, Dağdagāzār, kākev, çIriş, hInçIlovuz çıhmışdı.*** (Ġaçaġ Näbi 1961 s. 188). ***çiriş otu*** 'bir çiçeğin ismi, Asphodelus albus' DS 1236, I. Hauenschild 1989 no. 252: ※ ***Çamlıktan devedikenlerini, çiçeğe durmuş çirişleri yararak, kara incirlerin altından narlı koyağa indiler.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 91).

çiriş II 'öğütülmüş bir kökten yapılan bir nevi tutkal' < ***çiriş*** I. ※ ***Kese kağıdı deyip geçme. Dibini bolcana çirişledIn mi, elli tanesi bir kilo.***

(F. Erdinç 1961 s. 194). Osm. ***çiriş geç–*** 'çamur sürmek (mecazî manada)' (?): ※ ***Çiriş geçme, dilā, ol yāra zinhār | Ṣaḳın, eyler başuŋa taḳyeŋi ḍar.*** (Yaḥyā Beg 1977 s. 264). ※ ***Ol güzel başmaḳcıya çiriş geçermiş seg raḳīb, | Vay, bozaydı ağzınuŋ ol yunmaduḳ güldānını!*** (Necātī Beg 1963 s. 509). ※ ***Her kim çiriş geçerse, başdan savar çün ol yār, | Var sen ʻişābe gibi ḍur ḳarşusında dikil!*** (Helākī 1982 [16. yüzyıl] s. 134).

AD. **çirişsiki** 'bir otun ve çiçeğin adı' < ***çiriş*** I ve ***sik***. Çoğul: ***çirişsikleri***. ※ ***Mustafa orada, boyunu aşmış çirişsiki çiçeklerinin ortasında öyle dimdik durmuş kalmış, köpeklerin sevişmesine bakıyordu.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 161).

Osm. **çirk** I 'kir, pislik' < Fa. ***çirk*** a.m. ※ ***Ve yėmek çekildükde eşrāf–ı (?) ṣoḥbete birer çirk maḥraması vėrilmek ... ekābir–i rindānuŋ ʻulüvv–i himmeti ʻalāmetidür.*** (ʻĀlī 1587 v. 134b). ※ ***Ḳalbini çirk–i ḥasedden ṣāf ėt!*** (ʻĀlī 1994 [1591–99] s. 268). AD. 'gübre; tütün zifiri; üzüm posası; küçük toz parçaları' DS 1236.

çirk II, b. ***çırk***.

(Argo) **çirkef** I 'iğrenç ve bulaşkan' < ***çirkev/ çirkef*** II. ※ ***Nereye gidiyorsun, yumurcak? Çirkef karıyı duyar duymaz safa geldine mi koşuyorsun?*** (S.M. Alus 1934 s. 396). Türkçe'nin morfolojisinde basit (eksiz) isimle sıfat arasında fark olmaması için b. ***baba*** I ⊡.

çirkefsi çirkefsi 'lağım suyu gibi (kokmak)' < ***çirkev/çirkef*** II + benzetme eki olan ***–sı*** (b. ***ayruksı/ayrıksı*** ⊡) ve bilhassa çift olarak ***kok–*** fiili ile 'kötü kokmak' manasında, krş. ***hamamsı hamamsı kok-***. ※ ***Sokak çirkefsi çirkefsi kokmakta.*** (Orhan Kemal 1950â s. 102).

çirkev/çirkef II 'pis su' TS 925 < Fa. ***çirk–āb*** a.m. [***çirk*** 'pislik' ve ***āb*** 'su'. Bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm*** ⊡]. ※ ***İki loḳma ekmek bahāne ... Anaŋı, ḳardeşiŋi çirkefe atıyorsun.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 27). ***çirkef at–*** 'çamur atmak, iftira etmek': ※ ***'Āleme çirkef atacağına Allahla ġavġā et!*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 137). ※ ***Hala üç plâğı getirmişti babaannesine. "Rahmetli bunları çok severdi. dinleyemeden çekilip gitti şu çirkef dünyadan!" diye ağlıyordu.*** (Ç. Altan 1974 s. 65).

çirki, b. ***çulki***.

çirkin b.m. (güzel'in aksi) < Fa. ***çirkīn*** a.m. [***çirk*** 'pislik' + isimden sıfat yapan ***–īn*** eki, b. ***abherin*** ⊡. ※ ***Gördi, bir çirkīn sevādlu ḳarı*** (Ferec 855/1451 v. 31b). ※ ***Güzeldi. Çirkin yüzlü güzellerden. Çok geçmeden görmüş geçirmiş, olgun bir kedi olduğunu da anladık.*** (B. Karasu 1885na s. 21).

AD. **çirmar** 'tarlaları sulamak için açılan su yolu' DS 1236 < Erm. ***çur*** 'su' + ??, krş. **çırban**. ※ ***Kocaaa üç çirmar tutluğuyla tarlası tapanı da var.*** (M. İlhan 1983 s. 82).

AD. **çirnik** 'bir kiloluk buğday ölçeği' ZTS 42 < ölçeğin şaşılacak küçüklükte gösterilen hacmi acaba hatalı mı? Hacmi daha büyük olursa, kelime belki ***şinik*** (8 kilo) veya – Kars'ta kullanıldığına göre – Rusların ***çetverik*** (26 kilo) hububat ölçeği isimlerine bağlanabilirdi, krş. A. Tietze 1982z no. 48. Ünlüden sonra inorganik (asli olmayan, sonradan türeme) bir /***r***/'nin hypercorrection (aşırı doğruculuk) vasıtasıyla türemesi için b. ***alengilli***/***alengirli*** ⊡.

çirona, b. ***çırona***.

çiroz I ‘yumurtasını atarak zayıflamış uskumru balığı’ < Yun. ***τσιρος*** (tsíros) a.m. G. Meyer 1893 s. 22, D.J. Georgacas 1978t s. 134. Evliyā Çelebī, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi – T 2371 v. 243b. Yun. müzekker eki ***-os*** için b. ***aforos*** ⊡¹. ※ ***Lakerdanın âlâsını kendi elleriyle yapar, çirozun yirmi tanesini onbeş kuruşa verirdi.*** (N. Güngör 1992 s. 46). ※ ***Lacivert Mersedes Balıkpazarına girip artık çoktandır orada olmayan Lefter’in meyhanenin önünde duruyordu. Kapıyı açıp çıkıyorduk dışarıya. Elimizde çirozlar, balıklar, ıstakozlar.*** (N. Eray 1992 s. 128).

çiroz II ‘çok zayıf (kimse)’ < ***çiroz*** I. ※ ***Arkasından kuşlu şapkalı, mavi fistanlı, un çuvalına girmiş gibi pudralara bulanmış, çiroz bir kokana.*** (S.M. Alus 1944 s. 80).

AD. **çirp–** I ‘sıçramak (su ya da çamur hakkında)’ DS 1238 < ***çarp–*** I fiilinin varyantı. ※ ***Dikeldiğiniz yerden küçük su dökmeyin, üstünüze çirpmesin.*** (F. Baykurt 1955 s. 29).

AD. **çirp–** II ‘tuzağa düşmek, yakalanmak’ (?) < ***çarp–*** I fiilinin varyantı. ※ ***Çalıların dibinde bir kuş dönüyordu. Çayırı sofra gibi çeviriyor, cık cık cık dönüyordu. "Çlrpmiiiş!" diye bağırdı Dürü.*** (F. Baykurt 1971t s. 374).

çirpme ‘keklik tuzağı’ DS 1238 < ***çirp–*** II + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–me*** eki, b. ***akıtma*** ⊡.

çirtlçoz ‘??’ < müellifin icad ettiği kelime mi? Başka kaynaklarda bulunamadı. ※ ***Sen de çok yaşa, koca çlrtiçoz!*** (S. Şengil 1990 s. 77).

çis–** ‘çiselemek’ Meninski 1680 I, 1617 < ***çise– yerine hatalı bir kayıt olsa gerek. Başka kaynaklarda bulunamadı.

AD. **çlsan** ‘sarmaşık’ DS 1239 < Yun. (diyal.) ***κισσον*** (kisón) a.m. Ch. Tzitzilis 1987b s. 107. ***/k/→/ç/*** için b. ***Çankırı*** ⊡.

çise/tlse ‘ince yağmur’ DS 1239, 3940, TS 926 < ***çise–*** fiilinden réduction vasıtasıyla husule gelmiş isim, backformation (yanlış ayırma) hadisesi için b. ***abar–*** ⊡. Krş. ***çiğ/çiy.*** ※ ***Çiseli, rütubetli bir sabahtı.*** (O.C. Kaygılı 1938a s. 152). ***çisele–/tlsele–*** ‘yağmur ince ince yağmak’ DS 3940. ※ ***Yağmur çiseliyor, | korkarak | yavaş sesle | bir ihanet konuşması gibi.*** (Nâzım Hikmet 1936s s. 44–45).

çise–, b. ***çlğse–***.

AD. **çisenti** ‘ince yağmur’ DS 1239 < ***çise–*** + ***–nti*** genişlemesi, b. ***akıntı*** ⊡. ※ ***Milyonlar vuruyordu kaçakçılar aylı aysız, çisentili çisentisiz gecelerde.*** (Orhan Kemal 1963d s. 76).

çlsil çisil ‘ince bir yağmur gibi ses çıkararak’ < ses taklidi zarf kılığına sokulmuş ***çise*** kelimesi. ※ ***Çisil çisil yağan yağmura aldırdığı yoktu.*** (M. Buyrukçu 1961 s. 14).

(Çocuk dili ve konuşma dili) **çiş** ‘sidik’ < ses taklidi kelimelerden, b. ***ada git–*** ⊡. ※ ***Koskoca bir paşanın bir köylüye benzemesi, onun gibi yiyip içmesi, çişini etmesi, yorulunca uyuması akla sığabilecek bir olay değildi.*** (N. Üstün 1970 s. 186). ***çişi gel–*** ‘sıkışmak’: ※ ***Ali, artık birkaç saatinin orada geçeceğinden emin olarak intikamının keyfini sürmeye çalışırken, Elbet, çişin gelir senin, diyor annesi.*** (M. Mungan 1999 s. 340).

***çişik** 'tavşan yavrusu' < birçok lugatlerde gösterilen kelime bir okuma hatasından ileri gelen bir ghostword'dur, b. S. Tezcan 1993 s. 257–266.

(Çocuk dili) **çişloz** 'sık sık altını ıslatan, gece yatağını ıslatan (çocuk)' < ***çişli*** + ***-oz*** veya çiş + ***-loz*** ilavelerinden. Bu ilaveler kelimelere alaylı veya aşağlayıcı renk verir, krş. ***cicoz, paçoz, cadaloz, kartaloz, şaşkoloz, yelloz***. Çocuk dili için b. ***adda git-*** ⊡. ※ ***Ne asık suratlı çocuksun sen! Sişloz, pis mendebur!*** (Peride Celal 1991 s. 13).

çit I 'bahçe, bostan gibi yerlerin çevresine çalı, kamış, ağaç dalı gibi şeylerden çekilen duvar < ***çet/çit.*** M. Räsänen 1969 s. 112 kelimeyi ***çit-*** fiiline bağlıyor. ※ ***Ve Aġac-ḥişār ḳarşusında iki mīl miḳdārı yėre ṭülānī iki ḳol çit urdurdı.*** (Tursun Bey 1977 [1490–95 arası] s. 111). ※ ***Çitin kıyılarında uzun, katmerli nergisler açmıştı, top top.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 46). ***çit arabası*** 'kenarları çubuklu at arabası' DS 1241: ※ ***Çit arabaları mısırları taşımakla bitiremiyorlardı.*** (F. Baysal 1944 s. 196). ***çit ev*** 'basit bir ahşap ev': ※ ***Çit evin önündeki üç dönüm tarlanın mahsulü. Dikkatli yemek içmek şartiyle, insanı belki bir sene doyurabilir.*** (S. Kocagöz 1946 s. 61).

Osm. **çit** II 'pamuktan dokunmuş Hindistan basması' Meninski 1680 III, 6033, TS 927 < Fa. ***çīt*** < Hind. ***çits*** a.m. < Sansk. ***çitrá*** 'rengâreng' G. Doerfer 1967 III, no. 1153, A. Tietze 1982z no. 49. ※ ***Bayağı Felemeng çīti ...*** (Ş. Turan 1967 s. 95). AD. 'başörtüsü' DS 1240: ※ ***Çu̯hadaroğlu gelmeh isdemeyince, başından çiti çı̯hardarah̯ sürükliye sürükliye getirir.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 387).

çit III, b. ***cit***.

çit IV, b. ***çet***.

AD. **çit-** 'takmak, yerleştirmek' R. Dankoff 1991 s. 27 < ***çat-*** fiilinin varyantı. ※ ***Ol şıġlaruŋ aralarına ḳalemler çitüb balıḳ ḍalyanları ḳurmışlardur, bī-ḳıyās balıḳlu yėrdür.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 665). 'yan yana sıralanan şeyleri birbirine sıkıca bağlamak' DS 1243': ※ ***Ḳırḳ elli biŋ 'arabaların ... dā'iren mā-dār cümle ḳanad ḳanada ve tekerlek tekerlege çitüb ...*** (Evliyā Çelebī 1928 [17. yüzyıl] VII, 536). 'kumaştaki deliği örerek kapamak' (krş. ***çite-/çiti-***): ※※.

AD. **çit-**, b. ***çet-***.

Osm. **çitaçit** 'bir kenarından öbür kenarına' R. Dankoff 1991 s. 27 < ***çet/ çit,*** Fa. ***ā*** ile yapılan bir terkipte, krş. ***beraber*** I ⊡. ※ ***Halḳ çitāçit olub her şāhrāh ādem deryāsı gibi temevvüc ėdüb...*** (Evliyā Çelebi 1935 [17. yy] I, 713.)

AD. **çitar/çitari** I 'horoz veya tavuk ibiği' DS 1241 < Yun. (diyal.) ***κιταρ/ κιταρι*** (kitár/ kitári) < EYun ****κιταριον*** (*kitárion) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 205. ***/k/→/ç/*** için b. ***Çankırı*** ⊡.

çitari II, b. ***çıtari***.

çitdaş, b. ***çetdaş***.

AD. **çite/çiti** 'çarıktaki dikiş; ince sicim, ip' DS 1242 < ?? Fiilden isim yapan ***-i*** eki b. ***alu-satu*** ⊡. ※ ***Garip'in çarıkları şapul şupul. "Kaldım" diyor çarıklar. Çiteleri açıldı.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 32). Bu isim kökü, fiil kökü olarak da kullanılmış (b. çite-). Tk.ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I ⊡. ***çitele-/çitile-*** 'çarığın altını sırımla örerek onarmak' DS 1243.

AD. **çite-/çiti-** 'çarığın altını sırımla örerek onarmak' DS 1213 < ***çit-*** fiilinin varyantı, krş. ***sür-→sürü-***. ※ ***Çarıkları babası çitemiş, ilemiş, düzeltmişti. Yolda ayağını sıkmasın diye de ıslağa konmuştu akşamdan.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 15). ※ ***Ben kendim çitilerim.*** (F. Baykurt 1967k s. 297). 'kumaş ve örgülerin yırtıklarını örmek, dikmek' DS 1244–45: ※ ***Gülü durmadan kör lambanın ışığında yamalık yamadı, çorap çitedi, zıbının yakasına iki asker düğmesi dikti.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 15). Bu fiil kökü, isim kökü olarak da kullanılmış (b. ***çite***). Tk.ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I ⊡.

AD. **çitele-/çitle-** 'mısır tanelerini koçandan ayırmak; çekirdeğin kabuğunu iki diş arasında ayırarak yemek' DS 1242, 1246 < ***çet-çit-*** + fiilin ardarda tekerrür ettiğini gösteren ***-ele-*** genişlemesi, b. ***avkala-*** ⊡; ikinci kelime ses taklidi kelimelerden de olabilir. ※ ***Kızlar çekirdekleri çitelerler, gazozları höpürdetirlerdi.*** (M.G. Anadol 1984 s. 91). ※ ***İnsanlar parkta kanepelerin üstüne doluşmuşlar. Kabak çekirdeği çitliyorlar.*** (A. Ağaoğlu 1980ö s. 295).

çiten, b. ***çeten***.

AD. **çiten-/çitin-** 'örülmüş gibi birbirine girmek' DS 1245 < ***çite-/çiti-*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡). ※ ***Geç kalanlar, önemsizler gerilere çitenmiş, kadın-kız, erkek, yaşlı, çoluk-çocuk arasına uygulandılar.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 162). ※ ***Kızaklar geldi, çitendi.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 158).

çiti, b. ***çite***.

çiti-, b. ***çite-***.

AD. **çitil** 'sebze fidesi' DS 1243 < ***şitil*** a.m. Kelime başındaki /***ş***/→/***ç***/ gelişmesi için b. ***çakal*** ⊡. ※ ***Bahçenin sebzeleri ve çiçekleri daha çitildi.*** (A. Kutlu 1995 s. 107).

çitil, b. ***çetil***.

çitile-, b. ***çite***.

çitili, b. ***çetili***.

çitin-, b. ***çiten-***.

çitle-, b. ***çitele-***.

çitlembik/AD. **çıtlamık/cırtlambuk/çitlemik** 'bir ağacın ufak zeytine benzeyen meyvesi; o ağacın kendisi' DS 1196, 1216, R. Dankoff 1991 s. 28 < ***çitle-/cırtla-*** gibi ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) bir köke dayanan fiil meyvenin kayganlığını anlatır, arkası da ***-mık/-mik*** ekinin bir varyantıdır; b. ***çelmik*** ⊡ (17. asırda ***çitlemik***). Ünlüden sonra inorganik (asli olmayan, sonradan türeme) bir /***r***/'nin hypercorrection (aşırı doğruculuk) vasıtasıyla türemesi için b. ***alengilli/alengirli*** ⊡. Tk.deki velar (arka damaksıl) ile palatal (öndamaksıl) ünlüler arasındaki fark ve istisnaî durumlar için b. ***ayıt-*** ⊡, /***m***/'den sonra labial (dudak sesi) bir plosif'in (kapanma sesleri) türemesi için b. ***atlambaç*** ⊡. ※ ***Serinlik bir yer aradım. Kocaman bir çitlembik ağacı ilişti gözüme. Hemen gidip altına oturdum.*** (F. Baysal 1956 s. 30). ***çitlembik gibi*** 'ufak tefek, esmer ve sevimli': ※ ***Saçından, sakalından utanmuyorsan nur topu gibi kızından, citlenbik gibi damadından utan!*** (S.M. Alus 1933p s. 222).

AD. **çitme** 'çift ayakla tekme, çifte' DS 1246–47 < çit 'çift' DS 1211 ve ***tekme*** (?). Bu birleşik kelimede var olan crasis (kaynaşma) durumu için b. ***acabola/acabula*** ⊡, ayrıca b. ***budama*** ⊡. ※ ***Bir kaçının ayağına eşek çitmesi rast olup sınıkçıya muhtaç olmuş.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 578).

AD. **çitmik** 'fiske, küçük miktar' DS 1247 < ***çimdik*** kelimesinin metateze uğramış varyantı, b. ***albız*** ⊡. ※ ***Fes üstüne pullu bürüncük örterler. Bu bürüncüğün çitmik çitmik pulları olur.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 326).

AD. **çito** 'sus! susun! (nida)' < Yun. **τσιτα** (tsíta)! a.m. ※ ***Amanın çito, kimse sezmesin sakın, düşmanlarımız işten haber alıp arkamızda gezmesin!*** (Feraizci–zâde 1979 s. 116). AD. (Trabzon) 'zarif': ※ ***Dar pantalon, dar yelek geyinmiş, dal fes başında çito bir deliḳanlı.*** (L. Bonelli 1899 s. 352 no. 110, 1902 s. 58).

AD., RD. **çiv–**, b. ***çıv–***.

AD. **çivgar**, b. ***civgar***.

çivi b.m. (ucu sivri ufak çubuk) < belki bazı Tk. dillerinde tespit edilen ***çoy/çöy*** 'dökme demir' (b. G. Doerfer 1967 III, no. 1149, M. Räsänen 1969 s. 121). Kelime Avrupa lugatlerinde 17. asırda 'tahta çivi; kama' manalarında kaydedilir. Daha evvel çok kullanılan ***eŋser/eŋseri /eğser*** kelimeleri yavaş yavaş kaybolur. ※ ***Bir ḳadırġaya yüz ḳanṭār çivi gider.*** (Kātib Çelebī 1329 [1656] s. 154). 'soğuk (isim)', krş. ***çivi kes–*** (Gürcü dilinde ***tsivi*** kelimesinin 'soğuk' demek olması (E. Cherkesi 1950 s. 249) tesadüf mü?): ※ ***Müthiş soğuk yedik. Bir şişe rakı ile çiviyi kıralım?*** (Reşat Enis 1947 s. 267). ***çivi kes–*** 'çok üşümek, donmak' (krş. ***eŋser kes–***): ※ ***Gırgırların içinde çivi kesmek kolay değildi.*** (Reşat Enis 1947 s. 266). (argo) ***çivile–*** 'tabanca ile vurmak, öldürmek' (isim/sıfat'tan fiil yapan ***–la–/–le–*** genişlemesi için b. ***acabla–*** ⊡): ※ ***Küçük Rıza deyyusu vaziyeti çakallayıp çivilediyse aynasızlar bize nerede posta edebilirler en çok?*** (A. İlhan 1964b s. 232). (su sporu) ***çivileme*** (zarf) 'dimdik ve ayaküstü bir durumda 'suya atlamak', b. ***aykırılama*** ⊡.

çivid/çivit 'mavi renkli çamaşır boyası' Meninski 1680 I, 1687 < ET ***çivit*** a.m. Clauson 1972 s. 395. ※ ***Bulunan erzāḳınuŋ ekṣeri metā'–i ticāret olub fülfül ve erz ve kettān ve sükker ve hinnā' ve çivīd ve baḳḳam idi,*** (Selānikī 1989 [1599] II, 380). **çivit mavisi** 'çivit rengindeki mavi': ※ ***Alman Nazilerinin motörlü birlikleri bütün dünyayı bir yandan kuzeyin uçsuz bucaksız bozkırlarına, öte yandan Atlantiğin, Akdenizin çivit maviliklerine sürüyorlardı.*** (Orhan Kemal 1963d s. 66).

çividî 'çivit renginde' < ***çivid/çivit*** + isimden renk sıfatı yapan ***–î*** eki, b. ***altunî*** ⊡. ※ ***Hava güneşli, deniz durgun, çividî mavi olduğu zaman bu çayırlık şenlenir.*** (H.R. Gürpınar 1933i s. 39).

AD. **çivit** 'çift' < /***ft***/ ünsüzleri Türkçe kelimelerde hece sonunda olamadığı için aralarına /***i***/ ünlüsü sokulmuş. ※ ***Evveli bi ileçbe vāmış. Sabālan çivit sürmeye getmiş.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 137).

çivit, b. ***çiğid***.

çivit, b. ***çivid***.

EOsm. **çivşe–** 'fısıldamak' (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 81) < ***civ/çiv*** diye bir ses taklidi kökten (krş. ***cıvıl cıvıl/civil civil***) ***–şe–*** genişlemesiyle

(krş. ***kağşa-***) yapılan bir fiil. ※ ***Ḥasedden çivşemekden bitsedi iş | Vezīri nā'ibi baṣmazdı teşvīş.*** (Şeyẖoġlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 422 no. 7760).

çiy, b. ***çiğ***.

AD. **çiya** I 'kıvılcım' DS 1249 < Yun. (Karadeniz diyal.) ***τζια*** (tzía) a.m. < EYun. ***εστια*** (hestía) 'ocak' Ch. Tzitzilis 1987g no. 126.

AD. **çiya** II (halk oyunu tabirlerinden) 'horon oynarken ortaya toplanıp ayakları yere vurma' DS 1249 < Yun. (Karadeniz diyal.) ***τσια*** (tşía) a.m. < ***τρια*** (tría) 'üç' Ch. Tzitzilis 1987g no. 537.

çiyan, b. ***ciyan***.

çiydem, b. ***çiğdem***.

AD. **çiye** I 'abla' DS 1260 < Yun. ***θεια*** (ṯía) 'teyze, yaşlı kadın' Ch. Tzitzilis 1987g no. 138.

AD. **çiye II** 'kabuklu meyvelerin ve fasulyenin içi, çam kozalağının tohumu' DS 1250 < ?? ※ ***Doktor, kulağının içinden sarımsak çiyesi büyüklüğünde peynir gibi ak bir şey çıkarmış.*** (F. Baykurt 1971c s. 336).

çiyim çiyim (*çıyne–*) 'ayak altına almak, üstünde tepinmek' < ***çiyne–*** fiilini anlam pekiştirmesi (réduplication) + ***–im*** ekinden ibaret bir ön takı çifti ile kuvvetlendiren ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) tabir yâni predicate intensifier (yüklem yoğunlaştırma); b. ***apal apal*** ⊡. ※ ***Tıycan'ın meydan okuyuşunu karşılamak, onu ayaklarının altına alıp çıyım çıyım çıynemek vazifesinin kendisine düştüğünü Zehra anladı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 348).

çiyin, b. ***çeğin***.

çiyit, b. ***çiğid***.

çiyne–/çiğne– 'dişleri arasında ezmek' < ***çeyne–***; ***/g/***'den neşet etmeyen ***/y/*** sesinin yazıda ***/ğ/*** harfiyle gösterilmesi için b. ***çeyne–*** ⊡. ※ ***Bir lokma kopardı. Şöyle bir bakıp attı ağzına. Azıcık çiğneyip yuttu.*** (F. Erdinç 1961 s. 38). 'üzerinde yürümek': ※ ***İşlemeli yün çoraplariyle beton kaldırımları çiğneyenlerin arasına karıştı.*** (Orhan Kemal 1950e s. 62). 'tekerlek altına alarak ezmek': ※ ***Çiğnersek şimdi çocuğunuzu, vebali sizindir.*** (F. Erdinç 1973 s. 82). Mecazî manada 'aldırmamak, saymamak, yok bellemek': ※ ***"Yasa var, anayasa var." — "Çiğner be."*** (F. Erdinç 1973 s. 71–72).

AD. **çiynek** I 'kıvılcım' DS 1251 < Yun. ***τζινακι*** (tzináki) a.m. [***zína*** a.m. + ***-ki*** küçültme eki] Ch. Tzitzilis 1987g no. 524.

AD. **çiynek II/çiğnek** 'çok gidilen, çok ziyaret edilen (yer), ayak altı' DS 1210, TS 914, R. Dankoff 1991 s. 27 < ***çiyne–/çiğne–*** + fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***–k*** eki, b. ***akak*** ⊡. ※ ***Köprü dediğin, yankesicilerin çiynek yeri.*** (F. Erdinç 1955 s. 46). 'kalitesini anlamak için ağızda çiğnenen parçacık (tütün hakkında)' ※ ***Birer kırım aldılar kocabaşın oğlanın harmanından. Kokladılar, kırıp ufaladılar, ağızlarına bir çiğnek attılar.*** (Tarık Dursun K. 1966 s. 49).

AD. **çiynem/çiğnem/çeynem** 'çiğnenecek büyüklükte bir parça sakız; bir kere çiğnenecek kadar, lokma, küçük miktar, bir parça' DS 1210–11, TS 882–883 < ***çiyne***– + fiilden birim manasında nomen actionis (oluş ve

kılış ismi) yapan ***–m/–ım*** eki, b. ***adım*** I ⊡. ※ ***Padişah üyüdüğünde lalanın ağzında bi çiynem saḳız. Gözleri üyüyö, āzı saḳız çiyniyo āır āır.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 118). ※ ***İki koyunumuz bir çiğnem ot bulamaz oldu.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 11). ※ ***O bakkal olacak boyu devrilesi de hep çocukları aldatır. Bir çiğnem sakıza üç yumurta ister***. (F. Erdinç 1958 s. 87).

çiynemik/çiğnemik ‘ağızda çiğnenip çocuğun ağzına itilen lokma’ < ***çiğne–/çiyne–*** + fiilden yiyecek isimleri yapan ***–mik*** eki (M. Räsänen 1957 s. 137), b. ***çelmik*** ⊡. ※ “***Yaḳında altına bez ḳoyacağım.” — Ağzına çiğnemik vereceksin.” —”Ḳucağıma alub attaya götüreceğim.”*** (H.R. Gürpınar 1928 s. 348).

çiz–, b. ***çız–***.

AD. **çizek** ‘bir şeyin sathını çizmeye yarayan alet; haşhaş tohumunun kabuğunu çizmeye yarayan alet; sabanın okuna takılan ve toprağı kesmeye yarayan bıçak’ DS 1252 < ***çiz–*** + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–ek*** eki, b. ***apuldak*** ⊡. ※ ***Sırtında bir buçuk, ikisinde bir çocuk, sepetinde algısı, çizeği. “Bugün kadınlar çeşmenin gumunu yuyacaktı. Senin böyle afyona gitmene sebep ne?”*** (F. Baykurt 1955 s. 51).

çizele– ‘ince yağmur yağmak’ DS 1252 < ***çisele–*** fiilinin varyantı. ※ ***Dün bir parça yağmur çizeldiydi. Küllü ṣu yapdım, kirlileri baṣdırdım.*** (H.R. Gürpınar 1335 s. 19).

çizgi, b. ***çızgı***.

çizgiroman b.m. (bir resim tekniği) ※ ***Orada beni kırmızı çizgiroman kahramanları bekliyor.*** (Küçük İskender 1996 s. 33).

çizi, b. ***cızı***.

çizik, b. ***cızık***.

çiziktir–, b. ***cızıktır–***.

AD. **çizim** ‘saban izi’ < ***çız–/çiz–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–im*** eki– ※ ***On altı senedir bu köyde nekadar su basar tarla satıldıysa bir çizimini ele kaptırmadı.*** (F. Baykurt 1955 s. 30). ※ ***Hey gozel Allahım, bir iki gün daha sabret de iki çizim yer ekelim.*** (F. Baykurt 1961k s. 125). Bundan sonraki cümledeki ***çizim çizim*** daha evvel ***çiyim çiyim***’de karşılaştığımız sentaktik tipe benzemekle ***cız/cıs*** maddesindeki ***cız et–*** tabirinine dayandığı görünüyor: ※ ***Kalbi çizim çizim çarpıyordu.*** (N. Meriç 1957 s. 30).

çiziştir– ‘karalamak, baştansavma yazmak’ < ***çiz–*** + intensivum (pekiştirme) genişlemesi olan ***–(i)ştir–,*** b. ***anlaştır–*** II ⊡. ※ ***Notları ufak bir deftere sağdan sola doğru çiziştiriyordu.*** (F. Otyam 1960 II, 91). Krş. ***cızıktır–, cızıştır–***.

çizme b.m. (uzun konçlu ayakkabı) < M. Räsänen 1969 s. 112’ye göre belki ***çözme***’den. Krş. H. Eren 1981t s. 3–4. ※ ***Görmezlikten geleceksin! Çizmeyi aşmadıkça görmezlikten geleceksin.*** (L. Erbil 1977 s. 85).

çizvitlik, b. ***Cezvit***.

A.D. **çoba** ‘çalgıcıların topladığı para’ DS 1253 < ***şabaş*** kelimesinin varyantı, A. Tietze 1969 no. 112.

çoban b.m. (sürüleri güden kimse) < Fa. ***çöbān/çöpān*** < ***şubān*** a.m. (Fa. ***–bān*** 'bakan, tutan' unsuru için b. ***arvan*** ⊡) G. Doerfer 1967 III, no. 1130'a göre /***ş***/→/***ç***/ değişimi belki bir Tk. dilinin tesirini gösterebilir. ※ ***Köroğlu çoban kılığına girmiştir.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 299). 'arka çantası' (çoban çantası'nın kısaltılmışı): ※ ***Blûcinli kızlar sokaklara çıkmışlar hep. Sırtlarındaki çobanlar da çok moda oldu.*** (F. Baykurt 1967a s. 17). ***çoban çantası*** 'bir ot ismi' (tıpkı İng. ***shepherd's purse***, Alm. ***Hirtentäschchen***, Lat. ***Capsella bursa pastoris.*** I. Hauenschild 1989 no. 243), krş. ***çoban dağarcığı*** a.m. Meninski 1680 I, 1672: ※ ***Yeşilin daha yenilip yutulmaz acıslyle çimleri boyadı. Arasına peygamber çiçekleri, çobançantaları, nergisler.*** (M. Özünal 1991 s. 17). AD. ***çoban çırası*** 'kuşkonmaz' DS 1254: ※ ***Çam, gürgen, mantuvar, peryavşan, çobançırası ter kokuyordu.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 127). ***çoban çoluk*** 'köy çocukları', krş. Az. Tk. ***çoban çoluġ*** a.m. ※ ***Dağdakı çoban–çoluġ onun yanına toplandı. Abbas onlardan yolu soruşdu.*** (Azärbaycan Halġ Dastanları 1961 I, 245): ※ ***(Depegöz) yol kesdi, adam aldı ... Çoban çoluḳ ḳalmadı, hep yėdi.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15. yüzyıl] s. 167). ※ ***Sen Duranâ'yı çoban çoluk belleyip de korkuturum sanma, delikanlı!*** (F. Baykurt 1961o s. 153). ***çoban yıldızı***: 'sabah yıldızı' (aslı: ***Çolpan yıldızı***). Krş. ***çopan, çûbân.***

çocuk 'domuz yavrusu; (halk dilinde) oğlan çocuk' Meninski 1680 I, 1673; b.m. <Çağ. ‼ ***çoçuḳ*** 'domuz yavrusu' M. Räsänen 1969 s. 113, geniş bilgi için b. K. H. Menges 1984 s. 70. ※※ İsimden sonra: ※ ***O gün gelip benden borç para istemelerinden bu yana bizim çocuklar bir daha görünmediler. Ötekl Kemal çocuk neyse ne ama, Hulûsi itine ne buyrulur? Kâğıt düzmesini, istediği zarı atmasını ona kim öğretti? Hep bu fakir Cemal!*** (Tarık Dursun K. 1956r s.46). Zarf olarak: ※ ***Ne yapalım, biz şā'lrler biraz çocuḳ yaşarız ve tā ölünceye ḳadar biraz çocuḳ ḳalırız***. (Cenāb Şehābeddīn 1335 s. 104). AD. ***çocuk çengi*** 'çoluk çocuk': ※ ***Alın terimizin ortakçısı çekilecek aradan. Karının kızın, çocuğun çenginin yüzü gülecek.*** (F. Baykurt 1961o s. 347). ***çocuk et–*** 'çocuk doğurmak, dünyaya getirmek': ※ ***Nerice ġarısı bir çocuḳ etmiş.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 92). ***çocuk getir–*** 'doğum yapmak': ※ ***Bir müddet sonra da, Nedime Hanımın, bilmem nerede, çocuk getirirken öldüğünü haber almışlardı.*** (B.S. Kunt 1948 s. 107). ***çocuğa kal–*** 'gebe kalmak': ※ ***Lâkin aradan zaman geçip de Elif Sarı Mehmetten çocuğa kalınca iş değişti.*** (H. Aytekin 1945 s. 25). ***çocuk üstüne öl–*** 'doğumda ölmek (kadın hakkında): ※ ***Falancanın bir gelini vardı, melek gibi, tasa go iç, o da çocuk üstüne gitti ... Falancanın gelini de, falanın gelini de hep çocuk üstüne gittilerdi.*** (M. Makal 1952 s. 82).

çocuksu 'çocukça, bir çocuğunki gibi, saf, naif' < ***çocuk*** + isimden benzeme ifade eden sıfat yapan ***–su*** eki, krş. ***ölümsü, üzümsü,*** b. ***ayruksı/ayrıksı*** ⊡. ※ ***Nişanlımın boyasız, çocuksu bir yüzü vardı.*** (M.Ş. Onaran 1957 s. 84). Zarf olarak: ※ ***Yağmur başlıyor camlara. "Oh", diyor kadın, iki elini yumruk yapıp aşağı sallıyor çocuksu, "bayılıyorum bu havaya!*** (B. Duygulu 1961 s. 24).

AD. ***çoç/çöç*** 'çiğ köftenin yağda kızartılmışı' DS 1255 < ?? ※ ***Çiğ köftenin cındırığını çöç yaptım.*** (Reşat Enis 1944 s. 228). Tk.deki velar (arka damaksıl) ile palatal (öndamaksıl) ünlüler arasındaki fark ve istisnaî durumlar için b. ***ayıt–*** ⊡.

AD. **çoçka/çoşka** 'domuz' DS 1256, 'domuz yavrusu' DS 1274, R. Dankoff 1991 s. 28 < Çağ. ‼ ***çoçuḳ*** 'domuz yavrusu' ve bundan gelen Rus. ***çoçka*** ile olan münasebeti için b. Clauson 1972 s. 400 ve K. H. Menges 1984 s. 70. Kelime ses itibarıyla Rus. ***tsutska*** 'köpek' [Ukr. ***tsuts*** 'köpek' + dişilik küçültme eki olan ***–ka***] kelimesine benzemektedir. Yabancı bir kelime olarak: ※ ***Lisān–ı Rūs'da çoçḳa domuz yavrusına dėrler.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17. yüzyıl] VIII, 26).

çoğa/çoğay 'gölge' Meninski 1680 I, 1679 < ?? Başka kaynaklarda bulunamadı.

çoğaç, b. ***çoğaş***.

EOsm. **çoğak** 'ışıklı, ziyadar' TS 931 < ETk. ***çoġ*** 'yalaz' Clauson 405 + ***–(a)k*** küçültme eki, b. ***bardak*** ⊡.

çoğal– 'sayıca artmak' < ***çok*** + sıfattan bir hâle gelmek manasında fiil yapan ***–al–*** genişlemesi, krş. ***boşal–, daral–***. ※ ***Çenesinin iki yanında, şakaklarında aklar çoğalmıştı birden.*** (T. Apaydın 1991 s. 252). ※ ***Köyden gelen uğultu gittikçe çoğalıyor, koygunlaşıyor, karşıki kalenin kayalıklarında da yankılanıyordu.*** (Yaşar Kemal 1992kk s. 8).

çoğal–, b. ***çokal–***.

çoğalt–, b. ***çokalt-***.

AD. **çoğan/çöğen/çöven** 'Saponaria, kökü ve sapları sabun yerine kullanılan bir bitki' DS 1256, TS 931, Meninski 1680 I, 1568 < ***çoġan*** şeklinde Az. Tk. ve Türkm. dillerinde vardır. Tk.deki velar (arka damaksıl) ile palatal (öndamaksıl) ünlüler arasındaki fark ve istisnaî durumlar için b. ***ayıt–*** ⊡.

çoğar 'her biri belli bir sayıdan fazla olan' < ***çok*** + ***–ar*** üleştirme (numerus distributivus) eki, b. ***altışar*** ⊡. ※ ***İki öküz koşulan arabadan ikişer aḳça, ve çoġarludan dörder aḳça alına. Ziyāde alınmaya.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 283).

AD. **çoğaş/çoğaç/çovaç/çoveş/çuvaş** (belki Anadolu'ya muhacir olarak yerleşmiş etnik gruplarda) 'güneş, güneşlenilen yer' DS 1256, 1306, TS 930–931 <Çağ. ‼ ***çoġaş*** 'yaz sıcaklığı' W. Radloff 1905 III, 2013. Krş. ETk. çuvaç a.m. 'güneş ve yağmur şemsiyesi' Clauson 1972 s. 395 (Clauson'a göre aslı tespit edilmemiş yabancı kelime). ※ ***Çoveş yeryer gölgelerle delinmiş tek bir alev gibi ovayı bürümüştü.*** (Feridun Osman 1936 s. 54).

çoğay, b. ***çoğa***.

EOsm. ***çoğru–*** veya ***çuğru–*** belki AD. ***çoğur–*** 'sinmek, gizlenmek, uyumak' DS 1259'un varyantı < ?? H. Vámbery 1901 kelimeyi ***cuğur–*** diye okumuş ve 'düşünüp durmak, düşüncelere dalmak' diye manalandırmıştır. ※ ***Öŋdünkiler coġrumışlardı. ḳulaḳları ögretmişleridi. Gülişdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 25b). Mesele halledilmiş sayılamaz.

çoğu (sıfat olarak) 'ekseri' < ***çok*** + 3. şahıs possessivum (iyelik, mülkiyet) eki. Bu ekle yapılmış sıfat olarak bundan başka yalnız ***kimi*** vardır. (1. şahıs possessivum (iyelik, mülkiyet) ekiyle yapılmış sıfatlar için b. ***canım, güzelim*** maddelerine). Bu yüzden, onun aslında possessivum (iyelik, mülkiyet) ekiyle değil, ***ekser*** kelimesini takip eden ve Fa. izafet eki ile

yapılmış bir neologismus (türetme kelime) olması şüphesi akla yakındı, krş. ***andaç*** ⊡. ※ ***Çoğu babalar gibi Haceli de çocuklarının kendine benzemesini istiyor tabiî.*** (F. Baykurt 1961k s. 17). ***çoğu*** kendi başına (isim yeya zamir olarak) da kullanılır ('ekserisi' manasında): ※ ***Bekle bekle, çoğu gitti azı kaldı.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 97). Onun çoğulu da vardır: ***çokları:*** ※ ***İslâmiyet yahut din çokları için bir umde olmaktan ziyade bir Iklimdi.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 54). Krş. ***ekseri***.

EOsm. **çoğuldaş–** veya **çuğuldaş–** 'curcuna, ses gürültüsü yapmak (kalabalık hakkında)' TS 932 (başka manalandırma ile) < ses taklidi fiilin ortaklık (cooperativum) hâli, ***–(ı)ş–*** için b. ***ağlaş–*** ⊡. [Ses taklidi kelimelerde ***/l/*** veya ***/r/*** olan son ünsüzden sonra ***–la–*** yerine ***–da–*** fiil genişlemesi, b. ***alda–*** ⊡.] ※ ***Halḳ üşmiş, be-yekbāregī bir ağızdan çoġuldaşdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 122a). ※ ***"Baŋa bir çāre buluŋ, benüm-çün bir tedbiyr-i münāsib endiyşe ėdüŋ" dėdi. Cemāʿat çoġuldaşdılar eyitdi: "Ėy hudavend[-i] hünermend!"*** (Ferec 855/1451 v. 136b).

AD. **çoğumsa–** 'çok görmek, kıskanmak' DS 1258 < ***çok*** + isim veya sıfattan, bir şey karşısındaki hissi gösteren fiil yapan ***–(ı)msa–*** genişlemesi, b. ***azımsa–*** ⊡. ※ ***Kara Blblk bunu çoğumsadı: yüz deve yükü odun altı çeteleye mi? Vay insafsız vay!*** (Nâbî–zâde Nâẓım 1943 s. 34). ※ ***Görmesi mi kalmış bre emmi? ... Herif bir de "Vay bu kadarcık parayı siz çoğumsamaktasınız öyle mi?" diyerek caysın mı şimdicik?..*** (Kemal Tahir 1958 s. 209). Krş. ***çoksun–.***

(Neolojizm) **çoğun** 'ekseriya' < ***çok*** ve instrumentalis (araç durumu) hâli eki ***–ın***, b. ***acın*** ⊡. ※ ***Aktör fikrini söylemeğe kalktığı zaman Halit çoğun Eminle birleşerek kendi fikrini kabul ettiriyordu.*** (S.F. Abasıyanık 1951k s. 63). Kelime için eski örnek bulunamadı.

AD. **çoğun–** 'çok görmek, kıskanmak' DS 1258 < ***çok*** kelimesinden husule gelmiş ****çoğu–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡). Bu fiil bir yazar tarafından 'iktifa etmek, yetinmek' manasında kullanılır (DS bu manayı göstermiyor): ※ ***Düşman yalnız İzmirle çoğunup otururken, Kemal Paşanın ettiklerine kızıp daha ileriye varmış, Bursaya kadar gelmiş.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 46).

AD. **çoğunca/çoğuncası** 'ekseriya' DS 1257–58 < ***çok*** + 3. şahıs possessivum (iyelik, mülkiyet) ekiyle sıfattan zarf yapan ***–ca*** eki (b. ***anca*** I ⊡); ikinci varyantta üstelik 3. şahıs possessivum (iyelik, mülkiyet) eki de var. Zarf (adverbialis) ekine fonksiyonu iyice anlaşılmayan ikinci bir 3. şahıs possessivum (iyelik, mülkiyet) ekinin takılması için krş. ms. ***nicesi.*** ※ ***O işine çoğunca gitmiyordu.*** (S.F. Abasıyanık 1951h s. 19). ※ ***Onlar da boş zamanlarında, çoğuncası ellerindeki işi de bırakarak, Arslan Horaz'a bakıyorlardı.*** (H. Olcay 1951 s. 41).

çoha, b. ***çuha***.

çọhal–, b. ***çokal–***.

çọh, b. ***çok***.

çok b.m. (***az***'ın zıddı; zaman hakkında 'uzun') < ***çoḳ*** evvelâ HvarTk.'sinde görünür, Clauson 405. Krş. A. Ata 1996 s. 1310–1313. Sıfat olarak: ※ ***Çok lâf Kur'ana yaraşır, ḳalkın arkadaşlar...*** (F. Baykurt 1961o s. 34). İsim olarak: ※ ***Rum gençleri, yalnız gençleri değil, eli silâh tutanların çoğu akın akın Pontos ruhunu gerçekleştirmek için Trabzon'a koşuyordu.*** (T. Buğra 1963 s. 95). Zarf olarak: ※ ***Ben senden çok yaşa-***

dım. Saŋa nisbetle bir ḳoca-ḳarı demekim. (H.R. Gürpınar 1927n s. 158). Sayı sıfatlarında olduğu gibi takip eden isimde umumiyetle çoğul eki konmaz: ※ ***Başımıza çok şey geldi.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 366). Fakat icabında konabilir: ※ ***Çok geceler bir şey yemeden aç yattığımız oluyordu.*** (O. Hançerlioğlu 1956 s. 41). ***bir çok/birçok***, b. ***bir*** I. ***çokdan/ çoktan*** 'çok evvel, uzun zaman önce' (Ablativus hâliyle yapılan zarflar için b. ***açmazdan*** ⊡): ※ ***Oğlanı çoḳdan satun alub dururdum. Evüm işini ol görürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 183a). AD. ***çok bir*** 'birçok, bir sürü': ※ ***Onnar da ġaḫıp çoḫ bi adamınan geldiler.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 36). 'birçok': ※ ***Coḫ bi gözel gemi gelmiş.*** (a.e. s. 61). ***çok bir*** (menfi cümlede) 'pek fazla değil, ancak yetecek miktarda': ※ ***Çok bir yer kalmadı.*** (H.R. Gürpınar 1938 s. 15). ※ ***Önünde çok bir para yoktu.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 60). ***çok çok*** 'en fazla': ※ ***"Siz ne kadar kalacaksınız burada?" – "Çok çok bir hafta. Belki on gün. İşlerim var İstanbulda, gitmeliyim."*** (Kemal Bekir 1961 s. 116). ***çokdan çok*** 'pek fazla': ※ ***Ḥālen ki der-i devletde aġalıḳ rütbe-i rātibesine vāṣıl olmışı yoḳdur ve bu zümrenüŋ ekṣeri ḳapu oğlanlığından gelmiş iken, anlara bu deŋlü riʿāyet olunmaḳ çoḳdan çoḳdur.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 176). ***çok geçmeden/çok sürmeden/çoğa varmadan*** 'az bir zaman sonra': ※ ***Çok geçmeden, elinde rakı tepsisiyle girdi.*** (S.M. Alus 1944 s. 12). ※ ***Çok sürmeden, hükümdarın odasına girdi.*** (Billûr Köşk 1940 s. 50). ※ ***Onlara yetişmek için hızlandı. Çoğa varmadan yaklaştı.*** (C. Tuncer 1960 s. 52). ***çok gör-*** 'kıskanmak, çoktur diye vermek istememek': ※ ***Doğunun kışında bir tabak fasulya ve bir çulhaki ceketle yetişmeyi çok göreceksin halk çocuklarına, ötede binlikleri cebe indiren Süper Mörşit il il gezip ulusal değerlere saldıracak!*** (M. Makal 1971 s. 72). ***çok ol-*** 'haddini aşarak karşısındakini usandırmak': ※ ***"Şimdi yangın var diye bağırırım, bütün komşuları senin başına toplarım, utanmaz herif, arlanmaz herif!" — "Karı, çok oluyorsun!"*** (M.N. Özön 1941 s. 20–21). ***çok şey!*** (eski nesilde şaşkınlık bildiren nida): ※ ***Azmi Efendi – "Acayip! Musul'dan mı gelmiş?" — Uşak - "Evet efendim." — Azmi Efendi – "Çok şey! Musul'da bildiğim, tanıdığım kimse hatırlıyamıyorum."*** (Recaizāde Ekrem 1941 s. 13–14).

AD. ***çok-*** 'toplanmak, birbirine sokulmak, kalabalık etmek' DS 1261–62, TS 937–938 < ETk. ***çoḳ-*** 'üstüne düşmek, çullanmak' Clauson 1972 s. 406. ※ ***Anda çoḳ‿halḳ āzād u bende ol ḳapuya çoḳmışlar.*** (Ferec 855/1451 v. 3a).

çoka, b. ***çuha***.

EOsm. **çokal** (ilk ünlüyü /***o***/ olarak okumakla G. Doerfer'e uyuyoruz) 'zırh altına giyilen yünden veya kumaştan gömlek; bir çeşit at zırhı' TS 957–959 < ?? G. Doerfer 1967 III, no. 1084, M. Räsänen 1969 s. 114. ※ ***İşide raʿd gibi naʿra erden, | Nite yaş olur çoḳalı derden.*** (Fạhrī 1974 [1367] no. 1008). ※ ***Beg daḫı aṭlas-ı alı çıḳarub zırh ve çoḳal geydi.*** (C. Okuyucu 1987 [1590–91] s. 375).

çokal-/çoḫal-/çoğal- 'azken çok olmak, artmak' TS 934 < ***çok*** + sıfattan fiil yapan ***-al-*** genişlemesi, b. ***alal-*** ⊡. ※※ Mecazî manada 'canlanmak': ※ ***Koşu atları meydanı gördüler mi önlerinde, sırtlarını kabartırlar, kuyruklarını dikerler, gözler fırlar dışarı. İşte ona çoğaldı derler. At çoğaldı derler.*** (İ. Tarus 1961 s. 175).

çokali, b. ***çukali***.

çokalt–/çoğalt–/çoğat– 'miktarını veya sayısını artırmak' < ***çokal–*** vs. fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, (b. ***acıt–*** ⊡). Kökü veya esası /***l***/ ile biten bazı fiillerin causativum (ettirgenlik) hâli, normal olarak /***lt***/ ile biterken /***l***/'siz, üçüncü varyanttaki gibi sadece /***t***/ ile son bulur; b. ***boşat–*** ⊡. ※ ***Şimdiki ḳavm öglnür işlemedin, | Sözi çoḳaldur işe başlamadın.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 43). Mecazî manada 'canlandırmak, canına can katmak': ※ ***Kendini İstanbul'a, Aylin'e bağlayan bir köprüydü bu sınavlar. Şimdi bu köprüyü yıka yıka dönerse üzülürdü İstanbul'a. Aylin'le çoğalttığı kendini, tüm yaşama gücünü yitirirdi.*** (M. Güler 1990 s. 264).

AD. **çokan** 'mısır sapı' DS 1259 < Bulg., Sırp–Hırv. ***çokany*** 'daneleri alınmış mısır koçanı' A. Tietze 1957 no. 22. Krş. ***koçan***.

AD. **çokaş–** 'toplanmak, birikmek; kalabalık etmek' DS 1260 < ETk. ***çoḳ–*** fiilinin varyantlarından ****çoḳa–*** (krş. ***çoḳu–, çokı–*** Clauson 1972 s. 406) fiilinin ortaklık (cooperativum) hâli, b. ***ağlaş–*** ⊡. ※ ***Tavla uzmanı arkadaşlar hemen tavlanın başına çokaştılar.*** (F. Baykurt 1960 s. 160). ※ ***Irazca'ya doğru saldırmaya başladı. Kadınlar çokaşıp tuttular.*** (F. Baykurt 1961ı s. 138).

çokay, b. ***çokoy***.

çokca/çokça 'daha çok, adamakıllı' < ***çok*** + zarf/sıfattan sıfat yapan ***–ca*** eki, b. ***ahça/ağca*** ⊡. ※ ***Şol ḳadar niʿmetden bu alduġuŋ nedür? Çoḳça alsaŋa!*** (Ferec 855/1451 v. 231a). ***çokçası*** (zarf, b. ***anca*** I ⊡) 'en fazla, en başta, bilhassa': ※ ***"Ne aç gözlü şeysin be, kızı yiyecektin!" — "Ben çokcası, senin hesabına baktım." — "Ne demek? Benim gözlerim yanımda değil mi?" — "Öyle değil; epeyi zaman var ki, sana kız arıyorum."*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 191).

çokçaca (yanılmıyorsam vurgu ikinci hecededir) 'biraz bolca' < ***çok*** + küçültme eki olan ***–ca*** eki (bu ek burada tevazu ifade eder) + zarf eki ***–ca***, b. ***anca*** I ⊡. ※ ***Yağmur damlalarına bakarken "Ver, Allahım ver. Çokçaca ver..." diye mırıldanmaya başlamış ve dalmıştım.*** (H. Birand 1957 s. 36).

AD. **çokçalayın** 'ekseriya, en fazla' < ***çokça*** + ***–layın*** ek grubu, b. ***akşamleyin*** ⊡. ※ ***Alışverişi Çapıtçı Veysel'le ederiz çokçalayın.*** (F. Baykurt 1955 s. 45).

AD. **çokcana** 'çok defa' DS 1260, J. Thury 1885 s. 37 < ***çok*** + isimden küçültme/hafifletme sıfatı yapan ***–cana*** ek grubu, krş. ***acarcana*** ⊡.

çokkala, b. ***çukala***.

çokluk I (isim olarak) 'çok olma durumu, kesret' TS 936 < ***çok*** + sıfattan nomen abstractum (soyut isim) yapan ***–luk*** eki, b. ***ağırlık*** ⊡. ※ ***Nerde çokluk, orda bokluk.*** (Ö.A. Aksoy 1965 s. 124). AD. ***Ağşam oḍada çoḳluğla yaṭşuyu ġılduḳ.*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 32).

EOsm. **çokluk** II (sıfat olarak) 'büyük sayıda' TS 936 < ***çokluk*** I. Bir nomen abstractum'un (soyut isim) sıfat hâline gelmesi dikkati çeker, (b. ***aşağılık*** ⊡). ※ ***... bir körfez var, meẕkür körfezüŋ içinde içecek ṣu bulınur. Hem poryazlu günlerde coḳlıḳ gemi yatur.*** (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 169).

çokluk III (zarf olarak) 'çok, fazla, ciddi olarak'; TS 936 < ***çokluk*** II. Nomen abstractum'dan (soyut isim) sıfat olmuş kelimelerinden yalnız ***çokluk –***

hem eskiden beri, hem de hâlâ – zarf olarak kullanılır (fakat sıfattan gelmeyen ve kendi üssü de zarf olan, ***-luk*** ekiyle teşkil edilmiş zarflar vardır, ms. şimdilik). ※ ***Müẕehheb revāḳlar temellükine çoḳlıḳ taḳayyüd u iʿtibār eylemeyeler.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 239). ※ ***Seneden seneye vėrilen yıllıḳları irkilür. Az zamānda çoḳlıḳ melbüsāta mālik olur.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 294). ※ ***Monlā ʿĀşıḳ ḳavlince saḫāvet u semāḥati Bermekīlerden efzün degülse çoḳlıḳ dün degül imiş.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 149). (b.m.) 'ekseriya, çokça' ※ ***Ben fazla gürültülü adamlardan çoḳluḳ hazz ėtmem.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 45). ※ ***Ne kardeşleri ne de bunların çocukları kendisini çokluk aramazlarmış.*** (A.Ş. Hisar 1941 s. 102).

AD. **çokmak** 'tokmak' DS 1261 < ***tokmak*** kelimesinin varyantı, belki ***çak-*** fiilinin veya ***çekiç*** (AD. ***çakıç*** DS 1042 < Kom. ***çaḳuç***) kelimesinin tesiriyle. ***/t/→/ç/*** değişimi için krş. ***tomruk→çomruk.*** M. Räsänen 1969 s. 114'e göre < Mo. ***çoki*** 'vurmak' fiilinden. Krş. ***çokmar***.

EOsm. **çokmar** 'başı topuzlu değnek, çomak' TS 938 <Çağ. ‼ ***çağmar*** a.m. W. Radloff 1905 III, 1851. ***çokmak*** kelimesine şekil ve mana bakımından benzeyen kelime yalnız sonundaki ***/r/*** ile ondan ayrılıyor. M. Räsänen 1969 s. 114 ***çokmar***'ı da Mo. ***çoki*** 'vurmak' fiiline bağlıyor. ※ ***Sen mi öleceksin yoksa ben mi, şimdi görürsün! diyerek çokmarını kaldırıp devin kafasına vurmuş. Dev de oraya yıkılarak ölmüş.*** (N. Tezel 1938 s. 183).

EOsm. **çoknaş-** (hapax legomenon) '??' < belki ***çagnaş-/çaknaş-*** 'çok şaşmak', fakat manası uymuyor. H. Ayan (M. 1979 s. 444), ve onu takiben TS 938, kelimeyi ***çoklaş-*** olarak tefsir ediyor. ***gül-*** fiiliyle paralel olan manası başka bir şey olmalı. manası ekseriya açıklanamayan bu ***-naş*** eki için b. ***arnaş-*** ⊡. ※ ***Ol oht ülkerleyin çoḳnaşdı güldi, yedigen bigi ṣoŋra bir bir öldi.*** (Muṣṭafā Şeyhoġlı 1979 [1540] s. 344 no. 5696).

çokolata/çukulata b.m. '(kakao tatlısı)' < İt. ***cioccolata*** G. Meyer 1893 s. 56 < İsp. ***chocolate*** a.m. < Meksika yerlilerinin dili olan Aztek'de ***xocolatl*** [***xococ*** 'acı' ve ***atl*** 'su']. ※ ***İki kadeh vermut doldurup getirdim. Ayrıca portokal, mandalin, çukulata koydum, divanın önündeki sehpaya.*** (N. Cumalı 1956 s. 23). 'derisi çukulata renginde olan': ※ ***Harem ağası değilmiş, simsiyahı Habeş asilzadesi, çukulatası da Sudanlı imiş.*** (Aka Gündüz 1938 s. 10). Krş. çikolata.

RD. AD. **çokoy/çokay** 'köy zengini, çiftlik sahibi; eşkiya' DS 1260, 1261 < Rum. ***ciocoi*** 'büyük çiftlik sahibi, boyar'. ※ ***Birkaç sene bir çokoya faytonculuk ettiğinden, çok gezmiş, çok görmüştü.*** (Z. Yamaç 1956 s. 210).

EOsm. **çokra-** 'tencere içinde yemek kaynamak, çokurdamak' DS 1261, TS 938 < ETk. ***çoḳra-*** a.m. Clauson 1972 s. 410–411 [bir ses taklidi kelime olan ****çokur*** + fiil yapan ***-a-*** genişlemesi, krş. ***okra-, şakra-***].

⊡ ETk.deki sonunda ***-ra-*** / ***-re-*** hecesi bulunan ses taklidi fiil kökleri için b. M. Erdal 1991 II, 569–574. Bunlardan TTk.de de vardır. A–B ve C–E ciltlerinde yalnız ***çokra-*** gösterilmiştir.

AD. **çokrak** 'çamurlu, bataklık yer' DS 1261 < . ※ ***Ṣahrā bir gezden çoḳraḳ ve bataḳ oldı.*** (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 258).

AD. **çoksun-** 'çok görmek, kıskanmak, kendisine çok gelmek' TS 939 < ***çok*** + isim veya sıfattan, o şeye hangi hisle bakıldığını ifade eden fiil yapan -

sın- genişlemesi; b. ***azsın-*** ⊡. ※ ***Hastasının, yüzlüğü çoksunduğunu sanan doktor...*** (Orhan Kemal 1963m s. 18). ※ ***Dakacağın altınları çoksunma sakın. Öyle gıza az bile!*** (F. Baykurt 1961o s. 58). Krş. ***çoğumsa-.***

AD. **çokuş-** 'toplanmak, üşüşmek' DS 1261–62, TS 939 < ***çok-*** fiilinin ortaklık hâli. ※ ***"Gelin, sarın sofrayı..." diye seslenmesiyle çokuştular. Dokuz kaşık çanak çanak doğramacı bir solukta bitirdi.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 62). ※ ***Yaşlı bir hayvan. Belki on beş. Gözlerine sinekler çokuşuyordu.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 41).

çolak 'eli ya da kolu sakat olan' < ETk. ***çoluḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 419–420, G. Doerfer 1967 III, no. 1111 [***çol-*** 'sakatlanmak' M. Räsänen 1969 s. 115]. ※ ***Çolak Hüseyinln Rıza İstanbuldan gelmiş.*** (A. Nesin 1960g s. 49).

⊡ ***-ak*** vs. eki fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) şeklinde, olumsuz anlamlı sıfatlar yapar (b. T. Banguoğlu 1974 s. 230–231). ETk.deki aslı ***-(g)ak*** vs.dir (b. M. Erdal 1991 I, 391–396). A–B ve C–E ciltlerindeki ilgili örnekler şunlardır: ***çolak, çökek*** I, ***dangalak***?, ***dönek*** I. Bunun yanında ***-ak*** nomen agentis'i (bir işi yapan, meslek sahibi ismi) de vardır: ***eşek*** I (< ETk. ***eş-*** 'eşkin yürü-' fiilden), ***evek / ıvek***. Aynı ek ile yapılan nomen instrumenti (alet ismi) ve nomen loci (yer ismi) için b. ***apuldak*** ⊡ ve ***akak*** ⊡. İsimden isim yapan ***-ak*** eki için krş. ***bardak*** ⊡, ***damak*** ⊡.

RD. **çolan** 'paça yemeği yapılan sığır bacağı' DS 1262 < Rum. ***ciolan*** 'kemik'.

çolbaz, b. ***çolpaz***.

AD. **çol çocuk/çol çocuḫ** 'çoluk çocuk' DS 1263 < ***çor çocuk*** terkibinin varyantı. ※ ***Annem "Olgunlaştı artık," diyor, "Çola çocuğa karıştı".*** (M. Mungan 1996 s. 283).

çolçolak 'büsbütün çolak, sakat' < ***çolak*** + kuvvetlendirici ön takı (ilk hecenin tekrarı + /***r***/→/***l***/ tezat ünsüzü), şu var ki tezat ünsüzü daima /***m***/, /***p***/, /***r***/ veya /***s***/ olduğu hâlde burada /***l***/'dir Bunun sebepleri ise; /***r***/ ile /***l***/ arasındaki fonetik ilişki ve pekiştirilen kelimenin ilk hecesindeki son ses /***l***/'nin etkisidir (buna ilaven b. ***apaçık*** ⊡). Krş. ***çol çocuk.*** ※ ***Öz derdime düştüm, aklım başımdan gitti. Sizi yarımyamalak bıraktım. Çolçolak ettim sizi.*** (Y. Feyzioğlu 1985 s. 22). Kelime başka kaynaklarda bulunamadı.

çolpa/çulpa 'beceriksiz, işe yaramaz, hantal' DS 1263, 1303, TS 939–940 < Fa. ***çül*** 'eğri' ve ***pā*** 'ayak, bacak'. ※ ***Muntazam bir eve hiç girmemiş olduğunu anlatır bir çolpalık ve salaklıkla oturdu.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 66). 'kaba, yakışıksız': ※ ***Kızın elbisesinde çulpa duran yerleri tanzim etti, iliştirdi.*** (H.R. Gürpınar 1933n s. 57). Krş. ***çorpa/çurpa.***

EOsm. **çolpada** veya **çulpada** 'ağır bir cismin suya düşünce çıkardığı ses' ses taklidi kelimelerden, krş. ***cumbadak***. ※ ***Nāgāh yuḳarudan çulpada bir nesne su içine düşdi.*** (Ferec 855/1451 v. 97b).

Çolpan/Çulpan 'sabah yıldızı' DS 1304 < ETk. ***Çolpan*** a.m. Clauson 1972 s. 418. < Mo. ***çolbun, çolban*** a.m. M. Räsänen 1969 s. 115, H. Eren 1979 s. 7'de kelime için sadece Türkçe demekle yetiniyor.

AD. **çolpaz/çolbaz** 'beceriksiz, sakar' DS 1262–63, K. Emiroğlu 1989 s. 72, A. Püsküllüoğlu 1974 s. 29 < belki ***çolpa/çulpa*** + şahsı vasıflandıran ***–az*** eki, b. ***alağaz*** ⊡, yahut da ikinci hece ***–baz*** ile biten kelimelere uydurulmuştur, krş. ***ateşbaz*** ⊡.

çoltar, b. **çultar**.

AD. **çoluk** 'çoluk çocuk' < ***çocuk*** + ek değişmesi ***–cuk→ –luk*** veya çoluk ***çocuk*** tabirinin kısaltılmışı. ※ ***Çoluklar da eyiler mi?*** (F. Baykurt 1967k s. 286).

çoluk çocuk 'bir evdeki çocuklar; küçük yaşta ve tecrübesiz olanlar; kadınlar ve çocuklar, yetişkin erkeklerden başka bütün aile' < ***çoluk*** ve ***çocuk***, allitération'lu ve kafiyeli hendiadyoin manası ikinci kelimeden kaynaklanır (b. ***çırlak çıplak*** ⊡). Bu ve buna benzeyen çift sözler (***çocuk çengi, çol çocuk, çoluk çolan, çoluk çomak/çoluk çomalak, çor çocuk***) çok defa cümlenin içinde bir nevi zarf gibi, sanki muallâkta dururlar. ※ ***Sen de barış artık! Vallahi, çoluk çocuk bu hale çok üzülüyoruz.*** (E.E. Talu 1937 s. 158). ***çoluğa çocuğa karış–*** 'evlenip aile kurmak': ※ ***O vaḳit Hanyayı Ḳonyayı ögrenir. Bir kere çoluḳ çocuğa ḳarışmıya görsün!*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 391). Krş. çoban çoluk.

AD. **çoluk çolan** 'çoluk çocuk' < allitérationlu çift sözün manası belki ***çoluk çocuk*** tabirini hatırlatmakla çıkabilir; her iki kelimenin açık bir manası yok (yukarıdaki ***çolan***'la alakası yoktur). ※ ***Terkeder giderim bu toprağı. İstanbula gider, bir ip atarım boynuma, günde iki sandık taşısam nefsimi körletirim. Çoluk çolan da niderse etsin.*** (M. Makal 1971 s. 180).

AD. **çoluk çomak/çoluk çomalak** 'çoluk çocuk' DS 1264 < allitérationlu ve hafif kafiyeli çift söz belki ***çoluk çocuk*** tabirini hatırlatmakla anlaşılır. çomak kelimesinin ilhamı belki ***çelik çomak*** çocuk oyunundan gelmiştir. ※ ***Mahallenin bütün kadınları akşamüstleri birlik olurlardı, çoluğu çomağı toplarlar, kol halinde parka çıkarlardı.*** (Tarık Dursun K. 1960 s. 59). ※ ***Teyzemin evine indik çoluk çomalak. Teyze demek, anne demek; ne zamandır bizi çağırır; vaktiyle cenupta şirin bir yerdeyken o da çoluk çomalak bize gelip haftalarca kalmıştı.*** (M. Körükçü 1954 s. 28).

AD., RD. **çom** 'küme, bir tutam (saç; küçük tümsek, yumru ağaçlarda)' DS 1264, C. Avcı 1937 s. 94 < ?? ※ ***Ensesinden bir çom saç kestiriyo.*** (J. Eckmann 1940 s. 161). ***çom çam*** 'çam kütüğü' TS 942. ***çom çom*** 'öbek öbek' DS 1266.

AD. **çomağ** 'zehirli bir bitki' DS 1265 < Erm. ***ts'mah̯*** a.m. (?) U. Bläsing 1992 no. 27, R. Dankoff 1995 no. 731, b. **çemak/çımak**.

çomak I 'kalın değnek, sopa; gürz' DS 1265, TS 940–941 < ETk. ***çomaḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 422–423, G. Doerfer 1967 III, no. 1120. ※ ***Dedem Ḳorḳut himmet ḳılıcın bėline bağladı, çomağı omuzına bıraḳdı, yayı ḳarusına geçürdi.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15. yüzyıl] s. 115). 'dayak cezası, darbe': ※ ***Bir kişinüŋ atı veyā ḳatırı veyā öküzi ekine girse ḍavar başına bėş çomaḳ vurub bėş aḳca alına.*** (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 5b). ***çomak çek–*** 'işaret ile orta parmağın arasına başparmağın sokulmasıyla gösterilen, hakaret anlamına gelen hareket' ※※. ***çomak sok–/çomakla–*** '(arabanın tekerleğini değnekle) durdurmak': ※ ***Çukurun bunca yıllık töresine çomak sokmak sana mı düştü?*** (O.

Arayıcı 1979 s. 63). ※ ***Söyle hocam, sittin sene Agobun kazı gibi oturup bilmem nemizi çomaklıyacak mıyız?*** (S.M. Alus 1933k s. 25).

AD. **çomak** II 'çıban (?)' < Sl. (Bulg. Srp–Hr., Ukr., Rus., Leh.) ***çuma*** 'veba' (?). Yalnız ***çomak çık–*** bedduasında: ※ ***Ḳafana çomak çıksın! Anlamadın ki!*** (F. Baykurt 1971t s. 277). ※ ***Çomak çıkası aklım her şeyi unudur oldu.*** (a.e. s. 156). Krş. ***baba çıksın!*** (EOsm. ***baba*** IV maddesinde).

AD. **çomar** I 'bodur, bacaksız, kısaboylu; kuyruğu kısa veya sonradan kesilmiş at, eşek veya katır; iri köpek, burunsuz koyun; çoban köpeği' DS 1265, TS 941, R. Dankoff 1991 s. 28 < ??, krş. M. Räsänen 1969 s. 115. ※ ***Kapıyı çalar çalmaz senin koca çomar pencereye koştu.*** (H. Ritter 1953 III, 125).

(Argo) **çomar** II 'ihtiyar çapkın' M. Mikhaïlov 1930 s. 23, 'ihtiyar meyhaneci, pimpon' Meḥmed͜ Hālid [Bayrı] 1934 s. 55, F. Devellioğlu 1959 s. 77 < ***çomar*** I.

(Argo) **çomar** III 'bodigard' < ***çomar*** I. ※ ***Kişizâdem, dedi, sen böyle üst perdeden konuşuyorsun. Çünkü etrafındaki çomarlara güveniyorsun.*** (R.C. Ulunay 1994 s. 14).

AD. **çomça** 'pınardan su içmek için çamdan oyulmuş saplı su kabı' DS 1266 < b. ***çömçe***, ***–ça*** küçültme eki için b. ***bağçe*** ⊡. ※ ***Büyük çomçalarla büyük kazana yağ aldılar.*** (A. Kutlu 1995 s. 141).

AD. **çomçok** 'pek çok' < ***çok*** + reduplication (ikileme) + /***m***/ tezat ünsüzü, b. apak ⊡. ※ ***Dev karısı tutmuş bunu, çuvalın içine koymuş. Çomçok köpek enikleri varmış, onları da koymuş, çuvalın ağzını bağlamış.*** (M. Tuğrul 1969 s. 304).

AD. **çomru–** 'dibinden kesmek' DS 1266 < ***tomur–*** fiilinin varyantı. /***t***/→/***ç***/ değişimi için krş. ***tokmak→çokmak***.

AD. **çomruk** 'tomruk; kullanıla kullanıla eskimiş süpürge' DS 1266, TS 942 < ***çomru–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat ve isim yapan ***–k*** eki, yahut da ***tomruk*** kelimesinin varyantı (b. ***çomru–***).

AD. **çon** 'kalça, but' DS 1267 < ?? krş. Kürt. ***çong*** 'diz' K.K. Kurdoev 1960 s. 172. ※ ***Topal Satı çonunu kaşıya kaşıya girdi kahveye.*** (R. Ilgaz 1981 s. 20).

AD. **çon–** 'ateşte ısınmak; ısınmak için güneşte oturmak' DS 1268, TS 942, Meninski 1680 I, 1685 < ?? ※ ***Meyl ėtse ḥādd–i yāra cān u göŋül, baŋa ne? | Bir iki çıplaḳ abdāl od buldılar, çonarlar.*** (Necātī Beg 1963 s. 202). ※ ***Yolda ḳonacaḳ çağda hep bay evine ḳon, | Yė yėmecügüŋ müftçe hem ocağına çon.*** (Naẓmī 1928 s. 47).

AD. **çongaş–** 'yığılışmak' < ***çokuş–*** fiilinin varyantı, krş ***çokaş–*** DS 1260. Ortaklık (cooperativum) hâli yapan ***–(ı)ş–*** için b. ***ağlaş–*** ⊡. ※ ***Kuyruğa doğru aç, kuyruğa! Birbiriniz üzerine ne çongaşırsınız bre?*** (Reşat Enis 1944 s. 37).

AD. **çonoş** 'mezarlıkta sandukanın üzerine konan ağaçlar' DS 1268 < Yun. (Tsak. diyal.) ***θρονος/θρανος*** (ṯrónos/ṯrános) 'kürsi, sıra, teskere' Ch. Tzitzilis 1987g no. 141, fakat b. K. Karapotosoğlu 1999 no. 11.

AD. **çont/çönt** 'felç, inme; felçli; kaba, görgüsüz, iş bilmez' DS 1268, 1289 < ***çot/çört*** (?); /***n***/'li – /***n***/'siz varyantlar için krş. ***künt/küt***. ※ ***Attığı öteberiler Arapgirli'nin yamrı yumru et parçalarından ibaret, çont***

bacaklarına değiyor, canını yakıyordu. (Orhan Kemal 1949e s. 98). ※ ***Ben de kalkarak yatağımdan – çönt olup da mıhlanmadım ya – ...*** (M. Güler 1990 s. 179). 'donuk': ※ ***Çont bakışlarımın gözyaşlarımı içime biriktirirken kımıltısızca, ablası üzerine atladı.*** (L. Erbil 1977 s. 50). Krş. ***çot***. Tk.deki velar (arka damaksıl) ile palatal (öndamaksıl) ünlüler arasındaki fark ve istisnaî durumlar için b. ***ayıt-*** ⊡.

çonur, b. ***çöğür***.

EOsm. **çopan** 'çoban' < ***çoban***. ※ ***Kāşkī beni ḳurt alub giderken çopan feryād ėrişmeyedi!*** (Ferec 855/1451 v. 246b).

çopşiş, b. ***çöp***.

çopur/çöpür 'aşırı çiçekbozuğu olan kimse' DS 1291 < ETk. ***çöpür*** 'keçi kılı' Clauson 1972 s. 398, krş. ***çöpür*** 'keçi kılı; karışık' DS 1291, M. Räsänen 1969 s. 116. Fakat kelimenin ***çapar, çubar*** (b. M. Räsänen 1969 s. 118–119), ***çotur*** (G. Doerfer 1967 III, no. 1131) Mo. ***çoḳur*** ile bağları var. Bu gruba ayrı bir araştırma gerek. Tk.deki velar (arka damaksıl) ile palatal (öndamaksıl) ünlüler arasındaki fark ve istisnaî durumlar için b. ***ayıt-*** ⊡. ※ ***Küçükken çiçek çıkarmış, tırnak çalmış yüzüne, işte ondan çukur çukurdur. Çopur deriz biz buna.*** (M. Başaran 1992 s. 167). ※ ***Hic ṣormayuŋ bizim çopur oğlan doġuzladu. | Ġandillüniŋ bāzār ġayuġunda kürekçüdü.*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 48). ※ ***İlk gördüğünde fazla üzerinde durmamıştı Gülsüm'ün. Okul önlüğünün altında kara kuru, çöpürünün biriydi.*** (M. Güler 1990 s. 110).

AD. **çor I/çör** 'dert, keder, hastalık' DS 1269 < ?? krş. Kürt. ***çor*** 'salgın hayvan hastalığı' Jaba–Justi 1879 s. 133. ※ ***Karısının koltuğunun altında meme gibi bir çor türemiş.*** (M. Makal 1957k s. 45). ※ ***Köyde "kazboğan" denen bu çora doktorlar difteri diyorlar.*** (M. Makal 1954 s. 92). ※ ***– Gam gam getirir, yavrum; gam çör getirir, çör ölüm getirir.*** (R. Enis 1957 s. 205). 'salgın hayvan hastalığı': ※ ***Yakınındaki Kanlıdüz mevkiinde çor tutmuş, bütün hayvanlar ölmüşler.*** (S. Sakaoğlu 1973 s. 339). ***çor ol-*** 'hastalanmak': ※ ***Gezbānum, āh, senüŋ 'aşḳuŋla çor oldum ġaldım.*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 25). ***çorlu*** 'hastalıklı, dertli, illetli' DS 1272, R. Dankoff 1991 s. 28: ※ ***Gözsüz çorlu donını dülbendini çıḳardı, göŋlekcek, taḳıyacaḳ oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 217b). ※ ***Yırṭarun ağzını hem de keserün ġulaġuŋu, | Sen-mu ġalduŋ baŋa çorlu diyecek, hey oṭuraḳ***. (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 33). 'akılsız, deli' DS 1272: ※ ***Ol bir nā-dān çorlu, bu diḳḳati ol ne bilsün?*** (Ferec 855/1451 v. 241a).

AD. **çor** II 'tuzlu, tuz; zehir, zehir gibi' DS 1270 < Fa. ***şör***, Kürt. ***şur*** a.m. Kelime başındaki ***/ş/→/ç/*** gelişmesi için b. ***çakal*** ⊡.

AD. **çora** 'tuz; çamaşır ve bulaşık yıkamakta kullanılan bir çeşit toprak' DS 1270 < Fa. ***şüra***, Kürt. ***şure*** 'saltpeter, salt deposits' H.E. Wullf 1966 s. 164, Jaba–Justi 1879 s. 263. Kelime başındaki ***/ş/→/ç/*** gelişmesi için b. ***çakal*** ⊡. ※ ***Koyunun derisi çıkarıldıktan sonra derisi temizlenir, tuz konur ve kurumağa terkedilir. Sonra yağ, yoğurt ve tuzdan mürekkep "çora" tesmiye edilen bir mahlût sürülür.*** (K. Güngör 1941 s. 47).

çorab/çorap 'örülmüş ayak giyimi' < Meninski 1680 I, 1975 < Ar. ***cawrab*** < Fa. ***gürāb*** a.m. ※ ***Önden lâkırdı yakası açan, peşinden çorap söküğü gibi çekip uzatan, büyük hanımdı.*** (S.M. Alus 1934 s. 140).

çorak I 'acı su, tuzlu su, salamura' < Ar. ***şürac/şürak*** 'nitre' R. Dozy 1927 I, 601 < Fa. ***şöra***, kelime başındaki /***ş***/→/***ç***/ gelişmesi için b. ***çakal*** ⊡. 'batak yer, bataklık' Meninski 1680 I, 1975: ※ ***Yolun içinde bir çorak gördüm, deve çorā düşmüş. Çorān bir tarafına bal, bir tarafına bekmez sızmış.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 50).

çorak II 'bitkilere elverişli olmayan (toprak)' A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 81 < ***çorak*** I. ※ ***Yüz yıl evvel Anadolu'da taşkınların önüne geçmek, çorak toprakları sulamak, bataklıkları kurutmak gerektiğini ... biri ortaya atılıp öne sürseydi, deli diye akıl hastahanesine tıkarlardı onu.*** (İ. Tarus 1961 s. 13–14). 'toprak damlara çekilen, su geçirmeyen tuzlu toprak': ※ ***O dam ki, şehre saatlerce uzak köylerden tuzlu "çorak" taşımış, damın toprağına karıştıracağı tuzu satın alabilmek için el kapılarında günlerce çalışmıştı.*** (Reşat Enis 1944 s. 240).

çorap, b. ***çorab***.

(Argo) **çoraybe** 'meni, sperma' F. Steinherr 1932 s. 185 < Rom. ***çoraibe*** a.m. K. Kostov 1974 s. 358.

çorba b.m. (sulu yemek) < EOsm. ***şörbā/şörvā*** < Fa. ***şörbā/şörvā*** a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1134. Kelime başındaki /***ş***/→/***ç***/ gelişmesi için b. ***çakal*** ⊡. ※ ***Elimizden fażla bir iş gelmez ki ... Çorbada maydanuz ḳabīlinden yeŋi mektebe bizim de bir ufaḳ ḫidmetimiz doḳunsun!*** (R.N. Güntekin 1928 s. 113). Krş. ***şorba/şorva.*** Mecazî manada 'karışık durum' ※ ***Yani işler çorbaydı çorba | "Tersine akıyordu nehir" | Her adımda bir numara | Gerisini Allah bilir.*** (S. Birsel 1955 s. 27).

Osm. **çorbacı** 'Yeniçeri teşkilâtında küçük zabitlerden biri' İ.H. Uzunçarşılı 1943 I, 234–235, 'Osmanlı tebaası gayrımüslim erkek ileri gelenleri için kullanılan unvan': ※ ***Kamburunu çıkara çıkara, kandilli temennahları basa basa, kimler karşısına gelmiyordu? Saçlı sakallı mütekait paşalar, kerliferli beyefendiler, mösyöler, çelebiler, çorbacılar.*** (S.M. Alus 1934 s. 136). AD. 'zevce': ※ ***Bir eyice çeten koşak. Öğretmenin çorbacıyı içine yatırak. Böylece gidelim hökümete doğru.*** (F. Baykurt 1960 s. 22).

AD. **çor çocuk** 'çoluk çocuk' DS 1271 < reduplication (ikileme) ve /***r***/ tezat ünsüzü ile yapılan allitération'lu çift söz (b. A. Tietze 1966), bu ifade tipi için b. ***cer cehlz*** ⊡. ※ ***Ailesi, çōr çocuuda vāmış.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 68). ※ ***İnsanın adam pömaz soyundan. Çoru çocuğu perişan.*** (F. Baykurt 1969 s. 71). ***çora çocuğa karış–*** 'çoluğa çocuğa karışmak': ※ ***Çora çocuğa karışmaktan da korkuyorum.*** (F. Baykurt 1961o s. 249). ※ ***İyi kötü bir kız buldular. Evlendi barklandı. Çora çocuğa karıştı.*** (F. Baykurt 1982 s. 162). Krş. ***çol çocuk.***

çorçil/çörçil I 'bir tip asker ayakkabısı' s. Akalın 1993 s. 55 < Sir Winston Churchill (1874–1965)'in isminden; İkinci Cihan Harbinin sonuna doğru Churchill başvekil iken İngiliz ordu levazımatından Türkiye'ye büyük miktarda asker ayakkabısı hediye edilmişti. Tk.de şahıs isimlerindeki mana gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu*** ⊡. ※ ***Yolları biraz uzuncadır. Bu sebeple askerî hurdalardan birer rozvelt veya çorçil düşürmeyi cana minnet bilirler.*** (İ. Tarus 1947t s. 87). ※ ***Bazı deppoylardan erlere postal yerine çarık verilmektedir. Ruzvelt, Çörçil tipi ayakkabılar yakında gelecek deniyor.*** (M. Seyda 1970 I, 200).

çorçil/çörçil II ‘bir İngiliz kamyonu’ < ***çorçil/çörçil*** I gibi. II. Dünya Savaşı’ndan sonra, belki bu da “army surplus” malzemesinden. Tk.de şahıs isimlerindeki mana gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu*** ⊡. ※ ***21 Temmuz sabahı Çörçil tomruk kamyonu kapımıza dayandı...*** (M. Başaran 1964 s. 84).

EOsm. ***çork*** ‘çorak’ A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 116 < ***çorak*** yerine bir okuma hatası olması muhtemeldir. ※ ***Ve her kim ḳullığı bir kişiye ḳıla ve ögüdi bir kişiye vėre kim ol ögüdüŋ ve ḳullıġuŋ ḳadrın bilmeye, şol kişiye beŋzer kim tahıl getürmek ümīdine tohmı çorḳ yėre saça.*** (a.e. s. 36).

Çorlu ‘Tekirdağ vilayetinde kasaba’ < BizYun. ***Τζουρουλος*** (Tzouroulòs). ※ ***Ma‘zül buyurılub çıḳub şehirden Çorlı’da oturmaḳ fermān olundı.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 236).

AD. **çoroş/çoruş** ‘iki öküzlü kağnı arabalarında öne takılan ikinci çift öküz’ DS 1272–73 < Erm. ***ç’oroç’k’*** a.m. [çor ‘dört’] R. Dankoff 1995 no. 596. ※ ***Ben verdim ilk çoruşu. İki çift koşumluk bile yerinden kıpırdatamadı.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 139–140).

Osm. **çorpa/çurpa** ‘topal (?)’ < belki ***çolpa / çulpa***’nın varyantı. /***l***/→/***r***/ değişimi için b. ***arın*** ⊡. ※ ***Künd u çurpā buŋa esīr kimi.*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] no. 1857).

AD. **çort** ‘kaba, görgüsüz, uyuşuk’ DS 1273 < Az. Tk. ***çorta get–*** ‘uyuklamak, pineklemek’ < Fa. ***çurt*** ‘uyuşukluk’.

AD. **çortan/çörten/cörten/çırtan** ‘pınar veya damdan su akıtan ağaç veya teneke oluk’ DS 1190, 1293–94, TS 956 (***çörlen***), R. Dankoff 1991 s. 28 < Erm. ***çrortan*** < EErm. ***crordan.*** a.m. R. Dankoff 1995 no. 645. ※ ***İçi yoşunlu ağaç çörtenden siyāh ṭaş yalağa aḳan çeşmenin dā᾽imī şırıltısı...*** (Ebübekir Ḥāzım 1326y s. 129). ※ ***Elindeki tahtanın nihayet bir su arkına, bir dam “cırton”una dönüştüğünü anladığımızda sorumuzun cevabını alırdık. O, elindeki keseri yere bırakır, dama çıkar, eski “çırton”u yerinden söker, yenisini koyardı.*** (M. Margosyan 1996 s. 42).

AD. **çortke** ‘mihsap, hesapta toplamayı öğreten alet’ THASDD 1951 IV, 1650 < Rus. ***çotki*** a.m. Krş. ***çotgu***. Ünlüden sonra inorganik (asli olmayan, sonradan türeme) bir /***r***/’nin hypercorrection (aşırı doğruculuk) vasıtasıyla türemesi için b. ***alengilli/alengirli*** ⊡.

AD. **çortutu/çortu** ‘turşu’ DS 1273 < Erm. ***ç’ort’t’u*** a.m. [***ç’or*** ‘kuru’ ve ***t’t’u*** ‘ekşi’] R. Dankoff 1995 no. 594.

çoruş, b. ***çoroş***.

AD. **çoşga** ‘Müslümanların İslâm olmayan çocuklara verdikleri isim’ DS 1274 < ***çoşka.***

çoşka, b. ***çoçka***.

AD. **çot I/çöt/çört**, belki de ***çont/çönt*** ‘el veya ayağı sakat olan kimse, kötürüm; çolak, topal’ DS 1274, 1293 < aşağıda bahsedilen **çotuk** kelimesinden, bu ***çot***’un yanında bir de *****çot***– diye manaca yakın eski bir Tk. fiil kökü bulunduğu anlaşılır. Böyle olunca E. Berneker 1924 I, 160’ın İt. ***ciotto*** ‘topal, aksak’ kelimesine bağladığı Sırp–Hırv. ve Slov. ***çot*** ‘topal’ kelimesi belki Tk.den alınma olabilir ya da Tk. kelime ile hiç

alakası olmayabilir. Tk.deki velar (arka damaksıl) ile palatal (öndamaksıl) ünlüler arasındaki fark ve istisnaî durumlar için b. ***ayıt–*** ⊡. ***/r/*** ile olan hypercorrection (aşırı doğruculuk) için b. ***alengilli/alengirli*** ⊡. ※ ***Eğer bunları yapmazsan, Allahın cehenneminde çatır çatır yanarsın. Yediğin ekmek gözüne durur, kör olursun. Yediğin ekmek dizine durur, çot olursun.*** (N. Üstün 1968 s. 71). ※ ***Bu kadar gayretin sonunda iyileşmezse eğer, çöt Havva'nın dediği gibi "İyilik bilmezin biri" dense yeri, Ayşeye.*** (M. Makal 1954 s. 95). Krş. ***cont/cönt.***

AD. **çot** II 'ağaç dallarının gövdeye bitiştiği yer ve bunlardan iki dalın arasında kalan kısım' < ***çot*** II [dallara ağacın kolları diye bakılıyor]. P. Skok 1971 I, 335–336'ün bahsettiği asılları meçhul Rum. ***ciot*** 'Astknoten' ve Sl. kognatları Tk.den alınmış olabilir.

AD. **çot** III 'veresiye defteri' DS 1274 < Rus. ***sçot/sçotıy*** 'hesap defteri'.

AD. **çota–** 'bir ağacın dallarını gövdeden ayrıldığı yerin hemen üstünden kesmek' DS 1274 < ***çot*** II + isim/sıfat'dan fiil yapan ***–a–/–e–*** eki, b. ***ada–*** I ⊡.

AD. **çotak** I 'çolak' A. Caferoğlu 1946 s. 313 < ***çota–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) yapan ***–k*** eki, krş. ***adak, budak***.

AD. **çotak** II 'ağacın gövdesinden dallarının ayrıldığı yer' F. Baykurt 1959y s. 272 < ***çota–*** I + ***-k*** eki (b. ***çotak*** I). ※ ***Koca kırın ortasında bir tek armut. Gerçekten çotağında bir karaltı var. "Kartal olmalı," dedim.*** (F. Baykurt 1959e s. 63, 1969 s. 75). Krş. çot III.

çotara, b. ***çotra***.

AD. **çotgu** 'eskiden dükkânlarda hesap yapmaya yarayan bir aygıt' DS 1275 < Rus. ***çotki*** a.m. Ch. Tzitzilis 1987b s. 107 no. 62.

AD. **çotku** 'elbise fırçası' < Az. Tk. ***çotkā*** vs. < Rus. ***şçotka*** a.m. A. Tietze 1982z no. 50.

çotra/AD. **çötre/çutra/çotara/çutura** 'tahta şişe, tek tahtadan ya da ağaç gövdesinden oyulmuş su kabı' DS 1274, 1297, Meninski 1680 I, 1673 < İt. ***ciòtola*** a.m. ※ ***Çam ağacından yapılmış kocaman çotrayı kolayca aldı. Bakır tası doldurup kana kana su içti.*** (Kemal Tahir 1955g s. 130). ※ ***Çutraya sarıldım. İmansız çutra ağzına kadar su dolu imiş, kaldıramadım.*** (Kemal Tahir 1955s s. 36).

AD. **çotuk** I 'kullanıla kullanıla aşınmış, parçaları eksilmiş (ms. fırçanın kılları, tarağın dişleri)' < ****çot–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–uk*** eki, b. ***açık*** I ⊡. manaca yakın şu kelimelere bakın: ***çırtık*** 'işe yaramaz duruma gelmiş süpürge' DS 1190, ***çörtük*** 'çalı süpürgesi', ***çörtmek*** 'üzüm kütüğü', ***çörtmük*** 'parça parça' DS 1295. ※ ***Hemen herkes çotuk süpürgesini gezdirdiği odasının bütün tozunu, gübürünü kapısı önüne çıkarır, öylece bırakır.*** (Reşat Enis 1947 s. 195). ※ ***Elif, ırgat Zeliha'nın sekiz yaşındaki kızını önüne oturtmuş, çotuk bir sık tarakla dolaşık saçlarını tarıyor, bitlerini ayıklıyordu.*** (Reşat Enis 1944 s. 183).

çotuk II 'kesilen ağacın topraktan yukarıda kalan bölümü, kütük; üzüm kütüğü' TS 943 < ***çotuk*** I. Fiilden daha çok nomen concretum (somut isim) yapan ***–(ı)k*** eki için b. ***acuk/acık*** I ⊡. ※ ***Daha bir yekinişte, meşe çotuğu kökler gibi, çatırdatmış topu da, apalaya apalaya düze çıkarıvermiş.*** (F. Erdinç 1958 s. 73).

AD. **çoturak** '?? (sazın kulakları?)' < ?? ※ ***Eskiden biri sazını kucaklayıp bir yörüğe konuk gitmiş. Yörük demiş ki, şunun çoturağına dokanmadan çalarsan, sana bir erkeç veririm! Çalgıcı bir sınamış. Bakmış ki sesler düzensiz çıkıyor. Olmaz, çalamam ağa, demiş***. (F. Baykurt 1951o s. 120).

çovaç, b. ***çoğaş***.

çoveş, b. ***çoğaş***.

AD. **çoyür**, b. ***çöğür*** III.

çozama 'çirkef' < Yun. **συζωμα** (sízōma), b. Tzitzilis 1990 204.

çöb, b. ***çöp***.

çöblik, b. ***çöplük***.

çöç, b. ***çoç***.

AD. **çöçün** 'çok gezen kimse; yabancı, gariban' DS 1276, V. İzbudak 1936i s. 12 < ?? ※ ***Bu manastirde bunca pīş-ḳadem keşīş vardur. Ben çöçün kişi bulardan taḳaddüm ėdemezem.*** (Ferec 855/1451 v. 39b). çöçün/***cöçen*** 'bitkin, âciz, miskin, elinden iş gelmeyen' DS 1275: ※ ***Nice yıldur ki bu sarāy meskün degüldür. Oşbu bir iki gün icinde bir iki elgin çöçün geldiler, gölgelendiler, gitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 224a).

AD. **çöğ-/çöy-/çöv-** 'otururken ayağa kalkar gibi yapmak, doğrulmak, fırlamak; ayakları üzerinde kalkmak (hayvanlar hakkında), yılan çöreklenip başını kaldırarak karşısındakine atılacak duruma gelmek; kaymak, fışkırmak, aşağı inmek' DS 1279, 1298 < ?? /***ğ***/→/***v***/ değişimi için b. ***avul*** ⊡. ※ ***İki gündür yük almakta olan vapurun burnu biraz daha havaya çövmüş ve kıçı su kesimini aşacak kadar oturmuş.*** (F. Erdinç 1955 s. 3). ※ ***Gözleri yıldızların orda bir vakit avundular, Sonra yıldızlardan kopan iki göz çırağını görmek için iki kuyruklu yıldız gibi çöverek aktılar onun gözlerine.*** (İ. Balaban 1968 s. 220).

AD. **çöğdür-/çöydür-/çövdür-** 'fışkırtarak, kavis çizerek işemek' DS 277–278 < ***çöğ-/çöy-/çöv-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur-*** ⊡. Bu fiilin başka bir causativum (ettirgenlik) şekli için krş. ***çöğür-***, bir fiil kökünden iki causativum (ettirgenlik) şeklini gelişmesi için b. ***akıt-*** ⊡. ※ ***Ağadır, şöyle bi ağacın altına gitti, çöğdürdü. Câra yakdı bir iki.*** (Orhan Kemal 1954b s. 18). ※ ***Başka zaman bir yara olsa, ecizayınan mı sarıyordun? Kalk da çöydür! — Heç de çöydüresim yok.*** (F. Baykurt 1961o s. 289). ※ ***Bir gün taş vagonetinin üstüne cövdürüvermişler.*** (F. Erdinç 1955 s. 117).

AD. **çöğen/cöğen** 'ucu eğri baston' DS 1279, TS 943, Meninski 1680 I, 1682 < ETk. ***çögen*** a.m. Clauson 1972 s. 416 < Fa. ***çaugān*** a.m. ※ ***Gizlin evden bir ufak çöğen aldı, değnek, yâni eskiden çöğen derlerdi, lâkin şimdi çubuk, değnek diyorlar.*** (Behçet Mahir 1973 s. 8). Krş. ***çevgân***. /***ğ***/→/***v***/ değişimi için b. ***avul*** ⊡.

çöğen, b. ***çoğan***.

çöğün- 'bir yanı inerken öbür yanı kalkmak' < ***çöğ-/çöy-/çöv-*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli. Krş. ***çöğür-***.

AD. **çöğür I** 'bir çeşit saz, tambur' DS 1280, TS 944, Meninski 1680 I, 1882, R. Dankoff 1991 s. 28 <Çağ. ‼ ***çögür*** a.m. G. Doerfer 1975 IV, no. 2024.

AD. **çöğür** II/**çonur** 'dikenli ağaç; ağaç dalları üzerinde bulunan uzunca diken' DS 1268, 1280, TS 943 < Çağ. ‼ ***çükür/çügür*** 'diken' M. Räsänen 1969 s. 121. ※ ***Dönerken bir çöğür ayağıma battı. Ne ettimse o çöğür çıkmadı. Ayağım böyle şişti kaldı.*** (U. Günay 1975 s. 340). ※ ***Çakır dikeniyse, hele çöğürse, o zaman semercilerin kullandığı kıyıkla çıkarılır.*** (M. Makal 1960 s. 20). ※ ***Harımın işi tamam sayılır. Yarın da cöyür getirip çitini beslicem birez.*** (F. Baykurt 1959y s. 31).

AD. **çöğür** III/**çoyür** 'ahlat ağacı' DS 1280 < ***çöğür*** II. ※ ***Çivit sürēkene sabanın burnuna demre (?) bir bakır geçmiş. Öküzümün ayānığırıyo dėye āmış, çoyürün dalına asmış.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 137).

EOsm. **çögür–** 'kaldırmak, yükseltmek' < ***çöğ–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***artur–*** ⊡. Bu fiilin başka bir causativum (ettirgenlik) şekli için krş. çöğdür– (b. ***akıt–*** ⊡), krş. ***çöğün–***. ※ ***Güneş ṭaŋla çögürdi yüce başın.*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 272 no. 340). ※ ***Keşīş gibi çögürdi boyın şimşād.*** (a.e. s. 282 no. 546).

EOsm. **çök** 'çökme hareketi' < ETk. ***çök*** a.m. [***çök–*** fiilinin emir hâli, b. ***ayart*** ⊡] Clauson 1972 s. 413. İkinci şahıs tekil emir şeklinin ***et–*** ile beraber bir fiil teşkil etmesi — ekseriya kuvvetlendirici faktör olarak — BSTTk.de de vakidir, b. ***alaşağı et–*** ⊡. ***çök et–/çök ur–*** 'çökmek; diz çökmek' TS 947, 948, G. Doerfer 1967 III, no. 1141.

çök– I 'bacakları katlayarak yüzükoyun yere yerleşmek (deve hakkında)' < ETk. **çök–** a.m. Clauson 413–414. ※ ***Çökdügi yėrde ḳığlarimiş.*** (Ferec 855/1451 v. 123b). 'diz çökmek' (bu mana ETk.de de vardı): ※ ***Ėlçi[yi] Sulṭān ḥużūrına iletdiler. Ėlçi ʿādet üzerine çökdi, mektūbını ṣundı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 222). ※ ***Dizlerin üstüne çöktü.*** (A. Ümit 1993 s. 165). (biraz kaba konuşmada) 'acele ile veya ani olarak bir iskemleye ağırlığını üstüne bırakarak oturmak': ※ ***Lök gibi çöktü yanımızdaki boş iskemleye. Çok yorulmuştu anlaşılan.*** (H. Özkan 1979 s. 38). ※ ***Ev sahibiymiş gibi çökmüştü sofranın başına.*** (A. Ümit 1993 s. 106–107). 'yıkılmak (tavan veya ev hakkında): ※ ***Görüyorsun işte, içinde insan yaşamayınca evler nasıl yaşlanıp çöküyor.*** (C. Kavukçu 1998 s. 81). 'yıkılmak, inkıraz etmek': ※ ***Koca sistem çökmüş, kapitalistler göbek atarken, yıkıntıların altında kalan üç beş kuruşun hesabını yapmaktan yana değilim.*** (A. Ümit 1993 s. 140–141). 'hastalıktan veya yaşlılıktan kötü hâle gelmek': ※ ***Biraz çökmüş gördüm onu.*** (A. Ümit 1993 s. 124). 'dibe inmek, teressüb etmek': ※ ***Çalkantılı su duruluncaya kadar, tortusu dibe çökünceye kadar bekleyebilirsiniz.*** (M. Seyda 1974 s. 88) Mecazî manada: ※ ***İçime bir sıkıntı çökmüştü.*** (A. Ümit 1994 s. 47).

çökek I 'yaşlılıktan çökmüş, < ***çök–*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) yapan ***–ek*** eki (M. Räsänen 1957 s. 132), b. ***çolak*** ⊡. ※ ***Sabi sübyan çocuklarla çökek ihtiyarlardan başka kimsenin bulunmadığı köylerde Gaffur aygırlaşan bir kazanç ve namus kargası olmuş hasılı.*** (Feridun Osman 1936 s. 100).

AD. **çökek** II 'çukur yer' DS 1281 < ***çök–*** + fiilden nomen loci (yer ismi) manasında isim yapan ***–ek*** eki, b. ***akak*** ⊡. ※ ***Bu Ergene köprüsinüŋ yėri evvel ormanlığıdı, çamur ve çökegidi*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 104). ※ ***Sabahleyin elimle temizledim şu çökeği. Bakın ne hale koydular*** (S.F. Abasıyanık 1952s s. 32). 'bataklık, balçık': ※ ***"Ayaklarını çıkar bari hatun, baksana çökek lastikleri." — "Ortalık çamurdur da."*** (A. Ağaoğlu 1982ö s. 248).

AD. **çökel** ‘tortu; su taşıp çekildiği zaman bıraktığı çamur; büyük kerpiç’ DS 1281, TS 945, ZTS 1976 s. 44 < ***çök–*** + fiilden isim yapan ***–el*** eki (M. Räsänen 1957 s. 133), krş. çatal ⊡.

AD. **çökelek** ‘tortu’ TS 945–946 < ***çök–*** + ***–elek*** genişlemesi, krş. (deverbal olmayan) ***göbelek***. ‘ayrandan yapılmış yağsız peynir’ DS 1281: ※ ***Kafilenin son yolcusu buraya gelirken, köyünden getirdiği darı unundan yapılmış bazlama ile çökelek peyniri ancak beş, on gün yetişmişti.*** (S. Şengil 1943 s. 9).

(Neolojizm) **çökelti** (kimya terimlerinden) ‘rüsup, dibe çöken madde’ < ***çökel–*** + ***–ti***. ※ ***Belleğim, aybalara sır olan bir çökelti.*** (H. Yavuz 1992 s. 25).

çöker–/çökert– ‘(deveyi veya başı kesilecek olan adamı) çöktürüp oturtmak’ TS 946–947 < ***çök–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***çıkar–*** ⊡ (başka manalarda ***çöktür–*** şekli kullanılır, bir fiil kökünden iki ve daha causativum (ettirgenlik) şeklini gelişmesi için b. ***akıt–*** ⊡). ※ ***Doğru gīvedüz evine develeri çekdiler, kapusında çökerdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 59a). ※ ***Ol mel‘ün aldı, ṣaḥrāda bir ıssuz yėre iletdi, çökerdi ki öldüre.*** (Ferec 855/1451 v. 8b).

çökertme ‘deniz dibine indirilerek üstüne balıklar geldiğinde köşelerinden çekilip kaldırılan ağ’ TüS 258 < ***çökert–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) manasında isim yapan ***–me*** eki, b. ***akıtma*** ⊡. ※ ***Kara Memedin çökertmesi sudaydı, onun dolabını döndürmeye, ağı yukarı kaldırmaya uğraştı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 472).

çökkün ‘canı sıkılmış, meyus’ < ***çök–*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–kün*** eki, b. ***akkın*** ⊡. ※ ***Pişmandı artık, iyice utanıyordu, çökkündü, kendini hınçla küçümsüyordu.*** (T. Buğra 1964 s. 39). ※ ***Bir zamandır gözlerin ışığı sönmüş, bakışları matlaşmış, hırkasının gevşemiş ilikleri düğme tutmamaya başlamış, omuzları çökkün, öylece oturuyor kasanın başında ...*** (M. Mungan 1999 s. 122).

AD. **çöksek** ‘çökük’ DS 1282 < ****çökse–*** ‘çökmek istemek, çökmeye yüz tutmak’ + fiilden sıfat yapan ***–k*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***Bir çöksek yere giriyorlar.*** (U. Günay 1975 s. 420).

EOsm. **çöksü** ‘gemi demiri, çapa, yahut gemi safrası mı?’ TS 9478 < ***çök–*** + ?? ※ ***Daḫı ḍağları çöksü ėtmedük-mi siz rāḥat olmaġiçün*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 68).

çökük ‘çökmüş, çukurlaşmış, içeri çekilmiş’ Meninski 1680 I, 1682 < ***çök–*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–ük*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***Çökük avurtlar, mısır püskülü bıyıklar, yomruk bir gırtlak.*** (S.M. Alus 1944 s. 104).

AD. **çökür** ‘kazma’ DS 1282 < Yun. ***τσεκουρι*** (tsekúri) < Lat. ***securis*** ‘balta’ A. Tietze 1962 no. 342. Kelime başındaki **/ş/→/ç/** gelişmesi için b. ***çakal*** ⊡.

çöküş– ‘bir şeyin başına çöküp toplanmak’ < ***çök–*** fiilinin verbum collectivum (topluluk) manasındaki ortaklık (cooperativum) hâli, b. ***ağlaş–*** ⊡. ※ ***Kaymakama bi duyursam, yarın jandarmalar çöküşür başınıza.*** (M. Başaran 1992 s. 127–128).

AD. **çöküt-** 'korkudan kaçmak' DS 1282 < ETk. ***çökid-/çöküd-*** 'diz çök-' [***çök-*** fiilinin orta-dönüşken (medial reflexivum) hâli, b. ***büküd-*** ⊡] Ş. Tekin 1980 no. 247. Fakat Clauson 1972 s. 414 ile M. Erdal 1991 II, 768–769 bu sözcüğü causativum (ettirgenlik) anlamındaki ETk. ***çöküt-*** 'çöktür-' sözcüğüyle birleştirerek bir arada göstermektedir. Krş. ***çiğid-.***

çöl 'ıssız yer, sahra' < Clauson 1972 s. 420 (***çülig*** maddesi)'ne göre kelime aslen Moğolcadır ve Tk. metinlerde 15. asırdan önce bulunmaz (krş. G. Doerfer 1967 III, no. 1145). Yayılışı için b. M. Räsänen 1969 s. 117. ※ ***Sanki o kum çölleri gibi sonsuz savaş yine başlamıştı.*** (T. Buğra 1964 s. 25).

Osm. **çöl çölistan** 'tam çöl, hiçbir şey yetişmeyen ıssız arazi' < ***çöl*** ve ***çöl*** + isimden mekân ve memleket isimleri yapan ***-istan*** eki, krş. ***kabristan, Macaristan***. Tabir ikizlemeli (réduplication'lu) terkipleri andırıyor (krş. ***yok yoksul***). ※ ***Ehl-i Mekke ve Medīnenüŋ ṣurre ve cirāyeleri Mıṣrdan gelmeg-ile Mıṣr kimde ise ehl-i Mekke aŋa tābiʿlerdür. Zīrā eyāleti çöl çölistān olmaġ ile Ṭayf ve Ḥicāz ve ʿAbbāsdan gelen galāl kifāyet ėtmez.*** (Evliyā Çelebī 1935 [17. yüzyıl] IX, 724).

çölgü, b. ***çulki***.

çölmek/çömlek (BSTTk. ikinci varyantı kullanıyor) 'toprak tencere' DS 1283, TS 949–950 < Tk. dilleri arasında her iki varyant eskidir, fakat ilk varyant daha yaygındır (b. M. Räsänen 1969 s. 117–118). Metatez için b. ***albız*** ⊡. ※ ***Andan anı çölmekde duzile biraz bişürsün, üstüne gelen yağı cem' ėtsün, şlyşeye ḳoysun.*** (Ferec 855/1451 v. 61a). ※ ***Benüm ḳocam çömlekcidür. Çoḳ çölmek yapdı.*** (P.N. Boratav 1995 s. 186). ※ ***Bir pīr gölüge cömlek bardaḳ yükledüb küydan şehre gide yorurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 232a). ***cömlekle-*** 'çömleğe doldurmak, çömlekte muhafaza etmek' (isim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-*** eki için b. ***acabla-*** ⊡): ※ ***Köyde kurban kesmiyenlere et gönderilirse de, onlar kelle ve ayakları toplayıp çömleklemekle gözlerini doyururlar.*** (M. Makal 1954 s. 60). ***çömlekleme (atla-)*** 'bir suya atlama usulü, krş. ***balıklama, bohçalama, çivileme:*** ※ ***İskelede, elleriyle burunlarını kapayıp çömlekleme denize atlıyan yanık tenli çocuklar.*** (H.E. Bener 1969 s. 118).

AD. **çöm** 'demet; birkaç kişinin bir arada bulunması' DS 1284 < ?? krş. Çağ. ***çom*** (ünlüsü ***/ö/***, ***/u/***, ***/ü/*** de olabilir) 'bütün, büsbütün' (krş. ***tüm*** ?). ***çömle-*** 'toplamak' DS 1287. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-*** ⊡.

AD. **çöm-** 'çömelmek, dizlerini bükerek topukları üzerine oturmak' DS 1287 < ?? Krş. Az. Tk. ***çömb otur-*** (< ***çömüb otur-***) a.m.: ※ ***Kosa aşıb-daşan, köpüklānān vedrānin ġabağında çömb oturub, yırğalanırdı***. (S. Rähimov 1959 s. 118). ※ ***Yatağın üzerine oturup cigara yaktı. Anası kapı önünde çömmüş, çamaşır yıkıyordu.*** (Tarık Dursun K. 1966 s. 154). ※ ***Kadınlar, kızı babasının elinden aldılar, sürüklediler. Kız direndi, çömdü. Ayaklarını yere yapıştırmak istercesine sıkıca bastı.*** (A. Kutlu 1991 s. 155).

AD. **çömçe** 'tahta kaşık; tahtadan oyulmuş kepçe' DS 1284–85, TS 951, R. Dankoff 1991 s. 28 < G. Doerfer 1967 III, no. 1121'e göre Çağ. ***çöm-*** 'dalmak, çimmek' Tk. kökünden gelip (fakat kelimenin morfolojik bünyesi?), belki de ***çam (ağacı)***'nın tesiriyle gelişmiştir. M. Räsänen (1969 s. 117) ise kelimeyi ***çoy*** 'dökme demir' köküne bağlamak istiyor. Mesele halledil-

miş değildir. Aslı ne olursa olsun, Anadoludaki ***çömçe*** herhâlde birçok ev eşyasının tesmiyeleri gibi İran'dan alınmıştır (Fa. çumça a.m.). Bunu Fa. küçültme eki olan ***–çe*** de gösteriyor, b. ***bağçe*** ⊡. ※ ***Çorba–şavuran eline bir çömçe almış, ġırġ ġazanın ġır̯hınıŋ da duzuna baḳmaynan tüketmiş.*** (A. Caferoğlu 1943 s. 106). ***çömçe gelin*** 'yağmur duasında kullanılan, gelin gibi giydirilip süslenmiş kepçe': ※ ***Uğradıkları büyük bir köyde 'çömçe gelin' alayiyle karşılaştılar. Çerçöpten yapılmış, başına çiçekler takılmış bodur bir bebeği taşıyan köy çocukları bir ağızdan haykırışıyor, yağmur dileniyordu.*** (Reşat Enis 1944 s. 250). Krş. çomça.

çömçürük, b. ***çümçürük***.

çömel– 'dizlerini bükerek topukları üzerine oturmak' < ***çöm–*** + ***–el–*** genişlemesi. Bu genişleme sıfata takılan ***–al–/–el–*** (ms. ***azal–, boşal–*** b. J. Deny 1921 § 811) değildir, fonksiyonu başka olduğu için ***–ala–/–ele–***'nin kısaltılmışı da değildir. Başka örnekleri de vardır, ms. çöğ–→çöğel– (DS 1278–79). ※ ***Misafirler kenarlardaki hasır iskemlelere oturmuşlardı. Köyün yaşlılarından birkaç kişi de duvar dibine çömeldiler. Kalabalık dışarda kaldı.*** (İ. Tarus 1961 s. 81).

⊡ Nadiren fiilden fiil yaptığına rastlanan ***–al–*** genişlemesi (krş. ***alal–*** ⊡) geçişsiz (intransitivum) fiiller yapmada kullanılır. Büyük ihtimalle orta–dönüşkenlik (mediale–reflexivum) anlamında ***–ıl–*** vs. (***açıl–*** ⊡) ekinin fonetik bir varyantıdır. A–B ve C–E ciltlerindeki bu ekle türetilmiş kelimelerin fiil kökleri zaten geçişsiz olduğu için bir mana değişmesi olmamıştır, yâni genişlemiş fiilin anlamıyla sade fiil kökünün anlamı aynıdır, krş. ***çöğel–*** (b. yukarıda), ***çömel–***, ***esel–*** fiilinde ise ***–al–*** genişlemesi sade fiil köküne orta–dönüşken anlamı katar.

çömelek, b. ***çömelik***.

çömelekal– 'çömelmiş vaziyette durmak, çömeldiği yerde kalmak' < ***çömel–*** fiilinin zarf fiil (gerundium) hâli ve ***kal–***, b. ***artakal–*** ve ***alıko–*** ⊡. ※ ***Şişko çömelekalmış, baygınlıklar geçiriyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 119).

çömelik/çömelek 'çömelmiş vaziyette' DS 1286 < çömelmiş vaziyette' DS 1286 < ***çömel–*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–ik*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***Ziya Bey yere çömelik kucağından ona baktı, olup bitenlere ilgi duymuyordu.*** (S. Burak 1965 s. 7).

AD. **çömeş–** 'başkalarıyla beraber çömelmek ya da çömelmiş bulunmak' < ***çöm–*** fiilinin ortaklık hâlinin, ***çömüş–*** diye beklenirken neden ***çömeş–*** olduğu anlaşılmıyor, maamafih başka örnekler de var, krş. ***savaş-, yanaş-*** (***-(ı)ş-*** için b. ***ağlaş–*** ⊡). ※ ***Köylüler, çocuğumun kendi çocuklariyle beraber çömeşmesini istemiyorlardı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1952 s. 62–63). ※ ***Güneş sızdırmayan gölgelerinde öbek öbek heybeliler, torbalılar çömeşirdi.*** (M. Özay 1951 s. 67). Ortaklık fonksiyonu çok defa kaybolmuştur 'çömelmek' DS 1286: ※ ***Bir su başında Murat Ağa hayvanından atladı. Yere, toprağa çömeşti.*** (Tarık Dursun K. 1959 s. 111).

*__çömelez__ 'kısık' TS 951: okuma hatası, kelime ***çümlaz***'dır, ***cimlâs*** kelimesinin bir varyantı, ve manası 'çapaklı' olmalı.

AD. **çömez** I 'kısa boylu' DS 1286 < ***çöm–*** + kişinin göze çarpan bir bedenî hususiyetini tarif eden ***–ez*** eki (J. Deny 1921 s. 582), b. ***alağaz*** ⊡; bunlar arasında fiilden yapılmış olanları da var, ms. ***tıknaz***.

çömez II 'hocasının hizmetine bakan medrese talebesi' < ***çömez*** I. Kelime eski kaynaklarda bulunamadı. ※ ***Çömez sedirin yanına diz çökmüş, gözlerini yere indirmiş, ellerini birbirine kenetlemişti. Heyecandan kıpkırmızıydı, terlemişti.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 53). 'avcı yamağı': ※ ***O sıralarda bir gün gene Reşit Paşa torunlarile ava çıktık. Çantacılar, çömezler, 30, 40 kişi varız.*** (S.M. Alus 1944 s. 138).

çömlek, **çömlekle–**, b. ***çölmek***.

AD. **çön–** I 'dönmek' DS 1288 < krş. Az. Tk. (diyal.) ***çön–*** 'dönmek, arkaya dönmek', ***çöndār–*** 'döndürmek'. **/*d*/** > **/*c*/** değişimi için b. ***bacaluşka*** ⊡. Geçişli fiil olarak 'çevirmek, döndürmek' DS 1289: ※ ***Gün ḳandan doġarsa elüŋ o yaŋa çön!*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 465).

AD. **çön– II** 'çömelmek DS 1288 < ***çöm–*** fiilinin varyantı, fakat hangisi esastır? Krş. ***çönel–*** (DS 1288) ve ***çömel–***. ※ ***Canavar varmış, soğuk bir günde gölün başına çönmüş, kuyruğunu suya sallamış.*** (M. Tuğrul 1969 s. 207).

AD. **çöneke** 'ağzı körleşmiş bıçak; yorgun, fersiz, donuk (göz) DS 1288 < ??.

EOsm. ***çönge** 'küntleşmiş; kuvvetini kaybetmiş, vazifesini yapamaz hâle gelmiş' TS 951–952 < ?? Kelime bugünkü dilde tespit edilmediğine göre, ilk ünlü **/*ü*/** de olabilir. Arap harfli harekesiz metinlerde kelime yakın manada olan ***çöneke*** kelimesinden ayırt edilemez. Diğer taraftan kelime ***çöngül*** (***ol–***) ve ***çöngel–*** 'zayıflamak, kuvveti kaybolmak' TS 954 ve 952–953 kelimeleriyle kolay kolay bağdaşmıyor. Bu yüzden ***çönge***'ye şimdilik güvenilir nazarıyla bakamıyacağız. (Dede Korkut Kitabında ***çönge*** 'zayıflamış, parlaklığı yitmiş (göz)' ve ***çöngel–*** 'zayıflamak, parlaklığı gitmek [göz için]' aynı anlam alanında ve bir arada kullanılmıştır, b. Dresden nüshası 55a satır 5, 81a satır 1 ve 3, 125b satır 12. [Editörün notu]).

EOsm. **çöngel–** veya **çüngel–** 'küntleşmek; kuvveti kaybolmak, vazifesini yapamaz hâle gelmek' TS 952–963 < ***çönge,*** + fiil yapan ***–el*** eki, b. ***alal–*** ⊡. ※ ***Ve andan ṣoŋra küffāra ṣol-ḳadar ġazā ėtdiler-kim oḳları dükendi ve ḳılıcları çöngeldi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 112). ※ ***Ḳuvveti gėtdi, teni oldı żaʿīf, | Eyledi andan güẕer vaḳt-i şerīf, | Çöngelüben ḳalmadı gözinde nūr.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3349–50). ※ ***Şol vaḳt ki evlāda ḳarışurlar, ḳarıları ile çoḳ çekişüb az barışurlar. Zīrā kı̮hidmet-i mücāmaʿatdan ḳalub ḳılıc çöngelüb ḳalḳan ḳullanmaları bir yüzden olub faṣıl faṣıl oḳ yapışurlar.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 24–25).

çönt, b. ***çont***.

çönt, b. ***çot***.

çöp 'ince sap, dal veya tahta parçası' < ***çûb,*** A. Tietze 1969 no. 38, fakat ETk. ***çöb*** 'rüsup, tortu' Clauson 1972 s. 394 ile karışmış. ※ ***Atalar eydür: ṣaḳınan göze cöb düşegen olur.*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 228). ※ ***Böyle dėyicek gāv tīz tīz ʿalefin yėmege başladı. Yėdi, āḫūrı yaladı, bir saman çöpin ḳomadı.*** (Ferec 855/1451 v. 193a). ※ ***İnce kibrit çöpünün titrek ışığında onu gördüm.*** (Reşat Enis 1933 s. 152). 'inceliği ve zayıflığıyla göze batan boyun, kol vs.': ※ ***Dėdüm: cismüm cüpe döndürmeyince cānum almazsın.*** (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 86). ※ ***Resmiye'yi de görsen, sıçan gibi, boynu çöpten ince.*** (A. Nesin 1960g s. 89). Menfi cümlede 'çok küçük ve kıymetsiz bir şey': ※ ***Sulṭān Murād Ḫān daḥı Ḳaramandan bir aḥaduŋ bir çöpini***

ẓulm-ile aldurmadı. (F. Giese 1929 [890/1485] s. 108). ※ ***Ṭosun Beğ Kaṣabanıŋ, hattā eşrāfından bir çöp istemiyordu.*** (H.E. Adıvar 1926 s. 46). 'muhafaza edilmesi gerekmeyen değersiz veya zararlı ev idaresi artıklarının tümü': ※ ***Öyle birisini bulsaydı önce bunu anlatacak, içini bir çöp tenekesi gibi dökecekti.*** (T. Buğra 1963 s. 98) ***çöpçatan*** 'evlenmelerde aracılık eden kimse'. Fiilin ettirgen fiilsıfatı (participium activum) hâlinden çıkarak isim (appellativum) durumuna gelmiş diğer kelimeler için b. ***böğürtlen*** I ⊡. ※ ***Armuduŋ dalı yėşil; | Alġıyı başıya dėvşür; | Çöp çatan melākesi, | Beni yarime düşür!*** (Z. Korkmaz 1994 s. 39). ※ ***Üzülüyordu muhakkak. Evlenmelerinde çöpçatanlığı olmuştu.*** (H.E. Bener 1956 s. 47). ***çöp çör*** 'çör çöp' TS 954 < ***çör çöp*** tabirinin eski metinlerde geçen varyantı, fakat neden icap etti belli değildir. ※ ***Hatun evden çıḳdı, bir etek çöp çör devşürdi, gerürdi, tennüra od yaḳdı.*** (Muṣṭafā Żarīr 1965 s. 166). ※ ***Meṣeldür: ġarḳ olıcı kim ṣalar ḳol, | Dükeli çöre çöpe yapışur ol.*** (Şeyẖoġlı Muṣṭafā 1979 [1540] no. 7861). ***çöpşiş*** 'bir lokanta ya da kebapçı dükkanında bulunabilen bir kebap çeşidi (et parçaları ince sopacıklara takıldığı için)' (sondaki possessivum (iyelik, mülkiyet) ekinin hazfı ile modern ticaret dili için tipik bir örnek): ※ ***O sıcak İzmir gecesinde beni otelden alıp Pavyon Sokağındaki bir çöpşiş'çiye götürmüştün.*** (N. Eray 1990 s. 15).

AD. **çöpel** 'çöp, pasaklı, miskin' DS 1289 < ***çepel; çöp*** kelimesinin tesiri altında değiştirilmiş olarak. ※ ***Aşçı da bir çöpel aşçı imiş.*** (M. Tuğrul 1969 s. 291).

çöpleme 'bir çiçek ismi, Helleborus' DS 1289 < ***çöp*** [kökü müshil olarak kullanıldığı için].—***ma*** ekiyle yapılan nomina concreta (somut isim) için krş. ***akıtma*** ⊡.

çöplen– 'türlü yiyeceklerden azar azar yemek' < ***çöp–*** [bir kümes hayvanı gibi yerlerdeki daneleri ve saman çöplerini birer birer gagalayarak yemek], 'kendine açıktan ufak ufak çıkarlar sağlamak' + aslında isimden fiil yapan ***–len–*** genişlemesi (b. ***abaplan–*** ⊡): ※ ***Evet, bizim Beğ ḳarı dalaveresiyle meşġüldür. Yanı sıra ben de ʿaşḳ meyvasiyle çöpleniyorum.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 35).

çöplük 'çöplerin atıldığı yer, süprüntülük; ahır artıklarının atıldığı yer, gübrelik, bokluk, mezbele' < ***çöp*** + neye tahsis edildiğini gösteren ***–lük*** eki, krş. ***kışlık, kömürlük***. ※ ***Maʿlümum oldı ki sebze imişsin, lākin ḳanḳı çöblikde ḥāṣıl olduŋ?*** (ʿĀlī 1982 I [1581], 173).

AD. **çöpük** 'yünün kirli ve çöplü yerleri, işe yaramayan yün' DS 1290, ZTS 44 < Kürt. ****çopik*** [***çop*** 'çöp' + ***–ik*** küçültme eki] A. Tietze 1982z no. 51).

AD. **çöpür** 'kaba kilim yapılan koyun yünü ile keçi kılı' DS 1290–81, ZTS 44 < ETk. ***çöpür*** 'keçi kılı' Clauson 1972 s. 398.

çöpür, b. ***çopur***.

çörçil, b. ***çorçil***.

çör, b. ***çor*** I.

çör çöp/çer çöp 'çalı çırpı kırıntısı; süprüntü' (Meninski 1680 I, 1674–75: ***çor çop***) < ***çöp*** + réduplication ve ***/r/*** ile yapılmış mühmel kelimeden ibaret hendiadyoin, b. A. Tietze 1966 s. 423–428; bu ifade tipi için b. ***cer cehiz*** ⊡, krş. Az. Tk. ***çör çöp*** a.m. manası ikinci kelimeden kay-

naklayan bu tip çift sözler TT.nde nadirdir, fakat Az. Tk.nde pek çoktur. Bu izah doğru ise, ***çer*** ile başlayan ikinci varyant tali bir gelişmedir. ※ ***Çörden çöpden bir salcuġaz düzündiler.*** (Ferec 855/1451 v. 147a). ※ ***Ol ḳuyunuŋ aġzını çör çöpile berkitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 224a). Nida olarak şaşkınlık ifade eder: çörçöp! 'hayret!': ※ ***"Çörçöp! ... bu da nesi?" diye şaşalamışım.*** (S.M. Alus 1933p s. 82).

çördek (gemici terimlerinden) 'yan yelken kandilisası' L. Gürçay 1943 s. 111, R. Dankoff 1991 s. 28, 'dalyanlarda kullanılan bağlama aygıtı' DS 1291 < ***üçürdek*** 'yelkenleri yukarı basan makaralara dolanan ip' DS 4056 [***üçür–*** 'üçleşmek' fiiline dayanan bir kelime, krş. ETk. ****ėkir–*** '***iki-leşmek'***].

AD. **çördük/çörtük** 'ekinler arasında yetişen, kökü yenilebilen bir çeşit kokulu ot' DS 1292, 'Echinophora' I. Hauenschild 1989 no. 449 < ?? ※ ***Öteki eliyle yakınındaki bir çörtük dikenin[in] dallarını kopararak kokluyor. "Ne gözel kokuyor şu çörtük!" diyor koklarken.*** (M. Makal 1965 s. 73).

çöreğotu, b. ***çörek otu***.

çörek 'yuvarlak ekmek' TS 955–956 < ETk. ***çörek*** a.m. Clauson 1972 s. 429. M. Räsänen 1969 s. 118'e göre kelime ***çi–börek***'den ileri gelmiş olabilir (crasis için b. ***acabola / acabula*** ⊡). Krş. Az. Tk. ***çörāk*** 'ekmek'. ※ ***Egerçi her kişi çöregine kül eşer, ammā ḳadre muḳāvemet ėdemez beşer.*** (Ferec 855/1451 v. 111a). AD. 'tandır ekmeği': ※ ***Saba günortaya ġeder arvat ... düyü pilovu pişitdirif, çörek yapdırıf, çay ġoyduruf ...*** (A. Caferoğlu 1942 s. 6). 'simit gibi halka şeklinde ekmek': ※ ***Andan ejdehā geldi, taḫt üzerine çıḳdı, çörek gibi ḳıvrıldı, yatdı.*** (Ferec 855/ 1451 v. 101b). 'yağlı ve tatlı hamur işi' ※ ***Zamān‿halḳı ḳamu dünyā severler, | Ṣöfülar murādı yaġlu çörekdür.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 231).

çörekle–, '??' ***çeyrekle–*** fiilinin varyantı. İsim/ sıfat'tan fiil yapan ***–la–*** eki için b. ***acabla–*** ⊡. ※ ***Vücudumu çörekliyor.*** (S.M. Alus 1933p s. 231).

çöreklen– 'halka durumunda kıvrılıp toplanmak' < ***çörek*** + isimden, bir şey hâline gelmek manasında fiil yapan ***–len–*** genişlemesi, b. ***abaplan–*** ⊡. (Asıl anlamıyla sadece yılan için kullanılır, mecazî anlamıyla bir kişinin bir yere, bir makama yerleşmesini anlatır. [Editörün notu]).

çörek otu/çöreğotu/çöreotu 'bir ot ismi, Nigella; bu otun susam iriliğindeki siyah tohumu' < ***çörek*** ve ***ot*** (tohumu tat versin diye ekmek hamuruna ekilir); bu tür kelime birleşimleri için b. ***acabola/acabula*** ⊡: ※ ***Elmasım, çocukluğu bırak, beni dinle: çöroğtu kadar hatırımı sayıyorsan, şu Araba iki satırcık bir şey yazalım.*** (S.M. Alus 1933p s. 117). Bu otun sihirli kuvvetlerine inanılır: ※ ***Fenā gözden muhāfaẓa içün kitābların̦ üzerine beş penceli, çörek otulu naẓar ṭaḳımı aṣdı.*** (H.R. Gürpınar 1336k s. 59).

çörkü** 'sayı boncuğu' TüS 259 < şüpheli kelime, ***çotgu, çortke veya onların bir varyantının okuma hatası.

çöroğtu, b. ***çörek otu***.

çört, b. ***çot***.

çörten, b. ***çortan***.

çörtük, b. ***çördük***.

AD. **çörüş–** 'soğuktan büzülmek; uyuşmak' DS 1295 < ?? ※ ***Soydu ayaklarını. Cumağa'nın ne elinde ne ayağında can var. Ak–pak ayaklar, çörüşmüş, çörüşmüş, kırk yıl ateşe, buza soksan, duymaz.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 153).

AD. **çöt–** 'birbirine bağlamak (?)' < ?? ※ ***Eşek yaladıktan sonra sıpanın kulaklarını çöttük (dik dursun diye, âdettir).*** (M. Makal 1950 s. 46). ※ ***Fasulya, mercimek gibi çiğ kuruları torbalarla evin dip bucağına yerleştirdiler. Altı tavuk vardı toplanan. Onları da ayaklarından birbirine çöterek danalığa bıraktılar.*** (M. Makal 1954 s. 42).

çöt, b. ***çot*** I.

çötre, b. ***çotra***.

çöv–, b. ***çöğ–***.

çövdür–, b. ***çöğdür–***.

çöven, b. ***çoğan***.

çöy–, b. ***çöğ–***.

çöydür–, b. ***çöğdür–***.

çoyür, b. ***çöğür***.

AD. **çöyür–** 'çevirmek' DS 1299 < ***çevir–***. /***ev***/→/***öy***/ değişimi için krş. ***töybe***. ※ ***Gemiyi çöyürddüler, gėri gėtdiler.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 42).

AD. **çöz** 'bağırsak yağı' DS 1299, TS 956 < ?? ***çöz bez*** 'kebap şişine saplanan bezler vs.' Ö.A. Aksoy 1946 III, 175 (DS 1299'daki ***çözber*** yanlış olmalı).

çöz– 'düğümlü, sarılı, bağlı ya da düğmeli bir şeyi açmak' < ETk. çöj– < , 'çözmek; gerilmek' Clauson 1972 s. 400 (M. Räsänen 1959 s. 118 kelimeyi bu iki manaya göre ikiye ayırıyor). ※ ***Başımı çözüp, aynanın karşısına geçtim, Evde acele hazırlandığım için saçlarım, topuzum, peçem darma dağınık.*** (S.M. Alus 1933p s. 69). (dokumacılıkta) 'çözgü iplerini tezgâha germek': ※ ***"Yeşil ipekleri çözdünüz mü?" — "Beşinci tezgâha çözdük. Argacı pembe, telli süvainin çeşidini düzmek için sizi bekledik."*** (Musahipzade Celal 1936kd s. 16). Mecazî manada '(bilmece, problem) halletmek': ※ ***Yılda bir, iki yılda bir "dede"'leri gelir, anlaşmazlıkları bir gecenin içinde çözer, küsleri barıştırır, yatıştırır, gider.*** (F. Baykurt 1967k s. 82). Krş. çez–.

AD. **çözdür–** 'abdest bozmak' < ***çöz–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur–*** ⊡. ※ ***Bir de üzerine alacak olan, meşin kap geçirmeden almasın. Amanın, siz siz olun, cebinize atıp da çözdürmeye gitmeyin! Çıkarın, koyun yüksek bir yere, öyle gidin.*** (M. Makal 1957k s. 14).

EOsm. **çözelendür–** 'saçmak' TS 956 < ***çöz–*** + ***-ele–*** genişlemesi, reflexivum (dönüşlülük) ve causativum, b. ***acıkdur–*** ⊡, krş. Az. Tk. ***dārdini çözālā–*** 'derdini dökmek'.

çözgü '(dokumacılıkta) 'atkıların geçirildiği uzunlamasına ipler' TS 957 < ***çöz–*** 'gerilmek' + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) manasında isim yapan ***–gü*** eki (b. ***açgı*** ⊡). AD. ***çözgü*** terimi bazı dokumacılık aletleri için

de kullanılır: 'dokumacıların yumak yapmak için kullandığı bir araç' DS 1300. 'kücü' ZTS 45; 17. asra ait ***çözgü-i kirpās*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 309) da herhangi bir alet olmalıdır.

AD. **çözme** 'bir çeşit keten dokuma' DS 1300 < ***çöz–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-me*** eki, b. ***akıtma*** ⊡. ※ ***Manda arabasına yumuşacık şilteler, yastıklar konmuş; üzerlerine sakız gibi örtüler yayılmış; en üste de muhacir çözmesinden tente gerilmiş.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 13.5.1942).

çözül– 'erimek, etrafındaki maddede parçalanıp yok olmak' < ***çöz–*** + medialis–reflexivum (orta–dönüşken) anlamındaki ***–(ı)l–*** eki, b. ***açıl–*** ⊡. ※ ***Buzlar çözülmeden.*** (C.F. Başkut 1965 başlık). 'dağılmak, irtibatını kaybetmek': ※ ***Çözülen uzun saçlar yastık üzerine dağılmış.*** (M. Seyda 1974 s. 172). 'gevşemek, mukavemetini bırakmak': ※ ***İkinci tutuklanışında, aksine o çözüldü, bence bu da o kadar önemli sayılmaz, aşağı yukarı hepsi çözüldüler.*** (A. İlhan 1973 s. 218). 'geri çekilmek, kaçmak, uzaklaşmak' R. Dankoff 1991 s. 28, F. Devellioğlu 1959 s. 77; ※ ***Buraya şimdi gelirler, haberini aldım. Hemen buradan çözülmek lâzım.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933dc s. 42).

Osm. **çu/çü/çun/çün I** (ön takı gibi ait olduğu kelimeden önce) 'gibi' < Fa. ***çü/çu/çün/çun*** a.m. ※ ***Çerisi çün cerād münteşir idi.*** (Ferec 855/1451 v. 198b). ※ ***Bir gece ʿavrat ḳatuma geldi, ṣurāḥi-i şarāb-ı nāb-ı çün-gülābı öŋümde ḳodı.*** (Ferec 855/1451 v. 110a). ※ ***Ḳaṣra geldiler, ḳız-ile dāyei bir serheng-i çün-Fireng eline vėrdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 8b).

Osm. **çu/çü/çun/çün** II (zaman yan cümlesinin başında) 'ne zaman ki' < Fa. ***çü/çu/çün/çun*** a.m. ※ ***Çün güneş doġdı, bacadan şavḳ ėndi.*** (Ferec 855/1451 v. 24b). 'iken': ※ ***Çün aclıḳlar susuzlıḳlar çekdi, Āḫır bir yad iḳlīme düşdi.*** (Ferec 855/1451 v. 238b).

Osm. **çu/çü/çun/çün III** (sebep yan cümlesinin başında) 'çünkü' < Fa. ***çü/çu/çün/çun*** a.m. ※ ***Çün bennā ʿavratı geŋezin ele girürmiş, bendaḫı anı görüb göreyim.*** (Ferec 855/ 1451 v. 26a). 'madem ki': ※ ***Çün işüŋi bitürmegi boynuma aldum, ben daḫı saŋa ḥālümi şerḥ ėdeyim.*** (Ferec 855/1451 v. 32b).

çuçuk, b. ***cücük***.

Osm. **çub** 'değnek' < Fa. ***çöb*** a.m. A. Tietze 1969 no. 38. ※ ***Havān-ı çüb, ṣaġīr.*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 303).

Osm. **çuban** 'çoban' < Fa. ***çöbān*** a.m.

Osm. **çubaniye** 'göçebe sürülerinden alınan vergi' < ***çuban*** + vergi isimlerinden çok kullanılan ***-iye*** eki, b. ***adliye*** ⊡. ※ ***Bil-fiil ʿādet-i aġnāmların Ẕülḳadirlü sipāhīleri alub resm-i çübānīyeleri ve resmī ḳışlaḳları ...ḫāṣṣa-i hümāyūn içün żabṭ olunub ...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 143).

çubuk b.m. (körpe dal; ince değnek) < ***çıbık / çıbuk*** a.m. ※ ***Kim ḫulḳ çubuġın ne-dürlü dikerise ve ḳavl toḫmın ne cinsden ekerise, yėmişi ve daḫlı ol dürlüden ėrer olur.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 50). 'ince kemik; bir kaburgaya yapışık olan pirzola': ※ ***Bakır kablarda gerçekten iştiha açıcı şeyler vardı: dört çubuk pirzola, midye böreği, zeytin yağlı enginar.*** (Şahap Sıtkı 1958 s. 48–49). 'uzun pipo

ağızlığı' G. Doerfer 1967 III, no. 1059: ※ ***Bunun üzerine Mustafa Paşa hiddetle çubuğunu sürdü, meclisi terketti.*** (M.Z. Pakalın 1946 s. 77). (gemici ıstılahlarından) 'ana direkler üzerine sürülen ikinci ve üçüncü parça direkler' L. Gürçay 1943 s. 111. 'kumaşta düz renk şeridi, sopa, çizgi': ※ ***Mantin: cıbıklı ipekten bir nevi kumaştır, direkleri beyaz, sarı, yeşil, pembe olur.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 328). Krş. ***çift çubuk*** (***çift*** I maddesinde).

çuçur 'küçük çocuğun konuşması gibi zor anlaşılır' < ses taklidi kelimelerden. ※ ***Memedi, Hüseyinciimi, Meryemciimi görüyorum kimi zaman da. Dilleri çuçur çuçur. Yuvadan uçmamışlar daha.*** (M. Başaran 1992 s. 76).

çuçurya 'bir balık cinsi' R. Dankoff 1991 s. 28 < belki ***çurçur/çırçır*** balığının Yun. çoğulu, fakat Yun. adını bulamadık. Yun.dan gelen ***–ya*** eki için b. ***ablatya*** ⊡, balık isimler için b. ***akya*** ⊡.

AD. **çuğnis/cu̯hnis** 'yemeğin yanmaya başlaması, tencerenin dibinin tutması' DS 1301 < Yun. ***τσικνιζω*** (tsiknízö) Ch. Tzitzilis 1987g no. 547 (ve 522).

çuğru–, b. ***çoğru–***.

çuğuldaş–, b. ***çoğuldaş–***.

AD. **çuğun/cuğun** 'çay demliği' ZTS 31 < Rus. ***çugun*** 'dökme demir ibrik' A. Tietze 1982z no. 34. Rus. kelimenin etimolojisi için b. M. Vasmer 1958 III, 351.

çuha/çuka 'tüysüz, ince, sık dokunmuş yün kumaş' TS 957 (Meninski 1680 I, 1681'e göre ***çuḳa***, halk dilinde çoha), AD. ***co̯ha, cufa, çuha*** a.m. DS 1258, 1300, 1301, ***çuka*** 'kepenek' DS 1302 < Fa. ***çō̱hā*** a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1133, M. Räsänen 1969 s. 114 (Fa. kelimenin aslı üzerinde henüz fikir birliği yoktur. ※ ***İmdi gerekdür ki Dubrovniklülerüŋ meẕkür Hersek oğlı coḳadan ve mümdan ve ġayrından bī–vech her nelerin almış ise gėrü anlara alı–vėresin.*** (F. Kraelitz 1921 [15. yy.'ın ikinci yarısı] s. 53).

Osm. **çuhadar** 'eskiden yüksek bir saray memuru, daha sonraları orta hizmetçisi, uşak' < Fa. ***çō̱hā*** 'çuha' + ***–dār*** 'tutan, idare eden', b. ***abdar*** ⊡. ※ ***Bu eşnāda Büyük Mīr–Ā̱hür Ḥüseyn Aġa daḫı tāʿündan vefāt ėdüb, içerüde çuḳadār ve ṣāʿatci Ḥasan Aġa Mīr–Ā̱hürlıḳ ile çıḳdı.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 148).

AD. **çuhrut** 'lahana turşusu' DS 1302 < Fr. ***choucroute*** a.m. [***chou*** lahana' ve ***croute*** < Alm. ***Kraut*** 'lahana'. Kelime başındaki ***/ş/→/ç/*** gelişmesi için b. ***çakal*** ⊡.

çuka I 'bir balık cinsi, kolan balığı' < Sl. ***şçuka*** vs. a.m. F. Miklosich 1889 s. 6, P. Skok 1973 III, s. 419.

çuka II, b. ***çuha***.

Osm. **Çuka** 'Ege'deki adalardan biri' < Yun. ***Κυθηρα*** (Kyṯíra), İt. ***Cerigo*** < ?? ※ ***Bir tārīḫde yedi pāre Çuḳa bārçāların deŋizden ḳova ḳova ol līmāna ḳoyduḳ.*** (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 536).

çukadâr, b. ***çuhadar***.

çukal, b. ***çukali***.

AD. **çukala/çokkala** ‘toprak tencere’ DS 1260/1402 < Yun. ***τσουκαλα*** (tsukála) ‘büyük toprak tencere’ A. Tietze 1955 no. 275.

AD. **çukalat–** ‘öküzü nalbanta enetmek’ DS 1302 < Bulg. ***çukam*** ‘kısırlaştırıyorum’ < ***çuk*** ‘çekiç’ A. Tietze 1957 no. 24.

AD. **çukali/çukal/çokali** ‘toprak tencere’ DS 1259, 1302 < Yun. ***τσουκαλι*** (tsukáli) a.m. < İt. ***zucca*** ‘kabak’ G. Meyer 1893 s. 49, A. Tietze 1955 no. 276. ※ ***Bir köşeye bir iki kırık, murdar toprak çukal, bir iki tahta kaşık, bir iki kırık tabak yığılmıştı.*** (Nâbi–zâde Nâzım 1943 s. 17). M. Räsänen 1969 s. 114 kelimeyi ***çokal*** kelimesine bağlıyor.

AD. **çukla–** ‘kapı çalmak’ DS 1302 < ses taklidi fiillerden, krş. Bulg. ***çuk*** ‘çekiç; çekiç sesi’ E. Berneker 1924 I, 159, Arn. ***çokás*** ‘kapı çalıyorum’. Ses taklidi isimden fiil yapan ***–la–*** genişlemesi için b. ***ağla–*** ⊡.

çukulata, b. ***çokolata***.

AD. **çukundur/çükündür** ‘pancar; havuç’ DS 1307, TS 960–961 < Fa. ***çuġundur*** a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1086. ※ ***Senüŋ ḳılıcuŋ bişmiş çükündüre kār ėtmez, oḳuŋ büriyādan geçmez.*** (Ferec 855/1451 v. 100b). Tk.deki velar (arka damaksıl) ile palatal (öndamaksıl) ünlüler arasındaki fark ve istisnaî durumlar için b. ***ayıt–*** ⊡.

çukur I ‘derinleşme, alçak arazi’ <Çağ. !! vs. ***çuḳur*** a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1199. ※ ***İmdi nedür sebebi ki Sulṭan Aḫmed zemāninda Frantza Jesult dėdikleri papasları haps ėdüp, ve biyuk derin cüküre atup üldürmek istediler?*** (G. Hazai 1973 s. 118–120). ‘mezar’ TS 960: ※ ***Çukurunda kaynıyası babası Irmak mahallesinin fakir bir müezzini iken dağları tutacak kadar parayı nereden bulmuştu?*** (K. Bilbaşar 1941 s. 5). ‘kubur, lağım çukuru, fosseptik’: ※ ***Olaki helâ çukuruna düşmüştür.*** (M. Seyda 1974 s. 171). ‘yüzdeki içerlek yerler; gamze’: ※ ***Çuḳura ḳaçmış gözlerinlŋ bütün ıżṭırābiyle oğlana baḳdı.*** (H.R. Gürpınar 1928 s. 165). (Argo) ‘makat, göt’ (F. Devellioğlu 1959 s. 77): ※ ***Çuḳurundan bulacaḳ muġlim idi.*** (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 119).

AD. **çukur** II ‘hindiba’ DS 1302 < Yun. ***τσιχοριον*** (tsi̯hórion) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 209, krş. A. Tietze 1957 no. 13.

çul ‘at örtüsü’ < Ar. ***cull*** a.m. Krş. ***cül***. ※ ***Mahmut kalkıp öküzlerin üstüne çul örttü.*** (T. Apaydın 1991 s. 201). ‘yere serilen kaba dokuma’: ※ ***Akşam komşular eve geldiler. Anamın geniş odasında çulun üstüne bağdaş kurup oturdular.*** (F. Baykurt 1967k s. 6). ‘ev eşyası’: ※ ***Raʿlyyet-kl gendü gitse, ḍamı ve çulı sipāhīnüŋdür.*** (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 48a). ***cul çaput*** ‘köyde giyilen üstbaş, iş elbisesi’: ※ ***Kadın, çulların çaputların içinde bir taze.*** (F. Baykurt 1971c s. 366). ‘eski giysiler’: ※ ***Eğer eski elbiseleri dayısına gelseydi, Hüsnü Tapar onu çoktan bu çulçaputtan kurtaracaktı.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 1944 s. 49). ‘yırtık bezler, kumaş parçaları’: ※ ***Bir yol kıvrımında ufacık, pırıl pırıl bir yatır–çeşmeye rastladık. Parmaklıklarına çul çaput bağlanmış olmasına rağmen göze munis görünen bir manzarası vardı.*** (M. Körükçü 1950 s. 79). ‘manifatura’: ※ ***Çul çaput satan bir sürü dükkânı hızla geçiyor.*** (A. Kutlu 1987 s. 13). ***çul çuval*** ‘giyecekler, evde dokunarak yapılan ev eşyası’: ※ ***İşleri yoluna koyduk sayılır. Evi tavanlattım. Bağ diktim. Bir ahır yaptım. Çul çuval dersen, onları da Serfe beceriyor.*** (F. Baykurt 1971c s. 272). ‘evde ne varsa’: ※ ***Bir istemede şıkır şıkır sayacaksın paraları avucuma. Saymazsan, çulunu çuvalını satılmış bil.*** (a.e. s. 300).

AD. **çula** ‘küçük kulaklı koyun veya keçi’ DS 1302 < Sl. ***çula/çul*** a.m. A. Tietze 1957 no. 25.

çulaki/çülâki/çulhaki ‘kaba, ucuz, el dokuması bir kumaş’ DS 1307 < ***çul*** + Yun. ***–aki*** küçültme eki? İkinci varyant ***culha*** kelimesinin tesirini gösterir. Balkan dillerinde bulunmayışı oldukça yeni bir kelime olduğuna delâlet eder. ※ ***Oğlanın üstü başı düzgünceydi. Bacağında çulakiden bir kilot pantolon, sırtında şayaktan lâcivert caket.*** (Orhan Kemal 1954b s. 12). ※ ***Sırtında eskiciden alındığı besbelli, küçük memur eskisi kaba çulhakiden partal elbiseler vardı adamın.*** (H.E. Bener 1960 s. 67).

⊡ Konuşma Yunancasında çok geçen ve kolayca fark edilip hatırlanan Yun. ***–ακι*** (–áki) < EYun. ***–ακιον*** (–ákion) vs. küçültme eki Tk. de bir takım mensucat terimlerinden bilinir. Bunlardan A–B ve C–E ciltlerinde sadece bir kumaş adı olan ***çulaki*** geçmiştir. Herhâlde bir zamanlar Yunan tüccarları kumaş ticaretinde mühim bir rol oynamıştır. İlerde başka sahalardan da tek tük örnekler göreceğiz.

çulçaput, b. ***çul***.

EOsm. **çuldı** (ünlüler belli değil) ‘askere verilen mükâfat’ <Çağ. ‼ ***çuldu*** (ünlüler belli değil) a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 298. ※ ***Sağum ala baḳduġumda ḳarḍaşum Ḳara Ğöneyi gördüm, | Baş kesüpdür, ḳan döküpdür, çuldı alupdur, ad ḳazanupdur, | Solum ala baḳduġumda ḍayım Aruzı gördüm, | Baş kesüpdür, ḳan döküpdür, çuldı alupdur, ad ḳazanupdur.*** (Dedem Ḳorḳut 1964 [14.–15. yüzyıl] s. 48).

çulfa, b. ***culfa***.

EOsm. **çulga–** ‘sarmak, belemek’ < ETk. ***çugla–*** a.m. [***çuġ*** ‘bohça, demet’] Clauson 407. Metateze uğramış varyant, b. ***albız*** ⊡. ※ ***İbrāhīmi ṭutdurduŋ, |̮ Hānum, göne çulġaduŋ, | Götürüb oda atdurduŋ.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15. yüzyıl] s. 123).

çulhaki, b. ***çulaki***.

AD. **çulki/çülki/çölgü/çilki/çirki** ‘çorap’ DS 1283, 1303, 1307, K. Emiroğlu 1989 s. 70, 71, 73 < Rus. ***çulki*** a.m. A. Tietze 1957 no. 26.

çullama ‘bazı yemeklerin adı’ TüS 1983 I, 261, DS 1303 < ***çul*** + isimden fiil yapan ***–la–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–ma*** ekleri (bu yemeklerde et parçaları bir şey ile kaplanır, ms. pane edilir, una bulanır; b. ***bazlama*** ⊡. ※ ***Tavşan çullama denen tavşan pane yiyorduk da...*** (A. Ağaoğlu 1992 s. 51).

çullan– ‘bütün ağırlığını koyarak birinin üzerine abanmak, hücum ederek üstüne kapanmak, atılmak, saldırmak’ M. Mikhaïlov 1930 s. 23, Meḥmed ̮Hālid [Bayrı] 1934 s. 56 < ***çul*** + isimden bir şey hâline gelmek manasında fiil yapan ***–lan–*** genişlemesi, b. ***abaplan–*** ⊡. ※ ***Sivrisinekler uğuldayarak bulut gibi gelip üstlerine çullandılar.*** (Yaşar Kemal 1993h s. 100). Mecazî manada ‘şikâyetlerle, protestolarla birinin üzerine düşmek, birine saldırmak’: ※ ***Suyu bulandırdığımızı iddia ederek üzerimize çullandılar.*** (M. Yağmur 1957 s. 36).

çulluk ‘eti için avlanan bir kuş’ < ETk. ***çulıḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 420. Hayvan ve bitki ismi yapmada kullanılan ***–lık*** eki için b. ***ahfadiyelik*** ⊡. ※※.

çulpa, b. ***çolpa***.

çulpada, b. ***çolpada***.

AD. **çulpalaz/çulpaz** 'eski kara çul' DS 1304 < ***çul*** ve ***pelâs*** (crasis için b. ***acabola/acabula*** ⊡). ※ ***Veli dışarı bir çulpaz serdi, üstüne oturdular.*** (Yaşar Kemal 1993h s. 40).

Çulpan, b. ***Çolpan***.

çulpaz, b. ***çulpalaz***.

(Argo) **çulsuz** 'giyecek bir şeyi olmayan' S. Özel 1993 s. 30 < ***çul*** + ***–suz***. İsimden sıfat, bâzen de zarf yapan ***–sız*** eki için b. ***adsuz/adsız*** ⊡. ※ ***"Eh," diye söylendi kendi kendine, "çulsuzun göynünden kırk arşın bez geçer".*** (M. Seyda 1970 I, 102). 'yoksul, sefil': ※ ***Ömer, sefahetin son haddinde, işsiz ve çulsuz bir eski akraba evine sığınmıştı.*** (H.Z. Ülken 1941 s. 254).

çultar/çoltar 'bir çeşit kilim; at örtüsü, eyer örtüsü' DS 1304, TS 960, ***çuldar*** a.m. Meninski 1680 III, 6025, s. Kakuk 1973 s. 114 < ??.

EOsm. **çum–** (ünlü belli değil) 'tartaklamak (?)' < ?? ※ ***Şehzādei dutdılar, çādırını başından aldılar, dürtdiler, çumdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 201a).

çumara, b. ***çımara***.

AD. **çumbul/cumbur** 'küçük taneli yabani üzüm' DS 1015, 1304 < krş. Fa. (Gilan diyal.) ***çunbul/çumbul*** 'çilek' F. Steingass 1930 s. 400 (fakat belki hiç alakası yoktur).

çumçukur 'ortası çok derin olan' < ***çukur*** I + reduplication (ikileme) + /***m***/ tezat ünsüzü, b. apak ⊡. ※ ***Eşyamızdan hiçbiri rahatı temin edemez. Kazık gibi sandalyeler, dimdik kanapeler, çumçukur koltuklar vardır ki sanki azamıza istirahat vermek için değil, iz'aç için yapılmıştır***. (R.H. Karay 1939a s. 81).

çumran, b. ***cumran***.

çumua, b. ***çamuha***.

çumur, b. ***cumur***.

AD. **çun–** I 'imrenmek' DS 1304 < ?? ※ ***Aç kaldılar gitti. Sair köyleri dersen, onlar da çunulacak kadar iyi değildir.*** (M. İlhan 1983 s. 37).

çun, b. ***çu*** I–III.

Osm. **çunIn** 'böyle böyle; bu gibi' < Fa. ***çunīn*** a.m. Fa. sıfat eki ***–īn*** için b. ***abherIn*** ⊡. ※ ***Ey̮ Hudāvend Ḥikāyet çunīn u çunīn.*** (yâni 'İş bunun bunun gibi' – anlatan onu tekrarlamaya üşeniyor) (Ferec 855/1451 v. 223b).

Osm. **çunkI/çünkü** I 'ne zaman ki' TS 962 < ***çun*** II ve ***ki***. ※ ***Çünki ṣabāḥ oldı. melike buyurdı, bārIgāhı düzdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 182a). ***çunkim*** (***çunki***'nin varyantı). Fa. ***ki***→Tk. ***kim*** gelişmesi için b. ***ki/kim***. ※ ***Ṭaşra çünki oldı bu resme ḳitāl, | İçerüde daḫı oldı ṣa'b ḥāl.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 39). 'çünki, mademki': ※ ***Hāki zer ėdersin naẓar-ı pāk ile çünkim | Ben̮ hāke daḫı, nola, ėderseŋ naẓar, ey dōst.*** (M.F. Köprülüzade 1934 s. 121).

Osm. **çunki/çünkü** II 'şunun için ki, şundan dolayı ki' TS 961–962 < ***çun*** III ve ***ki***. ※※ Krş, ***çüni/çünkü.***

AD. **çunkur** 'küçük kazma' DS 1304 < Yun. ***τσουγγρανα*** (tsuŋgrána) 'tırmık'. Fonetik ve semantik güçlükler vardır.

AD. **çupa** 'yetişmiş genç kız' DS 1305 < Arn. ***çúpë*** a.m., belki Bulg. ***çupa*** ya da Yun. ***τσουπα*** (tsúpa) üzerinden, A. Tietze 1957 no. 27.

RD. **çupçe** 'küçük kız' < ***çupa*** + Sl. ***–çe*** küçültme eki, krş. ***oğlançe***. ※ ***Birincisi çupçe. İkincisi çupçe. Üçüncüsü çupçe. Dördüncüsü çupçe. Beşincisi de çupçe olursa, alırım kafamı giderim erangi bir dağa da ururum başımı taşlara taşlara.*** (M. Buyrukçu 1959u s. 36).

çupra, b. ***çipura***.

AD. **çur** 'sarışın, açık sarı renkli' DS 1305 < Kürt. ***çur*** a.m. Jaba–Justi 1879 s. 133.

AD. **çuran** 'hindi' DS 1305 < Arn. ***çuran*** a.m. E. Çabej 1987 II, s. 145.

çurçal (topçuluk terimlerinden) 'die Zündkette an einer Kanone' G. Meyer 1893 s. 70 < ***carcur*** kelimesinin varyantı, metatezi için krş. ***albız*** ⊡.

çurçur I 'Lapina familyasından, eti pek sevilmeyen küçük bir deniz balığı' TüS 261 < ?? krş. ***çuçurya***. ※ ***Ne 'ādī tip! Aḳşamlara ḳadar rıḫtımlarda çurçur ṭutan serserīlerden biri...*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 346).

çurçur II 'serseri, terbiyesiz' < ***çurçur*** I. ※ ***Öfke kabarıyordu içinde oğlana karşı. Ulan! Ulan! Ulan! Bana oynadığı oyuna bak şu çurçur herifin!*** (Peride Celal 1978 s. 92). 'işe yaramayan (kimse)': ※ ***Aileden olan, hatırla, gönülle işe sokulmuş çurçurları temizleyeceğiz. Önemli kesimlerin başına inandığımız bir kaç kişi ...*** (Peride Celal 1985 s. 177–178). (Kumarbazlar argosu) ***çurçurcu*** 'kumarbazın züğürdü': ※ ***Sermayeleri kuvvetli kumarbazlar kasa olmak haklarını satmazlar. Ancak, sermayeleri az olan ve kumarbazların "çurçurcu" dedikleri az sermayeli oyuncular satarlar.*** (H. Kodaman 1944 s. 119).

çurlamak 'avaz avaz bağırmak' DS 1305 < Yun. (Karadeniz diyal.) ***τσιουριζω*** (tziurízö) a.m.

Osm. **çurma** 'bir kadırganın kürek çekenlerinin hepsi' < İt. (Venedik diyal.) ***zurma*** a.m. < Lat. ***celeusma*** < EYun. ***κελευσμα*** (kéleusma) 'kürekçilere ölçü veren gemicinin haykırışları' Kahane–Tietze 1958 no. 723.

çurpa, b. ***çorpa***.

AD. **çuru/curu** 'özleşmemiş, koyulaşmamış, sulu (yemek hakkında)' DS 1019, 1305 < Erm. ***çrt*** a.m. M. Ohannessian 1925 s. 832.

AD. **çurumba** 'kara lahananın çiçeği' DS 1305 < Yun. (diyal.) ***κολουμπρα*** (kolúmbra) a.m. < EYun. ***κορυμβη*** (korımbē) 'perçem'. Ch. Tzitzilis 1987g no. 233. /***ky***/→/***ç***/ için b. ***Çankırı*** ⊡.

çutra, b. ***çotra***.

çutura, b. ***çotra***.

çuval b.m. (büyük torba) < Fa. ***cuvāl*** a.m. ※ ***Şol çuvāl götüren yigit benüm‿höcam-dur.*** (Ferec 855/1451 v. 10a).

çuvaldız b.m. (büyük ve kalın iğne) < Fa. ***cuvāldüz*** a.m., asıl manası 'çuval diken, çuvalcı' [***cuvāl*** 'çuval' + ***düz*** 'diken']. Nomen agentis'ten (bir işi yapan, meslek sahibi ismi) bir nomen instrumenti (alet ismi), daha

geniş manada nomen concretum (somut isim) çıkması hadisesi için b. ***borazan*** ⊡. ※ ***"Makas getirdiniz mi?" — "Getirdik, Abbas emmi." — "Çuvaldız? İp?"*** (F. Baykurt 1967k s. 204).

⊡ Fa.dan alınmış kelimeler arasında ***-duz*** / ***-dız*** hecesiyle bitenler bulunuyor. Bu ek, ***dūhtan*** 'dikiş dikmek' fiilinden gelen ve '(dikiş) diken' manasındaki Fa. ***-düz*** fiil unsurudur. A–B ve C–E ciltlerinde şu örnekler geçmektedir: ***çuvaldız, deledüz.*** Bir nomen agentis'in (bir işi yapan, meslek sahibi ismi) nomen instrumenti'ye (alet ismi) dönüşmesi hakkında b. ***borazan*** ⊡.

(Mektepli argosu) **çuvalla-** 'hapı yutmak; sınıfta kalmak, hata yapmak, yanlış davranışla başarısızlığa uğramak' H. Aktunç 1990 s. 76, F. Devellioğlu 1959 s. 77 < ***çuval*** [ağır bir çuval gibi düşüp yerleşip kalmak]. ※ ***Alibo, Eko ve ben okulu bitirmiştik, ama üniversite giriş sınavlarında çuvallamıştık.*** (C. Kavukçu 1997 s. 27). ※ ***Müjgân Hanım oğluna orta ve liseyi Fransız Okulunda okuttu. Ama üniversitede çuvalladı bizimki.*** (İ. Aral 1997 s. 114). ※ ***Şarkı sözü yazmak benim için yeni, daha önce denemediğim ve heyecan verici bir şeydi; dolayısıyla işin sarhoşluğuna kapılıp bir oyun için hayli fazla sayılabilecek sayıda söz yazmış, oyunu şişirmiş, hafif çuvallamıştım.*** (M. Mungan 1996 s. 217).

çuvaş, b. ***çoğaş***.

AD. **çuvurt-** 'çağırtmak' < ***çağır-*** fiilinin varyantı [***çağır-*** II'nin causativum hâli]. ※ ***Artu biz bu uşā ylmē çuvurtdullum, yimēne zėhir ġataruz.*** (Z. Korkmaz 1994 s. 32).

AD. **çü** 'gitti' DS 4481, 'eşeği hızlı yürütme ünlemi' DS 1306 < Kürt. ***çün*** 'gitmek' Jaba-Justi 1879 s. 184–185, fiilinden çū 'gitti' U. Bläsing 1995k s. 186.

çü, b. ***çu***.

(Çocuk dili) **çüç et-** 'oturmak, susmak' DS 1306 < küçük çocuk tabirlerinin (b. ***adda git-*** ⊡) aslını tespit etmek umumiyetle güçtür, fakat bu aslında nida olan tabir herhâlde şimalî Irak'ta konuşulan Kürtçedeki ***çîçî*** 'otur!' Wahby-Edmonds 1966 s. 29 kelimesinden gelmiştir. ※ ***Şinasi profesör, Fethi ey müsteşar, Cevat Bey albay. Bir bizimli bir baltaya sap olamadı, çüç edip bir yerde kalamadı.*** (A. Özakın 1989 s. 140).

çüçük I, b. ***cuçuk***.

(Çocuk dili) **çüçük II** 'işeme ihtiyacı, çiş' < ***küçük*** kelimesinin konuşmayı yeni öğrenen ağzındaki telaffuzu, b. ***adda git-*** ⊡. ※ ***Anneanneciğim, çüçüğüm geldi.*** (B. Felek 1971 s. 81).

Osm. **çühre** 'sarayda hizmet eden erkek çocuk, iç oğlanı' < Fa. ***çuhra*** a.m. ※ ***Ḥarem-i ekābire‿hıdmet ėden çühreler, yaʿnī ki sāde-rü gülçlhreler velī-l nlʿmetleri ḥāżır degül iken ṣadr-ı maḫṣūṣına oturmaḳ ġāyetle edebsüzlıkdür.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] v. 140a).

Osm. **çühregân** 'iç oğlanları' < Fa. ***çuhragān*** a.m. [***çuhra*** (< ***çuhrag***) + ***-ān*** çoğul eki. ※ ***Zīrā-ki edeb-perver olan ġilmānda az ve çoḳ‿hidmet ḥisābı olmaz ve ilerü gelecek çühregānda sen ben kelimātinüŋ iḥtisābı taʿayyün bulmaz***. (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 246).

çük 'erkeklik organı' Meninski 1680 I, 1682 < ***!! çük*** a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1140, krş. Clauson 1972 s. 396 (***çübek***). ※ ***Pantalonunun düğmesini çözdü, çükünü çıkardı, uzun uzun, bitip tükenmeden işemeğe başladı.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 342). ***çük gibi*** 'daracık': ※ ***Volkswagen bile çok sizin o çük gibi yollarınıza, göt içi kadar alanlarınıza, park yerlerinize.*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 198).

AD. **çüklü çümbüllü** 'erkeklik organları olan' < ***çük*** ve ***çümbül*** kelimelerinden yapılmış allitération'lu ve kafiyeli terkip. ※ ***Bir de çocuk olsaydı! Hele şöyle çüklü çümbüllü bir oğlan doğursaydı!*** (A. Kutlu 1995 s. 126).

çükündür, b. **çukundur**.

AD. **çükür** 'bir yüzü balta, bir yüzü kazma olan aygıt' DS 1307 < Erm. ***cgur*** < EErm. ***çkur*** 'kazma' R. Dankoff 1995 no. 466.

çülâki, b. ***çulaki***.

çülki, b. ***çulki***.

AD. **çümbül** 'erkek çocukların erkeklik organı' DS 1808 < ***çük*** kelimesine ilave edilen mühmel mi? Krş. ***çüklü çümbüllü.***

çümçürük 'fena hâlde çürük' < ***çürük*** + reduplication (ikileme) + /***m***/ tezat ünsüzü, b. apak ⊡. ※ ***Elin adamı çümçürük*** (metinde ***cömçürük***) ***gibi kızı netsin? Evlenmek için et but gerek, döşü möşü olması gerek.*** (N. Üstün 1970 s. 145). ※ ***Maḥbüslardan birini getirmişler, yüz göz çümçürük imiş.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 327).

çün, b. ***çu***.

çüngel–, b. ***çöngel–***.

çünki/çünkü 'şunun için ki, zira' < ***çunki*** II. ※ ***Çünkü, komşular, belimize kadar kazıp aktardık mı, bağ eyi olur.*** (F. Baykurt 1967k s. 74). ※ ***Her şey yerli yerindeydi. Başka türlü de olamazdı, Mevhibe hanım izin vermezdi çünkü.*** (S. Soysal 1979ye s. 110).

(Halk dili) **çünküm** 'çünkü, zira' < ***çunkim*** veya ***çünkü***. diyalektlerde birçok zarfların ve edatların sonunda görülen ***–(i)m*** eki, krş. ***aferim*** ⊡. ※ ***Çünküm, senin anlıyacağın, benim iki şeyden ötürü canım sıkıldı...*** (İsmail Galip 1932mb s. 5).

(Halk dili) **çünküleyim** 'çünkü, zira' < ***çünküleyin;*** sondaki /***n***/→/***m***/ değişmesi için b. ***ki/kim***. ※ ***Şimdi beni babam arar. Arar bulamazsa kıyameti koparır, ben onun tek oğluyum çünküleyim ki.*** (Yaşar Kemal 1978 s. 248).

(Halk dili) **çünküleyin** 'çünkü, zira' < ***çünkü*** + isimden zarf yapan ***–leyin*** ek grubu, b. ***ancılayın*** ⊡; Bu genişlemenin bu kelimede kullanılması fonksiyonel değildir, sadece diskurs icabı, bir vakit kazanma elemanı olarak kullanılmıştır. Diaylektlerde birçok zarfların ve edatların sonunda görülen ***–(i)m*** eki, krş. ***aferim*** ⊡. ※ ***Çünküleyin bu dünyada kuş dilinden Ali Şah gibi anlayan kimse yoktur, olamaz.*** (Yaşar Kemal 1993k s. 52).

AD. **çüpeç** 'küçük küp, çömlek, kazan, testi' DS 3040 (***küpeç***) < ***küpeç*** kelimesinin varyantı. ※ ***Daracuḳ tamda tay oynā. = Çüpeç, tereyavı.*** (bilmece) (Z. Korkmaz 1994 s. 36).

Osm. **çürbek** 'vesvese, suizan' A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 122 < Fa. ***çurbak*** a.m. ※ '***Aḳluŋ āfeti öginmekdür ve döstlıġuŋ āfeti cürbek urmaḳdur ve żaʿīf yüregüŋ āfeti ḳatı āvāzdur.*** (a.e. s. 11).

çüri-/çürü- 'çürümek, bozulup dağılmak' < Tk. dillerinde yayılmış fiil, b. M. Räsänen 1969 s. 121. ※ ***Yürimekden ayaḳları ḳabardı, geyesi yunmamaḳdan üstünde çüridi.*** (Ferec 855/1451 v. 92a). ※ ***Emīr şöyle ısmarladı-ki ber-dār ėdeler, ayruḳ ėndürmeyeler çürüyüb düşünce.*** (Ferec 855/1451 v. 119b). 'vurulma yüzünden deride koyu leke husule gelmek': ※ ***Elektrikçi Hans'ın dizi çürümüştü tekmeden.*** (F. Baykurt 1982 s. 57).

çürük 'çürümüş' < ***çürü-*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***-k*** eki, b. ***akık*** ⊡. K. Emiroğlu 1989 s. 73'e göre < Yun. ***ξηρος*** (ksirós) 'kuru', ※ ***Çürük baklanuŋ kör alıcısı olur.*** (M. Çavuşoğlu 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 35). 'vurma veya çarpma yüzünden deride kalan mor leke': ※ ***Geçen gün bir arkadaşımız bir apartmana girerken kapağı açık olan kömür deposuna düştü. Birkaç kaburga kırığı, birkaç çürük ve yarıkla atlattı bu vartayı.*** (O. Duru 1995 s. 41). ※ ***Hiç önemi yok, sayın polisim! Dizimin çürüğü bir haftada geçer.*** (F. Baykurt 1982 s. 57). ***çürük çarık*** 'çürümiş (yiyecekler)' (allitérationlu ve kafiyeli çift söz. manası ilk kelimeden kaynaklanıyor): ※ ***İşte Hürriyet ve İtilâf grupunu teşkil eden güruh ta İttihat ve Terakki bostanlarından arta kalan böyle çürük çarık mahlûklardır.*** (Burhan Cahit 1934 s. 146). 'defolu (mal), dermeçatma (bina): ※ ***Bu ev pek çürük çarıktır. Dolabın kilidi bilem yok.'*** (İsmail Galip 1932p s. 9). 'zayıf, çelimsiz, cılız': ※ ***Zavallı çocuk zaten çürük çarık bir şey. Korkuyorum geçen seneki hastalığı gelmiş olmasın.*** (R.N. Güntekin 1930 s. 159). (Argo) 'fahişe' F. Devellioğlu 1959 s. 77. ***çürüğe çık-*** 'ıskarta etmek': ※ ***Bu yıl tam dört saban çürüğe çıḳdı.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 295). 'kadro dışı bırakılmak; vazifesine son verilmek; emekliğe ayrılmak': ※ ***Harbiye mektebinden çıkmış, biraz hizmetten sonra çürüğe çıkmış, tekaüt olmuş.*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 74). ***çürüğe çıkar-*** 'kadro harici etmek': ※ ***Umumi harpte Halili askere almak isterlerse de, o sırada ağzından kan geldiği için çürüğe çıkardılar.*** (A. Atasoy 1940 s. 61).

AD. **çürüklen-** 'tedirgin olmak, şüphelenmek' DS 1308 < ***çürük*** + isim/sıfat'dan, başka bir hâle gelmek manasında fiil yapan ***-len-*** genişlemesi, b. ***abaplan-*** ⊡. ※ ***Önce hiç kötülük ummamıştı ama, sonra sonra kalbi çürüklenmişti.*** (F. Baykurt 1959y s. 94). ※ ***Aldıkları karşılık gene "Yok." Irazca çürüklenmeye başladı.*** (F. Baykurt 1961ı s. 176).

çürüm çürüm (***çürü-*** veya ***çürüt-***) 'devamlı ve durduramıyacak şekilde (çürümek veya çürütmek)' < ***çürü-*** veya ***çürüt-*** fiillerini ikizleme (réduplication) + ***-m*** ekinden ibaret bir ön takı çifti ile kuvvetlendiren ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) tabir (predicate intensifier), b. ***apal apal*** ⊡. ※ ***Bu çıkan tozlar var ya, insanı çürüm çürüm çürütürmüş. Bir lağımcı en fazla, ama en fazla, beş yıl çalışabilirmiş bu işte.*** (F. Otyam 1962 s. 86).

AD. **çürüntü** 'çürük şeylerin döküntüsü' DS 1309, TS 962 < ***çürü-*** + fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***-(ü)ntü*** eki, b. ***akıntı*** ⊡. ※ ***Bir olgunluk, bir içi geçmişlik içindedir çevre, çürüntü kokar. Bayırlarda geç kalmış yabani ahlatlar bile yumuşamış, yerlere dökülmeğe başlamıştır.*** (M. Başaran 1964 s. 11–12).

çürüt– 'çürümeye bırakmak' < ***çürü–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, (b. ***acıt–*** ⊡). 'vurmakla deride koyu leke olmasına sebebiyet vermek': ※ ***Büyük hanımla ortanca hanım mütemadiyen birbirlerini dürtüyorlar, dirseklerini vura vura boş böğürlerini çürütüyorlardı.*** (S.M. Alus 1934 s. 110). ※ ***Oğlu babasına kızıyor, hıncını benden alıyor. Ona karşı yüzü yumuşak, sesi kısık. Ama beni döğdü çürüttü!*** (F. Baykurt 1982 s. 148). 'bir düşüncenin, bir davanın boşluğunu ortaya koymak': ※ ***Adlî Tıbbın meclis raporu geldi mi, gelmedi mi? Rapor iddiayı çürütüyor mu, çürütmüyor mu?*** (M. Seyda 1974 s. 123–124). ※ ***Bu dairenin 3813 sayılı kararının, bütün iddiaları birer birer ele alarak çürüttükten sonraki son cümlesi şöyleydi ...*** (N. Berkes 1997 s. 445).

Osm. **çüst/cüst** 'çevik, tez' < Fa. ***çust*** a.m. ※ ***Ḥidmetkāruŋ gözi açuğı ve berḫürdār olub dīn u devletden behremend olacağı elbette ḫidmetinde çüst u çālāk olur.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 245). 'yüksüz, serbestçe koşabilen': ※ ***Siz nice şāṭırlarsız, çüstlersiz, silāḥuŋuz yoḳ?*** (Ferec 855/1451 v. 220b). 'gözü açık, zeki, hazırcevap, kurnaz': ※ ***Bu ḥikāyetüŋ fāyidesi oldur ki çüstlik ziyreklik her ḥālde, yoḫsullıḳda baylıḳda gereklüdür.*** (Ferec 855/1451 v. 127b). ※ ***Küyüŋ, i ular kim yigitsiz cüst, | Güc içinde var ḳocalar ḳatı süst.*** (Ferheng–nāme–i Sa'dī 1340/42 s. 11). ***çüstce*** 'oldukça çevik ve hafif (kimse)': ※ ***Ol ceziyrede bir daġ vardur, çıḳacaḳ yolı ṣarbdur. Yėynicek oğlancuḳlar, cüstceler, gerekdür ki ol daġa çıḳabile.*** (Ferec 855/1451 v. 60a).

çüş 'yürüyen eşeği durdurmak için kullanılan seslenme' < İran'daki eşekler **çoş!'**tan anlar, Y. Rubinçik 1970 I, 480 ※ ***Köylü "Çüüüş!" diye seslendi. Eşek durdu.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 70). hitap edilen insan olursa çok ağır bir hakarettir: ※ ***"Haaa çizmeyi aşıyorsun haa, bana bak!" — Baksam nolacak be? Çüş yani!" — "Aaaa bana ha? Bana ... Lan Sadık ..."*** (M. İzgü 1993 s. 51). Ağırlığından dolayı kelime bazı tabirlere takılır, krş. ***ebkemçüş, eblemçüş***.

AD. **çüt** 'çift' DS 1309 < AD. ***cüvt*** < Fa. ***cuft*** a.m. ※ ***Ġurt götüren uşağı aşağıda bir çüftci çüt sürerken baḫdi ki, bir ġurdun ağzında bir uşaḫ.*** (A. Caferoğlu 1951 s. 29).

AD., RD. **çüv–**, b. ***çıv–***.

D. **çüven** 'tunçtan yapılan ve dibi yuvarlak tencere' DS 1310 < Gag. ***çüven*** a.m. Krş. ***çuğun/cuğun.*** Belki Anadolu yerli ağzı değildir.

çüven, b. ***cugun***.

D

da/de (encliticum, yâni vurgusu kendisinden evvelki kelimeye dayanan edat, krş. ***bile, dahi, gibi, ile, kadar***; aynı zamanda, takip ettiği kelimenin son ünlüsüne uyar, yâni velar (arka damaksıl) olursa ***da***, palatal (öndamaksıl) olursa ***de*** hâlini alır, (bu hususta krş. ***mı/mi/mu/mü***) 'dahi' Meninski 1680 II, 2198 < ***daḳı/dağı*** kelimesinin kısa varyantı. ※ ***Baba oğul ḳazanur ad içün, | Oğul da ḳılıç ḳuşanur, baba ġayretiyiçün***. (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15. yüzyıl] s. 63). ※ ***Bunda siz de nistersiz?*** (Ferec 855/1451 v. 26b). Eski metinlerde çok defa önündeki kelime ile bir arada yazılmıştır: ※ ***Olda͜ halḳile bile çıḳmış yürürmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 246a). ※ ***Bu felāketle bir civānda sevüb | ʿIşḳınuŋ bādesine cām olduŋ.*** (ʿĀlī 1977 [989/1581–82 civ.] s. 133 no. 82). Kelimenin cümle içindeki yeri ve görevlerinden birisi de, isim ve zamirden sonra aşağılayıcı olabilir: ※ ***Loyd George da kimmiş? Poincaré de ne oluyormuş?*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 268). Bir isim grubuna ait olan sıfatın arkasında: ※ ***O zaman yakışıklı da bir adamdım.*** (S.E. Ertem 1931 s. 243). Sayı sıfatından sonra bu sayının bütün mevcudu söylediğini ifade eder: ※ ***Nacidenin iki elini de yakalar, ağzına götürür.*** (M.L. Dikbaş 1936 s. 8). Önünde sayı sıfatı bulunan ve accusativus eki olmayan nesneye eklenirse, bu nesne ile fiilin arasına başka bir unsurun girmesini mümkün kılar: ※ ***Biṭṭabiʿ bu meyānda͜ ḫaṣṣaten Leylā ile Cakson Rid'ler zümresi aṣlā unutulmamışdı. Netekim bu daʿvetnāmelerden bir tāne de Necdet aldı.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1928s s. 206). ※ ***Cumʿa ertesi günleri zenginlik zamānımdır. Zīrā vālide͜ hōcaya altmış, ḳalfaya ḳırḳ pāra gönderir. Yiğirmi de baŋa verirse tām üç ġurüşum olur ki o zamān içün büyük bir s̱ervetdir.*** (Aḥmed Rāsim 1316ge s. 10). Cümlede paralel unsurları birbirine bağlar: ※ ***Daha araba gelecek de, bineceğiz de gideceğiz.*** (Aḥmed Rāsim 1333 s. 161). ※ ***Turnalar gider de gider, kış yaklaştı galiba!*** (Z. Yamaç 1956 s. 141). İki cümleyi de birbirine bağlar: ※ ***Bir güzelin elā gözlerine vurulmuş da beynine bir ḳurşun ṣıḳmış.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 580). ※ ***Allah ruzi kılmasın, ölürüm de Üsküdar arabasına binmem.*** (S.M. Alus 1933p s. 10). ※ ***Āh beğceğizim, ben ağlamıyayım da kim ağlasun?*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 231). ***...da, ...da*** 'hem o, hem o': ※ ***Çocuk olmayın yahu! Yol değil mi bu, atlı da geçer, araba da geçer.*** (S.M. Alus 1944 s. 184).

AD. **dabak/tabak** I 'ham deriyi işleyen kimse' DS 1312, Meninski 1680 II, 3083 < ***debbağ*** kelimesinin varyantları. ※ ***Şimdi efendim bir söz vardır, tabak sevdiği deriyi yerden yere çalarmış.*** (M. İzgü 1992 s. 15).

AD. **dabak/tabak** II 'koyun, keçi ve sığırların şap hastalığı' DS 1311 < ?? Krş. Az. Tk. ***dabağ/dabaḫ*** a.m. ※ ***Ağacları bėle dolu görüb, dabaḫ dāymiş öküz kimi ağzının suyu dabanını ıslatdı.*** (Azärbaycan͜ Halġ Dastanları 1961 I, 312). ※ ***Tabak: hayvanın ağzında ve ayağında yaralar hasıl olur; tedavisi bol su ile yıkamaktan ibarettir.*** (K. Güngör 1941 s. 37).

AD. **daban** I/BSTTk. **taban** 'ayağın veya ayakkabının alt yüzü' < ETk. ***taban*** a.m. Clauson 1972 s. 441. ※ ***Bir nice gün ol beyābānlarda daban urdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 128b). Mecazi manada 'bir şeyin alt tarafı (yâni riski, âzami ziyanı)': ※ ***Tayyare Cemiyetine kurban derisi vermek istemiyen adamları hiç sevmem. Bir dertli keçi derisi bunun tabanı.*** (F. Baykurt 1955 s. 85). ***tabana kuvvet*** 'son süratle koşarak (kaçmak)' (***kuvvet*** kelimesine dayanan eliptik bir zarf cümleciği, krş. ***hançereye kuvvet, kamçıya kuvvet, koluna kuvvet, parasına kuvvet***): ※ ***Herif şeklimden fena halde ürkerek fenerini söndürdü. Gerisin geri tabana kuvvet kaçmaya başladı.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 211). ***taban tabana zıd*** 'tamamen zıt, tam aksi, aykırı': ※ ***Berlin'i Volter sevmemiş, Mozart beğenmemiş, Şiller ẕevḳine muġāyir bulmuş, Göte kendi naẓariyātiyle ṭaban ṭabana żıd bulduġunu i'lān ėtmişdi.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 119).

⊡ Palatal (öndamaksıl) ünlülü Türkçe kelimelerin başında bulunan ***/ d /*** ve ***/ t /*** sesleri, Ar. yazıda biri ***dal***, öteki ***te*** harfleri ile birbirinden iyice ayırt edilir, hâlbuki velar (arka damaksıl) ünlülü kelimelerde bu iki ses (media ve tenuis) için Ar. yazıda kelime başında bir tek harf kullanılırdı, yâni / ***ṭı*** / (Arapça'daki telaffuzu: / ***ṭ*** /). Bu yüzden EOsm.daki kelime başı ***ṭ***'lar hem ***/ d /*** hem de ***/ t /*** olarak okunabilir. Bunları birbirinen ayırmak için zamanla ***/ d /*** sesi için ***dal*** harfi (başlangıçta ***ṭ*** ile karışık) velar (arka damaksıl) kelimelerde de kullanılmaya başlandı. Bu yazı hususiyetlerinin bazıları zamanımıza kadar devam etmiştir.

AD. **daban** II 'tarlayı düzeltici tahta sürgü' DS 1313 < ***tapan*** < Erm. ***tap'an*** a.m. R. Dankoff 1995 no. 703.

AD. **dabıl** 'dört (iki takım) kişi ile oynanan masa tenisi' DS 1315 < İng. ***double*** a.m. < EFr. ***double*** < Lat. ***duplus*** 'çift'. Doğrudan doğruya İngilizce'den alınan spor terimlerinden.

AD. **dabilyon** 'beşibirlik' DS 1316 < ***madalyon*** kelimesinin metateze uğramış varyantı, b. ***albız*** ⊡.

AD. **dabra–** 'hızlı koşmak' DS 1316 < ETk. ***tavra–*** a.m. Clauson 1972 s. 443.

AD. **dabrak** 'hızlı (koşma hakkında)' DS 1316 < ETk. ***tavraḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 443, ***/v/→/b/*** gelişmesi için b. ***ab*** I/***âv*** ⊡². Sıfat yapan ***–(ı)k*** eki için b. ***akık*** ⊡

AD. **dabran–** 'davranmak' DS 1316 < ETk. ***tavran–*** 'acele etmek' Clauson 1972 s. 444, ***/v/→/b/*** gelişmesi için b. ***ab*** I/***âv*** ⊡². Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡.

AD. **dacik** 'İslâm dininden başka dinde olan' DS 1316 < Fa. ***Tācik/Tācīk*** 'Arap; İran'da yaşayan Arap, krş. Clauson 1972 s. 449 (***Tat***), krş. Erm. ***dacig*** < EErm. ***tacik*** R. Dankoff 1995 no. 693.

Osm. **dâd** I 'hediye, ihsan' < Fa. ***dād*** a.m. ***dād-ı Ḥaḳ/dād-ı‿Hudā*** 'Allah vergisi': ※ ***Ẓāhir, bizüm sülāleye bu ḳurnazlıḳ dād-ı Ḥaḳdur ...*** (P.N. Boratav 1995 s. 271). ※ ***Meleke-i ẕihniyyesinde dād-ı‿Hudā olan suḫanverlikle bülend sözler söylemege başlamış.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 112).

Osm. **dâd** II 'adalet' < Fa. ***dād*** a.m. ※ ***Umür mu'aṭṭal ḳaldı, kimseye dād vėrmez oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 142a). 'intikam, öç': ※ ***Senden benüm***

dādumı kim alıvėre? (Ferec 855/1451 v. 219a). ***dâdını eyle-*** 'intikamını almak': ※ ***Buyur, bu laʿiyni ol bī-günāh sengisār olduğı yėrde iledeyim depeleyeyim, dādumı eyleyim!*** (Ferec 855/1451 b. 185a).

Osm. **dâd** III 'adalete müracaat, birisinin adaletinden yardım isteme' < ***dâd*** II. ※ ***Aḥmedīnüŋ ḳanın içer dem-be-dem ẓālim gözüŋ, | Ẓulmi elinden anuŋ, ey şāh-ı ʿādil, dād dād!*** (Köprülüzâde 1934 s. 59). ***dâd bir, feryat iki*** (nida) 'Allah yardımcımız olsun!: ※ ***Bunların elinden żabṭiyede dād bir, feryād iki!*** (Aḥmed Rāsim 1340 s. 115).

dad IV, b. ***dat***.

dad-, b. ***dat-***.

AD., RD. **dada/tada** 'büyük kardeş, ağabey' DS 1317, 3798 < çocuk dilinden alınmış kelimelerden, b. ***adda git-*** ⊡. ***Tada, sen cit bucün, odon çes, ben anay bakarım!*** (N. Hafız 1985 s. 232).

dada-** 'tatmak; dadandırmak' Meninski 1680 II, 1997 < ETk. ***tatı- 'tatmak' Clauson 1972 s. 452. İsim ya da sıfattan fiil temeli yapılırken ilave edilen ***-e-*** genişlemesi için b. ***ada-*** ⊡. Başka kaynaklarda bulunamadı.

AD. **dadak** 'tadımlık; şeker, tatlı' DS 1317, 1318 < ****dada-*** + fiilden daha çok nomen concretum (somut isim) yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık*** I ⊡. ※ ***Ḳız çün āyīneye baḳdı iki dudaḳ gördi dadaḳ, dehān gördi cihān, dendān gördi ̮handān.*** (Ferec 855/1451 v. 196a).

dadan- 'tadını aldığı, hoşlandığı bir şeyi sık sık aramak' < ****dada-*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli [isim/sıfattan fiil yapan ***-a-/-e-*** eki için b. ***ada-*** I ⊡, ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡].※ ***̮Haliyfe Muʿtaṣım Aḥmed bin Ṭulūnuŋ ̮hazlynesInI definesini istiḫrāc ėtdüginde dadandı. Maṭlab Istemege ḥarīṣ oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 90a). 'bir yere sık sık gitmeye alışmak': ※ ***Elbette yanlıştı gördüğümüz eğitim. Doğru olsaydı Nahide bu denli çabuk yenilir miydi? Nahide'nin bucak müdürü kocası kendi yurdundan, kendi insanlarından bunalıp içkiye, barlara dadanır da güvensiz bir evliliğin çocuklarını yetiştirirler miydi?*** (Füruzan 1972k s. 48). ※ ***O küçük cennete gitmeye yeni yeni başlamıştı. Sonra fena halde dadandı.*** (B. Uzuner 1994 s. 14).

AD. **dadaş** 'erkek kardeş' DS 1319 < ***dada*** + okşama eki olan ***-(o)ş***. G. Doerfer 1967 III, no. 1172'ye göre ikinci hece < Osm. ***ḳardaş*** kelimesinin tesirini gösterir. Krş. Az. Tk. ***dadaş*** 'ağabey'. 'Arkadaş, ahbap': ※ ***Sizi mi ḳurtaralım? Dadaş, kaç kIşIsIŋiz?*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 149).

⊡ Küçültme ve okşama eki olan ***-(o)ş***, en çok şahıs adlarına takılır, ms. ***AlI→AlIş***, ***Fatma→Fatoş***, ***İbrahim→İboş*** vs.; fakat bir şahıs adıyla birlikte kullanılmayan okşayıcı hitaplar da var, ms. ***minni*** 'küçük' sıfatından ***minnoş,*** yahut esası mâlum olmayan ***nonoş***. A-B ve C-E ciltlerinde ***dadaş***'dan başka bu eki gösteren bir kelimeyle karşılaşmadık.

Osm. **dad-dihiş/dad u dihiş** 'eli açıklık, kerem' < Fa. ***dād-dihiş*** a.m., Fa. ***u*** ('ve') ile yapılmış terkipler için b. ***abudane*** ⊡. ※ ***Ferruḫşād Melik Hüb-siyretler gösterdi, dād u dihiş ḳapusın açdı.*** (Ferec 855/1451 v. 42b).

AD. **daddula** 'çok ekşi' DS 1319 < ***tatura/tatula*** 'Datura stramonium; badtasting thing' Redhouse 1968 s. 1106 < Hind. ***dhatürā*** < Sansk. ***dhattürā*** a.m.

dadı 'sütnine; çocuk bakımı ile görevlendirilmiş kimse (ekseriya kadın)' Meninski 1680 II, 1997 < ***dadu***. ※ ***O zamanki Taksim bahçesinde uzun kurdelesi sarkan hasır şapkalı, elbette biraz haşarı oğlanlar dadılarının mı, mürebbiyelerinin mi, nezaret ve himayesinde oynamaya, koşuşmaya çalışırlardı.*** (O.Z. Saba 1956 s. 18). ※ [Vezir içeri girince] ***İsmâyil beg "Dadım gelmiş!" diye boyunna sarıliy ve yerine otutturiy.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 96).

AD. **dadır–** 'alıştırmak, dadandırmak' DS 1320 < ***dadur–***. ※ ***Eyi düşün Bozoğlan. Gara Bayram'la gomşudur onlar. Sen eskere gidince Bayram'ı bir dadırırsa yandın arkadaş! Fatmaca'nın gızı dadırınca duramaz.*** (F. Baykurt 1961ı s. 54). Krş ***dadur–***.

Osm. **dâd–istâd/dâd–sitâd** 'tedbirler, emirler' < Fa. ***dād–istād/dād–sitād***, bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm*** ⊡. 'alışveriş'. ※ ***'Āmme–i 'asākirüŋ ıżṭırābı bu maḳūle nā–hemvār dād–īstāddandur.*** ('Ālī 1975 [1599] I, 159). ***dâd–sitâd et–*** 'intikam almak'; ※ ***Hemşīrelerinüŋ kīnini sizden alalar, dād–sitād ėtmiş olalar.*** (Ferec 855/1451 v. 25b).

Osm. **dadu** 'dadı' < Fa. ***dādü*** 'an aged servant; one who has served from his youth; a tutor' F. Steingass 1930 s. 495, krş. ***dādā*** 'a female servant, particularly an old one who has attended upon anyone from her youth' a.e. s. 494 (çocuk dilinden mi alınma?). ※ ***Ve‿ḫātūnlardan gidenler gelin almaġa: Ḥācı‿Ḫalīl Paşa‿ḫātūnı ve Sulṭān Meḥemmed dādüsı Dādü‿Ḫātūn...*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 94).

dâd u dihiş, b. ***dâd–dihiş***.

EOsm. **dadur**–/AD. **dadır–/tadır–** 'tattırmak' TS 963–964, DS 1320 < ***dad–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli (b. ***artur–*** ⊡); ETk. ***tatur–*** a.m. Clauson 1972 s. 459, krş. ***artır–***. ※ ***Şek degüldür kim tīzirek gėrü geleler ve size ikinci gez şol evvelki‿ḫörlıġı göstereler ve şol öŋdünki şerbetden yine daduralar.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 70). 'tat vermek, tatlandırmak' DS 1320: ※ ***Yemeğe konur. Sıcak suda kaynayınca yemeği tadırır.*** (Cevdet Kudret 1958 s. 134). Krş. ***dadır–***.

Osm. **dafık** 'fışkırtan, püsküren; fışkıran' < Ar. ***dāfiḳ*** a.m. [/***dfḳ***/ kökünden etken fiil sıfatı (participium activum), b. ***âbid*** ⊡]. ※ ***Ālet ḳayim, münteşir māsı dāfıḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 117a).

O**. dafia** (fizik terimlerinden) 'geri itme (cazibe'nin aksi)' < Ar. ***al–ḳuwwatu d–dāfi'a*** a.m. [/***df'***/ kökünden]. ※ ***Aynı gece, o şimdiye kadar hoppa cüretkârlığı, hattâ erkekçe küstahlığı ile hiç hoşuma gitmeyen Şermin, sanki istihalesinin uyku devresine giren bir mahluk gibi sakinlemiş, cazibe ve dafia kanununun zıd tesirlerile muallakta kalmış mebhut bir cisim gibi idi.*** (S. Ayverdi 1941 s. 65).

EOsm. **dafşur–/dapşur–** 'tevdi etmek, emanet etmek' < ***tapşur–*** fiilinin varyantı. ※ ***‿Haliyfe ol cevāhiri saḳla dėyü ḥoḳḳasiyle Yaḥyā–yı Bermekī Veziyre dapşurmışdı.*** (Ferec 855/ 1451 v. 173a). ※ ***Çün ki leşkerüŋ ḍaġılduġın aŋladı, 'aḳılların başlarına cem' eyleyüb fi l-fevr dafşurdı ve zāġ u kalāġı başına üşürdi, Tata altında ṭabur baġladı.*** (Ta'līḳī–zāde 1983 [1596] s. 157).

AD. **dagış–** 'kavgaya tutuşmak' < ***takış–*** fiilinin varyantı. ※ ***Nankörler! Emme şu gadarını söyleyim: ağaynan dagışanın hali duman bu koyde.*** (H. Sayın 1965 s. 63).

dağ b.m. (yüksek tepe) < ETk. ***ṭaġ*** a.m. Clauson 1972 s. 463. ※ ***Bir gün durdı, daġa dırmandı, dik yuḳaru gitdi, elf cehdile daguŋ üstüne çıḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 195b). ***dağ başı*** 'ıssız yer': ※ ***Ḳaçan-ki Yemene varurlar, ne mīr-i mīrānı ne pāy-ı taḫtı görürler; ḍaġ başlarındaki ḳılā'a tevzī' olınurlar.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 131). ***dağ gibi*** 'çok büyük, iri': ※ ***Anda bir taḫt urulmış, üzerinde bir daġ gibi bir ḳara Zengī oturur.*** (Ferec 855/1451 v. 146b).

dâğ 'davara kızgın bir demirle vurulan damga' TS 964 < ETk. ***daġ*** < Fa. ***dāġ*** a.m. Clauson 1972 s. 463. ※ ***İşldlldükce ḳuşlardan bu nāle | Ḳara baġrına dāġ urırdı lāle.*** (Şeyhoġlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 178 no. 1328). Mecazî manada 'yara, büyük sıkıntı': ※ ***Bilürsin ki bu işde günāhum yoḳdur. Taḳdīr işidür ki işlendi. Dāġum üstüne dāġ ḳoma!*** (Ferec 855/1451 v. 74a–b). ***dağla–*** 'dâğ vurmak, kızgın demirle yakmak' < ETk. ***taġla–*** a.m. Clauson 1972 s. 469: ※ ***Aşaġadan yuḳarudan altı dişin çıḳardılar, yėrlerini zeytile ḍaġladılar.*** (Ferec 855/1451 v. 216a). Mecazî manada: ※ ***Yüreklerin ḍaġladılar.*** (Ferec 855/1451 v. 7a).

Osm. **dağa** 'hilekâr' < Fa. ***daġā-bāz*** a.m. (***daġā*** 'aldatma, hile' + ***bāz*** 'oynayan'). ※ ***Ḥlkmet nerdini öŋlne aldı, endiyşe ka'beteyni yuvaladı meger daġābāz ḥeriyfi müşeşderde giriftār ėde.*** (Ferec 855/1451 v. 124b).

AD. **dağar/tağar** 'topraktan yapılmış, ağzı geniş, dibi dar küp; çömlek; topraktan kazan; toprak mangal' DS 1322–23, 3799–3800, TS 965, ZTS 47, Balhassanoglu 1904, 129 < ETk. ***taġar*** 'büyük kap, büyük torba' Clauson 1972 s. 471; kelimenin aslı hakkındaki hipotezler için b. G. Doerfer 1965 II, no. 905. ※ ***Ṣuffa kenārında bir bir siyāh-ı tebāh-ı zebānī-manẓar dīv-maḥber bir taġār şarābı ḳomış, bir düm-pāyı yüzmiş, böyüklIglnce şlyşe sancmış çevürür.*** (Ferec 855/1451 v. 45b). ***tağarcuk/ dağarcık*** 'torba': ※ ***Şehzāde rāz daġarcuġınuŋ aġzını şeşdi, nesi varise çıḳardı, gösterdi.*** (Ferec 855/1451 v. 205b).

Osm. **dağdağa** 'hercümerç, gürültü patırtı' < Ar. ***daġdaġa*** 'gıdıklama' (/ ***dġdġ***/ kökünden). ※ ***Şehriŋ daġdaġa-i ḥayātı içinde yorulmuş dimāġımı bir müddet sīne-I sükün-perver-i ṣaḥrāda uyutmaḳ üzere bir köye çekilmiş idim.*** (H.Ż. Uşaḳlıġil 1317 s. 205).

dağdağan/dardağan 'bir ağaç cinsi' DS 1624, TS 966 < Fa. ***daġdaġān*** a.m. (***dardağan*** II'nin etkisi görülür). Ünlüden sonra inorganik (asli olmayan, sonradan türeme) bir ***/r/***'nin hypercorrection (aşırı doğruculuk) vasıtasıyla türemesi için b. ***alengilli/alengirli*** ⊡. ※ ***Yollardaki koyu gölgeli melengiç veya dardağan ağaçları altında dinlene dinlene şehre vardı.*** (Orhan Kemal 1949e s. 63–64). ***dardağan darısı*** '(büyücülükte kullanılan) ılgın tohumu': ※ ***Evini barkını dağıtıp altüst etmek için etrafına okunmuş darı tanesi serpmek: daha âlâsı "dardağan darısı" denilen ılgın tohumunu saçmak.*** (S.M. Alus 1933k s. 141).

Osm. **dağdar** 'yaralı, üzgün, muzdarip' < Fa. ***dāġ-dār*** a.m. [***dāġ*** 'yanık yarası' + ***–dār*** 'malik olan' b. ***abdar*** ⊡. ※ ***Vālidesi bayaġı çocuğu bütün bütün ġāylb etmiş ḳadar dāġdār olurdu.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 75).

EOsm. **dağı** (vurgusuz ve kendisinden önce olan kelimeye dayanan encliticum) 'da, dahi' < ***daḳı*** < ETk. ***taḳı*** a.m. 14.–15. asırlarda çok kullanılırdı, sonra ***dahi*** kelimesi yavaş yavaş yerini aldı. Eski yazmalarda kelime ekseriya kendisinden evvelki kelimeye bitiştirilir. ※ ***İki oġlanı daġı dāyeye sımarlandı.*** (Ferec 855/1451 v. 143a). Tekerrürle: ※ ***Çoḳ olur ki kişi***

sevinmek icinde ağlar. Bu rüşen delīldür, ziyrā ġam-dağı ağladur, şādağladur. (Ferec 855/1451 v. 70b). Krş. ***dahi***.

dağıd–/dağıt– 'dağılmasına sebep olmak' < ****dağ–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) şekli (***–t–*** genişlemesi için b. ***acıt–*** ⊡). Bu fiil ****dağ–*** fiilinin manasını üzerine almış ve mana itibarıyla ***dağıl–*** fiilinin causativum hâli olarak hizmet etmektedir (kökü veya esası ***/l/*** ile biten bazı fiillerin causativum hâli, normal olarak ***/lt/*** ile biterken ***/l/***'siz, sadece ***/t/*** ile son bulur; b. ***boşat–*** ⊡). ※ ***Çıḳdı deryānuŋ yüzinde yėl ḳatı, | Ḍağıdır bunları mevcüŋ şiddeti.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 37). 'dağılmasına müsaade etmek' ※ ***Ol cem'iyyeti dağıtmadın on gün muttaṣıl dügün eylediler***. (Ferec 855/1451 v. 42b). 'birer tane vermek suretiyle tevzi etmek': ※ ***Islanmış yufkaları, tahta kaşıkları dağıttı herkesin önüne.*** (F. Baykurt 1967k s. 280). 'bir yerin düzenini bozmak, bir şeyleri ortaya saçmak': ※ ***Ol şarābdan döker, piyālei, nuḳli dağıdur, ol maḳāmı mülevveş ėder.*** (Ferec 855/1451 v. 20a). '(yas için başındakileri) çözüp yere atmak': ※ ***Māderi ve hemşiyreleri bu sözleri işidüb başların dağıtdılar, yüzlerin yırtdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 210b). 'hezimete uğratmak': ※ ***Ḳoyına ḳurt girür gibi girdi, ol leşkeri alaḳ bulaḳ eyledi, dağıtdı.*** (Ferec 855/1451 v. 42b).

dağık, b. ****dağuk***.

dağıl– 'toplu durumda iken ayrılıp birbirinden uzaklaşmak; parçalanarak yayılmak' < ****dağ–*** 'dağıtmak' + medialis–reflexivum (orta–dönüşken) anlamındaki ***–(ı)l***– eki, b. ***açıl–*** ⊡. ※ ***Andan yėg olmaya kim dağılavuz, her birümüz bir yaŋa gidevüz.*** (Ferec 855/1451 v. 24a). ※ ***Dügün dağılduḳdan ṣoŋra melik erkān–ı ṣudürı, a'yānı oḳıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 42b).

dağılgan 'dağılmaya mütemayil, kolayca dağılan, net hudut hatları olmayan' < ***dağıl–*** + fiilden sıfat yapan ***–gan*** eki, b. ***alıngan*** ⊡. ※ ***Ben, yâni Yakubun dağılgan şekli | Nerdeydim?*** (E. Cansever 1966 s. 10). Başka kaynaklarda bulunamadı.

dağılın– '***dağıl–*** fiilinin gayri şahsî hâli' < ***dağıl–***. ※ ***Gecekondularda, işçi ilk trenlere, ilk otobüslere yetişilip sabah vardiyalarına, okullara, işlere dağılınırdı.*** (O. Baydar 1998 s. 154).

dağılış– 'dağılmak (bir topluluk hakkında)' < ***dağıl–*** fiilinin ortaklık hâli; bu ek sıralanışı yalnız reflexivum (dönüşlülük) manasındaki passivum (edilgenlik) ekinde mümkündür, b. ***ayrılış–*** ⊡. ※ ***Dīv işine peşīmān olub mağaralara ve yėr altında dağılışdılar.*** (Ṣadru'd–dīn Şeyhoğlu 1973 s. 231). ※ ***Millet köşede bucakta toplaştı, dağılıştı, gine toplaştı, gine dağılıştı.*** (H. Aytekin 1945 s. 40).

dağınık 'yayılmış, tek tek, perakende; çözük' < ***dağıt–*** fiiline tekabül eden passivum (edilgenlik) / reflexivum (dönüşlülük) hâli olan ****dağın–*** (krş. ***dağıl–***) + fiilde partisip manasında sıfat yapan ***–ik*** eki (b. ***akık*** ⊡). ※ ***Dağınık kızıl saçlarıyla öyle çarpıcı bir uyum yaratıyor ki bu siyah beyaz-bej tonların hâkim olduğu geniş salonun ortasında dikkati ilk anda üzerine çekiyor.*** (İ. Aral 1997 s. 96).

dağıt–, b. ***dağıd–***.

Osm. **dağî** 'dağ adamı, dağlı, hödük' R. Dankoff 1991 s. 29 < ***dağ*** + isimden sıfat/isim yapan ***–î*** eki, krş. ***asker→askerî, nazar→nazarî***. Güldürme kelimesi. ※ ***Baŋa çirkīn diyenlerde aṣlā ṭabī'at yoḳdur. Eŋ meşhür bir***

ressāmıŋ furçasından çıḳan bir levḥa-i taṣvīre baḳub-da hīç bir şey aŋlamayan dāğīlere beŋzerler. (H.R. Gürpınar 1336 s. 16).

Osm. **dâği** 'asi' < Fa. ***ṭāğī*** a.m. < Ar. ***ṭāġī*** 'gaddar hükümdar, despot' [/***ṭġy***/ kökünden] Ar. ***1ā2i3*** kalıbı için b. ***âbid*** ⊡. İsyan edenler hakkında 'dağa çıktı' dendiği için ve ***dağ*** kelimesi eskiden ***ṭaġ*** olarak yazıldığı için, aslında Ar. olan bu kelime Tk. ***dağ*** kelimesine bağlanmıştı. ※ ***Mevcudatta her varlık, mazhar olduğu isim ve istidat dolayısiyle kendini yaratana itaat ve inkiyad etmekte. Her ne kadar bir başka istidad ve isme göre âsî ve dağî görünürse de.*** (S. Ayverdi 1941 s. 88).

EOsm. **dağlağu** 'dağlama aleti' TS 966–967, R. Dankoff 1991 s. 29 < ***dağla-*** + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***-gı*** eki (b. ***açgı*** ⊡).

dağlı 'dağ insanı, bir dağ köyünden gelen', (kumarbazlar argosu) 'iskambil kâğıtlarında papaz', H. Kodaman 1944 s. 58. İsimden sıfat yapan ***-li*** eki için b. ***adamakıllı*** ⊡², isim gibi kullanması için b. ***atlu*** ⊡.

AD. **dağsı dağsı** (zarf) 'dağdan inmiş bir insan gibi, yabansı yabansı' < ***dağ*** + benzeme sıfatı yapan ***-sı*** eki, b. ***ayruksı/ayrıksı*** ⊡. ※ ***Sanki bu köyün insanı değildi. Yukarı Kırlı'dan. Biloş'tan filân gelip gelmişti. Öyle dağsı dağsı bakınıyordu.*** (F. Baykurt 1971t s. 206).

dağuk/dağık** 'dağınık (saç hakkında)' TS 967–968, Meninski 1680 II, 2006, 2908 < ****daġ- 'dağıtmak' + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***-uk/-ık*** eki, krş. ***açık, boğuk***. ※ ***Datlucaḳ dirildiler, daġuḳlıḳdan derlidiler.*** (Ferec 855/1451 v. 174a).

AD. **dah/deh** (nida) 'atı vs. yürütmek için kullanılan seslenme' DS 1326 ※ ***Hele şuna bir dah de bakalım!*** (M. Baler 1944 s. 71). ***dah et-*** '(hayvanı) yürütmek, sürmek': ※ ***Pazar günü olunca eşeği yükleyip buraya dâhettlm.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 41). 'dökmek, boşaltmak': ※ ***Arpayı olduğu gibi değirmenin hunisine dahettim***. (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 319). ※ ***Yarı çıplak bir halde ne yaptığının farkına varmıyarak çocuğun oturak çanağını üzerlerine dahetmiş.*** (H. Aytekin 1945 s. 47). 'saplamak': ※ ***Ellerindeki hançeri karşılarındakilerin en öldürücü yerlerine dah edebilmek için fırsat kolluyorlar.*** (A. İlhan 1964 II, 43). (Kumarbazlar argosu) ***dahla!*** 'teklif et!' H. Kodaman 1944 s. 246. Krş. ***deh***.

daha I (vurgulu mukayese zarfı) 'bir şeye nispetle, başkasına kıyasen' < ***dahı***. İkinci ünlü uzundur ve Türkçe kelimede ünlünün sebepsiz uzaması dikkati çeker. ***daha*** kelimesinin ikinci ünlüsü BSTTk.nde uzun değildir. [Editörün notu]). Meninski 1680 II, 2038'e göre ***daha*** şekli ***daḫı*** kelimesinin, halk arasında ve konuşma dilinde kullanılan varyantıdır. Yazılı kaynaklarda 19. asırdan evvel görünmez. ※ ***Bundan böyle üçümüz daha sık görüşecektik.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 75). ***daha başka*** 'büsbütün başka': ※ ***Kendisine, köydeki dellkanlıların o kadar bakmadığı aklına gelince İstanbula gitmek ve orada daha başka olmak hevesi içinde arttı.*** (Y. Ahıskalı 1944k s. 79). ***daha bir*** 'bir bakıma, bir derece, sanki daha': ※ ***Ana-oğlun bu terbiyeli konuşmalarına hayran olmuştu. Bu işten bu rütbe nazik bahsedebilen insanların, abdest bozuşları da her halde öbür insanlarınkinden daha bir ince, daha bir hanımefendice olurdu.*** (H. Taner 1954 s. 54). ***daha daha*** 'evvelkinden daha çok, daha uzun': ※ ***Salih, daha daha düşündükçe, kendini bir kahraman sayıyordu.*** (S. Kocagöz 1948 s. 40). ***daha doğrusu*** (ve buna benzer bağlaç cümlecikleri) 'bunun, hakikate daha uygun ifadesi

şudur': ※ ***İhtiyata riayeten, daha açıkçası yolda parlatmak için, biraz imam suyu ile hafif tertip meze de lâzım.*** (S.M. Alus 1944 s. 152). ※ ***Halimi görmeyin. Aşağılık lokantalardaki Rum garsonların, daha doğrusu meyhane miçolarının tıpkı eşi olmuştum.*** (a.e. s. 119–120). ※ ***Birden aklıma bir fikir geldi: Bunları erkek kıyafetine, daha iyisi avcı kıyafetine sokmak.*** (a.e. s. 186). ***daha hâlâ*** 'devam ederek': ※ ***O öyden gören ġurt dā hala yerinde duriy.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 60). ***dahaca*** 'biraz daha': ※ ***Ev hiç değişmemişti sanki. Duvarlar dahaca sararmış, perdeler solgunlaşmıştı biraz.*** (Y. Yazıcı 1990 s. 127).

daha II (vurgusuz zaman zarfı) 'henüz' (menfi cümlede) < ***daha*** I. ※ ***Evvelki mektubumda yazdığım çamur daha şehirden çıkmadan başladı.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 130). ※ ***"İsterseniz ben size bir ev de bakayım," — "Yok, daha değil, ben süylerim. Kendisiyle bir kere konuşalım da..."*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 420). ※ ***Nice şairler daha bir mısra söylememişken zamanlarının en büyük dâhisi olduklarına inanırlar.*** (A.Ş. Hisar 1941 s. 164–165). ***daha olmazsa*** 'hiç olmazsa': ※ ***Bana bu daḳiḳada bir polis devriyesi, daha olmazsa bir bekci gönderin!*** (R.N. Güntekin 1928 s. 191). 'başka çare yoksa': ※ ***Parasız mı ḳaldın? Ṣarrāfa filān borc etdin-de ödeyemiyor-musun? ʿAyıb değil, cümle ʿālemiŋ başına gelir. Dahā olmazsa, biricik evlādımıŋ͜ ḫāṭırı içün evimi rehin eder, heriflere paralarını veririm.*** (E.E. Talu 1928 s. 113–114).

daha III (isim) 'başka(sı)' < ***daha*** I. ※ ***Bu gizli bir söz degüldür. Herkes bilür. ʿĀyişe Ḳadın ve işci Nāzlı-da dahāları-da bilür.*** (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 219; yazıldıktan 60 sene sonra basılan bu eserin aslında belki ***dah̯ıları*** deniyordu, krş. ***dah̯ı*** [isim]). (bağlaç cümlecikleri): ***daha*** 'bundan başka': ※ ***Bir takım ilâçlar, limonatalar ve şerbetler içer, daha, sigara içer, su içer, köşesine geçer ve tesbih çekerdi. Daha, kurşun kalemlerini yontar***. (A.Ş. Hisar 1944 s. 134). ***dahası*** a.m.: ※ ***Dahası, yerde geçen bu hâdise, sanki bir naziresi yapılıyormuş gibi, gökte de tekerrür ediyordu.*** (a.e. s. 348).

(Çocuk dili) **dahdah** 'at' < ***dah*** (nida). ※ ***Haydi tontonum. Dahdahına bin de koş bakayım, Akıf!*** (Musahipzade Celal 1936mh s. 22).

dâhet-, b. ***dah***.

EOsm. **dah̯ı** 'daha' < EOsm. ***daḳı*** < ETk. ***taḳı*** a.m. Clauson 1972 s. 466. Yazılı kaynaklarda 19. asrın ikinci yarısına kadar devam eder, fakat telaffuzun çok daha evvel ***daha*** şekline geçtiğini biliriz. (b. ***daha*** I). (mukayese zarfı) krş. ***daha*** I: ※ ***Dah̯ı ziyādelere lāyıḳsın.*** (Ferec 855/1451 v. 51b). ※ ***Kāşki beni balçıḳda bulan balıḳcı beni dah̯ı bėter balçığa depeydi!*** (Ferec 855/1451 v. 246b). ※ ***Sencileyin dah̯ı ebleh yoḳdurur.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1392). 'başka': ※ ***Nice zārī ėdersin? Var, bir ḳız dah̯ı al!*** (Ferec 855/1451 v. 180b). 'bundan başka': ※ ***Dah̯ı ne gerek?*** (Ferec 855/1451 v. 197a). 'buna ilaveten, artı': ※ ***Zer yüz bir diynār dah̯ı dört buçuḳ dāngdur.*** (Ferec 855/1451 v. 214a). 've dahi, ve de': ※ ***Atamı dah̯ı, ulu begleri götür, Rūḥ-efzāya vėribi!*** (Ferec 855/1451 v. 31a). Comparativus'lu (karşılaştırma) sıfattan önce: ※ ***Saŋa dah̯ı yėgrek menzil vėreler.*** (Ferec 855/1451 v. 39a). (Zaman zarfı) 'daha, henüz', krş. ***daha*** II: ※ ***Hey, noldı saŋa? Dah̯ı ne fikir ėdersin? Utanmazmısın, bunuŋ gibi bāzār ḳanda bulasın?*** (Ferec 855/1451 v. 16b). ※ ***Dah̯ı İstanbula vāṣıl olmadın benüm-ile buluşurlar.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II,

228). 'bundan sonra, artık': ※ ***Tevbesi naṣūḥ-ise, dah̬ı bir kişiye bühtān ėtmeyeceg-ise 'afv ėtdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 185a). (isim olarak. krş. ***daha*** III) 'başka(sı)' TS 968: ※ ***Kişi öz 'aybını görmek revādur. | Dah̬ılar 'aybını dėmek͜ haṭādur.*** (Meḥmed 1965 [1398] s. 73 no. 451). ***...dah̬ı ... dah̬ı*** 'hem ... hem, : ※ ***Gör ben dah̬ı seni maḳāma yėtürem, seni atam dah̬ı ḳardaşlarum dah̬ı seveler.*** (Ferec 855/1451 v. 119b). ***dah̬ı birisi gün*** 'yarın değil öbür gün': ※ ***Bir günüm ḳaldı. Dah̬ı birisi gün müddet temām olur.*** (Ferec 855/1451 v. 121a).

dahi I (vurgusuz ve kendisinden evvelki kelimeye dayanan encliticum) 'da' < ***dağı*** a.m. Türkçe'nin fonetik kaidelerine uymayan nadir Türkçe kelimelerden biridir, krş. ***akçe, anne, elâ, hadi/haydi, hangi, hani, kardeş***. ※ ***Hemşirem! Beni dahi senlŋ gibi ṭāli'-i nā-sāzım vaṭanımdan ėdüb buralara atdı.*** (Ẓafer͜ Hanım 1994 [1877] s. 46).

AD. **dahi** II (vurgulu) 'hatta' < ***dah̬ı***. ※ ***Ayakları, dişleri var. Mala, cana, dahi insana zarar veriyorlar. Bu cinlerin elinden kurtulmak çok zor.*** (F. Baykurt 1967 s. 395).

dâhi 'fevkalâde zeki, mucize kabilinden yaratıcı gücü olan (kimse)' < Ar. ***dāhī*** 'kurnaz' [/***dhy***/ kökünden] Ar. ***1ā2i3*** kalıbı için b. ***âbid*** ⊡. ※ ***Aşık kemiğinin ne tarafı üste geleceğini hiç kimse bilmez, fakat üste gelen tarafa niyet tutmuş olanlara bizde dahi denir.*** (F.R. Atay 1938 s. 107). ※ ***Bir tek bildiği şey, Menderes'in dâhi olduğu ve bir talihsizliğe kurban giderek halkı öksüz bıraktığı idi.*** (Ç. Altan 1975 s. 146).

dahil I 'iç, içeri < Ar. ***dāh̬ıl*** 'giren'. [/***dh̬l***/ kökünden fiilsıfatı (participium activum), b. ***âbıd*** ⊡.]. ※ ***Bu şerā'iṭ dāh̬ilinde naṣıl teraḳḳī ėtdiğine gelince, bunu īżāḥ ėtmek pek de güç değildi.*** (E.E. Talu 1928 s. 101). 'dahil olmak üzere': ※ ***Gelin, ne alacaksınız alın! canımız dahil.*** (F. Baykurt 1967k s. 350). ***dahil ol-*** 'içine girmek': ※ ***Evlād-ı 'Arabdan biri güyegü olub dāh̬ıl-i̯ halvet olacağı leyle-i zifāfda atlandururlar ...*** ('Ālī 1975 [1599] s. 125).

dahil II, b. ***dahi***.

Osm. **dahil** 'türedi, sonradan görme' < Ar. ***dah̬īl*** 'klâna sonradan katılan kimse', Ar. ***1a2ī3*** kalıbı için b. ***acîb*** ⊡. ※ ***Delüdür ola mı işbu kişi, istemedin getürür, danışmadın götürür. Yā dah̬īldür, yā bah̬īldür.*** (Ferec 855/1451 v. 4a).

dâhiyane 'dâhice' < Fa. ***dāhiyāna*** a.m. Fa. zarf eki ***-āna***, b. ***acizane*** ⊡. ※ ***Hangi fasileden, hangi soydan olursa olsun, bir yaratık neslini yok etmek için bundan dâhiyane bir usul bulunamaz.*** (Ç. Altan 1975 s. 219). ※ ***Kısmen de olsa dahiyane bir eser, bu Le Feu, ve dâhi bir mütercim bulmüş...*** (C. Meriç 1992 s. 194).

Osm. **dahi/dahil** II 'karışma hakkı, alaka' < Ar. ***dah̬l*** a.m. ※ ***Bu şehri ben ͜höd gendü ḳılıcumla aldum. Bunda Sulṭānuŋ ne dah̬li var-kim andan izin alam?*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 209). ※ ***Baŋa ḥayret veriyorsuŋ, Vecdī. Seni mużṭarib görüyorum, faḳaṭ bu ıżṭırāba benim dah̬lim olabileceğini aṣlā taṣavvur ėtmemişdim.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 18). ***dahlet-*** 'karışmak', AD. 'itiraz etmek; inadetmek' DS 1329. ※ ***Ḳaramanlılara dah̬l ėtmekle İstanbullulardan dah̬l ėtmiş olursun, zīrā aṣıl Ḳaramanlı ararsan, İstanbullulardır.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 134).

dahiliye '(evin, ailenin) içi' < ***dahilî*** 'iç' (sıfat). Çeşitli sahalara ait nomina concreta (somut isim) yapan Ar. ***–iye*** için b. ***adliye*** ⊡. ※ ***Karısı kokar atma ileş gibi kokar on adım öteden. Köy içine ev yapacak adamın dahiliyesi düzgün olmalı. Karataş'ın şerefi yok mu?*** (F. Baykurt 1959y s. 42). ***Dahiliye Vekâleti*** 'İçişleri Bakanlığı' < Nezaret***–ı*** Umür***–ı*** Dẖhilīye. ※ ***Eski Dahiliye nazırlarından Sait Efendi de çakır pemçe bir konuşmacı, bir cibelekmiş.*** (S. Birsel 1995 s. 17–18).

Osm. **dahme** I 'türbe, kümbet' < Fa. ***daẖma*** a.m. (aslında Zerdüştîlerin, ölülerini koydukları üstü düz kuleleri). ※ ***Cenāzei şehrüŋ dervāzesinden ṭaşra bir melikāne daẖmeye, bir şāhāne ḳubbeye getürdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 108a).

Osm. **dahme** II 'kıvılcım saçan donanma fişeği' < ***dahme*** I. ※ ***Güneş batarken bir top gibi patlıyarak, dünya üzerine süslü ve zararsız milyonlarca ziya dahmeleri serpmeliydi.*** (R.H. Karay 1939i s. 35). 'atılan şey, mermi': ※ ***Eline bir iskemle aldı, havāya ḳaldırdı. Bu tedbiriyle hem kendisini, hem de bizi uçub gelecek daẖmelerden, bira bardağı, şu ḳadeḥi, şurāhisi, ṭabaḳ gibi edevātıŋ ḍarbelerinden ḳorumaḳ isteyordu.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 204).

AD. **dahra/tahra** 'bir çeşit budama bıçağı' DS 1329–30, 3802, TS 968–969 < Fa. ***dahra*** a.m. A. Tietze 1969 no. 39. ※ ***Delikanlılık çağında bir gün dağdan tahra ile odun kesmeğe gitmiş.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 20).

Osm. **dai** 'dua eden, duacı' < Ar. ***dāʿī*** a.m. [/***dʿw***/ kökünden]. Ar. ***1ā2i3*** kalıbı için b. ***âbid*** ⊡. ※ ***Benī Ādemden müteneffis yoġ–idi. Ne dāʿī varidi, ne mücīb varidi.*** (Ferec 855/1451 v. 243b).

Osm. **daim/dayim** (sıfat ve zarf) 'devam eden, ebedî' < Fa. ***dāyim*** < Ar. ***dāʾim*** a.m. [/***dwm***/ kökünden]. Ar. ***1ā2i3*** kalıbı için b. ***âbid*** ⊡, Ar. ***āʾi*** grubunun Tk.de araya Hiatustilger (koruyucu ünsüz) /***y***/ alması için b. ***acaib***/***acayip*** ⊡². ※ ***Dāyim ẕevḳ u ṭarabda bir kişidür.*** (Ferec 855/1451 v. 204a). ※ ***Kimi çalub çağırmada dāyim, | Kimi güş eyleyüb işitmekde.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 107). ***daim ol–*** 'çok yaşamak': ※ ***Melike dāyim olsun!*** (Ferec 855/1451 v. 183b). ※ ***Varol, daim ol!*** (F. Baykurt 1967k s. 112).

daima/dayima 'her zaman' < Fa. ***dāyimā*** a.m. < Ar. ***dāʾiman*** a.m. (***dāʾim*** + Ar. zarf eki olan ***–an***, zarf eki ***–ā*** için b. ***acaba***/***aceba*** I ⊡). Ayrıca Ar. ***āʾi*** grubunun Tk.de araya Hiatustilger (koruyucu ünsüz) /***y***/ alması için b. ***acaib***/***acayip*** ⊡². ※ ***Dāyimā pādeşāhdan müteḥarriz u mütecennib idi.*** (Ferec 855/1451 v. 70b). ※ ***Ve her yerde ve her yerde — bāzārlarda ve ḳalʿelerde, siperlerde ve dükkānlarda, dāʾimā ve dāʾimā nāẓım–ı ḥarekāt ve mülhim–i teşebbüṣāt ʿayni şeydir: fen!*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 109).

Osm. **daimülevkat/dayimülevkat** 'daima, her zaman' < Fa. ***dāyimulavḳāt*** < Ar. ***dāʾimu l–awḳāt*** a.m. ※ ***ʿUlemā vu fużelā zümresine dāyimü l–evḳāt beẕl–i mürüvvet u ʿināyetde ...*** ('Ālī 1979 [1581] II, 124).

Osm. **dair/dayir** I 'dönen; (bir şeyin) etrafında dönen; etraf, çevre' < Fa. ***dāyir*** a.m. Ar. ***āʾi*** grubunun Tk.de araya Hiatustilger (koruyucu ünsüz) /***y***/ alması için b. ***acaib***/***acayip*** ⊡². ※ ***Dallei ve cemāʿatini oda yandurdılar. Şāfesini istiyṣāl ėtdiler, dāyirini ḳaṭʿ ėtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 226b).

Osm. **dair/dayir** II '(bir şeye) göre, (bir şeye) bağlı, (bir şeye) tabi' (Fa. ***dā-yir*** a.m., ***dāyir şodan*** 'to depend upon, belong or relate to' F. Steingass 1930 s. 502): ※ ***Ḳudrete dāyirdür: anuŋ biŋ altunı digerüŋ on biŋ filorisi ile tesāvī ṭarīḳıyla ẓāhirdür.*** (ʿĀlī 1587 v. 129a).

dair III 'üzerine, (bir şeye) ait, (ondan) bahseden' < ***dair*** I. ※ ***Unutturma, ileride ona dair de bir meraklı hikâye nakledeyim.*** (S.M. Alus 1944 s. 107).

AD. **dair** IV (menfi cümlede) 'namına' < ***dair*** III. ※ ***Köyde kimse galmamış. Evlere giriyo. Un, ekmak, yağ, bal, hepisi var; insana dayır kimse yok.*** (A. Caferoğlu 1943 s. 75).

daire I/**dayire** b.m. (halka ile çevrelenen satıh parçası) < Fa. ***dāyira*** < Ar. ***dā'ira*** a.m. [/***dwr***/ kökünden]. Ar. ***ā'i*** grubunun Tk.de araya Hiatustilger (koruyucu ünsüz) /***y***/ alması için b. ***acaib/acayip*** ⊡². ※ ***Ol-dem Mübārek durdı, ḫaymenüŋ cevresini ḥarba uciyle cizdi. Bir nice ṭılsım ol dāyire üzerinde yazdı.*** (Ferec 855/1451 v. 55a). ※ ***Biz de etrafında daire çevirerek dinliyorduk.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 189). Mecazî manada 'muhit, çevre': ※ ***Emsāl u aḳrān ve dāyire-i uḫuvvetdeki yārān bir-birinüŋ ḫānesine varduḳda ...*** (ʿĀlī 1956 [1586-87] s. 156). 'saha, had, hudut': ※ ***Nite-kim ayağı alınacaḳlar lā-yenḳaṭıʿ buz depenler, dāyiresin bilmeyenler dolāba binenlerdür.*** (ʿĀlī 1956 [1586-87] s. 160). ※ ***Bir kabahatlı nezaket dairesinde işte bu kadar tekdir olunabilirdi.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 258).

daire II 'bir binada oturulan ayrı bölüm' < ***daire*** I. ※ ***Seyit yeğenine küçük bir daire kiralamıştı.*** (N. Bezmen 1994 s. 47). 'devlet memurunun çalıştığı yer, makam': ※ ***Oḳurlar postalarda yazdığın mektübu evvelce, | Bu gün ḥālī değil her dā'ire böyle rezāletten.*** (Şair Eşref 1958 s. 116). ※ ***Oturduğumuz yer iki oda bir mutfak banyosuz, karanlık, küçük, ucuz bir daireydi.*** (İ. Aral 1997 s. 117).

Osm. **daire** III/**dayra** 'tef' G. Molino (timpano) < ***daire*** I. ※ ***Dā'ireŋ ḫörşīd ola bezmüŋde, çengüŋ māh-ı nev | Ol perī bir gün ḳabül eylerse, Ẕātī, daʿvetüŋ*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 208). ※ ***Müveddetle Veli yürüyor, arkalarından ise, ellerinde dayreler olduğu halde, gençler geliyordu.*** (S. Gavazof 1957 s. 103).

Osm. **daiye** 'emel, niyet' < Ar. ***dāʿiya*** a.m. (/***dʿw***/ kökünden). ※ ***Dahā ḥaḳīḳati aŋlamamışsınız. Yā-ḫüd anlamamaḳ dāʿiyesindesiniz.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 169).

AD. **dak** I/BSTTk. **dek** (dativus hâlli kelimeden sonra) '(-a) kadar, değin' < kendisinden evvelki kelimeye dayanan vurgusuz edat. Kelimenin ünlüsü, dayandığı kelimenin son ünlüsüyle her zaman uyumda değildir. Krş. ***dan/den***. III ※ ***Para istemeğe gelen olursa, ṭaşra çıḳdı, aḳşama daḳ gelmez deyüveriŋ!*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1339/1341 s. 4). ※ ***Dinlemesen de yanına oturup, kolundan çekiştirip gene anlatıyor. Gülümseyinceye dak bırakmıyor yakanı.*** (M. Seyda 1963 s. 68). ※ ***Bu gėce yārı dün yarusına daḳ ḍurmaduḳ umduḳ. Çü gördük gelmedi, oş ṭaŋ yėri ağardı, göz yumduḳ.*** (Naẓmī 1928 s. 78). ※ ***Mr. Ellis kovayı yarıyadak doldurduktan sonra bahçesine döndü.*** (F. Kayacan 1962 s. 7). ※ ***Öyleye dek atı bir ḫöş yėre ėrdi.*** (Ferec 855/1451 v. 18a). ※ ***Olḳadar ạhsurdı ki cānı çıḳdı, cehenneme dek gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 39b). ※ ***Aŋa dek gitdi ki bu şehre "Fağfür-ı Cīn şehridür" dėdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 132a). ※ ***Uyur idi ikindü vaḳtine dek***. (ʿĀlī 1982 [1581] II, 130). Krş. ***cak/cek, değin***.

Osm. **dak** II, yalnız ***dak eyle–*** '(kapıyı) çalmak' < Ar. ***dakk*** a.m. [/***dkk***/ kökünden]. ※ ***Çün Mışra yėtişdi, cārei şordı, Mubārek evin buldı. Kapuya geldi, dak eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 53b).

EOsm. **dak** III 'özür' TS 969, yalnız ***dak dut–/tut–*** '(birisinin) kusurlarını yakalamak' < Fa. ***dak giriftan*** 'azarlamak'. ※ ***Ulular dutalar her sözüme dak.*** (Fahrī 1974 [1367] s. 279, no. 492). ※ ***Hüsn–i cemāl–efrözı gökdeki güneşe dak dutar*** (Sehī Beg 1978 s. 296).

dak–/BSTTk. **tak–** b.m. (bir şeyi başka bir şey üzerinde yerleştirmek) < ETk. ***tak–*** a.m. Clauson 1972 s. 464. ※ ***Üstüne bir atlas cül bırakdı, bilezükler, halhāller dakdı.*** (Ferec 855/1451 v. 37b). 'bağlamak': ※ ***Şehzādei çok dögdiler, boynına ip dakdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 201a). Mecazî manada: ※ ***Eger dilerseŋ kim saŋa delü adın dakmayalar bulınmaz nesneyi isteme!*** (E. Birnbaum 1981 [14. yüzyıl] v. 33b). 'atfetmek': ※ ***Dünyādaki yaramazlığı baŋa dakar.*** (Ferec 855/1451 v. 15b). Başka manalar için b. ***tak–.***

Osm. **dakaik/dakayık** 'incelikler' < Fa. ***dakāyik*** < Ar. ***dakā'ik*** [***dakīka*** kelimesinin çoğulu, /***dkk***/ kökünden]. Ar. ***ā'i*** grubunun Tk.de araya Hiatustilger (koruyucu ünsüz) /***y***/ alması için b. ***acaib / acayip*** ⊡². ※ ***Kur'ān ögretdiler. Tenzīl u te'vīl u tefsīr u takrīr u nāsih u mensūh muhkem u müteşābih dakāyıkın, hakāyıkın, rakāyıkın ögretdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 91a). (saat veya hendesede) 'dakikalar': ※ ***Hikmet–i felāsife, tıb, nücüm, derec u dakāyık ve şevānī ve şevāliş u zīc u takvīm ögretdiler.*** (a.y.).

EOsm. **dakı** 've, dahi, da' TS 969–977 < ETk. ***takı*** a.m. Clauson 1972 s. 466; krş. ***dahı, daha,*** ve ***dağı, dahi, da***. ※ ***Ben dakı damla gibi deŋiz olam.*** (Sultān Veled 1958 s. 18).

dakıllaş–, b. ***daklaş–***.

dakın–/BSTTk. **takın–** 'kendine takmak, kendi üstüne takmak' DS 1331 < ***dak–/tak–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡). ※ ***Girān–māye donlarumı geydüm, zer u ziyverümi dakındum.*** (Ferec 855/1451 v. 172a).

dakıyka, b. ***dakika***.

dakik I 'dikkatli, titiz, yapması gerekeni vaktinde yapan' < Ar. ***dakīk*** a.m., asıl manası 'ince'. ※ ***"Çok beklettim mi?" — "Hayır, oldukça dakiksiniz."*** (A. Yurdakul 1989 s. 205). ※ ***Geçen yıl apartman sakinleri onu işten çıkarmayı istemişlerdi. Ağır kanlıymış, gönderilen yerden geç geliyormuş. Benim çabamla kaldı. Şimdi daha dakik.*** (A. Ümit 1996 s. 89).

Osm. **dakik** II 'un' < Ar. ***dakīk*** a.m. ※ ***Ve taşradan Uyvar kal'asına satılmak içün ra'āyā 'araba ile getürdükleri rüğan ve 'asel ve dakīk ve şa'īr ve sā'ir zevāhir u me'külāt makūlesinden gümrük alınmayub...*** (Ö.L. Barkan 1943 [16. yüzyıl] s. 315).

Osm. **dakika** I 'incelik, marifet' < Ar. ***dakīka*** a.m. ※ ***Ben evvelden yüzmek dakıykalarını bilürdüm. Gendözümi kurtardum.*** (Ferec 855/1451 v. 13a). Krş. ***dakaik/dakayık.***

dakika II/**dakka** 'bir saatin veya bir zaviyenin altmışta biri' < Ar. ***dakīka*** a.m. [EYun. ***λεπτον*** (leptón) kelimesinin tercümesidir]. Orta hecesinin aslında uzun olan ünlüsünün düşmesi için b. ***ağda*** ⊡. ※ ***Bir dakıyka***

mühmel ḳomaduŋ, beni rāḥata bıraḳduŋ. Taŋrı saŋa cezā-yı̮ hayr vėrsün. (Ferec 855/1451 v. 65b). ***dakika başı*** 'dakikada bir', krş. ***saat başı:*** ※ ***Sükûnu seven karım, yaramazlık çağlarını süren çocukların ateş, barut afacanlıklarına söylenir durur. Benden çekinmese dakika başı pataklıyacak.*** (S. Anadol 1947ç s. 18).

Osm. **dakkakiye** 'Ba'lbek bezlerinden alınan bir vergi' < Ar. ***daḳḳāḳ*** 'un tüccarı' + birçok vergi isimlerinde tesadüf edilen ***-īye*** eki, b. ***adliye*** ⊡ (fakat unla ne alakası var?). ※ ***Ve bundan evvel daḳḳāḳīye dėyü her Ba'lbekīden doḳuz manḳur alınurmış.*** (Ö.L. Barkan 1943 [16. yy] s. 179).

AD. **daklaş-/taklaş-/dakıllaş-** 'sataşmak' DS 1332, 3810 < krş. ***dakılan-*** 'saldırmak' DS 1331. ※ ***Döğüş! Daklaşan olursa hemen patlat! Suratının ortasına patlat!*** (F. Baykurt 1967k s. 333–334). ※ ***Cinlerin şeytanların başka işi yok da Dürü gibi bir sabiye mi daklaşacaklar?*** (F. Baykurt 1971t s. 154). ※ ***Karıya dakıllaşıvermiş.*** (M. Tuğrul 1969 s. 345). ※ ***Muhtarın gelinine daklaşıldığını biliyorsun!*** (R. Ilgaz 1981 s. 134).

daktilo I 'yazı makinesi' < Fr. ***dactylo*** < ***dactylographe*** a.m. [EYun. ***δακτυλος*** (ḏáktylos) 'parmak' ve ***γραφειν*** (gráfein) 'yazmak']. ※ ***Deli Fahri, başını daktilonun durduğu kirli masaya koymuş uyukluyordu.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 124). ※ ***Yazar olduğunuzu varsayalım. Bilgisayar çağında modası geçmiş köhne bir daktiloya ilgi duyan adam yazar ya da antikacıdan başka ne olabilir zaten?*** (İ. Aral 1997 s. 19).

daktilo II 'makine ile yazı yazmayı meslek edinmiş olan kimse' < Fr. ***dactylo < dactylographe*** a.m. [EYun. ***δακτυλος*** (ḏáktylos) 'parmak' ve ***gráfein*** 'yazmak']. ※ ***İdare meclisi daktilosunu bir erkekle görmüşler.*** (R. Bilginer 1965 s. 19).

daktilo III 'yazı makinesiyle yazı yazma işi' < ***daktilografi*** kelimesinin kısaltılmışı. ※ ***Sendika hesabına, öğleden sonraları daktilo kursuna devam edeceğim.*** (Orhan Kemal 1965f s. 283).

daktilografi 'yazı makinesiyle yazı yazma işi' < Fr. ***dactylographie*** a.m. [EYun. ***δακτυλος*** (ḏáktylos) 'parmak' ve ***γραφειν*** (gráfein) 'yazmak']. ※ ***Daktilografi öğrenebilirdi, bir kursa giderdi.*** (M.C. Anday 1965a s. 134).

daktilos 'midye' < Yun. ***δακτυλος της θαλασσας*** (ḏáktylos tis ṯálassas) a.m. ["deniz parmağı"] D.J. Georgacas 1978t s. 128.

EOsm. **dakuk** 'tavuk' TS 978 < ETk. ***taḳuğu*** a.m. Clauson 1972 s. 468.

dal I b.m. (ağacın kolu) < ETk. ***tal*** a.m. Clauson 1972 s. 489. ※ ***Dürlü yėmişler ėrlşüb ḳangı yėmişi-kim bir kimse ārzülaya, dal budağile gelüb öŋlne ṣalınur.*** (Tārı̄h-iḳırḳ vezīr 1303 s. 212). Mecazî manada: ※ ***Demek gizliden gizliye, daldan dala konarken Badi Necmi denilen bacaksıza da rasladı, onunla da tanıştı.*** (S.M. Alus 1944 s. 176). ※ ***Eğer bir dalda durur takımından olsam, alimallah Ilgaz dağlarına çekilir, bir peynir imalâthanesi tesis ederdim.*** (Aka Gündüz 1930 s. 23). 'kol, bölüm' ※ ***Tüm bilimlerin birbirlerini geliştirdikleri, her bilim dalındaki yeni buluşun öteki bilimlerin gelişimini sağladığını yadsımıyorum; ama bana öyle geliyor ki, gelişmemizden kendimizi koruyabilecek kadar gelişemedik henüz.*** (Z. Saçlıoğlu 1997 s.

138), krş. şube < Ar. ***şuʿba*** ʻdalʼ. ***dal gibi*** ʻzayıf, cılızʼ: ※ ***Üzüntüden, mihnetten, genç yaşında dal gibi kalmış.*** (S.M. Alus 1934 s. 103).

AD. **dal** II ʻsırt, arkaʼ DS 1333 < EOsm. ***ḍalu*** ʻomuzʼ Balhasanoglu 1904 s. 127 < Mo. ***dalu*** ʻkürek kemiğiʼ M. Räsänen 1969 s. 130. ※ ***Bu gün, ya sen benim dalımı yere getirirsin, ya ben senin.*** (Behçet Mahir 1973 s. 61). ***dalınca/dalından*** ʻarkasındanʼ DS 1344 (krş. ***anca*** I ⊡ ve ***açmazdan*** ⊡): ※ ***Bu da ġa̤hdı. Bu oğlan dalınca getdi.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 42). ※ ***Mėhriban hanım dalınnan geldi.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 46).

dal III ʻçıplakʼ DS 1333 < ?? M. Räsänen 1969 s. 130. ʻbir tek (giyim parçası)ʼ: ※ ***Ṣarı Ḳamış gibi uzaḳ bir memleketden buraya dal bir fanilā ile gelinmez yā!*** (H.R. Gürpınar 1929m s. 166). ※ ***Ṣoluḳ lāciverd caket üstünde ilikleri tār-mār dal bir pardesü***. (Aḥmed Rāsim 1334 s. 57). ***dal tuman*** ʻüzerinde sadece diz donu bulunanʼ TS 983. ※ ***Herkes çifte kürk ile üşüyor, bu ne hikmettir ki dal yelekçek üşümüyor?*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 562) ʻtek (çiftlik hayvanları hakkında)ʼ: ※ ***Tellilerin bir tek maya eşekleriyle buzlayıcı düvelerinin, bir dal öküzlerinin otu samanı kalmadı.*** (H. Olcay 1951ak s. 32). BSTTk.de ekseriya ***dalfes, dalkılıç*** gibi ʻörtüsüzʼ manasında ve ***dalgündüz***, ***dal öğlen*** gibi ʻtamʼ manasında zaman terkiplerinde kullanılır. Bunlar alfabetik yerlerinde gösterilecek.

Osm. **dâl** I ʻArap yazısında d harfiʼ < Ar. ***dāl*** a.m. ※ ***Fitneyile ḳaddümi döndürdi dāla rā ḳaşuŋ; | Bir belāya uġradur peyveste bu kec-rā beni.*** (ʻÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 181).

dâl II, b. ***dâll***.

dal– b.m. (suya atlamak) < ETk. ***tal–*** a.m. Clauson 1972 s. 490. ※ ***Ben deŋize daldum, gėrü çıḳdum.*** (Ferec 855/1451 v. 112b). ※ ***Sendedür şol genc-i pinhān, gezme her vīrāneyi, | Deŋize dal, andan iste, ėy göŋül, dür-dāneyi!*** (ʻÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 207). ʻ(bir yere) birdenbire girmekʼ: ※ ***"Hereke" vapuruna cümbür cemaat daldık.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. Ocak ayı 1941). ʻbir şey almak için elini cebine sokmak, davranmakʼ: ※ ***Haman piçağna daldi.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 252). Mecazî manada ʻ(uykuya, şuursuzluğa, düşünceye, işe, vs.) dalmakʼ: ※ ***Semāʿ-i erġanünī, şarāb-ı erġavānī ẕevḳına ḍaldı.*** (Ferec 855/1451 v. 52a).

dala– ʻısırmak (köpek hakkında); sokmak (yılan ve arı hakkında)ʼ DS 1337, TS 980–981, R. Dankoff 1991 s. 29 < ETk. ***tala–*** < Mo. ***tala–*** ʻyağmalamakʼ Clauson 1972 s. 492. ※ ***Baṣra itleri bularuŋ başlarına üşdiler, buları daladılar, şehrden daşra çıḳardılar.*** (Ferec 855/1451 v. 102b). Krş. ***tala–***. ※ ***Sivrisinekler bulut gibi geliyorlar, kurt gibi dalıyorlardı.*** (Yaşar Kemal 1993h s. 63).

EOsm. **dalab dalab dalabı–** ʻçok hızlı çarp– (yürek hakkında)ʼ < ***dalabı–*** fiilinin ikilenmiş (réduplicationʼlu) ön takı çifti ile kuvvetlendirilmiş predicate intensifier (yüklem yoğunlaştırma) hâli, b. ***apal apal*** ⊡). Krş. AD. ***dalap dalap oyna–*** ʻateşli hasta şuursuzca hareketler yapmakʼ DS 1338. ※ ***Ėdüb fażā-yı vaṣluŋı, ėy serv-ḳad, ṭaleb | Cān u göŋül ḳuşı ḍalaburlar ḍalab ḍalab.*** (Ẕātī 1967 [16. yy.ʼın ilk yarısı] I, 56).

AD. **dalab et–** ʻistemek; çiftleşmek istemek (dişi hayvan hakkında)ʼ DS 1333 < ***taleb et–***. ***dalaba gel–*** a.m. DS 1333: ※ ***Yüzümde dalaba gelmiş kösnük inek soluması duydum***. (A. Nesin 1961k s. 44).

dalabı–, b. ***dalbı–***.

dalabın–, b. ***dalbın–***.

dalabış–, b. ***dalbış–***.

dalacan, b. ***dılacan***.

AD. **daladiken** 'ısırgan otu' DS 1335 < ***dala–*** ve ***diken***; krş. ***dalagan (otu)*** a.m. DS a.y. ※ ***Eğildi mermer yazıtın ayak ucuna, yaprakları daladikenlerine dönmüş ama çitlembikleri hâlâ mor kırmızı duran küçük dal parçasını bıraktı.*** (Tarık Dursun K. 1993 s. 52).

AD. **dalagan** 'ısırgan otu' DS 1335 < ***dalağan*** 'insana saldıran, ısıran (köpek)' DS a.y. [***dala***– + fiilden daimî sıfat yapan ***–gan/–ğan*** eki, krş. ısırgan, olağan. ***dalagan böreği*** 'bir çeşit börek': ※ ***Odacım Hayrı'nın anası çok güzel dalagan böreği yapıyor.*** (M. İzgü 1993 s. 165).

dalak/dalah̬ I b.m. (iç organlardan biri) < ETk. ***talaḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 495. ※ ***"Ḳanḳı meyyite ḳanḳı dem ḥelāldür?" — "Māhī vu melah̬, ciger u dalah̬"*** (Ferec 855/1451 v. 137a). ※ ***Kasap Osman: "Yenge, böbrek var, dalak var! ..."*** (F. Baykurt 1967k s. 323).

AD. **dalak/dalah̬** II 'fazla su içmekten ileri gelen bir hastalık' DS 1336 < ***dalak/dalah̬*** I. ※ ***Dalak olunca sürü dereye, çaya vurulur. Akıntıya doğru yürür de, zorlamasiyle dalağını eritir hayvan***. (Kemal Tahir 1955g s. 69).

AD. **dalak/dalah̬** III 'bozulmamış bal peteği' DS 1336 < ***dalak/dalah̬*** I. ※ ***Beher ḳovandan bedel-I 'öşr beşer aḳça ḳayd olunmışdur. Güz eyyāmında dalağı dolub kesIlmege ṣāliḥ olduğı vaḳtda resmi alınur*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 329 [1716/129]).

dalak IV 'telâk' **<** ***telâk*** kelimesinin varyantı. ※ ***O musibetin neye inat ettiğini biliyorum. Babandan para koparmak için senin dalağını satın aldırmak istiyor.*** (Musahipzade Celal 1936ba s. 37).

Dalama 'Aydın vilayetinde bir köy adı' < Yun. ***τα Λουμα*** (tà Loüma) D.J. Georgacas 1971n s. 109.

AD. **dalân** 'avlu, hol' DS 1337 < Fa. ***dālān*** a.m.

AD. **dalarI/dalar** 'içine hellim denilen peynir koyulan, ince dallardan örülmüş bir çeşit sepet' DS 1338 < Yun. ***ταλαρι*** (talári) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g s. 506.

AD. **dalaş** 'ağız kavgası' DS 1338 < ***dalaş–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–ış*** genişlemesi, ve fiilin ortaklık hâlinde olağan olan ***/aşış/ > /ış/*** haplologie (hece yutumu), b. ***apış*** ⊡. ※ ***Herkes üşüşmüş, seyirde. Bereket versin araya girdiler, dalaşı mayna ettiler.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 28.9.1943).

dalaş– 'boğuşup birbirini ısırmak; kavga etmek' TS 981–982 < ***dala–*** fiilinin ortaklık hâli. ※ ***Benden soŋra ittifāḳile yurduŋuzda uruşmadın, dalaşmadın oturuŋ, dIrilüŋ!*** (Ferec 855/1451 v. 123a).

EOsm. **dalaşgan** 'kavgacı' TS 981 < ***dalaş–*** + fiilden daimî sıfat yapan –***gan*** eki, b. ***alıngan*** ⊡.

dalat– 'yaralatmak' R. Dankoff 1991 s. 29 < ***dala–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, (b. ***acıt–*** ⊡).

(Argo) **dalaveraj** 'dalavere' < ***dalavera*** + Fr.dan alınma kelimelerde sık sık görülen ***–(a)j*** eki, b. ***ambalaj*** ⊡. ※ ***Ben de o zaman şöyle sizler gibi bir memur olacaktım. Sizde biliyor musun dalaveraj daha çoktur.*** (Umran Nazif 1948y s. 33).

dalavere/dalavera 'dolandırıcılık, hile; gizlenen oyun' M. Mikhaïlov 1930 s. 25, Meḥmed‿Hālid [Bayrı] 1934 s. 58 < b. ***alavere dalavere/alavera dalavera.*** ※ ***Avniciğim, dalaveremin farkında olmıyarak mı, yoksa muziplik olsun diye mi, lâfa tuttukça tutuyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 29). ※ ***Geceleri fenerle bahçeye çıkması, kestane ağacına işaretler koyması, hep definenin hakikî yerini gizlemek için bir dalavera idi.*** (Peyami Safa 1944 s. 222). (Argo) 'erkeklik uzvu' F. Steinherr 1932 s. 197.

dalaz I 'saçsız, dazlak (?) < ??. Sıfat eki ***–az,*** b. ***alağaz*** ⊡. ※ ***Şişman karınlı, şişman yanaklı, kafası ense köküne kadar dalaz, bıyıkları inadına kulak hizasına kadar uzun, pehlivan manzarası arzeden bir zat.*** (İ. Tarus 1950a s. 50).

AD. **dalaz** II/**talaz** 'kasırga, hortum' DS 1339, 3814, TS 3705–3706 < Yun. ***θαλασσα*** (ṯálassa) a.m. (asıl manası 'deniz, yâni denizin dalgalı hâli'] Kahane–Tietze 1958 no. 773. ***dalazlan–/talazlan–*** 'deniz kabarmak, dalgalanmak; bulanmak, karışmak' DS 1339, 3814: ※ ***Bunlar nazik şeylerdir. O da söz çıkmasını, işin talazlanmasını istemez.*** (Mahmud Yesari 1930 s. 79).

AD. **dalbı–/dalabı–/talabı–** (baş harfi DS'de ve iki kere Ferec 855/1451'de /***d***/, Meninski'de /***t***/, öteki kaynaklarda her ikisi olabilir) 'çarpmak (yürek hakkında)' DS 1334, TS 978–980, Meninski 1680 II, 3118 < ETk. ***talpı–*** a.m. Clauson 1972 s. 493. İki heceli şekil DS ve TS'de de kaydedilmiştir; kelime ortasındaki ünlünün husule gelmesi izaha muhtaçtır. ※ ***Ḍalbır cān u teni ceng ėtmege.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 20). ※ ***Melikzāde bu‿haberi işidicek yüregi dalabidi.*** (Ferec 855/1451 v. 148b). ※ ***Ḳızuŋ göŋli şehzādedin yaŋa ḍalabıdı, 'ışḳ ġalebesinden gendüyi aşaġa bıraġası geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 195b). 'çırpınmak, sallanmak' DS 1334: ※ ***Benim ġurbetde burnumuŋ diregi sızlayacağını, yüreğim cız diyerek ḍalabıyacağını, çırpına çırpına ḳanayacağını o bilir.*** (Ebübekir Ḥāzım 1326y s. 194).

dal bıçak/dalbıçak 'bıçağı kınından çekerek, bıçakla tehdit ederek' < ***dal*** III ve ***bıçak***. ※ ***"Seni bana sayı ile mi verdiler?" diye dal bıçak Oruç'un üzerine saldırmıştı.*** (M. Seyda 1970 I, 309).

EOsm. **dalbın–/dalabın–** 'çırpınmak' TS 979 < ETk. ***talpın–*** Clauson 1972 s. 493 ve ***dalabı–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡). ※ ***Ben deŋize daldum, gėrü çıḳdum. Dalbindum.*** (Ferec 855/1451 v. 112b). ※ ***Murġ–ı dil, ey yüzi gül, küyına varmaġ ister, | Ḍalbınur, bāl ü peri yoġ iken uçmaġ ister.*** (Meylī, 'Ālī 1994 [1591–99] s. 277).

EOsm. **dalbış–/dalabış–** 'hep beraber çırpınmak' < ETk. ***talpış–*** a.m. Clauson 1972 s. 493. Ortaklık (cooperativum) hâli yapan ***–(ı)ş–*** için b. ***ağlaş–*** ⊡. ※ ***Yavrıcaḳlarına ḍalbışur bular | Kim yuvalarına iltüb ḳoyalar.*** (Gy. Németh 1919 [15. yüzyıl] s. 157).

dal budak sal–/dalbudak sal– 'her tarafa yayılmak' < ***dal budak*** 'dallar'. ※ ***Rezalet ayyuka çıkacak, kepazelik daha ziyade dalbudak salacak.*** (S.M. Alus 1934 s. 210).

AD. **dal–bud et–** ‘kesilen ağacın bütün dallarını gövdesinden kesip ayırmak’ < ***dal*** I ve ***buda–***kelimesinin kısaltılmışı görünen ***bud*** hecesi, fakat doğrusu herhâlde bu tabirin ***kol–bud et–*** ‘kesilen hayvanın kol ve butlarını gövdeden kesip ayırmak’ tabirinin örneği üzerine yaratıldığıdır. Crasis (kaynaşma) fenomeni için b. ***acabola/acabula*** ⊡. ※ ***Öbür baltalar katıldı. Dal–bud edildi çamlar.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 139).

dalburun ‘burnunu her yere sokan’ < ***dal–*** fiilinin 2. şahıs tekili emir hâli ve ***burun***; aynı bünyede terkipler için b. çalçene, ***dal kese***. ※ ***Bizim dalburunlar görünmedi. Galiba işlerini bitiremediler.*** (S.M. Alus 1933p s. 172).

EOsm. ***dalcın–*** b. ***dülcin–***

AD. **dalda/dulda** ‘yağmura, rüzgâra ve güneşe maruz olmayan yer’ DS 1596–97, TS 983, 1248, R. Dankoff 1991 s. 29 <Çağ. !! ***dalda*** ‘başın arkası; herhangi bir şeyin arkası’ A. Pavet de Courteille 1972 s. 316 (Mo. ***dald*** ‘gizli’ veya ***dal*** II + locativus eki, bulunma durumu eki). M. Räsänen 1969 s. 13, O.N. Tuna 1972 s. 222; fakat bugün çok yaygın olan ***dulda*** varyantı izaha muhtaçtır. ※ ***Tek sıkıntısı rüzgârdı şimdilik. Kabinde iki büklüm oturuyordu; boynunu büküp başını gövdesinin ve kabinin duldasına çekmişti.*** (B. Günel 1991 s. 74). ***daldalan–/duldalan–*** ‘siperlenmek, himayesine sığınmak’ [isim/sıfat’dan fiil yapan ***–lan–*** genişlemesi için b. ***abaplan–*** ⊡]: ※ ***Bir kayanın dibine duldalandılar. Kar önlerine, kayanın iki yanından yılan gibi kıvrılıp geliyordu.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 124). ※ ***Bulutlar sallandı, yağmur başladı. Ballı Ana eşiğe daldalandı.*** (D. Akçam 1978 s. 52). ***duldalık*** ‘sığınılabilen yer, melce; tenha yer, trafiksiz yer’: ※ ***Bir büyük vitrinin gölgesine çekiliriz. İçerdekl ışıklı malları seyretmeye küme küme Almanlar gelince, biz de o duldalıktan onları seyreder, hoşça vakit geçiririz.*** (M.B. Kanok 1984 s. 142).

AD. **daldaşak/daltaşak/dal taşak** ‘çırılçıplak’ DS 1342 < ***dal*** III ve ***daşak/taşak***. ※ ***Çokları korku ve şaşkınlıkla kazma, küreği sırtladığıynan daldaşak harman yerini boylamışlardı. Telaş ve acele ile, karısının tumanını giyen erkekler...*** (H. Aytekin 1945 s. 9). ※ ***Kapısız olması, bizim gibi akşama kadar avluda dal taşak dolaşan çocuklar için zaten önemli değildi.*** (M. Margosyan 1996 s. 44).

daldır– I ‘bir dalı gövdeden ayırmadan toprağa gömerek köklenmesini temin etmek’ < ***dal–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur–*** ⊡. ※ ***Bana sardunye daldırmasını unutmasın, kafasını kırarım!*** (N. Meriç 1951 s. 12).

AD. **daldır–** II ‘bir şeyi bir şeyin içine sokmak’ < ***dal–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli. ’düşüncelere dalmak, kendini düşünceye kaptırmak’ DS 1342 < ***dal–*** fiilinin kendisi bu manaya geldiği için bu causativum (ettirgenlik) şekli bu fonksiyonunu kaybetmiş görünüyor, krş. ***bastır–, koştur–***. ※ ***Hangi yoldan gideceğim diye oğlan atın üzerinde daldırıp gidiyor.*** (U. Günay 1975 s. 426).

Osm. **dalfes** ‘sarıksız fes; onu giyen kimse’ TS 983 < ***dal*** III ve ***fes***. ※ ***Gerek aʿlā, gerek ednā, herkes | Bir beyāż bornosile dal fes.*** (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 69). ※ ***Osman Efendi düğün için epey hazırlık yaptı. Sarığı çıkarıp dal fes kaldı. Sakoyu ve şalvarı atıp yerine ceket pantalon yaptırdı.*** (B.S. Kunt 1948 s. 33).

RD. **dalfidan** 'ince ve uzun (boy)' < ***dal*** I ve ***fidan***. ※ ***Böyle giderse, bu dalfidan boyu bir gün olup yere serer.*** (A. Tımış 1958 s. 47).

dalga I 'su sathındaki kıvrımlı hareket' TS 983 (***dalka***) < ETk. ***talġaġ*** 'tipi' M. (Räsänen 1969 s. 458. (Räsänen'de verilen kelime, A.von Le Coq'un bir yanlış okumasına dayanır. ETk.de ***talġaġ*** yoktur. [Editörün notu]). ※ ***Deniz kenarında, ıslak kumlar üzerinde, otuz sekiz numara ayak izleri bırakıyor, ama hemen ardından aceleci, küçük bir dalga gelip, yumuşacık siliyordu izleri.*** (B. Uzuner 1994 s. 16). 'dalgınlık' M. Mikhaïlov 1930 s. 24: ※ ***Bir el omuzuna dokundu. Hasan: "Hangi dalgadasın?" dedi***. (O. Akbal 1950 s. 27). 'uyuşturucu maddelerin verdiği keyif durumu': ※※ ***dalgacı Mahmut*** 'yapılması gereken bir işi benimsemeyen, kaytarıcı'. Şahıs isimlerindeki mana gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu*** ⊡: ※ ***Sami onu bana karşıdan gelirken gösterecekti ki, yüzünü göreyim. Dalgacı Mahmut! Kız yanımızdan geçip gitmiş de görmemiş.*** (M. Seyda 1970 I, 110).

(Argo) **dalga** II 'esrar, haşiş' F. Devellioğlu 1959 s. 78, H. Aktunç 1990 s. 77 < ***dalga*** I. ※ ***Kodaman kendini içkiye, dalgaya verecekti. Allahtan ki parası yoktu.*** (E.E. Talu 1935 s. 165).

(Argo) **dalga** III 'gizli iş, dalavere' < ***dalga*** I. ※ ***İnanmalı mı? Bu dargınlık doğru bir şey olsa Cevat söylemezdi. Kimbilir ne dalgadır?*** (M.Ş, Esendal 1934 s. 198). 'aşıktaşlık; geçici sevgili': ※ ***Benim o kızla dalgam var. Sevişiyoruz.*** (M. Seyda 1970 I, 61).

dalgıç 'suya dalarak dipte iş gören işçi' TS 983 (***dalguç***) < ***dal-*** + fiilden sıfat/isim yapan ***–gıç*** eki. krş. ***bilgiç***. ※ ***Ḳızdır ihtimal deryaye düşdi. | Filhal getirub dalgıc arayci, | Belki oralıḳde buluna leşi.*** (Kömürciyan 1981 [1668] s. 111). Mecazî manada 'girgin, insanlara yaklaşmaktan korkmayan': ※ ***Yüz yetmiş dalgıç. Yazıcıya gidiyo, idareye sokuluyo***. (M. Başaran 1992 s. 62). (Argo) 'başkasının cebine dalan, birinden habersiz bir şey almak âdetinde bulunan' M. Mikhaïlov 1930 s. 24, F. Devellioğlu 1959 s. 78.

dalgın 'kendinden geçmiş, düşüncelere dalmış' < ***dal-*** + fiilden sıfat yapan ***–gın*** eki, b. ***akkın*** ⊡. ※ ***Sen hatırlamazsın, dalgın tarafıma gelmiş olacak dersin***. (B. Akımsar 1943 s. 96).

AD. **dalgır** 'yıkanan kaplar silinmeden kuruduğu zaman üzerinde beliren lekeler, hare' DS 1314 < ***dalga*** I kelimesini andırmakla beraber kelimenin sonu buna uymuyor. Belki ***dal*** III ile ***kır*** (renk) ? ※ ***Bir dalıcının büyük bir beceriyle çıkarıp bir kayanın düzlüğüne bıraktığı bir yengeç. Dalgırlı mavi–yeşil renkli, kocaman bir şey.*** (B. Karasu 1979 s. 77–78).

dal gündüz/dalgündüz 'güpegündüz' < ***dal*** III ve ***gündüz.*** ※ ***Çükünü çıkardı, dalgündüz mahallenin ortasında işiyordu.*** (F. Baykurt 1976 s. 342). Krş. ***dal öğlen***.

dal hançer/dalhançer ol– 'hançerle tehdit etmek' < ***dal*** III ve ***hançer***. ※ ***Pur silah olub beni buldukde | Dal͜hançer olub girub içeri.*** (Kömürciyan 1981 [1668] s. 113).

dalınca, b. ***dal*** II.

Osm. **dalkavuk** I 'üstüne sarık sarılmamış kavuk' < ***dal*** III ve kavuk.

dalkavuk II 'nedim, musahip; bir şey umduğu veya korktuğu kimseye riyakârca yaranmaya çalışan kimse, tufeyli' < ***dalkavuk*** I. ※ ***Oğlan–***

dahı az zamānda dal ḳavuḳlar ile mālı telef ėdüb fülüs-ı aḥmere muḥtāc oldı. (Tārīh-i ḳırḳ vezīr 1303 s. 222). ※ ***Bu herifler para pul tutacak takımından değil. Olsa olsalar bir mirasyedinin dalkavuğu olabilirler.*** (S.M. Alus 1944 s. 104–105).

dal kese 'elini kesesine sokarak' < ***dal–*** 'girmek' fiilinin 2. şahıs tekilinin emir hâli ve ***kese***; aynı bünyede terkipler için krş. ***çalçene, dalburun***. ※ ***Vālide ḍurur mu yā? Ḍal kėse paraları vėrdi.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 60).

dal kılıç/dalkılıç 'savrulan kılıçla tehdit ederek' Meninski 1680 III, 2007–2008 < ***dal*** III ve ***kılıç***. ※※.

Osm. **dal kir/dalkir** 'utanç yerleri meydanda, şallak mallak' R. Dankoff 1991 s. 29. < ***dal*** III ve ***kîr*** 'erkeklik uzvu'. ※ ***Andan pehlivān alāmele'innās içre dal kīri olub meydān-ı ma'rekede bāḳī ḳalan āteş üzre sepe sepe işedi.*** (Evliyā Çelebī 1938 [17. yüzyıl] X, 905).

Osm. **dall/dal** I (dativus hâliyle) 'gösteren, işaret eden' < Ar. ***dāll*** a.m. [/***dll***/ kökünden]. ※ ***Zu'mınca rüzgāruŋ ferd-i yek-tāsı ve şu'arā-yı Rūmuŋ ferīd-i bī-hem-tāsı idi. Ḥālā ki naẓmında olan me'āl rütbesine dāl ve bā'Iṣ-I IstIdlāldür.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 276).

Osm. **dâll/dâl** II 'günaha giren' < Ar. ***ḍāll*** 'yolunu şaşan' [/***ḍll***/ kökünden, /***ḍ***/ harfin Tk.deki iki ayrı telaffuzu için b. ***adale/adele*** ⊡]. ※ ***Biz kadınlar erkekten öcümüzü diğer bir erkek vasıtasile alırız. Kadının aşk cinayetlerinde şerik-I cürmü daima bir erkektir. Dal bizden ise mudıl sizdendir.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 99).

AD. **dallama** I 'yelek' DS 1345 < K. Emiroğlu 1989 s. 75'e göre ***dalla–*** 'dallarla veya dal şeklinde nakışlarla süslemek' + fiilden sıfat/isim yapan ***–ma*** eki, b. ***akıtma*** ⊡.

(Argo) **dallama** II 'aptal, enayi, bön' H. Aktunç 1990 s. 78 < ?? ※ ***Uzaktan bakınca, siyah dalgalı saçları, sert ve düzgün yüz çizgileriyle, Amerikan polisiye dizilerinin attığını vuran, vurduğunu deviren ve her kadını bir bakışta âşık eden dallama tiplerini çağrıştırıyor.*** (A. Yurdakul 1996 s. 108–109).

dallan– budaklan– 'dal budak salmak, yayılmak, büyümek' < ***dal*** I ve ***budak*** + isim/sıfat'dan fiil yapan ***–lan–*** genişlemesi, b. ***abaplan–*** ⊡; krş. ***dalbudak sal–***. ※ ***Bir cüzvī ḫuṣūṣı dallandurub budaḳlandurub ... bir birlerine bIldürürler.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 128). ※ ***Henüz on altısındaki kıvırcık kızıl saçlı Rozita'yla, on dokuz yaşında mavi gözlü Plevnell terzi Muharrem'in aşkı öyle dallanıp budaklanmış ki, kısa zamanda dillere destan olmuş.*** (B. Uzuner 1997 s. 36).

AD. **dallık** 'çinko tabak' ZTS s. 47 < ***talika*** 'tabak' DS 3815 (?) < Rus. ***tarelka*** a.m. A. Tietze 1982z no. 47.

AD. **dalmacaya** 'boğulasıya, başından aşkın; gırtlağına kadar' (?) < ***dal–*** + ***–ma*** mastar ekiyle ***–ca*** aequativus (eşitlik durumu) ekinden ibaret olan ***–maca*** modal zarf ek grubu, b. ***aşırtmaca*** ⊡; sonuna bir de dativus adverbialis (zarf işlevli yönelme durumu) eki takılmış, b. ***abes yere*** ⊡. ※ ***İkinci gün çocuk dalmacaya işe koyulur.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 182).

Dalmaçya 'Hırvatistan'ın Adria Denizi sahilindeki bölgesi' < İt. ***Dalmazia*** < Lat. ***Dalmatia*** a.m. [***Dalmatae*** < EYun. ***Δαλμαται*** (Ḍalmátai) 'o bölgede yaşayan eski bir millet']. Lingua Franca'dan (İtalyanca, İspanyolca,

Yunanca ve bu dillerin diyalektlerine dayanan Güney ve Doğu Akdeniz'de kullanılmış ticaret ve ulaşım dili) alınma ve /***ya***/ ile biten coğrafya isimleri, b. ***Abya*** ⊡. ***Dalmaçyalı köpek*** 'kısa beyaz tüylü, siyah benekli köpek cinsi', krş. İng. ***dalmatian***: ※ ***Omuzlarında tüfekleriyle torbaları, yanlarında Dalmaçyalı köpekleriyle iki avcı.*** (Tarık Dursun K. 1993 s. 33).

AD. **dal öylen/dal öğlen** 'tam öğle vakti' DS 1347 < ***dal*** III ve öylen/öğlen. ※ ***Dal öğlen bir seet uyumadan edemiyor heçbiriniz. Uyku dediğin geceye mahsus.*** (F. Baykurt 1967k s. 267). ※ ***Sabah erkenden, ya da dal öğlen, ne zaman aklına eserse, işi gücü bırakıp dizlerine dayana dayana tepeyi tırmanıyor, dua ediyordu.*** (T. Apaydın 1991 s. 315). Krş. ***dal gündüz***.

Osm. **dal satur** 'dal bıçak, dalkılıç' < ***dal*** III ve ***satur/satır***. ※ ***Gülbāng-ı Allāh Allāh ėdüb dal sāṭūr olub bu ġāfil küffāra bir giriş girdiler kim ta'bīri mümkin degül.*** (Ġazavāt-ı Sulṭān Murād 1978 [15. yüzyıl] s. 45).

daltaban 'yalın ayak' < ***dal*** III ve ***taban***. ※※ (Rasim 60o16).

Osm. **dal tac** 'dervişlerin bir çeşit başlığı' < ***dal*** III ve ***tac***. ※ ***Gėyer dal tācı başına, ṣūfīdür.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 331).

daltakke 'bir çeşit takke' < ***dal*** III ve ***takke***; krş. ***dalfes, dalkavuk***. ※ ***Her sanatçı böyle değildir. En daltakkeleri bile çıngıraklı külah giydiğini sanır.*** (S. Birsel 1995 s. 31). Fakat aynı yazar başka bir yerde kelimeyi 'kendini beğenmiş' manasında kullanır: ※ ***La Fontaine bile Fransızların bu daltakkeliğine karşı çıkmış: "İspanyol'ların gururu bizimkinden daha deli doludur. Ama bizimki kadar budalaca değildir."*** (S. Birsel 1995 s. 73).

daltaşak, **dal taşak**, b. ***daldaşak***.

daluyku 'derin uyku' < ***dal*** ?? ve ***uyku***. ※ ***Mutlaka bir yerinden aktı kan. | Şimdi | Olsa | Hafif bombeli | Daluykularda | Kongo.*** (B. Necatigil 1956 s. 46).

dalya I 'bir şeyler sayılırken yuvarlak bir sayıya gelince seslenen kelime' DS 1347 < İt. ***taglia!*** 'kes!' [İt.dan gelen ***-ya*** eki için b. ***ablatya*** ⊡]. G. Meyer 1893 s. 93'e göre Yun. ***τελεια*** (téleia) 'tamam, bitti' kelimesinden. ※ ***Soluk soluğa herkesten evvel harman yerine varan tilki, "onbir, oniki dalya" diye kaplumbağanın buğdayı ölçtüğünü görünce şaşırmış.*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 63). Bazı yerlerde aşık oyununda da kullanılır, K. Emiroğlu 1989 s. 75.

dalya II 'bir bahçe çiçeği çeşidi' DS 1347 < Fr. ***dahlia*** a.m., bu güzel çiçeğe, 18. asırda yaşayan İsveçli botanikçi Anders Dahl'in şerefine bu isim verilmiştir. ※※.

dalyan I 'külliyetli balık yakalamak için denizde ve başka sularda kazıklardan ve ağlardan kurulan geniş tuzak' Meninski 1680 I, 1297, R. Dankoff 1991 s. 29 < BizYun. ****τ' αλιανειον*** (*t' aliáneion) a.m. Kahane-Tietze 1958 no. 729. ※ ***Dalyanlarda ne-miḳdār balıḳ avlanur ise nıṣf-ı mīrī ve nıṣf-ı āḫarı balıḳcılaruŋdur.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 329 [1716/1129]).

Osm. **dalyan** II 'bir çeşit uzun tüfek' R. Dankoff 1991 s. 29 < İtalyan 'güzel, yakışıklı (erkek veya kadın)' L. Bonelli 1902 s. 59. ***dalyan gibi/dalyan vücutlu*** 'uzun boylu, boylu boslu' (güzel vücutlu insanın silâha benzetilmesi için krş. ***flinta/filinta***, b. ***alabarda*** ⊡): ※ ***Kaymakam üniformalı,***

vakur, boylu poslu, dalyan gibi, fakat mahzun bakışlı kırklık bir zabit. (H.R. Gürpınar 1933n s. 50). ※ ***İnsan mutlaka ... kara gözlü, dalyan vücutlu, buğdaysı şirini sevmiyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 44). Krş. ***dalyasan boylu***.

(Argo) **dalyaprak** 'giyeceği olmayan, baldırıçıplak' H. Aktunç 1990 s. 78 < ***dalyarak*** tabirinin örtmece olarak yaratılan varyantı. ※ ***Her zamanki Rasim'di artık. Dinlemeden konuşan, bol bol sövüp sayan Rasim. "Dinle ulan dalyaprak!"*** (V. Türkali 1977 s. 27).

EOsm. **dalyarak** I 'çıplak silâhla saldırarak, dalkılıç' < ***dal*** III ve ***yarak*** 'silâh', mecazî manada 'kasılmış hâlinde erkeklik uzvu'. ※※ 'çırılçıplak' R. Dankoff 1991 s. 29. ※ ***Hemān cāriyenüŋ elinden ḳılıcı alub, ʿuryān Türkmān dal-yaraḳ olub, ḥammāmda cāriyelere yaraḳ ururken ...*** (Evliyā Çelebī 1938 [17. yüzyıl] X, 565).

dalyarak II 'budalalığı yüzünden her zaman densizlik eden' TüS s. 269 < ***dalyarak*** I. ※※.

AD. **dalyasan** 'sarığın omuz üzerine dökülen ucu' TüS s. 269 < ***taylasan*** kelimesinin metateze uğramış varyantı, b. ***albız*** ⊡. < Ar. ***ṭaylasān*** 'baş ve omuzlara sarılan bir nevi şal' [/***ṭis***/ kökünden]. ※ ***Başında, dalyasanı omuza sarkık yeşil sarık, uzun sof cübbe giymiş, hacı yağı kokuları buram buram.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 15.4.1941). AD. ***daylasan boylu*** 'boyu bosu yerinde olan' DS 1347 (***dalyan*** II kelimesinin ***dalyasan*** kelimesiyle karışması).

Osm. **dalye** 'palmiye dalı; asma dalı' Meninski 1680 II, 2009 < Ar. ***dāliya*** 'asma dalı' R. Dozy 1927 I, 459.

Osm. **dalzeker** 'çırılçıplak' R. Dankoff 1991 s. 29 < ***dal*** III ve ***zeker*** < Ar. ***ḏakar*** 'çük'. ※ ***Melik ḥużūrında dal ẕeker-i müẕekker olub meyyitüŋ üzerine, ağzına ve cemīʿ-i endāmına, ol-ḳadar teşelşül eyledi-kim ol meydānı sidik seyll seyl-āb ėtdi.*** (Evliyā Çelebī 1938 [17. yüzyıl] X, 908).

AD. **dam** I 'toprak damlı ev, kulübe, köy evi' DS 1347-48, 983-984 < ETk. ***tam*** a.m. Clauson 1972 s. 502-503. ※ ***Sol böğrüne doğru bir tarafına kimbillr nasıl bir kurt musallat olmuştu da İhal'daki hekim, kendisine üç ay, tam üç ay damdan dışarı çıkmaya izin vermemişti.*** (Nâbî-zâde Nâzım 1943 s. 5). 'ahır': ※ ***Analığının kapı önünde bıraktığı bir parça ekmekle yoğurdu yiyor, öküz damındaki kerevete kıvrılıp yatıyordu.*** (Feridun Osman 1936 s. 25-26). (Argo) 'hapishane' H. Aktunç 1990 s. 78: ※ ***Onun kanaatince kış zamanında şurada burada titreyerek ekmek parası kazanmaktansa üç dört ay hapiste yatabilmek için ufak bir vak'a çıkarmak ve dama tıkılmak daha iyi idi.*** (C.S. Gürler 1939 s. 79). ※ ***Onlara göre kitap okumak, kendi ayağıyla dama girmektir.*** (S. Birsel 1995 s. 63).

dam II 'yapının üstünü tamamlayan düz satıh; yapının üstünü örten kısım' < ***dam*** I. ※ ***Keniyzek dam üstüne çıḳar, aşağa baḳar.*** (Ferec 855/1451 v. 207a).

dam III 'dansta kavalyenin eşi' < Fr. ***dame*** < Lat. ***domina*** 'ev sahibesi, evin hanımı' (***domus*** 'ev'). ※ ***Engin "dam"ını seçmeği şimdiden biliyor.*** (Reşat Enis 1945 s. 111). '(kâğıt oyunlarında) kız': ※ ***Dam: halk arasında kız derler.*** (H. Kodaman 1944 s. 58). Krş. ***dama*** I.

Osm. **dâm** 'tuzak, ağ' < Fa. ***dām*** a.m. ※ '***Arż ḥācet degül, ol ḳuş hemān dāmuŋdadur.*** (Ferec 855/1451 v. 140b).

EOsm. **dam–** 'damlamak' Meninski 1680 II, 3078 < ETk. ***tam–*** a.m. Clauson 1972 s. 503. ※ ***Ḍamup gül suyı gümiş cām içine.*** (Fa̱hrī 1974 [1367] no. 4257). ※ ***Ey şeker–leb, ḳanda ṭamsa şerbet–i la'lüŋ senüŋ...*** (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 110.).

AD. **dam–/dan–** 'akla gelmek, malum olma, önceden hissedilmek, sezilmek' DS 1354 < ***dam–***, fakat neden ***dan–***? Ms. ***içime dandı***.

Osm. **dama** I 'dansta kavalyenin eşi' < İt. veya İsp. ***dama*** 'hanımefendi' < Lat. ***domina*** 'ev sahibesi, evin hanımı' (***domus*** 'ev'). ※ ***Boġos aġa her oyun başlanmazden evvel birer başġa damaleri anġaje idub bana hiç bir defa gendusi ile birlikde oynayum deyu teklif itmedi.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 99). Krş. ***dam*** III.

dama II 'dama oyunu' < İt. ***dama*** a.m. asıl manası 'hanımefendi' G. Meyer 1893 s. 59 < Lat. ***domina*** 'ev sahibesi, evin hanımı' (***domus*** 'ev'). ※ ***Şaṭranc–ı merḳūm emsāli nerd ve ḍama ve manḳala ve pecīç*** (metinde ***becīs***) ***ve ġüncefe (??) diyerek mil'abe–i keṡīrü'l–vücüddur.*** (M. Ḥafīd 1221 s. 234). ※ ***Var mısın bi damaya?*** (C. Tuncer 1960 s. 72). ※ ***Mehmet Amca bana üç taş, dama ve kızma birader oynamayı öğretti.*** (L. İpekçi 1998 s. 18). ***dama dama***: dama oyunundaki kareleri hatırlatan bir şekilde. ※ ***Sol kulağı üstüne kaymış kasketinden taşan ağarık saçları, kapkara ve dama dama buruşuk ensesinde bir kuyruk yapıyordu.*** (F. Erdinç 1973 s. 142). ***dama de–*** 'vaziyeti ümitsiz görerek oyunu bırakmak, pes demek': ※ ***Atlar istasyona varmadan dama dedi. Ne bir adım ileri, ne de bir adım geri.*** (S.M. Alus 1934 s. 212).

damacana, b. ***damicana***.

damad/damat b.m. (kızının kocası) < Fa. ***dāmād*** a.m. ※ ***Bu gėce mübāreklig–ile dāmād olasaŋ gerek.*** (Ferec 855/1451 v. 237a). ※ ***Büyük bir aileye damat olmak, ikbale vusul için en kestirme yol değil miydi?*** (Fazlı Necip 1930 s. 93).

damak 'ağız boşluğunun tavanı' < ETk. ***tamgaḳ*** 'boğaz' < ***tam–*** 'damlamak, sızmak' fiilinden Clauson 1972 s. 505, başka etimoloji için b. T. Tekin 1994 s. 267 no. 66; Kelimenin yayılışı için b. M. Räsänen 1969 s. 460. ※ ***Eger ḳaṭresi le'īm cigerine ḍoḳuna kerīm–i cihān ola | Bir ḫām damağına dege pü̱hte–i zamān ola.*** (Ferec 855/1451 v. 115b).

⊡ Benzerlik (similativum) anlamında olan ***–ak*** vs. eki isimden bir vücut parçasını betimleyen isimler yapar. ETk.deki aslı ***–(g)ak*** vs. ekidir (b. M. Erdal 1991 I, 74–76). A—E cildinde şu örnekler vardır: ***damak, daşak*** / ***taşak*** (= ***taş***'a benzetilmiş)***, dirsek*** I (***diz***'e benzetilmiş), ***kulak***. İsimden küçültme anlamında isim yapan ***–ak*** eki için krş. ***bardak*** ⊡; fiilden isim yapan ***–ak*** eki için krş. çolak ⊡.

damalı 'kareli' < ***dama*** II + ***–lı*** eki. ※ ***Damalı sofra bezini çıkardı sandıktan. Serdi.*** (F. Baykurt 1982 s. 11). 'taksi (taksilerin kareli işaretinden): ※ ***Küçükhanımla o şımarık züppe, yanımdan geçen bir damalıyı durdurup bindiler.*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 92).

AD. **daman** 'kira ile tutulan ekili bağ, bostan, bahçe' DS 1349 < Ar. ***ḍamān*** a.m. A. Tietze 1958 no. 122. Ar. /***ḍ***/ için b. ***adale*** ⊡.

damar b.m. (kanın dolaştığı kanal) < ETk. ***tamır/tamar*** a.m. < ***tam–*** 'damlamak, sızmak!' (?) Clauson 1972 s. 508. ※ ***Tenüm yėtmiş iki dürlü damardur; | Kimin ırmaḳ, kimin deryā ḳılan kim?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 150). 'insanın hassas yeri': ※ ***Durmuş, Ali efendinin damarına bastı: "Sen Beşiktaşın eski külhan beylerindenim diyon, emme pek ödelek ışşeymişsin!"*** (K. Bilbaşar 1941 s. 67). ※ ***İzmaro pek cilveli, alınlı, şen bir mahlüktu. Nasılsa Kodaman'ın damarına giriverdi.*** (E.E. Talu 1935 s. 144). 'huy, mizaç'. ※ ***Karımın kıskançlık damarları depreşti.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 6). ※ ***Murādın hovardalıḳ damarları ḳabarıvermişti.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 347). ※ ***Bazan herifin damarı tutuyor, hepimizin dışarı çıkmamızı istiyor.*** (Y. Ahıskalı 1940 s. 68). ***damarına bas–*** 'birini, duyarlı olduğu bir konuda kızdırmak' ※ ***Damarıma basmaya iyi biliyordu.*** (C. Ersöz 1999 s. 39). ***damarsız*** 'huysuz, inatçı:' DS 1350: ※ ***Güya kocası çok kıskanç, fevkalâde celalli, aksi, damarsız bir adammış.*** (S.M. Alus 1944 s. 178).

Osm. **damarhindi**/ BSTTk. **demirhindi** 'Hindistan'da yetişen bir ağaç (Tamarindus indica); bu ağacın meyvesi; bu ağacın meyvesinden yapılan şerbet' < Ar. ***tamr hindī*** a.m. (***tamr*** 'hurma' ve ***hindī*** 'Hind, Hindistan'a ait'). ※ ***Bana buzlu bir koka-kola, beye demirhindi!.*** (V.O. Bener 1957 s. 143).

AD. **damaskene** 'bir çeşit erik' DS 1350 < Yun. ***δαμασκηνο*** (ḏamáskino) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 90.

damasko 'ağır bir kumaş cinsi' < İt. ***damasco*** a.m. G. Meyer 1893 s. 54 [aslında Şam (Lat. ***Damascus***) şehrinde imal edilirdi]. ※ ***Çarşı boyundaki bezzaz dükkânında, kırk yıllık damasko kumaşla kaplı koltuğunda oturur, bütün gün kitap okurdu.*** (İ. Tarus 1961 s. 283).

damat, b. ***damad***.

AD. **dambal** 'ahmak, bön, saf' DS 1350 < Fa. ***danbāl/dambāl*** 'maskara, soytarı'.

dambıço, b. ***dambuço***.

dambır dumbur 'yaysız telli çalgı nağmesi' < ses taklidi kelimelerden; ikinci kelimede labialisation (dudaksıllaşma) vardır, labialisation'lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡². ※ ***Bitişik evden dambır dumbur ud sesleri geliyor.*** (M.G. Anadol 1984 s. 49).

dambuço/dambıço (gemici dili) 'kaptan kamarası' < İt. (Venedik diyal.) ***tambucclo*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 639. ※ ***Ateşoğlu, Haşmet Bey'In ve onunla beraber gönüllü gelen üç kâtibin oturmaları için, kayığın dambuçosunun (kayığın kıç tarafında kaptana ait kulübemsi yapı) önüne kilim ve halılar serdirmişti.*** (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 263).

AD. **dambur** 'bir telli halk çalgısı çeşidi' < ***tambura*** < Fa. ***ṭanbūra/ṭambūra*** a.m.

damdar 'çok dar' < ***dar*** + reduplication (ikileme) + ***/m/*** tezat ünsüzü, b. apak ⊡. ※ ***Belki kirli gömleğinden başḳa kefen bulamayaraḳ bir mezarcı ḳazmasının açacağı şandıḳ gibi damdar bir çuḳura gömülecekdi.*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 630). Krş. ***dapdar***.

damdazlak/dımdızlak 'hiç saçı olmayan' < ***dazlak/dızlak*** + reduplication (ikileme) + /***m***/ tezat ünsüzü, b. apak ⊡. ※※ ***Dımdızlak başlı barba hiç istifini bozmadan: ...*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 77). ※※ Mecazî manada 'eli boş, cebi boş, çaresiz (kalmak)', DS 1460: ※ ***Kazanç gitti, Türk Tütün Limited'den aldığım on beş günlüğüm gitti, damdazlak kaldım.*** (M. Seyda 1962b s. 108). ※ ***Zehra dımdızlak ortada kalacak. Bana ne?*** (A. İlhan 1964 II, 142). ※ ***Kaldık mı ortada dımdızlak, sipsivri?*** (Yaşar Kemal 1978 s. 22). 'düpedüz, süslemeden': ※ ***Fakat bu da böyle dımdızlak mösyö Bernar yazılmaz.*** (H.R. Gürpınar 1942 s. 172). Krş. ***dıpdızlak***.

EOsm. **damdur-** 'damlatmak, akıtmak' < ETk. ***tamdur-*** a.m. Clauson 1972 s. 504; krş. ***damzur***. ※ ***Gözlerinden ḍurmadın yaş ḍamdura***. (C. Brockelmann 1919 s. 25).

Osm. **damen** 'etek baskısı, etek' < Fa. ***dāman*** a.m. 'etek dolusu': ※ ***Dāmen dāmen nuḳūd hibesini nā-maḥallerde hebā...*** ('Ālī 1587 v. 130a). Sembolik manada, onun temizliği veya kirliliği, onu giyen şahsın namusluluğuna ya da namusunda leke bulunduğuna işarettir : ※ ***Ol aḳ yüzile, dāmen-i pākile güliserdür, siz şermesārīlıġile, günāhkārlıġile aġlayısarsız.*** (Ferec 855/1451 v. 26b). Yüksek bir şahsın eteğini tutup öpmek ona yalvarmanın ifadesidir: ※ ***Serv serkeşlik ḳılur ḳumrī niyāzından meger | dāmenin duta ayaġına düşe yalvara ṣu.*** (Fużūlī 1958 s. 24).

Osm. **damen-alude** 'eteğinin kenarı kirlenmiş olarak' < Fa. ***dāman*** ve ālūda 'bulaşmış'. ※ ***Dāmen-ālūde mest olub...*** ('Ālī 1977 [989/1581-82 civ.] no. 204).

Osm. **damen-dermiyan** 'iş görmeye hazır' < Fa. ***dāman dar miyān*** a.m. ["etekler belde (kuşağa sokulmuş)"]. ※ ***Ḫulūṣ-ı ṭavīyet-ile ḫidmet-i pādişāhdan dāmen der miyān kimse görmedüm.*** ('Ālī 1975 [1599] I, 117).

O **damengir** 'eteğinden tutan köstek, engel, mâni' < Fa. ***dāman-gīr*** a.m. (***dāman*** ve ***gīr*** 'tutan', b. ***afakgir*** ⊡). ※ ***Benüm bir anam vardur, anuŋ-ile 'ahd ėdüb dururam kim ansuz ben ol işi işlemeyem. Dāmen-giyrüm hemān 'ahd u sevgende ri'āyetdür***. (Ferec 855/1451 v. 59a). ***damengir ol-*** 'mâni olmak': ※ ***Endiyşe-i cān dāmen-gīr olacaḳ dem degül bir kişi terk-i cān ėdicek.*** (Ferec 855/1451 v. 41b).

damga 'kızgın demirle hayvana vurulan nişan; nişan' Meninski 1680 II, 2010 < ETk. ***tamġa*** a.m. Clauson 1972 s. 204-205. ※ ***Damġa-yı ḥarīr: her men-i Āmidīde ki bėş yüz seksān dirhem olur, on iki ḳara aḳça bāc alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 151 [1518/924]). (kâğıt oyunlarında) 'büyük kâğıtların kıymeti' ※ ***Damgada kız valeden, papaz kızdan büyüktür.*** (H. Kodaman 1944 s. 92). ***damga vur-*** (mecazî manada) 'kara listeye koymak': ※ ***Falanca şehzadeye mensup diye damgayı vurup tukaka ettiler mi, çekiver kuyruğunu!*** (S.M. Alus 1933p s. 140).

Osm. **damgabaha** 'damgalama ücreti (bir vergi çeşidi)' < ***damga*** ve ***baha***, Bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm*** ⊡. ※ ***Bir gün gördük, esīrlerden damġa-bahā almaġa giden Ḫan aġalarınuŋ başları yarıḳ gelüb Ḫana ... şikāyet ėtdiler.*** (Evliyā Çelebī 1938 [17. yüzyıl] VIII, 35).

damızlık, b. ***damuzlık***.

damicana/damacana 'dar ağızlı, şişkin karınlı büyük su şişesi' Kieffer–Bianchi 1835 I, 780 < İt. ***damigiana*** < Fr. ***dame-Jeanne*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 266. ※ ***Damacanalarla kasabaya içme suyu götürüyordu.*** (C. Tuncer 1960 s. 122). ※ ***Ayetullah efendi, damacanaya sarılır gibi sarılma bana!*** (N. Eray 1990 s. 134).

damla I b.m. (su taneciği) < ***dam-*** 'damlamak' fiili + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-ma*** eki (b. ***akıtma*** ⊡) ve dissimilation'la (benzeşmezlik) /***m***/→/***l***/, krş. ***dimlit, iskemle,*** b. ***ahçı*** ⊡. Kelimenin Türk dillerinde yaygınlığı mahduttur. ※ ***Donına ḳan bulaşdurur. Ḳan damlalarını aŋa dek ulaşdurur.*** (Ferec 855/1451 v. 176b). AD. 'saçak altı': ※ ***"Atıŋ bunu damlanın altına!" dedi. Orda āşamdan sabağa ḳadar bayġun yatmış.*** (A. Caferoğlu 1943 s. 9). AD. 'esans, parfüm': ※ ***Camı kırıp damla şişesini sokağa atıyor. Bu koku bütün İstanbula yayılıyor.*** (U. Günay 1975 s. 423). ***bir damla*** 'çok küçük şey' (***bir*** burada sayı sıfatı): ※ ***Büyükler kendisini gördükçe baş çevirdikleri halde, böyle şeyleri idrakten uzak bulunan şu bir damla çocuk, gayet tabiî olarak, selâm vermekten çekinmemişti***. (E.E. Talu 1935 s. 86). ※ ***Bir damla yeşillik yok. Göz alabildiğine çöl.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1955ç s. 56). Bu isim kökü, fiil kökü olarak da kullanılmış (b. ***damla-***). Tk.ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I ⊡.

damla II 'yüreğe inen inme' < ***damla*** I (?). ※ ***İflâs edince zavallıya kederinden damla inmiş, ölüvermiş.*** (S.M. Alus 1944 s. 113).

damla- 'damla damla akmak' < ***dam-*** + ?? ※ ***Başını dizine almış, ağlar. Gözl yaşı Bedly'uŋ yüzlne damlar.*** (Ferec 855/1451 v. 151b). 'azar azar gelmek, azar azar elde edilmek': ※ ***Ne kadar çok gelirlerse, doktordan bana o kadar çoğu damlar. Ek kazançları olmasa bu işin, bir gün durur muyum acaba buralarda?*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 264). 'beklenmediği zaman ansızın kapıdan içeri gelmek' M. Mikhaïlov 1930 s. 25: ※ ***Gözüne kestirdi, kafayı çekip bu gece damladı.*** (S.M. Alus 1933p s. 179). Bu fiil kökü, isim kökü olarak da kullanılmış (b. ***damla*** I). Tk.ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I ⊡.

damper 'kamyona takılmış, yükü kendinden hareketli boşaltan düzen, böyle düzeni olan kamyon' < İng. ***dumper*** a.m. (***to dump*** 'bir yere bırakmak, indirmek, atmak, dökmek'). ※ ***Damperli kamyonlar arka arkaya yanaşıp sırtlarındaki moloz yığınlarını deniz gibi görünen bir sığlığa boca edip duruyordu.*** (A. Özyalçıner 1991 s. 112).

EOsm. **damuzlık/damızlık** '(yoğurt vs. yapmak için kullanılan) maya' DS 1352–53, TS 984–985, R. Dankoff 1991 s. 29 < ETk. ***tamuz-/tamız-*** 'damlatmak' [***tam-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli] Clauson 1972 s. 510, fakat kelimenin gelişmesi izaha muhtaçtır. ※ ***[Süt] ılık bir hal alınca, içine damızlık tabir ettikleri, bir kaşık miktarı yoğurt konularak sıcak bir yere bırakılır.*** (K. Güngör 1941 s. 44). 'sütçülük idaresi, mandıra': ※ ***Biraz yağ, yumurta. "Damızlıktan, şefim", derim. "isterseniz daha getireyim..."*** (M. Başaran 1992 s. 64). 'yalnız dölü alınmak üzere yetiştirilen yüksek kaliteli hayvan': ※ ***Bu köyde iki mahlûk, kendi ipi kendi üstünde yaşıyor: birisi Karacabey hârasından verilen damızlık boğa, birisi de Muttalip.*** (F. Erdinç 1948iç s. 56).

EOsm. **damzur-/damzır-** 'damlatmak' DS 1354–55, TS 988–989 < ETk. ***tamız-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***artur-*** ⊡. ※ ***Çeşme-i la'lüŋ āh ėderem ḳuru ḳuru | Susuz ölürsem eger, ağzuma ḍamzırmaya ṣu.*** (Ẕātī 1987 III, 137). ***damzırıcı*** 'çam ağaçlarından sakız sızdıran kim-

se’ DS 1354 (b. ***alıcı*** ⊡). ***damzurma*** ‘mühür mumu’ Meninski 1680 III, 3126, ‘sütlü bir nevi yemek’ R. Dankoff 1991 s. 29.

⊡ Causativum (ettirgenlik) ekinin birkaç şekli vardır (***acıt–*** ⊡, ***acıkdur–*** ⊡, ***artur–*** / ***artır*****–** ⊡, ***çıkar–*** ⊡, ***cızıktır*****–** ⊡). ETk.de oldukça yaygın olan yalnız tek heceli (özellikle ***/ m /***, ***/ t /*** ünsüzleriyle biten) fiil köklerine gelen ***–ız–*** vs. şekli tamamıyla kullanımdan düşmüş ve yalnız çok az örnekte fark edilmeden kalmış durumdadır (b. T. Banguoğlu 1974 s. 293): ***damzur–*** / ***damzır–*** (< ETk. ***tamuz–*** / ***tamız*****–**), ***dütüz–, emzür–*** / ***emzir–*** ile ***emzik*** (< ETk. ***emüz*****–**). Causativum ekini alıp da bu manaya sahip olmayan fiiller için b. ***apart–*** ⊡.

EOsm. **dan**/BSTTk. **tan** I ‘sabah vakti, seher; sabah ışığı, şafak’ DS 1355, Meninski 1680 III, 3074 < ETk. ***taŋ*** a.m. Clauson 1972 s. 510. ※ ***Yārdan yaŋadan, ey daŋ yeli, gel, baŋa yetiş, | Dün u gün göster esenlikle anuŋ gibi gelişi.*** (Naẓmī 1928 s. 25). ***danla***/***tanla*** ‘şafakla, sabah: ※ ***Re’īs daŋla uyandı, geldi, ol ḳapuyı açdı, beni bulımadı***. (Ferec 855/1451 v. 109b). ※ ***Yatdum. Ḍanla gendözümi meflūc buldum.*** (Ferec 855/ 1451 v. 184a). ***–la*** zarf eki için b. ***ayıkla*** ⊡. ***danlacak*** ‘şafakla birlikte, sabah erken’ ※ ***Eger edügin daŋlacaḳ geyse ve ābdesti ikindin ṣınsa gėrü yarındası (i)kindüye–degin mesḥ ėde***. (Ḳuṭbeddīn İzniḳī [15. yüzyıl başı] v. 33a)

AD. **dan/tan** II, elifsiz **dang/deng** imlası da bulunur, ‘şaşma; şaşılacak şey’ DS 1355, TS 989–990, Meninski 1680 III, 3074 < ETk. ***taŋ*** a.m. Clauson 1972 s. 510–511. ※ ***Melike bu sözi işidicek, rūḥ–ı ferruḫınuŋ rengi döndi, endāmları ditredi. “Ne daŋ iş olur, hay!” dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 30b). EOsm. ***daŋa bat–/daŋa gel–/daŋa ḳal–*** ‘şaşmak, hayret etmek’ TS 990–993: ※ ***Haliyfe ġulāmuŋ ve cāmuŋ ḥalāvetinden ... ḍaŋa batdı.*** (Ferec 855/1451 v. 4a). ※ ***Ol tedbīrlerde, zīnetlerde ḍaŋa ḳaldum. ‘Ömrümce anuŋ gibi hōş, dil–āvīz maḳām gördügüm yoḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 115a). ※ ***İ cān–ı peder! Noldı saŋa ki böyle deng u şīfte olduŋ?*** (Ferec 855/1451 v. 36b). ※ ***Nice deng olmasun Ẕātī cihān bāġında ḥayretden, | Eser yoḳ bār–ı rāḥatden, velī bār–ı belā yük yük.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.’ın ilk yarısı] II, 219). Krş. ***danla***.

Osm. **dan** III/**den** (dativus hâlinden sonra) ‘kadar’ < (Pīrī Re’īs 1935 tab’ına esas olan yazma her yerinde ***kadar*** manasında ***dan***/***den*** kelimelerini kullanır. Bu aceba ***dak*** I /***dek*** kelimelerinin bir varyantı mı? Fakat hem böyle bir varyantın izahı güç, hem de başka kaynaklarda böyle şey bulamadığımız için, meseleyi sadece zikredip geçmekle iktifa edeceğiz. ※ ***Ve ol ḳal‘anuŋ önü eyü yataḳdur. Deriŋligi on sekizden yigirmi ḳulacadandur.*** (Pīrī Re’īs 1935 [932/1525] s. 366).

dan IV ‘tabanca, tüfek sesi’ < ses taklidi kelimelerden. ***dan dun*** ‘birkaç el ateş sesi’ (ikinci kelimede labialisation): ※ ***Zağarları öne saldık. Sağda solda dan dunlar başladı.*** (S.M. Alus 1944 s. 139). Mecazî manada ‘şikâyet etmek, kafa tutmak’: ※ ***Bir muzır sızmış içlerine. Bir baktım, dan dun diyor. Yemek beğenmez, içmek beğenmez.*** (Orhan Kemal 1954b s. 184).

AD. **dan–** I ‘inkâr etmek’ DS 1363 < ETk. ***tan–*** a.m. Clauson 1972 s. 513–514. Krş. Az. Tk. ***dan–*** a.m. ※ ***İskender ortak olduklarını söyleyince İhsan bey sözünü danmış, inkâr etmiş.*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 286).

AD. **dan-** II 'danışmak' < ***danış-*** fiilinden backformation (yanlış ayırma), yâni ETk. ***tanu-*** fiilinden gelen ***danış-*** yanlışlıkla ****dan-*** fiilinin ortaklık hâli zannedilmiş. ※ ***Ki oldur bilge vü beŋdeşsüz ü bir, | Ne kimseye ḍandı, ne ḳıldı tedbīr.*** (Fa̮hrī 1974 [1367] s. 343 no. 1768). ※ ***Atalar eydür: Bilüre dan, bildügüŋ işle!*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 290). ※ ***Her kişi ehl-i deryā ṣanmağıl, | Degmeye zinhār işüŋl ḍanmağıl.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 13). AD. ***dan- danış-*** 'danışmak': ※ ***Oruç'um yanına varaydın, danaydın danışaydın. Bir name, bir de boy resmi alıp geleydin yük olurdu?*** (D. Akçam 1978 s. 45).

dan- III, b. ***dam-***.

dana I 'ineğin, buzağıdan büyük erkek yavrusu' < EFa. ***daenu*** 'inek' ? b. M. Räsänen 1969 s. 460. ※ ***Yeşil sarıḳlı dedenin ṣopasını yemeğe ṣoḳaḳ ortalarında bayılıb "Amānallāh!" diye danalar gibi böğürmeğe rāżī olanlar teşrīf edebilirlerdi.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 106). ***dana düve*** 'ineğin (erkek ve dişi) yavruları; çocuklar': ※ ***Hayırsız Elif, danası düvesi, deli kocası, düşmüşler öküzlerin ardına, tarlayı sürüyorlardı.*** (F. Baykurt 1971c s. 348). AD. ***dana doluk*** 'karışık hayvan sürüsü' DS 1356, 'çocuklar' (krş. ***dana düve***): ※ ***Anası, babası, kızı-kısrağı, danası-doluğu şimdi, yedikleri elinde, yemedikleri belinde. Çulunu sudan kurtardı Dımbıl'ın oğlu***. (Ü. Kaftancıoğlu 1975 s. 33). Bu tabirdeki ***doluk*** kelimesinin manası unutulmuştur. Tabir Az. Tk.nde de vardır: ※ ***Dana-doluġ oğurlamaġ da bizā çātin olubdur.*** (M.F. A̮hundov 1958 I, 191). ***danalık*** 'ahırda buzağıları koymak için yapılan yer' DS 1356: ※ ***Altı tavuk vardı toplanan. Onları da ayaklarından birbirine çöterek danalığa bıraktılar.*** (M. Makal 1954 s. 42).

AD. **dana** II 'bıçak' DS 1355 < Gürc. ***dana*** a.m. E. Cherkesi 1950 s. 63.

Osm. **dânâ** 'çok bilgili, çok okumuş' < Fa. ***dānā*** a.m. ※ ***Halīfenüŋ sarāyında bir hüb-ṣüret, dānā vu mü'eddeb Hādım varidi***. (Ferec 855/1451 v. 121a).

danaburnu 'Gryllotalpa vulgaris, toprak içinde yaşayan bir böcek' < ***dana*** I + ***burun***. + 3. kişi iyelik eki. ※ ***Ektiği fideler kurumuş, kurumayanlarını da danaburnu kesmişti.*** (A. Nesin 1958k s. 8).

AD. **danalya** 'ayakkabıyı kalıba çekmeye yarayan aygıt' DS 1356 < İt. ***tenaglia*** 'kerpeten' [İt.dan gelen ***-ya*** eki için b. ***ablatya*** ⊡] < Lat. ***tenacula***.

Danca 'Danimarka'da konuşulan dil' < Danca ***Dane*** 'Danimarkalı' + dil isim, sıfat ve zarflarında kullanılan ***-ca*** eki, krş. ***Fransızca***.

AD. **dandan guşi/dandaniça** 'kuyruksallayan kuşu' DS 1357 < Yun. ***ταντανιτζα*** (tantanítza) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 508.

AD. **dandanna-** 'oyalanmak, sallanmak' DS 1357, K. Emiroğlu 1989 s. 76 < Yun. (Karadeniz diyal.) ***τανταλω/ταντανιζω*** (tantaló / tantanízō) 'sallamak' Ch. Tzitzilis 1987g no. 507.

AD. **dandik** I 'hevesi çabuk geçen, kararsız (kimse); çabuk küsen, huysuz, kavgacı' DS 1357 < ??.

(Argo) **dandik** II 'çok düşük kaliteli, sahte, zayıf' H. Aktunç 1990 s. 79 < ***dandik*** I. ※ ***Kolera Sokağı da güzelim parke taşlarının üzerine iğrenç asfaltı yedi. Tamirci çırakları patinaj yapıp dandik asfaltın üzerinde kaymağa başladılar.*** (M. Kaçan 1990 s. 50). ※ ***Işıkların***

çağırdığı birahaneye daldılar. Dandik ibnelerin isterik bakışları altında biralarını fondiplediler. (M. Kaçan 1990 s. 83). (antikacılar argosu) 'düzme, halis olmayan': ※ ***Yapan gayet iyi yapıyordu bu işi, detaylara dikkat etmişti. Fakat evvel emirde, vurmuş oldukları tuğra dandik idi.*** (N. Ay 1991 s. 69). ***dandik babı*** 'ince, nazik, çapraşık his ve hayal meseleleri' Meḥmed Hālid [Bayrı] 1934 s. 60.

AD. **dandiligaç kuşu** 'kuyruksallayan kuşu' DS 1358 < ***dandan guşi*** ve ***gaç*** 'kaç!', ürkekliğinden kinaye. Mecazî manada 'bir işte sebat etmeyen' a.y.

AD. **dandilik/dandirik** 'topaç, fırıldak' DS 1358 < çocuk dili tabirlerinden, krş. ***dandini***. ***–dirik*** eki için b. ***boyunduruk*** ⊡, ***/l/→/r/*** değişimi için b. ***arın*** ⊡. ※ ***"Dandilik, on para dandilik!" Çocuk babasının kollarında başını çevirip, gelip geçene dandilikleri gösteren satıcıya bir daha baktı.*** (F. Baysal 1944 s. 62–63).

AD. **dandin** 'küçük çocuğu yürütürken tekrarlanan kelime' L. Bonelli 1902 s. 59 < müzik sesini taklit eden kelime, ***dandin***'nin aynı. ***dandin et-*** 'çocuk oynatmak' TS 994, 'raksetmek' R. Dankoff 1991 s. 29.

(Çocuk dili) **dandini** 'ninni tekerlemesi' < çocuk dili tabirlerinden, krş. ***dandin***. ※ ***Dandini dandini, danalı bebek, | Elleri kolları kınalı bebek...*** ninni başlangıcı, (E.B. Şapolyo 1938 s. 54). Oyun tekerlemesi (çocuğu hoplatırken), H. Ritter 1953 III, 264: ※ ***Ferīdenin bu sefer keyfi pek yolundaydı, | Epeyce dandiniler yapdı, hayli hoplatdı.*** (M.A. Ersoy 1911 I, 211). 'karışıklık, intizamsızlık': ※ ***Nedir bu dolabın hali, bu kahve takımının kılığı? Hepsi dandinide!*** (S.M. Alus 1933p s. 1200). ※ ***Ev dandini.*** (M. Seyda 1974 s. 216). 'ikide bir sekerek (yürümek): ※ ***Adımını atmaḳ içün ayağını her ḳaldırışında başacağı noḳṭayı güçlükle ta'yīn eder gibi tereddüdler içinde dandini terelelli ġarīb bir yürüyüşle çıḳar gider.*** (H.R. Gürpınar 1340a s. 32). ※ ***Hay Allah! Bir insan, üstelik bir kadın, salonunu böyle "dandini ayakta" bırakıp, memleket aşırı yolculuğa nasıl çıkabilir?*** (A. İlhan 1982 s. 253).

dandirik, b. ***dandilik***.

dane I/BSTTk. **tane** 'hububat tanesi' < Fa. ***dāna*** a.m. A. Tietze 1969 no. 31. ※※ 'pilâv': ※ ***Yā ḳoyubdur ağzına dāne birinci yėr ḥerīf. | Şöyle ḥayrāndur ki yoḳ yutmağa anda iḳtidār.*** (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 429). ※ ***Dökülmiş dāne vu zerde, ḳuzı biryān u ḳaz yaḫnı.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 85). 'meyve çekirdeği': ※ ***Ol ağacdan bir enār getürtdi, dāneledi, yüz dāne çıḳdı, tamāmın yėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 63a). 'üzüm tanesi': ※ ***Gördi, bir salḳumdur, dört renglü: bir nice dānesi süd gibi aḳ, bir nicesi ḳīr gibi ḳara ...*** (Ferec 855/1451 v. 195a). 'tuzağa konan yem': ※ ***Anuŋ yüzi dānesi üzresine | Niçe 'āşıḳ aŋa dutunmışdı***. (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 87). 'kıymetli taş, cevher': ※ ***Dellāle vardı cevherīler bāzārında 'aẓīm bahāya dānei satdı.*** (Ferec 855/1451 v. 246b). 'sayarken birim (şeyler ve kişiler hakkında)', krş. ***baş, nefer***: ※ ***On dāne keklik yumurdası deŋlü incüsi varidi.*** (Ferec 855/1451 v. 95a). ***dane pirinç*** 'pirinç pilâvı: ※ ***Dāne pirinc getürürler, yėrler.*** (P.N. Boratav 1995 s. 192) Krş. ***tane.***

AD. °**dane** II 'başörtüsü, yemeni' DS 1358 < ??. A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 117 böyle bir EOsm. kelime kaydediyor, fakat dayandığı kaynaktaki kelime ***dane*** I'dir.

RD. **dane** III 'olsun, peki, bir şey değil' < ***daha ne?*** (ilk hece uzun okunur). ※ ***Demiş anasına, ben cidecem, bekleyem kralın kızıni. Anasi demiş, dane cit.*** (N. Hafız 1985 s. 85).

Osm. **danedar** 'mahsuldar, verimli' R. Dankoff 1991 s. 29 < Fa. ***dāna*** 'tane' + ***–dār*** 'tutan' (b. ***abdar*** ⊡) yâni 'çok taneli'.

AD. **danesi gün/danekisi gün** 'ertesi gün' DS 1358 < ?? ※ ***Dānekisi gün olur.‿Hızmekar-başı gine sesler: Ağa dėr, gidek mi? dėr.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 18).

Osm. **dang** I/**deng** V 'küçük bir ağırlık birimi' < Fa. ***dāng*** 'bir dirhemin dörtte biri'. ※ ***Şarrāf eyitdi: "Diynārını bėş bucuḳ dāng-i Nişābürīye vėrürem".*** (Ferec 855/1451 v. 214a). ※ ***Saŋa ḥürmet ėderem, sehel bahāya sataram, şöyle ki bir direm gümişüŋ, bir deng altunuŋ çıḳmasun***. (Ferec 855/1451 v. 116b). ※ ***Her üc deng çeker florileri altmış aḳçaya cārī olmaḳ üzre...*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 240).

dang II/**dank** 'bir hastalık ismi, bir nevi grip' DS 1362 < Fr. ***dengue*** a.m. < bir Afrika dilinden. ※ ***Anlara dank u ġrip ėtmedi te'şir meger, | Erişe ḳahr-ı ilāhī ile dehşetli vebāl*** (Şair Eşref 1958 s. 131).

dang III, b. ***dan*** II.

dangadak, ekseriya **dangadak ortaya at–** 'fütursuzca uluorta ilân etmek' < ***–adak*** heceleriyle biten ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici), bâzan da ses taklidi zarflar bir hareketin ani olarak kesilmiş gibi son bulduğunu ifade eder, ***–adak/–edek*** genişlemesi için b. ***cartadak*** ⊡. Buradaki örnekde de kabaca ve densizce (krş. ***dangalak, dangıl dungul***) ortaya atılan söz ağır bir taş gibi yere düşer. ※ ***Elindeki demiri ile göz kapaklarını kıvırırken, teşhisini dangadak ortaya atmıştı: "Gözlerin kör olmağa başlamış, babalık!"*** (Reşat Enis 1944 s. 255).

dangalak 'kaba ve akılsız, düşüncesiz, kafasına söz girmeyen' < belki Erm. ***dan glu̯h*** 'capital letter', b. R. Dankoff 1995 no. 717. ※ ***Dangalak mahlûk, neredesin? Çabuk buraya gel!*** (S.M. Alus 1934 s. 200).

dangıl dungul/dangır dungur 'davranışları kaba' < ekspresif tabirlerden; krş. aynı hece ile başlayan öteki kelimeler. İkinci kelimede labialisation (dudaksıllaşma) var, labialisation'lu terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡². ※ ***Sana bizim gibi nazik, nazenin dilberler yaramaz, sana öyle dangıl dungul şalvarlılar yarar.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 247). Ekseriya şehirlilerin kulağına çirkin kaba gelen taşra ağızları hakkında kulanılır: ※ ***Kerem sahnesinde ben lehçe taklidi yapıyorlar sanmıştım, meğer kendi lehçeleri imiş! Epeyce dangıl dungul.*** (Aka Gündüz 1930 s. 150–151). ※ ***Çocuklar bir türkü söyliyecek olsalar, o dangır dungur dili, o bozuk köylü sesile o da karışıyordu.*** (R.N. Güntekin 1944 s. 27).

dangırda– 'kulakları rencide eden devamlı ve çirkin ses çıkarmak; bağırarak konuşmak' DS 1395–60 < ses taklidi fiillerden, krş. ***bangır bangır, dangır dungur.*** Ses taklidi kelimelerde **/l/** veya **/r/** olan son ünsüzden sonra ***–la–*** yerine ***–da–*** fiil genişlemesi, b. ***alda–*** ⊡. ※ ***İki gazinodan birden müşteri celbi için çığırtganlık için lâtarnalar dangırdamağa başlar.*** (H.R. Gürpınar 1933i s. 19).

dangır dungur, b. ***dangıl dungul***.

Osm. **dangiyo** 'bir çeşit gayda' R. Dankoff 1991 s. 29 < Yun. (Karadeniz diyal.) ***τ' αγγειο*** (t'angío) a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 726.

AD. **dangü** 'mısırdan yapılmış bulgur' DS 1360 < Kürt. ***dā'nú*** 'pişmiş buğday' I.A. Orbeli 1957 s. 128, K.K. Kurdoev 1960 s. 181, 'kabuğu çıkarılmış buğday' Kurdoev–Yusupova 1983 s. 266.

AD. **danık/tanık** 'şahit' DS 1361, TS 3720–25 < ETk. ***tanuḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 518–519. Fiilden şahıs ismi yapan ***–(ı)k*** için b. ***acuk/acık*** I ⊡. ※ ***"Ḫaṣm inkār ėder. Güvāhüŋ var mı?" – "Ḍanıġum ḥāżırdur."*** (Ferec 855/1451 v. 126a). ※ ***Taŋrı danuḳdur ki sözümde kem u bīş yoḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 146b).

danış 'danışma, meşveret' < ***danış–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–ış*** genişlemesi, ve fiilin ortaklık hâlinde olağan olan /***ışış***/→/***ış***/ haplologie (hece yutumu), b. ***apış*** ⊡. ※ ***Kız tarafı arasında danışlar uzun sürmedi. Boyalı sakal Mehmet gerçi haşarıydı çapkındı amma ... Dünya evine girince elbet uslanacaktı.*** (Reşat Enis 1944 s. 116).

EOsm. **danış et–** 'danışmak müşavere etmek' < ***danış–*** fiilinden haplolojik (hece yutumu) nomen actionis (oluş ve kılış ismi), krş. ***dalaş, dövüş***. Böyle nomen actionis'in ***et–*** fiiliyle kullanılması için krş. ***aldırış et–***. ※ ***Geldiler, yediler, içdiler, söz açdılar, danış ėtdiler, ayıtdılar.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14./15. yüzyıl] s. 37).

EOsm. **danış–** I 'meşveret etmek' TS 999–1000 < ***tanuş–*** a.m. Clauson 1972 s. 52. Bu tür müşareket hâlleri için b. ***alış–*** I ⊡. ※ ***Bunı nice ʿuḳūbetile öldürelüm dėyü danışudururken...*** (Ferec 855/1451 v. 9b).

EOsm. **danış–** II (dativus [yönelme] ve accusativus [belirtme] hâlleriyle) 'akıl sormak, müracaat edip istişare etmek' < ***danış–*** I. Bu manada daha evvel ***dan–*** deniyordu. ※ ***A doktor, bugün size ben aṣıl başḳa mühim bir mesʾele danışmaḳ içün geldim.*** (H.E. Adıvar 1928 s. 32).

AD. **danış–** III '(birisiyle) konuşmak' DS 1361 < ***danış–*** I. Krş. Az. Tk. ***danış–*** a.m. ※ ***Arvat o zaman briynen hėş danışmayıf.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 6).

danışık 'meşveret, istişare' TS 995–997, Meninski 1680 II, 2013, G. Doerfer 1967 III, no. 1175 < ***danış–*** + EOsm.da kullanılan, fiilden nomen actionis yapan ***–ik*** eki, krş. ***becerik, yaraşık***. ※ ***Bir yėre der-ḥāl cemʿ oldılar, | Baġa-yiçün çoḳ ḍanışıḳ ḳıldılar.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2551). ※ ***Dėdüm: "Ey[ü] söze danışıḳ olmaz, | Gündüzin şemʿde ışıḳ olmaz."*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 140). ***danışık et–*** 'meşveret etmek': ※ ***Bir demden durdılar, ayru danışıḳ ėtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 64b). ※ ***O günün akşamı Fadikle başbaşa verdiler, işlerini düzenlemek için danışık ettiler.*** (H. Olcay 1951ak s. 35). ***danışıkçı*** 'nasihat veren; akıl hocası, müşavir': ※ ***Ve pādişāhlara elbette bir danışıḳçı ve ınam vezīr gereklüdür.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 74). ***danışıklu*** 'birinden nasihat alan': ※ ***Atalar eydür: ḍanışıḳlu ḍaġ aşar.*** (V. İzbudak 1936a no. 357).

danışıklı 'gerçek olmadiği hâlde gizli bir anlaşmaya dayanarak öyle gösterilen' < ***danışık*** + ***–lı***. EOsm.da kullanılan, fiil kökü + ***–ik*** ekinden ibaret nomen actionis (oluş ve kılış ismi) şekli için b. ***alık*** II ⊡. ※ ***Şehremaneti Perrier Bankası'yla ikinci bir borçlanma sözleşmesi yapmıştı. Savaş nedeniyle doğrudan borç alamayan hükûmet, bunu danışıklı olarak yaptırtmıştı.*** (A.İ. Tokgöz 1993 s. 232). ※ ***Bu yenilik eskilik ḳavġası bir neviʿ danışıḳlı döğüş. Medreseyi ıṣlāḥ demek eski***

şekliyle yaşamasına imkān ḳalmayan ṣoftayı ḳuvvetlendirmek, daha yeŋi āletlerle silāḥlandırmaḳ demek değil midir? (R. N. Güntekin 1928 s. 77).

Osm. **daniş** 'bilgi, mâlumat, tahsil' < Fa. ***dāniş*** a.m. ※ ***Beğiŋ vālidesi, behredār-ı maʿārif olan milletler ḳadınları gibi dānişli bir şey değil ise de...*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 18).

AD. **danışman/denişmen** 'okumuş kimse, âlim' DS 1361, TS 1000, A. Topaloğlu 1978 II, 136 < ***danişmend***, fakat ***danış–*** fiilinin tesiriyle. ※ ***Bundan artuḳ neseneyile denişmene nesene vėrmezler***. (E. Birnbaum 1981 [14. yüzyıl] v. 90b).

Danimarka 'Kuzey Avrupa devletlerinden biri' < İt. ***Danimarca*** a.m. [***Dane*** 'o ülke halklarından biri' ve ***marka*** 'bölge'].

daniska 'âlâ, en birinci cins' < Alm. ***Danzig***, Lehçe ***Gdánsk*** adlı Baltık Denizi limanının isminden geldiği kabul ediliyor. Orası bir zaman mühim bir buğday ihracatı merkeziydi ve kelimenin aslında iyi bir buğday cinsi için kullanıldığı düşünülebilir. ※ ***Ulan Yusuf, Allahından bul emi? Bu yaptığın, rezilliğin daniskası değil de nedir?*** (M. B. Kanok 1984 s. 35). ※ ***Burası seyir yeri değil, daniska mezarlıktır.*** (S.M. Alus 1933p s. 147).

Osm. **danişmend** 'ilerlemiş medrese talebesi; hoca, ulema' < Fa. ***dānişmand*** a.m. Fa. ***-mand*** eki için b. ***arzumand*** ⊡. ※ ***Dānişmend oḳıdılar, geldi, kābīn kesdi. ʿaḳd eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 65b). ※ ***Mevlâna Hayder derler | Mülkü Acemden henüz gelmiş | Bir ulu danişmend kişi...*** (Nâzım Hikmet 1936s s. 43).

dank I, yalnız ***kafasına dank de–/et–*** 'çoktanberi kavranılmayan bir şeyin ani olarak anlaşılması' tabirlerinde geçer < belki bir ses taklidi kelime olarak izah edilebilir. ※ ***Anladın mı, herif? Kaıın kafana dank dedi mi?*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 72). ※ ***Bütün bunlara karşın, Bingo'yu büyük heyecanlar içinde, derin hazlar duyarak seyredince, öteden beri sezdiğim bir şey dank etti kafama.*** (M. Urgan 2000 s. 167). Krş. ***tak de–/et–.***

dank II, b. ***dang*** II.

AD. **danla– I/tanla–** 'hayret etmek, şaşmak, şaşırmak' DS 1362–63, 3821, TS 1001–1003 < ***dan/tan*** II. ※ ***Ḍaŋlamazdı pādişāh–ı mülk–i ʿışḳam dėdügüŋ | Ẕātlyā, ol şāh eger göreydi dīvānuŋ senüŋ.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 303). Accusativus ile: ※ ***Bu firāsetleri, bu ṣāyib ḥadesleri daŋladı.*** (Ferec 855/1451 v. 123b). danlamalu 'hayret verici, şaşılacak (şey)': ※ ***Hayāl–i bī–fāyide zaḥmetin çekme! Senden bunuŋ gibi endlyşe daŋlamaludur.*** (Ferec 855/1451 v. 63a).

AD. **danla– II/danna–** 'birisini över ya da kınarken çok abartarak konuşmak' DS 1363 < ***dan/tan*** II 'yalan'; krş. ***danlı danlı.***

AD. **danla– III** 'sabahlamak' DS 1363 < ***dan/tan*** I.

danlamalu, b. ***danla–*** I.

EOsm. **danlaş–** '(toplu olarak) şaşmak, hayrette kalmak' TS 1003–1004 < ***danla–*** + ***-laş–*** verbum collectivum (topluluk) manasında ortaklık (cooperativum) genişlemesi (b. ***ağlaş–*** ⊡). ※ ***Ādemīler anı görüb daŋlaşdılar ve eyitdiler: "Görüŋ! Görüŋ! İki ḳaz bir bağayı götürmiş, uçar!" dėdiler.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 40).

AD. **danlı danlı** 'kinayeli (konuşmak)' F. Baykurt 1959y s. 272 < krş. ***danla–*** II 'abartılı konuşmak'. ※ ***"Kalk çabuk, Bayram Bey!" — "Bizim sülâlemizde bey yok!" diye bağırdı Irazca, "Danlı danlı konuşup durma, Mistafa!"*** (F. Baykurt 1959y s. 248).

danna–, b. ***danla–*** II.

dans b.m. (Avrupa üslûbunda raks) < Fr. ***danse*** a.m. ※ ***Salonları, çay âlemlerini, müsamereleri henüz dans iptilâsı istilâ etmiş değildi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 266). ***dans et–*** 'raksetmek': ※ ***Hayıf! sad hayıf ki vaḳtiyle Avrupa'dan istifādeye iḥtiyāc görülmeğe başlanıldı; dans etmeyi aldık, büyük balolar vermeyi aldıḳ, ... biŋ türlü murdārlıḳlarını aldıḳ.*** (Namık Kemal 1967 [1869] I, 164). ※ ***Geceliğinin eteğini savurtarak, dans edermiş gibi odanın ortasında döndü birkaç kez.*** (M. Başaran 1992 s. 216).

AD. **dansa–** 'beğenmemek, ayıplamak, alay etmek' DS 1363 < ***dan*** II + isimden fiil yapan ***–sa–*** desiderativum (isteme) genişlemesi, krş. çoksa–, susa–. Az. Tk. ***danla–*** a.m. bu fiilin mukabilidir. ※ ***Seni dansallar. Sen bu dā ġızını alma!*** (A. Caferoğlu 1948 s. 58).

dansing 'umuma açık ücretli' dans salonu' < İng. ***dancing hall*** tabirinin kısaltılmışı, muhtemelen Fr. ya da İt.'nın tavassutuyla; b. ***brifing*** ⊡. ※ ***Bu dansinglerden iş çıktığı görülmüş şey değildir zaten. Binde bir güzel bir kız düşer.*** (Y. Keskin 1957 s. 20). ※ ***Pasajın sonunda Almara dansingi.*** (G. Scognamillo 1990 s. 54).

dansöz 'dans etmeyi meslek olarak icra eden kadın' < Fr. ***danseuse*** a.m. [***danser*** 'dans etmek' + meslekçe ve dişilik belirten ***–euse*** eki, krş. şantöz. ※ ***Geçen yaş gününde bu parçayla dansetmişti, annesi bir de ona dansöz giysisi dikmişti.*** (A. Altan 1985 s. 108).

⊡ Fr.dan alınan kelimelerde sonu ***–öz*** ile bitenler vardır. Bunlar ***–ör*** ile biten (b. ***aktör*** ⊡) nomina agentis'lerin (yapan isimleri, meslek sahibi isimleri) dişileridir, ms. ***dansöz***. Fakat müzekker olanların gibi (b. ***adaptör*** ⊡) bunların da aletlere tatbik edilenleri vardır, ms. ***arozöz / arazöz / arazoz, batos*** I / ***patoz***, b. P.A. Buvet 1997, s. 5–19.

EOsm. **dansuk/tansuk** 'şaşılacak (şey)' TS 1007–1008 < ETk. ***tansuḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 525–526 [****tansu– + –ḳ > dan*** II, krş. ***yabansı–, yadsı–***]. ※ ***Yine ṭaŋsuḳ nesne gördi gözlerüm.*** (C. Brockelmann 1919 s. 25). ※ ***Mustafa gözlerini yeşilde ışılayan attan bir süre ayıramadı. Sanki ömründe böyle bir at, böyle bir tansık görmemişti.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 13).

dantel b.m. (tığla yapılan bir örgü çeşidi) < Fr. ***dentelle*** a.m. [***dent*** 'diş' + küçültme eki]. ※ ***İyi ki eteği dantelli hasse gömleğimi, kısa donumu giymişim.*** (M. Başaran 1992 s. 141). '※ ***Annemin karyolası, şifonyeri, halamın hazeran koltuğu, ninemin bakır mangalı, elişi dantelinde ağız ağza iki kuş motifi bulunan köşe yastığı.*** (İ. Aral 1997 s. 11). ***dantelli*** 'tırtıllı (sikke)': ※ ***Fakir fukaraya verilmek üzere her gün kasadan 30 tane dantelli kuruş, 10 tane beşlik çıkarır, masanın üzerine dizer.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 6).

dantela 'dantel' < Yun. ***δαντελλα*** (ḏantélla) < Fr. ***dentelle*** a.m. Sona eklenen /***a***/'nın izahı için b. ***aforizma*** ⊡². ※ ***İncu misillu müdevver ve parlak bir göz yaşı gül yanaklerden yuvarlanub kar gibi beyaz***

boynunden aşağı indikde dantelalı gömleyin arasınde gizlendi. (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 68). Krş. ***tentene***.

danuk, b. ***danık***.

Osm. **danz/tanz** 'maskaralık', ***daŋza al–*** 'alaya almak' Meninski 1680 II, 3115, 3129 < Ar. ***ṭanz*** a.m. R. Dozy 1927 II, 63. TS 3718'de kelime ***tanaz*** şeklinde gösterilmiştir; buna bir delil bulunamadı.

dap–/BSTTk. **tap–** '(Tanrıya) kulluk etmek' < ETk. ***tap–*** 'hizmet etmek' Clauson 1972 s. 435. ※ ***Bu Kesāyā dėdügüm bir ulu putdur ki bu͜ halḳ aŋa daparlar.*** (Ferec 855/1451 v. 38b). Accusativus'la. ※ ***Eyitdi: "Dün gün tapar idim ben seni, | Tulaz, yoḫsul, ac ḳoyduŋ āhir beni."*** (Şeyyād Ḥamza 1946 s. 83). 'biat etmek': ※ ***Vilāyeti ṭapdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 22). ※ ***Yağı olan yėri vīrān ėtdiler. | Her ki ṭapmadıysa giryān ėtdiler.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 47).

EOsm. **dapa** (isimden sonra) 'istikametinde, kadar' TS 1009 < ETk. ***tapa*** a.m. Clauson 1972 s. 435–436 (***tap–*** 'bulmak' fiilinin zarf fiil (gerundium) şekli, b. ***arkuru*** ⊡ ve krş. EOsm. ārzūlayu). ※ ***Uralum çomaḳ. dilinsün yėr dapa.*** (Firdevsī –i Rūmī 1980 s. 228). Metatezli varyant (***yėr dapa > yėre dap***). ※ ***İ göŋül, hicret ağusına var ḳan, | gözüm, yėre dap dök yaş ile ḳan!*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 4076).

EOsm. **dapa/tapa** 'çekiştirilen (kimse); alay mevzuu' TS 3740 < ? H. Vambéry 1901 s. 159 kelimeyi ***depe*** okuyor, 'oyun topu' diye tefsir ediyor ve ***dep–*** fiiline bağlıyor. ※ ***Ḥālüme münāsib oldur ki bī–ḥāṣıl nigār ḳatına gelmeyem, ḳāżī dapası olmayam.*** (Ferec 855/1451 v. 18a). ※ ***İmdi cāhilüŋ ögdüglnden saḳınmaḳ gerek, tā ki ʿākıller tapası olmayasın. Zīrā ʿāmlar ḳatında ögülen͜ ḫāṣlara tapa dėrler.*** (Mercümek Aḥmed 1944 [15. yüzyıl] s. 59).

dapadar 'çok dar, daracık' < ***dar*** + reduplication (ikileme) + /***p***/ tezat ünsüzü + /***a***/ ünlüsü, b. ***besebelll*** ⊡. ※ ***Ayşe bu dapadar menfaat tasasından bir karış ötesini göremediği için karşısındakilerin yüreklerini kırıp incitiyordu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 140).

dapdar 'çok dar' < ***dar*** + reduplication (ikileme) + /***p***/ tezat ünsüzü, b. apak ⊡. ※ ***Benim geniş odanın içine bir bunaltı çöktü. Koca dünne dapdar oldu.*** (F. Baykurt 1967a s. 416).

dapdağınık 'çok dağınık, intizamsız' < ***dağınık*** + reduplication (ikileme) + tezad ünsüzü, b. ***apakçıl*** ⊡. ※ ***Yatak bembeyaz, dapdağınık, yabanıl bir hayvan gibi duruyordu ötemde.*** (F. Edgü 1959 s. 54).

dapdaracık 'son derece dar' < ***daracık*** + reduplication (ikileme) + /***p***/ tezat ünsüzü, b. ***apak*** ⊡. ※ ***Kupa arabasının içi kadar bir dükkân. Üç kişi sığmaz, o kadar dapdaracık bir yer.*** (S.M. Alus 1944 s. 109). Krş. ***dasdaracık***.

AD. **dapduru ol–** birden doğrulup ayağa kalkmak, fırlamak' DS 1364 < ***tap*** 'doğru' DS 3822 ve ***dur–*** fiilinin zarf fiil (gerundium) hâli. ※ ***Kulağımın dibinde denecek bir yakınlıkla acı acı bir horoz öttü. Döşeğin içinden birden bire dap duru fırladım.*** (H.R. Gürpınar 1938 s. 34). ***dapduru gel–*** 'kendine gelmek, kendini toparlamak': ※ ***Uyumuşum. Bir patırdıyla dapduru geldim.*** (M. Eloğlu 1957 s. 48). Krş. ***tap dur–*** (başka manada) DS 3824. Krş. ***darpılı***.

AD. **dapıcı** 'tapu memuru' < ***tapu*** + ***-ı-*** + ***-cı*** (b. ***alıcı*** ⊡). ※ ***Taaa geçen gun, dapıcının nikâhında, on üç yaşındaki bannak gader gıza gaymaham gendi şahitlik etmedi mi ki?*** (K. Bilbaşar 1953 s. 54).

EOsm. **dapın-/tapın-** 'hizmet etmek' < ETk. ***tapın-*** a.m. Clauson 1972 s. 441–442. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡. ※ ***'Ömrüŋ varısa rāḥatda geçüresin, zīrā pāẕişāh üstine dapınduŋ.*** (E. Birnbaum 1981 [14. yüzyıl] v. 114a).

AD. **dapkur/tapkır** 'bölük, manga, kafile' DS 3827, TS 3741–42 < Mo. ***dapḳur*** a.m. G. Doerfer 1965 II, no. 848 (burada ***tapkur – tabur*** münakaşasının şümullü bibliyografyası verilmiştir). Krş. O.N. Tuna 1972 s. 222–223.

EOsm. **dapşur-/tapşır-** 'teslim etmek; emanet etmek' TS 3744–48 < ETk. ***tapşur-*** a.m. Clauson 1972 s. 447. Causativum (ettirgenlik) için b. ***artur-*** ⊡;※ ***Bunı yā siz öldüresiz yâ melike dapşurasız, ḫırsuzdur dėyesiz, ol öldüre.*** (Ferec 855/1451 v. 100a).

dapşur-, b. ***dafşur-***.

EOsm. **dapu/tapu** 'hizmet' TS 3748–55 < ETk. ***tapıġ*** a.m. Clauson 1972 s. 437. Fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-i*** eki için b. ***alusatu*** ⊡. ※ ***Benüm ḳatumda ol yėgrek kim ... ol melik ṭapusında ögütçilik bābın yėrine getüre.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 85). 'huzur (hizmet edenin efendisi önünde durup emirlerini beklemesi)' TS 3748–51: ※ ***Ṣabaḥ şehzāde vu Ṣāʿid gėrü dapuya geldiler.*** (Ferec 855/1451 v. 143b). 'zat-ı âli, hazret' (hitab ederken ***dapuŋ***) TS 3751–54: ※ ***Sürüldi Maḥmūd Paşa ḳapudan, | Iraġ oldı o sevgülü ḍapudan.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 164). ※ ***Göz degüldür, ey gözüm nūrı, ṭapuŋsuz bu gözüm, | Nūrı gitmiş ṣanki bir bezdür ḳalanı çeşmümüŋ.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 165). ***dapu ėt-/eyle-/ḳıl-*** 'hizmet etmek': ※ ***Oġul, iki yıldur bize dapu ėdersin, biz saŋa iḥsān ėtmedük.*** (a.y. v. 189a). 'efendisi önünde eğilmek gibi bir itaat jesti (reverans) yapmak': ※ ***Nāgāh bir kenīzek ... geldi, baŋa ḍapu ḳıldı, ḫidmet gösterdi.*** (a.y. v. 115a, o zamanki dilde ***ḫidmet ėtmek*** de aynı manaya gelirdi). ※ ***Ḳız utandı, ḥacil oldı, söyleyecek söz bulımadı, durdı, ḍapu ḳıldı, odasına gitdi.*** (a.y. v. 137b). 'tapmak, ibadet etmek' TS 3759: ※ ***Ehren eyitdi: "İş-bundan dapu ḳıl, dönelüm."*** (a.y. v. 139a). ***dapucı/tapucı*** 'hizmetçi' TS 3755–56: ※ ***Hārūn odasına geldi, gördü ki ... ṣanduḳlardur, āzād u bende dapucılardur...*** (a.y. v. 5a).

dapurda- 'tepinmek, yalnız ayaklarla debelenmek' Meninski 1680 III, 1993 ses taklidi fiillerden. Başka kaynaklarda bulunamadı. Ses taklidi kelimelerde /***l***/ veya /***r***/ olan son ünsüzden sonra ***-la-*** yerine ***-da-*** fiil genişlemesi, b. ***alda-*** ⊡.

dar I (sıfat) b.m. (geniş'in aksi) < ETk. ***tar*** a.m. Clauson 1972 s. 528. ※ ***Gider-iken bir köprüye uġradı. Yol dar-idi.*** (Ferec 855/1451 v. 232a). 'kifayetsiz, elverişsiz': ※ ***Arkadaşını böyle dar vakit eşeğin üstünde görünce koştu.*** (F. Baykurt 1971c s. 270). ***dar akşam*** 'akşam geç vakit, münasip olmayan bir saatte': ※ ***Dar akşam olmasa atarlardı canlarını Sansarlı'ya. Geldi karanlık.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 166).

dar II (zarf) 'güçlükle, ancak, ucu ucuna' Meninski 1680 III, 3064 < ***dar*** I. ※ ***Helva tabağıŋı bıraktı, dar kaçtı.*** (Reşat Enis 1944 s. 222). ※ ***Bütün***

gece bir ata sahip olabilmek saadetinin kendisine verebileceği hazla çırpındı durdu. Sabahı dar yaptı. (C.S. Gürler 1939 s. 53). AD. ***darsildi*** 'az kalsın': ※ ***Dar sildi beni de telef edecekler idi.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 614).

dar III (isim) 'geçim zorluğu, para sıkıntısı' < ***dar*** I. ※ ***Elektrik ve su paralarını ihtar kâğıdını almadan ödemez. Bu hareketleriyle darda bir insan gibi görünmek ister.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 6). ※ ***Böyle olacağını bilseydim, dört yüz marka o tosba Volkswagen'lerin eskisinden alırdım da, dara girmezdim.*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 198).

EOsm. **dâr** I 'darağacı' < Fa. ***dār*** a.m., asıl manası 'ağaç, kiriş, tahta'. ※ ***Beni bāzārda iletdiler, ḳollarumdan dāra asa ḳodılar.*** (Ferec 855/1451 v. 108b). ***dâr et-/dâra as-/çek-/ur-*** 'darağacında idam etmek': ※ ***Benem Manṣūrı dār ėden, benem aġyārı yār ėden.*** (Eşref-oġlı Rūmī 1286 s. 72). ※ ***Ay'ı kāfirler ortaya alub giriftār eylediler. Dah̠ı melik ḳatına getürdiler. Pes melik emr ėtdi, s̱erveri dār ėdeler. Bir dār diküb Ayās'ı dāra çekdiler.*** (Ṣalṭuḳ-nāme T v. 590a).

Osm. **dâr** II 'hane, ev' < Ar. ***dār*** a.m. ※ ***Diyār u dārı teşrīf ėt demüŋle, | Müşerref h̆ānemüz ḳıl maḳdemüŋle!*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 145). Fa. izafet terkiplerinde: ***dâr-ı dünya*** 'bu dünya': ※ ***Şuna yėtişdi ki dār-ı dünyāda bir dlynārı ḳalmadı.*** (Ferec 855/1451 v. 206b). ※ ***Darı dünyada köyün diline destan olacak kadar güzel bir kızı, bir de ihtiyar karısından başka kimsesi yoktu.*** (S. Kocagöz 1941 s. 103). ***dâr-ı fena*** 'bu fani dünya': ※ ***İ Melike, Taŋrı saŋa yaş vėrsün! Ataŋ dār-ı fenādan dār-ı baḳâya göçdl.*** (Ferec 855/1451 v. 29b).

EOsm. **dar-** 'dağıtmak, perişan etmek' < ETk. ***tar-*** a.m. Clauson 1972 s. 329. ※ ***Seni yağı nereden darmış*** (metinde ***darımış***), ***güzel yurdum?*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14./15. yüzyıl] s. 19; başka bir açıklama için b. TS 1011).

dara/tara (ticaret terimlerinden) 'malın tartısında kabın, ambalajın ağırlığı veya onun için yapılan indirim' < İt. ***tara*** a.m. < Ar. ***ṭarḥ*** 'indirim'. 1548 tarihli Vilayet-i Şam kanunnamesinde ***dārī*** diye yazılan ve belki dara manasına gelen bir kelime bulunuyor (Ö.L. Barkan 1943 s. 225 [1548/955]). ※ ***O sıra bir çocuk yoğurt almaya geldi. Allahım, yarım kilo yoğurdun tas darası, kendi, paranın alınması, üstünün verilmesi — yıl geldi Zihni Beye.*** (M. İzgü 1992 s. 34). Mecazî manada ***daraya çık-*** 'bir yandan hasıl olmak': ※ ***Ḥiṣṣedār olsun ona köylü bütün, | Olacaḳ kārı verin mekteb içün; | Ṣoḳunuz baḳḳālı böyle araya, | Mektebiŋ maṣrafı çıḳsın daraya.*** (Şair Eşref 1958 s. 143). ***daraya çıkar-*** 'hesaba katmamak, saymamak': ※ ***Ben onu satın aldığımda, yemişcl çekirdeğini ṭaraya çıḳarmadı ki! Eğer çekirdeği atılıverecek olsaydı, para ile satılmazdı.*** (P.N. Boratav 1995 s. 253). 'değersiz diye atmak': ※ ***Böyle iki başlı bir meselede beni şüpheli gösterip kendinizi daraya çıkaramazsınız.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 89).

AD. **dara-/tara-** '(saçları) taramak' DS 1367 < ETk. ***tara-*** a.m. Clauson 1972 s. 532. ※ ***Ebrişüm saçını darayu yürür.*** (Ferec 855/1451 v. 205a). 'her tarafı araştırmak' TS 1010: ※ ***Şahin gözleri yöreyi, sararmış çıtların aralarını tarıyor, aradığını bir türlü bulamıyordu.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 65). Başka manalar için b. ***tara-***.

AD. **daraba/taraba** 'dükkân kepengi; tahta bölme, tahta perde' DS 1365 < Ar. ***darrāba*** a.m. A. Tietze 1958 no. 63. ※ ***Tarabası, hanayı, sütlü-***

ğü, çıkrıklı kuyusu ve sedirleri ile tastamam bir ecdat evindeyim. (Aka Gündüz 1930 s. 9). ※ ***Dükkânlarının "darabalarını", yâni kepenklerini kapatıp üzerine de sayısız asma kilitlerini vurduktan sonra, günlük kazançlarının heyecanıyla evlerinin yolunu tutarlardı.*** (M. Margosyan 1996 s. 55).

Osm. **daraban** 'kalp atışı' < Ar. ***ḍarabān*** a.m. Baştaki ünsüzün /***z***/ olarak telaffuz edilmemesi kelimenin medrese Arapçası vasıtasıyla alındığını gösterir. Ar. /***ḍ***/ için b. ***adale*** ⊡. Ar. yapım eki ***–ān*** için b. ***batran*** ⊡. ※ ***Kenan Bey zayıf elini kalbi üzerine koymuş, şiddetli darabanı teskine çalışıyor, rahat nefes alamıyordu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 313).

AD. **dar acele** 'acele ile' < ***dar*** I ve ***acele***. ※ ***Yėlkesen hemen dar acele geldi, üstüne atladı, yoluna revan oldu.*** (A. Caferoğlu 1944 s. 37). ※ ***Suyu dar acala dökünüp çıktım. Dar acele geyindim.*** (F. Baykurt 1967a s. 76).

daracık 'çok dar' < ***dar*** I + ***–cık*** küçültme eki, b. ***acıcık*** ⊡. Azlık gösteren sıfatlarda küçültme eki manayı kuvvetlendirir. ※ ***Gördi ki aġac ardında bir daraçuḳ delük var.*** (Ferec 855/1451 v. 93a). ※ ***Omuzları daracık, kısa boylu, kavuruk ve çekingen bir adamdı.*** (Kemal Tahir 1955g s. 121). ※ ***Daracık sokakta kimseye rastlamadan yürüdüm.*** (C. Kavukçu 1997 s. 117).

daraç, b. ***daraş***.

daraça/taraça/tarasa 'bir yapının damında çevresi ve üstü açık yer' < İt. ***terrazza*** / ***terrazzo*** a.m. ※ ***Daraça ile aramızda iki arşunluḳ bir geçid var.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 196). ※ ***Köşkün bahçeye bakan tarasası.*** (Mahmud Yesari 1937 s. 78).

daraçuk, b. ***daracık***.

dara dar/daradar 'güçlükle' < ilki dativus (yönelme) hâlinde olmak üzere tekerrür eden ***dar*** kelimesi ile yapılmış zarf, krş. ***kıtakıt***, fakat bu zarf terkibi tipinin nadirliği (krş. dativus hâlinin mantıklı olduğu ***başa baş***), onun belki yabancı (yâni Fa.) bir örneğin taklidi olduğunu düşündürebilir (krş. ***dazara dazar*** / ***dazıra dazır,*** ayrıca b. ***beraber*** I ⊡). ※ ***Nerīmān bu def'a da taẖlīṣ-i nefse muvaffaḳ olaraḳ kendini dara dar otodan dışarıya atabildi.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 124). 'ucu ucuna': ※ ***Ay başları oldu mu, ilk işi, kendisini dara dar idare edecek bir kısmını ayırdıktan sonra, geriye kalan parayı, telgraf havalesi olarak İstanbula göndermekti.*** (B.S. Kunt 1948 s. 46–47). 'ancak son anda (yetişebilmek)': ※ ***Yokuş aşağı uçarcasına indi. 8/15'e kalkmak üzereyken daradar yetişti.*** (M. Seyda 1962b s. 12).

darağacı 'idam sehpası' < ***dâr*** I ve ***ağaç.*** ※ ***Doḳsan doḳuz dār aġacın diksünler dėyü buyruḳ oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 66a).

Osm. **darai/darayi** 'bir cins ipekli kumaş' G. Molino 1641 (ormesino maddesinde), R. Dankoff 1991 s. 30 < Fa. ***dārāyī*** a.m., asıl manası 'bir şaha yakışan' (***Dārā*** 'bir eski İran şahının adı' + Fa. isimden sıfat yapan ***–ī*** eki için b. ***âbî*** I ⊡). Ayrıca Ar. ***ā'i*** grubunun Tk.de araya Hiatustilger (koruyucu ünsüz) /***y***/ alması için b. ***acaib/acayip*** ⊡². ※ ***Florentin heft reng dārāyī, eni 1 zirā' 5 rub' 1 girih.*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 115).

darak/BSTTk. **tarak** 'taranma aleti' < ETk. ***tarġaḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 539. Bu tür nomen instrumenti (alet ismi) için b. ***apuldak*** ⊡. ※ ***Eger***

demür darak̮ile etümi darayasın, ben saŋa rām olmazam. (Ferec 855/1451 v. 11b). 'dokuma tezgâhındaki tarak': ※ ***Arış bağladı, arġac gecürdi, delüklü tak̮htayı ki darak̮dur, k̮ak̮dı.*** (Ferec 855/1451 v. 238b). Başka manalar için b. ***tarak***.

AD. **darak–** 'darda kalmak, zor duruma düşmek' A. Püsküllüoğlu 1974 s. 30 < ***darık–*** fiilinin varyantı, ya da bir tertip hatası (isimden fiil yapan ***–(ı)k–*** için b. ***avı̯h–*** ⊡). ※ ***Başınız darakırsa bana gelin!*** (Yaşar Kemal 1955i II, 257). Başka kaynaklarda bulunamadı.

AD. **darakka** 'yemek tabağı' DS ZTS 48 < Rus. ***tarelka*** a.m. A. Tietze 1982z no. 56 (asıl kökü İt. ***tagliare*** 'kesmek'). Slavca ***–ka*** için b. ***ayka*** ⊡.

daral– 'dar hâle gelmek, incelmek' < ***dar*** I + sıfattan o sıfatın vasfını almak manasında fiil yapan ***–al–*** genişlemesi, b. ***alal–*** ⊡. Krş. Clauson 1972 s. 532 (***taru–***). ※ ***Dolaştıkça, karamsar konuşmaları dinledikçe yüreğim daraldı.*** (M. Başaran 1992 s. 10). AD. 'sıkıntıya düşmek': ※ ***Benim aklım köyümde. Bizimkiler daralmıştır işten.*** (M. Başaran 1992 s. 153). 'sıkışmak' DS 1367: ※ ***Kelölan daralmış. Tuluğun içine işemiş.*** (A. Caferoğlu 1948 s. 101).

daraş/daraç 'dar, sıkıntılı' < ***dar*** I + sıfata nahoş bir mana veren ***–(a)ş–/(a)ç*** eki, b. ***anaç*** ⊡. ※ ***O oda hem daraş, hem nezaretsiz, hem de lodosa karşı.*** (S.M. Alus 1933p s. 193). ***daraşlık*** 'dar, sıkıntılı (yer)' DS 1367 (nomen abstractum yapan ***–lık*** eki için b. ***ağırlık*** ⊡): ※ ***Herkesin güzel bir evi olsun isterim. Daraşlık olmasın.*** (F. Baykurt 1959y s. 128). ***daraşlık ver–*** 'sıkıntı vermek, sıkmak' (bu tür, ***–lik*** ekiyle biten isimlerin ***ver–*** yardımcı fiilini almasıyla oluşan terkipler için b. ***aşinalık et–*** ⊡): ※ ***Burası daraşlık, şavk yok, buranın damı alçak.*** (F. Baykurt 1961o s. 228).

AD. **daraşmalık** 'dar, sıkıntılı (yer)' DS 1367 < ***daraşlık*** kelimesiyle a.m., fakat görünüşe göre bir ****daraş–*** fiilini esas alıyor. ※ ***Eşim, daraşmalık evin sıkıntılarına katlanıyordu güleryüzle. Oğlum Ahmet, kızım Ayşe üç beş saat deniz ve güneşten yararlanıyor diye.*** (B. Arpad 1976 s. 14).

Osm. **darat** 'debdebe, şatafat' Meninski 1680 II, 2000 < Fa. ***dārāt*** a.m. < Ar. ***dārāt*** (***dāra*** 'hükümdar sarayı' kelimesinin çoğulu). **kahkaha** ⊡ ※ ***Büyük bir ihtişam ve darat içinde yaşardı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 7).

darayi, b. ***darai***.

Osm. **darb I/darp I** 'vurma, dövüş' < Ar. ***ḍarb*** a.m. Ar. ***/ḍ/*** için b. ***adale*** ⊡. ※ ***Öğrendik: Karşılıklı darp ve hakaret. Ali, sen koy makinaya kâğıdı!*** (M. Seyda 1970 I, 56). (müzik terimlerinden) 'ölçüyü oluşturan birimlerden her biri' K. Uz 1964 s. 75: ※ ***Benüm ḍarb u uṣülümde çaġāne | Gelür taʿlīm ėder k̮avl u terāne.*** (Aḥmed–i Dāʿī 1973 v. 32b).

darb II/**darp** II/**zarb/zarp** (matematik terimlerinden) 'çarpma' < ***darb*** I, ***/ḍ/*** harfin Tk.deki iki ayrı telaffuzu için b. ***adale*** ⊡. ※ ***Eyledüm cümle darb ėdüb taksīm.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 141).

darbe 'vuruş' < Ar. ***ḍarba*** a.m. Ar. ***/ḍ/*** için b. ***adale*** ⊡. ※ ***At teper, eşek teper, araba çarpar. Onlar darbe değil mi?*** (M. İzgü 1993 s. 48). 'hükümet darbesi' (Fr. ***coup d'état*** tabirinin tercümesi): ※ ***Birkaç yıldır darbe söylentileri içerisinde yaşıyoruz ama bir darbenin yapabileceğini her şeyi hükûmetler zaten yapıyor.*** (M. Mungan 1996 s. 370).

darbhane/darphane ‘madenî paraların basıldığı müessese; para basılan yer’ < Fa. ***ḍarb-ḫāne*** a.m. (***ḍarb*** ‘madenî paraların basılması’ ve ***ḫāna*** ‘bina’, Ar. /***ḍ***/ için b. ***adale*** ⊡ ve ***abdesthane/apteshane*** ⊡. ※ ***Vüzerā–i ʻiẓām ḥażretleri yeŋi kesilen aḳçaları görmege ḍarḇhāneye varduḳlarıdur.*** (Selānikī 1989 [1599] II, 753).

darbımesel ‘atalar sözü’ < Fa. ***żarb–i maṡal*** a.m. [Ar. ***ḍarb*** ‘para basılması’ (/***ḍ***/ için b. ***adale*** ⊡) ve ***maṯal*** ‘atalar sözü’]. ※ ***Zaten Fransızların darbı meseli meşhur: bana kiminle ahbaplık ettiğini söyle, senin kim olduğunu söyliyeyim.*** (Nâzım Hikmet 1932 s. 59).

AD. **darbız** ‘rutubet, nem’ DS 1368 < Ar. ***tarbīṣ*** ‘tarlayı sulama’ A. Tietze 1958 no. 72.

darbuka ‘bir çeşit vurmalı çalgı aleti’ < Fa. ***dabüḳa*** ‘gayda’ (Anlam bakımından bu birleştirmeyi kabul etmek mümkün değildir. [Editörün notu]). Ünlüden sonra inorganik (asli olmayan, sonradan türeme) bir /***r***/’nin hypercorrection (aşırı doğruculuk) vasıtasıyla türemesi için b. ***alengilli/alengirli*** ⊡. /***r***/’nin girmesi ***darb, darbe*** kelimelerinin tesirini gösterir. ※ ***O pis müzik, o udlu, darbukalı, o yayvan, baygın sesler üşüşüyor sinekler gibi.*** (B. Duygulu 1963 s. 21).

Osm. **darbuzan/zarbuzan** ‘eski zamanda kullanılan bir nevi küçük top’ < Fa. ***żarbuzan*** a.m. Kelime belki daha evvel bu topta hizmet eden topçu demekti, sonra topun kendisine kullanıldı (aynı gelişme için krş. ***davlumbaz***). ※ ***İki bülend burc temām olub, üstüne ikişer ḳıṭʻa şāhī ḍarbuzenler çıḳarub, atılub şenlikler oldı.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 206).

AD. ***darç** ‘tenekeden yapılmış su bardağı’ DS 1369 < muhtemelen ***parç*** yerine bir hatalı kayıt.

darçın/tarçın b.m. (maruf baharat) Meninski 1680 II, 2001 < Fa. ***dār–çīnī*** a.m. [***dār*** ‘ağaç’ ve ***çīnī*** ‘Çin’e ait’]. ※ ***Ve bahār ḳısmı ki dār–çīn ve ḳaranfül ... resm–i bahār dėyü alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943[1571/979] s. 213).

darçini/tarçini ‘tarçın renginde’ < ***darçın / tarçın*** + renk sıfatlarında kullanılan ***–i*** eki, b. ***altunî*** ⊡. ※ ***Vücuduna gayet iyi biçilmiş darçinî ipek çarşaflı bir kız nazenin bir eda ile yürüdü.*** (H.R. Gürpınar 1936b s. 83).

Osm. **darda** ‘mızrak’ < İt. ***darda*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 269.

dardağan I, b. ***dağdağan.***

AD. **dardağan** II ‘dağınık, perişan’ DS 1369, Meninski 1680 II, 2001 < ****dağan*** ‘dağınık’ + reduplication (ikileme) + /***r***/ tezat ünsüzü, b. ***apak*** ⊡, krş. A. Tietze 1966; fakat bu ****dağan*** ile ***dağın–*** arasındaki münasebet izaha muhtaçtır, belki sadece fonetik bir varyanttır. ※ ***Hoca başın makpere delüginden çıḳarduğı gibi davarlar ürküb dar–dağan olmış.*** (P.N. Boratav 1995 s. 125). ※ ***Her görince baŋa ādem gibi görünmeyüb | Ey perī, uṣṣum benüm hep dardağan ėtmek neden?*** (Naẓmī 1928 s. 51). Krş. ***darmadağan***.

Osm. **dardağan** III ‘bir zamanın başlık cinsi’ Aḥmed Rāsim 1926 s. 230 onu “Şapḳaya dāʾir” başlıklı makalesinde zikrediyor < ***dardağan*** II. Krş. ***perişan***.

AD. **dardar** ‘geveze’ DS 1369 < ses taklidi kelimelerden. krş. ***dırdır***.

AD. **dardıkız** 'darı darına, kıtı kıtına' DS 1369 < ***dar*** I ve ***dıkız/tıkız.***

AD. **dardıngaç** 'bebekleri baş, ense ve omuzlarından sarmaya yarayan üç köşeli patiska parçası' DS 1369 < ***dartın-*** 'örtünmek' + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***-gaç*** eki, b. ***atlangaç*** ⊡.

AD. **dare** I 'ağaç' DS 1369 < Kürt. ***dar*** (terkiplerde ***dara***) a.m. Jaba–Justi 1879 s. 170.

AD. **dare** II/**dariye** 'tef' < ***daire*** III kelimesinin varyantı, b. ***albız*** ⊡.

dargan, b. ***darıkan***.

dargıl/darkıl 'hayvanların (sığır, güvercin) bir tüy rengi' R. Dankoff 1991 s. 30 < ETk. ***tarġıl*** 'çizgili' Clauson 1972 s. 539; krş. Kırg. ***tarġıl*** 'kara çizgilerle kızıl (sığır)' K.K. Yudahin 1965 s. 707.

dargın, b. ***dargun***.

AD. **dargilli** 'yapı harçlarında kullanılan bir çeşit beyaz toprak' DS 1370 < Yun. (diyal.) ***ταργιλλη*** (táryilli) < EYun. ***αργιλλος*** (árgillos) 'kil' Ch. Tzitzilis 1987g no. 35.

dargun/BSTTk. **dargın** 'kızmış. öfkeli; darılmış, küs' Meninski 1680 II, 2001 < M. Räsänen 1969 s. 463'e göre ETk. ***tar*** 'dar' kökünden; ***-gun/-gın*** eki yalnız fiil köklerine bağlanabildiği için kelimeyi ETk. ***taru-*** 'daralmak' fiiline (Clauson 1972 s. 532–533) daha münasip olacak (b. ***akkın*** ⊡). ※ ***Necip bey, dargın ve kızgın bir yüzle, bu kıza kızarak çıktı bankadan.*** (S. Soysal 1979ye s. 74) ※ ***Selma! Gülüm! Elmasım! Dargın mıyız?*** (Reşat Enis 1933 s. 210).

AD. **darğa** 'mübaşir' DS 1370 < ***daruga*** kelimesinin varyantı.

darı I 'ufak bir hububat cinsi, akdarı' < ETk. ***tarıġ*** 'hububat' Clauson 1972 s. 537–538. ※ ***Ḳaŋlılar arpa vu buġday u ḍaru, | Altı biŋ arbayla çalınur boru.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 52). AD. 'mısır' DS 1370: ※ ***Çalışıyordum, darı satıyordum, su satıyordum kaynar güneşin altında. Bir yanım yanıyordu darı kovasının sıcaklığından.*** (M. İzgü 1993 s. 131). ***darıca*** 'bir danecik kadar': ※ ***Depece büyümişsin, darıca beynüŋ yoḳ.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14./15. yüzyıl] s. 60).

darı II, yalnız ***darısı başına!*** 'bana vaki olan bu mutluluk inşallah sana da olur!' < bugün ***darı*** I kelimesinin aynı sanılan bu ***darı*** II Ar. ***li-llāhi darruhü*** 'başarısı Allahındır' deyiminden alınmıştır. Fakat düğünde gelin ile güveyinin üzerine buğday, pirinç vb. serpmek gibi adetler de vardır. [Editörün notu]. ※ ***Oldı gelin, baḳ, ʿĀtike, darısı başına! | Tā Ḳız-ṭaşında girdi birinüŋ firāşına.*** (Vāṣıf ʿOṣmān 1257 s. 47).

EOsm. **darı-**, b. EOsm. ***dar-***.

AD. **darık/taraklık** 'kurutulmuş balık, çiroz; küçük sazan balığı' DS 1366, 1371 < EYun. ***ταριχιον*** (tarı̯hion) 'tuzlanarak muhafaza edilmiş balık' Ch. Tzitzilis 1987g no. 511.

EOsm. **darık-** 'içi sıkılmak' TS 1010–1011 < ETk. ***tarıḳ-*** a.m. Clauson 1972 s. 540 (ETk.de canlı olan, isimden fiil yapan ***-(ı)k-*** için b. ***avı̯h-*** ⊡. 'öfkelenmek' TS (örneklerin bazıları): ※ ***Çün düşmen ġālib ola, gendüŋ muḳarriblerin mütehhim ḳıla ve darıġa, suçı bulara ḥavāle eyleye.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 30). ※ ***Ḍarıġub ḳamu olduḳ deng u ḥayrān.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 151).

Osm. **darıl-** I 'sıkılmak' < ETk. ***tar*** 'dar' sıfat kökünden yapılmış fiil, belki ***taru-*** 'daralmak' (Clauson 1972 s. 532–533) üzerinden. ※ ***Ḍarılmışdı ḳuşı bu dar yuvadan.*** (A. Bombaci 1946 [1560] s. 301). 'öfkelenmek' Meninski 1680 II, 2001. AD. ***darıl- darsık-*** 'içi sıkılıp öfkelenmek': ※ ***İneklere falan darılır darsığır da gelirse, beni dövecek olursa, dayak aramasın, hemen alıp beni dövsün diye koydum.*** (M. Tuğrul 1969 s. 185).

darıl- II 'gücenip görüşmez olmak, küsmek' < ***darıl-*** I. ※ ***Kimin kime darılmağa hakkı var, kızım?*** (Reşat Enis 1933 s. 210).

EOsm. **darılgan-/darlıgan-** 'tedirgin olmak, kederlenmek' TS 1011–14, Meninski 1680 II, 2065 < ***darıl-*** + fiilden fiil yapan ***-gan-*** genişlemesi, krş. ***ḳızġan-/kıskan-***. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡. ※ ***Ḳaçan arslan anası ol sözleri diŋledi ve maḳṣūdı aŋladı, yavlaḳ ḥarekete geldi ve darılġandı.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 64).

darılış- 'karşılıklı birbirine darılmak' < ***darıl-*** II + fiilin ortaklık hâlini teşkil eden ***-ış-*** genişlemesi (bu ek sıralanışı yalnız reflexivum (dönüşlülük) manasındaki passivum (edilgenlik) hâlindeki fiillerde mümkündür, b. ***ayrılış-*** ⊡). ※ ***Hanımefendi Paşafendiye şu sözü söyledi de ondan sonra darılıştılar.*** (F.C. Göktulga 1948 s. 172).

darılmaca yok 'şimdi söyliyeceğim şeye lütfen darılmayınız' < ***darıl-*** fiilinin mastarına, bir tenkidin sertliğini azaltmak için biraz çocuk dilini hatırlatan ***-ca*** eki takılmıştır, krş. ***aldatmaca*** ⊡. ※ ***Gücenmeyiniz, Bedri Bey, mademki işbirliği ettik, darılmaca yok. Benimkisi hatırlatmak.*** (İ. Tarus 1961 s. 247).

AD. **darış** 'dar' DS 1371 < ***dar*** + ***-ış*** geniş genişlemesi, krş. ***gen→geniş***. ***darışlan-*** 'darlaşmak, sıkılmak': ※ ***Hele Allah aşġine, yüreğim darışlanıyor; Allah aşġine doğrisini söyle bana!*** (A. Caferoğlu 1946 s. 197).

darış- 'karşılıklı darılmak' < ***darılış-*** fiilinin contraction'u mu? ※ ***"Seviyorsun da bir haftadan beri neye dargınsın?" — "Kız! Sevdiğim için dargın değilim. Dövdüğüm için darıştık."*** (Aka Gündüz 1940 s. 12).

Osm. **darifülfül** 'bir biber cinsi, Piper longus' < Fa. ***dār-filfil*** a.m. (***dār*** 'ağaç' ve ***filfil/fulful*** 'biber'). ※ ***Ve dār-i fülfül ve zencebil ve cevz cümlesi olıgeldügi üzre bahāya dutulub her yüz aḳçada on aḳça bāyiʿden alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 213 [1571/979]).

AD. **darikan/dargan** 'çavdar' DS 1370 < Erm. ***daregan*** a.m. R. Dankoff 1995 no. 702.

dariye, b. ***dare*** II.

darkıl, b. ***dargıl***.

darlamasına 'dar bir biçimde' < ***dar*** I + şekil ve mekân sıfatlarından zarf terkipleri yapan ***-lamasına*** ek grubu, b. ***aykırılama*** ⊡. ※ ***Oda darlamasına upuzun bir odaydı.*** (N. Üstün 1970 s. 268).

AD. **darlan-** 'canı sınılmak, sıkıntılı vakit geçirmek' DS 1371 < ***dar*** I + sıfattan, o hâle düşmek manasında fiil yapan ***-lan-*** genişlemesi, b. ***abaplan-*** ⊡. ※ ***Göğsüm sıkışıyor, darlanıyordu.*** (M. Seyda 1974 s. 182). ※ ***Atın mı yok? Silâhın mı yok? Neyine darlanıyorsun?*** (F. Baykurt 1971t s. 286).

AD. **darlat-** 'rahatsız etmek, sıkmak, üzmek' < ***dar*** I + sıfattan, o hâle düşürmek manasında fiil yapan ***-lat-*** genişlemesi, causativum (ettirgenlik) genişlemesi ***-t-*** için b. ***acıt-*** ⊡. ※ ***Bu gelmiş eve, anasini darlatmiş, "Ana, daha para yok mi?"*** (T. Günay 1978 s. 242).

darlıgan-, b. ***darılgan-***.

darmadağan/darmadağın 'çok karışık, intizamsız, dağınık' < ****dağan*** + reduplication (ikileme) + /***r***/ tezat ünsüzü, b. ***besebelli*** ⊡ ve bir fazla ***ma*** hecesi; ****dağan*** için b. ***dardağan*** II. İkinci varyant ***dağınık*** kelimesinin tesiri altında değişmiştir. /***ma***/ hecesi için krş. ***darmadolaşık*** (DS 1372), ***karmakarışık***. ※ ***Bir nefer postasınıŋ ökçe sesleri, yavaş yavaş temāşāsına ışındığım bu ṣaḥne-i maḥşer-nümünı ḍarma-ḍağan bir ḥāle getiriyordu.*** (Aḥmed Rāsim 1333 s. 69). ※ ***Yatağı darmadağın. Bir an toplaması gerektiğini düşünüyor, hemen unutuyor.*** (A. Kutlu 1983 s. 19). Krş. ***darmadağınık.***

darmadağınık 'çok dağınık' < ***dağınık*** + reduplication (ikileme) + /***r***/ tezat ünsüzü (b. ***besebelli*** ⊡ ve /***ma***/ hecesi, krş. ***darmadağan, karmakarışık***. ※ ***Aklı başında olsa, bütün duyduklarını gerektiği gibi değerlendirebilecekti ama, değildi ki! Tam tersine, darmadağınıktı.*** (A. İlhan 1973 s. 183). ※ ***Herşey darmadağınık! Ben miyim sanki orda | Sanki bir uçuruma giden yolda uçurum?*** (H. Yavuz 1992 s. 44).

darmadolaşık, b. ***dormadolaşık.***

darma duman/darmaduman/darman duman 'her tarafa dağılmış, çil yavrusu gibi dağılmış' < ***duman*** (mecazî manada) + ***darmadağan*** kelimesinin ön takısı (b. ***besebelli*** ⊡): İkinci varyantta bundan kafiyeli bir çift söz olmuş (krş. ***karman çorman, karmankarışık***). ※ ***Bu defa iş ciddî, Beyefendi. Bozguncu takımiyle esaslı bir hesap görecek, darman duman olacaksınız, her biriniz kimbilir hangi sürgün yerinde.*** (A. İlhan 1973 s. 365). ※ ***Benzi sarıydı, gözleri yorgun, üç günlük sakalları diken diken, gittikçe seyrekleşen saçları darmaduman.*** (C. Kavukçu 1998 s. 41). 'bozulmuş, perişan': ※ ***Şurda yeni yeni kendimize gelmeğe başladıydık, Ah Rabbim! Her şey darmaduman olacak gene.*** (M. Başaran 1955 s. 58).

AD. **darnı** 'tavan arası' DS 1372 < Yun. (diyal.) ***δρανι*** (ḏraní) 'raf, düz dam' Ch. Tzitzilis 1987g no. 109. Metatez için b. ***albız*** ⊡. Krş. ***dıranı***.

AD. **darp** I 'bağırsakları örten yağlı zar' DS 1372 < Ar. ***ṯarb*** a.m. A. Tietze 1958 no. 31.

AD. **darp** II 'balık tutmak için su akıntılarına konan sepet veya çit' DS 1372 < Yun. ***ταρπη*** (tárpi) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 512.

darp III, b. ***darb***.

darphane, b. ***darbhane***.

AD. **darpılı** 'derhâl, dosdoğru' < ***darb/darp*** ? Belki de ***dapduru***'nun varyantı. Krş. ***darpadak*** 'birdenbire, hemen'. ※ ***Tay at darpılı gölün içine girer, içer.*** (A. Caferoğlu 1943 s. 104).

AD. **darsık-** 'canı sıkılmak, bunalmak' DS 1372, TS 1013-14 < ***darsı-*** + ***-k-*** fiili orta dönüşken (mediale-reflexivum) hâle koyan ***-(ı)k-*** genişlemesi, b. ***acık-*** ⊡. ※ ***O günleri ansıdıkça yüreği darsıkır.*** (M. Başaran 1992 s. 75).

darsildi, b. ***dar*** II.

dart–/tart– 'çekmek, sürüklemek, teraziye koyup ağırlığını tayin etmek' < ETk. ***tart–*** a.m. Clauson 1972 s. 534–636. ※ ***Buyurdı şāh kim atını başalar, | Bıçaḳ dartup siŋirlerin keseler.*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 72 no. 348). '(ıztırap) çekmek, katlanmak': ※ ***Sen hemīşe bizi avlamaḳda yėlüb yortub emek dartarsın.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 23). Başka manalar için b. ***tart-***.

AD. **dartı** 'ip, urgan' DS 1373, 'kolan, halat' R. Dankoff 1991 s. 30 < ETk. ***tartıġ*** 'terazi' + Fiilden isim yapan ***–i*** eki, b. ***alu–satu*** ⊡. Clauson 1972 s. 535.

EOsm. **dartın–/tartın–** 'esirgemek' TS 1014–15 < ETk. ***tartın–*** a.m. Clauson 1972 s. 536–537 Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※ ***Eylük bābında ben senden nesne dartınmadum.*** (Ferec 855/1451 v. 177b). ※ ***Ol merdek–i bạhīl bir aruḳ deveyi bizden dartındı, ḳurbān ėtmedi.*** (Ferec 855/1451 v. 233b). ※ ***Emek dartınma, iste yārumı sen!*** (Meḥmed 1965 [1398] s. 179 no. 5056). AD. ***dartın-*** 'çekiştirmek, asılmak' DS 1373: ※ ***Kara ineğin direkte bağlı buzağısı tartınıp duruyordu***. (F. Baykurt 1967k s. 60). 'kendini naza çekmek' DS 1373: ※ ***Kız, Alime! Alırım seni ayağımın altına, köpek! Kime dartınıyorsun öyle?*** (F. Baykurt 1967k s. 376). 'örtünmek, yüzünü örtmek' DS 1373: ※ ***Dastarını dartınıp dışarı çıktı. Köy içi ıpıssızdı.*** (F. Baykurt 1959y s. 127).

AD. **dartış–** 'birbirini tartmak; güreşe başlarken, güreşçiler birer defa birbirlerini kaldırarak kuvvetlerini tartmak' DS 1373 < ETk. ***tartış–.*** /***tart–*** fiilinin ortaklık hâli. ※ ***Elbōlu yīt dēl, benim yīt. Aşşā yoharı birbīrinen dartışdılar.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 135). EOsm. ***dartışmaklık*** 'münakaşa, kavga': ※ ***Benümile öküz arasında dartışmaḳlıḳ ve çekişmeklik sebeblerinden nesne yoġıdı.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 55).

EOsm. **dartışık** 'ağız kavgası' **<** ***dartış–*** fiilinden ***–ik*** ekiyle yapılan nomen actionis (oluş ve kılış ismi), b. ***alık*** II ⊡: ※ ***Bu dartışıḳ bularuŋ arasında ulaldı, savaşa başladılar.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 86).

EOsm. **dartuk** 'armağan' TS 1018 **<** ***dart–*** 'çekmek' + fiilden daha çok nomen concretum (somut isim) yapan ***–(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık*** I ⊡. Mukayese için b. ***piş-keş*** < Fa. ***pīş kaşīdan*** 'önüne çekmek'.

Osm. **daru** I 'ilaç' < Fa. ***dārü*** a.m. ※ ***Ben İsḥāḳ–ı ṭabīb ḳatına varuram ki senüŋiçün dārü alam.*** (Ferec 855/1451 v. 220b). ***dārüy–ı hüşber*** 'uyuşturucu madde': ※ ***Ol baŋa dārüy–ı hüşber vėrdi ki beni ġarḳ ėde.*** (Ferec 855/1451 v. 225b).

daru II, b. ***darı*** I.

Osm. **daruga** 'İran'da yüksek bir idareci, Anadolu'da sadece bir köy vazifelisi' **<** Mo. ***daruġa*** 'yüksek idareci' [kelimenin etimolojisi hakkındaki nazariyeler için b. G. Doerfer 1963 I, no. 193]. ※ ***Ve resm–i daruġa dėyü ... üçer tağar biġday ve altışar tağar arpa ve naḳid ḳırḳar aḳça alınu gelmiş.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 195 [1548/955]).

Osm. **dar u gir/darugir** 'muharebe, savaş kargaşalığı' < Fa. ***dār u gīr*** a.m. [harfiyen: 'kavra ve tut!]. Fa. ***u*** ('ve') ile yapılmış terkipler için b. ***abudane*** ⊡. ※ ***Çıḳdı İzmire geldi tenhā emīr, | Anuŋ-ile kimdür ėde dār u gīr?*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 43).

EOsm. **darus** 'rüzgâr' (?) < hapax legomenon. Manası 'rüzgâr' veya 'sürat' olabilir. ※ ***Gemiye girdiler, yėlken acdılar. İki gün iki gėce eyü darus ele girdi, yüridiler, üc yüz mīl miḳdārı mesāfet ḳaṭʿ ėtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 181a).

Osm. **darüddevle** 'padişah sarayı; payitaht' < Ar. ***dār*** 'ev', ***/l/*** (d'den evvel) ***d*** harfitarif ve ***dawla*** 'mutluluk'. ※ ***Bunlardan māʿadā Edrene sarāyı başḳa bir dārü d-devle-l fesīḥu n-naʿīmdür.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 155).

darül'aceze 'fakirler yurdu' < Ar. ***dār*** 'ev', ***l*** harfitarif ve ***ʿacaza*** 'âcizler'. ※ ***Bir darülacezeye filân yatırsanız***. (Nâzım Hikmet 1932 s. 91).

Darülbedayi 'İstanbul Şehir Tiyatrosunun eski ismi' < Ar. ***dār*** 'ev', ***l*** harfitarif ve ***badāyi*** 'bedialar, enfes sanat eserleri'. ※ ***Darülbedayide bir inhisar şirketi bulunduğu söyleniyor. Bütün oynanan eserler heyet azasınınmış.*** (Fazlı Necip 1930 s. 269). ※ ***İngiliz kültürünü Darülbedayl'in perdesini çekerken suflörlükte geliştirmişti.*** (R. Ilgaz 1991r s. 108).

Osm. **Darülfünun** 'İstanbul Üniversitesinin eski ismi; üniversite' < Ar. ***dār*** ev', ***l*** harfitarif ve ***funūn*** 'fenler'. ※ ***Onun ne tahsil ettiğini, hangi meslek için, hangi darülfününuna devam ettiğini aileden bilen yoktu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 293).

Osm. **darülhadls** 'hadis okutulan medrese' < Ar. ***dār*** 'ev', ***l*** harfitarif ve ***ḥadīṯ*** 'Peygamber sözü'. ※ ***Edirne ḳāżīsi ... refʿ buyuruldı. Yėrine Medrese-l Darül-ḥadīṣ-l Sulṭān Süleymān‿Hān'dan Mevlānā Esʿad Efendi ḳāżī olmaḳ fermān olundı***. (Selānikī 1989 [1599] II, 569).

Osm. **darülharb** 'Gayrımüslimlerin idaresindeki memleketler' < Ar. ***dār*** 'ev', ***l*** harfitarif ve ***ḥarb***. ※ ***Ẕikr olan üç pāre ḳaryelerüŋ keferesi dārül-ḥarbden emrlle sürülüb getürülmiş ortaḳcılardur.*** (Ö.L. Barkan 1943 [982] s. 104).

Osm. **darül'lslâm** 'İslâm idaresindeki memleketler' < Ar. ***dār*** 'ev', ***l*** harfitarif ve islām. ※ ***Dārü l-İslām tüccār ṭāyifesi getürdügi ki melbūsāt ḳısmından ola, biŋ aḳçalıḳ esbābından elli aḳça gümrük alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 [16. yüzyıl] s. 303).

Osm. **Darülmuslkî** 'konservatuar' < Ar. ***dār*** 'ev', ***l*** harfitarif ve ***mūsīḳī.*** ※ ***Darülmuslkîden arkadaşları geldi, heyheyler, yemekler, rakılar...*** (F.C. Göktulga 1943 s. 106).

Osm. **darülmülk** 'payitaht' < Ar. ***dār*** 'ev', ***l*** harfitarif ve ***mülk*** 'hükümdarlık'. ※ ***Daḥı bunda ulu şeherler vardur, ammā dārü l-mülk bu şehrdür.*** (Ferec 855/1451 v. 96b). ※ ***Māl-i mevrūşla ticāret ḳaṣdın ėdüb dārülmülk-i İstanbula geldi.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 173).

Osm. **Darüssaade** 'Osmanlı padişah sarayı; Osmanlı payitahtı' < Ar. ***dār*** 'ev', ***/l/*** (s'den evvel) ***s*** harfitarif ve ***saʿāda*** 'saadet'. ※ ***Dārü s-saʿādeyiçün biŋ beş yüz arna balamud odunı ṣarf u‿harc olur.*** (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 66a).

Darüşşafaka 'İstanbul'da bir yetimler yurdunun ismi' < Ar. ***dār*** 'ev', ***/l/*** (ş'-den evvel) ş harfitarif ve şafaḳa 'şefkat'.

Osm. **darüşşifa'** 'hastane' < Ar. ***dār*** 'ev', /l/ (ş'den evvel) ***ş*** harfitarif ve ***şifā*** 'iyileşme, sıhhate kavuşma'. ※ ***Az zamānda selāṭīn ʿimāretleri dārü***

ş-şifālarında riyāsete ve ... giderek ḥakīm-başılıġa vāṣıl... (ʿĀlī 1982 [1581] II, 170–171). ʻtımarhaneʼ: ※ ***Ḳahve-hāneleri aġzı salyarlu dīvāneler ile memlü, ḥālā-ki dārü ş-şifāları mecānīn ḥasretine giriftār...*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 109).

EOsm. **darvan-** ʻdavranmakʼ TS 1019 < ***davran-*** fiilinin varyantı. /***vr***/→/***rv***/ metatezi için b. ***albız*** ⊡; aksi istikamette ***devriş, kavra-, savran***.

dasdaracık ʻçok darʼ < ***dar*** I + reduplication (ikileme) + /***s***/ tezat ünsüzü, b. apak ⊡. ※ ***Herkes işini açık havada beceriyordu. Bu yüzden, dasdaracık, bu acaip gecekondu mahallesinin sokaklarında pislik ve sidik kokusu, evlerden fışkıran ter ve insan kokusuna karışıyordu.*** (O. Duru 1962 s. 78). Krş. ***dapdaracık***.

dasitan, b. ***dastan***.

(Argo) **daskalos** ʻusta pezevenkʼ M. Mikhaïlov 1930 s. 24 < Yun. (***δι***) ***δασκαλος*** ((d̲i)d̲áskalos) ʻöğretmenʼ.

(Argo) **dasnik** ʻpezevenkʼ Meḥmed Hālid [Bayrı] 1934 s. 60, F. Devellioğlu 1959 s. 78 < ***daskalos*** kelimesinin ilk hecesi ve Rus. ***svodnik*** a.m. kelimesinin son hecesi (?); crasis (kaynaşma) için b. ***acabola/acabula*** ⊡. F. Devellioğlu 1959 s. 78 ve H. Aktunç 1990 s. 79ʼa göre Erm.den. ***dasnıhink*** ʻonbeşʼ; R. Dankoff 1995 no. 698: ʻpimpʼ; ※ ***Utcu musun, dasnik misin, vur ulan kerata bir Arap havası!*** (S.M. Alus 1933p s. 148).

Osm. **dastan/dasitan** ʻdestanʼ < Fa. ***dāstān*** a.m. Fa.ya özgü, ardarda gelen iki uzun ünlülü hecenin arasında bir kısa ünlünün türemesi durumu için b. ***âbrîz/abiriz*** ⊡. ※ ***Her kişi bu bābda bir dāstān, bir hikāyet söyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 175b). ※ ***Bi iş işledi kim tā devir-i ḳıyāmet dāsitān olısardur.*** (Ferec 855/1451 v. 26b). ***dastan ol-*** ʻçok meşhur olmakʼ: ※ ***Mezbüruŋ luṭf u kerem u iḥsānı çünki āfāḳa dāstān olmışdur, bu miḳdār işʿār-ile iktifā münāsib görülüb kelāmumuz fayṣal bulmışdur.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 158). Krş. ***destan***.

AD. **dastar/destar** ʻbaş örtüsüʼ < Fa. ***dastār*** ʻbaşlığın üzerine sarılan ince bez, mendil; önlük; sofra örtüsüʼ A. Tietze 1969 no. 43. Krş. Erm. ***dastarag*** ʻbez, mendilʼ, R. Dankoff 1995 126. ※ ***Yancuḳ ve yā destār oġurlasa, elin kesmelü olsa daḫı, ḳāżī taʿzīr ėde. İki aġaca bir aḳca cerüme alına.*** (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 5a). ※ ***Ne olur buba, anamla bize birer dastar getiriver!*** (F. Baykurt 1967k s. 343).

EOsm. **daş** I (sıfat) ʻdışʼ TS 1019–21 < ***taş*** (***daş*** ?) a.m. Clauson 1972 s. 556–557. ※ ***Manṣūr delügüŋ daş yüzinde ḳılıcın eline alub durdı.*** (Ferec 855/1451 v. 93a). (isim) ʻdış tarafʼ: ※ ***Ol ḳapünüŋ daşında durdı.*** (Ferec 855/1451 v. 11a).

daş II/BSTTk. **taş** (isim) b.m. (kayanın küçüğü) < ETk. ***taş*** (***daş*** ?) a.m. Clauson 1972 s. 557. ※ ***Bu kāfir yanına aġır daşlar yıġdı.*** (Ferec 855/1451 v. 7a). ***daşla-*** ʻtaşa tutmak, recmetmekʼ (isimden fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-*** ⊡): ※ ***Ol bī-günāhı baʿżı ciddile, baʿżı müḥābāyile daşladılar.*** (Ferec 855/1451 v. 175b). (sıfat) ***daş yürekli*** ʻyılmazʼ: ※ ***Perī ṣūratlu, aṭlas ḍonlu ʿayyār, | Gümiş ḍuluŋlu, ḍaş yüreklü dilsār.*** (Fḫrī 1974 [1367] s. 400 no. 2933). ʻacımasızʼ: ※ ***Ṭalʿat ḫanım bu defʿa en ṭaş yüreklileri riḳḳate, merḥamete getirecek ḳadar ḥazīn, müʾes̱s̱ir bir girye-i istirḥāmla yerlere ḳapanaraḳ...*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 269). Kelimenin başka manaları için b. ***taş***.

daş-/taş- ’yatağından çıkıp çevresini kaplamak (akarsular hakkında)’ DS 1377 < ETk. ***taş-*** a.m. Clauson 1972 s. 559. ※ ***Geçmişte kim bilir kaç kere taşarak nice ocaklar söndüren Deliçay, işte asıl bu gün taşıp da şu yangını söndürmeyi akıl etmez.*** (F. Erdinç 1961 s. 48). ‘kabararak kabının kenarından aşmak (ms. süt, kahve hakkında)’ ※ ***Özer’in kaygılarını paylaşmayacak kadar doldum taşdım Beyhan’la bütün bir gece boyu.*** (P. Kür 1984 s. 90).

daşak/BSTTk. **taşak** ’haya’ < ETk. ***taşaḳ*** a.m. [***taş*** + ***-aḳ*** vücut parçaları betimleyen eki, b. ***damak*** ⊡] Clauson 1972 s. 562. ※ ***Ağalarının, dedelerinin taşağı dibinden ayrılmayacak daha kim varsa, bugünden tezi yok siktir olsunlar obamdan!*** (K. Bilbaşar 1969 s. 117). Krş. ***daşşak***.

EOsm. **daşgaru** ’dışarı’ DS 1021 < ETk. ***taşġaru*** a.m. Clauson 1972 s. 563. ***-(a)ru*** directivus (yön gösterme) eki için b. ***aŋaru*** ⊡.

daşı-/BSTTk. **taşı-** ’ağır bir şeyi bir yerden başka bir yere götürmek’ < ETk. ***taşu-*** a.m. Clauson 1972 s. 561. ※ ***Ol bizüm gemideki ni‘metlerümüzi daşıdılar, ḳatumuza getürdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 48a). ※ ***Bizim desteleri harmana daşımak sana düşüyor Şükrü.*** (F. Baykurt 1961ı s. 170).

daşır-/taşır- ’taşmasına sebep olmak’ DS 1376 < ETk. ***taşur*** a.m. Clauson 1972 s. 566.

EOsm. **daşıra** ’dışarı’ TS 1021–23 < ***daşra/taşra*** kelimesinin varyantı, istikamet eki ***-ra*** için b. ***ardıradın*** ⊡. ※ ***Ṣād u͜ ḫurrem gelür meger daşıra | Her ki Ḥaḳḳıladur işin başara.*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] no. 862).

daşıt-/BSTTk. **taşıt-** ’birisine taşımayı yaptırmak’ < ETk. ***taşut-*** a.m. [***taşu-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, (b. ***acıt-*** ⊡)] Clauson 1972 s. 561–562. ※ ***Arḳaylle odun daşıtdılar. Arḳaları daḫı yağır oldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 146b).

EOsm. **daşra/taşra** I (zarf) ‘dışarı’ TS 1021–23 < ETk. ***taşra*** a.m. Clauson 1972 s. 565–566 [***daş*** I + ***-ra*** yön (directivum, yön gösterme) eki, b. ***ardıradın*** ⊡. ※ ***Fażlullāh gelini daşra göndürdi, geleni içerü oḳıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 14b9.). ‘dışarıda’: ※ ‘***Avrat dėdügi, işledügi ‘aḳl ḳānūnından daşradur.*** (Ferec 855/1451 v. 27a). ***daşradın/daşradan*** ‘dışarıdan’: ※ ***Nāgāh uyḳudan durdum, ḳapuya yöneldüm. Ḳapuyı daşradın bağlu buldum.*** (Ferec 855/1451 v. 48a). ※ ***Bir demden soŋra daşradan içerü bir it gIrür.*** (Ferec 855/1451 v. 88b).

daşra/BSTTk. **taşra** II (isim) ’(evin ya da şehrin) dışarısı’ < ***daşra/taşra*** I. ※ ***Çün ol ḳardaşum daşralarda͜ halḳ ṣoḥbetinden üşenüb usanub durub evine gelür, neye baḳarsa͜ harāb görür.*** (Ferec 855/1451 v. 191a). ※ ***Taşralılar için ne büyük acılarla dolu büyük kentler.*** (C Kavukçu 1998 s. 72–73).

AD. **daşşak** ’haya’ DS 1377 < ***daşak/taşak*** kelimesinin varyantı. Ortadaki ünsüzün çift olması kelimeyi kuvvetlendirmek, üzerinde durmak içindir. Bu tür sessiz ikilemesi ihtiva eden diğer örnekler için b. ***amman*** ⊡. ※ ***Her ne yaptıysa, Şükrü efendi daşşağını burup kandırmış paytar beyimizi.*** (F. Baykurt 1971c s. 265). ***daşşaklı*** ‘yiğit, cesaretli’ DS 1377: ※ ***Benim bu gelin çok daşşaklı. Lāfı gözüne gözüne söylüyor.*** (F. Baykurt 1967k s. 337).

AD. **dat/dad/**BSTTk. **tat/tad** 'tat, lezzet' DS 1317 < ETk. ****tāt*** a.m. M. Räsänen 1969 s. 466; krş. ***tātıġ*** Clauson 1972 s. 452. ※ ***Oş nice yıldur ki yėmişler ėrişüb emidüb emidüb durur. Dadın görmedüm, ḳorḳaram ki yėyem, ol yigide ṭalāḳ vāḳi' ola.*** (Ferec 855/1451 v. 231b). ***datlu***/BSTTk. ***tatlı*** 'güzel tadı olan': ※ ***Bir küb var, içi dolu datlu su.*** (Ferec 855/1451 v. 30b). 'hoş': ※ ***Müddet-i medīd ḥürr u 'abīd birle datlu dirildüm. 'Āḳıbet baŋa heves-i vaṭan oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 49a). ***datlucak*** 'hoşça': ※ ***Biri birine münāsib u muṣāḥib u muvāfıḳ u muṭābıḳ düşdi. Datlucaḳ dirildiler.*** (Ferec 855/1451 v. 174a). Bu isim kökü, fiil kökü olarak da kullanılmış (b. ***dat–***). Tk.ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I ⊡.

dat–/dad–/BSTTk. **tat–/tad–** 'tadına bakmak' TS 964 < ETk. ***tāt–/dād–*** a.m. Clauson 1972 s. 449–450. ※ ***Suyı datdı, gördi acıdur.*** (Ferec 855/1451 v. 227a). ※ ***Ben anı şarāb-ḫāneler üzerine ḳoyub dururam. Küpleri iḥliyāṭ ėder, dadar, andan satmaġa destür vėrür.*** (Ferec 855/1451 v. 236a). ※ ***O yemekleri, bizim hayatı daha iyi anlatan ve duyuran filozofları ve şairleri sevdiğimiz tarzda seviyordu. Onları tadarken ādeta niçin doğmuş olduğunu ve yaşadığını anlıyor gibi oluyordu.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 102). ※ ***Hikmet keskin keskin bakıyor. Bu bakış hasretın ayrılığın acısını tatan bir bakıştı.*** (S.C. Ertem 1935 s. 96). Bu fiil kökü, isim kökü olarak da kullanılmış (b. ***dat***). Tk.ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I ⊡.

datif (gramer terimlerinden) 'e hâli' < Fr. ***datif*** < Lat. ***dativus*** a.m. [***dare*** 'vermek' fiilinden sıfat, b. ***akreditif*** ⊡].

daulbaz, b. ***davlbaz***.

AD. **daun/davun** 'veba, kan çıbanı' DS 1379 < ***taun*** kelimesinin varyantı. ※ ***Allah gözünü kör etsin! Davun ol işallah!*** (F. Baykurt 1971t s. 153).

daussilâ 'vatan hasreti' < Ar. ***dā'*** 'hastalık' ve ***ṣila*** 'kavuşma'. ※ ***Eyüpte, Bahariyede tabiat çıplak, sarı, yeşilimtrak bir kır ve dağlar; ölgün sular, daimî bir daüssıladır.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 56).

dav, b. ***tav***.

dava 'ileri sürülen fikir, iddia' < Ar. ***da'wā*** a.m. (/***d'w***/ kökünden) ※ ***Da'vāyı ulūhīyet ėden Fir'avn Mıṣr-ı Ḳāhireye pādişāh olub...*** ('Ālī 1982 [1581] II, 143). 'bir hukuk meselesinde mahkemeye başvurma': ※ ***Bu kadın mı bakacaktı davaya acaba?*** (M. Başaran 1992 s. 134). ***dava et–*** 'mahkemede şikâyetini bildirmek, hakkını istemek, dava açmak': ※ ***Biz ḳamumuz bunı ḳāżīye alub giderüz. Sen-daḫı gel, da'vāŋı ėt!*** (Ferec 855/1451 v. 234b). Krş. ***da'vi***.

Davala 'Manisa vilayetinde, Kula yakınında bir köyün adı' < Yun. ***Ταβαλα*** (Távala) D.J. Georgacas 1971n s. 110.

EOsm. **davar** I 'mal mülk' TS 1027–28, F. Argenti 1938 [1533] s. 73 < ETk. ***tavar*** a.m. Clauson 1972 s. 442–443. ※ ***Eger bilge(?), eger bilmez ola yār, | Mühürsüz aŋa ısmarlama davar.*** (Faḫrī 1974 [1367] no. 3660).

davar II 'dört ayaklı çiftlik hayvanı veya onların sürüsü, bilhassa koyun ve keçi' DS 1026–27 < ***davar***, fakat ETk. ***tavar***'da da bu mana vardır; mal mülk sürülerle ölçülür, krş. Lat. ***pecus*** 'davar'→***pecunia*** 'para'. ※ ***Ol ne ḳuşdur ki davar gibi arpa ve saman yėr?*** (Ferec 855/1451 v. 137b). 'binek hayvanı' TS 1025–26: ※ ***Ben ol 'avrat-i bī-çāre-i nīm-mürde-***

yem ki ḍaş altından çıḳarduŋ, davara bindürdüŋ. (Ferec 855/1451 v. 186a). 'yük hayvanı': ※ ***Ṣabāḥ olıcaḳ gördi ki bir fellāḥ davara odun yükletmiş, evine gider.*** (Ferec 855/1451 v. 11a).

Davas/Tavas 'Denizli vilayetinde bir kasabanın adı' < Yun. ***Ταβας*** (Távas) asıl manası 'kayalar', D.J. Georgacas 1971n s. 110.

davetiye, b. ***da'vetiye***.

da'vet/davet 'çağırma, çağrı' < Ar. ***da'wa*** a.m. ※ ***Ba'żı ekābirinüŋ dügün evi gibi giren çıḳan belürsüz olub da da'vet-i 'ām maḳülesi cem'ī-yetleri*** 'acab nesnedür? ('Ālī 1975 [1599] s. 127). ***da'vet et-*** '(yanına ya da evine] çağırmak': ※ ***Nāmei döstlarına, hısımlarına gösterdi, anları dügüne da'vet eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 237a). ***da'vetlen-*** 'da'vet edilmek': ※ ***O gece Meliḥa'nıŋ ḳocası, aḥibbāsından biriniŋ ḳına gecesine da'vetlenmiş, ḳa'in anası da Üsküdara misāfirliğe gitmişdi.*** (E.E. Talu 1341 s. 57).

Osm. **da'vetî** 'cinleri davet eden kimse' < Fa. ****da'vatī*** a.m. [***da'vat*** + meslek sahibi ismi yapan ***-ī*** eki, b. ***acabrûdî*** ⊡]. ※ ***Da'vetīler dāyireden çıḳmayalar.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16. yüzyıl başı] II, 148 no. 61).

da'vetiye/davetiye 'yazılı davet, davet pusulası' < ***da'vet/davet*** + bazı yazılar için kullanılan ***-iye*** eki, krş. ***haşiye, reddiye***. ※ ***Kemal hepimize ayrı gayrı, özel davetiyeler hazırlamıştı.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 75).

da'vetkâr/davetkâr 'davet eden, cazip' < ***da'vet*** + ***-kâr*** 'yapan, eden', b. ***alımkâr*** ⊡. Fa. ***da'vatgār*** a.m. ※ ***Pembe beyaz çehresi üzerinde iri siyah gözlerinin mahmur bakışları davetkâr muhabbet kasideleri okurdu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 9).

AD. **davı** 'kavga, harp' DS 1379 < ***da'vi***. Krş. Az. Tk. ***dava*** a.m.

AD. **davış/tavuş** 'ses, hafif gürültü, takırtı; ayak sesi' DS 1379, 3850, TS 3774 < ETk. ***tavış*** a.m. Clauson 1972 s. 446.

AD. **davıştı/davuştu/tavıştı** 'ses, hafif gürültü, hışırtı, tıkırtı; ayak sesleri' DS 1379, 3846–47 < ***davış/tavuş*** + ***-tı/-tu*** eki, b. ***anırtı*** ⊡. ※ ***Beklerken uzaktan ayak davuştuları duyulmağa başlamış, biraz sonra silâhlı, bıçaklı bir sürü eşkıya çıkagelmiş.*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 181).

EOsm. **da'vl** 'ileri sürülen fikir, iddia' < Fa. ***da'vī*** < Ar. ***da'wā*** a.m. ※ ***Müsāfirlik, clhān-geştellk sözl çıḳdı. Her bir kişi bir yėrden nişān vėrdi. Bir sụhte-dll verende ol dernekde ḥāżır idi, kimsenüŋ da'vīsını müsellem dutmadı.*** (Ferec 855/1451 v. 244a). ***da'vī et-*** 'mahkemede şikâyetini bildirmek, hakkını istemek, dava açmak': ※ ***Ḳāżī cemā'at göricek eyltdl: "Bir bir da'vī ėdüŋ!" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 235a). ***da'vīleş-*** 'karşılıklı dava açmak': ※ ***Meger bu pīl bir piylüŋ ṣucṣuz yėre dişiyle ḳarnın deşmiş, öldürmiş. İşleri da'vīleşmişler.*** (Ferec 855/1451 v. 45a). ※ ***Eger bilge, eger bilmez ola yār, | Mühürsüz aŋa ısmarlama davar.*** (Fḫrī 1974 [1367] no. 3660).

(Argo) **davlamboz** 'kıç' F. Steinherr 1932 s. 185 < ***davlumbaz*** II. Başka kaynaklarda bulunamadı.

AD. **davlanbaz** 'dümbelek' DS 1380 < ***davlbaz/davulbaz***.

EOsm. **davlbaz/daulbaz/davulbaz** (harekesiz) 'davul' TS 3774 < Fa. ***ṭablbāz*** 'davulcu; eyere asılan davul' F. Steingass 1930 s. 809. Çalgıyı çalan

kimse'den çalgının ismine olan semantik gelişme için krş. ***boruzen* / *boruzan***. Nomen agentis'ten (bir işi yapan, meslek sahibi ismi) bir nomen instrumenti (alet ismi), daha geniş manada nomen concretum (somut isim) çıkması hadisesi için b. ***borazan*** ⊡, Fa. –***baz*** unsuru için b. ***ateşbaz*** ⊡. ※ ***Şāhīn Lala da̱hı ḥāżır olan ġāzilerilen ḳarşuladı. A̱hşām ḳaraŋusında ḍavlbāz ḳaḳdı, kāfirüŋ üzerine uġradı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 51).

AD. **davlı** I/***tavlı** 'çarık yapmak için uzunlamasına kesilen ham deri' DS 1380 < krş. ***tavla–*** 'neşini su serperek yumuşatmak' DS 3847. ※ ***Kim ğızarsa bir davlı gön yüzmee bazarlıḳ yapdıla.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 73).

AD. **davlı** II 'ucu yarı yanmış ya da yanmakta olan odun parçası' DS 1380 < Yun. ***δαυλι*** (ḏavlí) Ch. Tzitzilis 1987g no. 93.

davlumbaz 'büyük yuvarlak çıkıntılara verilen isim: dumanı toplayıp bacaya veren çıkıntı; ocaklığın üstündeki raf, üzeri oymalı, işlemeli, birkaç gözü olan bir çeşit dolap; yandan çarklı vapurların çarklarını örten yarım daire biçimindeki kapak, kaptan köşkü, gemideki idare yeri' DS 1380–81, ZTS 1976 s. 49 < ***davlunbaz***. ※ ***Basık mutfak davlumbazına kaç kez başımı vurmuştum da eviyeye dayanıp ovunmuştum.*** (U. Alpay 1999 s. 57).

EOsm. **davlunbaz** 'davul, kös' TS 1028–29 < ***davulbaz***. ※ ***Hemān-kim ḍavlunbāz urub bir gezden tekbīr getürdiler, küffāruŋ üzerine hücūm ėtdiler.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 108). ※ ***Beg hemān bir davlumbāz urmış. Ḳazlar iki ayaḳ üzerine basdılar.*** (P.N. Boratav 1995 s. 124).

AD. **davrada** 'çifte kanatlı kapı' THASDD 406 (DS'ye alınmamıştır) < Fa. ***darvaza***, Kürt. ***dervaze*** a.m. (krş. ***azine*** ⊡) ***/rv/→/vr/*** metatezi için b. ***albız*** ⊡.

davran– I 'çabuk olmak, derhâl harekete geçmek' < ETk. ***tavran–*** a.m. Clauson 1972 s. 444. ***davran–*** ve ***depren–*** fiillerini — ETk.de iki ayrı kök göründükleri için — burada ayrı ayrı gösteriyordu. Fakat şeklen ve manaca birbirine o kadar yakındırlar ki ikisinin aynı kökten gelmiş veya sonradan birbirine yaklaşmış ve karışmış olmaları ihtimali gözden uzak tutulamaz (krş. ***davran–*** II — ***depren–*** II) Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡, metatez için b. ***albız*** ⊡. ※ ***Ağa beğ vapura yetişmek içün ḳalḳdı. Biz de davrandıḳ.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 259). ※ ***Davran bakalım! Vaktimiz yok.*** (H.Ż. Ülken 1941 s. 5). 'bir şeye el atmak, bir yere sunmak': ※ ***İhtiyar cebine davrandı. Titriyen elleri bütün ceplerine daldı, çıktı.*** (K. Bilbaşar 1939 s. 70). 'elini silâhına atmak': ※ ***Bu picam ıynan gelen adamı Delü Memmet görmüş. "Davranma!" demiş, "Vururum seni, gıpranma!" demiş.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 43). AD. 'erişmek': ※ ***Uç seneye tavrandı | Ėtduğumuz sevdalık.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 190). ***davrandır–*** 'eriştirmek': ※ ***Cumuriyet Bayramı yaklaşıyor, hısımım! Korkarım elimizdeki işi davrandıramayacağız.*** (F. Baykurt 1971t s. 135). Krş. ***darvan–***.

davran– II '(bir kimseye veya şeye karşı filan tarzda) tavır takınmak ve hareket etmek' < ***depren*** II fiilinin tesiri altında ***davran–*** I fiilinin modern bir gelişmesi. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※ ***Bu gidişin gidiş olmadığını anlayor, ama başka türlü davranamıyordu.*** (Orhan Kemal 1959 s. 6).

AD. **davrı** 'gibi, benzer' DS 1381 < Ar. ***ṭawr*** 'hâl, safha'. ***ağız davrı*** 'anlatış, ifade tarzı, konuşma tarzı' DS 95.

davudî 'kalın ve gümrah (insan sesi)' < K. Uz 1954 s. 18'e göre ***davud*** 'tam perde üzerinde bir aheng' kelimesinden ***–î*** ekiyle yapılmış sıfat. ※ ***Hudā vėrdi bize dāvudī āvāz.*** (Vāḥidī 1993 [929/1522] s. 57). ※ ***Cevdet efendi, gözleri madamda, bu sefer davudi sesle höykürdü.*** (S.M. Alus 1934 s. 114).

davul b.m. (bilinen çalgı) Meninski 1680 II, 2016, 2087 < Ar. ***ṭabl*** a.m. ※ ***Kulağımın dibinde davullar çalınıyor, etrafımda cinler hora tepiyordu***. (M. Başaran 1992 s. 143). (Argo) 'göt, kıç' F. Devellioğlu 1959 s. 78, H. Aktunç 1990 s. 79 (krş. ***davlamboz***). Sıfat olarak 'yuvarlak ve şiş': ※ ***Hacı dediğin davul göbeğin biri. Sivilceli ensesine bakmadan Aysel'e yanaşacak da kız da ona yüz verecek! Sevsinler!*** (A. İlhan 1963 I, 117). Yuvarlak ünlüye değişim için b. ***abuk*** ⊡.

davulbaz, b. ***davlbaz***.

AD. **davulgu/davulga** 'kocayemiş ağacı ve meyvesi' DS. 1382 < ETk. ***tavılḳu*** 'Spiraea' Clauson 1972 s. 440–441. Yuvarlak ünlüye değişim için b. ***abuk*** ⊡. ※ ***Tabancasını çıkarıp davulgu öbeğinin içine bir kurşun sıktı.*** (İ. Balaban 1968 s. 323).

davun, b. ***daun***.

davuştu, b. ***davıştı***.

davya 'dişçi kerpeteni' < Fr. ***davier*** a.m. < EFr. ***daviet***, asıl manası 'küçük David'. Fr. ***davier*** aynı zamanda bir marangoz aletinin adıdır ve bu manada da Tk.ye geçmiş olması mümkündür: ***david*** 'yan yana yapıştırılan tahtaları sıkıştırmak için kullanılan bir nevi kıskaç' M.Z. Pakalın 1946 I, 407 (Ar. harflerinde ***davîye***'yi yanlışlıkla ***david*** diye okumak mümkündür).

Osm. **daya/daye/taya** 'dadı, sütnine' TS 3775, Meninski 1680 II, 3081 (***dāye***, halk ağzı ***taya***) < Fa. ***dāya*** a.m. ※ ***Nīk-nihād dāyeler anı beslediler.*** (Ferec 855/1451 v. 27b). ※ ***Ḳızuŋ bir dāyesi ve bir lālāsı varidi.*** (Ferec 855/1451 v. 41a). ※ ***Tohumunu bilen var mı? Kim bilir babası hangi ipsiz sapsızdır, anası hangi kakavan halayık, hangi şırfıntı tayadır?*** (S.M. Alus 1933k s. 146).

daya– yaslamak, 'ağırlığını koyacak şeye abanmak' < ETk. ***taya–*** a.m. Clauson 1972 s. 567. ※ ***Hanceri çıḳardı ki yüregine dayaya ve üstüne düşe.*** (Ferec 855/1451 v. 144b). 'yerleştirmek': ※ ***Cevdet efendiyi Yemiş iskelesindeki kabzımallardan birinin yanına dayamış.*** (S.M. Alus 1934 s. 27). 'önüne koymak, takdim etmek': ※ ***Bizim kaynana olacak acuze, evvelki akşam getirdiğim palamutların kafalarını, kılçıklarını hep benim Fidele dayamamış mı?*** (S.M. Alus 1944 s. 141). ***daya– döşe–*** 'mükemmel şekilde tefriş etmek': ※ ***Yarın bunun bir evi olsa, ne güzel dayar döşer diyorum içimden.*** (F. Baykurt 1971c s. 290). Krş. ***dayalı döşeli***. ***dayayı ko–*** 'yerleştirmek, dikip bırakmak': ※ ***Bir ḥaṣīr oldı. Kesdi, dayayı ḳodı.*** (Ferec 855/1451 v. 238b).

AD. **dayak** I 'destek' DS 1383–84, TS 1029, Meninski 1680 II, 2159 < ETk. ***tayaḳ*** a.m. [***daya–*** + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***k*** eki, b. ***apuldak*** ⊡]. ※ ***Taŋrı adıdur ḍayaḳ her bir işe, | Taŋrı adıdur ḥükm her cünbüşe.*** (Gy. Németh 1919 s. 171). AD. ***dayakla–*** 'kapıyı bir

destekle arkasından kapamak, sürgülemek' DS 1384: ※ ***Evin kapısını dayakladık.*** (İ. Tarus 1947t s. 59).

dayak II 'dövülme, darb' < ***dayak*** I. ※ ***Hani ben de ara sıra dayağa kaşınmıyor değilim. N'apiyim, bam teline basar, kızdırırım.*** (M. Seyda 1958n s. 33).

dayalı 'dayanmış' < ***daya–*** fiili + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–(ı)lı*** genişlemesi, b. ***ardılı*** ⊡. ※ ***Pirinç karyola aynı yerde, başucu duvara dayalı odanın ortasında duruyor.*** (A. Ağaoğlu 1997 s. 275). ***dayalı döşeli*** 'mükemmel şekilde döşenmiş', krş. ***daya– döşe–***: ※ ***Dayalı döşeli tertemiz bir odada oturmuştuk.*** (M. Başaran 1964 s. 44). ※ ***Gepgeniş bir salon, saray gibi dayalı döşeli.*** (A. Nesin 1975 s. 57).

AD. **dayama** 'ölü mezara konduktan sonra üzerine toprak dolmasın diye, mezar üzerine uzunlamasına dizilen tahtalar' DS 1385 < ?? ***daya–*** + fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***–ma*** eki, krş. çatma, kabarma. ※ ***Babamla komşumuz Mustafa Emmi, harıl harıl evi bitirmeye çalışıyor, ağaç yontuyorlarmış bir yandan da. Benim dayamalıklar mı hazırlanıyor nedir öyle, Memmet?*** (M. Başaran 1992 s. 81).

dayan– I 'desteklenmek, yaslanmak' < ETk. ***tayan–*** a.m. Clauson 1972 s. 569 [***taya–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli, ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡]. ※ ***Dalle gine bir gün bir ḳarıcuḳ oldı, eline āṣā aldı, dayanu dayanu yüridi.*** (Ferec 855/1451 v. 220b). Mecazî manada: ※ ***Oğlan cüce, yengeç, maskara, fakat paralı. Bu işlerin eni de sonu da dünyalığa dayanır.*** (S.M. Alus 1944 s. 176). '(yattığı yerde) doğrulmak': ※ ***Yėmek yėdürdiler, içmek içürdiler. Biraz dayandı, gözin acdı, söze geldi, eyitdi ...*** (Ferec 855/1451 v. 181a). 'durmak, duraklamak' DS 1386, krş. Az. Tk. ***dayan–*** a.m.: ※ ***Ḫacāletden oda yandum, şermesārlikden dayandum, bilmedüm ki ölü miyem ölüler gibi, diri miyem diriler gibi.*** (Ferec 855/1451 v. 74a). Mecazî manada 'güvenmek, itimat etmek': ※ ***Dayanma bu baylıġuŋa, ey dede, | Gün ola ki niʿmet elüŋden gide.*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340/42 s. 64 no. no. 884). ***dayan–*** fiili EOsm.da umumiyetle (ve bugünkü dilde daima) dativus (yönelme durumu) ile kullanılır, fakat EOsm.da accusativus (belirtme durumu) ile kullanıldığı tek tük cümle gördük (reflexivum hâlindeki fiillerin accusativus ile kullanıldığı hâller için b. için b. ***biçin–*** ⊡): ※ ***Bir pīre uġradılar, sāl-ḫörde. İki bükülmiş, bir yėrde degenegin dayanub durur.*** (Ferec 855/1451 v. 190b). ※ ***İndi, içeri girdi, gördi: fertüt ʿaṣāsın dayanub durur.*** (Ferec 855/1451 v. 231a). (geçişli fiil (verbum transitivum) olarak): ※ ***Bacağını pamukla alkolledikten sonra, dayandı iğneyi.*** (R. Ilgaz 1962n s. 24).

dayan– II 'mukavemet etmek; tahammül etmek' < ***dayan–*** I. ※ ***Bu eve kız getirilir mi? Bir başka yer tutacak olsan, ona da masraf dayanmaz.*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 199). 'kullanılışı uzun sürmek' : ※ ***Epeyce ekmek var daha bu cekette. Hiç değilse yeniden kumaş dağıtacakları zamana kadar dayandırırım.*** (F. Erdinç 1948f s. 51). ***dayanama–*** 'kendine hakim olamamak': ※ ***Dayanamadı, üstüne yürüdü babası.*** (M. Başaran 1992 s. 156).

EOsm. **dayanduk** 'destek' < ***dayan–*** I fiilinin ***–duḳ*** fiilsıfatı (participium), b. ***bildik*** ⊡. ※ ***Dayınduġı yėrde dayanduġı olub riʿāyetler ėdüb elini dutsam gerek.*** (Ferec 855/1451 v. 2b).

dayanıklı 'dayanabilen, muhafaza edilir, çabuk bozulmaz; tahammüllü, çabuk yorulmaz' < EOsm. ****dayanıḳ*** 'dayanıklılık' [EOsm.da kullanılan, fiil kökü + ***-ik*** ekinden ibaret nomen actionis (oluş ve kılış ismi) şekli için b. ***alık*** II ⊡]. ※ ***Hele alacanın dayanıklılığı? İki kişi çekişseler zorla yırtabilirler.*** (Nâbî–zâde Nâẓım 1943 s. 35). ※ ***Mardin'in sıcak iklimine dayanıklı olur taş evler. Serin tutar insanları.*** (M. Mungan 1996 s. 112). ※ ***Bu köylü milletini anlamak biraz zor. Onların dayanıklılığı, aza razı olma huyu, açıklanır gibi değil.*** (T. Apaydın 1991 s. 243).

dayat– 'kendi istediğinde ısrar etmek, direnmek' < ***daya–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) şekli (b. ***acıt–*** ⊡), fakat fonksiyonu değil; krş. ***diret–***. ※ ***Erkek kardeşinin dayatması sonunda da baş eğmek zorunda kalmış, konağın satılmasına ses çıkarmamıştı.*** (Peride Celal 1991 s. 118).

daye, b. ***daya***.

dayı 'annenin erkek kardeşi ya da ağabeyisi' < kelimenin etimolojisi izah edilmemiştir, M. Räsänen 1969 s. 454. ※ ***Yok dayım oğlu, bu işler senin bildiğin gibi değil.*** (H. Aytekin 1945 s. 115). 'bir kimsenin kayırıcısı olan, sözü geçer kimse': ※ ***Her iki tarafın da dayısı kuvvetliydi.*** (H. Aytekin 1945 s. 8). 'kabadayı': ※ ***Ebedī gitmez elinden bıçağı, dayı geçer, | Ādem öldürmegl 'ālemde ẓarāfet aŋlar.*** (A.N. Tarlan 1948 s. 9). 'polis': ※ ***Polisin, durakta gizlenip suçluları suç üstü yapmak üzere beklemekte olduğunu gören erketeler sinyal vererek Polis (kendi tabirleri ile dayı veya keş) Volta! (yâni kaçalım) diyerek sağa sola yayılmak suretiyle kaçarlar.*** (Y. Ertunç 1982 s. 10). Bir zaman Osmanlı idaresindeki Cezayir'in valilerine ***dayı*** deniyordu. ***dayılan–*** AD. 'kabadayıca hareket etmek, meydan okurcasına davranmak; büyüklenmek, böbürlenmek' DS 1388 [***–lan–*** genişlemesi için b. ***abaplan–*** ⊡]: ※ ***Öteki de şöyle bağrıyordu: "Ben de bu kadının geçmişiyim. Dayılanma kıskanç herif! Sen bu kadını benden daha mutsuz etmişsin besbelli ..."*** (N. Eray 1990 s. 51).

AD. **dayıbaşı** 'amele başı' DS 1388 < ***dayı*** ve ***baş*** II. ※ ***Tarlada, bu dönümlerce pamuğun içinde çalışan, dört dayıbaşının emrinde, dört kalabalık amele paryası vardı.*** (S. Kocagöz 1954 s. 20).

EOsm. **dayın-/tayın–** 'ayağı takılıp sendelemek, sürçmek' TS 1778–91 < ETk. ***tay–*** a.m. fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡), Clauson 1972 s. 567. ※ ***Ol demde revende oğlancuğile su icinde bulındı. Öte gecmege, ḳurdı ḳovmağa iveyin, tiz geceyin dėdiyse ayağı dayındı.*** (Ferec 855/1451 v. 246a).

dayır, b. ***dair*** IV.

dayim, b. ***daim***.

dayima, b. ***daima***.

dayimül'evkat, b. ***daimül'evkat***.

dayir, b. ***dair***.

dayire, b. ***daire*** I.

AD. **daylak** I 'üç yaşında olan deve yavrusu' DS 1388–89, TS 1031, K. Güngör 1941 s. 36 < G. Doerfer 1975 IV, no. 2043'ye göre Türkçe, ve Mo. ***taylaġ*** a.m. Tk.den Mo.ya geçmiştir. ※ ***Bozulaşır boz devenin daylağı.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 142).

AD. **daylak** II ‘sakalı bıyığı çıkmamış delikanlı; ince, uzun boylu (kimse)’ DS 1389 < ***daylak*** I’den olabilir. Fakat krş. ETk. ***tayłaŋ*** ‘narin, güzel endamlı genç’ Clauson 1972 s. 569.

AD. **daylı** ‘(beddualarda kullanılan söz) dert, şiddetli sancı; şeytan; hayalî zehirli hayvan’ DS 1289) < ?? ※ ***Dam gibi ṣandığı ṣırtında ġotürecek değil ya, gölüge, bilmem ne ölüŋüŋ körine yükletmiş, daylınıŋ dibine ġotürmiş.*** (Ebü–Bekir Ḥāzım 1326y s. 217). ※ ***Ekmeği bir köpeğe at, tuzu da bir ateşe at, çatır çatır çatlasın, gözünde daylı gelesinin de gözleri patlasın!*** (M. Makal 1954 s. 74–75).

dayra, b. ***daire*** III.

dayre, b. ***daire***.

AD. **daz/taz** ‘saçsız baş, kel’ DS 1390, 3853, TS 1031–32 < ETk. ***taz*** a.m. Clauson 1972 s. 570 ※ ***Kimi dün gün dürişür, manḳır ister, | Yolar sac saḳal, başın ḍaz eyler.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 62).

AD. **dazara dazar/dazıra dazır** ‘çabuk çabuk’ DS 1390 < ses taklidi veya ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) tabirlerden. İlk kelimenin sonundaki /***a***/ için krş. ***dara dar***. ※ ***Zevahire niçin aldanıyorsun? Sadece gece gündüz, dazıra dazır koşmak mı çalışmaktır?*** (Peyami Safa 1931 s. 53).

dazla– ‘saçları dökülmek, kelleşmek’ < ***daz*** + sıfattan ‘bu gibi hâle gelmek’ manasında fiil yapan ***–la–*** genişlemesi, krş. ***genişle–, ihtiyarla–***. Kelimeyi ihtiva eden ***Dazlayan daza düşer, kel başlı kıza düşer*** bugün başka manada anlaşılıyor, bundaki ***dazla–*** fiiline ‘güç beğenmek’ manası veriliyor. ※ ***Genç yaşından beri kimseleri beğenemediğinden evlenemeyip ellisini bulmuş bir zatı şerifin fasafisosu idi. "Dazlayan daza düşer, kel başlı kıza düşer" meseli malum. Despina hanımın şekil ve şemailini tarif edeyim de kadın beğenmekte müşkülpesendliğiyle meşhur hısım beyimizin kara yazısını görün.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 11.9.1941).

dazlak/dızlak ‘başında veya başının tepesinde saçı olmayan’ TS 1032 < ***dazla–*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–k*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***Dazlak kafalı ufak tefek bir adamdı.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 78). ‘ağaçsız’: ※ ***Ve ol şunuŋ ḳara yel ṭarafı bāğlar bağçalardur ve şuluḳ ḍazlaḳdur.*** (Pīrī Re’īs 1935 [932/1525] s. 643).

de I (encliticum), b. ***da/de***.

AD. **de** II/**di** (emirden önce vurgulu edat) ‘haydi!’ DS 1391 < ?? ※ ***De, gel! Atam iki tek!*** (K. Bilbaşar 1961 s. 17). ※ ***De gir içeri!*** (C. Tuncer 1960 s. 160). ※ ***Di haydin yıkılın huzurumdan!*** (A. Nesin 1961z s. 72). ※ ***Di buyur Hamza Bey, sen particilik işinde benden kıdemlisin.*** (a.e. s. 160). ***de imdi*** a.m. Meninski 1680 III, 2198, 2206.

de III, b. ***da***.

de– ‘söylemek (söylenenler aynen nakledilirken, onlar bir nevi nesne gibi bu fiilin cümlesine alınır)’ < ETk. ***tė–*** a.m. Clauson 1972 s. 433–434. ※ ***Ḳız eyitdi: "İ pīr! Ḳac yaşuŋdasın?" dėdi. Pīr eyitdi: "Yėtmiş yaşumdayam." dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 69a). Bu cümle tipinde ***dė–*** yerine başka fiil kullanılmaz (yalnız nezaket icabı ***buyur–*** kullanılabilir). Fakat ***dė–*** fiili — başka fiiller gibi — söylenenleri fiilsıfatlı (participium) veya mastarlı bir nesne ile ya da tek kelime ile de ifade edebilir: ※ ‘***Alāmetin***

dėdüklerin dėdi. (Ferec 855/1451 v. 123a). ※ ***Her biri gendü vāḳıʿasını taḥlīṭsuz dėrler.*** (Ferec 855/1451 v. 183a). ※ ***Eger ben bu süʾālüŋ cevābın dėmeyem ḥaḳiyḳat ölürem.*** (Ferec 855/1451 v. 138b). Bugünkü dilde olduğu gibi, EOsm.da da bu ʼsöylemekʼ sadece bir ʼdüşünmekʼ de olabilir: ※ ***Bir ġavġa peydā oldı, her kişi bir ṭarafdan ḳacdı, Müslim daḫı durduġı yėrden ḳaçayın dėdi, ḳalġıdı, bir kişi yatur-imiş, üstüne indi. Ayaġı ḳarnına gecdi. [Cānı] der-ḥāl ucdı.*** (Ferec 855/1451 v. 234b). ***dėme-*** ʻdikkate almamak, fark etmemekʼ: ※ ***Bulduġum odunı, yaş ḳuru dėmedüm, hep ocaġa vurdum.*** (Ferec 855/1451 v. 69b). ※ ***Karı söyletmek istedikçe değneği kapıp gözü başı demeyerek karıya indirmeğe başlamış.*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 189). Nakledilen sözler ***dė-*** fiilinin bir nevi nesnesi olduğu hâlde, cümlede bir de accusativuslu (belirtme durumu eki almış) nesne bulunabilir ※ ***Gel, seni şāh gelsün dėdi.*** (Q. Vizir s. 132). ※ ***Seni geldi mi acaba diye hergün buraya uğradım durdum.*** (M.L. Dikbaş 1936 s. 33). ***dė-*** fiilinin manası çok umumi olabilir, "söyleyen" canlı olmayan bir şey olabilir: ※ ***Genç mühendis gömleğinin fermuarını crrrrt diye çekti.*** (R. Ilgaz 1969g s. 65). ※ ***Saat altı buçuk, yedi dedi mi idi, "190"lığı açar.*** (S.F. Abasıyanık 1948 s. 82). ※ ***Kasabadaki konak yıkıldım yıkılayım diyordu.*** (Mahmud Yesari 1930 s. 129). ※ ***Kar yağdım, yağacağım diyor.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 12). ʻtesmiye etmekʼ: ※ ***Aşk dediğin bu mudur?*** (S.M. Alus 1944 s. 78). ※ ***Bu mırıltı, şimdiye kadar hiç duymadığımız yepyeni bir şeydi. Şarkı desek pek şarkıya, türkü desek pek türküye benzemiyordu.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 7). ʻtahmin etmekʼ: ※ ***Bıçağını çeker çekmez Kâzımın üstüne atıldı. Ama nasıl, o demezsin!*** (A. İlhan 1963 I, 152). ʻmerak etmek, bilmek istemekʼ ※ ***Ṣabāḥları uyḳudan uyanmuyor muyum, ağzımıŋ içi çiriş çanağı gibi; ṣaçlarımıŋ kökünü derseŋ, ṣanki birisi yaḳalamış da var ḳuvvetlyle çekiyor.*** (E.E. Talu 1928 s. 186). ʻtasdik etmekʼ: ※ ***Topaç'tan da ümidi kestik desene?*** (S.M. Alus 1933p s. 223). deyip geç- ʻehemmiyet vermemek, önemsememekʼ: ※ ***Bahçıvan kızı deyip geçiyorum. Lâkin onun da benim gibi bir gönülcüğü var.*** (O.C. Kaygılı 1938a s. 33). ※ ***Ev ilâcı diylp geçmeyin. İçinde öyle hasiyetlileri vardır ki acaba doktor ilâçları yanında kaç para eder?*** (İsmail Galib 1930ei s. 13). Şunlara da b.: ***deme, demek, derken, deyen, deyü/ diye.***

Osm. **deavi** ʻdavalarʼ < Fa. ***daʿāvī*** < Ar. ***daʿāwā*** a.m. (***daʿwā*** kelimesinin çoğulu, **/*dʿw*/** kökünden). ※ ***Meclis-i şerʿa vekālet ṭarīḳiyle gelen deʿāvīde müvekkil ṭaleb eyleye.*** (Ö.L. Barkan 1943 [1524/931] s. 383).

Osm. **debabic** ʻipekli ağır kumaşlarʼ < Ar. ***dabābīc*** a.m. (/***dbc***/ kökünden) (***dibāc*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Ol sarāyları enmāṭ-ı mülevvenile, debābīc-i müzeyyenile bezedi.*** (Ferec 855/1451 v. 93b).

debagat, b. ***dibagat***.

Osm. **debbağ** ʻderi işleyicisi, tabakʼ < Ar. ***dabbāġ*** a.m. (/***dbġ***/ kökünden). ※ ***Meger ol ʿayyārlaruŋ biri başcıymış, biri debbāġ-imiş, biri baḫcevān-imiş.*** (Ferec 855/1451 v. 240a).

AD. **debbe** ʻgüğüm, ağzı dar, altı geniş yağ kabıʼ DS 1391, TS 1033, R. Dankoff 1991 s. 30 < Ar. ***dabba*** a.m., A. Tietze 1958 no. 61 ※ ***Huşeteynleri bir dopdolu debbe.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 117).

debboy, b. ***deppoy***.

Osm. **debbus** 'topuz, gürz' < Ar. ***dabbüs*** < Fa. ***dabüs*** a.m. Bu kelimenin bir manası 'the rabble, people of low extraction' F. Steingass 1930 I, 503. ※ ***Kelle-i nā-trāşīdelerine göre‿hass u‿hāşāk-ile dolmış delv idügi nümāyān, ve yā‿hōd cündīlerüŋ debbüsları żarbinden ekşerīyā debbüslarınuŋ depesi yabyassı olduğına bürhān bir ġarīb ḳażiye-dür.*** ('Ālī 1975 [1599] I, 116).

debdebe 'şatafat, ihtişam' < Fa. ***dabdaba*** a.m. < Ar. ***dabdaba*** 'ayak patırtısı', ses taklidi kelimelerden (/***dbdb***/ kökünden). ※ ***Birinci Leopold'ün Margarit-Terez'le Viyana'daki görkemli düğünlerinin neredeyse baş konukları bizler olduk. Aman efendim, o ne debdebeydi öyle, değil mi?*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 40).

AD. **debe** 'fıtık; fıtıklı' DS 1392, TS 1033, A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 81, R. Dankoff 1991 s. 30 < Fa. ***daba*** a.m. ※ ***Gendüleri ve ālet-i rücūlīyetleri emrāżdan müte'ellim olub ṣıḥḥat-i cismānīyesi ṣarīḥ kimesne ḳatı nādirdür; Ya'nī-ki ekşeri debe...*** ('Ālī 1975 [1599] s. 117).

debelen-/debellen- 'çırpınmak, tepinmek' < ***dep-/tep-*** fiilinden ***-ele-*** genişlemesiyle yapılan verbum frequentativum (sık sık tekrarlama) (b. ***avkala-*** ⊡); buradaki fiil reflexivum (dönüşlülük) hâlindedir (***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡), fakat ***debele-*** şekli de aynı manadadır (DS 1302). İkinci varyant ***debenle***- fiilinin assimilation'lu şekli olabilir. ※ ***Gasap Mustuvanın satırından gurtulaman, nafile debelenme!*** (K. Bilbaşar 1961 s. 119). ※ ***Güçlü bir dalga kendisini altından kavrayıp boşluğa fırlatıvermişti. Su yüzünde dengesini tutturabilmek için debeleniyordu.*** (R. Ilgaz 1981 s. 246). ※ ***Öğretmenlikten batak iş yok. Yok ama, battın mı bir kere, artık debelenme! Daha çok batarşın.*** (F. Erdinç 1961 s. 217). AD. 'ayaklarını sürterek yürümek; sendelemek' DS 1392: ※ ***Kadın debelene debelene kıza geliyor.*** (U. Günay 1975 s. 366).

debelleş- 'bir arada debelenmek' < ortaklık hâliyle yapılan verbum collectivum (topluluk). ※ ***Mücadele arttı. Debelleşe debelleşe nihayet kız altta, oğlan üstte, ikisi orta yerdeki mezarın üzerine devrildiler.*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 62).

AD. **deben düben** 'gelişi güzel, bozuk düzen (yürüyüş ve konuşma hakkında)' DS 1393 < alliteratif (aliterasyonlu) ve labialisation'a (dudaksıllaşma) yönelen terkip.

AD. **debenle-** 'yavaş yavaş gezmek, gezinmek' DS 1393 < ***deben düben*** + ses taklidi isimden fiil yapan ***-la-*** genişlemesi, b. ***ağla-*** ⊡. ※ ***Dırnak gadar çocuk, a gızım! Akşama gadar gırlardan debenleye deneleye yorulmuştur.*** (F. Baykurt 1961ı s. 150. Krş. ***debellen-***.

AD. **deber** 'hoyrat, sözünü bilmez, patavatsız' DS 1393, **teper** 'sakar, uğursuz, sataşkan (kimse)' DS 3883 < ?? Bir kaynakta‿***haber*** ile kafiye olan ***deber*** kelimesi geçiyor, belki 'namussuz, alçak herif' manasında olabilir. Acaba aynı kelime mi? ※ ***Zehī nā-merd deber!*** (Ferec 855/1451 v. 178b).

AD. **deber-** 'göze görünür hâle gelmek, belirmek' < ***debert-*** fiilinden backformation (yanlış ayırma): ※ ***Oğlan, dumandan acıyan gözlerini öveleyince, sürme gidiyor, kendisi deberip çıkıyor. Bunu tutuyorlar, asmak için ilân ediyorlar.*** (M. Tuğrul 1969 s. 288).

AD. **debert-** 'dürtmek, ilişmek; eşelemek, karıştırmak; gizli, unutulmuş bir şeyi meydana çıkarmak' DS 1393–94, TS 1033–34 < ***debret-*** fiilinin metateze uğramış varyantı, b. ***albız*** ⊡. Ayrıca causativum (ettirgenlik) genişlemesi ***-t-*** için b. ***acıt-*** ⊡. ※ ***Her vaḳt deberdürdi. Nā-gāh evde bir cāh belürdi, ḳapusın acdı, gördi, nerdübān var.*** (Ferec 855/1451 v. 65a).

debi 'bir akar suyun saniyede geçen su hacmi' < Fr. ***débit*** < Lat. ***debitum*** 'borç'. ※ ***Demek ki, bu atanmayı kendim istemiş, kendim başarmıştım. Biliyordum onu, damarlarında akan kanın debisini biliyordum artık; bunu sorup öğrenmek için dolanıyordu çevremde.*** (B. Günel 1991 s. 57).

EOsm. **debi-** 'yıkılacakmış gibi tökezleyerek yürümek; dili, eli, ayağı dolaşmak' TS 1034 < ***deben düben*** tabiriyle olan münasebet açık değildir.

debil (tıp ıstılahlarından) 'zayıf yapılı' < Fr. ***débile*** < Lat. ***debilis*** a.m.

AD. **debil debil/dibil dibil** 'tıpış tıpış, kımıl kımıl' DS 1394, 1480 < ses taklidi ve ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) kelimelerden; belki ***dep-/tep-*** fiilinin tesiri altında. ※ ***Daha tavuğun karnındaki yumurtada horoz olur da, dibil dibil eder.*** (F. Erdinç 1958 s. 179).

Osm. **debir** 'yazıcı, kâtip' < Fa. ***dabīr*** a.m. ※ ***Dükeli hünerlerde ārāstedür, ḫaṭda, dėbīrlıkde, nerdde, şaṭrancda, fürüsiyyetde mehāreti vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 199b). ※ ***Baʿż-ı ekābir ḥüsn-i terbīyet ve şefḳat-i müʾeṣṣir ẓāhir ėtmegile anda daḫı debīr-i ḫāḳānī oldı.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 321).

EOsm. **debit-** 'itmek' TS 1034 < ***dep-/tep-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, krş. ***sapıt-***.

AD. **deblek/deplek** 'dümbelek, küçük davul' DS 1395, TS 1092–03 < Fa. ***ṭablak*** a.m. (***ṭabl*** 'davul' + ***-ak*** küçültme eki, krş. ***arusek, destek***). ※ ***Baʿd ez ān rüsüm-ı ḳadīmelerince ellerine deblek, dāyire ve ḳudüm alub ...*** (Vāhidī 1993 [929/1522] v. 74b). ※ ***Kadın evinde cümbüş gece yarısına kadar sürdü. Debleklerin tıngırtısı yarı geceye kadar köyün havasında heyecanlı bir kalb gibi vurdu durdu.*** (Reşat Enis 1944 s. 120).

debrayaj/debriyaj '(otomobil terimlerinden) 'motorla vites kutusunu birbirine bağlayan ya da birbirinden ayıran mekanizma' < Fr. ***débrayage*** 'işlemesini kesmek', aslında değirmen hakkında [***débrayer*** 'çözmek' fiilinden ***-age*** ekiyle yapılan nomen actionis (oluş ve kılış ismi), b. ***ambalaj*** ⊡]. ※ ***Adam debreyajdan ayağını çekip gaz pedalına basamadı. Yüzüme, giysilerime baktı.*** (B. Günel 1984 s. 119). ※ ***Ayağımı debriyajdan çekip gaza basıyorum, otomobil hareket ediyor.*** (A. Ümit 1996 s. 13).

AD. **debre** 'ot, saman, yulaf, yonca gibi hayvan yemi' DS 1396 < Fa. ***dabara*** 'unripe corn cut for cattle' F. Steingass 1930 s. 503 < Ar. ***dabra*** 'terre ensemencée' P. J.-B. Belot 1929 s. 188, C. Brockelmann 1928 s. 140. Kürt. ***debre*** 'provision de bouche, toute sorte d'approvisionnement' Jaba–Justi 1879 s. 175.

debrem, b. ***deprem***.

debreş-, b. ***depreş-***.

debret–, b. ***depret–***.

debreyaj, b. ***debrayaj***.

debriyaj, b. ***debrayaj***.

Osm. **decac** 'tavuklar, kümes hayvanları' < Ar. ***dacāc*** a.m. (/***dcc***/ kökünden). ※ ***Ve livā'–i mezbürede Çerākise zamānında ba'ż–ı aḳça alınurmış, resm–i decāc ve resm–i ġanem...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 230 [1555/963]).

Deccal 'yalancı Mesih, kıyametten önce kısa bir müddet zarfında dünyaya hakim olacağına inanılan şahıs' < Ar. ***Daccāl*** < Süryanice ***daccālā*** 'dolandırıcı, yalancı'. ※ ***Tevfik yüzüme bakınca bir kahkaha attı: "Bu ne hal? Yangın Deccali misin mübarek? Yıkanmadan mı yattın yoksa?" dedi.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 167).

deccal/teccal (sıfat) 'yalancı, fesat' < ***Deccal***; şahıs isimlerindeki mana gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu*** ⊡. ※ ***Kamyonlar alıp toprağı götürüyorlar. Dereye varınca kıç dönüp deviriyorlar. Bir teccal işler ki, ne görmüş, ne duymuşuz!*** (F. Baykurt 1967a s. 80).

Osm. **ded/dez** 'vahşi, yırtıcı hayvan' < Fa. ***dad*** a.m. İkinci varyant Fa. ***dâl*** harflerine nokta koymak âdetinden kaynaklanıyor, b. ***azine*** ⊡. ※ ***Cümle ḫalāyıḳ: ādemī vu perī vu dīv u ded u mürġ u vuḥūş ḫidmetinde maḳāmlu maḳāmında ṣaf bağlayub dururlardı.*** (Ferec 855/1451 v. 187b). ※ ***Buyurdı, cümle ādemiyler, periyler, deẕler, vuḥūş u ṭuyür bārigāhda ḥāżır olalar.*** (Ferec 855/1451 v. 198a). ***ded u dam*** a.m. ※ ***Biŋ yėdi yüz dürlü murād u maḳṣūd bu ad berekātında ḥāṣıl olur. Ednāsı dīv u perī u ded u dām u ādemī müsaḫḫar olmaḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 33a).

dede I 'büyükbaba' < F. Miklosich 1889 s. 6–7 Sl. ***ded*** a.m. ile karşılaştırılmış, fakat çocuk dili kelimelerinden olduğu için böyle bir bağlılık G. Doerfer 1967 III, no. 1179'de reddedilmiştir. Çocuk dili için b. ***adda git–*** ⊡. ※ ***Ve şol ḳoz ağacları–ki yoḫsuluŋ bāğcesi içinde aşlaması olsa ve atasınuŋ ve dedesinüŋ aşmalamış*** (doğrusu: aşlamış) ***olsa, andan hemān 'oşr alına.*** (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 12b–13a). 'atalardan biri': ※ ***Biz Yemen melikleri hemiyşeden mülük–i 'Acemden icāzet duta geldük. Biz sizüŋ atalaruŋuzuŋ dedelerüŋüzüŋ ḳullarıyuz.*** (Ferec 855/1451 v. 206a). 'lala': ※ ***Dedeyem lalayam dėmek saŋa assı ėtmeyser–dür.*** (Ferec 855/1451 v. 124b). 'saygıdeğer ihtiyar; bazı tarikatlerde ilerigelen kimse': ※ ***Mevleviyye ve Gülşeniyye gibi ba'żılarda dede, Naḳşbendiyye'de ḫᵛāce, Bektaşiyye'de baba ve cümlesinde şeyḫ ve 'azīz ve mürşid ve pīr ve Özbekde şāh ve Ḳādiriyye ve Eşrefiyye'de sulṭān derler ve her ṭarīḳda müctehid bulunanlara sulṭānü ṭ–ṭarīḳa dėnir.*** (Müstaḳīm–zāde 18. yüzyıl, v. 16a). (Argo) yaşlı esrarkeş, serseri' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 61, F. Devellioğlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 80.

dede II 'cin' < ***baba*** V yerine alışılmamış tabir. ※ ***Receb'in bütün dedeleri üstündeymiş.*** (M.G. Anadol 1984 s. 100).

Osm. **dedegân** 'dedeler' < ***dede*** I + ***–(g)ān*** Tk. sözcüğüne Fa. çoğul eki, b. ※ ***Ṭarīḳ–i Naḳşbendiyye meşāyiḫleriniŋ ve dedegānlarınıŋ tāc ve sikke ve tāḳiye 'alāmetleri "Leṭā'if–i ḫamse" i'tibārıyla dört 'aded terkleriŋ miḥrāblarında "ḫaṭṭ–ı elif" resminde naḳşları...*** (Yaḥya Āgāh b. Ṣāliḥ 1899/1900 s. 32).

dedegülüç, b. ***gedakıl***.

AD. **dedekılıcı** 'boyunduruk ve sapanı birbirine bağlayan kayış halkaya geçirilen ağaç çivi' DS 1398 < A. Tietze 1957 no. 214'e göre Bulg. ***tegliç*** a.m. kelimesinden, fakat Ch. Tzitzilis 1987g no. 180'e göre doğrudan doğruya ve halk etimolojisi tesirlerile Yun. ***κατακλειδι*** (katakleiḏí) a.m., krş. ***gedaklıl***.

dedektif 'gizli polis, polis hafiyesi' < Fr. ***détective*** < İng. (bu manada ilk defa 1856, OED) ***detective*** a.m. [Lat. ***detegere*** 'keşfetmek', *–**if*** için b. ***akreditif*** ⊡]. Doğrusu ***detektif*** olmakla beraber, /***t***/→/***d***/ assimilation'una dayanan ***dedektif*** şekli umumidir (TüS 277) ve başka dillerde de vardır (ms. Alm. konuşma dili), krş. ***dedektör*** TüS a.y. ※ ***Yüzünde, yıllar süren çetin bir araştırmanın sonucunu nihayet açıklayan bir dedektif edası vardı.*** (B. Uzuner 1994 s. 21).

dediğim dedikçi 'inatçı, itiraz kabul etmeyen (kimse)' < ***de–*** fiilinin ***–dik*** partisiplerinden yapılmış ***–çi***'li terkip. Krş. ***dedik***. ※ ***İyiliğime söylenen hiçbir sözü dinlemez zaten. Kendi bildiğine gider. İddiacı, inatçı, dediğim dedlkçl bir adamdır.*** (F. Baykurt 1969 s. 68).

dedik 'denmiş' < ***de–*** fiilinin ***–dik*** fiilsıfatı (participium). Bâzı tabirlerde: ***dediği dedik*** 'her dediğini yaptırır, söylediği sözden dönmez': ※ ***Ağanıŋ dediği dedik, hükmü, ḳararı ḳaṭʿī idi.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 382). ※ ***Etme, eyleme, çocuğa yazıḫdır dedim emme diŋler mi? Bi kere aḫlına ḳoymuş, dediğim dedikdir dedi, gitdi.*** (Ebü–Bekir Ḥāzım 1326y s. 216). ※ ***On bir yıl, Salih Sıtkı Paşa, Yukarışehir yöresinde egemenlik sürdü. Dediği dedik, çaldığı düdüktü!*** (Ş. Ünlü 1986 s. 90). ※ ***Uysal, alttan alır, boynu bükülü görüşünün altında gizli, yenilmez, bükülmez, kırılmaz bir dedim–dedikçiliğin barındığını bir kere daha anladım.*** (M. Seyda 1970 I, 146).

dedi kodu/dedikodu 'rivayet, şayia' Meninski 1680 II, 2040 ("esser cosa sopposta") < ***de–*** ve ***ko–***, ikisi de geçmiş zaman 3. şahıs tekilinde, bütünü bir isim hâline gelmiş, b. ***bastı*** ⊡. manası ilk kelimeden kaynaklanıyor; ikinci kelime bir yardımcı fiildir, b. ***alıko–*** ⊡. ※ ***Cān gibi nihāndur ġam–ı laʿlüŋ dil içinde, | Bilmem yā nedür bu dėdi ḳodı ėl içinde.*** (A.N. Tarlan 1948 I, 102). Bütün tabir bugün bir tek kelime gibi kullanılır (ms. çoğul ***dedikodular***), fakat eski nesiller onu çok defa iki ayrı kelime gibi kullanırdı (ms. ***dediler kodular***). Üstelik kelimelerin fiil karakteri unutuldu ve onlara isim ekleri takıldı: ※ ***Dedilere kodulara girişdi.*** (H.R. Gürpınar 1927m s. 123). ※ ***Ḳahr olsun o dedici ḳoducuları*** (H.R. Gürpınar 1330 s. 99). Tâbirin bugünkü manası şöyle tespit edilir 'konusu çekişme veya kınama olan konuşma' TüS 277: ※ ***Ḥacılık, ḥāfızlıḳ ʿunvānları bir müddet kendilerini dediden ḳodudan, düşnāmdan, kem–naẓardan muḥāfaẓa etdl.*** (H.R. Gürpınar 1335 s. 13).

dedirgin, b. ***dedürgün***.

dedirt– 'demeye sebeb olmak' < ***de–*** fiilinin çifte causativum (ettirgenlik) hâli. ※ ***"Beni o devletden maḥrūm eder misin?" gibi birkaç laḳırdı ile: "Siz bilirsiŋiz" dedirtdi.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 [1876] s. 101). ※ ***Araçlar bizim kadar dayanıklı değil. Zamanı gelince onlar kendilerini çürüğe çıkarmasını bizden iyi biliyorlar. En kötüsü yolda kalmaları. O zaman pes dedirtiyorlar bize de.*** (R. Ilgaz 1981 s. 117).

dedit– 'demeye sebebiyet vermek' < ***dedirt–***. Çifte ettirgenlikte (causativum) **/r/** düşmüştür. ※ ***Bıldırdan beri yemediğimiz tekmesi kalmadı bu gâvur öküzünün. İllallah deditti bize.*** (M. Başaran 1955 s. 106).

EOsm. **dedürgün**/BSTTk. **dedirgin/tedirgin** 'rahatsız, huzursuz' DS 1398, TS 1034 < ?? Fiilden sıfat yapan ***–gün/–gin*** eki için b. ***akkın*** ⊡. Krş. Az. Tk. ***didārgin*** 'gurbetçi, yurdundan vatanından mahrum olarak başka yerlerde dolaşan, sergerdan'. ※ ***Bir takım garip mahlûkların hizmet edeceği bir köye düşmüş gibi hemen tedirgin oldu.*** (Kenan Hulûsi 1944 s. 129). ***dedirgin/tedirgin et–*** 'huzurunu kaçırmak': ※ ***Odadan bir şey almak gerekti. Sizi dedirgin etmek istemezdim. Kusura kalmayın!*** (H.Z. Ülken 1941 s. 203).

def I/**tef** b.m. (maruf çalgı) < Fa. ***daf*** < Ar. ***daff*** a.m. ※ ***Neyleri söyletdiler, defleri yipretdiler*** (?). (Ferec 855/1451 v. 3b).

Osm. **def** II 'savma, uzaklaştırma' < Ar. ***daf'*** a.m. ※ ***ḫuṣamā def'ine meşġūl olaydum!*** (Ferec 855/1451 v. 118b). ※ ***Bir şeb İstanbul ḍutuşub, Aġa mest u medhūş bulunub ateş def'ine varması mümkin olmaduġı ḍuyulur.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 253). ***def' et–/def' eyle–*** 'savmak': ※ ***Anları def' ėdelüm, gėrü seni görem!*** (Ferec 855/1451 v. 26b). ***def' ol–*** 'savuşmak, çekilip gitmek': ※ ***Gördüler ki şaḳam yok, selām vermeden yanımdan def' oldular.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 51). Fa. izafet terkipleri (ayrıca b. ***abıhayat*** ⊡): ***def'–i belâ için*** 'belâyı önlemek için mecburiyet tahtında, zorlanarak': ※ ***Bu 'ādetā bir meclis–i ṭarab–efzā idi. Def'–i belā için yapılan cebrī eğlenceye beŋzemiyordu.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 535). ***def'–i gam et–*** 'eğlenmek, iyi vakit geçirmek': ※ ***Çabuk gel de Balıkpazarında biraz defi gam eyleyelim!*** (N. Girginsoy 1955 s. 107). ***def'–i hacet*** 'dışarı çıkmak, büyük aptes': ※※ ***def'–i leyyin*** 'nezaketle savmak': ※ ***İcabı maslahat bunu iktiza eder; işte böyle def'i leyyinle savarsın, gider.*** (Musahipzade Celal 1936pp s. 7). ***def'–i rih*** 'gaz çıkarma, yellenme': ※ ***Ekrād arasında andan ma'yūb nesne yoġ-idi ve içlerinde def'–i rīḥ fażāḥati cümleden artuġ-idi.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 155). (Tıp terimlerinden) ***def'–i tabiî*** 'bağırsak faaliyeti': ※※ Osm. ***def'–i takaza*** 'def'–i hacet': ※ ***Cümleden ḳabīḥ bir fi'l ki insānuŋ ḥelāya varması ve biżżarūreti def'–i taḳāżā ḳılmasıdur, anda daḫı edeb ri'āyetine sa'y ėtmek...*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 196). ***def'–i zarar*** 'zararı önlemek': ※ ***Ve ra'āyā 'ādetā zirā'at olunu gelen yėrlerini bilā māni' mütevāliyen üç yıl boz ḳosa, def'–i żarar içün elinden alınub ġayrı kimesneye ṭapuya vėrilmek 'örfen cāyizdür.*** (Ö.L. Barkan 1943 [1583/991] s. 78).

def'a/defa I (isim) 'kere' < Ar. ***daf'a/duf'a*** a.m. (**/df'/** kökünden) ※ ***Şehzāde na'ra vurdı, ilerü geldi, doḳuşdılar. Bir nice def'a bir birinden ḫaṭā gecdi.*** (Ferec 855/1451 v. 206a).

def'a/defa II (zarf, vurgusu ilk hecede) 'yine, tekrar' < ***def'î*** a.m. ※ ***Hicretüŋ sekiz yüz elli ḍoḳuzında def'a Belġırada vardı.*** (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 71). ※ ***Lütfullah (Kahve ocağına): — Defa bir, az şekerli!*** (C.F. Başkut 1963 s. 88).

Osm. **defaat ile/defaatla** 'tekrar tekrar, çok defa' < Ar. ***dafa'āt*** 'kereler' [***daf'a*** kelimesinin çoğulu]. ※ ***Ḥattā bu ḥaḳīr–i nā–tüvān defa'āt–ile ol 'amāyire mihmān olmaḳ vāḳi' olmışdur.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 146). ※ ***Üfürükcü nuşhayı muşamma' içine ṣararaḳ ve aŋlaşılmaz bir çoḳ şeyler söyleyerek defa'ātle öpüb başına ḳoyduḳdan ṣoŋra müşterīsine veriyordu.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 55).

(Halk konuşması) **defam** 'kere' < ***defa*** I + zarf ve edatlarda çok defa gördüğümüz gibi kelimenin sonuna eklenen bir **/*m*/**, krş. ***aferim*** ⊡. ※ ***Ocak, Kurban ve Şeker bayramlarında olmak üzere yılda iki defam tüm tatil olurmuş.*** (F. Otyam 1962 s. 95).

defans I (futbol tabirlerinden) 'savunma' < Fr. ***défense*** a.m. [Lat. ***defensus*** a.m.] (Tk.ye Fr.dan giren spor terimleri için b. ***abandone*** ⊡²). ※ ***Zafer taç çizgisinin yakınında, ellerini uzatmış, defans oyuncusu arkadaşına bağırıyor***. (A. Yurdakul 1989 s. 132).

(Argo) **defans** II 'kıç, göt (bütün olarak)' F. Devellioğlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 80 < ***defans*** I.

Osm. **def'aten** 'birden, hepsi bir kerede' < Ar. ***daf'atan/duf'atan*** a.m. (***daf'a*** + Ar. zarf eki olan ***–an***). ※ ***Def'aten bir ḳaç pāye ḳaṭ' eylemesini müstevcib idi.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 203).

Osm. **defatir** 'defterler' < ***defter*** kelimesinin Ar. çoğuludur. ※ ***Ne deŋlü tafṣīl olunsa, yine defātir–i muḥāsebāt–ı eyyāmda ṣūret–i icmāl göstermesi muḳarrerdür.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 175).

defe/tefe (dokumacılık terimlerinden) 'çulha tarağı' DS 1399, 3858, TS 1934–35 < Ar. ***daffa*** 'birçok el işlerinde ve bu meyanda dokumacılıkta da kullanılan düz tahta' A. Barthélemy 1935 s. 243. ※ ***Defe–i kirpās, 1 zirā', 6 parmaḳ. 'arż 7: 8 aḳça.*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 310).

defet-, b. ***def***.

Osm. **deffaf**' 'tef çalan' < Ar. ***daffāf*** a.m. (/***dff***/ kökünden). ※ ***Bugün bu dügüne gelmiş eger çengī ve ger deffāf, | Çalarlar 'üd u şeş–tālar, dutub āhengi deflerden.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 85).

Osm. **deffeteyn** 'bir kitap kabı gibi ortasından menteşeli ve açılır kapanır iki kanat şeklinde çift sahife ya da levha' (M.Z. Pakalın 1946 I, 410) < Ar. ***daffa*** 'tahta, levha' + ***–ayn*** dualis (ikil, tesniye) eki, b. ***Beynennehrreyn*** ⊡.

Osm. **def'î** 'o saat, derhâl; tekrar, gene' Meninski 1680 (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525]'de bazı yerde ***dāf'ī***) < Fa. ***daf'ī*** (telaffuzu ***daf'e***) a.m. F. Steingass 1930 s. 529. Krş. ***def'a*** II. ※ ***Baḥrı ḥüsn içre dėdüm ḳaşlaruŋa iki ḳayık; | Anları def'ī çatub 'arż–ı melāl eylediler.*** (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 367). ※ ***Varurken balamarı ṣandālda gerekdür kim def'ī kenāra yetlşdürüb bağlayalar.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 814).

defile 'yeni moda giyeceklerin mankenler tarafından gösterilmesi' < Fr. ***défilé*** a.m. (***défiler*** 'sıra ile geçmek' fiilinin geçmiş zaman fiilsıfatı/participium perfect). ※ ***Her kursçu sergilediği işlerden bir tanesini defilemsi biçimde konuklara gösteremez miydi?*** (R. Ilgaz 1981 s. 223). ※ ***Bir iki firma için üç büyük kentte defilelere katıldım.*** (D. Asena 1987 s. 172).

defin, b. ***defn***.

define 'gömülmüş para veya kıymetli şeyler' < Ar. ***dafīna*** a.m. (/***dfn***/ kökünden). ※ ***Bir gün vardılar, defiynei medfenden çıḳardılar.*** (Ferec 855/1451 v. 123a). ※ ***Bir define var gitsem bulur muyum | Öpüştüğümüz ağaçlar altında.*** (C.S. Turancı 1957 s. 82).

defke, b. ***devke***.

defle– ‘defetmek, savmak’ < ***def’*** + isimden fiil yapan ***–le–*** genişlemesi. ※ ***Evvelā şu ḳaḥbeyi şuradan defleyelim!*** (R.N. Güntekin 1928 s. 195).

defn/defin ‘gömme’ < Ar. ***dafn*** a.m. ※ ***Ne mürseldür ki ādemī degül, cinnī degül, melek degül?” — “Ḳābīle meb‘üş olan ġurāb ki defni ta‘līm ėtdi.”*** (Ferec 855/1451 v. 136a). ※ ***Asurilerin her zaferi eski bir medeniyetin defin merasimidir.*** (C. Meriç 1992 s. 157). ***defn et–/ defnet–*** ‘gömmek’: ※ ***Oğlanlar ol māli ittifāḳ–ile defn ėtdiler. Yėre emānet ḳodılar ki anuŋ gibi emānetkār yoḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 123a). ‘(ölüyü) gömmek’: ※ ***Geldügüŋde beni ölmiş bulısarsın. Beni defn eyle.*** (Ferec 855/1451 v. 194b).

defne/tefne ‘her mevsimde yeşil bir ağaç; onun baharat olarak kullanılan yaprağı’ Meninski 1680 II, 2100 < Yun. ***δαφνη*** (ḏáfni) a.m. G. Meyer 1893 s. 29. ※ ***Silindir makinesi, ata bindirilip gerdeğe girecek duvaklı bir gelin gibi duruyor. Renkli krepon kâğıtlarla süslenmiş, ön tekerlekle arkasındaki iki büyük tekerlek mersin, defne dallarıyla donatılmıştı.*** (S. Şengil 1990 s. 40). ※ ***Defne dallarıyla donatılmış kürsüden önce kaymakam konuştu.*** (T. Apaydın 1991 s. 196).

defnet–, b. ***defn***.

defo ‘özür, yapılışında kusur’ < Fr. ***défaut*** a.m. [Lat. ***fallere*** ‘aldatmak, eksik gelmek’]. ※ ***Defolu gibi. Eski birlikteliğimizi kuramadık. O eskiden çok sert erkekti; şimdi tam tersi.*** (N. Eray 1990 s. 131).

defol–, b. ***def’***.

deformasyon ‘şeklin bozulması’ < Fr. ***déformation*** a.m. [Lat. ***deformare*** ‘şeklini bozmak’ fiilinin nomen abstractum’u]. ※ ***Toprağın birkaç santim aşağı kaymış olabilaceğini, bu kaymanın mezarda zamanla çeşitli gerilmelere, deformasyonlara neden olabileceğini söyledi.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 23).

deforme et– ‘şeklini bozmak’ < Fr. ***déformė*** ‘şeklini kaybetmiş’ ve ***et–***. ※ ***Durağan bir pozu çekmenin bana göre olmadığını, ama gerçekleri deforme etmeyi çok sevdiğimi filan ağdalı cümleler kurarak belirttim.*** (L. İpekçi 1998 s. 69). ***deforme ol–*** ‘şeklinden çıkmak, şeklini kaybetmek’ ※ ***Döpiyes, deforme olmayan bir kumaştandı.*** (A. Özakın 1982 s. 12).

defransiyel, b. ***diferansiyel***.

defter ‘yazmak için birbirine tutturulmuş sayfalar’ < Ar. ***daftar*** < EYun. ***διφθερα*** (ḏiftéri) a.m. G. Meyer 1893 s. 39; asıl manası ‘meşin’. ※ ***Andan biżā‘ati defter–ile muḳābele eylediler. Bit–temām ve l–kemāl issine ısmarladılar.*** (Ferec 855/1451 v. 241b). ‘resmî evrak’: ※ ***Şuhūd–ı ‘udül ḥużūrında şūret–i ḳażiyyeyi deftere yazdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 120a). ***defter et–*** ‘listesini çıkarmak’: ※ ***Defter ėtmek dileseŋ dīvānesini zülfüŋüŋ | Dilberā, yaz evvel ol dīvāna ben dīvāneyi.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 208).

Osm. **defterdar** ‘yüksek maliye memuru’ < Fa. ***daftar–dār*** a.m. [***daftar*** ‘defter’ + ***–dār*** ‘tutan, sahibi’, b. ***abdar*** ⊡]. ※ ***Bu ḥaḳīr vilāyet–i Baġdādda defterdār–ı emvāl iken.*** (‘Ālī 1982 [1581] II, 153).

Osm. **defterhane** ‘defterlerin muhafaza edildiği ve araziye ait (timar vs.) muamelelerin yapıldığı merkez binası’ < ***defter*** ve ***hane***, b. ***abdesthane/apteshane*** ⊡. ※ ***İşbu defter mücebince müceddeden icmāl***

ve mufaṣṣalı taḥrīr ve defter-ḫāne-i ʿāmirede ḥıfẓ... (Ö.L. Barkan 1943 [1133/1720] s. 348].

Osm. **defterî** 'defter tutan, kayıt memuru' < Fa. ***daftarī*** 'an office–keeper' F. Steingass 1930 s. 529. hususi kalemi' (M. Sertoğlu 1958 s. 13–14). Sıfat eki ***–ī***'nin meslek isimleri için kullanılması için b. ***acabrüdî*** ⊡. ※ ***Ehl–i tīmāra defterī olsan | Derd–i ḳānūn ėder seni bīmār.*** (ʿĀlī 1979 [1582] I, 135).

deg–, b. ***değ–***.

degaj (futbol tabirlerinden) 'topu sert bir vuruşla uzağa atma' < ***degajman*** kelimesinin kısaltılmışı. Bu gibi kısaltmalar için krş. ***afro*** ⊡. ※ ***Kaleci degajıyla yeniden başlıyor maç.*** (A. Yurdakul 1993 s. 365).

degajman (futbol tabirlerinden) 'topu sert bir vuruşla uzağa atma' < Fr. ***dégagement*** a.m. [***dégager*** 'çözmek, ayırmak' fiilinden ***–ment*** ekiyle nomen actionis (oluş ve kılış ismi), b. ***abonman*** ⊡]. Tk.ye Fr.dan giren spor terimleri için b. ***abandone*** ⊡².

degeg, b. ***değek***.

degeneg, b. ***değenek***.

degerlen–, b. ***değerlen–***.

degln, b. ***değin***.

degln–, b. ***değin–***.

degir–, b. ***degür–***.

deglrmen, b. ***değirmen***.

degirmi, b. ***değirmi***.

degiş–, b. ***değiş–***.

degişür–, b. ***değşür–*** II.

degme, b. ***değme***.

degmede, b. ***değmede***.

degrade 'küçük düşürülmüş, aşağılanmış' < Fr. ***dégradé*** a.m. ※ ***Bir kent müsveddesi bu! Harelenmiş, cıvımış, | Kanadıyla bulanık ve nedense degrade, | Sokakları yol yol akıyorken âh rüküş.*** (H. Yavuz 1992 s. 26).

degre, b. ***değre***.

degşür–, b. EOsm. ***değşür–*** I.

EOsm. **degül**/BSTTk. **değil** b.m. (isim cümlesinin menfi haberi) < ETk. ***tegül*** a.m. Clauson 1972 s. 480. [***daġ*** 'değil' ve ***ol*** 'o' Clauson 1972 s. 463]. ※ ***Babama benzettim değil, babamı buldum!*** (Feridun Osman 1936 s. 32.) Litotes'li (çift olumsuzlamalı) cümlelerde ifadeyi kuvvetlendirir, Meninski 1680 II, 2108: ※ ***Engelüŋ imdi senüŋ hīç ādeme beŋzer degül.*** (Naẓmī 1928 s. 17). Menfi cümle onu takip eden müspet cümleyi vurguluyor: ※ ***Fransızcayı değil a, lisān–ı māderzādını bile unutmuşdu.*** (H.R. Gürpınar 1927m s. 90). ※ ***Beni bu aşktan değil arabacı, ecel dahi döndüremez.*** (A. Nesin 1972i s. 163). Kelimenin, cümlenin başına alınması da ifadeyi kuvvetlendirir: ※ ***Değil birkaç ufak hürri-***

yet, birçok ve hem daha büyük şeyler bile bu yolda feda edilebilir. (Sabahattin Ali 1940 s. 188). EOsm.da aynı fikir, başka sıralanışla: ※ ***Bunca rüzigārdur, mütevātir ṣıdḳ–ile, degül nifāḳ–ile, saŋa ͜ hidmet eyledüm.*** (Ferec 855/1451 v. 125b). EOsm. ***degül idügi*** ‘olmadığı: ※ ***Merd–i ͜ hired–i ͜ hurde-bīn ol maḳūle evżāʿ gördügi gibi ol ͜ hāne işlek degül idügine vuḳūf u şuʿūr bulur.*** (ʿĀlī 1587 v. 128a). değilken ‘olmadığı hâlde’: ※ ***Hiç yaptığım şey değilken, bir gece yalnız başıma içtim.*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 391). ***değil ki*** ‘şöyle dursun, nerede kaldı ki (fakat aslî cümleden evvel)’: ※ ***Deyil ki kimse beni omuzumdan yukarı kaldıra, bileğimi büken olmadı***. (Behçet Mahir 1973 s. 73). EOsm. ***degül ki*** ‘demek ki ... değil, haşa ki’: ※ ***Dīvāra el urdı, gördi kim yaş-mış; bir gemüg–ile eşdi, gördi dopraġ–imiş, degül ki daş-mış.*** (Ferec 855/1451 v. 7b). ※ ***Ammā kerem–i ʿāmmuŋuzdan ümīd dutaram ki ülfet–i dōstī içün – degül ki niyāz u ḥācet–içün – işāret buyurasın ͜ Horāsān tuḥafından, Hindüstān ṭarafından, ͜ hāṭır–ı ʿāṭıra ne nesne muvāfıḳ–ise bunda getürem yā vėribiyem.*** (Ferec 855/1451 v. 106a). ***degil mi ki*** ‘mademki’: ※ ***Değil mi ki bu medresenin artık bir muḥāfızı var, kimse artık ona ilişemeyecek.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 103–104). ※ ***Değil mi ki âmirine karşı geldi, biletçi bu işte haksız.*** (H. Aytekin 1945 s. 97). AD. EOsm. ***degülmise*** ‘olmasaydı’: ※ ***Göŋlüm oşbu kele meyl ėtdi. İmdi bilmezemki bunuŋ aṣlı faṣlı, ḥasebi nesebi nedür. Bu dükelisiyle, kel degül–mise bārī!*** (Ferec 855/1451 v. 204b–205a). AD. değilse ‘ondan sarfınazar’: ※ ***Ofislerindeki bu pipo kokusunu sevmem. Değilse, kibar insanlardır. Terbiyelidirler.*** (F. Baykurt 1967a s. 20).

EOsm. **degül** II (sıfattan önce): ***degül ḳur*** ‘kur (yâni küfv) olmayan’: ※ ***Degül ḳuruŋ ḳalur ancaḳ belāsı.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 1798). Çok nadir olan bu sentaktik fenomen Gagavuzcayı andırıyor: ※ ***Diil uzak rayonun tsentrasından – Taraklıdan – var bir büük köy.*** (Budjaktan seslär 1959 s. 76). ※ ***Biraz daa içerdā görüner bir başka yapı — o yeni banya; onu diil çoktan bitirdiler.*** (a.e. s. 24). Menfi yaptığı sıfattan sonra bulunmasına eski Osm. yazı dilinde çok daha sık tesadüf edilir: ※ ***Dünyā ki ber–ḳarār degül (=olmayan) bir diyārdur. | Ol reh–güzāra oġrayıcı bī–şümārdur.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 152). ※ ***Aṣlı ḳoyub ferʿ ile muḳayyed olmaḳ teʾvīle ḳābil degül ͜ haṭādur.*** (ʿĀlī 1587 v. 148b).

EOsm. **degür** ‘vergi, resm’ (onu alanın noktainazarından)’ < ***değ–*** II fiilinin geniş zaman partisipi (***–(ünlü)r/–maz*** için b. ***açar*** I ⊡), krş. ***değer***. ※ ***Ve eger sü[vā]rīnüŋ ḳızı çıḳsa gerdek degürin ṣu–başı ala.*** (N. Beldiceanu 1967 v. 34a, ve aynı metinde birkaç başka yerde).

EOsm. **degür**–/AD. **degir–/değir–** ‘değdirmek; ulaştırmak, duyurmak’ DS 1401, TS 1041–43 < EOsm. ***degür–*** < ETk. ***tegür–*** a.m. [***teg–*** ‘değmek’ fiilinin ***değdir–***’den daha eski causativum (ettirgenlik) şekli, Clauson 1972 s. 485, b. ***artur***– ⊡]. Bir fiil kökünden iki causativum (ettirgenlik) şeklini gelişmesi için b. ***akıt–*** ⊡. ※ ***Ol kişi vardı, Bu l–Ḳāsıma peyġāmı degürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 3a). ※ ***Şehzādenüŋ selāmın degürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 58a). ※ ***Aldı ve ağzını açıp matarayı dikti, dudaklarına değirmeden dökmeğe başladı.*** (F. Erdinç 1955 s. 105). ※ ***Kebapçi, sıcak yumuşak francalayı ikiye bölerek ortasını soğanlı ciğer tavasıyla doldurup elime verince daha dudaklarımı değirmeden ağzımın suyu akardı ve bunu, bir hamlede sömürüp yuttuktan sonra yandaki tatlıcı...*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1957 s. 183).

degzin–, b. ***değzin–***.

değ– I ‘ermek, yetişmek’ TS 1048–50 < ETk. ***teg–*** a.m. Clauson 1972 s. 476. ※ ***Bu söz vezīr ḳulağına degdi.*** (Ferec 855/1451 v. 93b). ※ ***Bu cemāʿat ḍanuḳ olsunlar mı ki fütürsuz, ḳuşürsuz meblaġ dege?*** (Ferec 855/1451 v. 16a). ※ ***On dört yaşına degicek aŋa bir ḳatı iş düşe.*** (Ferec 855/1451 v. 143a). ‘duçar olmak, ârız olmak’ R. Dankoff 1991 s. 30: ※ ***Benümle ʿahd eyle ki ayruḳ bundan böyle ādemīzāddan kimseye mażarratuŋ degmeye.*** (Ferec 855/1451 v. 34a). ※ ***Saŋa ne sucum degdI ki beni helāk ėdersin?*** (Ferec 855/1451 v. 104a). ‘dokunmak, el sürmek’: ※ ***Fa̮hr gendüyi yenemedi, degdi, şehzādeye dolaşdı, öpdI, ḳocdı.*** (Ferec 855/1451 v. 205b). ‘(birisine miras olarak) geçmek’: ※ ***Bir ḳac günden şoŋra pīr da̮hı bāḳī sarāya göcdi, keḏhudālıḳ oğlanlarına degdi.*** (Ferec 855/1451 v. 123a). ‘kemale ermek, olgunlaşmak’ DS 1403: ※ ***Ṭūbī budağında yemiş degmedi.*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340/42 s. 44 no. 528).

değ– II (bu manada geniş zaman EOsm.da ekseriya – ETk.de olduğu gibi – ***degir*** şeklindedir) ‘düşmek, yakışmak’ TS 1048 < ***değ–*** I. ‘iyi gelmek, hoşa gitmek (yenen, içilen şeyler için)’: ※ “***Değdi mi çay?***” — “***Eline sağlıḳ!***” (A.K. Tecer 1947 s. 101). ‘karşılık olmak, kıymetinde olmak’: Meninski 1680 II, 2110 ※ “***Atuŋuŋ gözi saġ–iken ne degerdi/degirdI*** (her iki şekilde hareke vardır)” — “***Hezār diynar degirdi.***” (Ferec 855/1451 v. 235a). ※ ***Bir cāriye da̮hı satun alub dururam ki ʿālemde anuŋ cemāli, kemāli gibi hīc yoḳdur. On biŋ diynār bir barmağı deglr.*** (Ferec 855/1451 v. 97a). Fakat ekseriya dativus hâli alır: ※ ***Ol leẕẕet bu mIḥnete degmez.*** (Ferec 855/1451 v. 32a). ※ ***Elini kirlettiğine değmez bel*** (S.M. Alus 1944 s. 106). Bugün dahi accusativus mümkündür: ※ ***Benim oğlum bir köyü, bir memleketi değerdi.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 174).

değdir– ‘dokundurmak’ < ***değ–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli (b. ***acıkdur–*** ⊡), krş. ***değir–/değür–***, bir fiil kökünden iki causativum (ettirgenlik) şeklini gelişmesi için b. ***akıt–*** ⊡. ※ ***Elini ateşe değdirmişçesine hemen çekti.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 166).

AD. **değek/devek/tevek/tefek/tiyek** ‘asma kütüğü ve çubuğu; asma, karpuz, kavun, kabak vs. bitkilerin dalları’ DS 1441, 3901–02, TS 1035–37 <Çağ. !! ***tikek*** a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 260. Krş. Az. Tk. ***tānāk*** a.m. Belki de ETk. ***tügek*** ‘bir ipin ucundaki tahta halka’ Clauson 1972 s. 480. ※ ***Pādişāhlar gendü yaḳınların‿hōş dutar olur. Nite kim üzüm degegI şol yaḳındağı ağaca sarmaşur, şol ıraḳdağı yemişlü ağaca sarmaşmaz.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 6). ※ ***Kavun karpuz tevekleri çok kelek dökmüş, keleklerin kimisi yumruk, kimisi bir çocuk başı kadar olmuştu.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 146). ※ ***Bozulmuş bağlardan, bahçelerden geçiyoruz. Her tarafta yığın yığın dökülmüş ağaç yaprakları, kurumuş tefekler.*** (M. Makal 1975 s. 74). ※ ***Kiremit kızılı toprak üstünde yaygın, büyük bağ kütükleri (kütüklere orda tüyek derler) göz alabildiğine uzanır.*** (O. Barlas 1950 s. 99). ※ ***Kır Abbas, bağdan yolup geldiği tiyekleri veriyordu torununa.*** (F. Baykurt 1967k s. 275).

EOsm. **değenek**/BSTTk. **değnek/deynek** ‘ince sopa, asâ, baston’ DS 1400, TS 1037, Meninski 1680 II, 2113 < Yun. ***δεκανικι*** (ḏekaníki) ‘old man’s staff for walking’ < ***δεκανος*** (ḏekanós) ‘beadle’ R.M. Dawkins 1916 s. 595, yâni bir memurun payesini gösteren nişan (krş. ***arda*** I; hatta ***değe-***

nek / değnek dahi Osm.da ve günümüze kadar bu sembolik karakteri muhafaza etmiştir, krş. ***değnekçi***) G. Doerfer 1975 IV, no. N 92 kelimenin ETk. ***teg–*** 'değmek, hücum etmek'den geldiğini mümkün görüyor. Krş. Az. Tk. ***dāyānāk*** a.m. ※ ***Bir pīre uğradılar, sāl̮-hürde, iki bükülmiş, bir yėrde deyenegin dayanub durur.*** (Ferec 855/1451 v. 190b). ※ ***Çoban eline aldi degenegini.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 197). ※ ***Bir gün mahallenin marangozuna minimini bir çift koltuk deyneği ısmarlanmıştı.*** (Reşat Enis 1933 s. 234).

değer 'kıymet, fiyat' Meninski 1680 II, 2105 < ETk. ***tegir*** a.m. [***teg–*** fiilinin geniş zaman şekli, geniş zaman fiilsıfatı (participium aoristi) yapan ***–(ünlü)r/–maz*** için b. ***açar*** I ⊡] Clauson 1972 s. 485.

EOsm. **değerlen–/dekerlen–/**BSTTk. **tekerlen–** 'yuvarlanmak' < ***değerle–/dekerle–*** 'yuvarlamak' TS 1085, Meninski 1680 I, 1341 fiilinin passivum–reflexivum hâli. ※ ***O avlarken ḳażā'–yı āsumānī ėrişüb atınuŋ ayağı bir delüge geçer, atiyle bile değerlenür. Ol arada şehīd oldı.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 19).

değik '??' < ***değ–*** I + fiilden fiilsıfatı (participium) manasında sıfat yapan ***–ik*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***Gözleri değik değikti.*** (Tarık Dursun K. 1960 s. 21).

değil, b. ***degül***.

değil– 'dokunulmak' < ***değ–*** I fiilinin passivum (edilgenlik) hâli, fakat ***değ–*** I geçişsiz olduğuna göre, bu hakiki pasif olmasa gerek. ※ ***Her seferinde on yaşındaymışım gibi sanırım kendimi. Sanki hiç kimseyi sevmemişim gibi. Öyle, el değilmemiş.*** (N. Cumalı 1970 s. 136; manası ***el değmemiş*** gibidir).

değilken, b. ***degül*** I.

değilse, b. ***degül*** I.

değin (dativus hâlinden sonra) 'kadar' TS 1038–40 <!! ***tegin*** a.m., krş. ***dek***, C. Brockelmann 1916 s. 203'e göre ***değ–*** fiilinden. Instrumentalis hâli (araç durumu) eki ***–ın***, b. ***acın*** ⊡. Mekân için: ※ ***Başuŋ al, vaṭanuŋa degin gide gör!*** (Ferec 855/1451 v. 101a). Zaman için: 'filan zamana kadar': ※ ***Vezīr–i evvel bu vaḳte degin cāriye sözine ümīd dutar–idi. Bu gez bildi ki ḥaḳiyḳat mekr–imiş. Ümīdi kesdi.*** (Ferec 855/1451 v. 24b–25a). 'şu kadar zaman zarfında': ※ ***Bir haftaya degin cāriye bacadın–yaŋa gelmedi.*** (Ferec 855/1451 v. 24a). 'filan zamana doğru': ※ ***Meclis ḳavāʿidin nıṣf–ı leyle degin refʿ ėtdiler. Andan cāmeḫāblarına girdiler, uyıdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 143b). Miktarlar için: ※ ***Anı üç geze degin ḳurtarur.*** (Ferec 855/1451 v. 36b). 'takribî bir rakam (?)': ※ ***Bir demden ṣoŋra bir bunuŋ gibi geyik daḫı çıḳdı. El–ḳıṣṣa on geyige degin çıḳdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 37a–b).

EOsm. **değin–** I 'kavuşmak' TS 1040–41 < ET– ***tegin–*** a.m. Clauson 1972 s. 484. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※ ***Çu Şīrīne degindi dėr–idi fāş: | Ki Şīrīn baŋa çift olsaydı, ėy kāş!*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 467 no. 4293).

EOsm. **değin–** II 'takınmak (?)' < ***değ–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli bu manaya nasıl geldiği anlaşılmıyor, başka kaynaklarda da bulunamadı. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※ ***Bu otuz dāne gevher–ile ḳılādei boynuŋa degin ki cihān cihāzı bir dānesindedür.*** (Ferec 855/1451 v. 102a).

AD. **değindi** 'haydi anlamında kışkırtma, isteklendirme için kullanılır' DS 1401 < ***de/dey*** + vurgulanmış emir eki olan ***–indi***, b. ***amanın/amanındı*** ⊡. ※ ***"Eh, Hurşit, artık aş pişmiş, tadına varmak sırası geldi!' dedi. Hurşit de: "Deyindi gayrik, ağam" diye sırıttı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 303).

değir–, b. ***degür–***.

değirmen I b.m. (taneleri (vs.) öğüten cihaz ve ona mahsus yapı) < ETk. ***tegirmen*** a.m. [****tegir–*** 'çevirmek, döndürmek'] Clauson 1972 s. 486–387; < ****tek–*** 'dönmek vs.' kökünden M. Özmen 1993. [***değzin–*** ile olan muhtemel ilişkisi (***r > z*** ses değişimi) için b. ***boğurdak*** ⊡] ※ ***Bularuŋ eline degirmen vėrdi. "Un ögüdüŋ!" dėdi. Ögütdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 146b). ※ ***Bir degirmendür cihān, her kimse bekler nevbetin.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 79).

(Argo) **değirmen** II 'saat' M. Mikhaïlov 1930 s. 25, F. Devellioğlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 80 < ***değirmen*** I, elleri yel değirmeni gibi döndüğü için.

değirmi 'yuvarlak' Meninski 1680 II, 2196 < ETk. ***tegirme/tegirmi*** a.m. [****tegir–*** 'çevirmek', fakat ***–mi*** için başka örnek yoktur] Clauson 1972 s. 486. ※ ***Bir yüksek, degirmi şekil ḍaġ görinür.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 272). 'dört köşe ve eni boyu bir olan (kumaş veya bez parçası)': ※ ***Ṣar bir degirmi, pullu yemeni fino fese!*** (Vāṣıf ʿOs̱mān 1257 s. 49). ***değirmilik*** 'yuvarlaklık': ※ ***Bu aḳlıḳda, bu degirmilikde ḳarıca gördügüŋ var-mıdur?*** (Ferec 855/1451 v. 15b).

değiş 'mübadele, münavebe' Meninski 1680 II, 2107 < ***değiş–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–iş*** eki, fakat müşareket fiillerinden sonra hep vuku bulan haplologie (hece yutumu) ile ***/işiş/*** > ***/iş/*** değişimi, krş. ***barış***. ***değiş et–/değiş eyle–*** 'mübadele etmek TS 1044, R. Dankoff 1991 s. 30. ***değiş tokuş et–*** 'mübadele etmek' (***değiş–*** ve ***tokuş–*** fiillerine dayanan kafiyeli ve labialisation'a (dudaksıllaşma) yönelmiş bir terkiple teşkil edilmiş mürekkep fiil; krş. Az. Tk. ***dāyiş düyüş et–*** a.m.) ※ ***Ben onun karısile bulunmuştum, o da benimkile. Bu tekabül diger bir hususta olsa, insan "fit olduk" der, işin içinden çıkar. Ama nikâhlı kadın maddesinde bu değiş tokuşu bir türlü zihnim kabul etmiyordu.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 300).

değiş– I (geçişli fiil olarak) 'mübadele etmek; değiş tokuş etmek' < ETk. ***tegiş–*** a.m. [***teg–*** 'değmek' fiilinin müşareket hâli, b. ***alış–*** I ⊡] Clauson 1972 s. 487. ※ ***İ çoban, gel senüŋile ḳaftān degişelüm!*** (Vāhidī 1993 [929/1522] v. 107b). ※ ***Ellerimizdeki şeyleri değişdik***. (H.R. Gürpınar 1929 s. 161). ※ ***Şevket, seninle yerimizi değişeceğiz. Sen baba, ben ailenin büyük çocuğu olacağız.*** (R.N. Güntekin 1930 s. 29). 'değiştirmek, başka hâle getirmek': ※ ***Horāsāna gitmek diledüm. Biżāʿatümi zer-i Horāsānīye degişeyim dėdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 214a). ※ ***Aduŋuzı değişmek gereg-imiş.*** (Ferec 855/1451 v. 126a). 'üstünü değişmek; soyunup başka şey giymek': ※ ***Yeni hizmetçi kız sağdan görünür; esvabını da değişmiştir.*** (Mahmud Yesari 1937 s. 87). Hem geçişli hem geçişsiz (krş. ***değiş–*** II) hâlde kullanılan fiiller için b. ***aç–*** I ⊡.

değiş– II (geçişsiz fiil olarak) 'başka hâle geçmek' < ***değiş–*** I. ※ ***Görelden cānum, ey dilber, şol iki çeşm-i maḫmūrı, | Degişdi fısḳa mest olup göŋülden zühd-i mestūrī.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 74). 'yerine başkası gelmek': ※ ***Bugün muhalif partiden olanlara***

"ısyancılar" damgasını vururlar. Yarın iktidar değişince, bugünki efendilerine de iftira etmekten çekinmezler. (R. Bilginer 1964 s. 79). Hem geçişli (krş. ***değiş–*** I) hem geçişsiz hâlde kullanılan fiiller için b. ***aç–*** I ⊡.

değiş oyna–, b. ***değişik et–***.

değişik 'değiştirilmiş' < ***değiş–*** I + fiilden participium activum manasında sıfat yapan ***–ik*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***Değişik çocuklar gibi bir kafa, dımdızlak bir alın, solucan gibi kaşlar.*** (S.M. Alus 1934 s. 204).

AD. **değişik et–/değişiklik oyna–/değiş oyna–** 'aynı cinsten biriyle cinsî münasebette bulunmak; bir hayvanla cinsî münasebette bulunmak' DS 1402 < ***değiş–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–ik*** eki, b. ***alık*** II ⊡. ※ ***Eger şehr ve türk oğlancuḳları degişik ėtseler, te'dīb ėdüb her birinden otuz aḳça cerem alına.*** (U. Heyd 1973 s. 64). ※ ***Ben seni*** (metinde ***saŋa***) ***ṭanırım. Çoḳ evvelden, küçük iken, sen vīrānelikde degişiklik oynadıŋ***. (H.R. Gürpınar 1341 s. 393). ※ ***Erkek eşekle değiş oynanmaz.*** (F. Baykurt 1961o s. 92).

değişil– 'mübadele edilmek' < ***değiş–*** I fiilinin passivum (edilgenlik) hâli. ※※ 'başkası hâline gelmek; başkalaşmak': ※ ***Sen benim ġocam iseŋ, ben de seniŋ aileŋ isem, bu deyişilmenin sebebi nedir söyle!*** (A. Caferoğlu 1943 s. 36).

değişken 'değişebilir' < ***değiş*** + sıfat eki ***ken*** b. ***alıngan*** ⊡. ※ ***Suratındaki değişken, anlaşılmaz ifade...*** (F. Edgü 1959 s. 37).

EOsm. **değlügeç** 'çaylak' TS 1124–25 (***devlengeç***) < ETk. ***teŋlegüç*** (***teŋlügeç*** ?) a.m. [***teŋle–*** 'denkleştirmek; havada muallakta kalmak ?] Clauson 1972 s. 522. ※ ***Bir deŋlügec (!) bir sıçan enügin yoḳarudan boşandurdı. Gelüb zāhidüŋ öŋine düşdi.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 90). Krş. ***dölengeç***.

değme I 'herhangi bir, rasgele' TS 1044–47 < ***değ–*** I + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–me*** eki, b. ***aşılama*** ⊡. ※ ***Degme bir yoḳsula vėrür mālı bol***. (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 24). Ekseriya menfi cümlelerde geçer: ※ ***Degme kişinüŋ ḳarārı yoḳ, | Sen, umum bu ki, ber-ḳarār olasın.*** (Ferec 855/1451 v. 204b). ※ ***Sağa uçan kuşu vurmak değme avcının kârı değildir.*** (S.M. Alus 1944 s. 143). ***değme gez/değme kerret*** 'her defa' TS 1047–48: ※ ***Arpa gördi gögermiş aç eşek. | Buldı cān derdine 'ilāc eşek. | Degme kerret ki şevḳ ile ḳarvar, | Toprağın bile götürür ḫarvār.*** (M.F. Köprülüzade 1934 s. 55). ***değme kimse*** 'her kes': ※ ***Ve ol līmāndan içeri bucaḳda ṣığlar vardur. Ol ṣığlara gündüz ile ḳayıklar girür yatur. Velī degme kimse girimez. Ṣığdur, yolın başarımaz.*** (Pīrī Re'īs 1988 s. 321).

değme II 'seçilmiş, seçkin, seçme, üstün' TS 1047 < ***değ–*** II + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–me*** eki, krş. ***dönme, inme***. ※ ***Gece, yüzüne yaptığı makyaj değme ustaların işiydi.*** (F. Otyam 1962 s. 56).

EOsm. **değmede** 'her yerde, her zaman' TS 1047 < ***değme*** I + mekân (locativus) eki. Menfi cümlede 'kolay kolay' TS 1047, Meninski 1680 II, 2112: ※ ***Senüŋ nefsüŋ bunda eṣer ėdecek-leyin degüldür, zīrā vefā degmede bulınmaz.*** (Ferec 855/1451 v. 12b). ※ ***Gün olur ki degmede ġayrı ṭa'āma el sunmazlar.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 102). (inanılmıyacak şey için) 'galiba, herhâlde; güya, sanki' DS 1403.

değnek, b. ***değenek***.

değnekçi 'sokak nizamına bakan küçük bir vazifeli' DS 1403 < ***değenek/ değnek***, eskiden bir değnekle mücehhezdi. ※ ***Bunların değnekçileri, sakatlığından dolayı çürüğe çıkarılan Şirketi Hayriye çımacısı Ömer ağa topalları, çolakları, körleri, kanburları tasnif etmek terakkiperverliğinde bulunmuştu.*** (H.R. Gürpınar 1940 [1919] s. 56–57). 'taksi ve dolmuşçu kâhyası': ※ ***Taksim durağındaki dolmuş arabalarının şoförleri ve oradaki dolmuş değnekçisi "Karaköy bir!" diye bağırışıp duruyorlardı.*** (A. Nesin 1976d s. 56).

EOsm. **değnel** 'kötü nazarlı (göz hakkında)' TS 1050 < ***değ–*** I + fiilden sıfat yapan ***–nel***, krş. ***bitnel***.

EOsm. **değre** 'civar' TS 1950 < ETk. ***tegre*** 'etrafında' [****tegir–*** 'çevirmek, bir daire çizmek'] Clauson 1972 s. 485. [***değzin–*** ile olan muhtemel ilişkisi (***r > z*** ses değişimi) için b. ***boğurdak*** ⊡]. ※ ***Her gün şehrüŋ yöresini yörenürdi, degresini degzinürdi, temāşā ėderidi.*** (Ferec 855/1451 v. 199b).

EOsm. **değri–** 'devretmek, dolaşmak' TS 1051 < ETk. *****tegir–*** a.m. Clauson 1972 s. 485 ? Aslında mümkün olan okunuş, bir tek kaynağa dayandığı ve bu kaynağın başka bir nushası (Ferec 855/1451 v. 199b) bu kelime yerine ***degzin–*** fiilini gösterdiği için (b. ***değre*** maddesi), pek sağlam sayılamaz, bilhassa eğer TS'de onu takip eden ***degrin–*** kelimesinin de ***degzin–*** yerine bir hata olduğunu farz edersek. [***değzin–*** ile olan muhtemel ilişkisi (***r > z*** ses değişimi) için b. ***boğurdak*** ⊡].

EOsm. **değşür– I** 'değiştirmek' TS 1051–52 < ETk. ***tegşür–*** a.m. [***tegiş–*** 'değişmek' fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***artur***– ⊡] Clauson 1972 s. 488. Ortadaki kısa ünlünün düşmesi için b. ***arlan–*** ⊡. Bir fiil kökünden iki causativum (ettirgenlik) şeklini gelişmesi için b. ***akıt–*** ⊡. ※ ***Ol noḳṣān kemāle degşürüldi, ol renc rāḥata döndi***. (Ferec 855/1451 v. 66b).

EOsm. **değşür– II** 'devşirmek' TS 1117–21 < ***değşür***– I şeklinde, fakat ***derşür–*** manasında ("occasionally occurs as a corruption of ***derşür–*** 'to assemble, collect, recruit'" Clauson 1972 s. 488). ※ ***Degşürüb ehl–i ʿırżāne ḳuşanmaları yėgrekdür.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 207). ※ ***Vāʿiẓ–i şehr — öyle beŋzer, döstlar — oğlan sever, | Hücresine degişürür ḍurmaz ölü‿halvāsını.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 271).

EOsm. **değzin–** 'etrafında dönmek, dolanmak' TS 1056–57 < ETk. ***tegzin–/*** (methathése ile) ***tezgin–*** a.m. Clauson 1972 s. 488–489; daha yeni bir incelemede kök olarak ****tek–*** 'dönmek vs.' fiili teklif ediliyor: M. Özmen 1993 s. 148. Kelimeyi ***tegiz***– ['***teg–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli] + reflexivum (dönüşlülük) genişlemesi farz eden etimolojiyi tatmin edici bulmayan Clauson'a göre kelimenin etimolojisi henüz aydınlanmış değildir. [***değirmen, değre, değri–*** kelimeleriyle olan muhtemel ilişkisi (***r > z*** ses değişimi) için b. ***boğurdak*** ⊡]. Şu var ki ***değzin–*** ile ***çegzin***- fiilleri arasında şekil ve mana bakımından göze çarpan bir benzerlik vardır (kelime başındaki /***c***/ — /***d***/ yakınlığı için krş. ***cak/cek, cırnak, cız–, cuncuk–***). ※ ***Ḳaṣruŋ yöresin degzinür.*** (Ferec 855/1451 v. 64a). ***degzindür–*** 'dolaştırmak'. ※ ***İki ḳamçı iki ḳaravaş eline vėrdi, Üstümde degzindürdiler. Feryād ėrdügümce "Uruŋ! Uruŋ!" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 112b).

AD. **deh** I 'çuval' DS 1404 < ***dek*** 'denk' kelimesinin varyantı. ※ ***Orda bütün dehlerini teslim edir. Gahir, çıhir, gidir.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 300).

AD. **deh** I, b. ***dah***.

Osm. **deh** III 'on' < Fa. ***dah*** a.m. ※ ***Sulṭān buyurdı, piyre deh diynār zer vėrdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 232a).

deh IV/**deha** I 'binek ya da koşum hayvanları yürütmek için kullanılan seslenme' DS 1404 < ehlî hayvanlara yönlendirilen seslenmeler: ikinci kelimenin sonunda ***a*** nidası var. Krş. Sırp–Hırv. ***dékati*** 'yük taşıyan hayvanı haydamak' E. Berneker 1924 I, 192. ※ ***Zavallı Agavni, oğuna oğuna, gene arabanın içine. Gene deh! varda! cadda boyuna.*** (S.M. Alus 1933p s. 177). ***deh et–/dehle–*** 'hayvanı "deh!" sözüyle yürütmek' (Ses taklidi isimden fiil yapan ***–la–*** genişlemesi için b. ***ağla–*** ⊡): ※ ***Çocuğunu heğbenin üstüne akoydu kendini de zorlukla çekip eşeğin üstüne aldı. Eşeği dehledi.*** (N. Üstün 1970 s. 156). (Argo) 'kovmak' M. Mikhaïlov 1930 s. 25, F. Devellioğlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 80 : ※ ***Hacivat bozuntusunu evden büsbütün dehle!*** (S.M. Alus 1933p s. 115). ※ 'bırakıvermek, koymak': ※ ***Garson, önünde mavi iş önlüğü, kravatsız ve beyaz ceketsiz, önüne bir kakao, bir sütlü kahve dehler ve bırakır gider.*** (A. İlhan 1957z s. 169).

deha II (nida) 'işte!' ※ ***"Ne kızı lan?" — "Neriman." — "Hani?" — "Deha! Baksana!"*** (Orhan Kemal 1952ç s. 12).

deha III 'üstün zekâ' < Ar. ***dahā'*** 'kurnazlık' (/***dhy***/ kökünden). ※ ***Meryem: "Bir dehâ idi belki de... "*** (Ç. Altan 1965m s. 90). ※ ***"Siz tehditlerle mi idare ediyorsunuz devleti?" — "Hayır, aklımla, dehamla".*** (R. Bilginer 1965 s. 34). 'üstün zekâsı olan kimse, dahi' ※ ***Bizim tıp dehâsı, kızın yüzüne bir büyüteçle bakınca, yarada kalan küçük cam parçalarını dakikasında görmüş.*** (M. Urgan 1998 s. 17). ※ ***Zulüm Tlyatrosu'nun yaratıcısı bu garip deha ile nasıl bir iletişim kurabilecek acaba?*** (N. Eray 1999 s. 90).

dehalet 'sığınma' < Ar. ***daẖāla*** 'aile' R. Dozy 1927 I, 427; Tk.deki manada Ar. lûgatlerinde verilmiyor. Kelime belki 20. asrın başında ***dahîl*** sıfatı üzerine uydurulmuştur. (Redhouse 1890 ve Şemseddīn Sāmī 1317–18 lûgatlerinde yoktur)

Osm. **dehan/dehen** 'ağız' < Fa. ***dahān/dahan*** a.m. ※ ***Dehānından dür–i maʿnī döker sözile Dehhānī.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/ 1437] s. 28). ※ ***'Abherīn kirpükler gördi, ḫancerīn dehen gördi.*** (Ferec 855/1451 v. 151b).

dehdehle– 'hayvanı ***deh!*** seslenişleriyle yürütmek' < ***deh/deha*** + ses taklidi isimden fiil yapan ***–la–*** genişlemesi b. ***ağla–*** ⊡. ※ ***Ada yollarında kırbaç şaklatan, at dehdehleyen insanlar kaç kuruş kazanıyor?*** (N. Güngör 1992 s. 12).

dehen, b. ***dehan***.

deher, b. ***dehr***.

dehliz 'koridor' < Ar. ***dahlīz*** a.m. < ? ※ ***Bir uzun ḳaraŋu dehlīz buldı. Gitdi, yüriyürek bir aydınlığa yėtişdi.*** (Ferec 855/1451 v. 93a). 'zindan': ※ ***Aŋa doŋuz duşağın urdılar, dehliyze bıraḳdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 212a). ※ ***Uzun zamandır bir dehliz kazıyordu Ante.*** (H. Akdoğan 1998 s. 97).

Osm. **dehr** 'zaman' < Ar. ***dahr*** a.m. ※ ***Andan pādişāh bu cevri, bu ḳahr–ı dehri, bu āzār–ı rüzegārı görüb ağladı.*** (Ferec 855/1451 v. 30b). ※

Her hünerde ferzāne–i deher oldı. (Ferec 855/1451 v. 63a). ***dehrine mālik ol–*** 'zamanına uymak, yaşamasını bilmek': ※ ***Ḳangı 'ameldārdur ki ölmekden dirlik yeg dėmeye, dehrine mālik ise, beglerbegiye eki ėtdürüb gendü dah̲ı bulduġın yėmeye?*** ('Ālī 1979 [1582] I, 161).

dehrî 'çok âlim, hezarfen' < ***dehr*** 'zaman' + isimden sıfat yapan ***–ī*** eki, b. ***adalî*** ⊡, yâni kendi zamanının büyük âlimlerinden biri. ※ ***Cevdet efendi, kızının okuma hevesine karşı da takkesini bir yana basmış: "Ulan buna da pardon amma dehrî mi olacaksın be?"*** (S.M. Alus 1934 s. 278).

dehşet I 'âni ve aşırı korku' < Ar. ***dahşa*** a.m. ※ Şābür dehşetden sögüt gibi ditredi. (Ferec 855/1451 v. 122a). 'şaşkınlık': ※ ***Çün Fażluŋ gözi ol şanem–i cihān–ārā–yı ārāyīdei gördi, hezār dürlü ḥayret u dehşet üzerine müstevlī oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 14b).

dehşet II/**dehşetli** 'korkunç; şaşırtıcı, olağanüstü' < ***dehşet*** I; Ar.dan ve sonu ***/et/*** ile biten kelimelerin bazılarının, halk dilinde ve konuşma dilinde çok hissî, kuvvetli, menfi veya kötü manalı sıfat olarak kullanıldığı vakidir, b. ***beşaret*** II ⊡. ※ ***Bahri uyanır uyanmaz kalktı, yumruklarını sıktı, yılan çocuğa dehşet bir yumruk aşketti.*** (F. Baykurt 1976 s. 247). ※ ***Şahini yakaladılar mı, yakalayamadılar mı, dehşet merak ediyordum.*** (Yaşar Kemal 1993k s. 30).

dehşetengiz 'ürküntü veren' < ***dehşet*** I + Fa. ***–angīz*** 'ayağa kaldıran, coşturan'. ※ ***Ama öylesine dehşetengiz canavarlar gelirdi ki gözlerinin önüne, kendi hayal dünyalarından ürküp, geri çekilirlerdi.*** (E. Şafak 2001 s. 67).

EOsm. **dehul** 'davul' < ***davul*** kelimesinin varyantı, belki ***dahul*** diye okunacak, kelime ortasında inorganik (asli olmayan, sonradan türeme)/***h***/ (bilhassa /***'ayn***/ yerine) çok görülür, krş, ***sahlep, şehriye, tamahkâr***. ※ ***Orman içre ḳalmış idi ol dehul, | Kāfir anı görmemişdi, pür–uşül.*** (Firdevsī–yi Rūmī 1980 [15./16. yüzyıl]s. 252).

dejenerasyon 'yozlaşma' < Fr. ***dégénération*** a.m. [Lat. ***degenerare*** 'yozlaşmak', ***genus*** 'cins']. Ayrıca b. ***aberasyon*** ⊡. ※ ***Bir zamanlar bütün istediğin insanların onuruyla yaşamasıydı. Ama amaçlar ve hedefler altüst olmuştu. Bir şeyler bizi dejenerasyona uğratmıştı***. (Z. Ankara 1991 s. 156).

dejenere 'yozlaşmış' < Fr. ***dégénéré*** a.m. Fr.dan giren sonu vurgulu ***/–e/*** ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** ⊡[1]. [Lat. ***degenerare*** 'yozlaşmak, cinsinden sapmak', ***de–*** 'sapmak' ve ***genus*** 'cins']. ※ ***Hem niçin yalan söylüyorsun, yoksa yavaş yavaş dejenere mi oluyorsun?*** (M. İzgü 1992 s. 188).

EOsm. **dek/tek** I 'gibi' TS 3785–87 < ETk. ***teg*** a.m. Clauson 1972 s. 475. ※ ***Şunun tek gürbüz ulu pehlevānı / Nite bir oḳ ile yoġ ėtdi anı.*** (Meḥmed 1965 [1398] s. 236 no. 7547).

dek/BSTTk. **tek** II 'yalnız, sadece' TS 1060–61 < ETk. ***tek*** a.m. Clauson 1972 s. 475. ※ ***Bular senüŋ sözüŋle ol işden durur degüldür, dek sen zaḥmet görürsin.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 44). ※ ***Tek gitsinler de bahçenin yarısını da götürsünler de razıyım.*** (R.H. Karay 1939a s. 68). 'yalnız bir tane': ※ ***Kimbilir ne pırlanta gerdanlıklar, ne tek taş küpeler ve yüzükler kopardıktan sonra ahbaplaştılar.*** (S.M. Alus 1944 s. 176). 'çift olmayan': ※ ***Tek tüfeğini kavrayıp kuca-***

ğına koydu. (F. Baykurt 1959y s. 132). (alay veya hakaret olarak) 'bir vasfın numunesi': ※ ***Arabası ile fiyaka satan züppenin teki!*** (Peride Celal 1978 s. 71). 'bir kadeh içki': ※ ***Birkaç tek daha çaktıktan sonra enli açıldı***. (S.M. Alus 1944 s. 113). tek ***başına*** (zarf) 'yalnız olarak; başkasının yardımı olmadan'; dativus adverbialis (zarf işlevli yönelme durumu) için b. ***abes yere*** ⊡: ※ ***Tek başına bir kenara büzülüp rakı atmanın ne zevki vardır ki?*** (S.M. Alus 1944 s. 54). ※ ***Koca şehirde tek başıma kaldım.*** (L. Tekin 1984 s. 213–214). (sıfat) 'yalnız, kimsesiz': ※ ***Arkamda düşüneceğim kimsem yok. Tekbaşına bir adamım.*** (Mahmud Yesari 1943 s. 10). ※ ***Şimdi tekbaşınayım ve bekliyorum.*** (Ş. İşigüzel 1993 s. 110). ***teke tek*** 'birer birer, fert fert' (manası başka, fakat şekil itibarıyla krş. ***birebir***): ※ ***Teke tek tanımadığı kalabalıklar için derin bir sevgi.*** (A. Ağaoğlu 1981s s. 130). ***tek u tenha*** / ***tekütenha*** 'yapayalnız' ※ ***Bu karanlık handa tek ü tenha ömür sürmeden memnun görünüyor.*** (H.Z. Ülken 1941 s. 104).

AD. **dek/tek** III 'uslu, terbiyeli, namuslu; sessiz, rahat, sakin' DS 1406, 3862, TS 1062 < ETk. ***tek*** a.m. Clauson 1972 s. 475. Ekseriya ***dek dur–***/ ***tek dur–*** 'hareketsiz durmak, sesini çıkarmamak' şeklinde DS 1406, TS 1063–64. Meninski 1680 I, 1330: ※ ***Dek dururken hevesüm düşdi kim Niylüŋ başın görem.*** (Ferec 855/1451 v. 194a). ※ ***Etrafta ne olup ne bitiyor, mutlâka anlamalıyım. Kısacası tek duramam.*** (S.M. Alus 1944 s. 157). ***dek otur–*** 'tek oturmak': ※ ***Cihānı ol alur kim dek oturmaz, | Cihān dutılıcaḳ güymek getürmez.*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 338 no. 1684).

Osm. **dek/tek** IV 'hile, oyun' TS 1061 < Ar. ***dakk*** 'hokkabazlık, el çabukluğu' R. Dozy 1927 I, 453. ※ ***Kimseler görücü gelmiyor. Gelecek olsalar babam o saat karşılayıp türlü türlü deklerle gelenleri geri yolluyor.*** (Recā'īzāde Ekrem 1942 s. 80). ※ ***O dekinen beni isdir.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 397). ※ ***Yusufpaşada kendisinin idare ettiği bitirimde bir oyuncuyu teke düşürmüş, üç zarla oynuyor, parasını alıyordu.*** (H. Kodaman 1944 s. 42). ***dek et–*** hile yapmak': ※ ***Sakın Kumru Hanımın yerine onu sana verip de bir dek etmesinler!*** (Şināsī 1940 [1860] s. 51).

dek V, b. ***dak*** I.

dekad 'on senelik zaman parçası' < Fr. ***décade*** a.m. [EYun. ***δεκα*** (ḏéka) 'on']. ※ ***İşte bu sonuncu dekadda medeniyet dâvamız yeniden tehlikeye girmişti. Çünkü irticaa demokrasi hürriyetlerinden faydalanma hakkını verdik.*** (F.R. Atay 1953 s. 86).

dekadan 'aşırı hissîliği ile tanınan (bir şiir cereyanı)' < Fr. ***décadent*** a.m. [Lat. ***decadere*** 'çökmek, yıkılmak, tedenni etmek'], bu tür etken fiilsıfatları için b. ***acenta/acente*** ⊡². ※ ***Muallim Naci tarafdarları Malûmat mecmuasına yazıyorlardı, Serveti Fünun muhiti ile istihza ediyor, onlara "dekadan" diyorlardı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 185).

dekagram 'on gramlık ağırlık' < Fr. ***décagramme*** a.m. [EYun. ***δεκα*** (ḏéka) 'on' ve ***γράμμα*** (grámma) 'harf']. Birinci Fransız İhtilâli'nin eseri olan desimal sistem ile icad edildi.

dekamen/dokmen/kameen (çocuk oyunlarında) 'eller yukarı!' < belki Fr. ***droit les mains*** a.m. ※ ***Daracık pantolonun ön ceplerindeki iki tabancasını da çeker: "Kameen !!!"*** (Orhan Kemal 1957 s. 88–89). ※ ***Şey de al babacığım, tabanca. Dokmen oynarken, Erdal'ın var. Kovboy tabancası.*** (Orhan Kemal 1963d s. 30).

dekan 'fakülte başkanı' < Alm. ***Dekan*** a.m. (Lat. ***decanus***, < EYun. ***δεκα*** (d̲éka) 'on']. 1933'te başlayan üniversite reformu ile Türkçeye girdi, b. ***akupunktur*** ⊡[1]. ※ ***Biliyorum, rektör hain değil, dekan hain değil, bizim bölüm şefi hain değil, ama o bürodaki sekreter hain.*** (M. İzgü 1992 s. 123).

dekape 'aşındırılmış, sathı asitle temizlenmiş' < Fr. ***décapé*** a.m. [***dé–*** 'giderilmiş' ve ***cape*** 'kılıf']. ※ ***Beş plaka sıfır elli dekape sac alıp atölyeye kapandı.*** (M. Kaçan 1990 s. 86).

dekapotablı (otomobilcilik terimlerinden) 'üstü açılır kapatılır binek arabası' < Fr. ***décapotable*** a.m. [***dé–*** 'ayrılan', ***capote*** 'arabanın üstü', aslında 'kadın başlığı', ***–able*** 'edilebilir'. Metindeki kelimenin sonunda Türkçe ***-lı*** eki var. Ondan önceki /***l***/ kalkmıştır. ※ ***Gözleri yeni gelen, kırmızı dekapotablı bir Aston–Martin'e takılıp kaldı.*** (Peride Celal 1978 s. 32).

dekar (desimal sistem terimlerinden) 'bin metre karelik arazi ölçü birimi' < Fr. ***décare*** a.m. [EYun. δεκα (d̲éka) 'on' ve Fr. ***are*** 'ar']. ※ ***Bizim üç dekarlık yerimiz de, çlftllğln ortasında sıkışıp kalmıştı.*** (M. Başaran 1992 s. 289).

dekatlon (spor terimlerinden) 'on çeşit vazifeden ibaret olan atletizm yarışması' < Fr. ***décathlon*** a.m. Kelime 1912 senesinde EYun. ***δεκα*** (d̲éka) 'on' ve ***αθλον*** (át̲lon) 'yarışma' üzerine icat edildi.

dekatraş (sinemacılık terimlerinden) 'ekrandaki filmin üst ve alt bitimi ekranınkine uymaması' < Fr. ***décadrage*** a.m. [***dé–*** 'ayrılmak', ***cadre*** 'çerçeve', ***–age*** nomen actionis (oluş ve kılış ismi) eki, b. ***ambalaj*** ⊡. ※ ***Filmi geçerken bir yandan da perdeyi gözlediğimden, dekatraş olursa hemen ayarlardım. Oysa başkaları bağrışlardan, ıslık seslerinden farkına vararak dekatraşı düzeltirlerdi.*** (S. Şengil 1990 s. 90).

Osm. **dekembris/dekevris** 'Aralık Ayı' Meninski 1680 II, 2114 < Yun. ***δεκεμβρις*** (d̲ekémvris) < Lat. ***december*** a.m. [***decem*** 'on', çünkü Julius Caesar'ın koydurduğu takvimde 1 Mart yılbaşı idi] G. Meyer 1893 s. 68.

AD. **dekerek/tekerek** 'tekerlek' DS 3863, TS 106 < ETk. ***tegrek*** a.m. Clauson 1972 s. 485. Krş. ***teker, tekerlek***.

dekerlen–, b. ***değerlen–***.

dekevris, b. ***dekembrls***.

deklanşör 'fotoğraf makinesinin resim çekilirken basılan düğmesi' < Fr. ***déclencheur*** a.m. [***clenche*** < Alm. ***Klinke*** 'kapı mandalı']. Nomen instrumenti (alet ismi) yapmaya da yarayan bu ek için b. ***adaptör*** ⊡. ※ ***"Çekiyorum, gülümseyin!" demiş, deklanşöre basmıştı.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1997 s. 15). ※ ***Yaşar ilkin şiire sarılmış, sonra da deklanşörüne basmaya başlamıştır. Sonunda 2000 slayt'tan oluşan bir belgesel çıkar ortaya.*** (S. Birsel 1995 s. 22).

deklarasyon 'ilân, bildirme' < Fr. ***déclaration*** < Lat. ***declaratio*** a.m. [***declarare*** 'aydınlatmak; ilân etmek' fiilinden nomen actionis (oluş ve kılış ismi), b. ***aberasyon*** ⊡]. ※ ***Bitmemiş bir çalışmanın deklarasyon gibi yayınlanması rahatsız ediyor Nadya'yı.*** (A. Yurdakul 1991 s. 151).

deklase ‘ayarları arasında değerinden kaybeden (kimse), düşkün’ < Fr. ***déclassé*** a.m. Fr. sıfat eki ***–é*** için b. ***abandone*** ⊡1. ※ ***Deklaseliğinin hıncını dilden alan Ataç. Mızmız ve mıymıntı bir fikir serserisi.*** (C. Meriç 1992 s. 299).

AD. **dekmik/dekmük** ‘tekme, çifte’ DS 1407 < ***dep–*** + ***–mik/–mük***, krş. çiğnemik, ilmik, dissimilation (benzeşmezlik) yüzünden /***p***/→/***k***/, krş. ***tekme***. ※ ***Külcü Memmet gidiy. Ġarısı ėşikde iraslayıp, ġarnına bir dekmük vurup yuvarliy***. (A. Caferoğlu 1945 s. 26).

dekne/BSTTk. **tekne** ‘ağaçtan yapılmış uzun ve geniş kap’ Meninski 1680 I, 1351 < ETk. a.m. ***tekne*** (belki başka bir lisandan eski bir alınma) Clauson 1972 s. 484. ※ ***Vezīri bir dekneye ḳoydılar, ḥavż icinde ḳodılar.*** (Ferec 855/1451 v. 243a). ‘geminin güverteden aşağı olan temel kısmı‘: ※ ***Evvelā tekne binā olunduḳda funda ile yaḳub ḳurudurlar.*** (Kātib Çelebī 1329/1913 [1656] s. 157). ‘her çeşit kayık ve gemi’: ※ ***Balığa çıkan teknelerden bir haber geldi: adada hayat izlerine rastlanmış.*** (M. Mungan 1996 s. 330). ※ ***Manş’ın sevimsiz dalgaları tekneyi fındık kabuğu gibi sallayordu.*** (E. Atasü 1996 s. 113).

dekolte ‘gerdan, göğüs ve sırtın bir bölümünü açık bırakan kadın giysisi veya kadın’ < Fr. ***décolleté*** a.m. Fr.dan giren sonu vurgulu ***–é*** ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** ⊡1. [***dé–*** ‘ayırmak, çıkarmak’ ve ***collet*** ‘boyun atkısı’ < Lat. ***collum*** ‘boyun’]. ※ ***Hasbahçede, kıpkırmızı tafta dekoltenle ve artistliğinle büyülendim.*** (L. Tekin 1990 s. 106). ‘açık saçık, müstehcen’: ※ ***Eski başvekille yalnız kaldığı zamanlar son derece dekolte Paris hikâyeleri anlatıyormuş.*** (H. Taner 1953 s. 42). Krş. ***ligolte***.

dekor ‘sahne düzenlenişi, süslenişi‘ < Fr. ***décor*** a.m. [Lat. ***decor*** ‘süs’ kökünden]. ※ ***Işıklar yavaş yavaş açılır, İkinci tablodaki ayni dekor.*** (Nâzım Hikmet 1935 s. 22). ‘manzara; (bir yerin) havası, ruhu’: ※ ***Gizli ışıklı egzotik salonlarda palmiyeler, kaktüsler, kauçuklar serin bir yeşilliğin tazeliğinden bir düş dekoru gibidirler.*** (Ç. Altan 1976v s. 10).

dekoratif ‘süs olarak kullanılan, süslemeye yarayan’ < Fr. ***décoratif*** a.m. [Lat. ***decor*** ‘süs’ kelimesinden yapılan bir fiilin sıfatı, b. ***akreditif*** ⊡]. ※ ***Dekoratif sütunlar, işlevi olmayan basamaklar, duvarlara gömülü küçük saksılarıyla mezar bir yıl içinde tamamlanmıştı.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 21–22).

dekovil ‘rayları normalden dar olan küçük demiryolu’ < Fr. ***decauville*** a.m., ilk olarak 1889’de inşa eden mühendisin isminden. ※ ***Çakıl yığınlarının arasından iskelenin üstüne kadar dekovil hattı döşeliydi.*** (Kemal Tahir 1955g s. 13).

dekupaj (sinema terimlerinden) ‘fragman, parça; kupür‘ < Fr. ***découpage*** a.m., b. ***dekupe***; ***–aj*** eki için b. ***ambalaj*** ⊡. ※ ***Mithat Ağakay’ın çoğu sinemalar için yaptığı dev dekupajlar Türk sinemacılık tarihine çoktan girmiştir.*** (G. Scognamillo 1990 s. 109).

dekupe ‘(bir yerden, bir bütünden) kesilerek ayrılmış’ < Fr. ***découpé*** a.m. Fr.dan giren sonu vurgulu ***–é*** ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** ⊡1. [***de–*** ‘ayrılarak’ ve ***coupé*** ‘kesilmiş’]. ※ ***Ehemmiyet derecelerine göre mizanpajda yerlerini tayin etti. Her haberin ortasına, yazıyla alâkadar üç sütun, çift sütun, tek, çift oval, tek dekupe resim işaret etti.*** (Reşat Enis 1933 s. 86).

del– I (geçişli fiil olarak) 'delik açmak' < ETk. ***tel–*** a.m. Clauson 1972 s. 490. ※ ***Hancer ucıyla burunını deldi, ḳıl gecürdi, eline aldı.*** (Ferec 855/1451 v. 34b).

del– II (geçişsiz fiil olarak) 'karanlığı delmek' < ***del–*** I. Dizgici bir kelime atlamadıysa, yazarın şahsi üslûbunda caiz olan bir licentia poetica. ※ ***Sonra yıldırım yakınlarda bir yerde uzun uzun deldi.*** (A. H. Tanpınar 1955 s. 15).

Osm. **delâil** 'deliller' < Ar. ***dalā'il*** a.m. [***dalīl*** kelimesinin çoğulu]. Ar. ***ā'i*** grubunun Tk.de araya Hiatustilger (koruyucu ünsüz) /***y***/ alması için b. ***acaib*** / ***acayip*** ⊡². ※ ***Hanımefendi bu delâil karşısında, cevapsız, âciz, biraz düşündü.*** (Fazlı Necip 1930 s. 110).

Osm. **delal** 'naz, işve' < Ar. ***dalāl*** a.m. ※ ***Şehzāde ol ṣūret u cemāle ve ol hey'et u delāle baḳub müte'accib oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 139a).

delalet 'yol gösterme, kılavuzluk, liderlik' < Ar. ***dalāla*** a.m. ※ ***Bu pansiyona İsveç sefaretinin delâletile yerleşmişti.*** (Burhan Cahit 1934 s. 120). ***delâlet et–*** 'yol göstermek': ※ ***Ol dildār delālet eyledi. Bir maḳāma varduḳ, firdevse beŋzer.*** (Ferec 855/1451 v. 115b). EOsm.-da accusativus ile: ※ ***Beni delālet eyleseŋ ...*** (Ferec 855/1451 v. 125b). 'aracılık etmek, yardımcı olmak': ※ ***Huzura çıkmalarına mâni oldu. Yalnız damat sıfatile Ferit Paşanın huzura kabul olunabileceğini anlatarak onun çıkmasına delâlet etti.*** (M.Z. Pakalın 1946 I, 321). Mecazî manada 'göstermek, belirtmek': ※ ***Āfitāb Miyzāndadur. Delālet ėder ki faṣd u ḥacāmat, ḥalḳ hübdur.*** (Ferec 855/1451 v. 207b). ※ ***"Aktörlük diye bir sanat tanımıyorum" sözü, tıpkı "Su sadece hidrojendir, başka bir şey değildir", sözü kadar anlayışsızlığa, bilgisizliğe delâlet eder.*** (S. Taşer 1956 s. 81).

AD. **delânlı/delânnı** 'delikanlı' < iki ünlü arasındaki /***ḳ***/→/***ğ***/ değişimi için krş, ***ağda, heybe, lağap, nağış, şağul***. Bu birleşik kelimede var olan crasis (kaynaşma) durumu için b. ***acabola/acabula*** ⊡. ※ ***O bilir işini. Aslan gibi delânlı.*** (İ. Tarus 1950a s. 103). ※ ***Orospu olduğunu biliyon da, ne tutuyon bile bile? Sende hiç mi delânnılık yok?*** (Orhan Kemal 1954b s. 145).

AD. **delbek** 'tef' DS 1408 < ***deblek*** kelimesinin metateze uğramış varyantı, b. ***albız*** ⊡. ※ ***Delbek, kalbur veya elek kasnağına tüyü yolunmuş bir deri gerilerek yapılır.*** (K. Güngör 1941 s. 51).

AD. **deldelice/deldelilce** 'atmaca kuşu' DS 1408, A. Püsküllü 1974 s. 30 <Az. Tk., Çağ. ‼ ***delice*** ve Fa. ***dalīca/dalīça*** a.m. G. Doerfer 1967 III, no. 1189'a göre Osm. ***delüce*** (***toğan***)dan alınmıştır. Kelimemizin ilk hecesinin izahı güçtür. ※ ***Çok kanatlarının altı kırmızı kelebek, çok sarıasma, çok deldelilce, çok çok arı gördü.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 66).

AD. **dele** 'sansar' DS 1408 < Fa. ***dala/dalla*** 'gelincik, kakım', krş. ***dālā*** 'sincap'.

AD. **deledüz** 'mayası bozuk, yalancı, dönek' DS 1409 < Az. Tk. ***dālāduz*** < Fa. ****dalladüz*** a.m. (***dalla*** 'yalan, yalancılık, dolandırıcılık' + ***düz*** 'diken, dikerek imal eden', b. çuvaldız ⊡).

delegasyon 'bir grubu temsil etmek üzere gönderilen heyet' < Fr. ***délégation*** a.m. [Lat. ***delēgāre*** 'göndermek' fiilinden); ***–syon*** eki için b. ***aberasyon*** ⊡. ※※.

delege 'temsil için gönderilen kimse, murahhas' < Fr. ***délégué*** (Fr.dan giren sonu vurgulu ***–é*** ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** ⊡[1]) < Lat. ***delēgātus*** a.m. ※ ***Başkan elindeki koca çanı durmadan çalıyordu. Gürültü öylesine artmıştı ki, üst kat salonu dolduran üçyüz kadar delegenin uğultusu caddenin uğultusu caddenin öbür başlarına dek yayılıyordu***. (İ. Tarus 1961 s. 258).

delem 'arı ve sinek için kullanılan bir sıfat' R. Dankoff 1991 s. 30 < ETk. ***talım*** 'yırtıcı, dalayıcı' (?) Clauson 1972 s. 499. (Tahmin edilen birleştirmenin doğru olması ihtimali zayıftır. [Editörün notu]).

AD. **deleme/teleme** 'maya ile kestirilmiş süt; yağı alınan çiğ sütten yapılan peynir' DS 1409, TS 1066, Meninski 1680 I, 1014 < ***tele–*** 'pıhtılaşmak' DS 3869 + fiilden sıfat yapan ***–me*** eki, b. ***bazlama*** ⊡. ※ ***Ve teleme peynirinüŋ ibtidāsı üc yüz dirhem bir aḳçaya ola, soŋra geldügine göre ziyāde alına.*** (Ö.L. Barkan 1942 [1592] s. 25). ※ ***Papazi yaşmağın altında altın sarısı gibi saçlarım, mor feracenin içinde teleme peyniri gibi vücudum.*** (S.M. Alus 1933p s. 58).

AD. **delfin** 'yunus balığı' D.J. Georgacas 1978t s. 128 < Yun. ***δελφινι*** (ḏelfíni) a.m. G. Meyer 1893 s. 22.

AD. **delgi** 'zımba' DS 1410, ZTS 49 < ***del–*** + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–gı*** eki (b. ***açgı*** ⊡).

deli, b. ***delü***.

delice I 'deli gibi' < ***deli*** + sıfattan zarf yapan ***–ce*** eki, b. ***anca*** I ⊡. ※ ***Bir vakitler, çocukluktan genç kızlığa geçmeye çabaladığım yıllarda herkesin delice tutkun olduğu Amerikalı sinema yıldızların parlaklığı vardı üstünde.*** (P. Kür 1984 s. 14). ***delicesine*** a.m. (zarf görevi, ***-sine*** genişlemesiyle kuvvetlen–dirilmiştir; dativus adverbialis (zarf işlevli yönelme durumu) için b. ***abes yere*** ⊡): ※ ***En iyiye, en güzele varabilmek için delicesine çırpınıyordum.*** (O. Hançerlioğlu 1956 s. 53). (sıfat olarak) ※ ***Teşebbüsümün pek delicesine olduğunu anlıyarak niyetimden vaz geçtim.*** (H.R. Gürpınar 1938 s. 15).

delice II 'bir dereceye kadar deli' < ***deli*** + sıfattan zayıflatıcı sıfat yapan ***-ca*** eki, b. ***ahça/ağca*** ⊡. AD. 'yabani, aşılanmamış (bağ kütüğü veya zeytin ağacı)' DS 1411: ※ ***Sizin köye delice çubuk bulmaya kudretim vardır.*** (F. Baykurt 1967k s. 112). ※ ***O kadın! Tırnakları siyah, dudakları siyah, gözleri o kavuniçiden mora çalan gözleri hafif bir mil çekilmiş gibi deliciydi; deliceydi.*** (M. Kaçan 1997 s. 14). ※ ***Bu kısmın şurasında burasında aşı görmemiş delice zeytinler, cüce çam ağaçları vardı.*** (O.R. Gökçe 1943 s. 27). 'bir otun ismi' O. Blau 1868 s. 219, R. Dankoff 1991 s. 30. ***delice (doğan)*** 'atmaca, çaylak' DS 1411, TS 1066–67, G. Doerfer 1967 III, no. 1189. ※ ***Göğsü kırmızı çizgili atmacalar geçti ilkin. Atmacaları delicedoğanlar izledi, yuvalarını Tanrıya emanet etmiş.*** (N. Güngör 1992 s. 59). Krş. ***deldelice/ deldellice***.

delicik, b. ***delicük***.

delicoş 'sevinçli bir heyecan içinde' < ***deli*** ve ***cuş–*** fiilinin emir şeklinden ibaret olan kelime belki bir yazarın icadıdır. ※ ***Ben delicoşum. Bir büyünün etkisi altındayım.*** (M. Güler 1990 s. 238). ※ ***İlkyaz bir ses, ilkyaz bir renk coşku. Delicoş değişme dışımızda olduğu kadar da içimizde.*** (a.e. s. 80). Başka kaynaklarda bulunamadı.

delicük/delicik 'küçük delik' < ***delik*** II + ***–cük***/***–cik*** küçültme eki, b. ***acıcık*** ⊡. Küçültme eklerinden evvel olan ve bir ünlüyü takip eden /***k***/ ekseriya düşer, krş. ***köpecik, küçücük***. ※ ***Nürı bėz delicüklerinden balḳır.*** (Ferec 855/1451 v. 191a).

delidolu, b. ***delü***.

deli–düz, b. ***delü***.

delifişek, b. ***delü***.

delik I, b. ***delük***.

(Argo) **delik** II 'tevkifhane, hapishane, cezaevi' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 62, F. Devellioğlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 81 < ***delük***/***delik*** II. ※ ***Polis çağıracaḳlar. Haydi, hepimizi deliğe ṭıḳacaḳlar.*** (H.R. Gürpınar 1336k s. 113).

delikanlı, b. ***delükanlu***.

(Argo) **delikli** 'tabanca' M. Mikhaïlov 1930 s. 25, H. Aktunç 1990 s. 81 < ***delikli demir*** a.m. kelimesinin kısaltılmışı. Kendisini takip eden isim olmadan isim gibi kullanılan bu türden diğer örnekler için b. ***atlu*** ⊡. ※ ***Altmış uzun yıl Karagöl koyünün başına belâ kesilen hortlağı bir gece katil Allço'nun dellkll demiri ortadan kaldırıyor.*** (Reşat Enis 1945 s. 226).

Osm. **delil** I 'kılavuz' < Ar. ***dalīl*** a.m. ※ ***Süvār oldılar. Mübārek deliyi oldı. Gitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 54b). ※ ***Delil olup önümüze düşerekten bu işimizi görmeni lricaya geldim.*** (F. Baykurt 1967k s. 112).

delll II 'emare; inandırıcı nişan, dâvayı ispat eden unsur, vesika' < Ar. ***dalīl*** a.m. ※ ***Ol oğlanuŋ ʿaḳlī kifāyeti büzürgzāde idügine delīl–i vāżıḥldl, burhān–ı lāylḥ-ldl.*** (Ferec 855/1451 v. 141a). ※ ***Elimdeki deliller bunları ispatlıyacak durumda.*** (R. Bilginer 1965 s. 93).

delilen–/AD. **dellen–** 'delirmek, deli gibi davranmak; hiddetlenmek' DS 1114 < ***deli*** + sıfattan, böyle bir hâle gelmek manasında olan bir fiil yapan ***–len–*** genişlemesi, b. ***abaplan–*** ⊡. İkinci varyantın ortasındaki kısa ünlünün düşmesi için b. ***arlan–*** ⊡. ※ ***Fatma, elinden sustalıyı aldı: "Dellendin mi Ali?"*** (Orhan Kemal 1954b s. 116). ※ ***Sen de çabuk ol birez, hala. Muhtar bana dellenir sonra.*** (F. Baykurt 1959b s. 112). 'deli gibi saldırmak': ※ ***Arıların dellenmesi gibi oldu mapuslar. Kovandan boşanan arılar gibi uradı mapuslar meydan yerine.*** (İ. Balaban 1968 s. 205).

AD. **delim** I 'çok fazla, ziyade' DS 1412, TS 1067–68, Meninski 1680 II, 2133 < ETk. ***telim*** a.m. Clauson 1972 s. 499–500. ※ ***Serā–perde delim eyvān–ı ḳaṣrı, | Muʿāṣır görmedi hīç aŋa ʿaṣrı.*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 263 no. 166). ***delim delim*** 'bol bol': ※ ***Ol kim ekdi, delim delim götüre.*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 13 no. 40).

Osm. **delim** II (ikinci ünlü uzun okunacak) 'çok fazla' < ***delim*** I; kelime konuşma dilinden kalktıktan sonra, Ar.dan alınma zannedilerek ***elîm*** tipinden kelimeler gibi telaffuz edilmiş ve Fa. izafetlerde de kullanılmıştır (b. ***al*** I ⊡): ※ ***Erlerini ayaḳlarından ve ʿavratlarını saçlarından asarlar, żarb–ı elīm ve ʿazāb–ı delīm ėdüb oğlını çıḳardurlar.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 148).

AD. **delimsirek/delimsek/delisek** 'sersem, salak, çılgın' DS 1413, A. Püsküllüoğlu 1974 s. 30 < ***deli*** + benzerlik eki olan ***–msi*** (***kekremsi, mavimsi***, b. ***akordeonumsu*** ⊡) + ***–rek*** küçültme eki (b. ***acırak*** ⊡). ※ ***Komşunun delimsirek kahkahası, gecenin dibinde, bir salkım çıngırak gibi asılmış kalmıştı.*** (A. İlhan 1973 s. 40). ※ ***Kendini seyrediyor delimsirek bakışlarla.*** (M. Mungan 1996 s. 426). ※ ***Haddini bilmez bir oğlan. Delisek.*** (A. Ağaoğlu 1984 s. 167).

delir– 'deli olmak, çıldırmak' TS 1970 < ***deli*** + sıfattan filan hâle girmek manasında ***–(e)r–*** genişlemesi (krş. Çağ. ***ḳaḏġu–r–*** M. Erdal 1991 II, 500, M. Räsänen 1957 s. 149) . ※ ***Çıldırıyor muyuz? Yoksa delirdik mi?*** (Reşat Enis 1933 s. 31). 'yozmak (pamuk çubuğu hakkında, ms. fazla yağmurdan)': ※ ***Pamuk çubukları adam boyunu geçer. Delirir. Kuvvetini meyvaya vermez de boyuna verir. Mahsul yarı yarıya azalır.*** (Reşat Enis 1944 s. 32).

delisek, b. ***delimsirek***.

delişmen 'şımarık ve delice tavırlı, zıpır' < ***deli*** + ***–ş*** okşama eki + manayı zayıflatan ***–men*** eki, krş. ***küçümen***. ※ ***Cırcır böceğine delişmen, uçarı, eğlence düşkünü bir yaratık gözüyle bakarlar.*** (S. Birsel 1995 s. 108).

Osm. **deliyane** 'deli gibi; deliye yakışır tarzda' Meninski 1680 II, 2131 < ***deli*** + Fa. zarf eki olan ***-yāna***, Tk. ***–ane***, b. ***acizane*** ⊡.

deliyl, b. ***delil***.

delk et–/delket– 'ovmak, ovuşturmak' < Ar. ***dalk*** a.m. ※ ***Hüsnü elini alnına götürüp ve alnını sağa sola delkettikten sonra Karaköy'e doğru yola düzüldü.*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 53).

dellâk/dellek/tellak/telek 'hamamda müşterileri keseleyip yıkayan hizmetçi' DS 1414 < Ar. ***dallāk*** a.m., asıl manası 'oğuşturan'. Degemination (ünsüz tekleşmesi) için b. ***akke/ake*** ⊡. ※ ***Tosya'nın dellāk kīsesi.*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 282). ※ ***Sen kendine başka bir iş tedarikle. Zaten tellâklik senin harcın değil.*** (B.G. Güney 1953 s. 8).

dellâl/tellal 'ücret mukabilinde birisinin satılacak şeyini çarşıda pazarda yüksek sesle ilân eden; münadi, çığırtkan' < Ar. ***dallāl*** a.m. (/***dil***/ kökünden). ※ ***Dallenüŋ bir ḳatırı var–idi, aldı bāzāra vardı. Dellāle eyitdi: "Bu ḳatırı sat!"*** (Ferec 855/1451 v. 222b).

Osm. **dellale** 'aşk tellâlı kadın' < Ar. ***dallāla*** a.m. [***dallāl*** + dişilik eki olan ***–a***, b. ***âbide*** II ⊡]. ※ ***Dellāleligi ... ve fāḥişe–i muḥtāleligi ẓāhir u āşikār oldı.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 92–93).

Osm. **dellaliye** 'tellal ücreti' < ***dellâl*** + vergi ve ödeme isimlerinde kullanılan ***–iye*** eki, b. ***adliye*** ⊡. ※ ***Ali efendi dahi dört yüz elli guruşunu kendi dellâliye alı–koyup küsur akçayı câriyeye teslim eyledi.*** (Ş. Elçin 1975–76 s. 178).

AD. **delle** 'su güğümü' THASDD 414 < Ar. (Suriye diyal.) ***dalla*** 'cezve' A. Barthélemy 1935 s. 248, A. Tietze 1958 no. 67.

dellek, b. ***dellâk***.

dellen–, b. ***delilen–***.

AD. **delme** 'önü işlemeli bir çeşit yelek, çepken' DS 1414, TS 1869 < ***del-*** + fiilden isim yapan ***-me*** eki, b. ***akıtma*** ⊡. ※ ***Babası da peki diyor ve kızına kırk düğmeli delme diktirivermiş.*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 137).

AD. **delmeç** 'açıklık, yırtmaç' < ***del-*** + fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***-maç*** eki, b. ***büzmeç*** ⊡. ※ ***Duranâ, delmecinden atın terkisine bağladı heybeyi.*** (F. Baykurt 1961o s. 16).

delmik, b. ***demlik***.

delta (coğrafya terimlerinden) 'nehrin, denize dökülüşüne yakın birkaç kola ayrılmış durumu' < beynelmilel terim, Yunan yazısında üçgen şeklini gösteren d (Δ) harfinin ismi olan ***délta*** kelimesinden alınmıştır. ※ ***Bakırçay, Ömür dağlarından doğar. Dağları hızla, ovayı yavaşça geçip, Çandarlı kıyısında denize delta yapar.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1997 s. 91).

EOsm. **delü**/ BSTTk. **deli** 'mecnun' Meninski 1680 II, 2131 < ETk. ***telve*** Clauson 1972 s. 493. ※ ***Oşbu Melik-i Sāmire delüdür, ola mı?*** (Ferec 855/1451 v. 66a). 'zorlu, azgın, inatçı' TS 1066. ※ ***Gördi, delünüŋ elinden ḳurtulmaḳ yoḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 54b). 'gözü pek, yılmayan': ※ ***Esgi zamanda Deli Memmet nāmında ġāyet namnu bir ışġıya varmış.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 40). 'hudayınabit, aşılanmamış (ağaç)', krş. ***delice***: ※ ***Deli zeytinlere aşı vurduk.*** (Sabahattin Ali 1943 s. 115). ***(bir şeyin) delisi*** 'aşırı derecede düşkün': ※ ***Baḳmaz Helākī ḥür daḫı olsa Leylīye, | Mecnün gibi degüldür, ol oğlan delüsidür.*** (Helākī 1982 [16. yüzyıl] s. 88). ※ ***Ne oldum delisi oldun, ondandır.*** (H. Taner 1971s s. 160). ***deli depek/deli depelek*** 'akılsız, sersem' DS 1211: ※ ***Sen deli misin, depek misin? Ne istiyorsun suçsuz günahsız çocuktan?*** (F. Baykurt 1961ı s. 79). ※ ***Yavri, seniŋ yüzüŋden | Oldum deli depelek.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 89). ***deli divane*** 'çılgın; aşırı derecede âşık': ※ ***Onlar baʿżan şuratına tükürmekden iğrenilecek ḥerīflere deli dīvāne olurlar.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 181). ***deli dolu/ delidolu*** 'karmakarışık; saçma sapan (konuşmalar)' L. Bonelli 1902 s. 59, Meḥmed͜ Hālid [Bayrı] 1934 s. 62 (ikinci kelimede labialisation, dudaksıllaşma var; b. ***abīdīk gubidik*** ⊡²): ※ ***Biy-hüş oldı, düşdi.͜ Halḳ anı gördi, kimi delü, kimi dolu dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 200; ***dolu*** burada acaba 'sarhoş' mu?). ※ ***Ağa-beğimiŋ deli ḍolu aḥvālinden, kendimi öldürürüm gibi lāflarından, netīceyi olduḳca kesdirmiş idim.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 73). AD. ***deli-düz*** 'ıssız yerde, dağ başında, Allahın kırında' (?): ※ ***Yedi göbek öteden gelen deli-düz, baba-dede tarlam.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 71). ※ ***Adamlar arabalarını açıyor, deli-düzde, dağın başında, alıyor abdasını, kılıyor namazını.*** (a.e. s. 77–78). ***deli et-*** 'delirtmek': ※ ***Ger sen dilemez sen kim bini delü ėde sen, | Ol ay yüz ile gündüz damda nişe gezer sen?*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 33). ***deli fişek/delifişek*** 'delişmen ve atak': ※ ***Bu gece yatdığımız oḍanın penceresine͜ haricden ṭırmanmaḳ cür'etine ḳadar varır. Böyle deli fişek görmedim!*** (H.R. Gürpınar 1332 s. 177). ***deli ol-*** delirmek, çıldırmak; çok sinirlenmek': ※ ***Delü olmışdur. Biymāristāna iledüŋ!*** (Ferec 855/1451 v. 215b). 'aşka kapılmak': ※ ***Ḳāżī bu endāmları görüb delü oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 15b). ***deli Raziye*** 'hoppa (kadın veya kız)', şahıs adının bir appellativum'da (cins isim) kullanılması için b. ***Abbâs yolcu*** ⊡: ※ ***Anası da öyleydi. Hâlâ da öyledir, o deli Raziyeliği bırakmadı.*** (N. Meriç 1957 s. 38). EOsm. ***delü tiril*** 'çok öfkeli, kızgın': ※ ***Çün benden atama͜ haber vėrdiler, delü tiril-imiş.*** (Ferec 855/1451 v. 45b).

delük/delik I (sıfat) 'delinmiş, delikli' < ***del–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–ik*** eki, b. ***açık*** I ⊡. ※ ***Oldem ḥaşıyrcı delük taḫtayile bir ḳac ḳazuḳ getürdi. Delüklü taḫtayile ki daraḳdur ḳaḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 238b). ***delik deşik*** 'delik dolu' TS 1067. ※ ***Delik deşik ḳalbümi durmayub öldüresiye ḍarblayorsun.*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 358). ※ ***Yasaklar peşpeşe geldi, ama yasaklar kahve tiryakilerini arttırmaktan başka işe yaramadı. Sonuçta da delik deşik olmuş yasak kaldırıldı.*** (H. Akdoğan 1998 s. 17). Krş. ***çırlak çıplak*** ⊡.

delük/delik II (isim) 'dar küçük açıklık' < ***delük/delik*** I. Fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***–(ı)k*** için b. ***acuk/acık*** I ⊡. ※ ***Gördi ki ağac ardında bir daraçuḳ delük var, andan buḫār çıḳar.*** (Ferec 855/1451 v. 93a). ※ ***Andan bir delik eline girdi. Ol delüge sürtdi. Biraz balçıḳ elinde sürtündi.*** (Ferec 855/1451 v. 227a). AD. ***delik dırsık/delik dersik*** 'delikler' DS 1412: ※ ***Hiç deliği dırşığı, peçesi olmayan yüreğimin dibini bucağını Allah bilir.*** (Ebü–Bekir Ḥāzım 1326y s. 194). ※ ***Üstte başta ne varsa, onların deliğini dirseğini uygunca yamamıştılar.*** (M. Makal 1957k s. 31).

delükanlu/delikanlı 'sıcakkanlı; ergin, erkek genç' Meninski 1680 II, 2130 < ***delü/deli*** ve ***ḳanlu/kanlı***. Kendisini takip eden isim olmadan isim gibi kullanılan bu türden diğer örnekler için b. ***atlu*** ⊡. ※ ***Yüz bulıcaḳ çoġ iş eyler ol delü ḳanlu saŋa.*** (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 22). ※ ***Ayaḳdaşlaruma dėdüm ki: Birāderler, cümlemüz deli ḳanlu dilber çelebīlerüz. Ġālibā şecer sāyesinde oṭuran͜hanum bizi begenüb naẓar ėtdi.*** ('Alī 'Azīz 1268 s. 211).

Delv 'Kova burcu, Aquarius' < Ar. ***dalw*** 'kova'. ※ ***Güneş ḏelv burcında, kānūn–ı s̱ānīnüŋ ve yenarisüŋ on yedinci gün...*** (Selānikī 1989 [1599] II, 433).

dem I 'kan; kadının aybaşında kaybettiği kan' < Ar. ***dam*** a.m. (/***dm***/ kökünden) ※ ***"Ḳanḳı meyyitde ḳanḳı dem ḥelāldür?" — "Māhī vu melaḫ ciger u dalaḫ."*** (Ferec 855/1451 v. 137a). ※ ***Kımıldandıkça ağzından dem geldi. Onun için böyle dümdüz yatırıyoruz.*** (E.E. Talu 1935 s. 61). ※ ***Beline yediği tekmeler ile çocuğunu düşürdü. Dereler gibi dem geldi.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 512).

dem II 'içki' < ***dem*** I. ※※ ***demlen–*** 'rakı içmek': ※ ***Necatüddinle masanın başına geçtiler, demlenmeğe başladılar.*** (S.M. Alus 1933p s. 144).

dem III 'çayın renk ve kokusu; sulandırılmamış çay hülasası' < ***dem*** I; krş. ***tavşan kanı***. ※ ***Çayın demini iyi ayarlamalıyım.*** (Z. Ankara 1991 s. 113). ***demle***– '(çayı) sıcak suda bekletmek': ※ ***Kendime çay demledim.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 96). ***demlen***– 'sıcak suda bekletilmek (çay hakkında): ※ ***Burnuna iyi demlenmiş çay kokusu çarptı.*** (S. Soysal 1979ye s. 182). ※ ***Önce pirinç sıcak tuzlu suda haşlanarak süzülür, sonra içine az tereyağ konarak demlenirdi.*** (S. Soysal 1979ye s. 108). Krş. ***demlik***.

dem IV 'soluk, nefes' < Fa. ***dam*** a.m. Ekseriya şu tabirlerde: ***dem çek–*** 'solumak; kuğurmak (güvercin hakkında)' (Fa. ***dam kaşīdan*** a.m.): ※ ***Serçelerin cıvıltıları, güvercin ve kumruların dem çekmeleri, çınar yapraklarından bütün semte yayılır.*** (B. Arpad 1974 s. 129). Osm. ***dem–i serd et–*** 'derin bir ah çekmek' (krş. Fa ***dam–i sard*** 'a cold sigh, a sigh of despair' F. Steingass 1930 s. 584): ※ ***Ṣābür dem–i serd***

ėdüb, gözinden ḳan aḳıdub, maḥzün u maġbün ṭaşra geldi. (Ferec 855/1451 v. 118b). EOsm. ***dem ur–*** 'solumak, nefes almak' (Fa. ***dam zadan*** a.m.): ※ ***Heybetden hīc āferiydenüŋ zehresi yoġidi kim dem urayıdı yā ḳadem depredeyidi.*** (Ferec 855/1451 v. 187b). ***dem ur–/ dem vur–*** 'konuşmak; (bir şeyden) bahsetmek': ※ ***Ben her dem görürem,‿hün-ı ciger yudaram, dem urmazam.*** (Ferec 855/1451 v. 74b). ※ ***Dōstılıġumuzdan dem urduŋ. Andan fāriġ olduŋ, oturduŋ, bizi Istemedüŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 29a). Başka sentaktikle: ※ ***Ol eṭrāfuŋ pādişāhları ... temāmet ʻışḳum demin ururlardı.*** (Ferec 855/1451 v. 107a; anladığıma göre 'bana âşık olduklarından bahsederler'). BSTTk.: ※ ***Boru değil, bu herifçioğlu Epikür'den, Çiçeron'dan dem vuruyordu.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 62).

dem V 'zaman, an, lahza; çağ, mevsim' < Fa. ***dam*** a.m. ※ ***Deminde ḳaçmaḳ daḫı erlikdendür.*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 514). ※ ***Gençlik demlerinden tutturdu.*** (S.M. Alus 1933p s. 141). Fiilsıfatlı (participium) zaman zarfında: ※ ***Münāẓara ėdüb ġālib geldügüŋ dem ben ol yigidi şefāʻat ėdlserem.*** (Ferec 855/1451 v. 134b). ※ ***Aldılar ḳalʻayı gün ḍoġduġı dem.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 30). 'tam zamanı, muayyen an, fırsat': ※ ***Demldür kim göreyüm neylersin.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 148). ※ ***Endlyşe-i cān dāmengīr olacaḳ dem degül.*** (Ferec 855/1451 v. 41b). Osm. ***dem–i naḳd*** 'hazır para' (fakat Fa. ***dam–i naḳd*** 'ready (as dinner)' F. Steingass 1930 s. 534: ※ ***Eger dem–i naḳd Istерseŋ Ciypura bir ḳac yük ḳumāş dutu vėrelüm, tācirāne vażʻile varsun, çoḳ aṣṣı getürsün.*** (Ferec 855/1451 v. 240a). ***dem oldı ki*** 'zamanlar oldu, bâzan': ※ ***Dem oldu ki ağa-beğim kendini ġāʼib eder gibi oldu.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 45). ***dem tut–*** 'tempo tutmak': ※ ***Bir kaç ev ötede bir tavuk gıdaklayor, bir horoz da ona yardım ediyor, sanki ona dem tutuyor.*** (M.Ş. Esendal 1958 II, 192).

Osm. **dem**' 'göz yaşı' < Ar. ***dam'*** a.m. (/***dm'***/ kökünden). ※ ***Gözüm, göŋlüm yėter ʻışḳum nişānı, | Ki biri demʻ olubdur, birisi dem.*** (ʻÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 108; ikinci ***dem*** 'ah').

Osm. **demadem** 'her an, her zaman' < Fa. ***dam–ā–dam*** a.m. [***dam*** 'zaman, an' ve Fa. çift tabirlerde sık sık kullanılan ***ā*** bağlacı, b. ***beraber*** I ⊡. ※ ***Şeb u rüz Rüm ėli ser-ḥadlerinde yararlıḳlar ėdüb dem–ā–dem ḳılıcından ḳan ḍamlayan mücāhidleri aŋmazlar.*** (ʻĀlī 1975 [1599] s. 135).

demagog 'halkın duygularını kamçılayarak oylarını avlamaya çalışan kimse' < Fr. ***démagogue*** a.m. 'EYun. ***δημαγωγος*** (ḏēmagögós) 'halk lideri' [***δημος*** (ḏēmos) 'halk' ve ***αγω*** (ágö) 'çobanlık etmek']. ※ ***Ne var ki bu Ankara Üniversitesi ile Atatürk geleneğini yürütme ve Yücel'e, bakanlığa, kendi fakültemize karşı düşmanlık yürüten parti içi ve dişi demagogların daha çok gözüne batar olduk.*** (N. Berkes 1997 s. 158).

demagoji 'demagogun yaptığı iş' < Fr. ***démagogie*** a.m. Fr. ***–i*** eki için b. ***afazi*** ⊡. ※ ***Dün Kurultayda hep onu düşünüyordum: Niçin fikir adamları arasında bile bir türlü demagojiden kaçınamıyoruz?*** (F.R. Atay 1952 s. 102). ※ ***Faşist dünya görüşünü temsil eden demagojilere ve barbarlıklara karşı vaziyet almış, mücadeleye girişmiş bulunuyorlar.*** (Buriyan – Günyol 1975 s. 24). ***demagoji yap–*** 'demagogca konuşmak': ※ ***Süha "İyi demagoji yaptın" diye geçirdiğinden.*** (A. Ümit 1993 s. 110).

AD. **deman et-** 'bir yeri veya bir hayvanı, ondan faydalanmak için, geçici olarak tutmak' DS 1415 < Ar. ***ḍamān*** a.m. A. Tietze 1958 no. 122. Ar. ***/ḍ/*** için b. ***adale*** ⊡

Osm. **demar** 'yok etme, mahvetme' < Ar. ***damār*** a.m. ※ ***Bunca yıldur ki ḫaṭākārlig ile şehzādelerden demār götürürsin.*** (Ferec 855/1451 v. 136b).

Osm. **dembedem** 'zaman zaman, her zaman, mütemadiyen' < Fa. ***dam ba-dam*** a.m. < Fa. ***dam ba-dam*** a.m. [***dam*** 'zaman, an' ve çift tabirlerde sık sık görülen Fa. dativus hâli ön–eki, b. ***be*** I ⊡]. ※ ***Her ḥirfet u ṣınāʿat dem-be-dem kemālde, ve maʿrifet u kemāl u fażīlet neden ki sāʿat-be-sāʿat zevālde ola?*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 176).

AD. **dembel**/BSTTk. **tembel** b.m. (çalışkan'ın aksi) < Fa. ***tanbal/tambal*** a.m. ***/nb/→/mb/*** gelişmesi için b. ***ambar*** ⊡. ※ ***Kır Abbas hemen alındı: "Yetmiş yıllık ömrümde kimse bana dembel demedi ula!"*** (F. Baykurt 1967k s. 127).

AD. **dembelek** 'basit bir çalgı, dümbelek' Reşat Enis 1944 s. 295 < Fa. ***danbal/dambal*** a.m. + ***–ek*** küçültme eki, krş. ***gölek***. ※ ***Neden sonra bir denbelek sesi ve kaşık şıkırdayışı ile kendine gelmişti.*** (Reşat Enis 1944 s. 72).

Osm. **dembeste** 'dilsiz, nutku tutulmuş' < Fa. ***dam–basta*** a.m. [***dam*** 'nefes' ve ***basta*** 'bağlı, kilitlenmiş']. Fa. ***–(i)de/–te*** için b. ***aferide*** ⊡. ※ ***Cevāb vėremedi, dem–beste ḳaldı.*** (Ferec 855/1451 v. 135b). ※ ***El ayaḳ dutmaz oldı pes souḳdan, | Ḳamumuz ḳaldı dem–beste, fürütdan.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 148).

Osm. **demdeme** 'homurdanma, mırıldanma' < Ar. ***damdama*** a.m., ses taklidi kelimelerden (***/dmdm/*** kökünden). **kahkaha** ⊡※ ***'Avratuŋ hücre-i ḫāṣṣına gelmiş. Bizüm demdememüz işitmiş. Ḳapu yaruġından baḳar, ḥāli görür.*** (Ferec 855/1451 v. 110a).

deme 'şaşmayı, inanmamayı bildiren nida' < ***de–*** fiilinin menfi, olumsuz emir hâli. ※ ***"Etme! Deme Allah aşkına! Vay canına!" gibi hayretler gösteriyordum amma, kendi hesabıma, bu martavalların birine inanmıyordum.*** (S.M. Alus 1944 s. 182).

demed, b. ***demet***.

demek 'manasına gelmek' < ***de–*** fiilinin mastarı. ※ ***Bugün dünya demek, beşeriyet demek, Garp demekti.*** (H.C. Yalçın 1935 s. 86). ※ ***Sana nisbetle bir ḳoca ḳarı demekim.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 158). ※ ***Bu civār içün büyük ve maʿmür bir köy demek olan Ḥasan–Beğliyi ḫarābeye çevirmek içün neler lāzım olduğunu düşünüyordum.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 279).

Osm. **demenhurî** 'Demenhur şehrine ait; kıymetli bir kumaş cinsi' < Ar. ***Damanhür*** 'Mısır'da birkaç şehrin adı' < Eski Mısır dili ***Timinhur*** 'Horus'un şehri', + isimden sıfat yapan ***–î*** eki. ※ ***Ol sarāyları nefīs perdelerile zenburī, laṭīf miḫaddelerile demenhürī bezedi.*** (Ferec 855/1451 v. 93b).

demet/demed 'deste' TS 1071, Meninski 1680 II, 2137 < Yun. δεματι (ḏemáti) a.m. G. Meyer 1893 s. 58. ※ ***Ben bir demet mor menekşe olsun getiremedim sana.*** (Nâzım Hikmet 1930 s. 30). (Yankesiciler argosu) 'paralar': ※ ***Arkadan sıkıştıran üçüncü şahıs iki parmağı***

ile cepte bulunan "demet" diye isimlendirdikleri parayı alır. (Y. Ertunç 1982 s. 10).

Osm. **demevanî** 'bir çeşit mermer' < Kuzey İran'daki ***Damāvand*** dağından, R. Dankoff 1991 s. 30.

demevi '(eski bir inanışa göre) kan mizaçlı' < ***dem*** I isminden sıfat.

AD. **dēmi** 'değil mi' DS 1416. ※ ***Canım, bi nikâh demi alt tarafı ... Ne vakit olsa ederiz.*** (S. Kocagöz 1954 s. 17).

Osm. **demî ... demî ...** 'gâh ... gâh ...' < Fa. ***dam*** 'an, zaman' + ***-ī***. 'bir'. ※ ***Demī suyı bulandurdum, İcdüm, demī otcuġaza otladum, demī uyıdum.*** (Ferec 855/1451 v. 112b).

demin 'az önce' Meninski 1680 II, 2144 < ETk. ***témin*** 'çok yakında' Clauson 1972 s. 507. ※ ***Yani, nasıl anlatayım, deminden beri, daha çok seviyorum seni.*** (S. Soysal 1979ye s. 126). ***demincek*** a.m. (***-cek*** eki için b. ***ancak*** ⊡): ※ ***Faltaşı gibi açılmış, kan çanağı gözlerinde hâlâ demincekki korkularının kalıntıları görülüyordu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 184). ※ ***Meryem: "Ya demincekki tahminin doğruysa, ya doktor gönderdiyse?... "*** (Ç. Altan 1965m s. 88). ***demincekten beri*** a.m.: ※ ***Meryem: "Demincekten beri bana da böyle takılıp duruyor."*** (Ç. Altan 1965m s. 65). ***deminden*** a.m. Ablativus (ayrılma durumu) hâliyle yapılan zarflar için b. açmazdan ⊡.: ※ ***Deminden sen bana acıyarak o tek lirayı vereydin zekât yerine geçer, Allah da sana merhamet ederdi.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 69).

demir, b. ***demür***.

demirbaş 'devlet müesseselerinde bulunulan eşya ve kayıtlı oldukları sicil' < belki Fa. ***ḥāżır-bāş*** 'her zaman hazır, hep yerinde' kelimesinden bir halk etimolojisi. ※ ***Fareleri sopa ile kovaladım. Kedileri atamazdım. Ödenekle alındığı için demirbaşa kayıtlı idiler.*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 27). ※ ***Demirbaşa 410 kuruştan yazdık bunları, Demek ki ciltler 400 kuruş. 10 kuruşluk kitaba 400 kuruşluk cilt!*** (F. Baykurt 1969 s. 109). 'uzun zaman bir yerde bulunan birisi': ※ ***Bir lokantada, demirbaş olan garson sevimlidir, alçakgönüllüdür, işini bilir, adamın ciğerini okur.*** (Kemal Bekir 1961 s. 7).

demirgırat, b. ***demirkırat***.

demirhindi, b. ***damarhindi***.

Osm. **demir kapan** 'mıknatıs' Meninski 1680 II, 2138, 3611 < ***demir*** ve ***kap-*** fiilinin ***-an***'lı fiilsıfatı.

Osm. **demirkazık** 'kutup yıldızı' R. Dankoff 1991 s. 30 <Çağ. ‼ ***temür ḳazuḳ*** a.m A. Pavet de Courteille 1972 s. 217. ※ ***Bu şimālüŋ kevkebin dut 'aḳluŋa | Kim demür ḳazıḳ da dėr Etrāk aŋa.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 27).

demirkırat 'Demokrat partisi âzâsı' < yeni kurulmuş Demokrat Partisinin adı halk ağzında ve bilhassa taraftarları ağzında "demir kırı at" partisi olarak tefsir edilirdi. ※ ***Köylülerin bile demirkırat sözü ağzından düşmüyordu.*** (M.K. Su 1951 s. 47). ※ ***On yıl boyunca bizden üç kere rey istemiye gelen demirgırat bizim gölü kurtardı mı?*** (F. Erdinç 1973 s. 109). Krş. ***demokrat***.

demir kırı/demirkırı 'siyah ve beyaz tüylerin karışık olmasından ileri gelen bir at donu' < ***demir*** ve ***kır.*** ※ ***Himmet çavuşun işte demir kırı...*** (Kemal Tahir 1955s s. 107).

AD. **demirok** 'namuslu, hilesiz' (?) < ?? ※ ***İngiliz gıralları menciliste, biribirileriyle dalaşırlar; dışarı çıkınca kolkola gezerler. O hesap, ben de gayet demirok mücadele ederim. Her iş açık açık, kapalı iş yok bende!*** (F. Baykurt 1961o s. 117). İsim olarak '??': ※ ***"Gız, birer demirok gayfası yap!" dedi karısına.*** (a.e. s. 211). Başka kaynaklarda bulunamadı.

demiryol/demiryolu b.m. (tren hattı veya üzerinde işleyen vasıtalar) < tren için raylarla demirden bir yol yapılır, bu aynı zaman Fr. ***chemin de fer***'in tercümesi; zamanla bundan demiryolu, yâni bir izafet terkibi oluyor. Buna benzer bir gelişme için krş. ms. ***pençşenbih gün→perşembe günü.*** ※ ***Bu mağmüm ve yağmurlu ẓulmet-i̮ hazān içinde gâh u bī-gâh timür yol fenārlarından biri ve yā bir ḳaçı ışlaḳ āteş böcekleri gibi ḳaçıyordu.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 225). ※ ***Ertesi gün ṣabāḥleyin timür yolı mevḳi'inde ḍolaşmaḳda idim.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 138).

Osm. **demkeş** I 'bir güvercin veya kumru cinsi' R. Dankoff 1991 s. 30 < Fa. ***dam-kaş*** 'ah çeken' (Fa. ***kaş*** için b. ***abkeş*** ⊡), krş. ***dem*** IV.

AD. **demkeş** II 'semaverin üstünde demliğin konulduğu kısım' DS 1418 < ***dem*** III + Fa. ***kaş*** 'çeken, taşıyan' (b. ***abkeş*** ⊡).

demlik I/AD. **delmik** 'çayın demlendiği kap' DS 1415 < ***dem*** III + isimden, 'filan şeye veya işe mahsus' manasında nomen concretum (somut isim) veya nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***-lik*** eki, b. ***ahfadiyelik*** ⊡. İkinci varyantı metateze uğramıştır, b. ***albız*** ⊡. ※ ***Ateşler yanıyor, sular fokurduyor, beyaz porselen demliklerde çaylar koyulaşıyor.*** (N. Güngör 1942 s. 56).

demlik II, **bir demliğe** 'bir an için, kısa bir müddet için' tabirinde < ***dem*** V + nomen abstractum (soyut isim) yapan ***-lık*** eki, b. ***ağırlık*** ⊡. ※ ***Bir demlige ağlaşalar, andan varub bayraşalar, | Seni çukura gömüşüb tîz döneler güle güle.*** (M.Ş. Yaltkaya 1934 s. 156).

demode 'modası geçmiş' < Fr. ***démodé*** a.m. Fr.dan giren sonu vurgulu ***-é*** ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** ⊡[1]. ※ ***Buik ve Kraysler'inden tut ta en külüstür, demode Ford'a kadar bir sürü taksinin sıralandığı kaldırımdan geçerken.*** (Reşat Enis 1933 s. 89). ※ ***Sararmış defterlerden söz etmeyi de bayağı ve demode buluyor, ama onları koklarken ağlıyordum.*** (M. Mungan 1996 s. 278).

demografi 'nüfusbilim' < Fr. ***démographie*** a.m. [EYun. ***δημος*** (d̲ē'mos) 'halk' ve ***γραφειν*** (gráfein) 'yazmak']. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi*** ⊡.

demokrasi b.m. (bir devlet idaresi sistemi) < Fr. ***démocracie*** a.m. [EYun. ***δημος*** (d̲ē'mos) 'halk' ***κρατειν*** (kratéin) 'hüküm sürmek']. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi*** ⊡. ※ ***İngiltere democrasisinin benzerini kurmağa yetkili, hazır olduğumuz hakkında meydanlarda nutuklar çekilebilir. Hiç birisi gerçeğe uymaz ama, sözünü etmek mümkündür.*** (İ. Tarus 1951 s. 296).

demokrat 'demokrasi taraftarı; Demokrat Partisi âzâsı' < Fr. ***démocrate*** a.m. [EYun. ***δημος*** (d̲ē'mos) 'halk' ve ***κρατειν*** (kratéin) 'hüküm sür-

mek']. (halk dili ***demir kırı at***) ※ ***"Kim diyecek, yeni partiler." "Kim ki lan onlar?" "Demirkıratlar". "Hay kıratına kurban olduğumun."*** (M. İzgü 1992 s. 71).

demokratik 'demokratça (idare), demokrasiye yakışır tarzda' < Fr. ***démocratique*** a.m. [***démocrate*** + isimden sıfat yapan ***-ique*** eki < EYun. ***-ikós***, b. ***Adriatik*** ⊡]. ※ ***Şimdi demokratik düzene inanmışların, demokratik düzenden memlekette faydalar umanların durumu daha güçleşti.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 135).

AD. **demre** 'paslanmış' (?) < ***demreği***. ※ ***Çivit sürekene sabannın burnuna demre bir baḳır geçmiş.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 137).

Demre 'Antalya vilayetinde bir ilçe' < Yun. ***τα Μυρα*** (ta Mira) a.m., asıl manası 'güzel kokulu yağlar' D.J. Georgacas 1971n s. 110.

AD.**demreğü / demreği / temreğü / temreği / temriye/temre** 'bir cilt hastalığı, temriye, egzama' DS 1419, TS 1072–73, Meninski 1680 II, 2139 < ETk. ***temregü*** a.m. Clauson 1972 s. 509. ※ ***Gel, bir daha koklayayım saçının temreslnl.*** (M. Güler 1990 s. 180).

EOsm. **demren** 'ok ucu' TS 1073–74, Meninski 1680 II, 2139 < ETk. ***temürgen*** a.m. Clauson 1972 s. 509. ※ ***Demrenlü oḳlar atılub cigerlere geçüb...*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 62).

Osm. **demsaz** 'samimi; samimi dost' < Fa. ***dam-sāz*** a.m. [***dam*** 'soluk, teneffüs ve ***-sāz*** 'eden', yâni 'bir arada teneffüs eden'] **karsaz** ⊡ ※ ***Oidem ol demsāz ylglt Manṣūra elli miṡḳāl ḳızıl altun vėrdi.*** (Ferec 855/1451 v. 92a). 'ahengli': ※ ***Ḳuşlar muḫtelif āvāzile nevāy-ı demsāz ṣaḥrāya kemlşmlşler.*** (Ferec 855/1451 v. 55a).

demür/demir b.m. (bilinen maden) TS 1074–75< ETk. ***temir*** a.m. Clauson 1972 s. 508. ※ ***Dīvārı seng-i ḫārādanidi, ḳapusı demürdenidi.*** (Ferec 855/1451 v. 47a). Demirden yapılmış birçok şeylere kısaca ***demir*** denir, ms. ***gemi demiri:*** ※ ***Bir kampana çaldı. Gemi demir alıyordu.*** (Sabahattin Ali 1947 s. 12); 'esirlerin ayak demiri': ※ ***Bir taḫt üzerinde bir güzel ḳız bendlü yatur, boynında ġul, ayaġında demür.*** (Ferec 855/1451 v. 41b); 'zırh': ※ ***Bular bu sözdeyiken siyāh çıḳa geldi, demüre ġarḳ olmış.*** (Ferec 855/1451 v. 64a). Çok sert olan şey ***demir gibi*** olur, demire benzetilir, ms. ***demir leblebi*** 'çetin iş, başarılması çok güç olan vazife': ※ ***Gerçi öpsem dėdügüm müzesinüŋ kebkebidür, – Līk diş ḳoyurmaz kimse, demür leblebidür.*** (Ẕātī 1967 [16. yüzyılın ilk yarısı] I, 398). ***demir at-*** 'gemiyi durdurmak' ※ ***Düdüğünü daha uzaklarda yanık yanık öttüren bir gemi şimdi yaklaşmış, demir atıyordu.*** (Sabahattin Ali 2001 s. 157).

demür ḳazıḳ, b. ***demirkazık***.

AD. **den** 'hububat' DS 1420 < Fa. ***dān***, Kürt. ***dan*** a.m. A. Tietze 1969; krş. Az. Tk. ***dān*** a.m.

den, b. ***dan*** III.

den- 'söylenmek' < ***de-*** fiilinin passivum (edilgenlik) hâli, passivum da yapan ***-(ı)n-*** eki için b. ***acın-*** I ⊡. ※ ***Denir ki hâlâ sağ.*** (A. Ağaoğlu 1982h s. 43). 'ad verilmek': ※ ***Malûm a, kaçak diye avcının tüfeğinden kurtulmuş kuşlara denir.*** (S.M. Alus 1944 s. 144).

denaet ‘alçaklık, namertlik, kahpelik’ < Ar. ***danāʾa*** a.m. (/***dnʾ***/ kökünden). ※ ***Bu casusluk denaetini Arif Hâmitten ümit etmem. Bunu olsa olsa Hasan Kâmil yapmıştır.*** (Fazlı Necip 1930 s. 158).

Osm. **denanir** ‘bir eski zaman altın parası olan dinarlar’ < Ar. ***danānīr*** a.m. (***dīnār*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Daşra çıḳdı, denāniyri saydı, gördi, yüz altmışdan bir eksük diynārdur.*** (Ferec 855/1451 v. 127b).

Osm. **dendan** ‘diş’ < Fa. ***dandān*** a.m. ※ ***Leb–i laʿlüŋe ger dendān uravuz, | O kānı biz bilürüz, cevherīyüz.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 148).

denbelek, b. ***dembelek***.

dene– ‘dikkatle gözden geçirmek, imtihan etmek’ TS 1078–80 < ETk. ***deŋe–*** a.m. [***teŋ*** ‘denk’ + isimden fiil yapan ***–a–/–e–*** genişlemesi, b. ***ada–*** I ⊡] Clauson 1972 s. 516. ※ ***Gey şınamayınca ve deŋemeyince ėvmek gerekmezidi.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 12). ※ ***Cevāmiʿa, mecāmiʿa, ḫānāta, esvāḳa girürdi, ḫalḳuŋ ḥālin görürdi, deŋerdi, ṣorardı, teftīş ve tefaḥḥuṣ ėderdi.*** (Ferec 855/1451 v. 71a). ‘tecrübe etmek’ Meninski 1680 II, 2112: ※ ***Bal gibi Pavlov’un köpeklerde denediği şartlı refleks deneyi bu ve bunlar bizim insanlarımız.*** (B. Uzuner 1997 s. 27). ※ ***Kendim sigarayı bırakamam ama, bırakanlara büyük bir hayranlık duyarım; bırakmayı kaç kez denedim.*** (M. Urgan 1998 s. 47). ‘tadına bakmak’: ※ ***Niyazi anlar şaraptan, bir denesin hele!*** (R. Ilgaz 1991r s. 25).

AD. **denes** (**deneş** DS 1422) ‘alçak, namussuz’ THASDD 416 < Ar. (Suriye diyal.) ***denes*** ‘pis (kimse)’ A. Barthélemy 1935 s. 251, A. Tietze 1958 no. 68.

deng/teng/tek/denk I ‘yük hayvanın karşılıklı sağ ve sol yanlarına asılan parçaların bir tanesi’ TS 1062, Meninski 1680 II < J. Deny 1921 no. 930’a göre ***tek*** ‘biricik’ kelimesinden, fakat G. Doerfer 1965 II, no. 941’e göre EFa. aslından olan Fa. ***dang*** a.m. Clauson 1972 mana itibarıyla yakın olan ETk. ***teŋ*** ‘aynı ağırlıkta’ kelimesinden bahsederken Doerfer’in düşüncesini biraz tereddütle kabul ediyor, yalnız ETk. kelime için Doerfer’in mümkün gördüğü Çince aslını reddediyor. TT.’ne yalnız kenardan dokunan bu meseleye giremediğimiz için kelimenin iki manasını burada iki müstakil kelime gibi ayrı ayrı ele alıyoruz. Hâlbuki at ve deve yükünün, kıt’a ticaretinde oynadığı büyük rolü nazarı itibara alarak EFa. kelimenin pek erken yayılmış olmasını ve ‘muvazene’ mefhumunun ondan çıkmış olabileceğini (krş. Ar. ***ʿidl→ʿādil***) hiç de imkânsız görmüyoruz. Böylece TT.ndeki ***deng/teng*** kelimesi Fa.dan alınan bir Rückwanderer (geri ödünçleme) oluyor. ※ ***Bir ağızdan ḳamu ol uyanuḳlar | Arulığına oldılar ṭanuḳlar | Ki kimse Şekerüŋ açmadı tengin, | Ḳızıl güldür ki hīç saçmadı rengin.*** (Fḫrī 1974 [1367] s. 434 no. 3642–43). ※ ***Ve bādemüŋ içinden her çuvalına ki bir deng ola dörder aḳçā alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 [1548/955] s. 225). Krş. ***deh***.

deng/teng/tek/denk II ‘aynı ağırlıkta olan’ < K.H. Menges’e ve onu takiben G. Doerfer 1965 II, no. 941’e göre Çince’den, fakat Clauson 1972 s. 511 bunu mümkün görmüyor (bundan evvelki maddeye bakınız). ※ ***Dengi yoḳ ḥāṣılı bir fitne–i cān.*** (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 10). ‘küfüv’: ※ ***Elif’in dengi değil o it.*** (M. Başaran 1992 s. 152–153). AD. ‘hiza’: ※ ***Koştu Kır Abbas. Dallarına bebelerin çullandığı bir dut ağacının denginde yetişti Tahriratçı beye.*** (F. Baykurt 1967k s. 315). ***denk***

gel- 'rastlamak': ※ ***Kocca bir taş düştü ayaklarının ucuna ... Başına denk gelse, gitmişti.*** (M. Başaran 1992 s. 127). ※ ***Bir bokluğa denk geldik mi, emek de, para da kuş olup uçar. Tut tutabilirsen artık!*** (Tarık Dursun K. 1966 s. 71).

Osm. **deng** III 'şaşmış, şaşkın' < Fa. ***dang*** a.m. ※ ***Ḍarıġub ḳamu olduḳ deng u ḥayrān.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 151).

deng IV, b. ***dan*** II.

deng V, b. ***dang***.

Osm. **dengâdenk** 'dengeli durumda, birbirine denk' Meninski 1680 II, 2148 < Fa. ***dang-ā-dang*** a.m. Fa. ***-a-*** için b. ***beraber*** I ⊡. ※ ***Eski bilād-ı Naṣārālardır kim 'Devletimiz iki altıyüz yıllıḳ eski devletdir' dėyü tefāḫür kesb ėderler. Ḥaḳḳā ki āl-i ʿOs̱mān ile ve Mosḳova ḳıralıy-la deng-ā-denklik iddiʿāsın ėder bir ḳalın devletdir.*** (Evliyā Çelebī 1314 [17. yüzyıl] II, 321).

dengbej 'Kürt âşık, saz şairi' < Kürt. ***dengbej*** a.m. K.K. Kurdoev 1960 s. 191 [***deng*** 'ses' ve ***-bej*** 'söyleyen']. ※ ***Artık kuğu hikâyeleri anlatıyordu Salih, bir eski zaman masalcısı, destancısı, dengbejı gibi.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 328). ※ ***Eskiden, çok eskiden, uzun kış gecelerinde, kısık lambaların puslu camlarda titrek ışıltılarla kıpraştığı köy kahvelerine gece masalcıları, dengbejler, âşıklar gelirlermiş.*** (M. Mungan 1996 s. 121).

EOsm. **dengdeş** 'küfüv, denk' TS 1073 < ***deng*** II + ***-deş*** ortaklık eki, b. ***adaş*** ⊡[1].

AD. **dengel-** 'düzelmek, iyileşmek' DS 1423 < ***deng*** + sıfattan filan hâle gelmek manasında fiil yapan ***-el-*** genişlemesi, krş. ***azal-, gencel-***. ※ ***Bahardır; erkek eşekler ipleri kırıp harman yerlerinde kancıkları kovalamaktadırlar. Bir defa ipi kıran, en az bir ay dengelip düzelemiyecek, yokuşu çıkamıyacak, odunu taşıyamıyacaktır.*** (F. Baykurt 1955 s. 50).

AD. **dengelt-** 'düzeltmek; tamamlamak' DS 1423 < ***dengel-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli. ※ ***Birden para toplanacağını düşündü Ömer Ali. Topla topla, taşıma ücretinin eksiğini dengelt!*** (F. Baykurt 1982 s. 172).

AD. **dengeser** 'sersem, dengesiz' DS 1423 < Fa. ****dang-sar*** a.m. [***dang*** 'şaşkın' ve ***sar*** 'baş, kafa'.]; krş. Az. Tk. ***dāngāsār*** a.m.

deni 'hain, alçak (kimse)' < Ar. ***danīy*** a.m. (/***dny***/ kökünden,1a2ī3 kalıbı için b. ***acîb*** ⊡.) ※ ***Ḳāżī vu ekābir ḥużūrında ol ini, ol denī geldi, daʿvī étdi.*** (Ferec 855/1451 v. 175b).

denil- 'denmek' < ***de-*** fiilinin passivum (edilgenlik) hâli olan ***den-*** ikinci bir passivum hâline konarak kuvvetlendirilmiştir, krş. ***başlanıl-***. ※ ***Daha çocuk denilecek yaşta olan Şöhret, iki üç sene, ne kocasının emrinden, ne de kapıdan dışarı çıkmamış.*** (S.M. Alus 1944 s. 175). 'filan ad verilen, fakat bu ada lâyık olduğu şüpheli olan': ※ ***Kuzum Reha Bey, bu Feridun denilen katır benden ne istiyor?*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 252). 'adını ağza almak istemediğim': ※ ***Ben rakı denilen şeyden nefret ederim.*** (S.M. Alus 1944 s. 84). ***denilmez*** 'tarif edilemez': ※ ***Eki u şürb-i bī-intihāları bir derecededür ki dėnilmez.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 127). ※ ***Eḥyānen diyār-ı Yemene ve Ḥabeşe ḳul yazılmaḳ ḳışṣası Rūmīlere bir belā-yı ʿaẓīmdür ki dėnilmez.*** (a.e. s. 130).

AD. **deniş–** 'değişmek' < ***değiş–*** fiilinin varyantı; ***degiş–→*deŋiş–→deniş–***, krş. ***denşik***, ***geğir–→genir–***, ***yüksek→*yüğşek→*yüŋsek→yünsek***. ※ ***Devir iyice denişmiş.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 129).

denişmen, b. ***danışman***.

AD. **deniştir–** 'değiştirmek' DS 1424 < ***deniş–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur–*** ⊡. ※ ***Fırsattır deyip gözümü cama uydurdum ve resimleri deniştire deniştire seyre daldım***. (A. Nesin 1965 s. 62).

EOsm. **deŋiz**/BSTTk. **deniz** b.m. (büyük su birikintisi) < ETk. ***teŋiz*** a.m. ※ ***Muḥīṭ deŋizinde bir ceziyre vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 28b). ※ ***Van gölü değil, Van denizi – öylesine geniş ki denizden başkası yakışmaz. Zaten Vanlılar da deniz diyorlar.*** (Yaşar Kemal 1971bd s. 43). 'denizin dalgalı hâli': ※ ***Bir iki dün u gün mütevāliyen‿hayli ıżṭırāblar vėrüb muḥkem ṣalıntılar ėdüb deŋiz tutmaduḳ az ādem ḳaldı-ki ʿaḳılları başlarında ola.*** (A. Bombacı 1946 s. 286). ***deniz derya*** 'bir yerin (ms. pencerenin) manzarasını dolduran deniz (allitération'lu iki sinonimden yani eşanlamlıdan ibaret asyndétique yani bağlaçsız sıralamalı terkip)': ※ ***İzin ver, bir gececik olsun bize götüreyim. Deniz derya görür, hava alır, yüreği ferahlanır, yüzüne renk gelir.*** (S.M. Alus 1944 s. 179). ***deŋiz gibi*** 'ucsuz bucaksız': ※ ***Çün Mıṣra yėtişdi, gördi ki bir deŋiz gibi şeherdür.*** (Ferec 855/1451 v. 92a).

denizaltı 'suya batabilen harp gemisi' < Osm. ***tahtelbahir*** kelimesinin tercümesi. ***deniz*** ve ***alt*** kelimelerinden terkip, fakat terkip vasfını kaybetmiştir, krş. ***ayakkabı, kahvaltı***. Bu tür kelime birleşimleri için b. ***acabola/acabula*** ⊡. ※ ***Bir küçük devlet düşünün ki kendini korumak için kurşundan değil sevgiden, toptan değil kardeşlikten, ... denizaltıdan değil kayıktan ve balıktan, harpten değil bayramdan silâhlarla mücehhez olsun.*** (S.F. Abasıyanık 1953d s. 4).

denizî 'deniz renginde' < ***deniz*** + renk sıfatlarında çok defa görülen ***–î*** eki, krş. ***jemgârî, limoni***. ※ Aḥmed Rāsim 1328 s. 36'da bir nadir renk isimleri listesinde zikredilir (izahatsız).

Denizli 'Anadolu'da bir şehir ve vilayet ismi' < eski Osm. kaynaklarda şehrin adı ***Doŋuzlu*** diye gösterilir. ※※ ***Denizli horozu*** 'ötüşünü çok uzatmakla meşhur bir horoz cinsi': ※ ***Komşunun bahçesindeki Denizli horozu uzun uzun öterek ortalığın ışığını haber verince, döşekten fırladı, giyindi.*** (E.E. Talu 1935 s. 85).

denk, b. ***deng***.

denkleştir– 'denk hâle getirmek: (parayı) gerekli miktara getirmek' < ***deng*** vs. + isim veya sıfattan 'filan hâle getirme' manasında fiil yapan ***–leştir-*** genişlemesi. ※ ***Yazın atlarla birlikte ahırlarda, faytonların içinde yatıp kalkarak birkaç yüzbin lira denkleştirirler.*** (N. Güngör 1992 s. 13). ※ ***Düğün parasını da denkleştirdik miydi işi bitireceğiz. Sheratonda olsun istiyoruz.*** (İ. Aral 1997 s. 93).

EOsm. **deŋle–**, yalnız‿***haber deŋle–*** 'haber sormak, haber toplamak, tecessüs etmek' < ETk. ***teŋle–*** 'denklemek, kıyaslamak' Clauson 1972 s. 521–522. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***–la-*** eki için b. ***acabla–*** ⊡. ※ ***Bu eṭrāfa‿haber deŋlemege giden kişiler on dört ayda geldiler.*** (Ferec 855/1451 v. 145a). ※ ***Ṣabrı ḳalmadı, Ġaznīn melikinden av bahānesine destür diledi, Kişmīr yolında‿haber deŋlemege, diŋlemege yüz dutdı.*** (Ferec 855/1451 v. 42b). ※ ***Bir‿haberler deŋleyürek.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 2657).

AD. **denli** 'uslu, terbiyeli, doğru, namuslu (kimse)' DS 1426 < ***densiz*** kelimesinin aksi, bir backformation (yanlış ayırma) örneği, krş. ***hırsız→hırlı***, isimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki için b. ***adamakıllı*** ⊡².

EOsm. **deŋlü** I 'kadar (boy, ağırlık vs. için), gibi' TS 1084–86, R. Dankoff 1991 s. 30 < ETk. ***teŋlig*** a.m. Clauson 1972 s. 520, isimden özellikle sıfat yapan ***-il*** eki için b. ***adamakıllı*** ⊡². ※ ***Boynından bir boğmaḳ aldı, cāriyeye vėrdi. On dāne keklik yumurdası deŋlü incüsi varidi.*** (Ferec 855/1451 v. 95a). Kelimeden evvel zamir bulunursa, o da nominativus (yalın durum) hâlinde olur: ※ ***Ben maġribden oşbuŋa degin oşbu deŋlü iş-icün-mi geldüm?*** (Ferec 855/1451 v. 39a). Kelimeyi ***denli*** şeklinde tekrar dirilten BSTTk. ise, öteki postposition'larda olduğu gibi genetivus (genetif, ilgi hali) hâli kullanılır: ※ ***Ümmü Ninem denli cömert değilmişem demek. Onun denli cömert olsaydım...*** (A. Ağaoğlu 1980ö s. 111).

EOsm. **deŋlü** II (dativus hâlinden sonra) 'kadar (zaman ve mesafe için)' < ETk. ***teŋlig***: ***maŋa teŋllg*** 'ben gibi, benim kadar', fakat zaman ve mesafe için değil. ※ ***Ol gün ėrteye deŋlü ḳaydda olub...*** (V.L. Ménage 1976 s. 319). ※ ***Gendülerl başından ayaġa deŋlü ālāt-i ḥarbe müstaġraḳ olub...*** (a.e. s. 320). ※ ***Ösek'e deŋlü serpindüsi gelür.*** (Ta'līḳī-zāde 1983 [1596] s. 155).

deŋlügec, b. EOsm. ***değlügeç***.

EOsm. **deŋsüz**/BSTTk. **densiz** 'münasebetsiz, yakışıksız, saygısız' TS 1086, Meninski 1680 II, 2107 < ETk. ***teŋsiz*** a.m. [***teŋ*** 'denk' + ***-siz*** privativum (olumsuzluk eki) eki, b. ***adsuz/adsız*** ⊡]. ※ ***Şımarık çocuklar gibi bir densizlik yapma!*** (H.R. Gürpınar 1933ke s. 25–26). ※ ***Yalan bu, yalandır ağam. Ben böyle densizlik yapmam.*** (A. Kutlu 1995 s. 137).

AD. **denşik** 'değiş dokuş' < ***deniş-*** + fiilden eskiden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-ik*** eki, b. ***alık*** II ⊡. Ortadaki ünlünün düşmesi için krş. ***yumşak***. ※ ***Bunnar orada deŋşik yapdılar. Ġatırları çobana vėrdi, gendi de geçileri aldı.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 72).

(Argo) **denyo** 'alık, kaçık, sersem, bön, budalâ' Meḥmed̮ Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 63, F. Devellioğlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 81 < Rom. ***deniló*** 'deli' A.G. Paspati 1870 s. 203 ? M.L. Wagner 1943 s. 28 kelimeyi BSTTk. ***deni*** ve İt. ***degno***'ya bağlamayı deniyor. ※ ***Sınıf öğretmeni Perrin hanım, ruh hastası ve hafif denyo olduğundan, ...*** (M. Kaçan 1990 s. 12).

deodoran/deodorant 'kötü kokuyu bastıran ilaç' < Fr. ***déodorant*** a.m. [Lat. ***de-*** 'gideren' ve ***odor*** 'koku']. ※ ***İstanbul'da çok lüks, çok temiz, deodoranlı tuvaletler bulunuyor.*** (O. Duru 1995 s. 73). ikinci varyant yazının tesirini gösterir, b. ***arp*** ⊡. ※ ***Sıra sıra deodorantlar diziliydi camdan tezgâhların üstünde.*** (N. Eray 1990 s. 92 s. 115).

deontoloji 'insaniyet vazifeleri bilgisi' < Fr. ***déontologie*** a.m. [Yun. ***δεοντ-*** (d̠eont-), 'mecburi' ve ***λογος*** (lógos) 'söz, haber', b. ***antoloji*** ⊡].

AD. **dep-**/ BSTTk. **tep-** 'tekmelemek; (hayvan) çifte atmak' TS 1093–94 < ETk. ***tep-*** a.m. Clauson 1972 s. 435. ※ ***Geldiler, beni depdiler, uyardılar.*** (Ferec 855/1451 v. 20b). 'ayaklarla çiğnemek, bastırmak': ※ ***Kāşki beni balçılıḳda bulan balıḳcı beni dahı bėter balçıġa depeydi!*** (Ferec 855/1451 v. 246b). '(atı) üzengi ile dürtmek, harekete getirmek, koşturmak': ※ ***Atını depdi, kenārdan deŋize girdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 168). 'saldırmak, hücum etmek (belki yalnız atlı hakkın-

da)': ※ ***Çün geldi, ḥāli bildi, Kişmīr cerisine depdi.*** (Ferec 855/1451 v. 42b). 'nüksetmek, tazelenmek (hastalık hakkında)' ※ ***Esved bacının doğma büyüme romatizması mı tepti?*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. Ocak ayı 1941). '(bir şeyin değerini anlamadan) onu geri çevirmek': ※ ***Oş bir boġça ḍon ve otuz dīnār getürdüm. Ḳabül eyle, devletüŋi depme!*** (Ferec 855/1451 v. 119a). ***tepe tepe kullan–*** 'sakınmadan, yıpranmasından korkmadan hoyratça kullanmak': ※ ***Yedi kızımın yedisinden bir tanesini seçersin; sana veririm, delikanlı. Tepe tepe kullan!*** (S.F. Abasıyanık 1944me s. 54).

depar 'yola çıkış, azimet, kalkış' < Fr. ***départ*** a.m. [***dé–*** 'ayrılarak' ve ***partir*** 'gitmek']. Fr. üzerinden alınmış spor terimleri için b. ***abandone*** ⊡. ※ ***Asiye'ye doğru, yerden depara kalkacakmış gibi diz vurdu.*** (L. Erbil 1985 s. 234). (futbol tabirlerinden) 'maça daha girmemiş yedek oyuncunun, girmeye hazırlanarak ısınmak için kısa mesafe hızlı koşulara kalkması': ※ ***Zafer yan tarafta kısa deparlarla ısınma hareketleri yapıyor. Belli ki birazdan oyuna girecek.*** (A. Yurdakul 1989 s. 133).

depderin 'çok derin' < ***derin*** + reduplication (ikileme) + **/*p*/** tezat ünsüzü, b. apak ⊡. ※ ***İşte o zaman birdenbire karnını duydu. Depderindi. Ta dipte bir taş ... Eve koştu.*** (A. Özyalçıner 1960 s. 58).

AD. **depe**/BSTTk. **tepe** '(bir şeyin) en üstü; küçük dağ' DS 1426, TS 1086–87, Meninski 1680 II, 2027 < ETk. ***töpü*** a.m. ※ ***Ol ḳubbenüŋ depesi açuḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 194a). 'üst, üzeri': ※ ***Ayaklarından bir mitralyöz yağmuru geçmiş, yere uzanınca tepesinde bir şarapnel patlamıştı***. (Ömer Seyfeddin 1943 s. 26). Son kelimesi ***tepe*** olan izafetli yer adlarında çok defa possessivum (iyelik, mülkiyet) eki kaybolmuştur, ms. ***Gültepe***, ***Maltepe***. 'baş': ※ ***Yatağa girdim, yorganı tepeme çektim.*** (Orhan Kemal 1949b s. 47). Başka terkipler için b. ***tepe***.

depe–** 'tepmek' < ***depele– fiilinden backformation (yanlış ayırma) (***depele– → depe–le–***). Krş. ***depek, depen–, depeş–***. Backformation (yanlış ayırma) için b. ***abar–*** ⊡.

AD. **depedenk** 'tamamen eşit' DS 1427 < ***denk*** + kuvvetlendirici ön takı (réduplication + **/*p*/** tezat ünsüzü; aradaki **/*e*/** için krş. ***düpedüz, gepegenç***).

EOsm. **depegen** 'her zaman çok çifte atan (hayvan)' < ***dep–*** + fiilden 'filan şeyi yapmak huyunda olan' manasında sıfat yapan ***–egen*** eki, krş. ***gezegen, küsegen***.

⊡ BSTTk.nde fiilden –***agan*** genişlemesiyle yapılmış 'bir şeyi çok veya âdet olarak yapmak' anlamında sıfatlar (adjectivum habitualis) bulunmaktadır: ***geçeğen*** 'hep geçen', ***güleğen*** 'hep gülen', EO: ***Ḳāḍı‿hubları sevegen–idi*** ('Kadı genelde güzel kadınlardan hoşlanırdı' (Ferec 855 / 1451 v. 15a). Sonradan türetilmiş sözcüklerde de kullanılmaktadır: ***olağanüstü*** (< Osm. ***fevḳal'āde***). / ***g*** / sesi iki ünlü arasına geldiği hâlde, beklenenin aksine çoğu zaman / ***ğ*** /'ye dönüşmüyor. Esasen bir partisip olan –***agan*** genişlemesi, –***gan*** ekiyle (b. ***alıngan*** ⊡) bağlantılıdır (J. Deny 1921 s. 569, J. Kornfilt 1998 s. 448–449 vb. –***agan***'ı ***–gan***'ın ikincil bir formu sanmaktadırlar, T. Banguoğlu 1974 s. 229–230'nun iddiası ise tamamen temelsizdir). L. Johanson bugünkü Türk dillerinde yaygın olan –***agan*** genişlemesinin ****–A ergen*** formundan çıkmış olup BSTTk.nde tek heceli fiil köklerinden sonra aynen korundu-

ğunu (çök–egen), buna karşın iki hecelilerinkinden sonra ise ***-gan*** şeklini aldığını göstermektedir (***doğurgan*** < ****doğur–agan***), b. Johanson–Csató 1998 s. 117, L. Johanson 1998 s. 145. A–B ve C–E ciltlerinde***depegen, düşegen*** (b. çöp maddesinde) örneği bulunuyor.

AD. **depek** 'sapık' DS 1427, yalnız ***deli depek*** tabirinde, b. ***deli*** < ****depe–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***-ik*** eki, b. ***açık*** I ⊡.

EOsm. **depele–** I 'yol tepmek, koşturmak, seğirtmek' < ***dep–*** + fiilden frequentativum (sık sık tekrarlama) fiili yapan ***–ele–*** genişlemesi, b. ***avkala–*** ⊡. ※ ***Nāgāh şāhuŋ͜ hāṣ doġanı pervāz ėderken gözlerden ġāyib olur. Şāh ol cihetden müvezzaʿu l-ḫāṭır olur. Dört yaŋa mīr–şikārlar vaşṭaharlar segirdürler, atlar depelerler, isterler, bulımazlar.*** (Ferec 855/1451 v. 130a).

depele– II/BSTTk. **tepele–** 'ayakları altında ya da atının ayakları altında ezmek' TS 1088–89 **<** ETk. ***töpüle–*** 'başına vurmak; (umumiyetle) vurmak, öldürmek'. İkinci mana belki ***dep–/tep–*** fiilinin tesirini gösterir, Clauson 1972 s. 441. ※ ***Dāra asa ḳodılar, daşile depelediler.*** (Ferec 855/1451 v. 68a). Mecazî manada 'yenmek, alt etmek, üstün gelmek': ※ ***Beni depeledüŋ! Ben bunca gezdügümden murād ol–idi ki müsāfirler arasında keṣret–l esfārlle lmtiyāzum ola. Pes saʿyum ʿabeş imiş. Ben ol şehri görmeyince olmazam!*** (Ferec 855/1451 v. 244a–b).

EOsm. **depeleş–** 'savaşarak birbirini öldürmek' TS 1090 < ***depele–*** II fiilinin ortaklık hâli.

EOsm. **depen–** 'yürüyüş yapmak, saldırmak' H. Vambéry 1901 s. 160 < ****tepe–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli. Krş. ***tepin–***.

AD. **depen üstü/tepen aşağı** 'baş aşağı' DS 1427 < ***depe/tepe*** + üst/***aşağı;*** ikisi arasındaki ***/n/*** belki Hiatustilger (koruyucu ünsüz) (gerçi böyle bir şey için başka örnek bulunamadı). (Krş. ETk. ve Doğu Tk.si ***töpün tüş-*** 'tepe üstü düşmek', b. Clauson 1972, s. 436b. [Editörün notu]). ※ ***Bardağı tepenaşağı tutup salladı.*** (A. Ağaoğlu 1980d s. 100).

EOsm. **depere (çal–)** 'tepesine (vurmak)' TS 1090 < ***depe*** + ***–re*** yön eki, b. ***ardıradın*** ⊡. ※ ***Ḳaṣd ėdüb saldı depere pençesin.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3663).

deperen–, b. ***depren–*** I.

EOsm. **depeş–** 'tepişmek, birbirini tepmek' < ****depe–*** fiilinin ortaklık hâli. /***iş***/ > /***aş***/ değişimi için b. ***burgaş–*** ⊡. ※ ***Ol yaŋa bu yaŋa itişdi, depeşdi.*** (Ferec 855/1451 v. 234b). Krş. ***depiş–/tepiş–***.

depik, b. ***depük***.

EOsm. **depin–** I 'yürüyüş yapmak, saldırmak' TS 1091–92 < ***dep–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡). ※ ***Oşbu ḳaṣra bir depinelüm.*** (Ferec 855/1451 v. 41b). ※ ***Her alay kim kāfirden İslāma depindi, ol alay ayruḳ yėrine varmadı.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 61). Krş. ***depen–***.

EOsm. ***depin–** II 'kesilmek': ※ ***Ortalık depindi mi? 'Yollar kesildi mi?'*** (Meninski 1680 II, 2026). Başka kaynaklarda bulunamadı.

deplasman (spor tabirlerinden) 'bir spor takımının maç yapmak için başka bir yere gitmesi' < Fr. ***déplacement*** a.m. [***déplacer*** fiilinden ***-ment*** ekiyle nomen actionis (oluş ve kılış ismi), b. ***abonman*** ⊡]. Fr. üzerinden alınmış spor terimleri için b. ***abandone*** ⊡².

deplek, b. ***deblek***.

EOsm. **depme** 'tekme' TS 1093–94, Meninski 1680 II, 2025 < ***dep-*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-me*** eki, b. ***budama*** ⊡. ※ ***Hemāndem ʿavrat veziyrüŋ yüregine bir depme ile vurdı***. (Ferec 855/1451 v. 243a).

depo 'bir şeyleri muhafaza etmek için yapılmış kap, oda, bina vs.' < Fr. ***dépot*** a.m. [< Lat. ***dēpōsitum*** 'konulmuş, yatırılmış']. ※ ***Suyun kaynağında sağlam bir depo var. Demir borularla su buradan kasabanın sekiz yüz metre güneyine kadar tatlı bir meyille iniyor.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 29). Krş. ***deppoy***.

depozito gemisi/kayığı (sünger avcılığı tabirlerinden) 'dalgıçların, o gün topladıkları süngerleri bıraktıkları yük teknesi' < İt. ***deposito*** 'depo' < Lat. ***dēpōsitum*** 'konulmuş, yatırılmış'. ※ ***Avlandıktan sonra akşam üzeri depozito kayığına dönerler. Yorgun dalgıçlar büyük depozito kayığında yemeklerini hazır, döşeklerini güvertede serili bulurlar.*** (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 221). ※ ***Elli tonluk kartal burunlu tirandil depozito gemisi (2) çift bıyık (3) salarak önde uçuyordu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1969 s. 8).

deppoy/debboy (askerlik tabiri) 'bir şeylerin saklandığı kapalı yer' < ***depo*** a.m. Bu tür ünsüz ikilemesi ihtiva eden diğer örnekler için b. ***amman*** ⊡. ※ ***Alt katta askerlik şubesinin deppoylarile hapishane, üst katta da resmî daireler vardı.*** (İ. Tarus 1950a s. 100). ※ ***Beş yaşının umulmadık yaşlılığiyle, sanki kışla debboyu önünde nöbette bir askerin şakasız çatıklığı içinde dikiliyor.*** (F. Erdinç 1973 s. 80).

AD. ***deprem** 'yer sarsıntısı, zelzele' DS 1431 < ETk. ***tepre-*** 'sarsmak' Clauson 1972 s. 443–444 + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-m*** eki, b. ***adım*** I ⊡. ※ ***İki leşker birbirine ḳatılub at ayağı altından yėrler panbuḳ gibi atılub deprem deprem (veya debrem debrem) olub toz (metinde yüz) havāya ağub güneşüŋ şuʿlesini başub.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 62–63; kelimemiz matbu metinde /***dyrm***/ olduğundan, düzeltişimiz sadece bir tekliftir). Kelime, ***zelzele***'nin yerini tutmak için yeniden diriltildi: ※ ***Su basmamış, deprem yıkmamış burayı.*** (B. Karasu 1995na s. 106).

EOsm. **depren- I/deperen-** 'hareket etmek, kımıldanmak' TS 1095–97 < ETk. ***tepren-*** a.m. Clauson 1972 s. 444–445. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡. ※ ***Görürem, henüz vażʿ ėtmemiş oğlan ḳarnında deprenür.*** (Ferec 855/1451 v. 213b). ※ ***Gemi daḫı deperendi, yolına vardı.*** (Ferec 855/1451 v. 245a). 'isyan çıkarmak': ※ ***ʿĀlemde şür u şerr, fitneler daḫı yayılmağa başladı. İzmir oğlı deprendi ve daḫı Menteşe oğlı deprendi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 85). Mecazî manada 'kabarmak, kaynamaya başlamak': ※ ***Bizi ol ḥālde gördi, ġayret üzerine ġalebe eyledi, reşki deprendi.*** (Ferec 855/1451 v. 112b).

EOsm. **depren- II** '(bir kimseye veya şeye karşı filan tarzda) tavır takınmak ve hareket etmek' < ***depren-*** I, fakat b. ***davran-*** I. Reflexivum (dönüş-

lülük) hâli yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡. ※ ***Erlerine‿hidmetde dahı Rūmīyeler gibi deprenmeyüb...*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 114). ※ ***Evżāʿ u aḳvālde ve eṭvār u efʿālde temām murād-ı laṭīflerine muvāfıḳ deprenilüb inḥirāf-ı ṭabʿ-ı mü-şigāflarına bādī olan kelām-ı nā-fercāma cürʾet olunmaya.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 226).

depresif (ruhbilimi) 'çökkün, mutsuz' < Fr. ***dépressif*** a.m. (***-if*** eki için b. ***akreditif*** ⊡). ※ ***Ben kimden koptumdu, akşamlar depresif, manik?*** (H. Yavuz 1992 s. 23).

depresyon (ruhiyat terimlerinden) 'marazî bir vurdum duymazlık ve ümitsizlik hâli' < Fr. ***dépression*** a.m. [Lat. ***depressus*** 'bastırılmış', ***de-*** 'aşağı' ve ***premere*** 'bastırmak, sıkıştırmak']. ***-syon*** eki için b. ***aberasyon*** ⊡]. ※※.

depreş-/debreş- 'kımıldanmak (ekseriya hisler hakkında)' TS 1097 < ETk. ***tepreş-*** a.m. Clauson 1972 s. 445. Ortaklık (cooperativum) hâli yapan ***-(ı)ş-*** için b. ***ağlaş-*** ⊡. ※ ***Çün duhter keli gördi, bī-ḳarār oldı, göŋlinde mihr-i şefaḳat depreşdi.*** (Ferec 855/1451 v. 204a). AD. 'nüksetmek' DS 1396, TS 1097: ※ ***Gelgelelim asıl hastalığımız depreşivermiş.*** (İ. Tarus 1961 s. 266).

EOsm. **depret-/debret-/tepret-** 'harekete getirmek, silkmek, sallamak; titretmek (bir çalgının telini)' Meninski 1680 II, 2023 < ETk. ***tepret-*** a.m. [***tepre-*** 'hareket etmek' fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, (b. ***acıt-*** ⊡)] Clauson 1972 s. 444. ※ ***Ol dānlşmend germiyyetile elin ṣalub başını depredüb ol ylglde söyler, ḳatı ḳatı gülişürler.*** (Ferec 855/1451 v. 114a). ※ ***Bir deŋlz kenārına yėtişdi. Gördi, bir gemi gider. ʿAlāmet depretdl. Gördller, geldiler.*** (Ferec 855/1451 v. 195a). ※ ***Ḳılları debretdller, ditretdller, neyleri söyletdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 3b). 'eşelemek, araştırmak' (krş. ***debert-***): ※ ***Ṣabāḥ dur, balta elüŋe al, bu evi debred!*** (Ferec 855/1451 v. 52b). ※ ***Bir kimseden bir pāre yėr almış. Deperedüriken defiyne çıḳmış.*** (Ferec 855/1451 v. 191a).

depser-/tepser-/tepsir- 'kabarcıklanmak, çatlamak (bilhassa dudaklar hakkında)' TS 1098-1100, Meninski 1680 II, 2024 < Fa. ***tabsīdan*** a.m. ('to have the lips cracked with heat' F. Steingass 1930 s. 280) < ***tab*** 'hastalık ateşi'. Fa.dan fiil alınmaları çok nadir olduğu için (krş. ***coş-***), bu etimoloji ihtiyatla kabul edilmeli, fakat manaların tıpatıp aynı oluşu kuvvetli bir delildir.

Osm. **depter** 'defter' R. Dankoff 1991 s. 31 < ***defter*** kelimesindeki Türk dillerine yabancı olan ***/f/*** harfinin ***/p/***'ye değişmesi birçok Türk dilinde görülür. Başka kelimelerdeki ***/f/*** sesleri de Anadolu'nun birçok ağızlarında ***/p/*** diye telaffuz edilir, ms. ***pavllka, payton***. BSTTk.de de bunun izleri vardır, krş. ***kepçe***.

AD. **depük/depik** 'tekmeleme, tekme' DS 1428-29, TS 1100 < ETk. ***depig/depük*** a.m. Clauson 1972 s. 438-439 [dep- + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-ük/-Ik*** eki, b. ***alık*** II ⊡]. Krş. Az. Tk. ***tāpik*** a.m.: ※ ***Yanında dolaşurken bā bl depük savurdu.*** (Z. Korkmaz 1994 s. 29).

EOsm. **depüngü** 'eyerin altına konulan içi doldurulmuş keçe' TS 1091 < ***depin-*** + fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***-gü*** eki (b. ***açgı*** ⊡), M. Räsänen 1969 s. 474. ※ ***Ve bir nice çift eyer depüngüsi bulındı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 34).

der I/BSTTk. **ter** ‘terlerken deriden dışarı sızan tuzlu su’ TS 1100–1101, Meninski 1680 II, 2040 (Meninski’ye göre onun zamanında baş harfi olarak /*t*/ daha çok kullanılır) < ETk. ***ter*** a.m. Clauson 1972 s. 528. ※ ***Ḳarşuda bir yėrde durdı, başın öŋine bıraḳdı, dere ġarḳ oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 122b). Bir tedavi usulü olarak: ※ ***Vāh vāh! Sesinde ışıtma var. Titrek, boğuḳ, derinden geliyor. Tere mi yatdıŋ?*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 306). ***derle–/terle–*** ‘ter dökmek’ TS 1109–10 (isim/sıfat’tan fiil yapan ***–la–/–le–*** genişlemesi için b. ***acabla–*** ⊡): ※ ***Issıdur, derledüŋ. Donlaruŋı çıḳar, oğlana vėr, duta dursun.*** (Ferec 855/1451 v. 217b). ※ ***ẖidmetde gėce şāhid–i mey derledi ḳanlar.*** (Nev‘ī 1977 s. 461). ***derleme*** ‘yüksek hararetli hastalık’ TS 1109.

Osm. **der** II ‘kapı’ < Fa. ***dar*** a.m. ※ ***Ol manẓaruŋ der u diyvārını nigāristān–ı Çīn gibi münaḳḳaş eylesünler!*** (Ferec 855/1451 v. 40a).

der III ‘içine, içinde’ < Fa. ***dar*** a.m., yalnız terkiplerde, b. ***derambar, derbağal, derhal, derkenar***, ve Osm.’nın mahsulü olan ***dercep, dertop***. ※ ***Ümiydüŋ ayını der mīġ ve dilegüŋi dirīġ dutmayam.*** (Ferec 855/1451 v. 28b).

der– ‘toplamak’ TS 1111–13 < ETk. ***tėr–*** a.m. Clauson 1972 s. 529. ※ ***Dāye durdı, gül dėrmek bahānesine bāġ içine gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 204a). ‘(kol, bacak) toplamak, bükmek’: ※ ***Bir müddetdür ki eli ayağı dėrmez u dutmaz oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 181a). ***derip çat–*** ‘toplamak, bir araya getirmek’ (krş. ***deril– çatıl–, derme çatma***): ※ ***Çoluk çocuğun on iki aylık emecikleri gırlarda. Çare yok, derip çatacaksın. Garıncalar gibi yollara dökülüp dane dane toplayacaksın.*** (F. Baykurt 1961ı s. 90). ***dėrüb dėrşür–/derip devşir–*** ‘derleyip toplamak, yığmak’ TS 1108: ※ ***Durduḳ, dėrdük dėrşürdük, bu gövdeyi bir kiliyme ḳoyduḳ, bir bucaḳda ḳoduḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 69a).

Osm. **deraguş et–** ‘kucaklamak, bağrına basmak’ < Fa. ***dar āġūş kardan*** a.m. [***dar*** ‘içine’, āġūş ‘kucaklayış’ ve ***kardan*** ‘etmek’]. ※ ***Boyu, bir ḳadına yaḳışacaḳ derecede uzun ve her erkeği meftūn eyleyecek mertebede nārīn olaraḳ, beli on iki yaşında bir çocuğuŋ ḳoluyla tamāmen der–āġūş olunacaḳ ḳadar ince idi.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 79).

Osm. **derahim** I ‘dirhemler (eski bir ağırlık ölçüsü, b: ***dirhem***)’ < Ar. ***darāhim*** a.m. [***dirham***’ın çoğulu, ***/drhm/*** kökünden].

Osm. **derahim** II ‘dirhemler (eski bir gümüş para, b: ***dirhem***)’ < Ar. ***darāhim*** a.m. [***dirham***’ın çoğulu] ※ ***Eger atam ḥālümi bilse, derāhim u denānīr u cevāhir yük ile vėribiyedi.*** (Ferec 855/1451 v. 118a–b). ※ ***Ṭarīḳ–ı sādis: Sikke–i celīle ile merġūb olan derāhim u denānīr ẖuṣūṣdur.*** (‘Ālī 1979 [1581] I, 182).

derakab/derakap ‘arkasından, hemen sonra; derhâl’ < Fa. ***dar*** ‘***aḳab*** a.m. [***dar*** ‘içinde’ ve Ar. ‘***aḳib*** ‘topuk’]. ※ ***Kederinden çok üzüldü. "Onu bana mutlak, derakap bulun!*** (Yaşar Kemal 1976 s. 170).

Osm. **deranbar et–** ‘(mahsulü) ambara koymak’ < Fa. ***dar anbār/dar ambār kardan*** a.m. [***dar*** ‘der III = içine’ ve ***anbār*** ‘ambar’ ve ***kardan*** ‘etmek, kılmak’]. ※ ***Bağdād–ı ẖilāfet–nişān ser–ḥadlerinde ... müstevfī ẓaḫīre der–anbār ḳılınmaḳ gereg–idi.*** (‘Ālī 1979 [1581] I, 115).

Osm. **der–bağal kıl–** ‘kucaklamak’ < (Fa. ***dar*** ‘içine’ + ***baġal*** ‘koltuk’) + kılmak. ※ ***Dilberlerini, sāde–rü ẖidmetkārlarını der–baġal ḳılurlar.*** (‘Ālī 1956 [1586–87] s. 192).

Osm. **derban** ‘kapıcı; kapıcıbaşı’ < Fa. ***dar-bān*** a.m. [***dar*** ‘kapı’ + ***-bān*** ‘koruyan’, b. ***arvan*** ⊡]. ※ ***Şāh u Gedā te’līfine bā‘iş olan Aḥmed Şāh [idi] ki derbān-ı pādişāhī olmışdur.*** (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 288). ※ ***Der-bānlar ḳapuya düşüb gözleri ḳapuda ḥalḳa ola.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16. yüzyıl başı] s. 144).

derbeder ‘bohem, yaşayışı bir kaideye girmeyen (kimse)’ < Fa. ***dar-ba-dar*** ‘dilenci; serseri’, asıl manası ‘kapı kapı dolaşan’. Fa. dativus ***be*** için b. ***be*** I ⊡. ※ ***Gör, ol bī-devlet u cimrī dilenür der-be-der dėrler.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 49). ※ ***Gözlerinden boncuk boncuk döküyordu. Bu derbeder ömrü daha ne zamana kadar taşıyacaktı?*** (Orhan Kemal 1959 s. 40).

derbend/derbent ‘bir dağ geçişini koruyan kale’ < Fa. ***dar-band*** a.m., asıl manası ‘kapı sürgüsü’ [***dar*** ‘kapı’ ve ***-band*** ‘bağlayan, kapayan’ b. ***bazubend*** ⊡]. ※ ***Çok şehrler ve vilāyetler, yollar, derbendler anuŋ fermānındayidi.*** (Ferec 855/1451 v. 198b). ‘eşkiyalardan korkulduğu tehlikeli geçit’: ※ ***Hicr der-bendinde ‘ışḳuŋ rehzeni elinden āh, | Kim boyanur ḳana her dem kārubānı çeşmümüŋ.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 163). ‘dağlar arasında dar boğaz şeklinde geçiş’: ※ ***Gideceği kaza onun hayalinde vücut verdiği gibi ... müthiş uçurumlar, derin derbentler, vahşi ve muhteşem letafetlerle bezenmiş dağları olan şairane güzel bir yer değildi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 206).

Osm. **derc** ‘dürülü yazı, tomar’ < Ar. ***darc*** a.m. ※ ***Bu derci dürce ḳoyub ḳolı altında saḳladı.*** (Ferec 855/1451 v. 33a).

Osm. **dercengl evvel** ‘ilk hamlede, ilk tedbir olarak’ < ***der*** III, ***ceng*** + Fa. izafet ***-l*** ve ***evvel***. ※ ***O zamanın belediye reisliği makamında olan şehremini kolları sıvamış. Dercengi evvel hıfzısıhha ve bakteriyoloji mütehassısı meşhur doktor Chembemeuse Paristen getirtilmiş.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 7.8.1943).

dercep et- ‘kendi cebine indirmek’ < ***der*** III ve ***cep***. Tezatlı terkip manaya alaylı bir ton katıyor. ※※ Krş. ***elcep et-***. Osmanlıcanın mahsulü olan bu tür kelimeler için b. ***çepakin*** ⊡.

derc et-/dercet- ‘almak, kaydetmek; (yazılı bir metne) koymak, ilave etmek, yerleştirmek’: ※ ***Bunca sözler bunda ben derc eyledüm.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] s. 54 no. 351). ※ ***Kıranta bir adamın resmini sahlfelerinize dercetmekte ne güzellik buluyorsunuz allahaşkına?*** (Reşat Enis 1933 s. 192).

derd/dert ‘hastalık, ağrı, yara, ur’ < Fa. ***dard*** a.m. ※ ***Ṭabībüm dėr ise gelsün, bu derde derdini döksün, | Ayaġum dert alubdur, varmaġa derdā ki çārem yoḳ.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.’ın ilk yarısı] II, 162). ’üzüntü, keder, telâş’: ※ ***Gecikdi, gelmedi. Ḳorḳaram derdden helāk olam.*** (Ferec 855/1451 v. 65a). ※ ***Derdinden çıldıracağımı, iltifatından mehcür ederse canıma kıyacağımı ... sayıp döktüm.*** (S.M. Alus 1944 s. 30). ‘müşkülât, mesele’: ※ ***Ne ṣabr ėdebilürem, ne derdüme dermān buluram.*** (Ferec 855/1451 v. 15b). ※ ***Bu, Arnavuda evvelâ nişan derdini açmış. Deli herif, göğsündeki mecidiye nişanını çıkarır çıkarmaz bunun göğsüne takmaz mı?*** (S.M. Alus 1944 s. 116). ‘zorluk, güçlük’: ※ ***Dışarısı da bir soğuk ... Canımı, dert ile, buraya attım.*** (Kemal Tahir 1955s s. 21). ***derdi günü*** ‘hep düşündüğü, hep istediği, hep meşgul olduğu’ (bu tabirdeki ***gün*** kelimesinin manası anla-

şılmaz, fakat krş. ***el gün***): ※ ***Müdür V.A., çiftliğe gelir gelmez beni doğru atelyelere götürdü. Onun derdi günü atelyeler.*** (Yaşar Kemal 1955ç s. 58). Osm. ***derd-i ser*** (Fa. izafet terkibi) 'baş ağrısı (hakikisi ve mecazîsi)': ※ ***Ben daḫı varam, bir ḳız evlenem, fārıġ düşem. Ne derd-i serdür bu!*** (Ferec 855/1451 v. 238a). ***derd-i şikem*** 'karın ağrısı (hakiki ve mecazî)': ※ ***Ve ol ḳızuŋ evvelki eri bu aḥvāli görüb derd-i şikeme düşdi vu helāk oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 122b).

derder 'Ermeni papazı' R. Dankoff 1991 s. 31 < Erm. ***dêrdêr*** a.m. ※ ***"Her günah derdere söylenmez" fehvasınca, benim artık bir daha pnevmatikosuma bir şey söylemememe sebeb oldu.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 47).

Osm. **derdest et-** 'yakalamak, tevkif etmek' < Fa. ***dar dast*** 'elde (etmek)'. ※ ***Bunun üzerine Aslan Yürekli Rişard, tebdil kıyafet eyler. Yine de bir gün köylü kılığı içinde tanınır, derdest edilip Durnstein Kalesi'nin en kuytu zindan hücresine atılır.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 142). ※ ***Gidin Rıdvan Paşanın kâhyasını Ahmet Ağayı derdest getirin.*** (A. Altan [t.y.] s. 25).

EOsm. **derdlen-/dertlen-** 'kafayı çekmek' (?) < dertlerini unutmak için içmek ? < ***derd*** + isimden fiil yapan ***-len-*** genişlemesi, b. ***abaplan-*** ⊡. ※ ***Bulsa yėridi, bulmasa öyleden gėrü evine ac gelüridi, derdlenecek isteridi, fitne ḳoparurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 57a). ※ ***Od yandurdı, kebāb eyledi, yėdi, doydı. Bir tulum şarābı varimiş, dertlendi, mest oldı, yatdı, uyıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 228b). ※ ***Yanḳo dėdükleri mel'ün ... raḳı, şarāb dėdükleri herzelerden derdlenürken*** (matbu metinde: ***dürtlenirken***) ***ve sağa sola dolular in'ām ėderken***. (Ġazavāt-ı Sulṭān Murād 1978 [15. yüzyıl] s. 40).

Osm. **derdmend/derdümend** 'hasta, muzdarib; cefakeş, yoksul' < Fa. ***dardmand*** a.m. [***dard*** + Fa. sıfatlarda çok kullanılan ***-mand*** eki, b. ***arzumand*** ⊡. ※ ***Her derdümend, her müstemend ki ḳatına vara, maḥrüm gitmezmiş, merḥüm gidermiş.*** (Ferec 855/ 1451 v. 180b). ※ ***Bir de şu ayak ucunda uzanan emektar kedi ... Sanki, uzun seneler süregelen tasalarını, başbaşa vererek paylaşmak istiyen iki dertmenttirler.*** (Reşat Enis 1933 s. 80).

dere 'küçük ırmak, çay' < Fa. ***daryā*** 'deniz; büyük nehir' M. Räsänen 1969 s. 133. ※ ***Drektör, derenin öbür ucunda, ıssız bir köşkte oturur.*** (Reşat Enis 1933 s. 144-156). ***dere depe/dere tepe*** 'düz olmayan yer': ※ ***Mecmü' leşker bir yėre cem' olmağa yėr ḍar idim dere depeyidi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 122). ***dereden tepeden (konuş-)*** 'şundan bundan, havadan sudan, gelişi güzel (konuşmak): ※ ***Selâmün aleyküm, aleyküm selâm, safa geldin, hoş bulduk, hava mava, dere tepe derken, Benli kalktı.*** (S.M. Alus 1944 s. 112).

Osm. **derec** (hendese ıstılahlarından) 'dereceler' < Ar. ***darac*** a.m. [***daraca*** kelimesinin çoğulu. R. Dozy 1927 II, 431]. ※ ***Derec u daḳāyıḳ*** (Ferec 855/1451 v. 91a, bir şehzadeye öğretilen ilimler arasında).

derece 'bir taksimatta (ms. suhunet, zaviye, meridyen) tek bir basamak! < Ar. ***daraca*** a.m., asıl manası 'merdiven basamağı' (krş. Lat. ***gradus*** 'adım→merdiven basamağı→derece'). ※ ***Eyü sā'atdür: āfitāb Miyzāndadur, on iki dereceden Zühreye muttaṣıldur.*** (Ferec 855/1451 v. 207b). 'termometre': ※ ***"Dün aḳşamdan beri bir ateş, bir ateş! Yemiyor, içmiyor." — "Derece ḳoyduŋuz mu?"*** (Maḥmüd Yesārī 1928

s. 93). Mecazî manada: ※ ***Benüm ḥeriyfüm sizüŋ ḥeriyfüŋüzden biŋ derecede yėgdür.*** (Ferec 855/1451 v. 69a). ※ ***Yolculuk bir dereceye ḳadar ḳolaylaşdı.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 316). ※ ***İhtiyar adam bu çocuğu da torunları derecesinde severdi.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1939 s. 32). Osm. ***derece-l muḥāl*** 'imkânsızlık': ※ ***Beglerbegileri ādemlerinden maḥlül artmaḳ ve niçe yıllardan berü nā-murād ḳalan ma'züller tīmār u zi'āmet almaḳ derece-i muḥāldedür.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 186).

Osm. **derek** 'bir derbendin emniyetinden mesul kimse, derbentçi' C. Orhonlu 1967 s. 35 < Fa. ***dar*** 'kapı' + ***-ak*** küçültme eki ?? ※ ***Fülān derbendüŋ derekl olub bekleyeyln.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 166).

AD. **derence/terence** 'merdiven' DS 1890 < Ar. ***daraca*** a.m. +/***n***/ epenthesis'i (kelime içinde ses türemesi), b. ***alankese*** ⊡. ※ ***Sisli Baco derencelerden düşmiş, ayağı yencinmis. Topal Enne'yi çağırmişlar, o da gelmiş, yumurtall, sabunli merhem yapmiş, ayağıni sarmiş.*** (M. Margosyan 1996 s. 33).

AD. **dereni/deroni** 'altında hafif ateş yakılarak mısır ve ot kurutulan, seyrek sırıklardan yapılmış yer' DS 1133 < Yun. (diyal.) ***δρανιν/δρανι*** (ḏranín/ ḏraní) 'raf' Ch. Tzitzilis 1987g no. 109.

dergâh 'büyük kapı, cümle kapısı' < Fa. ***dargāh*** a.m. [***dar*** 'kapı' + ***-gāh*** 'yer', b. ***âdemîgâh*** ⊡]. ※ ***Gördi, bir yėrde bir sarāy var. Veziyrāne dergāhı var.*** (Ferec 855/1451 v. 222b). 'hükümdar sarayı' (hükümdarın tebaası onun "kapı"sında hizmet eder, krş. ***Babıâli***): ※ ***Feraḥşād cemā'atlyle Şāh dergāhına teveccüh eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 36a). 'tekke': ※ ***Melike dergāhına geldük, şil u nā-bīnā ve ker u mehcür getürdük, tā Melike büzürgüvārliginden naẓar ėde ...*** (Ferec 855/1451 v. 181b). 'dükkân': ※ ***Ṣabāḥ şehzāde bāzāra girdi. Gördl, ser-pez dergāhında durub şatırlıḳlar ėder, ucuz ucuz baş baca satar.*** (Ferec 855/1451 v. 241a).

EOsm. **dėrge-** 'toplamak, bir araya getirmek' TS 1101. A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 31, 110 < ETk. ****tėrge-*** a.m. Clauson 1972 s. 545 (***tėrgeş-***). ※ ***Gördl, māl gitmiş, ziyā' u 'ḳār satılmış, at, ḳatır, ḳul, ḳaravaş, heb gitmiş. Ne dėrgemlş ḳalmış ne satılmış.*** (Ferec 855/1451 v. 91b, Metin tam anlaşılmıyor).

EOsm. **dergek** 'toplantı' < ***dėrge-*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-k*** eki, b. ***akak*** ⊡. ※ ***Bu dergekden ol ügü kim anı tepeletmek isterdi, bileydi.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 90).

EOsm. **dėrgen-** 'toplanmak' TS 1102 < ***dėrge-*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡). ※ ***Dīni dīn ėdin u dīne dėrgen!*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] s. 115 no. 1330).

EOsm. **dėrgeş** 'topluluk' < ETk. ***tėrgeş*** a.m. Clauson 1972 s. 545. ***dėrgeş-***. fiilinden haplologie (hece yutumu) ile nomen abstractum (soyut isim), krş. ***blllş***. ※ ***Dīn dėrgeşine dėrgenmeyince | Ḥażret kimseye menzil mi olur***. (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] s. 115 no. 1329b).

EOsm. **dėrgeş-** 'toplanmak, üşüşmek' TS 1102. Ortaklık (cooperativum) hâli yapan ***-(ı)ş-*** için b. ***ağlaş-*** ⊡.

EOsm. **dėrgi** 'sofra' TS 1167 < ETk. ***tėrgi*** a.m. Clauson 1972 s. 544. Clauson'a göre bir fiil kökünden olamaz, fakat M. Erdal 1991 I, 321 böyle müştaklar mümkündü ve ***tėrgi/tėrki*** de onlardandır.

derhal ‘hemen, o anda; çabucak, vakit kaybetmeden’ < Fa. ***dar-ḥāl*** a.m. [***dar*** ‘içinde’ ve ***ḥal*** ’durum’]. ※ ***Der-hāl reng-rezi oḳıtdı.*** (Ferec 855/1451 v. 17a). ※ ***Evvelden telefonla randevu aldığı için, memur beyin yanına girmek derhal kabil olmuştu.*** (Reşat Enis 1933 s. 101).

Osm. **derhast et-** ‘rica etmek, niyaz etmek’ < Fa. ***dar-ḫʷāstan*** a.m. ※ ***Yüz yėre ḳodı, Taŋrıdan pādeşāhuŋ elini der-ḫāst ėtdi. Ḥaḳ taʿālā duʿāsını müstecāb ėtdi: Pādeşāhuŋ eli saġ oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 179a).

Osm. **derhatır et-** ‘hatırlamak’ < ***der*** III ve ***hatır***. ※ ***Ne cevāb verdiğimi der-ḫāṭır edemiyorum.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 208).

Osm. **derhem ol-** ‘karışmak; üzülmek, incinmek’ < Fa. ***dar-ham būdan*** a.m. ※ ***Şaçuŋa sünbül-i ter dėdügüm-çün | Benefşe bigi zülfüŋ oldı derhem.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 103).

deri I b.m. (cilt, gön) < ETk. ***teri*** a.m. Clauson 1972 s. 531. ※ ***Çu Ḫusrev gördi ḳızıl gül perīden | Sevindi gül gibi çıḳdı deriden.*** (Fḫrī 1974 [1367] s. 461 no. 4174). ※ ***Gėyce ḥaşarātdan üşenüb at derisine girüb yaturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 195a).

AD. **deri** II/**dėri** ‘toplantı, düğün; pazar kurulan gün, pazar (yerine göre çarşamba, perşembe, pazar günü)’ DS 1433–34, TS 1102 (manalandırma şüphelidir), R. Dankoff 1991 s. 31, A. Püsküllüoğlu 1974 s. 31 < ***tėrig*** a.m. Clauson 1972 s. 543, M. Erdal 1991 I, 207. Fiilden isim yapan ***-i*** eki için b. ***alu-satu*** ⊡.

Osm. **derî** ‘saraya ait, padişah sarayına yakışır, zarif, kibar’ < Fa. ***darī*** a.m. krş. ***der*** II. ※ ***Fārisī naẓmı da taḥsīne sezāvār imiş. Bu beyt zebān-ı derīdeki vāridātındandur.*** (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 150).

Derî ‘Afganistan’da konuşulan fasih Farisî’ < ***derî.***

Osm. **derik** ‘yağlık, mendil’ < Fa. ***darak*** a.m. < ?? ※ ***Dėdi ḳullıḳcıya şāh-ı cihāngīr | Ki çıḳarġıl bu ḳuşaḳdan derik bir | Ki ol derikde vardı beş ḳızıl taş.*** (Fḫrī 1974 [1367] s. 472 no. 4400).

AD. **deril-** ‘toplanmak’ DS 1434, TS 1102–1104, Meninski 1680 II, 2211 < ***der-*** + medialis-reflexivum (orta-dönüşken) anlamındaki ***-(ı)l-*** eki, b. ***açıl-*** ⊡. ※ ***Ḫalḳ mescide dėrildiler.*** (Ferec 855/1451 v. 58a). ‘birleşmek’: ※ ***ʿĀlem dėrilüse ki bu işi ayruḳsı ėdeler, ėdemezler.*** (Ferec 855/1451 v. 187b). ***derilip çatıl-*** ‘başgöz olmak, evlenmek’ krş. ***derip çat-***): ※ ***Bizim Demirci kardaşımız da bir derilir çatılır. Bir ev hazırlarız. Hemen tangur tungur iş olmaz ya!*** (F. Baykurt 1961o s. 278).

AD. **derim** I ‘derleme, toplama; sonbahar ortasında elma derleme günleri’ DS 1434 < ***der-*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-im*** eki, b. ***adım*** I ⊡. ※ ***Dėrim dėrdüm, küllī dikende ḳaldum.*** (Fḫrī 1974 [1367] s. 394 no. 2803). ‘kuş yemi’ TS 1104. ***derim ayı*** ‘sonbahar’ DS a.y.

AD. **derim** II/**derim evi** ‘tahtadan çadır iskeleti; etrafı keçe ile örtülen göçebe çadırı’ DS 1434, TS 1105–1106, R. Dankoff 1991 s. 31 < ***derim*** I; krş. ***derme çatma***. ※ ***Oturmış bile Şīrīnile Ḫusrev; | Yüzinden uçmaḳ olmışdı derim ev.*** (Fḫrī 1974 [1367] s. 328 no. 1459). ※ ***İki gerdek düzetmişidi Ḫusrev, | Biri çadırdı vu biri derim ev.*** (a.e. s. 455 no. 4049). ※ ***Derimevi çadırı öyle öteki çadırlar gibi uzunlamasına değildi. Derimevi çadırları hep yuvarlak olur. Ve kubbelerini keçelerle, kilimlerle örterler.*** (Yaşar Kemal 1971bb s. 11–12).

derin b.m. (sığ'ın aksi, yüksek'in karşılığı) < ETk. ***teriŋ*** a.m. ※ ***"Ġār-ı cehennem" deŋiz kenārında bir ḳaya delügiyidi. Daracuḳ ağzı varidi, iki yüz arşun deriŋligi varidi.*** (Ferec 855/1451 v. 96b). Mecazî manada. ***Alabahtek dedim ya artık derin düşünmeyip neşelenmeğe başlamıştım.*** (S.M. Alus 1944 s. 118). ※ ***Partiler gibi bölünüverdik birden. Bakıyorum da derin boylu değişmeler oluyor köyümüzde.*** (F. Baykurt 1967a s. 153). 'üstün ruhî kuvvetleri olan (kimse): ※ ***Çok mu çarpıldın, güccük Musdu? Geredeye gitmişken derin hocalara okut bari kendini!*** (F. Baykurt 1971t s. 126–127). ***derinden derine*** 'içerden, gözün erişemediği derinliklerde': ※ ***Ḳurduŋ tekrar canlandığını, başladığı taḫrīb işine derinden derine devām etdiğini duyuyordu.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 36).

EOsm. **derincek** 'baş örtüsü' TS 1106–1107 < ETk. ***terinçek*** 'çarşaf gibi sarılınan üst giyim' Clauson 1972 s. 552. ****dėrin–*** fiilinden (b. ***bürümcük*** ⊡) ya da ETk. ***tėrin–***'den (Clauson a.y.) mümkün görünür, fakat ilk ünlüsü /***ė***/ değil /***e***/'dir. M. Erdal 1991 I, 47'e göre kelime ***ter–inç–çek*** şeklinde daha iyi tahlil edilebilir. ※ ***Oldem ḳız derincegini başından götürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 15a).

derinlemesine (zarf) 'derinliklerine nüfuz ederek' < ***derin*** + sıfatın zarf karakterini vurgulayan ***–lemesine*** ek grubu, b. ***aykırılama*** ⊡. ※ ***Asıl görülmesi gerekenlere derinlemesine bakmadınız.*** (A. Ağaoğlu 1981y s. 248). ※ ***Bir uçtan bir uca derinlemesine, genişlemesine Anadolumuzu gezdim.*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 31).

AD. **derİntİ/dİrintİ** 'şurdan burdan toplanmış (eşya, şey, insan)' DS 1434, TS 1107 < ***der–*** + fiilden çeşitli manalarda isimler yapan ***–inti*** eki, b. ***akıntı*** ⊡. ※ ***Lākin küffār 'askerinde Nemçe'den imdād ṭarīḳıyla gelmiş vāfir kāfir olup ḳırḳ biŋ ḳadar dėrinti melāʿīn var idi.*** (Naʿīmā 1280 I, 81).

Der-ı Sa'adet/Dersaadet 'İstanbul', asıl manası 'saadet kapısı'. < ***der*** II, Fa. ***izafet*** ve ***saadet***. ※ ***Dersaadet'te sabah ezanları.*** (A. İlhan 1972, kitap başlığı).

⊡ Fa. usulüne göre yapılmış izafetlerde (b. ***abd*** ⊡[1]) ortada bulunan ve kısımları birbirine bağlayan ***/ i /*** unsuru, bazı çok kullanılan tabirlerde zamanla unutulmuş ve düşmüştür. Bu gibi tabirlerden A–B ve C–E ciltlerinde yalnız yukardaki ***Dersaadet*** ve ***esercedİd*** (b. ***eser*** II maddesinde) kelimeleri geçmektedir, fakat sonraki ciltlerde geçecek olan ***kadıasker / kazasker, tebdilhava, tebdİlkıyafet, vekilharç, veliahd, velinimet***, ve yer adlarından ***Saraybosna***, ***Tarabulusgarb, Tarabulusşam*** gibi tabirler bu fenomenin oldukça yaygın olduğunu gösterir.

EOsm. **derişdür–** 'toplamak' TS 1108, A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 82 < ***der–*** + iki ekten ibaret olan ***–(i)ştir–*** intensivum (pekiştirme) genişlemesi, b. ***anlaştır–*** II ⊡.

Osm. **derk et–/derket–** 'anlamak, idrak etmek' < Ar. /***drk***/ kökünden. ※ ***Mehpeyker bu sözleri söylerken 'Alī Beğiŋ sīmāsında ḥāṣıl olan şiddet–i hicāb u infiʿāle göz ucuyle diḳḳat ederek ḳalbiniŋ her türlü teʾeṣṣürātı ḳabül istʿdādında bulunduğunu lāyiḳiyle derk eyleyerek...*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 33).

Osm. **derkâr** 'besbelli, aşikâr, meydanda' < ***derkâr ol–***. ※ ***Meziyet denilen şey ne kadar saklansa gizlenemiyeceği gibi saklamak istenildikce keyfiyete bir de tevazu munzam olacağından sahibinin değeri bir kat daha artacağı derkârdır.*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 6).

EOsm. **derkâr ol–** 'iş görmek' < Fa. ***kār*** 'iş', ***der*** 'içinde' ön takısiyle, yâni 'işte bulun, işi yap!' ※ ***Kel eyitdi: "Ben anuŋ heybetinden ḳorkaram küstāḫlıḳ ėdersem." — Dāye eyitdi: "Bāk degüldür. Der-kār ol!"*** (Ferec 855/1451 v. 204a).

derken 'bu vesile ile' < ***de–*** fiili ve ***iken.*** ※ ***Kimbilir, başka yerlerde bahar ne güzeldir. Bittabi, başka yerler derken, İstanbulu, İstanbulun sayfiyelerini düşünüyorum.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 50). 'tam o sırada': ※ ***Ağır bir cezā bekliyormuş gibi, ʿaẕāb ve ıżṭırāb içerisinde idi. Derken, mektubcu geldi.*** (E.E. Talu 1928 s. 64). 'niyeti hilâfına, niyetinin aksine' ※ ***Azmî Efendi bize fenalık edeyim, aldatayım derken kendi aldandı.*** (Recaizade Ekrem 1941 s. 65):.

derkenar 'bir yazının kenarına ilave edilmiş not' < Fa. ***dar–kanār*** a.m. [***dar*** 'üstünde' ve ***kanār*** 'kenar']. ※ ***Reis: "Evrakı dava okunsun", dedi. Erzurumdan yazılan derkenar okundu.*** Başka kaynaklarda bulunamadı. (S.E. Ertem 1930su s. 51). ***der kenar et–*** 'bir tarafa bırakmak': ※ ***Niçe mīr–i ṣāḥib–i ṭabl u ʿalem vardur ki ṣanʿatı intisāb ile bir maʿnīdār sancağı der–kenār ėtmişdür.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 145).

derkendi 'tam o sırada' < ***derken*** + ***–di*** gösterme eki, krş. ***bakındı, hadi***/***haydi.*** ※ ***Derkendi, Hayrettin bey geliyordu. Derkendi, uşağı geliyordu. Derkendi, uşağı Hayrettin beyin arkasında duruyor, beyin çantasını saygıyle tutuyordu.*** (Tarık Dursun K. 1960 s. 8).

AD. **derle–** 'toplamak' DS 1434–35. < ***derli*** üzerine kurulmuş bir fiil. ***derle–topla–*** 'toplamak, intizama sokmak' (isim/sıfat'tan fiil yapan ***–la–*** eki için b. ***acabla–*** ⊡): ※ ***Biraz kendini, saçlarını derledi, topladı***. (H.R. Gürpınar 1926b s. 464). ***derlen– toplan–*** 'kendi üstüne başına çeki düzen vermek, kılığını intizama sokmak', ***–lan–*** genişlemesi için b. ***abaplan–*** ⊡: ※ ***Vakit geçirme, hemen sen de derlen toplan, adamakıllı süslen!*** (S.M. Alus 1933p s. 155).

derli 'toplanmış, intizamlı' < ***der–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–i*** eki + ***–li*** (b**. *ardılı*** ⊡), orta hecedeki ***/i/***'nin düşmesiyle: ***derli toplu*** terkibinde çok kullanılır; metinlerde yalnız olarak tesadüf edilmedi. ***derli toplu*** a.m.: ※ ***Asmaaltında bir bakkaliye dükkânı. Kutu gibi ama derli toplu.*** (S.M. Alus 1934 s. 29). 'hamarat, her şeyini intizamda tutan (kimse)': ※ ***Şöyle eteği belinde, atik tetik, derli toplu bir kadın değildir.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 88). Krş. ***dersiz topsuz***.

EOsm. **derlik** 'kadınların üstten giydikleri ince giysi' TS 1110–11 < ETk. ***terlik*** 'teri masseden giysi vs.' (Clauson 1972 s. 546 8 Fa. ve Ar.daki paralelleri ile). Krş. ***terlik***. Nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–lik*** eki için b. ***ahfadiyelik*** ⊡.

derman I 'ilaç, çare' < Fa. ***darmān*** a.m. ·※ ***Ben bevāsīr derdine mübtelāyın. Dermānuŋuz var mı?*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 243). ※ ***Dāyei şehre vėribidüm: "Benümiçün dermān iste ki gerdek gėcesi güyegüden utanmayam!" dėdüm***. (Ferec 855/1451 v. 69b). 'mualece': ※ ***Sebebini bilevüz, aŋa göre şerbet bağlayavuz, dermānına meşġūl olavuz.*** (Ferec 855/1451 v. 183a).

derman II 'güç, kuvvet' < ***derman*** I. ※ ***Mādām ki iş bu dereceye vardı, günden güne żaʿīfleyüb dermāndan düşüyorsun, otur, seninle ḳonuşalım!*** (E.E. Talu 1928 s. 114).

Osm. **dermande** 'çaresiz, ümitsiz, bitkin' < Fa. ***dar-mānda*** a.m. [***dar*** 'içinde' ve ***mānda*** 'kalmış']. ※ ***Yılan gibi ol zencīr elüme dolaşdı. Dermānde oldum.*** (Ferec 855/ 1451 v. 101b).

Osm. **dermandegân** 'çaresizler, âcizler' < Fa. ***dar-māndagān*** a.m. [***dar-mānda*** kelimesinin çoğulu]. ※ ***İ çāre-i biy-çāregān ve destegīr-i der-māndegān! Meded!*** (Ferec 855/1451 v. 42a).

dermason 'bir çeşit fasulye' < ?? ※ ***İşit kulağım işit | Bıldırcın eti de pişer | Bu tencerede | Dermason fasulyası da.*** (S. Birsel 1955 s. 29). ※ ***Fasulyeler de mısırlara sardı. Ayşe var, çalı var, barbunya var, dermason var, horoz fasulyesi var.*** (A. Nesin 1958k s. 10).

dermatoloji 'tıbbın cildiye bölümü' < Fr. ***dermatologie*** a.m. [EYun. ***δερμα*** (ḏérma(t)) 'deri, cild' ve birçok ilim şubeleri için kullanılan ***λογια*** (logía) kelimesi, b. ***antoloji*** ⊡]. ※※.

derme çatma 'gelişigüzel toplanmış, karışık' < ***der-*** ve çat- fiilleri + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***-me-/ma*** ekleri, b. ***aşılama*** ⊡. Fiillerin manaları birbirine yakındır, krş. ***derip çat-, derli- çatıl-***. ※ ***Pes, bir vllāyetüŋ ümerāsı bu maḳūle derme çatma eşhāṣ ola...*** ('Ālī 1975 [1599] s. 147). 'sağlam olmayan, eğreti': ※ ***Avlunun bir köşesinde bulunan bu derme çatma yerde (artık iyice harabe, her gümbürtüyle çökebilir) neler yoktu ki...*** (C. Kavukçu 1998 s. 40).

dermeyan, b. ***dermlyan***.

AD. **derne-** 'toplamak' DS 1436, 1115 < ETk. ***tėrne-*** 'toplanmak (!)' Clauson 1972 s. 552 (***tėrin-)*** yahut ***dernek*** kelimesinden backformation (yanlış ayırma) (b. ***abar-*** ⊡). DS'de ***derle-*** fiilinin bir varyantı olarak gösteriliyor. ※ ***Kız ertesi gün kırk tane kız derneyip varıyor hamama.*** (M. Tuğrul 1969 s. 253). ※ ***O iki amele ile şehirde suyu bolaldıyor bu. Sonra buna para derneyiveriyorlar.*** (a.e. s. 343).

dernek 'toplantı, içtima; ordunun, sefere çıkmadan bir yerde toplanması; cemiyet' DS 1436, TS 1113-14, Meninski 1680 II, 2063, R. Dankoff 1991 s. 31 < ETk. ***tėrnek*** a.m. [***tėrin-*** 'toplanmak'] Clauson 1972 s. 551-552. Fiilden nomen loci (yer ismi) yapan ***-ek*** için b. ***akak*** ⊡. ※ ***Bir sūhte-dil revende ol dėrnekde ḥāżır idi.*** (Ferec 855/1451 v. 244a). ※ ***Dernek toplansın, bu akşamdan tezi yok dernek toplansın, böyle adam istemiyoruz başımızda!*** (M. Başaran 1992 s. 240). 'cemiyet, kurum': ※ ***Biran gözüne Dernek kâtibi ilişti.*** (Orhan Kemal 1949a s. 138). ***dernek et-*** 'toplantı ilân etmek, toplantıya çağırmak' Meninski 1680 III, 6062: ※ ***Bāğda dėrnek ėdüb leşker-i ezhār oldı, | Gül siper, lāle ʿalem, sev-i sehī ṣancaḳdār.*** (M.F. Köprülüzāde 1934 s. 116). ***dernek ol-*** 'toplanmak': ※ ***Ḳāżīler hep cemʿ oldı‿ḫāṣ u ʿām, | Bir araya dėrnek oldılar temām.*** (M. Adamović 1994 [1368-86] no. 1841).

AD. **derneş-** 'toplanmak' DS 1436, TS 1115-16 < ***derne-*** fiilinin ortaklık (cooperativum) hâli, ***-(ı)ş-*** için b. ***ağlaş-*** ⊡. ※ ***Eyle dėyicek bu‿halḳ ağlaşdılar, | Ol ʿukā yanına dėrneşdiler***. (Gy. Németh 1919 [15. yüzyıl] s. 158). ※ ***Çeri derneşdi, gelmez vaṣfı dile.*** (Fağrī 1974 [1367] s. 326 no. 2164).

AD. **derneştir–** ‘toplamak, bir araya getirmek’ < ***derneş–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli. ※ ***Atiye geleni gideni derneştirip gelininin yanına vardı.*** (L. Tekin 1984 s. 47).

Osm. **dermiyan/dermeyan** ‘ortada’ < Fa. ***dar miyān*** a.m. [***dar*** ‘içinde, içine’ ve ***miyān*** ‘orta’]. ※※ ***dermeyan et–*** ‘ortaya koymak (maddî ve mecazî manada)’: ※ ***Süfresinde bir ḳurṣ der-miyān ėder kimse bulınmaz oldı.*** (ʿĀlī 1587 v. 120b). ※ ***Hasbi hiç bir sebep ve mazeret dermeyan etmeden on beş gündür vazifesi başına gelmediği için...*** (A. Nesin 1967 s. 64).

Osm. **der oğlanı/ter oğlan** ‘genç hizmetçi, uşak’ TS 1116, Meninski 1680 II, 2040, O. Blau 1868 s. 301 < ***der/ter*** II ‘kapı’ ve ***oğlan***. Tâbirin ***der/ter*** I ‘ter’ kelimesinden gelemeyeceğinin gerekçesi sadece terlemenin bir hizmetçide alâmeti farika olamayacağı düşüncesidir. (Fakat krş. ETk. Clauson 1972 s. 534 terçi ‘a hired laboureri one who works for wages’ [Editörün notu]).

deroni, b. ***dereni***.

AD. **derpe** ‘dizlik, don’ DS 1436 < Kürt. ***derpi/derpê*** ‘don’ Jaba–Justi 1879 s. 113, K.K. Kurdoev 1960 s. 196, D. Îzolî 1987 s. 295.

derpet- ‘kımıldatmak’ R. Dankoff 1991 s. 31 < ***depret–*** fiilinin varyantı. Krş. Az. Tk. ***tārpāt–*** a.m. ***/pr/→/rp/*** metatezi için krş. ***albız*** ⊡.

ders b.m. (bir saatlik öğretim) < Ar. ***dars*** a.m. ※ ***Ol pīr ḥāżır olmış, ḫalḳına vaʿẓ u naṣıyḥat ve ders eydür, fetvā vėrür.*** (Ferec 855/1451 v. 61b). ***ders–i ‘âm*** ‘umuma açık ders; venia sahibi medrese hocası’. ※※. AD. ***dersle–*** ‘ders vermek, nasihat vermek, öğretmek’: ※ ***Karyolanın üstünde derslemeye çalışıyordu Dürrü’yü. Ama dinlemiyordu Dürrü.*** (F. Baykurt 1971t s. 365).

Dersaadet, b. ***Der–i Sa’adet.***

dershane/dersane ‘ders verilen oda’ < Fa. ***dars-ḫāna*** ‘mektep’. Fa. ***hāna*** için b. ***abdesthane/apteshane*** ⊡. ※ ***Sana gelince, İlhan Cemal, edebiyat derslerini üstlenebileceğini söyleyip Fransızca için Yahudi Anjel’in Sirkeci’deki küçük dershanesini önerdiğinde, Nilüfer’in nasıl bozulduğunu görmüştün.*** (Peride Celal 1991 s. 13).

dersiz topsuz ‘gayrımuntazam, düzenli olmayan’ < ***derli toplu***’nun olumsuz varyantı; muhtemelen yazarın kendi icadı. Labialisation’lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡. ※ ***Gönlü olunca da, verdiği dersiz topsuz bilgiler, sarışının kimliğini aydınlatmak şöyle dursun, daha yoğun bir karanlığa boğdu.*** (A. İlhan 1981f s. 102).

EOsm. **dersu** ‘bütün bütün, her tarafta’ TS 1117 < Fa. ***sü*** ‘yön, istikamet’, ***der*** ‘içinde’ ön takısıyla, fakat Fa.da böyle bir tabir alışılmış olmadığı için onun bir şeyden bozulmuş olması ihtimali vardır. ※ ***Ceng–i ḥarbi çarḫa vėrmiş velvele, | ‘Ālem içi der-sü ḍolmış zelzele.*** (Firdevsī –i Rūmī 1980 [15./16. yüzyıl] s. 206). ※ ***Benüm bu ʿaḳlum u fikrüm cemīʿi tārumār oldı | Ki ʿışḳuŋ leşkeri ṣaf ṣaf yöridi göŋlüme der-sü.*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 56).

EOsm. **derşür–** ‘toplamak’ TS 1117–20 < ETk. ****tėrşür–*** a.m. [***tėriş–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***artur***– ⊡] Clauson 1972 s. 488 (***tegşür***–). ※ ***Der–ḥāl durdılar çārvāları dürşürdiler, yükletdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 42a). ※ ***Cörden cöpden bir salcuġaz düzündiler, biraz***

yėmiş dėrşürdiler, azuḳ ėdindiler. (Ferec 855/1451 v. 147a). ***gendüyi derşür–*** 'kendini toplamak, kendine gelmek' (krş. ***gendüyi devşür***–): ※ ***Medhüşliginden gendüyi dėrşürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 134b). Krş. ***degşür–*** II, ***devşür–***.

dert, b. ***derd***.

dertlen–, b. ***derdlen–***.

dertment, b. ***derdmend***.

dertop et– 'top hâline getirmek, yuvarlaklaştırmak, yumaklaştırmak' < ***der*** III ve ***top***. Türkçe bir kelimenin Fa. ön takı ile kullanılması nadirdir; Osmanlıcanın mahsulü olan bu tür kelimeler için b. ***çepakin*** ⊡. ※ ***Boyasız cilasız, örtüsüz en ucuzundan bir tabut ve ak kefene dertop edilmiş bir cenaze.*** (B. Arpad 1976 s. 49). ***dertop ol–*** 'büzülerek top şekline gelmek': ※ ***Anama doğru yürüyünce o, durduğu yerden geri geri çekilmiş, ardında duvarı bulup yaslanınca dertop olmuştur.*** (A. Kutlu 1995 s. 77). ※ ***Levhanın yanında, avuçta sıkılarak buruşturulmuş, dertop olmuş bir kâğıt parçası duruyor.*** (M. Mungan 1996 s. 418).

der uhde/deruhte 'üstlenmiş, söz verilmiş, mesuliyetini üzerine almış' < Fa. ***dar ʿuhda*** a.m. [***dar*** 'içinde' ve Ar. ***ʿuhda*** 'mükâleme şartı, vazife, mes'uliyet']. ***der uhde/deruhte et–*** '(vazifeyi) üzerine almak, üstlenmek': ※ ***Mühim rollerl deruhde eden artistlere ziyafetler verdi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 275).

Osm. **derun** 'iç' < Fa. ***darūn*** a.m. ※ ***Ferruhdil daḫı şād olub Mevlā'nuŋ luṭfına ḥamd u s̱enā eyledi. Lākin derūnı maḥzūn.*** (Ş. Elçin 1975–76 [1876] s. 1181). ※ ***Āh, kim sırr-i derūnum ser-be-ser fāş eyledi.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 29).

derunî (sıfat) 'dahilî, iç' < Fa. ***darūnī*** a.m. [***darūn*** + isimden sıfat yapan ***-ī***, b. ***adalî*** ⊡]. ※ ***Çocuk içindeki sıkıntının sebebini dışarda arar, halbuki derunidir.*** (C. Meriç 1992 s. 113).

Osm. **dervakt** 'derhâl, o ânda' < Fa. ***dar*** 'içinde' ve ***vaḳt*** 'vakit'. ※ ***Andan Melike duʿā ḳıldı. Der-vaḳt siyāha şifā ve ʿāfiyet geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 184b).

Osm. **dervaze** 'büyük kapı, şehir kapısı' < Fa. ***darvāza*** a.m. ※ ***Çün kervāne ḫaberi işidildi, ḫalḳ yönlerin dervāzeye dutdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 71a).

Osm. **derviş** I 'fakir, dilenci' < Fa. ***darvīş*** a.m. ※ ***Sen bularuŋ küfvi degülsin, nafaḳadan ʿācizsin, dervīş u yoḫsulsın***. (Ferec 855/ 1451 v. 119a). ※ ***Keşkül-ü fukara zaten tatlının adı değildi. Dervişlerin, fukaranın bellerine asılı, uzun saplı, tahta kaplar.*** (A. Kutlu 1995 s. 233–234). ***derviş ol–*** 'fakir düşmek': ※ ***Ol māl u mülk u esbāb benden gitdi, derviş oldum.*** (Ferec 855/1451 v. 68b).

derviş II 'sadaka ile geçinen, bir tarikate mensup (kimse), sufi' < ***derviş*** I. ※ ***Bir ṭaġ olsa vėrsem arḳa dervīş olsam giysem ḫırḳa \ çıksam gitsem şāma şarḳa bile götürsem yārimi.*** (Karacaoğlan v. 38b). Krş. ***devrüş***.

AD. **derviş** III 'bir balık cinsi' < ***derviş*** II. ※ ***Oltadan çıkarılıp yere atılırken inleyen, büyük gözlerini balıkçıya diken "derviş" müslü-***

manları ürkütürdü. Onu avlamaktan korkarlardı. (Reşat Enis 1947 s. 16).

Osm. **dervişane** 'fakirane, ben fakirin elinden geldiği kadar' < ***derviş*** I + Fa. zarf eki olan ***-āna***, b. ***acizane*** ⊡. ※ ***Ol işde olayım, dervīşāne seni techīẕ ėdüb Kişmiyre göndereyin.*** (Ferec 855/1451 v. 112a).

derya 'deniz' < Fa. ***daryā*** a.m. ※ ***Ṣabāḥ oldı, gördüm, deryādur bī-pāyān, ne içecek su, ne yėyecek etmek var, ne ḳurudan nişān, ne ādemiyden eṡer var.*** (Ferec 855/1451 v. 96b). ※ ***Ne o? Deryada gemilerin batmış gibi?*** (Orhan Kemal 1954y s. 78). ***derya gibi*** 'çok geniş (bilgi, malumat hakkında), krş. ***deniz gibi***: ※ ***Cevdet bey, bu derya gibi malumatlı gencin medhü senasını dilinden düşürmüyordu.*** (S.M. Alus 1934 s. 282).

Osm. **deryabar** 'çok büyük deniz, okyanus' < Fa. ***deryābār*** a.m. ※ ***Cihān pādeşāhları, deryābār ̮husrevleri ḥasretümden ölürler.*** (Ferec 855/1451 v. 98b).

Osm. **deryaçe** 'göl' < Fa. ***daryā-ça*** a.m. [***daryā*** 'deniz' + ***-ça*** küçültme eki]. ※ ***Ṭabʿ-ı pāki māʾ-i cārī gibi leṭāfet u ṭarāvet göstermeyüb dāʾimā berriyyelerde ḳarār ėden deryāçe suyı miṡālinde nevʿan keṡāfet-i ʿırždan ̮hālī olmamışdur.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 195).

Osm. **deryadil** I 'deniz kadar cömert' < Fa. ***daryā-dil*** a.m. (***daryā*** 'deniz' ve ***dil*** 'kalp']. ※ ***Pādişāh-ı deryā-dil...*** (Ferec 855/1451 v. 43a).

deryadil II 'her şeyi hoş gören, çok sabırlı' < ***deryadil*** I. ※ ***İddialar da hararetli, çetin olur vakıâ kavgaya ve nizaa varmazsa da epeyce sürüp gider, avcı kısmı babacan ve deryadil kimseler olduğundan, mutlaka tatlıya bağlanırdı.*** (S.M. Alus 1944 s. 143). ※ ***Hülâsa umumî manzara evin kadın eli girmemiş, deryadil, kalender-meşrep bir bekâr adamının evi olduğunu anlatır.*** (C.F. Başkut 1963t s. 30).

Osm. **deryafet et-** 'anlamak, kavramak' < Fa. ***dar-yāftan*** a.m. [***dar*** 'içinde' ve ***yāftan*** 'bulmak']. ※ ***Sulṭān çün bu sözi pīrden işitdi, der-yāfet ėtdi, gendözinden ̮haberdār oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 231b).

Osm. **deryaşinas** 'denizi bilen, denizin kurdu' < ***derya*** ve ***-şinās*** 'bilen' krş. ***hatırşinas, vazifeşinas***. ※ ***Rūḥ-ı deryā-şinās Nūḥ gibi miyān-ı ṭūfāna düşdi.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 236).

Osm. **deryuze** 'dilenme, dilencilik' < Fa. ***daryūza*** a.m. ※※ ***deryūze et-*** 'dilemek, rica etmek, niyaz etmek': ※ ***Ḥaḳdan ferzend deryūze ėderdi.*** (Ferec 855/1451 v. 127b).

AD. **derz** 'iki kaya arasında veya duvarın taşları arasında dar boşluk' THASDD 421 < Fa. ***darz*** a.m. A. Tietze 1969 no. 42.

derzi/terzi b.m. (elbise dikicisi) TS 1121, Meninski 1680 II, 2055 < Fa. ***darzī*** a.m. ※ ***On üc yaşumda delüligümde bir bāzārdan gecdüm. Bir derzī oġlana naẓarum düşdi.*** (Ferec 855/1451 v. 69a).

Osm. **desakir** 'kasabalar, köyler; dağ kaleleri' < Ar. ***dasākir*** a.m. [***daskara***'nın çoğulu, /***dskr***/ kökünden].

Osm. **desakirgüşâ** 'kasaba veya kaleleri fetheden' < ***desakir*** + Fa. ***-güşā*** 'açan, fetheden'. ※ ***Bu mā-beynde mümā-ileyhim vüzerā ʿaṣlā ʿasākir-i desākir-güşānuŋ zaḥmet u meşaḳḳatlerine teveccüh ėtmeyüb...*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 113).

desdeğirmi 'büsbütün değirmi, yusyuvarlak' TS 1121 < ***değirmi*** + reduplication (ikileme) + /***s***/ tezat ünsüzü, b. ***apak*** ⊡. ※ ***Desdeğirmi bir surat, yusyuvarlak bir vücut, altı karış bir boy.*** (S.M. Alus 1933p s. 77).

desen 'çizgi resmi; süs örnek' < Fr. ***dessin*** a.m. < ***dessiner*** 'çizgi resmi yapmak' < Lat. ***designare*** 'işaretlemek' [***signum*** 'işaret']. ※ ***Türlü renk ve desenlerde bir sürü elbise duvar diplerindeki raflara yerleştirilmiştir.*** (Reşat Enis 1933 s. 99). ※ ***Deminden beri siz burda konuşurken, ben o halıyı inceliyordum. Renkler de, desen de harika.*** (A. Nesin 1995 s. 94).

desi 'desimetre' < Fr. ***déci*** a.m. [***décimètre*** kelimesinin kısaltılmışı, b. ***afro*** ⊡]. ※ ***Yakub'un gözleri, parke taşlar üzerinde dikilip duran Eleni'yi görebilecekmiş gibi, arkadaki birkaç desilik köselenin göz alan parlaklığından ayrılıp dışarı kaydı.*** (M. Özünal 1991 s. 71–72).

desimetre 'metrenin onda biri' < Fr. ***décimètre*** a.m. Fransız İnkilâbında metrik ölçüler kanunuyla ortaya atılan terimlerden ***déci*** (< Lat. ***decimus*** 'onuncu') hep 'onda bir' manasında kullanıldı, ve ***mètre*** 'metre'.

desise 'entrika' < Ar. ***dasīsa*** a.m. [/***dss***/ kökünden[. ※ ***Hoca'nın birāder-zādesl olup mektebde baş ḳalfa bulunan çocuk bunuŋ desīse olduğunu anlayaraḳ gider gitmez kendi yardağı olan çocukları başına toplar.*** (P.N. Boratav 1995 s. 270).

Osm. **despot** I 'Bizans imparatorlarının bazı kimselere bahşettiği yüksek bir unvan; Balkanlarda bir zaman bazı müstakil prenslere verilen unvan; Rum Ortodoks Kilisesi'nde piskopos ve metropolitlere verilen unvan' Meninski 1680 II, 2074 < Yun. ***δεσποτης*** (despótēs) a.m. G. Meyer 1893 s. 66 [asıl manası 'ev sahibi, aile reisi']. ※ ***İttifāḳ ol ḥavl içinde despüt-ı fertüt ol ḳış içinde 'asāklr-l zebānīlerle memālik-i cehennemīyi gendüye teşhīr ėtdl.*** (Tursun Bey 1977 [1490–95 arası] s. 77–78).

despot II 'müstebit, diktatör, tiran' < Fr. ***despote*** a.m. Krş. ***despot*** I. ※ ***Bir duvarın üstüne bu masrafın yapılmasını, köylüler, belediye ilişkinleri doğru bulmadılar. Ama o bir despot, devrimin devirmenin ne olduğunu anlayamamış bir et ve kemik yığını.*** (M. Makal 1960 s. 77). '(aile içinde) kazak': ※ ***Sen ki hürriyet için savaşmış bir ihtilalci olduğunu söylersin, kadın anlayışın despotça. Kimin içindi o hürriyet? Hep erkekler için!*** (M.C. Anday 1965a s. 71). ※ ***Hocamız bizim kadar genç, özellikle alçakgönüllü, başka hocalar gibi despot değildi.*** (N. Berkes 1997 s. 46).

despût, b. ***despot*** I.

Osm. **dessas** 'entrikacı' < Ar. ***dassās*** a.m.※ ***Bizim zavallı saf arkadaş, belki de o çok kurnaz, çok dessas, çok hilekâr Etem'in eline tam bir yemlik olarak düşecekti.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 73).

Osm. **dest** 'el' < Fa. ***dast*** a.m. ※※ ***bir dest*** 'bir avuç (dolusu), bir takım: ※ ***İki dest don getürdiler, ol iki yigidi donatdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 199a). ※ '***Anḳayı eline aldı, bir dest güyendelik eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 203a). Fa. izafet terkipleri (ayrıca b. ***abıhayat*** ⊡): ***dest-i izdivaç*** 'izdivaç eli, evlenmeyi kabul': ※ ***Birinci Leopold, İspanyadaki Avusturya prensesi Mari-Terez'in desti izdivacına talip olmuş.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 59). ***dest-i tasarrufunda*** 'malikiyetinde': ※ ***Ol 'aṣruŋ beglerbegisi żabṭına girüb dest-i taṣarrufına almışdur.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 173). ***dest-i zeval*** 'inkırazın eli, çöküş, bitiş': ※ ***Saŋa māl u***

mülk ısmarladum ki dest-i zevāl aŋa ėrişecekleyin degüldür. (Ferec 855/1451 v. 52a).

AD. **destamaz** 'aptes' DS 1436 < ***destnamaz***. Bu birleşik kelimede var olan crasis (kaynaşma) durumu için b. ***acabola/acabula*** ⊡. ※ ***Bu ikisi namaz ġılanda aftafa götrellermiş destamaz aklağa.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 3).

destan 'kahramanlık hikâyeleri anlatan uzun şiir' < Fa. ***dastān*** a.m. Krş. ***dastan/dasitan***. ※ ***Dillere destan sesiyle tane tane sıraladığı sözcükler...*** (P. Kür 1984 s. 235). ※ ***Bozgun havası içinde Türk ordusunun bütün destanı, kahramanlığı, ıstırabı unutulduğunu görüyorum.*** (F.R. Atay 1938 s. 139). 'hiç bitmeyen dedikodu': ※ ***Bugün bunlar bizi eyice udlu edecekler ... Sırtımızda avuç avuç bit kaynıyor. Ardımızdan destan yakarlar be!*** (F. Baykurt 1971c s. 274).

Osm. **destansaz** 'yalan şeyler anlatan' < ***destan*** + Fa. ***-sāz*** 'yapan, uyduran' **karsaz** ⊡ ※ ***Bu benüm bibim şüh zendür, çoḳ mekirlüdür, gül,-gīrdür, tezvīrdür, merd-nevāzdur, destān-sāzdur.*** (Ferec 855/1451 v. 23a.).

destar, b. ***dastar***.

Osm. **destarçe** 'küçük bir sarık; mendil' < Fa. ***dastārça*** a.m. [***dastār*** + ***-ça*** küçültme eki, b. ***bağçe*** ⊡]. ※ ***Andan bir destārçe zer u cevher ki ḳıymetini Taŋrı bile üstlerine nişār eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 51a).

Osm. **destbus** 'el öpme' < Fa. ***dast-büs*** a.m. ***destbus et-*** 'el öpmek': ※ ***Ataŋ ve anaŋ selām u s̱enālar ėderler ḫısımlaruŋ ḳavmlaruŋ dest-büs ėderler.*** (Ferec 855/1451. v. 121b).

Osm. **destbürd** 'üstünlük, ustalık' < Fa. ***dast-burd*** a.m. [***dast*** 'el' ve ***burd*** 'taşıdı, götürdü', ***dast burdan*** 'üstün gelmek, galib olmak']. ※ ***Destbürdümi göresin!*** (Ferec 855/1451 v. 220b).

Osm. **destdiraz** 'el uzatan' < Fa. ***dast-darāz*** 'saldırıcı, mütecaviz' [***dast*** 'el' ve ***darāz*** 'uzun']. ***destdirazlık et-*** 'el uzatmak, saldırmak': ※ ***Dest dirāzlık ėtdi. Ḫādim bir muḥkem muşt naḫḫāsuŋ ṣūratına yoḳadı.*** (Ferec 855/1451 v. 223a). ※ ***Vücūd-ı pür-cūd-ı pādişāhīnüŋ nabżına dest-dirāzlige cür'et ėderek...*** ('Ālī 1982 [1581] II, 171).

⊡ Fa.dan edebî Osm.ya alınmış bir isimle onu takip eden bir sıfattan müteşekkil mürekkep kelimelerden A–B ve C–E ciltlerinde şimdilik sadece ***destdiraz*** kelimesine rastladık, hâlbuki bir sıfatla onu takip eden bir isimden müteşekkil birkaç örnek vardı (b. ***asudedil*** ⊡).

deste I 'tutam' TS 1121 < Fa. ***dasta*** a.m., aslen 'bir avuç dolusu' [***dast*** 'el']. ※ ***Bir büyük yılan ol taḫtı cevrinmiş yatur. Ağzında bir deste reyḥān dutar.*** (Ferec 855/1451 v. 33a). 'buket': ※ ***O ḳanlardan ṣanki deste güller açılıyor.*** (Nāmıḳ Kemāl 1307 s. 145). 'demet': ※ ***Bizim gücümüz deste çekmeğe yetmez. Bizim desteleri harmana daşımak sana düşüyor Şükrü.*** (F. Baykurt 1961ı s. 170). 'üst üste duran kâğıtlar': ※ ***Amma onu boyu ile ölçen yok. Bağlariyle, bankadaki desteleriyle ölçüyorlar.*** (F. Erdinç 1961 s. 88). 'tarlada biçilen ekinlerden yapılan küme' ZTS 51: ※ ***Kalk, birez gezin, birez yörü destelerin arasında.*** (F. Baykurt 1967k s. 157).

deste II ‘yağlı güreşte pehlivanların ayrıldıkları beş dereceden en küçüğü‘ < Fa. ***dasta*** ‘bir grup insan‘ [**deste** I ile aynı kelime]. ***destebaşı*** ‘bir grubun başında olan kimse; bir tane, eşsiz’ DS 1436: ※ ***Gördün mü sen şimdi belâyı? Destebaşı ben gidiyorum galiba?*** (M. Rona 1944b s. 24).

destegir, b. ***destgİr***.

destegül ‘bir çeşit kolsuz ceket‘ H. Ritter 1953 III, 324, M.Z. Pakalın 1946 I, 433. Bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm*** ⊡.

destek ‘dayanak, dayak‘ < Fa. ***dastak*** ‘sabanın elle tutulan sapı’ [***dast*** ‘el’ + ***–ak*** küçültme eki]. ※ ***Sağ elini destek yapıp oturdu.*** (B. Yıldız 1978 s. 11).

destele– I ‘istiflemek, deste hâline getirmek’ < ***deste*** + ***–le–*** genişlemesi. İsim/sıfat’tan fiil yapan ***–la-/-le–*** genişlemesi için b. ***acabla–*** ⊡. ※ ***Dize kadar pantolon, omuza kadar kol, kırdığımız yaprakları desteleyip kucakladığımız sol meme üstü sıvama zifir. Tütünün kara sakızı.*** (F. Erdinç 1961 s. 77).

destele– II ‘ellemek, tutmak, yakasına yapışmak’ < ****destle–*** a.m. ※ ***Ev sahibi yakamı desteledİ bugün kahvede.*** (Orhan Kemal 1965 s. 169). Başka kaynaklarda bulunamadı.

destemura (gemici dili) ‘direğin üst ucundaki kapak’ < İt. (Venedik diyal.) ***testa de moro*** a.m. [***testa*** ‘baş’ ve ***Moro*** ‘Zenci’, yâni “Zenci başı”] Kahane–Tietze 1958 no. 649.

destere/testere b.m. (kesme aleti) Meninski 1680 III, 6063 < Fa. ***dastara*** a.m. [***dast*** ‘el‘ ve ***ara*** ‘testere’. Bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm*** ⊡]. ※ ***Bir tārīḫde gün doġusı ṭarafından meẕkür ḍaġuŋ destere dişi mİṣāllİnde yİgİrmİ beş ḳullesin ṣaydum.*** (Pīrī Re’īs 1935 [932/1525] s. 523). ※ ***Bir bıçkım, bir desterem var, | Birkaç rendem, küsterem var...*** (Tevfik Fikret 1958 s. 29).

destgâh/tezgâh I ‘dokuma cihazı’ < Fa. ***dast–gāh*** a.m. [***dast*** ‘el’ + ***–gāh*** ‘yer’, b. ***âdemîgâh*** ⊡ ve bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm*** ⊡] ※ ***Evlerde işlenen dezgāhlardan alınmaḳ ref‘ olunub hemān bāzārlarda olan dükkānlardan alınmaḳ muḳarrrer ḳılındı.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 164 [16. yüzyıl]). ※ ***Tezgāhı ḳurma alub eve tāze bir uşaḳ, | Bez çöz geçin de çözme ḳızım kimseye ḳuşaḳ!*** (Vāṣıf ‘Oṣmān 1257 s. 46). ***tezgâhla–*** ‘dokunacak bezi tezgâha yerleştirmek; bir iş için hazırlık yapmak’: ※ ***Paşa’nın da ayağını kaydıracaklarmış, yakında Yeniçeriler bir şey yapacaklarmış, Sarayın içinde de bir şeyler tezgâhlandığını seziyormuş.*** (O. Pamuk 1991 s. 47).

destgâh/tezgâh II ‘çalışma masası; (mağazada, barda, bankada) satış ve ödeme bankosu‘ < Fa. ***dast–gāh*** a.m. (**destgâh** I ile aynı kelimedir). ※ ***Hele şu oḍaya sofra başına geliŋiz, birer tezgāh önü yapalım... uyuşuruz.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 151).

Osm. **destgir/destigir/destegİr** ‘elinden tutan, yardım eden, koruyucu‘ < Fa. ***dast–gīr*** a.m. [***dast*** ‘el‘ + ***–gīr*** ‘tutan’, b. ***afakgir*** ⊡]. ※ ***Bunca zevāller anuŋiçün gördüm. Baŋa destegīr ol!*** (Ferec 855/1451 v. 150b). ***destgirlik et–*** ‘yardım etmek, kurtarmak’: ※ ***Destegīrlik eyle, beni varṭadan ḳurtar!*** (Ferec 855/1451 v. 23b).

Osm. **desthat/destihat** 'kendi eliyle yazılmış ve imzalanmış senet' < Fa. ***dast‿haṭ*** a.m. [***dast*** 'el' ve‿***haṭ*** 'yazı', bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm*** ⊡]. ※ ***Devāt u ḳalem u kāġed ḥāżır-dur, desti‿haṭ vėreyin***. (Ferec 855/1451 v. 104b).

desti/testi b.m. (kulplu toprak kap) Meninski 1680 III, 6063 < Fa. ***dastī*** F. Steingass 1930 s. 525. ※ ***Ve çömlek ve bardaḳ desti yükinden bir aḳça bāc alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 292 [1570/978]).

destigir, b. ***destgir***.

destihat, b. ***desthat***.

Osm. **destmal/destimal** 'el bezi, havlu; peştimal' Meninski 1680 II, 2079 < Fa. ***dast-māl*** a.m. [***dast*** 'el' + ***-māl*** 'silen']. ※ ***Tīmār destemāldür, kime varursa silinür.*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 418). ※ ***Herkesin önüne çorba ve pilâv için mercan saplı sadef kaşıklar, katlanmış bir destimal, bir dilim ekmek konmuştu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 28). Krş. ***peştemal***.

Osm. **destmüzd** 'ücret, gündelik' < Fa. ***dast-muzd*** a.m. [***dast*** 'el' ve ***muzd*** 'ücret'. Bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm*** ⊡]. ※‿***Hayyātīn ve sāyir kāsibīn‿hilāf-ı ʿāde dest-müzd almaḳ...*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 144).

Osm. **destnamaz** 'namaz öncesi abdest' < Fa. ***dast-namāz*** a.m. [***dast*** 'el' ve ***namāz***]. ※ ***Ol dem Mubārek geldi, Ebü Bekrüŋ ḳapusın ḳaḳdı. Ebü Bekir dest-namāz ḳaydın göre yörürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 57b–58a).

Osm. **destres/destüres** 'imkân, kudret, malî vasıtalar' < Fa. ***dast-ras*** a.m. [***dast*** 'el' + ***-ras*** 'erişen']. ※ ***Benüm destü-resüm kemdür. Ansuz ṣoḥbet yaraġın gören kimdür?*** (Ferec 855/1451 v. 221b). ***(bir şeye) destres bul-*** 'erişmek, varmak, muvaffak olmak': ※ ***Elbette ben aŋa vāṣıl ve cevher-i keṡīrü l-menāfiʿine dest-res bulub kāmil olurun.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 130).

destroyer 'büyük harp gemisi' < İng. ***destroyer*** a.m., asıl 'imha eden! EFr. üzerinden Lat. ***destrugere*** 'imha etmek' fiilinden [***strugere*** 'kurmak, bina etmek', manayı tersine çeviren ***dē-*** ontakısiyle].

Osm. **destşu** 'ziyafetten sonra misafirlerin ellerine su döken hizmetçi' < Fa. ***dast-şü/dast-şüy*** a.m.' [***dast*** 'el' + ***şü/-şüy*** 'yıkayan', krş. ***cameşuy***]. ※ ***Bü-efrāzlar, dest-şülar ... ellerümüzi zefreden pāk eyledük.*** (Ferec 855/1451 v. 115b).

destur I 'müsaade' < Fa. ***dastür*** a.m. ※ ***Ḳapu sıduŋ, selām vėrmedüŋ, destūrsuz ṣuffaya çıḳduŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 105a). ※ ***Ve ḥubūbāt ḳısmından ʿaṣada gelüb satılsa, her müdd-i Ruhā'dan bir kile-i Ruhā'ī alınur imiş. Ammā ḳurāda satılsa nesne alınmaḳ destür*** (veya ***düstür***. b. ***düstür*** maddesindeki not) ***degül imiş.*** (Ö.L. Barkan 1943 [924/1518] s. 157). ***destür vėr-*** 'müsaade etmek': ※ ***Tedbīr oldur ki baŋa destür vėresin ėrte varam, Bu'l-Ḳāsımı oŋad gercekden öldürem.*** (Ferec 855/1451 v. 6b). 'kalkıp gitmesine müsaade etmek': ※ ***Baŋa destür vėr, bir döst‿hātün kişinüŋ ʿayāli‿hasta olmışdur, varayım, göreyim, sorayım.*** (Ferec 855/1451 v. 15a). ***destürlan-*** 'ayrılmak için müsaade almak': ※ ***Bir nice gün Simcur ḳatında durdılar, andan Cıypur destürlandı, eviyle atasına anasına gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 241b).

destur II (sokaktaki insanlara ya da karanlık bir yerdeki cinlere seslenme) 'yol açın! dikkat!' < ***destur*** I. Ayıp sayılan bir şeyden bahsederken de kullanılır. Krş. ***desturun***.

desturun! bir nida yâni bir nevi emir olan ***destur*** II emirler gibi çoğul da yapabilir, krş. ***amanın*** ⊡, ***haydiyin*** vs. ※ ***Bir dakika izin ver, iki gözüm, desturun aralığa çıkıp şimdi geleceğim.*** (S.M. Alus 1933p s. 161). ※ ***Hiç vakit geçirmeden desturun dört sülük yapıştırın***! (S.M. Alus 1933k s. 123).

desturül'amel, b. ***düsturül'amel***.

AD. **destuvan** 'sofra bezi! DS 1437 < Fa. ***dastār-̯hʷān*** a.m. [***dastār*** 'bez' ve̯ ***hʷān*** 'sofra']; krş. Az. Tk. ***dāstār̯han*** a.m.

destüres, b. ***destres***.

Osm. **destvan** 'eldiven' < Fa. ***dast-vān*** a.m. [***dast*** 'el' + ***–vān*** 'tutan, koruyan', b. ***arvan*** ⊡]. ※ ***Ahu postundan yalın kat destvan.*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 188).

deş– 'delerek içini açmak (ms. çıban)' DS 1438–39 < ETk. ***teş–*** a.m. Clauson 1972 s. 559. ※ ***Meger bu pīl bir pīlüŋ ṣucsuz yėre dişiyle ḳarnın deşmiş, öldürmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 45a). Mecazî manada 'kötü hatırayı yeniden ortaya çıkarmak': ※ ***Deşme beni, komşucuğum, deşme! Yüreğimde neler var***. (H.R. Gürpınar 1933ke s. 78).

deşarj 'dışarı akma' < Fr. ***décharge*** a.m. [Lat. ***carricare*** 'yüklemek' < ***carrus*** 'araba', ve fiilin manasını tersine çeviren ***dis–*** ön takısı]. ※ ***İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi Kınalıada'nın artık suları için deşarj yeri olarak Manastır Koyu'nu seçmiş.*** (N. Güngör 1992 s. 121).

deşele– 'tekrar tekrar deşmek' < ***deş–*** fiilinin frequentativum (sık sık tekrarlama) hâli, b. ***avkala–*** ⊡. ※ ***Önce senin zayıf bir yanını arar, bulur da. Sonra başlar hep o yanına vurmaya, hep o yanını deşelemeğe.*** (Tarık Dursun K. 1957r s. 22). Mecazî manada: ※ ***Gözlerimin ta içerisine bakıyor, zorla orada bir şeyler okumıya ve geçmiş günlerin hâtıralarını deşelemiye çabalıyordu.*** (Umran Nazif 1964 s. 55).

deşifre et– 'şifreli bir yazıyı çözmek' < Fr. ***déchiffrer*** a.m. [< İt. ***cifra*** < Ar. ***ṣifr*** 'sıfır']. Bu tür tabirler için b. ***afişe et–*** ⊡. ※※ Mecazî manada 'gizli bir şeyi açıklamak': ※ ***Bana kalırsa, kaymakam bey bal gibi biliyor, ama deşifre etmek istemiyor.*** (M. İzgü 1993 s. 151). ※ ***Anlamak sözünden ne anlıyoruz? Karısını, kocasını, sevgilisini anlamaktan âciz insanlar bir oturuşta şiiri anlayayım istiyor, dur bakalım o kadar kolay mı? Bence anlamaktan anladıkları, daha önce bildiklerini bir kere daha ima eden şeyi deşifre etmek.*** (M. Mungan 1996 s. 106).

deşik, b. ***deşük***.

deşil–, ***deş–*** fiilinin passivum (edilgenlik) hâli. ***deşilesice*** 'kurşunlarla deşilmesi temenni edilen olan (kimse). Eski gelecek zaman partisipi ***-(y)esi–*** için b. çıldırasıya ⊡. ※ ***İkindin geçti mi gelir o deşilesice, fazla gecikmez.*** (F. Baykurt 1971f s. 159).

deşir–, b. ***deşür–***.

AD. **deşirici/döşürücü** 'dilenci' DS 1437, 1591 < ***deşir–/döşür–*** + fiilden nomen actoris (bir fiili gerçekleştiren, bir edimde bulunan) manasında

sıfat ve dolayısıyla isim yapan, iki ekten müteşekkil ***–ici*** genişlemesi, krş. ***dikici, geçici***. 1533 senesinde F. Argenti (1938 s. 73), kelimeyi ***deuiscirgi*** (devişirci) 'riscotitore' (toplayan) diye kaydeder, yâni ***devşir–***'den ***devşirici*** olarak. ※ ***Hanımların izni olmadan deşiricilere öteberi vermek kesin olarak yasaktı.*** (N. Üstün 1968 s. 79).

Osm. **deşne** 'hançer, kama' < Fa. ***deşne*** a.m. ※ ***Ḳorḳudan deşnemi elüme aldum, oturdum.*** (Ferec 855/1451 v. 73a).

Osm. **deşt** 'çöl' < Fa. ***daşt*** a.m. ※ ***Deşt–i Kipçak:*** 'bir zaman göçebe Türk aşiretlerinin bulunduğu Güney Rusya çöl sahası': ※ ***Ol oddur furḳatüŋ, ey kān–ı vuṣlat, | Yaḳar bir ẕerresi biŋ deşt u dağı.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 117). ※ ***Deşt–i Kipçak ve Ḳırım͜ hānı Ġāzī Giray͜ Han ḥażretlerine ... leşker–i bī–şumār ile ḥāżır u müheyyā olasız dėnildi.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 322).

AD. **deştban / deştivan / deştiman / deştimal** 'kır bekçisi' DS 1437 < Fa. ***daştubān*** a.m. [***daşt*** 'kır, çöl' + ***–bān*** tutan, koruyan']. ※ ***Ḳoruyub tutulan davarlardan ẕikr olunduğı üzre alınub resm–i deştbānī dėyü her͜ hāneden maḳṭū' ėdüb nesne alınmaya.*** (Ö.L. Barkan 1943 [1570/981] s. 199). ※ ***Domuzun eniği! Deştivandan danasını kurtaramaz daha o. Dünyayı nasıl öğrenirmiş?*** (F. Baykurt 1961k s. 178). ※ ***Bir bir söylemişti: Deştimanın halini, Düver Salinin, Yusufun, Bekir Hacının hallerini anlatmıştı.*** (C. Tuncer 1960 s. 8). ※ ***Dört candırma, iki de deştimal göndermiş bucak müdürü.*** (K. Bilbaşar 1953 s. 20).

deşük/deşik 'deşilmiş olan' < ***deş–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–(ı)k*** eki, b. ***açık*** I ⊡. ※ ***Kimi başı kesük, kimi ḳarnı deşük*** (metinde ***eşük***)***, kimi ḳanı*** (metinde ***ḳarnı***) dökük, kimi bėli bükük yaturlar. (Ferec 855/1451 v. 11b). ***delik deşik***, b. ***delik*** I.

AD. **deşür–/deşir–** 'toplamak' DS 1437–38, TS 1117–21 < ***derşür–*** fiilinin varyantı, ***/r/*** nin düşmesi için b. ***arslan*** ⊡². ※ ***Benefşe saçını çözüb dėr, 'Ömer, | Deşürme ki ol müşk–ber öldürür.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 249). 'dilencilik etmek' DS 1438, krş. ***deşirici***.

detay 'teferruat' < Fr. ***détail*** a.m. ※ ***Ben geçende bir taksim elliye Beyoğlu caddesinde resim çektim. Hayret edersiniz. Bütün detaylar üzerinde idi.*** (H. Taner 1954 s. 28). ※ ***Kolay bir iş değil elbet ... Ama plânım hazır, detaylarına kadar.*** (M.C. Anday 1965a s. 230).

deterjan 'yağı yok eden bir temizleme maddesi' < Fr. ***détergent*** a.m. [Lat. ***detergere*** 'temizlemek' fiilinin etken fiilsıfatlarından (participium activum), b. ***acenta / acente*** ⊡²]. ※ ***Aradık, taradık, hanımın istediği deterjan yoktu Salih'in evinde.*** (M. İzgü 1993 s. 87). ※ ***Avludaki çeşmeden doldurulan kova kova sularla, deterjanlarla mutfak zeminini yıkadılar.*** (A. Kutlu 1995 s. 141).

determinizm 'tarihte her durumu, önceden beklenilebilen başka bir durumun takip edeceği kanaatı' < Fr. ***déterminisme*** a.m. [***déterminer*** 'nasıl olacağını önceden icab ettirmek' fiilinden]. ※ ***Hegel diyorduk, idealizm, materiyalizm diyorduk. Determinizm endeterminizm diyorduk.*** (Ç. Altan 1975 s. 248).

detone 'falso yapmak' < Fr. ***détonné.*** Fr.dan giren sonu vurgulu ***–é*** ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** ⊡¹. ※ ***Gramofonda alaturka taş plaklar***

dinler, en küçük detone sesleri yakalayıp eleştirir, şarkılar söylerdi. (İ. Aral 1998 s. 82).

dev I 'masallarda bahsedilen çok iri ve korkunç kuvvetli bir mahlûk' < ***dīv***. ※ ***Mahalleyi bir yandan polislerle jandarmalar sardılar, bir yandan da Belediyenin yıkım ekipleri dev gibi kazma makineleriyle içeri daldılar.*** (F. Erdinç 1973 s. 151). ***dev anası*** 'dişi dev': ※ ***Bir de baktım ki, ortada o devanası karı.*** (S.M. Alus 1934 s. 355). ***dev aynası*** 'bakanı, olduğundan büyük gösteren ayna': ※ ***Nekadar hoşsohbet ve nekregû ise, okadar da avcılıktan habersiz. Aklınca da kendini dev aynasında görürdü.*** (S.M. Alus 1944 s. 138–139).

dev II (sıfat) 'dev gibi, pek çok büyük, muazzam' < ***dev*** I. ※ ***Ne de olsa eski bir başkent İstanbul. Eski imparatorluk merkezi. Büyük ve dev kent.*** (O. Duru 1995 s. 86).

AD. **dev–/devi–** 'kaşımak' DS 1443 < ETk. ***tev–*** a.m. Clauson 1972 s. 435.

deva 'ilaç; çare' < Ar. ***dawā'*** a.m. (/***dwy***/ kökünden). ※ ***Derdüme ölmekden özge devā yoḳ şlmdengėrü.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 134). ※ ***İç iç, devadır, iyi gelir!*** (A. Nesin 1995 s. 132). ***deva et–*** '(hastayı] iyi etmek: ※ ***Klmesne bu kāra ėdemez devā, | Ki tīmār ėdüb ṣayrulığı ṣava.*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340/42 s. 33 no. 396). ***deva–i misk*** b. ***deva'ülmlsk***.

Osm. **devab** 'yük hayvanları' < Ar. ***dawābb*** a.m. [***dabba*** kelimesinin çoğulu, /***dbb***/ kökünden]. ※ ***Der teşbīhāt–ı devāb beyānındadır.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 200, bölüm başlığı).

devaimisk, b. ***deva'ülmlsk.***

Osm. **devalr/devaylr** 'resmî daireler' < Ar. ***dawā'ir*** a.m. [***dā'ira*** kelimesinin çoğulu, /***dwr***/ kökünden]. Ar. ***ā'i*** grubunun Tk.de araya Hiatustilger (koruyucu ünsüz) /***y***/ alması için b. ***acaib***/***acayip*** ⊡². ※ ***Devā'irde çalarlar isteseŋ her hangi evrāḳı.*** (Şair Eşref 1958 s. 116). ※ ***Hem de vallahi kulağımla duydum, işi gücü devairi işgaldür, dedi. Hiç hakime ihsası rey yaraşır mı?*** (F.C. Göktulga 1953 s. 53).

AD. **deval** 'arının balla doldurduğu petek gözleri, arı kovanında bulunan acı tortu' DS 1439, TS 1122 < Yun. ***διβαλον*** (ḏívalon) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 95.

devalüasyon 'tedavüldeki paranın değerini resmen düşürme' < Fr. ***dévaluation*** a.m. [***value*** 'kıymet', ***dé–*** 'eksiltme' ön takısiyle, < Lat. ***valēre*** 'sağlam ve kuvvetli olmak, onmak']. Bununla ilgili olarak b. ***aberasyon*** ⊡. ※ ***Pahalılık, enflâsyon, devalüasyon almış başını gidiyordu.*** (H. Özkan 1979 s. 99).

devam 'sürüp gitme, kesilmeme' < Ar. ***dawām*** a.m. (/***dwm***/ kökünden). ※ ***Bir şey seçemedi, lākin taraṣṣudunda devām için pencereden çekilmedi.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 395). (bir işe ya da bir faaliyete) ***devam et–*** 'onu sürdürmek': ※ ***Sen icāb edeni yap da, ben rāḥatca çalışmakda devām edebileyim***! (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 162).

Osm. **devan** 'koşarak, acele ile yürüyerek' < Fa. ***davān*** a.m. ※ ***Çeküb zaḥmet gelüb bir küya ėrdük. | Devān bir ̮hāne–i dihḳāna girdük.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 148).

devanası, b. ***dev*** I.

devasa 'normal ölçülerin çok üstünde, şaşılacak büyüklükte' < ***dev*** + Fa. ***-āsā*** 'gibi', b. ***galiyasa*** ⊡. ※ ***Kentin mutena semti Kızılay'da, meydanın ortasındaki ayaklı saate bakan, dört ayrı giriş kapısı bulunan, kocaman bir bloku olduğu gibi kaplayan devasa ve modern bir bina idi.*** (A. Kulin 1997 s. 37). ※ ***Değişik şekillerde düzenlenmiş havuzların yer aldığı devâsâ prömenadlardan geçip, sonunda konağa benzeyen bir başka evin kapısından izini sürdü öncü kadın.*** (B. Uzuner 1994 s. 59).

Osm. **devat** 'mürekkep hokkası; kalemliği ile hokkası bir arada olan yazı takımı' < Fa. ***davāt*** a.m. < Ar. ***dawāt*** 'mürekkep hokkası' (/***dwy***/ kökünden). ※ ***Devāt u ḳalem getürdiler. Şāh medḥinde bir ḳac saṭr-ı ͜ hüb-mensüb yazu yazdı.*** (Ferec 855/1451 v. 203b). Krş. ***divit***.

Osm. **deva'ülmisk/devaimisk** 'bir eski zaman ilacı' < ***deva*** ve ***misk***'ten ibaret Ar. ve Fa. terkipler. ※ ***Bir taḫt üstünde yaturdılar. Cüllāblar, müferriḫler, devā'ülmiskler getürdiler. Tenāvül ėtdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 98a).

devayir, b. ***devair***.

deve b.m. (maruf hayvan) < ETk. ***teve*** a.m. Clauson 1972 s. 447–448'e göre kelimenin asıl şekli ***devey*** idi. G. Doerfer 1992 s. 53'e göre kelime Mo.dan Tk.ye geçmiştir. ※ ***Ol dem Mubārek buyurdı, devei ḳondurdılar, ͜ hayme urdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 54b). (Argo) ***deveye bin-*** 'sarhoş olmak; esrar çekmek' F. Devellioğlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 82): ※ ***Oturmuş içiyorlardı demin. Deveye binmişler tekmil.*** (Orhan Kemal 1952c s. 86). ***deve et-/deve yap-*** 'kendine mal etmek' Meḥmed ͜ Hālid [Bayrı] 1934 s. 64 (belki bir fıkradan alınmış tabir): ※ ***Sözü uzatmıyalım, ailem ettiler, kallem ettiler, sonunda bizim eşeği deve ettiler.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 44). ※ ***Yaman çingene onu bir takım dalaverelerle tez zamanda soyup sovana çevirecek, rahmetli babasından kalan evleri, dükkânları bir takım maceralar yüzünden deve yapacaktı.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 73). ***devede kulak*** 'çok az, kifayetsiz' Meḥmed ͜ Hālid [Bayrı] 1934 s. 64: ※ ***Tekaüt aylıkları, günün ihtiyaçları karşısında devede kulak gibi kalıyordu.*** (R.N. Güntekin 1930 s. 48). ***devekuşu*** 'uçamayan uzun bacaklı çok iri bir kuş' (birçok dilde deveye benzetilir, ms. Fa. ***şutur-murġ*** [şutur 'deve' ve ***murġ*** 'kuş'. Calque (ödünçleme çeviri) için b. ***ab*** I/***âv*** ⊡[3]], hayvanat terimi olarak ***Struthio camelis***: ※ ***Ḳor giresi boğazı içün çalışur müdām | Döndi deve ḳuşına bu cem'iyyet-i beşer.*** (Yaḥyā Beg 1977 [1582] s. 107). Osm. ***deve tabanı*** 'bir zaman Bursa'da dokunan bir nevi kumaş' M.Z. Pakalın 1946 I, 434. ※ ***Ḳadem basub gele çün ḳabr-ı Ḳaysa nāḳa-ı Leylā, | Mezārı üstine örter deve ṭabanı bir kemḫā.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 313). ***deve tüyü / devetüyü*** 'deve tüyünden yapılmış (kumaş); deve tüyü renginde' Meninski 1680 II, 2196: ※ ***Deve tüyü fincan kahveyi aldığı sırada...*** (F.C. Göktulga 1943 s. 70).

devek, b. ***değek***.

devekuşu, b. ***deve***.

(Argo) **develeş-** 'sarhoş olmak, sızmak' (?) < krş. ***deveye bin-***. ***-leş-*** genişlemesi için b. ***bayramlaş-*** ⊡. ※ ***Yanındaki sarı bıyıklı genç bereliye dimdik baktı. "Develeşme lan," dedi, Tütünle beraber ciğerlere dolan ve orada bir yere yapışıp kalan zehir onu da beni de aptallaştırmıştı.*** (M. Buyrukçu 1956 s. 51–52). Başka kaynaklarda bulunamadı.

deveran et- 'dolaşmak, daire çizmek' < Ar. ***dawarān*** a.m. (/***dwr***/kökünden). Ar. yapım eki ***–ān*** için b. ***batran*** ⊡. ※ ***Bir günde ḳıbāb–ı āsumānı seyr eylerüz ve dāyire–i cihānı deverān ėderüz.*** (Vāḥidī 1993 [929/1522] v. 84a). ※ ***Arada kadehler deveran eyliyor, neş'eler parlıyor, gözler süzülüyordu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 20).

RD. **deverle–** 'devirmek' < ***devir–*** fiilinden verbum diminutivum, b. ***başarla–*** ⊡. ※ ***Ateş başında otururka, anasının yapmış olduğu mancayı ayağı ile deverleylp dökmüş.*** (*Rodop Türk Halk Masalları* 1963 s. 8).

devetüyü, b. ***deve***.

Osm. **devha** 'çok geniş ve yüksek ağaç' < Ar. ***dawḥa*** a.m. (/***dwḥ***/ kökünden). ※ ***Kerem nevberlerin beẕl ėtmez oldı devḥa–ı himmet.*** ('Ālī 1587 v. 121a).

devi–, b. ***dev–***.

AD. **devin–/divin–** 'kımıldamak, kıvranmak' DS 1443, TS 1124 < ETk. ***tevin–*** 'kıvranmak' Clauson 1972 s. 442. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※ ***Divini divini ādem oluban bir meleküŋ, | Şūfiyā, yolına͜ harc eyle mā–meleküŋ.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 215). Krş. ***evin– devin–.***

devir, b. ***devr***.

devir– '(dik duran bir şeyi) düşürmek, yere yatırmak' < ETk. ***tevir–*** a.m. (krş. T. Tekin 1974 s. 274), belki çevir– fiilinin daha eski şekli Clauson 1972 s. 443. Krş. ***evir–***. ※ ***Pulluk işini de anlattıydı. Hem daha derin sürürmlş hem de devirirmiş toprağı.*** (T. Apaydın 1991 s. 113). '(kabını yana meyl ettirerek) dökmek': ※ ***Kazdığı toprağı kürekleyip yanlara devirdi.*** (F. Baykurt 1967k s. 59). '(hükümdarı ya da hükümeti) düşürmek': ※ ***Şimdi kalkmışlar seni devirip, beni bekçilikten atmaya.*** (R. Bilginer 1964 s. 55). AD. '(bir hayvanı kesmek için) yere yatırmak': ※ ***Guzu muzu bir şey devirsinler.*** (F. Baykurt 1955 s. 84). 'içkisini sonuna kadar mideye indirmek': ※ ***Günay kadehini devirdi.*** (N. Cumalı 1956 s. 11). '(bir kitabı) başından sonuna kadar okumak': ※ ***Halit Fahri, Fransız ediplerinden birçoklarının külliyatını belki devirmiştir ...*** (Vâ–Nû, Akşam Gaz. 1.7.1941). 'bir zaman kesimini bitirmek, sonuna gelmek': ※ ***Gerçi çok zaman geçmiş, Serdar da kırkını devirmişti ama, üvey baba ile oğlanın arası hep tatsız kalmıştı.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1997 s. 96). ***devirip dök–*** '(bütün derdini) ortaya çıkarmak': ※ ***Amma artık bıçak kemiğe dayanmıştı. Gelen Amire her şeyi devirip dökeceklerdi.*** (H. Aytekin 1945 s. 41).

devirgânlık 'isyancılık' < ***devir–*** + fiilden, doğuştan olan veya alışılmış bir vasfı ifade eden sıfatlar yapan ***–gen*** eki (b. ***alıngan*** ⊡), fakat yazar kendi uydurduğu bu kelimede bu eke ***–gân*** şeklini veriyor; bu suretle onu yabancılaştırmak, belki de onu ***bezirgânlık*** gibi bir kelimeye benzeterek ona menfi bir ton vermek istiyor. Aynı zamanda, dili güzelleştirme gayretleriyle bir nevi alay olabilir. Nomen abstractum (soyut isim) yapan ***-lık*** eki için b. ***ağırlık*** ⊡. ※ ***Bu düpedüz mutluluğumuzu devirmeğe kalkmak demektir. Biz bu türlü devirgânlıklara dayanamayız.*** (F. Kayacan 1968 s. 12). Başka kaynaklarda bulunamadı.

RD. **devke/defke** 'kız' R. Dankoff 1991 s. 30 < Sl. ***deva*** a.m. + ***–ka*** küçültme eki, b. ***ayka*** ⊡. ※ ***Ve yüz biŋ altı-yüz defke ḥūrler taḥrīr olundı.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17. yüzyıl] VIII, 24). Krş. ***devoyka***.

devlengeç/devlingeç 'çaylak cinsinden bir alıcı kuş' TS 1124–25, R. Dankoff 1991 s. 31 < okuma varyantları çoktur; kelimenin aslı??.

Osm. **devlet** I 'talih, mutluluk' < Ar. ***dawla*** a.m. ※ ***Bu dem cihānda bencileyin kim vardur, eyyāmı müsā'id, kār be-kām, devlet yār, iḳbāl ḳarīn...*** (Ferec 855/1451 v. 128a). EOsm. ***devletümde*** 'bahtıma, çok şükür, Allahtan': ※ ***Devletümde oş bir şerbetüm dahı vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 221a). 'yüksek bir şahsın etrafa yayılan bahtı esiriyle, sayesinde': ※ ***Gece oşbu nebbāş-ı kellāş geldi ki şehzādenüŋ cihāzını ala. Şāh devletinde dutduḳ, oş getürdük.*** (Ferec 855/1451 v. 108b). ***devletlen-*** 'saadet bulmak': ※ ***Maṣlaḥat oldur ki bu 'aḳd-ı nikāḥa girmemiş ḥürrei 'aḳd-ı nikāḥa getürem. Dilegi yėrinde ola, ben dahı devletlenem.*** (Ferec 855/1451 v. 113b). ***devlet düşkünü*** 'bolluk ve mutluluk içindeki iken bunları yitirmiş olan (kimse)' ※ ***Zabel Teyze de gizli bir mutluluk duyuyordu bundan. Devlet düşkünü olmanın ezikliğini her ne kadar üzerine taşısa da, oğlunu mutlu görmek, kadının yüzündeki keder çizgilerini silmeye yetiyordu.*** (N. Güngör 1998 s. 16). ***devletli*** 'baykuş' DS 1443 (apotropéique kelime, uğursuzluktan, beladan koruyucu adlandırma).

devlet II b.m. (siyasi bakımdan memleket) < Ar. ***dawla*** a.m. ※ ***Pes nedenki ṣūret-i ṣalāḥda ol maḳūle devlet düşmenleri güft u gü ėdeler ve hezārān hezār sāde-dil 'avāmmı ... taḥrīḳ-ı silsile-i fitne vu fesād-ile ġulüvv eyleyeler?*** ('Ālī 1979 [1581] I, 149). ※ ***"Devletin malı deniz, yemiyen domuz" düsturu da kulaklarda küpedir.*** (E.E. Talu 1937 s. 13). Osm. ***devletlü/devletli*** 'devlet idaresinde yüksek şahsiyet; aziz', isimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki için b. ***adamakıllı*** ⊡[2] ve isim olmadan isim gibi kullanılan bu türden diğer örnekler için b. ***atlu*** ⊡: ※ ***Bana sıhhat ve afiyet duaları ediyor, evliyalara adaklar, devletlilere mumlar ve yağlar adayormuş.*** (S.M. Alus 1944 s. 78). 'fıtıklı' R. Dankoff 1991 s. 31 (euphémique, örtmeceli kelime).

(Argo) **devlet** III 'yellenme' Meninski 1680 I < ***devlet*** I. ※ ***Maḥbūb ardınca yegin yüriyenler devlete yetişe.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16. yüzyıl başı] s. 150).

Osm. **devletmend** 'mutlu vaziyette; hâli vakti yerinde, zengin (kimse)' < Fa. ***davlatmand*** a.m. [***davlat*** 'devlet' + ***-mand*** eki, b. ***arzumand*** ⊡]. ※ ***Ve ṭaşra çıḳduğı gibi, bir iki yüz levend, ekseri gendüden devletmend, ḳarşusına el ḳavşurur.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 137).

Osm. **devletnişan** 'büyüklük ve zenginlik görünüşlü' < ***devlet*** I + ***-nişan*** 'gösteren'. ※ ***Mīr-i mīrān-ı devlet-nişān-ı direm-feşān*** ('Ālī 1587 v. 130a).

Osm. **devletpenah** 'bütün memleket halkının sığındığı' < Fa. ***davlatpanāh*** a.m. [***davlat*** 'devlet' + ***panāh*** 'sığınma yeri olan']. ※ ***Bā'iṣ-i intiẓām-ı benī Ādem olan vükelā'-i devlet-penāhuŋ eṭvār u ef'āline envā'-ı türrehāt-ile zebān-dirāzlik ėdüb...*** ('Ālī 1979 [1581] I, 149).

AD. **devliki/devlüküsü** 'erte, ertesi' DS 1445 < ***devriki*** kelimesinin varyantı, ***/r/ > /l/*** değişimi için b. ***amelikan*** ⊡. ※ ***Devlüküsü gün cuma imiş.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 157).

AD. **devliküsün** 'ertesi gün' < ***devlüküsü*** + ***-n*** instrumentalis (araç durumu) eki, veya ***devliki*** ve ***gün***. ※ ***Ölan getdi. Devliküsün gėri geldi.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 178).

devlingeç, b. ***devlengeç***.

AD. **devlip** 'tahıl değirmeni; değirmen taşı' DS 1444 < Ar. ***dawālīb*** (Suriye diyal. ***dwēlīb***). ※ ***Biré-hėy tiksinmiş orusbu, seniŋ bir götüŋ var ki gür-lavuḳ dėērmeniŋ devlip daşından büyük.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 159). 'değirmen çarkı' [***dülāb*** kelimesinin çoğulu] A. Tietze 1958 no. 70.

devlüküsü, b. ***devlikl***.

Osm. **devm** 'Mısır'da yetişen ve yenir meyvesi olan bir çeşit palmiye' R. Dankoff 1991 s. 32 (***dom***) < Ar. ***dawm*** a.m. ※ ***Bāġçelerinde ekṣeriyā devm‿hurmāsı ya'nī 'āṣī‿hurmā ḥāṣıl olur.*** (Evliyā Çelebī 1938 [17. yüzyıl] X, 821).

devoyka 'kız' < Bulg. ***devoyka*** a.m. [***deva*** a.m. + ***–ka*** küçültme eki, b. ***ayka*** ⊡]. ※‿***Horoz oynar devoykalar.*** (Ġazālī 1974 [16. yüzyıl] s. 243). Krş. ***devka/defka***.

Osm. **devr/devir** I 'etrafında dolaşma, daire çizme; (hendesede) muhit' < Ar. ***dawr*** a.m. (/***dwr***/kökünden). ※ ***Miyān–sarāda bir ḥavż var. Devri bīst der bīst, derlŋllgl hezār arşun.*** (Ferec 855/1451 v. 93a). 'bir mecliste şarap kabının adamdan adama geçmesi': ※ ***Bir ḳac devir gecdi. Cāriye şehzādeye artucaḳ vėrürdi, ḳıza azacuḳ vėrürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 139b). ***devr–l âlem/devriâlem seyahatı*** 'dünya turu': ※ ***Padişahımızın öğrenmek arzusunu izhar buyurdukları nokta pek pek basittir: devri âlem seyahatine***. (Türk Masalları 1991 [1328–29] s. 114). ***devr et–*** 'dönmek': ※ ***Felek–i a'ẓam bu ḳubbe üzerinde devr ėder.*** (Ferec 855/1451 v. 184b).

devr/devir II 'çağ' < Ar. ***dawr*** a.m. ※ ***Tā devr–i ḳıyāmete dek neyler?*** (Ferec 855/1451 v. 186b). ※ ***Devir dönüyor. Anavarzanın dibindeki Ağcasaz bataklığından kurtarılmış topraklara iki Yürük köyü yerleştirmiş hükûmet.*** (Yaşar Kemal 1955ç s. 13). ***devr–i rüzigārda/devr–l zamānda*** 'herhangi bir çağda': ※ ***Taṣavvur eyleme ki devr–i rüzlgārda āferiyde ġamsuz mümkindür ki ola.*** (Ferec 855/1451 v. 70b). ※ ***Şöyle dėmişler ki meger devr–i zamānda bir ulu melik varıdl.*** (Ferec 855/1451 v. 238a).

Osm. **devr/devir** III (musiki ıstılahlarından) 'eski bir usul ismi' K. Uz 1964 s. 18 < Ar. ***dawr*** 'bir musiki parçası'. ※ ***Devr–i hindî, devr–i kebir, devr–i revan*** 'çeşitli usul isimleri' (a.y.).

devr al–/devral– '(nöbet değişince) resmen teslim almak' < ***devr/devir*** II + ***al–***. ※ ***Derhal mahalleye gidip, sandığı, bir seneden beri ölen eski reisin veklllnden devir almak lâzımdı.*** (E.E. Talu 1935 s. 99). Mecazî manada: ※ ***Şehir Tiyatroları kendi oyunculuk geleneğini Darülbedayl'den devralırken, Konservatuvar, kurucu hocalarından carl Ebert'ln bir hayli yıpranmış Alman Barok oyunculuğu eğitimini uyguluyordu.*** (M. Mungan 1996 s. 295).

Osm. **devran** 'feleğin dönmesi, zaman, çağ' ***deveran*** kelimesinin varyantı; Fa. ***davrān*** a.m. ※ ***Ceziyre–i İreme geldüm, pādişāhlıḳ eyledüm, devrān sürdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 102a). 'kader': ※ ***El altındaġılaruŋı ėtme güc | Ki devrān eli üstin olur ṣoŋ uc.*** (Ferheng–nāme–i Sa'dī 1340/42 s. 45).

devre I 'bir işle alakalı belli bir zaman parçası, dönem' < Ar. ***dawra*** a.m. ※ ***Devre–i āḫir zamānda‿hüblar‿hatmi dėyü | Düşmiş efvāh–ı ricāle***

Muṣṭafādur söylenür. (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 238). ※ ***Şimdi hayatlarında yeni bir devre başlamıştı.*** (Orhan Kemal 1959 s. 58). ※ ***Kendi söylediğin gibi gidiciydin. Artık hastalığın son devresindeydin.*** (M. Hacıhasanoğlu 1951t s. 10).

devre II ‘dolaşım; elektrik cereyanın bir daire teşkil etmesi’ < Ar. ***dawra*** a.m. ***devreden çıkar-*** ‘cereyanı kesmek; (mecazî manada) hariç bırakmak’: ※ ***Hükûmetle Meclisi yok eden Özal, prenslerle de hükûmeti devreden çıkardı.*** (Cemal Süreya 1991 s. 329). ***devreye gir-*** ‘el katmak, karışmak’: ※ ***Bakkala, kasaba, fırıncıya borç büyür. Böyle durumlarda bir kurtarıcı olarak ablam devreye girer, işe el koyardı.*** (S. Şengil 1990 s. 78). ※ ***Ne kızkardeşler kimseleri beğeniyor, ne de erkekler bu züppe kızlara talip oluyorlardı. Taa ki, Devlet Demiryollarında görevli Cemal Bey devreye girene kadar.*** (A. Kulin 1997 s. 29).

Osm. **devre** III ‘bazı yerlerde eski bir vergi’ < Ö.L. Barkan 1943 [929/1519] s. 436’ya göre ‘tekrar alınmış vergi’ olduğuna göre belki ****devre/devri*** I kelimesine bağlanabilir. ※ ***Her köy‿halḳına birer miḳdār aḳça salub alurmış ve yaylaḳ vaḳti olub yaylağa çıhıcaḳ yaylağa ḳarīb ḳurādan devre alurmış.*** (Ö.L. Barkan 1943 [929/1519] s. 117.

AD. **devre** IV ‘yanlış, ters; bir kumaşın tersi’ DS 1444, TS 1126 < ?? ※ ***Ah anam gözüŋ kör ola, baa devre‿huy belletdiŋ!*** (A. Caferoğlu 1945 s. 196). ***devre düvre*** ‘ters türs’ (ikinci kelimede labialisation var): ※ ***Onun kusuruna bakma, biçarenin evi barkı darma dağın olduğu için canı sıkkın da devre düvre konuşuyor.*** (H. Aytekin 1945 s. 39).

AD. ***devre/devri/devresi/devrisi** ‘erte, ertesi (gün, ay, vs.)’ < ***devre*** III. Üçüncü hece 3. şahıs possessivum (iyelik, mülkiyet) eki, krş. ***ertesi.*** ※ ***Devrüsü gün sabánan dayısı ava gėtmek isdemiş.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 70). ※ ***Devrisi günü beni odasına çağırdı.*** (M. İzgü 1992 s. 167). Krş. ***devliki***. ※ ***Devri gece ortanci ġardaş Aḥmede gidi.*** (A. Caferoğlu 1951 s. 3). ※ ***Devriki gün Mirze Mehmet beyaz ata mindi, ava gitdi.*** (a.e. s. 5). ※ ***Devrisi gün köyde arabalar goşuldu.*** (K. Bilbaşar 1941 s. 79). ※ ***Ulan bu ne iş, hafta oldu, ay oldu, devrisi ay.*** (A. Nesin 1960g s. 51). Krş. ***devliki***.

Devrek ‘Zonguldak vilayetinde bir kasaba’ < EYun. ***Δαδυβρα*** (Ḏádybra) haplologie (hece yutumu) ile > ***Dybra***. D.J. Georgacas 1971n s. 110.

devren ‘(bir şeyi) olduğu gibi bir başkasının mülkiyetine geçirerek (satmak)’ < ***devr/devir*** I + ***-en*** zarf eki, b. ***aceleten*** ⊡. ※ ***Serkl d’Oryan Pasajının bitişiğinde “Hay Layf” (sonradan Behzat Butak’ın Butak Pastahanesi, Varlık Vergisinden devren) bulunuyordu.*** (G. Scognamillo 1990 s. 54).

AD. **devrend/devrent** ‘dar geçit, boğaz; derin çukur, uçurum; dağ üzerindeki konak yeri’ DS 1444–45 < ***derbend/derbent***. ***/b/→/v/*** gelişmesi Fa. da olmuş olabilir.

devr et-/devret- ‘(nöbeti gelince) resmen teslim etmek’ < ***devr/devir*** II. ※ ***Artık buradan ayrılmaktan başka çarem kalmamıştı. Yerime bakacak birisini buldum. Nöbeti devredecektim.*** (S. Şengil 1990 s. 132). ※ ***Geldi, bī-bāk devredden cıḳdı, yüriyü vėrdi.*** (Ferec 855/1451 v. 229b).

devrense (eski gemici ıstılahlarından) 'demirin bağlandığı halat' < ***traversa*** a.m. krş. İsp. ***traversa***, Fr. ***traverse***, İt. (Venedik diyal.) ***tressa*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 664. Kelimenin yazılışı birkaç türlü okunabilir. Başka kaynaklarda bulunamadı.

devresi, b. ****devre***.

devri, **devrisi**, b. ****devre***.

devrik 'devrilmiş' < ***devir–*** + geçişli fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–ik*** eki, b. ***açık*** I ⊡. ※ ***İhtilâlcilerin bu kararlara gereksinileri çok büyüktü. İhtilâlin haklılığını, devrik iktidarın ceza görmesi kanıtlayacaktı.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1997 s. 117).

devril– ***devir–*** fiilinin passivum (edilgenlik) veya medialis–reflexivum (dönüşlülük) (orta–dönüşken) hâli (b. ***açıl–*** ⊡) < ETk. ***tevril–*** a.m. Clauson 1972 s. 444. ※ ***Büyük bir çam civarda otlayan kuzuların üzerine çatırtılar içinde devrildi.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 74). 'kendini bir yere bırakmak, oturuvermek, çökmek': ※ ***Birkaç bardak daha votka almaya mecal buldum, sonunda devrildim.*** (a.e. s. 138). 'geçmek, sona ermek (zaman hakkında)': ※ ***Günler, aylar geçti yavaş yavaş. O kış da devrildi.*** (T. Apaydın 1991 s. 172).

devrlIln– reflexivum (dönüşlülük) manasında ***devril–*** fiilinin passivum (edilgenlik) hâli, b. ***açıl–*** ⊡. ※ ***Sabahın beşinden, akşamın beşine, altısına kadar ayaküstü, çömelinerek, yahut bir kenara devrilinerek bekleniyordu.*** (Orhan Kemal 1950e s. 62).

⊡ Reflexivum (dönüşlülük) manasında kullanılan ***–il–*** ekinin passivum (edilgenlik) manasında kullanılan –(***i)n***– ekiyle birleşmesinden, edilgen–dönüşken bir anlam veren ***–(i)lin–*** genişlemesi ortaya çıkar. BSTTk.den örnekler: ※ ***Öyle çalıştıktan sonra burada da para kazanılınır.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1975 s. 84) ※ ***O ilk ve son kez karşılaşılıp ayrılınılan gece...*** (A. Özyalçıner 1963 s. 23). Erdal, başındaki ünlüsü genelde düşen bu genişlemeyi yeni bir ***–lIn–*** eki olarak kabul etmeyi uygun görüp, edilgen–dönüşken / orta (medial) manasını reddederek bunu anti–transitif olarak nitelemeyi tercih ediyor (b. M. Erdal 1991 II, 639–642): ***devrilin–, diklin–***.

devrim I 'yuvarlak' < ***değirmi*** a.m. kelimesinin, ***devir–*** fiilinin tesiriyle değişik bir şekle girdiği düşünülebilirse de sondaki ünlünün düşmesinin izahı güçtür. ***–ım*** eki için b. ***bitirim*** ⊡. ※ ***Bir de baktım ki sekiz on kişi orada devrim bir masanın etrafına çepçevre oturmuşlar.*** (İsmail Galib 1930dk s. 13–14). ※ ***Ben, arkadaş, karısı kolları sıvadık. Yukarıki büyük odaya devrim masayı götürdük.*** (S.M. Alus 1944 s. 82–83.

(Neolojizm) BSTTk. **devrim** II 'İnkılâb, ihtilâl'. Ya ***devir–*** ya da Ar. ***dawr***'dan yapılan uydurma ve calque (ödünçleme çeviri) için b. ***ab*** I/***âv*** ⊡[3]. Fr. ***révolutlon*** kelimesinin anlam etkisi çok mühimdir. ※ ***Devrimine bağlıyız yürekten | Çalış'la öğün'le Güven'le | Atatürk Atatürk Atatürk | Doluyuz seninle.*** (V. Timuroğlu 1994 s. 180).

devriş, b. ***devrüş***.

RD. **devriş-** 'güreşmek' < ***devir***– fiilinin ortaklık hâli, yâni 'birbirini yere devirmeye çalışmak'. ※ ***Ayo Osman babasilen cüya şaka devrişmemege başlamış, babasını devirmiş.*** (N. Hafız 1985 s. 194).

devriye 'polislerin, askerlerin kontrol yürüyüşü yapan müfrezesi' < Ar. ***dawrīya*** a.m. ※ ***Sokaktan tek tük geçenler oluyor. Sen onları kollayacaksın. Bir de devriyenin gelişini.*** (G. Sümer 1962 s. 70). ※ ***"Her yerde jandarmalar tüfekli, yayan... " — "Atlı devriyeler de var."*** (F. Baykurt 1967k s. 342).

devrü, b. ****devre***.

AD. **devrüş/devriş** 'derviş' DS 1445 < 1553–55 senelerinde Türkiye'de bulunan H. Dernschwam (1923 s. 120) kelimeyi Almanca olarak ***Dewescher*** (deveşer) diye yazar. ***/rv/→/vr/*** metatezi olağandır, b. ***albız*** ⊡. ※ ***Üş devrüş gēmiş, bu çocuun ismini ġömuşla.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 67). ※ ***Devriş oğlanın adı Şahmayıl, tayın adı–da Ġammer Tay ossun dėdi, gözden ġayıp oldu.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 209).

devşir– 'toplamak' < ***devşür–*** a.m. ※※ '(bez, çamaşır) 'katlamak' ※※.

devşirme 'toplanılmış (acemi–oğlanları ve yeniçeriler hakkında)' < ***devşir–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–me*** eki, b. ***aşılama*** ⊡. ※ ***Devşirme 'acemī oğlanı ve sā'ir ocaḳlaruŋ ḫuddāmı ... bī–edeb oldı.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 482).

EOsm. **devşür–** 'toplamak' TS 1126, Meninski 1680 II, 2222 < ***değşür–*** II < ***derşür–*** a.m. ***/ğ/→/v/*** değişimi için b. ***avul*** ⊡. ※ ***Vardılar, oğlan dėvşürdiler. Getürüb Anadolıda Türk ḳavmına üleşdürdiler.*** (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 22). ***gendüyi devşür–*** 'kendini toplamak, kendine gelmek' (krş. ***gendüyi dėrşür–***): ※ ***Eymendi, ammā Taŋrıya tevekkül ėtdi, gendüyi dėvşürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 119b).

AD. **dey/tey/deyy/teyy/tiyy** 'işte, şurada, ta' DS 1446, 3942, 4756 < ?? ※ ***Dėy, muṭribler yanında otur!*** (Ferec 855/1451 v. 203a). ※ ***Müslim ḳuyruğına yapışmış oldı. Çekeyim dėdi. Üzüldi, eline geldi. Gendü dėy anda düşdi.*** (Ferec 855/1451 v. 234b). ※ ***Deyy içerlerden balta sesi duyulur bazan.*** (M. Başaran 1992 s. 153). ※ ***Okullar teyy anasının gözündeydi hep. Nasıl gidilir, nerde kalınır, hangi kuvvetle çocuk okutulur orada?*** (a.e. s. 253).

Osm. **deycur** 'karanlık (sıfat ve isim)' < Ar. ***daycür*** a.m. (***/dcr/*** kökünden). ※ ***Rūz–ı hecrüŋ farḳı yoḳ, ey meh, şeb–i deycürdan.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 60).

deye, b. ***diye***.

EOsm. **dėyen/diyen** 'denilen, adlı' TS 1189–90 < ***dė–*** fiilinin ***–en***'li fiilsıfatlı (participium), fakat şeklen etkenlik (activum) manasında olduğu hâlde mana itibarıyla passivum (edilgenlik) hâlindedir. Bu fenomene ne bu fiilin başka siygalarında ne de başka fiillerde tekabül eden bir paralellik yoktur. Bu arkaik anomali (ETk. ***tėyin/tėyen*** Clauson 413) Osmanlıcada 16. asırdan sonra kaybolmuştur ※ ***Sulṭān ṣordı–kim: "Hey bre ḳavvad, o Hersek deyen ne kişi–yidi?"*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 230). ※ ***Sorduġum bu bilmezem kim büse dėrler ol mıdur, | Miyve–i bāġ–ı maḥabbet, sulu şeftālu dėyen?*** ('Amrī 1979 [17. yüzyıl] s. 126).

deyenek, b. ***değenek***.

AD. **deyeze/diyeze/deze/teyeze** 'teyze' DS 1386, Meninski 1680 II, 2212 < ***teyze***. ※ ***Yoḳdur gözsüz üzere ṭarlıḳ kim yėyesiz evlerüŋüzden ... yā deyezelerüŋüzden...*** (A. Topaloğlu 1978 II, 147). ※ ***"Dezee!" diye bağıran sesi duydu.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 72).

deyi, b. ***deyü***.

deyil, b. ***degül*** I.

deyil–, b. ***deyül–***.

deylndl, b. ***değindi***.

deyip geç–, b. ***de–***.

AD. **deyiş** 'mâni, destan, ağıt, türkü, şiir, söz' DS 1446–47, TS 1127 < ***dė–/de–*** fiilinin ***–iş*** ekiyle nomen actionis. ※ ***Hem men çağır içermen, hem men tėylş bilermen.*** (M.Ş. Yaltkaya 1934 s. 162).

AD. **deyiş–** 'birbirine demek, söyleşmek; karşılıklı türkü söylemek (saz şairleri hakkında)' < ***dė–/de–*** fiilinin ortaklık hâli, b. ***alış–*** I ⊡. ※ ***Biri birümüze iżār–ı şevḳ–ı kāẕib ėtdük. "Nitesiz?‿Hōş mısız? Ārzümendüz." dėyişdük.*** (Ferec 855/1451 v. 102b).

AD. **deyişat/deyişet** 'konuşma; çekişme, rivayet, dedikodu' DS 1447, TS 1127 < ***deyiş*** + Ar. ***–āt*** çoğul eki.

deyişll–, b. ***değişil–***.

Osm. **deymas** 'zindan' < Ar. ***daymās*** < EYun. ***δημοσιον*** (d̲ēmósion) a.m. G. Meyer 1893 s. 43.

Osm. **deymus** 'bazı Suriye vilayetlerine mahsus maktu ziraat vergisi' < Ar. ***dēmüs*** a.m. A. Barthélemy 1935 I, 250 < Yun. ***δημοσιος*** (d̲ēmósios) 'halka ait, resmî', ※ ***Ve ba'ż–ı ḳurā defter–i 'atīḳde ḳayd olınan deymüsa müteḥammll olmayub‿harāba müşrif olmış.*** (Ö.L. Barkan 1943 [978/1570] s. 206).

Osm. **deyn** 'borç' < Ar. ***dayn*** a.m. (/***dyn***/ I kökünden). ※ ***Üzerümde ḥaḳ–ı lāzım deyn–l s̱ābİt hezār dlynār fülānuŋ dėyü yazayın.*** (Ferec 855/1451 v. 104b).

deynek, b. ***değenek***.

AD. **deynl** 'kadar' < ?? Krş. ***değin***. ※ ***Yarım sahat deyni gėtdim.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 76).

Osm. **deyr** '(İslâmî olmayan) mâbed' < Ar. ***dayr*** 'Hristiyan manastırı' (/***dyr***/ kökünden). ※ ***Vardı, gördl: bir deyrdür. Ulu ṣuffası vardur. Ṣuffa öŋinde od yanar.*** (Ferec 855/1451 v. 45b). ※ ***Melāḥat ehli zamānında bulmadı ta'ẓīm | Bütān–ı deyr ile mānend–i devr–i İbrāhīm.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 328).

AD. **deyü/deyl** 'diye' DS 1446, TS 1127–29 < ***dė–*** fiilinin EOsm.da ***–yü***, bugünkü AD.nde ***–yl*** ekiyle yapılan rabıt sıygası. ※ ***Ol kişinüŋ maḳāmını dükkānını ḳanda olur dėyü sordı.*** (Ferec 855/1451 v. 126a). ※ ***Ḥammāma varsam geregidl, gėycikem dėyü seni oḳutdum. (Elüŋi) tėzce dut!*** (Ferec 855/1451 v. 207a–b). ※ ***Biz Bermekīlerüz. Çün bizi dėyü geldüŋ, vācibdür ki her ḥācetüŋi görevüz.*** (Ferec 855/1451 v. 68b). ※ ***"Vay bubam, vay dedem!" deyi karşılamış bunu vekil bey.*** (F. Erdinç 1973 s. 86–87). Krş. ***diye***.

AD. **dėyül–/deyil–** 'denilmek' DS 1446, TS 1129 < ***dė–*** fiilinin passivum (edilgenlik) hâli. BSTTk. bunun yerine ***den–/denil–*** şekillerini kullanır. ※ ***Pes nice dėyüle aŋa settār?*** (M.F. Köprülüzāde 1934 s. 63).

Osm. **deyyar** '(menfi cümlede) hiç kimse' < Ar. ***dayyār*** 'ruhban'. ※ ***Bānū ˬhalḳıˬhacāletden perākemde oldılar. Evde deyyār ḳalmadı.*** (Ferec 855/1451 v. 237b). ※ ***Ağız açmazdı söze anda deyyār, | Dėyeydüŋ ḳullar olmış naḳş-ı dīvār.*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 389 no. 2719).

deyyus/AD. **doyyüs/deyyas** 'karısının iffetsizliğine göz yuman (kimse); namussuz, alçak herif' 1448 < Ar. ***dayyūṯ*** a.m. (/***dyṯ***/ kökünden). /***ṯ***/→/***s***/ gelişmesi için b. ***abes*** ⊡. ※ ***Kanına susamış doyyosun oğlu.*** (H. Aytekin 1945 s. 35). ※ ***Ulan hangi namussuz, hangi deyyus, hangi it yaptı bunu?*** (Ç. Altan 1975 s. 168).

dez, b. ***ded***.

dezavantaj 'gayrımüsait durum' < Fr. ***désavantage*** a.m. [***avantage*** 'müsait durum' + manayı aksine çeviren ***dés–*** ön takısı, < ***avant*** 'önde, önce' < Lat. ***ab ante*** 'önceden']. Fr. ***–age*** eki için b. ***ambalaj*** ⊡. ※ ***Fiziksel dezavantajlarının onu kadınlardan ya da evlilikten uzak tuttuğu söylenir.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 67).

deze, b. ***deyeze***.

dezenfekte et– 'mikroplardan temizlemek' < Fr. ***désinfecter*** a.m. [***dés–*** 'gidermek' ve ***infecter*** 'mikrop bulaştırmak']. ※ ***"Benden sonra evi dezenfekte ettirseler bari," diye düşündüm.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 110).

dezgâh, b. ***destgâh***.

AD. **dıbık** 'ökse; tatlı bulaşığı' DS 1448 < Ar. ***dibḳ*** a.m. A. Tietze 1958 no. 62.

AD. **dıbıl dıbıl** 'ufak adımlarla yavaş yavaş (yürümek), tıpış tıpış' DS 1449, ses taklidi kelimelerden. ※ ***Dıbıl dıbıl yürüdü önümde eşek.*** (M. Makal 1950 s. 55).

AD. **dıdıla–** 'titremek' DS 1449 < ses taklidi veya ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) kelimelerden. Ses taklidi isimden fiil yapan ***–la–*** genişlemesi için b. ***ağla–*** ⊡. ※ ***Güvertede sıra bekleyen dalgıçlar, bir sürü karabatak gibi dizgiye dizilmişler, dıdılıyorlardı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1947m s. 125). ※ ***"Uuu enişte, su çok soğuk", demiş Şencan. Dıdılaması Feti'ye düşmüş.*** (M. İzgü 1992 s. 98).

AD. **dığa/tığa** 'büyümeyen, cılız kalan; yaşından küçük duran beş altı yaşındaki erkek sığır' THASDD 424, DS 3908 < Erm. ***dġay*** 'çocuk'. M. Ohannesian 1925 s. 968, R. Dankoff 1995 no. 710.

AD. **dığan/tığan/dıvan** 'tava, tencere, kazan' DS 1450–51, 3908, Meninski 1680 II, 3110 < Yun. ***τηγανι*** < EYun. ***τηγανον*** (tēgánon) 'tava' G. Meyer 1893 s. 51, A. Tietze 1955 no. 257. ※ ***Cennet karı eline bir boş dığan alıp ocağın başına çömeldi. Ateş yakıp aş koyacaktı.*** (F. Baykurt 1967k s. 123).

AD. **dığarık** 'lohusa' DS 1451 < Erm. ***tġaruk'*** R. Dankoff 1995 no. 711.

AD. **dığdı** 'uzak akraba' DS 1451, 1452 < ?? ※ ***Neyi kayırıyormuşum ben? Dığdının dığdısı, anamın köylüsü. Kayırıyormuşum ... Lâf!*** (A. Ağaoğlu 1982o s. 390). Krş. ***dızdığının dızdığı***.

dığdığı '/***r***/'yi /***ġ***/ gibi telaffuz eden (kimse)' < ses taklidi kelimelerinden. ※ ***Henüz pelteye, kekemeye, dığdığıya rast gelmedim.*** (Aḥmed Rāsim 1333 s. 17).

AD. **dığdının dığdısı** 'uzak akraba' DS 1452 < krş. ***dızdığının dızdığı.*** ※ ***Çocukluk arkadaşıydık evet. Dığdının dığdısı bir akrabalığımız bile söz konusuydu.*** (A. Ağaoğlu 1982 s. 390).

AD. **dık** I 'mangal kömürünün tozu' DS 1454 < Ar. (Suriye diyal.) ***dịḳḳ*** a.m. A. Tietze 1958 no. 64.

AD. **dık** II/**dik** 'verem hastalığı' DS 1454 < Ar. ***dịḳḳ*** a.m. A. Tietze 1958 no. 65; krş. Az. Tk. ***dig*** a.m. ***dığlı/tığlı*** 'zayıf, çelimsiz' DS 1453, 3908. ※ ***Bir tığlı eşeği vardı. İlçeden döndükten sonra, her gün güneşe çıkarıp tımar etmeye başladı bu eşeği.*** (F. Baykurt 1971c s. 339).

AD. **dık-/tık-** 'iterek zorla sokmak' R. Dankoff 1991 s. 31 < ETk. ***tıḳ-*** a.m. Clauson 1972 s. 465. 'hapishaneye sokmak': ※ ***"E, ne yapıyor şimdi İskender?" — "Hiç, tıktılar, içerde oturuyor."*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 419).

AD. **dıka-/tıka-** 'iterek zorla sokmak'. ※ ***Soğuk hava giren aralıklara paçavraları tıkadı gene.*** (M. Seyda 1974 s. 60).

AD. **dıkıl-/tıkıl-** 'soyulmak, girmek' DS 1454, TS 1129 < ***dık-/tık-*** fiilinin passivum (edilgenlik) veya reflexivum (dönüşlülük) hâli, b. ***açıl-*** ⊡. ※ ***Ünümden yüce dağlar yıḳılalar, | Yėre yırtığılar hep dıḳılalar.*** (Fạhrī 1974 (1367) s. 305 no. 1011).

AD. **dıkım/tıkım** 'lokma' DS 1455-56 < ***dık-/tık-*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-ım*** eki, b. ***adım*** I ⊡. ※ ***Belki Esmegilde yirim iki dıkım.*** (F. Baykurt 1967k s. 179). ※ ***Rıza, yufkanın arasına dürdüğü yumurtayı iki tıkımda bitirdi.*** (a.e. s. 190).

AD. **dıkın-/tıkın-** 'eline ne geçerse yemek' DS 1456 < ***dık-/tık-*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡). ※ ***Kurban kavurmasını tek bir tane bırakmayıncaya kadar tekmil tıkınmış.*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 25).

AD. **dıkış-/tıkış-** 'birlikte dar bir yere tıkılmak' DS 1457 < ***dık-/tık-*** fiilinin müşareket (cooperativum) hâli, b. ***ağlaş-*** ⊡. ※※.

AD. **dıkıştır-/tıkıştır-** 'bir şeyi zorla veya acele ile bir yere sokmak' < ***dık-/tık-*** fiilinin iki ekten ibaret olan frequentativum (sık sık tekrarlama) genişlemesi. ※ ***Çocuḳların̦ bacaḳ aralarını ḥamam boğçasına çevirir mertebede eski vālidelerin bir 'ādet-i saḳīmeye ri'āyetle oralara pamuḳlu bezler tıḳışdırmaḳdaki ta'annüd-i cāhilāneleri eseri olaraḳ 'Amca Beğde bacaḳlar yılanḳavīleşmişdi.*** (H.R. Gürpınar 1927mü s. 48).

AD. **dıkız/tıkız** I 'çok sıkıştırılmış, bastırılmış, çok dolu, sıkışık' DS 1456, 3911, TS 1129 < ***dık-/tık-*** + fiilden sıfat yapan ***-ız*** eki, krş. ***diniz, semiz***. ※ ***Çam budağı kadar tıkız olan Muttalip, inadına pısırıktı.*** (F. Erdinç 1948iç s. 55).

⊡ BSTTk.de çok nadir olarak, fiilden ***-(ı)z*** eki ile yapılmış sıfatlar bulunur. A-B ve C-E ciltlerindeki ler: ***dıkız*** I / ***tıkız, diniz*** / ***dinğiz.*** Canlılığını ETk.de kaybeden ***-(ı)z*** eki isim ve sıfat oluşturuyordu. Bunlardan bazıları BSTTk.nde hâlâ kullanılır: ***boğuz*** (> ***boğaz***, yâni 'boğulan nesne'), ***kuduz*** vb. Buna benzeyen ***yavuz*** ve ***semiz*** sıfatlarının ise, ***(-ı)z*** ekiyle yapılmış oldukları şüphelidir (bu konuda M. Erdal'ın itirazı için b. M. Erdal 1991 I, 323-327, bundan başka b. T. Banguoğlu 1974 s. 183-184). Ayrıca son zamanlarda

–(ı)z ekine birleşik bir kullanım olarak ***–ızla–*** şeklinde de rastlanıyor, b. ***alızla–*** ⊡.

EOsm. **dıkız** II ‘zorluk, müşkülât’ (?) < ***dıkız*** I. ※ ***Siyāvüşüŋ eger var ise ḳızı | Saŋa vėrmekde hīç yoḳdur dıḳızı. | Senüŋ bigi güyegü ḳanda bulsun? | Buyurursaŋ ḳuluŋ varayın, olsun.*** (Şeyḫoġlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 290 no. 4281–82). Başka kaynaklarda bulunamadı.

dıknaz/tıknaz ‘şişmanca, toplu, kısa ve kalın yapılı (kimse)’ DS 1457 < ***dıkın–***/***tıkın–*** + şahsa ait vücut vasıflarını bildiren sıfatlar yapan ***–az*** eki, b. ***alağaz*** ⊡. Yalnız Türkiye Türkçesinde mevcut bulunan kelimenin bu etimolojisinde zorluklar var: 1. ***–az*** eki umumiyetle denominaldir (isim kökenli, isimden türeme), deverbal olan başka örneğimiz yok. 2. Kaynaklarda bildiğimiz en eski kayıt metateze (atlama) uğramıştır (b. ***dıngaz*** / ***dınkaz***) ve bu metatez hiç alışılmamış mahiyettedir. Aceba aslı ***dınkaz*** ve ***dıknaz*** da onun varyantı mı? Bunu kabul edersek, Metatez halk etimolojisi ile daha kolay izah edilir. O zaman ***dınkaz***’ı (etimolojisi belli olmayan) Yun. ***τιγγα*** (tínga) ‘çok dolu’ kelimesine bağlayabilir miyiz? (Krş. ***dınga*** ‘karnı şiş olan, hastalıklı’ DS 1463) Meseleyi bu vaziyette bırakmalıyız. ※ ***Büfedeki ṭıknazca direktör sert sert bir şeyler söylüyor.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 209).

AD. **dılacan/dalacan** ‘hırçın, canı tez, titiz’ DS 1335, 1457 < Fa. ***dil–āzār*** ‘gönül yaralayan’, Tk. ***dalağan*** ‘ısıran, yaralayan’ kelimesinin tesiri altında halk etimolojisi ile husule gelmiş, b. ***atlu karaca*** ⊡. ※ ***Aman, dılacan, kurtlu peynir, bir dakika yerinde rahat oturamaz mısın***? (S.M. Alus 1934 s. 18). ※ ***Hem-şirem pek dalacan Hindistān cevizi çetin bir ḳadındır.*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 503). ※ ***Bu suretle onun dalacanlığından kurtuluyorum. Karım bazı gecelerde ısırgan otu gibi muharriş sitemlerle kavgaya çanak açsa da aldırmayıveriyorum.*** (H.R. Gürpınar 1933n s. 86).

AD. **dılak** ‘klitoris’ DS 1457–58, TS 1130, Meninski 1680 II, 3162, O. Blau 1868 s. 225 < ETk. ***tılaḳ*** a.m. [***tıl*** ‘dil’ + –***aḳ*** küçültme eki, b. ***bardak*** ⊡] Clauson 1972 s. 495.

AD. **dılar/tılar** ‘çocuk beşiğine konulan şilte’ DS 1458, 3912, TS 3798 < Yun. ***τυλαρι*** (tilári) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 549.

dımdızlak, b. ***damdazlak***.

AD. **dımdıkız/tımtıkız** ‘son derece tıkız’ J. Thury 1885 s. 40 < ***dıkız***/***tıkız*** + reduplication (ikileme) + /***m***/ tezat ünsüzü, b. apak ⊡. ※ ***Tatlısiylen, ekşisiylen fıstık gibi tımtıkız karnını doyurmuş.*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 13).

Osm. **Dımışk** ‘Suriye’deki Şam şehrinin adı’ < Ar. ***Dimaşḳ***/***Dimişḳ***, krş. Lat. ***Damascus***.

AD. **dımışkı** I ‘düz, cilâlı, parlak; çok sık (saç); güzel, yakışıklı’ DS 1461 < ***dımışkı*** II. ※ ***Dışı buḳadar dımışḳı, yalabıḳ, içi keven gibi dikenli, ḳara çalı ḳadar çöğürlü bir͜ hanım yere batsın!*** (Ebü–Bekir Ḥāzım 1326y s. 168).

Osm. **Dımışkî**/AD. **dımışḳı** II ‘Şamlı (kimse); Şam’da imal edilen; sert demir, çelik; ambalajlarda kullanılan demir şerit; tepsi’ DS 1461, s. Kakuk 1973 s. 125 < ***Dımışk*** + isimden sıfat yapan ***–î*** eki. ※ ***Zikr olınan Ḳalḳanuŋ göbegi Dımışḳī olursa, Firengī ile Dımışkī beyninde olan tefāvüt***

ne miḳdār ise Dımışḳī göbeklü ḳalḳan Firengī göbeklüden ol miḳdār ziyādeye furūḫt olına. (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 217). ***dımışkı*** 'çelik, çelikten imal edilmiş': ※ ***Yanlarında dımışḳīden birer zengleri [var].*** (Vāḥidī 1993 [929/1522] v. 66a).

EOsm. **dımran-** 'tırmanmak' TS 1130 < ***dırman-***, /***rm***/→/***mr***/ metatezi ile, krş. ***dırman-*** ve ***albız*** ⊡.

EOsm. **dın** (menfi cümlede) 'hafif ses' TS 1130 < ETk. ***tın*** 'nefes, soluk' Clauson 1972 s. 512. ※ ***İşitmezdi hīç kimse ünin, dının.*** (Mes'üd bin Aḥmed 1991 [14. yüzyıl] s. 468 no. 4019). Belki aynı kökten: ***dıŋ dur-*** 'sükût etmek, sesini çıkarmamak' TS 1130. Krş. ***dîn dinle***, (***diŋü*** vs. maddesinde).

dın, b. ***diŋü***.

dın-/tın- (menfi cümlede) 'ses çıkarmamak; aldırış etmemek' DS 1466, TS 1131–32, R. Dankoff 1991 s. 31 ※ ***Bu söz 'āmile̮ höş geldi, dınmadı.*** (Ferec 855/1451 v. 189b). ※ ***Senin ne̮ haltlar etdüğini ben bilürüm. Gelen gideni sen Içerü alursın, seni ṭınmaz melā'ike seni!*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 24). Nadiren müspet cümlede: ※ ***Dönerlerse gazi, ölürlerse şehit. Tınmıyordu, Tındığı, arkada kalan gözü yaşlı eksik etekler.*** (Orhan Kemal 1963d s. 13). Geçişli fiil (verbum transitivum) olarak AD. '(birisine karşı) ağzını açmak, söz söylemek' (?): ※ ***Gocabeyi kimse tınmıyacak.*** (H. Sayın 1965 s. 63).

AD. **dınaz/tınaz** I 'savrulmak için hazırlanan döğülmüş ekin yığını' DS 1462, 3914 < Yun. (Karadeniz diyal.) ***θινος/θονος*** (dinás/danás) < EYun. ***θις*** (dís). N.P. Andriotis 1974 no. 2783. ※ ***Tınaslar gibi yığılmış karpuz, kavun sergileri.*** (S.M. Alus 1944 s. 99). ***tınaz yeli*** 'harmanı savurmak için müsait olan rüzgâr': ※ ***Tınaz yeli çıkmıştı. Harmanının başına gitmişti her biri.*** (F. Baykurt 1961k s. 23).

AD. **dınaz/tınaz** II 'şaka, alay, taklit ederek eğlenmek' DS 1462, 3914 < Erm. ***dnaz*** a.m. U. Bläsing 1992 no. 31; R. Dankoff 1995 no. 714.

dınc/dlnç 'iyi dinlenmiş' TS 1160 < ETk. ***tınç*** a.m. [***tın-*** 'dinlenmek' fiilinden] Clauson 1972 s. 516. ※ ***Engürüsden dinc leşker getürdi, ḥiṣāra ḳoydı.*** (Oruc b. 'Ādil 1343 / 1925 s. 71). 'rahat, huzurlu, emin': ※ ***Melik taḫtı üstInde ger̮höş uyır | Nite dınc oluban uyıya faḳīr?*** (Ferhengnāme-i Sa'dī 1340/42 s. 10). 'tendürüst, sağlam, güçlü': Meninski 1680 II, 2146.

⊡ Eski ve nadir bir ek olan ***-(ı)nç*** vs. ekinin bugün sıfat yapmak için kullanıldığını görüyoruz (ms. ***gülünç, kıskanç, korkunç*** vb.). Fakat ETk.deki asıl fonksiyonu isim, özellikle nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapmaktı (***kazganç, kılınç, sevinç*** vb.). A–B ve C–E ciltlerinde EOsm.da kullanılan iki ***-(ı)nç*** ismi var: ***dınc*** / ***dinç*** I, eğlenc. İlki ETk.de de sıfat olarak kullanıyordu, b. ***dınç*** / ***dinç veya dinc*** / ***dinç*** II. Ekin nasıl oluştuğu şüpheli ise de, ***/ n /*** ile biten fiillerin (dönüşkenlik eki ile, ***sev-in-*** gibi, ya da fiil kökünün son harfiyle, ***tın-*** 'sakin olmak' gibi) sonuna ***-(y)ış*** ekinin (b. ***aldırış*** ⊡, ***apış*** ⊡) geldiği sanılıyor, yâni < ****-n-ış***. Sonra aradaki ***-ı-*** sesi düşmüş ve ****-nş*** şeklinin telaffuzu zor olduğu için ***-(ı)nç*** şekline dönmüştür (b. T. Banguoğlu 1974 s. 257, M. Erdal 1991 I, 275–285). ***Eğlence*** gibi sözlerde görülen ***(ı)nca*** ekinin de, ***(ı)nç*** ekinin bir devamı olması münkündür (b. çekince ⊡).

AD. **dıngala/dingala** 'ağır hareket eden, en geride gelen (kimse)' DS 1463, 1502 < ?? krş. ***dınkabak***. ※ ***Yengem çocuḳ doğurmuş, dınġala, ḳabaḳ başlıca.*** (Aḥmed Rāsim 1328 s. 79; bir çocuk türküsünden).

AD. **dıngaz/dınkaz** 'kısa boylu, kuru yüzlü; tıknaz' DS 1463, TS 1131 < b. ***dıknaz*** / ***tıknaz***. Metatez için b. ***albız*** ⊡. ※ ***Biri bir dınḳazca ḥerīf idi, Ḳoç Ṭaşağı dėrler idi.*** (M. Çavuşoğlu 1970 [16. yüzyıl başı] I, 33).

AD. **dınkabak/dingabak/tiŋgabak** 'içi boşaltılmış, bir su kabı olarak kullanılan asma kabağı; saçları sıfır numarayla kesilmiş (kimse); sinirli, sert, çabuk öfkelenen (kimse)' DS 1465, 1502, 3934 < Ar. ***cinḥāb*** 'ṭıḳnaz gövdelü, ṭopac, bodur' (M.Y. Fīrūzābādī 1250/1834 I, 98; ikinci hece birinci ve dolayısıyla ikinci, ve birinci hece üçüncü manayı vermiş olabilir. Başka bir izah için b. ***din*** V. ※ ***Hem de o çehreden, nasiyeden tanımıyor ki ben gibi tostoparlak, dıngabak adama, hamdolsun, kimse hilekârlık azvedemez.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933ia s. 8).

dınkaz, b. ***dıngaz***.

EOsm. **dıŋsuz** 'sessiz, sakit, sakin' TS 1134–35 < ***dıŋ*** + privativum (olumsuzluk eki) eki. Krş. ***dipdiŋsuz.*** Fakat başka bir ihtimal. El yazısı Arap yazılarında ***sin*** harfi, bâzan düz bir çizgiden ayırt edilemez, Bu bakımdan ilk defa A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 31'de böyle okunan kelimenin ****diŋüz*** (b. ***diniz/dinğiz***) yerine bir okuma hatasından ileri gelmiş olduğu düşünülebilir.

AD. **dıpdızlak** 'çırçıplak; otsuz, dümdüz yer' DS 1466 < ***dızlak*** + reduplication (ikileme) + /***p***/ tezat ünsüzü, b. apak ⊡. Krş. ***dımdızlak***. 'yapayalnız': ※ ***Ziya'yı diyorum, neden istemiyorsun Sultan? Yarın ölürsem dıpdızlak kalacaksın.*** (A. Ağaoğlu 1982h s. 22).

AD. **dırabıza/tırabeza** 'masa' < Yun. ***τραπεζα*** (trápeza) a.m. G. Meyer 1893 s. 47. ※ ***Ooo ... Hallâm da burdaymış. Dırabızayı kurmuşsunuz.*** (Orhan Kemal 1952c s. 53).

dırabzan/tırabuzan/tırabzan/trabzan 'parmaklık; şehir kapısındaki parmaklık' Kahane–Tietze 1958 no. ?? Meninski 1680 II, 2043, 3103 < G. Doerfer 1967 III, no. 1170'e göre belki Çince ***dà banqiáŋ***'dan ('große Bretterwand'[büyük tahtaperde]) gelmiş olabilir. A.e. 1975 IV, 460 no. 1170'e göre Fa. ***darābzīn***'dan alınmıştır. Bu Fa. kelimeyi H. Eren 1999 s. 407'ye göre ***darbazīn*** 'a parapet'e bağlıyor. ※ ***... ve trabuzenleri̯ hurrem-i ṭāvus ve saḳfınuŋ levḥaları taḫt-ı Keykāvus***. (N.S. Maṭraḳçī 1976 [1533–36] s. 242). 'merdivenlerin kenarındaki korkuluk' DS 1466, 3937: ※ ***Ben bu durumda, tırabzana tutunarak, dura dura basamakları çıktığımı çocuklarımın görmesini istemiyorum.*** (A. Nesin 1995 s. 18). ※ ***Taşlıktan yukarıya doğru çift taraflı merdivenler çıkıyordu. Trabzanları altın gibi pırıl pırıl parlıyordu.*** (N. Eray 1990 s. 14).

AD. **dıraf et–/tıraf et–** 'döven sürerken öküzleri döndürmek; içteki öküzü dışa, dıştaki öküzü içe getirmek' DS 1466, 3917 < Ar. ***ṭarrif*** 'atları kıt'anın başından alıp kıt'anın arkasına getirmek için emir' A. Tietze 1958 no. 127.

AD. **dıraga** 'karaçalı' DS 1466 < Bulg. ***draka*** a.m. A. Tietze 1957 no. 32.

(Argo) **dıragon** 'parasız, züğürt' M. Mikhaïlov 1930 s. 25, Meḥmed̯ Hālid [Bayrı] 1934 s. 65, F. Devellioğlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 82. < Fr.

dragon 'atlı asker, süvari' < 'eski bir çeşit tüfek' < 'ejderha' < Lat. ***draco[n]*** 'ejderha'. ※ ***Dıragon Aḥmed gibi yalnız isimlerini işitdiğim "Onikiler".*** (Aḥmed Rāsim 1340 s. 337). Kelimenin manasını aksine çeviren de var: ※ ***On papelden aşağı olmaz. Dıragonluğun tutar da yirmi atarsan o da senin efeliğin.*** (Kemal Tahir 1961 s. 72).

AD. **dırağan/dırağana** 'geç olgunlaşan, pembe renkli, uzun saplı, sert bir kiraz çeşidi' DS 1466 < Yun. ***δραγανα*** (d̲ragána) 'mercan' (krş. Rum. ***cireşe drāgānele***), renginden dolayı, fakat sertliğinden dolayı Yun. ***τραγανος*** (traganós) 'gevrek, kıtır kıtır' kelimesinden Ch. Tzitzilis 1987g no. 535.

AD. **dırağat** 'bağ bekçisi, kır bekçisi' DS 1466 < Yun. ***δραγατης*** (d̲ragátis) a.m. A. Tietze 1962 no. 314. Yun. kelimenin etimolojisi için b. N.P. Andriotis 1983 s. 87–88.

dırahoma/drahoma '(Ortodokslarda) çeyiz' Yun. ***τραχωμα*** (trahōma) a.m. ※ ***Alacağım Marika'yı... diye söylenecek. Drahoması yokmuş, ne çıkar?*** (O. Hançerlioğlu 1953 s. 91).

Osm. **dırahşan** 'parlak' < Fa. ***duru̯hşān*** a.m. [***duru̯hş*** 'şimşek']. ※ ***Gülsitānda, ey meh-i tābān,‿hırāmān yöriseŋ, | Reşk ėder sāyende‿hurşīd-i dıra̯hşān oynamaḳ.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 191).

Osm. **dıraht** 'ağaç' < Fa. ***dira̯ht*** a.m. ※ ***Ol zamān ehl-i ṣoḥbet her bābda, her nev'de tecāzüb-i eṭrāfı ḥadṣ ėtdiler. Bu dıra̯ht-ı nūrānī ḥaḳḳında hem kelimāt gecdi.*** (Ferec 855/1451 v. 190a).

Dıral dedenin düdüğü gibi (ortada kal-) 'yapayalnız' < menşei unutulmuş bir tabir, şahıs isimlerinden çıkmış olan tabirler için b. ***Abbâs yolcu*** ⊡. ※ ***Alıp başımı gidersem Dıral dedenin düdüğü gibi kalırsın.*** (H. Ritter 1953 III, 336). Ondan daha manalı olmayan başka bir varyant: ***dıraz düdüğü gibi (ortada kal-)*** a.m. ※ ***Taksime vardım, dıraz düdüğü gibi kaldım ortada, sipsivri. Kadın gelmiş, beklemiş, gitmiştir.*** (M. Seyda 1966 s. 187).

AD. **dıram/tıram** 'kazılması zor çakıllı, sert toprak' DS 3918 < Erm. ***dram*** 'sert, katı' R. Dankoff 1995 no. 723.

dırâm, b. ***dram***.

dıramudana, b. ***dramudana***.

AD. **dırandık** 'hallaç yayı' DS 1467 < Sırp-Hırv. ***dr̊nda/dr̊ndalo*** a.m., krş. Bulg. ***drındam*** 'yünü yay ile atmak', ***drındar*** 'hallaç' BER 1971 I, 137, 138. Krş. ***tırancı***, ***tırantıs***.

AD. **dıranı** 'damın düz kısmı, tahtaboş' DS 1467 < Yun. ***δρανι*** (d̲raní) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 109. Krş. ***darnı***.

AD. **dırap** 'arabanın yan tahtası; kağnının iskeletini oluşturan iki ağaç' ZTS 1976 s. 51 < Rus. ***trap*** 'asma merdiven' < Flem. ***trap*** 'borda iskelesi' A. Tietze 1982z no. 60.

(Argo) **dırav** 'para' Meḥmed‿Hālid [Bayrı] 1934 s. 65, F. Devellioğlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 83 < Kürt. ***dirav*** Jaba-Justi 1879 s. 177.

AD. **dıravacı** 'yalancı, palavracı' DS 1467 < Kürt. ***direv*** 'yalan', ***direvin*** 'yalan söylemek' Jaba-Justi 1879 s. 180, 181.

dıraveçe (gemici terimlerinden), birkaç terkipte < İt. ***traversa*** b. Kahane–Tietze 1958 no. 663.

AD. **dırdalaç** ‘geveze, yerli yersiz konuşan’ DS 1468 aslında onomatopoeticum (yansılama, ses taklidi) türü kelimelerden, fakat sonu bakımından Sırp–Hırv. ****drdljivac*** gibi bir kelimeden alınma olabilir A. Tietze 1957 no. 33. Krş, ***dırdır***.

dır dır/dırdır ‘bezginlik veren gevezelik’ Meḥmed͜ Hālid [Bayrı] 1934 s. 65 < ses taklidi kelimelerden. ※ ***Kendi keser göbeğini öksüz olan – savul! | Yaŋşaḳ, ḳarışma dırdır edüb! Ḳalayım mı dul?*** (Vāṣıf ‘Oṣmān 1257 s. 54).

Osm. **dırdıriyat** ‘yersiz ve bezdirici uzun konuşma’ < ***dırdır*** + nomen abstractum collectivum (topluluk soyut ismi) manasında isim yapan Ar. ***–iyat*** için b. ***abesiyat*** ⊡. ※ ***Sultan Bayezid meydanında sıraya durup, bakla atan hatunlar misilli bakla dökmek bu yolda dırdıriyattan ibaret bir şeydir.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 626).

dırga ‘lâgar, zayıf (kimse)’ < ?? ※ ***Sıskalar kendi aralarında cılız, dırga, kuru, kara kuru gibi ayrımcıklarla donatılabilecekleri gibi şişmanlar da tombul, tombik, kilolu, kaiın sınıflamalarıyla kalkınabilirler.*** (T. Uyar 1985 s. 105).

AD. **dırıç** ‘kuru, mecalsiz (kimse)’ DS 1469 < Kürt. ***dirij*** ‘uzun’ Jaba–Justi 1879 s. 182, krş. Fa. ***dirāz*** a.m.

AD. **dırıl** ‘âdi kaput bezi’ DS 1470 < ***diril*** (bir çeşit bez), krş. ***diril***.

AD. **dırıldan–** ‘gereksiz ve çok konuşmak’ DS 1470 < ***dır dır*** ses taklidi kelimesinden fiil, krş. ***mırıldan–, vızıldan–***. Ses taklidi kelimelerde ***/l/*** veya ***/r/*** olan son ünsüzden sonra ***–la–*** yerine ***–da–*** fiil genişlemesi, b. ***alda–*** ⊡. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※ ***Ḥerīf, belāya ṣoḳarsın, dırıldanub ḍurma!*** (M.‘Ā. Ersoy t.y. [1911] s. 167).

dırıltı ‘dırdır; çekişme’ < ***dırıldan–*** ses taklidi fiilinden nomen actionis (oluş ve kılış ismi), b. ***anırtı*** ⊡. ※ ***Haydi çıḳ, bre sefīh, git geldügüŋ yola, burada dırıltı ėdersin ve dėmezsin burası serçenüŋ ḥaremgāhıdur.*** (Tārīḫ–i ḳırḳ vezīr 1303 s. 85).

DS. **dırla–** ‘gereksiz ve çok konuşmak’ DS 1470 < ***dır dır*** ses taklidi kelimesinden fiil (ses taklidi isimden fiil yapan ***–la–*** genişlemesi için b. ***ağla–*** ⊡). ※※.

dırlan– ‘gerekli gereksiz söylenmek, mırıldanmak’ DS 1470–71 < ***dırla–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡). ※ ***Onun dırlanmasına bakmayın. Isıracak köpek dişini göstermezmiş.*** (R. Bilginer 1964 s. 36).

AD. **dırmaç/dirmaç/tırmaç** ‘sırtta taşınan yükün düşmemesi için koltuklar altından geçirilerek bağlanan ip’ DS 1471, K. Emiroğlu 1989 s. 81 < ETk. ***tarma–/tırma–*** ‘tırmalamak’ Clauson 1972 s. 550 + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–(a)ç*** eki, b. ***aktaraç/akdaraç*** ⊡. (Yapılan köken açıklaması anlam bakımından tatmin edici sayılamaz. [Editörün notu]).

dırmaçla–/tırmaçla– ‘taşınacak yükü sırta sıkıca sarmak’ DS 1471, 3923 < ***dırmaç / tırmaç*** + isimden fiil yapan ***–la–*** genişlemesi. İsim/sıfat’tan fiil yapan ***–la–/–le–*** genişlemesi için b. ***acabla–*** ⊡. ※ ***Ṣāliḥ içün īcād ve taṭbīḳ edilen ‘uḳūbāt–ı ṣayfīyeden biri de tarlaya gidüb gelirken***

Güssün'üŋ Şāliḥ'üŋ şırtına dırmaçlanması oldu. (Ebü–Bekir Ḥāzım 1326y s. 256). ***dırmaçlan–, dırmaçla–*** fiilinin passivum (edilgenlik) ya da reflexivum (dönüşlülük) hâli DS 1471: ※ ***Ol arḳa yükini dırmaçlandum.*** (Ferec 855/1451 v. 111a).

AD. **dırma çorbası** 'kesilmiş ufak hamurdan yapılan çorba' DS 1471 < Yun. (diyal.) ***τριμμα*** (trímma) a.m. ve çorba Ch. Tzitzilis 1987g no. 538.

AD. **dırmala–/tırmala–** 'tırnaklarıyla çizmek, tırmalamak' DS 1471 < ETk. ***tarma–/tırma–*** a.m. Clauson 1972 s. 550 fiilinin ***–ala–*** genişlemesiyle (ilk /***a***/'nın hazfiyle, krş. ***çalkala–***) frequentativum (sık sık tekrarlama) hâli, b. ***avkala–*** ⊡.

dırman–/tırman– 'el ve ayaklarını ya da tırnaklarını kullanarak dik bir yere çıkmak' < ETk. ***tarma–/tırma–*** 'tırmalamak' (Clauson 1972 s. 550) fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡). ※ ***Andan ol ḳubbeden çıḳdı, dağa dırmandı.*** (Ferec 855/1451 v. 228a). ※ ***Yokuşa tırmanan, tırnaklıyan tek bir araba vardı.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 148). Geçişli fiil (verbum transitivum) olarak: ※ ***Ḍağı ṭırmandıḳca yol fenālaşdı.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 288). ※ ***Dizlerine dayana dayana tepeyi tırmanıyor, dua ediyordu.*** (T. Apaydın 1991 s. 315).

AD. **dırmaş–/tırmaş–** 'tırmanmak; asma, sarmaşık, diken gibi bitkiler bir yere sarılarak tırmanmak' DS 3923, Meninski 1680 II, 3101 < ***tırman–*** fiiline tekabül eden ortaklık (cooperativum) fiili, b. ***ağlaş–*** ⊡.

dırmık/tırmık I 'tırmalanış, tırnak beresi' < ETk. ***tarmaḳ*** 'pençe' [***tarma–*** 'tırmalamak' **+** fiilden isim yapan ***–(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık*** I ⊡] Clauson 1972 s. 549. ※ ***Kedi tırmık atınca köpek korkar. Farenin fazla iricesinden kedi yılar.*** (R.H. Karay 1939a s. 65).

dırmık/tırmık II 'tırmık tarla ve bahçe aleti' DS 1471, O. Blau 1868 s. 306 < ***dırmık/tırmık*** I. Fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***–(ı)k*** eki için b. ***acuk/acık*** I ⊡. ※ ***Tırpanı tırmığı alıp ekin biçmeye gittiler.*** (T. Apaydın 1991 s. 316).

dırnak/tırnak b.m. (insanın ve birçok hayvanın parmak uçlarındaki sert organlar) < ETk. ***tırŋaḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 551. Nomen instrumenti (alet ismi) için b. ***apuldak*** ⊡. ※ ***Mevlānā! Bu hüsünde barmaḳlar, bu leṭāfetde dırnaḳlar, bu nāzüklikde aya ... gördügüŋ var mıdur?*** (Ferec 855/1451 v. 15b). 'at ayağı': ※ ***Āhıra yaḳlaşınca Ceylān'ın neş'esi gelmişdi. Başını şallayor, gāh ṭırnaḳ çalaraḳ, gāh ḳıç oynataraḳ keyfli keyfli kişneyordu.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 277). ***tırnak kadar*** 'çok küçük': ※ ***Canım, sen de işi izam ediyorsun. Gülser daha tırnak kadar kız...*** (K. Bilbaşar 1944 s. 17). ***dırnakla–*** 'tırmalamak' (isim/sıfat'tan fiil yapan ***–la–/–le–*** genişlemesi için b. ***acabla–*** ⊡): ※ ***Ḳız döşegi üstünde zārī gösterüb, yüzini dırnaḳlayub, Şābürı ınaḳlayub oturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 118b).

EOsm. **dırt–** 'çekmek' ***< dart–/tart–*** kelimesinin varyantı. ※ ***Yolumuzı kim durursa, ileyümüze durursa, | Duravuz çalış ḳılavuz, dırtavuz, ḳılıc uravuz.*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 36).

AD. **dırtıl–** 'küsmek, darılıp bir işe karışmamak' DS 1472 < ***dırt–*** fiilinin medialis–reflexivum (orta–dönüşken) hâli, b. ***açıl–*** ⊡.

AD. **dırtlak** 'zayıf, kuru, mecalsiz; korkak' DS 1472 < Bulg. ***dırtak*** 'kuvvetten düşmüş ihtiyar' [Sl. ***dırt–*** 'yırtılmış'] E. Berneker 1924 I, 257.

AD. **dırvana** 'yayık; çobanların süt sağdıkları iki kulplü çinko kap' DS 1472 < Bulg. ***dırvena*** 'tahtadan olan kap' A. Tietze 1957 no. 36; belki Yun. üzerinden, b. Ch. Tzitzilis 1994 s. 208.

dış b.m. (***iç***'in aksi) < ***daş*** I. ※ ***Ürperek, baştan çıkarılmış kızlardan, bir lokma ekmek için katlanılan kepazeliklerden ... bahsediyordu. "Kocaköy mü? Dışı seni, içi beni yakar" diyordu.*** (M. Başaran 1955 s. 8). ***dışında*** 'dışarısında' (Locativus hâli ile yapılan zarflar için b. ***akab*** ⊡): ※ ***Baktım, pencerenin dışında bir kadın. Eliyle beni dışarı çağırıyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 71). 'hariç, maada': ※ ***Cuma günleri dışında tenha olurdu cami.*** (M. Başaran 1972 s. 51). ***dışla–*** 'dışa vurmak, göstermek, grup harici bırakmak' (isimden fiil yapan ***–la–/–le–*** genişlemesi için b. ***acabla–*** ⊡): ※ ***Mehmedali içindeki korkuyu dışlamamıya çalışarak "Sen delirdin mi karı, ne söylüyorsun?" dedi.*** (İ. Cambazof 1957 s. 66). AD. ***dişe*** 'dışarıya': ※ ***O iki bacıları ġuyudan dişe veriy.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 128).

dışarı I b.m. (***içeri***'nin aksi) Meninski 1680 II, 2084 (Meninski'ye göre ***ṭaşrada*** yerine halk ağzında ***dışarda***) < ETk. ***taşġaru*** a.m. [***taş*** 'dış' kelimesinin dativus hâli + ***-ru*** yön, hedef (direktivus) eki, b. ***aŋaru*** ⊡.] Clauson 1972 s. 563; krş. Az. Tk. ***dışġarı/dışarı.*** (Ablativustan sonra) 'çıkarak': ※ ***Beni dışarı çağırıyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 71). (Ablativustan sonra) 'çıkarak': ※ ***Komiser, "Şimdi yol başlarını tuttur, köyden dışarı kuş uçurtma!"*** (S.M. Alus 1944 s. 185). 'taşan, ayrılan': ※ Çocuklar onu, o çocukları kızdıra kızdıra, terbiyeden dışarı alaylar, yuhalar, haykırış***malar içinde Nafiz efendi ... bata çıka gidiyordu.*** (H.R. Gürpınar 1942 s. 14). İsim hâline gelmiş zarf ismin eklerini alır. Lokativus ile ablativus (ayrılma durumu) hâllerinde sondaki ünlüyü düşürmesi bu tipteki mekân kelimelerinde normaldir, krş. ***içerde, yukardan***: ※ ***Gözüm pencereden dışarda.*** (S.M. Alus 1944 s. 96). ***dışarlı*** 'şehirli olmayan, taşralı': ※ ***Ben de dışarlıyım.*** (Recaizāde Ekrem 1941 [1874 ?] s. 25). ***dışarlık*** 'şehirden uzak yer, taşra': ※ ***Dışarlıḳ erkekleri bizim ta'līmli maymūnlara beŋzeyen ṣalon centilmenlerimizden değil.*** (R.N. Güntekin 1927 s. 21).

(Konuşma dili) ****dışarı*** II a.m. < ***dışarı*** I kelimesinin sonundaki yön (direktivus) ekinin ünlüsü 3. şahıs possessivum (iyelik, mülkiyet) eki telakki edilerek ona göre çekime tabi tutulur. Bu anormal ameliye için bir tek örnek bulabildim (metin hatalı değilse) onu kaydı ihtiyatla zikredeyim: ※ ***Gene de yüreğinde duyduğu, ürettiği, büyüttüğü sevgi dışarından kolayca seçilmekte. Başkasıyla paylaşmaya hazır bir zenginlik.*** (U. Kökden 1995 s. 17).

(Neolojizm) **dışkı** 'mevaddı gaita' < ***fışkı*** kelimesinin ilk hecesinin yerine ***dış*** konmakla sun'î manalandırılış (halk etimolojisi değil, Prof. K.H. Menges'in tabirine göre "Gelehrtenetymologie"). ※ ***Hüznümüz bile bizim çürümüş insan eti: | Semirirken bir aşkın dışkısıyla öbürü.*** (H. Yavuz 1992 s. 26).

AD. **dışlık** 'rahat, huzur, iç ferahlığı' DS 1473–74, TS 1138 < ?? Şeklen ***dış*** kelimesinin bir müştakkı gibi görünürse de manası apayrıdır. Ona mana itibarıyla yakın olan ***dirlik*** (krş. ***dirlik dışlık*** 'dirlik' DS 1518) daha çok maddîdir, ***dışlık*** daha ziyade manevidir. Belki ***dışlık***'ın, ***dirlik*** kelimesinin velar (arka damaksıl) ünlülü eski bir varyantından husule geldiği düşünülebilir, fakat ***/r/→/ş/*** gelişmesi için henüz başka bir misale rastlayamadık. Bugün ***dışlık*** kelimesi yalnız olumsuz, menfi ifadelerde kulla-

nılır. ※ ***Ben Sivazdayken, töbe, dışlığım gelmezdi. Koy akıımdan çıkmazdı.*** (Orhan Kemal 1954b s. 7).

dıvan, b. ***dığan***.

AD. **dıza/tıza/tize** 'kene' DS 3928, 3942, B.A. Yanıkoğlu 1943 s. 267 < Yun. ***τιζα*** (tíza) A.A. Papadopoulos 1961 II, 396 < Erm. ***diz*** a.m. U. Bläsing 1992 no. 32.

AD. ***dızbar/dızmır** 'huysuz, ara bozucu, inatçı' DS 1478 < Kürt. ***dizvar/ dljvar*** 'titiz, hırçın, haşin' Jaba–Justi 1879 s. 182, 183, krş. Fa. ***duşvār***. ※ ***O yaşta o cüher! Boyu kadar yükün altına girmiş, dızmır gibi yol gider.*** (M. İlhan 1983 s. 41). ***dızbarla–*** 'direnmek, üzerinde durmak' DS 1475.

Osm. **dızbî** 'düz (saç hakkında)' (?) < Ar. ?? ※ ***Şakak saçları eski tabirce dızbî yâni gergin ve seyrek.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 11.9.1941).

dızdığının dızdığı (dış kapının mandalı) 'uzak akraba' < belki ***bızdık*** 'çocuk', ***dızdık***'ın tesiriyle ***/b/→/d/***. ※ ***Asıl eniştem değil a, dızdığının dızdığı, dış kapının mandaıı.*** (S.M. Alus 1933p s. 115). Krş. ***dığdının dığdığısı***.

AD. **dızdık** 'göt, makat' DS 1475 < ses taklidi kelimelerinden.

AD. **dızdız** I 'büğelek denilen sinek' DS 1376 < ses taklidi kelimelerinden. ※ ***Çamlardaki bu hışırtı, hışırtı değil, dızdızların yankılarıdır.*** (M. Başaran 1964 s. 13–14; kastedilen belki ağaç kurtlarıdır).

AD. **dızdız** II 'hırçın, çabuk öfkelenen (kimse)' DS 1476 < ***dızdız*** I.

(Argo) **dızdızcı** 'başlangıçta kazandırmakla tuzağa düşüren dolandırıcı' H. Kodaman 1944 s. 139 < ses taklidi kelimelerinden. ※ ***Ama öyle korkup çekinmeyelim o kadar yolsuzluk, hırsıziık ... soygunculuk, dızdızcılık, yankesicilik, lobicilik ve iş takipçiliğinden. Hemen her demokraside olur böyle olaylar.*** (O. Duru 1995 s. 93).

(Argo) **dızgal** 'sakal' M. Mikhaïlov 1930 s. 26, F. Devellioğlu 1959 s. 79, H. Aktunç 1990 s. 83 < ?? ※ ***Kim gelirse gelsin, isterse zaptiye nazırı dızgallısı, serhafiye enayisi. Geleni vuracağım, yakacağım, devireceğim.*** (S.M. Alus 1944 s. 169).

dızgırıç/dızkırıç 'kimsesiz, fakir' DS 1477 < ***dızgır–*** I 'hiddetlenmek; annesi ya da babasına karşı isyan etmek' ve ***dızgır–/dızkır–*** II 'yellenmek' DS 1476 + ***–ıç*** (?). [***–kır–*** hecesiyle yapılmış ses taklidi fiillerden, b. ***afgur–*** ⊡]. ※ ***A a ... ne oluyor? Bu dızgırıç herif de kim?*** (Musahipzade Celal 1936ba s. 81).

AD. **dızır dızır** 'sağlığı yerinde olanın dimdik, çevik, sert adımlarla yürümesini anlatır' DS 1477 (ses taklidi kelimelerden, 'dinmeden hafif sesle yağan yağmurun sesini anlatır'): ※ ***Bayram ertesi, yağmurun dızır dızır aralıksız çiselediği o sonbahar günü, ...*** (Ş. Ünlü 1986 s. 148).

dızkırıç, b. ***dızgırıç***.

(Argo) **dızla–** 'dolandırmak' F. Devellioğlu 1959 s. 79 < ****dız, daz*** 'saçsız, çıplak' kelimesinin varyantı – krş. ***dazlak/dızlak*** + isimden fiil yapan ***-la–*** genişlemesi, yâni 'çıplak hâle getirmek'. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***–la–/–le–*** genişlemesi için b. ***acabla–*** ⊡.

dızlak, b. ***dazlak***.

AD. **dızman/dizman** 'uzun boylu, iri yapılı, kocaman, şişman (kimse)' DS 1477, TS 1139, R. Dankoff 1991 s. 31 < Kürt. ***dijmin*** 'düşman'. Fa. mukabili olan ***duşman*** kelimesinde olduğu gibi ikinci hece, Türkçe'deki sıfat kuvvetlendirici ***–man*** ekine (krş. ***kocaman, şişman***) benzetilerek manası da büyümüştür. ※ ***Güçlü ḳuvvetlü azman ve tuvānālığı taḥḳīḳ u muḳarrer dizman taşma–ḳıranlardan bir ḳaç aḫriyān elbette ol nādānı çıḳarub günā–günile ṭaşra sürmek gerekdür.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 49–50).

dızmır, b. ****dızbar***.

di, b. ***de*** II.

dia/diya 'projeksiyon için kullanılan slayt' < Alm. ***dia*** a.m., almanca'dan alınma kelimeler için b. ***akupunktur*** ⊡¹. [***diapositif*** kelimesinin kısaltılmışı, b. ***afro*** ⊡]. ※ ***Sesin evrenselliği üzerineydi konferansı. Dialarla insan sesinin görüntüsünü gösteriyordu.*** (N. Bucak 1994 s. 58). ※ ***Neden sadece siyah beyaz çalışıyormuşum, efendim dialarım banyosunu özel metotlarla yapsaymışım farklı efektler bulabilirmişim.*** (L. İpekçi 1998 s. 68).

diafram, b. ***diyafram***.

EOsm. **dib/dip I** 'kök' TS 1164 < ETk. ***tüb*** a.m. Clauson 1972 s. 434–435. AD. 'şeker pancarı' DS 1478. 'bir kök üzerindeki ot' ※ ***Veger öŋinde bir dip ot göreydi, | Gerek öpeydi, gözine süreydi.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 405 no. 3047). ※ ***Reyhāndan bir dib, gülden bir deste ol cemā'atler ḳatına iletdi.*** (Ferec 855/1451 v. 92b). AD. dipli 'köklü; yerli, devamlı' DS 1511 (isimden özellikle sıfat yapan ***–li*** eki için b. ***adamakıllı*** ⊡²): ※ ***Tüfekçi bana dedi ki, "Her zaman gel arkadaş, gayri sen benim dipli müşterimsin!"*** (F. Baykurt 1971c s. 315).

dib/dip II 'temel, taban; ağacın köke yakın kısmı, dağın eteği, denizin derin yeri, bardağın, tencerenin alt bitimi, toprağın altı' < ***dib/dip*** I. ※ ***Dibi görünmedik küpten su içme derler.*** (Reşat Enis 1944 s. 179). 'kıç, makat' DS 1478': ※ ***Bırak Allasen alayı. Dibimi mi dövdüreyim yani?*** (A. Hünalp 1959 s. 45). 'kül altındaki kor': ※ ***Bu sabah da mangalda dip çıkmadı.*** (Musahipzade Celal 1936g s. 30). 'bir şeyin altındaki yer': ※ ***Ol aġacuŋ dibinde çeşme–i āb–ı zülāl çıḳmış.*** (Ferec 855/1451 v. 54b).

dib/dip III (sıfat) 'son, en uçtaki' DS 1178 < ***dib/dip*** II. ※ ***Bu dib Frengistanda Lāṭīn dėrler bir memleket var***. (Şaltuḳ–nāme 1974 [15. yy.'ın sonu] I, 122). ***dipdede*** 'en büyük dede' DS 1510, TS 1165. ***dib oğul*** 'en küçük oğul' (?): ※ ***Gencine ḳarṭına baḳmazdı gidi, Belki dib oğlına üftāde idi.*** (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 118). ***dib bucak*** 'saklı köşe' ※ ***Bazen, eski fotografların bulunduğu kahverengi kartondan albümü dip bucak bir yerlerden ortaya çıkardıklarında, geçmiş günlerin o dilsiz ağızsız görüntüleri arasında, sanatoryumun bahçesinde çekilmiş birkaç resime rastlanıyordu.*** (N. Güngör 1998 s. 67).

EOsm. **dib/dip** IV (zarf) 'tam olarak, büsbütün; (menfi cümlede) hiç' < ***dib/dip*** III. ※ ***Cehüd yėrinde ḳalḳub ḳaçdı. Şerīf ol kāfiri dip depeledi.*** (Şaltuḳ–nāme 1974 [15. yy.'ın sonu] I, 104). ※ ***Baḥrdan āb istesem, olur havāya münḳalib | Güşe güşe arasam, ḳaṭre bulınmaz anda dib.*** (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 59).

diba/diyba/zība 'altın ve gümüş işlemeli ipekli kumaş' < Fa. ***dībā*** a.m. Fa. kelimelerde **/*d*/** harfinin noktalı ***z*** (***dāl ze'si***, yâni /***ẕ***/) olarak yazılması ve okunması için b. ***azine*** ⊡. Fa. kelime için G. Meyer 1893 s. 54'te Yun. ***díbafos*** etimolojisini (bir soru işareti ile) teklif ediyor. ※ ***Ḫwāca keniyzeki getürtdi, yüzi niḳāblu, dībāy-ı ẕiybā ṣiyāblu.*** (Ferec 855/1451 v. 106b). ※ ***Yer yer çimenler toprağın çıplak göğsüne yeşil dibalar yayıyor.*** (H.R. Gürpınar 1934 s. 60).

dibace 'kitap önsözü, giriş' < Fa. ***dībāca*** a.m. ※ 'evveliyat': ※ ***Ferzend-i ṣulbīsi olan Ādem çelebī dīvānı dībācesini bize getürdi.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 287). ※ ***Bulgar anayasasının dibacesinde de Sovyetlerle ebedî dostluktan söz ediliyor.*** (Cemal Süreya 1991 s. 362). Mecazî manada 'evveliyat': ※ ***Ben bu köyde herkesin dibacesini bilirim, beyim. Tarlasını, tohumunu, bağını bostanını, karış karış benden sor!*** (F. Baykurt 1967k s. 262).

Osm. **dibagat/debagat** 'tabaklık mesleği; tabaklık ameliyesi' < Ar. ***dibāġa*** a.m. (/***dbġ***/ kökünden). ※ ***Ve dıbāġat olunmış gön ve saḫtiyān ḫāricden gelüb satılsa yedi aḳçada bir aḳça alınurmış***. (Ö.L. Barkan 1943 s. 178 [16. yüzyıl]). ※ ***Debagat kimyası mütehassısıyım. İş arıyorum.*** (Reşat Enis 1933 s. 48).

dib-diŋiz, b. ***dipdiniz***.

dibdiŋsüz/dipdiŋsüz ol-** 'sükûnetini büsbütün kaybetmek' TS 1165 < ***dib-diŋüz (b. ***dipdiniz***) yerine bir okuma ve manalandırma hatasıdır.

dibek/divek 'büyük havan' DS 1526, Meninski 1680 II, 2208 < etimolojisi daha kâfi derecede aydınlatılmamıştır, A. Tietze 1982z no. 62. H. Eren'e göre kelime aslında ***döv-***'den gelmiştir. H. Eren 1974d s. 763–764. **/*b*/→/*v*/** gelişmesi için b. ***ab*** **I/*âv*** ⊡². ※ ***Aşağı mahalle harmanlarındaki dibek taşının yanına varıldığı zaman ihtiyarlar yerlerine çoktan oturmuşlardı.*** (Kemal Tahir 1955s s. 86). ***dibek alayı*** 'bazı yerlerde düğünlerde vuku bulan bir âdet': ※ ***"Dibek alayı" yavaş yavaş yürüyordu.*** (a.e. s. 80).

EOsm. **dibelek/dibelik** 'büsbütün, tamamiyle' DS 1479, TS 1139–40, R. Dankoff 1991 s. 31, Meninski 1680 II, 2025 < ETk. ***töble-*** 'bir şeyin dibine varmak' Clauson 1972 s. 440 + fiilden sıfat yapan –***k*** eki, b. ***akık*** ⊡. Meninski ve DS ***dibelik*** telaffuzunu veriyorlar. ※ ***Yehūdā ṣarrāfları dibelek aḳçayı ḳırḳmaġa ve zamān-ı sābıḳdakı 'oṣmānīnüŋ birisini veznen üç aḳçaya müsāvī ḳılmaġa başladılar.*** ('Ālī 1979 [1581] II, 185). ※ ***Beni ḳatl ėtseŋüz dibelek mālüŋüz żāyi' olur.*** (Peçevī 1283 II, 160).

Osm. **dibet** 'bir zaman kullanılan bir yünlü kumaş cinsi' M.Z. Pakalın 1946 I, 449–450 < İng. ***tibet*** a.m. (OED'de yoktur).

dibil dibil, b. ***debil debil***.

AD. **dible** 'sebzeli ve pirinçli bir yemek' DS 1480 < ?? ※ ***Yėdügi çöreg-idi, dibleyidi, pişiyidi, | Nėdelüm, āh pisi, neyleyelüm, vā pisi?*** (Me'ālī 1982 s. 176).

Osm. **dibs** 'koyulaşmış üzüm suyu, pekmez' < Ar. ***dibs*** a.m. ※ ***Ve her dibs ma'ṣarasına altışar pāra resim ta'yīn olınmışdur, ziyāde alınmaya.*** (Ö.L. Barkan 1943 [955/1548] s. 226). ※ ***Livā'i Safedde vāḳi' olan 'ādet-i iḥtisābdan bāzāra gelen dibsden … ve erüz ve tüffāḥ ve***

iccāṣ ve sā'ir bunlaruŋ gibiden üçer aḳça alınur. (Ö.L. Barkan 1943 [963/1555] s. 229).

dibsüz, b. ***dipsüz***.

dibuhu ol- (şaka sözü) 'alabora olmak; batmak (gemi hakkında)' < ***dib*** '(kayığın veya denizin) dibi' + klasik Arapça'dan alınmış, 3. şahıs mülkiyet zamirini ihtiva eden bir ek. Osmanlıcanın mahsulü olan bu tür kelimeler için b. ***çepakin*** ⊡. ※ ***Allah kahretsin, bunlar vapur değil, salapurya. Bir gün, yarı yolda dağılıverecek, dibuhu olacak!*** (S.M. Alus 1934 s. 168).

Dicle 'Fıratla birleşen büyük nehir' < Ar. ***Dicla*** < Akkatça ***Diglat*** a.m.

did–/dit– 'yünü veya pamuğu ince liflere ayırmak; didiklemek' DS 1482 < ETk. ***tit–*** a.m. Clauson 1972 s. 450. ※ ***Dittin, yün oldu; attın, keçe; sivriltdin külâh oldu.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 802). ※ ***Ḍaġ u ḍaşı at ayaḳları dider.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 49).

Osm. **didar** 'yüz, çehre' < Fa. ***dīdār*** a.m. ***dizar*** varyantı için b. ***azine*** ⊡. ※ ***Bunca zamānidi ki diydāruŋdan maḥrüm idüm.*** (Ferec 855 / 1451 v. 73a). ※ ***Egerçi yėrüm uçmaḳdur, bezenmiş ḳaṣr–ı nūrānī, | Çü dīẕāruŋı görmezven ṭamudur, nėderem anı?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 33). 'görüşme': ※ ***İmdi benümile senüŋ araŋda diydār ḳıyāmete ḳaldı.*** (Ferec 855/1451 v. 90a).

Osm. **dide/dize** 'göz' < Fa. ***dīde*** a.m. ***dize*** varyantı için b. ***azine*** ⊡. ※ ***Benüm ḳayġumdan diydeleri pür–āb ve sīneleri pür–tāb.*** (Ferec 855/1451 v. 98b). Mecazî manada. ※ ***Dīde–i ḥaḳiyḳatile baḳ gör ki ol ḳaġşaşub yatan miskīnlere neyleyüb durursın!*** (Ferec 855 / 1451 v. 230a). ***dideler ruşen*** 'gözünüz aydın!': ※ ***Dideler ruşen, artık çekiver kuyruğunu***. (S.M. Alus, Akşam Gaz. 30.1.1941).

Osm. **dideban** 'gözcü, bekçi' < Fa ***dīdabān*** a.m. [***dīda*** 'göz' + ***–bān*** 'koruyan, muhafaza eden', b. ***arvan*** ⊡]. ※ ***Derdmend Rāḥıḳī, Aġa ṭarafından cevāna dīdebān olmaġıla dirliginden ayrılır.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 254).

AD. **didek** 'gaga' DS 1481 < ***dit–*** + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–ek*** eki (b. ***apuldak*** ⊡), fakat varyantların çoğu Az. Tk. ***dimdik*** a.m. ile bir grup teşkil eder. ***didekle–*** 'gagalamak' DS 1481: ※ ***Haydin şu ocağı sönesiyi kaz damına koyuverin de kazlar didekleye didekleye öldürsün.*** (M. Tuğrul 1969 s. 211).

didele– 'didiklemek' < ***did–*** + fiilden iterativum (tekrarlama) fiili yapan ***–ele–*** genişlemesi, b. ***avkala–*** ⊡. Kelime bu manada TTk. kaynaklarında tespit edilemedi, fakat Az. Tk. ***didālā–*** (ADIL 1980 II, 94) bu manadadır: ※ ***Sübhanverdizadā bir az çığırtmadan didālādi, çaydan bir-iki ġurtum içib ayaġa ġaḻhdı.*** (S. Rähimov 1959 s. 449). Mecazî manada 'gözden geçirmek, dikkatle süzmek': ※ ***İlk zamanlar, biribirimize merdivende tesadüf ettikçe karının beni didelemesi hoşuma gitmedi.*** (R.C. Ulunay 1941 s. 39).

didik, b. ***dikdik***.

didik didik 'didikleyerek, çok karıştırarak ve dağıtarak' < ***didikle–*** fiilinin (veya o manada başka bir fiilin) önüne konan predicate intensifier (yüklem yoğunlaştırma). ※ ***Biz olsaḳ, çanṭamıza baḳmamaḳ değil, çorabımızıŋ, foṭinlerimiziŋ içerilerine ḳadar didik didik dider, elek***

elek elerlerdi. (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 152). ※ ***Ṣuşduruŋ şu ḳaltağı! Vallāhi ṣaçını başını didik didik yolacağım şimdi***. (a.e. s. 137). ***didik didik et–*** 'didiklemek, parçalamak, incelemek': ※ ***Geçmişin savcılarındanım yargıçlarından kurtulan yüzyıllar, bizim savcının eline düşmüştü. Didik didik ediliyordu herbiri.*** (M. Başaran 1992 s. 261).

didikle– 'didik didik etmek, diterek parça parça etmek' < ***dit–*** fiilinin ***–ikle–*** genişlemesiyle yapılan iterativum–frequentativum (sık sık tekrarlama) hâli; veya ***didik didik*** ekpresif tabirine dayanan ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) fiil. ※ ***Antolojiler karıştıracağım. Ah, güldeste, evet! O güldestelerin çoğuna fazla güvenmesem de, bir "belki" ile sayfalarını didikleyip duracağım.*** (A. Ağaoğlu 1981s s. 27).

⊡ Fiilden fiil yapan –(***I)k***– (***acık–*** ⊡) ile ***–la***– eklerinin (***acabla–*** ⊡) birleşmesinden meydana gelen ***–ikle–*** genişlemesi eklendiği fiile yineleme (iterativus) ve pekiştirme (intensification) anlamı katar: ***didikle–, dürtükle–***.

didim didim didikle– 'didiklemek, parça parça etmek < ***dit–*** fiilinin ***–im*** genişlemesiyle yapılan nomen actionis (oluş ve kılış ismi) tekrarlanarak bir predicate intensifier (yüklem yoğunlaştırma) oluyor, b. ***apal apal*** ⊡. ※ ※ ***Şu göbekli domuzu yolup didim didim didikliyeceğim.*** (S.M. Alus 1933p 220).

didin– 'çok güçlük çekerek sürekli çalışmak, inatla uğraşıp durmak' < ***dit–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡). ※ ***En güç şartlar altında didinen Ahmet Ağacık, çok yakın bir gün, ağır kurşun yükünün altında ezilerek kalıbı dinlendirecek elbet.*** (Reşat Enis 1933 s. 80). ※ ***Sadece kalemlerimiz vardı ve taşan kalblerimiz. Vesait yoksuzluğu içinde didine çırpına, Tanin'i çıkarmağa başladık.*** (H.C. Yalçın 1935 s. 179). AD. ***didinip dürdün–*** 'çok uğraşmak, çok emek çekmek' (krş. ***dürton–/dürdün–***) ※ ***Tavuklar kendi başlarına oyalanıyor. Yem, ne sabah var, ne akşam. Kıyıdan bucaktan didinip dürdündükleriyle kalıyorlar.*** (F. Baykurt 1969 s. 68).

didiş– 'hep kavga etmek; didinmek' < ETk. ***tıtış–*** 'birbirini didiklemek, döğüşmek' [***dit–*** fiilinin müşareket hâli] Clauson 1972 s. 462. ※ ***Bu türlü ne akıl hocalarıyla didiştim durdum şimdiye kadar.*** (N. Cumalı 1970 s. 198).

didişken 'her zaman kavga etmeye hazır olan (kimse)' < ***didiş–*** + fiilden, doğuştan ya da alışkanlıkla kespedilmiş bir vasıf gösteren sıfatlar yapan ***-gen*** eki, b. ***alıngan*** ⊡. ※ ***Didişken kadının yin bir dâva bahsini acısından korkarak...*** (R.C. Ulunay 1941 s. 137).

(Argo) **didon** I '(alay olarak) Fransız' M. Mikhaïlov 1930 s. 24 < Fr. ***dis donc*** 'söyle'. 'züppe' DS 1482, F. Devellioğlu 1959 s. 80, H. Aktunç 1990 s. 83: ※ ***Didon kılıklı herife saplanıp kalmakta eş mâna?*** (S.M. Alus 1933p s. 68). AD. 'karısı kötü yolda olan, pezevenk' DS 1482.

didon II 'bisiklet sürücüsünün elle tutarak bisikleti idare ettiği ön kısmı' < Fr. ***guidon*** a.m. kelimesinin halk ağzındaki şekli. Krş. ***gidon***. ※ ***Pırıl pırıl didon, tekerlekler. Bisiklete bir adım daha yaklaştı, elini didona uzattı.*** (Orhan Kemal 1949s s. 50). ※ ***Simsiyah pırıl pırıl bir bisiklet. Lâstikleri gıcır gıcırdı. Sarı beyaz kurdelelerle süslüydü didonu.*** (F. Baysal 1957 s. 33).

difana (balıkçılık tabirlerinden) 'bir çeşit balık ağı' < Yun. ***διφανα*** (d̠ífana) Kahane–Tietze 1958 no. 764, D. Georgacas 1978t s. 139.

diferansiyel/defransiyel (otomobil aksamından) 'arka tekerleklerinin dönüşünü ayarlayan cihaz' < Fr. ***différentiel*** a.m. [***différence*** 'fark']. ※ ***Renaultları, Peugeotları ne yapıyorsun? Boyuna devrilip duruyorlar, ikide bir diferansiyelleri çat diyor, kırılıyor.*** (Y. Keskin 1953 s. 112). ※ ***Ama kamyonun yalnız adı Ford. Motorun yarısı Opelmiş, defransiyeli Şevrole, direksiyonu Fiat.*** (F. Erdinç 1969 s. 72). (şoför argosu) 'kıç, makat' F. Devellioğlu 1959 s. 79: ※ ***"Beyim, kıyak bir akrabam var, daktilo ... Sonraaa (Elleriyle işaret eder) Bir defransiyel var kızda, tam sizlik!"*** (Orhan Kemal 1965i s. 58).

difteri 'bulaşıcı bir çocuk hastalığı' < Fr. ***diphtérie*** a.m. < EYun. ***διφθερα*** (d̠ift̠éra) 'meşin parçası'. Fr. ***–i*** eki için b. ***afazi*** ⊡. ※ ***"O da, Süleyman efendi, o da difteri." — "Deme!" — "Baktım boğazına, çepçevre, bembeyaz."*** (F. Erdinç 1960 s. 54).

AD. **difti–/tifti–** 'yıpranmak, tarazlanmak, erimek (kumaş hakkında)' < ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) fiillerden, krş. ***tivil tivil ol–*** a.m. DS 3941. ※ ***Paltom zamanla bir çok yerinden incelmiş, tarazlanmıştı. En çok da tiftimiş yenlerinden utanıyordum.*** (E. Öz 1960 s. 13).

diftik/tiftik 'tiftik keçisinin yünü' TS 1141 < ***difti–/tifti–*** + fiilden daha çok nomen concretum (somut isim) yapan ***–(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık*** I ⊡. Krş. Çağ. ***tiftik*** a.m. M. Räsänen 1969 s. 479; Fa. ***taftīk*** a.m. ※ ***Asıl bir keçinin kılını demir tarakla tarıyarak ince tüylerini almak suretiyle çıkan tiftik var ki ipek gibi oluyor.*** (M. Körükçü 1950 s. 97). ***diftikle–/tiftikle–*** 'yünü atmak, kabartmak, didiklemek; kumaşın havını elle kabartmak' DS 1482, 3929, Meninski 1680 II, 2098 (isim/sıfat'tan fiil yapan ***–la–/–le–*** genişlemesi için b. ***acabla–*** ⊡): ※ ***Sar'Osman ağır hareketlerle cebinden kav–çakmak çıkardı. Kavı tırnaklarının ucunda uzun uzun tiftikledi.*** (C. Tuncer 1960 s. 6). ***diftiklen–/tiftiklen–*** 'tarazlanmak (kumaş hakkında); mecazî manada boşa gitmek, seyrelmek', ***–lan–*** genişlemesi için b. ***abaplan–*** ⊡: DS 1482, 3929. ※ ***Bir ḳaç daḳīḳa şāhidi olduğum bu ʿazīmetler bilmem niçün ve naṣıl baŋa, nüfüs–u beldeniŋ ġarlarda tiftiklendiği ḥissini verdi.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 224).

diftong (dilcilik terimlerinden) 'ikili ünlü' < Fr. ***diphtongue*** < EYun. ***διφθογγος*** (d̠íft̠ongos) a.m. [***di–*** 'iki' ve ***phthongos*** 'ses'].

Osm. **dig** 'kazan' < Fa. ***dīg*** a.m. ※ ***Dirāz-güşum varidi, yükiyile leşker ġalebesinden suya düşdi, dīglerüm telef oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 232a).

diger/diğer 'başka, öteki' < Fa. ***dīgar*** a.m. ※ ***Eger fitne vu ḳaṣd–ı āzār ėdeler, ol işe çāre–i dīger düzevüz.*** (Ferec 855/1451 v. 47a).

digerkâm 'kendinden çok başkalarını düşünen (kimse)' < Fa. ***dīgar*** 'başkası' ve ***kām*** 'istek' kelimelerinden ibaret olan tabir alelâde Fa. lugatlerinde yoktur; herhâlde çok yenidir ve belki Türkçe'de ***hodbīn/hodkâm*** mefhunun aksi olarak icad edilmiştir.

diğer, b. ***diger***.

AD. **diğne–/diyne–** 'dinlemek' DS 1483 < ***dinle–*** fiilinin varyantı. ***/nl/→/ğn/*** gelişmesi için b. ***ağna–*** I ⊡. ※ ***Bu adam ġulağını yėre vėrmiş, yėr diğniyordu.*** (A. Caferoğlu 1948 s. 117). ※ ***Biz neyiz ki gazetemiz ne olacak? Başka ne işleri var, falanca evlenmiş, falanca nişanlanmış. Gözlediğimize, diğnediğimize değmiyor.*** (M. Makal 1950 s. 120). ※ ***Avrat bu türkülerin hepsini diyniyör.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 141). ※ ***Beni çok dikkatli diğneyin, ki size çok mühüm tebligatım vardır.*** (F. Baykurt 1969 s. 121).

AD. **diğren/dirgen** 'harmanda sapları yaymaya yarayan ucu çatallı alet' DS 1515–16, TS 1142, R. Dankoff 1991 s. 32, Meninski 1680 II, ※※ < Yun. ***δικρανι*** (d̠ikráni) a.m. [***di–*** 'iki' ve ***kran***– 'baş'] A. Tietze 1955 no. 66. Metatez için b. ***albız*** ⊡. ※ ***Digren ve kürek yükinden iki aḳça.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 15). ※ ***Adam elindeki dirgeni sapların üstüne atıp yanlarına geldi.*** (Yaşar Kemal 1993h s. 24).

Osm. **dih** 'köy' < Fa. ***dīh*** a.m. ※ ***Dīh temām senüŋ oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 56a).

Osm. **dihende** 'fahişe' < Fa. ***dlhanda*** a.m. (asıl manası '[kendini] veren'; Fa. fiilsıfatı (participium) için b. ***ayende*** ⊡). ※ ***Bu ḳıṭ'a–ı merġūbe Hind nām dihende–l mağlübe ḥaḳḳında vāḳı' u bāhirdür.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 184). 'ibne': ※ ***Rüsīyü' l–aṣl olan cāriyenüŋ rüspī olmaması ve sāde–rü ġllmānuŋ dlhendeligi vücüd bulmaması her vechlle muḥāldür.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 152–153).

Osm. **dlhkan** 'çiftçi' < Fa. ***dihḳān*** a.m. ※ ***Har gāva sordı: "Dihḳānile ḥālüŋ nicedür?"*** (Ferec 855/1451 v. 192b).

dik 'yukarıya yönelmiş' < ETk. ***tik*** a.m. Clauson 1972 s. 475. ※ ***Bir gün durdı, dağa dırmandı, dik yuḳaru gėtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 195b). ※ ***Tahta bölmede sıra ile dizlimiş nargileler ve dikine konmuş sarı bakır tepsiler parlıyordu.*** (Sabahattin Ali 1937 s. 86). Fakat ***dikine*** çok defa mecazî manada kullanılır 'kimsenin sözünü dinlemeyerek kendi bildiğini yapan'. Bu tür dativuslu zarflar için b. ***abes yere*** ⊡: ※ ***Beğendim ha! Dikine bir oğlan.*** (Ş. Ünlü 1986 s. 26). 'hür (efkâr), serbest, zülfü yâre dokunan': ※ ***Ne o, dikine bir lâf mı ettik yoksa?*** (F. Erdinç 1948r s. 29). 'son derece, aşırı derecede' b. ***dik âlâsı*** ve ***dik dorıda***. ***dike bak–*** 'dikkatle bakmak' TS 1142: ※ ***Ḳızuŋ başını dizi üstine aldı, te'emmülile dike baḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 51b). ***dik gel–*** 'dik görünmek': ※ ***Bize gerçi ki dik geldi ferāzı güy–ı cānānuŋ...*** (Ḳınalı–zāde Ḥasan Çelebī 1981 [1546–1607] II, 623). 'muhalefet etmek, kafa tutmak' TS 1143: ※ ***Ey māh, felek āhumuzı yoḳuşa sürdi; | Yalıŋ ḳılıc ile nola bu gelse aŋa dik?*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 263). ***dikine doğru git–*** a.m. : ※ ***Fakat inatları inat, geri dönmeyi kabadayılarına yediremiyorlar, dikine doğru gidiyorlardı.*** (E.E. Talu 1937 s. 44). ***dik dur–*** 'geri çekilmemek fikrinde ısrar etmek': ※ ***Olanlara bakma. Kendine bak da dik dur! Gevşek konuşma!*** (F. Baykurt 1971t s. 32). ***dikine tıraş*** '(tıraş ederken) kılların yatışına ters gitme' Meninski 1680 II, 2104; mecazî manada 'kavgayı açıktan açığa davet etmek': ※ ***Şimdi gördün mü olanları? Belki yirmi senedir bu çeşit dikine tıraşıŋ vukuu yoktu.*** (S.M. Alus 1933k s. 184).

dik II, b. ***dık*** II.

dik– I '(ağaç vs.) toprağa yerleştirmek; (uzun bir şeyi veya bir kimseyi) dik durdurmak, kurmak' < ETk. ***tik–*** a.m. Clauson 1972 s. 476–477. ※

Muṣḥafı dahı aldum ki and içem ki ayruḳ alma aġacın dikmeyem. (Ferec 855/1451 v. 231a). ※ ***Üç dār dikdiler, üç veziyri ol dārlarda asıldı.*** (Ferec 855/1451 v. 27a). ※ ***Şam'uŋ ucını kesmege oturduḳca, diz dikmeyüb oturmada ... vaṣf-ı ḥālleri besbellü olur.*** ('Ālī 1587 v. 128a). 'içki bardağını baş aşağı tutarak içindekini içmek': ※ ***Bakayım şu cenabetin tadına, diyerek binliği dikti.*** (S.M. Alus 1944 s. 127).

dik– II 'iğne iplikle tutturmak' < ETk. ***tik–*** a.m. Clauson 1972 s. 476–477. ※ ***Plevneli terzi Muharrem'in ruhundaki incelik, diktiği elbiselere de yansır, elinden çıkan giysiler sanat eseri gibi hemen dikkat çekerdi.*** (B. Uzuner 1997 s. 37).

dik âlâsı/dikâlâsı '(bir hâlin) tam bir numunesi, aşırı bir örneği' (ekseriya pejoratif) < ***dik*** 'aşırı' ve âlâ. ※ ***Lebip bu; delifişeğin dik alâsı. Yapar mı yapar.*** (S.M. Alus 1934 s. 155). ※ ***Sen Ahmedi bana sor. Ahmet namussuzların en dikalâsı be!*** (Ç. Altan 1975 s. 162).

AD. **dikar** 'kurt' DS 1484 < Rus. ***dikaṙ*** 'vahşi, vahşi kabile mensubu' A. Tietze 1957 no. 29. ※ ***Dikar gibi saldırdı***. (a.y.).

dik başlı/dikbaşlı 'inatçı, bildiğinden dönmeyen' < ***dik*** ve ***baş***. ※ ***Dik başlı ḳaḥbe, yanṣıllayub gitme dikime***! (Vāṣıf 'Os̱mān 1257 s. 50).

dikdik/didik 'eyer altı' TS 1141, Meninski 1680 II, 2105, R. Dankoff 1991 s. 32 < ?? Başka kaynaklarda bulunamadı.

dik–direş ol– 'direnmek, diretmek, inadetmek' < ***dik*** I ve ***diren–/diret–*** fiillerin ortaklık hâli. ※ ***Yalanıla gendü ṣalāḥını nėte böyle fesāda vėreyidi, bāṭıl üzerine dik-direş olub durayıdı?*** (Ferec 855/1451v. 2b).

AD. **dikeç** 'bağ çubuğu dikmek için delik açmaya yarayan demir' DS 1485 < ***dik–*** + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–eç*** eki, b. ***aktaraç/ akdaraç*** ⊡.

dike dik 'göz dikmek, göz dikerek bakmak' < ***dik*** I. ※ ***Suratına, ağır–erkek bakışlariyle dike dik bakan kara oğlanın yanağını kinle okşayıp yürüdü.*** (Kemal Tahir 1958 s. 281). ※ ***Bir de insanın gözlerine dikedik bakabilse, bu rezilin geçmişini hatırlamıya, ben bile cesaret edemiyeceğim!*** (a.e. s. 368).

AD. **dikel** 'bel, çapa' DS 1485 < Yun. ***δικελλι*** (d̲ikélli) 'iki uçlu çapa' [EYun. ***di–kélla*** + ***–ïon*** küçültme eki] G. Meyer 1893 s. 47, A. Tietze 1955 no. 65.

AD. **dikel–** 'dik durmak, ayakta durmak, ayağa kalkmak' DS 1486 < ***dik*** + sıfattan, o vasfı almayı ifade eden fiil yapan ***–el–*** genişlemesi (b. ***alal***– ⊡), krş. ***dinel–***. ※ ***Dikeldiğiniz yerden küçük su dökmeyin, üstünüze çirpmesin.*** (F. Baykurt 1955 s. 29). 'dikleşmek, dayatmak, kafa tutmak' DS 1485–86: ※ ***"O gâvurlara vermem", diye dikeldi büyük ana.*** (Yaşar Kemal 1976 s. 31).

diken/tiken b.m. (sivri uçlu çıkıntı) < ETk. ***tiken*** a.m. Clauson 1972 s. 483–484. Fiilin ettirgen fiilsıfatı (participium activum) hâlinden çıkarak isim (appellativum) durumuna gelmiş kelimeler için b. ***böğürtlen*** I ⊡. ※ ***Dükeli işüme ol-idi meded, | Dōstlarum yüzine beŋ-idi ebed, Gözine düşmenlerüŋ ol-di diken.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1527–28). 'dikenli çalı': ※ ***Olur pādişāhlar yüregi delük | Diken ṭartariken düşerse gölük.*** (Ferheng–nāme–i Sa'dī 1340/42 s. 11 no. 127). ***diken diken ol–*** 'dikleşmek (saçlar hakkında)': ※ ***Karşılaştığımız manzara aklıma geldikçe hâlâ tüylerim diken diken oluyor.*** (O.C. Kaygı-

lı 1939 s. 92). ※ ***Benzi sarıydı, gözleri yorgun, üç günlük sakalları diken diken, gittikçe seyrekleşen saçları darmaduman.*** (C. Kavukçu 1998 s. 40).

dikili 'dikilmiş' < ***dik–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ve iki ekten müteşekkil olan ***–ili*** genişlemesi, b. ***ardılı*** ⊡. ※ ***Çukurova'nın köylü, ırgadı arasında ev ve dikili ağacı bulunan kaç kişi vardır?*** (Reşat Enis 1944 s. 174).

dikim '(ağaç vs.) dikme ameliyesi' < ***dik–*** I + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–im*** eki; b. ***adım*** I ⊡. ※ ***Şimdi size istirât veriyorum. Cubuklardan bir haber çıkmadı, Hemi de dikime vaktimiz var.*** (F. Baykurt 1967k s. 108).

dikimlik 'bir şey dikmeye yetecek kadar (kumaş hakkında)' < ***dik–*** II + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–im*** eki + ***–lik*** eki, b. ***ahfadiyelik*** ⊡. ※ ***Paltoyu verecek ve bakkaldan bir dikimlik şayak isteyecek.*** (C.A. Kansu 1949 s. 45).

dikin– 'kendine (giyecek bir şey) dikmek' < ***dik–*** II fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡). ※ ***Taksitçiye çabucak giderlerse pabuçlarla eteklikleri, blûzlukları çabucak alırlar, çabucak dikinirler, çabucak güzel görünürdü ona.*** (Orhan Kemal 1965f s. 1049). Geçişli olabilen dönüşken fiillerden, b. ***biçin–*** ⊡. ※ ***Ben ona varacaktım varmasına. Kendimi beğendirmek için topralkodan yeni bir entari bile dlklnmlştlm ama, adam topralko basmamın yakasını açık buldu. Ahlakımı gözü tutmadı.*** (A. Ağaoğlu 1980d s. 108).

dikiş I '(kadehi) dikme, yukarı kaldırma hareketi' ※ ***En susuz olduğun anda bile bir dikişte değil de yudum yudum içmek suyu, her yudumu bir bir yaşıyarak.*** (P. Kür 1984 s. 170).

dikiş II 'dikme işi; terzilik' < ***dik–*** II + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-iş*** eki, krş. ***açılış, geçiş***. ※ ***Sıkışırsam, dikiş dikerim, bebek elbisesi örüp satarım, berberde manikürcülük yaparım, dert mi?*** (S. Soysal 1979ye s. 19). ※ ***Doktor alnıma dikiş atarken annem dayanamayıp dışarı çıktı.*** (L. İpekçi 1998 s. 19). 'dikilişin kumaş üstünde bıraktığı iplik yolu': ※ ***Adlî Subay, ellerini pantolon dikişlerine yapıştırmış, yüzlerine tükürür gibi böyle dedi.*** (M. Seyda 1974 s. 46). Krş. ***çift dikiş***. Mecazî manada 'tutacak yol': ※ ***Birkaç gün, birkaç hafta dikişin uç tarafını bulamadı.*** (İ. Tarus 1950a s. 96). 'iğneyi bir kere batırış' mefhumu mecazen şu tabirde: ***dikiş kal–*** 'ramak kalmak, az kalmak, az daha': ※ ***Limon koklattılar. Ah yavrum, dikiş kaldı yüreğime inecekti.*** (H.R. Gürpınar 1933i s. 55). ※ ***Ben de bittim, kazasker efendi de bitmişti. Arka üstü kendimi vermiş, dikiş kaldı bayılıyordum.*** (S.M. Alus 1933p s. 231). Eski giysilerin tamirinde kullanılan dikişlerin kifayetsizliğine de şu tabir ima eder: ***dikiş tutturama–*** '(bir işte) yer edememek, (bir yerde) kökleşememek': ※ ***Hangi işe soktunsa burnunu | dikiş tutturamadın. | Ne zormuş ekmek parası çıkarmak***! (R. Ilgaz 1944 s. 14). ※ ***Mümkin değil o gece oralarda dikiş tutduramadılar.*** (H.R. Gürpınar 1316 s. 349). ※ ***Bu yüzden hiçbir işte dikiş tutturamamış, başladığı hiçbir şeyi sürdürememiştir.*** (M. Mungan 1999 s. 21).

AD. **dikittir–** 'ayakta durmasını söylemek, ayakta bekletmek' DS 1487 < ***dik–*** II + ***–it–*** causativum (ettirgenlik) genişlemesi (bilhasa /***k***/ ile biten fiillerde sık bulunur, krş. ***akıt–, korkut–, ürküt–***) veyahut ***–il–*** reflexivum

(dönüşlülük) + *–t–* causativum genişlemesi (b. ***acıt–*** ⊡), /***lt***/→/***t***/ b. ***boşalt–*** ⊡), + kuvvetlendirici ikinci bir ettirgenlik genişlemesi olan ***–dir–*** (b. ***akıt–*** ⊡). ※ ***O gün öğle ezanı okunduktan sonra gelin olacak kız giydirilir, kuşatılır ve evin avlusunda, güveyi evine birlikte gidecek iki yenge kadınla, bir seccade üzerine dikittirilir.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 209).

(Argo) **dikiz** 'gözetleme' < Rom. ***dikés!*** 'bak!' [***dikáva*** 'bakmak' fiilinden] A.G. Paspati 1870 s. 207. ※ ***Vapur boşaldıḳtan sonra kamaranın kapısını açtım. Biletçiler, çarkçılar da uzaḳtan dikizde.*** (S.M. Alus 1944 s. 63). ***dikiz!*** 'bak! dikkat!' F. Devellioğlu 1959 s. 80, H. Aktunç 1990 s. 84 ※ ***"Kollara dikiz!" dedi "Bak benimkilere!" Pazısını şişirip Samiye gösterdi.*** (Orhan Kemal 1947 s. 216). ***dikiz aynası*** 'otomobilde geriyi görmek için ayna': ※ ***Arkamdaki arabada kısa bir kararsızlık. Az sonra, dikiz aynamda aynı farlar, uğultu, rüzgâr çanları ... Büyük takip, sonunda başladı.*** (A. Yurdakul 1993 s. 358). ***dikize çek–*** 'gözden geçirmek': ※ ***Karşısındakinin üstüne başına bakıyor, Kandilzadenin ortağını dikizden çekiyordu.*** (S.M. Alus 1934 s. 347). ***dikiz et–*** gözetlemek': ※ ***Günlerini pencereleri dikiz etmekle geçiren sessiz, zayıf bir çocuktu.*** (N. Tirali 1947 s. 62). ***dikiz gel–*** 'bakmak, dikkatlice bakmak': ※ ***Arkadaşlar, dikiz geliŋ, dilsiz oyunu var!*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 62). ※ ***Aç dilber yüzüŋü, dikiz gelelim.‿Haṣ boya mı, baḳām mı?*** (a.e. s. 146).

dikiz geç– 'dikizle–, onu iyice gözden geçirmek' < ***dikiz*** ve ***geç– VI***. ※ ***Gözünüzü dört açıp etrafa dikiz geçireceksiniz ha!*** (S.M. Alus 1933p s. 156).

⊡ Yukarıdaki ***dikiz geç–*** tabirinin gösterdiği gibi, ***geç–*** fiili bazı terkiplerde yardımcı fiil rolünü oynar. Bu gibi leksikal terkiplerin büyük bir kısmı argo veya yarı argo tınısındadır. Bu terkipler yerlerinde gösterilecektir. Yalnız burada muvakkat bir liste verebiliriz: ***dikiz geç–, diskur geç–, fiskos geç–, hora geç–, makbule geç–, medhini geç–, muayene geç–, nutuk geç–, seyir geç–, sinema geç–, takip geç–, takkat geç–, tamir geç–, taşkala geç–, tehdit geç–, tenbih geç–.***

dikizle– 'gözetlemek' < ***dikiz***. İsim/sıfattan fiil yapan ***–la–*** genişlemesi, b. ***acabla–*** ⊡. ※ ***O duracak şinci ayakça sofra bitesiye kadar. Ha, bulaşalım biz habe kaymaya, o dikizlesin bizi ayaküstü.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 29).

Osm. **dikkat** I 'incelik' < Ar. ***diḳḳa*** a.m. ※ ***Burnı tīġ gibi diḳḳatde.*** (Ferec 855/1451 v. 116a). Mecazî manada 'fikir inceliği, zevk inceliği': ※ ***Ol bir nā-dān çorlu, bu diḳḳati ol ne bilsün?*** (Ferec 855/1451 v. 241a).

dikkat II b.m. (zihnin dağınık olmayışı, dalgınlığın aksi) < ***diḳḳat*** I 'fikir inceliği'. ***dikkat et–*** 'gözünü açmak, aklını başına toplamak': ※ ***dikkat et–*** 'dört yana bakmak, gözleriyle araştırmak (?)': ※ ***Şā'id icün çoḳ diḳḳat ėtdi. Āḫir "Muḳadder buyidi", dėyüb ḳażāya boyın vėrdi, sākin oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 146a).

diklemesine 'dimdik, dosdoğru' < ***dik*** + sıfattan dört ekten müteşekkil olan ve bilhassa mekân (şekil veya istikamet) zarfı yapan ***-lemesine*** genişlemesi, b. ***aykırılama*** ⊡. ※ ***Ayaklarımızın altında diklemesine sarkan sırtların korkunçluğu vardı.*** (İ. Kültür 1943 s. 50). ※ ***Güneş epeyi yükselmişti. Toprağa ışıkları diklemesine vuruyordu.*** (F. Baysal 1944 s. 21).

diklen- 'birine karşı sert bir reaksiyon göstermek' < ***dik*** + isim veya sıfattan, o hâle gelmek manasında fiil yapan ***-lan-*** genişlemesi, b. ***abaplan-*** ⊡. ※ ***"Lâfını geri al!" diyerek diklendi Hasan.*** (F. Erdinç 1973 s. 124).

EOsm. **diklin-** 'dikilmek' < ***dik-*** I + takviye için tekrarlanmış passivum (edilgenlik) ekleri (b. ***devrilin-*** ⊡), ortadaki ünlünün düşmesi olağandır. ※ ***Diklinmiş butlar*** (yâni putlar) (A. Topçuoğlu 1978 II, 148).

EOsm. **dikme** 'işlemeli (?)' < ***dik-*** II + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***-me*** eki, b. ***aşılama*** ⊡. ※ ***Ḳara yėr geydi͜ hilʿat dikme vu al.*** (Fḫrī 1974 [1367] s. 409 no. 3122). ※ ***Soŋında raḫtı ve yapuġı ve altun üzengisi ve dikme ʿabāyīsi mükemmel baḫşiş atına binüb ʿavdet ėtdüm.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 105–106).

AD. **dikse** 'ağaçsız yerde kuş yakalamak için üstüne ökse yerleştirilen suni ağaç' < ökse < Yun. ***ιξος/ιξια*** (íksos) veya (iksía) (G. Meyer 1893 s. 33, A. Tietze 1955 no. 90) gibi, ***dikse*** de aynı ya da ona yakın bir kelimeden gelmişe benziyor. Baştaki /***d***/ belki Yun. harfitarifin agglutination'u (bitişim) ile izah edilebilir. ※ ***Toza, dumana boğulmak istemezseniz, dümeni ḳırub uzaḳlara ḍoğru süzülmek, dikseden ḳuş ḳalḳar gibi bir ḳaç yüz metre yükselmek kāfī.*** (Aḥmed Rāsim 1334 s. 157). ※ ***Necibin Yemişten satın aldığı ökseleri, bir mahalle ötedeki şimşirli konağın bahçesinden hırsızlama kesilen dikseye yerleştirmişler, kuş geçişini bekliyorlardı.*** (R. Enis 1957 s. 23).

diksiyon 'çok net telaffuz etme sanatı' < Fr. ***diction*** a.m. < Lat. ***dictio*** 'konuşma'. Bununla ilgili olarak b. ***aberasyon*** ⊡. ※ ***Tam bir İstanbul sesiyle, çok temiz bir diksiyonla ve inanın edebiyat hocamdan daha güzel, dolgun bir erkek sesiyle konuşuyordu.*** (B.G. Güney 1953 s. 50).

dikta 'körükörüne uyulması istenen buyruk' < Fr. ***dictat*** a.m. < Lat. ***dictatum***. Fr. ***-at*** eki için b. ***anonlma*** ⊡. ※ ***Onun için ikide bir tepelerine bir zorlunun diktası iner.*** (F.R. Atay 1953 s. 8).

diktafon 'bir çeşit ses alma makinesi' < Fr. veya İng. ***dictaphone***. 'imal eden firmanın 1935'te böyle isimlendirdiği cihaz' [Fr. ***dicter***, İng. ***dictate*** 'dikte etmek' ve ***phone*** 'ses']. ※ ***Umum Müdür (diktafonda sekretere): "Evrak şefi dosyayı getirsin."*** (R. Bilginer 1965 s. 33).

diktatorya 'diktatörlük' < Fr.da ***dictatoriat*** diye bir nomen abstractum (soyut isim) mevcut olmadığına göre, bu kelime bu tipten başka Fr.dan geçmiş isimler (ms. ***bakalorya, proletarya***) üzerine yaratılmış olmalıdır. Başında ***diktatör*** yerine Lat. ***dlctator*** bulunması, kelimenin 1940'larda faaliyet gösteren, modern terminolojiyi Fr.dan değil, doğrudan doğruya Lat. veya Yun. aslından almayı tavsiye eden bir cereyanın eseri olduğunu gösterir, krş. ***bibliyografya, biyografya***, vs. ※ ***Meclisin tek ve tam hakimiyetine doğru gitmek, yürütüm kuvvetini felce uğrattıktan başka, Meclis dlktatoryasına yol açar.*** (F.R. Atay 1953 s. 47).

diktatör 'bütün siyasal yetkileri kendinde toplamış bulunan kimse; zorba' < Fr. ***dictateur*** < Lat. ***dictator*** a.m., nomina agentis (yapan isimleri, meslek sahibi isimleri) yapan ***-ör*** eki için b. ***aktör*** ⊡.※ ***Ellerindeki güçleri kötüye kullanarak insanlara acılar çektirmiş diktatörleri yalnızca ölmüş oldukları için bağışlayacak mısınız?*** (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 88).

dikte 'yazdırma, başkası tarafından yazılmak için söyleme; böyle bu biçimde yazdırılan şey' < Fr. ***dictée*** a.m.

dikte et- 'yazdırmak için söylemek' < Fr. ***dicter*** a.m. Bu tür tabirler için b. ***afişe et-*** ⊡. ※ ***Başmüfettişin sonradan bu sözleri özetleyip dikte edeceğini sanıyordu.*** (İ. Tarus 1961 s. 297).

dil I b.m. (ağzın içindeki organ) < ETk. ***tıl*** a.m. Clauson 1972 s. 489–490. ※ ***‿Haiḳ göŋülini, dilini anuŋ duʿāsına, s̱enāsına vaḳf eylediler.*** (Ferec 855/1451 v. 27b). ※ ***Cün ol māh-rüydan, zencīr-müydan bu sözleri işitdüm,‿hacāletden oda yandum. Dilüm dutuldı.*** (Ferec 855/1451 v. 74a). ***dil altı/dilaltı*** 'bir tavuk hastalığı; ağız tabanında çıkan bir çeşit küçük ur' DS 1490, Meninski 1680 II, 2115: ※ ***Ağustos sıcakları başlar başlamaz, maazallah dilaltı hazır.*** (S.M. Alus 1933p s. 193). ※ ***Keş̱ret-i ʿayş u nüşdan dil altı olan buru geçen ḳandīl gecesi fitīl gibi ḍolaşmaḳda iken...*** (Aḥmed Rāsim 1328 s. 45).

dil II 'anahtar; yazı kaleminin ucu; hayvanların boynuna asılan çanın içinde sallanan parça; klitoris; denize uzanan toprak ucu' vs. DS 1490, TS 1145–46, ZTS 1976 s. 52 < ***dil*** I; şeklen dile benzeyen şeyler. ※ ***Göbē'-nin üsdünde bir ufacḫh bir ġapı dili buldu.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 195). ***dil balığı*** Yun. ***γλωσσα*** (glōssa) (asıl manası 'dil') kelimesinden calque (ödünçleme çeviri) olabilir D.J. Georgacas 1978t s. 135. Calque (ödünçleme çeviri) için b. ***ab*** I/***âv*** ⊡[3].

dil III 'konuşma kabiliyeti' < ***dil*** I. ※ ***Çocuḳ ạhıra ėndi. Atların yanına kirdi. Ağlamā paşladi. Atların piri til kedirdi, çocua sordi: "Niye ağlāyisin?"*** (A. Caferoğlu 1946 s. 218–219). 'lisan' (birçok dilde 'lisan' kelimesi 'dil' kelimesinden kaynaklıyor ve aynıdır, ms. Ar. ***lisān***, Fa. ***zabān***, Lat. ***lingua***, Yun. ***γλωσσα*** (glōssa), Rus. ***yazık***): ※ ***Bir zamān anlaruŋ şehrinde oldum, dillerin öğrendüm.*** (Ferec 855/1451 v. 60b). ※ ***Ėrdi elçi, yüzini urdı yėre, | Dėr dilince: "ʿÖmr çoḳ Taŋrı vėre!"*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 41). ***diller*** 'söz, konuşma': ※ ***Aman efendim, ne diller de ne diller!*** (S.M. Alus 1933p s. 166). 'umumun konuşması, dedikodu' ※ ***Dil-rübālıḳda, ḳuzum, düşdüŋ dile, | Oldı māʾil ṭavrına Vāṣıf bile.*** (Vāṣıf ʿOs̱mān 1257 s. 104). ***dil ağız verme-*** 'konuşamamak' TS 1146: ※ ***Kırk beş gün dil ağız vermeden yattı.*** (R.N. Güntekin 1930 s. 142). ***dil bağı*** 'bir nevi büyü veya büyüden korunmak için tertibat (?)' TS 1147: ※ ***Emīn olmaġ içün‿halḳuŋ dilinden | Başında dil bağı var kākülinden.*** (Yaḥyā Beg 1977 s. 266).

Osm. **dil** IV 'harpde sorguya çekilmek için yakalanan düşman' TS 1146 R. Dankoff 1991 s. 32 < ***dil*** III. ※ ***Ạhirü l-emr anuŋ leşkerinden bir dil ele getürdiler. Aŋa ṣordılar kim: "Boġdan oġlı ḳanı?"*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 193).

Osm. **dil** V 'yürek, gönül' < Fa. ***dil*** a.m. ※ ***Vehm ilen söyler dil-i mecrūḥ peykānuŋ sözin | iḥtiyāṭ ilen içer her kimde olsa yāre şu.*** (Fużūlī 1958 s. 19).

dil- 'küçük ve yassı parçalara ayırarak kesmek, yarmak' TS 1158 < ETk. ***til-*** a.m. Clauson 1972 s. 490–491. ※ ***Ağzı daima açık duran paslı bir sustalı çakı ile ekmeği dilmeğe başlayınca Hamdi tekrar çıkıştı: "Bak! Yine elini, yüzünü yıkamadan ekmeğe yapıştın, soysuz!"*** (Kemal Tahir 1955g s. 7).

AD. **dilan** 'kadınlı erkekli oynanan halay' DS 1490 < Kürt. ***dīlān*** a.m. Jaba–Justi 1879 s. 199 (orada bulunan bir notta kelimenin Araplar ve Süryaniler tarafından da kullanıldığı kaydediliyor).

Osm. **dilara** ‘sevgili’ < Fa. ***dil-ārā*** a.m. [***dil*** V + ***-ārā*** ‘süsleyen’, b. ***bezmara*** ⊡]. ※ ***Görüb ‘ayşuŋ ṣafāsını melāyik bezmüŋe müştāk, | Nite kim ‘āşıḳ-ı ṣādıḳ şu ma‘şūḳ-ı dil-ārāya.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 39).

Osm. **dilaram** ‘sevgili’ < Fa. ***dil-ārām*** a.m. [***dil*** V + ***-ārām*** ‘yatıştıran’]. ※ ***Benden ol dil-ārāma eyidüŋ: Senden bunuŋ gibi cevāb ne revādur?*** (Ferec 855/1451 v. 74a).

Osm. **dilaşub** ‘özlenen’ < Fa. ***dil-āşūb*** a.m. [***dil*** V + ***-āşūb*** ‘sarsan, tedirgin eden’]. ※ ***Madam Periye, Mariluizin dilaşub hareketlerini görüyor, emellerini anlıyordu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 31).

Osm. **dilaver** ‘yiğit’ < Fa. ***dil-āvar*** ‘kalpleri kendine çeken’ [***dil*** V + ***-āvar*** ‘getiren’] ***-âver*** için b. ***cengâver*** ⊡. ※ ***Meger ‘Arab içinde bir dilāver kişi vardı ki erlikde, behādürlikde, ṣa‘lüklikde naẓīri yoġidi.*** (Ferec 855/1451 v. 175b).

Osm. **dilaviz** ’kalbi coşturan’ < Fa. ***dil-āvīz*** a.m. [***dil*** V + -āvīz ‘muallakta tutan’]. ※ ***‘Ömrümce anuŋ gibi͜ höş, dil-āvīz maḳām gördügüm yoḳ.*** (Ferec 855/1451 v. **115**a).

Osm. **dilazar** I ‘kalbi kırık, perişan’ < Fa. ***dil-āzār*** ‘zalim, acımaz’ [***dil*** V + ***-āzār*** ‘yaralayan’]. ※ ***Kim beni yıḳdı ise, ta‘mīre sa‘y ėtdüm anı; | Zār zār oldum, dil-āzār olmadum, olmam yine!*** (Vāṣıf ‘Oṣmān 1257 s. 350).

dilazar II/**dll azar** ‘hırçın, azgın, kavgacı (mahalle karısı)’ < ***dilazar*** I, fakat ***dil*** V’in homonym’i ***dil*** III’ün tesiri altında, ve ***azar az-*** fiilinin geniş-zaman şekli sanılarak, halk etimolojisi ile husule gelmiş, b. ***atlu karaca*** ⊡. ※ ***Evlādı ḍoğur, büyüt, yetişdir, eli ekmek ṭutar ṭutmaz, eve gelin nāmlyle bir dil azar ḳarı getir!*** (H.R. Gürpınar 1336k s. 89). Krş. ***dılacan***.

AD. **dilbağı** ‘birini kendine minnettar etmek için verilen hediye; nişandan önce erkek tarafının kız tarafına verdiği hediye’ DS 1491 < Fa. ***dil*** ‘gönül’ ve Tk. ***bağ*** I.; Fa.dan calque (ödünçleme çeviri) (calque için b. âb I ⊡): ※ ***Biz de bunun üzerine düşündük, üstüne bir dil bağı atak dedik. Sandığımdaki karakalem gümüş bileziği götürüp koluna takacağız, Allah hayır ede.*** (M. İlhan 1863 s. 69–70).

Osm. **dilbaz I** ‘şuh’ Fa. ***dil-bāz*** a.m. [***dil*** ‘kalp, gönül’ + ***-bāz*** ‘oynayan’, b. ***ateşbaz*** ⊡]: ※ ***Glrdüŋ a dil-bāz artuḳ on üçünci yaşına.*** (Vāṣıf ‘Oṣmān 1257 s. 47).

dilbaz II ‘güzel söz söyleyen, konuşkan; konuşmasıyla kandıran’ < ***dil-bāz*** I. kelimesine F. Steingass 1930 s. 531 gerçi ‘eloquent, verbose’ manasını veriyor, fakat buraya yanlışlıkla Tk. kelimenin manası karışmış olmalı, yâni halk etimolojisi ile husule gelmiş olabilir (krş. ***atlu karaca*** ⊡). A. Rubinçik 1970 I, 652’de Fa. ***dil-bāz*** için sadece ‘güzel’ manası kaydedilmiştir. Binaenaleyh Tk. ***dil*** III + ***-baz*** eki; bu ekin Tk. kelimelere takılması için krş. A. Tietze 1964 s. 162–170. ※ ***Doktorun akrabası arasında en dilbazlarından seçdiği, ne suretle hareket edeceklerini, ne sözler söyliyeceklerini talim ederek gönderdiği görücüler hanımefendi üzerinde iyi bir tesir bırakmamıştı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 102).

Osm. **dilbend** I ‘sevgili, aşkla bağlı’ < Fa. ***dil-band*** a.m. [***dil*** V + ***band*** ‘bağlı, tutsak’, b. ***bazubend*** ⊡]. ※ ***Ammā bir dilbend oġula ḥācetmend idi.*** (Ferec 855/1451 v. 27b). Krş. ***dülbend***.

Osm. **dilbend** II 'tercüman' TS 1147 < ***dil*** III + Fa. ***–band***, belki başka bir meslek teriminden, krş. ***nalband***, ***pazvant***. Başka kaynaklarda bulunamadı. ※ ***Bir sipāhī-zādeye göŋül vėrüb aŋa dil-bend oldı.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 259).

dilber 'sevimli, genç ve hoş kimse (ekseriya kadın)' < Fa. ***dilbar*** a.m. [***dil*** V + ***–bar*** 'taşıyan, götüren', krş. ***emirber, rehber, rençber***. ※ ***Çün ḳız bu andları içdi, Ferruḫrüz rāz dağarcuğını acdı, ḥālini, vāḳı'asını temām şerḥ eyledi. Ol dilber 'acebe ḳaldı.*** (Ferec 855/1451 v. 41a).

Osm. **dilbeste** 'hüzünlü, dertli' < Fa. ***dil-beste*** a.m. [***dil*** V + ***–beste*** 'bağlanmış']. Fa. ***–(i)de/–te*** için b. ***aferide*** ⊡. ※ ***Üçinci cünbiş-i nā-revā ... ḥarem-i ḫāṣ cāriyeleri zümresinden biri ḫāstelenmekle ve yā ḫüd ġayr-ı 'illet bir behāne peydā ėdüb dil-bestelenmekle ṭaşradaki āşināları ārzü ėtmekdür*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 39).

AD. **dilbidir** 'kunduracıların kullandığı delik delmeye yarayan araç, zımba' DS 1491 < Yun. ***τρυπητηρι*** (tripitīri) a.m. A. Tietze 1955 no. 266.

dilceğiz 'dil' < ***dil*** I + ***–ceğiz*** hypocoristicum (sevgi ve acıma) eki; b. ***buncağız*** ⊡. ※ ***Hay dilceğizine sağlık Mansurcuğum, ne güzel söyledin! İt, köpek dedin de...*** (Orhan Kemal 1950ö s. 43).

EOsm. **dilcik** 'küçük dil' Meninski 1680 II, 2121 < ***dil*** I + ***–cik*** (15. asra kadar ***–cük***) küçültme eki, b. ***acıcık*** ⊡. Birçok dilde buna tekabül eden tabirler var, ms. Lat. ***lingula***, Rus. ***yazıçók***. 'terazi ibresi' TS 1147, Meninski 1680 II, 2121.

dildade I 'âşık; sevgili, ma'şuka' < Fa. ***dil-dāda*** a.m. [***dil*** V + ***dāda*** 'vermiş olan']. Fa. ***–(i)de/–te*** için b. ***aferide*** ⊡. ※ ***Geliboluya indik. Bizden önce buradan denizi yüzerek geçen olmuş. Galiba bir dildade yüzünden.*** (Nâzım Hikmet 1936s s. 27).

Osm. **dildade** II 'bir zamanki kuşak bağlama modası' < ***dildade*** I. ※ ***Ḳuşaḳ "dildāde" ṭarzında muḫtaṣar ṣarılır, o zamān makine eŋseden bele ḍoğru ṣarḳıdılır idi.*** (Aḥmed Rāsim 1926 s. 295).

Osm. **dildar** 'sadık, sevgili' < Fa. ***dil-dār*** a.m. [***dil*** V + ***–dār*** 'tutan, malik olan', b. ***abdar*** ⊡]. ※ ***Nā-gāh çeşme kenārında vefādār dildārumı buldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 100a). ***dildarlık*** 'şefkat': ※ ***Ekṣer-i evḳāt ol ṣanem gendü eliyle mu'āleceye meşġūl olurdı. Andan, luṭfinden, dildārlığından ḳatı utandum.*** (Ferec 855/1451 v. 98a).

dile– 'talep etmek, istemek' < ETk. ***tile–*** a.m. Clauson 1972 s. 492. ※ ***Ḳāżī eyitdi: "Dile! Ne dilersin?! dėdi. Rengrez eyitdi: "Biŋ ḳızıl altun vėr!" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 16a). 'bir kıza talip olmak, bir kızı babasından istemek': ※ ***Meymünei atasından diledi, aldı, evlendi.*** (Ferec 855/1451 v. 31b). '(bir mahpusu kendisine bağışlamasını) rica etmek': ※ ***Eger şāhdan dilerseŋ, bile varam, | Ḳılam savaş, eren bağrını yaram.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 292 no. 749). 'beğenmek, razı olmak, kabul etmek': ※ ***Keniyzekümsin, seni zerümile satun alub dururam. Dileseŋ dilemeseŋ benümsin.*** (Ferec 855/1451 v. 178b). Fiilin nesnesi accusativus hâlindeki mastar olabilir: ※ ***Sen-daḫı bu yigidüŋ cemāline baḳ; göŋülcügüŋ seni aŋa satmağı dilerse satayım, dilemezise seni candan 'azīz saḳlayayım***. (Ferec 855/1451 v. 106b). Bugün nadirdir, fakat EOsm.da ***dile–*** fiili çok defa sade mastarla (bugün ***iste–*** gibi) kullanılırdı, ms. ※ ***'Ālemiyler cem' olursa, bu ḳażāyı döndürmek dilerlerse başarımazlar.*** (Ferec 855/1451 v. 187b). ※ ***Hāy***

kāfirler, beni Türk esīr ėtmek diler. (F. Giese 1929 [890/1485] s. 135). ※ ***Bana bir şeyden veya bir kimseden şikâyet etmek dileyor.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 254).

Osm. **dilefruz** 'gönlü aydınlatan' < ***dil*** V + Fa. ***afrüz*** 'parlatan'. ※ ***Bihrūz çün ol rüy-ı dil-efrüzı gördi, rāġıb u müteʿaccib oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 106b).

dilek 'arzu, emel' < ETk. ***tilek*** a.m. [***tile-*** 'dilemek' + fiilden daha çok nomen concretum (somut isim) yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık*** I ⊡] Clauson 1972 s. 498. ※ ***Elbette dilek oldur, ḳabül ėdesin.*** (Ferec 855/1451 v. 9a). 'rica': ※ ***Bu hemyām biŋ diynārdur, saŋa bağhşişdür. Senden dilekdür ḳoyasın bāġa girem, tā bir gez şol ḳızuŋ yüzin görem.*** (Ferec 855/1451 v. 200b). EOsm. (***birini) dilek et-*** 'şefaatte bulunmak, birinin kendisine bağışlanmasını rica etmek' TS 1150: ※ ***Paşalar dilek ėtdiler; şuçunı ʿafv ėtdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 109). ※ ***Şara ̮Hātün Ṭırabuzını Sulṭān Meḥmedden dilek eyledi.*** (a.e. s. 153). EOsm. ***dllegîle*** 'isteyerek, gönüllü olarak': ※ ***Dilegile teslīm olurlar ḥaḳḳā.*** (Ferheng-nāme-i Saʿdī 1340/42 s. 38 no. 457).

dilen- b.m. (dilencilik etmek) < ETk. ***tilen-*** a.m. [***tile-*** 'dilemek' fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli, ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡]. ※ ***Ne ʿacebdür, kişi olur imlş ̮hān u mānı terk ėdermiş, eski muraḳḳaʿ geyüb dilenürlmlş.*** (Ferec 855/1451 v. 216b).

dilenci 'geçimini dilenmekle temin eden' < ****dilen[g]ici*** veya ****dileni[g]cl*** a.m. İzahsız: G. Doerfer 1967 III, no. 1199 (b. ***alıcı*** ⊡). ※ ***Gördiler ki dilenci ehli degül; sordılar ki "Ne kişisin? Ḳandansın?" dėdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 129a).

EOsm. **dileş-** 'birbirinden dilemek' TS 1151 < ***dile-*** fiilinin müşareket hâli, b. ***alış-*** I ⊡. ※ ***İnşāʾallāh ʿan-ḳarīb bulışavuz, bilişevüz, ulaşavuz, alışavuz, dlleşevüz, dolaşavuz ammā gerekdür ki ḥālümi anamdan şorasın, lştlyāḳumı işidesin.*** (Ferec 855/1451 v. 222a).

Osm. **dilfigâr** 'kalbi yaralı, sevdalı' Fa. ***dil-figār*** a.m. [***dil*** V + ***-figār/efgār*** 'yaralı'. ※ ***Saçları vaṣfında medḥüm işidüb eydür nigār: | "Şiʿri müşkīn, gendü miskīn dil-figārum ̮hoş mıdur?"*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 245).

Osm. **dilfirlb** 'aldatıcı' < Fa. ***dll-firīb*** a.m. '***dil*** V + ***-firīb*** 'aldatan', b. ***avamfirib*** ⊡] ※ ***Ser-leşker-i kāmgār anuŋ mekr-i dil-firībine iʿtibār ėtmeg-lle.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 133). 'cazip, çekici, alımlı' ※ ***Görenler bu cihānı görmediler | Saŋa beŋzer nigār u dil-firībi.*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 147).

Osm. **dilgerm** 'sıcak kanlı, yürekli' < Fa. ***dil-garm*** a.m. [***dil*** V + ***garm*** 'sıcak']. ***dllgermllk ver-*** 'yüreklendirmek' (bu tür, ***-lik*** ekiyle biten isimlerin ***ver-*** yardımcı fiilini almasıyla oluşan terkipler için b. ***aşinalık et-*** ⊡): ※ ***̮Hādime dll-germllk vėrdi,, eyitdi: "Saŋa melāmet yoḳdur."*** (Ferec 855/1451 v. 223b).

Osm. **dilgir** 'dehşet veren; çok üzücü' < Fa. ***dil-gīr*** a.m. [***dil*** V + ***-gīr*** 'tutan, kavrayan', b. ***afakgir*** ⊡]. ※ ***Levvaḥaya bu cevāb nā-ṣavāb geldi. Bu teʾ̮hīr-i dil-gīrden renciyde oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 126a). ※ ***Babasının bu zehirli sözleri Handanı ziyade dilgir etmişti.*** (Fazlı Necip 1930 s. 273).

(Argo) **dilgoz** 'aptal, enayi, sersem' F. Devellioğlu 1959 s. 80, H. Aktunç 1990 s. 84 < ??.

Osm. **dilgüşa** 'iç açıcı' < Fa. ***dil-guşā*** a.m. [***dil*** V + ***–güşā*** 'açan']. ※ ***Dilberüŋ şīrīn lebi şīr-i şifādur söylenür, | Cān-fizādur ḳamu dilde dilgüşādur söylenür.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 238). (musiki ıstılahlarından) 'bir makam ismi' (K. Uz 1964 s. 19; ***dilküşa***).

Osm. **dilhah** 'gönlün dilediği, mergub, makbul' < Fa. ***dil-ḫāh*** [***dil*** V + ***-ḫāh/ḫʷāh*** 'isteyen, dileyen]. ※ ***Taḫt üstünde bir ṣanem oturur ... Ḳırḳ elli ḳaravaş, dil-ḫʷāhlar, nāzükler, ḳarşusında dururlar.*** (Ferec 855/1451 v. 28b).

Osm. **dilhoş** 'memnun' < Fa. ***dil-ḫöş/dil-ḫʷuş*** a.m. ***dilhoşluk ver–*** 'teselli etmek' (Fa. ***dil-ḫöşī dādan*** a.m.): ※ ***Ḳamusı ağlaşdılar, fiġān ėtdiler. Çün gendüliklerine geldiler, pādeşāh anları nüvāḫt ėtdi, dil-ḫöşlıḳ vėrdi.*** (Ferec 855/1451 v. 141a).

Osm. **dilhun** 'çok üzgün' < Fa. ***dil-ḫün*** a.m. [***dil*** 'kalp' ve ***ḫūn*** 'kan']. ※ ***Ancaḳ bī-çāre, diyār-ı ġurbetde eşi, kendine enīs olacaḳ bir dişi bulunmadığı cihetle āh u enīni bizi dil-ḫün ediyor.*** (P.N. Boratav 1995 s. 241).

Osm. **dilijans** 'ekspres posta arabası' Fr. ***diligence*** a.m., asıl manası 'ihtimam, özen'. Fr. ***–ence*** eki için b. ***alyans*** ⊡. ※ ***Dilijans arabası üç çift atıyla şafak sökerken Şam'dan yola çıkmıştı. Şam'la Beyrut arasındaki yolu 12 saatte almak için saatte bir hayvanları değiştirerek Beyrut'un tozlu şosesinde koşuyordu.*** (A.İ. Tokgöz 1993 s. 23). ※ ***Kırmızı yanaklı Alman Yahudi kızları dilijanslar üstünde şarkı söyliyerek bağdan köye döner.*** (F.R. Atay 1938 s. 73).

AD. **dilik** 'yırtmaç, uzun bıçak yarası' DS 1494 < ***dil–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–ik*** eki, b. ***açık*** I ⊡. ※ ***Yanıbaşında derileri dilik dilik yüzülmüş bir kaç öküzle iki at yatıyordu.*** (H. Aytekin 1945 s. 125).

dilim 'bir bütünden kesilmiş yassı parça' < ***dil–*** + fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***–im*** eki, b. ***adım*** I ⊡. ※ ***Kimse kimseye bir dilim nān sunmaz oldı.*** ('Ālī 1587 v. 120b). ※ ***Geçinür bir dilim etmegile faḳīr, | Yedi iḳlīmi yėyüb ḍoymaz emīr.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 288).

Osm. **dilir** 'yiğit, yılmaz (kimse); cüretkâr, küstah' < Fa. ***dilīr*** a.m. ※ ***Bu dilīrligi, bu edebsüzligi ki bu cāriyeŋüzden sizüŋ ḥaḳḳuŋuzda bilmedin vücūda geldi, ma'ẕūr dutuŋ!*** (Ferec 855/1451 v. 27a). ***dilirlik et–*** 'başını tehlikeye atmak': ※ ***Eyü ḳurtulduŋ. Ayruḳ dilīrlik eyleme, bir 'avratdan ötrü cāncuġazuŋa ḳıyma!*** (Ferec 855/1451 v. 201b). 'bir cür'etkârlıkta, yakışıksız harekette bulunmak': ※ ***İlāhī! Seyyidī! Mevlāyī! Bu günāhı bu ḳuluŋdan sorma, bu dilīrlik ki ėderler ḥelāl olsun!*** (Ferec 855/1451 v. 225a).

AD. **dilkem** 'büyük et parçası, külbastı' DS 1495, TS 1151 (***dilgem***) < ?? Krş. ***dilkeç*** 'pirzola' DS 1195.

Osm. **dilkeş** 'hoş, alımlı, cazip' < Fa. ***dil-kaş*** a.m. [***dil*** V + ***kaş*** 'çeken, çekici', b. ***abkeş*** ⊡. ※ ***Sehel zamānda bir ḫüb, dilkeş, mevzūn sarāyı yasadılar.*** (Ferec 855/1451 v. 40a).

EOsm. **dilkü**/AD. **dilki**/BSTTk. **tilki** b.m. (küçük yırtıcı hayvan) TS 1153–54, Meninski 1680 II, 2126 < ETk. ***tilkü*** a.m. Clauson 1972 s. 498–499. ※

Zīrek eyitdi: bir bidnüs vār-idi, cihān görmiş ve duzaḳlar kesmiş ve çoḳ dilkü dāsitānın oḳumış. (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 246). ※ ***"Ne oldu?" — "Tilki galiba." — "Ben görmedim." — "Tilkiydi, kaçırdık. Gel bak ayak izlerini görürüz şimdi."*** (C. Kavukçu 1998 s. 100). 'kurnaz': ※ ***İyi söylüyorsun ya, koklamıyacağını bildiği için büyüye dayanıyor. Az tilki mi o kokmuş?*** (S.M. Alus 1934 s. 92). ※ ***Rasim'e uzun boylu soramadım, herif tilki; ilgimi gördü mü, yakaladım diyecek.*** (V. Türkali 1977 s. 29). ***dilküceklik/tilkicilik*** 'yaltaklanma, tabasbus' TS 1154–55, Meninski 1680 II, 2127. Küçültme eki ***-cek*** için b. ***artucak*** ⊡, nomen abstractum (soyut isim) yapan ***-lık*** eki için b. ***ağırlık*** ⊡. ***dilkülen-/tilkilen-/dilkülik et-*** 'yaltaklanmak', ***-lan-*** genişlemesi için b. ***abaplan-*** ⊡; ve son varyant için: bu tür ***-lik*** ekiyle biten isimlerin ***et-*** yardımcı fiilini almasıyla oluşan terkipler için b. ***aşinalık et-*** ⊡. TS 1155–56, Meninski 1680 II, 2127: ※ ***Ammā ʿArab ve ʿAcem cinsi hilḳatinde birbirlerine müteḳāribdür. Nihāyet ʿArab ḳavmınuŋ tabaṣbuṣ ėdüb dilkülenmesi ve ʿAcem cinsinüŋ‿haşvetle vaḥşet göstermesi aġreb-i ġarāyibdür.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 155).

EOsm. **dille-** 'dili açılmak, dillenmek, konuşmaya başlamak' < ***dil*** III + isimden fiil yapan ***-le-*** genişlemesi. ※ ***Dürr-i eşküm ḥaşre dek vaṣf ėdemez Baḥr-ı ʿAden, | Her ṣadef ağız olub, diller olursa her semek.*** (Ẓātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 190). DS 1496 'birisine dille saldırmak, hakkında dedikodu yapmak, onu çekiştirmek' DS. 1496, TS 1156, Meninski 1680 II, 2128.

AD. **dillen-** I 'dile düşmek, dedikodusu yapılmak' DS 1496, < ***dille-*** fiilinin passivum (edilgenlik) hâli, b. ***acın-*** I ⊡.

AD. **dillen-** II 'dili açılmak, söylemeye başlamak; cevap vermek, karşısındakine inat edercedine konuşmak' DS 1496, TS 1156 < ***dil*** + isimden fiil yapan ***-len-*** genişlemesi, b. ***abaplan-*** ⊡.

AD. **dilleş-** 'söyleşmek, ağız kavgası yapmak, çekişmek' DS 1496, TS 1157, Meninski 1680 II, 2127 < ***dille-*** fiilinin müşareket hâli, b. ***bayramlaş-*** ⊡. ※ ***Ne çaġ gelse şol iki yüzlü dillü‿hançeri yāruŋ, | Göŋül ḳo dilleşür anuŋla, sen, ey cān, aradan çıḳ!*** (Naẓmī 1928 s. 29). ※ ***İki nāme-resān miyānı ṭarīḳda teṣādüf ėdüb dilleşdüklerinde ṭarafeynüŋ maḳṣūdı bir olduġını taḥḳīḳ...*** (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 146).

dillü/dilli 'cerbezeli' TS 1157 < ***dil*** III + isimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki, b. ***adamakıllı*** ⊡². ***dillü dilince*** 'her biri kendi lisanında' (bu syntagma için b. ***adlı adınca*** ⊡): ※ ***Dillü dilince kılurlar şükr ü tesbīḥ ü niyāz.*** (M.F. Köprülüzāde 1934 s. 80). ***dilli dişli*** a.m. ※ ***Ali Rıza Bey, Fikretin hemen her gün kaynana ile, görümce ile, kocasile, üvey çocuklarile pençeleştiğini görüyordu. Bereket versin ki kızı dilli dişli bir kadın olmuştu.*** (R.N. Güntekin 1930 s. 166). ***dilli düdük*** 'bir çeşit düdük' DS 1496; 'geveze' A.S. Levend 1943 s. 464: ※ ***Var-mı fercinde*** (***yâni değerinde, rütbesinde***) 'aceb bir şāʿir? | ***Yoḫsa dillü düdük-mi kāfir?*** (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 66). ※ ***Bu dilli düdük Huriye hanım, ağzımı yoklamak ve sırrımı kapmak işini üstüne almıştı*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 139). ***dilli düdük ol-*** '(bir haberi, sırrı, dedikoduyu) etrafa yaymak' DS 1496: ※ ***Pek yakın sandıkları bir iki komşuya açıldılar. Onlar da dilli düdük oluverdiler.*** (H. Olcay 1951ak s. 34).

AD. **dilmaç** 'tercüman' DS 1497, TS 1158 < Kom. ***tölmaç*** a.m. K. Grönbech 1942 s. 248, M. Räsänen 1969 s. 487. Meslek ismi yapan ***-maç/-meç*** için b. çığırtmaç ⊡. ※ ***Of, aman! Benim ağzımda dilim var. Sizin gibi vekil dilmaca ihtiyacım yok.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933az s. 98).

AD. **dilme** 'dört köşe kesilmiş ağaç, kereste' DS 1497 < ***dil-*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat ve dolayısıyla isim yapan ***-me*** eki, b. ***akıtma*** ⊡. ※ ***Yerden bir iki basamak ve üç beş dilme ile yükseltilmiş çardağın yamrı yumru tabanında...*** (S. Şengil 1949t s. 12).

AD. **dilmeç** 'üç etekli elbisenin yanlarındaki yırtmaçlardan biri' DS. 1497, TS 1158 < ***dil-*** + fiilden çeşitli manalarda isim yapan ***-meç*** genişlemesi, krş. ***yırtmaç***.

dilmit, b. ***dimnid***.

Osm. **dilnüvaz** 'gönül okşayan' < Fa. ***dil-navāz*** a.m. (***dil*** V + ***-navāz*** 'okşayan', b. ***bendenevaz*** ⊡). ※ ***Vėrelden gönŋlümi sen dil-nüvāza...*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 126).

Osm. **dilpesend** I 'hoşa giden, sevilen, sayılan' < Fa. ***dil-pasand*** a.m. [***dil*** V + ***-pasand*** 'seven; sevilen', krş. ***müşkilpesend***].

Osm. **dilpesend** II 'bir giyim eşyası' (?) < ***dilpesend*** I. Ok müsabakalarında, okun düşeceği yere yakın olan gözetleyiciler, okun düştüğü mesafeyi çeşitli giyim eşyasını havaya atmakla bildirirler: ilk nişandan önce düşerse bir ferrâce, ilk ile ikinci nişanın arasında düşerse bir dilpesend, bütün nişanları geçerse bir dülbend atarlar. Daha fazla bilgi için b. *Künhü l-ąhbār*, İstanbul Üniversitesi Kütübhanesi 5959 v. 426a.

Osm. **dilpezir** 'hoş, sefalı' < Fa. ***dil-pażīr*** a.m. [***dil*** V + ***-pażīr*** 'kabullenen']. ※ ***Çün pādeşāh vezīrden bu dil-peżīr sözi istimāʿ ėtdi, saḫt oldı, yarı boġazında ḳurıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 70b).

Osm. **dilriş** 'kalbi yaralı kimse' < Fa. ***dil-rīş*** a.m. [***dil*** V + ***-rīş*** 'yaralı']. ※ ***Pādeşāha‿haber oldı. Sevindi, şükrāne derviyşlere dil-rīşlere ol ḳadar māl vėrdi ki vaṣfa gelmez.*** (Ferec 855/1451 v. 143a).

Osm. **dilrüba** 'gönlü çalıp götüren' < Fa. ***dil-rubā*** a.m. [***dil*** V + ***-rubā*** 'kapan']. ※ ***Bu eşnāda bir gün Rūḥ-efzāy-ı dil-rübā çoḳ‿hadem u ḥaşemile ḥavż-ḫāne ḳapusından girüb geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 30b).

dilsiz, b. ***dilsüz***.

Osm. **dilsuz** 'gönlü yakan' Fa. ***dil-süz*** a.m. [***dil*** V + ***-süz*** 'yakan; yanmış' ※ ***Ḳamusı 'ilm-i müsiḳīde kāmiller ...‿höş-āvāzlar, dil-süz u cāngüzārlar.*** (Vāḥidī 1993 [929/1522] v. 66a).

dilsüz/dilsiz 'dili dönmeyen, konuşma kabiliyeti olmayan' < ***dil*** III + ***-süz/-siz*** (privativum eki). İsimden sıfat, bâzen de zarf yapan ***-sız*** eki için b. ***adsuz/adsız*** ⊡. ※ ***Bayağı dilsüz gemici ḳazāz gemiyi getürdi. İşāretile bindiler, işāretile indiler.*** (Ferec 855/1451 v. 56b).

Osm. **dilşad** 'gönlü sevinçli' < Fa. ***dil-şād'*** a.m. [***dil*** V ve ***şād*** 'sevinen']. ※ ***Şehriyār sözinden ol Müşterī-nihād dil-şād oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 29b).

Osm. **dilteng** 'kalbi sıkıntılı, müteessir, meyus' < Fa. ***dil-tang*** a.m. [***dil*** V ve ***tang*** 'dar']. ※ ***Bir gün dilteng olub kenārda otururken bir ulu gemi belürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 227a). ※ ***Sulṭān bu‿haberi işitdüginleyin be-ġāyet dilteng oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 231a).

dimağ 'beyin' Meninski 1680 II, 2135–36 < Ar. ***dimāġ*** a.m. (/***dmġ***/ kökünden) ※ ***Ben ol sevdādan gecdüm, ol biyhüde fikri dimāġumdan***

çıḳardum. (Ferec 855/1451 v. 40b). ***dimağ fazlası*** 'balgam': ※ ***Bir sarḳuḳ salyarlu dil gördi, dimāġ fażlası sümüklü bir yüce burun gördi.*** (Ferec 855/1451 v. 17a).

dimdik I 'dik duran, eğilmemiş; çok dik (yokuş)' < ***dik*** + reduplication (ikileme) + /***m***/ tezat ünsüzü, krş. ***dımdızlak, dümdüz***. ※ ***Atlı öyle dimdik eyerinin üstüne oturmuş, kıpırdamadan tam karşıya bakıyordu.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 31). ***dimdik (bak–)*** 'gözlerini kaçırmadan, küstahça': ※ ***Vezir yılmadan dimdik bakmış Padişahın yüzüne.*** (A. Ümit 1994 s. 8).

AD. **dimdik** II 'kuş gagası' DS 1498 < ETk. ***tumşuḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 509–510 kelimesine bünye bakımından benziyor; krş. Az. Tk. ***dimdik*** a.m.

dimdoğru 'doğru, dik (bakmak)' < ***dimdik*** ile ***dosdoğru*** zarflerinden bir amalgam. ※ ***Camdan dışarıyı seyrediyor. Gözleri dimdoğru bakıyor denizin ortasına.*** (M. Mungan 1996 s. 403). Başka kaynaklarda bulunamadı.

dimen 'insan meskenlerinin artıkları' < Ar. ***diman*** a.m. (***dimna*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Sehel müddetde ol dimen u diyārda͜ hayrdan ṣalāḥdan emānetden diyānetden nişān ḳalmadı.*** (Ferec 855/1451 v. 128a–b).

AD. **dimenit** 'en iyi cins buğday' DS 1499 < Yun. ***διμηνιτης*** (ḏiminítis) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 100.

Dimetoka 'Batı Trakya'da (bugün Yunanistan) bir kasabanın Osm. ismi' < Yun. ***Διδυμοτειχος*** (Ḏidimóṯihos) D.J. Georgacas 1971n s. 110.

dimi 'bir çeşit pamuklu kumaş' DS 1499, 1159, ZTS 52, Meninski 1680 II, 2143 < Yun. ***διμιτο*** (ḏímito) a.m. G. Meyer 1893 s. 54, A. Tietze 1955 no. 67 ※ ***Ve diminüŋ pastavından yigirmi beş aḳça...*** (Ö.L. Barkan 1943 [16. yy] s. 303). 'bez şalvar, iç donu' DS a.y.: ※ ***Diminin içindeki çocuğun sesi kısılmış; kıraca atılmış kurbağa gibi ağlayıp duruyordu.*** (M. Makal 1957k s. 17).

(Konuşma dili) **di mi** 'öyle değil mi?' < ***değil mi?*** sorusunun allegro şekli. ※ ***Adım adım geziyor kefereler. Hem gömü işi olur, tarihi eser olur, di mi?*** (C. Kavukçu 1997 s. 59). ※ ***Parayı sen vercen di mi?*** (a.e. s. 113).

diminuendo (beynelmilel müzik terimlerinden) 'sesi gittikçe azaltarak (çalınız)' < İt. < Lat. ***diminuere*** 'azaltmak'. Garp müziği ıstılahları için b. ***acitato*** ⊡.

Dimişk, b. ***Dımışk***.

AD. **dimnid/dimlit/diimit** 'erken olgunlaşan bir çeşit siyah üzüm' DS 1498 < Yun. ***διμηνιτης*** (ḏiminítis) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 101. ※ ***Dürrevān dimlit demidür, eyle iḥsān oynamaḳ...*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 188). ※ ***He, kara dimlit. Murat çok severdi bunu. Ben yiyemem gayrı o üzümleri, boğazımdan geçmez.*** (T. Apaydın 1991 s. 270). Krş. ***dimrit***.

AD. **dimrit** 'bir çeşit siyah üzüm' DS 1498 < EYun. ***θυμβριτης*** (ṯymbrítēs) (***oînos*** 'şarap' için bir sıfat) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 142. Varyantlarda şekil ve manaları yakın olan ***dimnit*** ile ***dimrit*** kelimeleri birbirine karışmıştır.

EOsm. **din** I 'yular veya dizgin' < ETk. ***tin*** a.m. Clauson 1972 s. 512. ※ ***Baŋa din daḳdı ʿışḳuŋ, ögredür dīn, | Firāḳı küfrine īmān olan, gel!*** (Meḥmed 1965 [1398] s. 111 no. 2110). Başka kaynaklarda bulunamadı.

AD. **din** II/**tin** 'ilmek; dokuma tezgâhlarında çözgü unutularak dışarda kalmış tek ilmek; dokuma tezgâhlarındaki ana ipler' DS 1500, 3933–34, ZTS 192 < ***din*** I.

din III b.m. (topluluk çerçevesinde dünya görüşü) < Ar. ***dīn*** a.m. (/***dyn***/ kökünden). Kelimenin etimolojisi b. L. Gardet, EI[2] II, 293. ※ ***Bu benüm cāriyemdür. Er donına ḳoydum, dīnde ḳardaşumdur dėdüm.*** (Ferec 855 / 1451 v. 48b). 'dine bağlılık, dindarlık': ※ ***Ol dīn ve diyānet, ol zühd u taḳvā, ol setr u ṣalāḥ ki ol ḳızda varidi, neden böyle hiẕlān aŋa yol buldı?*** (Ferec 855/1451 v. 180a). '(birinin mensup olduğu) din grubu': ※ ***Ferruḫ-nāza tersā dīnince yėtmiş and vėrdi.*** (Ferec 855/1451 v. 31a). ***din ve devlet*** 'kurulu nizamın bütünü': ※ ***Cevap versene, be itoğlu it! Çıkar kadınları, din ve devlet haini, ırz ve namus düşmanı alçak!*** (S.M. Alus 1944 s. 184). ***din iman*** 'din' (yemin ve küfürlerde): ※ ***Bu da lâf mı şimdi? Dinime imanıma, ellemedim.*** (Kemal Tahir 1955s s. 21). ※ ***Kimimizin başı yumrukları arasında, kimimiz din iman düpedüz gidiyorduk.*** (Orhan Kemal 1949b s. 120).

AD. **din** IV 'bir şeyin en sivri ve yüksek noktası' DS 1500 (Bu kelime için iki izah mümkündür: ***din*** IV ve ***din*** V) < derlenen mana doğru ise, kelime ETk. ***tiŋ*** 'dik' (Clauson 1972 s. 512) köküne dayanır ve ***dinburç*** 'doruk, uc' DS 1500, ***dindoru*** 'dağın en sivri yeri, tepe' DS 1301 ve ***dintepe*** 'yüksek tepe; ağacın doruğu' DS 1509 kelimelerinin ilk hecesiyle aynı kelimedir; eski bir kaynakta kaydedilen ***diŋdoru*** yüzünden aslen ***diŋ*** olmalı ve ***diŋel-*** fiilinin kökünü teşkil edebilir.

AD. **din** V b. ***din*** IV < ***din*** sadece 'çok, aşırı' gibi kuvvetlendirici bir unsurdur – derlendiğinde Kütahya'daki informant keza Kütahya'da tespit edilen ***dindoru***'daki manasını düşünmüş olmalı – ve dolayısıyla kelime ***dingabak*** 'büsbütün saçsız', ***dingala*** 'en geri; en geride gelen' ve ***diŋgarga*** 'çok zayıf, kuru (kimse); donmuş gibi dimdik duran (kimse)' (hepsi DS 1502) gibi kelimelerin ilk hecesini teşkil eder. Bunlara hatta belki de ***dimyeni*** 'çok yeni' DS 1500 kelimesini ilave edebiliriz.

din- I 'kesilmek, bitmek, susmak' TS 1163 < ETk. ***tın-*** a.m. Clauson 1972 s. 514. ※ ***Bārebāhuŋ ḥareketi bereketlendi, artdı, diŋmedi.*** (Ferec 855/1451 v. 242b). ※ ***Yoḳ azıḳ. Yel diŋmez. Andan aşdılar, | Engine nā-çār oluban düşdiler.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 42). ※ ***Ḳız u dāye sevinişdiler, ağlamaḳları diŋdi, avındılar.*** (Ferec 855 / 1451 v. 8b). ※ ***Sonra o ağır, bezdirici uğultu dindi.*** (A. Akıncı 1959 s. 70).

AD. **din-** II 'çok yorulup iş göremez hâle gelmek' DS 1508–09. ※ ***Ulan bu geçmişi kınalı da eyice dindi be***! (F. Baykurt 1961k s. 96).

dinamik I (sıfat) 'müteşebbis, canlı' < Fr. ***dynamique*** a.m. < EYun. ***δυναμικος*** (d̲ynamikós) 'kuvvetli'. Sıfat yapmaya yarayan Fr. ***-ik*** için b. ***Adriatik*** ⊡. ※ ***Bir çocuk var, Sadullah diyorlar. Genç, dinamik, yaratıcı biri.*** (İ. Tarus 1961 s. 224).

dinamik II 'fiziğin kuvvetlerden bahseden bölümü; bir cisimde faaliyette olan kuvvet' < Fr. ***dynamique*** a.m. < EYun. ***δυναμικος*** (d̲ynamikós) 'kuvvetli'. ※ ***Yazınsal yaratıcıkla uğraşmayan bilmez: gerçekliğin tıpkısını romanda yaratabilmek yazınsal metnin iç dinamikleri yüzünden imkânsızdır.*** (E. Atasü 1996 s. 16).

dinamit 'bir çeşit patlayıcı madde' < Fr. ***dynamite*** (Fr. ***–ite*** eki için b. ***andezit*** ⊡) < İsv. ***dynamit*** a.m. Mucidi tarafından 1866'da Yun. ***δυναμις*** (d̲inamis) 'kuvvet' kelimesine dayanılarak bu isim verilmiş. Bu tür tradename'ler için b. ***amaroza*** ⊡. ※ ***Beyin taşocağında öldü kocası Ömer Dayı. "Dinamit atılınca toprağın altında kalmış", diye duyduk bi akşam...*** (M. Başaran 1992 s. 167).

dinamizm 'dinamiklik' < Fr. ***dynamisme*** a.m. Fr.dan Tk.ye giren ***–izm*** için b. ***aforizm*** ⊡[1]. ※ ***Türk değiller demek! Tahmin etmeliydim. Batı terbiyesi, disiplini ve dinamizmi elbette ...*** (B. Uzuner 1994).

dinamo 'elektrik üreten makine' < Fr. ***dynamo*** < Alm. ***dynamoelektrische Maschlne***'den kısaltma, b. ***afro*** ⊡. ※ ***Kâfi kuvvet var artık– bütün sinirlerimde, | Muazzam bir dinamo kayışı gibi.*** (N.V. Çakırhan 1996 s. 29). ※ ***Ürküye kapılmadığımı göstermek için acele etmiyorum, hatta tekerlekteki dinamoyu bile indirdim. Bisiklete bindim, karanlık çayırlığa doğru sürdüm.*** (C. Kavukçu 1997 s. 104).

Osm. **dinar** 'eski bir altın para' < Ar. ***dīnār*** a.m. < Lat. ***dēnārius*** '(aslında on ***as*** kıymetinde) bir gümüş para (asıl manası 'onluk'). ※ ***Ṣanduḳdan altun klysesln çıḳardılar, getürdiler, miyzānile çekdiler, biŋ dīnar zer–i münevver–i müdevver rengrez öŋinde ḳodılar.*** (Ferec 855/1451 v. 16 a). '(umumiyetle) para': ※ ***Beni dünyā vü dīnār yoldan iletdl. ʿĀlemde kimde ol ki dīnār anı yoldan iletmedi?*** (Ferec 855/1451 v 67b).

dinazor, b. ***dinozor***.

dinc/dinç I 'dinlenme, istirahat' < ETk. ***tınç*** a.m. Clauson 1972 s. 516, M. Erdal 1991 I, 275. AD. ***dinc al–/dincal–*** 'dinlenmek, uyuklamak' DS 1500.

dinc/dinç II 'dinlenmiş, sağlam, güçlü, dayanıklı' TS 1160, Meninski 1680 II, 2146, R. Dankoff 1991 s. 32 < ETk. ***tınç*** a.m. Clauson 1972 s. 516. ※ ***Ṣoŋra yürlylş olıcaḳ Yanḳo melʿün ḳıral–idi, Ungarusdan dinc leşker getürdl, ḥiṣāra ḳoydı.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 71). 'sakin, rahat': ※ ***Melik tah̲tı üstinde ger̆höş uyır, | Nite dinc oluban uyıya faḳīr?*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340/42 s. 10).

AD. **dincel–** 'dinlenmek, dinçleşmek' DS 1500, TS 1161 < ***dinc*** + sıfattan, o hâle gelmek manasında fiil yapan ***–el–*** genişlemesi, b. ***alal***– ⊡.

AD. **dincerle–** 'bir malın alım satımında fiyat üzerinde direnmek' DS 1500 < ***dincel–*** fiilinden verbum diminutivum, b. ***başarla–*** ⊡; esas manası 'üzerinde durmak' olmalıdır.

dinç, b. ***dınç***.

dinç, b. ***dinc***.

dindar 'dinine çok bağlı, din vazifelerini yerine getiren' < Fa. ***dīn–dār*** a.m. [***dīn*** III + ***–dār*** 'malik olan, tutan', b. ***abdar*** ⊡]. ※ ***Köyün dindar kişileriyle sık sık konuştuğunu görüyordu.*** (T. Apaydın 1991 s. 315). ※ ***Dinî semboller sistemi sadece dindarları değil, toplumsal kültürel yüzeydeki bilinçsiz alışverişler aracılığıyla dinsizleri de fazlasıyla etkilemekteydi.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 79).

dindaş/dindeş 'aynı dinden olan (kimse)' < ***din*** III + ***daş*** ortaklık eki, b. ***adaş*** ⊡[1]. Bu ekin ***–deş*** şekli de mevcuttur (ms. ***köydeş***), fakat –***daş*** şekli daha yaygındır. ***dindaş*** kelimesi ***dīn–dāş*** olarak Fa.'ya da girmiştir. A.

Topçuoğlu 1978 II, 151'de 15. asra ait bir metinde kelimeyi ***dindeş*** olarak alıyor, fakat Arap harflerinde emin olunmuyor. ※ ***Berāberimizde iki genc hemşehrimizle 'Alī Ṣabrī Beğ nāmında Romanya żābiṭlerinden bir dīndaşımız vardı.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 75).

dindir–, b. ***dindür–***.

dindon/tinton 'oyuncak' DS 3936 < küçük çocuk dili ve ses taklidi kelimelerden. ※ ***Ben olaydım, ona dindon oynatırdım. Dünyanın kaç bucak olduğunu gösterirdim.*** (Musahipzade Celal 1936ka s. 10). 'müzikli okul veya kapı zili': ※ ***Yasemin okuldan dönünceye dek gözü hep yolda, kulağı dindon zilinde kalıyormuş.*** (M. İzgü 1992 s. 102).

AD. **dindorı/dindoru/dinturu** 'en yüksek nokta, zirve' DS 1501, 1509 < ***din*** IV veya V ve ***dorı*** 'doruk, zirve'. ※ ***Ṣāḥib–i meclis ise ṣom ṣom ṣorıda, ṣadr–nişīn ola diŋ dorıda.*** ('Ālī 1587 v. 125a).

dindür–/dindir– 'azalmasına veya büsbütün kesilmesine sebep olmak (ms. ağrı hakkında)' < ***din–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur–*** ⊡. TS 1161'de verilen örnekte ***dindürmeyen*** olarak gösterilen fiil herhâlde ***diŋdürmeyen*** olmalıydı; mana 'söyletmek' değil, 'susturmak' olacak (örnek bunu gösterir).

dine (sosyete dilinde) 'resmî giyimli yemek, ziyafet' < Fr. ***dîner*** a.m. < Lat. *_**disjējūnāre**_ [***jējūnus*** 'midesi boş, aç' + manayı aksine çeviren ***dis–*** ön takısı, ve fiil mastar eki]. ※ ***İsmini duyduklarımızın, bildiklerimizin kimi çayımdan, kimi dine'mden geçti.*** (F.R. Atay 1952 s. 68).

AD. **dinel–** 'dikilmek, ayağa kalkmak, ayakta durmak' DS 1501–1502, TS 1161 < ***diŋ/din*** IV + isim ve sıfattan 'o hâle gelmek' manasında fiil yapan ***–el–*** genişlemesi (b. ***alal–*** ⊡), krş. ***dikel–***. ※ ***Gel baḫalım ġız, diŋel şuriye, sāa türkü söyliyecēm.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 148). ※ ***Şimdi gözün alabildiğine uzanan pamuk tarlalarına, amele gruplarının önüne dinelen ırgatbaşıların duası ve âmin sesleri hakimdi.*** (Reşat Enis 1944 s. 145).

dineri/dineyri/diniri 'iskambil kâğıtlarında karo' DS 1507 < Yun. ***δινερι*** (ḏinéri) a.m. < ***dinário*** 'bir sikke' < ***dēnárion*** < Lat. ***dēnārius*** a.m. Krş. ***dinar***. ※ ***Sopayı yerken Hasan ağanın göğsünden iskambil dineyrisinin kızı da düşmüştü.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 1940).

AD. **ding/dink** 'hayvanlarla çevrilen büyük değirmen' DS 1506–08, Meninski 1680 II, 2148, R. Dankoff 1991 s. 32 < Fa. ***ding*** a.m. ※ ***Dink köylünün hayatına karışan en mühim unsurdur: Ekip biçtiği buğdayı dinkte dövdürür. Dinkte kırdırır. Yarma yapar.*** (Reşat Enis 1944 s. 144–145).

dingabak, b. ***dınkabak***.

dingala, b. ***dıngala***.

dingalopişto 'tahtarevalli (?)' < ?? ※ ***Onları nerelere oturtacağız? Onları nasıl dingalopiştolardan, tahtarevallilerden indireceğiz?*** (S. Birsel 1995 s. 77).

AD. **dinge** 'bir çeşit kadın başlığı' DS 1503, Balhasanoğlu 1904 s. 127 < ?? Krş. Az. Tk. ***dingā*** a.m.

AD. **dingedek** 'ani olarak, derhâl' DS 1503 < ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) kelimelerden; kelimenin başı onomatopoeticum olabilir. Ses taklidi veya ekspresif kelimeye takılan ***–adak/–edek*** genişle-

mesi için b. ***cartadak*** ⊡. ※ ***Irazca birden: "Nadası gurtardın mı Bayram?" diye bağırdı. Bayram dingedek düştü: "Gurtardım ana" dedi.*** (F. Baykurt 1961ı s. 10).

AD. **dingene** 'kendir dövmeye yarayan bir aygıt' DS 1503 < ***dinghane*** [***ding/din*** ve ***hane***, b. ***abdesthane/apteshane*** ⊡]; fes imali için 19. asırda kurulan ilk fabrikaların adı ***dinkhane*** imiş. (M.Z. Pakalın 1946 I, 452).

dingi 'bir çifte kürekli küçük patalya' < İng. ***dinghy*** < Hind. ***dīngī*** a.m.

dingil I 'sağlı sollu tekerleklerin ortasından geçen ve arabayı taşıyan mil' < ses taklidi ve ekspressif kelimelerden, arabanın sallanarak ve dimgil dingil yürümesini göz önüne getirir. Krş. ***dingedek***, ***dingil dingil*** 'sallana sallana, yavaş yavaş' DS 1506, ***dingilbaş*** 'takla' DS 1504, ***dingilde-*** DS 1504–05 vs. Ses taklidi kelimelerde ***/l/*** veya ***/r/*** olan son ünsüzden sonra ***-la-*** yerine ***-da-*** fiil genişlemesi, b. ***alda-*** ⊡.

dingil II 'geveze; kırıcı, düşüncesizce konuşan; oynak, hoppa (kimse)' DS 1503–04 < ***dingil*** I. Fa. ***dingil*** a.m. F. Steingass 1930 s. 538 herhâlde Türkçe'den alınmadır. ※ ***"Neriman ya,"dedi Necmettin, "öyle bir kızla evlendi kıymetini bilemedi dingil."*** (C.Kavukçu 2001 s. 93).

dingildek 'tabanı üzerinde hareketsiz duramayıp sallanan, oynak' DS 1504 < ***dingilde-*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***-k*** eki (b. ***akık*** ⊡), krş. ***fingirdek, kıkırdak***. ※ ***Bir dingildek iskemleye oturdu.*** (A. Ağaoğlu 1980ö s. 298). ※ ***Beni kucakladığı gibi, bir gemi direğinin dingildek çanaklığına çıkarıp...*** (Z.O. Saba 1957 s. 15).

AD. **dingin** I 'kuvvetsiz, zayıf, yorgun' DS 1506 < ***din-*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***-gin*** eki, krş. ***bilgin, kızgın***. ※ ***Muhacir ḳafilesi aḳın aḳın yoldan geçmekde devām ediyordu. Omuzlarındaki ağır yüküŋ altında, dingin yük hayvānları gibi ṣoluyan erkekler, yürükler gibi çocuklarını ṣırtlarına bağlamış ḳadınlar...*** (R.N. Güntekin 1928 s. 266–267).

AD. **dingin** II 'durgun, sessiz, düşünceli; huzurlu' DS 1506 < ***dingin*** I. ※ ***Bir yaprağın kımıldanması, bir kuşun ötmesi bile insana dokunur. Eriyip, tablate karışıvermek istenilen dingin zaman bir saattir...*** (M. Başaran 1955 s. 66). ※ ***Sahilde güneşin batışını izledim. Gök yüzünde işitilmesi güç bir sessizlik; her şey olağanüstü dingin.*** (A. Yurdakul 1993 s. 142). ※ ***Sakin ve şasırtmasız bir sevgiydi tüm istediğim. Dingin bir yaşam buna bağlı olarak.*** (H. Akdoğan 1998 s. 46).

Dingo Kürt. kısaltılmış erkek adı, yalnız şu tabirde geçer: ***Dingonun ahırı mı sandınız burayı***? (ve buna benzer cümlelerde) Tk.de şahıs isimlerindeki mana gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu*** ⊡. ※ ***"Boyunbağı olmayanlara yasaktır burası sör. Dingonun ahırı değildir burası sör." dedi kapıcı.*** (O. Duru 1962 s. 30).

diŋi, b. ***diŋü***.

diniri, b. ***dineri***.

AD. **diniz/dinğiz** 'sakin, durgun, sessiz' DS 1507 Meninski 1680 II, 2215 < ***din-*** + fiilden sıfat yapan ***-iz*** eki, b. ***dıkız*** ⊡.

dink, b. ***ding***.

diŋle–/dinle– I '(bir sese ya da söze) kulak vermek' < ETk. ***tıŋla–*** a.m. Clauson 1972 s. 522, M. Erdal 1991 II, 448; ***tıŋla–*** fiilinin Çin. ***t'ing*** 'dinlemek' kelimesinden alınmış (b. M. Räsänen 1959 s. 478) olabileceğini Clauson 1972 şüpheli buluyor. /***ŋl***/→/***nġ***/ metatezi icin b. aġna II ⊡ İsim/sıfat'tan fiil yapan ***–la–/–le–*** genişlemesi için b. ***acabla–*** ⊡. ※ ***Damına cık, bacaya var, yat, dḫahı ḳulaḳ ur, ne söz gecdügini diŋle.*** (Ferec 855/1451 v. 240b). '(söz, öğüt) tutmak, aldırmak': ※ ***Kim ögütçiler sözin diŋlemezise, anuŋ işlerinüŋ 'āḳıbeti ve ṣoŋı peşīmānlik olur.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 29).

diŋle–/dinle– II 'kendi vücudunda olan hareketlere dikkat etmek' < ***diŋle–/dinle–*** I. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***–la–/–le–*** genişlemesi için b. ***acabla–*** ⊡. ※ ***Yatakta yatıyordum ve dinliyordum gövdemin ötesinde berisinde ağrıları. Karnımdan, bacaklarımdan ağrılar yükseliyordu.*** (O. Duru 1962 s. 74). ※ ***Divitoğlu gene cevap vermedi. Sıcaklığı dinliyordu. Sıcaklık bütün damarlarında geriniyordu.*** (T. Yücel 1960 s. 19).

diŋle–/dinle– III 'rahat ettirmek, dinletmek' < ***diŋle–/dinle–*** II. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***–la–/–le–*** genişlemesi için b. ***acabla–*** ⊡. ※ ***İyisi mi, sen çekil bir tarafa, keyfine bak, ben de burada biraz başımı dinliyeyim!*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 267). ※ ***Sırf çocuklardan olduğu için "bari tenha bir yer bulup da kulağımı dinliyeyim" diye tarlalara kaçtığına şüphe mi var?*** (R.N. Güntekin 1944 s. 122). ※ ***A, ben öyle uykusuzluğa gelemem. Bir iki saat vücudümü dinlemezsem, bütün gün başım ağrır.*** (Mahmud Yesari 1932 s. 103).

dinlen– 'istirahat etmek' < ***dinle–*** III fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡). ※ ***Ḫʷāca cāriyesiyle içerü girdi, ben daşra diyvār gölgesinde diŋlenmege oturdum.*** (Ferec 855/1451 v. 97b). 'ağrıdan kurtulmak, ağrısı dinmek': ※ ***Dişlerinüŋ aşaġası yuḳarusı heb ağrır. Anuŋ dişlerin çıḳaru vėr, diŋlensün.*** (Ferec 855/1451 v. 216a). ***diŋlen– gönen–*** 'canlanmak, kuvvetlenmek': ※ ***Uyur bḫahtı uyandı, diŋlendi gönendi.*** (Ferec 855/1451 v. 138b).

dinlet– '(birisinin) bir şey dinlemesine müsade etmek; (birisini) bir şey dinlemeye zorlamak' < ***dinle–*** I fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli (b. ***acıt–*** ⊡). ※ ***Gece yarılarına kadar otobüs şirketinin işlerini dinletir.*** (Aka Gündüz 1930 s. 13). Nesne (ms. bezdirici konuşma, sıkıcı müzik, hatta fena koku) cümlede ifade edilmese de anlaşılır: ※ ***İçtikçe zevzeklenir. Dinletir, dinletir.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 71). ※ ***Hasılı bu davette Muhtar Bayram dayı köyün meşhur yemeklerini yedirdiği kadar da dinletti.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1944 s. 50).

dinozor/dinazor 'İlkçağda yaşayan ve şimdi kalmamış olan yaratıklar' < Fr. ***dinosaure*** a.m. (EYun. ***δεινος*** (ḏeinós) 'korkunç' ve ***σαυρος*** (sáuros) 'kertenkele'). ※ ***Dinazorlar, dişleri insan boyunda mamutlar, dev yarasalar ve daha nice yırtıcı yaratıklar arasında yaşamak o kadar zormuş ki, yaşayabilmek için herkes birbirine yardım etmek zorundaymış.*** (A. Ümit t.y. [1990?] s. 109). ※ ***Dinozorlar, öteki canlılar nasıl oluştu? Ya bunca bitki?*** (M.Z. Saçlıoğlu 1997 s. 37).

dinturu, b. ***dindorı***.

AD. **diŋü/diŋi/dın** 'dinleme; gizli olarak dinlenen söz' DS 1462, TS 1161 < ETk. ****tiŋü*** ve belki ETk. ***dıŋ*** 'gürültü (?)' Clauson 1972 s. 512, fakat bu ikisi arasındaki münasebet anlaşılmıyor. (b. ***alu-satu*** ⊡). ※ ***İşledü-***

güŋ iş ḥarām-zādeler işidür. Öŋümüze ṭa'ām ḳoduŋ, sen diŋüye meşġūl olduŋ. (Ferec 855/1451 v. 123b). EOsm. ***diŋü diŋle-/diŋi diŋle-*** ve AD. ***dın dinle-*** 'iki kişinin hafifçe konuştuğu sözlere kulak vermek' TS 1162, DS 1462, S. Tezcan 2001 s. 59, 328. (paronymique tipten bir tabir, krş. ***içki iç-, uyku uyu-***): ※ ***Ḳarı͜ haberümüzi veziyre degürmedin tefaḥḥuṣ eyle, diŋi diŋle, bu kişinüŋ aḥvālini bil!*** (Ferec 855/1451 v. 21b). ※ ***Bir yėre gitdiler-ki, bir tenesi-de bir daşı ġaldırmış-da diğl-diŋniyor ... Maarıptan Maşrıfa döğşüyorlar, ben onnarı diŋnlyorum dėdi.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 107). Krş. ***dıŋ dur-*** (***dın*** maddesinde).

dinyakos ayakkabısı 'çok zarif ve pahalı ayakkabı' < Beyoğlu, İstiklal Caddesinde yüksek kaliteli pabuç satan bir dükkânın isminden. ※ ***Ayaklarında dinyakos ayakkabılariyle gezermiş duygusundadır çoğunluk. Öyle basar yere.*** (Füruzan 1981 s. 240).

diopter/diyopter 'adeselerin inkisar derecesini ölçme birimi' < Fr. ***dioptre*** a.m. [b. ***dioptri***]. ※ ***Okurken yahut yazarken kullandığım yarım diyopierlik gözlüğüm...*** (Orhan Kemal 1954k s. 13).

dioptri/diyoptri 'adeselerin inkisar derecesini ölçme birimi' < Fr. ***dioptrie*** a.m. Lat. ***dloptra*** 'zaviyeleri ölçme aleti' < EYun.'ya dayanır.

AD. **dip/div** 'pek, çok' < ***dib/dip*** (?). ※ ***Evin uçmaġ u anı ḥūrī ṣandı, | Aŋa yol bulduğına div utandı.*** (Şeyhoġlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 165 no. 993).

dip, b. ***dlb***.

dipçik 'ateşli silâhların namlu arkasındaki taban kısmı' < ***dib/dip*** + ***-çik*** küçültme eki, b. ***acıcık*** ⊡. ※ ***Dipçikler indi başına, tekmenledi, devrildi.*** (D. Akçam 1978 s. 23). Krş. KazTat. ***töpçök*** 'uç; mum dibi; sigara izmariti'. ※ ***Sırtına inen bir dipçik vuruşiyle yere yıkıldı.*** (R. Enis 1957 s. 93).

dipdede, b. ***dib*** III.

dipdinç 'şaşılacak derecede dinç' < ***dinç*** + reduplication (ikileme) + ***/p/*** tezat ünsüzü, krş. ***dapdar, dopdolu***. ※ ***Bir de kapıdan içeri gireyim ki beş on dakika evvel minderde serili olan benimki kalkmış, ayaklanmış, dipdinç, keyfi yerinde, parmağında zilleri eksik.*** (S.M. Alus 1944 s. 64).

AD. **dipdiniz** 'çok uslu, çok sakin, sessizce' DS 1510 < ***diniz*** + reduplication (ikileme) + ***/p/*** tezat ünsüzü. ※ ***Dip diŋiz girür, döşeginde yatur.*** (M. Adamović 1994 [1368-86] s. 72 no. 651). ※ ***Kükreyüb mevci urur gerçi deŋiz | Ḳorḳusından ādem ammā dib-diŋiz.*** (Firdevsī-i Rūmī 1980 s. 197). Krş. ***dlpdlŋsüz***.

EOsm. **dipdiŋsüz** 'çok sakin' TS 1165 (başka manalandırma ile) < ***diŋsüz*** [privativum (olumsuzluk eki) eki ***-sız*** için b. ***adsuz/adsız*** ⊡] + reduplication + ***/p/*** tezat ünsüzü. Fakat TS 1134'de velar (arka damaksıl) ünlülerle okunan şimdi palatal (öndamaksıl) ünlülerle gösterilmiştir ve orada 'sessiz' olarak manalandırılan sıfat şimdi (***olmak*** fiiliyle beraber) 'büsbütün sükûnetini kaybetmek' şeklinde tercüme edilerek tam aksine çevrilmiş görünüyor. Verilen örnekler maalesef bu tenakuza kat'î bir hâl getirmiyor. Eğer ***dıŋsuz*** maddesinde teklif ettiğimiz düzeltme doğru ise, bu ***dipdiŋiz*** yukarıdaki ***dipdiŋiz***'den başka bir şey değildir. Krş. ***dibdiŋsüz ol-.***

dipdiri 'capcanlı' < ***diri*** + reduplication (ikileme) + ***/p/*** tezat ünsüzü. ※ ***Isıtan, ama yakmayan güneş altında soyunup dökünen insanlar. Genç yüzlü, orta yaşlılar, dipdiri yaşlılar ve gençler.*** (N. Güngör 1992 s. 61). ※ ***Karlman Pasajı ve Karlman Pazarı dipdiri aklımda.*** (G. Scognamillo 1990 s. 47). ***dipdirilice*** TS 1165.

dipfriz 'yiyecekleri dondurarak saklayan buzdolabı' < İng. ***deepfreeze*** a.m. [***deep*** 'derin, düşük' ve ***freeze*** 'dondurmak']. ※※.

dipi/BSTTk. **tipi** 'kar fırtınası' TS 1165–66 < ETk. ***tüpi*** a.m. ※ ***Dėdiler: "Dağlardur yollaruŋuz, | Dipidür, ḳar ṣaġ u ṣollaruŋuz.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 147). ※ ***Tipiden göz gözü görmüyor.*** (Mahmud Yesari 1943 s. 187).

dip köşe 'en gizli köşelere kadar (ev temizliği)' < ***dib*** II ve ***köşe***. Krş. ***dip bucak*** a.m. DS 1509. ※ ***Evi dip köşe temizledik.*** (A. Ağaoğlu 1982h s. 121).

diplarya 'pisi balığının küçüğü' Redhouse 1968 s. 301 < Yun. ***διπλαρια*** (ḏipláriya) 'ikizler' ?.

diple– I 'birden dibine kadar içmek' DS 1510 < ***dip*** + isimden fiil yapan ***–le–*** genişlemesi. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***–la–*** eki için b. ***acabla–*** ⊡. ※ ***İlk viskimi bir yudumda dipledim.*** (T. Uyar 1983 s. 85).

AD. **diple–** II 'bir şeyi diger bir şeyin iyice içine, tabanına kadar sokmak' DS 1511 < ***dip*** + isimden fiil yapan ***–le–*** genişlemesi. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***–la–*** eki için b. ***acabla–*** ⊡. '(kapıyı) sürgülemek': ※ ***Kapıları dipliyorlar. Paşaların ayağına yirmi sefer varmalı!*** (F. Baykurt 1971c s. 299).

AD. **dipli**, b. ***dib***.

diploma 'okul bitirme şehadetnamesi; bir imtiyaz veya salâhiyet kazanana verilen resmî vesika' < İt. veya İng. ***diploma*** a.m. < EYun. ***διπλωμα*** (ḏíplōma) 'ikiye katlanmış kâğıt'. ※ ***Mesele diploma değil, bir şeyler bilmek. Daha doğrusu, nasıl nerden öğrendiğin önemli değil, ne yaptığına bakarım der adını unuttuğum bir düşünür.*** (Orhan Kemal 1965f s. 270–271). ※ ***Üniversiteyi bitirdim, koskoca diplomamı aldım.*** (D. Asena 1987 s. 95).

diplomat 'devletini temsil etmekle vazifelendirilen hariciyeci' < Fr. ***diplomate*** a.m. [***diplomatique*** < sıfatından backformation (yanlış ayırma), b. ***abar–*** ⊡]. ※ ***Ailesi tanınmış diplomat ve politikacı yetiştirmiş, baba tarafından Osmanlı sarayına dek uzanan köklü bir soy ağacı taşırdı.*** (8. Uzuner 1994 s. 22).

diplomatik 'hariciye işlerine ait' < Fr. ***diplomatique*** a.m. [***diploma*** + isimden sıfat yapan ***–ique*** eki]. ※ ***Casa d'Italia'da düzenlenen toplantılar daha düzeyliydi, daha üstün ve diplomatik bir çevreye hitap ederdi çünkü.*** (G. Scognamillo 1990 s. 118).

dipnot 'sayfa dibine konulan açıklama' < İng. ***footnote*** veya Alm. ***Fußnote*** a.m. örneğince yaratılan neologismus (türetme kelime), yalnız ***not*** bölümü Fr.dan. ※ ***Saatte yüz yetmiş kilometre hızla buralarda ne arıyorum? Geçmiş ölümlerden birine dipnot düşmeye mi çalışıyorum?*** (A. Yurdakul 1993 s. 359).

dipsüz/dipsiz 'dibi olmayan, çok derin' < ***dib/dip*** + privativum (olumsuzluk eki) eki, b. ***adsuz/adsız*** ⊡. ※ ***Bir dipsüz ḳuyusı vardur, aŋa salar-***

lar. (Ferec 855/1451 v. 23b). ※ ***Muhanneşlere ve zenlere yat yarağ hibe ḳılmaḳ bir seyf-i mücevheri dibsüz ḳuyıya bıraḳmaḳdur.*** (ʻĀlī 1587 v. 129b).

dip temel 'tam, eksiksiz' < ***dib/dip*** II ve ***temel***. ※ ***Bayram üstü diptemel bir temizlik. İlle şu bitin kökünü kesmek!*** (F. Erdinç 1969 s. 195). ※ ***Öbür gün gazete gelsin de, Gagılı'ya dip temel okutalım.*** (F. Erdinç 1958 s. 215).

EOsm. **dir I** 'geçim, gıda' TS 1166 < ***dirlik*** III kelimesinden backformation (yanlış ayırma) (b. ***abar-*** ⊡). ***dirsizlik*** 'geçimsizlik', krş. ***dirliksizlik***, b. ***dirlik*** II: ※ ***Nihayet anladı ki bu kahveler işsizlikten ve aile dirsizliğinden doğan ıstıraplara karşı sığınılacak yegâne mabetlerdir.*** (R.N. Güntekin 1930 s. 47).

Osm. **dir II** 'geç; gecikmiş; eski' < Fa. ***dīr*** a.m. ※ ***Bu taḳdīr işidür ki ezelde olmışdur ve bu ʻışḳ dīrdür ki göŋlümde durmışdur.*** (Ferec 855/1451 v. 236b).

AD. **diraatlı** 'becerikli' (?) < ***dirayetli.*** İsimden özellikle sıfat yapan ***–li*** eki için b. ***adamakıllı*** ⊡². ※ ***O iyi dayanıyor. Diraatlı. Bizi bile yoruyor.*** (M. Makal 1950 s. 26).

Osm. **diraset** 'tahsil' < Ar. ***dirāsa*** a.m. ※ ***Manṣablar ehline vėrilmemeglle ve medreseler dirāset-ile mevṣūf olanlara lāyıḳ görülmemeglle...*** (ʻĀlī 1979 [1581] s. 175).

Osm. **dirayet** 'pratik anlayış, beceriklilik, iz'an, akıl' < Ar. ***dirāya*** 'bilgi, malumat' (/***dry***/ kökünden). ※ ***Evet. Bu çocukta bir çeşit asalet, kibarlık, ve ne demeli bilmem ki, bir dirayet göze çarpıyor.*** (İ. Tarus 1961 s. 89). ※ ***Leyla Hanım hastalığına rağmen, her zamanki dirayetiyle hem çocuklarını hem de kocasını idare etmeye çalışıyordu.*** (A. Kulin 1997 s. 55).

Osm. **dirazgûş** 'merkep' < Fa. ***dirāz-güş*** a.m. [***dirāz*** 'uzun' ve ***güş*** 'kulak']. Bu tür bir sıfat ve onu takip eden bir isimden meydana gelmiş Fa. asıllı sıfatlar için b. ***asudedil*** ⊡. ※ ***Giderken gördiler, bir kişinüŋ dirāz-güşı yük altında düşmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 234b).

dir dir ditre-/tir tir titre- TS TS 1166–67' (üşümekten ya da korkudan) çok titremek' < ***ditre-/titre-*** + ondan önce iki defa réduplication ile /***r***/'den ibaret predicate intensifier (yüklem yoğunlaştırma), b. ***apal apal*** ⊡. ※ ***Bu dem Sulṭān Murāduŋ bu ḥālin görüb͜ hazān gibi dir dir ditreyüb ayaḳ üzre durmağa iḳtidārı ḳalmadı.*** (Ş. Elçin 1877–78 s. 200).

AD. **dire-** 'bir şeyin ağırlığına dayanmak' < ETk. ***tire-*** 'desteklemek' Clauson 1972 s. 533. 'bir şeyi dikine koymak, dayamak, durdurmak' DS a.y. (krş. Çağ. ***tirā-*** a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 254. ***ayak dire-*** 'inat ve ısrar etmek': ※ ***Kabul etmişti kesintileri. Şimdilik, kendi kendine bahanesi de daha başka kesinti çıkarırlarsa, onda ayak direyebilmek içindi***. (Kemal Bekir 1961 s. 119).

diregümen, b. ***dragman***.

direk I 'ağaç ve saireden yapılan uzun ve kalın destek' < ETk. ***tirek*** 'kavak' Clauson 1972 s. 543. ※ ***Ol dört direk ne direklerdür ki cihānuŋ cihār ṭāḳı anuŋ üzerine üstüvārdur?*** (Ferec 855/1451 v. 135b). 'gemi direği': ※ ***Bu oğlanı su alup giderken balıḳcı uğrar, çıḳarur, gemi diregine asaḳor.*** (Ferec 855/1451 v. 246a). 'ufkî mertek veya sırık': ※

Kenārda bir sivri yüce münāre gibi ḳaya bitmiş; depesinde bir pulād direk berkinmiş ve ol direkden bir yoġun zencīr asılmış. (Ferec 855/1451 v. 44b–45a). Mecazî manada. ***direk et–/direklendir–*** 'havaya doğru dikmek, yükseltmek' DS 1512: ※ ***Kızlar hengi direk etmişlerdi.*** (F. Baykurt 1971t s. 176; ***henk*** 'aheng, oyun, cümbüş, eğlence'). ***direk direk bağır–'*** çığlıklarla bağırmak' ※ ***İki kişi kavga ediyordu. Birinin sesi çıkmıyor, biri direk direk bağırıyordu. Seyircilerden biri: "Kavgada esas bağırmaktır," sesi.*** (A. Nesin 1958g s. 37). AD. ***direklen–*** 'göğe doğru yükselmek (alev, toz, duman hakkında)' DS 1512–13. ***–lan–*** genişlemesi, b. ***abaplan–*** ⊡.

(Halk ağzı) **direk** II 'doğruca; doğruca giden' < ***direkt*** kelimesinin varyantı; /***t***/ yitimi için b. ***abdest*** II/***aptes*** ⊡[1]. ※ ***Ne oldunuz, daha pek erken ... Direk postaya vaktiniz çok. Kuzum, son vapurla gidiveriniz!*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 3.7.1941). ※ ***Salih, Şenol'un gözüne saplanan oku direk bir el hareketiyle korkusuzca çekip çıkardı.*** (M. Kaçan 1990 s. 16).

AD. **direkle–** 'direk gibi yerinde durmak' < ***direk*** I + isimde 'o şey olmak' manasında fiil yapan ***–le–*** genişlemesi, krş. ***ihtiyarla–, yağmurla–***. ※ ***Ekin tarlasına, tarlanın ortasına bir adım atamadı, tarlanın kıyısında direkledi kaldı.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 299). AD. ***direkle–*** ile ***direkleş–*** arasındaki mana benzeşmesi için b. ***afalla–/afallaş–*** (***afal*** maddesinde) ⊡.

direkleş– 'inat etmek, ısrar etmek' < ***direk*** I + isimden 'bir şey olmak' manasında fiil yapan ***–leş–*** genişlemesi, b. ***bayramlaş–*** ⊡. ※ ***Oğlum bak, bir hökümet, bir kaymakam, bir muhtar, bir onbaşı, her kimse, bir şeyi yok dedi mi, o şey yoktur. Var diye kuru kuru direkleşip durulmaz.*** (F. Baykurt 1959y s. 258). ***direkle–*** ile ***direkleş–*** arasındaki mana benzeşmesi için b. ***afalla–/afallaş–*** (***afal*** maddesinde) ⊡.

direksiyon I 'müdiriyet, müdürlük' < Fr. ***direction*** a.m. [Lat. ***dirigere*** 'yöneltmek' fiilinden nomen abstractum (soyut isim) olan ***directio*** kelimesinden]. Bununla ilgili olarak b. ***aberasyon*** ⊡.

direksiyon II/(halk ağzı) **dreksiyon** 'otomobilde istikameti ayarlayan halka' < Fr . (***volant de) direction*** a.m., b. ***direksiyon*** I. Ayrıca bununla ilgili olarak b. ***aberasyon*** ⊡. ※ ***Sol sinyal verip kırıyorum direksiyonu.*** (A. Yurdakul 1993 s. 347). ※ ***Otomobilin önündeki manivelâyı çevirerek motörü işlettikten sonra dreksiyona geçti.*** (Reşat Enis 1933 s. 158).

direkt 'doğruca, doğruca giden' < Fr. ***direct*** a.m. [Lat. ***dirigere*** 'yöneltmek' fiilinin partisipi olan ***directus*** sıfatından]. ※※.

direktif 'talimat' < Fr. ***directive*** a.m. (***–if*** eki için b. ***akreditif*** ⊡). ※ ***Yürüyüşün disiplinli sürmesi için sağa sola direktifler yağdırıyorduk.*** (A. Ümit 1993 s. 43).

direktör/(halk ağzı) **drektör** 'müdür' < Fr. ***directeur*** a.m. [Lat. ***dirigere*** 'yöneltmek' fiilinden nomen actoris). ※ ***Büfedeki ṭıknazca direktör sert sert bir şeyler söylüyor.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 209). ※ ***Namus mu? Onu, yağmurlu bir gecede, kasa soyan muhasebeci babanı kurtarmak için, şirket drektörünün yatağında bıraktığını unutuyorsun, kızım!*** (Reşat Enis 1933 s. 174).

direktris 'müdire' < Fr. ***directrice*** a.m. ***–tris*** eki için b. ***aktris*** ⊡. ※※.

AD. **direl-** 'canlanmak' < ***diril-*** fiilinin varyantı mı?, fiil yapan ***-el*** eki için b. ***alal-*** ⊡. ※ ***Yusuf uzun boynunu tulumbanın altına doğru uzattı, başının üstünde Mehmedin çektiği su şakırdadı. Yusufun içini birden bir sevinç aldı, bir an hastalığını unutup direldi.*** (Yaşar Kemal 1993h s. 58). ***direlt-*** 'canlandırmak' DS 1513.

Osm. **direm/dirhem** '(ağırlık ve para birimi) okkanın dört yüzde biri; onu tartmak için kullanılan ağırlık ölçüsü' < Fa. ***diram*** < Ar. ***dirham*** < EYun. ***δραχμη*** (ḏrachmē') a.m. G. Meyer 1893 s. 64. ※ ***Saŋa hürmet ėderem, sehel bahāya ṣataram: şöyle-ki bir direm gümişüŋ, bir deng altunuŋ çıḳmasun.*** (Ferec 855/1451 v. 116b). 'para': ※ ***Ėrüren sevdügine, bil, ʿİmādı | Hüner ṣaŋmaŋuz anı kim diremdür.*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 113). ※ ***Ėrdiler Kāʿbe viṣāline ḳıyanlar direme.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 182). ※ ***Elli dirhemlik bir şişeyi, Emirgâna varıncıya kadar, kursağına boşaltırmış.*** (Reşat Enis 1933 s. 81). 'eski bir gümüş sikke': ※ ***Fī zamāninā pādişāhumuzuŋ ... nuḳūd-ı humāyūnı ki bl-ḥasebi l-istilāḥ dirhem-i ʿosmānī dėyü muʿayyendür, ḳırḳılı ḳırḳılı bir ḳırıḳ ṣüret-ile be-dīdār olmışdur.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 183). '(umumiyetle) para', krş. ***derahim***: ※ ***Baʿż-ı aġniyāʾ-i aġblyā mücerred niṣār-ı dirhem u dīnār ėtmegi saḫā vu kerem ʿadd ėderler.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 152).

Osm. **diremharlde** 'para ile alınmış (köle)' < Fa. ***diram-ı harīde*** a.m. [***diram*** 'direm ve ***harīda*** 'satın alınmış'. Bu tür Fa. kelimeler için b. ***ahuçeşm*** ⊡]. ※ ***Gendüler rlbā-ı hōrāna bende-i direm-ı harīde ve evlādları evlād-ı nā-ı haleflerine verāṣet-ile intiḳāl ėtmiş memālīk-i mlḥnet-keşīde meṣābeslnde olurlar.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 137).

Osm. **dlrempaş/dlrhempaş** 'para dağıtan, parasını etrafındakilere saçan' < ***dlrem / dirhem*** + Fa. ***-pāş*** 'saçan'. ※ ***Her benān-ı direm-pāşını bir bārende mlġ eylese...*** (ʿĀlī 1587 v. 123b).

AD. **diren-** 'ayağa kalkmak, ayakta durmak' DS 1514 < ***dire-*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡). 'karşı koymak, kafa tutmak': ※ ***Heç aklımızda, aynımızda yoğiken bir belâ çıkıp geldi başımıza. Direndik dartındık emme arlaştıramadık.*** (F. Baykurt 1971t s. 179). ※ ***Adamlar, "Pendik'te küçük bir arsa var" diyorlar; annem" yok efendim, yok. Hepsini çoktan sattık" diye direniyordu.*** (M. Urgan 1998 s. 90).

Osm. **direng** 'oyalanma, işi sonraya bırakma' < Fa. ***dirang*** a.m. ※ ***Cün uyandum, cānuma clgerüme od düşdi, şehzāde sevdāsı rengümi direngüml giderdi.*** (Ferec 855/1451 v. 107b). ***direng et-*** 'tehir etmek; oyalanmak': ※ ***Vuṣūl-i nāmeden ṣoŋra daḫı siz | Direng ėtmeŋ ol ėlde, ėrlşüŋ siz!*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 145).

AD. **direngeç** I 'duvarların yıkılmaması için konulan ağaç destek, payanda' DS 1614 < ***diren-*** + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***-geç*** eki, b. ***atlangaç*** ⊡.

direngeç II 'mukavim, dayanıklı' < ***diren-*** + fiilden sıfat yapan ***-geç*** eki, krş. ***utangaç, üşengeç***. ※ ***Çaylar gürüldeyerek odunları katıp önlerine iner yarlardan aşağıya. En direngeci de bu çamlardır. Suyun tepmesini hiçe sayarlar.*** (Füruzan 1972k s. 293). Başka kaynaklarda bulunamadı.

direngen 'dayanıklı' < ***diren–*** + ***gen***, b. ***alıngan*** ⊡. ※ ***Dünyanın bütün kırlarının en gösterişsiz ama en direngen bitkisini, hindibanın küçük mavi çiçeklerini görüyor.*** (O. Baydar 1998 s. 214).

AD. **direp** 'yapağının tarakta kalan çöplü kısmı' DS 1514 < Bulg. ***dreb*** a.m. BER 1971 I, 422, A. Tietze 1957 no. 34.

AD. **direş–** 'dayanmak, sebat etmek' DS 1514 < ***dire–*** fiilinin müşareket hâli, fakat manada ***diren–*** fiiline çok yakındır, krş. ***alış–*** II ⊡. ※ ***Anlat Hasibe'ye. İlle götüreceğim diye direşmesin! Sen anlatırsan anlar.*** (F. Baykurt 1982 s. 177).

AD. **direşkin/dirişken** 'sebatlı, dayanıklı' DS 1514 < ***direş–*** + ***-kin*** eki, b. ***akkın*** ⊡. ※ ***Herhangi bir işi ve dersi bitirmek için kimi gün olağanüstü dirişken duralı, kimi gün pek geldi geçti gönüllü.*** (M. Seyda 1966 s. 146).

diret– 'direnmek, inat et–' < ***dire–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, fakat mana itibarıyla geçişsiz fiil (verbum intransitivum), krş. ***büküd–*** ⊡. ※ ***Evvelki gece bir ateş bir ateş! Sayıkladı durdu. Dün gece iyiyim, ben de gideceğim diye diretti.*** (M. İlhan 1983 s. 31). ※ "***Canım olur mu?" dedim, "Cadde üstünde yatak odası? Burası oturma odası olsun!" — "Olmaz" diye diretiyordu, "güneş alan yalnız bu oda..."*** (R. Ilgaz 1991r s. 20).

diretnavıt, b. ***dretnot***.

diretnot, b. ***dretnot***.

AD. **direz/direzin/direzi** (dokumacılıkta) 'çözgü ipliği' DS 1514–15, TS 1167 < Fa. ***dirāz (kaşīdan)***, ***darāzīna*** (uzunlamasına), ***darāza*** a.m. H.E. Wulff 1966 s. 344, F. Steingass 1930 s. 507. ※ ***Tezgâhı bir çekmiş, direzi olduğu gibi omzuna almış.*** (U. Günay 1975 s. 284).

direzin, b. ***drezin***.

AD. **dirfil/tirfil** 'yonca' DS 1515, 3936 < Yun. ***τριφυλλι*** (trifíllo) a.m. '***tri–*** 'üç' ve ***fíllo*** 'yaprak'] G. Meyer 1893 s. 35, A. Tietze 1955 no. 251, Ch. Tzitzilis 1987g no. 540. Metatez için b. ***albız*** ⊡.

dirgen, b. ***diğren***.

AD. **dirgona/dirvana/tırgona** 'güvercin büyüklüğünde gri renkli göçmen bir kuş' DS 1519, B.A. Yanıkoğlu 1943 s. 267 < EYun. ***τρυγων*** (trygón) 'kumru' Ch. Tzitzilis 1987g no. 542. ***/ğ/→/v/*** değişimi için b. ***avul*** ⊡.

EOsm. **dirgür–** 'diriltmek' TS 1168–70, (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 82, Meninski 1680 II, 2060, 2211 < ETk. ***tirgür–*** a.m. Clauson 1972 s. 545. Causativum (ettirgenlik) için b. ***artur–*** ⊡. ※ ***Döstum, dirgür beni, öldür ḥasedden düşmeni! | Kāfir öldürmekdürür ʿālemde kārı Ḥaydaruŋ.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 290). ※ ***Gel, ey ʿĪsī–nefes ḳaddi ḳıyāmet, | Beni dirgür, ḥasedden düşmen ölsün!*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 58).

dirhempaş, b. ***dirempaş***.

diri 'yaşamakta olan, canlı' < ETk. ***tirig*** a.m. > Clauson 1972 s. 543–544. Fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) yapan ***–i*** eki için b. ***acı*** I ⊡ ve ***alu–satu*** ⊡. ※ ***İ bī–vefā! Henüz diri misin? (Ferec 855/1451 v. 62a). diri eyle– '(ölüyü) diriltmek': ※ Duʿā ḳıldum; sengisār olmış***

ḥelālüŋi Allāh ta'ālā diri eyledi. (Ferec 855/1451 v. 185b). ***dirile*** 'diriyken, diri diri' TS 1174–75 < ETk. ***tirigle*** (***–le*** zarf eki için b. ***aykla*** ⊡): ※ ***Ben dilemezem ki ḥaḳḳuŋ żāyi' ola, sen ölecek olursaŋ miyrāṣ-ḫwārelerüŋ beni dirile yėyeler.*** (Ferec 855/1451 v. 216b). ***diri ol–*** 'yaşamak': ※ ***Ol-dahı vardı, bir yıl miḳdār[ı] diri oldı; Allāh raḥmetine vardı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 105). (***geceyi) diri tut–*** 'uyumamak, uyanık kalmak': ※ ***Uyumadı. Gözünü yummadı. Diri tuttu Sarısu gecesini.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 136). ***dirice*** 'diri olarak' TS 1170, fakat 'diri (sıfat!)' de olabilir (o zaman ***–ce***'nin fonksiyonu nedir?; ***–ca*** sıfatları için b. ***ahça/ağca*** ⊡, ***-ca*** zarfları için b. ***anca*** I ⊡): ※ ***Şehzāde ögin derer, gendüyi dirice görür, yüzin yėre ḳor, şükr eyler.*** (Ferec 855/1451 v. 60a). ※ ***Bir yıla degin ḫaberümi umuŋ, dirice olursam size bulınam, ölecek olursam du'ādan unutmayasız.*** (Ferec 855/1451 v. 130b–131a).

diriçça/dırisa/dirise (gemici terimlerinden) 'bir taraftan bir tarafa dönme, tebdili cihet etme' L. Gürçay 1943 s. 132 < İt. ***drizza!*** komandosu 'çevir!' Kahane–Tietze 1958 no. 272. Bir fiilinin emir şeklinden isim olma durumu için b. ***ayart*** ⊡, yardımcı fiil ***et–*** ile olan terkipler için b. ***alaşağı et–*** ⊡. ***diriçça et–*** 'dönmek': ※ ***Provezza birdenbire doksan derece diriçça ederek, batıda kırılmıştı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 270). ※ ***Gece kalkıp rüzgâr drise etti mi etmedi mi diye başım gökyüzünde...*** (R. Ilgaz 1969k s. 251). ※***Karadeniz bu! Rüzgâr bir dir dirise etti, başladık voltaya.*** (R. Ilgaz 1981 s. 141).

Osm. **diriğ** I 'ah! vah!' < Fa. ***dirīġ*** a.m. ※ ***İ dirīġ! Varısarlar, ol müfsidler beni anda bulmayub bennāyı üşendüriserler!*** (Ferec 855/1451 v. 26a). ※ ***Ḳatı dilteng oldı, ağladı. "Dirīġ dirīġ," dėdi, "ne 'acab iş!"*** (Ferec 855/1451 v. 180a). 'yazık': ※ ***Birisi diledi-ki tiyġile çala. Şehzādenüŋ cemālin gördi, ḳıyamadı. Eyitdi: "Dirīġ yigitligüŋe ki gendüŋi esirgemezsin. Dur, bundan git!"*** (Ferec 855/1451 v. 200a).

Osm. **diriğ** II 'reddediş, esirgeyiş' < Fa. ***dirīġ*** a.m. ※ ***Ṭa'ām nedür? İtden dahı dirīġ degüldür.*** (Ferec 855/1451 v. 123b), krş. Fa. ***dirīġ nīst*** 'There is no denial or refusal, you are welcome to it' F. Steingass 1930 s. 517. ***dirīġ dut–*** 'reddetmek': ※ ***Ümiydüŋ ayını der mīġ ve dilegüŋi dirīġ dutmayam.*** (Ferec 855/1451 v. 28b). '(bir şeyi birinden) esirgemek': ※ ***Ben kimseneden nesne dirīġ dutmazam.*** (Ferec 855/1451 v. 61a).

Osm. **dirîğâ** 'eyvah! efsus!' < Fa. ***dirīġā*** a.m. [***dirīğ*** I ve –â , b. ***Hakka*** ⊡]. ※ ***İ dirīġā! Bu 'avrat beni er sanmışdur, ol sebebden baŋa el ṣunmışdur.*** (Ferec 855/1451 v. 110a).

diril 'yerli dokuma bezi' DS 1517 < İng. ***drill*** < Alm. ***drillich*** a.m. [***dri*** 'üç', üçlü iplikle yapıldığı için], krş ***dıril***. ※ ***Siyah renkli diril gömleğinin bütün düğmeleri çözüktü.*** (C. Tuncer 1960 s. 205).

diril- '(tekrar) hayata kavuşmak, canlanmak' Meninski 1680 II, 2061 < ETk. ***tiril–*** a.m. Clauson 1972 s. 547–548. ****tir–*** + medialis–reflexivum (orta–dönüşken) anlamındaki ***–(ı)l–*** eki, b. ***açıl–*** ⊡. ※ ***İti bir gez ur ölsün, bir dahı ur dirilsün.*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 215). EO: 'yaşamak, hayat sürmek' TS 170–174: ※ ***Bir şehr bucağına ėrişelüm, mestürü l-ḥāl bir yėrde dirilelüm.*** (Ferec 855/1451 v. 10a). 'geçinmek, geçimini temin etmek': ※ ***Gendünüŋ yüz kişi ṣadaḳasın yėr ola, ol ḫalḳ ṣadakasıyla dirile!*** (Ferec 855/1451 v. 216b)). '(biriyle) iyi geçinmek': ※ ***Benden ṣoŋra ittifāḳile yurduŋuzda uruşmadın dalaşmadın oturuŋ, dirilüŋ, bed-mestlik ėtmeŋ!*** (Ferec 855/1451 v. 123a).

dirild–/dirilt– '(ölüyü) tekrar hayata kavuşturmak' < ***diril–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli (b. ***acıt–*** ⊡). Krş. ***dirildür–, dirgür–*** bir fiil kökünden iki ve daha fazla causativum (ettirgenlik) şeklini gelişmesi için b. ***akıt–*** ⊡. ※ ***Baŋa ne ḳul[l]uḳ ėdersin eger ol sengesār olmış ʿavratuŋı duʿāyile dirildürsem?*** (Ferec 855 / 1451 v. 185b). Otlar için de kullanılır 'canlandırmak, ter ü taze kılmak': ※ ***Hazān yėli helāk ėder nebātı; | Ṣabā ṣūrı dirildüb ḳıla hurrem.*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 98).

EOsm. **dirildür–** 'diriltmek' < ***diril–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur–*** ⊡. Krş. ***dirilt–***. ※ ***İsm-ile ʿİsī, dirildürdi öli.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 4).

EOsm. **dirilik** 'hayat, ömür' TS 1175–78 < ***diri*** + sıfattan nomen abstractum (soyut isim) yapan ***-lik*** eki, b. ***ağırlık*** ⊡. ※ ***Anam ol, ben ḳızuŋ olayım. Diriligüm — diriligümüz muḳadderise — varuraḳ diyrilelüm.*** (Ferec 855/1451 v. 246b).

dirilt–, b. ***dirild–***.

dirim, b. ***dirüm*** .

Osm. **dirine** 'eski, emektar' < Fa. ***dīrīna*** a.m. ※ ***Ol sebebden ki veziyri diyriyne kemiynesi idi, ḥuḳūḳı s̱ābitidi.*** (Ferec 855/1451 v. 70a).

AD. **diringa** 'bilye (?)' < ?? ※ ***Gülsefa Hanım'ın oğlu, sonra Doga, Remzi, bir de ben; diringa oynuyorduk bahçede ... Önlüğümün cebinden bütün diringalarımı aldı, Doga'ya verdi. Doga diringaları aldı, kaçtı.*** (Tarık Dursun K. 1966 s. 22–23).

AD. **diringi** 'erkekler tarafından oynanan bir kişilik halk oyunu' DS 1517 < Az. Tk. ***dirinkâ/dirinki*** 'oyun havası' ADDL 1964 s. 191 < Rus. ??.

AD. **dirinti**, b. ***derinti***.

dirisa, b. ***diriçça***.

dirise, b. ***diriçça***.

dirişken, b. ***direşkin***.

dirit- 'diriltmek' < ***dirilt–*** fiilinin varyantı; fiil sonundaki ***/lt/→/t/*** basitleşmesi için b. ***boşat–*** ⊡, fakat aksi istikamette ***büyüt–→büyült–*** ⊡. Ayrıca causativum (ettirgenlik) eki ***–t–*** için b. ***acıt–*** ⊡※ ***Zübükzâde, muhtara verdiği akılla, kayıtta kimini ölü, kimini diri gösteriyor. Herifteki akla bak ki sen, ölüleri diritti, dirileri öldürttü.*** (A. Nesin 1961z s. 185). ※ ***İnce duygulardan süzülerek gelmiş, çekici, yumuşak, güven sağlayıcı sözcüklerle büyümüş bir sevgiyi sönmeye yüz tutmuşken diritmek uğruna ömrünün yarısını seve seve verebilirdi.*** (N. Cumalı 1970 s. 188).

dirlik I 'hayat, ömür' TS 1175–78 < ***dirilik*** a.m., ortadaki ***/i/***'nin düşmesiyle (b. ***arlan–*** ⊡). ※ ***Pādeşāh ol şükrāneye kerem elin acdı, çoḳ māl u niʿmet dervīşlere sacdı, rüzigār-ı ḳadīmden unudulmış ḳalmış maḥbūsları, dirlikden meʾyūsları āzād eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 127b). ***dirlik eyle–/dirlik sür–*** 'hayat geçirmek, ömür sürmek' (bu tür, ***-lik*** ekiyle biten isimlerin ***eyle–/sür–*** yardımcı fiilini almasıyla oluşan terkipler için b. ***aşinalık et–*** ⊡): ※ ***Yėdi yıl daḳı oşbu ṣūret-ile | Sürdi dirlik Mıṣırda ḥikmet-ile.*** (Elvān Çelebī 1984 s. 72 no. 816).

AD. **dirlik** II ‘sağlık, huzur’ < ***dirlik*** I. ※ ***Şöyle böyle geçiştirmek istedise de karı başının etini yemiş, onu söyletmek için gece gündüz dirlik vermemiş.*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 188). ***dirlik dışlık/dirlik düzen/dirlik düzenlik*** a.m.: DS 1518: ※ ***Evde ne dirlik ara ne düzen, ne bet bul ne bereket!*** (S.M. Alus 1934 s. 96). ※ ***Dirlik düzenlik başlarken hiç yoktan yine dargınlık baş gösterir.*** (R.H. Karay 1939a s. 58). ***dirliksiz*** ‘geçimsiz, hırçın’ DS 1518 (privativum eki ***–sız*** için b. ***adsuz/adsız*** ⊡): ※ ***Aranızda bir dirliksizlik mi vardı ha?*** (Musahipzade Celal 1936ba s. 27). Krş. ***dirsizlik***.

Osm. **dirlik** III ‘geçim, nafaka, geçim tahsisatı; bir ailenin yıllık yiyecek, içecek ve geyeceği; varlık, servet’ DS 1518, TS 1178–89 < ***dirlik*** I. ※ ***Benüm dirilgüm bu Ḳastamoniden ve Geredededendür.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 79). ※ ***Pādişāh daḫı tekvorına ve sipāhilerine yaḫşı dirlik ve eyü tīmārlar vėrdi.*** (a.e. s. 136).

dirmaç, b. ***dırmaç***.

AD. **dirmit/tirmit** ‘bir cins mantar’ DS 1519, 3923, 3939 < Yun. ****δριμιτης*** (d̲rimítis) < ***δριμυς*** (d̲rimís) ‘acı’. Ch. Tzitzilis 1990 s. 190. Krş. ***akdirmit.***

dirsek I b.m. (kolun ek yeri) < ETk. ***tirsgek*** a.m. Clauson 1972 s. 553. Clauson’a göre etimolojisi tespit edilmemiştir. T. Tekin 1969 s. 65’e göre ilk hecesi ***diz*** kelimesinin kökü olan ***dir***’dir. Z’leşme (zetacism) denilen ***r > z*** ses değişimi için b. ***boğurdak*** ⊡ ve similativum (benzerlik) eki olan ***–(g)ek*** için b. ***damak*** ⊡. ※ ***Nafiz: Yahu Molla İshak biraz dişimi sıkıp çalışsam, çatır çatır Arapça konuşacağım.” İshak: — “Oh ne kolay, ne kolay! Ben on altı yıldır dirsek çürütüyorum, ancak nahiv, mantık, avamil okuyabildim.”*** (Musahipzade Celal 1936ba s. 12).

AD. **dirsek** II ‘arpacık denilen göz hastalığı’ DS 1519 < ETk. ***tirsgek*** a.m. Clauson 1972 s. 553, krş. ***dirsek*** I, ***et dirseği/it dirseği***.

AD. **dirsek** III ‘köşe’ < ***dirsek*** I. ※ ***Emine, ha bir gayret daha! Bizim evin dirseğini dönüp karşıki yokuşu tuttuk mu, soluğu mezarlığın içinde alırız.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 310).

dirüm/dirim ‘hayat’ F. Argenti 1938 s. 73 < ETk. ****tirim*** a.m. [****tir–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–im*** eki, b. ***adım*** I ⊡]. BSTTk. nde yalnız ölüm ***dirim*** bağlantısında. ***dirim kanı*** ‘öldüreni öldürmekle öldürülenin hesabına alınan öç’: ※ ***Bir yigid aramızdan eksildi, senüŋ yoluŋda baş vėrdi. Dirim ḳanın alalum. Hem size ısmarlamış, menüm ḳanüm alsun demiş.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15. yüzyıl] s. 150).

dirvana, b. ***dirgona***.

Osm. **dirve** ‘zirve’ < ***zirve*** üstündeki nokta mı unutulmuş, fonksiyonsuz zannedilerek mi konmamış? Yoksa telaffuz böyle miydi? Kelime noktalı olarak Ferec 855/1451’de geçmiyor. ※ ***Bir altundan ḍaġa varuriseŋ ol ḍaġa çıḳ. Dirvesinde bir altundan ḳubbe vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 194a). ※ ***Āḫir bir daġ dirvesine çıḳdı, öte yanına baḳdı.*** (a.e. v. 245a).

Osm. **disar** ‘üstlük’ < Ar. ***diṯār*** ‘üstlük, atkı’. ***/ṯ/→/s/*** gelişmesi için b. ***abes*** ⊡. Mecazî manada ‘alışıklık, âdet’: ※ ***Oŋmasun yetmesün şu‿hidmetkār | Ola küfrān–ı niʿmet aŋa diṣār.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 147). Krş. ***şi’âr u disar***.

disiplin I 'yüksek tahsil bölümü' < Fr. ***discipline*** < Lat. ***disciplina*** a.m. '[***discipulus*** 'talebe' + nomen abstractum (soyut isim) yapan ***–a*** eki]. ※ ***Roman yazmanın, çok özel bir disiplin olduğunu savunageldim.*** (A. Yurdakul 1993 s. 58).

disiplin II 'zapturapt' < Fr. ***discipline***, krş. ***disiplin*** I. ※ ***Bizim parolamız, önce disiplin, sonra gene disiplindir. Devlete hizmet, vazifede ciddiyet, hepsi, her şey bu disipline bağlıdır.*** (R. Bilginer 1965 s. 12–13). ※ ***Bir asker disiplini içinde çalışıyorlardı.*** (T. Apaydın 1991 s. 327).

disk (spor tabirlerinden) 'atmak için kullanılan yuvarlak kurs' < Fr. ***disque*** veya İng. ***disk*** < Lat. ***discus*** < EYun. ***δισκος*** (ḏískos) a.m.

diskalifiye (spor terimlerinden) 'yarış dışı bırakılmış' < Fr. ***disqualifié*** a.m. [***disqualifier*** 'diskalifiye etmek' fiilinin participium passivum (edilgen sıfat fiil)]. ※ ***Çakal Rüstem de böylece adaylıktan diskalifiye oluyor.*** (H. Taner 1971s s. 152).

diskalifiye et– (spor terimlerinden) 'yarış dışı bırakmak' < Fr. ***disqualifier*** a.m.

disket (bilgisayar tekniğinde) 'muhafaza diski' < Fr. ***disquette*** a.m. [***disque*** + ***–ette*** küçültme eki, b. ***alborata*** ⊡]. ※ ***Sandıklar dolusu evrakı metrukenin küçük bir bilgisayar disketine sığdığını görse, gözleri faltaşı gibi yuvalarından fırlardı.*** (N. Güngör 1992 s. 113). ※ ***Bilgisayarındaki disketi çıkarıyor ve resimlerle birlikte büyükçe bir sarı zarfa koyuyor.*** (İ. Aral 1997 s. 30).

AD. **diskin–/tiskin–/**BSTTk. **tiksin** 'korkmak, ürkmek, korkudan sıçramak; iğrenmek bıkmak, usanmak, istememek' DS 1519, 3940, <Çağ. !! ***tiskin–***/***tizkin–*** 'uzaklaşmak '(s'éloigner, s'écarter, se ranger)' [***tiz–*** 'ranger en files' + –***kin–*** genişlemesi] A. Pavet de Courteille 1972 s. 258.

disko 'dans müziği çalınan lokal' < Fr. ***disco*** a.m. [***discothèque*** kelimesinin kısaltılmışı, b. ***afro*** ⊡]. ※ ***Kendini kaç yaşında sanıyorsun ha? Diskoya filân da gidiyor musun bari?*** (B. Günel 1991 s. 135). ※ ***Kulakları sağır eden bir disko müziği çalıyordu.*** (N. Eray 1992 s. 83). Krş. ***diskotek***.

diskotek 'dans müziği çalınan lokal, disko' < Fr. ***discothèque*** a.m., aslında 'plâk kütüphanesi' '***disque*** 'plâk' ve ***–thèque*** 'depo', krş. ***bibliothèque***. ※ ***O sıralar diskotekler bu kadar yaygın ve çok sayıda değildi. Apple, Ankara'nın tek diskoteğiydi.*** (M. Mungan 1996 s. 384). ※ ***Kentin ünlü bir diskoteğine gitmek için evden çıkar.*** (İ. Aral 1997 s. 21).

diskur 'nutuk' < Fr. ***discours*** 'konuşma, muhavere, münakaşa' < Lat. ***discursus*** 'o yana bu yana koşmak'. ※ ***Disḳuru kes şimdi, lāfıma ḳulaḳ ver!*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 58). (Argo) ***diskur geç–*** 'nutuk verir gibi konuşmak': ※ ***O Etemi bir gün bana gönder; ben ona bir diskur geçeyim, bak bir daha senin yanına uğrar mı?*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 159–160). ***geç–*** yardımcı fiil olarak kullanılması için b. ***dikiz geç–*** ⊡.

dispanser 'hastalara ayakta bakan ve ilaç veren tababet şubesi' < Fr. ***dispensaire*** a.m. [Lat. ***dispensāre*** 'dağıtmak, tevzi etmek' + yer mefhumunu ifade eden ***–aire*** (–er) eki, krş. ***seminer***. ※ ***Bundan bir zaman önce hükümet adada bir dispanser açmaya kalkmış.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 134).

diş b.m. (ağızdaki dişler) < ETk. ***tış*** a.m. Clauson 1972 s. 557, fakat T. Tekin 1994 s. 253 no. 23'e göre ***tış*** değil, ***tiş***. ※ ***Bu pīl bir piylüŋ şucsuz yėre dişiyle ḳarnın deşmiş, öldürmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 45a). İnsan dişi şeklinde ve küçüklüğünde şeyler: 'bir diş sarmısak', 'bir diş esrar' M. Mikhaïlov 1930 s. 26, F. Devellioğlu 1959 s. 80: ※ ***Çifte kâğıdlı tüttürecek. Kanburdan bir diş ampes istiyor.*** (M.L. Dikbaş 1936 s. 95). ***diş bile–*** 'hıncını almaya fırsat aramak: ※ ***Ben imdi Hürmüzüŋ kīnin dllerven, Bu İrān taḫtına hem diş bilerven.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 309 no. 1094). ※ ***Eli ėrmez. Bilerdi dişlerini.*** (Meḥmed 1965 [1398] s. 225 no. 1042). ※ ***Diş biler 'āşıḳı çalmaġa raḳībüŋ o ḍoŋuz, | Ḳoma, çāk eylemesün dāmen-l 'ırżuŋ o ḳuduz!*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 30). ※ ***Bu yıl havalar da bize diş mi biledi nedir. Her işimiz birbirinden yolsuz gitmeye başladı.*** (M. Makal 1950 s. 128). ***diş buğdayı*** 'bebeğin ilk dişi çıktığı zaman yapılan bir aile toplantısı', krş. ***diş hediği***: ※ ***Diş buğdayı eğlencesi çok neşeli oldu.*** (Reşat Enis 1945 s. 111). ***diş kirası*** 'iftar veya ziyafetten sonra davetlilere verilen hediye': ※ ***Erenköyündeki köşkünde yatar kalkarken, bu hocalara ufak tefek iyilikler eder, para, erzak gönderir, diş kirası verdirirdi.*** (R.H. Karay 1940m s. 132).

dişbudak 'kerestesi sert bir ağaç, Fraxinus' < ***diş*** ve ***budak***, sertliğinden dolayı dişe benzer, krş. RD. ***diş–ağaç*** 'dişbudak' O. Blau 1868 s. 222. ※ ***Ol vaḳtl Kemāl Re'īs eline ve faḳīr eline birer ḍiş–budaḳ aġacından degenek vėrdi.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 636). ※ ***Ve iki dümen ki biri yedekdür, diş budaḳ aġacından olur.*** (Kātib Çelebī 1329 [1656] s. 154).

AD. **diş**, b. ***dış***.

AD. **dişe–** I 'diş çıkarmaya başlamak (bebek hakkında); süt dişlerini döküp esas dişlerini çıkarmak' DS 1521–22 < ETk. ***tişe–*** a.m. Clauson 1972 s. 561, M. Erdal 1991 II, 424 (***tlş*** + isimden fiil yapan ***–a–/–e–*** genişlemesi, b. ***ada–*** I ⊡).

AD. **dişe–** II 'değirmen taşına diş açmak' DS 1522, TS 1183 < ***diş*** + isimden fiil yapan ***–a–/–e–*** genişlemesi (b. ***ada–*** I ⊡). ※ ***Aleyküm selâm! dedi [değirmenci]. Pek erkencisin ama, bugün taşı dişeyeceğiz, oğul.*** (F. Erdinç 1958 s. 58). 'testere dişlerini eye ile bilemek, orağı çekiçle döverek keskinletmek' DS 1522: ※ ***Kilit bozulur, o onarır. Testere dişemek dersen, birincidir.*** (F. Erdinç 1958 s. 155). ※ ***Yüzleri bir parmak kalmış kavramalarla döndüğüm zaman babamı, toprağa kaktığı küçük örsün başında, elinde dişeme çekici ile bekler buldum.*** (M. Başaran 1955 s. 19).

dişe diş, göze göz 'zor şartlarda yaşama savaşı (vermek)' ※ ***En ilkel içgüdülerdi dişe diş, göze göz olmak, yoketmek ama hep yaşamda kalabilmek içindi ...*** (Ş. Yıldız 1989 s. 67).

AD. **dişeği/dişengi** 'değirmen taşına diş açmaya yarayan bir çeşit külünk' DS 1521, DS 1523, TS 1182–83 < ***dişe–*** II + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–gı*** eki (b. ***açgı*** ⊡). İkinci varyant için b. ***alankese*** ⊡.

AD. **dişehleti** 'kadın' DS 1521 < ***dişehli*** + kelimenin müennesliğini daha çok belirtmek için ona uydurulan ***–eti*** genişlemesi, krş. ***emi*** 'amca' →***emeti*** 'hala'. Bu birleşik kelimede var olan crasis (kaynaşma) durumu için b. ***acabola*** / ***acabula*** ⊡. ※ ***Erkeklere canlarının istediği kadınlarla muaşaka mubahmış. Fakat bize, zavallı diş ehletilere, koca-***

larından başkalarile gönül eğlendirmek memnumuş. (H.R. Gürpınar 1943m s. 99).

AD. **dişehli/dişeyli** 'refika, karı' < ***dişi*** ve ***ehl(i)*** 'eş', krş. ***er–ehlim*** 'kocam'. Bu birleşik kelimede var olan crasis (kaynaşma) durumu için b. ***acabola*** ⊡. ※ ***Dirse̮ Han dişi ehlinüŋ söziyile ulu toy eyledi, ḥācet diledi.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 s. 6). ※ ***Erkek istediği yerde serbest mahalle danası gibi gezsin ve dişehli evde kümes kazı gibi kilitli mi kalsın?*** (E. Misailidis 1986 s. 275). 'kadın' DS 1521: ※ ***Dişeylinin bir çocuk doğurması, sağlam yapıdan bir kerpicin düşmesi gibidir. İnsan her çocukta bir az daha farır!*** (F. Baykurt 1971c s. 334).

dişengi, b. ***dişeği***.

AD. **dişeri** 'iki avuç dolusu' B.A. Yanıkoğlu 1943 s. 267 < Yun. (Karadeniz diyal.) ***διχερι*** a.m. [***δυο*** (d̠ío) 'iki' ***χερι*** (̡héri) 'el'] Ch. Tzitzilis 1987g no. 103.

dişeyli, b. ***dişehli***.

AD. **diş hediği** 'bebeğin ilk dişi çıktığı zaman yapılan bir aile merasimi' DS 1523, krş. ***diş buğdayı*** < ***diş*** ve ***hedik***. ※ ***Bugün bu mutluluğa yeni bir halka daha eklenecek, bir tanecik erkek kuzusu Serop'unun diş hediği yapılacaktı.*** (M. Margosyan 1996 s. 33).

dişi 'erkeğin mukabili olan cinsten' < ETk. ***tişi*** a.m. Clauson 1972 s. 560–561. ※ ***Bir ṣayyād geyik duzağın ḳurdı. Bir ėrkek geyik dutuldı. Ṣayyād gelmedin dişi geldi. Ol yaŋa bu yaŋa cabaladı, āḫır duzaḳ yırtıldı, av ḳacdı.*** (Ferec 855/1451 v. 35b). 'kadın' TS 1184. ※ ***Peki, İştvan? ... İlk gençlik deliliği, susamışlık bir çeşit, dişiliğinin patlaması!*** (Peride Celal 1991 s. 25).

AD. **dişindirik** 'ipe ilmek atarak hayvanın ağzına yapılan gem' DS 1524, TS 1184 < ***diş*** + isimden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–dirik*** genişlemesi, b. ***boyunduruk*** ⊡; aradaki /***in***/ hecesi belki ***boyunduruk*** kelimesinin tesirini gösterir. ※ ***İp sapan nasıl örülür, onu biliyordum. Kama nasıl tutulur, çıplak gemsiz ata dişindirik vurarak nasıl binilir, taş kavgalarında nasıl kaçılır ...*** (N. Üstün 1968 s. 92).

diş kurada–, b. ***kurada–***.

dişlek I 'ısırıcı; sözünü geçiren, istediğini yaptıran (kimse)' < ***dişle–*** 'ısırmak' + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–k*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***Bu ses Fatin Hakkıyı en dişlek, kara yoksulluğa fırlatıp atan kahpenin sesi idi!*** (Mahmud Yesari 1938 s. 91).

dişlek II 'dişleri dışarıya doğru olan (kimse)' < ***dişlek*** I, fakat ***dışarlak, içerlek*** gibi kelimelerin tesiri altında bir mana kaymasiyle. ※ ***Bir tek ışık pek uzaktaki bir yıldız gibi parlıyordu: ihtiyar onbaşının dişlek tebessümü.*** (E.E. Talu 1935 s. 33).

⊡ ***dışarlak, içerlek*** (< ***içerü–rek***; b. ***acımtırak*** ⊡) gibi kelimelerin tesiri altında—aslında isimden fiil yapan ***–la–*** (b. ***acabla–*** ⊡) ile fiilden sıfat yapan ***–(ı)k*** (b. ***açık*** **I** ⊡) eklerinin birleşmesinden ortaya çıkan ***–lak*** genişlemesi, doğrudan doğruya isimden sıfat yapar. Sonraki ciltlerde geçecek olan ***içlek*** 'manevi' ve ödlek 'korkak' örnekleri galiba buna benzer yapıdadırlar. Bunun aksine Mahmud al–Kaşgari'nin (11. yüzyıl) değindiği küfür anlamındaki ***götlek*** (b. R. Dankoff I, 356) ve TTk.deki ***dazlak*** ve ***iğlek*** 'zayıf, hasta' gibi

örnekler ise, *–la–* fiillerinden (*götle–*, *dazla–*, *iğle–*) *–(ı)k* ekiyle yapılan isim–sıfatlarıdır. Ayrıca krş. *bağırtlak*.

dişli I 'dişli çark' < sıfatın, bütün terkibin manasını alması. Kendisini takip eden isim olmadan isim gibi kullanılan bu türden diğer örnekler için b. *atlu* ⊡. ※ ***Kendimi kişi olarak değil, büyük bir makinenin işi aksamadan yapması gereken bir dişlisi gibi görürken, yâni varlığımı yadsamanın mümkün olduğunu sanırken giriverdin yaşamıma.*** (A. Kutlu 1987 s. 20).

dişli II 'sözünü geçiren, istediğini yaptırabilen güçlü (kimse)' < *dişli* kelimesinin mecazî manası. İsimden özellikle sıfat yapan *–li* eki için b. *adamakıllı* ⊡². ※ ***Bu ortanca kız, devrimden sonra Halk Partisinin dişli mebuslarından biriyle evlenmişti.*** (Peride Celal 1991 s. 390).

AD. **dişti** 'öküz arabasının ön kısmı' ZTS s. 54 < Rus. *dışlo* 'araba oku' (?) A. Tietze 1982z no. 61.

AD. **diştir** I (halıcılıkta) 'ipleri sıkıştırmak için kullanılan bir aygıt' DS 1525 < Yun. (Karadeniz diyal.) *δαστηρα* (ḏastíra) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 92.

AD. **diştir** II 'doğurmamış keçi' DS 1525 < Yun. *διστειρον* (ḏistiron) 'kısır hayvan' Ch. Tzitzilis 1987g no. 102.

dit–, b. *did–*.

AD. **ditsin–/titsin–** 'tiksinmek, iğrenmek' DS 1526, TS 1188–89 < *tiksin–*, /*ks*/→/*ts*/ assimilation'u ile. Krş. *diskin–/tiskin–/tiskin–*. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan *–(ı)n–* için b. *acın–* II ⊡.

AD. **ditmik ditmik** 'didik didik' TS 1186 < *dit–* + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat ve dolayısıyla isim yapan *–mik* eki (b. M. Erdal 1991 I, 100–102), b. çelmik ⊡. *ditmikle–* 'didiklemek' DS 1526.

ditre–/titre– b.m. (ihtizaz etmek) TS 1187–88, Meninski 1680 II, 2028 < ETk. *titre–* a.m. Clauson 1972 s. 460. ※ ***Cün ol sözi işitdüm, firāḳ ḳorḳusından yapraḳ gibi ditredüm.*** (Ferec 855/1451 v. 35b). ※ ***Kirpükleri ġāzīler oḳları gibi zehr–ālüde, teni nāzüklükden titrer nite–ki pālüde.*** (Ferec 855/1451 v. 116a). ※ ***Zülfüŋden istedi kese bir ʿanberīn teli; | Miḳrāż sındı, ditredi meşşāṭanuŋ eli.*** (ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 328). Dativus ile 'acımak': ※ ***Mevḳūflarda bulunan bīçārelerin ḥāline titredim***. (Aḥmet Şerīf 1326 s. 59). ***üstüne/üzerine titre–*** 'çok sevdiği birisinin, bir tehlikeye maruz kalmasından endişe etmek': ※ ***Çok başka adamdır, yavrumun üstüne titrer, evlâdından ayırt etmez.*** (S.M. Alus 1933p s. 192). ※ ***Ol bāzirgān ʿavretini bir oğru erine sevgülü eyledi ve anuŋ üzerine ditredi.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 84).

ditret–/titret– '(ms. bir sazın telini) titretmek, ihtizaz ettirmek' < *ditre–/titre–* fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli. ※ ***Dilleri, ḳılları depretdiler, ditretdiler, neyleri söyletdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 3b). ***kendini titret–*** '(göbek dansında) vücudunu titretmek': ※ ***Kel elin ḳoltuğuna çekdi, gendözini ditretdi, anda raḳṣa girdi.*** (Ferec 855/1451 v. 203a).

EOsm. **ditreyik** 'küpe' < *titre–* + *–yik*, *–yık* için b. *cırlavuk/cırlayık* I ⊡. ※ ***Vaṣfına ben zerd u lerzānuŋ ḳulaḳ ḍut, dil–berā, | Yaraşur sīmīn–beden güşuŋda altun ditreyik.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 296).

Osm. **div** ‘dev, cin, şeytan’ < Fa. ***dīv*** a.m. ※ ***Hān u mānı, ten u cānıbu dīve fidā eylemiş, dünyāyı anuŋile görür.*** (Ferec 855/1451 v. 74b). ※ ***İ cüvān-merd, şitāb ėtmek, şitāb ėtmek dīv işidür.*** (Ferec 855/1451 v. 208a). Krş. ***dev***.

AD. **div**, b. ***dip***.

AD. **dival** ‘sırmayla işlenmiş kadife kumaş’ DS 1526, M.Z. Pakalın 1946 I, 455–456 < Fr. ***toile*** (?). ※ ***Bir adam kızının gelinlik elbisesine dival mı işletecek ... bir Ermeni dudusunun kapısını çalmış.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 6.2.1943). Koşum takımları arasında ***duval***’den bahsediliyor (M. Kütükoğlu 1983 s. 236 ve 346) fakat bu herhâlde bizim ***divel ‘üzengi kayışı’m***addesinde gösterdiğimiz şeydir.

Osm. **divan** I ‘eski zamanda devlet idaresinin büyük meclisi’ < Fa. ***dīvān*** a.m. ※ ***Uluları, begleri ve vezīrleri, ra‘iyyetleri oḳıdı. Dīvāna geldiler***. (Ferec 855/1451 v. 73b). ‘resmî daire; maliye şubesi’: ※ ***Emīr el-mü’minīn Haliyfe bize, anda maḥalleŋüzde bunuŋ gibi kişi varidi, dīvāna necün ‘arż ėtmedüŋüz dėmeyiserler midür?*** (Ferec 855/1451 v. 57b). ***divan dur***– ‘beyin önünde el bağlayıp durup emirlerini beklemek’: ※ ***Vüzerā ve erkān yėrlü yėrinde ḳarār ėtdiler, dīvān durdı vu dağıldı.*** (Ferec 855/1451 v. 245a).

divan II ‘bir şairin muayyen bir şekilde tertib edilmiş şiir külliyatı’ < Fa. ***dīvān*** a.m. ※ ***Ḍaŋlamazdı pādişāh-ı mülk-i ‘ışḳam dėdügüŋ, | Ẕātīyā, | Ol şāh eger göreydi dīvānuŋ senüŋ.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.’ın ilk yarısı] II, 303).

divan III ‘bir çeşit sedir’ < Fa. ***dīvān*** a.m. < ***divan*** I. ※ ***Kürk yakalı mantosunu çıkarıp, divana boylu boyunca uzanıyor.*** (A. Yurdakul 1993 s. 394).

divane ‘deli’ < ***dīvāna*** a.m. ※ ***Oşbu er diyvānedür ola-mı?*** (Ferec 855/1451 v. 214a). ※ ***Bir ḳılca ‘aḳlum yoḳ benüm, gör kim nice dīvāneyin.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.’ın ilk yarısı] III, 4).

Osm. **divani** ‘resmî dairelere mahsus; örfî, hukukî’ < ***divan*** I + isimden sıfat yapan ***–ī*** eki. ※ ***Bunuŋ gibi ḳażiyyede yoḳ yėre ādemī ölmegüŋ ne maṣlaḥati vardur? Ne zevācir-i şer‘īde, ve zevācir-i dīvānīde vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 119b). ‘Ar. yazıda bir cins üslûp’. ※※.

divar/duvar b.m. (yapının yanları) Meninski 1680 II, 2219 < Fa. ***dīvār*** a.m. ※ ***Dīvārı seng-i hārādanidi, ḳapusı demürdenidi.*** (Ferec 855/1451 v. 47a). Mecazî manada ‘delinmez, geçilmez engel’ ※ ***Kendi eliyle kitlediği kapılar gene kilitli: kale duvar!*** (Reşat Enis 1944 s. 18). ※ ***Ses seda yok, Çat, çat, çat! gene vurdu. Kapı duvar.*** (S.M. Alus 1933k s. 48). ‘sağır’: ※ ***Kimse ile görüşmezmiş, daha doğrusu görüşemezmiş. Çünkü iki kulağı duvarmış.*** (S.M. Alus 1933p s. 194).

*__divar__ II ‘bir çeşit mâni veya türkü’ (?) < hapax legomenon, şüpheli. ※ ***Ağziyle çifte nağāra çalarak mānī, dāstān, semā‘ī, dīvār, ḳoşma oḳuyan...*** (Aḥmed Rāsim 1334 s. 31). Başka kaynaklarda bulunamadı. (Arap harfleriyle ***dīvān*** yerine yanlış dizilmiş olması ihtimali vardır [***nün*** yerine ***ze*** yazılmasına ve dizilmesine sıkça rastlanır]. [Editörün notu]).

Osm. **divek** I ‘sülük’ < Fa. ***dīv*** ‘şeytan’ + ***–ak*** küçültme eki. ※ ***Hün-ı dildür içdügi sensüz Sinānuŋ mey dėyü, | Şanasın k’olmış durur dīvek lisānum; sensedüm.*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 233).

divek II, b. ***dibek***.

AD. **divel** 'üzengi kayışı' DS 1526 < Fa. ***duvāl*** a.m.

AD. **divi guşu/divi/divlik** 'güvercin büyüklüğünde bir deniz kuşu' DS 1526 < ses taklidi kuş isimlerinden. ※ ***Bacakları çok uzun, ince yapılı, rengi yeşile çalan, duman gibi ..., boynu, gagası gövdesinden ayrı dedirtecek kadar uzun bir kuş vardır. Hep su kıyılarında bulunur. Adına Değirmenoluk köylüleri divlik kuşu derler. Sesinden kinayedir.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 69).

divik 'ak karınca' < Fa. ***dėvak*** (bugün ***divā***) a.m.

divin–, b. ***devin–***.

AD. **divina** 'bir tür kuş' K. Emiroğlu 1989 < ?? Başka kaynaklarda bulunamadı.

Osm. **divit** 'kalemliği ile hokkası bir arada olan yazı takımı' < ***devat***. ※ ***Günahı benim boynuma. Sen çıkar bakalım divini! Biz söyleyeceğiz, sen yazacaksın.*** (F. Erdinç 1973 s. 105).

divitin 'bir yüzü havlı, pamuklu ya da yünlü kumaş' < İng. ***tweeding*** (?). ※ ***Karısı torbayı açtı, pılı pırtıyı. Basmalar, divitinler gözden geçirildi.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 84).

divlik, b. ***divi guşu***.

AD. **divranos** 'bir kuş türü' K. Emiroğlu 1989 < ??. Yun. müzekker eki ***–os*** için b. ***aforos*** ⊡[1].

Divriği 'Sivas vilayetindeki kasaba' < Yun. ***Τεφρικη*** (Tefrikē').

AD. **divrim divrim** 'kıvrım kıvrım' < ***devir–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–im*** eki veyahut ***devril–*** fiiline bağlı predicate intensifier (yüklem yoğunlaştırma). ※ ***Dere altinda guzi, | Divrim divrim boynuzi.*** (B.A. Yanıkoğlu 1943 s. 36).

diya, b. ***dia***.

diyabet 'şeker hastalığı' < Fr. ***diabète*** < EYun. ***διαβητης*** (d̲iabē'tēs), asıl manası 'öbür tarafa geçmek', yâni sık sık helâya koşmak.

diyafon 'bina içi telefonu' < ?? (Bir marka adı olabilir mi? *Diaphone İng. de ***Intercom***, Fr.da ***Interphone***, Alm.da ***Gegensprechanlage*** kullanılır. [Editörün notu]). ※ ***Sekreterin odasında küçük bir masa, masanın üzerinde iki telefon, diyafon, ve sandalyeler.*** (R. Bilginer 1965 s. 8). ※ ***Kapının yanındaki diyafona gittim. Düğmeye bastım. "Kim o?" diye sordum.*** (N. Eray 1994 s. 60).

diyafram (anatomi terimlerinden) 'göğüs ve karın boşluklarını birbirinden ayıran organ' < Fr. ***diaphragme*** a.m. < Yun. ***διαφραγμα*** (d̲iáfragma) a.m. G. Meyer 1893 s. 41. (fotoğrafçılıkta) 'makinaya giren ışığı kısan cihaz': ※ ***Ben geçende bir taksim elliye üç buçuk diaframla Beyoğlu Caddesinde resim çektim.*** (H. Taner 1954 s. 28). ※ "***Ka açılmamıştır ki diyafram çekesin!"*** (R. Ilgaz 1996 s. 157).

diyagonal '(geometri terimlerinden) 'bir köşeden karşı köşeye geçen hat' < Fr. ***diagonale*** a.m. [Lat. ***diagonalis*** < Yun. ***διαγωνιος*** sıfat: (d̲ia) 'geçerek' ve (gōny) 'köşe']. ※ ***Bir hazırlık öncesi gibi yatay, dikey, verev çizgiler, diyagonal eğriler geçip durdu ekrandan.*** (M. Mungan 1999 s. 96).

Osm. **diyak** (kilise tabirlerinden) 'papaz naibi' Meninski 1680 II, 2207, R. Dankoff 1991 s. 32 < Yun. ***διακος*** (d̠iákos) a.m. G. Meyer 1893 s. 66.

Osm. **diyakça** 'Lâtince' Meninski 1680 II, 2207 < ***diyak*** + dil isimlerinde kullanılan ***–ca*** eki, krş. ***Almanca, Eskimoca***. Katolik Hristiyanlarca kullanılan Lâtince.

dialekt 'lehce' < Fr. ***dialecte*** a.m. < Yun. ***διαλεκτος*** (d̠iálektos) a.m. ※ ***Yerli dialektle şöyle bişeyler söylüyorlardı: ...*** (A. Nesin 1995 s. 106).

diyalog 'karşılıklı konuşma' < Fr. ***dialogue*** < EYun. ***διαλογος*** (d̠iálogos) a.m. ***–log*** için b. ***arkeolog*** ⊡. ※ ***İhtilâlcilerle nizam koruyucular arasında bu hiç değişmez bir diyalogdur.*** (F.R. Atay 1953 s. 25).

diyanet 'dine bağlılık' < Ar. ***diyāna*** a.m. (/***dyn***/ kökünden). ※ ***Bu ḳadar sa'y kim ėtdüm diyānetümden ėtdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 212b).

diyapazon (müzik terimlerinden) 'U şeklinde akort aleti' < Fr. ***diapason*** a.m. < EYun. ***διαπασων*** (d̠iapasōn) 'bütün (tellerin ahengi) için'.

diyar 'memleket, ülke' < Ar. ***diyār*** a.m., aslında ***dâr*** II kelimesinin çoğulu (/***dwr***/ kökünden). ※ ***Yürüdügüm yėrlerde bu diyār gibi diyār görmedüm. Ḥayfdur ki yağı atı doynağı bunuŋ yėrine basa.*** (Ferec 855/1451 v. 242a).

Diyarbekr/Diyarbekir 'malum şehir ve vilayet adı, bugün Diyarbakır' < Ar. ***Diyār Bakr*** 'Bakr bin Wā'il isimli Bedevî Arab kabilesinin memleketi'.

diyare 'ishal' < Fr. ***diarrhée*** < EYun ***διαρροια*** (d̠iárroya) ※ ***Çocukluğumda, diyare geçirenlere bir yudum su verilmezdi.*** (M. Urgan 1998 s. 20).

(Argo) **diyari** 'bir zaman tedavülde olan iki kuruşluk sikke' M. Mikhaïlov 1930 s. 25, F. Devellioğlu 1959 s. 80, H. Aktunç 1990 s. 86 < Yun. δυαρι (d̠iári) 'eski bir paranın adı' Ch. Tzitzilis 1987g no. 106.

diyaridon 'aktarların imal ettiği bir ilaç' H. Ritter 1941 II, 320 < ***Pyramidon*** gibi ilaç isimlerini taklid eden uydurma bir isim.

diyba, b. ***diba***.

diydar, b. ***didar***.

diyde, b. ***dide***.

diye 'diyerek' < ***dėyü/deyi***. ※ ***Kadın da kapının önüne çıkıp "polis" diye bağırırdı.*** (S. Soysal 1979ye s. 259). Söylenmiş, işitilmiş veya okunmuş bir şeyi aynen anlatmak için cümlenin içinde ***diye*** kelimesiyle biten bir ibare hâline getirilir: ※ ***İstanbulun kaldırımları altın diye işitmişler.*** (Orhan Kemal 1950â s. 33). 'istediği için' (kasıt cümlesi): ※ ***Çoğu ile karşılaşınca, adını unuttuğumu anlamasın diye ne yapacağımı şaşırıyorum.*** (N. Cumalı 1970 s. 147). 'iddia ederek': ※ ***"Öyle ellenilmiş karıyle evlenilir mi?" — "O kendini kız deye satıyor."*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 267). 'olduğu düşünülebilindiği için, nazarı itibara alarak': ※※ 'düşünerek, düşündüğü için': ※ ***Beni, üstüne yük olurum diye mi korktu?*** (T. Evren 1943 s. 69). İlk kelimedeki accusativus, o kelimeyi cümlenin bünyesinden ayrı tutmaya yarar; bunu daha açık göstermek için bir iki misale daha bakalım: ※ ***Yoksa Müzehher evvelce çağırdı da şimdi, beni geldi diye savmak mı istiyor?*** (Mahmud Ye-

sari 1943 s. 31). ※ ***Bak, seni diye gelmişler buraya. Niye boş veriyorsun?*** (Orhan Kemal 1950â s. 33).

(Neolojizm) **diyelek** 'lehçe' < ***dialekt'*** kelimesine karşılık olmak üzere sesçe benzeyen ve Türkçe unsurlardan müteşekkil (gerçi gramerce zorlanmış) bir kelime bulmak gayretinden doğmuştur. Muvaffak bir buluş olduğu hâlde tutmayanlardan. ※ ***Dünürüm deyip yeniden dirsek attı Arif Ustaya. İçtenleşti miydi, Ereğli'li diyeleği debreşir: "Görüyon ve biliyon kız elinde büyüdü; başlık olarak ne verecen?"*** (M. Seyda 1963 s. 58).

diyen, b. ***dėyen***.

AD. **diyesi** 'demek istediği' < ***de-*** fiilinin eski gelecek zaman partisipinin son hecesi 3. şahıs possessivum (iyelik, mülkiyet) eki manasına alınarak zamir gibi kullanılır (b. J. Deny 1921 § 798): ※ ***İmamın diyesine göre, orada çocuklara gâvurluk örgedilecekmiş.*** (K. Bilbaşar 1941 s. 80).

diyet I '(şeriat ıstılahlarından) öldüren veya yaralayanın, yaralanana veya öldürülenin ailesine ödemeye mecbur olduğu para' < Ar. ***diya*** a.m. ※ ***Kim anuŋ ḥükmi ola ʿadla yaḳın, | Kimsenüŋ kimseye ḳomaya ḥaḳḳın, | Buyura ölene ḳanlle diyet...*** (M. Adamović 1994 [1368–869] no. 1684–85). ※ ***Ve göz çıḳaran daḫı diyetin ṣāḥibine vėrüb ḳaṣd ile ise on dörd altun alına ve ḳaṣd ile degül ise beş altun alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 [tarihsiz] s. 126). Mecazî manada 'taviz, ceza veya mükâfat': ※ ***Diyeti biraz pahalıya patladı kuşkusuz çünkü çete elemanlarının her birine yüklü ücretleri dışında oldukça pahalı armağanlar alması da gerekti.*** (İ. Aral 1997 s. 137). ※ ***Tek bir şey istesem sizden? Bir hakkın diyeti olarak bir soru sorsam, yanıtını istesem?*** (A. Kutlu 1994 s. 239).

diyet II 'yemek yeme kaideleri, rejim' < Fr. ***diète*** a.m. [EYun. ***διαιτα*** [ḏiaita] 'yaşayış, yaşama tarzı']. ※ ***Sobanın üstünde ince bir dilim kepek ekmeği kızartılacak. Tuzu alınmış bir parça beyaz peynirle yenecek (Kibrit kutusu büyüklüğünde. Diyet formüllerinde öyle yazıyor).*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 17). ***Bir yandan diyet kolamı höpürdetirken, bir yandan da üç göbeğimden hangisinin daha çabuk eriyeceğini tahmin etmeye çalışıyordum.*** (E. Şafak 2001, s. 153).

diyez (müzik ıstılahlarından) 'tam perdenin nim perde fevkinde bulunan perde ve onun işareti' < Fr. ***dièse*** a.m. [Lat. ***diesis*** < EYun. ***διεσις*** (ḏíesis) 'aralık']. ※ ***Diyezler düşürür şiirlerim | Duygu ezgimin kıyılarına***. (E. Aykız 1992 s. 13).

diyeze, b. ***deyeze***.

diyne-, b. ***diğne-***.

diyopter, b. ***diopter***.

diyoptri, b. ***dioptri***.

diyrine, b. ***dirine***.

diz I b.m. (bacağın büküldüğü yer) < ETk. ***tiz*** a.m. Clauson 1972 s. 570. [***dirsek*** ile olan ilişkisi (***r > z*** ses değişimi) için b. ***boğurdak*** ⊡]. ※ ***Naṣr-ı ʿayyār bu ḥāleti gördi, ġızuŋ başını dizi üstine aldı, teʾemmülile dike baḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 51b). ***diz boyun*** 'dize kadar (çamur veya kar hakkında)' (instrumentalis hâli eki ***-ın***, b. ***acın*** ⊡): ※ ***Dışarda***

kar diz boyun. (Orhan Kemal 1952ç s. 45). ***diz çök–*** 'dizlerini yere koyarak oturmak' (habere dahil nesne, krş. ***diz gel–, top oyna***–): ※ ***Ėlçiler geldi, yėre yüz urdılar, | Kimi diz çökdi, kimi durdılar.*** (Enverī 1926–29 [869/1464] s. 48). ※ ***Gel, dāmād, diz çöküŋüz!*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 75). ***diz gel–*** 'diz üstü oturmak' (krş. ***diz çök–***): ※ ***Yatağın ayak ucuna ettahiyatiye oturur gibi diz geldi.*** (S. Şimşek 1960 s. 36).

⊡ Aslında nesnesiz olan bir fiil (ms. ***çök–***), bir nesne alırsa (***diz çök-***) bu tür nesneye iç nesne (internal object, cognate object) denilmektedir. İç nesne ya aynı fiil kökünden türetilmiş bir isimdir (b. ***adım ad–*** ⊡), veyahut fiil köküne anlamca çok yakın bir isim olabilir (T. Givón 1984 s. 105, H. Bußmann 1990 s. 388). A–8 ve C–E ciltlerinde ***diz çök***– ve ***diz gel***– (b. ***diz*** I) örnekleri bulunuyor. Sonraki ciltlere ait olarak ***kar yağ***–, ***kitap oku***–, ***şarkı söyle–***, ***top oyna***– örneklerini gösterebiliriz.

Osm. **diz** II 'kale' < Fa. ***diz*** a.m. ※ ***İki baş bir dizde, iki dizdār bir dizde, iki el bir girevde, iki ḫātün bir evde olmaḳ olmaz.*** (Ferec 855/1451 v. 16b).

A.D. **diz** III 'kene' < Erm. ***tiz*** a.m. R. Dankoff 1995 no. 708.

diz– I (geçişli fiil/verbum transitivum olarak) '(ipliğe, tele) geçirmek' < ETk. ***tiz–*** a.m. Clauson 1972 s. 572. ※ ***İkiyüz dāne ṣoğanı ipe dizmiş, boynına boġmaḳ ėdinmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 146b). 'sıraya komak, tanzim etmek; (harfleri) tertib etmek': ※ ***Vitrinin önündeyim ... Kaç parça pastırma öyle, her biri kol gibi, dizmişler üstüste.*** (M. İzgü 1992 s. 192).

diz– II (geçişsiz fiil/verbum intransitivum olarak) 'küfürleri dizmek, söylemediğini bırakmamak' < ***diz–*** I. ※ ***"Yıktın beni mubarek hayvan. Belin kırıla, ocağın söne kart dünya! Leşine kurtlar üşe! Bunu da mı gösterecektin bana?" Ellerini dizine vurup vurup diziyordu.*** (M. Başaran 1992 s. 111). 'sıklaştırmak, sık sık tekrarlamak': ※ ***Çok geçmedi bizimki bi gün: Zınk! Bilmem nesi kopmuş. Ondan sonra dizdi gayrı. Bi gün şurası, bi gün burası...*** (M. Başaran 1955 s. 106).

dizanteri 'bir bağırsak hastalığı' < Fr. ***dysenterie*** < EYun. ***δυσεντερια*** (dysentería) a.m. [***δυσ*** 'kötü' ve ***εντερα*** 'bağırsaklar']. ※ ***Kimi beyin hummasına tutulup ısırgan otlarının arasında can verdi, kimi kanlı basura, dizanteriye yakalandı.*** (Şahap Sıtkı 1958 s. 14).

dizâr, b. ***didar***.

dizayn 'model, üslûp, fason' < İng. ***design*** a.m., ***design*** 'çizmek' fiilinden [Lat. ***designare*** 'işaretlemek; tayin etmek'). ※ ***Kafenin bulunduğu asma kata geldiğimizde, burasının aşağıdan daha geniş bir mekân olduğunu görüyorum. Metal ve camdan modern stilde dizayn edilmiş on beş kadar masanın yalnızca ikisi dolu.*** (A. Ümit 1996 s. 169).

dizbarko (gemicilik tabirlerinden) 'boşaltma' < İt. ***disbarco*** a.m. [***dis–*** 'çıkarmak' ve ***barca*** 'kayık, tekne'] Kahane–Tietze 1958 no. 280.

Osm. **dizbediz** 'diz dize' < ***diz*** I ve ***be*** I. ※ ***Saŋa göstermeye Mevlānā-yı 'azīz | Beni aġyāruŋ ile dīz-be-dīz (!).*** (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 58).

Osm. **dizdar** 'kale kumandanı' < Fa. ***dizdār*** a.m. [***diz*** II + ***-dār*** 'tutan, malik olan', b. ***abdar*** ⊡]. ※ ***Alay begilerüŋ ve zu'amā ve ser-'asker ve çavuş ve dizdārlaruŋ tīmārları serbest olmaḳ ḳānūn-ı ḳadīmdür.*** (Ö.L. Barkan 1943 [977/1569] s. 287).

dize, b. ***dide***.

dize-** 'dizmek' < ***diz- fiilinin varyantı; krş. ***tık-*** →***tıka-***. 'ahşap evin bölmelerine tahtalar dizmek'. ***dizeme*** 'ahşap evlerde kullanılan çeşitli tahta aksamı' DS 1530, TS 1192. Fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***-ma*** eki, b. ***akıtma*** ⊡.

AD. **dizek** 'dizi; kadın feslerinin önüne dikilen bir sıra altın; yazı satırı' DS 1530, TS 1192 < ****dize-*** + fiilden daha çok nomen concretum (somut isim) yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık*** I ⊡.

EOsm. **dizek-** 'dizilmek' TS 1192 < ***diz-*** + fiili orta dönüşken (mediale-reflexivum) hâle koyan ***-ek-*** genişlemesi (b. M. Erdal 1991 II, 645-651). Fiilden fiil yapan ***-(ı)k-*** için b. ***acık-*** ⊡.

dizel I 'bir çeşit petrolle işleyen motör' < mucidi olan Alman mühendis Rudolf Diesel'in (1858-1913) isminden. Tk.de şahıs isimlerindeki mana gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu*** ⊡. ※ ***Şirketin dizelle çalışan vasıtalarında işçilik bile ettim.*** (İ. Tarus 1961 s. 243).

(Argo) **dizel** II 'ahlakı zayıf olan kadın' Devellioğlu 1959 s. 80, H. Aktunç 1990 s. 86 < ***dizel*** I (umumiyetle argolarda motor, daha çok erkeklere benzetilir). Tk.de şahıs isimlerindeki mana gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu*** ⊡.

dlzele- 'dizivermek' < ***diz-*** + ***-ele-*** frequentativum (sık sık tekrarlama) genişlemesi, b. ***avkala-*** ⊡. ※ ***Saat üç olunca kalıptan çekilmiş son sekiz çlftl dlzeledller.*** (Tarık Dursun K. 1966 s. 55).

AD. **dizge** I 'diz bağı; erkeklerin giydiği getre biçiminde çorap' DS 1530-31, TS 1193, Meninski 1680 II, 2073 < ***diz*** + ***-ge*** eki, böyle bir ek varsa da (krş. ***bilge*** ⊡), bu kelimeye uygun manada başka örnek bulamadık.

AD. **dizge** II 'kadınların boyunlarına taktıkları altın gerdanlık' DS 1531 < ***diz-*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) ve dolayısıyla nomen concretum (somut isim) yapan ***-ge*** eki, b. ***bilge*** ⊡.

(Neolojizm) **dizgi** 'basmak için harflerin dizilmesi' < ***diz-*** + fiilden isim yapan ***-gl*** eki, (b. ***açgı*** ⊡). 'tütün yapraklarını kurutmak için ipliklere dizme işi': ※ ***Çoluğun çocuğunla sarıl iğnelere, teker teker yaprak diz sicime. Dizginin ardından gene tarlanın yolu.*** (M. Makal 1971 s. 178).

dizgin 'gemin uçlarına bağlanarak hayvanı yöneltmeye yarayan kayış' TS 1193, R. Dankoff 1991 s. 32 < ETk. ***tizgin*** a.m. [***tiz-*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat ve dolayısıyla isim yapan ***-gln*** eki, krş. ***ezgin, yaygın***] Clauson 1972 s. 374. (Bu köken açıklaması tatmin edici sayılmaz. [Editörün notu]). ※ ***Düzd geldi, dirāzgüşuŋ dizginine yapışdı.*** (Ferec 855 / 1451 v. 103b). ※ ***Arabacımız dizginlerl kastı.*** (Nâzım Hikmet 1936s s. 51). Mecazî manada: ※ ***Keratanın dizginlerini ele almasaydım, sermayesini çoktan yel üfürmüş, su götürmüştü.*** (S.M. Alus 1934 s. 134).

AD. **dizi** 'sıra; saban izi; kadınların boyunlarına taktıkları altın kordon' DS 1531 < ETk. ***tizig*** a.m. + Fiilden isim yapan ***-i*** eki, b. ***alu-satu*** ⊡, Clauson 1972 s. 574.

dizil– I ‘bir sıraya konmak’ < ***diz–*** fiilinin passivum (edilgenlik) hâli.

dizil– II ‘bir sıra teşkil etmek’ < ***diz–*** fiilinin medialis–reflexivum (orta–dönüşken) hâli, b. ***açıl–*** ⊡. ※ ***Dizilsinler koğuşun ortasında da, göreyim!*** (R. Ilgaz 1969g s. 45).

dizili ‘dizilmiş’ < ***diz–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–ili*** genişlemesi, b. ***ardılı*** ⊡. ※ ***Tezgâhta fincanlar, cezveler, semaver, nargile dizilidir.*** (V.N. Tör 1977 s. 13).

dizim ‘ipliğe dizilen şeyler’ DS 1531, TS 1194 < ETk. ***tizim*** a.m. Clauson 1972 s. 576. Fiilden isim yapan ***–im*** eki, b. ***adım*** I ⊡. ※ ***Eliyle ördüğü tığ işi dantelleri, mavi, yuvarlak yastıklara geçirdi. Dizim dizim arkasına koydu kanepenin.*** (Peride Celal 1991 s. 311). ***dizim dizim*** ‘sıra sıra’ (belki ***dizim dizim dizil–***’den predicate intensifier (yüklem yoğunlaştırma), b. ***apal apal*** ⊡): ※ ***Ege kentleri kıyılardan içlere doğru dizim dizim. Evleri beyaz badanalı, pancurları renk renk, arnavut kaldırımlı yokuşları zeytin ve iğde kokulu deniz kasabaları.*** (E. Atasü 1996 s. 264).

dizin ‘dizleri üstünde’ TS 1193–1194 < ***diz*** ve instrumentalis (araç durumu) hâli eki ***–ın***, b. ***acın*** ⊡. ※ ***Oturdı, dizin çökdı, ṣavt–i ḥazīnile bir penc āyet oḳudı.*** (Ferec 855/1451 v. 116b). ※ ***Dizin dizin yürüdü. Velikul’un yanına kadar vardı, dürttü ardından.*** (F. Baykurt 1971t s. 94).

dizin dizin ‘sıra sıra’ TS 1194 < ***diz–*** + fiilden isim yapan ***–in*** eki, krş. ***akın, ekin***. ※ ***Zülf–u–ruḫuŋda göŋüller dizin dizin | Rūm ėllerinde nite ki zencīr ile esīr.*** (Necātī Beg 1963 s. 193).

diziştir– ‘sıraya koymak, üstüste tekrarlamak’ < ***diz–*** + intensivum (pekiştirme) manasını veren ***–(i)ştir–*** genişlemesi, b. ***anlaştır–*** II ⊡. ※ ***İçki hakkında atıp tutarken, "âyeti kerime, hadisi şerif" diye bir takım yalan yanlış lâflar diziştirirken sen burada idin.*** (Seyfettin Turhan 1951 s. 62).

dizle– ‘dizleri üstünde yürümek, dizleri üzerinde kaymak’ < ***diz*** I + isimden fiil yapan ***–le–*** genişlemesi, b. ***acabla–*** ⊡. ※ ***Alevi olmadığından el öptükten sonra dizlememiş, âdeta dönüp arkadaşlarının yanında durmuştu.*** (Kemal Tahir 1957r s. 193).

AD. **dizleme** ‘dize kadar uzanan uzun konçlu çorap, tozluk’ DS 1531 < ***diz*** I + bazı giysi isimlerinde geçen ***–me*** genişlemesi, b. ***akıtma*** ⊡. ※ ***Başında dal fes, el dokuması, kalın kahverengi yün şalvar, yün şalvarın üstüne çekilmiş dizleme, işlemeli çoraplar.*** (Yaşar Kemal 1971bb s. 334).

AD. **dizlik** ‘önlük, peştemal’ DS 1532, TS 1194 < ***diz*** I + ***–lik***, b. ***ahfadiyelik*** ⊡. ※ ***Turuncu, sincābī, siyāh dizlikli, ḳırmızı, māʾī fermeneli genc ḳızlar, ḳadınlar ṭopraḳ destilerle çeşmeden ṣu ṭaşıyor.*** (Ebü–Bekir Ḥāzım 1326y s. 123–124).

dizman, b. ***dızman***.

dizyem ‘santigradın onda biri’ < Fr. ***dixième*** a.m. [Lat. ***decimus*** ‘onuncu’].

dobiç ‘kısa boylu, tıknaz (kimse)’ DS 1522 < ***dobuç***. ※ ***Ertesi sabah şeytan kuyruklu, şeytan kulaklı dobiç bir gemicinin — şeytanın çiroz gibi zayıf, kuru olması gerekir — sallantılı teknesinde açıyordu gözlerini.*** (M. Seyda 1969 s. 39).

doblin I (gemici ıstılahlarından) 'gevşek olan halatın veya yelkenin aşağıya sarkan kısmı' L. Gürçay 1943 s. 134 < İt. (Venedik diyal.) ****doplin*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 271.

Osm. **doblin II/toblin** 'eski bir İspanyol altın sikkesi' < İsp. ***doblón*** a.m. [Lat. ***duplus***' çift' + İsp. ***-ón*** büyütme eki, krş. ***balon, salon***]. ※ "***Ey, ne cins akçe idi bu meblağ?" — "Hep tam yeni zincirli flori ile toplindir."*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933az s. 130).

dobra 'gerçeği sakınmadan (birinin yüzüne karşı söyleyen)' < Sl. ***dobro*** 'iyi, peki'. ※ ***Dudaklarında, tiz sesine yakışmayan sonradan edinme bir gülüş, "Selam" deyişi de aynı yapaylıkta, sert ve dobra görünmenin kaçınılmaz olduğu günlerin ürünü.*** (C. Kavukçu 1998 s. 38). ※ ***Aranızda halledilecek kozunuz varsa, git, kendisini bul, karşı karşıya, dobra dobra konuş***! (O.C. Kaygılı 1939 s. 252). ***dobracı*** 'gerçeği sakınmadan söyleyen kimse': ※ ***Sözünü kimseden esirgemezdi, dobracıydı ama, iş Genel Müdür'e gelince değişirdi, çok hesaplı konuşması gerekirdi.*** (R. Ilgaz 1991r s. 7).

AD. **dobranca** 'sakaların su taşımak için kullandıkları omuz değneği' DS 1533 < Sırp.-Hırv. ***obramnica*** a.m. A. Tietze 1957 no. 150.

Osm. **Dobrevenedik/Dobrevnik/Dobrovenedik** 'Adriyatik sahilindeki Dubrovnik şehri ve cumhuriyeti' < aslı Sl. ***dubrov*** 'meşelik' olan isim ***dobre/dobro*** 'iyi' ve ***Venedik***'ten müteşekkil zannediliyordu (b. ***atlu karaca*** ⊡). ※ ***İvlaḳdan ve Firengden ve Dobrevnikden ve ġayri yėrlerden her ne gelse yüzde iki aḳca alına.*** (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 18a).

AD. **dobuç** 'çam bardak; ağaçtan yapılmış, suyu soğuk tutan kap' DS 1533 < ***boduç*** kelimesinin metateze uğramış varyantı, b. ***albız*** ⊡.

Osm. **doce** 'Venedik Cumhuriyeti'nin reisi' Meninski 1680 II, 3140 < İt. (Venedik diyal.) ***doge*** < Lat. ***dux*** 'başbuğ, başkumandan' G. Meyer 1893 s. 69). Krş. ***doj***, ***duzi***. ※ ***Venedik doçu, Padişahımız Hazretleri'nin kızları Nurhayat Sultan'a hediye olarak Çin ipeğinden başka ne yollamış biliyor musunuz?*** (O. Pamuk 1999 s. 21).

doçent 'üniversite hocası (profesör olmadan önce)' < Alm. ***Dozent*** a.m. [Lat. ***docens*** 'öğreten']. Doğrudan Alm.dan alınmış kelimeler için b. ***akupunktur*** ⊡ [1]. ※ ***Doçent Üner, gecenin saat on bir sularında, yanına Alev'i de almış olarak çıkageliyor.*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 292).

AD. **dodi/dodik** 'ayının el gibi kullandığı ön ayağı; kesilmiş koyun keçi ayağı; çocuk ayağı, çocuk eli' < Gürc. ***toti*** 'hayvan ön ayağı'; ikinci varyantta ***-ik*** küçültme eki var, U. Bläsing 1992 no. 130, 1995 s. 58–60, V. Cangidze 1984 s. 52; R. Dankoff'a göre (1995 no. 149) kelimenin kaynağı Erm. a.m. ***t'at'ig***'ten gelir.

AD. **dodili/dudili** 'tarla kuşu' DS 1534, K. Emiroğlu 1989 s. 84 < EYun. ***τροχιλος*** (trọhílos)' bir kuş cinsi, Ch. Tzitzilis 1987g no. 541; fakat K. Karapotosoğlu 1999 no. 63'a göre < İt. ***lodola*** a.m. Krş. ***dorfil***.

AD. **dof dof** 'küme küme' < Ar. ***fawc fawc*** a.m. tabirinin metateze uğramış varyantı, b. ***albız*** ⊡. (Bu açıklamada son sesteki c'nin yitimi göz önüne alınmamıştır. [Editörün notu]). ※ ***Aḫradaḫı kimsėy yitmemeli. Sırėynan dof dof çıkmalı.*** (Ö.A. Aksoy 1945 I, 368).

dogma 'körükörüne inanılması icap eden din vs. esası, vas' < EYun. ***δογμα*** (ḏógma) a.m.; nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan Yun. ***–ma*** eki için b. ***akromatik*** ⊡.

dogmatik 'dogma mahiyetinde' < Fr. ***dogmatique*** a.m. [***dogma***'dan Yun. usulüne göre sıfat, b. ***Adriyatik*** ve ***akustik*** II ⊡. ※ ***Dogmatik bir ahlâk öğretimiyle köleler yetiştiririz ancak.*** (O. Burian – V. Günyol 1995 s. 39).

doğ– I 'dünyaya gelmek' < ETk. ***tuġ***– a.m. Clauson 1972 s. 465–466. ※ ***Doġduġumda müneccimler ṭāliʿum dutdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 44a). 'tulû etmek, ufuktan görünerek yükselmek': ※ ***Ay u güneş sudan doġarlar, suya batarlar.*** (Ferec 855/1451 v. 30b). 'hasıl olmak, husule gelmek': ※ '***Aḳlı var kişiler ʿibret aldılar ki eyülikden eyülik doġar, yavuzlıḳdan yavuzlıḳ doġar.*** (Ferec 855/1451 v. 66b). Hem geçişli (krş. ***doğ***– II), hem geçişsiz hâlde kullanılan fiiller için b. ***aç–*** I ⊡.

AD. **doğ**– II 'doğurmak' < ETk. ***doġ–*** fiili, bazı dillerde (ms. Az. Tk.nde) 'doğurmak' manasını alıp geçişli oluyor, b. Clauson 1972 s. 465–466. ※ ***Bir de bah̯ir ki beş tene kötü kötü ġara ġara ġadınnar gelir. Diyiller ki: "Bu hanım doġacah̯. Ebe olah̯, doġsun." Doġurdillar.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 281). Hem geçişli hem geçişsiz (krş. ***doğ***– I) hâlde kullanılan fiiller için b. ***aç–*** I ⊡.

EOsm. **doğa dur–** 'doğmaya devam etmek, doğmakta olmak (güneş, ay hakkında)' TS 1194–95 < ***doğ–*** fiilinin ***–a*** zarf fiil (gerundium) ve ***dur–*** yardımcı fiili. ※ ***Ḍoġdı, ḍoġadur evvel u āḫır, | Ḳāf tā Ḳāf gün nūrı yeksān.*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] s. 151 no. 1760).

doğan 'kuş avında kullanılan küçük bir yırtıcı kuş' < ETk. ***toġan*** a.m. Clauson 1972 s. 470–471. ※ ***Mere, yürü, doġan ḳuş oluban uçayınmı?*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15. yüzyıl] s. 94). ※ ***Nā-gāh şāhuŋ‿ḫāṣ doġanı pervāz ėderken gözlerden ġāyib olur.*** (Ferec 855/1451 v. 130a). ***doġancı*** 'Saraya doğan temin eden ve onlara bakan hizmetli': ※ ***Pādeşāh doġancılarına‿ḫışm ėder: "Tīz buluŋ! Bulmazsaŋuz hepüŋüzi öldürürem."*** (Ferec 855/1451 v. 130a).

AD. **doğdu** 'loğusa cemiyeti' TS 1195 < ***doğ–*** fiilinin geçmiş zaman şekli. Fiilin geçmiş zaman şeklinin, isim hâline gelmesi için b. ***bastı*** ⊡. ※ ***Şah Mahammediŋ avradı hamlėymiş, doğdusuna gendisine esbap biçīyik.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 196).

doğdur– 'doğmasına yol vermek veya sebebiyet vermek (güneş, ay vs.)' < ***doğ–*** I fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, fakat yalnız bu manada. ※ ***Sabaha kadar içtiler, sonra da çalgılarını önlerine katıp, köyün üst başındaki pınar yerine çıktılar, güneşi doğdurdular.*** (M.Ş. Esendal 1958m s. 92). Krş. ***doğur–***. ※ ***Gelecekte bir gün ellerimiz buluşacak, işte o gün hiç batmayacak olan güneşi doğduracağız.*** (U. Alpay 1999 s. 62).

doğma büyüme 'yerlisi, orada hem doğmuş hem büyümüş' < ***doğ–*** I ve ***büyü–*** fiillerinin ***–ma/–me*** ekli (b. ***aşılama*** ⊡) fiilsıfatlarından (participia) müteşekkil attributif terkip. ※ ***Doğma büyüme Aksaraylı, Taşkasaplıyımdır.*** (S.M. Alus 1944 s. 12).

doğra– 'küçük parçalar hâlinde kesmek' < ETk. ***toġra–*** a.m. Clauson 1972 s. 472. ※ ***Elümde bıçaḳ varidi, et doġrayu dururdum. Noldı bilmezem, nāgāh oġlanuŋ boġazına doḳundı, sesmedi, öldi.*** (Ferec 855/1451 v. 59a).

AD. **doğram** 'doğranmış bir şeyin bir parçası' DS 1537 < ***doğra–*** + fiilden ölçü birimi manasında nomen concretum (somut isim) yapan ***–(a)m*** eki, b. ***adım*** I ⊡. ※ ***Bakmıyor musun, bir doğram et yok yüzünde. Gören, mezerden çıkmış sanacak.*** (F. Baykurt 1961k s. 87). ***doğram doğram doğra–*** 'keserek parça parça etmek' (predicate intensifier): ※ ***Eyvah! Şimdi Kırık Ali bir azarsa, hoca moca demez, sakalından tuttuğu gibi bunu doğram doğram doğrar.*** (A. Nesin 1995 s. 829). ***doğram doğram eyle–*** 'parçalamak': ※ ***Ayağın bir kavun kabının üstüne bastı, ayağı tayındı ve yıkıldı. Durulageldi, yanından bir bıçak çıkardı. Ve ol kavun kabını doğram doğram eyledi.*** (Mercümek Aḥmed 1944 [15. yüzyıl] s. 220).

doğrama I 'bir yapının kapı, pencere, dolap, bölme gibi tahta kısımları' < ***doğra–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–ma*** eki, b. ***aşılama*** ⊡.

AD. **doğrama** II '??' < ***doğrama*** I. ※ ***Rıza'nın sırtı kalın. Culfa örmesi doğrama–kırma ceket, dIzIIkII, yancıklı, doğrama şal. Sepili, hasıllı çarık, yepyeni çoraplar.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 18).

AD. **doğramaç** 'yağda kızartılan ekmek parçaları; ekmeği süt, yoğurt, ayran içine doğrayarak yapılan papara' DS 1537 < ***doğrama*** I ve ***aş***, b. ***bazlamaç*** ⊡. ※ ***Dokuz kaşık çanak çanak doğramacı bir solukta bitirdi.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 62).

doğrı/doğru I (zarf; vurgu ilk hecede) 'dosdoğru, doğruca' < ETk. ***toġuru***/***toġru*** a.m. [***toġur–*** fiili + ***–u*** zarf fiil (gerundium)] Clauson 1972 s. 473. ※ ***Nā-gāh ıraḳdan bir köşk gördi, aŋa doğru gitdi. Geldi, gördi ki bir 'ālī sarāydur.*** (Ferec 855/1451 v. 147a). Dativus hâlli kelime ***doğru***'yu takip edebilir: ※ ***Belġıraddan geçdiler, hemān ḍoğru Varnaya yürİdiler.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 121). ※ ***Doğru New York'a!*** (A. İlhan 1953 s. 158). Dativus hâli olmadan da anlaşılır: ※ ***Hemen, çeyreğe bir arabaya atladım. Doğru bizim ev.*** (S.M. Alus 1944 s. 34). Hareketin hedefi konuşanın kendisi olursa, hareketin nereden veya hangi yönden geldiğini ***doğru***'dan evvel ablativuslu (ayrılma durumu) bir kelime bildirir: ※ ***Uzaktan doğru koşup gelen bir çocukla konuşmağa başladılar.*** (Sabahattin Ali 1936 s. 13). ※ ***Taraça, denizden doğru nemli bir esintiyi alıyordu.*** (A. Ağaoğlu 1981y s. 51). ***içeri, ileri, yukarı*** gibi istikamet zarfları –dativus hâliyle veya olmadan– onları takip eden ***doğru*** ile kuvvetlendirir, ms. ※ ***Her gün bir ölünün, bir hastanın arkasından geri doğru gidiyoruz. Hatıradan hatıraya.*** (A. H. Tanpınar 1955 s. 122). 'dik': ※ ***Uyandı. Doğru oturdı. Beni gördise yėŋini yüzİ üzerine ḳodı, yaşındı.*** (Ferec 855/1451 v. 45b). Mecazî manada 'yalansız, yanlışsız': ※ ***Baŋa körlik yėgdür andan ki ḳardaşum ḳatında doğru söyleyem.*** (Ferec 855/1451 v. 183a). ***doğru dürüst*** (ekseriya menfi cümlelerde) 'lâzım olduğu gibi, istenildiği gibi, muntazam' ※ ***Dağlı arkadaşlar konuşmaya katılmıyorlardı. Doğru dürüst dinlemiyorlardı bile.*** (F. Baykurt 1971c s. 276). ***doğruca*** 'dosdoğru, hiçbir yöne sapmadan' (***–ca*** zarfları için b. ***anca*** I ⊡): ※ ***Bu yollar sizi doğruca Çamlıca'ya ulaştırır.*** (N. Güngör 1992 s. 104).

doğrı/doğru II (sıfat ve isim) 'virajsız, düz bir çizgi üzerinde duran' < ***doğrı***/***doğru*** I. ※ ***Doğruyol'da (şimdiki İstiklâl Caddesi) akşam dolaşıp arkasına takacağı bir kızla Amerikan Oteli'ne gidecek.*** (A. İ. Tokgöz 1993 s. 225). Mecazî manada 'gerçek, sahici': ※ ***Ġalebe gidüb͜ halvet ḳalıcaḳ ḳıza eyitdi: "Doğrusın eyit, āhiste dėdügüŋ söz ne sö-***

zidi?" dėdi. (Ferec 855/1451 v. 50b). ※ ***Doğru söze ne denir?*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 30). ***doğru ol–*** 'haklı olmak, iyi etmek': ※ ***Biz ḍoğrı-mıyuz kim düşmān olan şunda pādişāhumuzuŋ ḥiṣārınuŋ üzerine düşdi, döge ḍurur; biz şunda ṭınmazuz, epsem otururuz?*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 107). doğrusu 'hakikat, gerçek': ※ ***"Āh, zemānede öyle ḫāliṣ dost nerede?" — "Ḍoğrusu da budur, sulṭānım."*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1339/1341 s. 5). ※ ***Doğrusu lâzım, Eşyayı ayniye gümrüğü hoşuma gitmişti.*** (S.M. Alus 1944 s. 51). Bu son örnekteki cümlenin başında bulunan yan cümle (ve buna benzer başkaları) çok defa haberin düşmesiyle sırf ***doğrusu*** kelimesiyle ifade edilir: ※ ***Şapka ve fistan giyip, kokona kıyafetine girip Kalitarya'ya gelmek? Doğrusu, hayret!*** (S.M. Alus 1944 s. 176). ※ ***Bu münakaşayı evlenmek çağındaki bir kızın karşısında yakışıksız buluyorum doğrusu.*** (H.R. Gürpınar 1933ke s. 13).

(Halk ağzı) **doğru** III/**gün doğrusu** 'doğu, şark' < ***doğu*** kelimesinin varyantı, yâni 'doğum' manasında artık kullanılmayan ***doğu*** kelimesini manalandırmak gayretiyle yaratılan bir varyant. ※ ***Güneş devrilmiş. ırgatların gölgeleri doğruya taraf uzamış, sıcak kırılmıştı.*** (Orhan Kemal 1954b s. 146). ※ ***Limanı gerçi ḳapulu liman degüldür, ammā gün doğrusından ve poyrazdan ve yıldızdan emīn liman-ı metīndür.*** (Evliyā Çelebī 1935 [17. yüzyıl] IX, 321). ※ ***Bir gündoğrusu bu sisi temizleyiverdi. Bu sefer de gündoğrudan bir kara bulut gelip yağmurunu boşalttı.*** (S.F. Abasıyanık 1952s s. 65).

doğruca, b. ***doğrı*** I.

doğrucana 'dosdoğru' < ***doğru*** I + ***–cana*** sıfat ve zarf eki, b. ***acarcana*** ⊡. ※ ***Furdun bana öyle mi? Aha, ben de doğrucana savcıya gidiyom.*** (M. Seyda 1974 s. 177).

doğrucu/doğrucu Davut 'susmayı bilmeden her şeyin doğrusunu mutlaka söylemeyi huy edinmiş kimse' < ***yalancı*** kelimesine eş olarak yaratılmıştır. Tk.de şahıs isimlerindeki mana gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu*** ⊡. ※ ***Āh şu seniŋ boş-boğazlığın! Doğrucu sen-mi ḳaldıŋ dünyāda?*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 303). ※ ***Söz politikadan açıldı mı, hemen atışmaya başlarlardı. Dedem, Rasim Amca'yı hep doğrucu Davut olmakla suçlar: "Sana ne el-âlemin üç tavuğundan, beş kazından?" derdi.*** (A. Ümit t.y. [1990?] s. 104). ※ ***1854 Temmuzuna kadar sürecek olan görev süresinde zaptedemediği hiddetinden ve doğrucudavutluğundan "Giritli" unvanına "Deli" de eklenerek tekrar azledildi.*** (A. Kulin 1997 s. 19).

doğrul– 'doğru şekle veya vaziyete gelmek, düzelmek' DS 1337 < ETk. ***toġur–*** fiilinin passivum (edilgenlik) hâli. ※ ***Bu boş çabalamadan vaz geçerek dizlerinin üzerinde mümkün olduğu kadar doğruldu.*** (T. Buğra 1963 s. 108). 'dik bir duruma gelmek': ※ ***Uyuyamıyacağımı anlayıp doğruldum.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 88). 'yönelmek': ※ ***Timür Engüriye ḍoğruldı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 70).

doğrula– 'yönelmek' < ***doğru*** + isimden fiil yapan ***–la–*** genişlemesi. ※ ***Kirkor emmisinin tüccar dükkânını doğruladı.*** (Kemal Tahir 1958 s. 206).

doğrulamasına (zarf) 'doğru, doğrudan doğruya, direkt' < ***doğru*** I + isim ya da sıfattan mekân zarfı yapan ***–lamasına*** genişlemesi, b. ***aykırılama*** ⊡. ※ ***Doğrulamasına gelen ışık, odayı, sanki bir bıçakla kesilmiş gibi iki kısma bölüyordu.*** (Tarık Dursun K. 1952 s. 99).

doğrult– I 'doğru şekle veya vaziyete getirmek; düzeltmek' < ***doğrul–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli (b. ***acıt–*** ⊡). ※ ***Gördi ki bir küp egrirek durur. Doğruldayım dėyü altını biraz ḳazdı.*** (Ferec 855/1451 v. 53a). 'yöneltmek' ※ ***Aḳını Bosna vilāyetine ḍoğrultdılar.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 105).

(Halk tabiri) **doğrult–** II 'sağlamak, temin etmek (para, kazanç, geçim hakkında)' < ***doğrult–*** I. ※ ***Al müşterini, sıkı sıkı çek kürekleri, kısa zamanda var öteki yakaya, çabucak tekrar gir sıraya! Böylece ekmek paranı doğrult!*** (E.N. Gökşen 1949 s. 77). ※ ***Dükkânda iş arkadaşım olan Sermet'e baktım, o da "Çok iyi olur valla, üç beş kuruş doğrultur, okula da yetişiriz," dedi.*** (A.F. Kakınç 1993 s. 59).

(Halk tabiri) **doğrult–** III '(bir şeyin) doğruluğuna kail olmak, kani olmak, emniyet getirmek' < ***doğrult–*** I. ※ ***Sokağın öteki ucunda çivit boyalı bir tek ev var. Sen gece gideceğine göre, boyası gözükmez. Uzun minare gibi bir bacası var. Oradan doğrultursun. Belli olur.*** (Yaşar Kemal 1955i II, 349).

doğrum doğrum** 'küçük parçalar hâlinde' Meninski 1680 II, 3146 < ***doğram doğram yerine bir hata olmalı.

doğrusu, b. ***doğrı*** II.

doğrut– 'doğrultmak, eğriliğini gidermek' R. Dankoff 1991 s. 32 < ***doğrult–*** I fiilinin varyantı. ***/lt/→/t/*** gelişimi için b. ***boşat–*** ⊡. ※ ***Keşti-yi dil yine ġam baḥrine ḍoğrutdı dümen.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 159). ※ ***Ba'dehü Egri ḳal'asına ṣarılub doğrultmaḳ istedükde ḳırḳ gün dögüb***. (Evliyā Çelebī 1928 [17. yüzyıl] VII, 161).

Doğu 'Şark' < ***gün doğusu*** tabirinden kısaltma. ***doğ–*** I + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–u*** eki. Fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-i*** eki için b. ***alu-satu*** ⊡. Türk dillerinin çoğunda Şark için ***doğ–*** fiilinin başka müştakları kullanılır. Krş. ***doğru*** III.

doğum I 'kadının çocuk dünyaya getirmesi, vazıhamil' < ***doğ–*** II + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–um*** eki, b. ***adım*** I ⊡. ※ ***Bir doğum tablosu var, doğum tablosunda bütün sancısı, belâsı, yokluğu ile koy doğumunu görüyoruz.*** (Yaşar Kemal 1993b s. 16). ***doğum yap–*** 'çocuk doğurmak': ※ ***[Azrail] hastaneye koşuyor, doğum yapan annenin canını alıyor.*** (M. İzgü 1992 s. 45).

doğum II 'çocuğun dünyaya gelmesi, doğuş; tevellüd' < ***doğum*** I. ※ ***Başucundaki taşta arkadaşının adı, doğum, ölüm yılları yazılıydı.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 18). ※ ***Bizim de sizin İsa gibi bir peygamberimiz var. Nasıl İsa'nın doğumu varsa, bu Regaip de bizimkinin doğumu.*** (R. Ilgaz 1969g s. 15).

doğur– I 'çocuk dünyaya getirmek, yavru çıkarmak' < ***doğ–*** I < ***doğ–*** II fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***artur***– ⊡, fakat bugün ***/g/***'den sonra bu tipten başka causativum (ettirgenlik) yoktur. Ayrıca krş. ***doğdur–***. < ETk. ***tuġur–*** a.m. Clauson 1972 s. 472. ※ ***Anuŋ bir oġlı vardur ki hīc ana anuŋ gibi oġlan doġurduġı yoḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 41a). ※ ***Āh, seni doğuracağıma taş doğursa imişim!*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 36). Mecazî manada ※ ***Vücudundaki sağlıklı değişim, onda eyi giyinme, güzel görünme isteği de doğurmuştu.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 19). ***doğur- doku–*** 'çocuk dünyaya getirmek' (alliteratif terkip, ikinci fiil mühmel): ※ ***Şanki ben o͜ hırsız oğlanın anası değilmişim ... Do-***

ğur, doḳu, büyüt! İşte sonra böyle... (H.R. Gürpınar 1336k s. 13). ※ ***Senin gibi doğurmuş dokumuş karıyı oğlum ne yapsın? Ben ona tazeden taze huri gibi bir kız alacağım.*** (H.R. Gürpınar 1927mu s. 9).

AD. **doğur–** II 'doğurtmak, doğum yapana yardım etmek' < ***doğ–*** II fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli. ※ "***Bu hanım doġacah. Ebe olah, doġsun." Doġurdıllar.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 281).

doğurgan 'çok doğuran, çok döl getiren' < ***doğur–*** I + fiilden 'onu yapmak âdetinde olan' manasında sıfat yapan ***–gan*** eki, b. ***alıngan*** ⊡. ※ ***Doğurgandır diye sağlık verilen bir diş ehilliğini görmek için bize gelmişti.*** (F.C. Göktulga 1948 s. 149).

doğuş 'dünyaya geliş' < ***doğ–*** I + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–uş*** eki, krş. ***dönüş, kurtuluş***. ※ ***O zamana kadar Ömeri doğuştan miskin, cansız, yorgun ruhlu sanmıştı***. (Mahmud Yesari 1930 s. 27). Ablativus adverbialis (zarf işlevli ayrılma durumu) için b. ***açmazdan*** ⊡. 'ufuktan çıkış (ay, güneş hakkında)': ※ ***Ne‿höş gündür bu, ol mihr–i cihān–ārā çıḳageldi, | Bu rüşendür ki ḳutlu gün olur bellü ḍoġuşdan.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 95).

dohtur, b. ***doktör***.

doj 'Venedik Cumhuriyeti'nin reisi' < Fr. ***doge*** < İt. ***doge*** < Lat. ***dux*** 'başbuğ, başkumandan'; krş. ***duzi.*** ※ ***Ve evāḫir–i şehr–i mezbürede Venedik keferesinüŋ dojlarından birisi ... südde–i saʿādet–medāra cülūs–ı salṭanat–ı hümāyūn tehniyeti içün geldi.*** (Selānikī 1989 [1599] II, 532).

dok I/**tok** I b.m. ('aç'ın aksi) DS 1539 < ET ***toḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 464. ※ ***Almayı almayasıduŋ, üzümden yėyesiydüŋ. Bir dānesi ebedā saŋa doḳluḳ yėterdi.*** (Ferec 855/1451 v. 195a). ※ ***Doḳ olan kimseyi hīç aç ṣanmaz.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 3910).

AD. **dok** II/**tok** II 'gümüş kadın gerdanlığı' DS 1540; 'tasma, halta boyuna geçirilen zincir' TS 3814 < Ar. ***ṭawḳ*** 'gerdanlık' A. Tietze 1958 no. 130.

dok III (deniz ticareti) 'yükletme ve boşaltma yeri, rıhtım' < İng. ***dock*** a.m. ※ ***Sahneden bir çekiç sesi geliyordu | Doklarda, traverslerde, gece yarıları garajlarda | Duyulan bir sesti ki bu.*** (E. Cansever 1966 s. 32).

AD. **dok** IV 'keten bez' DS 1540 < İng. ***duck*** 'keten veya pamukludan çok sık bir cins kumaş'. ※ ***Beyaz dok pantalon ile siyah setri giyinsem olmaz mı?*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 5).

dokan–/tokan– 'dokunmak' DS 1540, TS 1196 < ***dokun–*** fiilinin bütün manalarında varyantı, fakat üslûpça düşük sayılır. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※※ 'ilgilendirmek': ※ ***Gözlerini müşterilerde de gezdirerek, sözünün yalnız şoföre değil, başka sabırsızlanan varsa onlara da dokanır olduğunu anlatmak istiyordu.*** (Sabahattin Ali 1936 s. 14). 'duygulandırmak, merhamet uyandırmak: ※ ***Af dileyici mahcubane sözleri ev sahiplerine çok dokanır.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 76). 'hisleri yaralamak': ※ ***Ortakçı oğlu olmak onuruma dokanır gibi geliyordu.*** (T. Apaydın 1959 s. 9). 'nefret uyandırmak': ※ ***Kanıma tokanıyor. Yiğit adamın ha avradını alıp kaçmışsın, ha da işini!*** (Orhan Kemal 1954b s. 245). 'hissesine düşmek, nasip olmak': ※ ***Traktörün köylüye bir faydası dokandı mı ki***. (K. Bilbaşar 1961 s. 144).

dokanca 'zarar, kötü tesir' < ***dokan-*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) manasında isim yapan ***-ınca*** eki, b. çekince ⊡. Kelime çok yeni olmalı, belki bir yazarın icadı, fakat kolayca anlaşılır. ※ ***Memet çavuşun sırtı terliydi. Ama esen yelin dokancası yoktu. Ilık, ıpılık, taptatlı esiyordu.*** (F. Baykurt 1970 s. 178). ※ ***Benim sakalımın kaymakama dokancası yok!***. (F. Baykurt 1971c s. 257).

dokandır- 'dokundurmak, dokunmasına müsaade etmek' Meninski 1680 II, 3148 < ***dokan-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur-*** ⊡. ※ ***Beni kucaklarken üstüne sürünmememe dikkat etmiş, öpmeyip yanaklarını dokandırmıştı yalnız.*** (Ç. Göçmen 1959 s. 56).

AD. **dokı-** I/**tokı-/doku-** I/**toku-** 'vurmak, kakmak, çakmak' DS 1541, 3945, TS 1196–98 < ETk. ***toḳı-*** a.m. Clauson 1972 s. 466; aslı muhtemelen ses taklidi kelime olan ***toḳ*** + isimden fiil yapan ***-ḳı-*** genişlemesi M. Erdal 1991 II, 468. ※ ***Hem oğlı adını aḳçadan oḳıdı, | Şanayıduŋ anı kimse doḳıdı.*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 288 no. 664).

dokı- II/**doku-** II/**tohu-** 'tezgâhta çalışarak mensucat, tekstil imal etmek' DS 3945 < ETk. ***toḳı-*** a.m. Clauson 1972 s. 466. ※ ***Ciypur bir uzun diyvār ḥaṣıyrı doḳıdı***. (Ferec 855/1451 v. 239a). Mecazî manada 'en ince noktalarına kadar özen göstererek, emek vererek, ortaya çıkarmak': ※ ***Fahim Beyin birtakım işlere doğru koştuğuna ve bu faaliyetiyle kendisine bir takım muvaffakıyetler dokuduğuna kani olmuştu.*** (A.Ş. Hisar 1941 s. 38).

EOsm. **dokın-/dokun-** I 'çarpışmak' < ETk. ***toḳın-*** a.m. [***toḳı-*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli, ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡] Clauson 1972 s. 471. ※ ***Nā-gāh bulut, yağmur, ra'd u barḳ çıḳdı. Keştīler, zevraḳlar bir birine doḳındı, ̮hurd oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 189a). 'isabet etmek' TS 1198: ※ ***Şāh-ı mārānı bir oḳile atsun. Eger doḳınacaḳ olursa elbette yėre düşse gerek.*** (Ferec 855/1451 v. 61a).

dokın-/dokun- II 'temas etmek' < ***dokın-/dokun-*** I; mana ve kullanılış için krş. ***dokan-***. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡. ※ ***Ḳaraŋuda elin uzatdı. Eli bir kesük başa doḳundı.*** (Ferec 855/1451 v. 11b). ※ ***Ol ne yėrdür ki 'Alem yaradılalı güneş aŋa bir gez doḳındı, ayruḳ doḳunacaḳ degül?*** (Ferec 855/1451 v. 136a). '(insanın hislerine) tesir etmek': ※ ***Yıldızların bizim mukadderatımızla hiç bir alâkası olmadığını düşünmek, tarif edemiyeceğim kadar rikkatime dokunuyor. Zira bu düşünce, bize göre, onların da ciddî olmadıklarını görmeğe müsavi oluyor.*** (A. Ş. Hisar 1944 s. 349). 'zarar vermek, yaralamak': ※ ***Fāsiḳuŋ şerri doḳınur ḳamuya.*** (Gy. Németh 1919 [15. yüzyıl] s. 176). 'fayda vermek, iyi gelmek': ※ ***Bu çadırlarıŋ bugün bize büyük eyiliği doḳundu.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 300). Geçişli fiil (verbum transitivum) olarak: ※ ***Millet, kılıcını çekerek derhal meydana atılıyor, cümhuriyet perisinin önüne geçiyor: "Ey hain saltanat: sen ona parmağını bile dokunamazsın. Onu müdafaa, benim vazifemdir!"*** (F.N. Çamlıbel 1933 s. 63).

EOsm. **dokış/dokuş/tokuş** 'çarpışma, mücadele, muharebe' TS 1198 < ***dokış-/dokuş-*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-ış/-uş***, fakat haplologie (hece yutumu) ile /***ışış***/→/***ış***/ ve /***uşuş***/→/***uş***/, krş. çalış, dövüş, savaş. ※ ***Doḳış güninde (hece yutumu) Rüstemdür ki bulur | Ḳılıcı düşmenInüŋ gögsini ḳın.*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 265 no. 217). ※ ***Düşmanı uzlıḳ ve aŋullıḳ birle dibinden ḳoparmaḳ tizirek olur savaşile ve doḳuşlıḳile ḳoparmaḳdan.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 95).

dokış–/dokuş–/tokuş– ‘çarpışmak, musademe etmek’ TS 1198–99 < ETk. ***toḳış–*** a.m. M. Erdal 1991 II, 570. [***toḳı–*** fiilinin ortaklık hâli]. ※ ***Şehzāde na‘ra vurdı, ilerü geldi, doḳuşdılar. Bir nice def‘a bir birinden‿haṭā geçdi.*** (Ferec 855/1451 v. 206a). ‘tartaklamak’: ※ ***Arslanı oḳıdı, meliki aŋa ısmarladı: "Var, bunı oŋatca doḳuş!" Şīr şiyrāne melik–i İremi ḳapdı, daşra çıḳardı, helāk eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 102a).

dokmen, b. ***dekamen***.

doksan, b. ***dokuzan***.

doktor I ‘üniversite tahsilinin en yüksek aşamasını bitirenlere verilen unvan’ < Alm. ***Doktor*** a.m. (b. ***akupunktur*** ⊡[1]) < Lat. ***doctor*** ‘öğreten’ [***docēre*** ‘öğretmek’, krş. ***doçent***].

doktor II, b. ***doktör***.

doktora ‘doktor unvanını kazandıran imtihan’ < Fr. ***doctorat*** a.m. [Lat. ***doctoratum***]. Fr. ***–at*** eki için b. ***anonima*** ⊡. ※ ***Partal blucini ayağında özgürlük şarkısı söyleyen çiçek çocuklarının peşinde dolanıp "Savaşma, seviş!" diye bağırırken, üniversitede doktora yapan bir fizikçiye takılan ve dünyasını değiştiren bir hippi kızdı.*** (A. Kulin 1997 s. 13). ***doktora talebesi*** ‘o imtihana hazırlanan ilerlemiş talebe’: ※ ***Yarın doktora öğrencileriyle Enstitü'de çalışacağım. Saat beşe kadar.*** (A. Yurdakul 1993 s. 83).

(Kumarbaz argosu) **doktorlu (kâğıt)** ‘sirkaf (tırnak işareti) yapılmış iskambil kâğıdı’ (H. Kodaman 1944 s. 246). İsimden özellikle sıfat yapan ***–li*** eki için b. ***adamakıllı*** ⊡[2]. ※ ***Doktorlu kâğıtla oynarlar, asları, iyi onlu ve ikiliyi almak için plân hazırlarlar.*** (a.e. s. 116).

doktör/doktor II/**dohtur** ‘doktor, hekim’ < Fr. ***docteur*** a.m. < Lat. ***doctor*** ‘öğreten’, nomina agentis (yapan isimleri, meslek sahibi isimleri) yapan ***–ör*** eki için b. ***aktör*** ⊡. ※ ***Kadın usulca, sanki doktordan başkasına duyurmamak istercesine: "Doğurdum, dohtur" dedi.*** (H. Taner 1951t s. 100).

doku–, b. ***dokı–***.

dokun–, b. ***dokın–*** I.

dokunaklı ‘insanın içine işleyen (söz)’ < *****dokunak*** [***dokun–*** II + EOsm. fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–ak*** genişlemesi, krş. ***istek, kaçamak***] + bugün artık ayrılmayan ***–lı*** eki, krş. ***okunaklı***. Benzer bir durum için (***becerikli***) b. ***alık*** II ⊡. ※ ***Ḳızım! Eyi‿hoş ammā, sen burada sevdiciğimiŋ göŋlünü oḳşayacaḳ, şöyle doḳunaḳlı hiç bir şey yazmamışsın ki!*** (E.E. Talu 1928 s. 135).

dokundur– ‘isabet ettirmek, vurmak’ < ***dokın–/dokun–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur–*** ⊡. ※ ***Behiyme sümüş–idi. Bir nice çifte eyle doḳundurdı ki ögi gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 235b). Mecazî manada ‘bir şeyi üstü kapalı ve sitem yollu hatırlatmak’: ※ ***Kināye ṭarīḳiyle ḍoḳundurub söyleye.*** (‘Ālī 1956 [1586–87] s. 148). ※ ***Bir defa, Bostancıda, Sadi beyin donanmasına gittiğimiz gece, araba parası dokundurmuştuk da dört mecidiye ile iki lira mı, iki buçuk lira mı ne lûtfetmişti. İşte verdiği vereceği bu kadar.*** (S.M. Alus 1933p s. 218).

AD. **dokurcun/tokurcun** I 'muayyen, fakat yer yer çeşitli (ms. Bosna'da 13, O. Blau 1868 s. 303) sayılardaki ekin demetlerinden yapılmış yığın' DS 1541 < J. Deny 1921 § 547'ye göre ***dokuz*** kelimesinden (on demetten bir demet öşüre ayrılırmış). Z'leşme (zetacism) denilen ***r > z*** ses değişimi için b. ***boğurdak*** ⊡. Son hecede bulunan ***–cun*** eki bazı kimseler tarafından kuş ve hayvan isimlerinde görülen ***–cin*** ekine bağlanır, N. Yüce 1977 s. 255–259 onu Moğolca'dan geçmiş sayar, fakat bu eki alan bütün kelimeler göze alınmadan bir karar verilemez (krş. ms. ***hapırcın*** 'birdenbire devinen' DS 2280). ※ ***İkbalımız (!) varmış, bi boylanacak ki, içine girince kaybolacaksınız kırmabaşak buğdayın. Her bir tokurcunu kile dökecek.*** (M. Başaran 1992 s. 290).

AD. **dokurcun** II 'dokuztaş oyunu' DS 1541, Meninski 1680 II, 3148 < ***dokurcun*** I; bu da J. Deny'nin görüşünü (b. ***dokurcun*** I) teyid ediyor, T. Tekin 1969 s. 65.

dokusan, b. ***dokuzan***.

dokuş, b. ***dokış***.

dokuş–, b. ***dokış–***.

dokuz b.m. (9 rakamı) < ETk. ***toḳḳuz*** a.m. Clauson 1972 s. 474. [***dokurcun/tokurcun*** ile olan ilişkisi (***r > z*** ses değişimi) için b. ***boğurdak*** ⊡]. ※ ***Doḳuz güne degln̮ höş–vaḳt idük. Doḳuzıncı gün buyurdı...*** (Ferec 855/1451 v. 44a). ***dokuz doğur–*** 'bir şeyi sabırsızlıkla beklemek': ※ ***Hafakanlar geçiriyoruz, dokuz doğuruyoruz, elimiz ayağımız buz; ne arabacı var, ne araba!*** (S.M. Alus 1933p s. 161). ***dokuz parça ol–*** 'işe boğulmak, iş çokluğundan başını kaşıyacak vakti olmamak': ※ ***Senin nasıl dokuz parça olduğunu biliyorum.*** (N. Cumalı 1970 s. 215). ***dokuzla–*** 'dokuzu bulmasına müsaade etmek' (krş. ***dörtle–*** II): ※ ***Saati dokuzlamışız. Biri mi gelecekti bu gece, Mehlika?*** (Füruzan 1981 s. 219).

dokuzan/dokusan/BSTTk. **doksan** b.m. (90 rakamı) DS 1541 < ETk. ***toḳuz on > toḳson*** a.m. M. Räsänen 1957 s. 81. ※ ***Doḳsan doḳuz ḳardaşı daḫı cemīʿsl bunda dutsaḳ olmışlar.*** (Ferec 855/1451 v. 64a). (Futbol terimi olarak). ***doksan*** 'kale direklerinin birleştiği, açısı doksan derece olan üst kısım': ※ ***Beykozlu Şirzat, on sekizinden epeyce dışından ki yaklaşık otuz metre var, bir bazuka çıkarmış; top ampul gibi sol üst doksanda.*** (A. Yurdakul 1989 s. 61).

AD. **dol** 'sığır derisinden yapılmış torba' DS 1541 < Fa. ***döl*** 'kova, içine süt sağılan kap'.

dol– 'dolu hâle gelmek' < ETk. ***tol–*** a.m. Clauson 1972 s. 491. Bu kelimenin kökündeki ilginç durum için b. ***buy–*** ⊡. ※ ***Şehr içi ġavġā, ġalebe, girye vu zārī dolmış.*** (Ferec 855/1451 v. 108a). ※ ***Ev aydından bu gėce eyle ḍoldı.*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 42). ※ ***Senüŋ fikrüŋile ḍoldum temāmet.*** (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 5). 'çekilmek, gerilmek (yay hakkında), kurşun konmak (silâh hakkında)': ※ ***Oḳ çekilür ṭırnağa deŋlü ḍolar.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 165). 'girmek': ※ ***Bes esīr u māl–i bī–had aldılar, | Gemiye cümle gelüben ḍoldılar.*** (Enverī 1928–29 [869/1485] s. 45). Geçişli fiil (verbum transitivum) olarak '(nargileyi) doldurmak': ※ ***Kör ocakçıya bağırdı; "Okkalı az şekerli bir! Dol biiir! İşin iş gene, Arap!"*** (V.O. Bener 1957 s. 51).

dola–/tola– ‘sarmak, dolamak’ < ETk. ***tolga–*** a.m. Clauson 1972 s. 497. ※ ***Bir͜ hüb muṣḥafum vardur, veziyre armaġan getüreyim. Şol seccādei vėr, aŋa dolayayım, toz olmasun.*** (Ferec 855/1451 v. 224a). ※ ***Onun karısı Kokar Fatma, burnunun sümüğünü bile tolayamaz!*** (F. Baykurt 1959y s. 42).

dolab I/**dolap** I ‘kuyu çıkrığı, su çekme tertibatı ve benzer tertibatlar’ DS 1544, Meninski 1680 II, 2183–84 < Fa. ***dolāb*** a.m. [***dol*** ‘kova’ ve āb ‘su’]. ※ ***Dolāb öküzi gözi baġlu nėde, | Dün–ü–gün yügürüb ne yėre gide?*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340–42 s. 49 no. 595). ※ ***Döne döne iŋlerem, yaşum aḳar, başum döner, | Büstān–ı küyy–ı yāruŋ dönmişem dölābına.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.’ın ilk yarısı] III, 174). ※ ***Eşek, sabahtan akşama, yol gidiyorum zannıyla aynı yerde dolabı gıcırdata gıcırdata dönerdi de, dönerdi.*** (Ç. Altan 1975 s. 166). ‘atlı karınca, bayram yeri dönme dolabı’: Meninski 1680 II, 3151: ※※ (ʿĀşıḳ Çelebī – Āşir ef. v. 166 r 14 o ??).

Osm. **dolab** II ‘eski konaklarda haremlik ile selâmlık arası bölme duvarında bir nevi küçük turnike’ < Fa. ***dolāb*** ‘a machine in the walls of monasteries, hospitals, or lazarettos, into which people on the outside put victuals or other necessaries (sometimes also superfluiries, as children) and then, turning it upon its axis, have them to be carried off by those within’. F. Steingass 1930 s. 546.

dolab III/**dolap** II ‘içinde elbise asmak için kullanılan mobilya’ Meninski 1680 II, 2183 < Fa. ***dolāb*** a.m. veya ***dolab*** II. ※ ***Zevcim odadan içeri girerken aynalı dolaba tehlikeli evrak saklayormuşum gibi telâşlar, et bend olmalar gösterdim.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 98). ‘önden kapakla açılan kutu’: ※ ***Titiz müşteriler, ... banyolarına asmayı kurdukları ecza dolabınının kapağını açıp kapatmaktan usanmamışlardı henüz.*** (S. Soysal 1979ye s. 5).

dolab IV/**dolap** III ‘düzen, hile, dalavere’ < Fa. ***dolāb*** a.m. veya ***dolab/dolap*** I ‘dönme dolabı’. ※ ***Enişteden hâlâ ses sada yok. El altından dolaplar mı çeviriyor, kokusu sonradan mı çıkacak?*** (S.M. Alus 1933p s. 137–138). ***dolabçı/dolapçı*** ‘hilekâr, dolandırıcı’ Meninski 1680 II, 2184. ※ ***Vay gidi tilki suratlı vay! Ne dolapçı herifmiş!*** (K. Bilbaşar 1941 s. 114).

Osm. **dolab** V ‘bir idrar yolu hastalığı’ TS 1202 < Fa. ***dolāb*** ‘şeker hastalığı’.

***doladı** (okunuş şüphelidir) ‘bilhassa’ TS 1200 < ?? Tk. olduğu söylendiği hâlde Tk.ye benzemiyor. Başka kaynaklarda bulunamadı.

dolağaz, b. ***dolaz***.

AD. **dolak/dulak** I ‘başörtüsü, yazma, peçe; boyun atkısı’ DS 1542, 1595 < ***dola–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat ve dolayısıyla isim yapan ***–k*** eki (b. ***acuk/acık*** I ⊡). ※ ***E yā͜ höd başı dolaḳlu, ḳalıŋ dudaḳlu ... nev–civān nāmına bir süvārdur.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 132). ※ ***Ak sakallı, boyluca olanı öndeydi. Ucu püsküllü, kırmızı bir dolak sarmıştı başına.*** (M. Başaran 1992 s. 123). ‘çobanların çarıklarını giymeden önce bacaklarına sardıkları sargı, tozluk’ DS 1542: ※ ***İşitmezse gele şāhuŋ ḳulaġı, | Yaḳında ṣarar ayaġa dolaġı.*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 470 no. 4346). ※ ***Eger çarıḳ geyürse kim sıḳ ḍolaḳ ḍolaya ḍopuġından aşaġa üç barmaḳ yėr görinmeye mesḥ dürüstdür***. (Ḳuṭbeddīn İzniḳī 1433 v. 32b). ※ ***Yerli, misāfir, se-***

kiz, on avcı idik. Kimimiz dolaḳ ṣarmışdı, kimimiz ayaḳlarına çarıḳ, telātin çizme geçirmişdl. (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 4).

dolak/dulak II ‘mertek, kalınca sırık’ Meninski 1680 II, 3151 < ?? ***dolak direk*** ‘direk olarak kullanılan kalın mertek’ Meninski 1680 II, 2211. Fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–ak*** eki b. ***apuldak*** ⊡. Başka kaynaklarda bulunamadı.

dolakoy– ‘her tarafı doldurmak’ < ***dol–*** ve ***koy–*** yardımcı fiili, b. ***alıko–*** ⊡. ※ ***Çay getirdi bana. Radyoyu açtı. Takur tukur bir caz müziği dolakoydu odaya.*** (E. Tokmakçıoğlu 1957 s. 98).

AD. **dolama** I ‘dolanmış; başörtüsü, dülbend, sarık’ DS 1542, R. Dankoff 1991 s. 32 < ***dola–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat ve dolayısıyla isim yapan ***–ma*** eki, b. ***akıtma*** ⊡.

Osm. **dolama** II/**dolaman** ‘entari gibi önü açık, üstüne kuşak bağlanan çuha elbise’ TS 1200–1201, Meninski 1680 II, 2151 < ***dolama*** I. Her iki varyant birçok Avrupa diline geçmiştir, b. K. Lokotsch 1927 no. 530. ※ ***Ṣarıġı ve destmāli kirli olmış, çāğşīrlnde ve dolamalarında sökük bulunmaḳ loş ve tenbel olmasına delālet ėder.*** (‘Ālī 1595–96 v. 137a). ※ ***Yaşlılar ekseriya dolama dedikleri, alt tarafı baştan aşağa çevreleyen bir peştemal, üstüne yelek giyerler.*** (K. Güngör 1941 s. 50).

dolama III ’tırnak çevresinde vuku bulan iltihap’ < ***dolama*** I. ※ ***Nitekim, ananas kabuğundan bir diken, tırnağım altına battı, dolama oldum.*** (M. Urgan 2000 s. 22).

AD. **dolamaç** ‘viraj’ DS 1543 **<** ***dola–*** + ***–maç*** genişlemesi, b. ***burgaç*** ⊡, krş. ***dönemeç*** a.m.

dolaman, b. ***dolama*** II.

dolan I ‘hile’, yalnız ***yalan dolan*** tabirinde < ***dolan–*** fiilinden backformation (yanlış ayırma) (b. ***abar–*** ⊡). ***dolancı*** ‘hileci, dalavereci’: ※ ***Nikâhlı haremim olduğun yarın meydana çıkar. Ah! Eh, bir dolancı isem de namus düşmanı olmadığımı herkes anlar.*** (Feraizci–zâde 1979 [1302/1886] s. 114).

(mineraloji terimlerinden) **dolan** II ‘bir nevi taş’ < Fr. ***dolérite*** a.m. < EYun. ***δολεροϛ*** (doleros) ’hilekâr’ (tahlili çok güç olduğu için ona bu isim verilmiş). Tk.’si hem şekil itibarıyla hem manaca iyi bir uydurmadır.

dolan– I ‘kendi kendine dolaşmak, gezinmek; bir şeyin etrafında dönmek’ TS 1202 **<** ETk. ***tolġan–*** a.m. Clauson 1972 s. 497, veya ***dola–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli, ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡, passivum (edilgenlik) yapan ***–(ı)n–*** eki için b. ***acın–*** I ⊡. ※ ***Sarāyuŋ ḳapusına dolandılar.*** (Ferec 855/1451 v. 120b). ※ ***Hüyın bilmedügüŋ ḍavaruŋ ardına ḍolanma!*** (V. İzbudak 1936a).

EOsm. **dolan–** II ‘belenmek, sarılmak sarmalamak’ < ETk. ***tolġan–*** a.m. veya ***dola–*** fiilinin passivum (edilgenlik) hâli, b. ***acın–*** I ⊡. ※ ***Ol ḳayġumdan ölmiş yigidi gördüm, ḥarīrlere dolanmış yatur.*** (Ferec 855/1451 v. 108b).

dolan– III ‘aldatılmak, dolandırılmak’ Meninski 1680 II, 2185 < ***dolan–*** II. Passivum (edilgenlik) da yapan ***–(ı)n–*** eki için b. ***acın–*** I ⊡. ※※.

dolanbaz ‘hileci, sahtekar’ **<** ***dolan*** + isimden bir takım az çok kötü vasıflar yapan Fa. ***–bāz*** (aslında ‘oynayan’) unsuru, b. ***ateşbaz*** ⊡. Bu Fa. ek Tk.

kelimelere de takılıyor, b. A. Tietze 1964 s. 162–170. ※ ***Bak sen dolanbaza!*** (N. Cumalı s. 1969 s. 36).

dolandır– I 'birini aldatarak parasını elinden almak' < ***dolan–*** III fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur–*** ⊡. ※ ***Muhterem: — İşte o Hamza olacak köpek beni beş yüz altın dolandırdı. - Zuhûrî: — İşte o Hamza olacak köpek beni de iki yüz altın dolandırdı.*** ('Ālī Beğ 1940 [1871] s. 112).

AD. **dolandır–** II '(devleti) yönetmek' DS 1544 < Kars'tan tespit edilen bu mahallî tabir Az. Tk. ***dolandır–*** fiilinin aynen kopyasıdır. ***dolandır–*** I ve II'nin tezatlı manaları için krş. Alm. ***anführen*** fiili.

dolar 'Amerikan parası' < Fr. ***dollar*** < İng. ***dollar*** < Alm. (diyal.) ***daler*** < Alm. ***Taler*** 'büyük bir gümüş sikke' [aslında ***Joachimstaler***, çünkü 16. asırdan beri Joachimstal madenlerinden (bugünkü Çek Cumhuriyetinde) gelen gümüşle basılırdı). ※ ***Kendini demokrat olduğuna inandırmaya çalışıyorsun ama süslü sözler ve dolarlardan başka inancın yok senin.*** (İ. Aral 1997 s. 340).

dolap, b. ***dolab***.

EOsm. **dolaş–** 'ilişmek, sarılmak' TS 1202 < ETk. ***tolġaş–*** a.m. Clauson 1972 s. 497. ※ ***Sandum kim yapışub çıḳmaġiçündür. Yapışdum kim çıḳam; yılan gibi ol zencīr elüme dolaşdı.*** (Ferec 855/1451 v. 101b). 'bir şeye takılmak, kapılmak' ※ ***Kesilür͜ halḳdan o Ḥaḳḳa ulaşur, | Ḥaḳḳı ḳoyandurki͜ halḳa dolaşur.*** (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 70). 'tutunmak': ※ ***Revende gėrü ḳuşa dolaşdı, bayaġı yėrine geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 244b). 'yakalamak, tutmak': ※ ***Müslim bir daşile atı atar, bir gözin çıḳarur. At issi Müslime dolaşur. "Atumuŋ bahāsını vėr!" dėr.*** (Ferec 855/1451 v. 234b). '(birine) sarılmak, deragûş etmek': ※ ***Fa̱hr gendüyi yeŋemedi, degdi, şeh-zādeye dolaşdı, öpdi, ḳocdı.*** (Ferec 855/1451 v. 205b). ※ ***Bularuŋ odasına geldüm, gördüm, dolaşub yaturlar. Bildüm, ḥaḳıyḳat biri erdür, biri ʿavratdur.*** (Ferec 855/1451 v. 48a). 'sataşmak': ※ ***Şeyṭān tertībiyle aŋa ʿāşıḳ oldum. Aŋa dolaşdum. Ol baŋa hayḳırdı: "Utanmaz mısın? Mükāfatum bu-mudur?" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 184a). ※ ***Çaḳşırcı Şeyhīnüŋ ṣaḳalı uzun olduğı içün her kişi ṣaḳalından ḍolaşurdı.*** (M. Çavuşoğlu 1970 [16. yy.'ın başı] s. 31). ※ ***Bir velede muḥtāc olan zehr-i ḳāṭili ziyāde vėrecegini bilüb elbette aŋa ḍolaşurlar.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 148).

dolaş– II 'gezinmek' < ***dolaş–*** I, fakat daha ziyade ***dolan–*** I fiilinin manasiyle. ※ ***Kâfir Arap her sefer esrarı çekince bir köşede uyur kalırdı ama, bu sefer domuzuna dolaşacağı tutmuştu.*** (Sabahattin Ali 1936 s. 65). '??' ※ ***Bana yeğen dolaşır Kalender. "Yeğenim, sen particilik, Ecevitçilik dışında bir şey bilmez misin?"*** (M. Makal 1975 s. 47).

dolaşık 'düz olmayan, virajlı' Meninski 1680 II, 2184 ***dolaş–*** II + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***-ik*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※※.

dolaştır–, ***dolaş–*** I ve II'nin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur–*** ⊡. ※ ***Ḳollarını erümüŋ boynına dolaşdurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 69b).

EOsm. **dolav** 'su dolabı' TS 1202 < ***dolab*** I kelimesinin varyantı. ***/b/→/v/*** gelişmesi için b. ***ab*** I/***âv*** ⊡².

dolayı I (ablativus'tan sonra) 'sebebiyle, yüzünden' < belki ***dolayısiyle***'-den backformation (yanlış ayırma). ※※.

dolayı II/**dolay** (isim ve sıfat) 'çevre, muhit' TS 1203, Meninski 1680 II, 2185 < ***dolayu/dolayı*** zarfından yapılan isim, b. ***arkuru*** ⊡. İkinci varyant birincisinden backformation (yanlış ayırma). ※ ***Dolay köylerin hayvanlarını yiyen de aynı canavarmış.*** (M. Başaran 1992 s. 112).

dolayı III, b. ***dolayu***.

dolayısiyle 'bilvasıta, buna bağlı olarak' < ***dolayı/dolay***. ※ ***Her Alman'ıŋ ḥareke–i müfīdesine bütün Almanyā yaḳından ve uzaḳdan, ḍoğrudan ḍoğruya veyā ḍolayısiyle ḥabbe–i fikrini ve ḳaṭre–i saʿyini getirir.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 111). 'münasebetiyle': ※ ***Bayram dolayısiyle gene gelmişler.*** (S.M. Alus 1944 s. 179). 'yüzünden, sebebiyle': ※ ***Bu yābānīler iş dolayısiyle arḳadaşlarımdır.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 208).

EOsm. **dolayu/dolayı** III 'çepçevre, fırdolayı, etrafında' TS 1203 < ***dola–*** fiilinin ***–yu*** zarf fiil (gerundium, b. ***arkuru*** ⊡). ※ ***Bir gün şeh–zāde şehrbend dolayu teferrüclenürek yüridi***. (Ferec 855/1451 v. 239b). ※ ***Geldiler, İstanbuluŋ ḥiṣārınuŋ üzerine kondılar, ḳurıdan ve gemilerlen deŋizden ḍolayı ḳuşatdılar.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 132).

AD. **dolaz/dolağaz/talloz/tolaz** 'işsiz güçsüz (kimse), serseri' DS 1656, 3952 < ?? sıfat eki ***–az***, b. ***alağaz*** ⊡. ※ ***Dul dolağaz, yetim malını yutma, | Haram mal kursağa ılıgan olmaz.*** (D. Dilçin 1945 s. 60).

AD. **dolça** 'su bardağı, maşrapa; kepçe' DS 1546 < Fa. ***dölça*** 'deriden kova' [***dol*** + ***–ça*** küçültme eki, b. ***bağçe*** ⊡], A. Tietze 1969 no. 45, 1982z no. 63. Krş. ***döl*** II.

doldur– I b.m. 'dolu hâle getirmek' < ETk. ***toltur–*** a.m. Clauson 1972 s. 495. Causativum (ettirgenlik) eki için b. ***acıkdur–*** ⊡.※ ***Zenbiyli ḍoldurdı, pīr yuḳaru cekdi.*** (Ferec 855/1451 v. 227a). Başka sentaktik şekiller: ※ ***Süŋüklerin çıḳardı, yaḳdı; ḳabrını necis ḍoldurdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 69). ※ ***Meşaḳḳat tozı kim bugün dimāğuŋı acı ḳıldı, | Yarın fetḥ u ẓafer şekkeri bile ḍoldura ağzuŋ.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 93). ※ ***Budaḳlarında muraṣṣaʿ ḳuşlar ḳondurdılar, içlerini müşk ile, ʿanberile ḍoldurdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 91b). ※ Āvāzesini ʿāleme ḍoldurdılar. (Ferec 855/1451 v. 187a). ※ ***Ne ki vardur cihānda bildüreven, | Sini Ḥaḳdan tamām tolduravan.*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 11). Bugünkü şekiller: ※ ***Avucumu altun ḍoldur baḳ yumruğum ne ḳuvvetli olur!*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 31). 'tamamlamak': ※ ***Ömer daha ikisini doldurmadan, karı koca yataklarını ayırmışlardı.*** (Mahmud Yesari 1930 s. 17). ※ ***Beni Ali Kenana fitledi; doldurdu, doldurdu, üzerime saldırdı.*** (Mahmud Yesari 1937 s. 38).

EOsm. **doldur–** II 'gerginleştirmek (dizgin veya yay hakkında)' TS 1294 < ***doldur–*** I. ※ ***Yayın aldı eline, oḳ gezledi, | Çekdi, ḍoldurdı, ḍoŋuzı gözledi.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2384). ※ ***İçinden dolduruvermek atı, başını alıp kaçmak geçiyordu. Dolu dizgin!*** (Yaşar Kemal 1955 I, 91).

dolgun 'dolmuş; şişmanca; çokça (bir para meblâğı hakkında)' < ***dol–*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–gun*** eki, krş. ***dargın, yorgun***. ※ ***Bugis Street'te geceyarısı meydana çıkan dar yırtmaçlı parlak elbiseli, dolgun kırmızı dudaklı, uzun***

kirpikli eşcinseller... (N. Eray 1994 s. 29) 'birikmiş öfke ile dolu': ※ ***Söyletme beni, Reyhan, dolgunum. İçimde neler var neler!*** (H.R. Gürpınar 1933ke s. 76). 'sarhoş': ※ ***Herkes bize baḳıyordu. Fā'iz epeyce ḍolġun idi.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 317).

EOsm. **dolgun–** 'öfkelenmek, hiddetle köpürüp taşmak' TS 1204, 1207 < ***dol–*** + ***–gun–*** genişlemesi; b. ***çezgin–*** ⊡. ***dolgundur–*** 'öfkelendirmek' TS 1204.

dolikosefal (antropoloji terimlerinden) 'kafatası yanlardan dar, ön–arka istikametinde uzun olan' < Fr. ***dolichocéphale*** a.m. [EYun. ***δολιχος*** (ḏóḻihos) 'uzun' ve ***κεφαλη*** (kefalē') 'baş']. ※ ***Birisinin kafası kısadır, ötekisinin uzun. Birisine brakisefal diyorlar, ötekisine dolikosefal.*** (Nâzım Hikmet 1936a s. 28).

dolma I 'dolmuş, doldurulmuş' < ***dol–*** + fiilden sıfat ve dolayısıyla isim yapan ***–ma*** eki, krş. ***Dolma Bahçe, dolma kalem/dolma kalemi.*** ※ ***Ben dolmakalemi gibi bir teğmenken, çok doğal değil mi, kız arkadaşlarım vardı. Bunların hiçbiri "iyi aile kızı", "temiz aile kızı" değildi.*** (A. Nesin 1988 s. 67). Krş. birçok yemek isimleri: ***haşlama, oturtma, sarma***. 'kıyma ya da pilâvla doldurulan biber, patlıcan vs.' Meninski 1680 II, 2189: ※ ***'Ayşe Ḳadın, ḍolma pişirme, burnuŋa sokarım! | 'Ayşe Ḳadın, 'aṣīde pişir, entārī yaparım!*** (H.R. Gürpınar 1336k s. 54).

(Argo) **dolma** II 'yalan; hile, dalavere' F. Devellioğlu 1959 s. 81, H. Aktunç 1990 s. 86 < ***dolma*** I. ※ ***Cahillikten gelme, İrfan Bey. (Parmağı ile göz kapağını aşağı çekerek) Bize de mi dolma?*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 218). ***dolma yut–*** 'aldatılmak': ※ ***Ṣıḳı ṣıḳıya pazarlıḳ eder. Çünki o, malıŋ fi'āt–i aṣliyesini bilir. Ḍolma yutmaz.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 30).

EOsm. **dolmaç** 'bir çeşit dolma' TS 1204 < ***dolma*** I ve ***aş***, krş. ***bulamaç, sütlaç***.

EOsm. **dolmış** 'içki ile dolu kadeh' TS 1205 ***dol–*** + ***–mış*** fiilsıfatı (participium) eki.

dolmuş 'müşterisi dolunca kalkan kayık veya taksi' < ***dol–*** + ***–muş*** fiilsıfatı (participium) eki. ※ ***Bir an öne atılır gibi oldu, son dakikada eski bir dolmuşun frenine basmış gibi kendini tuttu.*** (N. Eray 1994 s. 91).

dolomit (mineraloji) 'bir taş çeşidinin adı' < Fr. ***dolomite*** a.m. Alp dağlarının bir bölgesinin adı olan ***Dolomit***'lerden. Aynı zaman kelimenin sonundaki ***it*** hecesi minerallerin terminolojisine uygundur, krş. ***antrasit, granit***.

EOsm. **dolp/tolp** 'yığın, küme, hepsi' TS 1248–49 < ETk. ***tolp*** a.m. Clauson 1972 s. 492–493. (Kelime BSTTk.nde ***l–*** düşmesiyle ***topu*** 'hepsi', ***topu topu*** , ***topunuz*** gibi deyimlerde görülür. [Editörün notu]).

dolu I b.m. (***boş***'un aksi) < ETk. ***tolu*** a.m. Clauson 1972 s. 491–492 (b. ***alu–satu*** ⊡). ※ ***Gemi gözcisi gemi küleginden gördi ki bir gemi ḍolu silāḥlu ḳaralar gelürler.*** (Ferec 855/1451 v. 146b). Çeşitli sentaktik şekiller krş. ***dol–, doldur–***: ※ ***Teŋri nūrından ḍoludur cānları.*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 26 no. 117). ※ ***Gördi kāfir ölüsi ṣaḥrā ḍolu***, | ***Ḳırġınile ḍolu yazıda ölü.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 28). ※ ***Öŋleri yine yemiş ḍolu.*** (H.R. Gürpınar 1330 s. 60). ※ ***Bakmış***

ki Bay'ın yanı bir sürü misafirle dolu. (Zaparta 1943 s. 9). ※ ***Bin bir gece masalları gibi, kasa dolusu altınlardan bahsetti.*** (B.S. Kunt 1937 s. 26). 'atışa hazır ve çekilerek gerginleştirilmiş yay; içinde mermi bulunan (ateşli silâh): ※※ 'atılan mermi': ※ ***Ara sıra bir domuz dolusu patlıyordu. "Vız!" ediyor, ve sakin havada garip bir ıslıkla geçip gidiyordu.*** (Kenan Hulûsi 1944 s. 65). 'içinde, kafasında çok düşünce veya kuvvetli duygular olan (kimse): ※ ***Aman yavrum, beni söyletmeye çalışma! Ben çok doluyum. Bir ağzım açılır da içimi boşaltmağa başlarsam sonu gelmez***. (İsmail Galib 1932mb s. 4). ***dolu dizgin*** 'son hızla': ※ ***Gün evine girme sıralarında batıdan tüfek sesleri, nal şaḳırtıları duyuldu. Yüzlerce atın dolu dizgin gelişiyle yüzlerce delişmen zeybeğin narası durgun köy havasında ürküntülü bir şamata koparmıştı.*** (Feridun Osman 1936 s. 42).

dolu II (vurgusu ilk hecede) 'bol, lüzumundan çok' < ***dolu*** I. ※ ***İşkodradan asker istedik. Göndermediler. İşkodrada doluydu, bize göndermediler nedense.*** (Mahmud Yesari 1938 s. 42).

EOsm. **dolu** III 'içki dolu kadeh veya bardak' TS 1205–06 < ***dolu*** I. ※ '***İşrete meşġūl olur. Ol es̱nāda bir ağır dolu götürür götürimez ...*** (Ferec 855/1451 v. 111a). ※ ***Sevdüginüŋ dudağın öpe ḍolu üzre o kim, | Şöyle dad alur o kim dadı anuŋ cāna deger.*** (Naẓmī 1928 s. 5). ※ "***Yiyelim ama benim hiç isteğim yok." — "İki dolu içelim mi? İyidir."*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 306; bu örnekteki ***dolu*** kelimesi kasten kullanılan bir arkaizm, yani eskiciliktir.).

dolu IV 'buz parçaları hâlinde yağmur' < ETk. ***tolı*** a.m. Clauson 1972 s. 491. ※ ***Eger İncü olaydı yaġan dolu | Olaydı boncuḳlayın şar ḍolu.*** (Ferheng-nāme-i Saʿdī 1340-42 s. 34 no. 412).

EOsm. **dolu ay** 'bedir' TS 1206–07 < ***dolu*** ve ***ay***. Krş. ***dolun ay***. ※ ***Ḳamusı şāẕ olub yėrler, içerler, | Ḍolu ay bigi menziller geçerler.*** (Fa̮hrī 1974 [1367] s. 275 no. 429).

doluca, b. ***donuca***.

AD. **dolucak** 'dolu tanesi' DS 1547, TS 1207 (başka manalandırma ile) < ***dolu*** IV + ***-cak*** küçültme eki, b. ***artucak*** ⊡.

dolucana 'oldukça dolu, boş vakit bırakmadan' < ***dolu*** I + ***-cana*** küçültme ek grubu [***-ča + -γana/-γına***], b. ***acarcana*** ⊡. ※ ***Okuma işi üç gün sürdü dolucana.*** (F. Baykurt 1971t s. 117).

doluk- 'çok dolmak, taşmaya yakın olmak' DS 1547–48, TS 1207, R. Dankoff 1991 s. 32 < ***dol-*** + fiilden medial fiil yapan ***-uk*** genişlemesi (b. M. Erdal 1991 II, 645–651), fiilden fiil yapan ***-(ı)k-*** için b. ***acık-*** ⊡. ※ ***Satılmış Dayı yılanını koynunda besliyordu. Yarası içinden kanıyordu. O kadar dolukmuş, o kadar dolukmuştu ki, patlamak için bir fiske bekliyordu.*** (H. Olcay 1949 s. 46). 'yaşla dolmak, yaşarmak (göz hakkında)': ※ ***Gözleri doluktu. Kalkıp dışarı çıktı.*** (F. Baykurt 1971t s. 289). Krş. ***dollksa-***.

doluksa- 'yaşla dolmak, yaşarmak (göz hakkında)' < ***doluk-*** + ***-sa*** similatif (benzerlik) genişlemesi, krş. ***duruksa-, kanıksa-***. ※ ***Mahcuptu. Gözleri doluksamıştı.*** (F. Erdinç 1958 s. 21). ※ ***Adamın gözlerinde, yağmurdan sonra saçak uçlarında doluksayan damlalar gibi yaşlar donmuştu.*** (F. Erdinç 1948a s. 36).

⊡ Çoğu AD.ne ait birkaç ***–(ı)ksa–*** genişlemeli fiil bulunuyor. ***-(ı) ksa–*** genişlemesi manaca zayıflatılmış (diminutivum) geçişsiz orta–dönüşken (mediale–reflexivum) fiiller türetir, ms. ***duruksa-*** / ***duruksı–*** fiilinin varyantı olan ***duraksa***– 'kısaca tereddüt etmek', ***durumsa***– fiilinden anlaşıldığı gibi ***–(ı)msa–*** genişlemesi ***-(ı) ksa–***'ya paralel ve manaca çok yakındır (b. ***acımsa***– ⊡). A–B ve C–E ciltlerinde ***doluksa***–, ***duraksa***– örnekleri bulunuyor (sonraki ciltlerde ***kanıksa***–, ***yanıksa***– geçmektedir). T. Banguoğlu 1974 s. 280'e karşın, bu ***–(ı)ksa–*** fiillerini ETk. ***–(ı)gsa–*** istek fiillerine bağlamak zordur (krş. ***aygırsa***– ⊡). Genişlemenin ***–(ı)k–*** kısmı ortak türevleri olan ***–(ı)k–*** fiillerini andırıyorsa da (***doluk-, duruk-,*** b. ***acık***– ⊡), isim yapan ***–(ı)k*** eki de olabilir (b. ***akık*** ⊡). Similativ ***–sa–*** [***–sı–*** / ***-sın***–] kısmı için b. ***ayruksı***– ⊡, ***böyüksün-*** / ***büyüksün–*** ⊡.

AD. **dolun–/dulun–** 'gözden kaybolmak; batmak (güneş, ay vs. hakkında)' DS 1548, 1599–1600, TS 1260–53, A. Topaloğlu 1978 II, 580 <Çağ. !! ***tulun–*** a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 245. Krş. ***dulın–***. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※ ***Ḳadduŋ̮ hamīde olduğı ʿömr āḫırına dāl | Zīrā ki tīzrek ḍolanur dīdeden hilāl.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 331). ※ ***Dulundı güneşi, ḳarardı güni, | ne ġayret şāhlıḳda var, ne güni.*** (Fāḫrī 1974 [1367] s. 374 no. 2416).

dolun–** 'bedir hâline gelmek' TS 1208 < ***dolun–/dulun– fiilinin başka türlü (yanlış) manalandırılması mı? Başka kaynaklarda bulunamadı.

dolun ay/dolunay 'bedir' < ETk. ***tolun ay*** a.m. Clauson 1972 s. 501. ※ ***Dolunaya bakardım, köpekler havlardı uzak uzak.*** (İ. Aral 1997 s. 308). Krş. ***dolu ay***.

EOsm. **dolundur–/dulundur–** 'gizlemek, göstermemek' < ***dolun–/dulun–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur–*** ⊡. ※ ***Ḥaḳḳı sev! Ḥaḳ sevenlerden ḍulundurmaz cemālini | Velī sevmeyene hergiz ḍadurmaz vaṣlı balını.*** (Eşrefoğlı Rümī 1286 s. 48).

doluş– 'bir yerde toplanarak orayı doldurmak' < ***dol–*** fiilinin ortaklık (cooperativum) hâli, ***–(ı)ş–*** için b. ***ağlaş–*** ⊡. ※ **Çocuklar sınıflardan fırlıyarak bahçeye doluştular.** (C. s. Gürler 1939 s. 37).

AD. **dom/tom** 'çatıyı döşemek için ince tahtalar yapmaya yarayan küçük tomruk' DS 1548, 3953 < Yun. ***δομη, δομη*** (d̠ómi, d̠omí) 'kaba yapı' Ch. Tzitzilis 1987g no. 105; K. Karapotosoğlu 1999 no. 6.

AD. **doma** 'evlerin dam ve duvarlarına konulan ağaç direk' DS 1548 < Yun. ***δωμα*** (d̠óma) 'düz toprak tavan' Ch. Tzitzilis 1987g no. 105.

domal–/dömel–/tomal– 'kıçını çıkararak çömelmek' DS 1549, 1581, 3954 Meninski 1680 II, 2190, 3154 < ****dom/döm*** 'yuvarlak çıkıntı' gibi ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) bir kökten teşkil edilen fiil, (***–al–*** için b. ***alal***– ⊡), krş. ***domaş-***, ***tümsek***. Tk.deki velar (arka damaksıl) ile palatal (öndamaksıl) ünlüler arasındaki fark ve istisnaî durumlar için b. ***ayıt–*** ⊡. ※ ***Mangal başına domalma yok artık, insan gibi oturmasını öğren!*** (Peride Celal 1990 s. 432). ※ ***Kalk, böyle dömelip yatma deli! Kalk toparlan, gebertirim seni!*** (F. Baykurt 1971t s. 145). ***domalt-/dömelt***– (causativum, b. ***acıt–*** ⊡) DS 1549–50, 1581, Meninski 1680 II, 3154 ※※.

AD. **domalan** 'yer elması, Arap mantarı, keme' DS 1549, TS 1208–1209 < ***domal-*** fiilinin ***-an*** fiil sıfatı (participium). Fiilin ettirgen fiil sıfatı (participium activum) hâlinden çıkarak isim (appellativum) durumuna gelmiş kelimeler için b. ***böğürtlen*** I ⊡.

AD. **domalıç** 'tümsek, kambur, yumru; patlak göz' DS 1549, TS 1209 < ***domal-*** fiilinden tipik olmayan bir müştak.

Osm. **domana** 'sarık' R. Dankoff 1991 s. 32 < ***dolama*** I kelimesinin varyantı.

domaş-, b. ***domuş-***.

AD. **domat/tomat** 'domates' DS 1550, 3954 < Yun. ***ντοματα*** (domáta) < İt. ***tomata*** < İsp. ***tomata*** < Nahuatl dilinde ***tomatl*** a.m. A. Tietze 1955 no. 196. ※ ***Gidip bağdan üzüm getireyim. Kalmamıştır emme domat biber ne bulursam koparıp getireyim.*** (T. Apaydın 1991 s. 18). ※ ***Bahçesine tomat büber ektirmiş.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 85).

domates/dometes b.m. (maruf meyve) < Yun. ***ντοματες*** (domátes), ***domata*** kelimesinin çoğulu. ※ ***Karabiberli, domates suyuyla karışık votka içiyorduk.*** (N. Cumalı 1956 s. 16). ※ ***Herkes püreli rostoda iken, ona dometesli çorba geldi.*** (H. Taner 1971h s. 250).

AD. **dombadız** 'şişman (kimse)' DS 1550 < ***domates***. Kelime içi /***m***/'den sonra bir plosif'in (kapanma sesleri) türemesi için b. ***atlambaç*** ⊡. ※ ***Endamına gelince dalyan mı dalyan, eti budu da yerinde, amma öyle dombadız, çeki taşlık değil, Rumelilerin babaçko namını verdikleri vücut.*** (S.M. Alus 1944 s. 103).

AD. **dombay** 'manda' DS 1551–52, TS 1210, R. Dankoff 1991 s. 32 < Gürc. ***domba*** 'yaban öküzü' E. Cherkesi 1950 s. 77, Ossetçe. ***dombay*** a.m. V.I. Abaev 1958 I, 365; Abaev'e göre umumi Kafkas dilleri kelimelerinden. Meninski 1680 I, 1563'de onun yerine ***dünbāṭ*** diye bir kelime var. ※ ***Dombayla ġart öküzde de dat vardu emme baḳ, | Keklük ḍurırḳana dime, Ġalib, horaza leẕīẕ.*** (Ġālib Paşa t.y. s. 18). ※ ***Haa, pek tanımıyorum ben o dombaya benzer adamı, yeni gördüm.*** (M. Seyda 1966 s. 311).

dometes, b. ***domates***.

dombaz/tombaz 'ırmaklarda işleyen altı düz kayık; üstünde köprü kurulan, kayık biçiminde duba' DS 3956, TS 3819, Meninski 1680 I, 1480 (***tümbāz*** 'barca da far ponte') < Rum. ***dubās*** a.m. Krş. ***duba***. ※※.

AD. **domik/domuk** 'bahçe ve bostanları beklemek için ağaç ve çamurdan yapılan kulübe; avcıların kışın yaptıkları bekleme yeri' DS 1553 < Rus. ***domik*** 'evcik' [***dom*** 'ev' + ***-ik*** küçültme eki] A. Tietze 1957 no. 31. R. Dankoff 1995 no. 715'te kaynak olarak Erm. a.m. ***domig*** gösterilmektedir.

domino I 'kukuletalı karnaval maskesi' < İt. ***domino*** a.m. aslında papaz kıyafeti [Lat. ***dominus*** 'efendi, bey']. ※ ***Sağdan-sola üç, beş kişi maskeli, kukuletalı, siyah kadife dominolar içinde meydana çıktılar.*** (N. Bucak 1994 s. 64).

domino II/**domina/domine** 'mâlum oyun' < Fr. ***dominos*** a.m. [***domino*** 'domino taşı' nın çoğulu] G. Meyer 1893 s. 59; ***domino*** I ile münasebeti belli değil, bir izaha göre taşların arkası siyah olduğundan oyunun adı ol-

muş. ※ ***"Dübeşle bağlıyorum." — "Yağma yoḳ!" — "Eliŋdeki ne?" — | "Seyek." — "Amān ḍuruŋ öyleyise: pencüyek, domine!"*** (M.A. Ersoy t.y. I, 166). ※ ***Hafız ağanın kasabadan getirdiği altın gibi parlak dominalar hoş geliyordu köylüye.*** (A. Alp 1959 s. 80–81).

Osm. **domna** '(Eflâk'ta) kraliçe' R. Dankoff 1991 s. 32 < Rum. ***doamna*** < Lat. ***domina*** 'ev sahibesi'. ※ ***Ve dīvān-ḫānesinden içeri iç oğlanları ḥücreleri ve ḥarem odaları ve domna yaʿnī beg ḳarısı ḥücreleri ve ḥamāmları...*** (Evliyā Çelebī 1928 [17. yüzyıl] VII, 483).

domşuk, b. ***domuşuk***.

domuk, b. ***domik***.

AD. **domur/tomur** 'kabarık; kabarcık, damla' DS 1553 < ***domur domur*** tabirinden backformation (yanlış ayırma) (b. ***abar–*** ⊡). ※ ***Gülizar kardeşleri için ağladı. Bir tomur yaş Şah İsmailin yüzüne düştü.*** (U. Günay 1975 s. 346).

AD. **domur domur/tomur tomur** 'kabarık kabarık; damla damla (akan ter ya da göz yaşları hakkında)' DS 1553 < *****dom*** 'yuvarlak kabarıklık' gibi ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) bir kökten (krş. ***domal–, domaş–***) teşkil edilmiş (ses taklidi tabirlerin tipinden ya da praedicate intensifier tipinden) bir tabir. ※ ***Tomur tomur terliyor.*** (A. Ağaoğlu 1992 s. 82). ※ ***Atın tüyleri domur domur olmuştu. Islanmıştı.*** (Yaşar Kemal 1955i II, 288). ※ ***Bu ağaçlar kesileli belki yirmi gün olmamış. Akmaları, acı göz yaşları gibi domur domur parlıyor balta yerlerinde.*** (F. Baykurt 1960 s. 121).

AD. **domur–/tomur–** 'kabarmak; kaynayarak çıkmak (su kaynaktan); damla damla çıkmak (kan yaradan) DS 1554 < ETk. ***tomur–*** 'kanamak (burun hakkında)' Clauson 1972 s. 509. Fiilin, ***domur domur*** ile olan münasebeti izaha muhtaçtır. ※ ***Döndi. Ḍoğrul, geldi. Rey'de ol zamān | Burnı ḍomurdı, olur ḳanı revān.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 7; TS 3820'de başka manalandırma ile). ※ ***Sol gözünün pınarında irice bir damla domurmuş.*** (V.O. Bener 1957 s. 35). ※ ***Kapıda oniki yaşlarında yeni yeni gelişen göğüsleri tazecik tomurmuş bir kız, elinde bir tepsi ile belirdi.*** (Tarık Dursun K. 1967 s. 35).

domurcuk/tomurcuk 'b.m. (sap, çiçek veya yaprak başlangıç safhası) DS 1553 < ***domur/tomur*** + küçültme eki ***–cuk***, b. ***acıcık*** ⊡. ※ ***Akasyaların tomurcuğa durduğu günlerde, annemin kumruları sokağımızda görünmez oldular.*** (A. Ağaoğlu 1982a s. 82).

domurlan– 'yaş dökülmek' < ***domur*** + isimden fiil yapan ***–lan–*** genişlemesi, b. ***abaplan–*** ⊡. ※ ***Hıçkırdı. O şaşı gözünde domurlanan ilk damla, bıçak kesiği gibi yanak kırışığından süzülüp pos bıyığa giriverdi.*** (F. Erdinç 1961 s. 197). 'damla damla birikmek': ※ ***Artık alkışlıyan mı ararsın, İlçe başkanı gibi gözlerinde domurlanan yaşları göstermek için iki yanına bakınan mı ...*** (F. Erdinç 1969 s. 170).

AD. **domuş–/domaş–** I 'soğuktan üşüyen insan, ve hayvan, büzülmek, büzülerek oturmak; çömelmek' DS 1554–55 < *****dom*** 'yuvarlak çıkıntı' gibi ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) bir kökten teşkil edilmiş fiil, krş. ***domal–***. ※ ***Fāḫir donları geydi, domuşdı nehālī üzerinde, puştīye arḳa vėrdi, oturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 217a). ※ ***Haceli bir köşede domaşıyordu.*** (F. Baykurt 1959y s. 156; bundaki fiilin manası 'somurtmak' da olabilir). ***domuştur–*** 'oturtmak': ※ ***Ahali yemek***

yirken, anasını alıp geliyor, ġazanın başına, domuşduruyor. (A. Caferoğlu 1943 s. 180).

AD. **domuş–/domaş–** II ‘somurtmak’ DS 1554 < ***domuş–/domaş–*** I. ※ ***Kara kara domaşıp durma anan karı gibi inatlaşma!*** (F. Baykurt 1955 s. 11). ※ ***Domaştı. Yaklaşabilirsen yaklaş! Elleme, domaşsın aman! Sen de domaş kız Havana!*** (F. Baykurt 1971t s. 93).

AD. **domuşuk/domşuk** ‘somurtuk’ DS 1555 < ***domuş–*** II + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–uk*** eki, b. ***açık*** I ⊡. ※ ***Zeki, şımarık, domuşuk bir suratla "Hayır," dedi, "Söylesin hamfendi söyliyeceğini."*** (Kemal Bekir 1961 s. 85).

domuz, b. ***doŋuz***.

AD. **domuzcuk** ‘çocukların sokakta oynadıkları bir oyun’ DS 1555 < ***domuz*** + küçültme eki. Küçültme eki ***–cık*** için b. ***acıcık*** ⊡. ※ ***Eve yaklaşırken caminin önünde domuzcuk oynayan yaşıtlarını görünce dayanamadı. Büyük bir kalabalık halinde ellerindeki değnekleri sallaya sallaya yuvarlak bir taşın ardından deli gibi koşuyorlardı.*** (Seyfettin Turhan 1951 s. 21; DS’de anlatılan başka türlü bir oyundur).

domuzlan, b. ***doŋuzlan***.

domuzluk, b. ***doŋuzluk***.

domuzuna ‘inadına’ < ***domuz*** + 3. şahıs possessivum (iyelik, mülkiyet) eki + dativus; bu tür dativus hâlli zarflar için b. ***abes yere*** ⊡. Domuz, yâni yaban domuzu, çok inatçı bir hayvan sayılır. ※ ***Ali Onbaşı’nın ağalığını bir türlü tanımıyan Esklmahalle halkım Ali Onbaşı demekten domuzuna Yenlmahalle’lllerln bu zaafını çok iyi bilirler; ondan söz açarken domuzuna zevk duyarlar.*** (K. Bilbaşar 1953 s. 7). ※ ***Her şeyi domuzuna anlarlar ama, işte, hernedense, pek konuşmaktan hoşlanmazlar.*** (V.N. Tör 1977 s. 47). ‘iyice, adamakıllı’: ※ ***On iki senedir, yâni Erenköyüne gittik gideli, o muannit inkıbazı, o kâfir idrar zorunu çekerim; hem de şöyle böyle değil, domuzuna.*** (S.M. Alus 1933p s. 205).

EOsm. **don** I ‘elbise, üst baş, kılık kıyafet’ DS 1557–58, TS 1211–13, A. Tietze 1982z no. 64 < ETk. ***ton*** a.m. Clauson 1972 s. 512–513. ※ ***Emīr-el-mü’mlnīn geydügl ḍonlardan bir boġça ḍon geyesi getürdiler.*** (Ferec 855 / 1451 v. 122a). ***Hindisdan ėlinde eylendim ġaldım, | Tevdil dona girdim, bezirgen oldum.*** (A. Caferoğlu 1944 s. 131). ***don degşür–*** ‘üstünü değişmek’: ※ ***Ṣabāḥ olıcaḳ gėrü şeh-zāde ābdest aldı, namāz ḳıldı, donın degşürdi, düzündi ḳuşandı, faġfūr sarāyına vardı.*** (Ferec 855/1451 v. 137a). ***donın yırt–*** (yas tutarken) ‘elbisesini, yâni gömleğini, yırtmak’: ※ ***Melik ‘avratlar gibi saġu saġdı, yüzin yırtdı, başına dopraḳ ḳoydı, donın yırtdı, ḳolın çeynedi.*** (Ferec 855/1451 v. 89b).

don II ‘iç çamaşır; gecelik; külot’ DS 1557–58, Meninski 1680 II, 3155 < ***don*** I. ※ ***Orta halli insanlarla don, sutyen, sigara, ütü, bardak pazarlığı yapmak sıkıcı ve yorucu bir işti***. (S. Soysal 1979ye s. 90) ***don fanilâ/don gömlek*** ‘üzerinde sadece don ve fanilâ veya gömlek bulunarak’: ※ ***Damda kedilerin gürültüsünü hırsız sanıp bekçiye düdük çalar ve don fanilâ yataktan fırlardı.*** (B. Arpad 1974 s. 128). ※ ***Pantalonunu çıkardı, Baş güverteye doğru don gömlek yürüdü.*** (S.F. Abasıyanık 1944me s. 165). ***don paça*** ‘üzerinde uzun paçalı

dondan başka şey olmadan': ※ ***Sağlığa yararlıymış yürümek. Son zamanlarda herkesin sokaklarda don paça koşması da bundan zaten...*** (Peride Celal 1985 s. 25).

don III 'at tüyünün rengi' TS 1213, R. Dankoff 1991 s. 33 < ***don*** I. ※ ***Bu atın donu mu efendim? Biraz bozukça. Bu ne aldır ne doru. Kula demek daha doğru olacak***! (R. Ilgaz 1959 II, 107).

don IV 'havanın soğumasıyla suların buz tutması' < ETk. ***toŋ*** a.m. Clauson 1972 s. 513. ※ ***Yol don tutmuş. Yolda cam parçaları gibi pırıldıyan kaskatı su birikintilerinde kızıltılar.*** (Nâzım Hikmet 1936s s. 51).

AD. **don** V 'somurtkan, içine kapanık, soğuk adam' DS 1558 < ***don*** IV· ***don don*** (zarf) 'soğuk bir tarzla': ※ '***Adülar söylese ḍoŋ ḍoŋ, yetiş, gir göŋlüme, ey döst, | Şitā olsa, cihān ḍoŋsa, gül–i gül–zār olur külhan.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 98).

don– I 'donuk hâle geçmek, katılaşmak' < ETk. ***toŋ–*** a.m. Clauson 1972 s. 515. ※ ***Bir kişi eydür: "Şörbāyı deldüm, yanuma asdum — bundan yalan görmedüm." dėr. Herze söyler! Noldı kim geregise görür ki suyı delerler, aġac gecürürler, doŋduġından soŋra.*** (Ferec 855/1451 v. 103a).

don– II, b. ***dun–*** II.

don ağacı (gemici tabirlerinden) 'bir nevi küpeşte trabzanı' L. Gürçay 1943 s. 135 < Yun. ***εντονιον*** (endónion) Kahane–Tietze 1958 no. 766. Belki AD. ***don deliği*** 'samanlığa dışardan saman atılan delik' DS 1559 ve ***don kazığı*** 'kağnıda okun kımıldamamasını sağlayan kazık' DS 1561 aynı köke bağlanabilir.

AD. **donak** 'gelin elbisesi, kadın elbisesi' DS 1558 < ETk. ***tona–*** 'giymek' [***ton*** 'elbise' + isimden fiil yapan ***–a–*** genişlemesi] Clauson 1972 s. 517, M. Erdal 1991 II, 424 + fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***–(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık*** I ⊡.

donakal– 'şaşkınlıktan bir müddet ağzını açmamak' < ***don–*** filinin ***–a*** zarf fiil (gerundium) + ***kal–***, b. ***artakal–*** ve ***alıko–*** ⊡. ※ ***Tüfekçisi, tersanelisi, karılar, çalgıcılar, estepetaya uğramış gibi yerlerinde put kesilivermişler, donakalmışlardı.*** (S.M. Alus 1944 s. 135).

EOsm. **donalt–** 'elbise giydirmek' TS 1213 < ***donat–***, kökü ünlü ile biten bazı fiillerin causativum (ettirgenlik) hâlinde (b. ***acıt–*** ⊡) ***/t/*** yerine ***/lt/*** harfleriyle, b. ***böyült–*** ⊡.

EOsm. **donan–** 'giyinip kuşanmak, süslenmek' TS 1214 < ETk. ***tonan–*** a.m. [***tona–*** fiilinin passivum (edilgenlik) veya reflexivum (dönüşlülük) hâli. Reflexivum hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡, passivum için b. ***acın–*** I ⊡. İsim/sıfattan fiil yapan ***–a–/–e–*** genişlemesi için b. ***ada–*** I ⊡] Clauson 1972 s. 523. ※ ***Gördüm bir gemi gökcek āletlerile bezemişler, icinde͜ ḫalḳ var, donanmışlar, reng–ā–reng ḍonlar geymişler.*** (Ferec 855/1451 v. 44b). 'halat, yelken vs. ile techiz edilmek (gemi hakkında)': ※※.

AD. **donangı** 'yeni giyilen elbise, süs' < ***donan***– + fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***–gı*** eki (b. ***açgı*** ⊡). ※ ***Hangi ağaların haremlerinin süsü ve donangısı oldun, ah hemşerim Kiriakula, acep sağ mısın***? (E. Misailidis 1986 [1872] s. 277).

Osm. **donanma** I 'şenlik vesilesiyle resmî binaların, evlerin, dükkânların bayraklarla süslenmesi ve gece kandillerle ışıklandırılması' (M.Z. Pakalın 1946 I, 474) < ***donan-*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) manasında isim yapan ***-ma*** eki, b. ***budama*** ⊡. ※ ***Bunnara da padışah donanma bayramı yapdı harbı ġazandığındançün.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 7). ※ ***Bostancıda, Sadi beyin donanmasına gittiğimiz gece...*** (S.M. Alus 1933p s. 218). 'gemilerin halat ve yelkenlerle teçhiz edilmesi': ※ ***Yılda bir kerre donanma ola bes 'ādetdür, | Vaḳti-dür çünki bahār ėrdi, donandı gülşen.*** (A. Tietze 1950–55 s. 453).

donanma II 'donanmış, teçhiz edilmiş (gemi)' TS 1214 < ***donan-*** + fiilden sıfat yapan ***–ma*** eki, b. ***aşılama*** ⊡. (isim olarak) 'bir devletin deniz kuvvetleri: ※ ***Üçinci sınġun ḍonanma seferinde şehīd ve ḳa'r–i deryāda dürr-i ferīd gibi nā–bedīd olan ḳapudan 'Ālī paşanuŋ ferzendi Meḥemmed bīk Mışr ḳapudanı nāmına olmışdur.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 142). ※ ***Bu arada kayığa geçen mürettebatın şansı varsa Osmanlı donanmasına alt bir gemiye ulaşıp kurtuluyordu.*** (H. Akdoğan 1998 s. 67).

EOsm. **donat–** I 'giydirmek, yeni giysiler hediye etmek' TS 1214–15 < ETk. ***tonat–*** a.m. Clauson 1972 s. 517 [***tona–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, (b. ***acıt–*** ⊡)]. ※ ***Andan şeh–zāde buyurdı, iki dest don getürdller, ol iki ylgldl donatdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 199a). ※ ***Habar ettik, şöyle Angarada donattıkları gibi bi geyinip geliversin odanın önüne, dedik.*** (F. Erdinç 1973 s. 85). 'techiz etmek (gemi hakkında)': ※ ***Andan melik buyurdı, Zeynül–aṣnām üçün bir gemi donatdılar*** (metin ***donutdılar***), ***nl'met ḍoldurdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 61b).

donat– II 'azarlamak, sövmek' TS 1215 < ***donat–*** I, örtmeceli tabirlerden. ※ ***Devr-i ḥüsnüŋde, Ẕātī, gül dėricek, | Başına üşüben donatmışlar***. (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 260). ※ ***Bu sabah enişteyi adamakıllı haşlamış, ağzına geleni söylemiş, bir âlâ donatmış.*** (S.M. Alus 1933p s. 202).

(Halk ağzı) **doncak** 'üzerinde sadece don varken' < ***don*** II + ***–cak*** zarf eki, b. ***ailece/ailecek*** ⊡: ※ ***Şakir Bey yataktan çıkıp doncak arkamdan koştu, amma tutamadı.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 80).

dondur– 'donuk hâle getirmek, katılaştırmak; (suyu) buz hâline getirmek)' < ***don–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur–*** ⊡. ※※.

AD. **dondur– II** 'bir şey hakkında kesin olarak bir karara varmak' DS 1560 < ***dondur–*** I: yâni bir takım tereddütlerden sonra kat'î bir fikre varmak. ※ ***Duranâ eyice dondurdu ki buraya bir "kancık" ister. İster ki, çekip çevirsin adamakıllı.*** (F. Baykurt 1961o s. 19). ※ ***Ne bıdırdaştıklarını duymadım. Eme kalbimde dondurdum ki, bâça dâvasını konuşuyorlar.*** (F. Baykurt 1967a s. 276).

dondurma b.m. (dondurulmuş şerbet) < ***dondur–*** I + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat ve dolayısıyla isim yapan ***-ma*** eki, b. ***bazlama*** ⊡. ※ ***Öyle bārid o mekān, hīç ṣorma, | Kīr–i bīçāre olur ḍoŋdurma.*** (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 63). ※ ***Biz varmadan pātşa̮h doŋdurmadan bir havuz yapdırmış olaca̮h.*** (A. Caferoğlu 1948 s 25).

AD. **dongabaş** 'kalın kafalı, avanak' DS 1560 < Az. Tk. ***donga*** 'kambur' ve ***baş***. K. Emiroğlu 1989 s. 83'e göre kelime Fa. ***dang*** 'şaşkın'a bağlanabilir.

donki (gemicilik tabirlerinden) ‘gemide çeşitli işlerde kullanılan küçük buhar makinesi’ L. Gürçay 1943 s. 136 < İng. ***donkey*** (engine) a.m. Asıl manası ‘merkep’.

donkişotluk ‘her zaman bir kahramanlığa kalkışmaya hazır olma gülünçlüğü’ < Fr. ***Don Quichotte*** < İsp. ***Don Quichote***, Miguel de Cervantes Saavedra’nın (1547–1616) meşhur romanındaki şahsın adından.

AD. **doŋra** ‘tabaka hâline gelmiş kir’ DS 1561 < ETk. ***toŋra*** a.m. Clauson 1972 s. 524.

AD. **donuca/doluca** ‘tetanos hastalığı’ DS 1547 < ***don–*** + bazı hastalık isimlerinde görülen ***–ca*** eki, krş. ***boğmaca***; fakat ortadaki /***u***/ ve bil’umum kelimenin teşekkülü izah edilmemiştir.

donuk, b. ***dunuk/donuk***.

donuksu ‘mat, fersiz (gözler hakkında)’ < ***donuk*** + ***–su*** similatif (benzerlik) eki, isimden similatif sıfat yapan ***–sı*** eki için b. ***ayruksı/ayrıksı*** ⊡. ※ ***Kafeste siyah bir kuş var, dışarıya bakıyor. Gözleri iki donuksu leke.*** (S.V. Örnek 1957 s. 102). ※ ***Şaşırmadı beni görince. Öyle donuksu donuksu "Gel," dedi "içeri!"*** (E. Tokmakçıoğlu 1957 s. 87).

doŋuz/domuz ‘mâruf vahşi veya ehlî hayvan’ TS 1217–18, Meninski 1680 II, 3149 < ETk. ***toŋuz*** a.m. Clauson 1972 s. 427; fakat K. H. Menges’e göre Çin. ***t’uŋ–cze*** ‘domuz yavrusu’ndan, b. K. H. Menges 1984 s. 70. ETk. /***ŋ***/ umumiyetle BSTTk. /***n***/’ye dönüştüğü hâlde ***doŋuz*** kelimesinde 16. yüzyıldan itibaren /***m***/’ye dönmüş (ms. Georgievits 1544–48, b. W. Heffening 1942 s. 104). Buna başka bir örnek: ***göŋlek→gömlek.*** ※ ***İki engel ki bir bek güzüŋ ola ḳapusında | Biri birini sevmezler ḍoŋuzla nite kim ayı.*** (Naẓmī 1928 s. 61). ※ ***Avcılar domuz sürüyor. Cesaretiniz varsa şu yol kenarında bir bekliyelim!*** (Kenan Hulûsi 1944 s. 65). ***doŋuz balığı/domuz balığı*** ‘yunus balığı’ TS 1218, Meninski 1680 II, 3150 (Yun. ***γουρουνοψαρο*** (gurunó psaro) < ***γουρουνι*** (guróni) ‘domuz’dan calque, D.J. Georgacas 1978t s. 135. Calque (ödünçleme çeviri) için b. ***ab*** I/***âv*** ⊡[3]). EOsm. ***doŋuz duşağı*** ‘mahpuslara vurulan ayak östeği’: ※ ***Andan buyurdı, aŋa doŋuz duşağın urdılar, dehliyze bıraḳdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 212a). ***domuz gibi (bil–)*** ‘çok iyi (bilmek)’ (sitem veya kıskançlıkla denir): ※ ***Domuz gibi Fransızca çakar.*** (S.M. Alus 1934 s. 185). ※ ***Domuz gibi her şeyi biliyordu.*** (R.N. Güntekin 1930 s. 51).

doŋuzlan/domuzlan/tomuzlan ‘hamam böceği; bok böceği’ DS 1562, TS 1218–19 < ***doŋuz/domuz*** + bazı hayvan isimlerinde geçen ***–lan*** eki, b. ***arslan*** ⊡[1]. ※ ***Tomuzlana mindeliŋ üsdünde yėr göstermiş.*** (Ö.A. Aksoy 1945 I, 384).

doŋuzluk/domuzluk ‘değirmende suyun çıktığı ve çarkın döndüğü yer’ DS 1556–57, ZTS 56 < Tarif edilen şeyin domuzla alakası anlaşılmıyor. ※ ***Degirmen yapıcılaruŋ ḍoŋuzlıḳda naẓīri olmaya.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16. yy.’ın başı] II, 151 no. 207). ※ ***Yusufu Avşar değirmenine yollamıştı. Değirmenin domuzluğundan bir testi su alıp gelmişti.*** (F. Baykurt 1967k s. 160).

don yağı/donyağı ‘eritilmiş içyağı’ < normal suhunette donuk bulunduğu için ***don*** IV veya ***don–*** ile sıkı alakası olduğu belli, fakat kelime teşekkülü bakımından izahı kolay değil. ※※ Mecazî manada ‘soğuk ve sevimsiz kimse’: ※ ***Dişlek Hacer, don yağı gibi karıdır. Soğuk mu soğuk!***

Beni Ali Kenana fitledi. (Mahmud Yesari 1937 s. 37–38). ※ ***Nesini sevmiş bizim Akif? Donyağı gibi kız!*** (R. Ilgaz 1981 s. 280).

dopdoğru 'tamamen doğru' < ***doğru*** + reduplication (ikileme) + /***p***/ tezat ünsüzü. krş. ***dopdolu***. ※ ***Anlıyorsun, değil mi Celâl? Hayâl değil, uydurma değil, doğru. Bir telefon direği kadar dopdoğru.*** (Reşat Enis 1932 s. 220). (zarf olarak) 'doğrudan doğruya': ※ ***Irgadının üstüne, hiddetlenip de yürüyecek olsa, o önliyebilirdi. Yıllıkçıların parasını meteliğine kadar dopdoğru o öder, alacakları o toplar, su böreklerini, gaziler helvasını o pişirirdi.*** (F.C. Göktulga 1948 s. 38). Krş. ***dosdoğru***.

dopdolu 'tamamen dolu, ağzına kadar dolu' < ***dolu*** + reduplication (ikileme) + /***p***/ tezat ünsüzü, krş. ***dapdar, dupduru***. ※ ***Ḥelāl ola kişinüŋ oyını | Ki ḍopdoludur yārdan ḳoyını.*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340–42 s. 39 no. 472). 'ucuna kadar çekilmiş (kiriş üstündeki ok): ※ '***Ömrüŋ senüŋ oḳ gibi yay içinde dopdolu, | Dolmış oḳa ne durmaḳ ha? Sen anı atduŋ dut!*** (M.F. Köprülüzāde 1934 s. 16).

doping (spor tabirlerinden) 'yarıştan önce vücuda uyarıcı ilaç verme işi' < İng. ***doping*** a.m. [***dope*** 'koyu sıvı' < Flem. ***doop*** 'sos'].

doprak/toprak b.m. (sürülebilen yer) < ETk. ***topraḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 443. ※ ***Bir gemüglle eşdl, gördi: doprağimiş, degül ki daşmış.*** (Ferec 855/1451 v. 7b). 'toz': ※ ***Ḳaṣduŋ ol olsun ki bu aḳ ḍopraḳdan Ehrenüŋ burunına üresin.*** (Ferec 855/1451 v. 39a). Mecazî manada: ※ ***Sen kerem eyledüŋ, bizi dopraḳdan ḳaldurduŋ, bizi ʿazīz eyledüŋ, vezāret mesnedini baŋa vėrdüŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 49a). ***toprağınca yaşa!*** 'çok çok yaşa!' (toprağın bolluğundan kinaye; hayatta olan birini ölmüş birine benzetirken ihtiyat tabiri): ※ "***Toprağınca! Oğlu olduğun nasıl da belil!" diye boynuma sarıldı.*** (S. Anadol 1948 s. 20).

dopraksı 'toprak gibi' < ***toprak*** + isimden similatif sıfat yapan ***–sı*** eki, b. ***ayruksı/ayrıksı*** ⊡. ※ ***Hava topraksı kokuyor.*** (Yaşar Kemal 1955t s. 76).

dopuk/topuk 'ayağın arkasındaki yuvarlak çıkıntı' TS 1219 < ET ***tobıḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 437–438. ※ ***Zekiyenin ayağından topuk çorabını aldı, önü dürtekleye dürtekleye naylon çorapların içine soktu.*** (L. Tekin 1984 s. 77). ***topuk tep–*** (askerlik tabirlerinden) 'topukları birbirine vurmak': ※ ***Recep Çavuş içeri girdi, topuk tepip durdu. Kumandan onu görünce...*** (M.Ş. Esendal 1958m II, 77).

dorahilli, b. ***dorfil***.

AD. **dorak/torak** 'çökelek' DS 1563, 3967, TS 1219–20, G. Doerfer 1967 III, no. 1195'e göre Tk. dillerinde yaygın, fakat kökü belki yabancı. Krş. Rus. ***tvarog*** a.m. ※ ***Yağsız sütten keş peyniri veya torak yapılır.*** (M. Körükçü 1950 s. 18). ***dorak otu*** 'dere otu, Anethum graveolens' DS 1563, I. Hauenschild 1989 no. 93.

AD. **dorfil/dorahilli** 'tarla kuşu' DS 1563, 1564 < Yun. ***τροχιλος*** (troḫílos) 'bir çeşit kuş' Ch. Tzitzilis 1987g no. 541. Metatez için b. ***albız*** ⊡. Krş. ***dodili***.

AD. **dormadolaşık/darmadolaşık** 'çok dolaşık, içinden çıkılmaz' DS 1372, 1564 < ***dolaşık*** + reduplication (ikileme) + /***r***/ tezat ünsüzü ve ayrıca ***–ma–*** genişlemesi, krş. ***darmadağınık, karmakarışık.*** ※※.

Osm. **doroda** 'çıplak (baldırlar hakkında)' R. Dankoff 1991 s. 33 < Sırp-Hırv. ***do roda*** 'tenasül organına kadar'.

doru I 'gövdesi kızıl ve yelesi, kuyruğu ve ayak uçları kara olan (at)' < ETk. ***toruġ*** a.m. Clauson 1972 s. 538 (b. ***alu-satu*** ⊡). ※ ***Bu atın donu mu efendim? Biraz bozukça. Bu ne aldır, ne doru!*** (R. Ilgaz 1959 II, 107).

AD. **doru** II/**doruk** 'en yüksek yer, tepe, zirve' DS 1564–65, TS 1220–21, Meninski 1680 II, 2163 < ?? (b. ***alu-satu*** ⊡). ※ ***Limanuŋ üzerinde bir ḍaġ vardur, ol ḍaġuŋ dorusı aḳ ḳar gibi görinür.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 807–808). ※ ***Karşılarına dikilen dağ sırası alıyor gözlerini. Ak bir doruk onları heyecanlandırıyor: "Allah be," diyorlar, "Sarıkıza bak!"*** (M. Başaran 1964 s. 71). Mecazî manada: ※ ***Ṣāḥib-i meclis ise ṣom ṣom ṣorıda, ṣadr-nişīn ola dil dorıda.*** ('Ālī 1587 v. 125a). ※ ***"Hassas bir mevsim," diyor Necmi, "hüzün ve duygular dorukta. İncitmeğe gelmiyor."*** (A. Yurdakul 1993 s. 367). ***doruklu*** 'tepeleme olarak' Meninski 1680 II, 2163: ※ ***Ammā buġdayuŋ kilesi silme ölçüldi ve unun kilesi doruḳlu ölçüldi. Bu taḳdīrce cemī' doruḳ vāḳi'-olan un buġdaydan ziyāde vāḳi' olmış olur. Lākin unuŋ kilesi doruḳlu ölçülmek müte'ārif olduğı sebebden doruḳlu ölçüldi.*** (Ö.L. Barkan 1942 I, 331).

dorum/torum 'deve yavrusu' DS 1566 3970, TS 3830–31 < ETk. ***torum*** a.m. Clauson 1972 s. 540. ※ ***Düvenin de sırtını sıvazlayıp döşünü dövdü. "Gızzım!" dedi, "Has gızım, dorumum!"*** (F. Baykurt 1959y s. 128). ※ ***Daha sonraları babalarımıza yardım etmeğe özenir, kaybolan deve torumlarını aramak için en sık yerlere dalardık.*** (Sabahattin Ali 1935 s. 127).

AD. **dos** 'dost' DS 1566 < ***dost***, ***/t/*** yitimi için b. ***abdest*** II/***aptes*** ⊡[1]. ※ ***Bu ahcıynan dos olüya.*** (Z. Korkmaz 1994 s. 31).

dosa** (gemicilik tabirlerinden) 'iskele tahtası' Redhouse 1968 s. 310 < Başka kaynaklarda bulunamadı. Kelime şüpheli. Rus. ***doská 'tahta' mı?.

dosdoğru 'en doğru şekilde; hep doğru, sağa sola sapmadan' Meninski 1680 II, 2169 < ***doğru*** + reduplication (ikileme) + ***/s/*** tezat ünsüzü, krş. ***dasdaracık, desdeğirmi***. ※ ***Şu baŋa müdārā etmeyesiz, hemān derünuŋuzdakini dosdoğru, tastamām baŋa olduğu gibi söyleyiŋiz!*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1339/1341 s. 5).

dosdolayı/dosdolay 'çepeçevre' < ***dolayı*** + reduplication (ikileme) + ***/s/*** tezat ünsüzü. ※ ***Devrisi gün, kararlaştırılan saatte kitaplıkta buluştular. Dersliklerin uzağında, koca bir odaydı. Duvarlar dosdolay kitap dolabıydı.*** (M. Başaran 1992 s. 267).

dosdolayınce 'çepeçevre' Meninski 1680 II, 2165, 2169 < ***dosdolayı*** + ***-ce*** zarf eki, ünlülerin uyuşmazlığından başka, aradaki ***/n/***'nin fonksiyonsuzluğu göze çarpar.

dost b.m. (düşmanın aksi) < Fa. ***döst, düst*** a.m. ※ ***Aramuzda vāḳi' olan vāḳı'alar, ḳażiyeler düşmenler ucındanidi. Çün döstumuzı, düşmenümüzi bildük, sizden 'öẕr-ḫāhlik ėderüz.*** (Ferec 855/1451 v. 14a).

Osm. **dostdar** 'seven, dost' < Fa. ***döst-dār, düst-dār*** a.m. [***döst*** ve ***-dār*** 'tutan', b. ***abdar*** ⊡]. ※ ***Dükeli anuŋ döst-dārı oldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 42b).

Osm. **dosti** 'dostluk' < Fa. ***dōstī, düstī*** a.m. [***dōst*** + isimden nomen abstractum (soyut isim) yapan ***-ī*** eki, b. ***bazî*** ⊡]. ※ ***Ümīd dutaram ki ülfet-i dōstī içün - degül ki niyāz u ḥācet içün - işāret buyurasın, Ḫorāsān tuḥafından, Hındüstān ṭarafından ḫāṭır-ı ʿāṭıra ne nesne muvāfıḳ-ise bunda getürem yā vėribiyem.*** (Ferec 855/1451 v. 106a).

dosya b.m. (aynı mevzuya ait evrakın muhafaza edildiği kartondan kap) < Fr. ***dossier*** a.m. Vurgunun ilk heceye geçmesi ve kelimenin son ünlüsünün /***e***/'den /***a***/'ya değişmesiyle İtalyancalaştırılmış denilebilen Fr.dan alınma kelimelerden, b. ***aforizma*** ⊡². ※ ***"Mavi dosyayı ver!" dedi mi, çantadan dediği dosyayı bulup "Buyur!" diye hemen uzatacaksın.*** (A. Nesin 1960g s. 85).

AD. **doşa-/doşan-** 'duşaklamak, kösteklemek' DS 1567, TS 1276 < ETk. ***tuşa, tuşan-*** a.m. Clauson 1972 s. 561, 565 (ikinci fiil birincinin passivum'u (edilgenlik) olmak üzere, ki bu DS'de de böyle olmalı). Krş. ***duşak***.

dover 'hafif afyonlu, sancı dindirici bir hap' < İng. ***Dover's powder*** a.m. [onu icad eden ve 1660-1742 yaşayan Thomas Dover adlı bir İngiliz hekimin isminden], appelativum hâline gelmiş şahıs isimleri için b. ***Abbâs yolcu*** ⊡]. ※ ***Çıktı hap aramağa öbür koğuşlara. Hap olsun da dovere kadar yolu vardı.*** (R. Ilgaz 1962s s. 67).

EOsm. **doy/toy** 'şenlik, ziyafet' TS 3832 < ETk. ***toy*** a.m. Clauson 1972 s. 566-567. ※ ***Pes cün nev-rüz güni oldı, doy eyledi, ḫilʿatler üleşdürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 124b). ※ ***Ġırḫ gün ġırḫ gėce toy ėtdi. Yėdi, işdi, murādına gėşdi.*** (A. Caferoğlu 1951 s. 32).

doy- b.m. (açlığı kalmamak) < ETk. ***tod-*** a.m. Clauson 1972 s. 451. Bu kelimenin kökündeki ilginç durum için b. ***buy-*** ⊡. ※ ***Aldı, vardı, şunda boġazladı, od yandurdı, kebāb eyledi, yėdi, doydı.*** (Ferec 855/1451 v. 228b). Mecazî manada 'ihtiyacı ve isteği kalmamak': ※ ***Hazāyin u defāyin ḳapusın acdı, uluya kiciye olḳadar niʿmet baġışladı ki doydılar.*** (Ferec 855/1451 v. 48b-49a). 'bezmek, usanmak': ※ ***Ādemī bī-vefā olur ... tīz doyar, tīz usanur, yārine yavuz sanu sanur.*** (Ferec 855/1451 v. 151b). Ablativus (ayrılma durumu) ile: ※ ***Ger imşaġısaŋ düşmen iŋen ḳıyar, | Ḳaḳıġanısaŋ ḫalḳ senden doyar.*** (Ferheng-nāme-i Saʿdī 1340-42 s. 17 no. 196). Dativus hâli (yönelme durumu) ile: ※ ***Ben canım gencliğime doyacağım, beş gün ʿömrümüz var, yaşıma başıma göre eğlencemi ararım.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1927 s. 38). ※ ***Siz ḳarı ḳoca biri biriŋize çoḳdan doyduŋuz***. (H.R. Gürpınar 1926b s. 263). İstihzalı, alaylı konuşmada: ※ ***Bir erkek sizi bırakmış. Belli ki alıkmış. Olmasa bırakır mıydı yahu? Enayiliğine doymasın!*** (M. Seyda 1958n s. 55). ***doyasıya*** 'doyuncaya kadar'. Eski gelecek zaman partisipi ***-(y)esi-*** için b. ***çıldırasıya*** ⊡. ※ ***Bırak da doyasıya uyuyayım.*** (T. Uyar 1983 s. 79). ***doyunca*** 'doyuncaya kadar' (yalnız bu fiilde ***-ınca*** zarf fiil (gerundium) EOsm.daki fonksiyonunu bugüne kadar muhafaza etmiştir): ※ ***Kırk yıl evinde oturdum, koca öküz gibi çalıştım, bir gün doyunca yemek yemedim.*** (Sabahattin Ali 1943 s. 108). ***doymak bilme-*** 'hep daha çok istemek, hiçbir zaman yeter dememek': ※ ***Köylü ḳadın ḫasīs, köylü erkek ṭamaʿkārdır; biri mütemādiyen maṣārif vidasını ḳışmaḳ, öteki lā-yenḳaṭiʿ vāridāt muşluğunu açmaḳ ister! İkisi de doymaḳ bilmez.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 6). ***doya doya*** 'doyuncaya kadar, tadını çıkara çıkara': ※ ***Oturacak bir yer bulup bir kenara iliştim. Şunu, uzaktan olsun, doya doya seyreder, kim olduğunu da her halde öğrenirim, dedim.*** (S.M. Alus 1944 s. 157).

AD. **doydur–** 'doyurmak' < ***doy–*** fiilinin ***–dur–*** genişlemesi ile causativum (ettirgenlik) hâli. BSTTk.de bunun yerinde a.m. ***doyur–*** kullanılır. ※ ***O saatdan leleynen vezir, ġaḫhdılar, getdiler, bir͜ haznanın ağzın aşdılar. Ajları doydurdular, çılpaḫları gėydirdiler.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 20).

doygun 'doymuş hâlde bulunan' < ***doy–*** + fiilden sıfat yapan ***-gun*** eki, b. ***akkın*** ⊡. ※ ***Kocalık hissim işbaa geldi. O, üzerime düştükçe nefretle sarsılıyorum. Karıma olan bu doygunluk nefretini bilicab içime sindirerek belli etmemek vaziyetindeyim.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 11).

EOsm. **doyla–/toyla–** 'ziyafet vermek, yedirip içirmek, ağırlamak' DS 1568, TS 3837–30, R. Dankoff 1991 s. 33 < ***doy/toy*** + isimden fiil yapan ***–la–*** genişlemesi, b. ***acabla–*** ⊡. ※ ***Hemān–dem meclis düzdiler, şarāb getürdiler, Mıṣır ėlçisini doyladılar,͜ hil'atlediler.*** (Ferec 855/1451 v. 142b).

doyum I 'doymaklık, tatmin' < ***doy–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-um*** eki, b. ***adım*** I ⊡. ※ ***Aşka gelen Türk erkekleri, şişirilmiş balonları sigarayla patlatarak havaya tabanca sıkmış gibi doyuma ulaşıyorlar.*** (N. Güngör 1992 s. 91). ※ ***Bıldırcın avının üstüne uyar yoktu. Eğlencesine, keyfine doyum olmazdı.*** (S.M. Alus 1944 s. 136).

EOsm. **doyum** II (sıfat olarak) 'doymuş' < ***doyum*** I; ***–ım*** ekiyle yapılan sıfatlar için b. ***bitirim*** ⊡. ※ ***Ne çekdügin ne bilsün, Naẓmī, acuŋ | O kim ḍoyum olub lōta ola ṭoḳ.*** (Naẓmī 1928 s. 31). ※͜ ***Hʷandgār eyitdi–kim "Var, aḳıncılarumı ḍoyum eyle!" dėdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 112). ※ ***Eflāḳ ėlini tālān eyledi. Ġāyet ḍoyum geldiler.*** (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 47). 'dolu': ※ ***Dün iki ġarrā ḍoyum͜ hum maḥrem olmışdı bize, | Cümle varı vėrdiler, bu gün yine boş oldılar.*** (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 352). ***doyum tokum*** 'doyuncaya dek': ※ ***Yüz elli gram alsana! Ne olacak yâni? Zaten sen bunu doyum tokum yemiyorsun ki, tadımlık, o zaman yüz elli gram yeter.*** (M. İzgü 1993 s. 196). ***doyumluk*** 'geçim; ganimet' DS 1568, TS 1222–23, Meninski 1680 II, 2197 (b. ***ahfadiyelik*** ⊡): ※ ***'Ālī Beg bu ḍoyumlıḳlarla ḍoğrı Edreneye geldi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 111).

AD. **doyun–** 'karnını doyurmak, doymak' DS 1568, TS 1224 < ***doy–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) şekli, fakat dönüşken manayı sadece kuvvetlendirir. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※ ***Şuncacık suyla ceddimiz, atamız büyümüş, döl döş yetiştirmiş. Bahçemiz, bağımız mahsul vermiş, Bizler de, bizden sonra gelecekler de, Yezdan–ı bariye bin şükür, doyunup gidiyorduk, gidecektik.*** (İ. Tarus 1961 s. 80). ※ ***... yahut bizimle beraber gelmişse başkalarının aşiyle doyunmaktan, ...*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1957 s. 137).

doyur– '(birinin veya karnının) açlığını gidermek' < ***doy–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***artur–*** ⊡. ※ ***Ben cāriyeye nesne bağışlayam, göŋüli͜ hoş ola, bizi doyura.*** (Ferec 855/1451 v. 25a). ※ ***Ḍoyurub ol iki ėlden leşkeri, | Döndi, İzmire gider yine gėri.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 41).

doyyüs, b. ***deyyus***.

doz 'bir ilacın ön görülen miktarı; herhangi bir şeyin tavsiye edilen ölçüsü' < Fr. ***dose*** < Lat. ***dosis*** a.m. [EYun. ***δοσις*** (ḏósis) 'verme, veriş']. ※ ***Dışarıda yağmur dozunu giderek artırıyordu.*** (A. Ümit 1993 s. 7). ※ ***Ramazan Efendi duymadı mı, duydu da aldırmadı mı, konuşmasını aynı dozda sürdürdü.*** (M. Güler 1990 s. 94).

dozaj '(bir ilacın) dozunu ayarlama: bir şeyin ölçüsünü tayin etme' < Fr. ***dosage*** a.m. [***doser*** 'ilacın dozunu ayarlamak' fiilinden, çok kullanılan ***-age*** genişlemesiyle yapılan nomen actionis (oluş ve kılış ismi), b. ***ambalaj*** ⊡]. ※※.

dozer 'buldozer' < İng. ***dozer*** a.m., ***bulldozer*** kelimesinin kısaltılmışı, b. ***afro*** ⊡. ※ ***Hemen, bugünden tezi yok, toprağın üzerinden bir tırmık geçiririz. Sonra bir dozerle düzeltiriz tarlayı.*** (İ. Tarus 1961 s. 104).

dögün–, b. ***döğin-***.

döğ–/döv– I (geçişli fiil/verbum transitivum olarak) 'bir seri vuruşlara tâbi tutmak' TS 1225 < ETk. ***dög-*** a.m. Clauson 1972 s. 477. İki ünlü arasındaki /***ğ***/'nin öteki yarım ünsüz olan /***v***/'ye değişmesi hem ince hem kalın ünlülü kelimelerde çok olur, b. ***avul*** ⊡ . ※ ***Durdılar, ellerine maṭraḳlar aldılar, beni ol-ḳadar dögdller kim biy-hüş oldum.*** (Ferec 855/1451 v. 96b). ※ '***Avratdan, öğlancuḳlardan cüdā düşdi. İki ḍaş eline aldı, gögsinl döge döge bir ṭarafa gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 246a).

döğ–/döv– II (geçişsiz fiil/verbum intransitivum olarak) 'dövülmek (davul hakkında)' < ***dög-/döv-*** **I**; çalgının kendi sesini çıkarması için krş. ***çal–*** II. /***ğ***/→/***v***/ değişimi için b. ***avul*** ⊡. ※ ***Zurna, boğazlanmış bir koca inek gibi pervasız ötüyor, davul deli deli dövüyordu.*** (F. Baykurt 1959 s. 190).

döğe, b. ***düğe***.

AD. **döğecek/dövecek** 'tahta havanın eli' DS 1569, 1592, Meninski 1680 II, 2179 < ***dök-/döv-*** I + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–ecek*** eki, b. ***açacak*** ⊡.

AD. **döğeç/döveç** 'havan eli' DS 1569–70, TS 1224–25 < ***dög–/döv–*** I + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–eç*** eki, b. ***aktaraç / akdaraç*** ⊡. ※ ***Ol Keşfī dükkān öŋlne uğrasa, sarmsaḳ dögecini anuŋ götine soḳarduḳ, ḳıyāmete degln acısı içinden çıḳmazdı.*** (M. Çavuşoğlu 1970 [16. yüzyıl başı] s. 40). ※ ***Burnu iri bir sarımsak dövecini andıran şaşı gözlü adam ilk söze karışanlardan oldu.*** (H. Aytekin 1945 s. 107).

AD. **döğer/döver/düver** 'direkten büyük ağaç kiriş, mertek' DS 1570, 1592, 1642, TS 1301–02 < Yun. ***δοκαρι*** (ḏokári) a.m. A. Tietze 1955 no. 68. İki ünlü arasındaki /***ğ***/'nin öteki yarım ünsüz olan /***v***/'ye değişmesi hem ince hem kalın ünlülü kelimelerde çok olur, b. ***avul*** ⊡. ※ ***Çıḳ daşra yoḫsa buyururam, ḳafāŋı dögerler, Icindekini dökerler, yā bezenür senüŋlle diklimiş dögerler.*** (Ferec 855/1451 v. 211b). ※ ***En evvel dikilen kavaklar adamakıllı büyümüş, her yapılacak evin, – tabiî köy evinin – damını tutacak düverler kadar kalın olmuştu.*** (S. Kocagöz 1941 s. 106). ※ ***Deh demiş kafasına koca düveri. Ölmüş zavallı.*** (C. Tuncer 1960 s. 69).

döğil-/döğül- b.m. (dayak yemek) TS 1225 < ***döğ/döv-*** fiilinin passivum (edilgenlik) hâli. ※ ***Sīlīler yėr, sögilür, dögilür.*** (Ferec 855/1451 v. 69a). ※ ***Gordi ki bağluyam ve dögülmekden evgāram.*** (Ferec 855/1451 v. 100a).

döğin-/dögün-/dövün- 'aşırı üzüntü duyarak kendi göğsünü dövmek' < ***döğ-/döv-*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡). ※ ***Revende ṭāli'-i şüriydesine ḳaḳıyub durdı, gėrü iki daşile dögünü gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 246a). ※ ***Kadıncağız benim iyiliğimi istemiş de, kadrini bilememişim. Ona dövünüyorum!*** (M.Z. Pakalın 1946t s. 244).

AD. **döğme/dövme** I 'dövülmüş buğdaydan yapılan yemek' DS 1570–71, 1592–93 < ***döğ-/döv-*** I + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat ve dolayısıyla isim yapan ***-me*** eki, b. ***bazlama*** ⊡.

döğme/dövme II 'vücut derisi üzerine iğne ile çizilerek ve boyayarak yapılan nakış veya yazı' < ***döğ-/döv-*** I + ***-me***, b. ***akıtma*** ⊡. ※ ***Kaşları rastıklı, gözleri sürmeli, birinin bileğinin sağ iç yanında, birinin çenesinde çiçek biçimli dövmeleri olan bu iki kadın meğerse çirkin değillermiş.*** (A. Kutlu 1995 s. 123). ※ ***Cigarasının dumanını havaya savurur, müşteri beklerdi. Omzuna yakın bir yerde ufak bir dövmesi vardı.*** (N. Eray 1992 s. 166).

AD. **döğmeç/dövmeç** 'dövülmüş buğdaydan yapılan yemek' DS 1570–71, 1593 < ***döğme/dövme*** ve ***aş***, b. ***bazlamaç*** ⊡. ※ ***Uzandı, attı ağzına döğmeçten bir lokma. "Döğmeç iyi olmuş. Ellerin var ola!"*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 85).

EOsm. **döğnen-** 'çiğnenmek, bastırılmak' TS 1225 < ETk. ***tögne-*** 'dâğlamak' [***tögün*** 'dâğ' + isimden fiil yapan ***-e-*** genişlemesi] Clauson 1972 s. 485; kelime bu fiilin passivum (edilgenlik) hâlidir, fakat manaca gelişme var. (Bu köken açıklaması anlam bakımından tatmin edici sayılamaz [Editörün notu]). Ona tekabül eden Türkm. ***dövnen-*** lugatlere göre 'bir şeyin üzerinde çok durmak, bir kitabı çok dikkatle okumak' manasındadır. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡, passivum için b. ***acın-*** I ⊡.

döğül-, b. ***döğil-***.

EOsm. **döğün I** 'dâğ, cilde kızgın demirle vurulan damga' TS 1226–27, 1227–28 < ETk. ***tögün*** a.m. Clauson 1972 s. 484. ※ ***Baŋa 'ışḳ odı urdı dāġ u dögün.*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 120 no. 3353). ※ ***Anuŋ ölümine gey şād oldılar, | Zīrā düşmen ölmegi olur dügün, | Oŋılur yürege urılan dögün.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 876–877). ※ ***O, ḳıyāmet ėrişüb sīneŋe urmazsa dögün, | Ḥaşre dek derd ile feryād u fiġāneyle, dögün!*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 20).

döğün II 'deriye iğne batırarak yapılan nakış veya resim' < ***döğün*** I.

*__döğündü__ 'dalga' TS 1227 < böyle bir kelime mümkün olmakla beraber, okunuşu ve verilen mana yanlıştır. Doğrusu ***dökündi***, bugün ***döküntü*** 'sahile ve deniz sathına yakın bir sürü kaya kümeleri' (L. Gürçay 1943 s. 137). Bu kelimeye bakınız.

döğüş/dövüş 'tokat, yumruk, tekme gibi saldırışlarla yapılan kavga' < ***döğüş-/dövüş-*** fiilinden ***-üş*** ekiyle yapılan nomen actionis (oluş ve kılış ismi) ve haplologie (hece yutumu) yoluyla bu genişlemenin düşmüşü,

b. ***apış*** ⊡, ayrıca b. ***aldırış et–*** ⊡. ※※ ***döğüş çekiş*** a.m. ※ ***O evde hiç döğüş çekiş olmaz, herkes birbirine son derece iyi muamele eder kanaatındaydım.*** (H. Aytekin 1945 s. 72).

döğüş–/dövüş– 'tokat, yumruk, tekme ile kavga etmek' < ***döğ–/döv–*** fiilinin ortaklık hâli. ※※.

döğüşgen/dövüşken 'dövüşmeyi seven; iyi dövüşen' < ***döğüş–/dövüş–*** + fiilden, doğuştan veya alışılmış bir vasıf bildiren sıfatlar yapan ***–gen/–ken*** eki (b. ***alıngan*** ⊡). ※ ***Delikanlı hemen bir münakaşaya hazır, dövüşken horoz gibi gerilerek boynunu uzattı.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1938 s. 332). ※ ***Döğüşgenlİğl ve gözünün karalığı ile ün almış bir kaç delikanlının oturdukları köşeden burunları fosurdadı.*** (H. Aytekin 1945 s. 19).

dök–/tök– 'akıtmak, bırakmak, saçmak' < TS 1229 < ETk. ***tök–*** a.m. Clauson 1972 s. 477. ※ ***İki biŋ dlynār dạhı çekdiler, reng–rezüŋ etegine dökdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 16b). ※ ***Buyurdı, ḳum dökdiler, naṭʿ döşediler, naṭʿ üzerinde başın aldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 48b). ※ ***İrvịhden su tökdü lstlkana.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 27). 'üstündekileri atmak': ※ ***Bu od u suylle ḍoprạḳ libāsın çıḳarub döküb | Anuŋ vaḥdet deryāsın[a] glrüb boylayasım gelür.*** (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 45). '(gemiden) çıkarmak': ※ ***Yine Germenek ḳatına yėtdiler. | Anda ėrüben esīri dökdller.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 45). 'kalıba akıtarak biçim vermek': ※ ***Sanayıduŋ ki şeh–zādenüŋ vücüdı balçığını şāhuŋ ārzüsı ḳālıbına dökdller.*** (Ferec 855/1451 v. 36b). 'ortaya sermek, anlatmak, yazmak': ※ ***Tatlı diller dökeler mihmāna, ekşi yüz göstereler nādāna.*** ('Ālī 1587 v. 121b). ※ ***Bu yaşamasına engel olan şey çıḳtı mı, işte o zaman şiirini döker.*** (Y. Ahıskalı 1944k s. 61–62). ***dök aşağı et–*** '(geri tutulan şeyi) bırakıvermek, ortaya atmak': ※ ***Koltuğunun altından yakalanan biti parmakları arasında ufalarken, sanki eliyle bit değil yüreğindeki derdi söküp çıkarmış gibi, gözü bite bakarken ağzı dök aşağı eder derdini.*** (M. Makal 1971 s. 90). ***dök–döşen–***: 'üzerinde durarak anlatmak': ※ ***Söylendim artık, komşum. Şurama geldi; döktim, döşendim. Olsun, canıma değsin! Sonunda ablasına yazdı.*** (A. Ağaoğlu 1980d s. 132). ***dök– düşün–*** '(bir şeyi) her tarafını göz önüne getirerek mülâhaza etmek': ※ ***Dök düşün garar ver. İşine gelirse bana habar ver.*** (F. Baykurt 1961o s. 223). ***dök– ölç–*** 'eyice mülâhaza etmek'. ※ ***Öküş dökdiler, ölçdiler mükerrer, | Uru duta şuna oldı muḳarrer*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 302 no. 4587). ***dök– saç–*** 'harcamak, çar çur etmek': ※ ***Sen anı vāriṣe ḳorsın, döker saçar u yėr içer.*** (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s. 57).

dökdür–/döktür– 'güzel ve kolaylıkla yazmak, söylemek vs. < şekil itibarıyla ***dök–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, fakat bundaki ettirgenlik eki olan ***–dür–*** genişlemesi fonksiyonsuzdur, b. ***acıkdur–*** ⊡. ※ ***Ben küçük bir yazarım. Aşk üstüne, insanlar üstüne ufacık tefecik hikayeler yazarım, şllrler döktürürüm.*** (M. Seyda 1974 s. 24). ※ ***Sen de içli bir zurna taksimi döktür, arkadaşım!*** (H. Taner 1971s s. 160). (geçişsiz fiil/verbum intransitivum olarak) 'göbek atmak; cinsî istekler uyandıran hareketlerde bulunmak': ※ ***Dökdürür ḍurma ḳızaḳ tạhtasınuŋ üstinde | Müşterī ḳızdırıcı her göti ḳızmış ḥīzān.*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 160). ※ ***Geçen sene, çiftlikte. Ne oynuyor o kara kız, biliyor musun, nasıl döktürüyor yarabbi?*** (F. Erdinç 1948i s. 23).

dökil–/dökül–/tökül– ‘akmak, düşmek; aşağı kaymak’ TS 1229 < ***dök–***/***tök–*** fiilinin medialis–reflexivum (orta–dönüşken) hâli, b. ***açıl–*** ⊡. ※ ***İledüŋ bu nebbāşı, bāzārda ḳolından asuŋ, dursun, indürmeŋ, anı ölüb pāre pāre olub dökilince!*** (Ferec 855/1451 v. 108b). ※ ***Miyvelerden yėdiler, oynadılar, Ṣabāḥ olıcaḳ ḳamusı*** (metinde ***ḳamusın***) ***deŋize döküldiler.*** (Ferec 855/1451 v. 147a). ※ ***Bir gün de, cuma günü, gene geldi. Başını ġıṟhanda pātşah baẖdı, gördü kü, başınnan aġ ġıllar ileyne töküldü.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 20). ‘kendi içinden dışarıya bırakmak, akıtmak, dökmek’: ※ ***İçimde bir ferahlık hissettim. Dökülmeye, anlatmaya ihtiyacım yoktu.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 109). ‘(gizli tutkusunu) açığa vurmak’: ※ ***Niçin öyle gizli saklı güldüğünü sordum. Derhal döküldü: "Aklıma ne geldi biliyor musun," dedi ve her şeyi anlattı.*** (a.e. s. 14). ***dökülüp açıl–*** ‘çok para harcamak, büyük masrafları olmak’: ※ ***Bizim için o kadar dökülüp açılmıya!*** (Recaizade Ekrem 1941 s. 43). ***dökülüp saçıl–*** ‘soyunmak’: ※ ***Ėrdi bahār, gül gibi gülşende gül, açıl; | ‘Ayş ėt müdām, nite ki cür‘a dökül ṣaçıl!*** (Ẕātī 1970 [16. yy.’ın ilk yarısı] II, 347). ’büyük masraflara girmek’: ※ ***Cevdet efendi keseyi açmağa ḳarar vermiş, fakat dökülüp saçılmağı pek göze aldırmamıştı.*** (S.M. Alus 1934 s. 145). ***dökülüp taş–*** ‘hayatın tadını çıkarmak’: ※ ***Hep genç olduk, dökülüp taşardık. Dayının Nuh kuyusundaki düğününde bütün halk gözlerini benden ayıramadıydı.*** (a.e. s. 22).

döklüm döşek (zarf) ‘pervasızca uzanarak’ < ***yatak döşek*** zarf terkibine benzetilerek yaratılan bu allitération’lu tabirin ilk kelimesi ***dökül***– ‘kendini bir yere bırakmak’ + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–üm*** eki, krş. ***ölüm***, ortadaki ünlünün düşmesiyle, krş. ***büklüm***, husule gelmiştir. ※ ***Bentlere döklüm döşek serileceklerdi artık, yemekler açılacaktı öğleye doğru, bağdaş kurup üşüşeceklerdi başına.*** (L. Erbil 1977 s. 154).

döktür–, b. ***dökdür–***.

dökük ‘dökülmüş’ < ***dök–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–ük*** eki, b. ***açık*** I ⊡. ※ ***Ev içinde yüz kişi ola yaturlar: kimi başı kesük, kimi ḳarnı deşük*** (metinde ***eşük***), ***kimi ḳanı*** (metinde ***ḳarnı***) dökük, kimi bėli bükük yaturlar. (Ferec 855/1451 v. 11b). ※ ***Başasistanın saçları dökük olduğundan onu doçent filân sanıyordu.*** (H. Taner 1954 s. 26).

dökül–, b. ***dökil–***.

dökülüş– ‘hep beraber bir yere dökülmek’ < ***dökül–*** fiilinin müşareket hâli. Yalnız reflexivum (dönüşlülük) manasında olan ***–il–*** genişlemeli mümkün olan ***–iliş–*** ek bağlantısı için b. ***ayrılış–*** ⊡. ※ ***Galip, Halim’i ... Tepebaşına, Tiyatro’nun oradaki, kanlı ağaçlarına güneş kızılı güvercinlerin sapır sapır dökülüştüğü Cumhuriyet Bahçesi’ne götürüyordu.*** (A. İlhan 1973 s. 331).

döküm ‘dökülüş’ DS 1574 < ***dök–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–üm*** eki, b. ***adım*** I ⊡. ‘köylülerin, köyün bütçesine ödedikleri bir nevi vergi’ a.y.: ※ ***Bir muhtar olsam, seni hep angaryaya koşardım. Köye döküm döküldü mü, hainlikle hep sana fazla yazardım.*** (Kemal Tahir 1957k s. 274). ***döküm saçım*** ‘darmadağınık’ DS 1574: ※ ***Yemek sofrada döküm saçım kalmıştı.*** (H. Aytekin 1945 s. 43).

dökümhane 'fabrikalarda döküm yapılan yer' < ***döküm*** ve ***hane***, b. ***abdesthane/apteshane*** ⊡. ※ ***Şefik Celil: "Bir dökümhane açacağım" diyordu. Gece sekreterliği neredeydi, dökümcülük neredeydi?*** (A. Hünalp 1959 s. 49–50).

dökün– 'kendi üstüne dökmek' < ***dök–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡). ※ ***Ter döküldü. Sağına çevirdi başını. Bu kez yanlarından bir çıtırdı geldi.*** (Tarık Dursun K. 1959 s. 105). ***soyunup dökün***– 'bütün üstündekileri atıp soyunmak: ※ ***Bunlar soyunurlar dökünürler, ustanın birisi benim işvebazım, nazeninimin koltuğuna girer, doğru hamamdan içeri tıpış tıpış, kurnanın başına otururlar.*** (H. Ritter 1953 III, 520.).

döküntü/döküntü I (gemicilik tabirlerinden) 'sahile ve deniz sathına yakın bir sürü kaya kümeleri' DS 1574, L. Gürçay 1943 s. 137 < ***dökün–*** 'saçılmak, serpilmek' [***dök–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli]. Krş. ****dögün–***. ※ ***Limanuŋ gün baṭısı ṭarafında bir ṭaş-da vardur. Meẕkür döküntüden şehre varınca deŋizüŋ deriŋligi sekiz ḳulacdan on bir ḳulacdandur.*** (Pīrī Reʾīs 1935 [932/1525] s. 569).

döküntü/döküntü II 'dökülmüş saçılmış şeyler' < ***dökün–*** + fiilden kütle hâlinde nomen concretum (somut isim) yapan ***–tu*** (EOsm.da ***–dü***) eki, (b. ***akıntı*** ⊡). ※ ***Gözlerini döküntü[lü] ṣaçlar arasından dil-āşüb bir leṭāfet peydā etmiş bu boyalı çehreye dikdi.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 183).

AD. **döl** I 'yavru (ekonomik manada); çocuk (fizyolojik manada); soy, halef (köy sosyolojisi manasında)' DS 1575, TS 1229–30 < ETk. ***töl*** a.m. Clauson 1972 s. 490. ※ ***Ḳoyun tamām dölüni dökdükden ṣoŋra mayıs içinde ṣayılur ve hem ḳoyunıla ḳuzı bile ṣayılmaḳ emr olunmuşdur***. (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 25b). ※ ***Ve baʿż-ı çavuşlar tā dıyār-ı ʿArabdan yararca yondlara binüb tedrīc-ile Rūma getürmek ve ser-i menzile geldügi gibi bir ādemine vėrüb döl niyetiyle çiftligine göndermek mirāren vāḳiʿ olmışdur.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 153). ※ ***ʿÖmrüŋ çoḳluğı ve dirligüŋ bizüm dölümüz artuḳ olmağındadur.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 20). ※ ***Kırıḳlı avrat dölü!*** (Ebü–Bekir Ḥāzım 1326y s. 191). ※ ***Döllerin şehirde sefillik çektikleri, evi de yükleyip şehire götürmeyi düşündüğünü Atiye'ye çıtlattı.*** (L. Tekin 1984 s. 62). ***döl dök–*** 'yavrulamak; çocuklar doğurmak': ※ ***Daha iyi oluruz belki. Döl döker benden. Döksün. Feda olsun.*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 287). ***döl döş*** 'evlat, çocuklar' DS 1576, TS 1230–31, R. Dankoff 1991 s. 33 (allitération'lu terkip, ikinci kelime mühmel): ※ ***İnşallah dünya evine girip, döl döş sahibi olurlar da, hayrülhalef yetiştirirler.*** (E.E. Talu 1937 s. 101). ***döl döşeği*** 'rahim': ※ ***Aynı döl döşeğinden çıksak, bilmem bu kadar olur mu? Bilmem adama kardeşi bu kadar arka durur mu?*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 260).

AD. **döl** II 'maşrapa' < Fa. ***döl*** 'bucket, milk–pail, pitcher' F. Steingass 1950 s. 546. Krş. ***dolça***.

AD. **dölcek** 'kuyudan su çekmeye yarayan kova' DS 1576 < ***döl*** II + ***–cek*** küçültme eki, b. ***artucak*** ⊡, veya Fa. küçültme eki olan ***–ça*** yerine Tk. ***–cek*** küçültme eki geçmiş ***dolça*** kelimesinden.

EOsm. **döle–** 'yavrulamak' TS 1233 < ETk. ***töle–*** a.m. [***töl*** 'döl' + isimden fiil yapan ***–a–/–e–*** genişlemesi, b. ***ada–*** I ⊡] M. Erdal 1991 II, 425.

AD. **döleç** 'izbe, mahzen, yer altında olan mahal' TS 1231 ETk. ***töleç*** 'karşılıksız' (?) Clauson 1972 s. 493–494 ile semantik bir münasebet görünmüyor. Türkm. ***döle*** 'ahır' N.A. Baskakov 1968 s. 282 kelimesi ise sondaki /***ç***/ 'yi izahsız bırakıyor.

AD. **dölek** I 'uslu, ağırbaşlı' DS 1577, TS 1231–32, R. Dankoff 1991 s. 33 < ETk. ***tölek*** a.m. Clauson 1972 s. 498, M. Erdal 1991 I, 248–249. Krş. ***dölek*** II. Fiilden sıfat türeten ***–(ı)k*** için b. ***açık*** I ⊡. ※ ***Adı orospuya çıktı gelinin, asıl adı unutuldu. Evdeki öteki gelinler, kızlar, görümceler, kaynana: "Kız orospu, suyu getir!", "Kız kaltak, davarı sağ!", "Kız kancık it, götünü dölek salla!" ... Yeni gelin alıştı bütün bunlara.*** (N. Üstün 1970 s. 20) ***dölek dur–*** 'uslu durmak, dek durmak': ※ ***Arkadaşlar dölek durmaz, bir kadeh, bir şişe derken, işi ayyaşlığa dökdük.*** (İ. Tarus 1950k s. 92).

AD. **dölek** II/**dülek** 'düz arazi, düzlük; tepe eteği' DS 1577, 1637 < ***dölek*** I gibi bir *döle– fiil kökünden, krş. ***dölen–*** 'bir yere doğru yönelmek', ***döleş–*** 'düzelmek, yoluna girmek' DS 1578. Fiilden nomen loci (yer ismi) yapan ***-ek*** için b. ***akak*** ⊡. ※ ***Pes endīşe ḳıldı ve eyitdi kim yigitligi gėrü getürmege yaramaz kim, ḳocalıḳ bārī dülek ve pāyidār oladı!*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 94).※ ***Koç yigitler cirit oynar dölekde.*** (YTEA 1974 I, 416; Dadaloğlu'nun koşmasından). ※ ***Döleğe çingeneler konmuştu.*** (L. Tekin 1984 s. 19).

dölek III, b. ***dülek*** I.

AD. **döleke** 'büyük maşrapa' DS 1578 < ***döl*** II + ?? Krş. Kürt. ***dolke*** 'kova' K. Kurdoev 1960 s. 225.

AD. **dölen–** 'yatışmak, avunmak' DS 1578, TS 1234–36, (A. Zajączkowski 1934 I, 121–122, Meninski 1680 II, 2189–90 < ETk. ****tölen–*** a.m. M. Erdal 1991 I, 248–249. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※ ***Dölenmez göŋlüŋ, ansuz dutsun ārām, | Unıt çün gitdi gözüŋden dil–ārām.*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 429 no. 3537). ※ ***Dirīġā, dil dölenmez dil–sitānsuz, | Vilāyet gibi şāh–ı kām–rānsuz.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 35).

EOsm. **dölendür–** 'yatıştırmak, avutmak' TS 1234 < ***dölen–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur–*** ⊡. ※ ***Eligdürmek gerek ālile anı, | Dölendürmek gerek bu göŋli, cānı.*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 277 no. 451).

AD. **dölengeç/dülengeç** 'çaylak' DS 1578, TS 1124–25 (***devlengeç***) Meninski 1680 II, 2189 <Çağ. !! ***dülgenç*** a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 32. M. Räsänen 1969 s. 142, fakat b. ***değlügeç.***

AD. **döllek** 'davarların yavruladıkları yer' DS 1579, TS 1236 < ***dölle***– fiilden mekân ismi yapan ***–ek*** eki, b. ***avlak*** II ⊡.

döllü döşlü 'çoluk çocuk sahibi' TS 1237 < ***döl döş*** (b. ***döl***). ※ ***A dostlar, bunca yıldan sonra, boyunca evlâtlar yetiştirip döllü döşlü ol da...*** (Musahipzade Celal 1936pp s. 85). 'vücutça tam yetişmiş (kız)': ※ ***Getirip avlunun ortasına uzattılardı. Döllü döşlü, görülmemiş bir kızdı, emme bir daha dirilmezdi ki***. (F. Baykurt 1971t s. 149).

AD. **dölük** 'hayvan; hergele, kısrak' DS 1579, 4487 < ***döllük***'den degemination (ünsüz tekleşmesi), b. ***akke*** ⊡. Hayvan ve bitki ismi yapmada kullanılan ***-lık*** eki için b. ***ahfadiyelik*** ⊡. ※ ***Harmanını yeşilken biçen***

dölük Hoca gibi kalıyorsun ipipallah sivri külâh. (M. Körükçü 1950 s. 117; kelime burada belki lakap, manası belli değildir).

AD. **dölüm** 'dönüm (tarla ölçüsü)' DS 1579, R. Dankoff 1991 s. 33 < ***dönüm*** kelimesinin varyantı. Krş. Bulg. ***dulyum***, Boşnak. ***dulum***, Sırp. ***dulyum*** a.m. ※ ***Hep o topraksızlık dâil mi belimizi büken? 50 dölüm ekinimiz var yekun.*** (M. Makal 1950 s. 49).

dömel–, b. ***domal–***.

dömelt–, b. ***domal–***.

dömifinal (spor tabirlerinden) 'sona kalacak iki takımı belli eden karşılaşmalar' < Fr. ***demi–finale*** a.m. '[***demi*** < Lat. *****dimēdius*** 'yarım' ve ***finale*** < Lat. ***fīnālis*** 'sona ait olan (kısım)'.

dön– 'yana sapmak, yön değiştirmek, daire çizmek, geri gelmek' < ETk. ***dön–*** a.m. Clauson 1972 s. 514-514. ※ ***Sen ʿArabāne dönüb raḳṣa giricek dėr güneş: | Çarḫ içinde kim görübdür māh–ı tābān oynamaḳ?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 187). 'değişmek': ※ ***Adeta rengi döndü, tavrı değişti, fena şaşaladı.*** (S.M. Alus 1944 s. 68). 'cereyan etmek (gizli şeyler hakkında)': ※ ***Giren çıkmayor, içeride ne esrār dönüyordu?*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 85). (Ablativus, ayrılma durumu ile) 'vazgeçmek, terketmek': ※ ***Ḳalan ucda bucaḳda bāṭıl dīnden dönmemiş‿halḳ bulduğını cidd u cehd ėdüb īmān u islām yolını anlara gösterdi.*** (Ferec 855/1451 v. 179b). (Dativus, yönelme durumu ile) 'şeklini değiştirmek başka hâle geçmek': ※ ***Aclıḳdan susuzlıḳdan‿hayāle vu hilāle dönüb...*** (Ferec 855/1451 v. 177b). ※ ***Ev‿hastaḫāneye dönmüşdü.*** (accusativus, belirtme durumu ile) '※ ***Vechimi ḳıblaya döndüm.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 561). ※ ***Arkamı döndüm, kendimi bildirmedim.*** (S.M. Alus 1944 s. 168). ***dön– debelen–*** 'uğraşıp durmak': ※ ***Her gün şafak sökerken uyanmak, akşamları ortalık kararana kadar dönmek debelenmek, ... Haçça'yı öldürüp bitiriyordu.*** (F. Baykurt 1961ı s. 184). ***dönüp dolaş–*** 'gezerek birçok yerlerden geçmek; uzun istitratlar yapmak, konuyla ilgisiz şeylerden söz etmek': ※ ***Uydurup uydurup söylediği, bire bin kattığı besbelli. Dönüp dolaştı, kendine niçin Mecldiyeli dendiğine geldi.*** (S.M. Alus 1944 s. 185). ***döne döne*** 'tekrar tekrar' TS 1239 (krş. ***dönüş dönüş***, Az. Tk. ***dönā dönā*** a.m.): ※ ***Mest olıcaḳ ehl–i bezme döne döne luṭf ėdüb | Gāh ayağın öpdürür gāhī leb–i laʿlīn ḳadeḥ.*** (Helākī 1982 s. 61). ※ ***Her kız bu hakikati böyle benim gibi kulaklarile işitip de gözlerile görse erkeğin kalbini anlar, bu felâketten döne döne ibret alır.*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 266–267). ***dön geri et–*** 'geriye dönüş yapmak' (talimhane tabirlerinden) [***dön–*** fiilinin emir hâlı + ***et–***, b. ***alaşağı et–*** ⊡]: ※ ***"Düğüne gitti onlar," dedi, akşama gelirler anca." İki arkadaş çaresiz dön geri ettiler.*** (H. Taner 1951t s. 52). Krş. ***çön–***, **/d/** > **/c/** değişimi için b. ***bacaluşka / badaluşka*** ⊡. Hem geçişli hem geçişsiz hâlde kullanılan fiiller için b. ***aç–*** I ⊡.

dönbaba/dön baba dönelim 'bir çiçek ismi, Erodium cicutarium' I. Hauenschild 1989 no. 473 < tohumunun kıvrık şeklinden dolayı. ※ ***C [harfi] "dön baba dönelim" diye bir çiçek tohumu vardır, onun gibi kıvrılmış, acayib bir şeydir.*** (B. Felek 1957 s. 4).

AD. **dönder–** 'çevirmek' DS 1581, TS 1237–38, R. Dankoff 1991 s. 33 < ETk. ***töŋder–/toŋtar–*** a.m. [***tönit–*** 'a.m. fiilinin causativum hâli] Clauson 1972 s. 518, b. ***çıkar–*** ⊡. ※ ***Arslan andan yüz dönderdi.*** (A. Zającz-

kowski 1934 [1405] I, 54). ※ ***Beri dön, yönügü bā dönder!*** (A. Caferoğlu 1946 s. 93). ※ ***Heç kimseyi boş döndermez.*** (K. Bilbaşar 1941 s. 96). ※ ***Yapağı yıkamış, sermiş güne, onları aktarıp dönderiyordu.*** (F. Baykurt 1971t s. 158). Krş. ***döndür–***.

döndür– 'çevirmek' Meninski 1680 II, 2193. < ***dön–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur–*** ⊡. BSTTk.nde ***dönder–***'in yerini almıştır, fakat 15. asırdan beri mevcuttu ve ***dönder–*** ile beraber kullanılırdı. Azerbaycan Türkçesinde yalnız ***döndār–*** vardır, ***döndür–*** yoktur. ※ ***Andan dehliyzi dutdı, daşra çıḳdı, aġacı döndürdi, üstüvār eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 93b). ※ ***Allāh gör neyler, feleki nice döndürür.*** (Ferec 855/1451 v. 121b). Bu örnekler, ***dönder–*** maddesindeki örneklerle mukayese edilirse, aceba bu ikisi arasında bir mana farkı var mı diye sorulabilir. Acaba ***döndür–*** fiiliyle olanlarda causativum (ettirgenlik) fonksiyonu daha çok mu önde? Fakat başka örnekler bu düşünceyi teyid etmeyecek mahiyettedir: ※ ***Kız ṭiyre oldı, durub gitmek istedi. Ḳarıcuġa haber oldı, şefā'at eyledi, duhteri gėrü döndürdi. Duhter döndi, melül–şekl oturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 139b). — ※ ***Bir at issini düşürmiş, ḳaçmış gider. Ḳarşudan çaġırur: "Dutuŋ yā berü dönderüŋ!" dėr.*** (Ferec 855/1451 v. 234b). Veyahut: ※ ***Süleymān eyitdi: "Eylese ḳażāyı döndürmişsin." dėdi. Siymürġ eyitdi: "Dönderdüm." dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 198a). Demek ki bu metinde her iki fiil promisque (yanyana, karışık) kullanılmıştır.

EOsm. **döndür et–** 'tekrarlamak' TS 1238 < ***dön–*** fiilinin emir hâli ve ***et–***, b. ***alaşağı et–*** ⊡.

dönek I (sıfat) 'güvenilmez, sözünde durmayan, fikirlerini sık sık değiştiren' < ***dön–*** + fiilden sıfat yapan ***–ek*** eki, b.çolak ⊡. ※ ***Ama unutma, kendini satarken dinini ve halkını da satıyorsun. Ve biz asla yok olmayacağız. Senin gibi döneklere rağmen.*** (H. Akdoğan 1998 s. 63).

AD. **dönek** II 'dönülen yer, dönemeç' DS 1583 < ***dön–*** + fiilden mekân adı yapan ***–ek*** eki, b. ***akak*** ⊡. ※ ***İki yolcu gidiyorken | Yolun döneğinde birden | Biri durdu, biri sordu.*** (Tevfīḳ Fikret 1958 s. 38).

*__dönel–__ 'en yüksek aşamaya çıktıktan sonra alçalmaya başlamak' TüS 329 < hakikaten böyle bir kelime varsa, etimolojik açıdan ***dûn*** sıfatından ve ****dunal–*** şeklinde olmalı. ***dönel–*** için bulduğum yegâne örnek başka manada ('dolaşmak' veya 'dikilmek') veya ***dönele–*** fiilinin bozuk bir yazılışıdır yahut ***dinel–*** yerine bir mürettip hatasıdır: (TDK TüS 329 ***dönel–*** 'en yüksek aşamaya çıktıktan sonra alçalmaya başlamak' sanıyorum bir dil devrimi kelimesidir (neologismus); bunun için bir köken açıklaması yapmak gerekli değildir. Güneşin gökte yükselmesi ve alçalması göz önünde tutularak (***alçalmak*** ve ***yükselmek*** fiilleri örneksenerek) güneşin zenit noktasına eriştikten sonra inişe başlaması için de ***dönelmek*** türetilmiş olabilir. [Editörün notu]). ※ ***Her iş için ayrı hizmetçilerimiz de var. Buna kalan iş yeyip içip gezmek, bir de arasıra ortada dönelivermek.*** (R.N. Güntekin 1944 s. 14).

AD. **dönele–** 'dönüp durmak' DS 1583 < ***dön–*** + fiilden verbum frequentativum (sık sık tekrarlama) yapan ***–ele–*** genişlemesi, b. ***avkala–*** ⊡. ※ ***Gece aklına düşer. Uykun kaçar, "Şurasını yoklamadın, tüh Allah belânı versin!" diye dönelersin.*** (Kemal Tahir 1961 s. 31).

AD. **dönemeç/dönembeç** 'köşe başı; yolun kıvrım yeri' DS 1584 ****döne–*** 'dönmek'+ fiilden, çeşitli manalara gelen isimler yapan ***–meç/–mbeç*** ge-

nişlemeleri (b. ***burgaç*** ⊡, kelime içi /***m***/'den sonra bir plosif'in (kapanma sesleri) türemesi için b. ***atlambaç*** ⊡). ※ ***Birbirimize sarılıyor, canımızı terliyoruz dönemeçlerde. Biz bağrıştıḳça daha bir delleniyor Çörçil.*** (M. Başaran 1964 s. 85; bundaki Çörçil 'kamyon').

AD. **dönen–** 'geri dönmek, tersyüz olmak' A. Topaloğlu 1978 II, 173 < ****döne–*** fiilinin dönüşken (reflexif) hâli (***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡). 'olduğu yerde dönmek; bir daire çizmek, bir şeyin etrafında dönmek' DS 1584. ※ ***Kumrunun biri Boğazda dönendi, dönendi, gitti kanadını bala buladı, sonra gelip Ali'nin üstünde atmaca gibi süzüldü havada.*** (F. Erdinç 1958 s. 56). ※ ***Ağlamalı bir halle dönenip duran Bekir Kalfaya yardım ediyor, yerden simitleri alıp tablaya sıralıyordu.*** (Şahap Sıtkı 1951 s. 28). ※ ***Bu hayvanladaki huysuzluk da ne oluyordu? Hele şu çakır ineğin tedirginliği? Yularından kurtulmak ister gibi dönenip duruyordu.*** (R. Ilgaz 1981 s. 265).

döner 'dönen bazı şeylerin veya cihazların kısa ismi' < ***dön–*** fiilinin, sıfat ve dolayısıyla isim olarak kullanılan geniş zaman fiilsıfatı (participium aoristi), ***–(ünlü)r/-maz*** için b. ***açar*** I ⊡. 'Sakuli şişteki kebaptan kesilen et', ***döner kebap***'ın kısası, ※ ***Naşide Hanım, Karakız'ı masanın altında gizlice beslerken sözgelimi, Burhan Bey, garsonu köşedeki dönerciye yollanıp bir porsiyon döner aldırıyor.*** (T. Uyar 1986 s. 89). AD. 'pulluk' ZTS 57. AD. 'tabanca' DS 1584, M. Mikhaïlov 1930 s. 25.

AD. **döngel** 'muşmula' DS 1585, Meninski 1680 II, 3149 < ?? krş. Az. Tk. ***döngāl*** a.m. ※ ***Komşu çocuklarile birlikte, dizleri dibine serdiği yazma mendildeki onlukları toplardık. Kendimize döngel ziyafetleri çekerdik.*** (Reşat Enis 1945 s. 43). Kelimenin aslı ne olursa olsun, Türkçe'de ***dön*** ve ***gel*** emirlerinden ibaretmiş gibi bir intiba var, uzaklaşan ve tekrar aynı yere gelen bir şey veya kimse (b. ***alver–*** ⊡), ms. AD. ***döngel*** 'saat' DD 1585 ve 'sözünde durmayan kimse' a.y. ※ ***Yaşam bir döngel değil ki.*** (M. Özünal 1991 s. 101). ***döngel orucu*** 'aç kalanın, üstüste birkaç gün oruç tutması' (b. H.R. Gürpınar 1341 s. 497–498; W. Radloff 1905 III, 1735'te başka şekilde tefsir edilmiş).

AD. **döngele** 'bozkırda biten bir çeşit diken' < ?? ※ ***Bu yıl döngelelerin kökünde bir şey var. Köklerini kurt yemesin zıkkımların? Kopup kopup geliyorlar.*** (Yaşar Kemal 1960 s. 5). ※ ***Yine döndüğümde her yanın karla kaplı olduğunu görmüşüm. Nerede döngeleler, nasıl kalır ki bu kışta? .*** (A. Kutlu 1995 s. 85).

döniş/dönüş 'geri geliş, avdet' < ***dön–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–iş*** eki, krş. ***geliş, gidiş***. ※ ***Bir gün şeh–zāde ḥammāma vardı. Dönişinde bir maḥalleye uğradı ki Baṣr–ı ʿAyyāruŋ evi ol döşdeyidi.*** (Ferec 855/1451 v. 49b). ※ ***Millet bahçesi dönüşünde pililçlerden kimler var kimler yok diye bir kolaçana çıkmışlar.*** (S.M. Alus 1944 s. 28). Bu örnekteki locativuslu zaman zarfı yerine, ***dönüş*** kelimesinin bir hususiyeti olmak üzere çok kolaylıkla aynı fonksiyonda hem casus absolutus ile hem de instrumentalis (araç durumu) ile zaman zarfları yapılabilir: ※ ***Sınıfın en devamsızını | Bir sinema dönüşü tanıdım, | Koltuğunda satılmamış gazeteler.*** ! (R. Ilgaz 1944 s. 7). ※ ***Okul dönüşleri kızlarını-oğlanlarını bekleyen analar, geç saatlerde bu nöbeti babalara devrediyorlardı.*** (T. Uyar 1980 s. 17). Bu tip zaman zarfı için krş. ***avdet***. Instrumentalis (araç durumu) ile olanlardan bir örnek (b. ***acın*** ⊡): ※ ***Kaymakam bey bir gün, akşam üzeri, hükûmet dairesinden dönüşün, Satılmış Efendiye uğramak mecburiyetinde kaldı.*** (E.E. Talu 1937 s. 101).

dönme ‘dönmüş, dönen’ < ***dön–*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–me*** eki, b. ***aşılama*** ⊡. ‘başka dinde iken Müslüman olan’: ***dönme dolap*** ‘içinde oturanları büyük bir daire çevresinde aşağıdan yukarı çıkarıp döndüren eğlence cihazı’: ※ ***Haddi mi, Fatihte, Cinci meydanında, bayram yerlerine gitsin, salıncaklara, dönme dolaplara binsin?*** (S.M. Alus 1934 s. 57). Başka bir manası için b. ***dolab*** II maddesinde tarif edilen cihaza.

dönülü ‘dönmüş, dönük’ < ***dön–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–ülü*** genişlemesi (J. Deny 1921 § 853), krş. ***asılı, sokulu***. ※ ***Bu sırada kadın duvardan yana dönülü oturuyor.*** (M. Makal 1971 s. 165).

dönüm I ‘yol dönüşü, dönemeç’ < ***dön–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–üm*** eki, b. ***adım*** I ⊡. ※ ***Bizi çoḳ def‘a düşmenleriŋ ṭuzağından bu ḳurtardı; her yol dönümünde, o gece, onlara rāst gelmez miyidik?*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1928e s. 5). ‘gidip gelme ile yapılan bir işin her seferi’: ※ ***İşte o bugün çamaşır temizliği yapıyormuş ta ... Elime kocaman tenekeleri sıkıştırdı; bir dönüm, iki dönüm, üç dönüm, arkasını bilmiyorum, boyuna taşıttırdı. Bak ellerimin haline!*** (F.N. Çamlıbel 1933 s. 7).

dönüm II ‘bir tarla ölçüsü’ < ***dönüm*** I, sabanın dönmesinden. ※ ***Oldı kāfir gövdesi ṣaḥrā ḍolu, | Bir dönüm yėrde ola beş biŋ ölü.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 26).

dönüş, b. ***döniş***.

AD. **dönüş–** I ‘dönmek, yuvarlanmak (birkaç kişi hakkında)’ < ***dön–*** fiilinin müşareket (cooperativum) hâli, ***–(ı)ş–*** için b. ***ağlaş–*** ⊡. ※ ***Acı, kokulu bir duman yayıldı odaya. Uyuyanlar kıpırdadı, dönüştüler, sövdüler.*** (M. Buyrukçu 1957 s. 30).

AD. **dönüş– II** ‘hasta iyileşmeye yüz tutmak, nekahet devresine girmek’ DS 1586 < ***dön–*** fiilinin müşareket hâli. Neologismus (neolojizm) olarak daha geniş manada: (dativus hâliyle) ‘başka hâle dönmek, tahavvül etmek’. Eserimize aldığımız diğer neolojizmler (türetme kelime) için b. ***andaç*** ⊡. ※ ***Sesi mırıltıya dönüştü.*** (B. Karasu 1963 s. 114).

AD. **dönüş dönüş** ‘tekrar tekrar’ < ***dönüş*** (zarf olarak); krş. ***döne döne*** (***dön–*** maddesinde) ve ***dönüm***. ※ ***Mimberden söyledi gene Hamza Dayı, nasıl eğileceklerini, nasıl katlanacaklarını, nasıl yatıp kalkacaklarını.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 80–81).

AD. **dönüş et–** ‘geri dönmek’ < krş. ***dön geri et–***, yardımcı fiil ***et***– ile terkibi için b. ***alaşağı et–*** ⊡ ve ***aldırış et–*** ⊡. ※ ***Ordan dönüş ėdiyor ġarı, geliyor eve.*** (A. Caferoğlu 1948 s. 4).

dönüştürüp dur– (geçişsiz fiil) ‘vaziyetini değiştire değiştire uzun bir zaman geçirme’ < ***dön–*** + verbum frequentativum (sık sık tekrarlama) yapan, iki morfemden (bir anlama ya da bir gramer işlevine sahip en küçük dil birimi) müteşekkil ***–üştür–*** genişlemesi, b. ***anlaştır–*** II ⊡. ※ ***Odanın siyah perdelerini sokağa çekip yattı. Dönüştürdü durdu, uyuyamadı.*** (F. Baysal 1955 s. 85). ※ ***Dumlupınar gündoğuda, boz bir dumanın çökmekte olduğu çukurdaydı. Hava dönüştürüp duruyordu. Yağmur ha yağdı, ha yağacak.*** (F. Erdinç 1958 s. 41).

Osm. **döŋ–/döŋdür–** b. ***düg–/dügdür–***

döper (poker tabirlerinden) 'iki çift' < Fr. ***deux paires*** a.m. ※ ***Kâğıtlar battaniye serilmiş masaya açıldı. "Sende döper onlu var, sende iki kız var, o açtı mı oyuna girer".*** (M. Seyda 1969 s. 20–21).

döpiyes 'ceketle etekten ibaret olan kadın kostümü' < Fr. ***deux pièces*** 'iki parça (Fransa'da ilk defa 1925'te bir mayo modası için kullanılmış)' ※ ***Bir Cumhuriyet Türkiyesi profesörüne uygun düşecek biçimde, derli toplu bir şeyler seçilip giyilecek. Yine döpiyes? Etek ceket ciddiyetine her zamanki gibi bazı küçük başkaldırılar olacak.*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 16). ※ ***Diğer gerçek olay, 1935 yazındaki dağa tırmanış. Annem, gerçekten de İrlanda keteninden şık bir beyaz keten döpiyes ve — inanılmaz ama — topuklu pabuçlar giymektedir!*** (E. Atasü 1996 s. 18).

dörd/dört '4 sayısı ve rakamı' < ETk. ***tört*** a.m. Clauson 1972 s. 534. ※ ***Ḳāżīyl buldılar ki dört ayaġ üzerine durmış; bir oğlan ardından işler dülcinür.*** (Ferec 855/1451 v. 235a). ***dört aç–*** '(göz veya kulağı) çok açmak, dikkat kesilmek': ※ ***Herkes gözlerini dört açmış, kadına bakıyordu.*** (B.S. Kunt 1937 s. 23). s. ※ ***Acemi çaylaklar da kulaklarını dört açar, bilmediklerini öğrenirlerdi.*** (S.M. Alus 1944 s. 143). ***dört başı mamur'*** 'kusursuz ve eksiksiz': ※ ***Feriduna bizim evde parlak ve dört başı mamur bir ziyafet çekeceğim...*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 270). ***dört bir taraf/dört bir yan*** 'her yan, çepçevre': ※ ***Dört bir yanına çocuklar yığılmışlar, ışıklandırılmış akvaryumu izliyorlardı.*** (M. İzgü 1993 s. 26). ***dört buçuk at–*** 'korkmak' (ekseriya 'üç buçuk ***at–***): ※ ***Sen gan davasından dört buçuk atıyorsun süfli rezil!*** (H. Taner 1971s s. 166). ***dört dön–*** 'bir şey ararken çok dolaşmak': ※ ***Tam bir hafta Tevekkül hamamının sokağını, aktarın önünü, mescidin karşısını dört döndüm.*** (S.M. Alus 1944 s. 65). ***dört başlı/dört dörtlük*** 'mükemmel şekilde': ※ ***Orhan Veli bugüne kadar şöyle dört başlı incelenmemiştir daha.*** (M.C. Anday 1961 s. 59). ※ ***Demin yolda bir hususi geçti. İçinde bıyıklı bir subay vardı. Adam, vallahi dört dörtlük kurulmuştu.*** (N. Meriç 1957 s. 110). ※ ***Eko'nun düşü gerçekleşiyor ve Dört Örümcek Şov Orkestrası kuruluyor. Dört dörtlük bir grup değil kuşkusuz; Eko'ya göre kötünün iyisi.*** (C. Kavukçu 1997 s. 37). ***dört köşe*** 'memnun etmek' ※ ***Bir akşam Niyazi Akıncı oğlu gelmiş geçmiş ozanlardan, daha çok da kendinden şiirler okuyor, hepimizi dört köşe ediyordu.*** (R. Ilgaz 1996 s. 105). ※ ***Hele Gas Station adlı bir disko vardı ki, temelli kapandığını öğrenince keyfimden dört köşe oldum.*** (M. Urgan 2000 s. 56). ***dört taraf/dört yan*** 'her yan, çepeçevre': ※ ***Dört yaŋadan: "Hey, noldı saŋa? Dahı ne fikir ėdersin?" dėdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 16b).

dörder 'beher dört' < ***dörd*** + üleştirme sayıları (numerale distributivum) eki olan ***–er*** eki, b. ***altışar*** ⊡. Fakat a.m. ***dörtşer*** TS 1241. ※ ***Üçer dörder yüz altunlıḳ semendler ... elbette zirve–i ʿulyāda olan nāmdārlara maḫṣūs olmaḳ gerekdür.*** (ʿĀlī 1587 v. 139b). ※ ***Ne–deŋlü ṭop ursaŋ gömülür ḳalur. Serdār–ı aʿżam ʿināyet–i Ḥaḳ'a tevekkül ėdüb muḥāṣara fermān ėtdi. Günde dörder beşer yüz dāne atılurdı.*** (Tārīḫī–i Naʿīmā 1280 I, 229).

EOsm. **dördül** 'dört köşeli' TS 1240 < ETk. ***törtgil*** a.m. Clauson 1972 s. 535.

döre–, b. ***dürü–***.

AD. **dörin-/dörün-** ‘eşinmek (tavuk vs. hakkında)’ DS 1588 < ETk. ***tör-** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡). ※ ***Siyāh-ı bed-baḫt ġalebeden uyanmış olur, ġulağına söz dörinmiş olur.*** (Ferec 855/1451 v. 176b).

dörpi/törpü b.m. (dişleri uzun ve aralıklı olan eğe) TS 1240–41, Meninski 1680 I, 1461 < ETk. ***törpig*** a.m. [***törpi-*** ‘törpülemek’ + fiilden isim yapan ***-g*** eki] Clauson 1972 s. 533. ※ ***Baʿżısı köle ḳısmınuŋ ehl-i keyfi, söze geldükce dörpi dillülerüŋ keskin seyfi, daḳāyıḳ-ı ʿāleme vāḳıf geçinür kölemenlerdür.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 108).

dört, b. ***dörd.***

AD. **dört-** ‘sürmek (ms. ekmek diliminin üstüne yağ sürmek) DS. 1588, TS 1331–32 < ETk. ***türt-*** a.m. Clauson 1972 s. 535 ※ ***Ol ḥoḳḳadan bir şīşe yaġ çıḳardı. Ol yaġdan bir pāre gendözine dörtdi, bir küpe bindi, ol küp ḳuş gibi havāya dügdi.*** (Ferec 855/1451 v. 60b). ※ ***Yüzine kireç dörtmiş, aġartmış.*** (Ferec 855/1451 v. 146b). ※ ***Ḳızlarına, ḳaravaşlarına ḳara ḳura dörtdi, yalıncaḳ eyledi, her birinüŋ eline bir silāḥ vėrdi.*** (Ferec 855/1451 v. 220a).

AD. **dörtle-** I ‘dörtnala koşmak’ DS 1588 (***dörtleme***), Meninski 1680 II, 2162 < krş. ***dörtnala.***

dörtle- II ‘dördü bulmak, dörde ulaşmak (saat hakkında)’ < ***dört*** + isimden fiil yapan ***-le*** eki; krş. ***dokuzla-***. ※ ***Her ānıŋ mürüriyle ümīdimiz ṣola ṣola ṣoŋ beş daḳīḳayı da geçirdik. Sāʿat dörtledi. Şeker beğ görünmedi.*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 213). ※ ***O sabah Atiye Dirmitin yatağında üç gıgı buldu. Kaldırıp bir kenara koydu. Gıgılar dörtledi, beşledi...*** (L. Tekin 1984 s. 26).

dörtnal/dörtnala ‘her adımda dört ayağının birden yerden ayrıldığı at koşuşu’ < ***dört*** ve ***na’l/nal.*** Kelime ekseriya zarf olarak dativus hâli ekiyle kullanıldığı için ***-a*** eki ona aglütine olmuştur (bitişmiştir). Krş. Az. Tk. ***dördām*** a.m. [***dört*** + ***hām*** ‘beraber, bir arada’] aglutination’la: ※ ***Elā ki, mindin ata, dala baḫmadan dördām, yā çap!*** (*Azärbaycan Nağılları* 1960 I, 167). ※ ***Hem, bayır aşağı dört nal olur mu?*** (B. Akımsar 1943 s. 95). ※ ***Dört nalı tuttum. Benim bu gidişimi gören kalıpçı çırağı da dört nala koşuyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 38). ※ ***Derken, paçasından tutuşmuşlar gibi kapıdan dışarı dört nalayı tuttuk.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 2.10.1941).

EOsm. **dörtün-** ‘(yağ vs.) kendi üstüne sürmek’ < ***dört-*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡). ※ ***Donuŋı çıḳar, bu yaġdan dörtün!*** (Ferec 855/1451 v. 38b). ※ ***Dörtünem kim gide bendegi uyuz...*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3608).

dörün-, b. ***dörin-***.

AD. **döş** ‘göğüs, bağır’ DS 1589, TS 1241 < ETk. ***töş*** a.m. Clauson 1972 s. 559. ※ ***Bir kaç defa nefes darlığına benzer, kalbini tırmalıyan bir acıyla beraber gelen, tıkanmalar hissetti. Çarşaf yırtılışına benzer bir öksürük döşüne yerleşip oturdu.*** (T. Evren 1943 s. 127).

döş-** ‘toplanmak (?)’ TS 1244 < TS’deki örnekte ***döşer aceba ***devşer*** mi okunmalı? ***döş-*** aceba ***döşür-*** ‘toplamak’ ya da ***devşe-*** a.m. fiilinden bir backformation (yanlış ayırma)’mı (ilk hecesi uzun olmakla beraber)? ETk. ***devşe-*** ‘karıştırmak’ Clauson 1972 s. 446 tam aksi manadadır. ※ ***Geçdi***

üç gün, çün birez 'aḳlı döşer | Geldi, Seyyid'üŋ ayağına düşer. (Baṭṭāl-nāme'den, TS a.y.). Başka kaynaklarda bulunamadı.

döşe- '(yere) sermek' < ETk. ***töşe-*** a.m. Clauson 1972 s. 561. ※ ***Naṭ' döşediler.*** (Ferec 855/1451 v. 48b). 'odanın tabanını bir şeyle örtmek': ※ ***Taht öŋinde kül döşedi. Anuŋ üstünde oturub işini ağlamağa düzdi.*** (Ferec 855/1451 v. 30b). '(bir evi) gerekli eşyalarla teçhiz etmek, tefriş etmek': ※ ***Bārigāhı döşediler.*** (Ferec 855/1451 v. 133b). ***döşe-daya-*** 'tamamen teçhiz etmek': ※ ***Sakın ha! Ben dolabımı başkaları için döşeyip dayamadım, yiyecekleri başkası için hazırlamadım.*** (F.N. Çamlıbel 1933 s. 74).

döşek 'halı, kilim gibi yere sermeye yarayan şeyler' TS 1242 < ETk. ***töşek*** a.m. (***töşe-*** + fiilden daha çok nomen concretum (somut isim) yapan ***-(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık*** I ⊡] Clauson 1972 s. 563. ※ ***Buyurdı, sarāyında anuŋ-çün yaḫşı maḳām tertīb ėtdiler, bisāṭlar, döşekler, şāhāne döşediler.*** (Ferec 855/1451 v. 71a). 'yere ya da bir şeyin üzerine serilen yatak' : ※ ***Ṣabāḥ geldi, gėrü döşeginde bulındı. Ben ol 'avratuŋ fi'linden ḳorḳdum, her gece gideridi, her ėrte gelürdi gėrü.*** (Ferec 855/1451 v. 60b). ***döşek yorgan*** 'yatalak' (zarf terkibi, krş. ***yatak yorgan***): ※ ***Ne belediye hekimi, ne de nefesinin kudreti mücerrep olan tekke şeyhi, adamcağızı diriltmeğe, davrandırmağa muvaffak olamamışlardı. Döşek yorgan yatıyordu.*** (E.E. Talu 1937 s. 198).

döşeme '(yapılarda) taban' < ***döşe-*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) ve dolayısıyla nomen concretum (somut isim) yapan ***-me*** eki, krş. ***bölme, düğme***. ※ ***Bekir Hoca, o iri gövdesiyle, göbek attıkça, evin tavanı, döşemesi sallanıyor.*** (A. Nesin 1995 s. 85).

döşen- I 'serilmek; tefriş edilmek' < ***döşe-*** fiilinin passivum (edilgenlik) hâli, b. ***acın-*** I ⊡. ※ ***Ḫandaḳuŋ ortasında pulād taḫtalarından ferş döşenmişdür.*** (Ferec 855/1451 v. 38b). ***Konaklar tutulmuş, tınaslar gibi eşyalar taşınmış, döşenmiş dayanmış.*** (S.M. Alus 1933k s. 62). RD. ***düşenik dayanık*** 'döşeli dayalı': ※ ***Bi ev yeni yapasın, içi düşenik dayanık olsun.*** (N. Hafız 1985 s. 192).

döşen- II 'uzun uzadıya ve yererek yazmak' < ***döşe-*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡). Uzun bir yazıyı kâğıda sermek gibisinden. ※ ***Savcılığa, İlyas Kadıoğlu tarafından hakarete uğradığımı bildirir uzun bir dilekçe döşendim!*** (R. Ilgaz 1962k s. 5). 'birine kızarak küçük düşürücü sözler söylemek': ※ ***Ona adını bile sormadan bir döşendi; "Ülen," dedi, "bizim altın adımızı bakır eden senin gibilerdir işte! "*** (F. Erdinç 1948r s. 44-45). ※ ***Bir şair, başka bir şairle karşılaştı mı, bir üçüncüsü üzerine akla gelmiyecek küfürler döşeniyordu.*** (S. Birsel 1961 s. 98). ***Ḥerīf saŋa bir pāra vermedikden mā'adā şi'riŋ altına bir döşenir, alafranga "ḳırıtıḳ" yapar.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 126). 'edepsizce açık saçık tekliflerde bulunmak, küfür etmek': ※ ***Anasına sövdük çıkmadı. Nişanlısına döşendik*** (metinde ***düşendik) tınmadı. Can kurban böyle efeye be!*** (H. Taner 1971s s. 225).

AD. **döşür-** 'toplamak' DS 1437-38 < ***devşür-***. ※※ 'dilencilik etmek' DS 1439; ※※.

döşürücü, b. ***deşirici***.

döv-, b. ***döğ-***.

dövecek, b. ***döğecek***.

döveç, b. ***döğeç***.

döven, b. ***düğen***.

döver, b. ***döğer***.

döviz I 'üzerine bir propaganda sloganı yazılmış bez veya karton' < Fr. ***devise*** 'slogan', asıl manası 'alâmet–ı farika' < Lat. ***divisare*** 'ayırmak, bölmek'.

döviz II ' yabancı memleket parası' < Fr. ***devise*** a.m. b. ***döviz*** I. ※ ***Turistin partisi martisi olmaz. Hattâ dini, milleti de olmaz. Turistin dövizi olur.*** (R. Ilgaz 1962n 49).

dövme, b. ***döğme***.

dövmeç, b. ***döğmeç***.

dövün–, b. ***döğin–***.

dövüş, b. ***döğüş***.

dövüş–, b. ***döğüş–***.

dövüşken, b. ***döğüşgen***.

AD. **döy–** 'tahammül etmek, dayanmak, sabretmek' DS 1593, TS 1244–47 < ETk. ***töz–*** a.m. Clauson 1972 s. 572. Krş. Az. Tk. ***döz–*** a.m. /***z***/ ile /***y***/ seslerinin yakınlığı için krş. ***yaz*** ile Az. Tk. ***yay*** (ve ***yayla, yayla–***). ※ ***Öldürürseŋ bir uġurdan öldür, ḳurtılayım, bu 'uḳūbete döyemezem.*** (Ferec 855/1451 v. 6b). ※ ***Bu ıṣṣıya ḳarlar mı döyer, billāhi, Ẕātī?*** (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 454). Kelime ekseriya menfi manada kullanılır, müspet manada nadiren: ※ ***Eyitdi: İşbu derde döy, ögün! dėr. | Dėdi kim: Cāna kim doydı, ḫaber vėr!*** (Fa̮hrī 1974 [1367] s. 111 no. 3164, doğru anladımsa).

EOsm. **döyiş ver–** 'tahammül etmek, dayanmak' < ***döy–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–iş*** ve ***ver–***, b. ***aldırış et–*** ⊡. ※ ***Şol 'askere ki ḳal'alar döyiş vėrmez, becene anlara niçeye dek ḍurış vėre?*** (Tursun Bey 1977 [1490–95 arası] s. 123). ※ ***Bu bedenle ben o ra'd–endāz–ı ṭa'ne ṭōpına | Nice döyiş vėreyin kim bürc–i pülād olmadum?*** (Ẕātī 1970 II [16. yy.'ın ilk yarısı], 475).

döynak, b. ***duynak***.

AD. **dragamon** 'ekini biçerken orakçılar dizisinin önünde yürüyen usta orakçı' < Bulg. ***dragoman*** a.m. < 'bir diplomatik heyetin başında bulunan kimse' BER 1971 I, 418; krş. ***dragman/diregümen***. ※ ***"Dragamon sen olmalısın," dedi babam, "İlk çıkımı sen tutmalısın." Sonra nasıl biçileceğini tarif etti.*** (M. Başaran 1955 s. 21–22).

AD. **dragana** I 'mercan, corallium rubrum' < Yun. ***τραγανα/δραγανα*** (d̠ragána) a.m. D.J. Georgacas 1978t s. 133.

AD. **dragana** II 'la gorgonia, la palma marina' < Yun. ***τραγανα*** D.J. Georgacas 1978t s. 142.

Osm. **dragman/diregümen** 'tercüman' < İt. ***dragomanno*** < Ar. ***tarcumān*** a.m. G. Meyer 1893 s. 63. Ar. yapım eki ***–ān*** için b. ***batran*** ⊡. ※ ***Çīḫ bānı esīr ėtmişler.‿Hundkāra getürdiler.‿Hundkār diregümen getürtdi. Ṣordı–kim.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 125).

dragonya/trahonya 'bir cins balık' < Yun. ***δρακαινα*** (d̲rákaina) G. Meyer 1893 s. 26. ※ ***Orada skorpit balıklarının en büyükleri olan kızıl dikenli lipsoslar bulunur. Büyük dragonyalar insanı bir vurdu muydu.*** (S.F. Abasıyanık 1944me s. 135).

drahoma, b. ***dırahoma***.

draje (eczacılık) 'şekerli bir madde ile kaplanmış hap' < Fr. ***dragée*** 'şekerleme' < EYun. ***τραγηματα*** (tragēmata) 'şekerleme'. ※ ***Reçeteme iki ayrı ilaç yazıyor. İlk on iki gün östrojen drajelerini tek başına alacağım.*** (İ. Aral 1998 s. 72). ⊡ ***Bordo rengi drajeler yutuyorum aksatmadan.*** (İ. Aral 1998 s. 73).

dram 'tiyatro oyunu; düşündürücü, ekseriya acıklı sahne oyunu' < Fr. ***drame*** < EYun. ***δραμα*** (d̦ráma) a.m. ※ ***Şāhım, tiyatro-hāne-i ʿālemde ḥālimIz | Īrāṣ-i ḥayret eyleyecek bir dırāmdır.*** (Yenişehirli ʿAvnī Beğ, ETEA 1974 I, 350). Mecazî manada 'acıklı hadise, facia': ※ ***İnsan dramında ve çoğunda, kadın-erkek bütün kişilerinizde kendi dramınız yatıyor.*** (Peride Celal 1985 s. 112).

drama 'sahneye konmak için yazılan edebî eser' < İng. veya Alm. ***drama*** a.m., b. ***akupunktur*** ⊡¹, krş. ***dram***. ※ ***Dergilerden birini öfkeyle eline aldı, sayfalarını karıştırdı; Nadya'nın önüne fırlattı. "Şuna bak! Bunu yazan hıyara bakılırsa, ben dramayı bilmiyormuşum!"*** (A. Yurdakul 1991 s. 59).

dramatik 'dramaya ait, drama kabilinden' < Fr. ***dramatique*** a.m. ※※ 'dram kabilinden, duyguları kamçılayan; acıklı': ※ ***Bununla birlikte, dudakların uçlarında kimi zaman belirip yok olan iki küçük, keskin, ince çizgi, yüzün dramatik etkisini daha bir kat arttırmaktaydı.*** (U. Kökden 1995 s. 102). ※ ***Dramatik anlarda hiç ağlamam zaten, hep sonradan ağlarım.*** (P. Kür 1984 s. 244).

dramaturg 'tiyatro oyunu yazma ve yönetme mütehassısı' < Alm. ***Dramaturg*** a.m. 1850–1950 senelerinde Garp kültürü terimlerinde hâkim olan Fransızca'dan alınmaların aksine bu terimin Almancadan alınmış olması göze çarpar; belki bunda 1936 senesinde Ankara'da kurulan Konservatuarın drama kısmında profesör olan Alman tiyatro yazarı Carl Zuckmayer'in tesirini görebiliriz. b. ***akupunktur*** ⊡¹. ※ ***Bunun asıl nedenini, tiyatronun bir edebiyat türü olarak öbürlerinden daha geniş olanaklar ve sadece dramaturg'a bağlı olmayan koşulla istemesidir.*** (S. Eyuboğlu – V. Günyol 1995 s. 81).

dramaturgI/dramatürgI 'tiyatro oyunu yazma ve yönetme ihtisası' < Alm. ***DramaturgIe*** a.m. ***dramaturg*** maddesindeki izahata ve ***akupunktur*** ⊡¹ bakınız. ※ ***DramatürgIye uğrayıp bir tekst alın. Pazartesi sabahı provaya başlıyoruz***. (P. Kür 1984 s. 182).

dramudana/dıramudana 'bir çeşit rüzgâr veya fırtına' <Yun. ***τραμουντανα*** (tramudána) < İt. ***tramontana*** 'şimal rüzgârı' < Lat. [***ventus***] ***transmontanus*** a.m. [***trans-*** 'ötesinde' ve ***montanus*** 'dağa ait']. ※ ***Kış, adanın bir tarafında yerleşebilmek için rüzgârlarını, poyraz, yıldız poyraz, maystro, dramudana ... halinde seferber ettiği zaman...*** (S.F. Abasıyanık 1952s s. 3). ※ ***Kışın sırtındaki paltoyu artık ne dıramudana, ne de levanti rüzgârı uçurabiliyordu.*** (a.e. s. 99).

dreksiyon, b. ***direksiyon***.

dreksiyun, b. ***direksiyon***.

drektör, b. ***direktör***.

dretnot/diretnot/diretnavıt 'büyük harp gemisi' < İng. ***dreadnought*** a.m. [***dread*** 'kork' ve ***nought*** 'hiçbir şey', yâni 'hiçbir şeyden korkma']. Birinci varyant İng. aslına göre "doğru" imlayı gösterir, fakat ilk harflerin telaffuzu Türkçenin kaidelerine göre umumiyetle /***dir***/ iledir (krş. ***direksiyon, direktör***: imlaları baştaki /***dr***/ harflerinin daima /***dir***/ diye okunduğunu ispat eder). Üçüncü varyantın ikinci hecesi yazının telaffuza tesir ettiğini gösterir, b. ***arp*** ⊡. ※ ***Karaca Tiyatro'nun bulunduğu Toplar pasajının dış kapısında diretnot gibi bir otomobil beklemekte.*** (B. Arpad 1974 s. 25). ※ ***Bir Nezaret haykırır "Nerde diretnavıt?" diye.*** (Şair Eşref 1958 s. 137). ※ ***O küçük sandal bir yerde bir diretnot olmuş gibi geldi bana.*** (Ç. Altan 1974 s. 41).

drezin/direzin '(demiryollarında] küçük ray arabası' < Fr. ***draisine*** a.m., mucidi Baron Drais von Sauerbronn'un (l785–1851)isminden.

dua b.m. (Tanrıya yalvarış) < Ar. ***duʿā*** a.m. (/***dw***'/ kökünden) ※ ***Halḳ göŋülini, dilini anuŋ duʿāsına, s̱enāsına vaḳfeyledi. Eyü adı ʿālemde şöhret dutdı.*** (Ferec 855/1451 v. 27b). ***duʿā et–/eyle–/kıl–*** '(birisine) bir dua ile şükranlığını ifade etmek': ※ ***Andan şükr eyledi, ḳāżīye duʿā eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 14b). ***dua et ki*** 'şükret ki [daha kötü bir şey olmadı]' ※ ***Ben saŋa körü, ṭopalı gösterirdim ama duʿā et ki hırlaşacak vaḳtim yoḳ!*** (Maḥmüd Yesārī 1928 s. 159).

Osm. **duagû** 'yüksek sesle dualar okumakla vazifeli olan kimse' < Fa. ***duʿāgü*** a.m. (***duʿā*** ve ***–gü*** 'söyleyen', b. ***bezlegû*** ⊡; ayrıca Fa. /***ü***/ ya da /***üy***/ ile biten kelimeler için b. ***âbıru*** ⊡). ※ ***Burada mücadele böyle devam ederken, duagû ve dilenci sürüsü sel akar gibi mezarlığa doldu.*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 58).

duayen 'kordiplomatikte kıdemlilik bakımından başta gelen diplomat' < Fr. ***doyen*** a.m. < Lat. ***decanus*** 'onbaşı' (***decem*** 'on'), krş. ***dekan***. ***–an*** eki için b. ***Amerikan*** ⊡. ※ ***Kasım 1920'de İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbuld Londra'dan itimatnamesinin hazırlanmasını istedi. Çünkü Rumbold Antlaşmanın onaylanmasından sonra kendisinin İstanbul'daki kordiplomatiğin duayeni olacağını umuyordu.*** (B. Criss 1993 s. 112).

duba 'altı düz büyük yük kayığı; köprü kurmak için kullanılan bu çeşit kayık, büyük şamandıra' < Rum. ***dubās*** a.m. Moldavsko–Russkiy slovary 1961 s. 194. Krş. ***dombaz***. ※ ***Cemal gözlerini kıstı. Köprünün dubalarına vuran küçük dalgaların sesi dudaklarından çıkan fısıltıyı Boğazın karanlık sularına taşıdı.*** (A. Yurdakul 1989 s. 298). ※ ***Dikilir köprü üzerine, | Keyifle seyrederim hepinizi. | Kiminiz kürek çeker, sıya sıya; | kiminiz midye çıkarır dubalardan.*** (Orhan Veli [Kanık] 1994 s. 104). Mecazî manada 'çok şişman (kimse)': ※ ***Panayırda, Benli'nin omuz başındaki boyalı saçlı, kartaloz duba "ay, sensin?" diyerek beni içeri aldı.*** (S.M. Alus 1944 s. 111).

AD. **dubak** 'bir metre boyunda kesilmiş ağaç' DS 1594 < Sırp–Hırv. ***dubak*** 'küçük meşe' [***dub*** 'meşe' + ***–ak*** küçültme eki'] A. Tietze 1957 no. 35.

dubara/dübara I (tavla oyunu tabirlerinden) '(zarlarda) çift iki' H. Kodaman 1944 s. 17 < Fa. ***dö–bāra/du–bāra*** 'iki defa' [***dö/du*** 'iki' ve ***bāra*** 'kere'].

(Argo) **dubara** II 'hile, yalan, dalavere' Meḥmed‿Hālid [Bayrı] 1934 s. 71, F. Devellioğlu 1959 s. 81, H. Aktunç 1990 s. 88 < ***dubara*** I; krş. ***oyun***. ※ ***İnanma ḳızım, bu‿hastalıḳda da bir dubārā var. Senin onu çoḳ sevdiğini biliyor. Seni kendine acındırmaḳ içün öyle‿hastayım diye yazmış.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 243).

dublaj 'yabancı bir dilde olan sesli filme Türkçeleştirilmiş ses ilave etme işi' < Fr. ***doublage*** a.m. [***doubler*** 'kopyasını çıkarmak' + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–age*** eki, krş. ***makiyaj, röportaj***]. ※ ***Filmin sesleri oraya kadar gelirdi. Hele arada bir dublaj filmi oldu mu, Kevser hanım konuşmalardan filmin konusunu da çıkarmağa çalışırdı.*** (H. Taner 1954 s. 57). ※ ***Bobin değiştirilmişti. Dublaja başlayacakları sırada, hiç önemsemiyormuş gibi, aradan ekledi: ...*** (A. İlhan 1973 s. 326).

duble 'iki kat içki alan kap' < Fr. ***doublé*** ?? [***double*** 'iki kat' < Lat. ***duplicare*** 'iki katına çıkarmak' [***duo*** 'iki' ve ***plicare*** 'katlamak']. ※ ***Acaba bir duble yuvarlasam mı? diye düşünüyor***. (S.M. Alus 1934 s. 38). ※ ***"Bir duble rakı Sinan Bey, sonra da bir tek, ama geç saate."*** (T. Uyar 1986 s. 93). ※ ***"Ver," dedik, "Birer duble rakı!"*** (R. Ilgaz 1991r s. 80). 'iki kişilik': ※ ***Sen bize bira getir, ortaya duble bir patates tava yaptır.*** (C. Kavukçu 1998 s. 124). 'paçasının dışa kıvrılmış şekilde dikilerek iki kat (duble) hâle geldiği modern bir pantolon kesim tarzı': ※ ***Adam'ın pantolon paçasındaki dubleler, pantolon askıları, blazer ceketinin kesimi, gömlek yakası, kol düğmeleri, şimdi gözlerinin önünde bambaşka bir anlam kazanmıştı.*** (M. Mungan 1999 s. 73).

dubleks/dupleks 'iki kat üzerine tertib edilmiş daire; girişleri ayrı iki daireden müteşekkil küçük ev' < Fr. veya İng. ***duplex*** a.m., /***p***/→/***b***/ gelişmesi Fr. ***double*** 'iki kat' sıfatının tesiriyle. ※ ***Önüme çıkan bir minibüse atladım, dublexler'In acımasız saldırısına uğrayan Sapanca'nın kıyısında açtım yaşlı gözlerimi.*** (F. Baysal 1992 s. 15).

dublve 'Türkiye alfabesinde bulunmayan W harfi' < Fr. ***double V*** a.m., asıl manası 'çift V'.

duçar ol- '(bir şeye) maruz kalmak' < Fa. ***dü-çār kardan*** 'karşılaşmak, tesadüfen birbirine rastgelmek' [***dü*** 'iki' ve ***çār*** 'dört', yâni 'iki gözü dört etmek']. ※ ***Kahkahalarla karşısına çıkacak arkadaşlarının istihzalarına duçar olmak ihtimaline rağmen Göksuya gelmek merakına galebe edemedi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 88).

Osm. **dud** I 'duman' < Fa. ***düd*** a.m. ※ ***Biz bu sözdeyiken düd u ṣāʿiḳa peydā oldı, varduḳca yaḳın geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 33b). ※ ***Āhumuŋ düdı dutışdı deftere, yandı ḳalem, |‿Hod ḳalemde baḥṣ yoḳdur, līk söz defterdedür.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 212).

Osm. **dud** II/**dude** 'tırtıl, kurt, solucan' < Ar. ***düd/düda*** a.m. (/***dwd***/ kökünden).※ ***BII-āḫIr şikemInI yardı. OI kelbüŋ yüregine yapışmış bir kelebek buldı ki ibrişīm düdesine beŋzer-idi.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 171).

dudak 'ağız kenarı' < Kom. ***tödaḳ*** vs. a.m. M. Räsänen 1969 s. 491. ※ ***Ve ḳara gözler vaṣf ėt, ve ḳara ḳaşlar vaṣf ėt ve yufḳa ḍudaḳlar vaṣf ėt***. (E. Birnbaum 1981 [14. yüzyıl] v. 116b). ※ ***Ol Māhpeyker durdı, elini şeh-zādenüŋ boynına bıraḳdı, bir ḳac büse yüzinde, gözinde, yanağında, dudağında ḳodı.*** (Ferec 855/1451 v. 139b). ※ ***Bizim hır-***

sızlarla aramız iyidir. Biri şaşırsa da uğrasa, fukaralığımızı görüp korkudan dudağı yarılır. (Kemal Tahir 1957r s. 181). ***dudakla–*** 'birinin dudağından öpmek' [isim/sıfat'dan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-*** ⊡]: ※ ***Ustanın başından tuttu: "Buradan öpersin!" Dudakladı. Isırdı tuttu, bırakmadı dudaklarını.*** (F. Baykurt 1961o s. 314).

dude, b. ***dud*** II.

dudili, b. ***dodili***.

dudu I 'papağan' < Fa. ***ṭūṭī*** a.m. ※ ***Bizimki dudukuşu gibi ötüyor.*** (S.M. Alus 1933p s. 161). 'bir kız ismi, kadın adı' < ***dudu*** I. Krş. ***Suna***. ※※.

AD. **dudu** II 'hanım; abla; küçük kardeş' DS 1595 < ***Dudu***. ※ ***Aradan iki üç sene mürur eyledikte Osman Çorbacı pederini ve Ayşe Dudu dahi validesini kaybederek...*** (Aḥmed Midḥat 1942 [1871] s. 10). ※ ***Ağlama dudu kızım, keder etme benim kuzum, sana ben bir koca bulayım ki âlem de haset etsin!*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 322).

AD. **dudu** III 'kadının dişilik organı' DS 1595 < ***dudu*** II.

dudu IV 'yaşlı Ermeni kadını' < ***dudu*** II. ※※.

Duduşka/Duduşko (ilk ve ikinci hecedeki ünlüler ***/o/*** da olabilir) 'Dalmaçya sahilinde 16. ve 17. asırlarda bir hükümdarlık' Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 387–388, Evliyā Çelebī 1315 [17. yüzyıl] V, 288 < H. Turková 1950'ye göre Sırp–Hırv. ***Koruška***, Slov. ***Koroško*** 'Avusturya'nın Kärnten (Karintiya) Eyaleti'.

duglas bıyıkları 'Amerikalı film artisti Douglas Fairbanks'inkine (1883–1939) benzeyen bıyık'. ※ ***Şu garsonu da tanıyorum bir yerden. Bizim o duglas bıyıklı garson olmasın?*** (B. Günel 1984 s. 40).

AD. **duğran** 'iki kulplu olan seramik yayık' ZTS 1976 s. 58. < Yun. ***δικρανος*** (d̠íkranos) 'iki başlı, iki uçlu' Ch. Tzitzilis 1987g no. 98.

Osm. **duhan** 'duman; tütün' < Ar. ***duḫān*** a.m. ※ ***Kāfir bī–ḥużūr olub bir uġurdan ṭoplara od vėrdi; bunlar daḫı bir uġurdan od atdılar. ʿĀlem duḫān ile ḍoldı. Güpe gündüz iken gėceye dönüb dünyā ḳaraŋlıḳ oldı.*** (C. Okuyucu 1987 [1590–91] s. 381).

Osm. **duhanî** 'duman renginde' < Fa. ***duḫānī*** a.m. [***duḫān*** + isimden renk sıfatı yapan ***–ī*** eki, b. ***altunî*** ⊡]. ※ ***Bitdi sīnemde dögünmekden duḫānī lāleler. | Üstine anuŋ sirişkümden saçıldı jāleler.*** (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 416).

Osm. **duhavi** 'bir cins yeşil kadife' R. Dankoff 1991 s. 33 < ??. Başka kaynaklarda bulunamadı.

Osm. **duhne** 'günlük, buhur' < Ar. ***duḫna*** a.m. ※ ***Bü–efrāzlar, dest–şūlar, suʿd–i Küfī gibi sābün–ı Raḳī, duḫne–i Baġdādī ... gibi ellerümüzi zefrden pāk eyledük.*** (Ferec 855/1451 v. 115b).

Osm. **duḫter** 'kız, kerime' < Fa. ***duḫtar*** a.m. ※ ***Bil u āgāh ol ki bu büzürg-zāde muʿtemedlerden, muʿteberlerden duḫterüŋüzüŋ cemālī ṣıfatını işitmiş, görmedin aŋa ʿışḳ getürmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 14a). 'kız, küçük hanım': ※ ***Ben eyitdüm: "Maṣlaḥat oldur kim gendözüŋi baŋa ʿavratlıġa vėresin. Gėce gündüz ben daḫı saŋa ḳulıḳ ėdem." dėdüm. Duḫter: "Fermān senüŋ!" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 46b).

Osm. **duhul** ‘girme, giriş’ < Ar. ***duḫūl*** a.m. ***1u2ü3*** şemasıyla türemiş bu tür nomina abstracta (soyut isimler) için b. ***buluğ*** ⊡. ※ ***Erinüŋ ağzından yavuz keleci çıkmış. Bu ḳız aŋa ḥarām olmış. Zevc–i s̱ānīnüŋ duḫüll gerekmiş ki gėrü bayağı erine ʿavdet ėde.*** (Ferec 855/1451 v. 118a).

duhuliye ‘giriş ücreti’ < ***duhul*** + vergi ve ödeme isimlerinde görülen ***–iye*** genişlemesi, b. ***adliye*** ⊡.

Osm. **duka** I ‘bazı küçük hükümdarlıkların başındakinin unvanı;, bir asalet unvanı, dük’ Meninski 1680 II, 2179 < İt. ***duca*** a.m. < Lat. ***dux*** ‘ordu kumandanı’. G. Meyer 1893 s. 69’a göre payıtahtları Firenze’de (Floransa) olan ‘duca di Toscana’lardan kalma bir unvandır. ※ ***Ḥālā bu dostıŋuz ṭarafına ėlçi Duḳa Ġaşpar Beg ile gönderdügiŋüz Ḳapudan...*** (L. Fekete 1932 s. 21).

(Argo) **duka** II ‘erkeklik uzvu’ F. Steinherr 1932 s. 185 < M.L. Wagner 1943 s. 14’e göre ***duka*** I’den mecazî mana olması mümkündür. H. Aktunç 1990 s. 88. Aynı kelime Bulg. argoda da aynı manada kullanılır (BER 1971 I, 444, etimolojisi için izahat yok). ※ ***Beli salık, iri duka alamaz.*** (H. Ritter 1941 II, 330).

Osm. **dukat** ‘Osmanlı İmparatorluğu’na Avrupa’dan gelen bir çeşit altın para’ R. Dankoff 1991 s. 33 < İt. ***ducato*** ‘eski bir altın sikke’. Kelime Bizans İmparatoru X. Konstantinos Doukas (1059–1067)’ın altın paralarında yazılı olan Doukas kelimesinden ileri gelmiş.

dul ‘eşi ölmüş olan kimse’ < ETk. ***tul*** a.m. ※ ***Bize varlıḳda bir ev ḳaldı, bürlyā üstünde otururuz. Dullıḳdan*** (metinde ***dulıḳdan***, krş. ***ḳullıḳ*** yerine ***ḳulıḳ***) ***daḫı cānuma gecdi.*** (Ferec 855/1451 v. 223b). ※ ***Resm–i bīve altı aḳçadur. Başḳa evi olan dul kāfir ʿavratından alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 281 [1569/977]). ※ ***Siz erkeksiniz ve size göre hava hoş; gelgelellm ben bir kadınım, üstelik de dul bir tazeyim. Beni dile getirmek, uçuruma sürüklemek ister misin?*** (S.M. Alus 1944 s. 59). Kadın olursa, halk ağzında ***dul avrat*** denmesi sadece ***dul***’dan daha ziyade erkek anlaşıldığı manasına gelebilir (***dul erkek*** demeye lüzum yoktur). Azerî ve Türkmence’de de aynı durum vardır. ***dulavrat otu*** ‘meyveleri hayvanların tüylerine yapışan bir ot, (Arctium lappa I. Hauenschild 1989 no. 117; Türk dillerinden yalnız Türkiye Türkçesinde bulunan bu ismin, otun hangi vasfına dayandığı belli değildir).

dulak, b. ***dolak*** I.

dulda, **duldalan–**, b. ***dalda***.

Osm. **duledar/tolatar** ‘göbekli, tombul, gürbüz, kanlı canlı’ DS 3952, R. Dankoff 1991 s. 33 < Fa. ***düla*** ‘göbek’ + ***–dār*** ‘sahibi olan’.

AD. **dulku–** ‘ıslanmak’ < ??: ※ ***Ayağı çukurun içine geldi. Donu filân ıslandı adamakıllı. "Dulkudu her yanım, nere gideyim?" dedi kendine.*** (F. Baykurt 1971t s. 144).

AD. **dulkut–** ‘ıslatmak’ < ***dulku–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli. ※ ***Kolundan tutup kaldırdı. Eliyle eteğini yokladı. "Ohhooo! Dulkutmuş!" dedi.*** (F. Baykurt 1971t s. 28).

AD. **duluk** I ‘şakak’ I DS 1598–99 < ETk. ***tuluŋ*** a.m. Clauson 1972 s. 501. Krş. ***tulun***. ※ ***Keronun sağ yüzünde duluğundan çenesinin altına kadar uzanan derin bir hançer izi vardı.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 75).

'şakaklardaki saç, zülüf' DS 1599: ※ ***Koyu esmer ve yuvarlak bir yüz, kahverengi gözler, koyu siyah saçlar. Biraz uzun tutulmuş kalın duluklar.*** (K. Şipal 1971 s. 101). 'yanak, avurt' DS 1598: ※ ***Ġuzġunnu Oğlu üfülerken duluḫlarını ġabarttı.*** (M. Räsänen 1933 I, 119).

AD. **duluk/tuluk** II 'peynir vs. koymaya yarayan tulum DS 3988, TS 3850–52 < ETk. ***tolḳuḳ*** a.m. [***doluḳ–*** + fiilden isim yapan ***–uḳ*** eki] Clauson 1972 s. 406. ※ ***Ġıṛh tuluḫ et istīm.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 129). ※ ***Gelini Senem, sırtında su tuluğuyla soludu geldi. Kuyunun beri yanındaki yokuşu tırmanırken yanık yüzü kıpkırmızı kalmıştı.*** (F. Baykurt 1967k s. 34).

DS. **dulun/tulun** 'şakak' DS 1599, 3989, TS 1249 < ETk. ***tuluŋ*** a.m. Clauson 1972 s. 501, DS 1600 ※ ***Yaraşmaz yigitler–ile oynamaḳ, | Ḍuluŋumdaġı ḳara ḳıl oldı aḳ*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340–42 [1073] s. 77 no. 948). Krş. ***duluk*** I.

dulun–, b. ***dolun–***.

dulundur–, b. ***dolundur–***.

AD. **dulup/tulup** 'yumak, atılarak eğrilmeye hazırlanmış yün veya pamuk' DS 1600, 3989, TS 1253 < Yun. ***τουλουπα*** (tulúpa) a.m. A. Tietze 1955 no. 258.

AD. **dum–** 'batmak, suya dalmak; gözden kaybolmak' DS. 1604, E. Gemalmaz 1978 III, 83 < ***dolun–/dulun–*** fiilinin varyantı. ※ ***Köroğlu baktı ki Ayvaz gitti, dumdu, gelmedi.*** (Behçet Mahir 1973 s. 117).

AD. **dumağû/dumağı/duma** 'nezle' DS 1600–1601, TS 1253, Meninski 1680 II, 2190 < ***dolun–/dulun–*** fi'ilinin varyantı.

duman I 'sis' Meninski 1680 II, 3154 < ETk. ***tuman*** a.m. Clauson 1972 s. 507, G. Doerfer 1992 s. 54, T. Tekin 1994 s. 266 no. 64 maddesinde. ※ ***Hemān–dem melik buyururidi, bulıtlar, dumanlar, bürüḳ u ṣavāʿıḳ peydā oluridi.*** (Ferec 855/1451 v. 56b). ※ ***Ortalık gittikçe soğuyordu. Sabah akşam köyün üstüne duman çöküyordu. Dağların başı dumana kesiyordu.*** (F. Baykurt 1967k s. 109). 'bacadan çıkan yanık kokulu gaz': ※ ***Tıpkı yüz elli yıl önceki gibi kara dumanlarını çevreye savura savura gelen şehir hatları vapurunu özlemle bekliyorlar.*** (N. Güngor 1992 s. 117). ***dumanı üstünde*** 'çok yeni, çok taze': ***Doğrusu dumanı üstünde pek taze bir vak'a.*** (H.R. Gürpınar 1942 s. 9). ***dumanlı*** 'çakırkeyf, sarhoş': ※ ***O sırada oldukça da dumanlıyım, yâni epeyce çakmışım.*** (S.M. Alus 1944 s. 73). Krş. ***düman***.

(Argo) **duman** II 'sigara' < ***duman*** I. ※ ***"Kız bacı, versene bi duman, ayakta kalmaktan kalçam başladı sızlamaya, dinle kız ışşş!" Cıgara paketini uzattım.*** (L. Erbil 1985 s. 150). 'boş, boşuna, fena, âdi; korkak, avanak; içilen esrar' M. Mikhaïlov 1930 s. 25; F. Devellioğlu 1959 s. 81: ※ ***Kuşağının arasından gazeteye sarılı bir paket çıkardı. "Bak yavrum ... Sarıkız! Dumanın merkezi bu Ilgaz.*** (Kemal Tahir 1957k s. 144).

(Argo) **dumancı** H. Aktunç 1990 s. 88: ※ ***Köşe başındaki dumancılardan bir nefes cıgara üfleyip Tina'ya söylüyeceği sözleri düşündü.*** (M. Kaçan 1990 s. 88). ***dumanla–*** 'sigara içmek'; ※ ***Yankoviç verdiğimiz cıgarayı düşünceli düşünceli alıyor. "Dumanla!" diyoruz. Dumanlıyor.*** (A. İlhan 1957z s. 158).

dumbal 'tombul' (?) < ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) kelimelerden. ※ ***Ev sahibinin dumbal karısı çıngırdayacak yine.*** (S. Soysal 1978 s. 28). Başka kaynaklarda bulunamadı.

AD. **dumban** 'davul' DS 1602 < Yun. ***τουμπανο*** (túmbano) a.m. A. Tietze 1955 no. 259.

AD. **dumbi/tumbi/tombu** 'küçük tepe, tümsek' DS 3956, 3991, 4488, B.A. Yanıkoğlu 1943 s. 295 < Yun. (diyal.) ***τουμπι*** (tumbí) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 531.

AD. **dumbuz** 'düzlük yerlerin ortasındaki küçük tümsek(ler)' DS 1602 < Yun. (diyal.) ***τουμπουζι*** (tumbúzi) a.m. A.A. Papadopoulos 1961 II, 405.

dum dum 'davul sesi' < ses taklidi kelimelerden. ※ ***Elindeki tefin dum dumuna karışan çingenenin bed sesi sokaktan duyuldu mu, haydi yedi mahallenin çocuğu bu ahengin peşine takılır.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 80).

dumdum 'büyük yara açan tüfek kurşunu' < Alm. ***Dum-dum*** < İng. ***dumdum bullet*** a.m. Aslı Hind. ***demdeme*** 'tepe'; bu isimde bir tepe üzerinde 1783–1853 senelerinde Calcutta şehrinin yakında bir topçu üssü varmış ve orada bu çeşit mermiler ilk defa yapılmış (Hobson-Jobson 1968 s. 330). ※ ***Kışloğulları savaşmak, dövüşmek, düşmanlarının kalbine dum-dum kurşununu yollayıp kendi derilerini kurtarabilmek için yusyuvarlak yapılar yükseltiyorlardı.*** (S. Birsel 1961 s. 8).

EOsm. **dumru** 'tef' TS 1254 < ETk. ***tümrüg*** a.m. Clauson 1972 s. 509.

Osm. **dumur** (patoloji terimlerinden) 'körelme, atrofi' < Ar. ***ḍumür*** 'yıkılış, inhitat'. ***1u2ü3*** şemasıyla yapılmış bu tür nomina abstracta (soyut isimler)için b. ***buluğ*** ⊡ ve Ar. /***ḍ***/ için b. ***adale*** ⊡ ※ ***Şehrin dumura uğratıcı, kötürüm edici tozunu üzerimden akıtmaya hakkım yoktu.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 121).

Osm. **dun** 'alçak; (bir şeyden) aşağıda, (kalitede ve kıymette) düşük' < Ar. ***dün*** a.m. (/***dwn***/ kökünden). ※ ***Minnet Taŋrıya ki baŋa mubārek yüzüŋi gösterdi, gördüm. Cānumı bu şükrāneye vėrürsem, mevhibet-i̯ Hudādan — ki budur — dün ola.*** (Ferec 855/1451 v. 186a). ※ ***Bu tarafsızlık, ümidinden dûnundaydı. Bundan dolayı eniştemiz babama fena halde öfkelendi.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 261). 'aşağılık, alçak, hain': ※ ***İ mel'ün-ı dün ve I mebün-ı pür-fünün!*** (Ferec 855/1451 v. 110a). ***dun et-*** 'alt etmek, yenmek': ※ ***Ne heybet gösterür gerdün ki dün ėtdI Felāṭūnı, | Ne ḥIkmet̯ harc ėder devrān ki māt eyledi Loḳmānı?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 32).

AD. **dun-** I 'kederlenmek, düşünmek' DS 1604, < ETk. ***ton-*** 'kapatılmak, kapanmak; sıkılmak, asılmak (çehre hakkında)' Clauson 1972 s. 514–515, fakat ***dun-*** okunuşu daha doğru, T. Tekin 1994 s. 274–275.

EOsm. **dun-** II veya **don-** 'kamaşmak (göz hakkında)' < ETk. ***ton-*** a.m. (***köz tondı***) Clauson 1972 s. 514-515. Clauson'a göre /***o***/→/***u***/ gelişmesi vardır, fakat Osm.da bunun aksi bir gelişmesi daha muhtemeldir (şekil ve mana itibarıyla yakın olan ***doŋ-*** fiilinin tesiri altında). Hâlbuki T. Tekin 1994 s. 274–275'e göre ünlünün doğrusu /***u***/'dur.

AD. **duncuk-** 'sıkılmak, bunalmak; fazla yem yiyen, uzun zaman dinlenen hayvan, dışarı çıkınca atlayıp zıplamak, haşarılaşmak' DS 1603, TS 1255–57 < ETk. ***tonçuḳ-*** 'boğulmak, sıkılmak' Clauson 1972 s. 517, M.

Erdal 1991 II, 496. ※ ***Veger isterse ṣaḥrā ol dil-ārām, | Revānı duncuġup dutmazsa ārām, | Ne yazıda dilerse serv-i āzād - Anuŋiçün bir ḳaṣra uruŋ bünyād!*** (Fa̱hrī 1974 [1367] s. 289 no. 692–693). Krş. ***cuncuk-***, **/d/** > **/c/** değişimi için b. ***bacaluşka*** / ***badaluşka*** ⊡.

Osm. **dunelbülûğ** 'bülûğa ermemiş, bülûğ yaşından küçük' < Ar. ***düna l-bulüġ*** a.m. ※ ***Gördüm, bir maṭbü'ca, özdekce cāriyecük*** (metin ***cārıyaçuḳ***) ***satarlar, kiçirecük, dünelbülüġ.*** (Ferec 855/1451 v. 97a).

AD. **dungun** 'üzgün, düşünceli: somurtuk' DS 1604, TS 1257 < ***dun-*** I + fiilden sıfat yapan ***-gun*** eki, b. ***akkın*** ⊡.

Osm. **dunhimmet** 'himmeti eksik olan, yeter derecede ikramcı olmayan' < Fa. ***dün-himmat*** a.m. ※ ***Ol kimesne tevābi'ine bezl-i dīnār u direm ėtdügini yād ḳılmaḳ, fi l-meṯel aŋa "sen dün-himmetsin" dėmekdür.*** (Ālī 1587 v. 133r).

EOsm. **duŋıl-** 'parlaklığını kaybetmek, donmak' < ***dun-*** II fiilinin passivum (edilgenlik) hâli ve ***doŋ-*** fiilinin tesiri altında. Fakat krş. ***dunul-***. ※ ***Ḳaçan-ki güneşüŋ şu'lesi gire, da̱hı yılduzlar duŋıla...*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 71).

AD. **dunuk** I/**tunuk/donuk** 'donuk, mat, bulanıkça; kederli' DS 1604, 3993, TS 1257 < ***dun-*** I–II + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***-uk*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***Gösteremez ḍunuḳ āyine yüz.*** (Ferheng-nāme-i Sa'dī 1340–42 s. 71 no. 866). ※ ***Gözlerinde mika gibi tunuk bir su zarı...*** (F. Erdinç 1969 s. 88). ※ ***Mahmudun gözleri tablasında yatan toriğin gözleri gibi irileşir, tunuklaşır.*** (F. Erdinç 1955 s. 131). ※ ***Çocuk anasının soluk, zayıflamış yüzüne donuk donuk baktı.*** (M. Buyrukçu 1959k s. 48).

AD. **dunuk** II 'güneş tutulması' DS 1604 < ***dun-*** II + EOsm.da mevcut olan, fakat BSTTk.nde yalnız izleri kalan, fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-uk*** eki, b. ***alık*** II ⊡. ***dunuklu*** 'parlak olmayan, donuk, bulanık' TS a.y.

EOsm. **dunuk** III 'keder, kederlilik' TS 1257 < ***dun-*** I + EOsm.da mevcut olan, fakat BSTTk.nde yalnız izleri kalan, fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-uk*** eki, b. ***alık*** **II** ⊡.

EOsm. **dunuk-** 'küsufa uğramak' TS 1257 < ***dun-*** II fiilinin medialis hâli. Fiilden fiil yapan ***-(ı)k-*** için b. ***acık-*** ⊡.

AD. **dunul-** 'batmak, tutulmak (ay ve güneş hakkında)' DS 1604 < ***dolun-***/ ***dulun-*** fiilinin varyantı, b. ***albız*** ⊡.

duodenum (tıp ıstılahlarından) 'onikiparmak bağırsağı' < Lat. a.m. [***duodecem*** 'oniki'den sıfat]. ※ ***"...Nevres Verdim. Manifaturacı. Çocuksuz. Kazancı iyi. Duodenum ülseri çeker. Yaş dönemi bunalımı geçiriyor.*** (N. Eray 1990 s. 126).

dupduru I 'çok duru, hiç bulanıklığı olmayan' < ***duru*** + reduplication (ikileme) + **/p/** tezat ünsüzü, b. ***apak*** ⊡. ※ ***Ṣaff ṣaf‿halḳ dubduru‿hʷān yėr.*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] s. 107 no. 1231). ※ ***Dibinde küçük bir bucak var. İçinden dup duru bir su akar.*** (S. Şimşek 1960 s. 7). ※ ***Cemile gerçekten güzelmiş. Saçları ve kaşları simsiyah, teni de dupduru.*** (N. Eray 1976 s. 77).

EOsm. **dupduru** II 'ayak üstü, dik durarak' < ***duru dur-*** + reduplication + /***p***/ tezat ünsüzü. ※ ***Öküz dup-duru gelüb hemān‿Höcayı sallayub öyle yėre urdı kim‿Höcanuŋ 'aḳlı başından gitdi.*** (P.N. Boratav 1995 s. 155).

Osm. **dupla çoha** 'bir cins kumaş ("Kappentuch")' Meninski 1680 II, 2155 < Sırp-Hırv. ***dupla*** < İt. ***duplo*** < Lat. ***duplus*** 'çift, iki kat' + ***çuha***.

dupleks, b. ***dubleks***.

Osm. **dur** 'uzak' < Fa. ***dür*** a.m. ※ ***Bī-naẓīrdür. Yavuz göz bu cüvānüŋ cemālinden dür olsun!*** (Ferec 855/1451 v. 198b). ※ ***Ḳarīn-i bezm-i iltifāt olmağın, ḥarem-i muḥterem-i pādişāhīden dür dạhı düşemedi.*** ('Ālī 1956 [1586-87] s. 40). ***dür et-*** 'uzaklaştırmak': ※ ***Beni bilküllīye ṣabrdan, 'aḳldan dür ėdüb āvāre vu bī-çāre eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 116a).

dur- I 'ayağa kalkmak; ayakta durmak; bir yerde kalmak; hareket etmeyi kesmek' < ETk. ***tur-*** a.m. Clauson 1972 s. 529-530. ※ ***Üçer dörder gün durub sağlığıla durdılar, yollarına gitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 26a). ※ ***Gemiciye dėdiler, zevraḳı kenāra getürdi. "Ḍur bunda, oş geldük!" dėdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 120b). 'intibaını bırakmak': ※ ***Öyle ise, neden durgun duruyorsun? Bir sıḳıntıŋ var. Gizleme!*** (E.E. Talu 1928 s. 73). Bir praedicate specifier (yüklem belirteci) ile beraber: 'olarak': ※ ***Ekin biçme vakti ırgad durur ağalara.*** (M. Makal 1950 s. 38). Dativus hâliyle: 'bir yere dikilmek': ※ ***Hemīn ki 'Oṣmān ġāzī atasınuŋ yėrine ḍurdı, yaḳın ḳonşı kāfirlerile ġāyet müdāraya başladı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 8). ※ ***Nasihatım olsun, meyhane kapısile düğün evi önünde avuç açmayın. Hastahane kapısına durun, mezarlık önüne dikilin!*** (F. Erdinç 1948r s. 44). EOsm. 'mukavemet edebilmek, dayanmak': ※ ***Çerlnüŋ serveri kim 'āḳıl olmaz, | Ne ḳadar çoḳ ola, düşmana ḍurmaz.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 172). Dativus hâlli mastar ile: 'başlamak': ※ ***Ethem bey parmak boyundan çıktı, büyümeye durdu. Büyüdü, büyüdü: el kadar, kol kadar, çocuk kadar oldu.*** (Tarık Dursun K. 1967 s. 63). Lokativus ile: 'bırakmamak, terketmemek': ※ ***Eğer siparişimde duruyorsam, adresime derhal gönderebileceğini söyledi.*** (Kenan Hulûsi 1944 s. 67). ※ ***Sözüŋüzde ḍurub kerīmeŋizl baŋa vėrecekmisiz?*** ('Alī 'Azīz 1268 s. 222). ***ile*** ile: 'ondan başka bir şey yememiş veya içmemiş olmak': ※ ***Öğle yemeği bile yemedim, bir çayla duruyorum.*** (Mahmud Yesari 1932 s. 38). ***dururken*** 'olduktan sonra, varken' ※ ***Öyle güzel havāda, Tepe-Başı dururken, eve ḳapanılır-mı? Haydi, oraya gidelim!*** (E.E. Talu 1928 s. 183). ※ ***Karısını hepten unutuvermek dururken, ona kafa yormak ne denli sıkıcı, boğucuydu.*** (P. Kür 1976 s. 34). Tekrarlanan ***dur-*** 'bu kadar zaman bekledikten sonra (netice hayal kırıklığı yaratır)': ※ ***Gelinlik kazık kadar kızı var. Durdum durdum, babam yerinde adama varmam a!*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 9.5.1942). ※ ***Yaraşdıramadım. Seni bıraḳmaḳ Içün durdu ḍurdu da böyle gün-mü buldu?*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 223). ***dur- otur-*** 'bir arada yaşamak, düşüp kalkmak': ※ ***Eyülerile dur otur, yavuz bisāṭın dür götür!*** (Ferec 855/1451 v. 62a).

dur- II (yardımcı fiil olarak) < ***dur-*** I. Durativum (süreklilik) fonksiyonunda: ※ ***Yā müsülmānlaruŋ mālını vėr, yā zinde ber-dār ol, ölince anda asıl dur!*** (Ferec 855/1451 v. 225a). ※ ***Ol evüŋ bir oğlancuḳları varıdı, ayruḳ yoğıdı, anı oḫşayub avınur dururlardı.*** (Ferec 855/1451 v. 176b). ※ ***Siz kelimelerle zehirlenin durun, hayat her gün yeni***

bir şey keşfediyor. (A. H. Tanpınar 1961 s. 222). ***–a*** zarf fiil (gerundium) ekiyle: 'devam etmek': ※ ***Yazuḳlu ki ḳorka ḍura Ṭaŋrıdan…*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340–42 s. 41 no. 494). ※ ***Boşuna bir güzellik, renklilik, aydınlık, ferahlık, her şey kendi kendine, konduğu yerde duraduruyordu.*** (N. Meriç 1957 s. 28). ***–ip*** zarf fiil (gerundium) ekiyle: 'her zaman, devamlı olarak': ※ ***Bilip dururken yine ürktüm.*** (F. Erdinç 1958 s. 128). ***durup dur–*** 'uzun zamandan beri orada olmak': ※ ***Acar gözlerini yumdu. Bir de orda, aklının köşesinde durup duran muharebe yıllarındaki Afyona baktı.*** (F. Erdinç 1958 s. 175).

AD. **dura/durra/tura** 'çatı saçağı vs.' DS 1604, 3993 < Ar. ***ṭurra*** 'kumaş kenarı' (/***trr***/ kökünden). ※ ***Çam ağaçlı, serin, gölgeli yol, deniz, barakanın durrasında yemek yeyişleri, hepsi güzelleşti.*** (K. Şipal 1962 s. 56). ***durralı*** 'kasket; şapka kenarı' DS 1606: ※ ***Ayaklarında kısa şortlar, üzerlerinde kısa kollu gömlekler vardı, başlarına turistlerin giydikleri geniş durralı şapkalar geçirmişlerdi.*** (a.e. s. 53).

Osm. **duradur** 'uzun uzadıya' < Fa. ***dür–ā–dür*** 'çok uzak' [***dür***, Fa. terkip, b. ***beraber*** I ⊡]. ※ ***İçlerinde hīç biri yoḳ idi ki sāḫteliği naẓarında bedīhī görünmesin. Ḥattā eŋ‿halişāne ḥareketlerinde bile dür–ā–dür teʾvīllerle birer behāne–i şeyṭānet bulurdu.*** (Nāmıḳ Kemāl [1876] 1944 s. 89).

Durağan 'Sinop vilayetinde bir yer adı' < Yun. ***Τυραιον*** (Tyráion) D.J. Georgacas 1971n s. 110.

durak 'durulan yer' < ***dur–*** I + fiilden yer, nomen loci (yer ismi) yapan ***–ak*** eki, b. ***akak*** ⊡. ※ ***Bu Ergene köprüsinüŋ yėri evvel ormanlığıdı, çamur ve çökegidi ve ḥarāmīler ḍurağıyıdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 104). ***durak ara verme–*** 'ara vermemek': ※ ***Tokatlar, tekmeler hiç durak ara vermiyor.*** (Mahmud Yesari 1930 s. 21).

durakal– 'durup geri kalmak' < ***dur–*** ve ***kal–*** fiillerinden ibaret terkip, b. ***alıko–*** ⊡. ※ ***Ölmekte olanların katili olan bir adam gibi, beni tutacak olan kolun ne taraftan uzacağını düşünerek, şaşkın durakalmıştım.*** (F.R. Atay 1938 s. 92).

duraklan– 'yer edinmek, yerleşmek' < ***durak*** + isimden fiil yapan ***–lan–*** genişlemesi, b. ***abaplan–*** ⊡. ※ ***Ṣoŋra‿Hundkāra ʿāşī oldı, ḳaçub vardı, Arnavıdda bir şarpca yėrde ḥarāmī gibi ḍuraḳlanmışdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 112).

duraksa– 'düşünerek bir ara durmak, tereddüt etmek' < ***duruksa–***'nın varyantı [***dur–uk*** + ***–sa–***], b. ***doluksa–*** ⊡. ※ ***Topal elini çenesine verip duraksadı. Epeyi düşündükten sonradır ki "Çok zor," dedi, "düpedüz ölüm demektir."*** (Yaşar Kemal 1955i II, 294).

(Neologismus, neolojizm) **dural** 'hep bir durumda ve hiç değişmeden kalan' TüS < ***dur–*** fiilinden + birçok neolojizmlerde (türetme kelime) isimden (!) sıfat yapan ***–al*** eki gibi görünen bu terimin ilhamı herhâlde Fr. ***durable*** a.m. kelimesinden gelmiştir; b. ***andaç*** ⊡. ※ ***"Ne fırtınaydı ama?" dedim. Aldırmayan, dural bir sesle: "Geçti, gitti." dedi.*** (Peride Celal 1985 s. 44).

durala– 'kısaca durmak' < ***dur–*** + fiilden verbum iterativum (tekrarlama) yapan ***–ala–*** genişlemesi, b. ***avkala–*** ⊡. ※ ***"Ḳarşı ḳarşıya iki yabancıdan başḳa kimse değildik!" cümlelerine gelince duralayorum.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1928 s. 66–67). ※ ***Kızın şaşaladığını hissetti.***

Muhakkak arkadaşlarından birine randevu vermiş, arkadaşı geliyor diye atılmış, muallimini görünce duralamıştı. (Selâmi İzzet 1934 s. 16).

duralak 'sakin, hareketsiz, yerine yapışık' < ***durala-*** + fiilden sıfat yapan ***-k*** eki (b. ***akık*** ⊡). Belki tutunamayan bir neologismus (türetme kelime). Krş. ***duruk***. Eserimize aldığımız diğer neolojizmler (türetme kelime) için b. ***andaç*** ⊡. ※ ***Çıngırtısız bir dünya içinde garipseyordum. Küçük bir tarlam vardı. Onu ekip biçeyim dedim. Fakat duralak bir hayat yaşayamıyordum.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 40). Başka kaynaklarda bulunamadı.

duralı 'sabit' < ***dur-*** fiiline dayanan idiolect, ya da ***dural*** kelimesinin varyantı. ※ ***Herhangi bir işi ve dersi bitirmek için kimi gün olağanüstü dlrlşken duralı, kimi gün pek geldi geçti gönüllü.*** (M. Seyda 1966 s. 146).

AD. **durba** 'soba borusu' THASDD 475 < Slavca (Rus., Ukr., Bulg.) ***trubá*** a.m. A. Tietze 1957 no. 220. Metatez için b. ***albız*** ⊡.

Osm. **durbaş** 'saray kapıcısının, kalabalığı yaklaştırmamak için kullandığı ağır sopa' < Fa. ***dür-bāş*** a.m. [***dür*** 'uzak' ve ***bāş*** 'ol!']. ※ ***Ḥācib ėrişdi, elinde dür-bāş dutar. Çün gördi ki şeh-zāde durur, diledi ki dürbāşı aŋa ḥavāle ėde.*** (Ferec 855/1451 v. 200a).

Osm. **durbln** 'keskin görüşlü' < Fa. ***dür-bīn*** a.m. [***dür*** 'uzak' ve ***bīn*** 'gören' A. Tietze 1969 no. 46. Krş. ***dürbin, dürbün***. ※ ***Diyde-i tiyzüŋüzile, başlyret-i dür-blynüŋüzlle aŋa naẓar eyleŋ!*** (Ferec 855/1451 v. 106a).

AD. ***durdab** 'vaziyet, şekil' < ***tertip*** kelimesinin varyantı (?). ※ ***Biri ötekine sıra sıra cemaati göstererek "Durdabları güzel!" demiş.*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 7). Başka kaynaklarda bulunamadı.

AD. **dur dinek/dur durak** (menfi cümlelerde) 'dinlenme, istirahat' DS 1605 < ***dur-*** fiilinin emir sıygası ve onunla alliteratif (aliterasyonlu) bir terkip teşkil eden ***dlnek/durak*** kelimesi. ※ ***Nereye kayboluverdi eşşek sıpaları? Dur dlnek bilmez hınzırlar!*** (T. Apaydın 1991 s. 174) ※ ***Arada bir defa Damalı'ya, bir defa ilçeye, bir defa da Tokaköy'e gitti. Ondan başka dur durak bilmedi, hep çalıştı.*** (F. Baykurt 1961o s. 264). ※ ***Şu yüzbaşından, dur durak yok. Öteki eşkıyaları bırakmış, hep benim peşimde.*** (Yaşar Kemal 1955i II, 345). ※ ***Muavin dursuz duraksız eşya indiriyor, yere yığıyordu.*** (Tarık Dursun K. 1967 s. 27). Krş. ***durak ara verme-, dur otur yok.***

durduk yerde/durduk yere 'durup dururken, lüzumsuz yere' < sentaks bakımından izahı güç; belki mahallî bir tabirin son zamanlarda moda olması (yazılı kaynaklarda 1960'dan sonra gözüküyor). Fiilden isim yapan ***-dık*** eki için b. ***bildik*** ⊡. ※ ***Durduk yerde iş çıkardın başımıza. Bizi elâleme rezil etmek mi istiyorsun?*** (F. Hepçilingirler 1990 s. 108). ※ ***Kadın görünce efelenir bunlar. Şimdi durduk yerde başımıza iş açmayalım.*** (F. Hepçilingirler 1997 s. 27).※ ***Durduk yere gülmeye başlıyor.*** (A. Yurdakul 1991 s. 212). ※ ***Hiç olacak şey mi, durduk yere gelip, seninle ne diye kavga etsin bu adam***? (M.B. Kanok 1984 s. 61). Tâbirin nasıl husule geldiğini belki biraz anlamak için onu EOsm.da normal olan şu cümlelerle karşılaştırınız: ※ ***Savaş ḳarılırsa çeri ḳarıla. Bular yine durduḳlayın duralar.*** (TS 1259, *Süheyl ü Nevbehār*'dan).

※ ***Ayaġumı taht üstinde kodum kim çıkam. İki ayağum durduklu durduġı yėrde berkindi.*** (Ferec 855/1451 v. 101b). Benzerlik var, fakat morfoloji ve mana aynı değil.

AD. **durdur/turturu** 'üveyik kuşu' DS 1605, 3995 < Yun. ***τουρτουρα*** (turtúra) 'kumru' Ch. Tzitzilis 1987g no. 533.

durdur-, ***dur-*** I fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur-*** ⊡. Krş. ***durgur-, durur-, durut-***. Bir fiil kökünden iki veya daha fazla causativum şeklini gelişmesi için b. ***akıt-*** ⊡. ※ ***Cami kapısının önünde durdu. Erkekler kaloşlarını giyip evlerine seğirttirken, Bahubike yollarını kesti, muhtarı handiyse göğüsleyip durdurdu.*** (A. Kutlu 1995 s. 12).

durendiş 'ileriyi düşünen (kimse)' < Fa. ***dür-endīş*** a.m. ※ ***Murat bey tarla tecrübesi plânını pek mülâyim karşılamadı. Temkin, itidal, durendişlik gibi bir sürü arapça, farsça kelime karıştırarak öyle bir söylev geçti ki, delikanlı ne diyeceğini şaşırdı.*** (İ. Tarus 1961 s. 107-109). ※ ***Dükkân saçaklarının sakat oluklarından bilek kalınlığında dökülen yağmuru, ense köklerinden girdirip kuyruk sokumlarına dayatmamak için, bu durendişliğe ihtiyaç vardır.*** (Reşat Enis 1933 s. 79).

dur-geç polisi 'trafik polisi' < ***dur!*** ve ***geç!*** - iki emir sıygasından ibaret bir terkip, b. ***alver-*** ⊡. ※ ***Cadde taşıt doluydu. Dur-geç polisi kollarını kaldırıp indiriyor; taşıtlar gürültüyle gidip geliyorlardı.*** (A. Özyalçıner 1960 s. 72).

durgun 'hareketsiz, sakin' < ETk. ***turkun*** a.m. Clauson 1972 s. 540 [***dur-*** I + fiilden sıfat yapan ***-gun*** eki, b. ***akkın*** ⊡]. ※ ***Gülmüyor, durgun bakıyordu daha çok.*** (V. Türkali 1977 s. 37). 'neşesiz, keyifsiz, yorgun': ※ ***Ve gendüler durġun ve atları yorġun olan 'asākir...*** ('Ālī 1982 [1581] II, 166).※ ***Hoca bir akşam yorgun, zihni durgun bir halde hanesine gelüb...*** (P.N. Boratav 1995 s. 224). 'canlının aksi, suskun': ※ ***Otuzbeş yaşında, orta boylu, durgun denecek kadar içine kapanık bir adam olan Haydar bey Arabistan cebhesinde zabit idi.*** (T. Buğra 1963 s. 72).

EOsm. **durgur-** 'durdurmak; ayağa kaldırmak' TS 1260-63, Meninski 1680 II, 2163, R. Dankoff 1991 s. 33 < ***dur-*** I fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***artur-*** ⊡. ***dur-*** fiilinin başka causativum hâlleri için b. ***durdur-, durgut-, durut-***. Bir fiil kökünden iki veya daha fazla causativum şeklini gelişmesi için b. ***akıt-*** ⊡. ※ ***Hersek oğlını kim Mısra iletdiler, sultānuŋ karşusında durġurdılar, yėr öpdürdiler.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 230). 'kurmak': ※ ***'Osmān Ġāzī dahı Eski Şehrde hamām yöresinde bazār durġurdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 14).

EOsm. **durgut-** 'ayağa durdurmak; ayakta durdurmak' TS 1263; 'tevkif etmek, hapsetmek' Meninski 1680 II, 2163 < belki ***durgur-*** fiilinin fonksiyonsuz bir ikinci causativum (ettirgenlik) hâli olan ****durgurt-***'dan ***/r/***'nin düşmesiyle (b. ***arslan*** ⊡[2] ve ***artur-*** ⊡). Gag. ***durġut-*** fiili vardır (N.A. Baskakov 1973 s. 164): ※ (Gag.) ***Padişah birdān durgudėr beygirini.*** (Budjaktan seslär 1959 s. 133).

EOsm. ***durı** 'teemmül ermek, durup düşünmek' TS 1273 < teşekkülü anlaşılmayan ve yalnız Ferheng-nāme-i Sa'dī'nin bir beytine (beyt no. 691)

dayanan leksem için onu neşredenler "kelime ***duruḳ-*** olsa gerek" mülâhazasını koydukları için, bunu şimdilik sağlam bir veri sayamıyacağız. Başka kaynaklarda bulunamadı.

durı gel-, b. ***duru gel-***.

durış-, b. ***duruş-*** I.

AD. **durla-** 'durulamak' DS 1605 < ***durula-*** fiilinin varyantı, kısa ünlünün düşmesi için b. ***arlan-*** ⊡. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-*** ⊡. ※ ***Elini durlayıp tekrar hamurun başına oturdu.*** (F. Baykurt 1959y s. 88).

AD. **durlan-** 'çalkalanmak, duş yapmak' DS 1606 < ***durla-*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli. (***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡). ※ ***Duranâ perşembe akşamları durlanır, cuma için "Resulü Ekrem efendimizin emridir" diye hoş kokular sürünürdü.*** (F. Baykurt 1961o s. 9).

durma/durmaya 'durmadan, kesilmeden' TS 1263–64 < ***dur-*** fiilinin menfi emir sıygası, fakat morfolojik bünye artık unutulmuştur 'durmazdan' manasındaki ***durma*** kelimesi Sırp–Hırv. diline de geçmiştir, K. Lokotsch 1927 no. 548. İkinci varyantta galiba zarf karakterini kuvvetlendirmek için dativus (yönelme durumu) eki ilave edilmiştir. ※ ***Pādişāh ise taḫt u baḫt ve cümle͜ hazāyini ḍurma Üsküdāra geçürmek üzre idi.*** (Tüġī 1987 [17. yüzyıl] s. 125). ※ ***Bu yere ayak bastığım günden beridir, durma ha, yağmur yağıyor.*** (E.E. Talu 1937 s. 5). ※ ***Tasarım düşüncelerimde durma burgaçlanıyor.*** (A. Ağaoğlu 1981y s. 10). ※ ***Kadın durmaya haykırıyor.*** (L. Erbil 1985 s. 244). ***durma-*** (menfi) fiilinin başka şekilleri de böyle parantez olarak kullanılır: ※ ***Şerīʿat ehlini durmaz ḳırardı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 71). ※ ***Müsā Beg ḍurmadın ėller, memleketler açmaġa başladı.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 39). ※ ***Ḍurmayuban dün u gün u (!) gitdiler, | Monevaṣiyanuŋ altına yetdiler.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 36).

durmuş oturmuş 'olgun, tecrübeli, kendine hakim' < 'bir zaman kalkmış, fazla heyecanlanmış, fakat sonra yatışmış, sakinleşmiş, oturmuş' ※ ***Hayır, yirmibeş seneden beri sakin yaşayan, boyu beraber evlât yetiştiren, aklı başında, durmuş oturmuş bir adam, ilk gördüğü bir kadına âşık olamaz.*** (Selâmi İzzet 1934 s. 24).

dur otur (menfi cümlede) 'dinlenme, istirahat' < iki fiilin emir sıygalarından yapılmış terkip, b. ***alver*** ⊡. ※ ***Ben senin yaşında iken ağa yanında sığırtmaçlık ederdim. Akşama kadar dur otur yok.*** (Kemal Tahir 1955s s. 59). Krş. ***dur durak***.

durra, b. ***dura***.

AD. **dur-tut/durtut** 'bir nevi birdirbir veya kovalamaca oyunu' DS 1606, Meninski 1680 III, 6039. < İki fiilin emir sıygalarından ibaret bu oyun ismi belki mahiyetin bilmediğimiz oyunun şeklinden izah edilir. Bu tür terkipler için b. ***alver-*** ⊡.

duru 'bulanık olmayan, berrak' TS 1269 < ETk. ***turug*** a.m. M. Erdal 1991 I, 210 (krş. ***durmuş su*** 'dura dura tazeliğini kaybeden su'). Fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) yapan ***-i*** eki için b. ***acı*** I ⊡ ve ***alu-satu*** ⊡. ※ ***Ḥalīline odı gülistān ėder, | Bir niceye ḍuru suyı ḳan ėder.*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340–42 s. 1). 'şeffaf': ※ ***Düğünden sonra duru ipekli gömlek giyecektir.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 182). ***duru beyaz*** 'açık

renk ve pürüzsüz (ten hakkında): ※ ***Duru beyaz, kaymaklar gibi vücut. Kaşlarım doğuştan rastıklı.*** (S.M. Alus 1934 s. 23). ***durula–*** 'yıkanmış şeyleri duru sudan geçirmek'. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***–la–/–le–*** genişlemesi için b. ***acabla–*** ⊡.

Osm. **durubı emsal** 'atalar sözleri, darbımeseller' < Fa. ***żurūb–i amṣāl < Ar. ḏurūb al–amṯāl*** a.m.

AD. **durucuk dur–** (küçük çocuk tabirlerinden) 'tay durmak, ayakta durmak (yeni yürümeye başlayan çocuk hakkında, b. ***adda git–*** ⊡)' < ***dur–*** I ve ***–cuk*** küçültme ekinden ibaret gramer ötesi bir tabir; krş. ***duru dur–***. Küçültme eki ***–cık*** için b. ***acıcık*** ⊡. ※ ***"İki gözüm, bu ne hal?" — "İşte görüyosun ya ... Durucuk duruyorum, ötesini sorma. Oof, az kalsın beni sızdıracaklardı.*** (Musahipzade Celal 1936kd s. 48).

Osm. **durudiraz** 'uzun; uzun uzadıya' < Fa. ***dūr u dirāz*** a.m. [***dūr*** 'uzak', ***u*** 've', ***dirāz*** 'uzun']. Fa. ***u*** ('ve') ile yapılmış tekipler için b. ***abudane*** ⊡. ※ ***Yarım yamalaḳ gördüğümüz, bir daha göremiyeceğimiz vücüdlar ḥaḳḳında dür u dirāz muṭālaʿalar yürüdiyorduḳ.*** (Aḥmed Rāsim 1340 s. 67–68).

EOsm. **duru dur–/durudur–** 'ayakta durmak, durmaya devam etmek, biraz beklemek' TS 1269–70 < ***dur–*** I fiilinin ***–u*** zarf fiil (gerundium) ve ***dur–*** II fiili (b. ***alıko–*** ⊡). ※ ***Sen oşbunda duru dur, ben varayın, ͜ haber ėdeyin, muştılayayın!*** (Ferec 855/1451 v. 215a). ※ ***Ev ḳapusında duru dur, ben gireyim, cübbemi destārumı geyeyim.*** (Ferec 855/1451 v. 209b).

EOsm. **duru gel–/durı gel–** 'ayağa kalkmak' < ***dur–*** I fiilinin ***–u*** zarf fiil (gerundium) ve ***gel–*** (b. ***alıko–*** ⊡). ※ ***Ḥālümi ḳonşılardan birsi duymış. Baŋa ögüt vėrdi, eyitdi: "Duru gel, Bermekiylere var, işüŋ anlaruŋ ḳatında biter" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 88a). ※ ***Ḥamza Beg yėrinden ḍurı geldi, Cüneydüŋ yaḳasın ḳarvadı, ḍutdı, aldı, gendü çādırına iletdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 97).

duruk I 'durmuş' < ***dur–*** I + fiilden sıfat yapan ***–uk*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***Hani şu hem kekeme hem konuşkan olan, bunu nasıl becerebildiğini uzun uzun düşündüren, zekâsı duruk ve donuk olan ama kusursuz bir güzelliği sarışınlandıran, mutsuz ve yaşlı eşcinsellerin...*** (M. Mungan 1996 s. 280).

(Neolojizm) **duruk** II 'statik, dinamik'in aksi' < ***duruk*** I, fakat belki Fr. ***durer*** 'devam etmek' kelimesinin tesiri ile, krş. ***dural, duralak***. Eserimize aldığımız diğer neolojizmler (türetme kelime) için b. ***andaç*** ⊡. ※ ***Öndersiz, desteksiz olamaz mıyız, yollarımızı kendimiz bulmak! İyi ama duruk bir toplumda, ortamda, çölde Amerika'yı bin kez keşfedip bin kez kaybediyoruz.*** (B. Duygulu 1963 s. 13).

AD. **duruk–** 'büsbütün durmak', bir şeye takılıp durmak' DS 1607, TS 1272 < ETk. ***turuḳ–*** a.m. Clauson 1972 s. 540. Fiilden fiil yapan ***–(ı)k–*** için b. ***acık–*** ⊡. ※ ***Büzine eydür: "Taḥayyür ėtdügüŋ | Görürem, ẓāhir duruġub ḳalduġuŋ.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3512).

durul– 'duru hâle gelmek (su hakkında)' TS 1272–73 < ETk. ***turul–*** 'tedirgin olmak, bezmek, iğrenmek' Clauson 1972 s. 548, fakat daha ziyade medialis–reflexivum (dönüşlülük) manasında, b. ***açıl–*** ⊡.

durumsa- 'durur gibi olmak, kısaca durmak, duraksamak' < ***dur-*** I + fiilden verbum simulativum (müşabehet fiili) yapan ***-umsa-*** genişlemesi, b. ***acımsa-*** ⊡. ※ ***Hayvan haklı olarak durumsayınca, bu defa, etine geçene kadar dayanırsın mahmuzu.*** (B. Akımsar 1943 s. 95). ※ ***İnsanoğlu durumsıyanda bir sözü durur dinler de, o sözün ne olduğunu, mealini de anlar.*** (Behçet Mahir 1973 s. 140).

EOsm. **durundur-** 'durmasına vakit ve imkân bırakmak' TS 1273 < ETk. ***turun-*** 'duraksamak, tereddüt etmek' Clauson 1972 s. 552 fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur-*** ⊡. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡.

durup durup 'kısa ya da uzun aralarla' < ***dur-*** I fiilinin tekrarlanmış ***-up*** zarf fiil (gerundium). ※ ***Ṭopraḳlar durub durub bir canavardan ürkmüş gibi titreyor.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 268). ※ ***Durub durub da ḳarı boşayan erkekler de aḫlāḳ ve bünyece siziŋ gibi żaʿīf, mariż, şayān-ı merḥamet zavāllılardır.*** (H.R. Gürpınar 1336k s. 95).

durup dururken 'birden, belli hiç sebep yokken, beklenmediği bir anda' < krş. ***durup dur-*** (***dur-*** II maddesinde). ※ ***Birdenbire babama bir hastalıḳ geldi. Durup dururken beti benzi ḳaçıyor, bayılıyordu.*** (H.R. Gürpınar 1335 s. 214).

EOsm. **durur** '-dır/-dir' < ***dur-*** fiilinin hâl sıygası. 14. asırdan sonra arkaizm olarak ya da bir beytin boş yerini doldurmak için kullanılırdı. ※ ***İ dōstlar, billūr-misiz ki maḥallemüz‿halḳı ... ehl-i setr u ʿiffetler dururlar. İmdi ...*** (Ferec 855/1451 v. 57b). ※ ***Heme-i Baġdād benüm‿hʷācamile ser be-ser rāżīler dururlar.*** (Ferec 855/1451 v. 223a). ※ ***Yā bunda oturuŋ bizümle bir ay, | Yā azuḳ çoḳ götürüŋ, bu durur rāy.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 150).

EOsm. **durur-** 'durdurmak vs.' A. Topaloğlu 1978 II, 584–585 < ***dur-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***artur-*** ⊡; krş. ***durdur-, durut-***.

EOsm. **duruş-/düriş-/dürüş-** I 'karşı karşıya durmak, çarpışmak, savaşmak' TS 1338–40 < ***dur-*** fiilinin müşareket hâli, b. ***alış-*** I ⊡. Palatalisation için krş. ***bıçak→biç-***. ※ ***Daḫı Sulṭān Muḥammedile durışdı, | Ḳırıldı leşkeri, eyü urışdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 192). ※ ***Oşbu duruşan, dürişen kel-i bāġubāndur. Bu çeriynüŋ yüzin döndürecek olursa, ḳızumı oŋa vėrürem, kel olduġiçün nola?*** (Ferec 855/1451 v. 205b).※ ***Ḳızıl-baş anda bī-ḥad encümendür. | Dürüşmek anlaruŋla bize olmaz.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 154).

duruş-/dürüş- II 'çalışmak, uğraşmak, gayret etmek' DS 1608, 1637, TS 1335–40 < ***duruş-*** I. mana gelişmesi için krş. çalış-, uğraş-. ※ ***Her gėce el ayaḳ urdı, dürişdi, ol cevāhirden ... zīr-i zemīnleri doldurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 93b). ※ ***Dėdüm: biz böyle durmaġile olmaz, | Duruşmaz /Dürüşmez yolcı lā-büd menzil almaz.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 151).

AD. **duruşga** 'fayton' A. Caferoğlu 1951 s. 234 < Rus. ***drojki*** a.m. Slavca ***-ka*** için b. ***ayka*** ⊡.

EOsm. **duruş ver-** 'karşı koymak, mukavemet etmek' TS 1274 < ***duruş***- 'birbirine karşı durmak' > ****duruş-uş,*** b. ***apış*** ⊡ ve ***aldırış et-*** ⊡. ※ ***Gölbaşı ḳalʿası ṭurış vėrmeyüb, Dāvud Paşa varduġı gibi fetḥ oldı.*** (Tursun Bey 1977 [1490–95 arası] s. 178).

AD. **durut–** '(birini veya bir şeyi) bir yere dikmek, bir yerde durdurmak; bir yere koymak, bir yerde bırakmak' TS 1274, Meninski 1680 II, 2162 < ***dur–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli (***–t–*** genişlemesi için b. ***acıt–*** ⊡). Kökü /***r***/ ile biten fiillerde bu genişleme ile yapılan causativum (ettirgenlik) hâli için başka örnek bulamadım. M. Erdal 1991 II, 790'da ETk.de bir ****turıt–*** fiili şüphe ile karşılanıyor. Kökü veya esası /***l***/ ile biten bazı fiillerin causativum hâli, normal olarak /***lt***/ ile biterken /***l***/'siz, sadece /***t***/ ile son bulur; b. ***boşat–*** ⊡. ※ ***Koyduğumuzu koyduk yerde, dediğimizi dedik yerde durutmaz oldun.*** (M. Makal 1950 s. 58). ※ ***Dışardan gelen sesler içerde durutmadı bizi.*** (M. Makal 1954 s. 55). 'hareket etmesine mani olmak, durdurmak' ※ ***Dağa taşa hökmü yörür idi. Gayaları yörütür, suları durutur idi.*** (F. Baykurt 1961o s. 120). ※ ***Bir yeri kanayan insan, kanı durutmak için derhal yaranın üstüne toprak eker.*** (M. Makal 1952 s. 107).

(Argo) **duruzla–** 'kısaca durmak, duraksamak' < ***dur–*** I + fiilin diminutivum hâlini yapan ***–uzla–*** genişlemesi, b. ***alızla–*** ⊡. ※ ***Şoparlar Berber Ali'nin evinin önünde duruzladılar.*** (M. Kaçan 1990 s. 19).

AD. **duş** I 'yön, cihet, istikamet; karşı taraf' DS 1608, TS 1342 (***düş***) < ETk. ***tuş*** 'mukabil, küfüv' Clauson 1972 s. 558. Clauson ünlüyü velar (arka damaksıl) gösterir ve yön, istikamet' manasında yalnız ***tuş*** şeklini verir. Kelimeyi ***düş*** (II ve III) olarak gösteren TS'in verdiği örneklerde velar (arka damaksıl) ve nötr yazılışlar vardır, mutlaka palatal (öndamaksıl) olan örnek yok. Ferec 855/1451'de örneklerin çoğu nötr, fakat bir palatal (öndamaksıl) örnek vardır ※ ***"Hanḳı ceziyredensin?" dėdi. "Ḳaranfül ceziyresi düşindegi ceziyredenem" dėdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 61b). Neticede, henüz kat'i bir şey söylenemez. Belki iki ayrı (manaları da ayrı) kelime vardır. ※ ***Bir duşa gitdiler. Taḳdīr–i rabbānī Ebul–Ḳāsim olduġı küya yetdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 8b). ※ ***Bilmedüm ki ol yėr ne yėrdür, duşı ne duşdur.*** (Ferec 855/1451 v. 114b). ※ ***Üstinde bir er ve bir ʿavrat yaturdı. Başları duşında bir muʿallaḳ altun lavḥ varidi.*** (Ferec 855/1451 v. 95a). ※ ***Çıḳdı andan Iġrıbosuŋ ḍuşına.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 41). ***duş eyle–*** 'yöneltmek': ※ ***Gel, bi–küllī mā–sivādan yüz çevir, yum gözüŋi, | Gel, bu gün cān gözin aç, Döst yüzine duş eylegil!*** (Eşrefoğlı Rümī 1286 s. 50). ***duşuna gel–*** 'rastgelmek' TS 1346–47: ※ ***Ṣor ol Rüm aṣlısına çun gele ḍuş: | Ki yavuz ḳarġa mıdur yā ki bayḳuş.*** (Fahrī 1974 [1367] s. 346 no. 1836). ***duşuna git–*** 'gelişigüzel yürümek': ※ ***Yol bilmezem, duşuma giderem.*** (Ferec 855/1451 v. 11a). ***duş kıl–*** 'rast getirmek, karşı karşıya getirmek' TS 1345: ※ ***Şükr u minnet Kerīm u Raḥmāna - Kim seni ḍuş ḳıldı Elvāna!*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] s. 132 no. 1529). ***duş ol–*** 'rast gelmek' Meninski 1680 II, 2172, R. Dankoff 1991 s. 33: ※ ***Bir gün cāriyenüŋ gözi baŋa duş oldı. Başını içerü çekdi, yaşındı.*** (Ferec 855/1451 v. 12a). ※ ***Kime ḍuş olsa ḥayādan ter aḳar rüyından — | Şākirüz dil–berüŋ ol͜ hüb u ḥasen͜ hüyından.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] s. 57). ***duşlı duşına*** 'her biri kendi tarafına': ※ ***Yıldırım͜ Hanuŋ ḳalan leşkeri daḫı alayların bozub ḍağıldılar, her biri bir ṭarafa gitdiler. Ve Anadolı begleri daḫı duşlı duşına döndiler.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 34–35).

duş II 'yüksekten püskürtme yoluyla su dökünme; buna yarayan tesisat' < Fr. ***douche*** < İt. ***doccia*** a.m. < Lat. ***ductio*** 'su tesisi, su boru hattı' [asıl manası 'iletme', ***ducere*** 'iletmek']. ※ ***Ben duşun altındayken zil çaldı. Kulağım kapıdaydı.*** (A. Yurdakul 1993 s. 318). ***duş al–*** 'duş ile

yıkanmak': ※ ***Soyunduk, tulumbanın altında çabucak birer duş aldık, giyindik.*** (Orhan Kemal 1949b s. 113). ※ ***Bu sözler Sinanın başından aşağı dökülmüş bir soğuk duş tesiri yaptı, onu susturdu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 287; Fr. ***une douche froide***'dan calque (ödünçleme çeviri), calque için b. ***ab*** I/***âv*** ⊡³).

Osm. **duş** 'omuz' < Fa. ***düş*** a.m. ※ ***Zeynül-aṣnām süvār oldı, Mübārek düşına ġāşlye götürdl, öŋlnce yüridi.*** (Ferec 855/1451 v. 53b).

duş, b. ***tuş***.

Osm. **duşab** 'üzüm veya başka meyveden yapılmış şurup' < Fa. ***düşāb*** a.m. [***dōş***/***düş*** 'süt' ve ***āb*** 'su']. ※ ***Bunuŋ dahı ḳānūnu buyimiş ki mīve-i ḫuşkden ve terden ve düşābdan her yükde getürenden bir buçuḳ aḳça ṭamġa-ı ḥāmll alınub...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 137 [1540/947]).

AD. **duşak** 'hayvanın ayak bağı, köstek' DS 1609, TS 1275-76,R. Dankoff 1991 s. 34 < ETk. ***tuşaġ*** a.m. Clauson 1972 s. 562. Nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***-ak*** için b. ***apuldak*** ⊡. Krş. ***doşa-***. ※ ***Altmış yaşındaki kocakarının ayağına duşak mı vurayım?*** (F. Baykurt 1959y s. 80). Krş. ***doŋuz duşağı.***

EOsm. **duş deng** 'eşler, akran' < ***duş*** I ve ***deng***, krş. ETk. ***teŋ tuş*** a.m. Clauson 1972 s. 558. ※ ***Getürmezler ulular oş öŋine | Güher kim sata ḍuşına deŋlne.*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 346 no. 1843).

Osm. **duşlne** 'dün gece' < Fa. ***düşīna*** a.m. ※ ***Şeh-zāde mest idi, uyıdı. Ṣabāḥ durdı. Aḥvāl-l düşīne ögine düşdi.*** (Ferec 855/1451 v. 140a).

Osm. **duşlze** 'bakire; genç kız' Fa. ***düşīza*** a.m. ※ ***Bizümiçün bir pākize duşlyze cāriye isteyesin, bulasın, getüresin.*** (Ferec 855/1451 v. 56a).

dut/tut mâlum meyve; dut ağacı' Meninski 1680 I, 1451 < Fa. ***tüt*** < Ar. ***tüt*** a.m. (/***twt***/ kökünden) ※ ***Dut dallarını hışırdatır dururdu rüzgâr kulaklarımızın dibinde.*** (M. Başaran 1964 s. 81).

(Argo) **dut** 'çok sarhoş' F. Devellioğlu 1959 s. 81, H. Aktunç 1990 s. 89 < meyvenin renginden kinaye olsa gerek. ※ ***Biz zaten dut olmuşuz, ama zarar yok, enişte bey, bu can sana feda, içelim!*** (M.C. Anday 1965a s. 120). ***dut gibi*** a.m. ※ ***Ben dut gibiyim. Zor duruyorum ayakta.*** (A. Yurdakul 1993 s. 216). 'sırılsıklam âşık': ※ ***O anda bizim oğlanın dut gibi âşık olduğunu anladım.*** (A. Ümit 1996 s. 180). ***dut gibi olmak*** 'mahcub olmak, utanmak, bozum olmak' F. Devellioğlu 1959 s. 82.

dut-/tut- '(geçişli fiil olarak) 'elle kavramak; elde bulundurmak; elden bırakmamak' < ETk. ***tut-*** a.m. Clauson 1972 s. 451. ※ ***Kenīzeküŋ eline yapışmış, ḍuta geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 116a). 'yakalamak':※ ***Ḳaravaşa "Ḳacl" dėrem, saŋa "Ḍut, ḳuc!" dėrem; ḍutabilürseŋ, hemān-dem 'alel-fevr ḳucarsın, murāduŋı alursın.*** (Ferec 855/1451 v. 117a). ***tez tut-*** 'acele etmek': ※ ***Tėz ḍutuŋ, varuŋ, İstanbuluŋ ve Gelibolinüŋ gemilerini ḍonaduŋ!*** (F. Giese 1929 [890 / 1485] s. 156). ※ ***Müşteri gelince buraya getir! Ayağını tez tut, Abdullah, tez tut!*** (A. Dino 1944 s. 21). ※ ***Elbisem ikiye kadar bitmezse rezil olacağım. Bahşışlarınız hazır matmazeller, elinizi çabuk tutunuz rica ederim!*** (S.M. Alus 1934 s. 307). 'ikram için uzatmak': ※ ***"Bir ḳacın baŋa vėrmek elüŋden gele mi?" dėdi. Pīr sepedüŋ ağzın acdı, dutu vėrdi. "Neḳadar göŋlüŋ dilerse al!" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 230b).

'kiralamak': ※ ***Bir͜ hānda hücre dutdı.*** (Ferec 855/1451 v. 117b). Mecazî manada '(bir yürüyüşe, faaliyete) başlamak' ※ ***Dehliyzi dutdı, daşra çıḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 93b). ※ ***Yoldaş oldılar. Niylüŋ kenārın dutdılar, gitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 190b). '(bir yere) varmak, yetişmek': ※ ***Vapur Midilli'den ṣoŋra pazar ertesi günü İzmir'i ṭutdu.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 181). 'devam ettirmek, sürdürmek', ms. ***oruç tut-*** Meninski 1680 I, 500: ※ ***Ḳuşlar bir birine āheng ḍutarlar.*** (Ferec 855/1451 v. 115b). ※ ***Keko ile mısırları patlatıyor, sabah, öğle, akşam mısır yiyor, üstüne de bol bol su yuvarlayorduk. Mısır oldukça tok tutuyordu.*** (F. Baysal 1944 s. 133). 'beğenmek, himaye etmek': ※ ***Dīger me'mürlar ḥālā Ḥilmi Efendiyi ṭutuyorlar.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 152). ※ ***Banka müdürü beni sever ve tutar.*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 242). 'işgal etmek, kaplamak' TS 1283–84: ※ ***Ḍoŋdı Maric ırmağı, ḳaldı gemi; | Ḳış günidür, ḳar ḍutdı 'ālemi.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 47). ※ ***Bu͜ hanuŋ heybeti ḍutdı cihānı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 143). (birisinin sözüne) uymak, ona göre hareket etmek, itaat etmek': ※ ***Ne ḋerseŋ dutam, muḫālefet ėtmeyem.*** (Ferec 855/1451 v. 40b). 'sahibi olmak': ※ ***Para tutuşumdan, kıyafetimden beni paşazade sanıyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 69). ※ ***Karun olacak değilim ya, bunca yıldır tutacağım kadar dünyalığımı tuttum.*** (E.C. Güney 1946k s. 24). ※ ***Evlendirüb ṭorun ṭutmaḳ mevsimi geldi.*** ('Alī 'Azīz 1268 s. 214). 'farz etmek' TS 1280–82 (kelimeyi bu manada kullanmak Fa. ***giriftan***'ın tesirini gösterir): ※ ***Bu sevdādan gec! Eyle dut ki beni görmedüŋidi.*** (Ferec 855/1451 v. 176b). ※ ***Kendiŋizi şimdiden ölmüş ṭutmaḳ eliŋizden gelir mi?*** (Nāmıḳ Kemāl 1307 s. 37). (accusativus ve dativus hâlleriyle) '(birisini bir şeye) maruz bırakmak': ※ ***Avniciğim, dalaverenin farkında olmıyarak mı, yoksa muziplik olsun diye mi, lâfa tuttukça tutuyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 28). ※ ***Bizi alaya tuttu. Kızdım da yattım aşağı.*** (Kemal Tahir 1957k s. 166). Çalgıcıları şaplağa tutup bahçeye oturttular. (L. Tekin 1984 s. 39). 'hesab etmek, mahsub saymak': ※ ***"Reis, hani balıktan bac almadık, para yok mu, para?" — "Pezevenk! Yolda gemiye gizlice aldığın yolcuların navlumuna tut!"*** (Şahap Sıtkı 1959 s. 54). Ablativusla (soyut adlar) 'filan şeyden başlayarak': ※ ***Mutasarrıftan tutarak âmir ve memurların hepsini yola getireceğine emindi.*** (R.H. Karay 1940m s. 34).

dut-/tut- II (geçişsiz fiil (verbum intransitivum) olarak) < ***dut-/tut-*** I. ※ ***Emīnim ki rü'yā görmüyorum. Yā͜hud benim de — oğlum gibi — yā ṣar'am ṭutdu, veyā ḥummādan geberiyorum da͜ haberim yok!*** ('A.Ḥ. Ṭarḫan 1334 s. 324). ※ ***Arabacı yerine ṣıçrar. Şaḳlat şaḳlata bildiğin ḳadar! Bu sefer de ḥayvānların 'inādı tutar.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 21). ※ ***Gecikirse halasına haber gönderip sorduracakları tutar, yalanı da meydana çıkarmış.*** (S.M. Alus 1944 s. 65). 'tesirli olmak, tesirini göstermek': ※ ***Dehr ḳahrından düşerdüm ḳa'r-ı çāh-ı ġuṣṣaya | Zāhidā, raḥm eyleyüb ger ḍutmasa mā'-i 'ineb.*** (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 53). 'hareket edebilmek, vazifesini yapabilmek (vücut âzaları hakkında)': ※ ***Bir ḳara ġulāmum vardur. Bir müddet-dür ki eli, ayağı ḋermez u dutmaz oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 181a).

AD. **dut-/tut-** III 'alevlenmek, yanmak' < ***dut-/tut-*** II. Krş. ***dutuş-/tutuş-***. ※ ***Ṣavaş arada oda beŋzer, dutar. | Velī ḳoçı oda ḍuturuḳ atar.*** (Ferheng-nāme-i Sa'dī 1340–42 s. 61 no. 745, fakat bu beytteki ***dutar*** kelimesi ***düter*** de olabilir). ※ ***Anuŋile ol bāzırgān 'avratı arasında 'ışḳ dutmışidi.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 57). ※ ***Üçyüz atmış altı damarı dutuf yanmağa başdadı.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 28).

dutak/tutak 'sıcak tencereyi tutmaya yarayan bez parçası' < ***dut–/tut–*** I + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–ak*** eki, b. ***apuldak*** ⊡.

AD. **dutacak/tutacak/tutcak** 'sıcak tencereyi tutmaya yarayan bez parçası' DS 1610–11, TS 1276 < ***dut–/tut–*** + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–acak*** partisipi, b. ***açacak*** ⊡. Bir varyantta orta hecenin ünlüsü düşmüştür, krş. ***kısçak***. ※ ***Daha bulgur inmemişti ocaktan. Cennet karı tutcakları aldı, indirdi.*** (F. Baykurt 1967k s. 177).

dutam/tutam 'tek elle tutulabilen miktar' DS 1612, R. Dankoff 1991 s. 34 < ***dut–/tut–*** I + fiilden ölçü birimi manasında nomen concretum (somut isim) yapan ***–(a)m*** eki, b. ***çekem*** ⊡, (fakat ünsüzle biten fiil için ***tutam***'-dan başka örnek bulamadım). ※ ***Buldı ḳazlar bir ağac, dört beş dutam; | Ol bağa dişleriyile anı berk | Ortadan ısırdı, ḳılmaz gibi terk.*** (M. Adamović 1994 (1368–86) no. 1301–02). ※ ***Saḳal olur yaraşığı çün erüŋ | Bir dutamdan ziyādesin giderüŋ!*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 138). ※ ***Ocağa bir tutam odun bilen sıkışdırmamış! Nasıl aş etmeli himdi?*** (Nâbî–zâde Nâẓım 1943 s. 18).

dutarak/dutarık/tutarak 'sara nöbeti' DS 1612, TS 1278–79, R. Dankoff 1991 s. 34, Meninski 1680 II, 3136 < ***dut–/tut–*** II + geniş zaman fiilsıfatı (participium aoristi) + ***–ak/–Ik*** eki, b. ***bakarak ol–*** ⊡; krş. Az. Tk. ***ġaçarağa sal–*** 'paniğe düşürmek'. ※ ***Tutarıklılar "Şeyh Muhittin" ziyaretinde yatınca iyileşiyorlardı.*** (Reşat Enis 1944 s. 259). ※ ***Zavallının böyle zamān zamān ṭutarağı ṭutardı.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 266). Krş. ***tutamak***.

dutgal/tutkal 'zamk' DS 1612 <Çağ. ‼ ***tutġar*** a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 222. Kelimenin menşei belli değildir.

dutgun/tutkun 'esir, tutsak, mahpus' TS 1279–80 < ETk. ***tutġun*** a.m. Clauson 1972 s. 453 [***dut–/tut–*** I + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–gun*** eki, b. ***akkın*** ⊡].

dutın–/dutun–/tutun– 'kendi üzerine koymak, örtünmek' DS 4001, R. Dankoff 1991 s. 34 < ETk. ***tutun–*** a.m. Clauson 1972 s. 458. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※ ***Yoldaşlarum oşbu ḥavżda gizlenüb dururlar. Beni çıplaḳ eyleŋ, futa dutunayım, gireyim, buları çıḳarayım.*** (Ferec 855/1451 v. 243b).

AD. **dutma/tutma** 'ırgat, uşak' DS 1612, 4000, TS 1280 < ***dut–/tut,*** I + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat ve dolayısıyla isim yapan ***–ma*** eki, b. ***akıtma*** ⊡.

AD. **dutmaş/dutmaç/tutmaç** 'ince ince kesilen hamurdan yapılmış çorba' DS 1612–13, 4000, TS 3862, R. Dankoff 1991 s. 34 < ***dutma/tutma*** 'tutulmuş' (buradaki manası tam anlaşılmıyor) + ***–aş***, b. ***bazlamaç*** ⊡.

dutruk, b. ***duturuk***.

dutsak/tutsak 'mahpus; esir' TS 1236–38 < ***dut–/tut–*** + ?? Fiilden ***–sa–*** genişlemesi ile yapılan fiil olmadığı için bu ***sak*** morfeminin (bir anlama ya da bir gramer işlevine sahip en küçük dil birimi) nasıl husule geldiği anlaşılmıyor (b. G. Doerfer 1967 III, no. 1183). Başka teklifler için b. Clauson 1972 s. 462–463, M. Erdal 1991 II, 758. ※ ***Perdei ḳaldurdı, gördi, bir ḳubbedür, bacalu, aydın, içi dolu maḥbüs‿halḳ; doḳsan doḳuz ḳardaşı daḫı cemīʿsini, bunda dutsaḳ olmışlar.*** (Ferec 855/1451 v. 64a).

EOsm. **dutu/tutu** 'rehin' TS 1289–91, DS 4000 < ETk. ***tutuġ*** a.m. + Fiilden isim yapan ***–i*** eki, b. ***acı*** I ⊡. Clauson 1972 s. 452–453. ※ ***Ciypura bir ḳac yük ḳumāş dutu vėrelüm, tācirāne vaż'iyle varsun, coḳ aṣṣı getürsün.*** (Ferec 855/1451 v. 240a). ※ ***Ẕikr olan Üngürus kāfiri 'asker cem' eylemekden mezbün olub ba'ż-ı ḳal'aların Venedike dutu ḳoyub 'askere ḫarc ėtmege mālin vėrüb dutusın alub ḫarc ėtmege māl alur imiş.*** (Pīrī Re'īs 1926 [16. yüzyıl] I, 126).

AD. **dutuk/tutuk** 'perde, gelin duvağı' DS 4001, TS 1291–92 < ETk. ***tutuġ*** 'çadır örtüsü (?)' Clauson 1972 s. 452–453. Fiilden daha çok nomen concretum (somut isim) yapan ***–(ı)k*** eki için b. ***acuk/acık*** I ⊡. ※ ***Gīvedüz evini dürlü dürlü döşeklerile, dīvārını izārile, saḳflarını dutuḳlarile, peşşe-ḫānelerile, ḳapuları, miyān-sarāyı perdelerile bezedi.*** (Ferec 855/1451 v. 59a). ※ ***Cihāna dutdı dutuḳ gėce müşkīn, | Ḳatı ḳış u sovuḳ yėl esdi çirkīn.*** (Fahrī 1974 [1367] s. 440 no. 3750).

dutun–, b. ***dutın–***.

AD. **duturuk/dutruk/tuturuk** 'ateş tutturacak çörçöp' DS 4001, TS 1295–97 < ***dut–/tut–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli (krş. ETk. ***tutur–/tuttur–*** Clauson 1972 s. 459–460) + nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–ak*** eki, b. ***apuldak*** ⊡, 'tutuşturan' veya 'sürdüren, söndürmeyen'. ※ ***Ḳaçuŋ ve ḳorḳuŋ oddan, şol oddan kim anuŋ dutruġı ādamdurur!*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 3). ※ ***'Azīz olduḳça görme düşmeni ḫōr, | Ki dutruḳ bulsa yaḳar dünyeyi ḳor.*** (Şeyhoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 389 no. 6892).

dutuş–/tutuş– I birbirini tutmak, güreşmek' TS 1297 < ***dut–/tut–*** fiilinin müşareket hâli; ETk. ***tutuş–*** a.m. Clauson 1972 s. 462. ※ ***Göŋül 'ışḳuŋıla pençe dutuşduġı şuŋa beŋzer | Ki bir şāhin ḍoġanıla dutışa pençeyi tīhü.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 57). ※ ***Faḳar nārı yüregüm yaḳa yaḳa | Dutuşmışdum anuŋla yaḳa yaḳa.*** (Ża'īfī 1950 [1555] s. 137).

dutuş–/tutuş– II 'ateş almak, ateşin sirayet etmesiyle yanmaya başlamak' TS 1297 < ***dutuş–/tutuş–*** a.m. ※ ***'Acab mı āteşīn oldıysa āhum, | Yüregüm şem' bigi dutuşupdur.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 127). ※ ***Bu sevdāŋ odıdur dün gün yanar içümde penhānī, | Sirāyet ėdüben bir gün dutışısar süveydāya.*** (a.e.s. 42).

AD. **duv** 'içkiyi yudumladıktan sonra çıkarılan ses' Behçet Mahir 1973 s. 595 < ses taklidi kelimelerden. ※ ***Baktım, tas ile koçaklar kafasına bir şey dikiyor. İçen duv ediyor. Acep o neidi içiyorlar? Keloğlan, onlar rakı içiyorlar.*** (Behçet Mahir 1973 s. 181).

duvak 'gelin alayında gelini bürüyen örtü' < Tk. dillerinde yaygın olan ***tubaḳ/tumaḳ*** 'kürk kalpak' kelimesinden. H. Eren'e göre kelime ***tuğ + –ak*** küçültme ekinden gelmiştir, H. Eren 1978 s. 6. ※ ***Kapudan Paşa hażretlerinüŋ tedārük eyledügi duvaḳ ve çizme elli biŋ altun taḫmīn olunub...*** (Selānikī 1989 [1599] I, 168). ***duvak düşkünü*** 'evlenmeye hevesli olan kadın': ※ ***Filān yerde fevḳal'āde bir duvaḳ düşkünü var. Onu size yapıversek pek a'lā olur.*** (H.R. Gürpınar 1332 s. 27).

duvar, b. ***divar***.

duvîst, b. ***düvist***.

duy 'elektrik ampulünün takıldığı borumsu çerçeve' < Fr. ***douille*** a.m. < Alm. ***Tülle*** 'çaydanlıkta çayın döküldüğü kısa boru, emzik'.

duy– 'hissetmek, sezmek' < ETk. ***tuy–*** a.m. Clauson 1972 s. 567. ※ ***Gendözüŋi ayağınuŋ ḳıc barmağı üzerine berkit, ayağına muḥkem yapış! Ol seni duymayısar.*** (Ferec 855/1451 v. 194a). 'kokusunu almak': ※ ***Ḳaṣduŋ ol olsun ki bu aḳ ḍopraḳdan Ehrenüŋ burunına üresin, ḳoḳusın duyduġınlayın öle.*** (Ferec 855/1451 v. 39a). 'işitmek; (başkasından) öğrenmek': ※ ***Ammā gerekdür ki melike bu işi duymaya, duyacaḳ olursa kimsemüz cevābına döymeye.*** (Ferec 855/1451 v. 30a). ※ ***Pādişāhuŋ bir 'āḳıl veziyri varidi. Bu endiyşeden duydı.*** (Ferec 855/1451 v. 63a).

EOsm. **duyar** 'duygu, duymuşluk, haber' < ***duy–*** fiilinin geniş zaman fiilsıfatı (participium aoristi, geniş zaman partisipi), ***–(ünlü)r/–maz*** için b. ***açar*** ! ⊡. ※ ***Zāhidā, var, var ki bu 'ışḳdan ḍuyāruŋ yoḳ senüŋ; | Bilmedi, bilmeyiser bī–derd bIzüm esrārumuz.*** (Eşrefoğlı Rūmī 1286 s.3).

EOsm. **duydur–** 'işittirmek, sezdirmek' TS 1297–98 < ***duy–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur–*** ⊡. Krş. ***duyur–***, bir fiil kökünden iki causativum şeklini gelişmesi için b. ***akıt–*** ⊡. ※ ***Andan gendözini şāh–ı mārāna duydursun. Bir gizlenecek yėrde gizlensün.*** (Ferec 855/1451 v. 61a).

duygu 'his' < ***duy–*** + fiilden nomen abstractum (soyut isim) manasında isim yapan ***–gu*** eki (b. ***açgı*** ⊡).

AD. **duynak/döynak/toynak** '(at, eşek gibi tek tırnaklı hayvanların tırnağı' DS 1594, E. Birnbaum 1981 s. 78 < ETk. ***tuŋaġ*** Clauson 1972 s. 519, G. Doerfer 1965 II, no. 991. Krş. Türkm. ***toynak*** a.m. N.A. Baskakov 1968 s. 638. ※ ***Yürüdügüm yėrlerde bu diyār gibi diyār görmedüm. Ḥayfdur ki yaġı atı duynaġı bunuŋ yėrine basa.*** (Ferec 855/1451 v. 242a).

duyul– 'işitilmek' < ***duy–*** fiilinin passivum (edilgenlik) hâli.※ ***Ṣabāḥ oldı. MelIküŋ başı keslIdügI duyuldı. Halāyıḳdan ġırīve ḳopdı***. (Ferec 855/1451 v. 47a). ※ ***Yalancılıġümüz duyulmadın tīz durub melike hedIyyesini degürmek, udlu düşmemek gerekdür.*** (Ferec 855/1451 v. 59b). 'herkesin ağzında olmak, meşhur olmak': ※ ***Ey Karagöz, artık duyuldum. Bana gelen gelene. İrandan Tahrandan bir Acem geldi, bana yüz tane dinar verdi. Sen orada çatla patla patla!*** (H. Ritter 1953 III, 136).

duyur– 'hissettirmek' < ***duy–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***artur–*** ⊡; krş. ***duydur–***, bir fiil kökünden iki causativum şeklini gelişmesi için b. ***akıt–*** ⊡. ※ ***Göllüce mahallesinde oturanlardan rahatsız oldukları için ellerine, uyuşturan bur zehir taşıyan mermilerle silâhlarını almışlar, Göllüce mahallesinI basarak karşılarına çıkan küçük büyük her GöllücelIyI acı duyurmadan öldürmüşler.*** (B. Karasu 1993na s. 61). 'işittirmek, sezdirmek, ilân etmek, bildirmek': ※ ***Yüzbaşı SelahattIn Romanı'nı size sunamadığım için bana çok öfkelendiğinizi dostlarınız duyurdular.*** (V. Günyol 1995 s. 253).

duz/tuz b.m. (yiyeceğe konan madde) DS 1615 < ETk. ***tuz*** a.m. Clauson 1972 s. 571. ※ ***Andan anı cölmekde duzile biraz bişürsin.*** (Ferec 855/1451 v. 61a). ***tuz buz/tuzbuz (ol–)*** 'bin parça, paramparça (olmak)' (ikinci kelimesi labialisation'lu [dudaksıllaşma] ve mühmel olan kafiyeli terkip): ※ ***Ortalık hallaç pamuğu gibi darma dağınık, masalar sandalyalar devrilmiş, rakı şişeleri, meze tabakları tuzbuz olmuş.*** (S.M. Alus 1944 s. 187). ***tuz etmek/tuz ekmek (ye–)*** 'dostluk kurmak': ※ ***Şāh–zāde eyitdi: "Sunuŋ! Duz etmek yėyelüm! dėdi.*** (Ferec

855/1451 v. 29b). ※ ***Bu göŋlüm böyle yıḳmaḳ niceye-dek? | Senüŋle yėmedük-mi hey duz etmek?*** (Naẓmī 1928 s. 62). ***tuz parça/tuzparça (ol-)*** 'tuz buz (olmak)' (juxtaposition asyndétique, bağlaçsız yanyanalık): ※ ***Su yüzeyine yıldırım hızıyla çarpan güneş tuzparça ufalanıp, dibe doğru yağ yeşili bir aydınlık halinde dağılıyor. Daha aşağıları, önce siyaha çalar nefti, sonra düpedüz karanlık.*** (A. İlhan 1981f s. 17). Mecazî manada ***tuzlu*** 'çok pahalı': ※ ***Tekerrür eden bu barış görüşler Ken'ān'a tuzluya oturur.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 226).※ ***Fiyatları tuzluca. Altlı üstlü takım tam iki buçuk lirayı Osmanî.*** (S.M. Alus 1944 s. 22). ***duzsuz/tuzsuz*** 'yavan'. İsimden sıfat, bâzen de zarf yapan ***-sız*** eki için b. ***adsuz*** ⊡. ※ ***Ḍuzcılaruŋ bāzārları ḍuzsuzlarla ola.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16. yüzyıl başı] II, 152).

duzak/tuzak 'kuş vs. yakalamak için hazırlanan tertibat' DS 1615 < ETk. ***tuzaḳ*** a.m. Clauson 1972 s. 573. ※ ***Bir ḳuş dạhı duzaġa düşmiş. Gel, ḥālini görelüm!*** (Ferec 855/1451 v. 133b). ※ ***Daḳar ḳulpına beg ḥīle ipini, | Ḳurar duzaḳ müslimānlar yolında.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 64). AD. 'hile, yalancılık, kendini olduğundan başka türlü gösterme': ※ ***O ah çekerken Halit bir nizah, bir tuzakla başına ağrılar saplandığını söyleyerek yerinden doğruldu.*** (L. Tekin 1984 s. 143–144).

Osm. **duzi** 'Venedik Cumhuriyetinin reisi' < Yun. (15. asır) ***ντουζης*** (dúzis) < İt. (Venedik diyal.) ***dose*** ve İt. ***doge*** a.m. E. Kriaras 1990 XI, 305; krş. ***doj.*** ※ ***Şimdiki-ḥālde on iki başdur. Ol sebebden ulularına duzi dėrler, on iki başı dėmek olur.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 423–424; müellif kelimeyi ***düzine*** kelimesiyle izah eder).

duziko 'rakı' F. Devellioğlu 1959 s. 82 < Yun. ***ντουζικο*** (dúziko) a.m. [Tk. ***düz*** + isimden sıfat yapan ***-ικο*** (-iko) eki Ch. Tzitzilis 1987g no. 360, 1994 s. 204; Rückwanderer (geri ödüçleme). ※ ***Benli kalktı. "İstersiniz biraz düziko içmek?" diyerek rakı tepsisini işaret etti.*** (S.M. Alus 1944 s. 112).

Osm. **dü** 'iki' < Fa. ***du/dü*** a.m. ※ ***Sīne gördi sīm-i̯ hām-ı şạ̄h-dār; dü pistān gördi dü enār.*** (Ferec 855/1451 v. 161b).

dübara, b. ***dubara***.

dübdürüst, b. ***düpdürüst***.

dübdüz, b. ***düpdüz***.

dübeş '(tavla ve başka zar oyunlarında) her iki zarın beş rakamını göstermesi' H. Kodaman 1944 s. 36 < Fa. ***du*** 'iki' ve ***beş***, krş. ***dubara/dübara, düse/düsse, düşeş***.※ ***Esnaflıktan ne anlar? Nasılsa fırsatı bulup dübeş, düşeş kapılarını tutmuş; kendini adam oldum zannediyor. Ticaret boru mu be?*** (S.M. Alus 1944 s. 134).

Osm. **dübeyt** 'bir şiir ve şarkı çeşidi, rubai' < Fa. ***du-baytī*** a.m. [***du*** 'iki' ve ***bayt*** 'beyt']. ※ ***Şarābcuġın içüb rebābcuġın çalub firāḳ-nāme dü-beytlerini ırlaridi.*** (Ferec 855/1451 v. 120a).

dübür 'makat, göt' < Ar. ***dubur*** a.m. ※ ***Ṭahāret vaḳtında ẓekerin evvel, yā da dübürin evvel mi yıḳamalıdur?*** (P.N. Boratav 1995 s. 168–169). ※ ***Bu gün taḳāżā-yı ḥācet vāḳi' oldı. Oturur iken nā-gāh gördüm ki dübürümden bir ḳarġa çıḳub uçdı gitdi.*** (Ş. Elçin 1975–76 [1876] s. 200). ※ ***Darakllı köyünde de bir adamın evini basmışlar. Elini ayağını bağlayıp dübürüne gazık çakmışlar.*** (F. Baykurt 1961ı s. 179).

AD. **düden** 'suyu yer altına çeken delik, girdap, uçurum, bataklık' DS 1616–17, TS 1299, A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 26, 121 < Çağ. ‼ ***dödān*** 'Amu-Darya nehrinin eski (şimdi kuru olan) yatağı' W. Radloff 1905 III, 1739. ※ ***Kulaklarında koyunların çıngırak sesleri, yol alır. Daha alçak bir arazide, kırk göz sularının düdene karıştığı yerde kısrakların kuyruklarını sallıya sallıya nazlı nazlı otladıklarını görür.*** (Şahap Sıtkı 1958 s. 8).

düdü, b. ***düğdü***.

düdük I b.m. (nefesli çalgılardan) DS 1617, TS 1299 < ETk. ***tütek*** a.m. Clauson 1972 s. 455. ※ ***Meger bir yigitcük heves eylemiş | Ney ögrenmegiçün düzermiş ḳamış. | Atası ḳaḳıyub girürmiş oda, | Düdügini anuŋ ururmış oda.*** (Ferheng-nāme-i Sa'dī 1340–42 s. 39 no. 466–467). ***düdük gibi*** 'çok dar (giyecek hakkında)': ※ ***Arkasında yerlere sarkan bir keten gecelik, geceliğin üstünde düdük gibi bir alpak ceket.*** (S.M. Alus 1933p s. 204). ***düdük makarnası*** 'içi delik makarna; (argo) ahmak, anlayışsız': ※ ***Sözde, babanın elinden kurtarıyor beni. Hım, kime yutturuyorsun a düdük makarnası?*** (M. Seyda 1958y s. 39). ***düdük sigara*** 'çok ince sigara: ※ ***Babasından kalan, kalın gümüş tabakadan ince kâğıtları çıkarıp tütün sarıyor. Sardığı düdük sigaraları üst üste tabakaya sıralıyor.*** (Peride Celal 1991 s. 386).

(Argo) **düdük** II 'ahmak, anlayışsız' H. Aktunç 1990 s. 89 < ***düdük*** I; düdük bir çoban ve köy çalgısı olduktan sonra iptidailiğin sembolü olmuştu. ※ ***Görüb geyimll ėlleri yüksünme, hey düdük, | Elbet biçer saŋa da, ṣaġ olsun, ḳoca kütük.*** (Vāşıf 'Oṣmān 1257 s. 57). ※ ***Ya ne zannettin düdüğüm? Ben çalışayım, o yesin, öyle mi?*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 23).

(Argo) **düdükle-** 'sikmek' F. Steinherr 1932 s. 185, Meḥmed Hālid [Bayrı] 1934 s. 71 < ***düdük*** I *'erkeklik uzvu'. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-/-le-*** eki için b. ***acabla-*** ⊡. ※ ***Bir erkekle bir karı buluşup zevki sefaya dalarlar, bizi peydahlarlar. Karının karnı şişti mi şişer, erkek toz! E, erkeklik kolay mı? Düdükleyip kaçacaksın.*** (Füruzan 1982g s. 89).

düdüklü 'düdüklü tencere' < ***düdüklü tencere*** tabirinin kısaltılmışı. Kendisini takip eden isim olmadan isim gibi kullanılan bu türden diğer örnekler için b. ***atlu*** ⊡. ※※.

⊡ Sıfatın bu şekilde appellativum (cins isim) hâline gelmesi, nomina instrumenti (araç isimleri) olarak yaygın değildir (krş. ***havlu, saplı, sustalı, tükenmez***). Başka sahalarda (ms. yemek isimlerinde) olağandır, ***haşlama (et)*** gibi. Mukayeseye dayanan renk sıfatları rengin isminden sonra gelmesi gereken ***renkli*** ya da ***rengi*** kelimesinin düşmesinden ileri gelmiş olabilir, ms. ***eflâtun (renkli)***, yahut sıfat ekinin hazfedilmesinden: ***eflâtunî→eflâtun, elektrikli→elektrlk*** (doğrudan doğruya Fr. ***électrique***'den gelmiyorsa).

düdünürcü, b. ***dünür*** II.

düello 'iki kişi arasında yapılan silâhlı vuruşma' < İt. ***duello*** < Lat. ***duellum*** 'harp' (***bellum*** kelimesinin eski varyantı), sonradan ***duo*** 'iki' kelimesinin tesiriyle 'iki kişi arasındaki muharebe' manasına gelmiş: Türkçedeki şekil İtalyancanın Fr. telaffuza kaydığını gösterir. ※ '***Ādetleridir ki, maḥallelerde gündüzleri ḥayvānca bir sebebden dolayı iki köpek düel-***

luya (veya duelloya) çıkarlar. (YTEA 1974 1280/1864] I, 523). ※ ***Bu huylarını bildiğimden girişmedim söz düellosuna.*** (M. Yağmur 1957 s. 27).

düetto/düeto 'karşılıklı iki kişi tarafından söylenen şarkı' < Fr. ***duetto*** < İt. ***duetto*** a.m. Garp müziği ıstılahları için b. ***acitato*** ⊡ ve küçültme eki için b. ***alborata*** ⊡. ※ ***Ahmet Bey, köpekle Fıtnat Hanımın karşılıklı uluma düetolarını görünce "Sus Fıtnat Hanımcığım sus!" dedi.*** (R.C. Ulunay 1941 s. 246).

Osm. **düg–/dügdür–** (düzelt: **döŋ**–, **döŋdür**–)'yükselmek, fırlayıp yukarı çıkmak' TS 1304–1305 < ?? (Bu fiil– ETk. ***töŋ–*** 'yükselmek, fırlamak' ile birleştirilmelidir. Dīvān luġāti't–türk yazmasındaki yanlış harekeleme yüzünden Clauson 1972, 514'te ***teŋ–***, 517'de ***teŋit–*** okunmuştur. Bu okunuşlar ***töŋ–***, ***töŋit–*** olarak düzeltilmelidir. Sonuç olarak kelime, EOsm. ve Osm.da da ***döŋ–*** okunmalıdır. [Editörün notu]). ※ ***Deŋizden töz hevāya düger.*** (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 252). ※ ***Anlaruŋ umduġı oldı ki her biri bir cānavar͜ hortumıyıla hevāya dügdürüb süŋügin uvadub͜ hord eyleyedi.*** (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 252).

dügâh (Şark musikisi ıstılahlarından) 'bir perde ve o perdeye nispetle bir makam adı' < Fa. ***dü-gāh*** a.m. [***dü*** 'iki' ve ***gāh*** 'zaman, yer', b. ***âdemîgâh*** ⊡].

Osm. **dügâne** 'çift, iki türlü' < Fa. ***du–gāna*** a.m. (***du*** 'iki' + sayı sıfatlarına takılan ***-gāna*** 'türlü' eki] ve 'iki rekât'. ***dügāne kıl–*** 'namaz kılmak': ※ ***Ṣabāḥ durdı, ābedest aldı, dügāne ḳıldı, müze geydi, atını oğlana eyerletdi, bindi, Faġfür sarāyına vardı.*** (Ferec 855/1451 v. 133a).

dügdür, b. ***düg***.

dügen, b. ***düğen/döven***.

dügüm, b. ***düğüm***.

dügün, b. ***düğün***.

dügürçi, b. ***dünür*** II.

düğ– I 'düğümlemek' DS 1621, TS 1303–1304 < ETk. ***tüg–*** a.m. Clauson 1972 s. 477. ※ ***Bir iplik getürtdi. Ol ipligi on yėrde dügdi. Andan afsününı oḳıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 39b). ※ ***Elin dizine ḳoyub yumruġın dügmiş ve bıyıḳları gögsine inmiş.*** (Ṣaltuḳ–nāme 1974 [15. yüzyılın sonu] I, 326).

EOsm. **düğ–** II 'havaya uçmak' TS 1304–1305 < ?? ※ ***Bir küpe bindi. Küp kuş gibi havāya dügdi, nā–bedīd oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 60b). ※ ***Çün 'ifrīt Seyfi arḳasına alduġınlayın dügdi, gök yüzine çıḳdı, ol ḳadar aġdı ki indüginleyin ... Şāristān–ı Siymiyne ḳondı.*** (Ferec 855/1451 v. 152b). ※ ***Küdüret demleri döndi ṣafāya, | Ġam u ġuṣṣa tozı dügdi havāya.*** (Meḥmed 1965 s. 113 no. 2162). Krş. ***tüy–***.

AD. **düğdü/düdü** 'balta, keser gibi olan aletlerin küt ve yuvarlak olan yanı' DS 1619, TS 1300, ZTS 1976 s. 58, Meninski 1680 II, 2179 < ?? Fiilin geçmiş zaman şeklinin, isim hâline gelmesi için b. ***bastı*** ⊡. ※ ***Bayram, taşların birazını birbirine vurarak, birazını da çapanın düdüsiyle parçaladı. Deliklere doldurdu.*** (F. Baykurt 1959y s. 36).

AD. **düğe/düve/döğe** 'boğaya gelmemiş iki üç yaşında dişi dana' DS 1619–20, TS 1300–1301, R. Dankoff 1991 s. 34 < ETk. ***tüge*** a.m. Clauson 1972

s. 478. ※ ***Dön geriye! Bir başına işin ne buralarda? Boğasak düve gibi nereye?*** (M. Başaran 1992 s. 163). ※ ***Hatice, Boyalısakalgillerin evi önüne geldikleri zaman, kayınbabası kırmızı düğeyi bağışlamadan attan inmedi.*** (Reşat Enis 1944 s. 129). ※ ***At, inek, tosun, döğe vesaire gibi hediye verilir. Güvey, oradaki arkadaşları tarafından şifa olarak bir kaç tokat ve yumruk aşkedildikten sonra içeri girer.*** (H.Z. Koşay 1943 s. 305).

AD. **düğelek/düvele/dülek** 'bir kavun cinsi' DS 1627, TS 1302–1303 <Çağ. !! ***tükelek*** / ***dükülek*** / ***tüynek*** a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 322, M. Räsänen 1969 s. 503.

AD. **düğen/düven/döven** 'harmanda ekinin sap ile tanelerini ayıran eski bir Yakın Şark aleti' DS 1620 < Yun. ***δουκανη*** (d̠ukáni) a.m. G. Meyer 1893 s. 58, A. Tietze 1955 no. 69. ※ ***Dügen–i͜ hirman 'an cānib–i İzmid.*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 313). ※ ***Düven süren çocuk cambazlar gibi çevik olmalıdır.*** (M. Yağmur 1957 s. 74).

EOsm. **düğesl–** 'boğa istemek (düğe hakkında)' TS 1302 < ***düğe*** + isimden veya sıfattan verbum desiderativum (isteme) manasında fiil yapan ***–sa–*** genişlemesi, b. ***aygırsa–*** ⊡.

AD. **düğle–** 'düğümlemek, bağlamak' DS 1621 < ***düğ–*** I fiilinin frequentativum (sık sık tekrarlama) ḣâli olan ***düğele–*** (DS 1620; ***–ele–*** genişlemesi için b. ***avkala–*** ⊡, ikinci ünlünün düşmesi ile. ※ ***Barsak düğümlenmesine ne yapacak doktor? Şimdi Kömüğün koca avrat gelip bir ip düğledl çözdü mü bir şeyi kalmaz onun.*** (M. Makal 1954 s. 56). 'bir çıkına koyup bağlamak': ※ ***Gelin komşular, celebin taksiti geliyor, satın, kırın, dökün, ulayın, şu borcunuzu bir tarafa düğleyin, sonra iş kötüye varır.*** (H. Aytekin 1945 s. 18).

AD. **düğlek** 'kalın kabuklu olgun kavun; olgun ufak kavun; ham kavun, kelek' DS 1527–28, TS 1302–1303 <Çağ. !! ***tüynāk*** vs. 'ham kavun' M. Räsänen 1969 s. 503. ※ ***Monlā Kelbī dėyen Deli Düglek, | Ḳardaşı ol ḳara͜ hıyār eyü mi?*** (Ġazālī 1974 [16. yy.'ın ortası] s. 232).

düğme b.m. (giyim malzemesi) < ETk. ***tügme*** a.m. Clauson 1972 s. 482. ※ ***Ḳazzāzlar barmağında iligi görinen dilberlerüŋ tügmeyi yolında ḳoyalar.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [901/1496] s. 145; cinaslı bir ifade). ※ ***Gözlerlmi kaçırıp ayağa kalktım, ceketimin düğmesini vurdum.*** (Tarık Dursun K. 1960 s. 46). Fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***–ma eki***, b. ***akıtma*** ⊡.

AD. **düğmük** 'düğüm; düğümcük' < ***düğ–*** I + fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***–mük*** eki, b. ***çelmik*** ⊡. ***düğmüklen–*** 'düğümlenmek', ***-lan–*** genişlemesi için b. ***abaplan–*** ⊡: ※ ***Pembe'nin hiç iştahı yoktu. Her kaşık çorba boğazında düğmüklenip kalıyordu.*** (Ç. Altan 1978 s. 122).

DS. **düğü** 'ezilmiş buğday, bir çeşit bulgur; pirinç' DS 1622–23, TS 1305 < ETk. ***tögl*** a.m. Clauson 1972 s. 478.

düğüm b.m. (ipliğe vurulan boğum) TS 1306 < ***düğ–*** I + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) ve dolayısıyla nomen concretum (somut isim) yapan ***–üm*** eki, b. ***adım*** I ⊡. ※ ***Ol ipligi on yėrde dügdi. Andan afsününı oḳıdı. Ḳarşu bir bir dügümi şeşdi.*** (Ferec 855/1451 v. 39b). ※※ Mecazî manada: ※ "***Yağmur yağınca trafik büsbütün düğüm oluyor" dedi şöför.*** (O. Baydar 1998 s. 76). ※ ***Kız: "Sana iyi bir koca***

bulurum; mal mülk de veririm" deyip ağanın kendisini baştan çıkardığını açıklamak zorunda kaldı. Düğüm çözülmüştü ama ben de bitmiştim. (M. Başaran 1964 s. 63). Krş. ***düğün*** I.

EOsm. **düğün** I 'düğüm' TS 1306 < ETk. ***tügün*** a.n. Clauson 1972 s. 484. ※ ***Belüsüz oldılar oş nice gündür. | Yüregümüzde işler bir dügündür.*** (Şeẖoġlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 185 s. no. 1516). Krş. ***düğüm***.

düğün II/**düvün** 'evlenme veya sünnet münasebetiyle yapılan ziyafetli ve eğlenceli şenlik ya da köy şenliği' < ***doy/toy*** ve ***gün*** M. Räsänen 1969 s. 488. Bu birleşik kelimede var olan crasis (kaynaşma) durumu için b. ***acabola/acabula*** ⊡. ※ ***Cün mektüb māder-i Bānüya yėtişdi, sevindi, nāmei döstlarına, ẖıṣımlarına gösterdi, anları dügüne da'vet eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 237a). ***düğün et-/eyle-*** 'düğün yapmak' ※ ***On gün muttaṣıl dügün eylediler. Ferruẖ-nāzı Ferruẖ-şāda nikāḥeylediler. Dügün dağıldukdan soŋra ...*** (Ferec 855/1451 v. 42b). ***düğün bayram et-*** 'muvaffakıyetini kutlamak, sevincinden oynamak': ※ ***Biz şu gadar bir gayret edelim de, sonra eller düğün bayram etsin? Olur mu canım?*** (A. Nesin 1972m s. 97). ***düğün dernek yap-*** 'düğün şenliği': ※ ***G. bey şimdi de düğün dernek taraflısı değil, zira acılı ... anneciği yeni ölmüş.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 23.6.1941). ※ ***"Sen geleli oralardan hīç ayrıldıḳları yoḳ." — "Onları düğün dernek ben-mi da'vet ediyorum?"*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 277). AD. ***düğün düzgün*** 'düğün (burada çocuğa ad koyma toplantısı)': ※ ***Düyün düzgün ġurdular, mencilis toplandı, buna ad ġoymaya düşünürken, o devriş orada bulundu.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 209). ***düğün et-/eyle-*** 'çok sevinmek': ※ ***Dügün eylerdi görüb sür-ı ẖitān | Sünnet oğlanları ardınca hemān.*** (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 118). ***düğün şenlik*** 'düğün' (bu da ***düğün dernek*** örneğinde görüldüğü gibi 'büyük şenlik ile, büyük şenlik yaparak' zarf mesabesinde kullanılabilir): ※ ***Benim tarlalarımı, babamdan kalma tapulu tarlalarımı köylüye düğün şenlik dağıtan adam, hükümet değil de nedir ya?*** (Yaşar Kemal 1955i II, 315).

düğürcü, b. ***dünür*** II.

AD. **düğürcük** I 'ince bulgur' DS 1625 < ***düğü*** + ***-cük*** küçültme eki, b. ***acıcık*** ⊡. Ünlüden sonra inorganik (asli olmayan, sonradan türeme) bir /***r***/'nin hypercorrection (aşırı doğruculuk) vasıtasıyla türemesi için b. ***alengilli/alengirli*** ⊡.

AD. **düğürcük** II 'küçük dolu, yuvarlak kar taneleri' DS 1624 < ***düğürcük*** I. Küçültme eki ***-cık*** için b. ***acıcık*** ⊡.

Osm. **dühn** 'sıvı yağ' < Ar. ***duhn*** a.m. ※ ***Bir niçe semüz tavuḳ ḥāṣıl eyledi, icini cevāhir-i girān-māyeyile ḍoldurdı ve dühn-i levz-ile biryān eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 67a).

Osm. **dühül** 'davul' < Fa. ***duhul*** a.m. ※ ***Bir kişi bu cevgānile bu dühli üc gez ḳaḳa, gemi belādan ḳurtıla. Ben dühüli üc gez ḳaḳayım; siz ḳurtuluŋ, varuŋ, gidüŋ. Benüm daẖı başuma ne gelürse gelsün.*** (Ferec 855/1451 v. 228a).

dük 'yüksek bir aristokrasi unvanı; bazı küçük Avrupa devletinde hükümdar unvanı' < Fr. ***duc*** a.m. [Lat. ***dux*** 'ordu kumandanı']. Krş. ***duka*** I. ※ ***Bir zamanlar prenslerin, düklerin, kontların binlerce taş işçisi çalıştırarak kurdukları avlu, park, saray duvarlarının hiçbirinin üstünde "Yabancı defol!" gibi yazılar yazılmış bulunmamalı!*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 9).

dükân 'dükkân' < Fa. ***dukān*** < Ar. ***dukkān*** a.m. [/***dkk***/ kökünden, degemination (ünsüz tekleşmesi) için b. ***akke/ake*** ⊡]. ※ ***Levvāḥa ol kişinüŋ maḳāmını, dükānını ḳanda olur dėyü ṣordı.*** (Ferec 855/1451 v. 126a). ※ ***Bir dükān dutdı, ḳumāşın yaydı, alış vėriş eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 246b).

AD. **dükel/tükel** 'tam, bütün, eksiksiz' DS 4006, TS 1306–1309, R. Dankoff 1991 s. 34, Meninski 1680 II, 2109 < ETk. ***tükel*** a.m. Clauson 1972 s. 480. [***tüke–*** + fiilden sıfat yapan ***–l*** eki (M. Erdal 1991 I, 332), b. çatal ⊡]. ※ ***Senüŋ 'āşıḳlaruŋ çoḳdur dükelden, | Bu Eşref–Oğlı Rūmī kemterīndür.*** (Eşrefoġlı Rūmī 1286 s. 5). 3. şahıs possessivum (iyelik, mülkiyet) eki ile 'hepsi': ※ ***Dükelinüŋ ümiydisin.*** (Ferec 855/1451 v. 28a). ※ ***Dükelİne şarāblle zeher icürdüm. Öldiler.*** (Ferec 855/1451 v. 69b). Çok defa possessivum (iyelik, mülkiyet) eki agglutination'la (bitişim) kelimenin bir parçası olmuş: ***dükeli*** (sıfat) 'bütün, her': ※ ***Dükeli murādlarda kāmgārldl.*** (Ferec 855/1451 v. 27b). ※ ***Beni dükeli kişi bilür.*** (Ferec 855/1451 v. 207b).

düken–/tüken– 'sona ermek' TS 1310–11 < ETk. ***tüken–*** a.m. Reflexivum (dönüşlülük) hâli yapan ***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※ ***Rıdvān–şāduŋ dağı ṣuyı, azuğı dükenmlşldl.*** (Ferec 855/1451 v. 31b). ※ ***Ḳanda olursa benimçün kim dökersin ḳanlu yaş | Göresin sen, i gözüm, görem dükenmez nice yaş.*** (Naẓmī 1928 s. 23). ※ ***İngilizlerin Parsel'ine ve Fransızların Blze'lerlne ve Berlioz'larına muḳābil Almanlarıŋ esātiẕe–l müsīḳīsl saymaḳla tükenmez.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 212–213).

EOsm. **dükenle–** 'aramak, araştırmak, teftiş etmek, yoklamak' TS 1309–10 < !! ***tügāllä–*** a.m. [***tügāl*** 'teftiş'] A. Pavet de Courteille 1972 s. 2241). ※ ***Ne dükenlerslz? dėdiler, ya'nī, ne yitürdüŋüz?*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 31). ※ ***Ḳuşları Süleymān dükenledi. "Noldı baŋa? İbigi görmezem" dėdi.*** (a.e. s. 51).

düket–/tüket– 'sonuna kadar harcamak, kullanarak bitirmek' TS 1311 < ETk. ***tüket–*** a.m. Clauson 1972 s. 479. Causativum (ettirgenlik) genişlemesi ***–t–*** için b. ***acıt–*** ⊡. ※ ***Muttaṣıl avlamaḳ ardınca oldı. Bėş gün icinde cezlyrenüŋ cāneverini düketdi.*** (Ferec 855/1451 v. 189a). ※ ***Oğul cün-kl dükede on yaşını, | Yad ādem anuŋ ėtme yoldaşını.*** (Ferheng–nāme–i Sa'dī 1340–42 s. 64 no. 776).

dükkân/tükkân 'zenaat sahibinin çalıştığı yer; küçük mağaza' < Ar. ***dukkān*** a.m. Krş. ***dükân***, b. ***ake*** ⊡. ※ ***Büyük Ḳaramān Bāzārında dükkān açmış. Ẕātīden ṣoŋra şu'arā anuŋ dükkānını mecma' ėdinmiş.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 201). ※ ***Ne olurdu şöyle bir pisikletim olsaydı! Yarım saatin içinde bütün siparişleri dağıtır, tükkâna dönerdim.*** (H. Taner 1951t s. 109).

dülbend/tülbent/tülbet 'ince ve seyrek dokunmuş bez; başörtü' Fa. ***dulband*** a.m. < ***dll-band*** 'kalbi bağlayan, çok sevilen' [***dil*** 'yürek' ve ***–band*** 'bağlayan', Fa. ***–band*** için b. ***bazubend*** ⊡]. Krş, ***türban***. ※ ***Āh ėtdi, durdı, şehre gitdi, emīr–i Baṣra öŋinde dülbendini yėre urdı.*** (Ferec 855/1451 v. 8a). ※ ***Mahalle aktarından aldığım boyalı mukavvadan Karagöz figürleri, annemin tülbet başörtüsünü gererek kurduğum hayal perdesini büyükçe bir gaz lâmbasıyla arkadan iyice aydınlattığım halde, pek seçilmiyordu.*** (B. Arpad 1976 s. 18).

EOsm. **dülcin-** (ilk ünlü **/o/**, **/ö/** veya **/u/** da olabilir) '?? (iki erkek arasında bir cinsî yaklaşma ameliyesi)'. ※ ***Ḳāżīyi buldılar ki dört ayaġ üzerine durmış, bir oġlan ardından işler dülcinür. Cemāʿat utandılar, daşra geldiler.*** (Ferec 855/1451 v. 235). (Metinde bir çekimleme yanlışı vardır: ***dalcınur*** olarak düzeltilmelidir; ***dalcın-*** 'uğraşmak, gayret sarf etmek' [Editörün notu]).

AD. **düldül** I 'ihtiyar ve zayıf beygir, eşek' DS 1627 < ***Düldül*** < Ar. ***Duldul*** 'Peygamber'in katırının adı, bir rivayete göre hazret–i Ali de ona binmiş (kelimenin asıl manası 'uzun oklu kirpi'). ※ ***O düldül koşulu çakaralmaz faytonuna mı güvenip güzellere göz atıyor?*** (S.M. Alus 1933p s. 111). Eski araba, vapur gibi şeylere sıfat olarak kullanılır: ※ ***Günde kırkyedi defa karşıya gidip gelen düldül vapurun kontrol memuru Ruşen Hakkı Bey gemiden çıkanlara bakıyordu.*** (A. Hünalp 1962 s. 11).

AD. **düldül** II 'dürbün' < ***dürbün*** a.m < ***durbin*** 'uzağı gören' A. Tietze 1969 no. 47. ※ ***Gelme de, Hulus ā, vururum seni! | Düldül aynasiynen görürüm seni.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 26).

***dülebek** 'yürek çarpması' Meninski 1680 II, 2120 < ?? Başka kaynaklarda bulunamadı.

dülek I veya **dölek** (eski gemici tabirlerinden) 'direk tepesindeki tarassut yeri' R. Dankoff 1991 s. 34 < ?? ***dölek yelkeni*** 'gabya yelkeni' W. Radloff 1905 III, 1739.

dülek II, b. ***dölek*** II.

dülek III, b. ***düğelek***.

dülengeç, b. ***dölengeç***.

dülger, b. ***dürger***.

Osm. **düm** I 'kuyruk' < Fa. ***dum*** a.m. ※ ***Düm–i ṭāvüsdur gül–bün, gerek kim | Aḥıda bülbüle hün–ı kebüter.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 91). 'bir şeyin arka ucu': ※ ***Yürüdük berf üstinde piyāde, | Ḳar idi aitı ḳarışdan ziyāde. | Erişince düm–i nīze zemīne, | Bu miḳdār idi, ölçdüm ben kemīne.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 147–148).

düm II (Şark musikisi terimlerinden) 'usul çeşitlerini teşkil eden dört unsurdan biri' K. Uz 1964 s. 21. ***düm düm*** 'tef sesleri': ※ ***Nedür def ėtdügi düm düm ve yā ney ḳılduġı zārī?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 88). ***düm tek*** 'tempo tutma': ※ ***Uta ve dümteğe âşık Halime hanımefendi, elmaslı parmaklarını birkaç defa havaya kaldırarak bizi alkışladı.*** (Aka Gündüz 1930 s. 57). ※ ***Darbukanın düm–tek düm–tek'lerine uyup iki omuzum birden kalkıp, kalkıp inmeye başladı.*** (M.B. Kanok 1984 s. 47).

düm III/**tüm** 'büsbütün' TS 1628 < ETk. ***tum*** (***tum ḳara*** 'tamamen kara [at]) Clauson 1972 s. 503, krş. Az. Tk. ***düm ağ*** 'tamamen beyaz', ***düm ġara*** 'tamamen kara', ***düm sarı*** 'tamamen sarı' ADIL 1980 III, 175. ※ ***Saç–saġġalı düm ağ.*** (*Azärbaycan Nağılları* 1960 I, 230) ※ ***Burdan gedāndā ġabağına üç bulaḫ çıḫacaḫ, birinin suyu dümağ süd gimi.*** (a.e. 1963 IV, 21); belki de Türkm. ***tüm–ġaraŋḳu*** 'kapkaranlık' (fakat ***tüm/tümlük*** 'karanlık'!).※ ***Yeni asker, doğrusu, yaman acemilerdendi: ne tüfek tutmasını biliyor, ne Hazırol! durmasını. Yani askerliğin tüm cahili.*** (B.S. Kunt 1937 s. 56). ※ ***Ülen, siz Allahınızı tüm unuttunuz, Allahın âsi kulu.*** (B.S. Kunt 1949 s. 72).

AD. **dümağ** 'bembeyaz' DS 1628 < ***düm/tüm*** + ***ağ*** 'ak' veya doğrudan doğruya Az. Tk. ***dümağ*** a.m.

düman 'duman' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 71 < ***duman*** kelimesinin hakikaten böyle bir telaffuzu varsa, uzun /***a***/ ile Fa. asıllı ***dükân, güman***, ***günah*** gibi kelimelere benzetilerek, belki de Fa. zannedilerek ve muhakkak ki böylesini daha nezih bulunarak yapılmıştır. ※ ***Bu tek katlı, küçücük evler bir haftadan beri yağan karlarla o kadar örtülmüş ki bacalarından düman tütmese, insan her birini birer büyük kar yığını zannedecek.*** (S. Ayverdi 1940 s. 92). ※ ***Malûm ya bu deniz bodrumlarının hava deliği yoktur. Onun için ağızdan, burundan, elhasıl gövdemizdeki bütün deliklerden çıkan her türlü düman, nefes ve gaz burada kalır.*** (B. Felek 1947 s. 154).

dümbedüdük, b. ***dümbürdüdük***.

dümbedüz, b. ***dümdüz***.

dümbek, b. ***dümbelek***.

Osm. **dümbeki** 'ulemalar için kullanılan bir alay sözü' Meninski 1680 II, 2145 (Meninski sarıklarını da ***dümbeki sarığı*** olarak tarif ediyor) < Redhouse 1890 s. 916'ya göre kelime Fa. ***dunbakī*** 'a man who wears a tail to his turban'dır ve ***dunbak*** 'little tail'den geliyormuş [***dunb*** 'kuyruk' + ***–ak*** küçültme eki]. ※ ***Serāvīle ve pīrāhene rağbet göstermezler. Bā'iṣi ṣorulsa bundadur dėrler: dümbekīler gibi ten-perverlikde ne 'ālem vardur? deyü söylerler.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 131). ※ ***Ehl-i 'ırża selām vėrmezler. Ol gendülere selām vėrdükde edeb-ile redd-i selām ėtmezler. Zu'm-ı fāsıdlerine göre "Nedür ki dümbekīdür, ya'nī yarar olub binici degüldür" dėmek isterler.*** (a.e. s. 135).

AD. **dümbelek** I/**dümbek** 'tef' DS 1628, Meninski 1680 II, 2146 < ***deblek*** kelimesinin labialisationlu (dudaksıllaşma) varyantı. ※ ***Dümbelek suratlı, davul karınlı, yusyuvarlak bir köylü kızı kaz çobanlığı ediyor.*** (S.M. Alus 1933p s. 126).

dümbelek II 'kafa işçisi züppe için alay tabiri' < ***dümbelek*** I. ※ ***Biri beni bu insanlardan birine şair diye tanıttığında yerin dibine girerdim. Kayıtsız gülücüklerinin ardında içlerinden geçenleri bilirdim çünkü: İşte, beş para etmez bir düşçü, güvenilmez bir ukalâ dümbeleği, hem züppe hem çulsuz!*** (İ. Aral 1997 s. 90).

(Argo) **dümbelek** III < ***dümbelek*** I. 'ibne' F. Devellioğlu 1959 s. 82, H. Aktunç 1990 s. 90 < ***dümbelek*** I. ※ ***Ben geçerken ardımdan bağırıyorlardı: "Beşlik! Beşyıldız! Dümbelek!"*** (M. Mungan 1978 s. 166).

AD. **dümbük** 'pezevenk' DS 1628–29 < ?? ※ ***Girecekseniz, şoo eve girin. Mavi kapılı eve. Bizim ırgatbaşının kızları orda. Biri yeşil giyinmiş, biri al. Dümbük babalarının yüzünden düşmüş fıkaralar.*** (Orhan Kemal 1954b s. 249).

dümbülde- 'düm düm gibi ses çıkarmak (dümbelek hakkında)' < ses taklidi fiillerden. ※ ***Zurna kabadan taksimi tutturdu. Çiftenara dümbüldemeğe başladı.*** (S.M. Alus 1944 s. 131).

AD. **dümbüldek** 'dümbelek' DS 1629 < ***dümbülde–*** + fiilden isim yapan ***–k*** eki, ve aynı zamanda ***dümbelek***'in varyantı. ※ ***Dümbüldek oğlu...*** (Ġālib Paşa t.y. [1911] s. 48).

dümbürdüdük/dümbedüdük ‘herkesin ağzında, çok dedikodusu yapılan’ DS 1629 < ***dümbelek*** ve ***düdük*** kelimelerinin halitası. ※ ***Savranın, develerinden ikisini satmağa razı olması, kasabada dümbürdüdük oldu. Artık küçük kahvede mevzu bu idi***. (S. Kocagöz 1941 s. 74). ※ ***"Öyle deyelim aman!" dedi Velikul, "Dümbür düdük etmeyelim!"*** (F. Baykurt 1971t s. 26). ※ ***İster misin bu işin bizlere de serpintisi gelsin, bizler de dillere düşelim, ortalığa dümbedüdük olalım?*** (S.M. Alus 1933p s. 210).

dümdar/dündar (askerlik terimlerinden) ‘artçı’ Zs. Kakuk 1973 s. 134, R. Dankoff 1991 s. 34 < Fa. ***dum-dār*** a.m. [***dum*** ‘kuyruk’ + ***–dār*** ‘tutan, malik olan’, b. ***abdar*** ⊡]. İkinci varyant, kelimenin ***Dündar*** erkek adına benzetilmiş olan şeklidir.

dümdüdük ‘çok dar, boru gibi (kol ya da paça hakkında)’ < ***düdük*** I + reduplication (ikileme) + /***m***/ tezat ünsüzü, krş. ***dimdik, dümdüz***. ※ ***Bizi o dümdüdük pantolların içine tıkıp "uygar" yaptılar. Sahiden maskaraya benziyorduk.*** (F. Baykurt 1970 s. 145).

dümdüz/dümedüz/dümbedüz ‘tamamen düz, düpedüz’ < ***düz*** + reduplication (ikileme) + /***m***/ tezat ünsüzü, krş. ***damdazlak***, ***dımdızlak***. ※ ***Şoför yerinin üstü gecekondu kümeslerine benziyor: boyasız konturplaklarla, rendelenmemiş tahta parçalariyle çakıştırılmış, rahatça tomruk sarılabilsin diye kasanın yanları da alınmış, dümdüz taban kalmış yalnız.*** (M. Başaran 1964 s. 85). Mecazî manada ‘aklı oynamış, bunamış’: ※ ***Veysel'in karısı da dümdüz oldu sanıyorduk, İkide bir kaçar, günlerce gelmez. Kocası bilmem hangi dağın arkasından tutar, gelir.*** (İ. Tarus 1950a s. 56). ※ ***Sarhoş Ömer, önce bunu izzetinefis meselesi diye düşünmek istedi, sonra kendisini aldatdığını anladı. Dümbedüz ve basit kıskançlığını kendi kendine itiraf etti.*** (Aka Gündüz 1940 s. 149).

dümen I ‘gemiyi yöneltme cihazı’ Meninski 1680 II, 2190 < İt. (Venedik diyal.) ***timón*** a.m. Kahane–Tietze 1958 no. 650. ※ ***Bir ceziyre belürdi. Dümeni ceziyreye dutdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 226b). ***dümenci*** I ‘dümeni idare eden gemici’: ※ ***Bėş on gün gitdi, bir yėre ėrişdi. | Dümenciye buyurdı, çoḳ dürişdi, | Gemiyi düzdi, çıḳardı kenāra.*** (Meḥmed 1965 s. 171 no. 4682–83).

(Argo) **dümen** II ‘hile, dalavere’ F. Devellioğlu 1959 s. 82, H. Aktunç 1990 s. 90 < ***dümen*** I. ※ ***Eskiden fakir odamda gözlerimi açtım mı, pencereden onu görürdüm. Elini yüzünü yıkama dümeniyle uzun uzun oyalanır, bakar, güler, başıyla selâm verirdi.*** (Orhan Kemal 1965i s. 44). ※ ***Kemal'in elinden kumar dümenleri gelmez.*** (Tarık Dursun K. 1957r s. 21). ***dümenci*** II ‘üçkâğıtçı; üçkâğıtçının yardımcısı’: ※ ***Kara kâğıdı bulanlar, ırgatların arasına katılmış olan Hasan'ın dümencileridir.*** (Reşat Enis 1944 s. 157).

Osm. **dümpa/dümpay** ‘koyun kuyruğu’ < Fa. ***dumba*** a.m. ※ ***Ṣuffa kenārında bir siyāh-ı tebāh-ı zebānī-manẓaru dīv-mạhber bir tağār şarābı ḳomış, bir dümpāyı yüzmiş, büyükliginde şiyşe sancmış, çevürür.*** (Ferec 855/1451 v. 45b).

AD. **dümsük/tümsük** ‘yumruk’ DS 1629, 4011 < *****düğümsi–*** + fiilden isim yapan ***–k*** eki? Krş. Az. Tk. ***dümsük*** ‘atılan yumruk veya dirsek ya da başka bir sivri vücut parçasıyla vuruş’ ADIL 1980 II, 175–176. ***dümsükle–*** ‘dirsekle vurmak’ DS 1629–30. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***–la–/–le–*** ge-

nişlemesi için b. ***acabla–*** ⊡. ※ ***"Direktör de Akreplerin Telli sanki, baksana Kemal!" diye fısıldadı. Kemal gülmemek için başını eğdi. Rıza Kemal'I dümsükledi.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 40).

(Argo) **dümtekle–** 'ırzına geçmek' H. Aktunç 1990 s. 91 < ***düm tek*** (***düm*** II maddesinde) + isimden fiil yapan ***–le–*** genişlemesi; aslında örtmece tabirlerden. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***–la–*** eki için b. ***acabla–*** ⊡. ※ ***Bu çıfıt doktor, gün battıktan sonra bizüm kümese gidiyor, kızları bedavadan dümtekIIyor.*** (Kemal Tahir 1961 s. 301).

Osm. **dümuy** 'saçları iki renkli; kırantalaşmış' < Fa. ***du–müy*** a.m. [***du*** 'iki' ve ***müy*** 'saç']. ※ ***Dü-müy olmaḳ mertebelerine varduḳda...*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 228).

EOsm. **dümük** I 'iş, meşguliyet' TS 1312 < Mo. ***dümüg*** 'faydalı, işe yarar' O.N. Tuna 1972 s. 223–224. ※ ***Ki sulṭānuŋ mizācı͜ höş ṣafā mı? | Dümügi dāyimā 'ahde vefā mı?*** (Şeẙhoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 399 no. 7164). Dativus ile 'meşgul' (EOsm.da ***meşgul*** sıfatı da dativus hâliyle kullanılırdı): ※ ***Dümük oldı anı ögretmege pīr.*** (a.e. s. 155 no. 731).

AD. **dümük** II 'alaka, düşünce, hırs' DS 1630 < ***dümük*** I.

EO: **dümük–** '(bir işe) kendini vermek, iyice uğraşmak' TS 1312 (ikinci örnek fiil değildir) < Mo. ***dümü–*** O.N. Tuna 1972 s. 224. Fiilden fiil yapan ***–(ı) k–*** için b. ***acık–*** ⊡. ※ ***Oḳımaġa, yazmaġa yaḫşı dümük, | Ḍurma, baş ḳaldurma, bėlüŋ iki bük!*** (Naẓmī 1928 s. 78). ※ ***Eger sen dünyādan fārIġisedüŋ dünyānuŋ eyüsIne, yavuzına dömükmeyedüŋ.*** (Attar v. 56a).

EOsm. **dün** I 'gece' TS 1312–1314 < ETk. ***tün*** a.m. Clauson 1972 s. 513. ※ ***Dünüŋ bir baḫşını gecdügInden ṣoŋra biyşenüŋ bir ṭarafından görür ki od ışır.*** (Ferec 855/1451 v. 45b). ※ ***Seẙhöşlıḳ fi'liyle Muḳbilek dün Icinde durur, ḳatuma gelür, ḥikāyeti söyler.*** (Ferec 855 / 1451 v. 69b). ※ ***Hīc yėrde ḳonmadın üc gün üc dün gitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 64b). ***dün buçuġında*** 'gece yarısı': ※ ***Melik çerisiyle ol gėce ṣabāḥa degIn şöyle at üstinde ṭurdılar kim: "Şāyed la'īn yine gelüb bize şeḫhün ḳıla" dėyü. Nā gāh dün buçuġında çeri ḳonduġı yėrden ġavġa belürdi.*** (I. Mélikoff 1960 s. 263). ***dün yarusı*** 'gece yarısı': ※ ***Ḳacan dün yarusı oldı, durdı.*** (Ferec 855/1451 v. 245a).

dün II b.m. (dünkü gün; dünkü günde) < ***dün*** I, krş. EO- ***dünki gün*** 'dün': ※ ***DünkI gün baŋa bir bunuŋ gibi ṣıfatlu ḳız geldi, baŋa böyle böyle dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 17a). ***dün bir bugün iki*** 'daha çok yeni': ※ ***Buranın garibiyiz. Mahpustan çıkalı, daha dün bir, bugün iki.*** (E.E. Talu 1935 s. 89). ***dün degül o bir gün*** 'dün değil evvelki gün' Meninski 1680 II, 2191.

dündar, b. ***dümdar***.

(Konuşma dili) **dünden** 'çoktan' < ***dün*** II kelimesinin ablativus (soyut adlar) hâli, ablativus adverbialis (zarf işlevli ayrılma durumu) için b. ***açmazdan*** ⊡. ※ ***Daha ne istediğini bilecek yaşa gelmemişdir. Ona meṣelā avcı yaḫud balıḳcı olmaḳ hevesini telkīn etseŋiz, dünden ḥāżırdır...*** (R.N. Güntekin 1928 s. 144).

AD. **düne–/türne–** 'geceyi geçirmek, barınmak' DS 1631, TS 1318, R. Dankoff 1991 s. 34 < ETk. ***tüne–*** a.m. [***tün*** 'gece' + isimden fiil yapan ***–a–/–e–***

genişlemesi, b. ***ada–*** I ⊡] Clauson 1972 s. 516. ※ ***Şeker dodaḳlu gėce çun dönerdi, | Hümāyı dirligüŋ şındaḳ dünerdi.*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 326 no. 1417). 'kuşlar ve kümes hayvanları gibi bir dal veya sırık üstünde oturmak': ※ ***Dördüncüsü de: küvetin tahtasına oturmayıp kirli iskarpinleri ile tahtanın üstüne çıkıp tüneyenler.*** (H. Taner 1954 s. 52).

AD. **düne gün / dünegün / dünegen / düneyin** 'dün' DS 1630, TS 1317 < ***dün*** ve ***gün***, fakat terkibin mahiyeti anlaşılmıyor. ※ ***İşbu bir ḳāżī kişidür. Buŋa düne gün bir vāḳı'a olmış. Anı baŋa şerḥ eyledi ki gülüşmelü ḥikāyet-idi. Gülüşdük.*** (Ferec 855/1451 v. 114a). ※ ***Düneyin bir atlı geçmiş köyün içinden, Deli Durdu'yla çarpışmağa gidiyormuş.*** (Yaşar Kemal 1955i II, 194). 'daha dün, düne kadar': ※ ***Bu Bağdādī düne gun mey-ḫānelerde reyhānīcilik ėderdi. Şimdi bu ni'meti bu ḳanda buldı?*** (Ferec 855/1451 v. 93b).

AD. **dünek I/tünek** 'kümes hayvanlarının, üstünde tünedikleri sırık' DS 1631, TS 1317 < ***düne–/tüne–*** + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–k*** eki (b. ***apuldak*** ⊡). ***dünekle–/tünekle–*** 'tünek üstünde oturmak' R. Dankoff 1991 s. 34.

AD. **dünek** II 'huzur, istirahat, dinlenme' DS 1631 < ***dünek*** I. ※ ***Düşde, dünekde ne gördün?*** (Z. Korkmaz 1963 s. 135).

düneyin, b. ***düne gün***.

dün gün, b. ***dün ü gün***.

EO**. dünile/dünle** 'geceleyin' TS 1319–20 < ETk. ***tünle*** (***–le*** zarf eki için b. ***ayıkla*** ⊡). ※ ***Beni vu ḳızı bir dün–ile evine iletdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 99a). ※ ***Dünle Hudā-dād üzerine geldiler, elin ayağın bağladılar***. (Ferec 855/1451 v. 64b). ※ ***Dünlerek çıḳ git!*** (Ferec 855/1451 v. 241b).

Osm. **dünim** 'iki bölüm' < Fa. ***du*** 'iki' ve ***nīm*** 'yarım'. ***dünim ol–*** 'ikiye bölünmek' ※ ***Bilā fetḥ–i ḳavīm bir memleket dü–nīm olmada fesād–ı 'aẓīm var idügi bundan dạhı ma'lümdur ki.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 169). ※ ***Bir ṣadef idi cihānda ay u gün oldı dü–nīm, | Ol ṣadefden sen ẓuhüra heldüŋ, ey dürr–i yetīm.*** (Ẕātī, b. 'Ālī 1994 [1591–99] s. 217).

dünin günin, b. ***dün*** ü ***gün***.

dünkü çocuk 'tecrübe edinecek kadar yaşamamış kimse (birisini küçük görmek için kullanılır)' <***dün +ki*** + ***çocuk*** ※ ***Gerine gerine kendilerine "avukat" diyen o dünkü çocukları, isteseler bir kalemde siler atarlardı en zor davalarda.*** (M. Mungan 1999 s. 233).

dünle, b. ***dünile***.

dün ü gün/dün gün/dünin günin 'gece gündüz' TS 1321–22, 1323–24 < ***dün*** I ve ***gün***; Fa. ***şab u rüz*** 'a.m. tabirinin aynen tercümesi (calque); Calque (ödünçleme çeviri) için b. ***ab I/âv*** ⊡³, son varyant instrumentalis (araç durumu) hâlinde, b. ***acın*** ⊡, Fa. ***u/ü*** 've' için b. ***abudane*** ⊡. (※ ***İki gün dün–ü gün yüridiler.*** (Ferec 855/1451 v. 188b). ※ ***Dün ü gün avurt urursın sen ėl ile ḍatlu ḍatlu, | Baŋa acı dil vėrürsin, nice ḍatlu yār imişsin!*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 93). ※ ***Dün gün, Eşref oğlı Rümī, derdüŋ artar. Neden | Zạhmuŋa hod dōst elinden merhem ėrgürdi bu 'ışḳ?*** (Eşrefoğlı Rümī 1286 s. 2). ※ ***Üc dün gün ol cehennem bucağında ḳalduḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 97b).

dünür I/dünüşü 'evli bir kadının ana ve babası ile, kocasının ana ve babası arasındaki sıhriyete dayanan karşılıklı hısımlık hitabı' < ETk. ***tüŋür*** a.m. Clauson 1972 s. 523. İkinci varyant acaba agglutination'a (bitişim) uğramış düŋürsi'nin fonetik bir gelişmesi mi? (b. ***arlan–*** ⊡) ※ ***Bir müddetden ṣoŋra Çīn şehrine yėtişdiler. Şeh–zāde vu faġfūra͜ haber oldı: "Düŋür düŋürsi geldi" dėdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 141a; buradaki ifade için elimizde bir izah yoktur; ilk ***düŋür*** 'damat' manasında olmalı). ※ ***Kurt ağzına düştük kırkımızdan sonra, borçlarımı ödiyemedim. Neyim varsa o adama geçti. Bizim dünürün bu koyunlar, onun çobanıyım şimdi.*** (M. Başaran 1964 s. 45). ※ ***Akrabası da bizim Molla Cafer'in kardeşi oğlu. Dünüşü olurlarmış.*** (İ. Tarus 1957 s. 63).

AD. **dünür** II**/düdünürcü/düğürcü** 'görücü; kız istemeye giden kimse, elçi' DS 1632 **< *dünür*** I. ※ ***Koskoca avrat oldun. Bir kimsenin dünürcü çıktığı var mı?*** (İ. İmamoglu 1949 s. 22).※ ***Fatma gitti, kızı gördü, beğendi. Düğürcü gittiler. Hasanın babası Vakkasın düğüne yetecek parası yoktu. İklbln üçyüz liraya bir tarla sattılar.*** (O. Barlas 1951 s. 83). ※ ***Gız on beş yaşına girmeden bir topal leyleh gelir, dügürçi taşına oturlr.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 169).

dünüşü, b. ***dünür*** I.

dünya/dünye 'yer küresi, kürreiarz' < Ar. ***dunyā*** a.m. [**/*dny*/**kökünden]. asıl manası 'alçak yer, aksi ***uḳbā*** 'öbür dünya, ahiret dünyası'. ※ ***Ben hem sögerln ve hem dünyāda ve 'uḳbāda cevābını veririn.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 173). ※ ***Atam dünyādan gitdi, beglik baŋa degdi.*** (Ferec 855/1451 v. 12a). ※ ***Çün vefā gelmez bilürem dünye–yi ġaddārdan | Pes neçün yüz döndürem ben ol vefālu yārdan?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 222). 'pek çok, dünya kadar'; ※ ***Daha Ortaköy'e dünya yol vardı.*** (F. Baykurt 1961o s. 181). ※ ***Kamyonlar olmasa götürüp satamazsın. Kamyonlar da dünya para.*** (F. Baykurt 1971t s. 39). ***dünyada*** 'katiyen!': ※ ***Yalnız başıma dünyada bulamazdım.*** (Mahmud Yesari 1932 s. 22). ***dünya evi*** 'evlilik, evli hayat': ※ ***Nihayet bunların hatırları yerine gelsin, gönülleri olsun diye, dünya evine glrmeğe rıza gösterdi.*** (E.E. Talu 1935 s. 101). ***dünyayı (birisi ile) görmek*** '(birini) çok sevmek, gözü (ondan başka bir şey) görmemek': ※ ***͜Hān–u–mānı, ten u cānı bu dīve fidā eylemiş, dünyāyı anuŋile görür.*** (Ferec 855/1451 v. 74b). ***dünyalık*** 'mal mülk, servet': ※ ***Ol ol kişi ṣıfatıdur ki zaḥmet–ile dünyālik ḳazanur.*** (Ferec 855/1451 v. 192a). ※ ***Āyā üzerümde dünyālıḳdan nesne var mı dėyü köhne nimteninüŋ ḳoyunın yoḳlayub on iki filori buldı.*** ('Alī 'Azīz 1268 s. 228).

dünyavi/dünyevi 'dünyaya ait, dünyaya yakışır' < Ar. ***dunyawī*** a.m. [***dunyā*** + isimden sıfat yapan ***–ī*** eki, krş. ***abidevî*** ⊡]. ※ ***Başra şehrinde bir ulu melik varldl. Ḥaḳ taʿālā aŋa çoḳ dürlü esbāb–ı dünyāvīden naṣīb vėrmlşdl.*** (Ferec 855/1451 v. 52a). ※ ***Amicis'e sorarsanız Eyüp, "Fevkalâde bir sessizliğe gömülmüş aristokratik bir mahalle gibi, uhrevi bir hüzünle beraber dünyevi bir hürmet hissini ilham eden bembeyaz, gölgeli ve şahane bir güzelliğe sahip bir mezar şehridir.*** (N. Güngör 1002 s. 78).

dünye, b. ***dünya***.

düp düp 'yürek çarpması sesi' < ses taklidi kelimelerden; krş. ***düpürde–, düpürtü*** ※ ***Her ayaḳ kim olam ayıḳ oynar yüregüm düp düp. | O çağlar düşerem varub sücinüŋ küpine küb küb.*** (Naẓmī 1928 s. 77).

düpdürüst 'tam' < ***dürüst*** + reduplication (ikileme) + /***p***/ tezat ünsüzü, krş. ***dupduru, düpdüz.*** ※ ***Oldı zindānda dübdürüst yüz gün, | Yėdi içmedi ne dün u ne gün.*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] s. 79 no. 894). ※ ***Geçdi ol ḳış, geçdi ol güz, yay, | Düpdürüst oldı sayula ḍoḳuz ay.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3821).

düpdüz 'dümdüz' < ***düz*** + reduplication (ikileme) + /***p***/ tezat ünsüzü, krş. ***dapdar, depderin***. ※ ***Şöyle görnür ki dünye ser-tā-ser, | Cümle dübdüz daḳı ne küh u kemer.*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] s. 107 no. 1228). 'her taraf, baştan başa' TS 1325–26: ※ ***Muṣṭafā nūrı çün ṭulū' ėtdi, | Şarḳı ve ġarbı düpdüz dutdı.*** (a.e. s. 140 no. 1630). 'çepeçevre': ※ ***Ol ağacı düpdüz oda urdılar.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1379). 'dosdoğru': ※ ***Düpdüz ġirīv ėtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 48b). 'düpedüz': ※ ***Bana gözleriyle düpdüz lütfen azıcık dışarıya çıkar mısınız. Sizin yanınızda telefon etmek istemiyorum" dedi. Ben de çıktım.*** (Nâzım Hikmet 1935 s. 9).

düpdüzgün 'tamamen düzgün, dümdüz, pürüzsüz' < ***düzgün*** + reduplication (ikileme) + /***p***/ tezat ünsüzü, krş. ***dıpdızlak***. ※ ***Ben düpdüzgün ġaldırımın üstünde gėderken atımıŋ birden dizi ġırıldı.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 6).

düpedüz 'açıktan açığa, çekinmeden, adeta' < ***düz***+ reduplication (ikileme) + /***p***/ tezat ünsüzü ve /***e***/, krş. çepeçevre, sapasağlam). ※ ***Bir hoş olmuştu içi. "Vay kavvatın kızı vay!" dedi yüksek sesle. Onu görmüş, dil çıkarmıştı. Düpedüz cilvelenmişti işte.*** (Mehmet Selâhattin 1977 s. 13).

AD. **düpülde–** 'heyecanla çarpmak (yürek hakkında); gürültü yapmak' DS 1633 < ses taklidi fiillerden, krş. ***düp düp***. Ses taklidi kelimelerde /***l***/ veya /***r***/ olan son ünsüzden sonra ***–la–*** yerine ***–da–*** fiil genişlemesi, b. ***alda–*** ⊡. ※ ***Gözlerimiz misafirlerin çıkacağı odanın kapusundaydı. Ha çıktılar, ha çıkacaklar. Yüreğimiz düpürdüyordu.*** (H. Aytekin 1945 s. 42).

düpültü/düpürtü 'heyecandan ileri gelen yürek çarpıntısı; gümbürtü, gürültü' DS 1633, TS 1236–27 < ses taklidi kelimelerden, b. ***anırtı*** ⊡.

dür, b. ***dürr***.

dür– 'kıvırıp tomar gibi kendi üzerine sarmak' Meninski 1680 II, 2165 < ETk. ***tür–*** a.m. Clauson 1972 s. 530–531. ※ ***Yolı nāme gibi dürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 138b). ※ ***Ebül-Ḳāsim hemān-dem ḍurdı, bisāṭ-ı inbisāṭı dürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 4b). ***dürüp dürümle–*** 'katlayıp sarmak, sarıp sarmalamak': ※ ***Karı hemen toparlandı. Hovardasını hasırın içine dürdü dürümledi, duvara dayadı.*** (M. Tuğrul 1969 s. 258).

Osm. **dürbar** 'inci saçan' < Fa. ***dur*** 'inci' + ***–bār*** 'yağdıran' b. ***ateşbar*** ⊡. ※ ***Ebr-i dür-bāram, gözümden her-dem aḳar yaşlar.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 175).

dürbin/dürbün 'uzakta olanı görmeye yarayan cihaz' Meninski 1680 II, 2161 < ***durbin***. ※ ***Ḳapudan gemilerinde bir dür-bīn daḫı olur.*** (Kâtib Çelebī 1329 s. 158). ※ ***Hemen, insanı dürbine çeviren kuvvetli bir müshil yazdım.*** (B. Felek 1971 s. 252). ※ ***Ellerinde kırma tüfekler, dürbünlüsü, dürbünsüzü.*** (F. Baykurt 1970 s. 49).

Osm. **dürc** 'mücevher kutusu, mahfaza' < Ar. ***durc*** a.m. Mecazî manada 'ağız (inci gibi dişlerin mahfazası ve cevhere benzeyen sözlerin çıktığı yer)': ※ ***Ḳız dürc-i 'aḳīḳ-rengi açub ḳāżīye s̱enā ėtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 15a).

Osm. **dürd** 'tortu, rüsup; telve' < Fa. ***durd*** a.m. ※ ***Ve dürd-i̯ hamr ki tārtīr dėmekle meşhūrdur...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 211).

Osm. **dürd-alude** 'şarap tortusuna bulaşmış' < ***dürd*** ve Fa. ***ālūda*** 'bulaşmış'. ※ ***Ey niçe rindüŋ ki dürd-ālūde ola kisveti | 'Ālem-i ma'nīde ṣūfīden yeg ola himmeti.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 204).

Osm. **dürdane** 'inci tanesi' < Fa. ***dur-dāna*** a.m. [***dür*** ve ***dāne***]. ※ ***Sendedür şol genc-i penhān, gezme her vīrāneyi, | Deŋize dal, andan iste, ey göŋül, dür-dāneyi.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 207). Mecazî manada 'eşsiz güzel ve sanatkâr kimse': ※ ***Dür-dānenüŋ eline yapışdı, aldı, daşra gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 4b).

dürdün-, b. ***dürtün-il***.

düre-, b. ***dürü-***.

Osm. **dürefşan** 'inci saçan' < Fa. ***dur-afşān*** a.m. [***dur*** 'inci' + ***afşān*** 'saçan']. ※ ***Yüz gördi; māh-ı dür-efşān.*** (Ferec 855/1451 v. 151a).

düremeç, b. ***dürmeç***.

düret-/türet- 'yaratmak, icat etmek' TS 1328–30 < ETk. ***törüt-*** a.m. Clauson 1972 s. 536. Causativum (ettirgenlik) genişlemesi ***-t-*** için b. ***acıt-*** ⊡. ※ ***Sanırsın bağbozumuna değil, bayrama gidiyoruz. Bu ossuruğu cinlinin düretmesi bunlar!*** (F. Baykurt 1967 s. 202).

dürger/BSTTk. **dülger** 'doğramacı' < Fa. ***durūd-gar*** a.m. [***durūd*** 'kereste, tahta' + ***-gar*** 'yapan, işleyen', b. ***aferidegār*** ⊡]. ***/r/*** > ***/l/*** değişimi için b. ***amellkan*** ⊡. ※ ***Büzlne dürger olımaz, diŋle sen.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 397). ※ ***Burası, alt katı gazino ve birahane olan bir oteldi. Dediğim tarihte yeni yapılmış, dürgerler içinden yeni çıkmıştı.*** (S.M. Alus 1944 s. 153).

dürid-, b. ***dürüt-***.

düriş-, b. ***duruş***.

dürlü/türlü 'çeşit' < ETk. ***törlüg*** a.m. Clauson 1972 s. 546–547. Clauson'a göre etimolojisi belli değildir ve bugün Türk dillerinin bazısında bulunan ***tür*** 'şekil, örnek vs.' (b. M. Räsänen 1969 s. 506) kelimesiyle alakası yoktur. Bugün TT.nde kullanılan ***tür*** 'nevi, çeşit' kelimesi ***türlü*** kelimesinden bir backformation'dır (yanlış ayırma). ※ ***Dört dürlü sāza çār-pāre uydurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 203a). 'çeşitli, mütenevvi, ayrı ayrı': ※ ***Dört yaŋa baḳa dururken gördi ki havādan bir ulu ḳuş indi. Dürlü reng üzerinde mevcūd, 'aceb-ṣūret.*** (Ferec 855/1451 v. 233b). ※ ***Bu gez uġramışam dürlü ḳażāya.*** (Meḥmed 1965 [1398] s. 90 no. 1230). ※ ***Yaldızlı döşeği bir köşeye tak̲ht gibi ḳurulmuşdu. Her ṭarafı irili ufaḳlı türlü biçimde ẓarīf püfler dolduruyordu.*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 188). ※ ***Her kasık mutlaka yumruk gibi fırlamaz ya, onun da türlüsü var. Bazı kasıklar çatlar da üstünden hiç belli olmaz.*** (S.M. Alus 1933p s. 122). ***türlü bin*** 'bin türlü': ※ ***Deminden beri herifin türlü bin edepsizliğini anlatır, sonra da herife eyvallah edersiniz.*** (A. Nesin 1961z s. 186). ***dürlü dürlü/türlü türlü*** 'çok çeşitli' Meninski

1680 II, 2061, 2163: ※ ***Zen–i bennā buyurdı, dürlü dürlü ṭaʿāmlar bişürdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 22a). ※ ***Dürlü dürlü tezvīrātile, ne dėdiyse dėyüb Sulṭān Cemi gėrü Rūm ṭarafına ḥareket ėtdürdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 185). ※ ***Kadınlar, Satılmışın evinde davulcunun bağırdıklarını türlü türlü tefsir ederlerken. komşulardan birinin küçük oğlu çıkageldi. "Anne!" dedi, "Moskofla muharebe edecekmişiz."*** (E.E. Talu 1937 s. 184). ***bir dürlü daḫı*** (15. asır Osmanlı fermanlarında kullanılan formül) 'herhangi bir başka şekilde': ※ ***Her ne bulınursa bunlara teslīm ėdesiz. Bir dürlü daḫı ėtmeyesiz.*** (F. Kraelitz 1921 [15. yy.'ın ikinci yarısı] s. 63). ***bir türlü ... bir türlü*** 'ikisi de iyi olmayan iki şık arasında bocalayanın kararsızlığını ifade eder': ※ ***Şimdi, kalksam bir türlü, kalkmasam bir türlü idi. Bereket versin, Emine, pişkin davranarak, beni bu güç mevkiden kurtardı...*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 217).

AD. **dürmeç/düremeç** 'içine katık konularak sarılmış yufka ekmeği' DS 1634 < ***dürme*** 'dürülmüş' ve ***aş***, b. ***bazlamaç*** ⊡. Üç heceli varyant, ***dür–*** fiilinin ****düre–*** diye bir varyantını icap ettirir. ※ ***Bu soğukta arpa ekmeği! Çaresiz, yiyecekti. Dürmeç yaptı. Kopardı. Aç kurt gibi yemek istedi. Gitmiyor aşağı.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 12). ※ ***Yufkalar arasına soğanı, patatesi doldurup, tuzluyor, sonra düremeç yapıp ısırıyordu.*** (F. Baykurt 1961o s. 27).

Osm. **dürr/dür** 'inci' < Fa. ***dur*** < Ar. ***durr*** a.m. ※ ***Bunuŋ gibi ki görürsiz, ʿibāretler düzerem, söz dürrini elmās–ı beyānile dizerem.*** (Ferec 855/1451 v. 138b).

Osm. **dürrâa** 'bol kollu ceket' < Ar. ***durrāʿa*** a.m. ※ ***İmdi dürrāʿa vu ṭaylasāna ḳanāʿat ėt!*** (Ferec 855/1451 v. 104b).

AD. **dürrac/turaç** 'keklik cinsinden eti yenen bir av kuşu' DS 3994 < Ar. ***durrāc*** a.m. ※ ***Bir ̮hūb ceziyreye çıḳdılar. Teẕervler, dürrāclar, mürġ–ābīler ḥadden ḍaşra.*** (Ferec 855/1451 v. 188b).

Osm. **dürre** 'darı' R. Dankoff 1991 s. 34 < Ar. ***durra*** a.m. ※ ***Zirāʿat ile muḳayyed olub şaʿīr ve dürre yaʿnī darı eküb biçüb, ġıdāları arpa ve...*** (Evliyā Çelebī 1938 [17. yüzyıl] X, 870).

dürşür–, b. ***derşür–***.

dürt– 'hafifçe itmek' DS 1635 < ETk. ***türt–*** M. Räsänen 1969 s. 507, fakat bunda ***dört–*** '(yağ vs.) sürmek' fiili ***dürt–*** 'hafifçe itmek' fiilinden tefrik edilmemiştir. ※ ***Şeh–zādei dutdılar, cādırını başından aldılar, dürtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 201a). Accusativus ile: ※ ***[Tütün] Kırmaya gideceğimiz ilk geceyarısı, babam üstümüzdeki anam kokulu yorganı aralayıp, üçümüzü ayrı ayrı dürtmeye başladı.*** (F. Erdinç 1961 s. 75). Dativus ile: ※ ***Masanın altından usulca Hüseyn'e dürttü.*** (Şahap Sıtkı 1959 s. 53). ※ ***Sağdan soldan dürttüler Osman'a.*** (F. Baykurt 1955 s. 64). ※ ***Oğluna dürttü: "Sen de sık bir kaç el, utanma!" dedi.*** (F. Baykurt 1971t s. 291).

AD. **dürtele–** 'dürtüp durmak' < ***dürt–*** + fiilden verbum frequentativum (sık sık tekrarlama) yapan ***–ele–*** genişlemesi, b. ***avkala–*** ⊡. ※ ***Dürteleme! Billāhi iğnelerim!*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 78).

AD. **dürtükle–** 'üstüste birkaç kere dürtmek' < ***dürt–*** + fiilden verbum iterativum (tekrarlama) yapan ***–ükle–*** genişlemesi, b. ***didikle–*** ⊡. ※ ***Zekiye'nin ayağından topuk çorabını aldı, Onu dürtükleye dürtükleye***

naylon çorapların içine soktu. (L. Tekin 1984 s. 77). ※ ***Elime almıya vakit olmuyor ki şekerim. Ev işlerinden bazı gün oturup da iki şiş dürtükleyemiyorum.*** (A. Ağaoğlu 1964 s. 23). ※ ***Başhemşire, usulca yatağı sarstı. Rizeli oralı olmadı, Kadın bu sefer omuzunu dürtükleyince Rizeli gözlerini açtı.*** (H. Taner 1954 s. 34).

dürtün– I ‘sormaya, düşünmeye dürtülmek’ < ***dürt–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli‘. ※ ***Yol boyunca, bir kıyıdan ötekine bunca kurbağa niye geçmek ister, diyeceğim ya, dürtünüyorum.*** (B. Karasu 1975na s. 31).

AD. **dürtün–** II/**dürdün–** ‘bir işle uğraşmak’ DS 1635 < ***dürt–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli‘. Krş. ***didinip dürdün–***.

EOsm. **dürtüş–** ‘birbirine karşı sivri silâhlarla mücadele etmek, birbirine mızrak saplamak’ TS 1333–34 < ***dürt–*** fiilinin müşareket hâli, b. ***alış–*** I ⊡. ※ ***Dürtüşüriken ala gönderüŋ ufanmasun.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15. yüzyıl] s. 15).

dürtüşdür–/dürtüştür– ‘kuvvetli darbelerle dürtmek’ < ***dürt–*** + fiilden verbum frequentativum (sık sık tekrarlama) yapan ***–üştür***– genişlemesi, b. ***anlaştır–*** II ⊡. ※ ***Hoca sabahleyin neden sonra ayının geberdiğine hükm edüb ağaçdan, dürtüşdürerek yakīn hāsıl eyledikden sonra, inmiş.*** (P.N. Boratav 1995 s. 223). ※ ***Tıknazca bir dal keserek ucunu sivriltti. Onu hayvanın dümenine ve iskele kıç omuzluğuna dürtüştürürken ağzıyle "tsü, tsü" dedi.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 142).

dürtüşle– ‘dürtüp durmak’ DS 1635 < ***dürt–*** fiilinin ***–üş*** ile yapılan nomen actionis‘e (oluş ve kılış ismi) ***–le–*** ilavesiyle hasıl olan fiil, çok nadir bir teşekkül tipidir; ***alkışla–*** gibi çok eski örneklerden ve ***karışla–, söğüşle–, tapışla–*** gibi fiil müştakları olmayan kelimelerden sarfınazar edersek, ona BSTTk.de paralel bulamadık. Kelime, edebiyatta da yaygın olmasına rağmen TüS‘e alınmamış. ※ ***Değneği ile toprağı dürtüşlüyor. Bana bir şeyler söylemek istiyor. Fakat, nereden başlıyacağını bilmiyor.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1932 s. 57). ‘dehlemek, harekete getirmek’: ※ ***Biz olmasak erkekler şuradan şuraya kımıldayamazlar. Nasıl olsa, üvendire bizim elimizde. Biz dürtüşlemesek erkekler bu arabayı biraz zorca sürüklerler.*** (İsmail Galib 1932p s. 19). ‘dokunarak uyandırmak’: ※ ***Görüyordum, müşterīlerden biri uyuḳlasa, der-ḥāl ġarson gelüb dürtüşliyerek uyandırıyor!*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 207).

⊡ Fiilden fiil yapan, yeni ve nadir bir ek olan ***–(ı)şla*** vs. genişlemesi aslında fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–(ı)ş*** vs. eki (b. ***alkış*** ⊡) ile isimden fiil yapan ***–la–*** vs. (***acabla–*** ⊡) eklerinin birleşimidir. Anlamca ***–(ı)zla*** vs. genişlemesine paraleldir (b. ***alızla–*** ⊡). Eklendiği fiile yineleme (iterativum) ve küçültme (diminutivum) anlamı verir. A–B ve C–E ciltlerinde tek örneği var: ***dürtüşle–***. Gelecek ciltlere şu örnekler geçecek: ***sivaşla– / sıvazla***–, AD. ***tutuşla–*** ~ Argo ***tutuzla–***.

dürtüştür–, b. ***dürtüşdür***–.

Osm. **dürud** ‘dua, hayırdua’ < Fa. ***durūd*** a.m. ※ ***Ṣad hezār dürūd u taḥiyyet Muḥammed-i muṣṭafāya vu āferīn bunı yazana, oḳıyana.*** (Ferec 855/1451 v. 62b).

Osm. **düruğ** ‘yalan’ < Fa. ***durūġ*** a.m. ※ ***Ol ‘avratuŋa uğrayan vāḳı‘aı nice bilürsin, dürūġ mıdur, dürüst-midür?*** (Ferec 855/1451 v. 182b).

AD. **dürü** 'düğün hediyesi' DS 1635–36 < ***dür–*** + fiilden bilhassa ana'nevi düğün terminolojisinde kullanılan ***–ü*** eki < ETk. **türüg* 'paket, çıkın', krş. ***türgek*** a.m. Clauson 1972 s. 544, M. Erdal 1991 I, 395. Fiilden isim yapan ***–i*** eki için b. ***alu–satu*** ⊡. ※ ***Kız, erkeğe işlediği çevreyi, güdük vesair gönderir. Buna dürü tabir ederler.*** (K. Güngör 1941 s. 71).

dürü– I/**düre–/türe–**/AD. **döre–** 'türemek, peyda olmak, zuhura gelmek' DS 1637 TS 1327 < ETk. ***törü–*** a.m. Clauson 1972 s. 533. ※ ***Pādişāhı ġayret–i İslām bürüdi, ve dahı gönlinden niçe tedbīrler dürüdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 178). ※ ***Ġırat–ölu Memet dėyor ki: "Ne babayığıtler törerimiş" dėyor. O da dėyor ki: "Bende ne var? Bir Ġırat–ölu Memet töremiş, onu görsen nörüŋ?" dėyor. "Ġırat–ōlu Memet bėnim" dėyor.*** (A. Caferoğlu 1948 s. 45).

AD. **dürü–** II 'dürmek' DS 1637 < ***dür–*** fiilinin varyantı. ※ ***Yedi tanesi "Ne yiyeceğim?" diye ağladıktan sonra yavan ekmek yiyip gelmişler. Onbir kişi soğan tuzlayıp dürümişler.*** (M. Makal 1950 s. 125).

AD. **dürük** 'dürülmüş olan; büklüm; buruşukluk' DS 1636, TS 1334 < ***dür–*** + fiilden daha çok nomen concretum (somut isim) yapan ***–(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık*** I ⊡. ※ ***Kelem ve marul satanlarda dürükler çoġ ola.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16. yüzyıl başı] s. 151 no. 195).

dürül– I ***dür–*** fiilinin passivum (edilgenlik) hâli < ETk. ***türül–*** a.m. Clauson 1972 s. 548 ※ ***'Ālemden sahāvet bisāṭı dürüldi.*** ('Ālī 1587 v. 128b).

dürül– II 'çöreklenmek' < ***dür–*** fiilinin medialis–reflexivum (orta–dönüşken) hâli, b. ***açıl–*** ⊡. ※ ***Pes Kelīle rencür ve ḳayġulu gėrü döndi, gitdi ve ġuṣṣayile vardı, dürüldi, yatdı.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 61).

dürülü 'dürülmüş; dürülmüş olarak' < ***dür–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında ***–ü–lü/–ülü*** genişlemesi, b. ***ardılı*** ⊡. ※ ***Evin mefruşatı henüz düzülmemiştir. Halılar dürülü, kilimler yerde.*** (Y. Ahıskalı 1944k s. 51).

AD. **dürüm** 'yufka ekmeğin içine sarılmış katık' DS 1637 < ***dür–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–üm*** eki, b. ***adım*** I ⊡. ※ ***Hemen herkesin yediği şimdi sabah cacıklı pilâv, öğleyin cacıklı dürüm, akşam cacıklı pilâv. Unu olmayan sadece cacık.*** (M. Makal 1950 s. 125). ***dürüm dürüm*** 'büklüm büklüm' TS 1335: ※ ***Herīfdeki eŋseye baḳ! Dürüm dürüm!*** (Aḥmed Rāsim 1334 s. 116).

AD. **dürün–** 'yufka ekmeğinin içine katık koyarak kendine dürüm yapmak' DS 1637 < ***dür–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (***–(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡). ※ ***Bir ataş yakar, Uluguş ninemin getirdiği ekmekleri gevretir, çökelekleri dürünür yirdik.*** (F. Baykurt 1971t s. 100).

dürüst 'doğru, yanlışsız ve eksiksiz' < Fa. ***durust*** a.m. ※ ***Ol 'avratuŋa uġrayan vāḳı'aı nice bilürsin, dürüġ mıdur, dürüst–midür?*** (Ferec 855/1451 v. 182b). ※ ***O düş dürüst düşe beŋzemez.*** (Ferec 855/1451 v. 52b). 'tam ayar, halis (altın ve gümüş hakkında)': ※ ***Hezār dürüst maġribī çıḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 218b). 'dümdüz, dosdoğru': ※ ***Ḳaşlaruŋ yayın ḳurub oh bağruma ḳarşu dürüst, | Tīr–i ġamzeŋ dem mi var kim urmaya ol ya beni?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 186). 'doğruluktan ayrılmayan, namuslu (kimse)': ※ ***Yöneticilerimizi kendimiz seçeceğiz. Kim akıllıysa, kim dürüstse başa onu getireceğiz.*** (T. Apaydın 1991 s. 126). ***dürüst et–/dürüst eyle–*** 'iyi etmek, tedavi etmek': ※ ***Yā elümi ayaġumı dürüst eyleye yā cān–ı şiyriyni***

ḳabżėde. (Ferec 855/1451 v. 65b). ‘tespit etmek, tam olarak öğrenmek’: ※ ***Gündüzin soyam, aydında tenini temāşā ėdem, nişānlarını dürüst ėdem.*** (Ferec 855/1451 v. 22a).

dürüş–, b. ***duruş–***.

dürüşt ‘sert, haşin, kırıcı’ < Fa. ***duruşt*** a.m. ※ ***Sāʿat üçü geçmeğe başladığı cihetle müsāfirler artıḳ dürüşt bir lisān ile şedīd ısrāra başladıḳlarından...*** (P.N. Boratav 1995 s. 250).

AD. **dürüt–** ‘yaratmak’ < ETk. ***törüt–*** a.m. [***törü–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, ***–t–*** için b. ***acıt–*** ⊡, krş. ***dürü–*** I] Clauson 1972 s. 536. ※ ***Dėdi kim: "Dürlü ḥayvān dürldenden, | Yaşardandan u soŋra ḳurıdandan | Bir eylük bilmesün Bendü, meger renc!"*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 319 no. 1288–89). ‘uydurmak, yalan söylemek’ DS 1637–38.

EOsm. **dürütdür–** ‘yarattırmak’ < ***dürüt–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, ***–t–*** için b. ***acıt–*** ⊡. ※ ***Cevher degül mi ḳaṭre-i nīsān-ı ʿışḳ-ı döst? | Deryāy-ı ṭabʿ-ı Ẕātī'ye dürler dürütdürür.*** (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 415).

Osm. **dürzî**/BSTTk. ***dürzü*** ‘herif’ gibi kabaca konuşanlarda hafif sövme tabiri < Ar. ***Durzī*** ‘Suriye'deki Durûz cemaatine mensup kimse’. ※ ***Muhbiri yanına al, dakika geçirmeden Samatya'ya koş, dürzüyü yakala!*** (S.M. Alus 1933p s. 171).

düse/düsse (tavla tabirlerinden) ‘zarların çift üç göstermesi’ < Fa. ***du*** ‘iki’ ve ***se*** ‘üç’ H. Kodaman 1944 s. 17.

Osm. **düstur** ‘kanun topluluğu, kaideler manzumesi’ < Ar. ***dustūr*** a.m. < Fa. ***dastūr*** ‘kanun ve kaidelere vakıf kimse’. Krş. ***destur***. Harekesiz metinlerde aynı asıldan olan ***destur*** kelimesinden ayırt edilmiyor, onun için ‘müsaade’ manasında olan örnekleri ***destur*** maddesinde gösterdik. ※ ***Bu, herhangi fenden olursa olsun, ifadesi Ahmed Midhat'ın ömür boyunca kültürde düstur edineceği bir hayat görüşü karakterini kazanacaktır.*** (O. Okay 1975 s. 3).

Osm. **düsturül'amel/desturül'amel** ‘tatbikat talimatı, talimatname’ < birincisi doğrudan doğruya Ar.dan, ikincisi Fa. üzerinden Ar.dan. [***düstur*** veya ***destur*** ve ***amel*** I]. ※ ***Tā ki ol maḳūle ạhbār ṣafaḥāt-ı rüzigārda sevād-ı mldād-lle ber-ḳarār olub serdārlige meʾmūr olan düstūrlara destūrül-ʿamel ola.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 119–120).

düş I ‘rüya’ TS 1340–42 < ETk. ***tüş*** a.m. Clauson 1972 s. 559. ※ ***Şābūr bu ḥāll lşltdl, sandı-ki düş gördi.*** (Ferec 855/1451 v. 118a). ※ ***Getür neŋ var görelüm, düşümüz aŋa göre yoralum!*** (Ferec 855/1451 v. 113a). ***düş az–*** ‘ihtilâm olmak’ Meninski 1680 I, 166, II, 2171–72: ※ ***Rüʾyā gördünse, ḫayrdır inşallāh derler geçerler. Düş azması mı olduŋ?*** (H.R. Gürpınar 1332 s. 93). ***düşle–*** ‘hayallere dalmak’: ※ ***Yalnızca düşleyordum.*** (Tarık Dursun K. 1960 s. 10). ***düşlen–*** ‘kendini hayallere vermek’; isimden fiil yapan ***–len–*** genişlemesi için b. ***abaplan–*** ⊡. ※ ***Bülbül-i ḫaste-dile nāleler ėtdürmeg içün | Zāġ düşlendi dirīġā nėdeyln gülşenüŋe?*** (ʿAmrī 1979 [17. yüzyıl] s. 145).

düş II, b. ***duş***.

düş– I (geçişsiz fiil (verbum intransitivum) olarak) ‘yüksekten yere inmek’ < ETk. ***tüş–*** a.m. Clauson 1972 s. 560. ※ ***Ḍoġan ḫöd be-hükm-i rabbānī şeh-zāde Halef ḳatına düşer. Halefüŋ doġancılıḳ eski ṣanʿatiyi-***

di, rıfḳile doğanı eli üstünde ḳondurur. (Ferec 855/1451 v. 130a). ※ ***(Ḳāżī) doğru ḥavża yöneldi, suya düşdi, ʿavratini seter ėtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 104b). 'kendini yere atmak': ※ ***İlerü yürüdi. Çün yaḳın ėrişdi, miyān-sarāda düşdi, yüzin yėre ḳodı, ağladı.*** (Ferec 855/1451 v. 122b). 'bir yere erişebilmek': ※ ***Gendü mecrūḥ, hidmetkārlarla Bağdāda düşer.*** (Ferec 855/1451 v. 49b). ※ ***Kanarya ile Agavni eve düştüler; kapıdan girer girmez taşlığa serildiler.*** (S.M. Alus 1933p s. 151). 'hücum etmek için üstüne varmak': ※ ***Sulṭān Bāyezīd Hān İstanbula düşdi. Ḥiṣār ėtdi.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 28). '(bilmediği veya gitmek istemediği) bir yere varmak': ※ ***Bunda neden düşdüŋ?*** (Ferec 855/1451 v. 34b). ※ ***Bazan gönülsüz olarak kızı kaçıran delikanlılar bu yüzden mahkemelere düşerler.*** (H.Z. Koşay 1943 s. 341). ※ ***Bu sebepten de köylüler yalnız mısır ekmeğine düşmüşlerdi. Ara sıra bir soğan kıvırıverirlerse büyük bir ziyafet oluyordu.*** (Kenan Hulûsi 1944 s. 61).※ ***Daha on yaşımda yokken, annem yatağa düşmüştü.*** (S.M. Alus 1933p s. 23). '(birinin arkasına, önüne vs.) katılmak': ※ ***Ḥācı Ėlbegi ve Evrenoz Ġāzī geldiler, Murād Ġāzīnüŋ öŋine düşüb Edreneye getürdiler***. (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 21). ※ ***"Nėreye gėdiyoŋ?" dėdi. — "Mısıra gėdiyom." — "Bende gėderim dėdi yanna düşdü.*** (A. Caferoğlu 1948 s. 118). Mecazî manalar: '(bir ruh hâletine) kapılmak': ※ ***Haber Ferruḫ-nāza yėtişicek melūl düşdi.*** (Ferec 855/1451 v. 40a). ※ ***Bir ara, her ana gibi, oğlunu evlendirmek hevesine düştü.*** (Y. Ahıskalı 1944k s. 3). ※ ***Gız, evi yalnız bulunca çay demlendirmek sevdasına düşmüş.*** (K. Bilbaşar 1941 s. 32). 'çıkmak, netice vermek' ※ ***Ve her işde kim anı sürmek ve bitürmek içün saŋa inandum ve iʿtimād eyledüm, ḳamusı uz ve oŋat düşmişdür.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 96). ※ ***Kararımız Göksu'ya gitmek ya, bir sandal çevirdik. Sandalcı aradığımdan âlâ düştü.*** (S.M. Alus 1944 s. 61). 'değişerek bir hâle girmek': ※ ***Ḳız ʿā'ilesine ḳarşı maḥcūb düşmek baŋa ölüm gelir.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 425). ※ ***Bu insanlar toprağa etleriyle ve rüyalarıyla bağlıydılar. Topraktan ayrı ve öksüz düşmenin acısıyla kıvranıyorlardı.*** (F. Baysal 1944 s. 185). ***Efendi, seninle istediğin bahse girerim, eğer ben bu kediyi bugün kayıkla Hasköye götürüp bırakmadımsa senden boş düşeyim!*** (O.C. Kaygılı 1938s s. 75). 'vazifeleri arasında olmak': ※ ***Ben kızım, o oğlan. O dururken bana mı düşer konuşmak*** (O.C. Kaygılı 1938a s. 53). 'yakışmak, yakışık almak': ※ ***Sen benüm aḫıratlıḳ ḳız ḳarındaşumsın. Daḫı bu evde oturmak bize düşmez***. (Ferec 855/1451 v. 27a). '(az çok tesadüfen) kendini göstermek, vuku bulmak': ※ ***Amerikanlar adamakıllı öğrendiler piyasayı. İlk zamanlar bilseniz ne okazyon şeyler düşüyordu!*** (H. Taner 1954 s. 85). ※ ***Sırası düşsün, düşmesin "Valideciğim!" diyordu, "Gelinimiz Hanımefendiye ziraatteki ihtisasımı, idaredeki maharetimi anlatmalı!"*** (R.C. Ulunay 1941 s. 104–105). 'ilhamı gelmek, rastgelmek, güzel uymak, muvaffak olmak': ※ ***Şevḳ-ı ruḫ-ı yār ile seḥer düşdi bu mıṣraʿ, | Ḍoğınca güneş dindi, tamām oldı bu maṭlaʿ.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 125). ※ ***Seni mā'il ėtmiş gibi ol ġazāl | Neden düşdi, Nevʿī, bu güne ġazel?*** (Nevʿī 1977 s. 400). '(ata) atlamak': ※ ***Paşanuŋ aḳlı başından gidüb, at boynuna düşüb ...*** (M. Naʿīmā 1280 I, 205). Ablativus (soyut adlar) ile 'bir şeyden olmak, onu kaybetmek':※ ***Ġamı göŋlümde saḳladu. Lā-cerem etden tenden düşdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 36a). ※ ***Mā-dām-ki iş bu dereceye vardı, günden güne żayīflayub dermāndan düşüyorsun, otur, seninle ḳonuşalım, da buna bir netīce verelim. Göz göre göre, yavrumu verem döşekle-***

rine yatıramam. (E.E. Talu 1928 s. 114). ※ ***Gün gün güçten düşüyorum.*** (S. Birsel 1995 s. 108). Hem geçişli (krş. ***düş-*** II) hem geçişsiz hâlde kullanılan fiiller için b. ***aç-*** I ⊡.

düş- II (geçişli fiil (verbum transitivum) olarak) '(bir miktardan) çıkarmak, indirmek, eksiltmek' < ***düş-*** I. ※ ***"Paraları aldık, yedi yüz elli bin akçe ... Arpa eminliğine verdiğimiz otuz bin akçeyi düşelim, ne kaldı?" — "Yedi yüz yirmi bin."*** (Musahipzade Celal 1936pp s. 43). (Argo) 'ödemek, vermek': ※ ***Düş kırk kâğıt, ilk kafileye aldırayım seni.*** (Ç. Altan 1975 s. 112). ***kayıt düş-*** '(yazılı olarak) kaydetmek': ※ ***O, Nemrud'un biridir. Kantarın başında, ırgadın pamuk dolu hararını tartar ve defterlere kayıt düşerken, ecel teri döktürür.*** (Reşat Enis 1944 s. 182). Krş. ***düşül-***. Hem geçişli hem geçişsiz (krş. ***düş-*** I) hâlde kullanılan fiiller için b. ***aç-*** I ⊡.

AD. **düşelek/düşelik** 'hasılât, gelir, maaş; miras payı' DS 1638, TS 1344–45 < eski ve harekesiz kaynaklarda kelime belki ***düşelek*** idi; o zaman onu ***düş-*** fiilinin frequentativum (sık sık tekrarlama) hâli (*****düşele-***) + fiilden isim yapan ***-k*** eki olarak izah etmek mümkündür. Son hece sonradan ***-lik*** ekine benzetilmiş olabilir. ※ ***Sulṭānum! Bunlaruŋ düşelekleri*** (veya ***düşelikleri***) ***azdur ve cihetleri yoḳdur.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 30).

Osm. **düşembe** 'Pazartesi günü' < Fa. ***du-şanbah/du-şambah*** a.m. Krş. çarşamba, perşembe. ※ ***Ay, bayıḳ siz kāfir mi olursuz aŋa kim yaratdı yėrl iki gün içinde? Yaʿnī yek-şenbe, dü-şenbe.*** (A. Topaloğlu 1978 II, 187, orada sehven 'salı').

EOsm. **düşer/düşeri** (hep 3. şahıs possessivum (iyelik, mülkiyet) eki ile kullanıldığı için, bu ek kelimenin bir kısmı olabilir) 'yapılması gereken, yakışan iş' TS 1345 < ***düş-*** fiilinin geniş zaman fiilsıfatından (participium aoristi) sıfat ***-(ünlü)r/ -maz*** için b. ***açar*** I ⊡. ※ ***Bize düşerisi oldur ki bu şehrden riḥlete ḳaṣd ėdevüz ve bir āher vilāyete gidevüz.*** (Vāḥidī 1993 [929/1522] v. 18b).

düşes 'Avrupa müennes asalet unvanlarından' < Fr. ***duchesse*** a.m. (***dük*** + ***-esse*** dişilik eki, krş. ***barones, kontes, prenses***]. ※ ***Sonra, epeyce zaman İstanbul'un bir çeşit "sosyetesinde" düşesler gibi hüküm sürmek.*** (A. İlhan 1972 s. 84).

düşeş '(zar oyunlarında) çift altı' < Fa. ***du*** 'iki' ve şaş 'altı'. ※ ***Terlikçi İhsan, üstüste iki düşeş atmakla marsı sağlamış gibiydi.*** (H. Taner 1954 s. 18). Mecazî manada 'hoş sürpriz, umulmayan mutlu tesadüf' Meḥmed Hālid [Bayrı] 1934 s. 72: ※ ***Göŋül bir hūba düşmişdür, görüb aŋa dėdi ʿaḳlum: | Bu daḫı bir dü-şeşdür hey fitāde her zamān düşmez.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 46). ※ ***Yabana atma, deli kız, bu da bir düşeş!*** (S.M. Alus 1933p s. 46).

AD. **düşgün/düşkün** I 'düşmüş, ihtiyar, hâlsiz, zayıf, fakirleşmiş' DS 1639, Meninski 1680 II, 2173, M.Z. Pakalın 1946 I, 487 < ***düş-*** I + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***-gün/-kün*** eki, b. ***akkın*** ⊡. ※ ***O ara sesler birden kesildi. Kalabalık açıldı. Açılan yolun ağzından çok yaşlı, düşkün, ak sakallı bir ihtiyarcık göründü.*** (Osman Şahin 1994 s. 19). ※ ***Köylü düşkün. Veremeyiz o kadar parayı.*** (T. Apaydın 1991 s. 277). 'dertli, endişeli, kara düşünceli': ※ ***Devresi sabah ġız gene düşgün geliyoru oğlanın yanına. "Ne o, bi tasaŋ mı var deyi soruyoru ġıza.*** (A. Caferoğlu 1951 s. 173). ***kıyafet düşkünü*** 'kopuk kıyafetli, kılıksız': ※ ***Güzel ḳadın, faḳaṭ ḳıyāfet düşkünü.***

(Y.K. Karaosmanoğlu 1928s s. 217). ***kibar düşkünü*** 'üst tabakadan sefalete düşmüş': ※ ***Hepsi şehrin eski ve itibarlı ailelerinden oldukları için, bugün kibar düşkünü bile olsalar, eski nüfuzlarını devam ettirmek isterler.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 40).

düşgün/düşkün II 'bir şeye çok hevesli, aşırı derecede istekli hatta bağımlı' < ***düşgün/düşkün*** I. ※ ***İkimizin kafası denk mi denk; o da benim gibi içkiye düşkün, keyif ehli.*** (S.M. Alus 1944 s. 24). ※ ***Müdür bey boğazına çok düşkündür. Canı sıkılmış görürseniz, anlamalı ki, müdür istediği yemeği bulamamış, yahut, bulduğu yemekten istediği kadar yiyememiştir.*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 387). ※ ***Vallaa ben hatun kişilere biraz düşkünümdür.*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 68).

Osm. **düşhar/düşvar** 'müşkül' < Fa. ***duşhār*** a.m., ***düşvār*** kelimesinin varyantı; Fa. ***–vār*** unsuru için b. ***büzürgvar*** ⊡. ※ ***Rāy u tedbīr ile düşhār işümi – Genez ėtdüm şöyle kim var işümi.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3722). ※ ***Bir kişi terk–i cān ėdicek düşvār iş aŋa āsān olur.*** (Ferec 855/1451 v. 41b). ※ ***Dėdiler: "Yoluŋuzda ulu daġ var, | Olur bir günde anı geçmek düşvār."*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 150). ***düşvarlık*** 'zorluk': ※ ***Ve ol ḳuş ki āsānlıġile çıḳdı, düşvarlıġile girdi, söz meselidür ki aġızdan çıḳıcaḳ büyür, yėrine sıġamaz olur.*** (Ferec 855/1451 v. 192a).

düşkün, b. ***düşgün***.

düşman, b. ***düşmen***.

Osm. düşmen/BSTTk. **düşman** b.m. (dost'un aksi) < Fa. ***duşman*** a.m. Meninski 1680 II, 2085'e göre ***düşman, düşmen*** kelimesinin halk dilindeki varyantıdır ve son ünlüsü uzundur. Halk dili ve konuşma dili /***a***/'yı uzatarak kelimeyi ***derman, ferman, pişman*** gibi başka Fa. kelimelere benzetmiştir. Krş. ***düman, harman, şişman***. ※ ***Tacım Dede mezarında yatarken bir gün yabancı sesler duymuş. Başını kaldırıp bakmış ki, düşman askerleri başucunda dolaşıyorlar.*** (T. Apaydın 1991 s. 161). Mecazî manada 'bir şeyi çok sevdiği için onu çabuk tüketen kimse': ※ ***Şişman şişman, pilava düşman!*** (S.M. Alus 1934 s. 35). ※ ***Bunlar ṭatlı düşmanıdır, açıḳ ṣofra buldular mı, öyle hābe ḳayarlar ki Allāh siziŋ efendiye bu aḳşam imdād etsin!*** (H.R. Gürpınar 1335 s. 64). ※ ***Bir yasakçı kadar şarap düşmanıyım.*** (A. Kutlu 1995 s. 175). ※ ***Düşmen taḫtuŋa baḫtuŋa ḳaṣd ėder.*** (Ferec 855/1451 v. 28a). ※ ***Ol ḳara yılan ki beni andan ḳurtarduŋ, benüm atam ḳulıydı. Benümile düşmenligi varidi.*** (Ferec 855/1451 v. 88a).

Osm. **düşnam** 'sövgü, küfür' < Fa. ***duş–nām*** a.m. [***duş*** 'kötü' ve ***nām*** 'ad']. ※ ***Ben aŋa medḥ u s̱enā, anuŋ baŋa | Sözi düş–nām u tefüdur. Çāre ne?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 246).

düşük I 'düşmüş, aşağı sarkan' < ***düş–*** I + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–ük*** eki, b. ***akık*** ⊡. ※ ***Yine atım, kulakları düşük, yürümeye başladı.*** (A. Nesin 1995 s. 51). 'eksik, azalmış, az' ※ ***Büyüme hızı düşük de olsa, gün gelecek bütün denizi kaplayacak mıydı?*** (M. Mungan 1996 s. 381). 'hatalı': ※ ***Haşim'in şiirlerinde yüzlerce yanlış, yüzlerce düşük yer bulunduğunu da öne sürerler.*** (S. Birsel 1995 s. 63).

düşük II 'vaktinden evvel doğan ve yaşayamayan çocuk; düşürülen çocuk' < ETk. ***tüşük*** a.m. Clauson 1972 s. 563. Fiilden daha çok nomen concre-

tum (somut isim) yapan **-(ı)k** eki için b. **acuk/acık** I ⊡. ※ ***Düşüğü ḳubüra atması günāh imiş. Bu ḳanlı sümüğü bāğçede ṭaflānıŋ dibine gömdük.*** (H.R. Gürpınar 1339).※ ***Düşük şaşık bilmez kancıklarımız.*** (F. Baykurt 1967a s. 47).

düşül- 'çıkarılmak, eksiltilmek' < **düş-** II fiilinin passivum (edilgenlik) hâli. ※ ***Çalıştığı bir ay zarfında çektiği madene karşılık alacağı paradan bakkal borcu düşüldükten sonra elinde epeyce harçlık kalacak ümidinde idi.*** (S. Şengil 1943 s. 10).

düşün- b.m. (aklından geçirmek) <Çağ. ‼ **tüşün-** [**tüş-** 'düşmek' fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli] 'aklına gelmek' M. Räsänen 1969 s. 507. **(ı)n-** için b. **acın-** II ⊡. AD. ve EOsm.da dativus ile: ※ ***Bir müddet icinde hīc ben bu ma'nīlere düşündügüm yoḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 191a). ※ ***Babası dėdi ki: "Herhalda benim oğlum, atsız olduğuna düşünly" dėdi. "Tederlk görek, oğlumun adını ġoyaḳ" dėdi.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 209). Accusativus ile: ※ ***Beyaż ince boyunu parmaḳları arasında ṣıḳacağını düşünürken temāmen 'Aliyeye temellük olmanıŋ dīvāne eden, ḳudurtan ẕevḳını ṭadıyordu.*** (H.E. Adıvar 1926 s. 138). Mastar tipleri: ※ ***Hemen ona bir teselli yetiştirmek düşündüm ve şunu bularak seslendim...*** (Peyami Safa 1937 s. 17). ※ ***Taarruz edenlerle düello etmeyi düşünür.*** (H.R. Gürpınar 1934 s. 33). ※ ***Günlerce ḳaşabaya gidüb reji müdürünü görüb görmemeğl düşündü.*** (Maḥmüd Yesārī 1928 s. 356). 'tereddüt etmek': ※ ***"Evet," dedi, "hiç düşünme, yap!" Faḳaṭ 'Ayşe‿Hanım tereddüdle duruyordu.*** (Maḥmüd Yesārī 1928 s. 31). ※ ***On gün, bir ay düşündüm bunu. Düşün düşün, boktur işin!*** (F. Baykurt 1971c s. 384). ※ ***Bu kadına güzel demekte belki birçokları düşünürler.*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 425). ***düşün- taşın-*** 'acele etmeden her cihetini düşünmek': ※ ***Düşündü, taşındı, nihayet telefonla müracaata karar verdi.*** (S.M. Alus 1934 s. 374).

düşünce 'fikir' < **düşün-** + fiilden isim yapan **-ce** eki (M. Räsänen 1957 s. 118), b. çekince ⊡. ※ ***Bu gün evlendim. Artık aile sahibiyim. Bir çoklarınız gibi artık ben de ekmek parası düşüncesiyle buraya gelip gideceğim.*** (Sabahattin Ali 1940 s. 129).

AD. **düşünceme** 'düşünce' DS 1639-40 < **düşün-** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan **-ceme** genişlemesi, krş. **sürünceme**. ※ ***Aman efendiciğim, elini yanağına koyma, düşünceme verir. Bilâli Habeşî efendimizi bile, ezan okurken menetmişler.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 25.9.1951). ※ ***Bire komşular! Sizde hiç düşünceme yok mu? Birbirinize bu kadar garazın sebebi ne?*** (F. Baykurt 1959 s. 71). ***düşüncemell*** 'düşünceli, yol yordam bilen (kimse)' DS 1640: ※ ***Aman bubaaa, şimdiye kadar neden gelmediğini anladım. Vallaha düşüncemell adamsın.*** (F. Baykurt 1967k s. 176). İsme takılan **-lı** eki için b. ***acımaklı*** ⊡.

düşündür-/düşündürt- 'düşünmesine yol açmak, akla getirmek, zannettirmek' < **düşün-** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli; ikinci kelimede manayı kuvvetlendirmek maksadıyla ilave edilen ikinci bir ettirgenlik eki de görülür (krş. ***attarcı*** ⊡). ※ ***İnce uzun, zarif bir adamdı orman tanrısı. Temizliğini yitirmemişliğini düşündürten soylu bir yüze sahipti.*** (N. Bucak 1994 s. 93).

düşür- I 'düşmesine sebep olmak' < **düş-** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***artur-*** ⊡. ※ ***Ḥüsün-ārāya bir ḳılıc urdı, yėre düşürdi,‿han-***

cerile başını kesdi. (Ferec 855/1451 v. 42a). ※ ***Söyleşürken ḥareketden lişāmın düşürdi, yüzini bezzāza gösterdi.*** (Ferec 855/1451 v. 218a). Mecazî manada: ※ ***Ağzından tensīḳāt kelimesi bir dürlü düşmüyor.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 175). (işaretlerden) tanımak, sezmek': ※ ***... 'ilm-i firāset müstedāsınca mümā-ileyhe kemāl-i ẕekāvet düşürüb...*** ('Ālī 1979 [1581] I, 140).

(Ticaret argosu) **düşür-** II 'düşük fiyatla ele geçirmek' < ***düşür-*** I. ※ ***Elektrik süpürgesini ucuz düşürdünüz doğrusu.*** (H. Taner 1954 s. 85).

AD. **düşüt** 'düşürülen çocuk, düşük, cenin' DS 1640, TS 1355–56, R. Dankoff 1991 s. 34 < ***düş-*** I + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) ve dolayısıyla nomen concretum (somut isim) yapan ***-(ı)t***, eki, b. ***ayırt*** ⊡.

düşvar, b. ***düşhar***.

(Kaba konuşmada) ***düt de-*** 'saygısızlık ifade etmek' < ?? ; belki aşağıdaki tabirden veya bir hikâyeden alınmıştır. ※ ***"Siz beni polise vermek istiyorsanız ... hepinize birden evvelâ düt derim, sonra: ...". 1'inci müşteri: "Ey artık çok oluyorsunuz!"*** (İsmail Galib 1932bb s. 17). Başka bir mana ifade eden bir de şu tabir var: ※ ***Halis, hâlâ her tuttuğu altın olacak, düt dediği dağlar keçi ile dolacak sanıyordu.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 171).

düt-/tüt- 'tütmek, dumanı çıkmak' TS 1357 < ETk. ***tüte-*** a.m. Clauson 1972 s. 452. ※ ***Yüregümde ne datlu 'ışḳuŋ odı | Yüregüm 'od bigi yandıydı, dütdi.*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 42). ※ ***Bir marsık gibiydi yüzü, ufacık bir hastalıktan hemen kötü bir şekilde tütmeye hazırdı.*** (H. Özkan 1979 s. 38). AD. 'güzel kokmak, rayihalı olmak': ※ ***Sofralar bolluklu. Etler kebap olmuş. Meyveler, bostanlar tütüyor.*** (F. Baykurt 1961ı s. 162).

Osm. **düta et-** 'iki büklüm kılmak' < Fa. ***du-tā*** 'iki büklüm' [***du*** 'iki' ve ***tā*** 'kat']. ※ ***Dü-tā ėtmişdi ḳaddum bār-ı fāḳa; | Yoġ idi kim ṭaḳam bir ḥabbe fāḳa.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] 137).

dütsü/tütsü 'ayinlerde yakılan kokulu madde, buhur' < ETk. ***tütsüg*** a.m. [***tütüz-*** + ***-üg***] Clauson 1972 s. 461, M. Erdal 1991 I, 251. ***dütsüle-/tütsüle-*** 'dumana tutarak temizlemek, tebhir etmek': ※ ***Babanuŋ muraḳḳaʿı müteberrek muraḳḳaʿdur. Anı temīz dutuŋ, dütsüleŋ, ṭībleŋ, Firengī ṣanduḳa ḳoyuŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 217a). ※ ***Süpründüyi çıḳaruŋ; eve tütsü vėrüŋ.*** (Ferec H v. 138b=L2476).

RD. ***dütsü-/tütsü-*** 'tütsülemek' (***dütsün-*** 'tütsülenmek') < ***dütsü / tütsü.*** ※ ***Bunu bir çanak su içine koyacaksın, hasta yedi gün aç karnına suyunu içecek. Sekizinci gün yakıp külünü, tütsünecek. Peri de kalkıp gidecek, karın iyileşecek***. (İ. Cambazof 1957 s. 68).

düttürü 'dar ve kısa (giysi)' < ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) kelimelerden, menşei belli değildir. ※ ***Yağmurlu günlerde dar omuzlu düttürü paltosu, bir elinde şemsiyesi, daracık kısa pantalonunun paçalarından picaması görünerek, beygirin üstünde sıçrar durur İlyas Bey.*** (M. Seyda 1970 I, 226). ***düttürü Leylâ*** 'tuhaf kılıklı, dar ve kısa giyimli kadın', Tk.deki şahıs isimleri için b. ***Abbâs yolcu*** ⊡. ※ ***Habibe hanım telsiz telefonda adam çekiştiriyor diye alafranga bir düttürü leylâ benim hakkımda dedikodu yapmış.*** (İsmail Galib 1932mb s. 6). Sıfat hâline gelmiş olarak: ※ ***Galata balozlarından çıkmış gibi allı morlu boyalı bir karı. Bacaklarına o tül gibi***

çorapları geçirmiş. Diz kapaklarının üstünde zibidi, düttürü leylâ bir çarşaf. (H.R. Gürpınar 1933i s. 55).

AD. **dütü/tütü** 'tütsüleme' TS 1360 < ***düt-/tüt-*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-ü*** eki, fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-i*** eki için b. ***alu-satu*** ⊡. ※ ***"Sufraya oturmadan, geysilerinden bir parça yırtayım da, tütü yapayım... " — "Ula, ben onun öz dedesiyim! Benden ne zarar gelecek ki tütü yapıyorsun?"*** (F. Baykurt 1967k s. 178).

EOsm. **dütün** I 'duman' TS 1357–60 < ETk. ***tütün*** a.m. Clauson 1972 s. 457–458. Nomina actionis (oluş ve kılış isimleri) yapan ***-in*** için b. ***akın*** ⊡. ※ ***Daġ üstünde bir ṣaḥrā gördi. Bir yėrden bir ḳara dütün çıḳar, ol ṣaḥrāya yayılur.*** (Ferec 855/1451 v. 228a).

AD. **dütün** II/**tütün** b.m. (yaprakları kıyılarak içilen nebat ve onun yaprakları) DS 1640, Meninski 1680 II, 2156 < ***dütün*** I. ※ ***Esrarlı tütün çıkarıp sigara sarmıştı.*** (S. Soysal 1979ye s. 264). ***tütün iç-*** 'pipo vs. içmek' Meninski 1680 II, 2156: ※ ***Tabakamı uzattım, "tütün içmem, sen sar" dedi.*** (T. Buğra 1963 s. 148).

EOsm. **dütüz-** 'hafifçe yakmak, göymek' TS 1360–62 < ETk. ***tütüz-*** 'tütsülemek' Clauson 1972 s. 463, M. Erdal 1991 II, 759–759. –ız– causativum (ettirgenlik) genişlemesi için b. ***damzur***-⊡. ※ ***Bu ḳılı saḳla! Baŋa ḥācetüŋ olduğı dem bir ḳıymıġını dütüz, ben saŋa yėtişem, ḥācetüŋi vėrem.*** (Ferec 855/1451 v. 56b). ※ ***Evde süpründü ḳomamaḳ; evde yüzerlik dütüzmek.*** (Ferec H v. 139a). Krş. ***tütüzle-***.

düve, b. ***düğe***.

Osm. **düvel** 'devletler' < Ar. ***duwal*** a.m. [***dawla*** 'devlet' kelimesinin çoğulu, /***dwl***/ kökünden]. ※ ***Devlet de Suriyeye satar tabii afyonu, yahut bir başka düvele. Belki daha fazla fiata. Daha ucuz olmasa Suriye kaçakçıdan mı alır?*** (F. Baykurt 1969 s. 47). ※ ***Yedi düvelin baş edemediği Kırık Ali'nin, bir Bekir‿hoca iman kuvvetine, hakkından geldi.*** (A. Nesin 1995 s. 87).

düvele, b. ***düğelek***.

düven, b. ***düğen***.

düver, b. ***döğer***.

Osm. **düvlst** 'ikiyüz' < Fa. ***duvīst*** a.m. (***du/dü*** 'iki ve ***ṣad*** 'yüz']. ※ ***Duvīst diynār vėrdüm, satun aldum***. (Ferec 855/1451 v. 223b).

düvün, b. ***düğün***.

düyek (Şark musikisi ıstılahlarından) 'bir usul tipinin adı' K. Uz 1964 s. 21 < Fa. ***du/dü*** 'iki' ve ***yak*** 'bir'.

Osm. **düyun** 'borçlar' < Ar. ***duyün*** a.m. [***dayn*** 'borç' kelimesinin çoğulu, b. ***büruc*** ⊡]. ***düyun-ı umumiye*** 'devlet borçları' < Fr. ***dettes publiques*** tabirinin tercümesi (1879, M.Z. Pakalın 1946 I, 487–491).

düyün, b. ***düğün***.

düz I 'bir seviyede olan, inişli çıkışlı olmayan, engebesiz, pürtüksüz' < ETk. ***tüz*** a.m. Clauson 1972 s. s. 571–572. ※ ***Küçükken kimbilir ne düz duvara tırmanan yaramazmış!*** (N. Meriç 1951kt s. 57). 'istikametinden sapmayan, doğru' ※ ***"Düzce yolu düz gider | Aman bir edalı kız***

gider". (Orhan Veli [Kanık] 1951 s. 84). ***(birinin anasına avratına, yedi ceddine) düz git–*** 'yakınlarına, soyuna sopuna ağırca küfretmek': ※ ***Maraza çıkarıp bunu bozanın yedi ceddine düz gidilecek.*** (H. Taner 1971s s. 154). ***düztaban*** 'ayak tabanlarında bir nevi çökmesi olan (kimse)'; mecazî manada 'uğursuz'. Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 72. Fa. terkip örnek alınarak yapılmış bu tür Tk. terkipler için b. ***açıkgöz*** ⊡. ※ ***Ulan, ne düztaban şeysin! Seniŋle ne zamān buluşsam bir çapariz çıḳar.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 326).

EOsm. **düz** II 'müsavi' < ***düz*** I. ※ ***Ṣoḥbetde oturan ḥerīflerüŋ ṭabīʿatı düz degüldür.*** (Mercümek Aḥmed 1944 [15. yüzyıl] s. 301). ***düz pembe*** 'her tarafı aynı pembe renkte'; mecazî manada 'aşırı derecede olan': ※ ***Hīç bir yere gitmem. Bu yaz öyle ṣayfiyeye mayfiyeye para vermek dīvāneliğin düz penbesi. Baḳ, ekmek ḥālā on sekiz buçuğa!*** (E.E. Talu 1341 s. 189).

AD. **düz** III 'düzlük, ova, kır' DS 1643 < ***düz*** I; sıfattan isim, krş. ***sıcak, soğuk***. ※ ***Gerçekten bu Florya düzüne kuş yağıyordu.*** (Yaşar Kemal 1993k s. 39).※ ***Para neyimiş? İş ki, benim meseleyi düze indirelim! Yoksa para gani!*** (F. Baykurt 1971t s. 237). ***düz dünya*** 'âlem, bütün dünya' (juxtaposition asyndétique, bağlaçsız yanyanalık): ※ ***Bu Çalak Camal var ya, düze-dünyaya yayar ki, hakimle kardaş gibiydi, elbet alırdı oğul gibi tarlayı.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 59). ※ ***Biz burda ölsek, acımızdan kan kussak, bize el uzatmıyor da, deeey düzü dünyayı tutan İslâmla uğraşıyor!*** (a.e. s. 75). Doğu Anadolulu olan yazarın bu tabiri Az. Tk.de iyi bilinir (ADIL 1980 II, 169), ms. ※ ***O saat ilanlar düzü-dünyanı ağhtarıb ovçu Pirimi tapdılar.*** (*Azärbaycan nağılları* 1963 IV, 9).

(Argo) **düz** IV 'rakı' H. Aktunç 1990 s. 91 < ***düz*** I, 'katıksız' manasından. Krş. ***duziko***. ※ ***Üç düzü çektim. Fazlası lâzım değil, o kadarı kâfi ve vâfi.*** (S.M. Alus 1944 s. 110). ※ ***Beybaba, kolay gelsin! Düzü bardakla mı dikiyorsun?*** (S.M. Alus 1934 s. 367).

düz– I 'tanzim etmek, tertip etmek,yapmak' TS 1371–76, Meninski 1680 II, 2168 < ETk. ***tüz–*** a.m. Clauson 1972 s. 572–573 ※ ***Meclis–i bezm düzdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 3b). ※ ***Ābnüsdan bir tābūt düzdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 5b). ※ ***Kāfirler aŋa ḍuzaḳlar düzerdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 18). ※ ***Ol sarāyı ol yėrde düzmişlerimiş.*** (Ferec 855/1451 v. 7b). 'süslemek' TS 1376 ※ ***En iyisi, dört binini bankaya yatıralım, bin liranın beş yüzüyle üstümüzü başımızı düzelim. Meselâ benim iç çamaşırım adamakıllı eskidi.*** (Orhan Kemal 1949p s. 30). 'aracılık ederek temin etmek': ※ ***Anlara ḳulıḳ eyledüm. Bennā ʿavratını anlara düzi vėrdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 26a). '(birine) tesir etmek, teşvik etmek': ※ ***Babaŋa dėyesin, halḳı düze, beni pādişāha ėdineler.*** (Ferec 855/1451 v. 31a). ※ ***Göŋli düşdi ʿavrete bir ḳonşınuŋ, | Az zamānda göŋlini düzdi anuŋ.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3014). ※ ***Ḳızuŋ bir dāyesi ve bir lālāsı varidi. Anları düzdi, gendüye yār ėdindi.*** (Ferec 855/1451 v. 41a). 'yöneltmek, idare etmek': ※ ***Ne ayaḳ kim süreydi atını tīz, | Ne el kim duta tā kim düze Şebdīz.*** (Fahrī 1974 [1367] s. 452 no. 3980). ***düz– koş–*** 'iyice süslemek' TS 1376–77: ※ ***Meşāṭalar geldiler, Bānüyı düzdiler ḳoşdılar ki bu gėce dāmād gelse gerek.*** (Ferec 855/1451 v. 237a). ※ ***Ḳız beyġāmı işidicek durdı, gendözini hezār bār bayağıdan yėgrek düzüb ḳoşub geldi, taḫtı üzerinde oturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 139a). Başka bir mana için b. ***düz–*** III maddesinde verilen örnek.

EOsm. **düz-** II 'hazırlanmak, koyulmak' < ***düz-*** I ※ ***Taht öŋinde kül döşedi. Anuŋ üstünde oturub işini ağlamağa düzdi.*** (Ferec 855/1451 v. 30b). Başka kaynaklarda bulunamadı.

düz- III 'erkek ile dişinin birleşmesi, çiftleşmek, sikmek' F. Steinherr 1932 s. 186 < ***düz-*** **I**, aslında örtmece. Fiilin bu manada kullanılması eskidir, krş. ***düzll-/düzül-*** II ve ***düz- koş-*** için aşağıda verilen örnek. ※ ***Ol ḳızile ol gėce düzdl ki blhlştīlerüŋ ḥūrīlerile anuŋ gibi gėceleri yoḳ. Emr-i rabbānī ol gėce 'ulüḳ vāḳi' oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 143a). ※ ***Ne zararı var şuncağızın onlara? Pezevenkler, puştlar, düzemiyorlarmış, gidip de analarını düzsünler eşşoğlu eşşekler.*** (N. Üstün 1970 s. 270). ※ ***Vallahi Romanya'lara, İsveç'lere özel seferler yaparmış, sırf karı düzmek için.*** (D. Asena 1987 s. 179). Kadın hakkında da (manası 'kendi tarafına çektiği' degilse): ※ ***Gün boyu çamaşır yıkıyacağına evin beyini düzdüğü için mi babama hali kalmazdı?*** (P. Kür 1979 s. 31). ***düz- koş-*** a.m.: ※ ***Keniyzek yanumda yaturdı, uyardum, erüm ḳoyınına soḳdum. Erüm aŋa el uzatdı, gökcek düzdi ḳoşdı.*** (Ferec 855/1451 v. 69b).

AD. **düzara** 'ara vermeden, devamlı' DS 1643 < ***düz*** I ve ***ara*** III. ※ ***Artık mühendis arada bir yutkunarak anlatıyor, senatör de ufacık defterine düzara not alıyordu.*** (F. Erdinç 1973 s. 44).

düzayak 'tek seviye üzerinde, basamaksız' < ***düz*** I ve ***ayak*** I. Fa. terkip örnek alınarak yapılmış bu tür Tk. terkipler için b. ***açıkgöz*** ⊡. ※ ***Beş odalı bir apartuman — olmaz mı kocacığım? — hem de düz ayak olsun!*** (İsmail Galib 1932p s. 13).

düzce 'oldukça düz' < ***düz*** I + sıfatın manasını zayıflatan ***-ce*** eki, b. ***ahça*** ⊡. ※※ 'düzgünce, tatmin edici': ※ ***Sivri-Ḥiṣār rāḥat olub oturacaḳ yėr degüldür. Bir düzcesln, ya'nī maḥṣūli özcesin, 'ināyet ėdüŋ dėyü tażarru' ḳılmış.*** ('Ālī 1994 [1591-99] s. 250). ***düzcesi*** 'açıkçası' (***-ca*** zarfları için b. ***anca*** I ⊡): ※ ***Yaptığın çocukluk da değil, düzcesi densizlik.*** (Mahmud Yesari 1932 s. 280). ※ ***Ḳalbini bir ġaribsilik, bir vehim, daha düzcesl ince bir ḳorḳu aldı.*** (H.R. Gürpınar 1335 s. 79).

Düzce 'Bolu vilayetinde bir kasaba' < Yun. ***Δουσαι*** (Ḍúsai) D.J. Georgacas 1971n s. 110.

Osm. **düzd** 'hırsız; eşkıya' < Fa. ***duzd*** a.m. ※ ***Bu endiyşedeyiken ḳulağuma bir taḳıldu geldi. Meger bir düzd ev evlemege gelmiş, naḳb ḳazarmış.*** (Ferec 855/1451 v. 111a). ※ ***Bu dün icinde bize yürimek bezedür. Bir ḥerīf düzd yolağursa (?) nėdevüz?*** (Ferec 855/1451 v. 103b).

Osm. **düzdefşar** 'hırsızlara yataklık yapan kimse' < Fa. ***duzd-afşār*** a.m. < ***duzd*** 'hırsız' ve ***-afşār*** 'yardımcı, ortak'. ※ ***Karagöz: — "Hırsız değilim, çalıp bana getirirlerse saklarım." Hacivat: — "Demek ki düzd-efşarsın."*** (H. Ritter 1953 III, 485).

düzdür- 'yaptırmak, bina ettirmek' TS 1363 < ***düz-ı*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur-*** ⊡; krş. ***düzütdür-***. ※ ***Sarāyılar, köşkler düzdürdi ki Mıṣırda naẓiyri yoğıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 93b).

*__düze__ 'üslûp, tarz' TS 1363 < ***düzen*** yerine yazma veya okuma hatası. Krş.: ※ ***Bir ḳaç gün bu düzen üzerine geçdi.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 122).

düzel– 'düzleşmek, nizama girmek, iyileşmek' < ***düz*** I + fiilden 'filan hâle gelmek' manasında olan fiil yapan ***–el–*** genişlemesi, b. ***alal***– ⊡. ※ ***Sinirlerin düzülmedi hâlâ, dün gece de yine rüyanda bağırdın.*** (Ç. Altan 1974 s. 37).

düzelt– 'tamir etmek; tashih etmek' < ***düzel–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, ***–t–*** genişlemesi için b. ***acıt–*** ⊡. ※ ***Camda kravatını düzeltti.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 42).

düzeltilmen (matbaa ve gazetecilikte) 'musahhih' < ***düzeltmen***; ortadaki passivum (edilgenlik) hâli genişlemesine benzeyen fonksiyonsuz ***/il/*** hecesi herhâlde ***centilmen*** kelimesinin tesirinden ileri gelmiştir, b. ***barmen*** ⊡. ※ ***Gazetedeki düzeltilmenlik işinden her akşam yorgun çıkıyordu.*** (A. Özakın 1979 s. 19) ※ ***Ancak düzeltilmenlik falan gibi bir iş bulabilirsiniz.*** (a.e. s. 32).

(Neolojizm) **düzeltmen** (matbaa ve gazetecilikte) 'musahhih' < ***düzelt–*** + İng.den alınmış spor ve ihtisas mesleği isimlerinden melûf olan ***–men*** 'sahibi, ustası', ve Türkçe unsurlara takılarak yapılan neolojizmler (türetme kelime): ***eğitmen, öğretmen***. (b. ***barmen*** ⊡) ※ ***Armağan düzeltmen olarak çalıştığı gazeteye de telefon etti. Bir günlük izin istedi.*** (A. Özakın 1979 s. 66). ※ ***Mine'nin ilk işi, Nilüfer'in kitapçıda bulduğu satıcılık olabilir. Küçük bir kitabevinde düzeltmenlik örneğin?*** (Peride Celal 1991 s. 103).

düzen I 'tertip, nizam, intizam' DS 1644, TS 1363–64, Meninski 1680 II, 2168 < ***düz–*** I + ***–en*** fiilsıfatı (participium) eki? Bu tarzda teşkil edilmiş ismin (b. ***böğürtlen*** I ⊡) nadir olduğu ve bilhassa nomen actionis (oluş ve kılış ismi) manasında bulunmadığı için bu izahı kaydı ihtiyatla karşılamak lâzım. ※ ***Der–ḥāl şiyşeler patladı, pāre pāre oldı. Ṭılsım düzeni bozuldı.*** (Ferec 855/1451 v. 34b). ※ ***Bir ḳac gün diŋlendiler. Andan bayağı düzenile melik–i Çinden–yaŋa yöneldiler.*** (Ferec 855/1451 v. 59b). 'iş takımı, avadanlık, âlât u edevat; dokuma tezgâhı' DS 1644, ZTS 1976 s. 59. 'at takımı': ※ ***Faġfür der–ḥāl bėş at tamām düzeniyle Şeh–zādeye vėribidi.*** (Ferec 855/1451 v. 138b). 'çeyiz' H.Z. Koşay 1944 s. 106: ※ ***Atiye şehre gidip gelininin düzenini gördü.*** (L. Tekin 1984 s. 39). ***düzen ḳoşan*** 'bütün ev eşyası' (krş. ***düz– koş–***): ※ ***Evümi, cāriyemi, düzenümi, koşanumı ḳardaşuma sımarladum, deryā seferine gitdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 97a). ※ ***Dükānı, düzeni ḳoşanıyile revendeye sımarladı.*** (Ferec 855/1451 v. 247a). ***düzen takan*** 'alet edevat takımı' DS 1644: ※ ***Çift sürerken boyunduruğuŋ kayışı üzülür ve düzen taḳan ser–cümle bozulur.*** (P.N. Boratav 1995 s. 93). 'ev eşyası' DS 1645: ※ ***Aysel gelsin görsün. Bak bir kere. Beş oda, banyo, mutfak! Üstelik kaloriferli de. Mobilyası, düzeni takanı ayrı.*** (A. İlhan 1963 I, 212).

düzen II 'bir musiki aletinin akort vaziyeti' TS 1363 < ***düzen*** I. ※ ***Çalınur bozuḳ düzendür bu, | Uya dėrseŋ uşüle? Fikr–i muḥāl!*** ('Ālī 1977 [989/1581–82 civ.] s. 126). ***düzenlik*** 'aheng, iyi geçinme, anlaşmışlık': ※ ***Bulara göŋül vėrmeye ehl olan | Ki dāyim düzenlikleridür yalan.*** (Ferheng–nāme–i Sa'dī 1340–42 s. 75 no. 918).

düzen III 'yalan, hile' MeḥmedˬHālid [Bayrı] 1934 s. 72 < ***düzen*** I. ※ ***Vālidesiniŋ evinde ḳocaŋıŋˬhastalanmasında muḥaḳḳaḳ bir düzen var.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 258). ※ ***Bu martavalların birine inanmamıştım. Hepsinin baştan aşağı düzen olduğu ağzından akıyordu***. (S.M. Alus 1944 s. 182). ***düzen bezen*** 'hile': ※ ***Sen utanmıyor musun,***

koskoca kartalos herif? Bir düzen bezen yapamıyor musun? Kafanda bir dolap kuramıyor musun? (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933db s. 20).

AD. **düzen** IV 'düz damlı köy evi' < ***düzen*** I. ※ ***Memlekette usta diye geçinenler, değil konak yapmak, düzen yapmaktan âciz kimselerdi.*** (M. Hacıhasanoğlu 1954b s. 111).

AD. **düzen** V 'bez dokuma tezgâhı' DS 1644 < ***düzen*** I. ※ ***Bu ketenleri biçtikten sonra Dellçay'da yıkayıp tokaçlarlarmış. Sonra örekelerle eğirip iplik yaptıktan sonra düzenlere gerip dokurlarmıs.*** (R. Ilgaz 1981 s. 106).

düzenbaz 'hileci, dolandırıcı' < ***düzen*** III + Fa. ***-bāz*** 'oynayan' (b. ***ateşbaz*** ⊡). ※ ***Anam babam, sen o düzenbaza inanıyor musun?*** (S.M. Alus 1934 s. 378).

AD. **düzet-** 'tanzim etmek, hazırlamak; düzletmek' DS 1646, TS 1366–68, Meninski 1680 II, 2166 < ***düzelt-***; **/l/**'nin **/t/**'den evvel düşmesi için çok örnek var, b. ***boşat-*** ⊡. ※ ***Emīr-i sāḥil Örviyyeyiçün bir pākīze maḳām düzetdl.*** (Ferec 855/1451 v. 179b). ※ ***Konsolun üstündeki sinek pislikli kâğıt çiçeklerini ve bir asker fotoğrafını elleriyle düzetti.*** (S.F. Abasıyanık 1936 s. 79).

Osm. **düzevkî** 'iki zevkli kimse (hem erkeğe hem de kadına meyli olan)' < Fa. ***du/dü*** 'iki' ve ***ẕavḳ*** 'zevk' + isimden sıfat yapan ***-ī*** eki. ※ ***Zümre-i ġulāt götde ḳalmış boḳ lşlü mücrimlerdür. Zenbāreler nāmındaki mühmelāt ferce muḥabbet fürce bulmış nefsānīlerdür. Dü-ẕevḳīler ise muḥannet-l bī-'ārlar[dur].*** ('Ālī 1956 [1586–87] s. 159).

EOsm. **düzgln/düzgün** I 'tertibat, tanzim' TS 1369–70 < ***düz-*** I + geçişli fiilden (verbum transitivum) participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında isim yapan (ETk.deki gibi, b. M. Erdal 1991 I, 327–329) ***-gin/-gün*** eki, b. ***akkın*** ⊡. ※ ***Hüb u ẓarīf havż düzdiler, taht-ı refī', baht-ı menī' gölgesinde ḳodılar. Rıżvān-şād Şāh geldi, gördi, düzgini begendl.*** (Ferec 855/1451 v. 28a). ※ ***Her düzgünüŋ daḫı şöyle gerekdür.*** (Mercümek Aḥmed 1944 [15. yüzyıl] s. 365).

düzgün II 'yüze sürülen boya' DS 1646 < ***düzgün*** I. ※ ***Düzgünü, allığı sürmüş sürmüş; rastıkları, sürmeleri çekmiş; püskürme benleri kondurmuş.*** (S.M. Alus 1944 s. 80). ***düzgünci hatun*** 'düğünlerde gelini süsleyen kadın' Meninski 1680 II, 2167.

düzgün III 'muntazam, tertipli' < ***düz-*** I + fiilden participum passivum manasında sıfat yapan ***-gün*** eki, krş. ***sürgün, yorgun***. ※ ***Üstü başı düzgün gençten birisi konuşuyordu.*** (T. Apaydın 1991 s. 260).

düzgüncene 'oldukça düzgün' < ***düzgün*** III + ***-cene*** küçültme ek grubu, b. ***acarcana*** ⊡. ※ ***Kıyafeti düzgüncene değil de örtünüyor mu diyeceksiniz? Hâşâ. Elbisesi yerlere kadar; baştan aşağı pırıl pırıl ipek.*** (S.M. Alus 1944 s. 161).

düziko, b. ***duzlko***.

EOsm. **düzil-/düzül-** I 'tanzim edilmek, yapılmak' TS 1377–79 < ***düz-*** I fiilinin passivum (edilgenlik) hâli. ※ ***Yapraḳları yeşil zümürrüdden, yėmişleri dürlü dürlü cevāhirden düzülmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 3b). ※ ***Dört ṣuffa biri birine ḳarşu düzülmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 72a). 'bitirmek, başarmak': ※ ***Altun eyü terāzüdur, ḳamu iş anuŋile düzilür.*** (Ferec 855/1451 v. 58a). 'kurmak, akdetmek': ※ ***Görüşdiler, oturdılar.***

H͜ᵂān geldi, meclis düzüldi. (Ferec 855/1451 v. 150a). 'süslenmek': ※ ***Bādem, şeftelü hem çınār aġacı | Düzenmiş idi hem bezenmiş idi.*** (Mesʿūd bin Aḥmed 1991 [14. yüzyıl] s. 227 no. 494–495). ***yola düzül–*** 'yola çıkmak, azimet etmek': ※ ***Neden sonra yola düzüldük.*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 91).

EOsm. **düzil–/düzül–** II 'anlaşmak, barışmak, birleşmek' < ***düz–*** I fiilinin medialis–reflexivum (orta–dönüşken) hâli, b. ***açıl–*** ⊡. Krş. ***düzün–*** ve ***düz–*** III. ※ ***Yaraşmazdı yeŋi şāhdan üzülmek, | Yėgidi şehriyār ile düzülmek.*** (Fa͟hrī 1974 [1367] s. 312 no. 1147). ※ ***Düzil, ey yār, içi yanmışlarile, | Yürek ḳanı ile ḳanmışlarile.*** (a.e. s. 459 no. 4122). ※ ***Bu benüm cezām u sezām mıdur ki ʿömrüm͜ hirmenini͜ hidmetüŋde yėle vėrmiş olam, sen ayruġile düzilesin, bir nice yıllıḳ ḥaḳumı ziyāna vėresin?*** (Ferec 855/1451 v. 111b).

düzine/düzüne 'on iki tanelik takım' < İt. ***dozzina*** a.m. [Lat. ***duodecim*** 'oniki'] G. Meyer 1893 s. 65.※ ***Vaktin ilerlemesiyle, parkın müşterileri değişiyordu. Lokantadan çıkan sarhoşlar, koltuklara kurularak bira şişelerini düzüne işi devirenler ... ekseriyeti teşkil etmiye başlamıştı.*** (N. Tirali 1947 s. 84).※ ***Vilâyetimiz dahilinde 180 kilo ile 220 kilo arasında iki düzine Fil Hamdi yakalanmış...*** (A. Nesin 1995 s. 122).

düzme 'suni, hakiki olmayan, uydurma, yapma, sahte' Meninski 1680 II, 2168 < ***düz–*** I + geçişli fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–me*** eki, b. ***aşılama*** ⊡. ※ ***Selanikde bir düzme var–idi kim "Ben Bāyezīd͜ Han oġlı Muṣṭafāyem" dėridi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 86).※ ***Sıkıfıkı temaslarla, en yüksek makamlardan çıkan haberlerin, gazete sütunlarının düzme cümleleri arkasında kaybolan hakikatini öğrenebiliyordu.*** (Reşat Enis 1933 s. 101).

düzül– 'koyulmak' < ***düz–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli, fakat ***düzil–/ düzül–*** II fiilinden bir mana gelişmesi olup olmadığı anlaşılmıyor.※ ***Ezanla beraber yola düzüldüler.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 186).

düzül– II, b. ***düzil–***.

AD. **düzün–** 'kendine yapmak, kendi için bina etmek' < ***düz–*** I fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli; krş. ***düzil–/düzül–*** II. ***(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡. ※ ***Cerden çöpden bir salcuġaz düzündiler, biraz yėmiş dėrşürdiler, azuḳ ėdindiler.*** (Ferec 855/1451 v. 147a). 'süslenmek' DS 1648TS 1380–81. ***düzün– koşun–*** 'güzelce giyinmek, süslenmek' DS 1648, TS 1381 (krş. ***düz– koş–***): ※ ***Bir gün düzündi ḳoşundı, gendözüni muʿaṭṭar u münevver eyledi, yanuma geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 73b).

düzüne, b. ***düzine***.

düzüş– 'cinsî münasebette bulunmak, çiftleşmek' < ***düz–*** III fiilinin müşareket hâli. ※ ***Al sana bir bük dolusu yılan, sabahlardan akşamlara kadar düzüşen yılanları seyret seyredebildiğin kadar!*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 128). ※ ***İnsanlar düzüşüp düzüşüp gusül abdesti mi alıyor gece yarıları tepemde?*** (L. Erbil 1985 s. 10). ※ ***Allah belânı versin Zafiru! Biz seni İzmire düzüşmen için mi yolladık?*** (A. Yurdakul 1996 s. 19).

EOsm. **düzütdür–** 'tesis ettirmek, tanzim ettirmek, yaptırmak' < ***düz–*** I fiilinin çifte causativum (ettirgenlik) hâli, ***–t–*** genişlemesi için b. ***acıt–*** ⊡;

krş. ***düzdür-***. BSTTk.de kökü /***z***/ ile biten fiiller arasında causativum hâli bu fiilinki gibi ***-üt-*** ile teşkil edilen yalnız ***tozut-*** fiili vardır. ※ ***Ḳonşulıḳ-dağı evleri bahā vėrdi, satun aldı, götürtdi. Yėrine şāhāne evler, köşkler, manẓaralar yapdurdı, bāġlar, bostānlar düzütdürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 91a–b).

E

e? (başkasından bir bilgi veya bir cevap isterken kullanılan nida) 'yâni nasıl?' ※ ***"E, ne yaptın?" — "Esi, kendisine meram anlattım. Gidecek."*** ('Ālī Beg 1961 s. 44). ※ ***"Bu fukara demin harman yerinde ağanın önüne çıkmış da, senin geldiğini diyecek olmuş." —"Ee?" — "Esi, o da kamçıyı yapıştırıvermiş yüzüne!"*** (F. Erdinç 1958 s. 95). (tekrarlanınca, gittikçe artan heyecanı ifade eder): ※ ***Ne diller dökmedi, neler söylemedi! Bilāl Efendiyi e bir medḥ etdi, e bir medḥ etdi, hani evvelce görüb ṭanımamış olsam, vallāhī‿hayālen göŋül verirdim.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 341). Krş. ***e mi/emi***.

Osm. **eazım** 'en büyükler' < Ar. ***a'āẓim*** a.m. (***a'ẓam*** kelimesinin çoğulu, / ***'ẓm***/ kökünden). ※ ***Kenan edipler, şairler arasında sayılmak davasında bulunmazdı. Fakat bu eazımla hembezm olmağı severdi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 21–22).

Osm. **eba** 'yiyecek, yemek' < Fa. ***abā*** < spoon meat, soup, bread' F. Steinherr 1930 s. 3. ※ ***Ebāhā-yı gün-ā-gün, dāne vu zerde, sikbāc u zīrbāc, biryānlar, şişlikler...*** (Ferec 855/1451 v. 91b).

Osm.**ebaanceddin/ebaanced/ebenced** 'eskidenberi, birkaç nesilden beri' < Ar. ***ab[ā]*** ve 'an '-dan' ön takısıyla ***cadd*** 'dede'. ※ ***Eba an ceddin hafiye ibni hafiyedirler. Nimetî Mollayı sultan Hamide curnal eden bizim damadın babasının kendisidir.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 40). ※ ***Vahdet bey, eba an cet, İstanbullu imiş.*** (B.S. Kunt 1948 s. 45). ※ ***Bizim sokak sakinleri de ebenced bu fenerin sokağı aydınlatacağını akıllarına bile getirmemişlerdir.*** (A. Nesin 1959s s. 59).

ebabil 'efsanevi kuşlar' < Ar. ***abābīl*** 'çavuş kuşu' R. Dozy 1927 I, 3. ※ ***Ebabiller ve turnalar göğün yeşil kapılarına doğru uçarlar.*** (İ. Aral 1997 s. 63). 'denizin üzerinde sürü hâlinde uçan kuşlar' ※ ***Bir takım bölücü ebabil kuşları Boğaziçi'nin sularını yalayarak sürüler halinde çıktılar Karadenize güvenlik güçlerinin gözleri önünde.*** (O. Duru 1995 s. 27).

AD. **ebbe/ebe** 'aceba?' DS 1650–51 (***ebe*** X), R. Dankoff 1991 s. 34 < ??.
ebced 'Arap harfleriyle rakam gösterme sistemi' < Ar. ***abcad*** a.m. (/ ***bcd***/ kökünden). Bu sistemi ezberlemek için ilk dört rakamları temsil eden harflerden yapılmış sun'î kelime. ※ ***Ebced'in ma'nāsını bilir misiŋiz? Baḳıŋ, size söyleyeyim: Ebced, "ġāfil köylünüŋ ḳulağını pek çek!"*** (P.N. Boratav 1995 s. 258). ※ ***Tahtın çevresinde süzülen kanatların birbirinin canına avcı olduğu, yazgının ebced hesabına göre yaşandığı imparatorluğun kalın duvarları ardındaki her şey gibi, durup dururken ölen padişahın ölümüne de rivayet bulmak kaçınılmazdı.*** (M. Mungan 1996 s. 82).

ebdal, b. ***abdal*** I.

AD. ***ebe*** I 'nine' DS 1649–50, TS 1383, Meninski 1680 I, 33 < ETk. ***apa*** 'ata' vs. Clauson 1972 s. 5. ※ ***Ebem (annemin annesi) hastalanınca getirip tüttürdiler de gördüm.*** (M. Makal 1952 s. 50). ※ ***Evin ebesi bebesi, torunu dedesi radyonun başına yumulmuşlar, radyodaki gümbür gümbür sesi dinliyorlar.*** (A. Nesin 1965 s. 8). ***ebe kulağı*** 'salyangoz': ※ ***Cadı son hünerini de geçen gün gösterdi: Ebekulağının kabuğunu dibekte dövdü. Bunu elekten eleyerek yaraların üzerine ekti.*** (M. Yağmur 1957 s. 43). Başka bir ***ebe kulağı*** 'kuzuların yediği küçük yapraklı bir ot' DS 1653. ***ebemkuşağı*** 'gökkuşağı': ※ ***Gök gürlüyordu. Ebemkuşağı görünmüştü. Hava açacaktı.*** (Reşat Enis 1944 s. 96).

ebe II 'çocuk doğurtan, doğumda yardımcı olan kimse (ekseriya kadın)' Meninski 1680 I, 33 < ***ebe*** I. ※ ***Gözlerinin biri adamakıllı kaymış, Sana bakıp beni görüyor. Ebe nine mi bastırmış kim bilir.*** (F. Erdinç 1958 s. 68).

ebe III 'çocuk oyunlarında gruptan ayrı durumda oynayan çocuk' DS 1650 < ***ebe*** I. ※ ***Ebenin gözünü bağlarlar, ötekiler etrafında dolaşıp ellerile ona dokunurlar ve bağırırlar "Ebe çıldır!".*** (H. Kodaman 1944 s. 81). ※ ***Teneffüste saklambaç oynadık, o ebeydi, beni ağacın tepesinde gördü ama görmemiş gibi yaptı.*** (L. İpekçi 1998 s. 20). ※ ***Banyoda ebecilik oynamak, okulun bahçesinde oynamaktan çok daha tatlıydı.*** (Peride Celal 1978 s. 170). (iskambil oyunlarında) 'paseta oyununa başlarken seçilen ve kâğıtları karıştırıp dağıtan kimse' H. Kodaman 1944 s. 99, 102.

ebe IV, b. ***ebbe***.

Osm. ***ebed*** 'müstakbel sonsuzluk, ebediyet' < Ar. ***abad*** a.m. (/***'bd***/ kökünden). ※ ***Yā ḥabs-ı ebed ėdersin, ġāyet-i 'ināyetüŋ olursa elümi kesersin, salıvėrürsIn.*** (Ferec 855/1451 v. 204b).

Osm. ***ebeda/ebeden*** (zarf) 'sonsuz, hiç bitmeyecek şekilde' < Ar. ***abadan*** (***abad*** ve Ar. zarf eki olan ***-an/-a***, b. ***aceleten*** ⊡ ve ***acaba*** I ⊡). ※ ***Almayı almayasıduŋ, üzümden yėyesidüŋ; bir dānesi ebedā doḳluḳ yėterdi.*** (Ferec 855/1451 v. 195a). ※ ***Sen eve*** (metin: ***evde***) ***yaġ, pirinc alduġuŋ var mı ebedā, şimdi çorba istersin?*** (P.N. Boratav 1995 s. 189).

ebedî (sıfat) b.m. (hep baki kalacak olan) < Ar. ***abadī*** a.m. [***abad*** + isimden sıfat yapan ***-ī*** eki]. ※ ***Sen benim için ebedî gençsin.*** (Nâzım Hikmet 1935 s. 23).

ebediyen (zarf) 'hiç değişmeden, hep aynı, daima' < ***ebedî*** + ***-an/-en*** Ar. zarf eki. ※ ***Sizinle ebediyen böyle uzaktan uzağa, karşıdan karşıya mı sevişeceğiz?*** (Fazlı Necip 1930 s. 61–62). ※ ***Biri hayat gibi sonsuz, biri ölüm gibi derin, | Unutulmak ebediyen o iki an arasında. .*** (F.H. Dağlarca 1957 s. 66).

ebediyet 'sonsuzluk, sınırı olmayan istikbal; beka' < ***ebedî***'den nomen abstractum (soyut isim). ※ ***1288'de ebediyete kavuşarak bu siyah muhitten kurtulan Şinasi'den sonra İstanbul'da teceddüt cereyanları büsbütün sönmüş gibidir.*** (Fazlı Necip 1930 s. 39).

ebenced, b. ***ebaanceddin***.

ebenneka, b. ***hebenneka***.

ebeveyn 'ana ile baba' Meninski 1780 I, 42 < Ar. ***abawayn*** a.m. [***ab(ü)*** 'baba' + dualis (ikil, tesniye) eki, b. ***Beynennehrreyn*** ⊡]. ※ ***O zamanlar ebeveynler kızlarını ve çocuklarını kendi istedikleri ile evlendiriyorlardı.*** (H. İdrizof 1957 s. 52).

Osm. **ebgaz** 'en çok nefret edilen' < Ar. ***abġaḍ*** a.m. (/***bġḍ***/ kökünden. Ar. elativus (en üstünlük, ismi tafdil) için b. ***a'cab*** ⊡). ※ ***Ebġaż-ı mubāḥāt ṭalāḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 122b).

AD. **ebice** 'amca' DS 1656, TS 1384 (?) < ***amca*** kelimesinin varyantı, krş. ***emice***.

ebir cubur/ebir cübür 'şu bu, öteberi' DS 1657 < öbür ve labialisation (dudaksıllaşma) gösteren mühmel; krş. ***abur cubur***. ※ ***Onu yemlemek için ona ara sıra ebir cuburlar bağışla!*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 139).

AD. **ebis** 'geri' DS 1657 < Yun. ***οπισω*** (opísō) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 373.

Osm. **ebkar** 'bakireler' < Ar. ***abkār*** a.m. [***bikr*** kelimesinin çoğulu]. ※ ***Ḥasnā düşīzeler ve ebkār satun alub ʿayş u nüş-ile eglenürler ḳalurlar.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 155). ※ ***Ġonçe ebkārı ʿandelībi görüb | "Ḳız, ḳaçan geldi bunda bu?" dėdiler.*** (Sāḳī, ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 226).

Osm. **ebkem** 'dilsiz' < Ar. ***abkam*** a.m. (/***bkm***/ kökünden). Ar. sıfat türü için b. ***ablak*** I ⊡. ※ ***Söylesün cān bülbüli, çün kim dili ebkem degül.*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 218).

ebkemçüş 'ahmak, akılsız' < ***ebkem*** ve ***çüş***, Krş. ***eblemçüş***. ※ ***(Ḳafāsına vurarak): Ah biz ebkem çüş ḳalmış ḳarılarız! Saŋa da, baŋa da yazıḳlar olsun!*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 201). ※ ***Öteki, zavallı ḳırḳbeşlik ebkemçüş bir kadın.*** (H.R. Gürpınar 1336k s. 80).

ebleh 'akılsız' < Ar. ***ablah*** a.m. (/***blh***/ kökünden). Ar. sıfat türü için b. ***ablak*** I ⊡. ※ ***Benden ebleh ne kişi ola eger ben naḳdı ḳoyam, nesīyeye güvenem?*** (Ferec 855/1451 v. 104a). ***eblehlik et-*** 'akılsızlık etmek; saçmalamak' (bu tür, ***-lik*** ekiyle biten isimlerin ***et-*** yardımcı fiilini almasıyla oluşan terkipler için b. ***aşinalık et-*** ⊡): ※ ***Eblehlik eyleme! İnkār baʿde l-iḳrār işidilmez.*** (Ferec 855/1451 v. 235b).

eblemçüş/eplemçüş 'aptal, eşek' < Ar. ***ablam*** 'ahmak, aptal' R. Dozy 1927 I, 115 (Ar. sıfat türü için b. ***ablak*** I ⊡) ve çüş. ※ ***Sen karışma, Eblemçüş beyim***! (H. Ritter 1953 III, 537). ※ ***Eplemçüş, öküze zeydün bir dangalakmış.*** (S.M. Alus 1934 s. 378; ***öküze zeydün*** anlaşılmıyor). Krş. ***ebkemçüş***. Krş. ***heplem***. 'aşağılık, adi (kimse)'.

Osm. **ebna** 'oğullar' < Ar. ***abnā'*** a.m. [***ibn*** 'oğul' kelimesinin çoğulu]. ※ ***ebnā'-i aṣr/ebnā'-i zamān*** 'zaman adamı, çıkarcı, oportünist' ※ ***Ehl-i Mıṣruŋ ve yābāndan gelüb anda muḳīm olan ebnā'-i ʿaṣruŋ keşret-i buġż u ḥased u nifāḳları sā'ir memālik ahālīsinde görilmiş degüldür.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 125). ※ ***Ẓāhir budur ki bu ḥaḳīre sü'-i ẓann ėderler, belki iḥtiyārāt-ı ebnā'-i zamāna göre ġarażı u nisbet-ile yazmışdur dėyü söylerler.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 174). ***ebnā'-i cins*** 'aynı cinsden kimseler': ※ ***Gėce olsun, inem, tecessüs ėdem, bu‿halḳı görem. Ebnā-yı cinsden iseler, gendözümi bulara gösterem.*** (Ferec 855/1451 v. 245a). ***ebnā'-i sebīl*** 'yolcular': ※ ***Ol derbendde ne maḳūle nehb u ġāret ve ebnā'-i sebīle‿hasāret vāḳiʿ olursa ben***

ödeyin. (ʻĀlī 1982 [1581] II, 166). ***ebnā'-i sipāhīyān*** 'sipahi oğulları': ※ ***Şübhesüz ebnā'-i sipāhīyān u siliḥdāruŋ veẓāyifine cevāb vėrmek ṭabʻ-ı müstaḳīm ṣāḥiblerine lāyiḥdür.*** (ʻĀlī 1982 [1581] II, 168).

Osm. **ebniye** 'binalar' < Ar. ***abnlya*** a.m. (***binā*** kelimesinin çoğulu, /***bny***/ kökünden). ※ ***Ve͜ hāṣlar içinde mezāriʻden baʻżı ebniyeye iltiḥāḳla baʻżı müstaḳıl mutaṣarrıf olanlar ʻāmil maʻrifetinsüz mezreʻa satub ḳāżīler ḥüccet dạhı vėrürimiş.*** (Ö.L. Barkan 1943 [904/1498] s. 101). ※ ***Ebnlye kurduk, çalışmaya başladık.*** (Kemal Tahir 1955g s. 26).

ebonit 'koyu renkli sertleştirilmiş kauçuk' < Fr. ***ébonite*** (Fr. ***-ite*** eki için b. ***andezit*** ⊡) < İng. ***ebonlte*** a.m. [***ebony*** 'abanoz ağacı' + böyle madde terimlerinde kullanılan ***-ite*** eki, krş. ***bakalit, grafit, karbit***].

Osm. **ebr** 'bulut' < Fa. ***abr*** a.m. ※ ***Cihānı ṭalʻatuŋ şevḳı ḳılurdı nüra müstaġraḳ | Eger ebr olmasa ḥāyil yüzüŋe, ey hilāl-ebrü.*** (ʻÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 55). ※ ***Bir kerre ebr-i bahārıŋ inʻiṭāfı çemenzār üzerinde mevceler,͜ hāreler teşkīl eylemeye...*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 9–10).

Osm. **ebras** 'cüzzamlı' < Ar. ***abraṣ*** a.m. (/***brṣ***/ kökünden). Ar. sıfat türü için b. ***ablak*** I ⊡. ※ ***İmdi Işltdüm ki diyār-ı Sevāḥilde bir melike be-dīd olmış, ibrā'-I ekmeh u ebraṣ ėdermiş.*** (Ferec 855/1451 v. 180b).

ebreş, b. ***abraş***.

ebrlşlm/ebrlşüm/lbrlşlm 'ipek iplik; saz teli' Meninski 1680 I, 24–25 < Fa. ***abrīşam / abrīşum*** a.m. ※ ***Zībā perdelerden, ebrīşüm ṭanāblardan, dạhı bī-ḥad tekellüfātdan gecdükde bir͜ handaḳa varasız.*** (Ferec 855/1451 v. 38b). ※ ***Ylglrml dört ibrīşim ḳılı var, | Velī her ḳılınuŋ yüz blŋ dili var.*** (Aḥmed-ı Dāʻī 1973 s. 25 no. 592). ※ ***Buyurdı çunki ḳırnaḳlar oturdı, | Muġannīler el ibrişime urdı...*** (Aḥmed Ḥarāmī 1972 [14. yüzyıl] s. 116 no. 612).

Osm. **ebrlşlmln** 'ipekten, ipekli' < Fa. ***abrīşamīn*** a.m. [***abrīşam*** + isimden madde sıfatı yapan ***-īn*** eki, b. ***abherin*** ⊡]. ※ ***Cün gėce oldı, cāme͜hāb-ı ebrlyşümīn getürdller.*** (Ferec 855/1451 v. 217a).

ebrişüm, b. ***ebrlşlm***.

Osm. **ebru** I 'kaş' < Fa. ***abrü*** a.m. (Bazılarına göre ※ ***Ebrü gördi, kemān-ı ʻanberīn.*** (Ferec 855/1451 v. 151a).

ebru II 'boyalarla yapılmış bir nevi süslü kâğıt' < ***ebru*** I. (Bazılarına göre Fa. ***ebrī*** 'bulutumsu' sıfatından. [Editörün notu]). ***ebru ebru*** 'dalga dalga kırmızı (yanaklar hakkında)': ※ ***Kaşları atkılı, yanaklar ebru ebru ...*** (S.M. Alus 1944 s. 161).

ebrulu/ebrull 'ebru kâğıtları ile süslenmiş; birbirine geçen renklerle boyanmış (bez hakkında), çift renkli (çicek hakkında, ms. karanfil)' < ***ebru*** II; b. ***adamakıllı*** ⊡²; ikinci varyantta yanlış bölme (b. ***adaş*** ⊡²) ile isimden renk sıfatı yapan ***-î*** eki kullanılmıştır, b. ***altunî*** ⊡. İsimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki için b. ***adamakıllı*** ⊡². ※ ***Yazı masamda küçük bir vazo içinde bir kaç gül var. Kâh kadifeleşen, kâh bir genc kız yanağı gibi şeffaflaşan ebruli renklerine bakıyorum.*** (S. Ayverdi 1940 s. 45). ※ ***... girdi zengin bir cocenin kolunda | bahçesinde ebruli | hanımeli | açan eve.*** (Nâzım Hikmet 1967 I, 221). ※ ***Akşam safaları kırmızılı, beyazlı, ebrulili gene kaplamış avluyu.*** (B. Duygulu 1963 s. 16).

Osm. **ebter** I ‘kuyruğu kesik, kuyruksuz; enenmiş’ < Ar. ***abtar*** a.m. (/***btr***/ kökünden). Ar. sıfat türü için b. ***ablak*** I ⊡. ※ ***Bir ḥimār-ı leng u ebtere binmiş, mest olmış, Kay ėde ėde gider.*** (Ferec 855/1451 v. 234b).

Osm. **ebter** II ‘kötü, yaramaz’ > Fa. ***abtar*** ‘devoid of all good qualities, full of defects’ F. Steingass 1930 s. 4 < Ar. ***abtar*** b. ***ebter*** I. mana gelişmesinde belki Fa. ***batar*** ‘beter’ kelimesinin tesiri var: ***abtar*** Fa. ***batar*** sıfatının Ar. gramerine göre mukayese sıfatı görünebilir. Halk etimolojisi ile husule gelmiş, b. ***atlu karaca*** ⊡. ※ ***‘Iṣyān-ı kebīre ėdüb şeyṭān-ı‿ḥaḳīre uyub Yehūdīden beter ve Naṣrānīden ebter olursız.*** (Vāḥidī 1993 [929/1522] v. 50a). ※ ***Dedi: "Vardur buŋa bir dürlü sebeb, | Yoḫsa ḳablu sīsāma yavlaḳ ‘aceb | Kim arıdılmış berāber vėreler | eyiyi aluban ebter vėreler.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2407–08).

ebucehil (karpuzu) ‘eşek hıyarı, Citrullus colocynthus’ < Ar. ***abū cahl*** ‘tüm cahil’ (asıl manası ‘cahilin babası’), herhâlde bu çok acı meyveyi yemeğe kalkışan çok cahil olmalı. ※ ***Karpuz değil mi? Kabağını da severim, olmuşunu da, çürümüşünü de. İsmi karpuz olması kâfi olduğundan, bana karpuz olsun da isterse varsın ebucehil karpuzu olsun!*** (Aḥmed Midḥat 1945 s. 12).

AD. **ebune** ‘papazlara kullanılan hitap şekli’ < Ar. a.m. [***abū*** ‘peder’, ***abūnā*** ‘pederimiz’]. ※ ***Ebune Hore, şu Dört Ayaklı Minare’nin hemen yanıbaşındaki Keldani Kilisesi’nin kır başlı, bodur, göbekli rahibi***. (M. Margosyan 1996 s. 27).

Ebülhevl ‘Eski Mısır binalarından Sfenks’ < Ar. ***Abu l-hawl*** a.m. ※ ***Ba‘dehü siyāh boncuḳdan‿hazin ṭilsemi yapılub eline bir ḥarba vėrildi ve bir kürsīnüŋ üstine iclās ḳılınub etrāfına ḥiddet-ile nāẓır gösterildi. Ve anuŋ nāmına Ebü l-hevl dėnildi.*** (‘Ālī 1975 [1599] s. 100).

Osm. **ebüşşikem** ‘obur’ < Ar ***abū ş-şikam*** a.m. [asıl manası ‘göbek babası’]. ※ ***Bir taraftan evrak imzalar, öteki eliyle çekmecesinden badem şekeri şakullendirir, ne de ebüşşikem şey!*** (F.C. Göktulga 1943 s. 114).

Osm. **ebvab** ‘bablar, fasıllar’ < Ar. ***abwāb*** a.m. (/***bwb***/ kökünden) ※ ***İmtiṣālen lil-emri-l‘ālī ẕikr olunan nevāḥīde ḳurādan ve vavlaḳlardan ve bil-cümle ebvāb-ı maḥṣulātdan her ne var ise naḳīr u ḳıṭmīr mufaṣṣalan defter ve taḥrīr olundı.*** (Ö.L. Barkan 1943 [991/1583] s. 75).

Osm. **ebyat** ‘beytler’ < Ar. ***abyāt*** a.m. (***bayt*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Bu veche kim düzer ebyāt u inşī | Bu resme kim yazar dīvān u defter?*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 97). ※ ***Bu ebyāt mezbüruŋ vāridātındandur.*** (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 225).

ecdad/ecdat ‘atalar, dedeler’ < Ar. ***acdād*** a.m. (***cadd*** ‘dede’ kelimesinin çoğulu). ※ ***Ḳamu ecdādum olmışlar sipāhī.*** (Ża‘īfī 1950 [1555] s. 136). ※ ***Daha evlendikleri gün ecdat yadigârı kösteğini yitirmiş.*** (V.O. Bener 1953 s. 67).

AD. **ece** I ‘ağabey; büyük erkek yakın akraba’ DS 1659, TS 1384, R. Dankoff 1991 s. 34 < ETk. ***ėçi*** a.m. G. Doerfer 1965 II, 16, Clauson 1972 s. 20. O.N. Tuna 1972 s. 224–225’e göre bu kelime Mo. ***ece(n)***’den alınmıştır. ※※ (Neologismus, neolojizm) ‘kraliçe’ TüS 1983 s. 351 Eserimize aldığımız diğer neolojizmler (türetme kelime) için b. ***andaç*** ⊡. ※ (mecazî manada, burada eski bir vapurdan bahsederken) ***Ya da güzelliği ve in-***

celiğiyle Boğaziçinin son ecesi "Halâs", şimdi acaba nerelerde? Hangi düş ülkesinde, hangi anılarda? (U. Kökden 1995 s. 107).

AD. **ece** II (masallarda) 'korku veren çirkin cüce' DS 1658 < ***ece*** I. ※ ***Antika bir tezgâhtar: Koca kafa, sarı çıyan, boncuk mavisi gözlü, bastı bacak, ece, sıska.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 26.10.1943). ※ ***Şarkı söyliyen sudeğirmeni ecesine yalınayak gidiyorum!*** (A. Ağaoğlu 1992 s. 25). Krş. ***ecemsI***.

ecel 'kişinin kaderine bağlı ölüm zamanı' Meninski 1680 I, 62–53 < Ar. ***acal*** a.m. (/***'cl***/ kökünden). ※ ***Ḳaraman oğlı İsḥāḳa ḳudret–i Ḥaḳ ecel ėrdi, öldi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 161). ***ecel beşiği*** 'ölüm tehlikesi taşıyan kayık vs.': ※ ***Bu fecīʿalardan ʿibret almayub da o ḳanadlı ecel beşiklerine binüb yine havalanlara tam ʿaḳıllı denir mi?*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 65). ※ ***Haydi gelip geçen 214 Sadrazamdan kaçının eceliyle öldüğünü, kaçının ipten kazıktan gittiğini bilen varsa içinizde çıksın karşıma!*** (F. Erdinç 1961 s. 177).

ecelacaip, b. ***acelacaIb***.

ecemsi 'bir eceye benzeyen' ***ece*** II + ***–msi*** benzeme eki, b. ***akordeonumsu*** ⊡. ※ ***Kısa boylu, sarı benizli, bütün dişleri çürük, bacakları çarpık, ecemsI, kavruk bir gençcağızdı.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 1942).

AD. **ecene** 'taşçı ve marangoz keskisi, demir kalem' DS 1659–60, ZTS 60, R. Dankoff 1991 s. 34 < Fa. ***ājana*** a.m. A. Tietze 1969 no. 16. Tk.de olmayan /***ʃ***/ sesi ve onun halk dilindeki telaffuzu için b. ***abajur/abajör*** ⊡.

Osm. **echel** 'tüm cahil' < Ar. ***achal*** a.m. [***cāhil*** kelimesinin comparativus (karşılaştırma) ve superlativus hâli, Ar. elativus (en üstünlük, ismi tafdil) için b. ***a'cab***]. ※ ***Echel u dün u denīyem, baŋa da bir naẓar ėt!*** (Şānī, ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 232).

eciç bücüç/ecüç bücüç/eclş bücüş 'çarpık çurpuk, eğri büğrü (şahıs,, giyim vs. hakkında)' < ***ece*** II + labialisation'lu (dudaksıllaşma) mühmel, b. ***ala bele*** ⊡, krş. ***eciş meciş*** . ※ ***Kaç senedir at cambazlarına gidememiştik; işte ayağınıza geldi. Hem de cambazların eciç bücüçlerInden değil, allyülâlâsı.*** (S.M. Alus 1933p 236). ※ ***Ḥālā mīrāṣ daʿvālarIyle didişen bir ḳaç ecüc bücüc maḫlūḳ*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 159). ※ ***Dabaramana mı idi, paramana mı idi, neydi, öf, canım böyle eciş bücüş şeyleri nasıl da hatırda tutmalı?*** (Nâbîzâde Nâẓım 1943 [1889] s. 28).

ecil, b. ***ecl***.

ecinne/eclnnl 'cin, peri' < Ar. ***acinna*** 'cinler' a.m. (/***cnn***/ kökünden). ※ ***Tā ṣabāḥa dek cemīʿ ḳızları ḳavm–ı ecinne efʿāl bābına çeküb bekāretlerin izāle ėdüb nā-pāk ėderler.*** (Evliyā Çelebī 1928 [17. yüzyıl] VIII, 525). ※ ***Kızım, sen sabaha karşı ecinnilerin üzerine kirli su dökmüşsün. Bu işe kızan ecinniler de burnuna üflemişler.*** (M. Yağmur 1957 s. 3–4). ※ ***Poyraz esmeğe başladı mı, yalıların hepsi boşalır. Her tarafta ecinniler top oynar.*** (S.M. Alus 1944 s. 150).

ecir, b. ***ecr***.

eciş bücüş, b. ***eciç bücüç***.

AD. **eciş meciş/ecüç mecüç** 'cin, peri cinsinden olan' DS 1662 < ***eciş bücüş***'ün varyantı. /***m***/ ile başlayan "echoword" (m- önsesli ikileme) için b.

alay malay ⊡. ※ ***Erkek kısmına kadın olsun da, ne olursa olsun. Ne ecücüne bakar, ne mecücüne.*** (M.G. Anadol 1984 s. 88).

Osm. **ecl/ecil** ‘sebep’, yalnız ***ol ecilden*** ‘bundan dolayı, bu sebepten’ < Ar. ***‘an acli hāḏā*** a.m. ※ ***Ol ecilden sen cümle ṣuçtan beri olub, gendiler talihlerine sebeb olur.*** (G. Hazai 1973 [17. yüzyıl] s. 176).

Osm. **ecnad** ‘askerler, ordu’ < Ar. ***acnād*** a.m. (/***cnd***/ kökünden). Krş. ***cündi***. ※ ***Ecnād ḳılıcların ellerinde dutsunlar, ḥavż ḥavālīsinde dursunlar.*** (Ferec 855/1451 v. 243b).

Osm. **ecnas** ‘türlü, çeşitli, mütenevvi’ < Ar. ***acnās*** [***cins*** kelimesinin çoğulu]. ※ ***Der-ḥāl bir taḫta ecnās ḳumāş ‘acüz-ile göndürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 24b). ※ ***Bir kimse geçdiyi yerde hem meşḥür Rosininiŋ yapdıġı emṣālsiz nāğmeleri işidebilir hem daḫı İshaḳıŋ beyātisini, cemi‘etiŋ ecnas oldıġı bundan beyān olur.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 330).

ecnebi ‘akraba veya tanıdık olmayan, yabancı’ < Ar. ***acnabī*** a.m. İsimden sıfat yapan nisbe eki ***-î*** için b. ***adalî*** ⊡. ※ ***Şeh-zāde-i̮ Hudādādı ol māh bildi, anı kenārına aldı, öpdi, aġladı. Döndi̮ Hudādād, "Ecnebī degüldür," dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 66a). ※ ***Mü’eddeb iç oğlanı arasına evlād-ı Etrākden nā-cins ecnebīleri getürüb ṣoḳmaḳ...*** (‘Ālī 1956 [1586–87] s. 145). ‘başka memleketten gelmiş, başka devlete mensup (kişi): ※ ***Hemān-ki mezbüruŋ bu yüzden ẓuhürı yad ėlden gelme ecnebīlere ma‘lüm oldı***. (‘Ālī 1956 [1586–87] s. 122). ※ ***Köylüler işi boşladılar, kazmayı kapan kazdı toprağı, ne bulduysa, ne çıkardıysa, buralara doluşan ecnebilere sattı boyuna.*** (A. Nesin 1995 s. 92).

ecr/ecir ‘ücret, mükâfat; sevap’ < Ar. ***acr*** a.m. ※ ***Beytü l-māl-i Müslimīne bu ṭarīḳ-ile sa‘y-i cemīlleri ve ‘izz-i ḥużür-ı pādişāhīden niçe imtinān ḥużüra gelüb dünyāda ve āḫiretde ecr-i cezīlleri müyesser ola!*** (‘Ālī 1982 [1581] II, 132). ※ ***Bu sabrın ecri büyüktür. Yarın ahrette ulu makamlara nail olursun.*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 11). ※ ***Yılların, yüz yılların eciri, köylü toprak sahibi oluyordu.*** (Yaşar Kemal 1955ç s. 52). ‘ceza’: ※ ***Avcı, sen bu hayvanın ecrini çekeceksin.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 202).

Osm. **ecsad** ‘bedenler, cisimler, kütleler, maddeler’ < Ar. ***acsād*** a.m. (/***csd***/ kökünden). ※ ***ecsād-ı seb‘a*** “yedi cisimler” (Ferec 855 / 1451 v. 55b; simyada veya alşimide kullanılan maddeler).

ecüç bücüç, b. ***eciç bücüç***.

ecüç mecüç, b. ***eciş meciş***.

Osm. **ecvef** ‘içi boş, kof’ < Ar. ***acwaf*** a.m. (/***cwf***/ kökünden, Ar. sıfat türü için b. ***ablak*** I ⊡) ***ecvefi vavî*** ‘(Ar. gramer ıstılahlarından) kelime kökünün ortadaki harf /***vav***/ olduğundan onun muayyen hâllerde boş kalmasıyla kelimenin ortasının boş olması; (mecazî manada) kafası boş, boş beyinli’: ※ ***Bunları hep inşa ve kitabet lisaniyle, lûgatli kelimelerle söylemiştim. Pek ecvef-i vavîlerden değilizdir.*** (S.M. Alus 1944 s. 30–31).

Osm. **ecvibe** ‘cevaplar’ < Ar. ***acwiba*** a.m. [***cawāb*** kelimesinin çoğulu]. ※ ***Yaḳıynumdur-ki ėrtegi esvileme ecvibeŋ bulunmayısar.*** (Ferec 855/1451 v. 135a).

Osm. **ecza** I ‘kısımlar, unsurlar’ < Ar. ***aczā*’** a.m. [***cuz*’** ‘cüz‘ kelimesinin çoğulu]. ※ ***Bir vaḳit yine eczā’-ı vaṭanımızdan bir ḳısmı kesb-i istiḳlāl eyleyüb de onuŋ içün Evropa beldeleriniŋ birinde mu‘āhede yapıldığı eşnāda ...*** (P.N. Boratav 1995 s. 272).

ecza II/**ezza** ‘aktariye ve eczane malları, kimyevi maddeler, ilaçlar‘ Meninski 1680 I, 61 < ***ecza*** I. ※ ***Has ravent, amber, misk, baş ve sürecek haplar, macunlar ve bazi ezzalar bulunur.*** (G. Hazai 1973 [17. yüzyıl] s. 102). ※ ***Titiz müşteriler, ... banyolarına asmayı kurdukları ecza dolabınının kapağını açıp kapatmaktan usanmamışlardı henüz.*** (S. Soysal 1979ye s. 5). ***eczacı/ezzacı*** ‘eczacılık mütehassısı; eczane sahibi’: ※ ***Melâli Beyin reçetesini yaptırdım, dünya kadar para da ezzacıya verdik. Günler geçti. Hürmüzcük hâlâ uğunup duruyor.*** (İsmail Galib 1932ei s. 18).

eczahane/eczane b.m. (ilaç satılan dükkân) < ***ecza*** ve ***hane***, b. ***abdesthane/apteshane*** ⊡. ※ ***Depremden sonra İstanbula dönmüş, borç harç Kasımpaşa’da başka bir eczane açmıştı.*** (M. Seyda 1974 s. 177).

EOsm. **ėçi** ‘büyük erkek kardeş, ağabey’ < ETk. ***ėçi*** a.m. Clauson 1972 s. 20. ※ ***Teŋrl rāzın andan işit, ėçi, | Gey uludur, görmegil anı kiçi***. (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 27).

AD. **eçki** ‘keçi‘ DS 1663 < ***keçi*** kelimesinin metateze uğramış varyantı J. Deny 1955 s. 79, b. ***albız*** ⊡. (Kelime en eskicil Türk dili olan Halaççada ***eçkü*** biçimindedir. Belki metatezli biçim ***keçi***’dir. [Editörün notu]).

ed–, b. ***et–*** I.

eda I ‘tarz, tavır; hoş ifade, albenilik, zarafet, şirinlik’ < Fa. ***adā*** a.m. ※ ***Hocanın muzaffer edâsı kimseye batmıyor, aykırı gelmiyordu.*** (T. Buğra 1963 s. 115). ***eda et-*** ‘ifade etmek’ (krş. Fa. ***adā kardan*** a.m.): ※ ***Biz bu In‘āmuŋ şükrlnl ḳanḳı dilile edā ėdevüz?*** (Ferec 855/1451 v. 13b). ※ ***Ḥaḳ budur ki bir kāmil mıṣra‘da güzel edā eylemişdür.*** (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 113).

eda II ‘ödeme; yerine getirme, icra, bitirme’ < Ar. ***adā’*** a.m. [/***’dy***/ kökünden]. ※ ***Olduḳları mahallede imāmidi. Mubārek ṣalavātı bilesine edā kılurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 57a). ※ ***Farażā ki igne ile bir ḳuyu ḳazmaḳ, veyā̮hüd bir ḍağı yėrinden ayırmaḳ dạhı buyurulsa ‘ale r-re’s ve l-‘ayn edāsın ėdüb...*** (‘Ālī 1956 [1586–87] s. 187).

edat (gramer terimlerinden) ‘kendi başına olmayan ve ek almayan kelime, ms. ***de, ile, ki*** < Ar. ***adāt*** ‘alet’ (/***’dw***/ kökünden).

AD. **ede** ‘büyük erkek kardeş, ağabey’ DS 1663–64, TS 1384 < belki Lallwort, krş. ***dede*** (bazı yerlerde ‘dede’ manasındadır). manaca ***ece*** kelimesine yakındır, fakat ünsüzlerdeki fark güçlük yaratır. ※※ ‘dede’ DS 1664: ※ ***Ke ... uşağının edeleri, azbet ağası kardaşlarım!*** (K. Bilbaşar 1969 I, 110).

edeb/edep ‘terbiyeli davranış, kabalıktan içtinap’ < Ar. ***adab*** a.m. ※ ***Diledüm-ki elin öpem, ayağına baş ḳoyam. Tünd oldı, ḳaḳıdı, “Edebi saḳla!” dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 116a). ※ ***Ol vaḳt sār dėdükleri bir ḳuşcuġazdan bir ḥareket vücūda geldi. Süleymān ol ḳuşcuġaza edeb buyurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 187b). ※ ***Bu ne edebsüzlikdür***? (Ferec 855/1451 v. 101b 9). ‘edebî kültür, okumuşluk, malumatlılık‘; ※

Bu ʿaḳlı, bu edebi, bu söz ḳolayın hīc āferiydede gördügüm yoḳdur. (Ferec 855/1451 v. 135a). ***edeb erkân*** ‘âdâbı muaşeret, töre’: ※ ***İhtiyarlara aşka dair malûmat vermeyi bir nevi pezevenklik addederlerdi; köyün edebi erkânı böyle idi.*** (S.E. Ertem 1931 s. 31). ***edebden hariç*** ‘edebe uymayan’: ※ ***Ḫuṣūṣā edebden‿ḫāric vażʿa cürʾet eylemeye***! (ʿĀlī 1982 [1581] II, 226). ***edeble–*** ‘azarlamak’ Meninski 1680 I, 112: ※ ***Seni yaḫşi edebleridüm, ḥürmetüŋ gideridi. Gel, tevbe ėt, daḫı bu resme söz dėme!*** (Ferec 855/1451 v. 188a).

edebî ‘milletin yazı kültürüne uygun (dil)’ < Ar. ***adabī*** a.m. (***adab*** ‘terbiye, edebiyat’ + isimden sıfat yapan ***–ī*** eki, b. ***adalî*** ⊡). ※ ***Annen karşı çıkmış ve çok güzel, ‘edebi’ bir mektup yazmıştı yarı kırgın ayrıldığı ablasına***. (Peride Celal 1991 s. 14).

edebiyat ‘okumuşluk, iyi terbiye görmüş kimsenin hâli’ < ***edebî*** + Nomen abstractum collectivum (topluluk soyut ismi) manasında isim yapan ***–iyat*** için b. ***abesiyat*** ⊡. ※ ***Ḥükümdārān böyle edebīyāt ve aḫlākīyeti iḫlāl ėdici sebebleri def u izāle ėtseler pek‿hoş olur idi.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 147). Bugünkü manada ***edebiyat*** kelimesi 19. asrın ortasından sonra kullanılmaya başladı: ※ ***Bir iki edebiyat dergisinde, sinema üstüne birkaç yazı yazdı.*** (S. Soysal 1979ye s. 158).

Osm. **edebperver** ‘edepli, terbiyeli’ < Fa. ***adab-parvarda*** ‘iyi yetiştirilmiş’ [***edeb*** + ***–perverde/–perver*** ‘yetiştirilmiş’, b. ***canperver*** ⊡]. ※ ***Egerçi ol‿ḫuddāmuŋ ekşeri edeb–perver olur, feʾammā içlerinde baʿżısınuŋ müẕıblıġı muḳarrerdür.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 198).

edep, b. ***edeb***.

eder ‘fiyat; kıymet’ < ***et–*** fiilinin geniş zaman fiilsıfatı (participium aoristi), ***–(ünlü)r/–maz*** için b. ***açar*** I ⊡, krş. ***değer***. ※ ***Sesinde belli bir saygı vardı. Yatağın, yorganın ederini şöyle bir hesaplamış, Kâmil Efendinin değeri gözünde bi kaç kat artmıştı.*** (Kemal Tahir 1961 s. 167). ※ ***Nuri Beyinin kartını çekecek, hemen yazı makinesine geçirecek, günün tarihini, alınan malın cinsini ve ederini yazacakmış.*** (M. İzgü 1992 s. 151).

edevat ‘aletler, iş görmek için lâzım olan şeyler’ < Ar. ***adawāt*** a.m. [ādā kelimesinin çoğulu, krş. ***edat***; /ʾ***dw***/ kökünden]. ※ ***Göğsün alt tarafında silâhlık bulunurdu. Bir çok gözleri vardı, Efe delikanlılar kendisine ait edevatı o gözlere yerleştirirdi.*** (H.Z. Koşay 1943 s. 339).

EOsm. **ėdi** ‘yapılış tarzı’ < ETk. ***ėtig/ėdik*** a.m. Clauson 1972 s. 50. Fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–i*** eki için b. ***alu–satu*** ⊡. ※ ***Benümiçün bu vażʿlu, bu ėdiylü köşük*** (veya ***köşkü***) ***ve sarāyı düz!*** (Ferec 855/1451 v. 19b).

edib/edip ‘edebî eserler veren, yazar’ < Ar. ***adīb*** a.m. ※ ***Yėdi yaşar olduḳda ediybe sımarlandılar, edeb u hüner ögrendiler.*** (Ferec 855/1451 v. 143a).

edik, b. ***edük***.

edikt ‘resmî kararname, sıkı yönetim emri’ < Alm. ***Edikt*** < Lat. ***edictum*** a.m. Gürpınar’ın kelimeyi Fransızcadan değil (Fransızcası édit), Almanca’dan alması, mefhumun o zamanki gazetelerde Almanya ile ilgili haberlerde geçtiğini muhtemel kılar (b. ***akupunktur*** ⊡[1]). ※ ***“Ṣaçı uzun, ʿaḳlı ḳışa” maḥkümiyetiyle alınmaz birer ḥamāḳat tamġası vurmuşlar,***

bu meş'üm edikt'iŋ altında insānlığımız unudulub gidiyor. (H.R. Gürpınar 1336k s. 84).

edil-, ***et-*** yardımcı fiilinin passivum (edilgenlik) hâli: ※ ***Edilen lâflara bütün dikkatimle kulak misafiri oluyordum.*** (H.R. Gürpınar 1933kp s. 32).

Osm. **edim** 'deri, meşin' < Ar. ***adīm*** a.m. ※ ***Edīm müze ayaġına çekdi.*** (Ferec 855/1451 v. 103b). ※ ***Yėr yėr edīmden‿haymalar urulmış, ṭanabları ebriyşem, mıḫları altun.*** (Ferec 855/1451 v. 152b).

edin- 'eline geçirmek, kendine almak, tesahub etmek' TS 1387 < ETk. ***ėtin-/ėdin-*** a.m. Clauson 1972 s. 61; ėt- yardımcı fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli ve aynı zamanda geçişli fiil, b. ***biçin-*** ⊡, ***-(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡. ※ ***Her kim-ki baŋa nişān muştılar, aŋa bir deve yüki altun vėrem,‿havāṣumdan ėdinem.*** (Ferec 855/1451 v. 145a). ※ ***Ehren seni oġul edine.*** (Ferec 855/1451 v. 39a). ※ ***Fırsat elinde varken, işe aldığı bu ressamlardan hediye olarak bir kaç tablo edinmek.*** (Y. Ahıskalı 1944k s. 49).

edip, b. ***edib***.

Edirne, b. ***Edrene***.

EOsm. **ediş** 'iş, hareket, faaliyet' < ***et-*** fiilinden nomen actionis (oluş ve kılış ismi), krş. ***geliş, gidiş.*** ※ ***Geceki evi baŋa göster. Aŋa ėdiş göstereyim, bir aylıḳ‿harclıġumı anuŋ soyḳasından çıḳarayım!*** (Ferec 855/1451 v. 23b-24a).

AD. **ediş-** 'beraber veya karşılıklı yapmak' < ETk. ***ėtiş-/ėdiş-*** a.m. [***ėt-*** fiilinin ortaklık (cooperativum) hâli, ***-(ı)ş-*** için b. ***ağlaş-*** ⊡] Clauson 1972 s. 73. ※ ***Şāh-ı Yemen temāmet leşkerile üc günlük yol gönderü çıḳdılar, andan vidā' ėdişdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 206a). ※ ***Ve ṭavāyif-i muḫtelifeylle muṣāḥebet eyleyüb kelimāt ėdişelüm.*** (Vāḥidī 1993 [929/1522] v. 20a). (Geçişsiz fiil (verbum intransitivum) olarak) 'söz atışmak, tartışmak' DS 1666, K. Emiroğlu 1989 s. 85. 'düzüşmek, sikişmek' DS 1666.

editör 'kitap veya gazete bastıran, naşir' < Fr. ***éditeur*** a.m. [Lat. ***edere*** 'çıkarmak, neşretmek', nomina agentis (yapan isimleri, meslek sahibi isimleri) yapan -ör eki için b. ***aktör*** ⊡]. ※ ***Bana bu kitabın müsveddesini gönderen Amerikan editörüne bir mektup yazarak, bu kitabı yayınlamamasını rica ettim. Bakalım, sayın editör bu ricamı yerine getirecek mi***? (A. Nesin 1960g s. 34).

Osm. **edna** 'en aşağı, en düşük' < Ar. ***adnā*** a.m. [***danī*** 'deni' kelimesinin comparativus-elativus (en üstünlük, ismi tafdil) hâli, /***dny***/ kökünden]. ※ ***Biŋ yėdi yüz dürlü murād u maḳṣūd bu ad berekātında ḥāṣıl olur. Ednāsı dīv u perī müsaḫḫar olmaḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 33a). ※ ***Ednā behāne ile ḥükkāmdan intiḳām almaġa ḳoyuldılar.*** ('Ālī 1956 [1586-87] s. 251). Kalite ölçüsü olarak: ※ ***Ve‿ḫāṣṣa-ı humāyūnum içün işlenen şekerlerüŋ 'aselleri ḥāṣıl olduḳda rencber ṭāyifesine ṭarḥ olunub ednā 'asel evsaṭ ve evsaṭ 'asel a'lā ḥisābınca taḥmīl olunub rencber ṭāyifesine ẓulm olur.*** (Ö.L. Barkan 1943 [931/1524] s. 386-387).

Edremit 'Balıkesir vilayetinde bir kasabanın adı' < Yun. ***Αδραμυτι*** (Aḏramíti) D.J. Georgacas 1971n s. 110. ※ ***Edremit ovasından baktın mı, dal-***

ga dalga Ege denizine yürüyen, böğürtlen gizleri dolu bir yücelik. (M. Başaran 1964 s. 87).

Edrene/Edrine/Edirne 'Trakya'daki şehir' Meninski 1680 I, 114 < Yun. ***Αδριανουπολις*** (Adrianúpolis), şehri tekrar imar eden Roma İmparatoru Adrian / Hadrian'ın adına (117–138). ※ ***Edrenā'dan nā-gehān ėrdi çeri.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 53). ※ ***Edrine tekfurı geldi ilerü; | Depdi atın, durdı durdı ol leşker gėrü.*** (a.e. s. 54).

edriye 'çapraz demir (?)' < Fr. ***étrier*** a.m., asıl manası 'üzengi' [Flem. ***striepe*** 'kayış']. ※ ***Tonluk kovanın bir çağlıyan gürlemesiyle temele akıttığı taze betonu, çeyrek saatte, öteki gelinceye kadar, kalıplar içinde, örme demirler, edriyeler arasına yaymak, şişlemek kolay değildi***. (F. Erdinç 1973 s. 24).

AD. **edük/edik** 'köylü çizmesi' DS 1664–65, TS 1385–86 < ETk. ***etük/edük*** a.m. Clauson 1972 s. 50. ※ ***Çün ṣabāḥ oldı, Ebü l-Fetḥ-i ẓālim durdı, edügine bir͜ hancer-i ābıdār soḳdı, yalaŋuz gür-͜hāneye yöneldi, tā Bü l-Ḳāṣımı öldüre.*** (Ferec 855/1451 v. 7a). ※ ***Ėlçi daḫı ḳapudan içerü girdi, edügin çıḳarmadı, geçdi, oṭurdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 222). 'kadın ayakkabısı' O. Blau 1868 s. 225, s. Akalın 1993 s. 63: ※ ***Gendü gitdi. Bir sā'atden geldi, bir çāder ve bir edük getirdi.*** (Ferec 855/1451 v. 114b). ※ ***Karatepeli gelinlerinin ... ayaklarına sarı edik giydirilir.*** (H.Z. Koşay 1943 s. 335). Krş. çedik/çetik.

Osm. **edvar** (Şark musikisi) 'musiki kaidelerini ve makamları gösteren kitaplar' K. Uz 1964 s. 22 < Ar. ***adwār*** 'devriye, daire' [***dawr*** 'devir' kelimesinin çoğulu]. ※ ***Nāmı Muṣṭafā olub͜ hōş-āvāzeler nāmındaki aṣḥāb-ı edvārdan idi.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 317).

Osm. **edviye** 'ilaçlar' < Ar. ***adwiya*** a.m. [***dawā'*** 'deva' kelimesinin çoğulu (/***dwy***/ kökünden)]. ※ ***'Aṭṭāristānda bir dükānı içindegi edviyeyile aŋa gösterdi.*** (Ferec 855/1451 v. 90b).

(Çocuk dili) **e'e/ee** 'def'i hacet' < Lallwort. ※ ***Eesini tutamıyan çocuklar için bir ilâç var.*** (İsmail Galib 1932ei s. 13). ※ ***"Söyle kızım?" — "Dede, eem vaaay!" — "Een mi var kızım? Dur öyleyse, seni götüreyim!"*** (F. Baykurt 1967k s. 293). ※ ***Çocuğun altı da değişecek, eesine (eesini yerine mi?) etmiş.*** (a.e. s. 101).

efâîl ve tefâîl 'aruz temeline dayanan şairlik' < nazımda hecelerin uzun ya da kısalığı bakımından ölçü olarak kullanılan sembolik kelimelerden ikisi'. ※ ***İṣābet-ki ḳorkmuşum. O ḳorḳu ile efā'îl ve tefā'îli bir ṭarafa bıraḳdım. Var ḳuvvetimi tercümeye verdim.*** (Aḥmed Rāsim 1342/1924, 117). ※ ***Şehrî efendi üslûbu renginle, efail ve tefaille karşısındakinin sıkıldığını, işin sökmiyeceğini anladı.*** (S.M. Alus 1933k s. 98).

Osm. **ef'al** I 'işler, hareketler, faaliyetler' < Ar. ***af'āl*** a.m. [***fi'l*** kelimesinin çoğulu]. ※ ***Pederi gibi tāzeliginden ef'āl-i şenī'a ile dillerde meẕkür...*** ('Ālī 1982 [1581] II, 125).

Osm. **ef'al** II (gramer terimlerinden) 'fiiller, eylemler, verba' < Ar. ***af'āl*** a.m. [***fi'l*** kelimesinin çoğulu]. ※ ***Çün on bėş yaşına girdi, 'adiymü l-miṡl olub güy-i sabaḳ aḳrānından ḳapdı, envā'-ı 'ulūmı, esmā'ı, ef'āli ... temāmet ḥāṣıl eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 128a).

AD. **efe** 'yiğit, genç erkek, kabadayı, zeybek' < ***efendi*** kelimesinin kısası, krş. ***efem***. İ.Z. Eyuboğlu 1991 s. 218'de teklif edilen EYun. ***εφηβος*** [efē'bos] iştikakı kelimenin nedreti, azlığı yüzünden ve ikinci ünlünün sonradan ***/i/*** olarak telaffuz edilmiş olmasından dolayı muhtemel değildir. ※ ***Bektaş Emmi oğlanın yüzündeki efe kasılmasını hiç beğenmedi.*** (Kemal Tahir 1957r).

AD. **efek/efek otu** 'iki otun adı, Vicia sativa; Onobrychis viciifolis' DS 1667, I. Hauenschild 1989 no. 798 ve 1141 < Yun. ***αφακι*** (afáki) 'bir cins yabani yonca' A. Tietze 1955 no. 33.

efekt 'netice, sonuç' < İng. ***effect*** veya Alm. ***Effekt*** a.m. [Lat. ***effectus*** a.m.). ※ ***Bir dönem mâkul bir sıklıkla cinsî ilişkisi olan insanlar, uzun süre bundan uzak kalırsa böyle efektler oluyor.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 93). 'tesir; sanatta yaratılmak istenen tesir' ※ ***Geleneksel hikâyeci – eğer bunu on yıl evvel yazsaydım, bizzat kendim – bu hikâyede efekt kaygısiyle Elif kızın ölümünde sözü bağlardım.*** (F. Erdinç 1969 s. 7) ※ ***Neden sadece siyah beyaz çalışıyormuşum, efendim dialarım banyosunu özel metotlarla yapsaymışım farklı efektler bulabilIrmişim.*** (L. İpekçi 1998 s. 68). '(radyo piyeslerinde) perde arkası gürültüleri': ※ ***Demek ki burası bir ara yerdir. Açılıp kapanan kapıları, geçilen dehlizleri gözümüzde canladırmamıza yarayacak radyo oyunu efektleri.*** (M. Mungan 1996 s. 247).

efektIf (bankacılık terimlerinden) 'hazır para' < Fr. ***effectif*** a.m. [Lat. ***effectus***'dan sıfat, b. ***akreditif*** ⊡].

efele–, b. ***efIlle–***.

AD. **efelek/efelIk**, b. ***evelik/evelek***.

AD. **efelen–** 'efelik taslamak, kabadayılığa kalkmak' < ***efe*** + isimden 'falan hâle gelmek' manasına fiil yapan ***–len–*** genişlemesi, b. ***abaplan–*** ⊡. ※ ***Kasketini sağ kaşına iyice eğmiş. Bıyıkları memur bıyığı gibi kırpık ama efelenmesi tam kopuk efelenmesi.*** (Kemal Tahir 1957r s. 46).※ ***Kahveye doğru efelenerek yürüyorlardı.*** (A. Nesin 1972m s. 15).

(Konuşma dili, güya Çerkes hanımlara mahsus) **efem** 'efendim!' < ***efendi*** kelimesinin kısaltması + 1. şahıs possessivum (iyelik, mülkiyet) eki. ※ ***Temellük : — "Selefi âlinize verilen aidatı elbette efemize takdim edecekler, efem."*** (Musahipzade Celal 1936pp s. 32). ※ ***Nadire Hanım sordu: "Neresini hazırladınız?" – "Mavi bölük hazırlandı, efem."*** (R.C. Ulunay 1941 s. 178).

efemine 'hanım evladı, erkek işlerinden uzak kalan' < Fr. ***efféminé*** a.m. [Lat. ***ex–***, assimilation'la ***ef–,*** 'ayıran, uzaklaştıran', ve ***femina*** 'kadın' kelimesinden yapılan fiil]. ※ ***Küçük bir taşra kasabasında doğan kişi, daha çocukluğunda, kafası gelişime düşman insanlarla çevrili bulur kendini. Sanata ilgi duyarsa yaşıtları onu efemine sayarlar. Kendinden büyük olanlar da ona ahlak dışı biri göziyle bakarlar.*** (S. Birsel 1995 s. 118).

AD. **efen** 'kolay' DS 1668 < ***ehven*** kelimesinin varyantı.

efendi I 'adam, bey, bay; şahıs isminden veya meslek unvanından sonra tahsilli kimse, memur, şehirli için kullanılan hitap ve anma şekli < Yun. ***αυθεντης*** (avṯéntis) a.m. G. Meyer 1893 s. 37. 'akrabalık terimlerinden önce saygı ve nezaket ifadesi': ※ ***Benim paşa oğlum, efendi amcan***

vallahi evde hasta. (S.M. Alus 1944 s. 50). 'kölenin sahibi': ※ ***İ ġulām, var, bu sevdādan gec! Eyle dut ki beni görmedüŋ–idi. Yoḳ dėriseŋ efendüŋe, kirecüŋe dėrem, senüŋ şerrüŋi benden ıraġ ėderler.*** (Ferec 855/1451 v. 176b). 'koca, zevç': ※ ***Analığım bu mektuptan da, babamın tepkisinden de hoşnuttu. "Dayaktan değil efendi, tütünden kaçıyor o, tütünden!"*** (F. Erdinç 1961 s. 82). ***efendiden adam*** 'herkes tarafından sayılan kimse': ※ ***Memduh bey ellibeşlik, efendiden bir adamdı. Düyunu umumiye Tuz müdürlüklerinde vilâyetleri gezmiş, uyanık, hoşsohbet, çelebimizaç bir kimse idi.*** (S.M. Alus 1934 s. 283).

efendi II (sıfat) 'saygıdeğer, ince, çelebi' < ***efendi*** I. ※ ***Öyle olmasa, Necip bey, bu güngörmüş, bu efendi adam, parasını, hem de bütün parasını çeker miydi?*** (S. Soysal 1979ye s. 72). (zarf olarak) ***efendi efendi*** 'bir efendiye yakışır tarzda, akıllı uslu': ※ ***Çocuklarım, başınızda sarıḳ var. Siz 'ulemādan ṣayılırsıŋız. Ḳoşmaca, ḳayıraḳ oynamaḳ, çamurlara, tozlara yuvarlanmaḳ size yaḳışır mı? Bāġçenin bir köşesinde efendi efendi oṭuruŋ!*** (R.N. Güntekin 1928 s. 124).

(Halk ağzı) **efendicağızım/efendicazım** (İng. 'filler' denilen, uzun bir izahatın arasına sokuşturulan ve sırf vakit kazanmak için kullanılan ara söz, krş. ***ondan sonracağızım***) 'azizim! mirim!' gibilerden < ***efendi*** + ***–cağız*** küçültme eki (b. ***buncağız*** ⊡) ile 1. şahıs possessivum (iyelik, mülkiyet) eki. ※ ***Ne kadar rakı, konyak varsa, hepsini döküp yakmalı, kumarı, içkiyi, kökünden temizlemeli, ondan sonra efendicazım ... okumak, yazmak, hesap yapmak öğrenmeden top oynamağı, koşmağı, sırıkların tepesine çıkmayı yasak ederim...*** (İsmail Galib 1932p s. 19). Dativus hâli ile: ※ ***Hanımları pek bilmem ama herhal evlerinde oturur, dikiş dikerler, un elerler efendicağızıma, çocuk doğururlar falan.*** (T. Uyar 1982d s. 129).

efendim (nida, yâni değişmez, birkaç kişi olursa, ne ***efendimiz*** olabilir, ne de ***efendilerim***) 'bir hitap şekli' < ***efendi*** + 1. şahıs possessivum (iyelik, mülkiyet) eki. ※ ***Nāẓır, eliniŋ bir ḥareketiyle cümlesini yerli yerine oṭurtdu. "Hayır, efendim!" dedi, ...*** (E.E. Talu 1928 s. 230). 'bir sözü anlamayanın tekrarlanmasını yahut daha çok izahat isteyişi; çağrılanın cevap olarak seslenişi' (ki o da bir nevi sorudur : "Ne istiyorsun? Ne yapmamı istiyorsun?" gibisinden)': ※※ (konuşan, dinleyenin fikrini sorar) 'ne dersiniz? söylediklerim doğru mu?' ※ ***Ben çok defa sizin hakkınızda ... Yani, belki ihtara mecbur oluyorum. Efendim? Yani, haksız oluyorum da denilebilir. Efendim? Bunu sebepsiz olarak kabul edemezsiniz.*** (M.Ş. Esendal 1958o I, 119).

Efes 'İzmir vilayetinde eski bir şehrin arkeolojik yeri' < Fr. ***Éphèse*** < Lat. ***Ephesus*** < Yun. ***Εφεσος*** (Éfesos) D.J. Georgacas 1971n s. 110.

AD. **effaya git–** 'heba olmak, heder olmak' < ***ifna*** (?). ※ ***Alibey köyüne gidecek misin? Emir altı. Bukadar da emek çekmişsin. Gitmesen atarlar seni. Emeklerin effaya gider.*** (F. Baykurt 1961o s. 204).

Efgan/Afgan/Efganlı 'Afganistan ahalisinden biri' < Fa. ***Afġān*** a.m. Fazladan ***–lı*** ilavesiyle ahalinin ferdi manası için başka örnek bulamadık (ms. ****Arnavutlu***, ****Moğollu*** denmez (belki ***Afşarlı*** ?). (Krş. Yunan/Yunanlı [Editörün notu]). ※ ***Öyle bilgiç ki Tesalyayı ṣanır Afrikada, | Żann ėder kim Atina merkez–i Afġān gibidir.*** (Şair Eşref 1958 s. 124). ※ ***Babası yaşındaki Afgan şaire çılgınca âşık bir genç kadındı.*** (A. Kulin 1997 s. 13). ***Afgan halısı*** 'bir halı cinsi': ※ ***Köşesi sobadan yanmış, kırmızısı solmuş Afgan halısını.*** (İ. Aral 1997 s. 299).

Efganistan/Afganistan 'Asya'da bir memleketin adı' < Fa. ***Afghanistān*** a.m. (***Afgan*** + yer ve memleket adlarında kullanılan ***–istān*** eki, b. ***Acemistan*** ⊡). ※ ***Afganistandan gelir bu tazılar, dünyanın başka hiç bir yerinde bir eşleri daha yoktur.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 44).

Efganlı, b. ***Efgan***.

Osm. **efgâr/efkar/evgâr** 'yaralı, acılı, muzdarib' < Fa. ***afgār/avgār*** a.m. ※ ***Evgār u rüsvā gėce ḳaraŋu olunca yatdum. Dünle hezār renc u ta'abile geldüm, odamı buldum.*** (Ferec 855/1451 v. 117a). 'üzüntü, tasa' ※ ***Öyle ne daldın leylek amca? | Efkârın mi var akşam akşam?*** (C.S. Tarancı 1957 s. 63). ***efgâr/evgâr et–*** 'yaralamak, üzmek': ※ ***Bu͜ haber beni efgār eyledi. Ėtdügüm işlere peşīmān oldum.*** (Ferec 855/1451 v. 114a). ***efgâr/evgâr ol–*** 'yaralanmak, incinmek': ※ ***Evvelden baŋa dėyeydüŋ böyle zaḥmet çeküb evgār olmayaydum nolayidi!*** (Ferec 855/1451 v. 116b).

O. **ef'i** 'yılan' < Ar. ***af'an*** a.m. [/***f'y***/ kökünden]. ※ ***Her bir ef'iyden yüz biŋ mār-ı ḳahḳaha mütevellld oldı. Yüzi Ādemī yüzi, bedeni ef'ī bedeni.*** (Ferec 855/1451 v. 243b). ※ ***Medrese bu cinayete de yaldızlı bir fetva sundu: "Nef'īnüŋ ef'ī gibi ḳatli vācibdür" dėdi.*** (C. Meriç 1992 s. 250–251).

AD. **efil** 'çok küçük taze körpe bitki yaprağı' DS 1668 < Yun. ***φυλλον*** (fíllon) 'yaprak'. Ch. Tzitzilis 1987g no. 571.

AD. **efilde–** 'korku veya sevinç etkisiyle yürek çarpmak' DS 1668, TS 1387 < ***efil efil*** 'acele, telâşlı olmayı anlatır' DS 1669 + ses taklidi kelimelerde /***l***/ veya /***r***/ olan son ünsüzden sonra ***–la–*** yerine ***–da–*** fiil genişlemesi, b. ***alda–*** ⊡.

efile–, b. ***efille–***.

AD. **efil efil** 'rüzgârın hafif hafif, yavaş yavaş esmesini anlatır' DS 1668, TS 1387, R. Dankoff 1991 s. 34 < ses taklidi tabirlerden. ※ ***Köyü çıktılar. Çakırdikenliğin içine daldılar. Güz yelleri efil efil dağlardan dikenli düzüne iniyordu.*** (Yaşar Kemal 1955i II, 270).

AD. **efille–/efile–/efele–** 'hafif hafif esmek (rüzgâr hakkında)' DS 1668–69 < ses taklidi fiillerden, krş. ***efil efil***. Ses taklidi isimden fiil yapan ***–la–*** genişlemesi için b. ***ağla–*** ⊡. ※ ***Seher yeli ormandan, denizden, Çekmece gölünden, her bir yandan efiliyor, insanın içini yuyup arıtıyor.*** (Yaşar Kemal 1993k s. 49).

AD. **efin tefin/efun tüfun eyle–/et–** 'harap, bitik, yok' DS 1669 < krş. Az. Tk. äfn–däfn elä– 'gömmek, defnetmek' ※ ***Ġābir ġazıyıb, izvanı āfn-dāfn elādilār.*** (*Azärbaycan Nağılları* 1960 I, 224). Baştaki ***efin*** kelimesi ***kefen/kefin*** kelimesinin bakiyesidir: ※ ***Padşah vāzirini kāfn–dāfn elāyib, gāldi vāzlrln arvadının yanına.*** (a.e. s. 179). Şarki Anadolu'da bu da vardır. ※ ***Bllblll kefln defin eyledi, ġoydu haġġına***. (A. Caferoğlu 1942 s. 98). ※ ***Muhtarımızla mutayidimiz bir olup efun tüfun ettiler parayı. İkisi de makemelik şimdi.*** (F. Baykurt 1960 s. 78). Kafiyeli çift sözlerdeki labialisation (dudaksıllaşma) için b. ***abidik gubidik*** ⊡².

AD. **efiyen** 'tütün tozu' < ***enfiye*** kelimesinin varyantı. Metatez için b. ***albız*** ⊡.

efkâr I 'fikirler, düşünceler' < Ar. ***afkār*** a.m. [***fikr*** 'düşünce' kelimesinin çoğulu). ※ ***Gazeteler vatan sevdası ile ateşli yazılarla efkârı Rusya***

aleyhine alevlendiriyordu. (Fazlı Necip 1930 s. 65). ※ ***Nihāyet Yūnān neferleriniŋ çirkīn temāyülleri ḳızıŋ eteğini çekmek, ḳolunu çimdiklemeğe müncer olunca azıcıḳ efkārını ṭopladı.*** (H.E. Adıvar 1926 s. 156). ***efkâr–ı umumiye*** 'kamuoyu': ※ ***Doktor Dalbanezo hem bizi, hem profesör heyetimizi, hem de efkârı umumiyeyi aldatmıştır.*** (Nâzım Hikmet 1932 s. 53).

efkâr II 'kaygı, endişe, merak; içki içmeye götüren hâleti ruhiye' < ***efgâr***/***evgâr***, fakat bazı hâllerde ***efkâr*** I'e de bağlanabilir. Halk etimolojisi ile husule gelmiş, krş. ***atlu karaca*** ⊡. ※ ***Patronla hırlaştığı günlerin gecesinde efkârını dağıtmak için fazla içer.*** (S. Kocagöz 1946 s. 92). ※ ***O da efkârla daha ziyade içmiş; sızıp sesi sedası kesilmiş.*** (S.M. Alus 1933k s. 191). ***efkârlan–*** 'endişe verici düşüncelere dalmak, tasalanmak': ※ ***Adamakıllı efkârlanmıştı. Eski sevgilisine inat olmak üzere, herçi badabat, her şeyi göze almıştı.*** (S.M. Alus 1934 s. 320). ***efkârlı*** 'kara düşünceli': ※ ***Ne yapabilirim? Zaten efkârlıyım. Yapacak bir şey var: daha mükemmel efkârlanabilirim!*** (B. Akımsar 1943 s. 96).

efkar, b. ***efgâr***.

Osm. **eflâk** 'gökyüzü' < Ar. ***aflāk*** a.m. [***falak*** 'felek' kelimesinin çoğulu]. ※ ***İnse ḳabrüm üstine ʿĪsī eflākden, | Bir duʿā ėdüb götürmez bu faḳīri͜ hākden.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 114). ※ ***Ḳatı bī–çāre olub otururken, | Dönüb eflāke yüz el götürürken, | Hemīn dört şaḫṣ oldı anda peydā.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 14). ※ ***İnebolu civarında dağlık bir yere gelmişler. Bakmışlar, eflâke ser çekmiş kayalıklar arasında dar bir kovuk.*** (S.M. Alus 1944 s. 145).

Eflâk/İflak 'Balkanlarda Lâtince'den gelen bir dil konuşan bir kavim' < Sl. ***Vlaḫ*** a.m. ※***Ocaḳlarda kömür yaḳanlar sipāhiler ve İflāḳlar içinde yaḳanlardan sancaḳbegi ala.*** (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 21b–22a). ※ ***Ve raʿāyādan Arnavut ve Rum ve Eflāḳ ... on beşde iki alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 [927/1520] s. 289). 'bugünkü Romanya'nın bir kısmı olan bir Osmanlı vilayeti': ※ ***Eflāḳ vilāyetine beglerbegi taʿyīn olunan Saṭūrcı Meḥmed Paşa...*** (Selānikī 1989 [1599] II, 508).

Eflâtun 'eski Yunan filozoflarından Platon (M.Ö. 427–347)' < Ar. ***Aflātūn*** < EYun. ***Πλατων*** (Plátōn). ※ ***Eflâtun bir yerde diyor ki: felsefe insanların ve toplumların güçlü oldukları çağlarda yararlıdır; zayıf oldukları zamanlarda ise acınacak bir şeydir.*** (M.C. Anday 1965a 171). ***Eflâtun–u zaman*** 'zamanının ileri gelen filozofu': ※ ***Onun zannınca dünyada kendisinden fikirli, kendisinden ferasetli kimse yok. Asrın Eflâtunu zamanı o.*** (S.M. Alus 1933p s. 106).

Osm. **eflâtun** I 'Commiphora cinsinden bazı ağaçların reçinesi' Redhouse 1890 s. 159 < ***Eflâtun*** ile olan alaka anlaşılmıyor. Başka kaynaklarda bulunamadı.

eflâtun II 'açık mor renkte' < ***eflâtunî*** kelimesinin kısaltılmışı. ※ ***Akşam üstünün eflâtun bulutları birden çöktü. Üzerimize doğru alçalmaya başladılar.*** (A. Yurdakul 1993 s. 367). ※ ***Eflatun bikinisini ve terliklerini giyip plaja indi.*** (U. İlhan 1993 s. 39).

eflâtunî 'açık mor renkte' < ***eflâtun*** I + renk sıfatlarında kullanılan ***–î*** eki, b. ***altunî*** ⊡, A.C. Barbier de Meynard 1881 I, 82.

Osm. **efrad** 'fertler, âzalar, mensuplar' Ar. ***afrād*** a.m. [***fard*** kelimesinin çoğulu]. ※ ***Büyük bir millet efradını, edebiyatını nura, selâmet yoluna sevkeden bir dâhiyi selâmlamakla bahtiyar oluyorum.*** (Fazlı Necip 1930 s. 21).

Osm. **Efrenc** 'Frenkler, Avrupalılar' < Ar. ***Afranc*** < ***Afrang*** < ***Frank*** 'Alman kavimlerinden biri', prothesis (önsese ünlü ekleme, ünlü protezi) hadisesi için b. ***arasta*** ⊡. ※ ***Ol vaḳt Efrenc-l la'īn ittifāḳı bile olub gemiler gönderdi.*** (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 55). ※ ***Ḳānūn-ı Ḳumāme der Ḳuds-ı şerīf: ziyārete gelen Efrencden yedişer sikke filori alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 [t.y.] s. 219). ※ ***Modistra Efrenc telaffuzu ile cevab verdi.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 1).

efsane 'mitolojik hikâye; masal' < Fa. ***afsāna*** a.m. ※ ***Gerçi, babalarımız, Yakacıkta sabah erken avlandıktan sonra, öğleye doğru Babıâliye varır, vazifelerini görerek, akşam yine Yakacığa döndüklerini de anlatırlardı ama bu bize bir efsane gibi gelirdi.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 85).

efsanevi 'efsane kabilinden, masal gibi' < ***efsane*** + isimden sıfat yapan ***-(v)î*** eki, sonu ***–a/-e*** ile biten kelimelerdeki sıfat eki ***–ī***'nin önüne gelen Hiatustilger (koruyucu ünsüz) ***-v-*** için b. ***abidevî*** ⊡. ※ ***Orman uyanmış, Kazdağı uyanmış, efsanevî hayatlarına başlamışlardı. Ağaç perilerl, su perileri, dağ perileri görülmemiş halaylar çekiyordu ötelerde.*** (M. Başaran 1964 s. 91).

Osm. **efsar** 'yular' < Fa. ***afsār*** a.m. ※ ***Efsār...*** (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 240).

Osm. **efser** 'taç' < Fa. ***afsar*** a.m. ※ ***Ṣanki begdür 'azīz u ḥürmetlü, | Efseri vu libāsı ḳıymetlü.*** (Ża'īfī 1950 [1555] s. 138).

efsun I, b. ***afsun***.

efsun II, b. ***efzun*** II.

Osm. **efsunkâr** 'büyüleyici' < Fa. ***afsūn*** 'büyü' + ***–kār*** 'yapan', b. ***alımkâr*** ⊡. ※ ***Zengin kızları teshir eden güzelliği yoktu. Gerçi gözlerinin efsunkâr şeytanca bir cazibesi olduğunu bilirdi. Fakat bunun pek zengin genç kızları avlıyabilecek bir kudret olmadığını tecrübelerle anlamıştı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 257).

Osm. **efsus** 'vah ne yazık!' < Fa. ***afsūs*** a.m. ※ ***Bugün bu furṣatı fevt ėtme, vėrgil cānuŋa ruḫṣat, | Ki yarın aṣṣı eylemez bu efsūsuŋ peşīmānı.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 29).

Osm. **Efsus** 'Maraş vilayetindeki Afşin kasabasının eski adı' < Yun. ***Αραβισσος*** (Aravissós) a.m. D.J. Georgacas 1971n s. 110.

AD. **efşan/evşan/evşen** 'işeme, tebevvül; sidik' DS 1816 < ***ab–efşan*** [Fa. āb 'su' ve ***–efşān*** 'saçan'] kelimesinin kısaltılmışı (bu hususta krş. ***efşancı***), b. ***abefşan et–***. ※ ***Ṭa'ām yėnürken efşāna ve ḳażā'ı ḥācete müte'alliḳ söz söylemek, tebevvül ve ḳuşmağı dile getürmek aṣlā cā'iz degüldür.*** ('Ālī 1994 [1591–99] v. 134b). ※ ***Evşanda işedügüŋ zamān...*** (P.N. Boratav 1995 s. 104). ***evşan et–/efşen et–*** 'işemek' DS 1816.

Osm. **efşancı** 'kâğıtları ve kitap sayfaları nakışlarla süsleyen usta' < Fa. ***afşān*** (bir ismin arkasına takılmış olarak) 'saçan, dağıtan'; buradaki ke-

lime kısaltılmış, başı yok, yalnız arkası kalmış (krş. ***efşan***). ※ ***Ḥüsnüŋ evraḳın ėtmege tezyīn | Çeşm-i Aḥmed olubdur efşāncı.*** (Aḥmed Paşa 1966 s. 317).

(Argo) **eftamintokofti** 'atmasyon, yalan, uydurma' Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 73, F. Devellioğlu 1959 s. 83, S. Özel 1993 s. 37, H. Aktunç 1990 s. 93 < ***εβδομη'ντα κοφτε*** (evḏomínda kófte) '[yüzde] yetmişini kes!' Ch. Symeonidis 1973 no. 48.

Osm. **Eftele** 'Balıkesir vilayetinde Pamukçu köyünün eski adı' < Yun. ***Πτελεαι*** (Ptelée) D.J. Georgacas 1971n s. 110.

eften püften 'derme çatma, baştan savma hazırlanmış, sağlam değil, dayanıksız' < ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) tabirlerden, labialisation'a (dudaksıllaşma) doğru giden allitératif, ***ekten pukten*** tabirinden gelmiş olması mümkündür. Labialisation'lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***ala bele*** ⊡. ※ ***Amerikalıların istediği eften püften kitapların onbinlerce bastırılıp satın alınmasına ...*** (M. Makal 1970 s. 50). ※ ***74'ün Mercedes motorları eften püften.*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 22). ※ ***Şoförün sıkı fıkı olduğu adamlar öyle eften püften kişiler değil; İşkence Tiyatrosu'nun kurucusu, modern tiyatronun temellerini atmış olan Antonın Artaud ile birlikte dolaşıyor şoförüm.*** (N. Eray 1999 s. 164).

efun tüfun, b. ***efin tefin***.

Osm. **efzal** 'daha faziletli, en faziletli' < Ar. ***afḍal*** a.m. [***faḍīl*** sıfatının comparativum veya superlativum hâli. Ar. ***elativus*** (en üstünlük, ismi tafdil) için b. ***a'cab*** ⊡]. ※ ***Oşbu üc mürüvvet islerinüŋ ḳanḳısı efżaldür?*** (Ferec 855/1451 v. 124a).

Osm. **efzun** I 'ziyade, daha çok' < Fa. ***afzün*** a.m. ※ ***'Ale l-ḫuṣūṣ bunlaruŋ şā'irīyeti ve fenn-i mu'ammādaki ḳudret u diḳḳati anlardan efzün idüginde reyb yoḳdur.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 245–246). ※ ***'İlmi, fażīleti, dirāyeti, terbīyeti ḥüsninden ḳat ḳat efzündur.*** (P.N. Boratav 1995 s. 264).

efzun II/**evsun** 'kısa eteklikli Yunan askeri' < Yun. ***ευζωνας*** (évzönas) a.m. ※ ***Önüme bıyıkları yeni terlemiş bir efsun askeri çıktı.*** (A. Yurdakul 1989 s. 282).

eg–, b. ***eğ–/iğ–***.

AD. **egan** 'ekini harmana yaymak için kullanılan bir araç' DS 1672 < Erm. ***eġan*** 'yaba' R. Dankoff 1995 no. 138.

(Argo) **egavla–** 'almak, yakalamak' H. Aktunç 1990 s. 93 < Erm. ***ega*** 'geldim' R. Dankoff 1995 no. 86. İsim/sıfattan fiil yapan ***–la–/–le–*** genişlemesi, b. ***acabla–*** ⊡.※ ***Her gün bu tertip sekiz on müşteri egavlasak, dünyalığı düzeriz, he?*** (A. İlhan 1964 II, 177). ※ ***Hiç değilse saçların bu kadar dökülmemiş olsaydı, ne yapar yapar, sana bir ikinci jön rolü egavlardık.*** (A. İlhan 1973 s. 53).

(Neolojizm) **Ege (denizi)** 'Türkiye ile Yunanistan arasındaki deniz' < Fr. ***la mer Égée*** a.m., fakat Alm. ***Ägäisches Meer***'deki ya da EYun. ***Αιγαιον Πελαγος*** (Aigáion Pélagos)'daki /***g***/ ile. Eserimize aldığımız diğer neologismler için b. ***andaç*** ⊡. ※ ***Efsanelerini söylüyor mavi mavi | Kulağımın dibinde Ege.*** (M. Başaran 1964 s. 67).

ege I, b. ***eğe***.

AD. **ege** II, b. ***eye***.

(Neologismus, neolojizm) **egemen** 'hakim, hükümran' < yabancılığı iki ünlü arasındaki /***g***/'nin /***ğ***/'ye dönmemiş olmasından belli olan kelime ***egemenlik***'ten backformation'dır (yanlış ayırma), b. ***abar-*** ⊡. EYun. ***ηγεμων*** (hēgemōn) veya ***ηγουμενος*** [hēgúmenos] 'önde yürüyen, orduya emreden, başta olan' kelimesinden ilham alınarak. Eserimize aldığımız diğer neolojizmler (türetme kelime) için b. ***andaç*** ⊡. ※ ***O sırada, ağır koşulların egemen olduğu öyle bir ortamda, bana olağanın dışına görünen acaba neydi?*** (U. Kökden 1995 s. 99). ***egemenlik*** 'hakim olma, hükümranlık' < Fr. ***hégémonie*** < EYun. ***ηγεμονια*** (hēgemonía) a.m. ※ ***Eğer Fransa da Şarlken'in hakimiyetine, yâni egemenliği altına girerse, Avrupalılar artık Osmanlı üstüne yeni bir Haçlı seferi düzenleyebilirlermiş.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 55). Krş. ***hegemonya***.

eger/eğer 'şayet' TS 1388 < Fa. ***agar/gar*** a.m. ※ ***Eger bularuŋ birisi varub — 'avratumuŋ ẓāhir nlşānı var – getürecek olurlarise, hep sözleri rāst ola, ben aŋa ṭalāḳ vėrem.*** (Ferec 855/1451 v. 21a). Conditio irrealis için örnek: ※ ***Blzüm ilde diyvāra ḥaṣīr dutarlar. Eger bu sarāyuŋ daḫı Izārı ḥaṣīr mise bir buḳadar daḫı ziybā görinürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 239a). EOsm.da çok defa optativus (dilek kipi) ile: ※ ***Eger bu işi duya, aramuza niçe melāletler düşe.*** (Ferec 855/1451 v. 38a). Conditio irrealis ile: ※ ***Eger şeriyṭada bile olayidüm, bendaḫı bir sergüdeştcük (!) dėyedüm.*** (Ferec 855/1451 v. 69a). Geçmiş zaman ile (Az. Tk.de çok kullanılan bu tarz, Türkiye Türkçesinde yalnız Doğu Anadolu diyalektlerinde bulunabilir): ※ ***Eğer ben seni yıktım, sen bana eş ol! Sen beni yıktın, ben sana eş olayım!*** (Behçet Mahir 1973 s. 61–62). ***eger ... eger ...*** 'gerek ... gerek, ister ... ister' TS 1388–89, Meninski 1680 I, 458–349: ※ ***Vücüd-ı muṭlaḳuŋ baḥrı ne mevci kim ėder peydā | ※ Eger pādeşāhsın, eger gedāsın, maḥbübum, maṭlübumsın.*** (Ferec 855/1451 v. 15a). ※ ***Her bir taraftan seyirci geldi, eğer atlı, eğer piyade.*** (Behçet Mahir 1973 s. 71). ***eğer ki*** (şartın biraz daha üstüne basarak) Meninski 1680 I, 348. Halk dilinde bâzan ***eğer çl*** ile karıştırılır: ※ ***Eğer ki Tanrı bizi senin yapacağın camıyla kul sayacaksa, eğer ki sen ikiliği böylece yok edeceksen, öptük başımıza koyduk.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 77). Krş. ***ger***.

Osm. **egerçl/eğerçi** 'gerçi, her nekadar' < Fa. ***agar-çi*** a.m. ※ ***Eger-çi sen uyursın ammā baḫtuŋ uyanuḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 236b). ※ ***Hālid bī-günāh ldüginl eger-çi bildi, ammā ḳılıc cekdi, üstüne dutdı.*** (Ferec 855/1451 v. 212a). Halk dilinde ***egerçi*** bâzan ***eğer*** (belki ***eğer ki*** ?) ile karışır: ※ ***Eğerçi vakti ile bir ata evlâdının hüsn-ü terbiyesine devam eder ise, nasıl hayırsız evlât olabilir?*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 312). ※ ***Ekerce iki defa çalarsan, onlari pir aslaninen pir kablan ketirir sana.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 252). ***egerçi-ki*** 'gerçi, her nekadar' ※ ***Egerçi-ki gendülerüŋ behānesi, yanlarında ḳul mevācibine kifāyet ėder hazīne bulunmaduğı idi, lākin ...*** ('Ālī 1982 [1581] II, 132). Krş. ***gerçi***.

AD. **egerem/eğerim** 'eğer, şayet' DS 1676, K. Emiroğlu 1989 s. 85 < ilk varyantın izahı güçtür; ikinci, halk dilinde edatlarda çok gördüğümüz ***-(i)m*** ekinin bir örneği, krş. ***aferim***. ※ ***Acap babası çalıştırmadı mı ki Kur'ana? Eğerim çalıştırmadıysa; demek hiç kafa yoğmuş herifte.*** (M. Makal 1954 s. 107).

AD. **egerti** 'iri yapraklı meşe ağacı' DS 1672 < Erm. ***eġrti*** 'Salix aegyptiaca vs.' R. Dankoff 1995 no. 141.

egiç, b. ***eğiç***.

egil–, b. ***eğil–/iğil–***.

egin, b. ***eğin/eyin***.

egir, b. ***eğir***.

egir–, b. ***eğir–***.

egiş, b. ***eğiç***.

AD. **egit–** 'götürmek' DS 1673 < ***al–git–*** a.m. Teşekkül için krş. mana itibarıyla de yakın olan ***al–götür***–, ***apar–*** ve belki de ***elikdür–*** fiillerini. ※ ***Alya çöcukları, evine ēgidiya. Ġarı emzürya çocukları.*** (Z. Korkmaz 1994 s. 30).

egle–, b. ***eğle–***.

eglen–, b. ***eğlen***– I.

eglence, b. ***eğlence***.

AD. **eglik**, b. ***eğlik***.

(beynelmilel ruhbilim terimi) **ego** 'kendi şuurunun insana hazır ve açık olan sahası' < Lat. ***ego*** 'ben'. ※ ***Bükülüp kıvrılan, kolayca esneyebilen bir lastikten dokunduğu besbelli egoları ve önyargısız ilgileriyle kolayca tanınan bu karakterler sevecenliklerini tutumsuzca harcarken, aramızda insan kılığında dolaşırlar.*** (B. Uzuner 1994 s. 73). 'benlik, yalnız kendini düşünme': ※ ***Her ego kendi yörüngesinin yıldızı.*** (Z. Ankara 1991 s. 64).

egoist 'hodbin, bencil' < Fr. égoiste a.m. [***ego*** + şahsın karakterini tespit eden ***–ist(e)*** eki, b. ***aferist*** ⊡]. ※ ***Onlar bu dakikada — hiç şüphesiz ki — egoist düşünüşlerinde mazurdular.*** (Reşat Enis 1933 s. 61). ※ ***Ne kadar egoist olabiliyorsun bazen!*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 67).

egoizm/egoizma 'bencillik' < Fr. ***égoisme*** a.m. < EYun. [***ego*** + ***–isme*** nomen abstractum (soyut isim) eki, b. ***aforizm*** ⊡[1]]. ※ ***Korkunç bir egoizmaydı bu... Dokuz kazmacı da "sen öl, ben yaşayım!" diyordu o anda...*** (R. Enis 1957 s. 151).※ ***Anlıyorsun değil mi? Korkunç bir egoizm ve saygısızlık.*** (N. Eray 1994 s. 74).

egri, b. ***eğri/iğri***.

Egri, b. ***Eğri***.

egüb bük–, b. ***eğip bük–***.

egzantrik/eksantrik 'delişmen, zıpır' < Fr. ***excentrique*** a.m. Sıfat yapmaya yarayan Fr. ***–ik*** için b. ***Adriatik*** ⊡. ※ ***Şu 31 Nevzat, ne ekzantrik çocuktur!*** (Reşat Enis 1933 s. 10). ※ ***Çıkleti bu memlekete ilk önce ben getirdim. Amerikan ekzantrik danslarını bütün İstanbula ben öğrettim.*** (C.F. Başkut 1956 s. 45). ※ ***Sevgi, Hilmi Bey'in eksantrik eşi Feyha'yı hayretle izlerdi.*** (A. Kulin 1997 s. 42).

egzema/ekzama 'bir deri rahatsızlığı' < Fr. ***eczéma*** < Yun. εκζεμα (ekzéma) a.m. ※ ***Daha ne öneriler var bizim yeğende! Bildiği bir yerde bir kaplıca varmış, o kaplıcanın çamuru ekzamaya, yaraya, deri hastalıklarına birebirmiş.*** (A. Nesin 1995 s. 127).

egzersiz 'alıştırma, idman' < Fr. ***exercice*** a.m. < Lat. ***exercitium*** 'askerî talim'. ※ ***Şan egzersisleri için gırtlağından çıkardığı garip sesleri dinlerken gülmekten yerlere yatarlardı.*** (A. Kulin 1997 s. 52).

egzistensiyalist '20. asırda ortaya çıkmış bir felsefe ekolüne mensup kimse' < Fr. ***existencialiste*** a.m. [***existence*** 'var olma' ve şahısları düşünme tarzlarına göre karakterize eden ***-iste*** eki, b. ***aferist*** ⊡. ※ ***Egzistensiyalist özentisi züppe!*** (A. Hünalp 1959 s. 45).

egzistansiyalizm 'egzistansiyalistlerin felsefesi' < Fr. ***existencialisme*** a.m. [***existence*** 'mevcudiyet' + sıfat eki + ***-isme*** nomen abstractum (soyut isim) eki, b. ***aforizm*** ⊡[1]]. ※ ***Sermet yeni bir tartışma sürdürüyordu. Egzistansiyalizmin ileri bir anlamı varmış bizim ülkede.*** (V. Türkali 1977 s. 48).

egzost/egzoz (otomobilcilikte) 'motorun gazlarını dışarı atan boru' < İng. ***exhaust*** a.m. [Lat. ***ex-*** 'dışarıya' ve ***haurire*** 'emmek']. İkinci varyanttaki /***t***/ yitimi için b. ***abdest*** II/***aptes*** ⊡[1]. ※ ***Egzozu kora kesmiş. İki karış kadar ileriye kırmızı alev püskürtüyor.*** (M. Güler 1990 s. 157). ※ ***Sisler, dumanlar ve egzos gazı bulutlarından geçiyorum.*** (O. Duru 1995 s. 12).

egzotik 'uzaktan getirilmiş, yabancı ve dolayısıyla cazip' < Fr. ***exotique*** a.m. [EYun. ***εξωτικος*** (eksötikós) 'haricî, memleket haricine ait' sıfatı için b. ***Adrlatlk*** ⊡. ※ ***Gizli ışıklı, egzotik salonlarda palmiyeler, kaktüsler, kauçuklar serin bir yeşilliğin tazeliğinden bir düş dekoru gibidirler.*** (Ç. Altan 1976v s. 10). ※ ***O zamana değin hiç bilmediğim egzotik meyvelerden satın almıştım.*** (N. Eray 1990 s. 94 s. 30). ※ ***Mistik ve egzotik olması için de çaba harcanıyordu.*** (M. Kaçan 1977 s. 9).

egzoz, b. ***egzost***.

eğ-/lğ- 'dik olan şeyi ufki duruma yaklaştırmak; sert olan uzun şeyi zorlayarak bükmek' < ETk. ***eg-*** a.m. Clauson 1972 s. 99–100. ※ ***Ben 'ayyārlikden, cebbārlığumdan, ̧hüblığuma mağrürlığumdan hīc kimseye baş egmezldüm.*** (Ferec 855/1451 v. 107a). Mecazî manada 'kendine meylettirmek': ※ ***Cün yaşına degdi, göreni gendüye egdi.*** (Ferec 855/1451 v. 128a). 'ikna etmek, kararını değiştirtmek': TS 1400: ※ ***Atam baŋa kişi vėrlbldl, hezār dürlü dilile baŋa söyledi. Beni egemedi, daş gibi ḳatı göŋlüml yumşadımadı.*** (Ferec 855/1451 v. 107b).

AD. **eğdi** 'sebze diplerindeki otları kesmeye ve sebze diplerini kabartmaya yarayan bir çeşit çapa' DS 1674, TS 1387 < ETk. ***egdü*** a.m. Clauson 1972 s. 102.

eğe I/**iye** b.m. (demiri perdahlamaya yarayan alet) DS 2573 < ETk. ****eke*** a.m. M. Rāsānen 1969 s. 38. ※ ***Zerger ̧harcı ṣıçan ḳuyruğı ege.*** (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 253). ※ ***Çekiç gördüm. Bu örs imiş. | Yanında bir kucak eğe.*** (Tevfīḳ Fikret 1958 s. 31).

AD. **eğe** II 'kaburga' < ***eyegl/iyegl***'nin kısaltılmışı. ※ ***Ege sümügüm ile bu cigerüm oldı kebāb, | Etümi yėdi benüm ġuṣṣa da bir yanumdan.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 120). ※ ***Kayanın başında size bakıp gülerken eğe kemiklerim kırıldı.*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 69).

EOsm. **eğegi**, b. ***eyegü***/***iğegi***.

eğer I, b. ***eger***.

eğer II, b. ***eyer***.

eğerçi, b. ***egerçi***.

eğerim, b. ***egerem***.

EOsm. ***eğerle–** ‘eğmek, meyillendirmek’ < ***eğ– + –erle–*** (belki ***–er–*** geniş zaman partisipi / participium aoristi + isimden fiil yapan ***–le–*** genişlemesi, isim/sıfattan fiil yapan ***–la–/ –le–*** genişlemesi için b. ***acabla–*** ⊡). A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 106. Fakat tek örnek cümle bu fiilin mevcudiyetini ispat edemez çünkü ***eğ–er–ler–se*** olarak da anlaşılabilir. ※ ***Anuŋ maşalı bir süŋü aġacına beŋzerkim güneşe berāber dike ḳoyalar: eger anı azkinek egerlerse, gölgesi yavlaḳ uzanur; eger çoḳ egerlerse, gölge ḳısalur, dibine yıġılur.*** (a.e. s. 72). Başka kaynaklarda bulunamadı.

(Halk ağzı) **eğerleyim** ‘eğer, şayet’ < ***eğer*** + ***–leyin*** ve halk ağzında edatlarda çok görülen ***/–im/→/–in/*** değişmesi. diyalektlerde birçok zarfların ve edatların sonunda görülen ***–(i)m*** eki, krş. ***aferim*** ⊡. ※ ***Elmāsım, Mā’ilciğim! Seniŋ içün cān fedā! Eğerleyim gözümü budaḳdan şaḳınırsam, yüf baŋa be!*** (H.R. Gürpınar 1316 s. 426). ※ ***Eğerleyim yıllar böyle kötü giderse, kızı başgöz edinceye kadar çok harman kalkar.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 147).

AD **eğiç/eğiş/iğiç** ‘çeşitli işlerde kullanılan ucu iğri demir alet (meyve koparmakta, ekmek yapımında, balcılıkta vs.) DS 1677, 1679–80, 2510, TS 1398–99 < Erm. ***agiş*** a.m. A. Tietze 1982z, R. Dankoff 1995 no. 7; krş. Fa. ***āgüç*** ‘çengel’. ※ ***Böylece "egiş"in, Demirci Haço tarafından yapıldığını, esasen mangaldaki külleri düzeltmek, közleri külle örtmek için kullandığını belletiyordu.*** (M. Margosyan 1996 s. 15). ※ ***"Delikanlı, o elindeki nedir?" — "Egiç." — "Bu ne işe yarar?" — "Bizim çocuklarımız bununla doğar. Efendim, bundan köyde iki tane vardır. Güç doğan çocukları bununla alırlar.*** (S.E. Ertem 1933 s. 26). ※ ***Anam aldı maşayı, babam aldı egişi.*** (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 138; bir tekerlemeden). ※ ***Bu egişi ġızdıraḥ, biz onun başına vuraḥ, sora ġazı yeriḥ.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 408).

eğik ‘eğilmiş’ < ***eğ–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–ik*** eki, b. ***açık*** I ⊡. ※ ***Gözlerim Mecidiyeliden yana kaçacak diye başım eğik.*** (S.M. Alus 1944 s. 129). ※ ***İclâl döndü. Başı öne eğik kızını süzdü uzaktan.*** (Kemal Bekir 1961 s. 136). ***eğik büğük*** ‘eğri büğrü’ (krş. ***eğip büğ–,*** labialisation’lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***ala bele*** ⊡): ※ ***Nerede o güzel gözlüler? Benimle onların arasında karlı dağlar var. Dudaklarım eğik büğük. Saçlarım kurumuş ot. Gözlerim dersin ki bıçak altına giden öküzün gözleri!*** (Ü. Kaftancıoğlu 1975 s. 159). Labialisation’lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡.

eğil–/iğil–, ***eğ–*** fiilinin medialis–reflexivum (orta–dönüşken) ve passivum (edilgenlik) hâli, b. ***açıl–*** ⊡. ※ ***Daġuŋ başında fevvāre gibi bir su çıḳmış, gök yüzine ‘amüd gibi atılmış, andan ḳavs–u ḳuzah gibi egilmiş, ucı gelmiş, deŋize düşmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 144b). Mecazî manada ‘ikna edilmek, yola getirilmek’: ※ ***Faġfür senden ötürü savaş ėtdi. Ol nā-bekār–ı ‘ayyār, ol ġaddār–ı ̮hün–̮hār egilmedi.*** (Ferec 855/1451 v. 139a).

AD. **eğilt-** 'birini fikrinden vazgeçirmeye çalışmak' DS 1678, Meninski 1680 I, 355 < ***eğil-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, ***-t-*** genişlemesi için b. ***acıt-*** ⊡. ※ ***Keziban, iradesini kimsenin eğiltemiyeceğinden emin haliyle ve gururla cevap verdi: "Buyurun efendim, polis iki adımlık yerde, arzu ederseniz ben çağırayım.*** (T. Deliorman 1943 s. 113).

AD. **eğin/eyin** 'omuzlar, sırt, arka; bede, boy bos, endam' DS 1678, 1921–22, TS 1390–94 < ETk. ***egin*** a.m. İlk ünlü ***/e/*** ile ***/ė/*** arasında değişir. Vücut kısımlarının isimlerinde çok görüldüğü gibi, kelimenin sonuna ünlü eklenirse ikinci ünlü düşer, b. ***ağız*** I ⊡. Ekseriya giyilen şey ile münasebet var. ※ ***Başında külāh-ı zerrīn, egninde ḳabā-yı mülemma, bėlinde kemer-l muraṣṣaʿ ...*** (Ferec 855/1451 v. 32a). ※ ***İki futa çıḳardı, birin bėline bağladı, birin egnlne aldı.*** (Ferec 855/1451 v. 55b). ※ ***Eğnime er giysisi geçirip ben mi gideyim senin yerine?*** (O. Arayıcı 1979 s. 30). ※ ***Letlf Şah emir vėrdi, eynindeki elbiseleri aldırırdı, onnan söra yolladı.*** (A. Caferoğlu 1944 s. 110). ***eyn baş*** 'üst baş': ※ ***Bizim eynimlz başımız kireldl*** (A. Caferoğlu 1943 s. 50). EOsm. ***egin egin geydür-*** 'birkaç kişiye giyecek ihsan etmek': ※ ***Hilʿatler getürdiler, ol cemāʿate ėgln ėgln geyürdller.*** (Ferec 855/1451 v. 186b).

AD. **eğinç** 'ısırgan otu' DS 1678, I. Hauenschild 1989 no. 1120. < Erm. ***eġic*** a.m. U. Blāsing 1992 no. 34, R. Dankoff 1995 no. 140.

AD. **eğindirlk/ekindlrek/eklnderef** 'elbise, gömlek gibi şeylerin çabuk eskimemesi. için yakanın ön ve arka taraflarına konan astar' DS 1678 (burada gösterilen ***eğlndlrllk*** şeklini hatalı kabul ederiz), 1694, TS 1394 < ***eğin*** + isimden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***-dirik*** eki, b. ***boyunduruk*** ⊡.

AD. **eğindü/eğinti** 'eğenin ağzından dökülen demir ufakları' DS 1678, TS 1394–95, fakat ***egendl/egentl*** a.m. Meninski 1680 I, 361 < ETk. *ēke- 'eğelemek' M. Rāsānen 1969 s. 38 + fiilden nomen resultativum yapan ***-(ı)ntı*** eki, b. ***akıntı*** ⊡.

AD. **eğip büğ-** 'özür bulmak, kaçamak yapmak' DS 1478 < geçişsiz olduğu hâlde belki geçişli olan ***eğip bük-*** tabirine bağlanabilir. Labialisation'lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***ala bele*** ⊡. ※ ***Gerçi eninde sonunda hepsi valinin dediğine geliyor, heykel kampanyasına katılıyor ama, çok eğip büğüyorlardı. Dangalak dangalak sorularla insanı yoruyorlardı.*** (F. Baykurt 1970 s. 123).

eğip bük- 'eğmek; kararından vazgeçirmek' (?) < bundaki ***bük-***, tabii, ***büğ-*** de olabilir, krş. ***eğip büğ-***; fakat ***büğ-***'ün ***bük-*** fiilinin varyantı olması daha muhtemeldir. ※ ***Ḳatı yėller esüb anı egüb bükemez ammā eṭrāfından reşāş ḥāṣıl olur. Ol dağuŋ saṭḥını yağmur gibi sulamış.*** (Ferec 855/1451 v. 244b).

AD. **eğir** 'karın ağrısına karşı kullanılan bir çeşit kök, Acorus calamus' DS 1678, TS 1395–96, R. Dankoff 1991 s. 34, Meninski 1680 I, 349, I. Hauenschild 1989 no. 22 < Yun. ***ακορον*** (ákoron) a.m. G. Meyer 1893 s. 29, M. Rāsānen 1969 s. 39. ※ ***Yürekde ġuṣṣa ṣancısını refʿ ėder şarāb | Derd-i derünı nite ki, ey kām-yāb, egir.*** (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 366).

eğir I, b. ***ağırotu***.

eğir II, b. ***ekir***.

AD. **eğir–** I ‘kuşatmak, hayvanları bir araya toplamak’ DS 1679 < ETk. ***egir–/eŋir–*** a.m. G. Doerfer 1965 II, no. 652, Clauson 1972 s. 113, krş. M. Erdal 1991 II, 537. ※ ***Ṣaḥrā-yı dilde egrile tā leşker–i feraḥ, | Ẕātī, müdām ol şeh–i ʿālī–cenāb egir!*** (Ẕātī 1967 [16. yy.’ın ilk yarısı] I, 366). Krş. ***eğirt–***.

eğir– II b.m. (yünü bükük iplik hâline getirmek) < ETk. ***egir–/eŋir–*** a.m. Clauson 1972 s. 113; krş. ***eğir*** I. ※ ***Bu azġun dutsaḳ ipligi üzmeyüb oŋatca egirürse aŋa dahı etmek vėr!*** (Ferec 855/1451 v. 25b). ※ ***Onlar süründükçe bir͜ haylı yün ḥāṣıl olur. Onları alub eğireceğiz, bükeceğiz, iplik yapub satacağız.*** (P.N. Boratav 1995 s. 244). Mecazî manada: ***eğirip bük–/eğirip sar–*** ‘düşünüp taşınmak’: ※ ***Müfettiş uzun uzun durdu, eğirdi büktü. Sonra onun da aklı eğitmenin dediğine yattı.*** (F. Baykurt 1961o s. 35). ※ ***Şükrü eğirip bükmedi, "Pekey, deyze" dedi.*** (F. Baykurt 1961ı s. 171). ※ ***Eğirip sardılar, ölçüp biçtiler, yarından tezi yok, yola çıkılacak.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 139).

Eğirdir, b. ***Eğridir***.

EOsm. **eğirt–** ‘kuşatmak, muhasara etmek’ TS 1397–98 < ***eğir–*** I fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, fakat manası ***eğir–*** I gibi, krş. ***açdur–/açtır–/açtırt–*** ⊡. ※ ***Geldi, ḳıldı Saḳız üzre kār u zār, | Bir niçe gün egirdüben alur.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 22). ※ ***Andan ṣoŋra Ḥüseyn ... gelüb İstanbulı egirtdiler, niçe ādemler öldürdiler*** (Ṣaltuḳ–nāme 1974 [15. yy.’ın sonu] s. 308 v. 154b).

AD. **eğirtmeç** ‘eğirmekte kullanılan alet’ DS 1678–79, ZTS 61 < ***eğir–*** II + fiilden çeşitli manada isim yapan ***–maç*** eki, b. ***burgaç*** ⊡; ortadaki /***t***/ fonetik bir hadisedir, b. ***çığırtkan*** ⊡. Ayrıca b. ***aktaraç*** ⊡.

AD. **egistiren/eğsiren/eyseran** vs. ‘hamuru kazımaya veya kesmeye yarayan alet’ DS 1687–88, TS 1398 < Yun. ***ξυστεριν*** (ksistérin) ‘kazıma aleti’ Ch. Tzitzilis 1987g no. 364. ***eksistıra*** ‘ateş küreği’ Meninski 1680 I, 351. DS’de ve Tzitzilis’de gösterilen pek büyük sayıdaki varyantlar arasından bilhasssa ***ersin*** ve ona benzeyenler için A. Tietze 1982z no. 71’de Kürt. ***hesin*** ‘demir’ ve T. Tekin 1969 s. 59 no. 5 ve. İ. Vásáry 1993 s. 132–133’de Türkçe menşeler teklif ettiler, fakat Tzitzilis’in etimolojisi daha az problemlidir.

eğiş, b. ***eğiç***.

AD. **eğle–** ‘durdurmak, geciktirmek, oyalamak’ DS 1680, TS 1399, Meninski 1680 I, 357 < ?? mahdut yayılış için b. M. Räsänen 1969 s. 37. ※ ***Tāze mektübı gelübdür͜ haṭ–ı cānānumuzuŋ; | Bizi bu mekteb–i ʿālemde o mektüb egler.*** (Ẕātī 1967 [16. yy.’ın ilk yarısı] s. 378). ※ ***Dėdi hızmatçılara: "eylēn develeri!" dėdi.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 31). ※ ***Gemiciler cavaf verdi: "Sultanım, bėle fırtına ömrümüzde görmedik. Gemileri eyledik, terpenmeye imkanımız yoḫdu.*** (A. Caferoğlu 1944 s. 128). ※ ***Mustafa bahçede oynuyor. İçeri girip bizi ararsa onu ağlatmadan eğlemeye bak. Biz biraz sonra geleceğiz.*** (Y. Ahıskalı 1944k s. 36). ‘teselli etmek, avutmak’: ※ ***Ḳonuġumuzdur, şunda ġariybānece oturub şarābcuḳ içüb göŋülcügin egleyü durur.*** (Ferec 855/1451 v. 150b–151a). ‘bırakmak, park yapmak’: ※ ***Sokakta, her zamanki yerine eğledi otomobilini.*** (F. Baykurt 1982 s. 29). ‘ikram ederek alıkoymak’: ※ ***Gitmek istedi. Ḳomadum, egledüm. Yėmek getürtdüm, yėdük.*** (Ferec 855/1451 v. 69a). ‘bekletmek’: ※

Ṣāyed melik-i cin bizi eglemeye, tīzcek gele, işümüz bitürevüz. (Ferec 855/1451 v. 55b).

AD. **eğlen-/eglen-** I 'vakit geçirmek, oyalanmak' DS 1673, TS 1399–1400, R. Dankoff 1991 s.34 < ***eğle-*** fiilinin reflexivum hâli. ***(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡. ※ ***Ol ḳuşlaruŋ birisi eyitdi: "Biraz eglenelüm tā kim ol zāġ daḳı ėrişsün!"***. (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 76). ※ ***Sulṭān Murād Ḫān alayına ṣıġınub biraz eglenüb gėrü kāfirüŋ ardına girüb ceng ėderlerdi.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 63). ※ ***Ve bil-cümle diyār-ı Mıṣr ḳahve-ḫānelerinüŋ ekşerī süfehā vu tiryākīler ile memlü olub seḥer zamānından-ki gelürler, eski ḥaṣīr döşeyüb aḫşām olınca eglenürler.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 108). ※ ***Baḳ, tepemizden şimdi çoḳ ġarbe inen ay ʿaynı noḳṭada bir s̱āniye tevaḳḳuf etmeyor. O, kimsenlŋ ḫāṭırı içün ebedī yolunda eğlenmez.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 453). 'gecikmek, geç kalmak': ***Ne eglendüŋ, ne gec geldüŋ? Çoḳ muntaẓır oldum.*** (Ferec 855/1451 v. 124a). 'geçinmek, geçimini temin etmek': ※ ***Hīc piyşe bilmezem ki anuŋile eglenem.*** (Ferec 855/1451 v. 90b).

eğlen- II 'hoşça vakit geçirmek' < ***eğlen-*** I (***(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡); bu yeni mana lugatlerde 19. asırda ortaya çıkıyor (Kieffer–Bianchi 1835 I, A. Hindoğlu 1838). ※ ***Adam, vaz geç, gel çıkma da eylenelim! Köye gidub ne yapacaksın?*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 40).

EOsm. **eğlenc** 'zevk, safa' < ****eglen-*** + ****-n-ış***, b. ***dınc*** ⊡. ※ ***Eyiyse erine gey eglenc olur, | Yavuz-ise gey miḥnet, renc olür.*** (Ferheng-nāme-i Saʿdī 1340–42 s. 67 no. 756).

eğlence 'hoş vakit geçirme, teferrüç' < ***eğlenc*** ve ***eğlen-*** II (lugatlerde ***eğlen-*** II fiilinden daha evvel kaydedilir, ms. Meninski 1780), b. çekince ⊡. ※ ***Fikr-i zülfüŋdür şeb-i ẓulmetde cān eglencesi, | Gėcelerle murġuŋ olur āşiyān eglencesi.*** (Lemʿī, ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 269). ※ ***Stanbulde eylence yok dur dersek belki cevap eden olur ki, islam taifesinin hali gayri oldugınden Evropa misillu eylenceler olmaz deyu...*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 12). ***eğlencelik*** 'eğlencelerde yenen kuru yemiş gibi ufak şeyler': ※ ***Sigara sehpalarında paket paket Bafranın yüzlük kalın sigaraları ve şamalı kibritler. Ortadaki masanın üstünde kese kâğıtlarında eğlencelik fıstık, fındık, tuzlu badem.*** (S.M. Alus 1944 s. 111–112).

EOsm. **eğlencek** 'oyalanış' < ***eğlenecek*** [***eğlen*** I + ***-ecek***]'den contraction; b. ***bürümcük*** ⊡. ※ ***Seni her ne-kim Döstuŋdan yarar | Ger eglencegüŋdür dėrisem yarar.*** (Ferheng-nāme-i Saʿdī 1340–42 s. 36 no. 437).

eğlenti 'neşeli ve hoşça vakit geçirilen toplantı' < ***eğlen-*** II + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***-ti*** eki, b. ***akıntı*** ⊡. ※ ***Bu düğün dernek, debdebe, eğlenti onlar kadar kendi için de yapılıyordu.*** (E.E. Talu 1935 s. 68).

AD. **eğleş-/eyleş-** 'oturmak, yerleşmek' DS 1680 < ***eğle-*** fiilinin müşareket hâli, fakat müşareket manası kalmamıştır, tek kişi için de söylenir. ※ ***"Bir ara geldi. Kapı ağzında konuştuk, gitti." — "Köyde kalmadı mı?" — "Azıcık eğleşti."*** (O. Arayıcı 1979 s. 88). 'oyalanmak, vakit geçirmek, beklemek': ※ ***Kapıya geldiğimde ışığı hâlâ yanıyordu. İleriye doğru yürüdüm. Biraz eyleştim. Geri dönüp döndüm. Kapı aralıktı.*** (B. Duygulu 1961 s. 13). 'oturmak, düşüp kalkmak': ※ "***Benim***

ne anam var ne babam." — "Kimin yanında eyleşiyorsun ya?" — "Halamın." (Orhan Kemal 1950d s. 53). ※ ***Bu gün it bağlasan eğleşmez olmuş hepsi. Helâları ortak, hamamları yok.*** (F. Baykurt 1982 s. 44–56).

AD. **eğleşdir–/eyleştir–** 'kalmasına müsaade etmek, tutmak, misafir etmek' < ***eğleş–/eyleş–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur–*** ⊡. ※ ***Elimiz ayağımız mis kokar, temizlik kokar. Evin içinde toz duman eyleştirmeyiz.*** (F. Baykurt 1961o s. 309).

AD. **eğlik/iylek/iğli** 'zayıf, hastalıklı, cılız, perişan' DS 2511, 2574–75 < ETk. ***iglig*** 'hasta' [***ig*** 'hastalık' + ***–lig*** '***–li*** eki', b. ***adamakıllı*** ⊡²] Clauson 1972 s. 106. ※ ***Dėdiler Sencere: "İş oldı müşkil, | Kesildi yollar u götrüldi menzil. | Ne gelmek var ne gitmek var bu şara, ⌊Halāyıḳ eglik oldı. Eyle çare!"*** (Meḥmed 1965 [1398] s. 189 no. 1500–01). ※ ***Ḳanı ol taḫt u baḫt u raḫt u beglik | Kim iflās içre oldum şimdi eglik?*** (a.e. s. 228 no. 7164).

AD. **eğmeç/eymeç** 'kıvrıntı, viraj' DS 1824 < ***eğ–*** + fiilden çeşitli manada isim yapan ***–maç*** eki, b. ***burgaç*** ⊡. ※ ***Bacakları akordeon kırışığı paçaları içinde iki eğmeç yapıyordu. Ve galiba titriyordu bu paytak bacaklar.*** (F. Erdinç 1973 s. 142). ※ ***Basık burnunun kanatları, eğmeçli kaşları hafif hafif oynamaktaydı.*** (M. Seyda 1970 I, 321).

AD. **eğne–/eyne–** 'omuzlamak, üzerine almak, yüklenmek' DS 1681 < ***eğin/eyin*** + isimden fiil yapan ***–a–/–e–*** genişlemesi, b. ***ada–*** I ⊡ .

AD. **eğner/eynel/enel** 'bir takım ırgattan birine düşen tarla kısmı' DS 1681, 1749, 1825 < ***eğne–*** fiilinin geniş zaman fiilsıfatı (participium aoristi), ***–(ünlü)r/–maz*** için b. ***açar*** I ⊡; fakat izah edilemeyen varyantlar kelimenin yabancı bir menşeden geldiği şüphesini uyandırır. ※ ***Komşu köylerin birinden çok ucuz günlüklerle tutulup getirilen ırgatlar, eğnel durmuşlardı. Dizilmişler, ekini önlerine almışlardı. Çelikleri parlayan orakların her birden çıkardığı ses ap ayrı bir sesti.*** (F. Baykurt 1961k s. 32–33). ※ ***Rıza da en sağdan eğneli alıp götürüyordu.*** (F. Baykurt 1967k s. 146). ***eğnel başı*** 'ekin biçilen tarlada işçiyi idare eden kimse' DS 1681: ※ ***Ali eğnel başının bahşişini verdikten sonra orakçılar birer ikişer tekrar eğildiler toprağa.*** (İ. Balaban 1968 s. 372).

eğran, b. ***giran*** II.

eğre I 'kağnıda mazının yerinde durmasını sağlayan eğri ağaç' DS 108 < Yun. ***αυρα*** (áura) a.m.

AD. **eğre** II 'toprak damlı evlerin saçağı' DS 1682, ZTS 61 < Yun. ***ακρα*** (ákra) 'uç, kenar, kıyı' A.A. Papadopoulos 1958 I, 37.

AD. **eğre–/eyre–** 'sıcak aylarda hayvanları gölgelik yerde toplamak' DS. 1683, 1826 < ***egir–*** I fiilinin varyantı. ※ ***Davarı sulayıp, eğreyip, gene buraya getirmeyi kuruyordu içinden.*** (F. Baykurt 1961k s. 35).

AD. **eğrek I/eyrek/erek** 'hayvanların yazın öğle sıcağında toplanıp dinlendikleri yer' DS 1682, 1765, 1825–26, TS 1402 < ***eğre–*** + fiilden mekân isimleri yapan ***–(a)k*** eki, b. ***akak*** ⊡. ※ ***Güzel otlar birer karıştan fazla büyür, çiçeklenir, kokardı. Sonra otlar kurur, koyunlar eğreğe gelirlerdi.*** (F. Baykurt 1967k s. 227).

EOsm. **eğrek** II 'su birikintisi, havuz' TS 1401–02, Meninski 1680 I, 350 < ETk. ***egrik*** 'anafor' Clauson 1972 s. 112–113. ※ ***Oşbu egrekde balıḳ çoḳdur. Avlamaḳ tedbīrin eylemek gerek.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 20).

eğrelti (otu) b.m. (bir çeşit bitki) < ?? DS 1682'ye göre ***eğrelti*** Anadolu'nun birçok yerinde 'yıkılmak üzere olan' mânasına da gelirmiş, fakat ihtimal ***eğreti***'nin varyantı olan kelimenin ***eğrelti otu*** ile ne münasebeti olabilir? ※ ***Çam kabuğu, eğrelti, kayın yosunu topluyor, kat kat döşüyoruz çadırların tabanına.*** (M. Başaran 1964 s. 87).

AD. **eğren/ergen/kiren** 'kızılcık' DS 1683, 1767, 2876, TS 2575 < Yun. ***κρανο*** (kráno) a.m. A. Tietze 1955 no. 155. Metatez için b. ***albız*** ⊡. Krş. ***giran*** II.

AD. **eğren–** 'toplanmak (sürü hakkında)' < ***eğre–*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli, (***–(ı)n*** için b. ***acın–*** II ⊡) ※ ***Sürü, küçük Asar'ın altına eğrenmişti. Ak koyunlar, kara ve mor koyunlar bir birine girmişti.*** (F. Baykurt 1970 s. 89).

AD. **eğret–** 'öğle sıcağında sürüyü dinlendirmek (çoban hakkında denir)' < ***eğre–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli. ※ ***Çobanın biri her gün koyun güder, öğlenin sıcağında koyunları bir ağacın gölgesinde eğredirmiş.*** (M. Tuğrul 1969 s. 362).

eğreti/eyreti/iğreti 'kendi malı olmayan, ödünç alınmış; temelli olmayan geçici, muvakkat' Meninski 1680 I, 350, 590 < ***ariyetî*** kelimesinin metateze uğramış varyantı. ***/ğ/ ile /y/*** arasındaki fark için b. ***çeyne–*** ⊡. ※ ***Gömleğinin yakası da biraz bolcaydı. Kıravatı da öyle iğreti duruyordu ki, bu resim çekileceği için geçici olarak bağlandığı belliydi.*** (Kemal Bekir 1961 s. 128). ※ ***Güzel kumaş, iyi de dikilmiş, ama model ona pek gitmemiş, eğreti duruyor üstünde.*** (B. Duygulu 1963 s. 40). 'tam olarak yerleşmemiş': ※ ***Aslan başlı demir tokmaklı kapı, bükülmüş bir telle eğreti kapatılmış.*** (O. Baydar 1998 s. 44). ***eğretiye al–*** 'bir yapının alt kısmını onarmak için üstünü destekler üzerinde durdurmak': ※ ***"Eğretiye alsaydınız!" — "Körolası kalfaya gösterdik. Hiç tehlike yoktur, bu bina daha altmış sene dayanır dedi de keratanın sözüne inanarak eğretiye filân lüzum görmedik."*** (Cevdet Kudret 1973 I, 390).

eğri/iğri 'doğru olmayan, düz olmayan' < ETk. ***egri*** a.m. Clauson 1972 s. 112. ※ ***'Avrat egri eyegüden yaradılmışdur dėrler. Anuŋ egriligine ḳalma!*** (Ferec 855/1451 v. 27a). 'çatık, asık (yüz)': ※ ***Seniy yüzüy neden eyri?*** (Z. Korkmaz 1994 s. 31). Mecazî manada 'yanlış, kötü' TS 1404, Meninski 1680 I, 351: ※ ***Ol maḳāmda degülem ki buyuruḳsuz ne dilersem ėdem. Ḳılca ayaġumı egri basarasam beni Kesāyā oda yaḳar.*** (Ferec 855/1451 v. 40a). ※ ***Doġru yoldan dönme, egri söze inanma, eyülerile dur otur...*** (Ferec 855/1451 v. 52a). ※ ***Raif efe, harp başlıyalı, yeniden eğri yollara sapmış: karaborsacılık yapıyordu.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 78). ***eğri bak–*** 'hor bakmak, düşmanca bakmak': ※ ***Basduġı-çün neyleri āvāzını nālem benüm | Ben ġarībe nāy-zenler egri egri baḳdılar.*** (Ẕātī 1967 [16. yy.'ın ilk yarısı] I, 259).

Osm. **Eğri** 'Osmanlı idaresindeki Macaristan'da bir kale ve eyaletin ismi < Mac. ***Éger***, galiba ***éger*** 'gürgen' kelimesinden. ※ ***Egri gibi ḥiṣār-ı üstüvārı bir ḳaç gün içinde fetḥ ėtdügümüz.*** (Selānikī 1989 [1599] II, 645).

eğri büğrü 'çarpık çurpuk' < ***eğri*** ve labialisation'lu (dudaksıllaşma) mühmel, krş. ***egip büğ–***. ※※ Labialisation'lu (dudaksıllaşma) terkipler için b. ***ala bele*** ⊡.

eğrica 'kağnı arabalarının tekerlekleri arasında mazı üzerine konan yay şeklinde ağaç' < Erm. (diyal.) ***ağṙay*** < Erm. ***gayṙi*** a.m., R. Dankoff 1995 no. 323, DS 1674.

AD. **Eğrice** 'Hıdrellez günü' < Yun. ***Aι–Γεωργος*** (Ai–Yórgos) 'Aziz Yorgos'; onun günü 23 nisandır. Hist. Lex. 1933 I, 107.

Eğridir/Eğirdir 'Isparta vilayetindeki kasaba' < EYun. ***Aκρωτηριν*** (Akrötē'rin) a.m. D.J. Georgacas 1971n s. 110.

AD. **eğridoma/eğridomar** 'dam kenarlarına uzunluğuna konan ağaçları tutan çubuk veya korniş taşları; kapı saçağı' DS 1683–84, TS 1403 < Yun. ***ακρο'δωμα*** (akróḏöma) 'duvarın üst kenarındaki çıkıntı' A. Tietze 1962 no. 306.

eğril– I/**iğril–** 'eğri hâle gelmek, kıvrılmak' < ***eğir–*** + medialis–reflexivum (orta–dönüşken) manasında ***–(i)l–*** genişlemesi, b. ***açıl–*** ⊡. Krş. /***k***/'nin hazfıyla ***küçül– seyrel–.*** Clauson 1972 s. 114 Osm. ***eğril–*** fiilini aynı manada olan ***eğil–*** ile karşılaştırır. ※ ***Aman, siper ol, beni görmesinler! Başını iğ, ṣağa dön, ṣola iğril!*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 53). ***eğril-büğrül–*** 'durmadan kıvrılmak': ※ ***Dünya çalkanır; hudutlar, solucanlar gibi, eğrilip büğrülür; insan ırmakları sağa sola akar.*** (İ. Tarus 1947t s. 79). ***eğrilt–***/***eğrit–*** 'meylettirmek' (krş. ***eğilt–***): ※ ***Kendisine gayet güzel bir saka sopası yapmış, parlak, küçük tenekeler bulmuştu. Omuzunu eğriltip, mert adımlarla su taşımasını seyrederken bizim içimiz giderdi.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. Şubat 1941). /***lt***/→/***t***/ basitleşmesi için b. ***boşat–*** ⊡.

EOsm. **eğril–** II 'birikmek, toplanmak' TS 1404, Meninski 1680 I, 351 < ***eğir–*** I fiilinin passivum (edilgenlik) veya medialis–reflexivum (orta–dönüşken) hâli, b. ***acıl–*** ⊡.

eğrilemesine 'eğri olarak' < ***eğri*** + mekân zarflarında kullanılan, dört ekten müteşekkil ***–lemesine*** genişlemesi, b. ***aykırılama*** ⊡. ※ ***Şu sol elimde görmüş bulunduğunuz patates soyacağına bir göz atınız! Bu sihirli patates soyacağı, hem kabak oyar, hem de şöyle eğrilemesine tutulduğunda harikalar yaratır.*** (T. Uyar 1982d s. 40). ※ ***O evlerdeki tavana yakın, üst yanı tavanı gösterecek gibi eğrilemesine asılmış ceviz ağacından, işlemeli aynalara, onlara eş konsollara vurgundu.*** (A. Kutlu 1995 s. 103).

AD. **eğrim/eyrim** 'at eğerinin altına konulan keçe' DS 1827, TA 1594–95, Meninski 1680 I, 592, R. Dankoff 1991 s. 35 < ETk. ***eḏrim*** a.m. Clauson 1972 s. 66. Fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–im*** eki için b. ***adım*** I ⊡.

AD. **eğrim eğrim** 'küme küme' (?) < ***eğir–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–im*** eki (b. ***adım*** I ⊡), krş. ***akım akım, kürem kürem***. Fakat krş. Az. Tk. ***āyrim üyrüm*** 'eğri büğrü, düz gitmeyen' ADIL 1980 II, 247, ms. ※ ***Āyrim–üyrüm gedān yollar, | Yollar, Āslimi gördüz–mu?*** (*Azārbaycan͜ Halġ Dastanları* 1961 I, 35). ※ ***Turnalar uçuyordu, eğrim eğrim bir baştan bir başa.*** (Yaşar Kemal 1993k s. 86). ※ ***Çok yücelerden uçuyor, eğrim eğrim de gidiyorlar. Yani katar.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 86).

AD. **eğrimboz** 'eğri ayaklı ve yürüyüşlü kimse' DS 1685 < Yun. ***γρυποç*** (gripós) 'çarpık, iki büklüm' Ch. Tzitzilis 1987g no. 86; kelimenin başında ***eğri***'nin tesiri bellidir.

EOsm. **eğrirek** 'biraz eğri' < ***eğri*** + burada zayıflatıcı manada olan ***-rek*** comparativus (karşılaştırma) eki (b. ***acırak*** ⊡). ※ ***Küpleri ta'addüd ėderiken gördi ki bir küp egrirek durur.*** (Ferec 855/1451 v. 53a).

AD. **eğsi** 'yarı yanmış odun' DS 1686–87, TS 1406–07 < ?? Krş. ***ense*** II.

EOsm. ***eğsin-*** 'temayül göstermek' TS 1407 < ***eğ-*** + ***-sin-*** [***-si-*** + reflexivum (dönüşlülük) genişlemesi, krş. M. Erdal 1991 II, 533; fakat TS'nde kaydedilen fiil muhtemelen ***aŋsın-*** fiilinin yanlış okunuşudur. Krş. ***ansın-***. ***(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡.

eğsiren, b. ***eğistiren***.

AD. **eğzi**, b. ***ezgi***.

eh (yarım ağızla kabulü ifade eden nida) 'fena değil' < menşe aranmaz. ※ ***Giyimi ne iyi, ne kötü. Eh işte...*** (A. Nesin 1968 s. 33). ※ ***Bizi apar topar Anadolu'dan merkeze çağırdılar. Bu kurs, yaşlı başlı adamlar olduğumuz zamana rasladı ama, sonunda başarı gösterirsek, ol babdaki rütbemizin artacağını söylediler. Eh dedik, iyi olacak.*** (F. Erdinç 1948f s. 49). Bezginlik de ifade edebilir: ※ ***Ẹh, sen de çoḳ gevezesin!*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 52; bu cümlede kelime /***h***/ ile yazılmıştır).

ehali, b. ***ahali***.

Osm. **ehem** 'daha mühim; çok mühim' < Ar. ***ahamm***, ***muhimm*** kelimesinin comparativus (karşılaştırma) ve elativus'u. Ar. elativus (en üstünlük, ismi tafdil) için b. ***a'cab*** ⊡. ***ehemmi al-*** 'ehemmiyeti artmak': ※ ***Seferberlik işleri ehemmi alıp hararetlenince, İzzetî Efendinin de kapısını aşındırmağa başladılar.*** (E.E. Talu 1937 s. 1909).

ehemmiyet 'önemlilik' < ***ehem*** sıfat comparativus'undan (karşılaştırma) Osm.da ***-iyet*** ekinin ilavesiyle yapılan nomen abstractum (soyut isim) galatçılar tarafından yanlış sayılırdı (ms. 'Alī Seydī 1924 s. 48), fakat Osm.dan bugünkü Arapçaya da girmiştir (***ahammīya***). ※ ***Refahı kuran malzemenin hangi zehirli ticaret kaynaklarından geldiği ehemmiyet götürür birşey değil.*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 12). ※ ***Gururlarını beslemek için saltanat hanedanı ile peyda ettikleri karabete büyük bir ehemmiyet ve kıymet veriyorlardı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 292).

ehem öhüm 'hafifçe öksürme sesi' < ses taklidi kelimelerden; ikinci kelimede labialisation (dudaksıllaşma) var. Labialisation'lu terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡². ※ ***Boğazını temizlemek için bir iki ehem öhüm ettikten sonra günah işilyenlerin cehennemde neler çekeceklerini sayıp dökmeğe koyuldu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 154).

ehey (hayranlık ifade eden nida) 'maşallah!' ※ ***Ehey! Ne ḳıyaḳ mala çatmışsın!*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 53).

ehibba, b. ***ahibba***.

ehil I 'salâhiyetli, yetkili' < ***ehlî*** veya ***ehliyet*** kelimelerinden backformation (yanlış ayırma); krş. ***ehi***. ※ ***Herif ilân vermiş Vilâyet gazetesine. İhaleye girmeye ehil olmadığı halde.*** (R. Ilgaz 1969g s. 33).

ehil II, b. ***ehi*** III.

Osm. **ehl** I ‘kişiler, adamlar; zümre’ < Ar. ***ahl*** a.m. ※ ***Bir mescide vardı, bir göŋlecuḳ tevaḳḳu‘ ėtdi. Gördiler ki dilenci ehli degül. Sordılar ki: "Ne kişisin? Ḳandansın?" dėdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 129a). ※ ***İşte haftada iki defa kasabanın keyif ehlileri burada toplanırdık.*** (F.C. Göktulga 1948 s. 39). ***ehl-i beyt*** ‘ev halkı, aile, Peygamberin ailesi’: ※ ***Bir gün Hoca ile ehl-i beyti yaturken, ehlinin cānı cimā‘ isteyüb...*** (P.N. Boratav 1995 s. 182). ***ehl-i cihat*** ‘vakıftan aylık alan kimseler’: ※ ***Bir bölük müflisān-ı ehl-i cihāt | Seni eyler her ay başı ta‘zīb.*** (‘Ālī 1977 [989/1581–82 civ.] s. 140 no. 193). ***ehl-i dil*** ‘hayatın tadını çıkaran kimseler’: ※ ***Hemen mahallenin eski, ehlidil mütekaitleri toplanır, ona ud çaldırır; bazı evlerde içkili eğlenceler tertip ederlerdi.*** (S. Kocagöz 1941 s. 36). ***ehl-i dünya*** ‘varlıklı kimseler, zenginler’: ※ ***Żu‘afā ḳahruŋ bār-ı belāsı muḥkem, ehl-i dünyāda dehrüŋ ẕevḳ u ṣafāsı müstaḥkem olmaḳ muvafıḳ-ı ‘aḳl-i kāmil degül-idügi vücūh-ı kes̱īre ile ẓāhirdür.*** (‘Ālī 1982 [1581] c II, 178). ***ehl-i heva*** ‘ahlaksız, sefih kimseler’: ※ ***Ḫāl-i siyāh-ı nāfı ehl-i hevā mecālisinde hezār bār ellenüb açılmaḳ vāḳi‘ olmışdı.*** (‘Ālī 1982 [1581] c II, 125). ***ehl-i ḫibre*** ‘bilirkişiler, eksperler’: ※ ***Ben bu işi ḫaṭṭile, ḳabāleyile işlersem, ehl-i ḫibre anı bid‘ate sayarlar.*** (Ferec 855/1451 v. 104b). ***ehl-i ḥiref*** ‘esnafçılar’: ※ ***Ehl-i ḥiref u kāsibleri ṣınā‘atinden berī olub yārānı ile aḫşām olınca yėr içer.*** (‘Ālī 1975 [1599] s. 126). ***ehl-i ‘ırż*** ‘namuslu kimseler’: ※ ***Mıṣrdan gitdüklerinde niçe tüccāruŋ ḳulcuġazları gider ve niçe ehl-i ‘ırżuŋ ḫidmetkārları ol belāyı iḫtiyār ėder.*** (‘Ālī 1975 [1599] s. 131). ***ehl-i keyif*** ‘keyif ehli’: ※ ***Bazı ehli keyifler çilingir sofralarını sandalların içlerine kurmuş, kadehlerini iri bir bulutun sakladığı mehtap şerefine kaldırıyorlar.*** (O. Akbal 1946 s. 44). ***ehl-i mide*** ‘midelerine düşkün kimseler’: ※ ***Daha ehli mide isen seslen meyhaneciye, mangalı önüne getirt; bıldırcınları cızır cızır karşında kızart!*** (S.M. Alus 1944 s. 155). ***ehl-i örf*** ‘askerî sınıftan kimseler’: ※ ***Bunlardan mā‘adā ḳāżīlıḳdan azma ya‘nī-ki imām-ı a‘ẓam ‘imāmesini ehl-i ‘örf dülbendine bozma iki mīrü l-livā daḫı vardur.*** (‘Ālī 1975 [1599] s. 143). ***ehl-i sūḳ*** ‘çarşı adamları’: ※ ***Ehl-i sūḳında daḫı mu‘ayyen kisve vu libās olmayub, kimi monlāyāne ‘imāme ile, niçesi ḫᵛācayāne üslūb u cāme ile ...*** (‘Ālī 1975 [1599] s. 116). ***ehl-i vaẓāyif*** ‘vazifeliler, ücretli müstahdemler’: ※ ***Ta‘mīr-i mescid u mekteb behānesiyle ḥuḳūḳ-ı ehl-i vaẓāyifi ekl ėtmeleri muḳarrer olduḳdan ġayrı ...*** (‘Ālī 1982 [1581] II, 147). ***ehl-i vukuf*** ‘işini bilir, tecrübeli, usta (kimseler); (adliye tabirlerinden) ’bilirkişi’: ※ ***Bu kār-ḫāneye niẓām ṣādıḳu l-aḫbār cāsūslarla ve ehl-i vuḳūf u kāmilü l-‘iyār bedriḳalarla mümkindür*** (‘Ālī 1982 [1581] II, 134).

ehl II/**ehli** ‘eş, zevç, zevce’ < ***ehl*** I. ※ ***Annesi taze dul; zaten ehlinden yirmi, yirmi beş yaş da küçükmüş.*** (S.M. Alus 1934 s. 26). ***ehl ayal*** ‘ev halkı; evli çift’: ※ ***Ḫānumānınuŋ, ehlinüŋ, ‘ayālinüŋ ḫaberini, nişānını andan alalum.*** (Ferec 855/1451 v. 20b). ※ ***Kaç yıldır biz de ehli ayaliz. Ağa, seninle oynaştığımı hiç bilmiyorum.*** (Musahipzade Celal 1936ba s. 22). Krş. ***dişehli***.

ehl III/**ehil** ‘usta, tecrübeli, hamarat, işbilir’ < ***ehl*** I. ※ ***Kimse anı almaġa raġbet ėtse "Benden ehl gerekdür ki beni ala" dėridi.*** (Ferec 855/1451 v. 213b). ※ ***Ekṡer-i ḫalḳ ol biy-çārei ol ḥālüŋ ehli görmediler.*** (Ferec 855/1451 v. 175b). ※ ***Kusuru neydi? Bu işin ehli mi değildi?*** (E.N. Gökşen 1952 s. 5).

ehlaf, b. ***ahlaf***.

ehles, b. ***ehnez***.

ehli, b. ***ehi*** II.

ehlî 'vahşi olmayan, evcil' < Ar. ***ahlī*** 'eve ait, aileye ait'. ※※.

Osm. **ehliyet** 'ehillik, işbilirlik, ustalık' < Ar. ***ahlīya*** a.m. ※ ***Ḳız ile söyleşdi, münāẓara ėrdi. Ḳıza ehliyyet begendürdi. Ol-dem ḳız eyitdi: "Beni almaḳ dilerseŋ baŋa bir hüner göster ki ben andan 'āciz olam!"*** (Ferec 855/1451 v. 213b).

AD. **ehliz** 'uslu, sakin, ağırbaşlı' DS 1690 < ?? ※ ***Kaymakamın önünde ehliz ehliz baş eğiyor, seyrek keçi sakalını sıvazlıyor, ve asırlardan beri âşar kanuniyle savaşmış olanlara has zekâsiyle ... diye yalvarıyordu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1952 s. 44).

ehmal, b. ***ahmal***.

AD. **ehnez/ehles/eneze/ehnezik** 'cılız, zayıf; sünmeye yüz tutmuş, yıpranmış' DS 1690, 1752, K. Emiroğlu 1989 s. 85 < Yun. ***αχνος*** (ahnós) 'solgun, hastalıklı' Hist.Lex. 1942 III, 380. Sıfat eki ***-az,*** b. ***alağaz*** ⊡. ※ ***Arife günü ikindiye kadar çamaşırların yıkanması, kuruması, sonra da ehnezik, yırtık yerlerinin tamiri bitmelidir. Çünkü o gün ikindiden başlıyarak bayram bitene kadar kimse eline iğne alıp dikiş dikmez.*** (M. Makal 1954 s. 27). ※ ***Yırtık kısa donla dolaşmaya başladı. Donun yırtığını, söküğünü dikmenin vakti geçmişti. Her yanı ehnezik***. (M. Makal 1965 s. 110).

ehram I 'Mısır firavunlarının piramit şeklindeki mezarları; piramit şekli < Ar. ***ahrām*** 'ehramlar' [***haram*** 'ehram' kelimesinin çoğulu]. ※ ***Akşam kararırken varılıyor Côte d'Azur'ün en görkemli tepelerinden birine konmuş cam bir ehram biçimindeki sanatoryum binasına.*** (G. Dino 1991 s. 216).

ehram/ehrem II 'Doğu Anadolu'nun bazı yerinde kadınların sokakta giydikleri bir nevi pelerin; kadınların çarşaf gibi sarındıkları beyaz veya kahverengi yünlüden yapılmış bir örtü' B. Seyidoğlu 1975 s. 435 < Ar. ***iḥrām*** 'hacda giyilen pelerin' (Fr. ***pèlerine*** kelimesi de aslında ***pèlerin*** 'Hristiyan hacı' kelimesinden gelmiştir). ※ ***Birgün diyir ki gocasına; "Cet, gomşulardan bene bi tene ehram bul, bi tene puşi bul, bi cüft ayakgabı bul!"*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 402). ※ ***Ehramlı kadınlar semaver kaynatıyordu.*** (H. Aytekin 1965 s. 16).

Osm. **ehremen** 'kötü ruh, şeytan' < Fa. Āhraman/***ahraman*** 'Zerdüştîlere göre iyi kudretle beraber dünyaya ve insanlığa hakim olan kötü kudret'. ※ ***Nā-gehān ḍoldı ehremenlerle, | Deve āḫurı oldı yā damı***. (Ġazālī, 'Ālī 1994 [1591-99] s. 252).

Osm. **ehren** 'yabancı bir dinde yüksek rütbeli bir rahip' < Fa. ***ahran*** 'şeytan' F. Steingass 1930 s. 124. ※ ***Bu ehren ol Kesāyā durduġı manastıruŋ ulusıdur.*** (Ferec 855/1451 v. 38b). ***ehrenlik*** '***ehren***'in rütbesi ve vazifesi': ※ ***Ferruḫ-rüzdan ehrenlik umdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 39b).

ėhtiyac, b. ***ihtiyac***.

Osm. **ehval** 'zulümler, gaddarlıḳlar, mezalim' < Ar. ***ahwāl*** a.m. [***hawl*** kelimesinin çoğulu]. ※ ***Mücāzāt-ı 'uḳbāda anlaruŋ müzāheme-i aḥvālinden ehvāl-i kefere-i müşrikīn müddet-i medīd teʾhīrsüz sorulması belki ḳābil degüldür.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 119).

ehven 'daha az kötü, tercih edilir mahiyette' < Ar. ***ahwan*** 'hafif, mülâyim'. Ar. elativus (en üstünlük, ismi tafdil) için b. ***a'cab*** ⊡. ※ ***Bu 'azābları çekmeden ölmek daha ehvendir.*** (P.N. Boratav 1995 s. 271). 'ucuz': ※ ***Almasını bilene ehven fiyatla satabilirlerdi de...*** (R. Ilgaz 1991r s. 108). ***ehven-i şerr*** 'birkaç kötü ihtimalden en az kötü olanı': ※ ***Ben de düşünüp taşındım. Ehveni şer gene Ebuzarif bey galiba. Hiç değilse, nikâh edeceğim, damat olacağım dediği yok...*** (S.M. Alus 1933p s. 126).

Osm. **ehveniyet** 'fiyat düşüklüğü, ucuzluk' < ***ehven*** + ***-iyet*** nomen abstractum (soyut isim) eki, b. ***aciliyet*** ⊡. ※ ***Bütün talāḳatimi fi'ātiŋ ehvenīyeti ḫuṣūṣuna ṣarf eyledikden ṣoŋra...*** (P.N. Boratav 1995 s. 269).

Osm. **eimme/eyimme** 'imamlar' < Ar. ***a'imma*** a.m. [***imām*** kelimesinin çoğulu]. Ar. ***ā'i*** grubunun Tk.de araya Hiatustilger (koruyucu ünsüz) /***y***/ alması için b. ***acaib/acayip*** ⊡². ※ ***Der-ḥāl şāh buyurdı, eyimme vu ḳużżāt u ekābir u ṣudūr, a'yān erkān ḥāżır geldiler, bezzāz ḳızını Naṣr-ı 'Ayyāra nikāḥ ėtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 51b). ※ ***Ve e'imme daḫı 'avārıżı dīvānīye ve tekālīf-i 'örfīyeden mu'āf u müsellemdür.*** (Ö.L. Barkan 1943 [955/1548] s. 227).

Osm. **ejdeha** 'ejderha' < Fa. ***ajdahā*** a.m. ※ ***Düşümde görürem ki gökden bir ejdehā başın sarḳıtdı.*** (Ferec 855/1451 v. 43a). ※ ***Baḳdum, bir ulu ejdehā gördüm ki vaṣfa gelmez. Ol ejdehā geldi, taḫt üzerine çıḳdı, çörek gibi ḳıvrıldı, yatdı.*** (Ferec 855/1451 v. 101b).

ejder/ejderha 'yılanımsı korkunç bir masal canavarı' < Fa. ***ajdar, ajdarhā*** a.m. ※ ***Sīne pürdür ārzūy-ı zülf-i 'anber-sā ile, | Ḍoludur vīrānemüz biŋ başlu ejderhā ile.*** (Hāverī, 'Ālī 1994 [1591-99] s. 210). ※ ***Yeniden yazı masama dönmek istemiyorum. Yedi başlı bir ejderha bekliyor beni orada.*** (A. Yurdakul 1993 s. 294).

ek, b. ***en*** V.

ek- I '(tarlaya tohum, yemeğe tuz) serpmek' < ETk. ***ek-*** a.m. Clauson 1972 s. 100. ※ ***Eylük żāyi' olmaz ve toḫm eken kişi ḥāṣıl götürür.*** (Ferec 855/1451 v. 52a). ※ ***Arāżī münbit, gözüŋ görebildiği ḳadar vāsi', faḳaṭ boş, mu'aṭṭal. Çünki işleyecek, ṭabī'atiŋ bu semāḥat-i fevḳ-al-'ādesinden, ṭopraġıŋ ḳuvve-i inbātīyesinden istifāde edecek ādemler yoḳ; evet, her şey var, lākin çalışacaḳ, ekecek, biçecek eller mefḳūd.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 65-66).

(Argo) ***ek-*** II '(birisini) bırakıp gitmek; kendisini takip edeni aldatarak takipten kurtulmak' H. Aktunç 1990 s. 93-94 < ***ek-*** I. ※※.

ekâbir 'büyükler, üst tabaka insanlar, ileri gelenler; devlet büyükleri' < Ar. ***akābir*** 'daha büyükler' [***akbar*** 'daha büyük' kelimesinin çoğulu]. ※ ***Ekābir-i cin geldiler, bānūnuŋ ayaġına düşdiler, 'öżür-ḫāhlıḳlar eylediler*** (Ferec 855/1451 v. 34b). ※ ***Bu minvāl üzre menāṣıb münāsib kimselere düşmeyüb levend ṭāyifesiyle ekābir ḳullarına maḫṣūṣ olub...*** ('Ālī 1994 [1591-99] I, 187). ***ekâbir zahmeti*** 'siyatik' G. Molino 1641 (***gotta*** maddesinde).

Osm. **ekâbirane** 'ekâbire yakışır tarzda' < ***ekâbir*** + ***-ane*** zarf eki (Fa. zarf eki ***-āna***, için b. ***acizane***). ※ ***Hizmetgerān u ta'alluḳāt cinsine emīrāne cāmeler ve ekābirāne ve seyyidāne 'imāmeler...*** ('Ālī 1587 v. 139b).

ekalliyet, b. ***akalliyet***.

AD. **ekdi/ektl** ‘anası ölmüş veya kaçmış çocuk veya kuzu; piç; serseri, başkalarının sırtından geçinen, dilenci’ DS 1691, 1700–01, TS 1417–18 < ETk. ***iktü*** ‘a stall–fed animal’ Clauson 1972 s. 102: ※ ***Konakta, kalakala, büyük süt ninenin damadı, Salı tekkesi zakirlerinden Hacı efendi, Paşanın eski perde çavuşlarından alaylı zabit, kerime hanımın süt babası, süt babasının ağızlıkçı büyük oğlu, Haddehaneli küçük oğlu gibi ektiler kalmıştı.*** (S.M. Alus 1933k s. 124).

AD. **eke** ‘büyük, yetişkin, olgun’ DS 1691–92 < ETk. ***eke*** ‘abla’. ※ ***Kız, benim atım tay, senin atın eke. Altı yedi saatdir, baş başa ancak gelebildik.*** (Behçet Mahir 1973 s. 154).

DS. **ekebir** ‘kibirli, gururlu’ DS 1692 < ***ekâbir*** kelimesinin varyantı.

AD. **ekel–** ‘büyümek, yetişmek’ DS 1694 < ***eke*** + sıfat ve isimden ‘filan hâle gelmek’ manasında fiil yapan ***–al–/–el–*** genişlemesi, b. ***alal***– ⊡.

ekele– ‘serpmek’ DS 1693 **<** ***ek–*** + fiilden verbum frequentativum (sık sık tekrarlama) yapan ***–ele–*** genişlemesi, b. ***avkala–*** ⊡. ※ ***Kan sızan yerlere toprak ekelemeye başladı.*** (Yaşar Kemal 1955i I. 11). ※ ***Biraz kırmızı biber ekeleylp girişti.*** (Orhan Kemal 1965 s. 262).

AD. **ekelen–** ‘büyümek, yaşlanmak, olgunlaşmak; kibirlenmek, gururlanmak’ DS 1693 **<** ***eke*** + isimden ‘falan hâle gelmek’ manasında fiil yapan ***-len–*** genişlemesi, b. ***abaplan–*** ⊡. ※ ***Yediğin önünde, yemediğin ardında, ne ekelenlp duruyon öyle?*** (N. Üstün 1970 s. 78).

AD. **ekelge** ’ziraat sahası; ekin’ DS 1693, ekin < ***ekel***– + fiilden çeşitli manada isim yapan –***ge*** eki, b. ***bilge*** ⊡. ※ ***Yürükler, malî durumlarının biraz sarsılmış olduğunu söylemektedirler. Sebepleri de ekelgelerln artması ve otlak hususunda gördükleri müşkülât olduğunu söylüyorlar.*** (K. Güngör 1941 s. 48).

eke meke ‘kekeleme sesleri’ < ses taklidi kelimelerden, /***m***/ ile başlayan “echoword” (m- önsesli ikileme) için b. ***alay malay*** ⊡. ※ ***Ṣeh–zāde lā ve nl‘am dėmege muvaffaḳ olamayaraḳ eke meke dėyü kekelemekle hemān Münevvere ḳadın şeh-zādenüŋ elinden ṭutub mā-beyne götürdi.*** (‘Alī ‘Azīz 1268 s. 67–68).

AD. **ekenek** ’ekilecek yer, ekilmeye elverişli saha, tarla’ DS 1694 < ***ek–*** + fiilden çeşitli manalarda isim yapan ***–enek*** eki, krş. ***boğanak, sağanak***. Krş. Az. Tk. ***ākānāk*** a.m. ※ ***Değirmeni, hızarı, mal davarı, ekeneği, çayırları, alış verişi olan adamdır.*** (F.C. Göktulga 1958 II, 73). ※ ***Musdu’nun konağından bakınca geniş engebeli, yeşil ekenekler uzanırdı.*** (F. Baykurt 1971t s. 348).

ekerce, b. ***egerçl***.

ekib, b. ***ekip***.

ekil, b. ***ekl***.

ekil– I, ***ek–*** I fiilinin passivum (edilgenlik) hâli. ※ ***Cün şeh–zāde Fạhrunnisāya bu ṭarıyḳlle göründi, ḳızuŋ bāṭınında bir toḥum ekilür gibi oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 204b).

(Argo) **ekil–** II ‘(kendisine verilen sözün tutulmaması hususunda) aldatılmak’ H. Aktunç 1990 s. 93 **<** ***ek–*** II fiilinin passivum (edilgenlik) hâli. ※※.

ekin I (ziraat takvimi bakımından) 'ekme işi, tohum atma ameliyesi' TS 1408 < ***ek-*** I + fiilden, çiftçilik takvimindeki işler için kullanılan ***–in*** eki, b. ***akın*** ⊡. ※ ***Benim de ekinim, biçinim galdı yabanda. Arpayı biçtirdim, çavdar duruyor. Çavdarı biçtirsem, buğday duruyor.*** (F. Baykurt 1961ı s. 110). ※ ***Bir öküz bir evin temel direği. Hemi de ekin, dikin zamanı.*** (F. Baykurt 1961k s. 176).

ekin II 'tarlada bulunan hububat' TS 1408 < ***ek-*** I + fiilden isim yapan ***–in*** eki, b. ***akın*** ⊡. ※ ***Bir şaḫṣa uġradılar ki ekini erişmiş; durmış, ekinini tefāvütsüz müdrik ġayrı müdrik dėmez, böyle döger.*** (Ferec 855/1451 v. 190b). ※ ***Ekin otu yolan bir ana ile kız onu karşılarında görüverince korktular.*** (İ. Balaban 1968 s. 58). ***ekinci*** 'çiftçi' TS. 1408–09 (krş. Az. Tk. äkinci a.m. ※ ***Biz de faḳīrül-ḥāl ekinci maḳūlesi ādemlerüz, seni bād u havā beslemege ḳudretümüz yoḳdur.*** ('Alī 'Azīz 1268 s. 202).

ekinderef, b. ***eğindirik***.

ekindirek, b. ***eğindirik***.

ekinokok 'bazı hayvanların bağırsaklarında yaşayan solucan cinsi' < Fr. ***échinocoque*** a.m. [EYun. ***εχινος*** (ęhínos) 'kirpi' ve Lat. ***coccus*** < EYun. ***κοκκος*** (kókkos) 'yuvarlak bir yemiş'].

ekinoks 'gün tün eşitliği' < Fr. ***équinox*** a.m. [Lat. ***aequus*** 'müsavi' ve ***nox*** 'gece').

(Argo) **ekinti** '(verilen bir sözün tutulmasiyle) aldatılma, atlatılış, terkediliş' H. Aktunç 1990 s. 93 < ***ek–*** II ve fiilden çeşitli manada isim yapan ***–inti*** eki, b. ***akıntı*** ⊡. ※ ***Gıli, ekintiye geldiğini zannederek kenarlarda, köşelerde cıvırını çaktırmadan arıyordu.*** (M. Kaçan 1990 s. 100).

ekip/ekib '(birkaç kişiden ibaret) takım' < Fr. ***équipe*** a.m. < Alm. ***Schiff*** 'gemi'. ※ ***Bir hafta sonra gerçekten elli kişilik bir amele ekibi gelerek dutluğun aşağısındaki arsada temelleri kazmağa başladılar.*** (H. Taner 1951t s. 85). ※ ***Beni neden yeni araştırma ekibine almadınız hocam?*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 125).

AD. **ekir/eğir** 'arıların çıkardığı bir çeşit salgı, pirebolu (propolis)' DS 1678, TS 1396 < ***akir***.

AD. **ekiz**/BSTTk. **ikiz** b.m. (bir doğumdan iki kardeş) DS 1695, Meninski 1680 I, 351, 603 < ETk. ėkkiz a.m. Clauson 1972 s. 119 [ėkki 'iki' + ***–z*** çoğul ya da dualis (ikil, tesniye) eki (b. ***altız*** ⊡)]. ※ ***Belki bir bebemiz daha olur. Belki oğlan, belki kız olur. Ne olursa olsun. İsterse ekiz olsun!*** (F. Baykurt 1967k s. 100–101). ※ ***Sekiz çocuktan sonra heybenin üstüne oturup bir de ekiz mi doğuracaksın başıma, ulan fışkı?*** (F. Baykurt 1971c s. 341).

eklampsi (tıp terimlerinden) 'gebelerde ve küçük çocuklarda görülen ihtilaçlı hâl, havale' < Fr. éclampsie a.m. ※ ***Evet efendim, şu halde hamileliğin sonralarına doğru, oldukça ağır bir eklampsi, yâni havale geçirmiştir.*** (Sabahattin Ali 2001 s. 174).

ekle– I 'ilave etmek, katmak, üstüne yerleştirmek' TA 1411 < ***ek*** + isimden fiil yapan ***–le–*** genişlemesi, b. ***acabla–*** ⊡. ※ ***Ve teselli etmek içinmiş gibi çabucak ekledi: Kimsede yok ki.*** (T. Buğra 1963 s. 29).

(Argo) **ekle–** II 'vurmak, tokatlamak, yumruklamak' M. Mikhaïlov 1930 s. 14, Meḥmed Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 73, H. Aktunç 1990 s. 93.

AD. ***ekle-*** III/***etle-*** 'toplamak' < ?? krş. ***epleyip seple-*** 'kırık dökük ve dağınık iş veya şeyleri derli toplu hâle getirmek, düzene koymak' DS 176; ikinci varyant için krş. ***arıkla-/arıtla-***. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b. ***acabla-*** ⊡. ※ ***Kuyruksuz ağaca çıkmış, armutları ekleyip aşağıya atarmış. Fakat aşağıdakiler attığını hemen yerlermiş.*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 82).

Osm. ***ekl/ekil*** '(yemek) yeme, yutma; zimmetine geçirmek; rüşvet almak' < Ar. ***akl*** a.m. ※※ ***ekl-l rlbā et-*** 'tefecilik etmek': ※ ***Nām içün bağşiş eyleyen nāmerd şol mürāyīdür ėde ekl-i ribā.*** ('Ālī 1587 v. 130a). Krş. ***ekl et-***.

eklektik 'bir takım şeylerin veya fikirlerin içinden sadece beğendiklerini seçen (kimse)' < Fr. ***éclectique*** a.m. [EYun. ***εκλεκτικος*** (eklektikós) a.m.]. Sıfat yapmaya yarayan Fr. ***-ik*** için b. ***Adriatik*** ⊡.

ekler 'bir nevi tatlı' < Fr. éclair a.m., asıl manası 'şimşek' (Lat. ***clarus*** 'aydınlık'). ※ ***Camekânlı pasta dolabının içindeki cins cins pastalar, profitroller, eklerler, adisababalar, milföyler birbirine karışmıştı.*** (N. Eray 1990 s. 101).

ekleştir- '(tokat, yumruk) atmak, vurmak' ※ ***Bir gün, kendisi hakkında yine mânasını anlıyamadığı bir şeyler söyliyen ve bu pek te Yusufun lehinde olmıyan sözlerle etrafındakileri güldüren Karabaşın Mehmet ismindeki bir çocuğa birdenbire iki kuvvetli yumruk ekleştirdi.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 24).

Osm. ***ekl et-/eklet-*** 'yemek, yutmak, zimmetine geçirmek'. ***ekl ettir-*** 'birisinin, malı cebine indirmesine göz yummak': ※ ***Ḳangı 'ameldārdur ki ölmekden dirlik yeg dėmeye, dehrine mālik ise, begler-begiye ekl ėtdürüb gendü daḫı bulduġın yėmeye?*** ('Ālī 1979 [1581] I, 161).

Osm. ***ekmeh*** 'gözü görmeyen, kör, âmâ' < Ar. ***akmah*** a.m. Ar. sıfat türü için b. ***ablak*** I ⊡. ※ ***İmdi işitdüm ki diyār-ı Sevāḥilde bir melike be-dīd olmış, ibrā'-i ekmeh u ebraṣ ėdermiş.*** (Ferec 855/1451 v. 180b).

etmek, b. ***ekmek***.

ekmekçi 'meslekçe ekmek yapan veya satan kimse; AD. karnı doyurulmak karşılığında bir erkekle devamlı olarak düşüp kalkan kadın': ※ ***İster kız al, ister dul Eğreti al, ekmekçi al; mesele, iyisine düşmek.*** (F. Baykurt 1961o s. 260). ※ ***"Nikâh edecek, yenge", dedi Memed. — "Helbet nikâh edecek, ekmekçi mi verecektim?"*** (a.e. s. 300).

EOsm. ***ekmeklü*** '??' (insanlarla alay etmek için kullanılan bir sıfat; belki 'sakaklı', çünkü ***ekmeklik*** 'inek, manda gibi hayvanların gerdanından sarkan kısım' DS 1697, b. ***ahfadiyelik*** ⊡: ※ ***Ekmekciler ekmeklü ola.*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16. yüzyıl başı] II, 152 no. 233).

Osm. ***eknaf*** (ekseriya aynı manada olan ***etraf*** kelimesine katılmış olarak) 'taraflar, civarlar' < Ar. ***aknāf*** 'a.m. [***kanaf*** kelimesinin çoğulu]. ※ ***Ol eṭrāfuŋ pādişāhları ve ol eknāfuŋ cihān-penāhları temāmet 'ışḳum demin ururlardı.*** (Ferec 855/1451 v. 107a).

ekol 'bir âlim veya sanatkârın kurduğu ve talebelerinin de takip ettiği çalışma sistemi, mezhep' < Fr. ***école*** a.m. < Lat. ***schola*** < EYun. ***σχολη*** (şholē') 'okul', asıl manası 'istirahat'. ※ ***Nöbetçi Başasistan, Fahrettin Kerim ekolünden, her fırsatta zemine zamana uygun divan edebiyatı mısraları düşürmeye meraklı, edebiyat sever bir doktordu.*** (H. Taner 1954 s. 25).

ekolojist 'çevrebilimci' < Fr. ***écologiste***. ※ ***Ancak ekolojist tanımlamaların bize getirdiği bakış açısıyla, sanayileşme ve endüstrileşme konusunda başka bir bakış açısına sahibiz.*** (M. Mungan 1996 s. 370).

ekonoma 'bir şirkette idare vazifesi' < Fr. ***économat*** a.m. [économe + ***–at*** nomen abstractum (soyut isim) eki– b. ***anonima*** ⊡]. ※ ***Askerliğinde topçu üstteğmenliği, daha önce Sümerbankta ekonoma şefliği yapmıştı.*** (M. Seyda 1974 s. 218).

ekonomi 'iktisat; iktisat ilmi' < Fr. ***économie*** < EYun. ***οικονομια*** (oykonomía) a.m. [***οικος*** (óikos) 'ev' ve ***νομος*** (nómos) 'kaide']. Fr. ***–i*** eki için b. ***afazi*** ⊡. ※ ***Gazi Paşa'nın ekonomi politikalarını, Raik ortamın Cumhuriyet'in ilk yıllarının hülyalarından farklı geliştiğini gözlemliyordu elbette.*** (E. Atasü 1996 s. 233). ※ ***Kocası London University'de ekonomi okurken, o da ilk yıl İngilizce öğrendi, ertesi yıl da Barlett School of Architecture'a yazıldı.*** (A. Kulin 1997 s. 43). 'tasarruf': ※ ***Notları bir tarafa bırakarak, kaç ayda ne kadar ekonomi yapmamıız gerekeceğini hesapladık.*** (C. Oğuz 1959 s. 95).

ekonomik 'iktisadi' < Fr. ***économique*** a.m. [économie + ***–ique*** sıfat eki, b. ***Adriatik*** ⊡]. ※ ***Ekonomik açıdan elindeydi bir kez.*** (Peride Celal 1985 s. 91). ※ ***İtalya ne kadar ileri gitmiş birdenbire ... İtalya'nın ekonomik durumu değil değil tabii konuştukları, modası...*** (D. Asena 1987 s. 113). 'geçimi kolaylaştıran, az masraflı, hesaplı' ※ ***Daha ekonomik olsun ve daha çok insanı daha iyi tanıyalım diyorsak, kitap okuyalım.*** (A. Ağaoğlu 1991h s. 221).

ekose 'çeşitli renkte kareli (kumaş)' < Fr. ***écossais*** a.m., asıl manası 'İskoçyalı'. ※ ***Kara şemsiyesine yaslanmış, Sırtında Burberry yağmurluğu, başında ekose kasketi.*** (Peride Celal 1991 s. 232). ※ ***Uzun boylu, yüz çizgileri sert bir erkek. Üstünde lâcivert ekose bir kaban vardı.*** (A. Özakın 1982 s. 91). ※ ***Kırmızı mantonu çıkarıp sandalyenin arkasına özenle yerleştiyorsun. Üzerinde siyah balıkçı kazak, uçuk yeşil, uzun bir ekose ve kırmızı yün çoraplar var.*** (C. Kavukçu 1998 s. 109).

ekosid 'ekolojik katliam' < Fr. ****écocide*** a.m. [***éco***(***logique géno***)***cide***]. ※ ***Dünyada, azgelişmiş ülkelerde yeryüzü korkunç bir ekosid'le karşıkarşıya.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 281).

Osm. **Ekrad** 'Kürtler' < Ar. ***Akrād*** a.m. [***Kürd*** kelimesinin çoğulu]. ※ ***Süriyle ḳoyunı olan kimesnelerüŋ, eger Ekrād ve ger ġayrıdür, resim her yüz ḳoyunda bir baş ḳoyun ve bir Şāhrüḳī ki altı 'Oṣmānī aḳçası olur.*** (Ö.L. Barkan 1943 [924/1518] s. 146).

ekran 'beyaz perde; televizyon camı' < Fr. ***écran*** a.m. < Flem. ***scherm*** 'paravana'. ※ ***Yumuşak, kabarık yastıklar arasına gömülmüş Doktor. Karşısında televizyon ekranı. Ekrandan garip sesler geliyor.*** (A. Yurdakul 1993 s. 325).

AD. **eksan/eksen** 'araba veya kağnı dingili' DS 1686 < Yun. ***αξονι*** (aksóni) a.m. A. Tietze 1955 no. 19. ※ ***Mahmut iri ağaçlara bakıyordu. Bir kağnı ekseni kessem diyordu kendi kendine. Gerçi hepten yenilemek gerekiyordu kağnıyı, ama şimdilik hiç değilse eksenini değiştirsek?*** (T. Apaydın 1991 s. 143). Mecazî manada: ※ ***Cam balona iyice yaklaştıklarında, birtakım adamlar hemen öne geçiyorlar,***

girişte bazı kabinler var, kendi ekseni etrafında dönen kapılarla birbirlerine bağlanıyor bu kabinler. (M. Mungan 1999 s. 74).

eksantrik, b. ***egzantrik***.

ekse–, b. ***eksi–***.

ekselans 'diplomaside kullanılan yüksek rütbe ve hitap şekli' < Fr. ***excellance*** a.m.; asıl manası 'yücelik' [Lat. ***excellentia***]. Fr. ***–ance*** eki için b. ***alyans*** ⊡. ※ ***Odama yerleşir yerleşmez, hediyeleri yolladım ekselanslarına.*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 77).

eksen, b. ***eksan***.

ekser I 'çoğu' < Ar. ***akṯar*** 'daha çok, en çok'. **/ṯ/→/s/** gelişmesi için b. ***abes*** ⊡ ve Ar. elativus (en üstünlük, ismi tafdil) için b. ***a'cab*** ⊡. ※ ***Biz yigirmi kişi [idük]. Ekṡerümüzi mecrūḥ eylediler.*** (Ferec 855/1451 v. 220b). ※ ***Mülūk–I āfāḳuŋ ekṡeri aŋa muṭī' u munḳād idi.*** (Ferec 855/1451 v. 141v). ※ ***Ekṡer–i͜ halḳ ol bly–çārei ol ḥālüŋ ehli görmediler.*** (Ferec 855/1451 v. 175b). ※ ***Ekṡer–I evḳāt ol ṣanem gendü eliyle mu'āleceye meşġūl olurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 98a). Bâzan izafetin ***-i***'si yoktur: ※ ***Bir cādū 'avratı var–idi. Ekṡer evḳāt ol͜ hātūn ḳatında olurdum.*** (Ferec 855/1451 v. 50b). Bu bir sehiv olabilir, fakat bugün daha sık rastlanabilir: ※ ***Hatırda kalan ekser cümleler ifade ettikleri mânayı kafiye, seci hatırı için, bazan da sadece ahenk için ifade ederler.*** (A.Ş. Hisar 1941 s. 76–77). Yahut da izafet ***–i***'si fonksiyonsuz (b. ***asgari*** ⊡**)** ve kelimeye aglütine de olabilir, yani bitişebilir (aynı gelişme için krş. çoğu): ***ekseri*** (sıfat olarak) ve possessivum (iyelik, mülkiyet) eki ile ***ekserisi*** (zamir olarak). Aynı gelişme için krş. çoğu.

ekser II, b. ***enseri***.

ekseri I, b. ***ekser*** I.

ekseri II, b. ***enseri***.

ekseriya 'çoğu zaman, çokluk' < Fa. ***akṡarīya*** < Ar. ***akṯarīya***. **/ṯ/→/s/** gelişmesi için b. ***abes*** ⊡ ve zarf eki ***–ā*** için b. ***acaba/aceba*** I ⊡. ※ ***Halis bâzan haftalarca evden kaybolur. Onu ekseriya şehrimizin en bahalı otellerinden birinde bir elâ gözlü ile kapanmış bulurum.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 172).

ekseriyet 'çoğunluk' < Ar. ***akṯarīya*** a.m. (Ar. ***–iyet*** eki için b. ***aciliyet*** ⊡ ve **/ṯ/→/s/** gelişmesi için b. ***abes*** ⊡). ※ ***Ekṡeriyet üzere sükūt ile geçen yemekden ṣoŋra artıḳ dā'Irelerine ḳaçmaḳda 'acele ederlerdi.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 103). ※ ***Umumi harp, kapitalist memleketlerin büyük bir ekseriyetine işsizliği miras bırakmıştır.*** (Nâzım Hikmet 1936a s. 36).

EOsm. **eksi–/ekse–** 'eksiltmek' TS 1413–16, Meninski 1680 I, 353 (Meninski'ye göre manası hem 'eksilmek' hem de 'eksiltmek' olabilir) < ETk. ***eksü–*** eksilmek' Clauson 1972 s. 117). ※ ***Anuŋ ṣāḥibi Taŋrıdan nesne diledi, ol küngüreyl aŋa vėrdiler. Her kim dünyāda nesne dileye, āḫiret manşıbından ekserler.*** (Ebu'l–Leyṣ Semerḳandī 1965 s. 167).

eksik I, b. ***eksük***.

AD. **eksik** II 'kadın' DS 1697–98 < ***eksik*** I. ※ ***Gelini attan kaynana indirir, kaynata karışmaz, kaynana yoksa eksiklerden biri yani başka bir kadın indirir.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 264). ※ ***Gėdip dış ġapıy dövdüm.***

Annacıma bi ēsik ʿayal çıktı. (Ö.A. Aksoy 1945 I, 370). Krş. ***eksik etekli, eksikli***.

(Argo) **eksik** III ‘takma erkeklik organı’ H. Aktunç 1990 s. 94 < ***ek*** ve ***sik***.

AD. **eksik etekli/eksik etek/eksikli/esikli** ‘kadın’ DS 1697–98, Meḥmed ˬHālid [Bayrı] 1934 s. 74 < ***eksik*** II + ***etek***, aslında ‘kadın elbisesi giyen’. Kendisini takip eden isim olmadan isim gibi kullanılan bu türden diğer örnekler için b. ***atlu*** ⊡. ※ ***Allāh rāżī olsun, Ḳanber ağaˬHıżır gibi yetişdi de sefillikden ḳurtuldum. Kimsesiz bir eksik etekli, ḍul bir ḳan ayaḫlı noğurur?*** (Ebü–Bekir Ḥāzım 1326y s. 81). ※ ***Babanın borcu daha tekmillenmedi. Eğer anan, bacın ac ġaldıysa bizim eksik eteklerin yanına gelsin çalışsınlar.*** (K. Bilbaşar 1939 s. 30). ※ ***Bu āksü etē gendi eliminen baḫşişini vėrsem.*** (A. Caferoğlu 1944 s. 163). ※ ***Evde hayırlı bir haber bekleyen "eksikli"yi yürek ezasından kurtarmak istiyordu.*** (T. Evren 1943 s. 47). ※ ***Karısına ters ters baktı: "Esikli, işine git haydi! Benim sıkıntım bana yeter.’*** (a.e. s. 81).

eksil– b.m. (artmanın aksi, azalmak) < ETk. ***eksil–*** a.m. Clauson 1972 s. 117. ※ ***Her ki bu māla eli ėrişe, güci yėtdükceˬharclansun ki eksilür dükenür nesne degüldür.*** (Ferec 855/1451 v. 95a). Mecazî manada ‘küçülmek, miskinleşmek’: ※※.

eksilt– ‘eksik hâle getirmek, azaltmak’ < ***eksil–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, ***–t–*** genişlemesi için b. ***acıt–*** ⊡. ※※ Mecazî manada ’küçültmek, miskinleştirmek, üzüntüye düşürmek’’: ※ ***Onun varlığına ne kadar alıştığımı, — beni boyuna eksilten — yokluğuyla başbaşa kalınca daha iyi anlamıştım.*** (E. Öz 1960 s. 3).

ekskavatör ‘kazma makinesi’ < Fr. ***excavateur*** a.m. [Lat. ***excavare*** ‘oymak’ fiilinden nomen actoris]. ※ ***Dikkat, ekskavatör! Soldan da dozer geliyor. Ne yol bu! Beyoğlu caddesi gibi kalabalık.*** (İ. Tarus 1961 s. 275).

eksper ‘bilirkişi, uzman’ < Fr. ***expert*** a.m. [Lat. ***expertus*** ‘tecrübeli, vâkıf’]. ※ ***Koyunları birer ikişer tutup eksperin önünden geçirdiler, o da elindeki araçla kulaklarını damgalamaya başladı.*** (F. Baykurt 1970 s. 90).

ekspozisyon ‘sergileme’ < Fr. ***exposition***. Bununla ilgili olarak b. ***aberasyon*** ⊡. ※ ***Her oyunda ‘ekspozisyon’ denilen bir bölüm vardır. Türkçesi nedir bu sözcüğün hiç bilmiyorum; açıklama olabilir.*** (P. Kür 1984 s. 11).

ekspres I ‘çok hızlı giden tren’ < Fr. ***express*** < İng. ***express*** a.m. ※ ***Yatma zamanına yakın geçen Ankara ekspresinin gürültüsü vadiyi sarsan korkunç bir gök gürültüsüne benziyordu.*** (E.N. Gökşen 1952 s. 10–11). ***ekspres lokanta*** ‘fast food shop’: ※ ***Geçenlerde ayakta bira, meyva suyu, ayran içilen, sahanda yumurta, sosis, sandviç yenilen o malûm ekspres lokantalardan birinin kasası arkasında bir müddet durdum.*** (Ç. Altan 1975 s. 35).

AD. **ekspres** II ‘çok iyi, fevkalâde’ < ***ekspres*** I; ekspres bayağı trenlerden daha iyi bir şey olduğu gibi mi? Yoksa yabancı dil bilmeyen adam kelimeyi ***ekstra*** ile mi karıştırmış? ※ ***Bir tarihte ben de bir çiftlikte çalışıyordum; işim nasıl yani, ekspres!*** (Orhan Kemal 1954b s. 184). Başka kaynaklarda bulunamadı.

ekstra 'fazladan, her zamankinden başka ve fazla olan; (tiyatroculukta) bir aktörün, sahnedeki öteki aktörlerden güya gizli olarak söylediği sözler (krş. İng. ***aside***)' < Fr. ***extra*** a.m. < Lat. ***extra*** 'dışında, hariç'. ※ ***Her ne kadar biraz ekstra para kazanmak için çeviri yaptıysam da, hiçbir değersiz kitap çevirmedim.*** (M. Urgan 1998 s. 86). ※ ***Bitişik odada, sözleriniŋ perdesini alçaltmaya, cümleleriniŋ acılığını gizlemeye lüzum görmeyen sevdālıların şu ekstra muḥāverelerini işitiyordu...*** (H.R. Gürpınar 1928 s. 347). ***Ekstra Ekstra*** 'Türkiye'de bir zaman satılan iyi bir tütün cinsi': ※ ***Ekstra ekstra bir paket ver! diye tütüncüye seslenirken, bardak Ayşe hanımın elinde kalmış.*** (S.M. Alus 1933p s. 112).

EOsm. **eksük**/BSTTk. **eksik** 'namevcut, noksan' DS 1412 < ETk. ***egsük*** a.m. [***egsü-*** fiili + ***-k*** sıfat eki (b. ***akık*** ⊡)] Clauson 1972 s. 116. ※ ***Ḳızum kötrümdür. Ḳulıncı, istiḳānı, hafaḳānı, yeraḳānı eksük degül.*** (Ferec 855/1451 v. 15b). ※ ***Yaz u ḳış elinden bir yelpāze eksük olmayub ḥarāreti def'ine sa'y eylerimiş.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 204). ※ ***Kalitarya ile Safra köyü arasına gidip gelen avcılar gece gündüz eksik değildir.*** (S.M. Alus 1944 s. 186). Çok defa ironik ifadelerde ("Falan şey de olsaydı tamam olurdu!"); ※ ***Kız, nedir? Yangın nöbetçisi gibi geliyorsun. Elinde kargın eksik.*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 25). 'lâzım gelen, ihtiyaç duyulan (şey)': ※ ***Her eksügüŋi, geregüŋi göreyim, ḳayurayım.*** (Ferec 855/1451 v. 147b). ※ ***Eksiklilerüŋ er düzer eksik, gediklerin.*** (Vāṣıf 'Oṣmān 1257 s. 46). ※ ***Odun başı yüzer lira aldık mı, ver elini şeher. Pılıydı pırtıydı, gazdı, tuzdu. Eksiklerimizi körleyecektik.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 137). 'natamam, kusurlu': ※ ***Boyuna, zade oğlu zade. Neren eksik be hemşerim? Sen de bir zade olup çıksana!*** (S.M. Alus 1934 s. 137). 'daha az, nakıs': ※ ***Daşra çıḳdı, denānlyrl saydı; gördi, yüz altmışdan bir eksük diynārdur.*** (Ferec 855/1451 v. 127b). ※ ***Bahāsı nedür? Neden eksüge vėrmezsin görelüm?*** (Ferec 855/1451 v. 116b). 'kusur, hata' TS 1112: ※ ***Güc olur ḳayd-ı hidmet-i fetvā, | Eksügüŋ ṭutsalar temām olduŋ.*** ('Ālī 1977 [989/1581–82 civ.] s. 131 no. 65). ***eksik artık*** 'eksiklerle ve ilavelerle, grosso modo': ※ ***Padişaha ancak şöyle böyle, eksik artık anlatıtlar olup biteni.*** (E.C. Güney 1946n s. 25). ***eksük /eksik et-*** 'mahrum bırakmak' Meninski 1680 I, 352': ※ ***Ben aŋa harclıḳdan nesne eksük ėtmeyem.*** (Ferec 855/1451 v. 73a). ※ ***Hāk-i pāyuŋ başuma ḳonduḳca artar devletüm; | Eksük ėtme benden anı, eylegil a'lā beni!*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 187). ※ ***Aman yavrum, mümkün olabildiği kadar mektubunu eksik etme!*** (H.R. Gürpınar 1933kp s. 62). ***eksük gedük/eksik gedik*** 'natamam': ※ ***Eksük gedük senüŋ ḳuluŋuŋ*** (metin: ***ḳuluŋın***) ***dėdi ḳaşuŋa, | Höş ince şehr oğlanıdur, serverā, hilāl.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 346). ※ ***Sen köye gelmişiŋ, eve gitmişiŋ, babama evvelinden ṣoŋuna ḳadar eksik gedik bıraḳmadan söylemişiŋ.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 396). 'hacetler, ihtiyaçlar': ※ ***Eksüklülerüŋ er düzer eksük gedüklerin.*** (Vāṣıf 'Oṣmān 1257 s. 46). ※ ***Hiç değilse on beş gün müsaade et oğlum, eksiğini gediğini tamamlıyalım!*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 22. XII. 1941). ***eksik olma!*** 'var ol, sağ ol' (teşekkür ifadesi): ※ ***Eksik olma, dünya durdukça yaşa! Sen bizi uçurumdan, ölümden kurtardın.*** (S.M. Alus 1944 s. 187). ***eksüklü/eksikli*** 'kusurlu, özürlü' TS 1112–13 (krş. ***eksikli/esikli***), sıfat yapan ***-li*** eki için b. ***adamakıllı*** ⊡². ※ ***Henüz anuŋ ni'metleri ḥaḳḳınuŋ biŋde birin ödememiş olam, ve gendözümi ḳullıḳ içinde yavlaḳ eksüklü sayam.*** (A. Zajączkowski 1934

[1405] I, 68). ※ ***Hele eksiklünüŋ aŋladuğı bu: | Bu eyyāmı temām içmek gerekdür.*** (A.N. Tarlan 1949 I, 38). 'muhtaç, hoşnutsuz, sukutu hayale uğramış': ※ ***Onuŋ yanında 'ömrünüŋ soŋuna ḳadar eksikli važīyetde yaşayacaḳdı.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 274). ※ ***Hemen gittim. Ne hınçlıydım ne de eksikli.*** (A. İlhan 1981f s. 292). ※ ***Eksikli eksikli hep önüne bakıyordu, suskundu.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1957 s. 21).

ekşi b.m. (bir çeşit tat) < ETk. ***ekşig*** a.m. Clauson 1972 s. 118. ※ ***Ah, a dostlar, odanın içi ekşi ekşi hamal kokuyor!*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 112). 'somurtuk, asık (çehre)': ※ ***Nāẓır-ı rüy-i raḳīb, ol çeşm-i mey-̮höruŋ senüŋ, | Beŋzer anda ekşi ṣūret gördi mạhmūruŋ senüŋ.*** (Nev'ī 1977 s. 372). ※ ***İhtiyarlarda kem suratla mırıldanmalar, gençlerde ekşi yüzle fiskoslar...*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 9.10.1943). ***ekşi aş*** 'bir yemek çeşidi': ※ ***Bişürdükleri yine dügün yemegi gibi yaḥnī ve pilāv ile ancaḳ zerde; ekşi aş ile żırvası ise ḳatı alçaḳ zerde***. ('Ālī 1975 [1599] s. 127). ***ekşi bükşi*** 'ekşi ve tuzlu şeyler' Meninski 1680 I, 354. Bu isim kökü, fiil kökü olarak da kullanılmış (b. ***ekşi-***). Tk.ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I ⊡.

ekşi- 'ekşi hâle dönmek, ekşileşmek' < ETk. ***ekşi-*** a.m. Clauson 1972 s. 119. ※※ Mecazî manada 'gücenmek, darılmak, sıkılmak' ※ ***Müsteşar ekşidi. O da Muavin gibi sussa olmıyacak...*** (M.Ş. Esendal 1958 I, 57). 'musallat olmak, ısrarla istemek, asılmak' H. Aktunç 1990 s. 94: ※ ***Takip edeyim mi, etmiyeyim mi? Ya gene aldırmazsa, umursamazsa ekşirsem...*** (S.M. Alus 1944 s. 30). 'mahcup olmak, bozulmak' Meḥmed̮ Hālid [Bayrı] 1934 s. 74: ※ ***İçlerinden birinin yaş günü. Biraz da biz ekşidik, hafta sonunu burada geçireceğiz.*** (A. Yurdakul 1991 s. 167). Bu fiil kökü, isim kökü olarak da kullanılmış (b. ***ekşi***). Tk.ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I ⊡.

AD. **ekşimik** 'kaynatılmış ayrandan yapılan çökelek' DS 1699–1700 < ***ekşi-*** + fiilden nomen concretum (somut isim) yapan ***-mik*** eki, b. çelmik ⊡.

ekşimtırak 'biraz ekşi, bir parça ekşi, ekşimsi' < ***ekşi*** + ekseriya renk sıfatlarında görülen, iki ekten mürekkep olan (***ekşimti*** 'ekşimsi' + ***-rak*** comparativum eki) ve sıfatın manasını zayıflatan ***-(ı)mtırak*** genişlemesi, b. ***acımtırak*** ⊡. ※ ***Fakat bu hayatın ekşimtırak çeşnisinden yemekle doymıyacağız.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 338–339).

ekşin- 'sıkılmak' (??) < ***ekşi-*** fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli. ***(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡. ※ ***Nesrin'in bu arzusunu bütün aile haklı ve muvafık gördü. Yalnız damat Şefik bu sefihane hayata ekşinmiş ise de kimse ehemmiyet vermemişti.*** (Fazlı Necip 1930 s. 179). Başka kaynaklarda bulunamadı.

ekti, b. ***ekdi***.

Osm. **ekul** 'obur' < Ar. ***akūl*** a.m. ※ ***Bu ḥaḳīr baḳmış ḳalmışam: bu ṭabla-̮hārlar gibi 'abdü l-baṭn olanlar ne 'acab ekül olur imiş dėyü fülk-i fikretümi 'ummān-ı ḥayrete salmışam.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 128). ※ ***Almanya ḥaḳīr u faḳīr bir memleketdi: on yedinci 'aṣırda otuz sene muḥārebesiyle̮ hırpalanmış ... ṣulḥ senelerinde ise ekül ve müstebid prensleriŋ didiklemelerinden bītāb düşmüşdü.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 172).

Osm. **ekvan** 'dünyalar' < Ar. ***akwān*** a.m. [***kawn*** 'dünya' kelimesinin çoğulu]. ※ ***Bu mevcūdāt u ekvān mübdi'i Ol, | Bu maḫlūḳāt u devrān münşi'i Ol.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 145).

ekvator 'hattı istiva' < Alm. ***Āquator*** ya da doğrudan doğruya Lat. ***aequator*** a.m. [***aequus*** 'müsavi']. 20. yüzyılın otuzlu yıllarında bir grup aydın tarafından uygulanan yöntem, yâni ilim ıstılahlarının direkt Lâtince'den alınması denemesi için b. ***antologya*** ⊡ Almancadan b. ***akupunktur*** ⊡[1].

ekzama, b. ***egzema***.

EOsm. **ekze-** 'elde etmeye çalışmak' TS 1418 (orada verilen birinci mana şüphelidir) < ?? Kelime ***egze-*** ya da ***eŋze-*** olarak da okunabilir. Krş. ***ezgert-*** 'bir işi fazla dikkat ve özenle yapmak' DS 1829 ?). ※ ***İ dīv-i ʿifrīṭ-rüy [u] zebānlye-hüy! Ne ḳadar vaḳtdur ki beni oş-bunda ḥabs ėdüb durursın, ekzersln, rām ėdemezsin? (***Ferec 855/1451 v. 46a).

el I b.m. (vücut parçası) < ETk. ***ellg*** a.m. ※ ***Aḥmed Paşa ne yėre buyurursaŋuz varayum dėyü ṣormadı, hemān el bağladı, pādişāha ḳarşu ḍurdı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 175). ※ ***Memurlar yerlerinden fırladılar ve el bağladılar.*** (K. Bilbaşar 1941 s. 54). ※ ***Şāh el ḳaḳub nöbetcl cāriyeler lçerü girdiler.*** (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 147). ※ ***Zālim ḳarıdır, eli ağırdır. Şermlnln hastalanmak bile hakkı değildi.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 15). 'iş bitiren uzuv': ※ ***Karısı da, bu işlere eli yatkın, hamarat bir kadındı.*** (S.M. Alus 1944 s. 153). ※ ***Eli uz oğlan getirir***. (H.Z. Koşay 1944 s. 271). ※ ***Oğlan da doğrusu zihin evvelmiş, eli ekmek tuttu, şimdi sıra evlenmeğe geldi.*** (İsmail Galip 1932hs s. 7). ※ ***Muhitin bütün eli kalem tutarları orada toplanırlardı.*** (M.H. Egeli 1944 s. 36). ※ ***Bu daḫı Mezīd Beg gibi gendüye mağrür olub "iş Allāhuŋdur, elden ne gelür" aḳıncıları ḍağıdub ...*** (Oruc b. ʿĀdil 1343 (1925 s. 53). ※ ***Ellerinden ağlamaktan başka bir şey gelmiyor.*** (Sabahattin Ali 1940 s. 78; krş. Fa. ***az dast āmadan***). 'silâh tutan uzuv': ※ ***Gerilerinde muhafıza benzer eli silâhlı adamlar da vardı.*** (H. Aytekin 1945 s. 41). ※ ***Ne kız ama! Eli maşalı valla!*** (Peride Celal 1978 s. 22). ※ ***Vālidesi İstanbulda bir eşi daha bulunmaz cerbezede ve ḳadınlarca eli bayraḳlı taʿbīr edilen dereceniŋ pek fevḳinde edebslz bir ḳadındır.*** (H.R. Gürpınar 1336ş s. 19). 'mâlî vaziyet': ※ ***Ol ḳızuŋ atası Meysān derviyşi idi, eli dar idi.*** (Ferec 855/1451 v. 173b). ※ ***Borcumu vereceğim diye‿hasta‿hasta çalışmağa kalkma! Eliŋ ferahladığı zaman verirsiŋ.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 128). ※ ***Bize biraz yardım etsin. İlerde elimiz genişlerse borcumuzu öderiz.*** (R.N. Güntekin 1930 s. 114). ※ ***O ḳarı onu yedi, bitirdi. Eli avucu şimdi yufḳalaşdı***. (H.R. Gürpınar 1332 s. 80). 'malı mülkü tutan': ※ ***Gırīve-i istiḳrāżdan köylülerlŋ çoğu elindeki tarlayı ġāʾib ederek rencber ḥayātına düşmekle çıḳdılar.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 193). ※ ***Elde avucda bulduğın āl ile siler.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 339). ※ ***Gözüne kesdlrdlğl ḥayvānātı birer ṣūretle eline geçirmişdir.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 263). ※ ***Ḳonya ovasında uġraşdılar. Ḳaraman oğlı Meḥemmed Beg ele girdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 78). ※ ***Ḳaçankim Semendere Vulḳ oğlınuŋ elinden çıḳıcaḳ cemīʿ-i küffār ḳarın ağrısına uġradı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 120). 'rıza sembolü': ※ ***"Murāduŋ nedür?" dėdüm. Eyitdi: "Baŋa el vėrmeŋ, benüm olmaŋ*** (metin ***olmaḳ***)" ***dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 69a). ※ ***Zifāf gėcesi pādişāh Naṣr-ı ʿayyāruŋ elin aldı, gelin ḳatına girdi, resmce elin ele sımarladı.*** (Ferec 855/1451 v. 61b). 'ateşli silâhlarda sayı birimi': ※ ***Titreyen eliyle ḳaryolaya ḍoğru birbiri arḳasına iki el ateş etdi.*** (H.R.

Gürpınar 1339 s. 538). ※ ***Belki yüz el atıldı.*** (Aḥmed Rāsim 1333 s. 62). 'bazı oyunlar için sayı birimi': ※ ***Çok kere büyüklerin yokluğundan istifade ederek kahvelerde bir iki el yüzük oynarlardı.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 34). ※ ***Kâğıt hırsızlığına uğramamak için her el kâğıtları sayıŋız!*** (H. Kodaman 1944 s. 115). ***elinden*** 'sebebinden, yüzünden': ※ ***Ol meliküŋ bir ḳızı varidi. Bu ḥarām-zādenüŋ elinden cihānda māh gibi āvāre oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 48b). ※ ***Yüregüm elinden içüm ḳanidi.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3660). ※ ***Sinekten ev aralarında döner dururlar sabahlara dek. Uyumayız. Atlar, sığırlar bile duramaz olurlar sinek elinden.*** (Yaşar Kemal 1955t s. 99). ***eli ağzına uyar*** 'yakışıklı ve becerikli (kimse)': ※ ***Eli aġzına uyar dilber ola, | Serviden ḳāmeti bālāter ola.*** (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 53). ※ ***Evet, kız, haniya, eli ağzına uygun bir şey olsa, eh, ayıp değil derdik. Lâkin Kokmuş Ayşe, Sümüklü Ayşe! Adı üstünde.*** (Recā'ī-zāde Ekrem 1941 s. 107–108). ***el al-*** 'tarikatlerde müridin, mürşidinden başkalarına yol gösterme iznini almak': ※ ***Tāc geymiş, el almış, el üzre ḍutar anı şeyḫ, | Ol civān olmış bu gün bir şāh-bāz-ı tāc-dār.*** (Ẕātī 1967 [16. yy'ın ilk yarısı] I, 139). ※ ***Her Tanrının günü de evin dört köşesine okuyor, üflüyordu. Ee, babasından el almıştı.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 45). ***el altından*** 'gizlice': ※ ***El altından vezīrlere͜ haber vėribidi.*** (Ferec 855/1451 v. 240a). ※ ***Anası ona el altından para gönderiyor.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 171). ***el bir et-*** 'bir iş yapmak için birleşmek' TS 1420–21, Meninski 1680 I, 365: ※ ***Şehr͜ halḳı el bir ėdüb ol beglik ėdeni dutdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 62b). ※ ***El birliğiyle düşünelim, bir tedbīr bulalım!*** (Meḥmed Ra'üf 1331 s. 129). ***(birine) el bul-*** 'üstün gelmek, yenmek': ※ ***Aŋa el buldum ammā senüŋ şefā'atüŋ ḳatumda maḳbüldür. Beni aŋa nikāh ėdüŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 140b). ***el ele git-*** 'eşliğinde olmak': ※ ***Bayağılıkla züppelik çoğu zaman el ele gittiği için, Bodrum'daki dükkân ve lokallerin çoğunun adı İngilizcedir.*** (M. Urgan 2000 s. 56). ***el et-*** 'bir el işareti vermek, el sallamak': ※ ***Oğlan yetişip Ġaradumanı ya̮halıyıp atdan aşağı endirdi, döşünün üsdüne oturdu. Padışaha el etdi. Padışah gördü-kü oğlan Ġaradumanı yı̮hmış, gendini çağıriy.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 218). ※ ***Köye akşama doğru ancak varabildim. Meydandan geçerken ağalar el ettiler: "Muallim Efendi, dediler, bir çayımızı içmen mi?"*** (S.F. Abasıyanık 1936 s. 65). ***elinden gel-*** 'yapılması ona mümkün olmak' Meninski 1680 I, 369: ※ ***Anı ġaflete bıraḳmaḳ elümden gelür.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 22). ※ ***Bazı yerlerine gülmemek elimden gelmedi.*** (H.C. Yalçın 1935 s. 133). ***el kadar*** 'çok küçük, ufacık': ※ ***Öyle ya, bu Dürü daha el kadar çocuk. Ben onun kadın olduğunu bile bilmem daha.*** (F. Baykurt 1971t s. 30). EOsm. ***el kars-*** 'elleri birbirine vurarak alkışlamak': ※ ***Mezbūre dīvāne dīvāna çıḳa geldi ve ellerin ḳarsa ḳarsa semt-i mizāḥ u istihzādan tekellüme başladı.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 121). ***eli kulağında*** '(ezana başlamak üzere olan müezzin gibi) başlamak üzere hazır olan': ※ ***Sizde bir verem başlangıcı var, henüz başlamamış. Fakat başlıyacak, eli kulağında.*** (Yusuf Hüseyin 1933 s. 37). ***elde ol-*** 'yakalanmak, tutulmak': ※ ***Bu gı̮h tayların anası dinen şėy-de, orduynan asger çekse tümünü yir, gine elde olmazımış.*** (A. Caferoğlu 1948 s. 22). ***elinde olma-*** 'iradesi dışında bulunmak': ※ ***Onun içindir ki "Rus donanması geldi!" haberini alınca yalnız kulağımı tıkamak, gözümü yummak değil, gırtlağımı da korumak lüzumunu hissetmiş, elimi, elimde olmıyarak boynuma götürmüştüm.*** (R.H. Karay 1940g s. 93). EOsm. ***elden var-*** 'ellerinden olmak, elsiz kalmak' (başka manalar için b. TS

1424–25): ※ ***Ben bir elden varmış kişiven... bir sebez-püş kişi gelür eydür: 'İy üftāde, muştuluḳ kim ḥaḳ teʿālā feyż-i fażlından seni esirgedi kesük elüŋi ayaġuŋı saŋa baġışladı.*** (Ferec 855/1451 v. 65b, buradaki mana mecazî değil, kahramanın hakikatan eli ayağı kesilmişti). EOsm. ***eline yandur-*** 'eline sokuşdurmak': ※ ***Degüldür mihr u meh, gelmişdür ḳapuŋa çarḫuŋ abdalı, | Eline ḍaġ-ı ʿışḳuŋ bir iki dīnārı yandurur.*** (A.N. Tarlan 1948 III, 363). Krş.: ※ ***Hāneye dāḫil olınca o faḳīr | Yandurur destine bir ḳaç manġır.*** (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 98). ***el yordamiyle*** '(karanlıkta) el dokundurarak (bir şey veya yolunu bulmak): ※ ***Oḍadan çıḳdı. Ḳaranlıḳda el yordamiyle dīvārları ṭutaraḳ ḳorldordan yürüdü.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 202). ***el yu-*** 'vazgeçmek, terketmek, çekilmek' TS 1453–58: ※ ***Ben bir ḳarıyam, cihāndan el yuyub dururam.*** (Ferec 855/1451 v. 214b).

ėl I/**el** II 'ülke' Meninski 1680 I, 504 < ETk. ***ėl*** a.m. Clauson 1972 s. 121–122. ※ ***Maġrib ėlinden hān-u-mān terk ėdüb Kesāyā-yı aʿẓam ziyāretine gelüb dururam.*** (Ferec 855/1451 v. 39a). ※ ***Pīller elinden bir ėlde su eksükligi vāḳiʿ oldı şöyle kim çeşmeler ḳamusı ḳurudı.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 76). ※ ***Ėl memleket aŋa dönsün dėrdi.*** (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 14). 'ahali, halk, millet': ※ ***Bizüm ėlümüzde ʿādet şöyledür ki ḳızı ḳız begendügi yigide vėrürler.*** (Ferec 855/1451 v. 107a). ※ ***Birgi'ye vardılar, ava çıḳdılar. | Beg ṣuya düşdi; ėl aŋa çoḳdılar...*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 35). ***el âlem/ elâlem*** '(kendinden başka) insanlar, başkaları': ※ ***El ʿālemden saŋa ne? Mey-ḫāne degil-mi, her kes gelir.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 144). ※ ***Elâlem artığı yellozu nikâhlayıp bunca yıllık namusumuzu berbat etmek ha***! (S.M. Alus 1933p s. 222). ***el gün*** 'bütün ahali': ※ ***Ol vilāyetlerüŋ ne-ḳadar kāfirleri varsa, Süleymān paşanuŋ ʿadlini dādını inṣāfını gördiler, çoġı Müslimān oldılar, ėl gün cümle aŋa muṭīʿ oldılar.*** (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 16). 'el âlem, etraftakiler' DS 1715, Meninski 1680 I, 364, 604: ※ ***Siz olsanız böyle maymunu gelin diye kabul eder misiniz, küçük gelinim diye ele güne karşı ortaya çıkarabilir misiniz?*** (S.M. Alus 1933p s. 223). 'çekiştirenler, dedikoducular': ※ ***Süleyman köy içine girdiği zaman dibek başında beş on kişi vardı aylaklardan. Hepsi el-gün. Hepsi iğneci, alaycı. Hepsi, kendi gözündeki merteği görmeden elin gözündeki saman çöpüne takılan soyundan.*** (F. Baykurt 1961k s. 83).

EOsm. **ėl** II 'mağlûb, râm, muti' < muhtemelen Mo. ***ėl*** 'geçimli, ahenkli' kelimesinden geliyor. Fazla bilgi için b. M. Erdal 1993 s. 81–99. ※ ***Tekür tutulmaġ ile ehālī-yi memleket ėl u münḳād oldı***. (Tursun Bey 1977 [1490–95 arası] s. 103). ※ ***Nevāḥīleri ile il olub cizyeye muṭīʿ oldılar.*** (a.e. s. 123). ※ ***Çün ḳıral ve ḳarındaşı tutuldı, ḳalʿa-ı Yayçe daḫı – egerçi menāʿat u metānetde naẓīri yoḳdur – ṭavʿan ėl olub gendülerin pādişāhuŋ irādesine teslīm ėtdiler.*** (a.e. s. 128). ėl ėlliği 'musalaha, dostluk anlaşması' (krş. TS 2062–63): ※ ***Ve her çend Sulṭān Bāyezīd bundan müteʿālī idi ki bāġ-ı devleti ḥavlısından aşıru ṭāġ-i vu bāġī ayaḳ başmaġa ṭāḳati ola idi; ammā çün arada ėl ėlligi var idi, Ṭoḳat'da beglerbegisin ḳoyub meṣāliḥ-i enām içün bir ṭarafa ʿāzim idi.*** (Tursun Bey 1977 [1490–95 arası] s. 154).

ėl III 'başkası, yabancı, aileden olmayan biri, namahrem kimse' Meninski 1680 I, 364 < ėl I. ※ ***Görürler ẓann etdim. "Eviŋ ḳarşısı bağçe divarı ammā ... el bu! İğneniŋ deliğinden dünyāyı seyr eder!*** (Aḥmed Rāsim 1340 / 1922 s. 275) ※ ***Birbirlerine elmişçe bir konuşmuyorlardı***

ağabeysile anası. (Füruzan 1981 s. 103). ※ ***Āh͜ hanım, āh ḳardeşim! Ben yedi ḳat el iken taḥammül getiremiyorum. Allāh͜ hanım efendiye ṣabırlar versin! Can dayanır derd değil.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 103). ※ ***İlin derdi ile masal gelir ya! Allah alacaksa, insanın canını alsın da iki gözünü elinden almasın.*** (E.C. Güney 1946k s. 22). ***el oğlu/eloğlu*** 'başkasının oğlu': ※ ***Nerde bizde o ḳısmėt? El oğlu maḥalle mektebinden çıḳıyor da, bir iki yılıŋ içerisinden adam sırasına geçiyor, ev barḳ ṣāḥibi olur.*** (E.E. Talu 1928 s. 100). 'herhangi bir erkek': ※ ***Sen öğretmez isen yarın eloğlu ona öğretir. O senin kızın mı?*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 34). 'ahaliden tipik bir fert; başkalarını beğenmeyen, çekiştiren, alaycı, dedikoducu': ※ ***Eloğlu bu, dili durur mu? Halka sermaye lâzım.*** (S.M. Alus 1933p s. 213).

el III, yalnız genetivus (genetif, ilgi hali) hâlinde, hafif veya ağırca aşağılayıcı tabirlerden evvel ve onlarla compositum hâlinde; kendi açık manası yoktur, önünde durduğu tabirlerin manasını biraz ağırlaştırır < ***ėl/el*** II. ※ ***Nasıl oldu da elin herifini Ömere benzettim?*** (Sabahattin Ali 1940 s. 277). ※ ***Çalışın! Burada elin hergelesine boşu boşuna ekmek yedirecek lort yok!*** (S.M. Alus 1944 s. 26–27). ※ ***İşte elin zavallı öksüz bir kızı idi.*** (K. Bilbaşar 1941 s. 28).

elâ I 'bir göz rengi', b. ***ala*** II.

Osm. **elâ** II (nida) 'hey!' < Fa. ***alā*** a.m. < Ar. ***a-lā*** 'değil mi yoksa?' ※ ***Elā, i kim irādet uma geldüŋ, | Ḳamu ʿilmi ḳoduŋ, maʿlüma geldüŋ.*** (Şeyhoġlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 419 no. 7672). ※ ***Elā, ėy sanlu ṣular sayıcı er, | Cihān dutıcı ḳorḳusuz er!*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 387–388 no. 2681).

(Argo) **elâdo** 'gel!' H. Aktunç 1990 s. 94 < Yun. ***ελα δω*** (éla d̲ö) 'buraya gel!' Ch. Symeonidis 1973 s. 177. ***elâdo çek-/elâdo et-*** 'çekip almak, çalmak' F. Devellioğlu 1959 s. 84. ※※ 'şüphe uyandırmak': ※ ***Ayrıntılar bütüne elâdo çeker. Ayrıca yapmacık yüceliğin balonunu da söndürür.*** (S. Birsel 1995 s. 37). ※ ***Jean-Jacques Rousseau da Yalnız Gezerin Düşleri'nde şöyle mırınkırına elado çekecektir.*** (a.e. s. 97).

elâlem, b. ***ėl*** I/***el*** II.

el-aman/elaman̈ 'bezginlik anlatan nida' < Ar. ***al-'amān*** 'beni affedin!' [harfitarifle ***amān***]. ※ ***Ol aġacı düpdüz oda urdılar. | Ḳoca çaġırdı, dėdi kim: El-amān!*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1479–80). ※ ***Bu karıların elinden elâman!*** (S.E. Erten 1931 s. 233). ※ ***Ḥerīf bu͜ huṣūṣda eŋ idmānlıları bile el-amān çağırtmaḳda ṣāḥib-i şöhretdi.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 561).

el'an 'şimdi, şu anda' < Ar. ***al-'ān*** a.m. [harfitarif ve ***ān***]. ※ ***İzhar ettiğin muhabbet bende derin bir alâka husule getirdi. Beni çok düşündürdü, ve el'an düşündürüyor.*** (Fazlı Necip 1930 s. 195).

elâsa 'coşturmak için kullanılan nida' < Akdeniz'de kürekçilere tempo tutmak için çok eski zamanlardan beri kullanılan, ***eya*** ve ***isa*** nidalarının birleşmesinden doğan seslenme, b. Kahane–Tietze 1958 no. 274. ※ ***Kına gecesinden başlayıp üç gün elekçi karıları zilsiz deflerini gümbürdeterek, parmaklarını şakırdatarak, elâsalar, yaşalarla camları zangırdattılar.*** (R.H. Karay 1940m s. 79). Krş. ***eyyamoli***.

AD. **elbeşti/enbeşti/elbeşte** (tabaklıkta) 'derilerin bırakıldığı bir nevi çamur; o çamuru tutan kap' DS 1703, 1744, TS 1530, R. Dankoff 1991 s. 35 < ??.

elbette/elbetde/elbet/helbet (bugün vurgusu 2. hecede, fakat C.C. Carbognano 1794 s. 697'ye göre 1. hecede) 'mutlaka, muhakkak, şüphesiz' DS 2330–31, Meninski 1680 I, 376 < Ar. ***al-battata*** a.m. (/***btt***/ kökünden]. ※ ***Elbette Ḥicāza gitsem gerekdür.*** (Ferec 855/1451 v. 49b). ※ ***Şeh-zāde eyitdi: "İmdi cāme-ḫʷāba girelüm, göŋlümüzce ol işi görelüm!" dėdi. Ḳız: "Yoḳ, elbette." dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 139b). ※ ***Onun da bir sorgu sıratından geçeceği gün gelirdi helbet.*** (Feridun Osman 1936 s. 101). ***elbette elbette/helbet helbet*** 'gayet tabii olarak': ※ ***"Aşırı bir şey yapmadım ki" – "Elbette, elbette. Tam yerinde, dozundaydı oyunun."*** (P. Kür 1984 s. 77). (Brockelmann, Isl I, 1734). ※ ***Anuŋ daḫı bir mıḳdār zehr-i ḳātilin alur. Elbette elbette cānibeynden celb u nefʿi ve defʿaten ṭarafeyne ʿāyid olmış żararı defʿi taḳarrur u taʿayyün bulur.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 162–163).

(Halk dili) ***elbetleyin*** 'elbette' < ***elbet*** + ***-leyin*** zarf genişlemesi, b. ***ancılayın*** ⊡. ※ ***Ondan korkacak değilim elbetleyin!*** (A. Ağaoğlu 1982o s. 174).

elbise 'erkek veya kadın giysisi' < Ar. ***albisa*** 'giysiler' [***libās*** kelimesinin çoğulu'; Ar. bir çoğulun Tk.de tekil kullanılması için b. ***ahbab*** ⊡. ※ ***Sıkışırsam, dikiş dikerim, bebek elbisesi örüp satarım, berberde manikürçülük yaparım, dert mi?*** (S. Soysal 1979ye s. 19).

elceğlz/elcağız 'nazik el' < ***el*** I + ***-ceğiz*** hypocoristicum (küçültme ve sevgi) eki, b. ***buncağız*** ⊡. ※ ***Flrdo'ya da, kendi elceğiziyle yaptıgı midye dolmalarına da bayılıyorum.*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 67). ※ ***Sana şöyle güzel bir çay yapayım elceğiziyle. İç afiyetle!*** (V.N. Tör 1977 s. 15). ※ ***İşblrllkçllerl lanetleyen afişler yapıştırmıştı duvarlara gece yazlarında. Elcağızlarıyla.*** (İ. Aral 1997 s. 347).

AD. ***elcek/elecek*** 'bazı iş aletlerinin tutacak yeri' DS 1715–16 < ***el*** + ***-cek*** küçültme eki, b. ***artucak*** ⊡. Üç heceli varyantların izahı güçtür (***tutacak*** gibi deverbal bir kelimenin tesiri mi?) A. Tietze 1982z no. 68.

elcek, b. ***elcik***.

elcep et- 'elini cebine sokmak' < ***el*** I ve ***ceb/cep***. Osmanlıcanın mahsulü olan bu tür kelimeler için b. ***çepakin*** ⊡. ※ ***Rahmetli hemen elcep etti, hepi-topu yirmi llracığını olduğu gibi masaya bırakıverdi.*** (F. Erdinç 1973 s. 69).

Osm. ***el-cevab/elcevap*** 'onun cevabı şudur' < Ar. ***al-cawāb.*** Fetvaların cevap kısmı bu kelime ile başlar. ※ ***Ḳażāsızca yere indim. Lākin bu trapez oyununu ḳarıma ḳarşı naṣıl teʾvīl edeceğim. Bu ḥavlı ṣırığını yerinden niçin ḳopardıŋ derse, el-cevāb: ṭısss!*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 439).

el-Cezire 'Fırat ile Dicle arasındaki saha, Orta Irak' < ***cezire*** < Ar. ***cazīra*** a.m. 'ada' ile harfitarif.

AD. ***elci*** 'amele başı, ağaların çiftliğine amele temin eden mutavassıt, ağadan ve işçiden komisyon alan adam' DS 1705, Reşat Enis 1944 s. 295 < ***el*** I (belki elleriyle çalışanlar için bir nomen collectivum (topluluk ismi)+ ***-ci*** meslek eki. ※ ***Elciler sırtımızdan diyesiymişsin. Ulan seni işe koştuk da suç mu işledik?*** (O. Arayıcı 1979 s. 63). ※ ***"Elci ne diyor baba?" — "Diyor ki günde iki, iki buçuk, iyi çalışırsanız üç lira kazanırsınız diyor"*** (Orhan Kemal 1951b s. 22).

AD. **elcik/elcek** 'eldiven' DS 1705, 1723–24 < ***el*** I + ***–cik/–cek*** küçültme eki, b. ***acıcık*** ⊡. ※ ***Elde mertebani elcekler, sol elinde dizgin, sağ elinde bir kehribar tesbih.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 1).

elçi 'başka bir devlete gönderilen resmî mümessil' Meninski 1680 I, 605 < ***ėl*** II ***–çi*** eki. Clauson 1972 s. 121 ve G. Doerfer 1965 II, no. 656 kelimenin aslen Türkçe ėl I'den geldiğini yazıyorlar, fakat M. Erdal 1993 s. 81–99 Mo. ***ėlçi*** a.m. kelimesinde en eski şeklini görüyor. Buna göre kelime muhtemelen Mo.dan Fa.ya, Fa.dan Türkiye Türkçesi'ne geçmiştir. Ekin /ç/ ile başlaması bunu teyid ediyor. ※ ***Ol gün şöyle düşdi ki Mağrib Sulṭānından ėlçi geldi. Vezīrler, ḥācibler ḳarşu vardılar, iʿzāzile ikrāmile ėlçiyi şehre getürdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 201a). 'haberci': ※ ***Nice nice nefs ārzüsı, | Nice nice Ḥaḳḳa ʿāṣī, | Geldi oş ölüm ėlçisi, | Dėrüb devşürilü görüŋ!*** (Eşrefoğlı Rümī 1286 s. 66). ***elçileş–*** 'elçi teati etmek': ※ ***Sulṭān Meḥemmed her ṭarafa nāmeler gönderdi. Ėlçileşdiler.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 41).

elde 'toplamlarda kullanılan bir tabir' < ***el*** + ***–de*** yer (locativus) eki. ※ ***Kimseler görmesin kaygusuyla eldeleri bir kâğıt parçasına not alarak toplamayı tekrarladı.*** (B. Arpad 1975 s. 25).

elde et– 'bir şeye herhangi bir yoldan sahip çıkmak, onu edinmek' < Türkçe bakımından garip olan tabir Osm. ***der–dest et–***'in aynen tercümesidir. Örnekler hep bu asırdandır. ※ ***Fażla–i maḥṣulü ile elde edemediği meblağın ancaḳ bir çāre–i tedārüki vardı: istiḳrāż.*** (Cenâb Şahâbeddîn 1335 s. 193). 'birinin iltimasını kazanmak, onu kendine meylettirmek': ※ ***Vilāyātda bulunan bütün meʾmürlar ḳendisinden ḳorḳarlardı. İstanbulda da o vaḳitde eŋ ileri gelen beğleri, paşaları elde etmişdi.*** (Meḥmed Şerīf 1326 s. 150).

elden düşme/eldendüşme 'kullanılmış olarak (satın alınan)' < ***el*** I + ablativus (soyut adlar) eki ***–dan*** ve ***düş–*** + fiilden sıfat yapan ***–me*** eki, b. ***aşılama*** ⊡. ※ ***Elden ucuz düşme yağız bir at aldırmış.*** (S.M. Alus 1934 s. 278).

eldüven/eldiven b.m. (el giysisi) Meninski 1680 I, 387 < Fa. ***dastuvān*** a.m. [***dast*** 'el' + ***–bān/–vān*** 'koruyan' (b. ***arvan*** ⊡), ***dast*** yerine Türkçesi olan ***el*** koymakla, A. Tietze 1964 s. 200. ※ ***Kadın eline eldiven giydi, oramı ıslattı.*** (D. Asena 1987 s. 37).

ele– 'elekten geçirmek' Meninski 1680 I, 394 < ETk. ***elge–*** a.m. Clauson 1972 s. 143. ※ ***Birincisi, yardımcı öğretmenler bir kurstan, bir sınavdan geçirilip, başarılı görünenler alakonacak, başarısızlar elenecekti.*** (F. Erdinç 1961 s. 82). ※ ***Hepsini bitirdiğini sandığında elinde üç sayfalık bir liste oluşmuştu.*** ※ ***Olasılıklara göre elemeler yapmaya başladı.*** (H. Akdoğan 1998 s. 94). 'hariç etmek, kapı dışarı etmek': ※ ***Ona Uncu demişler, çoḳdan zanparalarını un gibi ḍışarı eledi.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 141). ※ ***Hovarda vücüduna mariz ʿāfiyetdir, bedeni çelikleştirir. Bu başḳınıŋ iç perdesini, yatak oyunu seyr etmeden bizi ḳapu dışarı mıçır döküntüsü gibi elerler ise, işte o zamān acıklı olur.*** (a.e. s. 91).

elebaşı (çoğulu **elebaşılar**) oyun veya sporlarda takım başı; çete reisi < lugatlerde ancak Cumhuriyet zamanında ortaya çıkan kelimenin teşekkülü belli değildir. (***el başı*** 'memleketi, milleti idare eden kimse' tabirinden husule gelmesi imkânsız görünür). ※ ***Bu, mera dâvasını Kozak çiftliği sahibiyle anlaşarak halletmek isteyenlerin elebaşılarından Ah-***

met Ağa idi. (Y.K. Karaosmanoğlu 1953 I, 296). ※ ***Şimdi anlamıştım ki elebaşıları bu: altıkarış Beberuhinin oğlu!*** (S.M. Alus 1944 s. 166).

elecek, b. ***elcek***.

eleget, b. ***eleket***.

eleğim sağma/eleğimsağma/eneğimsağmal 'kavsi kuzeh' DS 1709, TS 1426–28, Meninski 1680 I, 394 < ***alâim-i semā*** tabirinin halk etimolojisi tesiriyle değişimi, b. ***atlu karaca*** ⊡. ※ ***Şīrler çarḫ-ı berīn gibi gögsin gerüb ve kemānlar elegüm sağma gibi ḳaşların çatub ḍurdılar.*** (Maṭraḳçī 1976 [1533–36] s. 274).

eleji 'ağıt, hazin şiir' < Fr. ***élégie*** < Lat. ***elegia*** a.m. < EYun. ***ελεγεια*** (elegéia) 'bir şiir şekli'. Fr. ***-i*** eki için b. ***afazi*** ⊡. ※ ***Tam o sırada ses yükselticide elejller başlıyor. Pablo Casals'tan keman elejileri. Yumuşak, ılık, sabah ezgileri.*** (U. Kökden 1994 s. 7).

elek I 'eleme aleti' < ETk. ****elgek*** a.m. Clauson 1972 s. 143, krş. G. Doerfer 1965 II, no. 537. Nomen instrumenti (alet ismi) yapmaya yarayan ***-ek*** eki için b. ***apuldak*** ⊡. ※ ***Neyleyeyim, bu yıḳılacaḳ evde un yoḳ, elek yoḳ, deve deglrmenden gelmedi.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.–15. yüzyıl] s. 3). ***elek as-*** 'işi bırakmak' (krş. ***unumuzu eledik, eleğimizi astık***): ※ ***Bu güneş yüzlülerüŋ vaṣfı ile germ oluban | Elek aṣdum felege ḳavs-l ḳuzaḥ gibi hemān.*** (Yaḥyā Beg 1977 s. 275).

(Argo) **elek** II 'fahişe; ibne' H. Aktunç 1990 s. 94 < ***elek*** I; 'çok delik arzeden'. 'çok gol yiyen kaleci' (aynı yerde).

AD. **elekçl** 'elek yapan veya satan; Çingene' < ***elek*** I + ***-çi***; krş. G. Doerfer 1965 II, no. 538. ※ ***Mevlânekapı dışarısındaki kalenin dibinde çadır kurmuş birkaç elekçiler vardır.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 113). 'dilenci; Çingene mizaçlı; çok gezen' DS 1709: ※ ***Eli boş bir delikanlı geldi kapıya, baktı. "Bir kocakarı, Aa, elekçiye benziyor" dedi içeriye.*** (F. Baykurt 1971t s. 124).

elek elek ele- 'inceden inceye aramak' < ***ele-*** I ve predicate intensifier (yüklem yoğunlaştırma), b. ***apal apal*** ⊡. ※ ***Bu begler vilâyet-i Varsağı elek elek elediler. Varsaḳ beglerini bir yėre cem' ėtdiler. Olar daḫı muṭī' olub...*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 229). ※ ***Biz olsaḳ, çantamıza baḳmamaḳ değil, çorabımızıŋ, fotinlerimiziŋ içerisine ḳadar didik didik dider, elek elek elerlerdi***. (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 152). ※ ***Üç gündür üstünü başını, tekmil ceplerini elek elek aradım. On para bulamadım.*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 120). ***elek elek et-*** a.m. (krş. Az. Tk. ***ālāk fālāk ėlā-/ālāk vālāk ėlā-/hālāk vālāk ėlā-/ālāk vālāk ėt-***): ※ ***Vllāyet-i Ḳaramanı kim şehrlerini ve küylerini elek elek ėtdiler ve̮ harāb eylediler, Ḳaraman oğlı ḳaçub gėrü ḍaşa girdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 119). Krş. ***fellek fellek ara-, fellim felllm ara-.***

AD. **eleket/eleget** 'kaldıraç' DS 1709 < Yun. ***αλεκατι*** (alekáti) 'kuyu çıkrığı' A. Tietze 1955 no. 5.

elektrika/ BSTTk. **elektrik/** AD. **alettirik / aliktirik / alitirik** b.m. (bir enerji çeşidi) < Fr. ***électrique*** (sıfat) 'elektrikli' [***ελεκτρον*** (elektron) 'kehribar' + sıfat eki, b. ***Adriatik*** ve ***akustik*** II ⊡, sona eklenen /***a***/'nın izahı için b. ***aforizma*** ⊡²]. ※ ***Denizlerin tebahhurundan müteşekkil olan bulutların elektrikası, elektrik-i menfi, enhārın tebahhurun-***

dan hâsıl olan bulutların elektrikası elektrik-i müsbet ve bunların ikisinin ittisāl ve ictimā'ından tekevvün eyleyen şerarelere berk yâni şimşek denir. (Hayrullāh Efendi, YTEA 1991 [1265/1849] I, 277). ※ ***Yok lan, Musa, patlar, alitirik falan tutar diye korktum.*** (M. İzgü 1993 s. 71). ※ ***O anda varlığım, içten içe elektriğe tutulmuşçasına titriyordu.*** (U. Kökden 1995 s. 90). ※ ***Abe, verecekler muşamba, potin, aliktrik feneri bilem!'*** (Orhan Kemal 1952m s. 21). ※ ***Alettrik, havağazı ... her türlüsünü yaptık.*** (B. Felek 1957 s. 45). ※ ***Alettirikcilerin keyfi pek yolunda hele...*** (M.Ā. Ersoy t.y. [1911] I, 65).

elektro 'elektrokardiyografi veya elektrokardiyogram kelimelerinin kısaltılmışı' (b. ***afro*** ⊡). < Fr. ***électro*** a.m., Fr. ***électrocardiographe***'in kısaltılmışı. ※ ***Bir zamanlar, yabancı bir ülkede, kalp spazmı geçirdiği otel odasında doktor elektrosunu alırken de böyle düşünmüştün.*** (Peride Celal 1991 s. 165).

elektrogitar 'amplifikatörlü gitar': ※ ***Tarih, sakalını kesmiş, saçını sıfır numara traş etmiş, sonra da kanlı hançerini Tunaya atıp eline bir elektrogitar alarak en işlek metro geçitinde Get Together şarkısını çalıp söylemeye durmuştur.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 9).

elektrokardiyograf 'elektrokardiyografi aleti' < Fr. ***électrocardiographe*** a.m. ※ ***İstefano el lambasının ışığında muayene odasına girdi. İşte elektro-kardiyograf. Daktilo makinesinden az büyükçe âleti alıp dışarı çıktı.*** (A. Nesin 1960g s. 54).

elektron (fizik terimlerinden) 'negatif elektrik atomu' < EYun. ***ηλεκτρον*** (ē'lektron) 'altın ile gümüşten karışık olan bir maden'. ※ ***Evrenin tarihi nasıl çizilmişse bir ağaç gövdesine, insanların yarattığı tarih öyle kazınmış taşın ve toprağın dokusuna, moleküllerine, elektronlarına dek!*** (E. Atasü 1996 s. 266).

elektronik 'sevkedilen elektronlara dayanan' < Fr. ***électronique*** a.m. [***delektron*** + sıfat eki, b. ***Adriatik*** ve ***akustik*** II ⊡]. ※ ***Milyonlarca sinek kentin sokaklarında notalara güç sığan yeni bir elektronik müziğin temellerini kuruyordu.*** (N. Üstün 1968 s. 55).

elem 'acı, sıkıntı, dert, keder' Meninski 1680 I, 398–399 < Ar. ***alam*** a.m. ※ ***On iki yaşa giricek bir buru vardur. Andan ḫalāṣ olursa ayruḳ ġam u elem yoḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 44a). ※ ***'Ālemüŋ āḫırı elemdür, bil, | Ādemüŋ āḫırı da bir demdür.*** (Ṣānī, 'Ālī 1994 [1591–99] s. 154). ※ ***Anaḍoluda bir mektebi ziyāret etmek, elem çiçekleri ṭoplamak demekdir.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 253).

eleman I 'esas unsur; maddenin esas unsuru' < Fr. ***élément*** < Lat. ***elementum*** a.m. Fr.dan alınmış ***-man*** eki için b. ***abonman*** ⊡. ※ ***Ticāret işinde üç eleman vardır: alıcı, ṣatıcı, bir de māl.*** (H.R. Gürpınar 1336k s. 110). Krş. ***element***.

eleman II 'kalifiye işçi, mütehassıs' < ***eleman*** I. ※ ***Ne varmış Türkiyenin ekonomik durumunda? Bizim en büyük sorunumuz, eleman seçmesini bilmememizde.*** (Peride Celal 1985 s. 177). ※ ***Sonra servis elemanları çağırıp müdürlüğümü onlara da bildirdiler.*** (D. Asena 1987 s. 186).

AD. **eleme** 'iplik sarılan çıkrık' DS 1710 < Yun. ***ανεμη*** (anémi) a.m. A. Tietze 1955 no. 13.

elemeğe, b. ***elemiye***.

element (kimya terimlerinden) 'maddenin esas unsuru' < Alm. ***Element*** a.m. < Lat. ***elementum*** 'başlangıç esası'. Almancadan alınma kelimeler için b. ***akupunktur*** ⊡[1].※ ***Gün, damakta ezilen olgun şeftali tadında. Zaman havada asılı diye düşündü Raik, bir element gibi, oksijen veya azot.*** (E. Atasü 1996 s. 227). ※ ***Semerkand'da siyah giyen, Sina'da beyaz giyen ve dört elementi birleştiren, anlamlı kılan kırmızıdan pembeye dönüşebilen daha da ötesi dokuzken sekiz olabilen aşk.*** (M. Kaçan 1997 s. 9). Krş. ***eleman.***

AD. **elemit/elemüt** 'iplik sarılan çıkrık, kelep durumundaki iplikleri yumak durumuna getirmek için kullanılan araç' DS 1710, ZTS 1976 s. 63 < Yun. ***ανεμιδι*** (anemíḏi a.m. A. Tietze 1955 no. 15). ※ (bilmece) ***Dört ġardaş birbirini ġovalar. — Elemit.*** (B.A. Yanıkoğlu 1943 s. 222).

AD. **elemiye** 'iplik çıkrığı' DS 1711 < Yun. ***ανεμιδα/αλεμιδα*** (anemíḏa/alemíḏa) a.m. A. Tietze 1955 no. 14. ※ ***Bu ruṭūbetli tārīḫī maḫzeniŋ loş serinliği içinde iki Ermenī delikanlısı elemeğelerini ḳurmuşlar, iplik eğiriyorlar.*** (H.R. Gürpınar 1340a s. 3).

elemüt, b. ***elemit***.

Elen 'Yunanlı' < Fr. ***hellène*** < EYun. ***Ελλην*** (Héllēn) a.m. Kelime Yunanistan Krallığı kurulduktan sonra (fakat ancak Cumhuriyet Türkçesinde kullanılmaya başlanılmıştır) Yunan tabiiyetinde olanları Türkiye'dekilerden ayırmak için ibda edildi.

Elenika 'Yunanca, fasih Yunanca' < Yun. ***ελληνικα*** (elliniká) a.m. ※ ***Siz Fransızca bilirseniz, biz de rumca çakarız, hem de elenikasını.*** (S.M. Alus 1944 s. 119). ***Yunancayı böyle Elenikasına kadar nasıl öğrendiğine gelince...*** (R. Ilgaz 1996 s. 171).

(Argo) **elenika** 'bir şeyin en mükemmel biçimi' H. Aktunç 1990 s. 94 < ***Elenika***. ※※.

eleniyun 'andız otu, Inula Helenium' < Yun. ***ελενιον*** (elénion) G. Meyer 1893 s. 29.

el ense/elense (alaturka güreş tabirlerinden) 'bir eli karşısındakinin ensesinde olan duruş' < ***el*** I ve ***ense***. ※ ***Bir elensede başpehlivanları yıkarmış. İşte böyle zorlu adam.*** (S.M. Alus 1944 s. 16). ***elense et–*** '(iki pehlivan güreşe tutuşmadan önce âdet olarak) birer ellerini karşıdakinin ensesine koyarak durmak': ※ ***Girişirler ama, elense etmeye falan meydan kalmadan, çoban beyefendiyi bir hamlede beyin üstü diker.*** (M. Baler 1944 s. 224?). ***elense et–/elense çek–*** 'hasmını bir elle boynundan tutup yere yıkmak' M.H. Biç 1944 s. 22.

eler tutar, b. ***iler tutar***.

elet–, b. ***iled–/ilet–/ilt–***.

Osm. ***elez*** 'daha leziz' < Ar. ***alaḏḏ*** a.m. [***laḏīḏ*** 'leziz' kelimesinin comparativus (karşılaştırma) hâli. Ar. elativus (en üstünlük, ismi tafdil) için b. ***a'cab*** ⊡]. Klasik Ar.daki interdental (dişler arası)/***ḏ***/, Tk.de /***z***/ olarak telaffuz edilebilir, b. ***ahize*** ⊡. ※ ***Ol ḳuşları bādām yağında ḳavururam. Andan eleẕ ṭa'ām olmaz.*** (Ferec 855/1451 v. 67a). ※ ***Sevdalı bir sesin inadı itaattan daha gerçek, daha müsbet olduğu gibi ateşteki feryad ve şekvada sarhoş bir mutavaat, elez bir mesti vardır***. (S. Avverdi 1941 s. 47).

AD. **elezelen-** ‘zayıflamak, kaytarmak’ (?) < ***eneze*** ‘cılız, zayıf, kudretsiz’ kelimesinin varyantı + ***-len-*** filan hâle gelmek’ ?? ※ ***Bıkmak, elezelenmek yok.*** (Füruzan 1982g s. 36).

Osm. **elf** ‘bin’ < Ar. ***alf*** a.m. ※ ***Biz bunı ḳāżīye iledü yoruruz. Birümüz elf (dīnār) ister, birümüz at gözin ister.*** (Ferec 855/1451 v. 234b). ‘çok büyük miktar’: ※ ***Şābüruŋ tenine lerze düşdi, elf cehdile yėŋinüŋ ucın öpdi, döndi.*** (Ferec 855/1451 v. 122b). ※ ***Şol bir ḳac güncügez ki deŋiz kenārındayidüm, elf elf rāḥat baŋa ėrişdiyidi. Nola gėrü beni anda indürseŋ?*** (Ferec 855/1451 v. 197a).

Osm. **elfaz** ‘kelimeler’ < Ar. ***alfāẓ*** a.m. (***lafẓ*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Gāh olurdı, bülend elfāẓlu bir maṭlaʿ dėr idi. Mażmūnı yoḳladuḳda bir şemmesi bulunmayub yėrinde yėller eserdi.*** (Maḳālī, ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 328). ※ ***Söz eski şairlerin elfaz san’atinde gösterdikleri muvaffakıyetlere intikal etti.*** (Fazlı Necip 1930 s. 149).

EOsm. **elgin** ’âciz, miskin, sefil’ TS 1431 < Clauson 1972 s. 928’e göre ETk. ***yelgin*** ‘koşan, atı çabuk süren’ kelimesinden, fakat mana gelişmesi izaha muhtaçtır. ※ ***Nice yıldur ki bu sarāy meskün degüldür. Oşbu bir iki gün icinde bir iki elgin çöçün geldiler, gölgelendiler, gitdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 224a). ※ ***Vardı İsḥāḳ, ḳaldı miskīnler, | Yol içinde żaʿīf u elginler.*** (Elvān Çelebī 1984 [1358–59] s. 55 no. 629). ※ ***Ne bunda var ġaraż, ne anda var kīn, | Ki birin bay dutar u birin elgin.*** (Fa̮hrī 1974 [1367] s. 382 no. 2680). ***elgin elgin*** (miskin miskin): ※ ***Köpek kokularının sindiği bütün köşeleri dolaşmış, koklamış, sonra elgin elgin mutfağın ortasına oturmuş, bakmıştı bana.*** (B. Karasu 1963 s. 138).

el gün, b. ***il gün***.

elhab, b. ***elhap***.

Osm. **elhak** ‘hakikaten’ < Ar. ***ḥaḳḳ*** önünde harfitarifle. ※ ***Ben ḳaṣr manżarasından penhān teferrüc eyledüm. El-ḥaḳ şeh-zāde-i Ḳınnevci ārāste yigit gördüm.*** (Ferec 855/1451 v. 107b). ※ ***El-haḳ bu bābda tedbīrlerinde iṣābetleri muḳarrer oldı.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 152).

Osm. **el-haletü hazihi** ’el’an, bu ânda’ < Ar. ***al-ḥālatu hāḏihī*** a.m. [harfitarif, ***ḥāla*** ‘hâl’, ***hāḏihi*** ‘bu’]. ※ ***Atası destürınsuz durmış, bunda. El ḥāletü hāẕihi maḳdem-i meymūnile menzilümüz müşerref ėdüb dururlar.*** (Ferec 855/1451 v. 14a).

elham ‘bir dua’ < Ar. ***al-ḥamdu li-llāh***’ın kısaltılmışı, kast edilen el-Fatiha’dır. ※ ***Sığınabileceği yalnız Tanrı vardı. Bir elham okudu.*** (E. Atasü 1996 s. 140). ※ ***Okula giderken mezarlığın önünden geçerdim. Babamın ruhuna üç kulhuvallah, bir elham okurdum.*** (İ. Aral 1997 s. 308).

el-hamdu lillāhi/el-hamdu lillāh ‘hamdolsun, Allaha şükür’ < Ar. ***al-ḥamdu li-llāhi*** a.m. Ar.da genetivus (genetif, ilgi hali) hâli için b. ***arzullahi vasia*** ⊡. ※ ***El-ḥamdu lillāhi güyegümüz bir kişi oldı ki Naṣr-ı ʿAyyār aŋa ͜ hidmet-kārdur.*** (Ferec 855/1451 v. 50a).

Osm. **elhan** ’nağmeler, ezgiler’ < Ar. ***alḥān*** a.m. (***laḥn*** kelimesinin çoğulu). ※ ʿ***Acab ḳuşsız, ötersiz Dāvud elḥān; | Dilüŋ bilmez senüŋ illā Süleymān.*** (Aḥmed-ı Dāʿī 1973 s. 36 no. 897).

elhan/inhan 'obur' DS 1714 < ?? ※ ***Ha, bak, sofra başında ben beş inhan obur yiğitle yarış olurum, ingirik şingirik.*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933ia s. 85).

elhap/el-hap/hab (tut-) 'susma oyunu (elhap tutuşanlardan ilk ağzını açıp bir söz söyleyen yenilmiş sayılır)' < Ar. ***ḥabṭ***/ (diyal.) ***ḥabaṭ*** 'aynı oyunun adı'; krş. ***habt et-***. Baştaki ***el-***, Ar. ***al-*** harfitarifidir (üçüncü varyantta o yok). ※ ***Senüŋle hab tutalum. her kim söylerse bu gün danaya otın ve suyın ol vėrsün.*** (P.N. Boratav 1995 s. 165). ※ ***"Ḳızma babacığım! Daha marta çoḳ var. İşte ṣuṣtuḳ. El-hap! Arḳadaşlar, dikiz geliŋ: dilsiz oyunu var.!" Arḳadaki ġalebelik hep birden: "El-hap!"*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 62).

elhasıl 'sözün kısası, velhasıl' < Ar. ***ḥāṣil*** 'netice', önünde harfitarifle. ※ ***El-ḥāṣıl Ferruh-rüzuŋ ḥāll yavuz oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 42a). ※ ***Aman yarabbi ne bayağı kadındı o. Dini imanı para idi. Leş gibi de kokardı. Herkesten sigara ister, kaba, nezaketsiz, elhasıl iğrenç bir şeydi.*** (T. Güner 1951 s. 25). Krş. ***velhasıl***.

Osm. **el-hükmü lillahl** 'bu hususta yalnız Allah bir hüküm verebilir' < Ar. ***al-ḥukmu il-ilāhi*** a.m. Ar.da genetivus (genetif, ilgi hali) hâli için b. ***arzullahl vasla*** ⊡. ※ ***Şāh bu işi cehlden, hevā-yi nefsden ėder. Bu iş maṣlaḥatdan ıraḳ lşdür. Ėderse nėdelüm, el-ḥükmü lillāhi.*** (Ferec 855/1451 v. 124b).

elif 'Arap alfabesinin şakuli düz bir çizgiden ibaret ilk harfi' < Ar. ***alif*** a.m. ※ ***Bedrī 'ulemādan, lākin kendi ümmī idi. Hīç oḳuma bilmeyenler lçün "elifi görse mertek ṣanır" derler. Bu ta'bīr de Ẕihniye hanımıŋ cehlini ifādeden 'ācizdi, çünki o zavallı ne lafẓen ne şeklen merteği ṭanımazdı.*** (H.R. Gürpınar 1336k s. 56). 'ilk başlangıç': ※ ***Söyle bakayım, clmlâstlğln elifinden yesine kadar anlat!*** (İsmail Galib 1932s s. 14-15). ※ ***Tavlanın daha elifini kavrayamamıştı. Sıra kendisine gelince yalnız zar atıyor, pulları Memduh bey sürüyordu.*** (S.M. Alus 1934 s. 393). ***elifi elifine*** 'tam olarak, noktası noktasına': ※ ***Her gece, saat elifi elifine üç olur olmaz, gümbedek ara telin üstünden bizim bahçeye atlıyor.*** (S.M. Alus 1933p s. 138). ***elifine kadar*** 'son haddine kadar': ※ ***Arkasında teninin rengini seçtiren püfff incecik kumaştan bir elbise, göğsü tâ elifine kadar açık.*** (H.R. Gürpınar 1933ke s. 76). ***elifle-*** 'doğrultmak, uzatmak, düzletmek': ※ ***Kara Ali işaret parmağını havada elifledi, sonra da gırtlağına sürterek "adam asarım" demek istedi.*** (F. Erdinç 1973 s. 143).

Osm. **elifba** 'Arap harflerinin tam takımı; bir sistemin bütün unsurları' < Arap alfabesinin ilk harfleri olan ***elif*** ve ***bā***. ※ ***Ben ṣan'atimin elif-bāsını senden öğrenecek ḳadar ṭoy bir ḳarı değilim.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 299). 'okuma yazma öğrenenlerin ilk okul kitabı': ※ ***Zühdü Paşa ki ma'ārlfde bugün nāẓırdır, | Cümle düşvār olan işler aŋa āsān gibidir. | Bu ne ḳudret ki Ellf-bā'yı oḳur ezberden, | Ṭūṭī-nāme onuŋ 'indinde Gülistān gibidir.*** (Şair Eşref 1958 s. 124).

elifî şalvar/elifî '19. asırda asker ve bazı memurların giydiği bir nevi dar ve arkadan ilikli pantolon veya don' < bu ismin verilmesine sebep, öteki şalvarlardan daha düzgün görünüşlü olması olsa gerek. ※ ***Onun arkasında hep o sırtı yemyeşil olmuş palto, bacaklarında elifî biçimi pantalon, ayaklarında mest gibi bir şey, onun üstünde de bir lâstik vardı.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 20). ※ ***İmamın elifiyle pantolonunu iliklemeye alışık olan Mutallibin, bu sefer parmakları titriyordu.*** (F. Erdinç 1948iç s. 58).

AD. **elik** 'dağ keçisi, karaca' DS 1717 < ETk. ***elik*** a.m. Clauson 1972 s. 142, M. Räsänen 1969 s. 40; krş. Az. Tk. ***ālik*** a.m. ADIL 1980 II, 266. ※ ***Hızır nazardan koruya, eli ayağı düzgün, elik yavrusundan azgın, kara saçlı, gül nakışlı bir kızın dünyaya gelmiştir şıẖı, mücüdeler ola!*** (K. Bilbaşar 1969 I, 22).

AD. **elik–** I 'yabancı gözü ile bakmak, yabancı saymak' DS 1717 < ***ėl*** IV + isimden fiil yapan ***–ik–*** genişlemesi (b. M. Erdal 1991 II, 492–499). Şu var ki eski metinlerde ilk ünlü ***/ė/*** değil, hep ***/e/***'dir. ※ ***Eyitdi: Ḳardaş ben seni semiz bir ṭāġ gibi gördüm–idi. Ne yavlaḳ elikmişsin.*** (Ş. Şeyhoğlu 1973 s. 252).

AD. **elik–** II 'utanmak, çekinmek, sıkılmak' DS 1717, TS 1434–35 < ***elik–*** I. ※ ***Cevher bu sözi söyledükce Şābür̮hacīl u şermsār olur, elikür.*** (Ferec 855/1451 v. 121b). ※ ***Bir gün Meysām vefāt ėtdi. Ol sebebden Örviyye yaluŋuz ḳaldı, elikdi.*** (Ferec 855/1451 v. 173b). ※ ***Bir güzel kim göresin Naẓmī sen ilk, | Yüzine dik baḳma, andan bir elik!*** (Naẓmī 1938 s. 36).

EOsm. **elikdür–** 'eline almak, mülkiyetine geçirmek, elde etmek' TS 1333–34 < ETk.de ve başka Türk dillerinde henüz zuhur etmemiş olan, fakat EOsm.da sabit bir şekil ve manada sık sık rastlanan (Mesʿūd bin Aḥmed endeksinde 9, Fạhrī'de 5, Ferec 855 / 1451'de en az 10 yer saydım) bu fiil 15. asırdan sonra ortadan kalkıyor ve Anadolu ağızlarında dahi artık bir izine rastlanmıyor. Görünüşe göre ***elik–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli olabilir, lâkin mana itibarıyla ona bağlanamıyor. ***el*** I kelimesinden yapılmış bir fiil olması, manasına bakılırsa muhakkak gibidir. Acaba ***ele getür–*** tabirinin bir crasis'i midir? O zaman neden ***/i/*** diye sorulabilir. Başka bir ihtimal: ***alıp getür–***'den bir crasis (kaynaşma) (krş. ***al–git–***, ēgit– ve ***al–götür***–, bir de ***apar–***). Ünlü değişimi regresif uyum olarak izah edilir (krş. öbür). ※ ***Oğrın baḳdı, gördi, yigirmi ṣaʿlükdür, nesne elikdürmişler, pāy ėde yorurmışlar.*** (Ferec 855/1451 v. 220a). ※ ***Hüner baḥrında isterdi cevāhir; | Eligdürdi cevāhir̮hüb u nādir.*** (Fạhrī 1974 [1367] s. 270 no. 312).

AD. **elik *et–/elikle–***'büyütmek, babasız anasız çocuğu alıp evlat edinmek' DS 1717 < ETk. ***eligle–*** 'ellemek' [***elig*** 'el' + isimden fiil yapan ***–le–*** genişlemesi]. ※ ***Babası kızı aramaya gider. Kızı, meşeden bir tayı çıkarmış alıp gelirken görür. "Baba, Allah bizim muradımızı verdi, bunu elik ederiz, odun taşırız.*** (S. Sakaoğlu 1973 s. 373).

Osm. **elim** 'feci, acıklı' < Ar. ***alīm*** a.m., Ar. ***1a2ī3*** kalıbı için b. ***acîb*** ⊡. ※ ***Ah sevgilim, harbten ve senin hasretinden başka, günlerdir beni müteessir eden bambaşka elim bir hadise daha var. Bunu senden başka kime açabilirim?*** (E. Atasü 1996 s. 42).

elimine et– 'bertaraf etmek, sıradan çıkarmak, listeden silmek' < Fr. ***éliminer*** < Lat. ***ēlimināre*** a.m. [ē/***ex*** 'dışarı' ve ***līmen*** 'eşik']. Bu tür tabirler için b. ***afişe et–*** ⊡. ※ ***Parti içi durumumu sarsmak, beni elimine etmekti gaye.*** (M. Başaran 1964 s. 105).

elinin körü/ellinin körü b.m. (ağır ve kaba, fakat bugün manası anlaşılmadan tekrarlanan küfür). < ***ölünün gûru*** ʿAlī Seydī 1324 belki de ***ehlinin gûru*** (Fa. ***gür*** 'mezar'), yâni 'senin (ya da ailenin) mezarına şunu şunu yaparım'. ※ ***Gece yarılarına kadar soluk almadan çek kafayı, nihayet olsan olsan çakır keyf olursun. Tadsızlık, oyun bozanlık, cıngar mıngar mı? Ne münasebet? Bir kere bile vukuunu işiten yok.***

Elinin körüne, körünün tepesi diyen bile duyulmamış. (S.M. Alus 1944 s. 154). Bir soruya ters karşılık olarak: ※ ***Çaycı "Hop hop!" diye seslendi, "noluyor? — "Ellinin körü! Dikiliriz bir saattır, aranırız iskemle, bakmazsınız hiç!"*** (Orhan Kemal 1962m s. 9).

el-insaf (nida) 'bu kadar haşin, bu kadar acımasız olunur mu?' < önü harfitarifli ***insaf***. Belki Ar. ***al-Inṣāfu niṣfu d-dīn*** 'insaf dinin yarısıdır' tabirinin kısaltılmışıdır. ※ ***Belki o yanlışlarımız yüzünden ne çektiysek çektik: ama el-insaf! Yahu, başkalarına göre hiç mi, bağışlanmayı hak etmedik?*** (A. Yurdakul 1993 s. 342). ※ ***Kahvenin önünden geçerken muhtar teresi camı vurur: "Efendi oğullarım, artık ayıp oluyor, el'insafı nısfeddin" diye seslenir.*** (F.C. Göktulga 1943 s. 46).

elips (geometri) 'dairenin beyzisi' < Fr. ***ellipse*** a.m. [EYun. ***ελλειψις*** (élleipsis) 'dışarda bırakış']. ※ ***Bense deltaları yarısı görünmeyen daireler elipsler gibi tasarlıyorum uykularımın öncesinde.*** (B. Günel 1984 s. 10). ※ ***Dik üçgen ve daire. Sonra, ondört yüzyıl sonra ise, elips.*** (U. Kökden s. 1994 s. 14). (sıfat olarak) 'elips şeklinde olan': ※ ***En üst katta buluyorsun kendini. Eğilip aşağı bakıyorsun. Merdivenin elips sarmalı belli belirsiz seçiliyor.*** (A. Kutlu 1995 s. 241–242). ※ ***"Ada"nın bendeki ilk çağrışımlarını düşündüm. Uzak, serin, esrarengiz, elips şeklinde bir sözcüktü bu.*** (B. Uzuner 1997 s. 23).

el Işl/ellşl 'makine kullanmadan yapılan iş; okulda el işleri öğretilen ders' < ***el*** I ve ***iş***; sondaki ***/l/*** bâzan fonksiyonunu kaybetmiş olur: ※ ***Gergefin üstünde de güzel bir elişisi varmış.*** (M. Tuğrul 1946 s. 31). ***el işi kâğıdı*** 'bir tarafı parlak renkli kığıt': ※ ***Duvarlarda el işi kâğıdından yapılmış çerçeveler içinde soluk renkli fotoğraflar vardır.*** (İ. Devrim 1943 s. 91).

elit 'seçkinler zümresi' < Fr. ***élite*** a.m. [Lat. ***ēligere*** a.m. fiilinin fiilsıfatından (participium)]. ※ ***Bu felsefeleri size öğretmeğe lüzum yok. Fakat elitin bilmesi, anlaması neye yarar? Öyle çok edebiyat olmalı ki sosyete aman'ı, metresi hazmetmeli!*** (F.R. Atay 1952 s. 72).

Osm. **el-iyazu billah** 'Allah göstermesin!' < Ar. ***al-'iyāḏu bi-llāhi*** a.m. [***'lyāḏ*** 'sığınma' (/***'wḏ/*** kökünden) ve ***bi-llāh*** 'Allah tarafından, Allah'la']. ※ ***Eger el-'lyāẕu billāh anda te'ehhül ėdüb ḳalacaḳ olursaŋ, i'lām ėdesin.*** (Ferec 855/1451 v. 121a).

AD. **el kınası/elkına** 'gelinin yakın akrabaları arasında kına yakılan gece' DS 1719 < ***el*** I ve ***kına***; ikinci varyant terkibin tek kelime olduğunu gösterir. ※ ***Dullara duvaksız gidesiniz siz! Elimiz "elkına" görmeye!*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 122).

el-kısa/elkıssa 'sözün kısası' < Fa. ***al-ḳiṣṣa*** a.m. [Ar. harfitarif ve ***ḳiṣṣa*** 'anlatılan şey, hikâye, rivayet']. Tâbir Tk. ***kısa*** kelimesiyle tefsir ediliyor (halk etimolojisi). ※ ***Ġalebe gldüb̮ halvet ḳalıcaḳ ḳıza eyitdi: "Doğrusın eyit, āhlste dėdügüŋ söz ne sözidi?" dėdi. Ḳız eyitdi: "Ol söz senüŋ neŋe yarar? Fāriġ ol!" dėdi. Şeh-zāde eyitdi: "Elbette dėmeyince olmaz." dėdi. El-ḳiṣṣa ėrteye dek bu söz gecdi.*** (Ferec 855/1451 v. 50b). ※ ***El-ḳiṣṣa, ba'de zamānin ol medreseden dāhı ferāġat ėder.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 251).

ellâlem, b. ***Allahu-âlem***.

elle- 'elle dokunmak, ele alıp üzerinde çalışmak' < ***el*** I + isimden fiil yapan ***-le-*** genişlemesi. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-/-le-*** genişlemesi için b.

acabla– ⊡. ※ ***Ėrişüb serv u çinārı ellemiş boyuŋ senüŋ.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 247). 'karıştırmak, alt üst etmek, talan etmek' ※ ***Ol evi ellediler, ̮ harāb u yebāb ḳodılar, yüriyü vėrdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 224b). ***elle– külle–*** 'eline alıp çevirmek' (ikinci fiil labialisation'lu (dudaksıllaşma) mühmel, labialisation'lu terkipler için b. ***abidik gubidik*** ⊡², ***e– k–*** sistemi kafiyeli terkiplerde çok yaygındır, b. ***af küf*** ⊡: ※ ***Elledin külledin, üstündeki kâğdına baksan a!*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. nisan 1941).

ellehem, b. ***Allahu–âlem***.

ellelem, b. ***Allahu–âlem***.

ellem, b. ***Allahu–âlem***.

elleme 'ellenmiş, elden geçmiş, seçilmiş' < ***elle–*** + fiilden sıfat yapan ***–me*** eki, b. ***aşılama*** ⊡. ※ ***Saç mangalın bir iki ellemeyle dirilttiği ateşine bir tencere vurdu.*** (Reşat Enis 1945 s. 25).

ellen–, ***elle–*** fiilinin passivum (edilgenlik) hâli. ***ellenmiş*** 'bakire olmayan': ※ ***Onun suratına bir baksana! O ellenmiş. Ondan karı olmaz. Görüşürsen, görüşür geçersin.*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 267). ※ ***Abukatın eli kazâra kızın gerdanına şöyle bir değmiş. "İstemem" diye bağırmış. "Bu kızın gerdanı ellenmiş, kız oğlan kız değel!" diye bağırmış.*** (A. Dino 1944 s. 41).

elleş– 'birbirinin elini tutmak, el sıkışmak; ağır bir şey kaldırmak için birkaç kişi birden tutmak; yardımlaşmak' DS 1722, Meninski 1680 I, 394 < ***elle–*** fiilinin müşareket hâli. ※ ***İçerde gelinin önünde kalan akrabasından bir kadın gelini getirerek takdim ederler. Elleşdikleri sırada gelin güveyin elini öper.*** (H. Z. Koşay 1944 s. 293). 'kavgaya tutuşmak, savaşa başlamak' TS 1442–43, R. Dankoff 1991 s. 35: ※ ***İki ṭarafdan ḳaravullar ḍolışub āteş–i pür–şerār ile elleşüb ḥarekete gelicek...*** (Maṭraḳçī 1976 [1533–36] s. 274).

elli '50 sayısı' < ETk. ***ellig*** a.m. Clauson 1972 s. 141. ※ ***Ḳırḳ, elli ḳaravaş, dil̮hāhlar, nāzükler, ḳarşusında dururlar.*** (Ferec 855/1451 v. 28b). ***ellici*** 'bir reaya sınıfı': ※ ***Livā'–i mezbürda ellici yėrin taṣarruf ėdüb*** ümenāya ***bedel–i kesim vėrigelen raʿāyā sehven bennāk ve mücerred yazılub sipāhīye raʿīyet yazılmaḳ vāḳiʿ oldıysa...*** (Ö.L. Barkan 1943 [981/1576] s. 22).

(Argo) **elli altı** 'tokat, şamar' H. Aktunç 1990 s. 95. < ***el*** ile kelime oyunu, krş. ***pendifrank***. ※ ***Ben döşekden ḳalḳmış, ḥarāreti, dumanı üstünde üç dört aftos yüzü göreyim de bir iki yumruḳ, bir ḳaç elli altı yemeğe rāżīyim.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 91).

(Argo) **elli dirhem otuz** 'sarhoş' H. Aktunç 1990 s. 95 < F. Devellioğlu 1959 s. 84'e göre, rakının 50 dirhemi 30 paraya satıldığı devirden kalma tabir.

ellih, b. ***ellik*** II.

AD. **ellik** I 'eldiven; orakçıların *tahtadan* eldiveni' DS 1723–24, TS 1443–44, ZTS 1976 s. 63 < ***el*** I + isimde, o şeyin neye yaradığını gösteren nomen instrumenti (alet ismi) eki ***–lik*** A. Tietze 1982z no. 69 (b. ***ahfadiyelik*** ⊡).

ellik II 'insanlar, topluluk, halk' DS 1724 < ***ėl/el*** II + isimden, nomen abstractum (soyut isim), nomen collectivum (topluluk ismi) ve nomen loci (yer ismi) yapan ***–lik*** eki, G. Doerfer 1975 IV, no. 32. ※ ***Zamanında ben***

bir padişah oğluyidim. Bir ellihde gezerken bir güzel ġız çingenelerde gördüm. Bu çingen ġızına aşg oldum. (B. Seyidoğlu 1975 s. 236). ※ ***Bunca yıldır kardaş kardaş yaşadığımız elliği bizim üstümüze yürütenlerin getirin anasını, geçmişini!*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 131; burada bahsedilen bir Türkmen aşiretidir). ***elliksiz*** 'tenha, ıssız' DS 1725: ※ ***Evallde bir keşiş bir elliksiz maḥalde köşe-i vaḥdete çekilip ibādeti ile meşġūl olurken...*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 363).

⊡ İsimden isim yapan çok işlek ***-lık*** ekinin ne ETk.de ne de Kaşgari'de örneği bulunmayan bir işlevi topluluk adı (nomen collectivum) türetmektir (b. T. Banguoğlu 1974 s. 193–196). Bazı araştırmacılara göre (krş. Kasem-Beg 1981 [1848-1849] s. 329) genişlemenin esas fonksiyonu budur. (Öbür fonksiyonları için b. ***ağırlık*** ⊡, ***ahfadiyelik*** ⊡, ***akçalık*** ⊡, ***Arablık*** ⊡, ***aşağılık*** ⊡). A–B ve C–E ciltlerinde tek örneği var: ***ellik*** II. Başka örnekler: ***gençlik, hıristiyanlık, insanlık, müslümanlık, Türklük.***

ellinin körü, b. ***elinin körü***.

(Argo) **elli sekiz** 'ibne' F. Devellioğlu 1959 s. 84, H. Aktunç 1990 s. 95, S. Özel 1993 s. 37 < izah edilmemiştir.

ellişer 'beher elli' < ***elli*** + üleştirme sayıları (numerale distributivum) eki olan ***-er*** eki, b. ***altışar*** ⊡. ※ ***Ammā ḫudā 'ālimdir. Eyle çār ṣomāḳī aḥmer-gündur, clhānuŋ çār köşesinde naẓīri yoḳ, ellişer zirā' bālā 'amūd-ı ra'nālardır.*** (Evliyā Çelebī 1989 s. 90 v. 43b).

elma/elmacık kemiği, b. ***alma/elma***.

elmas 'kıymetli ve çok sert bir taş' < Ar. ***al-mās*** < EYun. ***αδαμας*** (aḏámas) a.m., asıl manası 'yenilmez' [***a*** 'olmayan' ve ***damáein*** 'yenmek') G. Meyer 1893 s. 36. ※ ***Bunuŋ gibi ki görürsiz 'ibāretler düzerem, söz dürlerini elmās-ı beyānlle dizerem.*** (Ferec 855/1451 v. 138b. Sevilen birine hitap olarak: ※ ***Yoluna kul köle olayım, elmasım!*** (S.M. Alus 1944 s. 126).

elmasiye 'meyve sularından ve bir çeşit nişastadan hazırlanıp dondurulan tatlı, jöle' Fahriye Nedim 1933 s. 361 < ***elmas*** ya da Fa. ***almāsī*** 'parlak', başka yiyecek isimlerinde de bulunan ***-iye*** eki için krş. ***gurabiye, pişmaniye, şehriye***; yoksa bilmediğimiz Ar. bir kelime mi, ms. ***/lms/*** kökünden, krş. ***lamsīya*** 'nicht zur Reife gelangte Dattel' H. Wehr 1958 s. 783 (Tunus ağzı), veya ***/lmṣ/*** kökünden ***lamaṣ*** 'sorte d'amidon' J.-B. Belot 1929 s. 742. ※ ***Elmasiyeler, kendilerine mahsus ve muhtelif şekillerde yapılmış kalıplar içinde dondurularak yapılır.*** (Fahriye Nedim 1933 s. 361). ※ ***Hasbühal kalfanın çerkes tavuğunu seversin, çocuk da elmasiye sever, yaptırtalım.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 14.III.1942).

Osm. **elmas-süm** 'toynakları elmastan olan' < Fa. ***almās*** 'elmas' ve ***sum*** 'toynak'. ※ ***Ḫudā-dād durdı, şikār ḳaṣdına bir keşīde-güş, küşāde-düş, elmās-süm, enfās-düm, sepiyde-cebīn, zerrīn-zīn ata bindi.*** (Ferec 855/1451 v. 63b).

elmastraş 'elmas gibi yontulmuş iyi cins cam kristal' < Fa. ***almās-tarāş*** 'diamond-cutter'. ※ ***Elmastraş karafakiyi, çok ağır hareketerle, aldı.*** (İ. Tarus 1957 s. 76).

elmende 'beceriksiz' DS 1726 < ***amelmande*** kelimesinin varyantı.

eloğlu, b. ***ėl*** III.

AD. **elöpen** 'kertenkele' DS 1726 < ***el*** ve ***öpen***; belki ısırmayan bir mahluk olduğu için. Krş. I. Hauenschild 1998 s. 145–146. Fiilin ettirgen fiilsıfatı (participium activum) hâlinden çıkarak isim (appellativum) durumuna gelmiş kelimeler için b. ***böğürtlen*** I ⊡. ※ ***"Ulan elöpen, ulan yılan yastığı" dedi içinden kertenkeleye, "o beni dövse bile, ben gene de senden güçlüyüm".*** (Orhan Kemal 1963d s. 55).

Osm. **elpençe dur–/elpençe divan dur–** 'yüksek bir şahsın önünde el kavuşturup hizmet etmeye hazır vaziyette ayakta durmak' DS 1727 < ***el, pençe*** ve ***divan***, fakat tabirin tarihçesini bulmak lâzım. ※※.

Osm. **eltaf** 'lutuflar, ihsanlar' < Ar. ***alṭāf*** a.m. [***luṭf*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Bu veziyrüŋ ārāste bir ḳızı varidi; elṭāf–ı Rabbānī, aʿṭāf–ı subḥānī bilesinceyidi.*** (Ferec 855/1451 v. 70a).

elti 'evli kadına göre: kocanın erkek kardeşinin eşi, kocanın yengesi; (AD.) görümce; kuma' DS 1728 < ?? b. M. Räsänen 1969 s. 41. ※※ ***elti eltiye küstü*** 'bir işleme örneğinin adı' ※ ***Nuğber kanaviçe iğnesini başörtüsünün ucuna iğneledi ... Sonra başını yeniden işinin üstüne eğip gece yarısına kadar "elti eltiye küstü" işledi.*** (L. Tekin 1984 s. 52).

el ulağı/elulağı 'yamak; her işi yapan ücretsiz yardımcı' < ***el*** I ve ***ulak*** 'ayakçı'. ※ ***Evde, hem yaşlı başlı el ulağı vazifesini görecek, hem de yemek pişirecek kadın, Şehri efendinin merhume üçüncü hareminin validesi Seher hanımdı.*** (S.M. Alus 1933k s. 16). ※ ***'Āleme el ulaḳlığı ediyor.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 131).

Osm. **elvan** I 'renkler; türlü renklerde, rengarenk' < Fa. ***alvān*** a.m. < Ar. ***alwān*** 'renkler' [***lawn*** kelimesinin çoğulu. Ar. bir çoğulun Tk.de sıfat olarak kullanılması için b. ***acaib/acayip*** ⊡[1]). ※ ***Muẓaffer Şābürı evine illetdi. Şābür gördi–ki bir büzürgāne yėrdür, ʿālī sarāydur, elvān ferş döşenmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 118a). ※ ***Önünde kocaman yeşil bir mer'ası vardı. Elvan elvan renklerile bir ressam paletine benziyordu.*** (R.H. Karay 1940m s. 139). ※ ***Elvan elvan reçel tabaklariyle donanmış kahvaltı tepsisinin başına oturuşları; ...*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1957 s. 15).

AD. **elvan** II 'güreşçi, çok kuvvetli adam' < ***pehlivan*** kelimesinin varyantı. ※ ***Bir çalımlı güleş dutardı! Kimse bunun gibi güleşemezdi! Elvan gibi vücudu vardı.*** (F. Baykurt 1971t s. 198). ※ ***Ben sana demedim mi, elvan gibi adam. Bir de benimkine bak bakalım. Vaktiyle o da elvan gibiydi, emme, yağmurda, çamurda iş kocattı.*** (F. Baykurt 1961o s. 276–277).

elveda 'bir daha görüşmemek üzere ayrılırken kullanılan selâm şekli' < Ar. ***al–wadāʿ*** a.m. ※ ***Artık serseriliğe elveda! Herşeyden evvel itaat.*** (Nâzım Hikmet 1932 s. 93). ※ ***Yine de tehlikeyi kanıksayamıyordu insan, şaka değil ölüm bu. Alnında ya da yüreğinde giderek ağırlaşan sıcaklık, ve elveda dünya!*** (A. Ümit 1993 s. 48). ※ ***Veda konuşmamı, eskiden olduğu gibi, bir gece yarısı, kitaplığımın önünde yapmak istedim: Geldiğiniz için hepinize teşekkür ederim. Hepinizi okuyamayacağımı biliyordum, elveda kitaplığım!*** (M. Mungan 1996 s. 522).

el ver–/elver– 'uygun gelmek, muvaffak olmak, mümkün olmak, vuku bulmak' TS 1550–52, Meninski 1680 I, 367 < ***el*** I ve ***ver–*** krş. Fa. ***dast dādan*** a.m. ※ ***Oş-bu fetḥ senüŋ rāyuŋ ḳutlulıġı birle el vėrdi.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 92–93). ※ ***İmdi eger el vėrürse eyitgil benümçün şol düşmen maşalın kim aŋa aldanmaḳ gerekmez.*** (a.e. s. 69). ※ ***İşte bu sebeple Dede Kasımın kârına kesat elverdi.*** (Kemal Tahir 1957r s. 184). 'kifayet etmek, yetmek': ※ ***Benim içün ağladığıŋ el-vermedi-mi?*** (Nāmıḳ Kemāl 1307 s. 44).

elverişli 'uygun, işe yarayan' < ***elver–*** + ***-iş*** nomen actionis (oluş ve kılış ismi) eki + ***-li*** sıfat eki (b. ***acımaklı*** ⊡); *****elveriş*** diye bir kelime kullanılmadığından pek sıradan bir teşekkül değil (ona benzer biçimde atipik olan ***kullanışlı*** ile karşılaştırın). ※ ***Havalar elverişli gidip de agustos sonlarında mahsul zincirlemeğe başladı mı...*** (Reşat Enis 1944 s. 84).

Osm. **elyak** 'daha lâyık; çok lâyık, en lâyık olan' < Ar. ***alyaḳ*** a.m. [***lā'iḳ*** sıfatının Ar. gramerine göre comparativus (karşılaştırma) veya superlativus hâli, b. ***a'cab*** ⊡]. ※ ***Monlā 'Āşıḳa yalvarırlar. "Sen bizüm cevānlarumuzla āşināsın, bu‿hldmete elyaḳ ve sezāvārsın. Bārī bizüm ṭarafumuzdan vekāletle bayramlaş!"*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 261).

elzem 'mutlaka lâzım' < Ar. ***alzam*** a.m. [***lāzim*** sıfatının Ar. gramerine göre comparativus (karşılaştırma) veya superlativus hâli, b. ***a'cab*** ⊡]. ※ ***Refakatlerinde kendilerini muhafaza ve tedavi edecek, emniyetli, kâmil bir doktor bulunması elzemdir.*** (Fazlı Necip 1930 s. 69). ※ ***Böyle malzeme bolluğunda yapılan bir harbi görmek bir subay için elzem.*** (E. Atasü 1996 s. 156).

Osm. **elzemiyet** 'zaruret, mutlaka lâzım olan şey' < ***elzem*** + sıfattan nomen abstractum (soyut isim) yapan ***–iyet*** ek grubu, b. âciliyet ⊡. ※ ***Hemān hīç polltlḳa yoḳ. 'Amelī şüretde zirāâat, çocuḳlara lāzım olacaḳ ḳadar ma'lümāt–ı lbtldā'iye ve eŋ çoḳ şıḥḥat ve şıḥḥatleriniŋ elzemīyetl üzerine binā edilmiş tedrīsāt.*** (H.E. Adıvar 1327 s. 16).

AD. **em** I 'ilaç, merhem' DS 1729, TS 1455–58, R. Dankoff 1991 s. 35 < ETk. ***em*** 'çare; ilaç' Clauson 1972 s. 155. ※ ***Borcuŋ emin bilürem: vėrüb ḳurtulmaḳdur.*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 498). ※ ***Lebüŋ emdür baŋa kim dahı nesne | Ger āb-ı‿Hıżrise olmaz derdüme em.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 101). ※ ***Lebüŋ dil derdine emdür, tenüŋ kāfūrī merhemdür, | Dil-l pür-derde ol yaḳı, öpül, 'ömrüm, koçul, 'ömrüm!*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 468). ※ ***Umut kalacağına emek kalsın, Abbas Kartal! Bakarsın, ummadığın yerden bir em çıkar...*** (F. Baykurt 1967k s. 365). ***em et–*** 'şifa getirmek, iyi etmek': ※ ***Derd ile çün öldüm, em ėtmez leb-i cānān baŋa, | Ḳara geysün, ağlasun ḳo çeşmeyi Ḥayvān baŋa.*** (A.N. Tarlan 1949 I, 58).

AD. **em** II 'dert' (Behçet Mahir 1973 s. 596 < ***em*** I, derdin çaresinden derdin kendi manasına bir gelişme ile. ※ ***Geldi yine Allahın belâsı! Şimdi bir fesatlık çıkartır, başımızı emde kor, savuşur gider.*** (Behçet Mahir 1973 s. 227). ※ ***Benim kızın karnındaki aksi cin yine dellenmeye başladı, Hafız! Dahi anasının hali de kızınınkinden kalası değil. O kadar okudun üfledin, bir eme yaramadı.*** (F. Baykurt 1971tuu71t s. 184).

AD. **em** III/**emmi** 'amca' < **am** II. ※ ***Sanki sen var iken baban gitmemiş, deden gitmemiş, dayın, emün, gardaşın gitmemiş.*** (M. İlhan 1983 s. 51).

em– 'dudak veya solukla içine çekmek' < ETk. ***em–*** a.m. Clauson 1972 s. 155. ※ "***Bu getürdügüŋ ḳuzı anası südile–mi bėslendi yoḫsa ayruḳ südile–mi beslendi?" dėdi. Çopan: "Anası öldi, bu bir ite yaḳıldı, dāyimā emeridi." dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 123b). ※ ***Utanmaz, arlanmaz, ırzsız, hayasız rezil! Bir şeycik demem, bir mememden emdiğin kan, bir mememden emdiğin irin olsun namussuz!*** (S.M. Alus 1933p s. 222). Bu fiilin nesnesi olan accusativus yalnız su, süt, hava değil, meme ve hatta kadının kendisine de ait olabilir: ※ ***Fatma zor güç toparlandı. "Uyumadım, uyumadım," dedi, "ne bağırıyon, emecen mi beni?"*** (F. Baykurt 1959y s. 120). Mecazî manada: ※ ***Bir göbek bağı gibi, yepyeni kanallardan siyaseti emmelidir her çocuk. Ana sütü benzeri yaşamsal bir besi olan siyaseti.*** (U. Kökden 1995 s. 24).

Osm. **em'a** (anatomi terimlerinden) 'iç organlar; bağırsaklar' < Ar. ***am'ā*** a.m. (/***m'w***/ kökünden). ※ ***Hazmı kolay, bir, bir buçuk saatin içinde midede, em'ada eriyiveriyor.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 1.VII.1941). ※ ***Kezalik dördü çarşamba gününden efendinin em'a ve ev'iyesini ve bağırsaklarını yumuşatıp.*** (B. Arpad 1974 s. 15).

eman, b. ***aman*** I.

Osm. **emanet** I 'güven, sadakat, güvenilirlik' < Ar. ***amāna*** a.m. ※ ***Melike şehzādenüŋ ḥikāyetin söyledi, mürüvvetin, emānetin, 'iffetin şerḥ eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 149b). ※ ***Mezbüruŋ cezāsı te᾽hīri ẕātini ḥimāyeten ve emānet u istiḳametine şehādeten degüldür.*** ('Ālī 1982 [1581] II, 137). 'eskiden emin denilen idarecinin payesi ve vazifesi': ※ ***Yaş Ḥasan bīk idi–ki gāh terṣhane–i 'āmire emīnlügine gāh şehr emānetine mütaṣarrif olduḳdan soŋra baş ḳaleme defterdār olmışdur.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 141).

emanet II 'korunmak için birine bırakılan şey' Meninski 1680 I, 411 < ***emanet*** I; Ar. ***amāna***'da da bu mana vardır. ※ ***Bu ev issi cümle ulular evinüŋ piyrāyesini, ziynetini 'ārīyete alub bir yėrde ḳoyub dururdı. Kimseye sımarlamaġa kıyamazıdı, emānetdür, kim–bile nola dėyü saḳınurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 219b). ※ ***Kimseleri değil. Köylüleri. Merhamet etti, çocuğu emanet aldı.*** (Aka Gündüz 1930 s. 82). 'birisiyle birine gönderilen şey': ※ ***Bāġdādda Naṣr–ı 'Ayyār dōstumuzdur. Aŋa uġrayasın, selāmumuzı degüresin" dėyü sipāriş ėtdi. Oğlan emāneti ḳabül ėtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 49b). (Sıfat) 'ödünç alınmış, kiralanmış (şey): ※ ***Sabahleyin, emanet alınmış bir öküz arabası işletme revirine doğru ilerliyordu.*** (F. Erdinç 1955 s. 179). ***emanetle–*** 'emanet etmek, havale etmek, himayesine bırakmak' İsim/sıfattan fiil yapan ***–la–/–le–*** genişlemesi, b. ***acabla–*** ⊡.: ※ ***Bu evde karıdan çok erkişi var. Her gece ırzımı bir Tanrıma emanetleyerek yatarım.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 30).

(Argo) **emanet** III 'silâh, tabanca, bıçak' H. Aktunç 1990 s. 95 < ***emanet*** II, belki askerlikte beylik mal olduğu için. ※ ***Sado, Kolera'da hiç olmayan adresi soran kişilerden kıllanıp elini ceketin zulasındaki emanete attı.*** (M. Kaçan 1990 s. 28–29).

emaneten (zarf) 'emanet olarak' < Ar. ***amānatan*** a.m. ※ ***Radosa varub ẕaḫīre[yi] emāneten dizdāra teslīm ėdüb...*** (Siliḥdār Meḥmed Aġa 1928 II, 500). ※ ***Yazılı vesikaların, raporların, resim ve haritaların asılları, dizi pusulası tahtında, emaneten hıfzolundu.*** (İ. Tarus 1961 s. 72).

Osm. **emanetkâr** 'emaneti iyi koruyan, emniyetli kimse' < Fa. ***amānat–kār*** a.m. Fa. ***–kâr*** için b. ***alımkâr*** ⊡. ※ ***Oġlanlar ol mālı ittifāḳile defn ėtdiler, yėre emānet ḳodılar ki anuŋ gibi emānetkār yoḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 123a).

Osm. **emanetullah** 'Tanrıya karşı mesuliyet taşınan emanet' < Ar. ***amānatu–llāhi*** a.m. ※ ***Değnekler evvelâ çok gevşek iniyor; kız kendini müdafaa etmediği için Feridun bey bir türlü kızışamıyordu. Bir kaza çıkarmaktan korktuğu için emanetullahı değneksiz eliyle havaya kaldırarak, tavuk muayene eder gibi, evirip çeviriyor, kanayıp kırılmazdan sızlıyacak etli yerlerini arıyordu.*** (R.N. Güntekin 1944 s. 49).

emanuel 'metres' < 1970'lerde soft porno filmlerde başrolde oynayan Danimarkalı artist Émanuelle Kristell'in adından. ※ ***"Şeflerin erkek emanuellerl" diye diye çılgına çevirdiğin karılarının dilinden düşmeyen adın ... seninle llglll silinmesi bir haylı güç, yanlış, haksız yargılar çıktı ortaya, ve ben göğsümü kalkan edip seni savundum.*** (L. Tekin 1990 s. 17).

emare '(hukuk ve adliye ıstılahı) nişan, iz, ipicu' < Ar. ***amāra.*** ※ ***Ve hiç bir korku emaresi göstermeyen bir benlikle "Bunu elimden almak lstlyenln vay haline" diye düşünüyordum.*** (İ. Engin 1949 s. 26). ※ ***Leyla'nın pazarlığının gerçek olabileceğini bir an bile düşünmemişti. Ama işte genç kadın biletini almış, ciddi ciddi gidiyordu, hem de hiç kırgınlık veya kızgınlık emaresi göstermeden.*** (A. Kulin 1997 s. 33).

emaret I 'emirlik (paye veya devlet)' < Fa. ***amārat*** < Ar. ***imāra*** a.m. ※※.

AD. **emaret II/emeret/amaret** 'mücevher(ler)' DS 1734, E. Gemalmaz 1978 III, 95 < Fa. ***amārat*** 'dignity, grandeur, pomp' F. Steingass 1930 s. 97. ※ ***Benim evlâdım yoḫ, evlatlıḫdan reddettim. Hemen üsdünü başını soyundurun, emaretini şeyini alın, bıraḫın o leylege getsin!*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 159). ※ ***Bir boḫçanın arasında da amaretleri varmış. Hemen bir ġuş gelmiş, o boḫçayı almış, uçmuş gitmiş.*** (a.e. s. 174).

emay 'erimiş camdan yapılmış cilâ' < Fr. ***émail*** < İt. ***smalto*** a.m. < Alm. ***Schmalz*** 'hayvan yağı. ※※.

emaye 'sathı emay ile kaplanmış' < Fr. ***émaillé*** a.m. (Fr.dan giren sonu vurgulu ***–é*** ile biten isim/sıfatlar için b. ***abandone*** ⊡[1]), b. ***emay***. ※ ***Helâlardaki emaye demir küvetler kapkaraydı.*** (İ. Tarus 1961 s. 12).

AD. **embel** 'nodul, üvendirenin başındaki başsız çivi' < Yun. ***εμβολο*** (emvolo) a.m. A. Tietze 1955 no. 73.

AD. **emcek/emcek/emcik** 'kadın memesi, meme başı' DS 1730, TS 1458–60, R. Dankoff 1991 s. 35, Meninski 1680 I, 415 < ETk. ***emçek*** a.m. Clauson 1972 s. 158 (***emig*** maddesinde), M. Rāsānen 1969 s. 41. Nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–ecek*** için b. ***açacak*** ⊡ ve krş. ***bürümcük*** ⊡.

※ ***Emcekleri yoġurt tulumı gibi sarḳmış.*** (Ferec 855/1451 v. 146b). ※ ***Ben daḫı emceklerüm keserem. Eger ölürsem bārī Yezīdüŋ bu ẓulmın görmeyem.*** (Ṣaltuḳ–nāme 1974 [15. yy.'ın sonu] s. 261).

AD. **emci** 'hekim, cerrah, ebe, eczacı' DS 1731 < ***em*** I + isimden meslek sahibi yapan ***–ci*** eki.

emçek, b. ***emcek***.

AD. **eme** 'hala, babanın kız kardeşi' DS 1731 **<** ***ame*** kelimesinin varyantı. 'dişi hizmetçi, cariye' TS 1460.

AD. ***eme–** 'emeklemek' < ETk. ***emge–*** 'ızdırap çekmek' Clauson 1972 s. 159; krş. ***emgek*** 'emek'. ※ ***Çocuḳ emeye emeye (metinde: eme eme) gezinirimiş.*** (A. Caferoğlu 1930 s. 69). Krş. ***emen–***.

emece 'bir köyün ahalisi tarafından müşterek olarak girişilen iş' < ***imece*** kelimesinin varyantı. ※ ***Emece harman kaldırırıḫ***. (A. Dino 1944 s. 77). 'müşterek görülen iş': ※ ***Bir ānda baş ḥāfızın ġırtlağına ṣarılub boğarcasına sıḳdı. Dīger ḥāfıẓlar da ḳalḳmışlardı, Emece ile yıḳmaḳ, yatırmaḳ isteyorlardı.*** (Aḥmed Rāsim 1927 s. 124). ※ ***Heb berāber, emece ile çıḳdıḳ. Ders–ḫāneden girdik ki ...*** (a.e. s. 27).

emegül, b. ***emekülüs***.

emek 'zahmet, uzun süren ağır iş' TS 1461–62, Meninski 1680 I, 421 < ETk. ***emgek*** 'ağrı, sızı; ağır iş' Clauson 1972 s. 159. ※ ***Göresin ki eyle midür dėdügüm, – Belüre ne deŋlü emek yėdügüm ...*** (Ferheng–nāme–i Saʿdī 1340–42 s. 5 no. 52). ※ ***Neyise, emegüm żāyiʿ olmadı.*** (Ferec 855/1451 v. 222b). ※ ***Gir besmeleyle aş evine, sen de çek emek, | Otur, ḥażırla aḫşama bir ġac ṣaḥan yemek"*** (Vāṣıf ʿOs̱mān 1257 s. 48). ※ ***Yanılmıyorsam içlerinde en çok emeği geçen sensin. Değil mi? Kaç yıldan beri çavuşluk yapıyorsun?*** (K. Bilbaşar 1944 s. 85).

emekdar/emektar 'bir yerde uzun zaman, senelerce hizmet etmiş olan (kimse)' G. Molino 1641 (***faticante*** maddesinde), Meninski 1680 I, 422 < ***emek*** + Fa. ***–dār*** 'malik olan' eki; bu Fa. ek Tk. kelimelere de takılabilir, b. A. Tietze 1964 s. 177 ve ***abdar*** ⊡. Fa. ***amak–dār*** a.m. Osm. dan alınmadır, b. G. Doerfer 1965 II, no. 556. ※ ***Her çend emek–dār erkān–ı devletde neşv u nemā bulmış ḫidmet–güzār envāʿ–ı riʿāyet u iḥtirāma sezā–vār bir emīr–i muḥterem idi***. (ʿĀlī 1975 [1599] s. 141). Mecazî manada eşya hakkında. ※ ***Emektar tahta karyola evliliklerinin hiç bir döneminde gıcırdamamış, gıcırdamazdı.*** (F. Baykurt 1967k s. 319). ※ ***Çok güzel bir teypti. VU–metreleri kocaman, emektar sarı ampullerle aydınlatılıyormuş gibi loş fakat güven verici, bantın sürtünmesinden doğan cılız ses dışında makaralar sessiz sessiz dönüyor.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 103–104).

emekle–/imekle– '(dizler ve eller üzerinde) sürünmek' Meninski 1680 I, 422 < ETk. ***emgekle–*** a.m. Clauson 1972 s. 160. ※ ***Ṣad hezār gezende tenüme üşüb mecrūḥ eylediler. ʿĀciz oldum, ėmekleyürek zindāncı evine vardum.*** (Ferec 855/1451 v. 111a). ※ ***Mestan nerede, ben orada. Mestan kıtık dolu sedir yastığının kenarına kıvrılmış uyumaya mı çalışıyordu? Ben de emekleyerek yuvarlanarak gidip yanına kıvrılıyordum.*** (M. Margosyan 1996 s. 11).

emektar, b. ***emekdar***.

AD. **emekülüs/emegül** 'oruç' DS 1732, J. Thury 1885 < ?? ※ ***Yüzdüŋ emegülü bu żabaḥ abdesin al***. (Galib Paşa t.y. [1911] s. 25).

emel 'ümit; istikbalde gerçeklemesi umulan ileri maksat' < Ar. ***amal*** a.m. ※ ***Ve ol geyik ki̯ halḳ aŋa müteʿallıḳlardur ḥırṣ u emel ṣūretidür.*** (Ferec 855/1451 v. 192a). ※ ***Tüllere benziyen öyle sisler, hislere benziyen öyle renkler görürüz ki bize kalbimizden aksetmiş emeller ve zihnimizden uçmuş hulyalar kadar rikkatli ve güzel görünür.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 76). ※ ***Bütün emelim sizin gibi olmaktı.*** (M. Mungan 1996 s. 276).

AD. **emen/emmen** 'ağaç filan dikmek için açılan çukur' DS 1733 < mana bakımından belki ***endeme*** kelimesine bağlanabilir. ※ ***Bostan tohumu bulmak ise, çubuk bulmak kadar zor olmadı. Emmenleri eşip aklı karalı, sarılı çekirdekleri gömdüler.*** (F. Baykurt 1967k s. 138). ※ ***Emmenleri dün hazırlamışlardı. Kıyılarına yanık gübre dökmüşlerdi. Bugün karıştırıp karıştırıp dökeceklerdi.*** (F. Baykurt 1959y s. 15).

AD. **emen-** 'zahmet çekmek' DS 1734, TS 1463 < ETk. ***emgen-*** a.m. Clauson 1972 s. 160 [***emge-*** ve TT. ****eme-*** fiillerinin reflexivum (dönüşlülük) hâli, (ı)n- için b. ***acın-*** II ⊡]. ※ ***İ ḳāżī! Kerem ėdüŋ, emenüŋ, eve girüŋ!*** (Ferec 855/1451 v. 224b). ※ ***Hani Ortaköy'e gelirsen, Damala'ya da yakın Sık sık da görüşürüz. (Yazıköy'lere, Yanköy'lere emenmeyizi)*** (F. Baykurt 1961o s. 216).

AD. **emendür-/emendir-** 'yormak, zahmet vermek' DS 1733, TS 1463 < ***emen-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli. ※ ***Ben güya varub ḳızuŋ ʿammusı oğlını istesem geregidi. Eyü geldüŋ, beni emendürmedüŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 72b). ※ ***Bizi ta buraya kadar emendirdi.*** (M. Tuğrul 1969 s. 273).

EOsm. **emerce** 'meme emecek yaşta olan' TS 1463 < ***em-*** fiilinin geniş zaman fiilsıfatı (participium aoristi), b. ***açar*** I ⊡ + aequativus eki, krş. ***kaynarca, kokarca.***

⊡ Geniş zaman partisipi ***-°r*** (b. ***açar*** I ⊡) ile ***-ca*** ekinden oluşan birleşimi, kendi başına yeni bir ek grubu olarak kabul edebiliriz. Fiillere eklenen bu ***-(a)rca*** genişlemesi, karakteristik niteliğini fiil kökünde belirtilen manadan alan aktif partisip isimler yapar, ms. ***kaynarca*** 'suyu kaynayan (kaplıca)', ***kokarca*** 'sürekli kokan hayvan'. A-B ve C-E ciltlerinde bulunan tek örnek EOsm. ***emerce***'dir. Genişlemenin ikinci unsuru olan similativum-diminutivum (benzetme ve küçültme) eki ***-ca*** (b. ***áhça / áğca*** ⊡) fonksiyon kaybına uğramış gözüküyor. ***-(a)rca*** bazı hastalık adlarında da görülür: ***akarca, yenirce*** (***sinir-ce*** < ***sinir*** [neurosis] bunlara benzetilerek türetilmişe benziyor). Yalnızca ***-ca*** eki ***boğmaca***, ***donuca*** / ***doluca*** gibi hastalık adlarına da görülür (krş. ***aldatmaca*** ⊡ ve ***böğrülce*** ⊡).

emeret, b. ***emaret*** II.

emeti, b. ***ammete***.

Emeviler '651-750 arasında hüküm süren halifeler hanedanı' < bu aslen Mekkeli ailenin ceddi olan Ümeyye (Ar. ***Umayya***)'nın adından.

e mi/emi (bir ricaya veya tavsiyeye müspet bir karşılık beklerken) 'olmaz mı?' < soru şeklinde ***e*** nidası. ※ ***Bana gücenmesin, söyle ... Unutma emi?*** (Mahmud Yesari 1932 s. 330). ※ ***Sen böyle şeylere hīç ḳulaḳ aṣma, e mi yavrum ?*** (E.E. Talu 1928 s. 74).

AD. **emice** 'amca' DS 1735 < ***amca*** kelimesinin varyantı. ※ ***Ali Ġadölu diyor ki: "Peki, emicem oğlu, ben gidacağam. Buranın hepisini sā verdim.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 134).

emid–, b. ***emit–***.

AD. **emik** I 'ağızlık' < ETk. ***emig*** 'meme başı' Clauson 1972 s. 158–159, M. Erdal 1991 I, 186. Nomen instrumenti (alet ismi) yapmaya yarayan ***–ek*** eki için b. ***apuldak*** ⊡. ※ ***Kör Celâl gırnatanın emiğini değiştirdi. İbrahim davulun çubuğunu dımbırdattı.*** (F. Baykurt 1971t s. 284).

AD. **emik** II 'bıngıldak; beyin' DS 1735 < ***emik*** I; yumuşaklığından dolayı.

EOsm. **emikdaş** 'süt kardeş' TS 1464 < ETk. ***emigdeş*** a.m. Clauson 1972 s. 160. [***emig*** + ortaklık eki olan ***–deş***, b. ***adaş*** ⊡[1]]. Krş. ***emildeş.***

emildeş 'süt kardeş' R. Dankoff 1991 s. 35 < ‼ ***emildeş*** a.m. W. Radloff 1893 I, 957'ye göre kelime ***emil–*** fiilinden ***–deş*** ekiyle yapılmıştır, b. ***adaş*** ⊡[1].

emilik, b. ***emlek***.

emin/imin I 'güvenilir, emniyetli' < Ar. ***amīn*** a.m., Ar. ***1a2ī3*** kalıbı için b. ***acîb*** ⊡. ※ ***Cün bunı emīn u 'āḳıl gördi, nesi varise aŋa sımarladı.*** (Ferec 855/1451 v. 189a). ※ ***Cün ānü īmīn oldı ve Düstür ḳatına vardı, şarāb-ḫörlıġa meşġūl oldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 237b). Ablativusla (soyut adlar)※ ***Āsāyiş oldılar, yollarda iymīn olub mekārihden yüridiler.*** (Ferec 855/1451 v. 179b).※ ***Sizden baŋa murād ḥāṣıl olacaġise, ben tedbīr ėdem ki ol ḳorḳudan imīn olasız.*** (Ferec 855/1451 v. 47a). ※ ***En ilerlemiş vaziyetlerde bile derhal toparlanacağımdan emindim.*** (Sabahattin Ali 1936 s. 127). Dativus (yönelme durumu) ile: ※ ***Denilebilir ki: Genç kadın sensiz ne yapsın? Nereye gitsin? Bunu senin diyemiyeceğine eminim.*** (Sabahattin Ali 1940 s. 298). ***emînlik*** 'emniyet' Meninski 1680 I, 432: ※ ***Gendü evümüzde, yurdumuzda ferāġ-ı bālile oturalım. Cihānda eminlikden yėgrek nesne yoḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 102b). ※ ***Maraş harbi olalı üç sene vardı ki, bu hudut boydan boya eminlikti.*** (H.Z. Ülken 1941 s. 179). Nomen abstractum (soyut isim) yapan ***–lık*** eki için b. ***ağırlık*** ⊡.

Osm. **emin** II 'mutemet kimse' < ***emin*** I. ※ ***Der-ḥāl Cebrāyil-i emīni Ḥaḳ ta'ālā Süleymāna vėribidi***. (Ferec 855/1451 v. 187b). 'Osmanlı idaresinde bazı müessesenin başında bulunan memurun unvanı' < ***emin*** I. ※ ***Min-ba'd bunuŋ gibi rüsüm alınduḳda cānib-i mīrīye żabṭ olunub emīnlere vaḳt-i ḥisābda ayruca göstereler.*** (Ö.L. Barkan 1943 [931/1524] s. 381).

AD. **emina** 'kolera ve tifonun tehlikelisi' DS < Yun. ***εμμηνα*** (émmina) 'aybaşı hâli'.

emir I 'hükümdar, bugün ekseriya Arap devletlerindeki hükümdarlara verilen unvan' < Ar. ***amīr*** a.m. ※ ***Şābürı ḍutdılar, emīr-i şehr ḳatına iletdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 119b). ※ ***Żiyā-ı devlet u dünyā, Ḫıżır Beg kim aŋa eflāk | Münīr-i maşrıḳ u maġrib, emīr-i baḥr ber dėrler.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 50). ※ ***Emirin iti gibi sokaklarda sürün!*** (F.C. Göktulga 1943 s. 46; menşeini bilmediğimiz bir tabir). ※ ***Şen Hanıma, Birleşik Arap Emirlikleri'nden gelen gelin adayını anlatmalısın.*** (A. Kutlu 1995 s. 95). Krş. ***mir***.

emir II, b. ***emr*** I.

Emirgân/Mirgûn 'İstanbul'da bir semtin adı' < 17. asırda burada bulunan Emirgüne Yûsuf‿Hān'ın bahçesinden. ※ ***O günleri görürsek, sana Emirgânda bir çay bahçesi açacağım.*** (M.B. Kanok 1984 s. 91).

emirber 'subay hizmet eri' < ***emr/emir*** + Fa. ***-bar*** 'taşıyan', krş. ***peygamber***. ※ ***Bir emlrberim vardı. Temiz bir Anadolu çocuğu.*** (M.C. Anday 1965a s. 116). ※ ***Aylin nasıl Nllüfer'in neferiyse, Betin de Aylin'in emirberiydl.*** (A. Kulin 1997 s. 38).

Osm. **emiri ahur/imrahor** 'atlara bakmakla görevli saray hizmetlisi' < Fa. ***amīr-i āḫʷur*** a.m. ※ ***Altun taḫtına Ḳazan Beg geçdi oturdı. Ḳaracuḳ Cobanı lmraḫor eyledi.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14.-15. yy] s. 29).

Osm. **emirülmü'mlnln** 'halife' < Ar. ***amīru l-mu'minīn*** a.m. [***amīr*** 'emir', harfitarif, ve ***mu'minīn*** 'müminler']. ※ ***Emīre l-mü'minīn‿haliyfe bize "Dīvāna necün 'arż ėtmedüŋüz?" dėmeyiserler midür***? (Ferec 855/1451 v. 57b).

emiş- 'bir arada emmek' DS 1737-38, TS 1354 < ***em-*** fiilinin müşareket (cooperativum) hâli, ***-(ı)ş-*** için b. ***ağlaş-*** ⊡. ※ ***İnekle dana emişmişlerdi.*** (F. Baykurt 1971t s. 209). ※ 'öpüşmek; birbirinin cinsel organlarını karşılıklı olarak ağızla uyarmak' H. Aktunç 1990 s. 95: ※ ***Germ olub bir‿höş emlşirken senüŋle yab yab | Başa çıḳduŋ, ḍurmaduŋ peymāna, bozduŋ ṣoḥbetl.*** (Ḳınalı-zāde H.Ç. 1978 [1586] I, 394). ※ ***Sevişiyorlardı ikisi. Buluşup zabahlara kadar emişiyor, öpüşüyorlardı.*** (F. Baykurt 1971t s. 149). ***emiştir-*** (***emiş-*** fiilinin causativum [ettirgenlik] hâli, b. ***acıkdur-*** ⊡, fakat ***em-*** fiilinin verbum intensivum'u [pekiştirme] da olabilir, krş. ***anlaştır-*** II ⊡) TS 1465: ※ ***Dana, ineğin memelerinin arasına başını sokmuş emiştiriyordu.*** (Yaşar Kemal 1955i s. 50).

emiş kamış 'can ciğer, sıkı fıkı' < ***emiş karış***, ikinci kelime, kafiye teşkil ettiği birinciye daha çok yaklaştırılmış olarak, b. ***ailem et- kallem et-*** ⊡. ※ ***Emlşkamışlıkta bendei ahkarları, zati aliyeleri, mingayrı haddin ve rutubetin kabilinden lâfların, dondurma kutusu gibi tabirlerin ne münasebeti gerek?*** (S.M. Alus 1933p s. 205).※ ***Büyük hanımın, sekiz on yaş büyük ağabeysi, anaları bir olmadığından, Hacının semti Üsküdar, hemşiresininki ise Kocamustapaşa olduğundan, çocukluktan beri pek emişkamış olmamışlardı.*** (S.M. Alus 1934 s. 102).

EOsm. **emlş karış** 'karmakarışık' < ***emiş***- ve ***karış-*** fiillerine dayanan iki emir veyahut iki nomina actionis'ten (oluş ve kılış isimleri) müteşekkil kafiyeli terkip, b. ***ailem et- kallem et-*** ⊡. ※ ***Belle serāy-ı sāḥe-i 'ışḳı ḳarış ḳarış, | İşe ḳarışma olmaya tā iş emiş ḳarış.*** (A.S. Levend 1943 s. 463) 'birbirine karışmış, sarmaş dolaş' TS 1464 ※ ***Gelin güyegü emiş ḳarış olup...*** (M. Çavuşoğlu 1977 [16. yüzyıl başı] s. 144).

AD. **emiş yakış ol-** 'alışmak, yüz göz olmak; can ciğer ahbap olmak' H.Z. Koşay 1932 s. 122, (Ö.A. Aksoy 1933 s. 62??).

EOsm. **emit-/emid-** 'eğilmek, iki büklüm olmak' < ETk. ***emit-*** a.m. Clauson 1972 s. 157. ※ ***Yėmiş ağacları emitmişler dururlar.*** (Ferec 855/1451 v. 55a). ※ ***Oş nice yıldur ki yėmişler ėrişüb emidüb emidüb durur.*** (Ferec 855/1451 v. 231b) başka kaynaklarda bulunamadı.

AD. **emite** 'amca, amca oğlu' DS 1738 < Yun. ***αμιτα*** (amíta) < Lat. ***amita*** a.m.

emlâk 'gayrı menkul mülkler' < Ar. ***amlāk*** a.m. [***milk*** kelimesinin çoğulu]. ※ ***Üç veziyrüŋ hānumānını, emlākini, esbābını aŋa bağışladı.*** (Ferec 855/1451 v. 27b). ※ ***Ailenin Bağdatta emlâki, çiftlikleri vardı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 118).

Osm. **emleç** 'bir ağaç ve onun yenen meyvesi, Prunus cerasifera' R. Dankoff 1991 s. 35 < Ar. ***amlac*** a.m.

AD. **emlek/emlik/emilik** (varyantların sıralanışı lâlettayindir) 'süt kuzusu, süt emmekte olan insan ya da hayvan yavrusu' DS 1735, 1738, 1739, TS 1465 < ***em–*** + ?? Kelimenin kuruluşu problemlidir. Eski kaynaklarda bulunamadı. Krş. Az. Tk. ***āmlik*** a.m. Sondaki eki ***–lik*** olarak kabul edersek, b. ***ahfadiyelik*** ⊡,***–lak*** olarak b. ***bağırtlak*** ⊡. ※ ***Yeni doğmuş koyun yavrusuna emlik (henüz ot yememiş kuzu) denir.*** (K. Güngör 1941 s. 36). ※ ***Emlik kuzu gibi emzirilip el üstünde büyütülecek bir evlât ver bize***! (E.C. Güney 1946k s. 4). ※ ***Annesinin "emliğim" deyişi şimdi bir başka güzeldi. Karakoyunların, ilkyazın muştucusu emlik kuzularına yanışı gibi içtendi sesi, sevgi doluydu.*** (M. Güler 1990 s. 32).

AD. **emme** 'ama, fakat' DS 1740 < ***amma*** kelimesinin varyantı. ※ ***Haram olsun o gazâ sana diyecem emme dilim varmaz***. (T. Buğra 1963 s. 51).

(Konuşma dili) **emmelim** 'fakat, maamafih, şu var ki' < ***emme*** + rabıtları biraz daha "büyük" göstermek ve konuşana bir düşünme saniyesi vermekten başka fonksiyonu olmayan ***–lim*** ilavesi, krş. ***barilim***. ※ ***Ulen Topal, başkasına yutturursun emmelim Ganbura atma bu martavalı!*** (O.R. Gökçe 1943 s. 29).

emmen, b. ***emen***.

AD. **emmenle–** '"emme" demek, itiraz etmek' < ****emmele–*** yerine şakadan bir teşekkül? ※ "***Yoksullar çok tabii, yoksullar çok emme ... " — "Emmesi ne, Sarının kızı, ne emmenleyip duruyorsun?" — "Kim emmenliyor? Varsıllar basar parayı, sustururlar yoksulları diyorum."*** (F. Baykurt 1971t s. 170). Başka kaynaklarda bulunamadı.

RD. **emmeten** 'tamamiyle, büsbütün' Gy. Németh 1065 s. 387 < ***ammeten*** < Ar. ʻ***āmmatan*** 'umumiyetle'. ※ ***İç soma bizi ta iyi, be çocuk! Bu yıl emmeten saapa sadı işlee.*** (M. Başaran 1992 s. 284). ※ ***İnsanı emmeten yalnızlaştıran o kalabalık vapurlardan birindeyim. Salkım saçak insan yığını ortasında bir başımayım.*** (a.e. s. 91).

emmi I, b. ***ammi***.

emmi II, b. ***em*** III.

Osm. **emn** 'emniyet, güven' < Ar. ***amn*** a.m. ※ ***Emn u rāḥatda ʻömür geçürelüm.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2327). ※ ***Ferāġat emn ile ṣıḥḥat ulu niʾmet durur Ḥaḳdan, | Hezārān şükr vācibdür bize her gün bu maʻnāya.*** (ʻÖmer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 38). ※ ***Mālik–i mülk–i cihān, bāʻiṣ–i emn u emān olan saʻādetlü pādişāh–ı ʻadālet–nişān...*** (ʻĀlī 1979 [1581] s. 150).

emniyet 'güvenlik' < ***emin*** sıfatından yapılan nomen abstractum (soyut isim), Ar. ***–iyet*** eki için b. ***aciliyet*** ⊡). ※ ***Çok istedim bir başgasını göndermeyi. Lâkin benden mada kim gelebilir, kime emniet olunır?*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 95). 'polis teşkilâtı': ※ ***Doğan, telefon***

konuşmasından bir iki gün sonra, Ali'nin bazı grevcilerle birlikte Emniyete alındığını öğrendi. (S. Soysal 1979ye s. 210). 'bir aygıtta güven sağlayıcı parça': ※ ***Belli etmeden koltuk altımı yoklayıp, ondörtlüğün emniyetini açıyorum.*** (A. Yurdakul 1993 s. 357).

emoroid/emoroit 'basur' < Fr. ***hémorroïdes*** a.m. < EYun. ***αιμορροια*** (haimórroia) 'kanama'. ※ ***Emoroit ameliyatı geçiren nüfus kâtibi Behçet Efendi: "Hacı be!" diye takıldı, "Ser önüne peçeteni, nerdeyse onbaşı yemeğini getirir."*** (R. Ilgaz 1962n s. 23).

empas 'kalınan durum' < Fr. ***Impasse*** a.m. ※ ***Holding'in danışmanlarından emekli general Rafet Bey, karşısında oyun yapan partöneri emekli bankacı Tacettin Bey'in beceriksizce bir empasından sonra, kızgınlığını belli etmemek için viski bardağına sarılmış.*** (E. Bener 1999 s. 7).

empermeabl 'yağmurluk' < Fr. ***Imperméable*** a.m. asıl manası '(su) geçirmez' [Lat. ***im–*** 'olmayan', ***per–*** 'içinden', ***meare*** 'yürümek, geçmek', ***–abilis*** 'yapabilen']. ※ ***Arḳasında ikinci def'a muşambalaşmış, orası burası lābisi gibi ḳopuḳ, kir, pas leke içinde ḫākī bir enpermeabl...*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 493).

emperyalizm 'müstemlekeler üzerinde duran hakimiyet' < Fr. ***imperiallsme*** a.m. ※ ***Şaka değll, Islâm emperyalizmi yapıyoruz.*** (F.R. Atay 1938 s. 69).

emperyalist 'müstemlekeler üzerinde duran hakimiyet taraflısı' < Fr. ***imperlallste*** a.m. [***empéreur*** 'imparator' (Lat. ***imperare*** 'emretmek') + ***-al*** sıfat eki + ***-iste*** 'tarafdarı olan', b. ***aferist*** ⊡]. ※ ***Sen, Türkiye Cumhurlyetl'nln kızı, emperyalist İngiliz ordusunun bir subayıyla izdivacı nasıl düşünürsün?*** (E. Atasü 1996 s. 78).

empoze et- 'zorla kabul ettirmek' < Fr. ***imposer*** a.m. b. ***afişe et–*** ⊡. ※ ***Araya, kuşkusuz, bir de milliyetçilik unsuru giriyordu (hem öylesine ağır giriyordu ki, savaşın bitiminde kendimi birden Dünya Vatandaşı ilân ettim, yıllar yılı bana empoze edilen tüm –izm'lere rest çekerek).*** (G. Scognamillo 1990 s. 73).

emprime 'basma (kumaş)' < Fr. ***imprimé*** a.m. (***imprimer*** '(kitap vs.) basmak, tab'etmek', ayrıca Fr.den giren sonu vurgulu ***–é*** ile biten isim/sıfatlar için b. ***abandone*** ⊡[1]). ※ ***Beyaz baldırları üzerinde emprime etekleri savrulan kadınlar, zambak dantelalı ufacık pencerelerden el edip çağırırlardı simitçileri.*** (M. Özünal 1991 s. 71).

emr I/**emir** 'buyruk' < Ar. ***amr*** a.m. (/***'mr***/ kökünden). ※ ***Evin içinde bir ahçı, bir hizmetçi, emrine amade Beyoğlu arabaları.*** (S.M. Alus 1944 s. 114). ※ ***Ölürüm, emrinden bir ḥarf dışarı çıḳmam.*** (H.R. Gürpınar 1926n s. 146). ***emir al-/emral-*** 'mecbur edilmek': ※ ***Zeyneb yola çıkmak için bu iki işaretten emraldı.*** (S. Ayverdi 1940 s. 7). ***emr–i ilâhî /emr–i rabbānī*** 'Tanrının buyruğu/Tanrının buyruğu üzerine': ※ ***Bu eṣnâda emr–i ilāhī bir ḳızıl bulıt peydā oldı, yağmur yėrine od yağdurdı.*** (Ferec 855/1451 v. 46b). ※ ***Ol ḳizile ol gėce düzdi ki bihiştīlerüŋ ḥūrīlerile anuŋ gibi gėceleri yoḳ. Emr–i rabbānī ol gėce 'ulük vāḳi' oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 143a). ***emir ver–*** 'emretmek, buyurmak': ※ ***Zili çaldı ve hanımı getirmelerini emir verdi.*** (T. Kent 1956 s. 23). ※ ***"Sür Sirkeci istasyonuna!" emrini verdim.*** (S.M. Alus 1944 s. 36). Krş. ***emr et–/emret–***.

Osm. **emr** II 'maslahat, iş' < Ar. ***amr***. ※ ***Seni‿Haliyfeye söyleyüb emrüŋi nice maḳāma yėtürür.*** (Ferec 855/1451 v. 14b). ※ ***Bu żaʿiyf ḳocayı gerek siz götüreyidüŋüz. Emr ber–ʿaks olmış, siz aŋa bindüŋüz.*** (Ferec 855/1451 v. 68b). ※ ***Bu ḳadar nesnei bilmek içün bu deŋlü emenmek hīc lāzım degüldi. Bu bir taṣdīḳ–ı bedīhī ḳuvvetinde, bir emr–i żarūrī mertebesinde maʿrifetdür.*** (Ferec 855/1451 v. 74b).

Emrah/Emre 'şahıs isimleri' < Fa. ***ham–rāh/ham–rah*** 'yoldaş, refik'. baştaki /***h***/'nin düşmesi için krş. ***emsel***.

emral–, b. ***emr*** I.

Osm. **emraz** 'hastalıklar' < Ar. ***amrāḍ*** a.m. (***maraḍ*** 'hastalık' kelimesinin çoğulu). ※ ***Aṣḥāb–ı emrāż, erbāb–ı aʿrāż, ḳamu eṣnāf‿halḳ anda gelürler.*** (Ferec 855/1451 v. 180a).

Emre, b. ***Emrah***.

emr et–/emret– 'buyurmak' < ***emr*** I ve ***et–***. ※ ***Eger ḥükmüŋ berātından zamāne bir miṣāl alsa. | Ėde müstaḳbeli māżī, bugün emr ėde ferdāya.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 39).

Osm. **emri emriküm** 'söz sahibimutlak, emredici, diktatör' < Ar. ***amru amrukum*** 'emir, sizin emrinizdir'. ※ ***Oğlum onuŋ ağzına baḳar. Ne derse, emri emriküm.*** (H.R. Gürpınar 1335k s. 89–90). ※ ***Karı, emri emriküm: ağzından çıkan Sultan Hamit iradesi.*** (S.M. Alus 1934 s. 12).

emrihak/emrihuda 'ölüm' Meninski 1680 I, 418 < asıl manası 'Tanrının emri', ***Hak/Huda*** 'Allah'. ※ ***Yarın emri Hak vaki olduğunda kız ne yapardı?*** (A. Kutlu 1991 s. 41).

emrivaki 'oldubitti' < ***emr*** II ve 'iş' ve ***vaki*** 'olmuş'. Belki Fr. ***fait accompli*** tabirinden ilham alarak türetilmiş bir Tanzimat icadı. Calque (ödünçleme çeviri) için b. ***ab*** I/***âv*** ⊡³. ※ ***Ben oturduğumuz Rumelihisarındaki yalı ve Büyükadadaki ev gibi akrabalarımızın İstanbulun muhtelif semtlerindeki bütün evlerini hep birer "emri vaki" gibi telâkki ederdim.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 50).

Osm. **emrud/emruz** 'armut' < Fa. ***amrüd*** a.m. (G. Doerfer 1975 IV, no. 1699, M. Räsänen 1969 s. 27 ve krş. H. Eren 1999 s. 18). ※ ***Emrüd–ı Kāşānī.*** (Ferec 855/1451 v. 115b). ※ ***Emrüẕ–ı İsfahānī.*** (Ferec 855/1451 v. 91b). ※ ***Ve bir ʿaraba ḳavun ve ḳarpuz ve yaş üzüm ve elma ve emrüd ve bunuŋ emṣāli nesne satılsa iki aḳça ...*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 257 [16. yy]). Fa. kelimelerdeki /***d***/→/***ẕ***/ gelişmesi için b. ***azine*** ⊡.

emsal I 'aynı cinsten başkaları, onun gibiler, benzerleri' < Ar. ***amṯāl*** a.m. (***miṯl*** 'benzer, aynı, suret' kelimesinin çoğulu). /***ṯ***/→/***s***/ gelişmesi için b. ***abes*** ⊡. ※ ***M. Fasidyan Viçen ağaye dönüb aklı uzağa irmez oldığını tanıyarak, ve gendune emsal olmadığına bir eyice irşad olduktan sonğra, kibiriyet ile yüzüne bakdı.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 90). ※ ***Tarihte o ane kadar emsali görülmedik bir ticari kepazelik devri acılmıştı.*** (E.E. Talu 1937p s. 243). ***emsali misillü/emsali misillû*** 'ona benzer hâllerde olduğu gibi, buna mümasil öteki vakalarda yapıldığı tarzda': ※ ***Şimdi mesele, münhal kalan İstanbul meb'usluğuna emsâli misillü bir muktedirinin tayininde! Ben namzet oluyorum. İşte beyannamem: ...*** (R.H. Karay 1940k s. 106).

emsal II/AD. **emsel** 'yaşıt' DS 1741 < Fa. ***hamsāl*** a.m. ※ ***Onunla bir emsal olanlar izinli gelmeye başladılar. Neye küçük yazdırdın yaşını!*** (R. Ilgaz 1969k s. 91).

AD. **em sem/emsem** I 'çare; ilaç, derman, merhem' DS 1720, TS 1455–58, R. Dankoff 1991 s. 35 < ETk. ***em sem*** a.m. [***em*** ve kafiyeli mühmel. ***a-sa-/e- se-*** kafiyeli söz terkipleri için b. ***abuk sabuk*** ⊡] Clauson 1972 s. 155, 828. ※ ***İ̮ Hudāvend! Bu işüŋ çāresini hem sen ėdebilürsin, bu rencüŋ emini semini hem sen bilürsin.*** (Ferec 855/1451 v. 139a). ※ ***Yā budur ben ṣayrusına emsem ėde bir oŋat, | Öldüre eŋ ṣoŋra ben ölmelüsini, yā Naṣūḥ.*** (Naẓmī 1928 s. 14).

AD. **emsem** II 'boş inan, kocakarı ilacı' DS 1741 < ***emsem*** I; krş. Clauson 1972 s. 155 (***em*** maddesinde, "quack remedy, folk medicine").

Osm. **emsile** 'Arapça gramerinde kelimelerin sarf şekillerini gösteren mektep kitabı' < Ar. ***amṯila*** a.m. (***miṯāl*** 'misal, örnek' kelimesinin çoğulu). /***ṯ***/→/***s***/ gelişmesi için b. ***abes*** ⊡. ※ ***Müderrisin garısı "Sen ne okuyon baka'm, güççük hafız?" deyi sıkıştırırdı bizi. Bir cuvap kekelerdik: "Emsiledeylm." "Bablardayım" deyi.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 173).

AD. **emsüz/emslz** 'sakar, beceriksiz, maharetsiz, çare bulamayan' DS 1741–42, TS 1465 < ***em*** 'çare' + ***-süz/-siz*** eki, b. ***adsuz/adsız*** ⊡. ※ ***Bu ḳāżī ża'īf-terkiybldl; ġulām hem emsüzidi, zür-ı bāzüyile düzdüŋ şerrini def' ėdemezldl.*** (Ferec 855/1451 v. 103b).

Osm. **emtla** 'mallar, ticaret eşyası' < Ar. ***amti'a*** a.m. [***matā'*** 'kullanılan şey, mobilya, eşya' kelimesinin çoğulu]. ※ ***Ve iskele-i mezbüreden Frengistān ṭaraflarına yüklenüb ḳaṣd-ı sefer eyleyen gemilere dāḫil olan emtl'anuŋ resm-i gümrükleri bu şerḥ üzredür ki ẕikr olınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 [979/1571] s. 212).

Osm. **emvac** 'dalgalar' < Ar. ***amwāc*** a.m. [***mawc*** 'dalga' kelimesinin çoğulu] ※ ***Gözüm yaşından eyler kesb-i emvāc | Bu ululuġıla 'ummānı gördüm.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 130).

Osm. **emval** 'mallar; sermaye, servet' < Ar. ***amwāl*** a.m. (***māl*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Biri daḫı ḥavze-i dlyār-ı İslāmdaki 'amāyir aḥvālidür ki blnālarına emvāl-l nā-mütenāhī̮ harcanılub...*** ('Ālī 1982 [1581] II, 144).

RD. ***emze-** emmek; emzirmek (?)' Meninski 1680 I, 420, O. Blau 1868 s. 228 < belki ETk. Çağ. ***emüz-/emiz-*** 'emzirmek' (Clauson 1972 s. 165) yerine bir anlama ve tefsir hatası. Başka kaynaklarda bulunamadı.

emzik I 'emmeye yarayan şey; hayvanların memelerinin uçları; bebekleri oyalamak için ağızlarına verilen yalancı meme, biberon; bazı el işi ibriklerde içindekini emmek için bulunan delikli düğme; sigara ağızlığı; marpuç' DS 1742, Meninski 1680 I, 420 < Çağ, ***ėmizik*** a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 138 < ETk. ***emüz***-/Çağ. ***emiz-*** 'emzirmek' Clauson 1972 s. 165 + fiilden fiilsıfatı (participium) manasında sıfat ya da nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***-Ik*** eki, b. ***apuldak*** ⊡. ※※ ***emzikçi*** 'süt nine, süt anne' DS 1742: ※ ***Benim ne anam belli ne de babam. Fakat bir pappas beni klllse kapusunda bulup beni emzikçiye vermiş.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 692). ***emzikli*** 'emziği olan' TS 1465. İsimden özellikle sıfat yapan ***-lI*** eki için b. ***adamakıllı*** ⊡² ve isim olmadan isim gibi kullanılan bu türden diğer örnekler için b. ***atlu*** ⊡. ※ ***Emzikli Dimetoka bardağı.*** (M. Kütükoğlu 1983 s. 250). ※ ***Diktiğimiz fidanlara emzikli güğümle birer birer su veren babam yine seslendi.*** (F. Erdinç 1961 s. 70). 'ağaçtan yapılmış su kabı' DS 1742. 'memede çocuğu olan (kadın)'.

(Argo) **emzik** II 'nargile; sigara' F. Devellioğlu 1959 s. 84, H. Aktunç 1990 s. 96.

emzür–/BSTTk. **emzir–** b.m. (meme vermek) < ETk. ***emüz–*** a.m. (Clauson 1972 s. 165) fiilinden yapılan causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***damzur–*** ⊡. ※ ***Benden doğmaduŋise āhır emzürüb dururam. Analıḳ haḳ[ḳ]ı var.*** (Ferec 855/1451 v. 152a). ※ ***Ḳonşılaruz. Ne revā ola, ben senüŋ ḳızuŋı görmeyem, emzürmeyem?*** (Ferec 855/1451 v. 148a). ※ ***Alya çöcukları, evine ēgidiya. Ġarı emzürya çocukları.*** (Z. Korkmaz 1994 s. 30). (Argo) 'otomobilin arka deposundan hortumla benzin çalmak' F. Devellioğlu 1959 s. 85, H. Aktunç 1990 s. 96.

en I/**in** 'genişlik' (karşılığı: ***uzun*** ve ***boy***) Meninski 1680 I, 433 < ETk. ėn a.m. Clauson 1972 s. 165. ※ ***Şeh–zāde içün yėtmiş arşun uzunı, ḳırḳ arşun ėni cüng düzdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 145b). ※ ***Çerisi yüz fersah varidi, ėni dahı uzunı.*** (A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 51). ※ ***Arabadan peçesi inik, bombol çarşaflı, eni boyu bir, geçkin bir kadın indi.*** (S.M. Alus 1944 s. 80). ***enine boyuna*** 'endamlı, gösterişli, iri yarı': ※ ***Kâğıt oynamağa başlamış olan dört kişiden biri, enine boyuna bir hanım, "Biz çoktan biliyorduk" diye seslendi.*** (İ. Tarus 1961 s. 131). ※ ***Balkan adamıyıdı dayısı, maşallah Tanrı onu enine boyuna yaratmıştı.*** (K. Bilbaşar 1933 s. 49). 'uzun uzadıya, esaslı olarak': ※ ***Bu sayede diğerlerile de fikir birliği yapmak mümkün oldu. Enine boyuna görüşüldü, konuşuldu.*** (Feridun Osman 1936 s. 41). AD. ***eni uzunu*** 'bir kimsenin şahsi zevahiri veya işi' (aslında eni ve boyu): ※ ***Kimsenin eninde boyunda değildi. İşinden gelip işine gider, salmasını, vergisini gününde verir, orucunu tamam tutardı.*** (F. Baykurt 1961o s. 155). ※ ***Bu bir öğretmendir. Okulda oturup çocuğunu okutsun. Herkesin enine uzununa karışmasın.*** (a.e. s. 176). Krş. Az. Tk. ※ ***Get buradan! Yohsa düşārām, eniyinān uzununu barabar elārām!*** (Azärbaycan͜ halġ dästanları 1961 I, 312).

eŋ I/**en** II (sıfattan önce) b.m. (superlativus [en üstünlük] zarfı) < ETk. ***eŋ*** a.m. Clauson 1972 s. 166. Cümlede en normal yeri şu (fonksiyonu yüzünden cümlenin o kısmı "muayyen" olduğu için): ※ ***Cihānıŋ eŋ maʿlümātlı köylüsü odur.*** (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 178). Fakat haberde (yani yüklemde, predicate'de) bulunması da mümkündür: ※ ***Muḳtedir muʿallimler celb etmek, eyi mektebler vücüde getirmek eŋ birinci emelleridir.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 129). Ve muayyen olmasına rağmen ***bir*** kelimesinin onu takip etmesi imkânsız değildir: ※ ***En parlak, en iyi bir yerinde hiç bakmadığı, bir sayfasını bile kımıldatmadığı kitabı kapadı, sustu.*** (R.H. Karay 1940m s. 141). ※ ***Hem kitap alabilmek, hem onları ciltletmek küçük bir mekteplinin mütevazı bütçesi için en zor bir mesele idi.*** (H.C. Yalçın 1935 s. 11). Fiilsıfatından (participium) önce: ※ ***En olmıyacak şeyler içün adamcağızları ümīde düşürürler.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 238). ※ ***En düşünmediğimiz nokta bu para ciheti idi.*** (H.C. Yalçın 1935 s. 77). İsimden önce: ※ ***Evi körfezin en ucundadır.*** (E. Uçarı 1948 s. 75). ※ ***Kendini en dostları içinde yapayalnız hissetti.*** (S.F. Abasıyanık 1944me s. 34). ***en aşağı/en az/en azından*** 'asgari olarak': ※ ***Sağlam, elverişli, güvenilecek bir tüfek mi istiyorsun, en aşağı 20 İngiliz gözden çıkaracaksın.*** (S.M. Alus 1944 s. 141). ***en başlı*** 'en mühim, en önde olan': ※ ***Bir iki köyden māʿadāsında mekteb nāmına bir şey yoḳdur. Çocuḳlar ḍağlarda, ormanlarda oḳurlar. Onlarıŋ eŋ başlı vazīfeleri ḥayvānāta nezāret eylemek, çobanlıḳ etmekdir.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 283). AD. ***en***

beğinle 'içinden geldiği kadar, hiç çekinmeden, kurtlarını dökebilirsin': ※ ***Çapa sapını eline alacaksın. Tam dengine geldi mi, gözünü yumup kafasına endireceksin! En beğinle! Ne kadar kuvvetin varsa!*** (F. Baykurt 1959y s. 90). ※ ***Ötün gözel horozlar ötün! Ötün mına goyum! En beğinizle ötün!*** (F. Baykurt 1961o s. 373). (Halk konuşması) ***en biri*** 'en başta, her şeyden evvel': ※ ***Şu avluya bak en biri! Haktu, hak-tu'dan geçilmiyor.*** (Orhan Kemal 1952c s. 77). ※ ***Yüreğim pek göynük onnardan benim! En biri gasadar.*** (Orhan Kemal 1952m s. 25). Krş. ***en gücü***.

AD. **ėn/en** III/**eŋ** II 'hayvanlara vurulan damga veya kulağında işaret' DS 1742–43, ZTS 1976 s. 64, TS 2074, R. Dankoff 1991 s. 35 < ETk. ***ėn*** a.m. Clauson 1972 s. 166. ※ ***Ben satın aldım. Emme birer em furmadım. Ricam, damgayı hepsinin aynı yerine fur ki, benim enim olsun.*** (F. Baykurt 1970 s. 90). ※ ***Tanımaz mıydı Irazca bu eni? Sol kulakta, önden iki yarık. Bu en bu köyde Irazca'nın eniydi.*** (F. Baykurt 1959y s. 71).

EOsm. **en** IV 'yüz rengi, beniz' TS 1465–66 < ETk. ***eŋ*** 'yanak; yanak rengi' Clauson 1972 s. 166. Krş. ***enlik***.

en V/ BSTTk. **ek** 'ilave' < kelimenin yayılışı için b. M. Räsänen 1969 s. 153. Ar. yazıda ***ek*** ile ***eŋ*** aynı olduğu için EOsm. kaynaklarda kelimenin okunuşu şüphelidir (krş. TA 1477–79). Meninski bunu ***an*** 'mafsal' olarak, Şemseddin Sami ***eŋ*** 'beniz' olarak kaydediyor (krş. ETk. ***eŋ*** 'yanak, beniz' Clauson 1972 s. 166. Gerçekten ***en/enk*** 'mafsal; parmağın ek yeri' yaşayan kelimelerdir (DS 1743). Bunun yanında ***ek*** ve ***ekle-*** 19. asırda lugatlerde gösterilmeye başlıyor: ***an/ek*** 'jointure' ve ***eklemek*** 'allonger, mettre une allonge' A. Hindoglu 1838 s. 55, 57. Görünüşe göre manaca birbirine yakın iki ayrı kelime karşısındayız. Yabancı dilden alınma kelimelerin orijinal imlasının Türkçe telaffuza tesir edişi hakkında b. ***arp*** ⊡. ※ ***Hiç bir şey yansıtmayan bir ev. Gazetelerin pazar eklerindeki renkli 'sıcak yuva' resimlerin bile...*** (P. Kür 1984 s. 102). ***ek/ek yeri*** 'asıl parça ile ilave edilen parça arasındaki temas yeri veya hudut çizgisi, yarık; mafsal': ※ ***En kötüsü de şimdi, karım olacak Müjgânın tepeden tırnağa gamsız hali. Hem ekimiz belli olmasın, hem bu kadar çok sevinmesin istiyorum.*** (A. Ağaoğlu 1980d s. 141). ※ ***Vücudu döğülmüş gibi ṣızı içinde idi. Damarları uyuşmuş, ek yerleri ṭutulmuşdu. Hīç ḳımıldanmamaḳ, hep oṭurmaḳ isteyordu***. (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 339). ***ek pük*** 'düşünülecek noktalar, kötü ihtimaller' (?) (***ek*** ve labialisation'lu mühmel; b. ***ala bele*** ⊡. ※ ***Kafam vapur gibi islimi almış, içeceğim kadar içmişim. Artık işin ekini pükünü düşünür müyüm?*** (S.M. Alus 1944 s. 75).

en-/BSTTk. **in-** I 'aşağı doğru hareket etmek, yere düşmek, alçalmak, yere eğilmek; tekerlekli bir vasıtadan çıkmak' Meninski 1680 I, 371 < ETk. ***ėn-*** a.m. Clauson 1972 s. 168. ※ ***Buna çağırdı ki "İnsan oğlu, aşağı en, ġoṛhma, ben seni yėmem" dėdi.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 60). ※ ***Hafīf bir şarḳı mırıldanaraḳ yoḳuşdan indi.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 91). (verbum transitivum olarak) '(birisine bir kere) vurmak': ※ ***"Vay ṣaḳallı orospu seni! Bizi ġāfil avladıŋ. Muştayı böyle inerler muḳābelesiyle ḥerīfiŋ ağzı ortasına ḍoğru bir yapışdırır.*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 147–148). ※ ***Bir patırdı, bir gürültü ḳopmuş, dükkânıŋ ḳalfası Ḳadrī'ye bir dāne inmiş.*** (Aḥmed Rāsim 1926 s. 350). (gayrişahsi) 'anî felce veya komaya uğramak': ※ ***Doktorlar çağrıldı. Zavallının sağ tarafına inmişti. İlâçlar, okutmalar fayda vermedi.*** (T. Kent 1956

s. 51) ***eni eni en–*** ‘adım adım inmek’: ※ ***Keloğlanın yarenleri de, sarayın önünde bekleşip, dertleşirler ki, Keloğlan padişahın yanından eni eni insin de, kendilerini nereye götürecekse, götürsün!*** (E.C. Güney 1947 s. 34).

Osm. **enaiyet/enaniyet** ‘benlik; hodbinlik; bencillik’ < ilki Ar. ***anā’īya*** (Ar. ***anā*** ‘ben’ + sıfat eki ve nomen abstractum (soyut isim) eki ***–iyet***, b. ***aciliyet*** ⊡) ondan gelen Fa. ***anānīyat***, ikisi de a.m. ※ ***İnsān uyumağa muḳtedir olmazsa tabī‘ī – belki żarürīdir ki – nefsini, enā’īyetini göŋlünüŋ içinde ṣaḳlanmış bilir. Cisim rūḥa bir mezār olur.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 [1876] s. 28–29). ※ ***Yavaş yavaş mevcüdiyet–i beşerīyesini bir ḥayāt–ı s̱āniye–i ṣan‘at–kārāneye gömerek, ‘ādetā ṣan‘atiniŋ içinde bir enāniyet–i nefsīyesini boğarak nihāyet bir ṣoytarı, ḫüliyā ve ārzüsuna göre bir ṣoytarı olmuş idi.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 27–28).

Osm. **enalhak/enelhak** (tasavvufta) ‘Tanrı benim’ (Ḥallāc–ı Manṣūr’un sözü) < Ar. ***anā l–Ḥaḳḳ*** a.m. ※ ***Enā l–Ḥaḳdur münācātüm, Ḥaḳ oldum bitdi ḥācātum, | Gel, ey Manṣūr olan, ḳurtul bu dāruŋ gīr u dārından!*** (‘Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 87). ※ ***Vücūd–i muṭlaḳuŋ baḥri ne mevci kim ėder peydā | Ene l–Ḥaḳ sirrini söyler eger maḫfī eger peydā.*** (Uṣūlī, ‘Ālī 1994 [1591–99] s. 193).

enaniyet, b. ***enaiyet***.

Osm. **enar** ‘nar ağacı veya meyvesi’ < Fa. ***anār*** a.m. Krş. ***nar***. ※ ***Bāġuŋ dibinde bir ulu enār aġacı var. Buyur, andan saŋa bir rümmān getürsün.*** (Ferec 855/1451 v. 63a). ※ ***Ceziyreye çıḳdılar, engür u enār u ney–şeker buldılar, yėdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 148b).

enayan, b. ***eŋü yaŋu***.

enayi I ‘saf, bön’ M. Mikhaïlov 1930 s. 15, H. Aktunç 1990 s. 96 < Fa. ***anāyī*** a.m. < Ar. ***anāyī*** ‘hodbin, benbenci, bencil’ (***anā*** ‘ben’ + isimden sıfat yapan ***–ī***, b. ***adalî*** ⊡). ※ ***Sen beni enayi yerine mi koyuyorsun. Kendi kadehine su koyduğunun farkında olmadığımı mı sanıyorsun? Ayol, daha o kadar sarhoş değilim!*** (İsmail Galib 1932hs s. 13). ※ ***O orada dururken, o mahmur ve çapkın gözlerile bana bakarken, başka yer arıyacak enayi mi var? Hemen on onbeş adım berisine oturduk.*** (S.M. Alus 1944 s. 104). (Argo) ***enayi boğ–*** birisinin parasını hile ile almak’ H. Aktunç 1990 s. 96: ※ ***Ben oŋa enāyī boğmasını gösteririm.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 244). (Argo) ***enayi dümbeleği*** ‘avanak’ ※ ***Ecmel bey, Ecmel bey diye hergeleyi göklere çıkarma! Enayi dümbeleğinin kim olduğunu bilenlerdeniz.*** (S.M. Alus 1934 s. 166). (Argo) ***enayi pilākisi*** ‘çok enayi olan (kimse)’: ※ ***Ayağına kadar gelen kısmeti tepmek enayiliğin plākiliği olurdu.*** (A. Nesin 1972m s. 28). ※ ***Sıkın dişlerinizi, iyi günler, güzel günler göreceksiniz. Ama bu, bana kalırsa, düşseverliğin daniskası, enayi pilākiliğin ta kendisidir.*** (M. Seyda 1966 s. 162).

Osm. **enayi** II ‘ecnebi’ R. Dankoff 1991 s. 35 < kelimeyi bu manada başka kaynaklarda bulamadık.

en ben ol–, b. ***end bend ol–***.

enbeşti, b. ***elbeşti***.

AD. **en biri** ‘her şeyden evvel’ < ***en*** II ve ***biri***. ※ ***Şu avluya bak en biri: hak tu, haktu’dan geçilmiyor!*** (Orhan Kemal 1952c s. 77).

Osm. **enbiya** 'peygamberler' < Ar. ***anbiyā*** a.m. (***nabī*** 'peygamber' kelimesinin çoğulu). ※ ***Ol oldı evliyānuŋ hayline reh-ber, | Ol oldı enbiyānuŋ cem'ine hātem.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 100). ※ ***İ yār! 'Ālim kişiyem, ḳāżī kişiyem. 'Ulemā vereṣe-i enbiyā olurlar. Baŋa ḥürmet eyle!*** (Ferec 855/1451 v. 104a).

Osm. **enbuh** 'kalabalık, sayısız' < Fa. ***anbūh*** a.m. ※ ***Cün şāh-ı Çīn Rıdvān-şād geldügin işitdi, enbüh cemā'atile istiḳbāl eyledi, hedīyeler iletdi, yėr öpdi.*** (Ferec 855/1451 v. 35a). ※ ***Leşker-i enbühile iş görmiş erenlerile, cengī pillerlle ... Mışır meliki 'Āşın ibni Ṣafvāna gönderdi.*** (Ferec 855/1451 v. 143a).

Osm. **encam** I (isim) 'son, bitiş' < Fa. ***ancām*** a.m. ※ ***Bu işin encamı neye varacak, ben de şaşırdım, Kanarya da.*** (S.M. Alus 1933p s. 138). ***encāma er-*** 'sona varmak, bitmek': ※ ***Kazasker efendinin sinir nefesi, çok şükür bu akşam encama erebildi, yâni yedi günümüz tamamlandı.*** (S.M. Alus 1933p s. 237). ***encama ergür-/encama erdir-*** 'sona vardırmak, bitirmek' (krş. Fa. ***ba-ancām rasānīdan*** a.m.): ※ ***Bu haḳīr daḫı ... bu iki beytüŋ naẓmını encāma ėrgürmiş idüm.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 92).

(Halk dili) **encam** II (zarf). 'sonunda, nihayet' < ***encam*** I. ※ ***Bizim Dimitraki'yi yanına kâtlp aldı ve encam ortak oldular.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 118). ※ ***Adamı fitlerken fitlerken kovdurmuşsun encam. Elin fıkarasından ne istedin deftersiz***? (Orhan Kemal 1952m s. 87). ※ İmana geldin mi encam? (Orhan Kemal 1954b s. 85).

Osm. **encamkâr** 'sonunda' < Fa. ***ancām-i kār*** a.m. ※ ***Encamkâr, köşeye oturduğunun tam sekizinci senesi Seher hanımın başı göğe ermiş: Gebe!*** (S.M. Alus 1934 s. 31).

encek, b. ***enücek***.

encik, b. ***enücek***.

encir/incir 'mâlum meyve' < Fa. ***encīr*** a.m. Krş. Az. Tk. äncir. ※ ***Bir ceziyreye çıḳdum. Çoḳ ni'met var, cevz, levz, encīr, hurmā ve ġayrihi bī-ḥad. Ölince ol yėrde eglenmege niyyet eyledüm.*** (Ferec 855/1451 v. 150a). ※ ***Şu ḥācet olursa, ol bucaḳda bir büyük incir aġacı vardur, ol incir aġacınuŋ dibinde bir büyük ḳuyu vardur.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 161). Kelime Fa.da 'makat' manasını da taşır, hâlbuki Tk'de 'kadının cinsel organı' olarak tabu sayılır, H. Aktunç 1990 s. 139, S. Özel 1993 s. 52: ※ ***Aŋa gösterse açılmış encīr. | "Ayva, yā sīdī!" dėmez mi o faḳīr?*** (Enderūnī Fāżıl Beg 1286 s. 66).

Osm. **encüm** 'yıldızlar' < Ar. ***ancum*** a.m. (***nacm*** 'yıldız' kelimesinin çoğulu). ※ ***Hazān bergi degüldür görinen mir'āt-ı havż içre, | Düşübdür 'aks-i encüm aŋa eflāk-i mu'allaḳdan.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 123).

encümen 'toplantı, heyet, grup' < Fa. ***ancuman*** a.m. ※ ***Tanzimatı müteakıp, 1267'de, Reşit Paşa, lisanı ve edebiyatı da yenileştirmek için bir encümeni daniş teşkil etmişti.*** (Fazlı Necip 1930 s. 2).

Osm. **encümşümar** 'yıldızlar kadar kalabalık' < ***encüm*** + Fa. ***-şumār*** 'sayıda'. ※ ***Leşker-i encüm-şümārları müntaẓimü l-aḥvāl ola!*** ('Ālī 1979 [1599] I, 123).

endaht I (askeriye tabirlerinden) 'ateş etme (tüfek ve top hakkında)' < Fa. ***andāḫt*** a.m.

(Argo) **endaht** II 'içki âlemi' F. Steinherr 1932 s. 186 < ***endaht*** I. ※ ***Memleketimizde bohem hayatı yaşayan sanatkâr pek nadirdir. Kahve peykelerinde uyuklayan, koltuk meyhanelerinde endahta giden sahte muharrirler kendi zanlarına göre bohemdirler. Bu, sadece bayağılıktır.*** (Fikret Adil 1953 s. 88).

endam/AD. **endem** 'vücut; boy bos' DS 1745 < Fa. ***andām*** a.m. ※ ***Ben Ḳandahār adın işitdüm, endāmuma lerze düşdi.*** (Ferec 855/1451 v. 113a). ※ ***Bạhçeyi geçinceye ḳadar bir ḳaç defʿa diḳḳatle Dil–āşüb'nıŋ endāmını yuḳarıdan aşağıya süzmüşdü.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 [1876] s. 80). ※ ***Endamına gelince dalyan mı dalyan, eti budu da yerinde mi yerinde.*** (S.M. Alus 1944 s. 103). F. Steingass 1930 s. 108'e göre kelimenin bir manası da 'limb' yâni kol, bacak gibi vücut parçası; EOsm.da da çok defa çoğul kullanılıyor ve belki de daima çokluk olarak düşünülüyordu: ※ ***Nā–gāh seni gördügümleyin bendüm şeşildi, endāmlarum ditredi.*** (Ferec 855/1451 v. 217a). Halk ağzı ***endamı ile*** 'boydan boya, bütün bütün' (krş. ***endam aynası*** 'insanı boyunca gösteren ayna'): ※ ***Onun malını endamı ile yutarım.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 349). ※ ***Tüfengi endamı ile atıp bayıldım ve meyitlerin arasına uzanakaldım.*** (a.e. s. 622). ※ ***Büyük pencereniŋ öŋünde endām āyinesiyle, çifte fānüslu çalar sāʿatiyle bir muntaẓam çiçeklik.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 [1876] s. 68).

Osm. **endaze** '65 santim boyunda bir uzunluk ölçüsü; (mecazî manada) ölçü' < Fa. ***andāza*** a.m. ※ ***Zīnehār, i oğul, ayruḳ endāzesüz͜ harca şürüʿuŋ olmasun, düşmenler üstüŋe gülmesün! Endāzei gey saḳın!*** (Ferec 855 / 1451 v. 53a). ※ ***Efendi, luṭf ėt, ölçüb dökmegi ḳo! | Metāʿ–ı himmete endāze olmaz.*** (Ġazālī, ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 251).

end bend ol–/entbent ol–/AD. ***en ben ol–*** 'şaşırmak, afallamak, küçük dilini yutmak' DS 1744, 1761, R. Dankoff 1991 s. 35 < bir ihtimal olarak: ****bend bend*** yâni ek ek (dehşetten vücudun parça parça ayrıldığı, dağıldığı) düşünülebilir. Bâzı AD. varyantları, ms. ***eneben, engi bengi, engi teng, eni beni ol–*** DS 1747, 1754–1756, 1757 – ilk unsuruyla ***eŋü yaŋu*** tabirine bağlanabilir, fakat ikinci unsurları onları ***end bend*** tipine yaklaştırır. ※ ***Kamarrüddin Necat, biraz entbent olmak lâzım gelirse de Allahtan ki bu gibi hususlarda pişkin.*** (S.M. Alus 1934 s. 180). Tâbir bu şekil ve manada eskidir (ms. Lāmiʿī 1472–1532 'İbretnümā adlı eserinde [İstanbul Üniversitesi Kütübhanesi, t.y. 3688 v. 115] ***serāsime ve end bend oldı*** diye yazıyor). Fakat Aḥmed Vefīḳ Paşa 1933dc s. 13 bunu bambaşka manada kullanıyor: ※ ***Gönlünüzün ne hercāyī olduğunu, bir yerde durmayub ʿalāḳadan ʿalāḳaya ent bent olduğunu bilmez miyim?*** Bu mana için başka kaynaklarda örnekler bulunamadı.

ende baş** 'sersem, akılsız baş' TS 1466, Mesʿüd bin Aḥmed 1991 s. 605 < bu manalandırmayı izah eden bir kayıt bulunamadığı ve 'akılsız, sersem' manasında bir ***ende kelimesi tespit edilemediği için, bu malumat şüpheli görünüyor. ※ ***Bu͜ hönda dökülü durur dürlü aş, | Bu yolda ki öküş yiter ende baş.*** (Mesʿüd bin Aḥmed 1991 no. 2265). İlk kelime ***ende*** yerine ***anda*** okunursa mantıklı bir cümle olur ("bu yolda ki onda birçokları başlarından olurlar").

Osm. **endek** 'az' < Fa. ***andak*** a.m.

AD. **endeki/enki** 'oradaki, yanındaki, şu' DS 1744–45, 1755–56 < ***anda*** 'orada' + ***–ki*** 'olan'; krş. Çağ. ***andağı*** a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 37. ※ ***Enki koyunları nereden buldun?*** (M. Tuğrul 1969 s. 304).

endekle-, b. ***endele-***.

endeks/indeks 'fihrist' < Fr. ***index*** a.m. < Lat. ***index*** 'liste' asıl manası 'ihbarcı, hain, casus' ve 'şehadet parmağı'. İkinci varyant ya Fr. kelimenin imlasının, veyahut İng. ***index*** ya da Alm. ***Index*** kelimelerinin tesirini gösteriyor. ※※ (fizik, istatistik vs.) 'işaret rakamlarının münhanisi': ※ ***Köylülerime yardım etmeye çalışıyordum. Hepsi de geçim endekslerinin isim veremlyeceği kadar berbat bir hayatın içerisinde kıvranıyorlardı.*** (M. Yağmur 1957 s. 31). ※ ***Milyarca yıldır yaşanmakta olan ihanetler, entrikalar zincirine bir yenisi daha eklenecek ve yaşamlarını ihanetlere endeksli olarak uzatıp zevk alacaklardı.*** (M. Kaçan 1997 s. 10). ***endekslen-*** 'endeksi yapılmak': ※ ***Āh, elbette ölüme endeksleniyor bu kent!*** (H. Yavuz 1992 s. 27).

Osm. **endeksal** 'pek genç' < Fa. ***andak-sāl*** a.m. (***andak*** 'az' ve ***sāl*** 'yıl'). ※ ***Nefs-i Edrenede ḍoğmış, büyimişdür. Henüẕ nev-cevān-ı endek-sāl iken pīrāne sözleri ile iştihār vėrmişdür.*** (Muḫtārī, 'Ālī 1994 [1591–99] s. 325).

AD. **endele-/endekle-** 'bir işi ağır ağır yapıp boşuna zaman öldürmek; iyice soruşturmak, ince eleyip sık dokumak' DS 1745 < ?? ※※ ***endele- kondala-*** a.m. (ikinci fiil birincinin labialisation'lu [dudaksıllaşmalı] mühmelidir; krş. ***enl konu***): ※ ***Fotoğraftan resim yapmayı hiç sevmiyordu. Müdürün gözüne girmek için, ister istemez, özenip bezendi ve günlerce endeleylp kondaladı.*** (İ. Balaban 1968 s. 258).

Endelüs/Endells/Endülüs 'Arap hakimiyetindeki İspanya' < Ar. ***al-andalus*** < Ortaçağ Lat. ***Vandallcla*** (***Vandal*** halkının yarım adayı işgal etmesinden sonra). ※ ***Meẕkür Ḳartaclne şehri Endelīs memleketindedür.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 602).

endem, b. ***endam***.

AD. **endeme** 'fidan dikmek için açılan çukur, sebzeleri sulamak için açılan su yolu' DS 1745 < Yun. ***εντομη*** (endomē') 'kesik, çizik, hendek' A. Tietze 1955 no. 74. Krş. ***emen/emmen***.

endemi 'hepsi, bütünü' (Mo.) DS 1746 < Yun. ***ενταμοι*** (entámi) a.m.

ender I 'çok nadir; çok nadiren' < Ar. ***andar*** a.m. [***nādir*** sıfatının comparativus (karşılaştırma) veya elativus (en üstünlük, ismi tafdil) hâli, b. ***a'cab*** ⊡]. ※ ***Bu kurak denizde çok ender görünen bir martı önümüzden uçunca özlemle İstanbulu anıyoruz.*** (O. Duru 1995 s. 101). ※ ***Kusurumuza bakmayın n'olur. Aramıza öyle ender konuk geliyor ki, doğrusu, nasıl ev sahibi olunur hiç öğrenemiyoruz.*** (B. Uzuner 1994 s. 60). ***ender-I nadirattan*** 'son derece nadir': ※ ***Ratip Bey gene durdu. Rakısından bir yudum aldı, burası için enderi nadirattan olan sayılabilecek olan Antep fıstığından iki üç tane alıp kırdı, sigarasını tazeledi.*** (M. Körükçü 1954 s. 9–10). ※ ***Ender yaşanan bir duyguydu o.*** (N. Eray 1994 s. 28).

Osm. **ender II** (birbirinin aynı iki isim veya sıfat arasında) '... üstüne (ms. ***kat ender kat*** 'kat, kat üstüne') < Fa. ***andar*** 'içinde, dahilinde'. ※ ***Semiz hindi derisinden yapılmış işkembe çorbası Obur Tahsin'in hatırından çıkmak muhal ender muhal idi.*** (Aḥmed Midḥat 1945 [1885] s. 28).

AD. **enderek/enderez** 'bazı yabani meyve ağaçlarına verilen ad' < EYun. ***ανδραχλη/ανδραχνα*** (andṟā̧hlē/andṟā̧hna) 'Arbutus andrachne' A. Tietze 1955 no. 17, Ch. Tzitzilis 1987g no. 18.

Osm. **Enderun** 'padişah sarayı ve onun idarî teşkilâtı' < Fa. ***andarün*** 'içerisi, dahili'. ※ ***Ṣadr-ı aʿẓam ḥażretleri‿hilʿat-i fā̧hire ile ḳānün-ı ḳadīm üzre girüb pāye-i serīr-i ʿālem-maṣīre yüz sürdiler. İki‿hilʿat-i fā̧hire-i girān-berā, biri bā pōstīn-i samür-ı aʿlā Enderündan geydürülüb çıḳdılar.*** (Selānikī 1989 [1599] II, 789).

endi 'evvelki': endi gün DS 1746 < Yun. ***αντιμερα*** (antímera) < ***αντι*** (anti) 'evvelki, başka' + ***ημερα*** (iméra) 'gün'.

endirekt 'bilvasıta, dolaylı olarak' < Fr. ***indirect*** a.m. [kelimenin manasını aksine çeviren ***in-*** ön takısı ile ***direkt*** sıfatı]. ※ ***"Lâzoğlu veresiye verse şarabı, ben de sererdim postu salaş kahveye, sizin gibi ben de efendilik taslardım. Amma, vermez ki köpoğlu ..." diye endirekt cevap savuruyor müdüre.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 127).

Endirlik, b. ***Endürlük***.

endişe 'düşünce' < Fa. ***andīşa*** a.m. ※ ***Ol maḳāma bennā imrenmiş. "Nolayıdı işbu maḳām benüm olayıdı, ʿavratumile oturayıdum" dėyüb endiyşe müstevlī olur, ağlar.*** (Ferec 855/1451 v. 19b). ※ ***Kime kim ʿışḳ işi olur pīşe | Oḳımaḳ yazmaḳ olmaz endīşe.*** (Şemʿī, ʿĀlī 1994 [1591–99]. s. 235). 'tasa, kaygı, tedirginlik, vesvese': ※ ***Ḳāżī iki vekīl oḳıdı, reng-rezi oḳımağa gönderdi. Vardılar, oḳıdılar. Ol ṣāḥib-pīyşe hezār endiyşeyle geldi, ḳāżīye selām vėrdi.*** (Ferec 855/1451 v. 16a). ※ ***Kâğıdı açarken, fena bir havadis okuyacağım endişesiyle elleri titriyordu.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1938 s. 317). ***endişe et-*** 'düşünmek'. ※ ***Hey, Menüchir ne itdür ki bunuŋ gibi endiyşe ėde?*** (Ferec 855/1451 v. 31a). Accusativus (belirtme durumu) ile: ※ ***Baŋa bir çāre buluŋ, benüm-çün bir tedbiyr-i münāsib endiyşe ėdüŋ!*** (Salṭuḳ-nāme B v. 136b). ※ ***Bu ārzüya ėrmeklige çoḳ endīşe eyledüm ve çoḳ zamān bu tefekkürde geçürdüm. Pes ḥaḳīḳat bildüm ki...*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 89). 'korkmak': ※ ***İzzetî Efendi, acaba yanlış yere mi geldiğinde endişe ediyordu.*** (E.E. Talu 1937 s. 207). ***endişe ye-*** 'korkmak': ※ ***Gemiciye söz söyleme ve hīç endiyşe yėme ki anuŋ ucında bize ziyān ėrişe!*** (Ferec 855/1451 v. 55a). ***endişesiz*** 'düşüncesiz, tedbirsiz': ※ ***Endiyşesüz iş işledüŋ. Bunuŋ gibi fitne ḳobdı.*** (Ferec 855/1451 v. 47b).

Osm. **endişenak** 'kaygulu' < Fa. ***andīşa-nāk*** 'düşünceli' [***andīşa*** 'endişe' + isimden sıfat yapan ***-nāk*** eki, krş. ***ferahnak, gamnak***]. ※ ***Gözlerim, endīşenāk bir naẓarla vālidemiŋ rengsiz çehresinde, ṣoluḳ dudaḳlarında bir tebessüm arayordu.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 25).

endiyşe, b. ***endişe***.

Osm. **enduh** 'ızdırab, sıkıntı' < Fa. ***andüh*** a.m. ※ ***Ṣabāḥ olıcaḳ durdı, yola girdi, bir duşa gitdi. Hezār endüh u derdle menzil menzil gide gide bir ābādān şehre yėtişdi.*** (Ferec 855/1451 v. 177b–178a).

Endülüs, b. ***Endelüs***.

endür-/indir-, ***en-/in-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli (b. ***acıkdur-*** ⊡), TS 1467, Meninski 1680 I, 451. ※ ***Ḫahamlerin zirzeminine endirsem...*** (E. Kömürciyan 1981 s. 145). 'vurmak': ※ ***Anbar memuru ile***

konuştuğu sırada, Ali Osmanın fırsattan bilistifade tenekeye dalmağa çalıştığını gören Murat çavuş onun uzanan eline kaşığının tersile indirdi ve başını iki tarafa salladı. (K. Bilbaşar 1941 s. 95). 'sakinleşmek, yatışmak, inadından vazgeçmek' (belki ***yelkenleri indir-*** tabirinden): ※ ***"Ne istiyorsumuz benden bu gece vakti? Derdiniz ne? Allah sizin belânızı versin deyyuslar!" Abdi Ağa: "Seni ben istedim, Hösük" dedi. Hösük indirdi. Yumuşadı: "Ulan namussuzlar, neden Ağa çagrıyor demediniz?" Ağaya döndü: "Kusura kalma, Ağam" dedi***. (Yaşar Kemal 1959i I, 39). ※ ***Müddeti dolunca, mühürü almak istediler. Şakir bey vermek istemedi. Vermek istemeyince zorla aldılar. Zorla alınca da indirdi zavallıcık.*** (T. Yücel 1954 s. 101).

Endürlük/Endirlik 'Kayseri vilayetinde bir köy' < Yun. ***Ανδρονικιν*** (Anḏroníkin) a.m. [Āndronikos erkek adından].

endüstri 'sanayi' < Fr. ***Industrle*** a.m. < Lat. ***industria*** 'faaliyet, çalışkanlık'. Fr. ***–i*** eki için b. ***afazi*** ⊡. ※ ***Koltuğunun altına sıkıştırdığı çantaya can havliyle sımsıkı yapışmış adam, Endüstri anonim şirketinin mübayaa memuruydu.*** (B. Arpad 1975 s. 59) ※ ***Ancak ekolojist tanımlamaların bize getirdiği bakış açısıyla sanayileşme ve endüstrileşme konusunda başka bir bakış açışına sahibiz.*** (M. Mungan 1996 s. 370).

AD. **ene–** I 'hayvanlara işaret koymak amacıyla kulaklarını kesmek ya da boyunlarını kertmek' DS 1750 < ETk. ***ėne–*** a.m. [ėn, b. ***en*** III + isimden fiil yapan ***–a-/–e-*** eki, b. ***ada–*** I ⊡] Clauson 1972 s. 171.

ene– II '(hayvanları) iğdiş etmek' TS 1471 < ***ene–*** I, Clauson 1972 s. 171. ※※.

AD. **ene–** III '(tahtayı) oymak' < ***ene–*** I. ※ ***Ormanın en gür yerine girdi adam. Arayıp arayıp buluyor ağızlığa gelecek çubukları. Eneyip eneyip keslyor fındıkları, kanyeşleri, yaseminleri, sarmaşıkları.*** (İ. Balaban 1968 s. 28).

AD. **eneç** 'sel yarıntısı; iki sırt arasındaki düz arazi; ufak tepe', DS 1747 RD. 'manası anlaşılmıyor < AD. ***en*** 'iki yamaç arasındaki düz ve verimli toprak parçası' + ***–eç*** küçültme eki. ※ ***Pazarda başı mahşer kesilir. Buna rağmen, o sık sık eneç boylarını da dolaşır. Çünkü daha sofu kadınlar onu eneçte beklerler; pazarda erkekler arasına çıkmıya utanırlar.*** (İ. Cambazof 1957 s. 65).

eneğimsağmal, b. ***eleğim sağma***.

EOsm. **enek** I 'çene' TS 1467–69 < ETk. ***eŋek*** a.m. Clauson 1972 s. 183. ※ ***Andan eve glrür, şeh-zādel görür ki elin eŋegine vėrmiş zār zār ağlar.*** (Ferec 855/1451 v. 144a). ※ ***Eŋek ayva ṣanasın, yüz yėni yaz.*** (Fạhrī 1974 [1367] no. 415). ***eŋek ağacı*** 'ağız tıkacı' Meninski 1680 I, 296.

AD. **enek** II 'enenmiş; enenmiş hayvan' DS 1648 < ***ene–*** I + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat ve dolayısıyla isim yapan ***–(ı)k*** eki, b. ***açık*** I ⊡ ya da fiilden daha çok nomen concretum (somut isim) yapan ***–(ı)k*** eki, b. ***acuk/acık*** I ⊡.

AD. **enek** III 'saban bıçağı' DS 1748–49 < Yun. ***υνακι*** (ináki) Ch. Symeonidis 1973 s. 193 no. 227.

AD. **eneke/enek** IV 'iri ve güzel aşık, öküz aşığı; kaydırak, bilye gibi oyunlarda ortaya dikilen kuka veya para; sermaye; pay, hisse' DS 1748, 1749 < Yun. ***ανακα*** (anáka) R.M. Dawkins 1916 s. 648 < ?? ※ ***Sorma ulus, Çinko'nun konur öküzü öldü. Kesmiye bile elleri varmamış, mundar etmişler. Musmul olsa gomşulara dağıtırdı da eline biraz enek geçerdi.*** (M. Makal 1965 s. 80).

enel, b. ***eğner***.

enelhak, b. ***enalhak***.

enent bent ol–, b. ***end bend ol–***.

enerji (fizikte) 'maddede mevcut kuvvet (ms. ışık, elektrik, hararet); canlılarda maddî veya manevi güç' < Fr. ***énergie*** a.m. < EYun. ***ενεργεια*** (enérgeia) 'faaliyet, hareket'. Fr. ***–i*** eki için b. ***afazi*** ⊡. ※ ***O, hayata daha yeni atılıyordu. Kalbi enerji, istek ve hırsla doluydu.*** (T. Ağaoğlu 1955 s. 58). ※ ***Akşam oldu mu, ertesi güne başlayacak enerji toplamak için geliyor ve sabahın ilk ışıklarıyla çıkıp gidiyor.*** (L. İpekçi 1998 s. 75).

enerjik 'azimli, canlı, faal' < Fr. ***énergique*** a.m. [***énergie*** kelimesinden ***–ique*** ekiyle sıfat, b. ***Adriatik*** ⊡]. ※ ***Kıvırcık saçlı, enerjik genç adamın, sonunu en çok kendisinin merak ederek heyecanla anlattıkları neydi?*** (B. Uzuner 1994 s. 18).

enesun, b. ***anason***.

AD. **enevrek** 'bir çeşit dere balığı' < Yun. ***λαβρακι*** (lavraki) 'bir balık cinsi'. Ch. Tzitzilis 1987g no. 288. Krş. ***levrek***. Bu prothesis (önsese ünlü ekleme, ünlü protezi) hadisesi için b. ***arasta*** ⊡, balık isimler için b. ***akya*** ⊡.

AD. **enez/iŋez/eneze/iŋeze** (sıralanış lâlettayîn) 'zayıf, cılız, hâlsiz, hastalıktan yeni kurtulmuş' DS 1752, 2541–42, TS 2083 < ?? Kelimeye şekilce ve manaca çok yakın olan ***ehnez*** kelimesinden – eğer teklif ettiğimiz etimolojisi doğru ise – ****ehneze/eneze*** diye bir varyantı izah etmek mümkün değildir. İki varyantın yan yana kullanıldığı, BSTTk.ye yeni girdiğini gösterir. (sıfat eki ***–ez,*** b. ***alağaz*** ⊡). ※ ***Kapının her açılışında kasabanın yoluk, enez ağaçları görünürdü.*** (Füruzan 1972k s. 147). ※ ***En enez yanından yakalıyor adamı; ama nasıl da sevecen nasıl da candan!*** (L. Erbil 1984 s. 206). ※ ***Adam olmadınsa, bu eneze garson gibi kaldınsa suç kendinde.*** (A. Ağaoğlu 1981f s. 238). 'yavaş (ses hakkında)': ※ ***Ölgün enez seslerinde böyle bir telâşla, korkuyla soruyorlar insanlar birbirlerine.*** (A. Ağaoğlu 1981s s. 170).

Enez/İnos 'Trakya'da, Edirne vilayetinde bir kasaba' < Yun. ***Αινος*** [Ainos/Enos] a.m. ※ ***Ḳocaman bir İnos küpünü‿hatırlatan, ḳorḳunc denecek ḳadar şişman ve biçimsiz vücudünü bacaları güçlükle çekiyordu.*** (E.E. Talu 1928 s. 47). ※ ***Enez küpü gibi şişmiş ayol! Böyleleri mes'uttur işte.*** (S. Anadol 1947ç s. 19).

eneze I, b. ***ehnez***.

eneze II, b. ***enez***.

enfarktüs (tıp terimlerinden) 'damar tıkanması' < Fr. ***infarctus*** a.m. 'Lat. ***infarctus*** 'tıkanmış'. ※ ***Hemen dil altına bir trinitrin tableti atmış, sıkıntısını Cumhur'a belli etmemeye çalışmıştı. Bir kaç yıl sonra enfarktüs çarpmıştı Raik'e.*** (E. Atasü 1996 s. 178). ※ ***Şu moruğa enfarktüs uygun idi.*** (M. İzgü 1993 s. 47).

Osm. **enfâs** 'nefesler' < Ar. ***anfās*** a.m. (***nafas*** kelimesinin çoğulu). ※ ***İmdi ben bu ḳardaşumı anda iledürem. Bāşed ki ol melikenüŋ meyāmin–i enfāsından ḳardaşumuŋ gözcügezi açıla.*** (Ferec 855 / 1451 v. 180b).

enfes 'çok güzel (bilhassa yiyecek ve içecekler hakkında)' < Ar. ***anfas*** a.m. (***nafis*** 'nefis' kelimesinin elativus'u (en üstünlük, ismi tafdil), b. ***a'cab*** ⊡). ※ ***Size hayatı kumla doldurulmuş enfes bir pilâv gibi sundular.*** (Ç. Altan 1975 s. 177). ※ ***Nefis bir akşam yemeğiydi. İçtiğimiz beyaz şarap enfesti.*** (U. İlhan 1993 s. 61).

enfiye 'burna çekilen tütün tozu' < Ar. ***anf*** 'burun' + isimden sıfat yapan ***–ī*** eki] 'burna ait', müennesi ***anfiya***. Tk. 19. asır; daha evvel ***burun otı*** deniyordu. Çeşitli sahalara ait nomina concreta (somut isim) yapan Ar. ***–iye*** için b. ***adliye*** ⊡. ※ ***Uzun boylu, enfiye tiryakisi ve kırbıyıklı, Şurayıdevlet azalıklarından birine yan gelmiş.*** (S.M. Alus 1933k s. 108). (hafif argo) ***enfiye kutusu*** 'saat': ※ ***Şu bizim enfiye kutusunun ipiyle kuyuya inilmez amma ne olur, ne olmaz, bir ayar edelim de vapur kaçmasın!*** (S.M. Alus 1934 s. 185).

Osm. **enfiyekeş** 'enfiye kullanan kimse' < ***enfiye*** + Fa. ***kaş*** 'çeken, b. ***abkeş*** ⊡. ※ ***Enfiyekeşlŋ sözüm ona eşeğini ṭanırım, ṣāḥibinden ziyāde enfiye tiryākisidir.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 103–104).

enflâsyon 'ekonomide muvazenesizlik buhranı' < Fr. ***inflation*** a.m. < Lat. ***lnflatlo*** 'üfleyerek şişirme'. Bununla ilgili olarak b. ***aberasyon*** ⊡. ※ Şu enflâsyonun belini bükemedik gitti. (M. İzgü 1993 s. 8). ※ ***Hükûmet enflasyonu yüzde otuzda tutacağına söz vermişti, oysa yüzde sekseni buldu.*** (A. Nesin 1995 s. 134).

enflüanza 'grip hastalığı' < Fr. ***influenza*** < İng. ***influenza*** < İt. ***influenza*** a.m., kelime 1743'teki grip epidemisinden sonra yayıldı [Lat. ***influentia*** 'nüfuz, tesir; yıldızların insanlar üzerinde tesiri' .※※.

enformasyon '(aranan, verilen veya alınan) malumat; danışma bürosu' < Fr. ***lnformation*** a.m. [Lat. ***forma*** 'şekil', ***informare*** 'şekillendirmek; terbiye etmek, öğretmek', ***–syon*** eki için b. ***aberasyon*** ⊡]. ※ ***Bu tamamiyle kişisel bir enformasyon.*** (A. Ümit 1996 s. 116).

engas, b. ***enkas***.

AD. ***enge/lnge*** 'yenge' DS 2542, Meninski 1680 I, 470 < ***yenge*** kelimesinin varyantı, krş. ***ameskene*** ⊡.

AD. **engebe/lngeme** 'meyl, iniş; meyilli arazi' DS 1752–53, 2542, (DS 2339 hengebe), TS 1472 < Yun. ***εγκοπη*** (enkopē') 'kesik; toprak yarığı, uçurum' A. Tietze 1955 no. 70. ***/b/→/m/*** değişimi için b. ***bakara*** II ⊡.

AD. ***engeç*** 'yengeç' DS 1752, TS 1472 < ***yengeç*** kelimesinin varyantı (b. ***ameskene*** ⊡). Krş. Çağ. ***lengec*** a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 493. M. Räsänen 1969 s. 197'ye göre < Fr. ***langouste*** < Lat. ***lancosta*** 'deniz böceği' (kabul edilemez).

AD. ***engel*** I 'rakip' DS 175 Meninski 1680 I, 469 < Fa. ***angal*** 'tufeylî, parazit; müz'iç, musallat kimse' Y. Rubinçik 1970 I, 138. ※ ***Engelleri hep o güzelüŋ, Naẓmī, benümile | Yağı olub eyler dün u gün vay–ki ġavġā.*** (Naẓmī 1928 s. 6). ※ ***Ben öyle͜ halṭ etmedim. Ḳocamla bile çifte bekciler, engeller arasında buluşabildiğim bir ḳonaḥda başḳa birisiyle naşıl birleşebilirim?*** (Ebū–Bekir Ḥāzım 1326y s. 80–81).

engel II ‘mani, mania’ < Fa. ***angal*** ‘ilik, ilmik’ F. Steingass 1930 s. 115. Krş. Az. Tk. ***āngāl*** ‘mania’, fakat aynı zamanda ‘gizli bir mana’: ※ ***Kişi, necā ki ġız demişdi, aparıb verdi padişahın oğluna. Padişahın oğlu dedi, aha, deyāsān burda āngāl var.*** (*Azärbaycan nağılları* 1960 I, 127). ※ ***Perdeler sıkı sıkıya kapalı. Çocuk perdeleri açıp dışarısını göstermek istedi. Engel oldum.*** (A. Ağaoğlu 1980ö s. 5). ※ ***Sık sık da çapraz bir düğümlenme görülüyor piyanodaki ellerde. Biri öbürüne engel olmak istercesine. Herbiri birbiriyle yarışırcasına.*** (A. Kökden 1995 s. 116).

engelika ‘bir çiçek ismi, melek otu, inciliye’ < Yun. ***αγγελικα*** (angélika) Lat. ***angelica*** a.m. G. Meyer 1893 s. 29.

Osm. **Engelyun** ‘Kitab–ı mukaddesin Ahd–i cedid kısmı; Hristiyan ilâhileri’ < Yun. ***ευαγγελιον*** (evangélion) a.m. ※ ***Ṣadā–yı nāḳūsı siŋdorob ve elḥān–ı Engelyün u erġān–ı efġanünı diŋdürüb …*** (Taʿlīḳī–zāde 1983 [1596] s. 156).

EOsm. **engen** ‘dişi deve’ TS 1472 < ETk. ***ingen*** a.m. Clauson 1972 s. 1472.

AD. **engenek** ‘çamaşır yıkama leğeni’ ZTS 1976 s. 64 < Erm. ***angan*** ‘havan’ + küçültme eki A. Tietze 1982z no. 70, R. Dankoff 1995 no. 19.

engerek ‘bir zehirli yılan cinsi’ Meninski 1680 I, 466 < ??.

engevirt, b. ***genevit***.

AD. **engez** I ‘cihaz, alet’ DS 1752–53, ZTS 64, TS 1472, E. Gemalmaz 1978 III, 96 < Fa. ***angāz*** a.m. F. Steingass 1930 s. 114.

AD. **engez** II ‘fırsat; avanta, incelik’(?)’ DS 1753 < ***engez*** I ? ※ ***Aksaray ilçesi kendi adamını seçmek ister, hangi partiden olursa olsun. İşin bu engezlerini Adalet Partisi biraz bilir ve adaylarını ona göre seçer.*** (M. Makal 1975 s. 33–34).

engiç, b. ***engişdene***.

AD. **engil** ‘üzüm çubuklarının ince ve uzun dalları’ DS 1754 < ?? ※ ***Üzüm çubukları uzun uzun yeşermeye başlamıştı. Engiller üzümün biraz sonra geleceğini bildiriyordu.*** (N. Üstün 1968 s. 21).

AD. **engim** ‘iniş, meyil’ DS 1754 < ***en–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–im*** eki, fakat /***n***/→/***ng***/ gelişmesi acayiptir. ※ ***Kuz yanının Gökkaya tepesiyle kapalı oluşu da çok iyi. Hafif engimi var.*** (F. Baykurt 1967k s. 53). ※ ***Allah dağları bile engimli yüksekli yaratmış. Beş parmağın kimini uzun kesmiş, kimini kısa.*** (F. Baykurt 1971c s. 382).

AD. **engin** I ‘aşağı inmiş (bir malın değeri ve fiyatı)’ DS 1754–55 < ***en–*** + geçişsiz fiilden (verbum intransitivum) etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–gin*** eki, b. ***akkın*** ⊡. ‘nezle’ (krş. Yun. ***καταρρεω*** (katarréō) ‘aşağı akmak’ DS 1755. ‘alçak yer’ DS 1755, TS 1472.

engin II ‘çok geniş, uçsuz bucaksız; açık deniz’ Meninski 1680 I, 470. < ***engin*** I; mana gelişmesi belki ***en*** ‘genişlik’ kelimesinin tesiri altında (J. Deny 1921 s. 571 no. 866’ya göre kelime ***en*** + ***–gin*** olarak teşekkül etmiştir). ※ ***Eşdiler, deryā yėrince gitdiler, | Bunlar engine ḳaçan–kim yetdiler | Bir ḳara yel çıḳdı ol–dem nāgehān.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 33). ***engin yerini ver–*** ‘zayıf tarafını göstermek’: ※ ***Şeherliye engin yerini verme, Ali!*** (Orhan Kemal 1954b s. 29).

enginar I b.m. (malum sebze) < Yun. ***αγκιναρα*** (anginára) a.m. G. Meyer 1893 s. 29. ※ ***Çatalını zeytinyağlı enginar dolmasiyle doldurdu. Hakikaten güzeldi. Çenesi iştahla kımıldadı ve bu yüzden konuşması yarıda kaldı.*** (C. İlhan 1959 s. 29).

(Argo) **enginar** II 'beyin, zeka, anlayış' H. Aktunç 1990 s. 96 < ***enginar*** I. ※ ***Bana bak! Alibeyin kızlarını bırak da biraz enginarı çalıştır!*** (O. Duru 1962 s. 18).

(Argo) **enginar** III 'deli' (?) < ***enginar*** II. ※ ***Ay bu da deli, boy boy enginar!*** (M.Ş. Feraizci–zâde 1979 s. 135).

(Argo) **enginar** IV 'ferç, am' H. Aktunç 1990 s. 96, S. Özel 1993 s. 38.

AD. **engişdene/engiş/engiç** 'yüksük' DS 1754, 1756 < Fa. ***anguştdān, anguştāna*** a.m.

engizisyon 'bir zaman Katoliklerde kurulan din mahkemelerinin ismi' < Fr. ***inquisition*** a.m. [Lat. ***inquisitio*** 'inceleme', ***–syon*** eki için b. ***aberasyon*** ⊡]. ※ ***Uzun cüppeli engizisyon papazlarına benzeyen iki karaltı koptu idare binasının ordan. Ağır ağır, başında Salih Efendinin nöbet tuttuğu yığına yaklaştılar.*** (M. Başaran 1992 s. 269). ※ ***O kızıl suratlı pekâlâ engizisyon devrinin kılık değiştirmiş bir papazı olabilirdi. Kolayını bulsa nice günahsızı ateşe gönderir, kutsal yurt görevi diye yutturmağa çalışırdı sonra da.*** (M. Başaran 1964 s. 83).

Osm. **engur** 'üzüm' < Fa. ***angür*** a.m. ※ ***Ceziyreye çıḳdılar. Engür u enār u ney–şeker buldılar, yėdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 148).

AD. **enguz** 'ceviz içi' < Erm. ***enkoyz*** 'ceviz' U. Bläsing 1992 s. 39 no. 36.

Osm. **engübin** 'bal' < Fa. ***angubīn*** a.m. ※ ***Lebüŋdür engübīn, yā Rab, sözüŋ niçün ḳılursın ter | Neden āhen–dil olursın ki yüzüŋdür semen–berden?*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 83).

AD. **en gücü/engücü** 'elbette, nasıl olsa; eninde sonunda' DS 1756, (F. Baykurt 1959y s. 272 < ***en*** II ve ***güc/güç***. ※ ***Selver gidiyor; iki seneye kalmaz birer talip de bu kızlara çıkar engücü.*** (F. Baykurt 1955 s. 11). ※ ***"Öyleyse gurul buna bir çare düşünsün arkadaşlar," dedi muhtar, "Bir karar verir engücü."*** (F. Baykurt 1959y s. 77).

Engüre 'Bursa vilayetinde bir köyün adı' < Yun. ***Αγγαρος*** (Ángaros) a.m. D.J. Georgacas 1971n s. 110.

Osm. **Engürus** 'Macaristan Krallığı' < Lat. ***Ungarus/Hungarus*** 'Macar'. ※ ***Pireler Arnavud, bitler Urusdur, | Yavuzdur taḫta biti, Engürusdur.*** (Meʾālī, 'Ālī 1994 [1591–99] s. 271).

Osm. **Engürü** 'Ankara' < Yun. ***Αγκυρα*** (Ánkyra) a.m. D.J. Georgacas 1971n s. 106. ※ ***Bize hâlâ | konduğumuz mirası hatırlatır | Bedreddini Simavnînin boynuna inen satır. | Engürülü esnaf Ahilerle beraberdik.*** (Nâzım Hikmet 1930 s. 19). ※ ***[İdare] benim çocukluğumda küçücük boyu, yeşil kalın camdan altlığı, incecik beli, Engürü armudumsu, şişesiyle bir lâmbanın adıydı.*** (Ç. Altan 1975 s. 150).

AD. **engüşte** 'maşa' 1756 < Fa. ***anguşta*** 'yaba' F. Steingass 1930 s. 115.

Osm. **engüşteri** 'yüzük' < Fa. ***anguştarī*** a.m. ※ ***Cāme vu engüşterī vu esb bende Süleymān beyġāmberüŋ yādegārıdur.*** (Ferec 855/1451 v. 143b).

Osm. **engüştnüma** 'meşhur' < Fa. ***anguşt–numā*** a.m. [Fa. ***anguşt*** 'parmak' ve ***–numā*** 'gösteren, gösterilen', b. ***âlemnüma*** ⊡]. ※ ***Nefs–i Nigde'de vücüde gelüp evā'il–i ḥālinde taḥṣīl–i ma'ārifle engüştnümā dānişmend idi.*** ('Ālī 1994]1591–99] s. 325).

Osm. **enhar** 'ırmaklar' < Ar. ***anhār*** a.m. [***nahr*** 'ırmak' kelimesinin çoğulu]. ※ ***Eşcār u enhārı*** (metin böyle; doğrusu ***ezhār*** olmalı) ***teferrüclendüm.*** (Ferec 855/1451 v. 101a).

Osm. **enhas** 'son derece kötü, çok uğursuz' < Ar. ***anḥas*** a.m. [***naḥs*** 'uğursuz' sıfatının elativus (en üstünlük, ismi tafdil) hâli, b. ***a'cab*** ⊡]. ※ ***"Dihḳānile ḥālüŋ nicedür?" dėdi. Gāv eyitdi: "Enḥas–i aḥvāldür."*** (Ferec 855/1451 v. 192b).

enik, **enikle–**, b. ***enük***.

eni konu/enikonu 'rahatça, vakit vererek; iyiden iyiye' Meninski 1680 I, 474 < ***en–*** ve ***kon–*** fiillerinin zarf fiil (gerundium) hâllerinden ibaret olan kafiyeli terkip, krş. ***endele– kondala–***; yâni 'attan inip bir müddet konarak'. Krş. Gag. ***eníkunu*** 'dikkatle, özenerek, sakince' N.A. Baskakov 1973 s. 177 ※ ***Çekeder kesmāā pençerenin demirlerin. Bitirdiinān kesmāā, enikunu çıkēr cezadan da kaçēr.*** (*Budjaktan Seslär* 1959 s. 134). ※ ***Bu gėce beşde gel, a paşam, demeyüb şu bu, | Dė şehnişīnüŋ altına geldükde "Penbe, hü!" | Ḥayḳırma pekce, ḍuymasun ama̮ hani Ḍuḍu! | Pend eyledükce ol öküze ben eni ḳonu: | On beş yaşında kendime bir oynaş arayım!*** (Vāṣıf 'Oṣmān 1257 s. 56–57). ※ ***Ṣoŋ bir ḳaç ay ẓarfında eni ḳonu serpilmişdi. Boyu yaşından fażla gösteriyordu.*** (E.E. Talu 1928 s. 58).

Osm. **enin** 'inleme' < Ar. ***anīn*** a.m. Ar. fiil de, Tk'si gibi, çıkarılan aynı sesin taklidine dayanır. ※ ***Köylü ḳullarıŋız, köyümüze kendi̮ hāṣ fīlleriŋizden birini mihmān buyurduğunuzdan dolayı bendeŋizi gönderdiler. Bī–çāre diyār–ı ġurbetde eşi, kendine enīs olacak bir dişi bulunmadığı cihetle āh u enīni bizi dil–̮hün ediyor.*** (P.N. Boratav 1995 s. 241).

eninde sonunda, b. ***önünde sonunda***.

AD. **eŋir** 'pek erken, şafak sökerken' DS 1758 < ***en*** II ve ***ir*** 'erken' (b. ***er*** III). (ETk. ***iŋir*** Clauson 1972 s.188 hem 'dusk' [akşam kızıllığı] hem de 'dawn' [şafak kızıllığı] anlamına gelir. Clauson, bugünkü Türk dillerinde bulunan ***iŋirt***, ***ıŋırt*** vb. ile al–Kâşġarî'nin Oğuzca için verdiği ***imir*** biçimini de göstermiştir. Yukarıda teklif edilen etimoloji, ancak çok erken bir benzeşmenin gerçekleştiği varsayılarak kabul edilebilir: ***aŋ ėr*** > ***ėŋėr*** vb. Fakat belki de ETk. kelime ***iŋir*** değil, ***ėŋir*** okunmalıdır. Halaççada ***eŋir*** 'dün' anlamına gelir. [Editörün notu]).

Osm. **enis** 'dost, yâr' < Ar. ***anīs*** a.m., Ar. ***1a2ī3*** kalıbı için b. ***acîb*** ⊡. ※ ***İ enīs–i ġam–küsār–ı rüzigār!*** (Ferec 855/1451 v. 35b). ※ ***Ancaḳ bī–çāre, diyār–ı ġurbetde eşi, kendine enīs olacaḳ bir dişi bulunmadığı cihetle āh u enīni bizi dil–̮hün ediyor.*** (P.N. Boratav 1995 s. 241).

(Halk ağzı) **enisdü** 'Köy Enstitüsü' < ***enstitü*** kelimesinin varyantı. ※ ***Anlattıklarına göre, öğretmenlerin köyle zerre kadar ilgileri yokmuş. "Nerde, nerde bizim derdimizle dertlenecek, ağrımıza acınacak öğretmen, nerde? Bunların hepsi eskidenmiş, enisdü mekteplerinin devrindeymiş" diyorlar.*** (M. Makal 1971 s. 104).

enisun, b. ***anason***.

enişte 'yakın kadın akrabanın kocası (ms. abla ya da teyzenin kocası)' <Çağ. ‼ ***enişte*** a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 37. ※ ***Bu, ailemiz içinde hemen herkesin kendisini deli diye andığı Çamlıcadaki eniştemizdi.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 8).

enjeksiyon 'iğne vurma, zerk' < Fr. ***injection*** a.m. [Lat. ***in-icere*** 'içine atmak'; ***-syon*** eki için b. ***aberasyon*** ⊡]. (Argo) ***enjeksiyon natürel*** 'cima, sikiş' < Fr. (***Injectlon naturelle*** a.m.) H. Aktunç 1990 s. 96.

enjekte et- 'iğne veya şırınga etmek, içine akıtmak' < Fr. ***injecter*** a.m. [Lat. ***in-ilcere*** 'içine atmak']. Bu tür tabirler için b. ***afişe et-*** ⊡. ※ ***O üniformanın damarlarımıza enjekte ettiği gizli bir güç vardı sanki, hattâ örtülü bir şiddet.*** (A. Yurdakul 1989 s. 119).

enjektör 'enjeksiyon aleti, şırınga' < Fr. ***injecteur*** a.m. [Lat. ***iniector*** 'içeriye atan']. Nomen instrumenti (alet ismi) yapmaya yarayan bu ek için b. ***adaptör*** ⊡. ※ ***Tetanoz seromu hazırlanmıştı. Adam enjektörü Doktora uzattı. Almadı. Yürüyüp gitti.*** (C. Tuncer 1960 s. 95).

AD. **enkas/engas** 'şaka, yalan' DS 1758 < ***ankastan/angastan***'dan backformation (yanlış ayırma) (b. ***abar-*** ⊡), son hece çıkma (ablativus) hâli eki zannedilerek kelimeden ayrılmıştır (b. ***adaş*** ⊡[2]). ※ ***Duyduk öyle bir şeyler emme, ne dereceye kadar essah, ne dereceye kadar engas, bilmiyoruz.*** (F. Baykurt 1961o s. 328). ※ ***Ümmü bizden birez güccüktü. Varırdık, engastan "Gı, nesi var herifin, he desene?" derdik de "Nasıl yatayım onun bu dudaklarıyla?" derdi.*** (F. Baykurt 1971t s. 151). Ayrıca, kelimenin kalan kısmı da zarf olarak kullanılır: 'şakadan, yalandan': ※ ***Yavu, çavuşum, valla engas diyor! Tırpanım tırpanım dediğinin aslı yok. Valla billa maytap geçiyor seninlen!*** (F. Baykurt 1971t s. 303). ※ ***"Hadi vur bakalım! Kafana taşı bi atarsam..." — "Engas söyledim, sahi değil!"*** (İ. Balaban 1968 s. 145).

enkaz 'yıkıntı, moloz' < Ar. ***anḳāḍ*** a.m. (/***nḳḍ***/ kökünden). ※ ***Bir enkazın altında yatıyor hâlâ üç yaşında Fatma, yirmisinde Zeliha, yirmi üçünde İbrahim.*** (Ç. Altan 1975 s. 44).

enki, b. ***endeki***.

enlemesine 'ene göre, bir yandan bir yana, daha kısa olan kutrunu takip ederek' < ***en*** I + ***-lemesine*** zarf ek grubu, b. ***aykırılama*** ⊡. ※ ***Ev, bir zamanlar enlemesine sadece üç buçuk metre, boylamasına en çok altı metre idi. Tahtadandı.*** (A. Ağaoğlu 1980y s. 165). ※ ***Apartmanın durduğu, yükseldiği sokak, on-onbeş metrede bir sapa sokaklarla enlemesine kesilmiştir; bir gürültüdür gider.*** (T. Uyar 1980 s. 54–55).

AD. **enlik** 'boyacılıkta kullanılan bir çeşit ot; yüze sürülen kırmızı boya' DS 1759, TS 1474–75 < ***en*** IV + hayvan ve bitki ismi yapmada kullanılan ***-lık*** eki, b. ***ahfadiyelik*** ⊡. ※ ***Teni kāfurına eŋlik ḳarardı, | Yüzi gül-zārına nergis ṣarardı.*** (Meḥmed 1965 [1398] no. 4507).

Osm. **enmat** 'halılar' < Ar. ***anmāṭ*** a.m. (***namaṭ*** 'halı' kelimesinin çoğulu). ※ ***Ol sarāyları enmāṭ-ı mülevvenile, debābīc-i müzeyyenile ... bezedi.*** (Ferec 855/1451 v. 93b).

Osm. **en-nefir** (nida) 'silâhbaşı! yangın var!' < Ar. ***an-nafīr*** 'kıyametin koptuğunu bildiren boru sesi; tehlike işareti'. ※ ***Bāzāra girdi, cağırdı, eyitdi: "İ Müsülmānān! En-nefīr, en-nefīr!"*** (Ferec 855/1451 v. 210a).

en-netice/en netice 'sonunda' < Ar. harfitarifle beraber ***natīca,*** krş. Ar. ***bi-n-natīca[ti]*** 'ondan dolayı'; belki de ***eninde sonunda*** tabirinin ve ***en*** II zarfının tesiri altında. ※ ***Her derdi göğüsledi. Eğilmedi, bükülmedi, yenilmedi. En netice yenildi, ölüme yenildi, ölüme!*** (D. Akçam 1978 s. 13).

ennihayet/en nihayet 'en sonunda, nihayet' < Ar. ***fī n-nihāyati*** a.m. Harfitarif olan ***en*** Tk'de ***en*** II ile karıştırılmıştır. ※ ***Uzun uzadıya taʿrīf ederek oḍacıyı yolladım. Gitdi gelmez. Sāʿat üç, üç buçuk. En-nihāyet geldi. Geldi ammā eli boş!*** (Aḥmed Rāsim 1334 s. 127).

AD. **ens** 'üzüntü, elem' DS 1760 (bir tek yerden) < başka dillerden alınmış olmayan kelimelerde tesadüf edilmeyen bünyesine ve nedretine rağmen şu tabiri aydınlatması ihtimali için zikre şayan bulunmuştur: EOsm. ***ensi anıt-***/****enit-*** 'aklı başından gitmek, şaşırmak' TS 1475–76 (***anıt-/aŋıt-*** [!] 'şaşkın şaşkın bakarak durmak' DS 271). Başka bir okuyuş ve tahlil için b. T. Tekin 1982 s. 571.–572. ※ ***Ebü Bekir çün ol fāẖir aşları, sembüseleri, küliyçeleri gördi, ensi enitdi, gendüyi unıtdı.*** (Ferec 855/1451 v. 57a). ※ ***Revende vu̯hʷāca bu kelimātı bu maʿzüllerden işidicek "Cānum oġullar!" dėyü naʿra vurdılar. Görişdiler, aġlaşdılar. Ananuŋ enesi entdi.*** (Ferec 855/1451 v. 247a).

Osm. **ensab** 'kendi ataları' < Ar. ***ansāb*** a.m. (***nasab*** 'menşe' kelimesinin çoğulu). ※ ***Şeh-zāde şecere-i ensābını āb-ı revān gibi tā āẖir söyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 134a).

ensâr, b. ***ansâr***.

ense I 'boynun arkası' TS 1475, R. Dankoff 1991 s. 35, Meninski 1680 I, 353 < ***eŋse*** kelimesinin Tk. dillerinde yayılışı için b. M. Räsänen 1969 s. 45. ※ ***Eŋseŋe siylī, mā-baʿduŋa şulaḳa vururam, şehrden sürerem.*** (Ferec 855/1451 v. 127a). ※ ***Beni başdan çıḳardı eŋse saçı.*** (ʿAzīzī, ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 317). ※ ***Bu Zübükzade bizim bir türlü kıymetini anlıyamadığımız bir büyük adam. Öyle olmasa hükûmet erkâniyle böyle enseye tokat, sırta şaplak samimiyet kuramazdı.*** (A. Nesin 1961z s. 122). ***eŋsesinde*** 'arkasında': ※ ***Ḳulzüm Ḳāhire eŋsesindegi Hind deŋizinüŋ ucıdur.*** (Ferec 855/1451 v. 136a). ***ensesinden*** 'ardından, peşinden': ※ ***Der ḥāl yanına üç ādem daẖı getürdüb, eŋselerinden gönderüb, kâfirleri kesdürüb, öküzleri sürdürüb ...*** (Taʿlīḳī-zāde 1983 [1596] s. 223). ***ensele-*** 'yakalamak, ele geçirmek' Meḥmed̯ Hālid [Bayrı] 1934 s. 78: ※ ***Artık küçük defterlerimizde adreslerimize rastlanmıyordu. Teker teker enseleniyorduk.*** (A. Yurdakul 1991 s. 57). ※ ***Vaktiyle adamcağızın elinde kıyak bir parça varmış. Sonra da ondan daha fiyakalısını enselemiş.*** (M.L. Dikbaş 1936 s. 90).

AD. **ense** II 'yarı yanmış odun' DS 1760 < ***eğsi*** kelimesinin varyantı. ※ ***Pehlivan korlu bir enseyi kavrıyarak Salihe çullandı.*** (Feridun Osman 1936 s. 74).

Osm. **enseb** 'daha münasip, daha uygun' < Ar. ***ansab*** a.m. (***munāsib*** sıfatının comparativus (karşılaştırma) hâli, b. ***a'cab*** ⊡). ※ ***Er kişisin. Bu iş saŋa ensebdür.*** (Ferec 855/1451 v. 187a).

enseri/enser/ekser ya da **ekseri/ekser/enser** 'büyük çivi' DS 1760–61, ZTS 1976 s. 65 < ?? Ar. yazıda /***ŋ***/ ile /***k***/ aynıdır, bugün her iki telaffuz mevcut. Başka Türk dillerinde bulunamadı. ※ ***Bedevre eŋserisi*** (veya

ekserisi*) *ve ḳatıl (hatıl) ve merdek ve ġayrı eŋseriler (ekseriler) bi-ecma'ihim gözedile. (Ö.L. Barkan 1942 [1501] I, 340). ※ ***Kocaman temel enserisi. Pırıl pırıl da. Biz gibi de ince.*** (S.F. Abasıyanık 1954a s. 6). ※ ***Bana iki kütük tahta ile iki okka enser lâzım.*** (M. Tuğrul 1969 s. 291). ***enser kes-/ekser kes-*** 'üşümek' (krş. ***çivi kes-***): ※ ***Ser-i küyinde nice ṣubḥa dek eŋser kesdi.*** (A.S. Levend 1943 s. 463). ※ ***Acele etme, Zübbe bey efendi! Sen bir parça ekser kes bakalım!*** (H. Ritter 1924 I, 158).

ensest 'yakın akrabalar arasında evlenme veya cinsel ilişki' < Fr. ***inceste*** < Lat. ***Incestus*** a.m. ※ ***Normal olmasa da, çoğu kez aile içinde gizli kalsa da, oldukça yaygın bir durum ensest.*** (İ. Aral 1997 s. 124).

EOsm. **ensl ent-** 'aklı başından gitmek, şaşırmak, rengi atmak' TS 1475 < tabirin manasının karine ile tefsir edildiği bellidir, ünlüleri de palatal (öndamaksıl) yerine velar (arka damaksıl) (ms. Ferec'de her iki baş harf medde ile yazılmıştır), yahut biri palatal (öndamaksıl), biri velar (arka damaksıl) olabilir; tahlili ona göre müşküldür. Esas güçlük, tabirin şimdiye kadar ne ETk.de, ne de yaşayan ağızlarda bir benzerinin bulunmamış olmasıdır. Bu güne kadar çıkan en iyi etimolojiler için b. T. Tekin 1982 s. 571–572. 572 ve S. Tezcan 2001 s. 165. ※ ***Ebü Bekir cün ol fāhir aşları, sembüselerl, küllyceleri gördi, ensi entdi, gendüyi unıtdı.*** (Ferec 855/1451 v. 855/1451, 57a).

enspektör 'müfettiş' < Fr. ***Inspecteur*** a.m. [Lat. ***inspicere*** 'bir şeyin içine bakmak, onu gözden geçirmek', nomina agentis (yapan isimleri, meslek sahibi isimleri) yapan -ör eki için b. ***aktör*** ⊡]. ※※.

enstantane 'âni' < Fr. ***Instantané*** a.m. (Fr.dan giren sonu vurgulu ***-é*** ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** ⊡[1]) [***instant*** 'ân']. ※ ***Bu tehlike anında benim kafam da enstantane bir uyduruş faaliyetiyle işliyordu.*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 35). (fotoğrafçılıkta) 'bir ânda çekilen resim' ※※.

enstitü 'müessese; köy enstitüsü' < Fr. ***institut*** < Lat. ***institutum*** a.m. ※ ***Enstitü on öğrenci daha alacak, yarışma sınavı için Çakır hemen yolla!*** (F. Erdinç 1961 s. 123). Krş. ***enisdü***.

enstrüman (müzik terimlerinden) 'çalgı' < Fr. ***instrument*** a.m. [Lat. ***instrumentum*** 'aletler, avadanlık']. Fr.dan alınmış ***-man*** eki için b. ***abonman*** ⊡. ※ ***Enstrümanların akordu esnasında çıkan sesler bile Mürvet'l büyülemeye yetmişti.*** (N. Bezmen 1994 s. 32).

ensüfisyans (tıp terimlerinden) 'kiyafetsizlik' < Fr. ***insuffisance*** a.m. ※ ***Bu hastalığın böbreklerdeki komplipasyonlarını biliyorsunuz. Yani böbrek ensüfisyansı... Yani ademi kiyafesi...*** (Sabahattin Ali 2001 s. 174).

ensülin 'şeker hastalarının almaya mecbur oldukları ilaç' < 1847–1888'de yaşayan Alman tıp doktoru Paul Langerhans tarafından keşfedilen ve "Langerhans adaları" denilen pankreas hücrelerinden ifraz edilen madde ve ondan yapılan ilacın ticarî adı (bu tür trade name'ler için b. ***amaroza*** ⊡) [Lat. ***Insula*** 'ada']. Bu tür suni terminolojilerde kullanılan ***-in*** için b. ***adrenalin*** ⊡. ※ ***Akşam yemeğine inmeden eski sağlık bakanı Dr. Kemali Beyazit'e ensülin iğnesi yaptıran İnönü dilediğini yiyor ve şarabını içiyordu.*** (B. Arpad 1976 s. 83).

entari, b. ***antari***.

entbent ol–, b. ***end bend ol–***.

entegrasyon ‘özümleme, çevresine tamamen uyma’ < Fr. ***intégration*** a.m. [Lat. ***integer*** ‘halis’ sıfatından fiil ve fiilden nomen actionis]. Bunla ilgili olarak b. ***aberasyon*** ⊡. ※ ***Bu Levantin etiketini kendime tümü ile yakıştıramıyorum, kuşağımın büyük bir kısmının başaramadığı bir entegrasyona, giderek bir kültürel entegrasyona varabildiğim için.*** (G. Scognamillo 1990 s. 68).

entegre ol– ‘özümlemek, çevreden biri olmak’ < Fr. ***intégré*** a.m. Fr.dan giren sonu vurgulu ***–é*** ile biten isim/sıfat için b. ***abandone*** ⊡[1]. Krş. ***entegrasyon***. ※ ***Bir sümürge kalıntısından başka bir şey değildi ve tarihsel akışın içinde yok olması, genişleyip evrimleşen kentin içine kaynaşması da tarihsel boyutlamanın bir sonucu olarak görülmeli; ister Beyoğlu’luların eksilmesi, ister kısmen entegre olmaları ile.*** (G. Scognamillo 1990 s. 69).

(Argo) **entel** (isim) ‘aydın, entelektüel (kimse)’ H. Aktunç 1990 s. 97 < ***entektüel*** kelimesinin kısaltılmışı (b. ***afro*** ⊡), krş. Fr. ***intello***. ※ ***Divan*** şiirlerini ezbere bilen, zamanının “entel” kadını. “İdadi”yi iftiharla, altın saat alarak bitirmiş. (Peride Celal 1991 s. 134). ※ ***Levanten olmanın kültürel temellerine dönelim, en azından kendi ailemi, bu ailenin bazı fertlerini hedef tutarak, ki hiç biri ne “entel” idi, ne de böyle bir amacı, ya da özlemi, taşıyordu.*** (G. Scognamillo 1990 s. 30).

entellektüel/entelektüel ‘aydınlar sınıfına mensup (kimse)’ < Fr. ***intellectuel*** a.m. ‘Lat. ***intellectus*** ‘zekâ’ ve ondan ***intellectualis*** sıfatı]. ※ ***Kadınlar için yüksek eğitimin vaat ettiği umutlar ve çalışma imkânları, Türkiyenin sosyal olduğu kadar entellektüel aydınlanmasının da müjdesiydiler. Kadın cinsi belli bir bilinç kazanmaya başlamıştı.*** (B. Criss 1993 s. 234). ※ ***Nilüfer ile Aziz son derece entelektüel bir ortam içinde yaşıyorlardı.*** (A. Kulin 1997 s. 53).

enteresan ‘ilginç’ < Fr. ***intéressant*** a.m. [***intéresser*** ‘alakayı uyandırmak’ fiilinin fiilsıfatı (participium). ※ ***Bu enteresan doğum hikâyesini Kerime Kadının ağzından dinleyelim.*** (M. Yağmur 1957 s. 16). ※ ***Onu bu halleriyle pek enteresan buluyordum ve yavaş yavaş ona sokuluyor, dostluğunu kazanmaya çalışıyordum.*** (B.S. Kunt 1948 s. 45).

enteri, b. ***antari***.

enter–menter ‘sefihane, hovardaca’ (?) < belki yazarın kendi icad ettiği tabir. /***m***/ ile başlayan ”echo word” için b. ***alay malay*** ⊡. ※ ***Şallak şullak bir gençlikten sonra bir gün hovardalık arkadaşlarıyla eğlenirken, birden onları yüzüstü bırakıp bḫçesindeki korunun altında yalnızlığı ve sessizliği aramaya koşan, o günden sonra da tüm yaptıklarına pişmanlık getirip zamanını artık şölenlerde, entermenter işlerde geçirmeyen “İtiraflar” yazarı Rousseau, Augustinus’un yoluna kimsenin öykünemiyeceğini söyler.*** (S. Birsel 1995 s. 10–11). Başka kaynaklarda bulunamadı.

enternasyonal ‘beynelmilel; sosyalist partileri ya da komünist partilerin milletlerarası teşkilâtlarının adları’ < Fr. ***international*** a.m. (Lat. ***inter*** ‘arasında’ ve ***national***: ***nation*** ‘millet’ kelimesinden sıfat). ※ ***Varsa fikrimde̯ hạṭā, ʿafv etmeyiŋ, taṣḥīḥ ediŋ, | Varsın “Enternasyonal” olsun bu dīvānıŋ adı.*** (Şair Eşref 1958 s. 139).

entertip 'bir çeşit dizgi makinesi' < İng. ***intertype*** a.m., fakat Fr. telaffuzuyla. ※ ***Koca bina bir anda bomboş kalıverdi. Artık ne kulakları*** (kelime eksik) ***gürültüsü, ne iç tırmalayan entertipler.*** (A. Hünalp 1959 s. 46–47). ※ ***Paydos saatlerinden sonra Haluk Yetiş'in izniyle entertiplerin bulunduğu odaya girer, gece yarılarına kadar tek başıma çalışırdım.*** (R. Ilgaz 1996 s. 68).

entim 'mahrem, içli dışlı, yakın' < Fr. ***intime*** a.m. < Lat. ***intimus*** 'en iç'. ※ ***Onaranlar bu düğünü nedense çok gizli tuttular. Entim bir parti ile kutluyorlar.*** (H. Taner 1971s s. 207).

enti püften/entipüften 'sağlam olmayan malzemeden yapılmış, derme-çatma' < Ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) tabir; ***püf*** unsuru o şeyi savuran veya yok eden bir esintiyi göz önüne getirir. Son hece çıkma (ablativus) hâli ekidir. ※ ***Sahne dar, ufak ve ekleme tahtalarla yapılmış entipüften bir şeydi.*** (C.S. Gürler 1939 s. 76). ※ ***Şaşmayınız, bir serseri kalbinde de nasır bağlamamış şeyler vardır. Ve bunlar fındık kabuğu doldurmaz enti püften şeylerle kanamaya hazırdırlar.*** (F. Baysal 1944 s. 81). Mecazî manada 'saçma, değersiz, uydurma': ※ ***Vezni baḥr-i cedīdden, ḳāfiyesi enti püfden, faḳaṭ me'āl I'tIbārlyle raḳīḳ, güzel.*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 462).

entramüsküler (tıp terimlerinden) 'adelenin içine yapılan (enjeksiyon)' < Fr. ***Intramuscula Ire*** a.m. [Lat. ***Intrā*** 'içerisinde; içerisine' ve ***muscu-larls*** 'adeleye ait', ***musculus*** 'adele', asıl manası 'farecik', ***mus*** 'fare' + küçültme eki]. ※ ***Doktor Dalbanezu bana bir tek entramüsküler aşı ile veremi tedavi edecek bir serom bulduğunu söyledi.*** (Nâzım Hikmet 1932 s. 6).

entrIga/entrIka 'gizli oyun, dolap, düzen, desise' Şemseddīn Sāmī 1317 I, 171 < Fr. ***IntrIgue*** a.m., belki İt. ***entrico*** a.m. kelimesinin tesiri ile [Lat. ***Intricare*** 'birisini bir işe karıştırmak, bir işe tutulmasına sebep olmak']. Sona eklenen /***a***/'nın izahı için b. ***aforizma*** ⊡². ※ ***Bilinçsiz vurkırların, politika entrIkalarının Insanı ve toplumu nelere süreklediğini belirtmek için o sözleri söylediğini sanıyorum.*** (B. Arpad 1976 s. 29). ※ ***Milyarca yıldır yaşanmakta olan ihanetler, entrikalar zincirine bir yenisi daha eklenecek ve yaşamlarını ihanetlere endeksli olarak uzatıp zevk alacaklardı.*** (M. Kaçan 1997 s. 10).

AD. **enük/enIk** 'et yiyen hayvanların yavrusu' DS 1757–58, TS 1472–74 < ETk. ***enük*** a.m. Clauson 1972 s. 183. ※ ***Ve ol ki uġraduġuŋuz ola, bir yüklü it ḳarnında enüklerI ceŋleşür, ol āḫir zamān oġlancuḳlarınuŋ ṣıfatıdur ki atalarını söylemege ḳomazlar, ataları söyleyecek sözI gendüler söylerler.*** (Ferec 855/1451 v. 192a). ※ ***Sulṭān Murād Hān zamānında sefere giderken bir yaya bir it enügi oġurlamış. Anuŋ issi enügInI bulmış. Yayaya eyitmiş: "Enügi sen-mi ḍoġurduŋ kim oġurlarsın, bre enük yaya?" dėyü sögmiş.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 37–38). ※ ***Kurt enikleri gibi sesler çıkararak başını eğdi. Burnunu uzatarak en öndeki güçlü, yavuz kurtu dostça koklamaya çalıştı.*** (Osman Şahin 1994 s. 29). Mecazî manada bir şeyin küçük numunesine kullanılır (ms. ***enik kapı*** 'büyük kapının ortasında bir kişilik küçük kapı' DS 1758): ※ ***Kazan eniğini doldurt çocuklara! Hamdi beye su iktiza etmiş.*** (F. Baykurt 1967k s. 132). ***enikle-*** 'yavrulamak' DS 1758, TS 1474; 'köpek yavrusu gibi sesler çıkarmak' (?): ※ ***Anladınız mı? Bir yere gittiğiniz zaman habar bırakın! Arkada kalanları enikletmeyin! Anladınız mı?*** (F. Baykurt 1962o s. 132; yoksa 'dokuz doğurtmayın' mı?).

AD. **eŋü yaŋu/enayan** 'şaşırmış, şaşkın vaziyette' DS 1743, 1761, 1762, TS 1476–77 < ETk. ***eŋ–*** 'şaşırmak, afallaşmak' Clauson 1972 s. 168 ve ***yaŋ–*** '?? (mühmel?) fiillerinin zarf fiil (gerundium) hâllerinden müteşekkil kafiyeli tabir (b. ***arkuru*** ⊡). ※ ***Oluridum ben şöyle eŋü yaŋu, | Gözüme dünyā olurdı ḳaraŋu.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3474). ※ ***Ol siliḥdār aġa ġāzī tīġ–zen | Çekdi ḳılıc, serverān ṭutdı süŋü, | Kim eren ḳorḳub olur eŋü yaŋu.*** (Firdevsī–i Rūmī 1980 s. 224).

enva 'çeşitler' < Ar. ***anwāʿ*** a.m. (***nawʿ*** 'nevi' kelimesinin çoğulu). ※ ***... levzīne u gevzīne, envāʿ–i şekkerīne ...*** (Ferec 855/1451 v. 115b; bir yemek ve çerez listesinde). ※ ***Andan ẕef ḍutdı, bü–selīk gösterdi. Fi–i–cümle her maḳāmı, her āvāzei envāʿ*** [***envāʿ–ı*** yerine hata veyahut bugün bilinmeyen ***türlü*** manasında sıfat] ***āhengile işledi***. (Ferec 855/1451 v. 116b). ***envāʿ–i çeşit, envāʿ–i dürlü/envāʿ–i türlü*** 'her çeşitten, mütenevvi, türlü türlü': ※ ***Rūm ili kenārında envāʿ–ı dürlü limanlar çoḳdur.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 336). ※ ***İftira bunlarda, yalanın dolanın enva–i çeşidi bunlarda. Çirkef herifler hepsi.*** (Tarık Dursun K. 1954 s. 110). ※ ***Kadın envai türlü dualar, teşekkürlerle Yusufun ellerine sarılıyor ve kız hiçbir harekette bulunmadan yabancı ve soğuk gözlerle bunlara bakıyordu.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 44).

envanter 'bir müessesede bulunan şeylerin tam ve teferruatlı listesi' < Fr. ***inventaire*** < Lat. ***inventarium*** a.m. ※ ***Harbiye Nezaretinin kontrolü altındaki depolardan çok sayıda silâh kayıplara karışmış. Silâh ve cephanenin envanterini çıkarmak için tedbir alınıyor.*** (B. Criss 1993 s. 205). ※ ***Kemal dikkatle envanteri doldurdu.*** (M. Gülsoy 2000 s. 29).

Osm. **envar** 'ışık' < Ar. ***anwār*** a.m. (***nūr*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Seḥer yüzüŋ ṣafāsından dem urdı ol ṣafādandur, | Cihān u cān ḳamu rüşen, zihiy envār–ı Raḥmānī.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 31). ※ ***Vakit vakit sizi görmezsem Şarkın bu parlak envarı içinde daima karanlıkta kalmış gibi yaşarım.*** (Fazlı Necip 1930 s. 33).

Osm. **enver** I 'daha nurlu < Ar. ***anwar*** a.m. (***munawwar*** 'aydınlık' sıfatının comparativus (karşılaştırma) hâli, b. ***a'cab*** ⊡). ※ ***Anda gördüm ki bu kızuŋ bir cemāli var āfitāb u māhitābdan enver, ṣanasın ki Rıżvān ucmaḳdan şimdi vėribidi.*** (Ferec 855/1451 v. 199a).

Osm. **enver** II 'çok ışıklı' < Ar. ***anwar*** a.m. (***munawwar*** 'aydınlık' sıfatının elativus hâli). ※ ***Yüzüŋ enver, sözüŋ şekker, gözüŋ ʿabher, özüŋ server, | Boyuŋ ʿarʿar, yėyüŋ ʿanber, tenüŋ cüher, saçuŋ Hindü.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 56).

enverî/enveriye 'Birinci Cihan Harbinde Osmanlı askerlerinin giydiği başlık' R.E. Koçu 1967/69 s. 105–106 < bu başlığı ihdas eden o zamanın başkumandanı olan Enver Paşa'nın adından. ※ ***Ben doğduğum zaman, babam, Çanakkale'de, Dardanos'ta, bataryasının başında, kumral bıyıklı, enveriyeli bir Topçu mülâzimisanisiymiş.*** (Orhan Kemal 1949b).

Osm. **enzar** 'bakışlar' < Ar. ***anẓār*** a.m. (***naẓar*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Böyle tabii ve sade bir gezintiye memleketin tahammülü olmadığını kadına anlatmak kabil değildi. Halk arasında dolaşmamak, enzardan uzaklaşmak için tenhalığa doğru yürüdü.*** (Fazlı Necip 1930 s. 31).

enzerut, b. ***anzarut***.

AD. RD. **enücek/encek/encik** 'kedi, köpek gibi et yiyen hayvanın yavrusu' DS 1744, TS 1466 < ***enük/enik*** + ***–cek/–cik*** küçültme ekleri: küçültme eklerinden önce ***/k/*** sesinin düşmesi için krş. çabucak, köpecik; ortadaki ünlünün düşmesi için krş. ***büklüm, yalnız***. Küçültme eki ***–cık*** için b. ***acıcık*** ⊡. ※※ 'beş altı yaşına kadar çocuk' DS 1844: ※ ***Şu Fatma ablanın dördüne basmış Ayşesi yok mu? Adama iki lâf ettirmiyen bir encek.*** (A. Tımış 1958f s. 52). ***encik*** 'oyuncak' ZTS 1976 s. 64.

eosen (beynelmilel jeoloji terimlerinden) 'memeli hayvanların ortaya çıktığı en eski devirlerden biri' < Fr. ***éocène*** a.m. EYun. ***ηως*** (ē'ös) 'şafak' ve ***καινος*** (kainós) 'yeni'.

eparhiya (Rum Ortodoks Kilisesi terimlerinden) 'bölge, piskoposluk' < Yun. ***επαρχια*** (epar̯hía) a.m. [***ep*** 'üzere' ve ***ar̯h–*** 'idare etmek']. ※ ***Üçüncü keşis guya Ylsus˘Hristosun binmiş olduğu merkebin bir gümüşlü ayağı ile manastırı ismine Efesu ve İliupoleos epar̯hiyasında ˘halḳın gözlerini boyar imiş.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 58).

epeğri 'çok eğri, yamrı yumru' < ***eğri*** + kuvvetlendirici ön takı (réduplication + tezat ünsüzü), yâni adjective intensifier (pekiştirilmiş sıfat); krş. ***apaşikâr***. ※ ***Küflenmiş epeyice! Paslanmış! Epeğri! Emme eğri olsun varsın! Verim Demirci Acaraya, doğrultur!*** (F. Baykurt 1971t s. 326). Krş. ***epten***.

AD. **epelek** 'kelebek' DS 1762 < ***kelebek*** kelimesinin metateze uğramış varyantı, krş. ***göbelek*** vs. ※ ***Gücü yetse analığı, sevgili ṭosunı Mevlld, nazlı meleği, güççük epeliği ile berāber sürükleyüb ḳarlar içine yuvarlayaraḳ kendisini ışırmış zehirlemiş bir yılan gibi çiğneyüb tepeleyerek başını ezmekde hīç te'ennī etmeyecekdi.*** (Ebü–Bekir Ḥāzım 1326y s. 279–280).

epeskl 'pek eski' < ***eski*** + kuvvetlendirici ön takı (réduplication + ***/p/*** tezat ünsüzü), yâni adjective intensifier (pekiştirilmiş sıfat), krş. ***apansız***. ※ ***Az sonra bir sırta çıkıyorum. Epeski bir köy görünüyor.*** (F. Baykurt 1960 s. 122). ※ ***Listedeki en ucuz yemeği kestirmeye çalışıyorum. Ama Komet durumun farkında; bana sormadan ısmarlıyor yemeklerimizi, epeskl şaraplarımızı.*** (T. Uyar 1985 s. 124).

AD. **epeşkere** 'açık, çok açık' DS. 1762–63 < ***apaşikâre*** kelimesinin varyantı.

epey 'bir hayli, oldukça çok' < ***eyi*** sıfatına takılan adjective intensifier (pekiştirilmiş sıfat) fonksiyonsuz denebilecek kadar zayıftır. Aslında 'çok eyi' olmalıydı, fakat maalesef eski kaydımız yoktur. 19. asırda bugünkü manaları buluyoruz. Ve ***iyice, iyiden*** gibi zarflarda da aynı quantitatif (niceliksel) manayı buluyoruz. ※ ***Setrinin üzerinden palto–sako giyinmiş, pantalon epeyi kısa.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 1). ※ ***Hagop Aganın pederinin Bey oglune Indlylni görenler epeyi taaccüb itdiler.*** (a.e. s. 84). 'oldukça uzun zaman': ※ ***Evet efendim, geleli epeyi oluyor.*** (a.e. s. 4). ※ ***Epeyi vakit dır köye çıkmışım, artık yarın izin ver de ineyim.*** (a.e. s. 96). ***epeyden epeye*** 'az buz değil, adamakıllı' (***–den*** ablativus hâli ile yapılmış bu tür zarf için b. ***birdenbire*** ⊡. ※ ***Son zamanlarda işleri epeyden epeye bozulduktan sonra babamın, halamın mirasına tek kurtuluş ümidi olarak bakmağa başladığını inkâr edemem.*** (A. H. Tanpınar 1961 s. 64).

epeyce 'oldukça, bir hayli' < ***epey*** + ***–ce*** aequativus (eşitlik hali) eki, ***–ca*** zarfları için b. ***anca*** I ⊡. ※ ***O vakıt epeyice rahatlığımızı bulduk, ve bir kaç para da artırmaya başladık.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 20). 'küçümsenemez, az şey olmayan' (***–ca*** sıfatları için b. ***ahça/ağca*** ⊡): ※ ***Familya köyde olur ise, çok ah̲şam meşguliet vesile olarak şehirde kalmak epeyice bir şey dir.*** (Vartan Paşa 1991 [1851] s. 40). ※ ***Mösyö Bernar yahud Bernardo aslen İtalyan ve burada şark bankalarından birinde epeyce bir memurdu.*** (H.R. Gürpınar 1942 s. 182).

epeycene 'az değil oldukça çok' < ***epey*** + ***–cene*** eki, krş. ***acarcana*** ⊡. ※ ***Pişekâr: Birader, ne kadar kaldın orada? — Kavuklu: Epeycene. Havaların açılmasına kadar bırakmadılar.*** (Cevdet Kudret 1973 I, 121).

epik 'destanî' < Fr. ***épique*** a.m. < EYun. ***επος*** (épos) 'destan' kelimesinden sıfat, b. ***Adriatik*** ⊡. ※ ***İnce Memedde, modern romanla epik roman biçimini bağdaştırmaya çalıştım.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 302).

epiküryen 'M.Ö. 270'de ölen Eski Yunan filozofu Epikuros'un felsefesine ait; onu takip eden kimse; kendini hayatın tatlı taraflarına veren' < Fr. ***épicurien*** a.m. Ayrıca, şahıs isimlerindeki mana gelişmesi hakkında b. ***Abbâs yolcu*** ⊡. ※ ***Şimdi siz ancak dişleri sökülen bir goril gibi sevimli ve mâsumsunuz. Size iftira ettim dostum. Siz sadece Osmanlısınız. Osmanlı, yâni epiküryen sürüsünden domuz. Fazâhatlarının farkında olmayacak kadar mesuliyetsiz ve şaşkın.*** (C. Meriç 1992 s. 228). ※ ***... ihtiyar bir epiküryen... Bu adam için dünya topuklarında başlar, göbeğinde biter.*** (C. Meriç 1992 s. 277).

AD. **epil epil** '??' < ekspresif (kuvvetlendirici, açık ve net olarak gösterici) tabirlerden. ※ ***Orta yaşlısı biraz daha yanıma yanaştı. Bir eli dizimde, epil epil gözlerimin içine bakarken "Sen ona bakma!" der gibi gence arkasını dönerek anlatmağa başladı.*** (H. Aytekin 1945 s. 39). ※ ***Zekiye daha Akçalı'ya el öpmeye gelmeden, onun toka gibi iri gözlü, epil epil yüzlü, serpme benli, eline çabuk bir kız olduğunu tüm köy duydu.*** (L. Tekin 1984 s. 33).

eplemçüş, b. ***eblemçüş***.

epmek, b. ***etmek***.

epope 'destan, hamaset şiiri' < Fr. ***épopée*** a.m. < EYun. ***εποποια*** [epopóia] a.m. ※ ***Bizim Anadoluda büyük epopelerden böyle aşk hikâyelerine geçiş on ikinci yüzyılla on dördüncü yüzyıl arasıdır.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 223).

AD. **epri–** 'eskiyip çürümek' DS 1763–64, TS 1479, R. Dankoff 1991 s. 35 < ETk. ***opra–*** a.m. ※ ***Üç gün sonra, Beyruttan getirdiğim bavulum, yüzü adamakıllı eprimiş yatağım ve sepetimle, babaannemin evinden ayrıldım.*** (Orhan Kemal 1950â s. 23). 'erimek, dağılacak hâle gelmek': ※ ***Kimse buraya "Akdeniz" demesin! Gök ve denizin birbirinde epridiği bu deniz kentine. Islak, gri bir soluk.*** (E. Atasü 1996 s. 35).

AD. **eprit–** 'aşındırmak' < ***epri–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli. ※ ***İlk bakışta fark edilmeyen en ufak ayrıntılara, gözden kaçan lekelere, zamanın ve özensizliğin kemirdiği, aşındırdığı, eprittiği bütün kıyı bucak izlerine varasıya her yeri, her köşeyi biliyor.*** (M. Mungan 1999 s. 124).

EOsm. **epsem** 'sessiz, ses çıkarmayan, susan' TS 1479–82, R. Dankoff 1991 s. 36, Meninski 1680 I, 26 <Çağ. ‼ ***ābsim*** a.m. ※ ***Dalle epsem oturdı, hīç söylemez.*** (Ferec 855/1451 v. 215b). ※ ***Yā biz ḍoğrı mıyuz-kim düşman olan şunda pâdişāhumuzuŋ ḥiṣārınuŋ üzerine düşdi, döge ḍurur; biz şunda ṭınmazuz, epsem otururuz?".*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 107). ※ ***Oturmışdı ol taḫt üzere epsem.*** (Fa̱hrī 1974 [1367] s. 353 no. 1991). ***epsem ol-*** 'susmak': ※ ***Cāriye eyitdi: "Gözümi bağlama, yolumı göreyim!" dėdi. Manṣūr eyitdi: "Meger saŋa cānuŋı gerekmez?' dėdi. Cāriye epsem oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 95a).

AD. **epsit** 'kağnı tekerinin parçası' DS 1764 < Yun. ***αψιδα*** (apsíḏa) 'tekerlek jantı' G. Meyer 1893 s. 33, A. Tietze 1955 no. 36.

Osm. **epşet** 'ibne' R. Dankoff 1991 s. 36 < ***puşt*** kelimesinin Ar. sıfat kaidelerine göre elativus (en üstünlük, ismi tafdil) hâli. Osmanlıcanın mahsulü olan bu tür kelimeler için b. ***çepakin*** ⊡.

AD. **epten** 'hep; hep beraber; büsbütün, tamamiyle' DS 1764 < ***hepten*** kelimesinin varyantı. Krş. ***ep top***. Ablativus (ayrılma) hâliyle yapılan zarflar için b. ***açmazdan*** ⊡. ※ ***Ecdadımız şimdiye kadar bunları köyümüze sokmamışlar da biz koyverlrsek ne demezler? Ya ruhları? Onlar epten depreşir.*** (S. Şengil 1943 s. 95).

(Konuşma dili) ***ep top***, yalnız 3. şahıs possessivum (iyelik, mülkiyet) eki ile: ***epl topu*** 'lâzım gelen her şey (ve ondan başka bir şey değil)' < kafiyeli ve labialisation'a (dudaksıllaşma) yönelen terkiplerden, ilk unsuru ***hepl***'nin varyantı, tabir bir sinonimler çiftidir. Bu tür terkipler için b. ***apar topar*** ⊡. ※ ***Ah! Ah! Onda bir lokmacık akıl olsa, burnundan bağlanmış gibi dikine dikine gidecek yerde benimle uyuşmanın çaresini arardı. Ne de kolay işleri yoluna koyardık a canım, ne de kolay! Epl topu bir apartman katı, biraz mobilya, eli ayağı düzgün, eti budu yerinde sekiz on piliç değil mi bunun.*** (A. İlhan 1964 II, 41–42). ※ ***Varacağız evet, dedi kaynanası, Bursaya yeniden. Bir yol parası epl topu. Bahara daha çok var. Kısarız masrafı bakınıp alınana...*** (Füruzan 1981 s. 86).

er I 'adam, erkek' < ETk. ***er*** a.m. Clauson 1972 s. 102. ※ ***Cariye ḳapuyı acdı. Bir daġ gibi er içerü girdi.*** (Ferec 855/1451 v. 13a). ※ ***Bu bir ḥammāl er, Būl-ḳāsım neden olsun?*** (Ferec 855/1451 v. 10a). 'yiğit, cesur bir fert': ※ ***Ayıp be, ayıp sana! Senin zahmın hep karılara galiba. Ersen çık meydana!*** (S.C. Ertem 1931 s. 246). '(bir işin) ustası' (kadın da olabilir): ※ ***Münevvere ki pīre-zen ḳarı idi, ancaḳ bu maḳūle maṣlaḥatıŋ eri idi, ...*** ('Alī 'Azīz 1268 s. 63). '(ordu teşkilâtında) nefer': ※ ***Ağır ağır ilerleyen kamyonlara bindirilmiş erler marş çalıyordı.*** (T. Buğra 1963 s. 11) 'zevç, koca': ※ ***Benüm ḥācatcuġumı gör: ben saŋa‿haber ėtdügüm dem er ḳoynına gir, senüŋ ile yatsun. Andan durasın, yėrüŋe varasın; erüm ḳoynına ben girem.*** (Ferec 855/1451 v. 69b). ***er başı*** 'bir zümrenin başında olan, elebaşı; esnaf kâhyası' TS 1489, Meninski 1680 I, 122. ***ere var-/er u avrat ol-*** 'evlenmek': ※ ***Ol ḳızcuġaz ėrişmedin, ere varmadın ölmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 59a). ※ ***Ol cemā'at icinde iycāb u ḳabūl-i şer'ī vāḳi' oldı, er u 'avrat olduḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 46b). ※ ***Burda bir köse vardı ya, beniminen er avrat oldu.*** (A. Caferoğlu 1944 s. 190).

er II (sıfat) 'erkek; cesur, kendini müdafaa edebilen' < ***er*** I. ※ ***Er yigide görinür paşa özl.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 29). ***er kişi*** 'erkek': ※

Esmer hanım gėtdi, iki at çıhartdı. Özü de er-kişi paltarı geyindi, bir ġılış Lētif şaha getirdi, bir ġılış da özü bağlandı. (A. Caferoğlu 1942 s. 43). ※ ***Bilirsin: bir cenaze "er kişi mi, hatun kişi midir?" belli olsun diye usuldendir. İşte o sebepten şapkayı Ali efendinin tabutuna giydirdiler.*** (F. Erdinç 1948fes s. 13). Türkçe'nin morfolojisinde basit isimle sıfat arasında fark olmadığı konusunda b. ***baba*** I ⊡.

er III (zarf) 'erken' TS 1488 <Çağ. ‼ ***er*** a.m. ve yayılış için b. M. Räsänen 1969 s. 46. ※ ***Şāh eyitdi: bu āfet saŋa ėr ṭurmaḳdan uġradı.*** (Ṣadru'd–dīn Şeyhoğlu 1973 s. 228). ※ ***Dėdüm: "İmdi yemin kesdükde atlar | Yola ʿazm eyleyelüm gėce biz er!"*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 150). ※ ***Sabah er kalktık. Yollara düştük.*** (F. Otyam 1960 s. 98). ***er u gec/er geç/ergeç*** 'ne vakit olsa; çok beklemeden': ※ ***Bārī fi l-cümle bu kişi ėr u gėc | Tiz (!) boġazladı, esirgemedi hīc.*** (Gy. Németh 1919 [15. yüzyıl] s. 166). ※ ***İnsanları sevmek onlara bir sapma olarak görünüyordu. Ne gülünçtü bu söz onların ağzında, bir anlamda hepsi bir sapma içine gireceklerdi er veya geç.*** (A. Kutlu 1983 s. 130).

er- 'erişmek, yetişmek' TS 1507–10, Meninski 1680 I, 150 < ETk. ***ėr-*** a.m. Clauson 1972 s. 194. ※ ***Öyleye dek atı bir‿höş yėre ėrdi. Anda indi, ḳondı.*** (Ferec 855/1451 v. 18a). ※ ***Bu arada avcılar daḳı erdiler, gölüŋ yoḳarusın aşaġasın ḳatı baġladılar.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 27). ※ ***O Tacım Dede çok büyük bir adammış. Bir ermiş kişiymiş.*** (T. Apaydın 1991 s. 161). 'olgunlaşmak' ※ ***Ekinlerin erdiği görsem biçmek, fidan görsem sulamak***. (N. Cumalı 1970 s. 203). EOsm. ***feryād er-*** '(birinin) yardımına koşmak': ※ ***Eger beni bu maḳāmda basalar, başum keseler yā ḳalduralar, dāra asalar, kimdür ki baŋa feryād ėre, ḥālüm göre?*** (Ferec 855/1451 v. 116a).

AD. **erağa** 'duvar örülürken içine konulan hatıl' DS 1764 < Ar. ***ʿaraḳa*** a.m. A. Tietze 1958 no. 136. (/***ḳ***/>/***ğ***/için b. ***ʿagel*** ⊡²). Krş. **arağa.**

Osm. **eramil** 'dullar' < Ar. ***arāmil*** a.m. [***armal*** 'dul erkek' ve ***armala*** 'dul kadın' kelimelerinin çoğulu]. ※ ***Haftada erāmil u aʿmā ve ecāmir u eytāma taṣadduḳ olunan üç biŋ aḳçayı ḳaṭʿ eyledi. Bu ṣūretde ‿Hazīne-i Āmireye saʿy u tevfīr-i māl gösterdi.*** (Selānikī 1989 [1599] II, 624).

Osm. **Eramine** 'Ermeniler' < Ar. ***Arāmina*** a.m. (?) ※ ***Ve şehr Arāminesinden daḫı "bāġ‿harācı" dėyü on iki biŋ ḳaraca aḳça maḳṭūʿ alurlar imiş.*** (Ö.L. Barkan 1943 [924/1518] s. 150).

(Neolojizm) **erat** (askerlik terimlerinden) 'erler' < ***nefer*** teriminden ***er*** terimine geçilince ***neferat*** teriminden de ***erat*** terimine geçildi. ***erat*** neolojizmi türetilirken bir yandan eski ***neferât*** , öte yandan Kutadgu Bilig'de çok sık geçen ***er at*** 'askerî birlikler, atlı askerler' örnek alınmış olsa gerek. [Editörün notu]). Eserimize aldığımız diğer neolojizmler (türetme kelime) için b. ***andaç*** ⊡. ※ ***Genel Kurmaydan gelen erat eğitimi ile ilgili buyrukları, kendi plânlamalariyle kaynaştırır, öyle uygulardı.*** (M. Seyda 1970 I, 200). ※ ***Yürürken, omuzuna astığı tüfeğin kabzası neredeyse topuklarına kadar sarkıyordu. En küçük boy erat giysisi bile büyük gelmişti.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1995 s. 75).

Osm. **erazil** 'reziller' < Sur. diyal. ***arāḏil*** 'en reziller' (***arzal*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Erāzil-i insān ve esāfil-i ādemīyān iḫtiyār eyledükleri ṭarz u üslūbdan tecennübe sayʿ u diḳḳat...*** ('Ālī 1587 v. 134b).

erbab/erbap 'sahipler' < Ar. ***arbāb*** a.m. (***rabb*** kelimesinin çoğulu). Ar. bir çoğulun Tk.de tekil kullanılması için b. ***ahbab*** ⊡. ※ ***Aṣḥāb-ı emrāż, erbāb-ı aʿrāż, ḳamu eṣnāf‿halḳ anda gelürler.*** (Ferec 855/1451 v. 180a). ※ ***Ḳaṣd ėder ġamzeŋ ḳanın dökmege ʿışḳ erbābınuŋ.*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 s. 231). ※ ***Ve ḳażā-ı Berkofçada vāḳiʿ olan Çebrüfçe maʿdeninüŋ baʿż-ı raʿāyāsı ġayrı erbāb-ı tīmār sınurlarında vāḳıʿ olub zirāʿat ėderler.*** (Ö.L. Barkan 1943 [932/1525] s. 252). 'işten anlayanlar, ustalar; işten anlayan': ※ ***Bir sancaḳlıḳ yėr bulunub iki mīr-i livāya tevcīh olunmaḳ ... nİçe ihtilāle bāʿiṣ ve intişār-ı erbāb-ı ḥirāṣete sebeb-i ḥādiṣ olmaḳ lāzım gelür.*** (ʿĀlī 1979 [1581] I, 169). ***erbāb-ı hacat*** 'müracaat sahipleri': ※ ***Elbette erbāb-ı ḥācātdan ṣudūra gelen efʿāl u aḳvāle taḥammüli muḳarrer olurdı.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 121).

Osm. **erbain** 'kırk' < Ar. ***arbaʿīn*** a.m. ※ ***Sinni ḥudūd-ı erbaʿīne varınca pāye-İ mülāzemet bāmındaki ser-menzile düşdi.*** (ʿĀlī 1994 [1591-99] s. 173). (takvimlerde) 'kışın en soğuk sayılan kırk günü': ※ ***Bir düzİye hesap ederdi: Erbainin bilmem kaçı. Berdelacuz da geçti. SIttel sevİr yaklaştı. Ruzu hazıra şu kadar gün kaldı.*** (B.S. Kunt 1948 s. 48). (tarikatlerde) 'dervişlerin 40 günlük çilesi': ※ ***Rūḥ-ı pür-fütūḥ kemān-ı himmet-ile erbaʿīn çeken riyāżet-pīşelere oḳ gibi pīş-rev oldı.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 185). ※ ***Bundan üç yıl evvel, bir ayin gecesi erbain çıkardığım hücremde mürakabeye varıp canımın canı, derdimin dermanı, gönlümün sultanı pirim Hazreti Fazlı Hurufi'ye teveccüh etmiş, özümü bağlamıştım.*** (Musahipzade Celal 1936ms s. 27-28).

erbap, b. ***erbab***.

AD. **erbi/erpi** 'başörtüsü, yemeni' DS 1764, 1776 < ?? ※ ***Kadın kızım, şeker kızım, yavuklun erbİler yolladı, başına bürüdüvereyim!*** (M. Tuğrul 1969 s. 309).

erce/irce 'sabah erken; mevsime göre erken' Meninski 1680 I, 136, R. Dankoff 1991 s. 36 < ***er*** III ***-ce*** aequativus eki; ***-ca*** zarfları için b. ***anca*** I ⊡.

ercel, b. ***erçel***.

Erces/Erciyes/Erciyez 'Kayseri vilayetinde bir dağın adı' < Yun. ***Αργαιος*** (Argáios) a.m. ※ ***Ol büyük kim beŋzer Erces ḍağına...*** (M. Adamović 1994 no. 1207). ※ ***Erciyes dağının dibindeki büyükçe ovanın adı Yavaş ovasıdır. KayserIden güneye doğru uzanır gider.*** (N. Üstün 1970 s. 89).

Osm. **ercümend** 'sayılan, takdir edilen, itibarlı' < Fa. ***arcmand*** a.m. Fa. ***-mand*** eki için b. ***arzumand*** ⊡. ※ ***Cümleden el çekdükde, nefs-i İstanbulda zāviye-nişīn olan meşāyiḫden Ekmel Efendi ki yine gendüsi gibi ṭarīḳ-ı tedrīsden ferāġat ile meşiḫat silkine sülūk ėdenlerüŋ ercümendI idi, anlardan bey'at ėtdi.*** (ʿĀlī 1994 [1591-99] s. 295).

AD. **erçel** 'hırçın, huysuz, yaramaz' DS 1764, TS 1489 < Ar. ***arcal*** 'bir at donu cinsi' (?); Ar. sıfat türü için b. ***ablak*** I ⊡. ※ ***Ve ercel at oldur ki iki ḳıç ayaḳları tā siŋirine değin duynaḳları bile aḳ ola. Ġāyet şomdur. Ol sebepten Türk birbirine ercel deyü söğerler. Yaʿni ol ercel atıŋ şomluğu meşhūrdur. Amma Türk ercel deyemez, epçel derler.*** (Mercümek Aḥmed 1944 [15yy.] s. 194). Krş. S. Tezcan 2001 s. 83.

erde-, b. ***irde***–.

erdeb, b. ***irdeb***.

Erdek 'Balıkesir vilayetindeki kasaba' < Yun. ***Αρτακη*** (Artáki) a.m.

Osm. **Erdel** 'bugünkü Romanya'nın Garp eyaletinin Osmanlı devrindeki adı' < Mac. ***Erdély*** a.m. (***erdö elve*** 'ormanın ötesi').

EOsm. **erdem** 'fazilet, hüner' TS 1489–90 < ETk. ***erdem*** a.m. Clauson 1972 s. 206–207. ※ ***Altun başlu ev vėrgil bu oġlana, gölge olsun, erdemlidür.*** (Dedem Ḳorḳut 1973 [14./15. yüzyıl] s. 7).

AD. **erden** 'erkenden, sabah sabah; sahur zamanı' DS 1764, TS 1490 < ***er*** III + sıfattan zaman zarfı yapan ***–den*** ablativus (soyut adlar) eki (b. ***açmazdan*** ⊡).

erdost 'erkekleri seven (kimse)' < ***er*** I ve ***dost,*** Tk. kelime ile Fa. usulü terkip, ***zendost*** örneğine uyarak. Kelime birleşimleri için b. ***acabola/acabula*** ⊡. ※ ***Kāşki benüm ferzendüm er olayidi yā er-döst olayidi! Ben ferzendüm elinden ʿāciz olub dururam, cihānda eri görecek gözi yoḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 201b).

AD. **Eref** 'bir rüzgâr adı' < ***Arab***; herhâlde güneyden gelen sıcak bir rüzgâr. ※ ***Biraz daha geçip de ağaçlar karını atıp, çırılçıplak oldu mu eref usuldan usuldan esmeye başlar. Eref çıktı, eref çıktı diye damdan dama sevinçli bağrışmalar olur o zaman.*** (M. İlhan 1983 s. 13).

Ereğli 'bu isimde Anadolu'nun birkaç yerinde köyler ve Konya ile Zonguldak vilayetlerinde kasabalar var' < EYun. ***Ηρακλεια*** (Hirákleya) yâni Hiraklis mabetleri bulunan yerler; D.J. Georgacas 1971n s. 111.

AD. **erek** 'Pazartesi günü' < Erm. ***erek' şabat'i*** 'salı günü' [***erek*** 'üç'] R. Dankoff 1995 no. 144; krş. ***sişembe***.

erek, b. ***eğrek*** I.

ereksiyon 'sertleşme' < Fr. ***erection*** a.m. < Lat. ***erectus*** 'dikilmiş'den nomen actionis (oluş ve kılış ismi). Bununla ilgili olarak b. ***aberasyon*** ⊡. ※ ***Ben de soyundum, üzerime yattı, bir şeyler yapmaya çalıştı, başaramadı. Ereksiyon haline bile geçemeden, üzerime boşalıverdi.*** (D. Asena 1987 s. 173).

erem perem, b. ***eren peren***.

eren 'erler; er, yiğit, kahraman, yüksek şahsiyet' TS 1490–96, Meninski 1680 I, 151 < ETk. ***eren*** a.m. (***er*** + eski çoğul eki olan ***–en***, krş. ***kızan, oğlan***) Clauson 1972 s. 232. ※ ***Melike durdı, erinüŋ elin aldı, eren naẓarında taḫta gecürdi, yanında oturtdı, ol da oturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 186a). ※ ***ʿAcemden ḥāṣıl oldı ol ṣenālar, | Nola ger Türk eren ḳıla duʿālar?*** (Fāḫrī 1974 [1367] s. 262 no. 146). 'erkekler': ※ ***Meger bu ḳız Taŋrıya muṭīʿ degül-imiş. Erenlerden ḳaçarmış.*** (Ferec 855/1451 v. 40a). 'yiğit, cenkçi': ※ ***Bihrüzuŋ ol māhdan üç oğlı oldı. Ulaldılar, erenler oldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 113b). 'efendi, yüksek şahsiyet': ※ ***Ḥiṣārdan ʿahd-ile biŋ beş yüz kişi çıḳardılar, erenlerin ṭutsaḳ sipāhīler-ile yayaḳ ve yalın ayaḳ ve yalıncaḳ iplere dizdiler***. (F. Giese 1929 [890/1451] s. 128). Aslında çoğul olan ***eren*** kelimesi tekil manasını aldıktan sonra ***–ler*** ekiyle yine çoğula geçebiliyor: ※ ***Vilāyetini tīmār üleşdürdi. Tīmār erenleri ol kenāra geldiler, Ḳosṭanṭanīyeden gemi çıḳartmaz oldılar.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 15). Dervişler arasında ***erenler*** (tek kişi için dahi) bir saygı hitabı olarak kullanılırdı.

EOsm. **erene** 'er gibi, erkekçe' TS 1495–96 < *__*erane*__ a.m. [***er*** I + Fa. ***–āna***, Tk. –***ane***, b. ***acizane*** ⊡].

eren peren/erem perem 'darmadağınık, karışık' DS 1766, K. Emiroğlu 1989 s. 89 < kafiyeli ve labialisationa (dudaksıllaşma) yönelmiş (b. ***ala bele*** ⊡), ilk kelime mühmel, ikincisi Fa. ***parān***/***parrān*** 'uçarak' ※ ***O civarın köpekleri o garip köpeği civarlarından sürmek için başına her taraftan yığıldılar. Bu garip köpek hangisine geri döndü ise, bir göğüs, birini bir yanda yuğurdu, öbürünün üstüne koştu, o civarın köpeklerini eren peren etti, darmadağın, attı kuyruğunu yukarı, başladı sallana sallana gitti.*** (Behçet Mahir 1973 s. 8). ***Ogünsü gün o garlangoç uşaklarını sabahın eri, eren peran etti, bir iki tanesinin kafası kırıldı, öbürleri koydu, kaçtı.*** (a.e. s. 9).

AD. **erez/irez** 'buğday ve arpa tarlalarında biten bir yabani ot' DS 1767, 2549 < Yun. ***ιραις*** (íres) a.m. A. Tietze 1955 no. 4.

AD. **ereze** 'kapı sürgüsü' DS 1767 < Fa. ***raza*** a.m.

AD. ***erfene***, b. ***herlfane***.

Osm. **ergalya** 'eski zamanda gemilerde kullanılan (mahiyeti tam anlaşılmayan) bir cihaz' < Yun. ***εργαλειο*** (ergalió) Kahane–Tietze 1958 no. 768.

(Argo) **ergan et-** '(umuma) tanıtmak' M. Mikhaïlov 1930 s. 12, 'söylemek, açıklamak, ifşa etmek' H. Aktunç 1990 s. 87 < ?? Başka kaynaklarda bulunamadı.

Osm. **ergamunl** 'enginar' < Ar. ***arġāmünī*** a.m. < EYun. ***εργεμωνη*** (ergemónē) a.m. G. Meyer 1893 s. 29.

Osm. **erganun** 'eski bir çalgı, bir nevi org' < Fa. veya Ar. ***arġanün*** a.m. < EYun. ***οργανον*** (órganon) a.m. ※ ***Zeynü–l–aṣnām 'ayş u 'işrete meşġūl oldı, semā'–ı erġanünı, şarāb–ı erġavānı ẕevḳıne daldı.*** (Ferec 855/1451 v. 52a). ※ ***Erġanünu dinlemem, bir rind–i fevḳal–'ādeyim; | Dā'lmā ḳānünu berbād etmege āmādeyim.*** (Şair Eşref 1958 s. 143).

ergavan/erguvan 'eflâtun ile kırmızı arası çiçek açan bir ağaç, Cercis siliquastrum' < Fa. ***arġavān*** a.m. ※ ***Dürlü dürlü reyḥānlar, semenler, çemenler, nergisler, süsenler, yāseminler, nilüfer u erġavān u nesrīn u benefşeler, ḫıṭmīler dikdürdi.*** (Ferec 855 / 1451 v. 91b). ※ ***Önlerindeki müşfik sularda, bir dilim mehtap gibi, renklerinin akisleri ıslanan yalılar. Açmış bir erguvan ağacı renginde bir yalı ve yanında şamfıstığının içi renginde bir yalı.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 88).

ergavanl/erguvani 'eflâtun ile kırmızı arası renkte' < Fa. ***arġavānī*** a.m. [***arġavān*** + isimden sıfat yapan ***–ī*** eki, b. ***altunî*** ⊡]. ※ ***Şarābuŋ erġavānī ola, mürevvaḳ, muṣaffā ola.*** (Ferec 855/1451 v. 90b–91a). ※ ***Ol yüzl gül, saçları sünbülden ayru düşmişem, | Anuŋ içün oldı yaşı erġavānī çeşmümüŋ.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 [840/1437] s. 160).

ergeç I, b. ***er*** III.

ergeç II, b. ***erkeç***.

ergen I 'olgunlaşmış; evlenecek yaşa gelmiş' DS 1767, F. Argenti 1938 [1533] s. 73, Meninski 1680 I, 148 < ***er–*** + fiilden, temelli vasıflar gösteren sıfatlar yapan ***-gen*** eki, b. ***alıngan*** ⊡. ※ ***Adanın güzel, bir içim***

su kızlarından Niki'yi, ergenlik çağındayken, abilerinin kotrasına bindirmiş bir gün, Heybeli'yi dolaşıp dönmüşler. (M. Seyda 1974 s. 215). 'bekâr': ※ ***... ve eger zinā ėden ḍul 'avrat olsa, anuŋ cürmi ergenler gibi ola.*** (N. Beldiceanu 1967 [1501] v. 2b–3a). ※ ***Gümrükte müfettiş; sırmalar, nişanlar içinde. Hem de ergen. Evlenmek istiyormuş amma, helâl süt emmemişe*** (cümlenin gelişine göre ***emmişe*** olmalıydı, belki orijinalden kaynaklanan dizgi yanlışı? [Editörün notu]) ***düşemezsem diye korkuyor.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 27.6.1941).

ergen II, b. ***eğren***.

AD. **ergene** 'dağ yeli' DS 1768 < Mo. ***ergene*** a.m. G. Doerfer 1963 I, no. 17.

AD. ***ergil** 'muşmula, döngel' DS 1768 < ***ezgil*** yerine bir yanlış kayıt olması muhtemeldir. Başka kaynaklarda bulunamadı.

ergin, b. ***ergün***.

ergonomi 'eşyaların imalinde en uygun usulü, kullanışlılığı inceleyen ve arayan fen dalı' < Fr. ***ergonomie*** a.m. [EYun. ***εργον*** (érgon) 'iş; işlenen şey' ve ***νομος*** (nómos) 'kanun, kaide']. ※ ***Bulduğu her fırsatta, otobüs koltuklarıyla ilgilenmeyen ergonomi mühendislerine söve saya, sekiz yüz kilometreyi gider-gelir oldu.*** (B. Uzuner 1994 s. 14).

erguvan, b. ***ergavan***.

erguvani, b. ***ergavani***.

ergün/ergin 'olmuş, olgunlaşmış kemale ermiş: reşit' DS 1768 < ***er–*** + fiilden (participium) manasında sıfat yapan ***–gin*** eki, b. ***akkın*** ⊡. ※※.

EOsm. **ergür–** 'ulaştırmak, eriştirmek' TS 1521–30, R. Dankoff 1991 s. 36, Meninski 1680 I, 148 < ETk. ėrgür– a.m. [***ėr–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***artur***– ⊡] Clauson 1972 s. 227. Krş. ***erür–***, bir fiil kökünden iki causativum şeklini gelişmesi için b. ***akıt–*** ⊡. ※ ***İlāhī! Hālümi görürsin. Baŋa meded ėrgür!*** (Ferec 855/1451 v. 179a). ※ ***Dürişdür düşmenile‿hōş müdārā! | Müdārā ėrgürür seni dīdāra.*** (F. Giese 1929 [890/1451] s. 230). ※ ***Ėrgür beni, ey şūḫ, amān 'īd–i vişāle!*** (Vāṣıf 'Oṣmān 1257 s. 368).

eri– b.m. (buzun erimesi gibi) < ETk. ***erü–*** a.m. Clauson 1972 s. 198. ※ ***Cün bu sözi işitdüm, sögüt gibi ditredüm, ḳalay gibi eridüm, gendözümi bī-ḫīşten dopraġa saldum.*** (Ferec 855/1451 v. 108a). ※ ***Ḳaçan kim şāne aġzından çıḳar şol 'anberīn gīsü | Gül anuŋ 'ışḳı odından eriyüp ditrer, olur şu.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 59). 'zayıflamak, incelmek, tükenmek': ※ ***Ben bunıŋ ġamından eriyüb dururam.*** (Ferec 855/1451 v. 212b). ※ ***Görseŋ bir ḳaç gün içinde ne ḳadar erimiş, çöp gibi olmuş!*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 318).

erik, b. ***erük***.

erim 'mesafe < ***er–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–im*** eki. ※ ***Burada olsun istiyor, bir telefon erimi uzaklıkta, "Akşam ne yapıyoruz?" denecek kadar yakın.*** (F. Hepçilingirler 1997 s. 105). Krş. ***göz erimi***.

erim erim (eri–) 'durmadan erimek, tamamen erimeye doğru gitmek' < ***eri–*** fiiline uydurulan reduplication (ikileme) + ***/m/*** den ibaret ve tekrarlamalı predicate intensifier (yüklem yoğunlaştırma), b. ***apal apal*** ⊡. ※ ***Zavallı yavrum felâketzede; ayın on dördü gibi taze, tek başına***

erim erim eriyor. (S.M. Alus 1933p s. 160). ※ ***Müvekkilim, gün günden, yanan bir mum gibi erim erim eriyor.*** (M.L. Dikbaş 1936 s. 96).

AD. **erin-** 'üşenmek' DS 1770–71, TS 1499–1500 < ETk. ***erin-*** a.m. Clauson 1972 s. 235. ※ ***Yavuzlıḳ ėtmege her giz erinmez, | Ki öz anasına emīn görinmez***. (Fa̯hrī 1974 [1367] no. 4298). ※ ***Çırçırlara gel de bah! Ayağına mı erinlyon?*** (Orhan Kemal 1952m s. 102). ※ ***"Git şu gapıyı aç!" dedi Haceli'ye. Haceli erine erine gitti kapıyı açtı.*** (F. Baykurt 1961ı s. 111).

AD. **erincek** 'tembel, üşengen' DS 1770, TS 1499 < ***erin-*** + ***-ecek*** > ***-cek*** (ünlünün düşmesi için krş. ***dutcak, emcek***, fakat bunun gibi başka sıfat bulamadım).

AD. **eriş** (dokuma tezgâhında) 'çözgü' DS 2771, ZTS 65 ('atkı') < ETk. ***arış*** a.m. Clauson 1972 s. 239, Clauson palatal (öndamaksıl) varyantların Türk dillerindeki yayılışına dikkati çekiyor. (Arap yazılı kaynaklarda ünlülerin mahiyeti belli olmaz). Krş. ***arış*** I. Krş. R. Dankoff 1995 no. A2 ※ ***Yanar döner: erişi mor, argacı kanarya sarısı olup iki renkli görünür.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 328).

eriş- I 'varmak, ulaşmak' DS 1772–73, TS 1500, Meninski 1680 I, 591 < ETk. ėriş- a.m. Clauson 1972 s. 239 [ėr- fiilinin müşareket hâli, fakat mana itibarıyla o fiile bir şey ilave etmez]. ※ ***Yürimekden ayaḳları ḳabardı, geyesi yunmamaḳdan üstünde çüridi. Remleye erişdüginleyin ‿hasta düşdi, ölüme yaḳlaşdı.*** (Ferec 855/1451 v. 92a). ※ ***Geçene ėrişilmez, gelecek işüŋ tedbiyrine meşġūl olalum!*** (Ferec 855/1451 v. 243a). 'yetişmek, olgunlaşmak' Meninski 1680 I, 591: ※ ***Ol ḳızcuġaz ėrişmedin, ere varmadın ölmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 59a). ※ ***Bir şa̯hṣa uġradılar ki ekini ėrişmiş durmış; ekinini tefāvütsüz müdrik ġayrı müdrik dėmez biçer, böyle döger.*** (Ferec 855/1451 v. 190b).

AD. **eriş-** II 'birine gülmek; onunla alay etmek; şakalaşmak' DS 1772–73, TS 1500 < ***eriş-*** I. ※ ***Dervīşlere ėrişen işine peşīmān olur.*** (Yūnus Emre 1965 s. 63). ※ ***Abu Güneşınen oğlanı Ġor̯hu dağının başında görüşdürdü. Bunnarı birbirine ya̯hdı. Bir zaman orada erişip boğuşdu̯hdın söna Şahmayıl dėdi ki: "Diziŋi endir de bi soluk yatıyım" dėdi.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 209).

erişdür-/eriştir- 'erdirmek, vardırmak' < ***eriş-*** I fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur-*** ⊡. ※ ***Çü şeyṭān ola nefs, anı riyāżet ḳılıcile öldür, | Ki Raḥmāna ėrişdürmez seni bu nefs-i şeyṭānī.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 24). 'çatıştırmak, kavga ettirmek': ※ ***Pāżişāhile beni erişdüre, | Dükeli bu işleri ḳarışdura.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2057). 'aşketmek, yapıştırmak' < ***eriş-*** I fiilinin causativum hâli ※ ***Nāgāh bir‿harbende gāv-zür ġavġā-şür ardumdan yėtişdi, bir ḳac muḫkem müşt başuma, yüzüme, gözüme ėrişdürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 109a).

EOsm. **erişgen/erişken** 'şakalaşan, her şeyi şaka sayan' < ***eriş-*** II + fiilden, temelli vasıf manasında sıfat yapan ***-gen/-ken*** eki, b. ***alıngan*** ⊡. ※ ***Bir niçenüŋ göŋline şeyṭānlar ḍolubdurur, | Erenler semā'ına anlar erişgen olur.*** (Yūnus Emre 1965 s. 63).

EOsm. **ėrişgen-/ėrişken-** (dativus hâli ile) 'alay etmek' (?) < 15. asra ait bir hapax legomenon manası ***eriş-*** II'ye yakın görünür, fakat fiilin teşekkülü beklenmedik ve izahı zordur. ※ ***Mağrür olub‿halḳa ėrişgenmegil!*** (Gy. Németh 1919 [15. yüzyıl] s. 156).

AD. **erişikli** 'cin çarpmış; sinirli, çabuk öfkelenen, sağı solu belli olmayan' DS 1772 < EOsm. ****ėrişik*** 'çarpılma, cin çarpma' ***+-li*** [EOsm.da kullanılan, fiil kökü + ***-ik*** ekinden ibaret nomen actionis (oluş ve kılış ismi) şekli için b. ***alık*** II ⊡]. ※ ***Ümmü'ye muska yazdırdılar, ümmüye sabun gömdürdüler Ümmü ondan böyle deli oldu, cinli erişikli oldu.*** (F. Baykurt 1970 s. 113). ※ ***Erişikli, nolacak? Deli deli konuşur!*** (F. Baykurt 1971t 31).

erişken, b. ***erişgen***.

ėrişken-, b. ***ėrişgen-***.

erişte/erüşte 'ev makarnası' DS 1778 Meninski 1680 I, 142 < Fa. ***rişta*** a.m. A. Tietze 1969 no. 101. Prothesis (önsese ünlü ekleme, ünlü protezi) hadisesi için b. ***arasta*** ⊡. ※ ***Yaḫnīleri mürebbā ve şörbāları, köftesi vāfir erişte vu tutmac u müstevā...*** ('Ālī 1982 [1581] II, 147).

eriştir-, b. ***erişdür-***.

erit- ***eri-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, ***-t-*** genişlemesi için b. ***acıt-*** ⊡. ※ ***O çürük mide ile nasıl eriteceksin kızartmayı?*** (R. Ilgaz 1969g s. 50). ※ ***Şöyle ki edeb u hünerde rüzigārlarında anlardan hümām yoġidi. Cābük-süvārlıḳ, oḳ atmaḳ, tob oynamaḳ, nerd u şaṭranc eşhāṣını müstaḳīm u münḥarif yürütmek, şeh-zādeler yüregini çerb-destligile eritmek her birinüŋ evṣāfınuŋ, aḫlāḳınuŋ muḥaḳḳarı ve āsānıyidi.*** (Ferec 855/1451 v. 143a-b). ※ ***Belinde karnında kalçasında birikmiş yağ varsa eritmek için, sedir üstünde bacaklarını havaya kaldırıp makas hareketleri yapar.*** (M. Seyda 1974 s. 39). Mecazî manada 'bir şey kalmayıncaya kadar harcamak (para, mal, servet hakkında)' M. Mikhaïlov 1930 s. 13, H. Aktunç 1990 s. 97. ※※.

EOsm. **erk** 'kudret; ihtiyar' TS 1500-1501 < ETk. ***erk*** a.m. Clauson 1972 s. 220. ※※.

erkân I 'âdetler, kaideler, töreler' < Ar. 'esaslar', asıl manası 'destekler, direkler' (***rukn*** 'destek' kelimesinin çoğuludur). ※ ***Erkānlarınca ve törelerince ağırlıḳların yėrine getürdi.*** (F. Giese 1929 [890/1451] s. 127).

erkân II 'ileri gelenler, devlet büyükleri' < Ar. ***arkān*** 'ordu büyükleri', asıl manası 'destekler, direkler' (***rukn*** 'destek' kelimesinin çoğuludur). ※ ***Der-ḥāl şāh buyurdı. Eyimme vu ḳużżāt u ekābir u ṣudūr, a'yān, erkān geldiler.*** (Ferec 855/1451 v. 551b). ※ ***Her gün ṣabāḥ olduḳda tamām erkān-ı devlet, a'yān-ı millet‿Hudādād‿hidmetine varurlardı.*** (Ferec 855/1451 v. 63b). ***erkân-ı harb*** 'harp akademisinden mezun subay': ※ ***Burhan hukuk'a yazılabildi mi? Reha Erkân-ı Harb Mektebine girmek istiyor mu?*** (E. Atasü 1996 s. 54). 'çok kurnaz biri, açıkgöz': ※ ***Allah Allaah diyor, bu gidişle erkânıharp olur bu çocuk diyor.*** (T. Apaydın 1991 s. 106).

AD. **erkeç/ergeç** 'üç dört yaşlarında enenmiş, iğdiş edilmiş erkek keçi' DS 1773-74, Meninski 1680 I, 148, O. Blau 1868 s. 229 < ETk. ***erkeç*** a.m. ※ Clauson 1972 s. 223. ※ ***Hadi, hadi, kasap bozuntusu sen de! Biz balık çıkarmasak şu kasabadaki halkın kursağına et mi girer? Beş liradan satmağa kalkarsın erkeçin okkasını...*** (K. Bilbaşar 1961 s).

erkek b.m. (dişinin aksi) < ETk. ***ėrkek*** a.m. Clauson 1972 s. 223-224 < ***irk*** 'koç' + ***-ek*** küçültme eki (b. ***bardak*** ⊡) M. Erdal 1991 I, 41. ※ ***Düşümde***

gördüm: bir ṣayyād geyik duzağın ḳurdı; bir ėrkek geyik dutuldı. (Ferec 855/1451 v. 35b). 'erkek insan, adam': ※ ***Baŋa bundan maʿlūm oldı ki hīc ėrkekde vefā yoḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 35b). ※ ***Halecānını teskīn et. Erkekdir bu, beş ḳadın da sever, on ḳadın da.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 163). 'koca, zevç': ※※ 'erlik vasıflarına haiz (kimse)': ※ ***"Bak, anlaşalım, ben kendi paramı ödeyeceğim, sen kendi paranı." — "Olmaaaz! Erkeklik öldü mü? Seni ben çağırmadım mı!"*** (L. Erbil 1985 s. 110). ***erkek Fatma*** 'erkek gibi hareket eden kız veya kadın, Tk.de şahıs isimlerindeki mana gelişmesi için b. ***Abbâs yolcu*** ⊡: ※ ***Adanın en haşarı erkek fatması olarak çıktım ortaya.*** (P. Kür 1987 s. 190). ***erkek sinek*** 'erkekler ve bu gibi şeyler' (manası ilk kelimeden kaynaklayan kafiyeli çift söz menşei ve derin manası anlaşılmıyor): ※ ***Erkeğim sineğim yok deye dalıma binceklerse, söle onnara, altında galman o pezveklerin.*** (H. Sayın 1965 s. 27).

erkeksi 'erkek tavırlı' TS 1402 < ***erkek*** + ***–si*** similativum (benzerlik) eki, b. ***ayruksı/ayrıksı*** ⊡. ※ ***Neriman Köksal yakışıklıdır, geniş omuzludur, eyvallahı yoktur; dişiliğinde bile hoyrat erkeksi bir yan vardır.*** (M. Mungan 1996 s. 436). ※ ***Adam döndü, şapkasını geriye itti ve beni çok şaşırttı, çünkü yüzü Ada'nın yüzüydü. Çizgileri biraz daha sert, daha erkeksi ama aynı yüz.*** (İ. Aral 1997 s. 74).

erken/irken b.m. (geç'in aksi) DS 2546 < ***er*** III ve ***iken.*** ※ ***Atalar eydür: Ac amān bilmez; erken ḳarnuŋ ḍoyur!*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 296). ※ ***Erken kalkan yol alır, erken evlenen döl alır.*** (Reşat Enis 1944 s. 130). ***erkence/erkenceden/erkenden*** (zayıflatma aequativus'u ve/veya ablativus adverbialis (zarf işlevli ayrılma durumu) [b. ***açmazdan*** ⊡; ***–ca*** zarfları için b. ***anca*** I ⊡] ile) 'daha geç değil, erken saatte (bile)' ※ ***Bildim, bildim: Irkenceden gelir, şeritlerle, kâğıtlarla oğraşır; sonra buraya oğrar, Halim baba ile konuşur.*** (Aka Gündüz 1940 s: 12). ※ ***Yarın erkenden Ambarlı'ya gideceğiz, ava çıkacağız.*** (S.M. Alus 1944 s. 188).

erkenci 'erken davranan' < ***erken*** + burada geçici bir vasfı ifade eden ***–ci*** eki, krş. ***evci***. ※ ***Hepiniz erkencisiniz bu sabah.*** (A. Nesin 1959b s. 58).

erken erken 'şaşılacak erkenlikle, beklenmedik bir anda' < ***erken***, zarfı vurgulayan tekrarla, krş. ***sabah sabah, akşam akşam***. ※ ***"Ne o lan? Erken-erken, bu ne bu?" — "Yok bir şey" dedi ya, o saat çaktım meseleyi.*** (Tarık Dursun K. 1955 s. 80–81).

AD. **erkenle-** 'erken gelmek' DS 1774, TS 1502 < ***erken*** + ***–le–*** genişlemesi.

AD. **erkenleyin/irkenleyin** 'sabah erken' < ***erken/irken*** + zaman zarflarında kullanılan ***–leyin*** ek grubu, b. ***akşamleyin*** ⊡. ※ ***Evlerine çekilirler, yatırlar. Bir de baksınlar irkenleyin. Tuz çekivermiş gölün suyunu, kuruya kalmış.*** (H.Z. Koşay 1935 s. 88).

(Argo) **erkete** 'gözcü, kollayıcı; gözcülük, kollayıcılık' H. Aktunç 1990 s. 97–98 < Yun. ***ερχεται*** (éṟhete) 'geliyor!' M. Mikhaïlov 1930 s. 39, Ch. Tzitzilis 1987g no. 125. ※ ***Teknik hırsız İstefano, kapı camının oyuğundan içeri süzüldü. Bir kısa ıslık çaldı. Buna aşağıdaki erkete Çilli Tekin bir kısa ıslıkla cevap verdi. İşler yolunda.*** (A. Nesin 1960g s. 54). ※ ***Derin derin soluyup uyuyormuş gibi yaptı. Ayakucunda yer yatağının köstebek yuvası gibi kabarmasını görmek için erketeye yattı.*** (L. Tekin 1984 s. 97). ※ ***Tıpkı hırsız çocuklar gibiyiz. Suphi'yle***

Niyazi ağaçların altında ve iki yanda erketeye durmuşlar. (A. Yurdakul 1989 s. 143).

Erkilet 'Kayseri vilayetinde bir kasabanın adı' < Yun. ***Αρχαλλα*** (Áṟhalla) a.m. D.J. Georgacas 1971n s. 111.

EOsm. **erlen–** 'erlik dâvasında bulunmak' TS 1504 < ***er*** + isimden 'filan hâle gelmek' manasında fiil yapan ***–len–*** genişlemesi. ※ ***Ne bunca ben żaʿīfe erlenürsin, | Nice bir ʿavrete ġayretlenürsin?*** (Şeyhī, ʿĀlī 1974 [1591–99] s. 113; TS'deki örnek bu beyte dayanıyor).

erlik I 'yiğitlik, kahramanlık, mertlik' DS 1775, TS 1504–1505 Meninski 1680 I, 149 < ***er*** I + isim veya sıfattan nomen abstractum (soyut isim) yapan ***–lik*** eki, b. ***ağırlık*** ⊡. ※ ***Meger ʿArab icinde bir dilāver kişi vardı–ki erlikde, bahādürlikde, ṣaʿlüklikde nażīr[i] yoġıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 175b). ※ ***Ḳatı erlikden ve ʿażīm alplıḳdan ʿaḳl ve fikr yėgrekdür.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 95). ※ ***Erlik vurmakla, ağalık vermekle derler ya, asıl şimdi köylülük vermekle!*** (F. Baykurt 1970 s. 123). 'huşunet': ***Yumşaḳlıġile iş başarımadum, buŋa erligile girişeyim!*** (Ferec 855/1451 v. 100b).

EOsm. **erlik** II 'bir hisarın askerlere mahsus meskeni' < ***er*** I + isimden mekâna mahsus tabirler yapan ***–lik*** eki, krş. ***haremlik, selâmlık***. ※ ***Ḳullesi ucunda doġar mihr u māh, | Erliginde var ola yüz biŋ sipāh.*** (Firdevsī–i Rūmī 1980 [15./16. yüzyıl] s. 62). ※ ***Yıḳ ḥiṣāruŋ burcını vu erligin, | Kes Midilli erlerinüŋ dirligin.*** (a.e. s. 154).

Ermenek/Ermenak 'Konya vilayetinde bir kasabanın adı' < Yun. ***Γερμανικουπολις*** (Germanikúpolis) D.J. Georgacas 1971n s. 111; muhtemelen m.s. 17 senesinde Germanicus tarafından kurulduğu için bu ismi almıştır, ya da Germanicus lakabını alan bir Roma imparatorundan, F. Hild – H. Hellenkempner, Tabula Imperii Byzantini V, cilt 1, Wien 1990, s. 258.

Ermeni b.m. (din veya millet terimi) < Fa. ***Armanī*** < Ar. ***Armanī*** a.m. (***Arman*** 'Ermeniler' + isimden sıfat yapan ***–ī*** eki). ※ ***Evvel ḳarye–i Bayur ki Ermenī kendidür, dört biŋ ḳaraca aḳca bāġ̮ harācı dėyü vėrürler imiş.*** (Ö.L. Barkan 1943 [924/1518] s. 151). ※ ***Karı, Ermeni gelini gibi ne kırıtıyorsun?*** (S.M. Alus 1933p s. 157).

Ermenistan 'Ermenilerin Kafkasya'daki Cumhuriyeti' < Fa. ***Armanistān*** a.m. [***Armanī*** + memleket isimleri için kullanılan ***–(i)stān*** eki, b. ***Acemistan*** ⊡.

ermin 'kakum; beyaz gelincik kürkü < Fr. ***hermine*** a.m. [Lat. ***mus Armenius*** 'Ermenistan faresi'].

Ernes/Ernez 'Antalya vilayetinde bir köy' < Yun. ***Αρνεας***. (Arneás) a.m. D.J. Georgacas 1971n s. 111.

eroin 'uyuşturucu maddelerden biri' < Fr. ***héroïne*** a.m., kelime aslında bir farmakoloji firmasının koyduğu ticarî marka. Bu tür trade name'ler için b. ***amaroza*** ⊡. ※ ***Yapayalnızdı Janis Joplin, mutsuzdu ve eroin kullanıyordu.*** (N. Eray 1990 s. 1990 s. 30).

eroinman 'eroin müptelası' < Fr. ***héroïnomane*** a.m. (***héroïne*** + EYun. μανια (manía) 'delilik, b. ***bibliyoman*** ⊡. ※ ***Eski bir eroinman, dedi; küçük esrar satıcılarını yakalamakta bize yardım eder.*** (R. Enis 1957 s. 160). ※ ***Adam eroinman. Komutan bir işitseydi Erdoğan'ın hali dumandı.*** (B. Günel 1991 s. 268).

eros (beynelmilel ruhbilim terimlerinden) ‘cinsiyet soruları ile meşbu bir hâlet–i ruhiye‘ < EYun. ***Ερως*** (Erös) ‘Yunan mitolojisinde sevgi tanrısı’. Yun. müzekker eki ***–os*** için b. ***aforos*** ⊡¹. ※ ***Eros’la maç seyretmek pek keyifli oluyordu.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 138).

erotik ‘cinsiyete ilgili‘ < Fr. érotique a.m. (***Eros***‘tan yapılan sıfat, b. ***Adriatık*** ⊡). ※ ***Kendisi bu sıralar Lolita’yı okuyormuş. "Harika!" diyor, "Baştan aşağı erotik, şiir gibi. Düşün, bu yaştaki kadını, beni uyandırdı!"*** (Peride Celal 1991 s. 133). ※ ***Biraz içki, biraz dans, belki videoda erotik film gösterisi, sevişmeye hazırlanmak, coşmak için.*** (Peride Celal 1985 s. 78).

erotizm ‘erotik hâl‘ < Fr. ***érotisme*** a.m. Fr.’ dan Tk.ye giren ***–izm*** için b. ***aforizm*** ⊡¹. ※ ***Beş dakika önceki o yoğun erotizm nereye gitti?*** (A. Yurdakul 1991 s. 225).

erozyon (coğrafya terimlerinden) ‘aşınma’ < Fr. ***érosion*** a.m. Bununla ilgili olarak b. ***aberasyon*** ⊡. ※ ***Yılda bir milyondan fazla artış gösteren ve toprağı yılda bir milyon metreküpe yakın erozyonda yok olan Türkiye halkı, çok yakında açlıkla karşı karşıya kalacaktır.*** (Yaşar Kemal 1980 s. 281). Mecazî manada: ※ ***Medyanın günümüzde insanları nasıl kuşatıp teslim aldığı, tüm insanca değerleri insanlık adına nasıl erozyona uğrattığı romanın ona tema olabilirdi.*** (İ. Aral 1997 s. 47).

AD. **erpeden** ‘çul ya da çuval yapmakta kullanılan kıl sicim’ DS 1776 < Yun. ***αρπεδονι*** (arpeḑóni) a.m. A. Tietze 1955 no. 28.

erpi, b. ***erbl***.

Osm. **erre** ‘testere‘ < Fa. ***arra*** a.m. ※ ***Degdüŋ ol zülf–i ʿanber–efşāne, | Erre–l ʿömr imişsin, ey şāne.*** (Hudāyī, ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 211).

EOsm. **errek** ‘erkence‘ TS 1511 < ***er*** III + ***–rek*** comparativus (karşılaştırma) eki, belki zayıflatıcı manada (b. ***acırak*** ⊡).

AD. **erse–** ‘erkek istemek‘ DS 1776, TS 1511 < ***er*** I + ***–sa–*** desiderativum (isteme) genişlemesi, b. ***aygırsa–*** ⊡.

AD. **ersek** ‘erkeğe düşkün kadın‘ DS 1776, TS 1511 < ***erse–*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–k*** eki, b. ***akık*** ⊡.

AD. **ersele–** I ‘ezip sarsmak‘ DS 1776 < ***örsele–*** fiilinin varyantı. /***ö***/→/***e***/ gelişmesi için krş. ***erşek*** I. ***el–*** ‘ölmek’ DS 1725, ***erimcak*** ‘örümcek’ K. Emiroğlu 1989 s. 90.

AD. **ersele–** II ‘kovmak‘ < ?? ※ ***Padişah hiddetlendi. "Sen benim evlâdım değilsin" diye kızı erseledi.*** (U. Günay 1975 s. 351). ‘kovalamak, takip etmek‘ a.e. lugâtçesi s. 532: ※ ***Bir gün bir dağa gitti, orada bir ceylân gördü. Ceylânı erseledi. Ceylân gitti, oğlan gitti. Epeyce bir yol gittikten sonra, ceylân bir çadırdan içeri girdi.*** (U. Günay 1975 s. 34). ※ ***Bunlar kaçıyor, o erseliyor.*** (U. Günay 1975 s. 420).

EOsm. **ersi** ‘erkeksi‘ TS 1511 < ETk. ***ersig*** a.m. Clauson 1972 s. 238. [***er*** I + ***–si*** similativum (benzerlik) eki. b. ***ayruksı/ayrıksı*** ⊡].

AD. **erşek** I ‘pars ile ayının azması hayalî mahluk‘ TS 1512 < ***öşek*** III.

Osm. **erşek** II/**irşek**/**irşik** ‘Başpiskopos’ Meninski 1680 I, 591 < Mac. ***érsek***’ < Yun. ***αρχιεπισκοπος*** (ar̮hiepískopos) a.m.

AD. ***ert–*** 'kurtarmak (= bitirmek?); yok etmek' DS 1777, K. Emiroğlu 1989 s. 90 < her iki kaynak örneksiz olduğundan fiilin ne manaya geldiği tam tespit edilemiyor. Kelime ört– fiilinin varyantı ya da ETk. ***ert–*** 'geçmek' Clauson 1972 s. 202 fiilinden gelmiş olabilir.

EOsm. **erte** I 'sabah, şafak sökme zamanı' TS 1512–17 < ETk. ***ėrte*** a.m. Clauson 1972 s. 202–203. ※ ***Melik odasına gėtdi, ėrteye degin ol ḫātün adına şarāb icdi.*** (Ferec 855/1451 v. 27a). ※ ***Her gece gėderidi, her ėrte gelürdi gėrü.*** (Ferec 855/1451 v. 60b). ※ ***Muştılarvan ben saŋa kim ṭaliʿuŋ oldı yüce, | Devletüŋ yüridi yavlaḳ, erte–dur dün u gėce.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 92). ***erte at–*** 'şafak atmak': ※ ***Bu aŋa, ol buŋa güş urmış idi | Ki düşmen bu gėce atmadın ėrte | Mebādā ėrte gibi perde yırta...*** (Şeyḫoğlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 321 no. 5076–77).

erte II 'ertesi gün, yarın' TS 1512–15, Meninski 1680 I, 135 < ***erte*** I. ※ ***Tedbīr ol–dur ki baŋa destür vėresin, ėrte varam Bu l–Kāsimi oŋad gercekden öldürem.*** (Ferec 855/1451 v. 6b). ***ertesi*** 'o günü takip eden günde' (krş. ***cumartesi, pazartesi***): ※ ***Ol gün, ol gece ṣabr eyledi, ėrtesi gėrü Ferruḫ–rüz ḳatına geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 41a). ※ ***Ol gece diŋlendiler. Ėrtesi durdılar, danışıḳ ėtdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 100a). ※ ***Düyün ėrtesi, cuma günü deyenek oynāla.*** (A. Caferoğlu 1940 s. 4). ***ertesi*** (attributif olarak) 'ondan sonra gelen (gün, hafta, sene)': ※ ***Ertesi haftaya, cuma akşamına kadar kim sabreder?*** (S.M. Alus 1944 s. 28). ※ ***Ertesi iẕinde Aḥmed ile ḍoğrudan ḍoğruya Ḳuşlu'da buluşduḳ.*** (Aḥmed Rāsim 1342 / 1924 s. 20).

EOsm. **erte gece** 'sabahtan akşama kadar; gece gündüz' TS 1517–18. ※ ***Atamuŋ yasın dutdum. Ṣoŋra yek–dil dōstlarile, ʿāḳil ḥerīflerile ėrte gėce ṣoḥbete meşġūl oldum.*** (Ferec 855/1451 v. 43a). ※ ***Ammā bir dilbend oğula ḥācetmend idi. Ėrte gece ḥācet dileridi, Taŋrıdan oġlan isteridi.*** (a.e. v. 27b).

EOsm. **ertegi** 'yarınki' < ***erte*** II + ***-ki***. ※ ***Yaḳiynumdur ki ėrtegi esvileme ecvibeŋ bulunmayısar, benüm daḫı raḥmum olmayısar.*** (Ferec 855/1451 v. 135a).

EOsm. **ėrü dut–** 'erişip tutmak, yetişip yakalamak' TS 1520 < ***ėr–*** fiilinin zarf fiil (gerundium) hâli ve ***dut–***, iki safhalı hareket fiillerinde birkaç örneği görülen fiil birleşimlerinden, krş. ***apar–, ēgit–.*** Süheyl u Nevbahar'ın 1991 edisyonunda onun yerine ***sunup dutdılar*** kelimeleri var (beyt 4503).

erük/BSTTk. **erik** b.m. (mâlum meyve) DS 1778 < ETk. ***erük*** 'şeftali, kaysı, erik' Clauson 1972 s. 222, G. Doerfer 1975 IV, no. 1952. ※ ***Kuru üzüm ve kuru incir ve erük ve zerdalû ve dahi bunlara nisbet ne kim vardur satılsa yüzde beş Osmanî akça alınur imiş.*** (Ö.L. Barkan 1941 s. 187). (Argo) 'morartı, ciltteki mor leke': ※ ***Eriklerle yüzin zeyn ėt, anı ayvā ile gönder, | Eger laʿlünden alma isteye aġyār şeftālü!*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 143).

EOsm. **erür–** 'ulaştırmak, eriştirmek' TS 1521–28 < ***er–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, krş. ***ergür–,*** ve ***ergür–*** fiilinin çok eski bir varyantı. Bir fiil kökünden iki causativum şeklini gelişmesi için b. ***akıt–*** ⊡. ※ ***Göŋlüŋi fāriġ dut–ki bėlümi bağlayam, aḳāliymi gezem, maḳṣūdını bulam, seni maḳṣūduŋa ėrürmeyince oturmayam.*** (Ferec 855/1451 v. 36a). ※ ***Bu gėyce ḳonuġum ol, ėrte seni ābādānlıġa ėrürem!*** (Fe-

rec 855/1451 v. 220a). ※ ***Kime kim göstere bir ẕerre vefā | Āḫır aŋa ėrürür yüz biŋ cefā.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 1874).

erüşte, b. ***erişte***.

Osm. **erüz/erz** 'pirinç (hububat)' < Fa. ***arz*** < Ar. ***aruzz*** a.m. ※ ***Livā'i Safedde vāḳI' olan 'ādet-I IḥtIsābdan bāzāra gelen dibsden ... ve erüz ve tüffāḥ ve iccāṣ ve sā'Ir bunlaruŋ gibiden üçer aḳça alınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 [963/1555] s. 229).

Osm. **ervah** 'ruhlar; bir kişinin ecdadının ruhları' < Ar. ***arwāḥ*** a.m. (***rūḥ*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Söyle bakalım ulan, neyin nesisin, necisin, nereden gelmişsin, baban kim, anan kim, soyun sopun kim, sülâlen, ecdadın ervahın kim?*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 143). ※ ***Rabbenā hakkı için bu gece bu kaltağın ervahına okuyacağım!*** (S.M. Alus 1934 s. 199). ***ervahı duyma-*** 'hiç duymamak ya da duymamazlığa gelmek': ※ ***İki saattir burada dört dönüyorum, hanımın ervahı duymıyor.*** (a.e. s. 195).

(Halk konuşması) **ervahi** 'ruhlar' < ***ervah*** + mahiyeti meskûk /***i***/, belki agglutination'a (bitişim) uğramış Fa. izafet /***i***/'si; krş. ***cinni, ecinni***. ※ ***Süsünü, tuvaletini ervahllere mi göstereceksin?*** (S.M. Alus 1933p s. 143). ※ ***Ne sönük semt, ne karanlık mahalleler, ne berbat sokakları Sanki herkes ervahllere karışmış.*** (S.M. Alus 1934 s. 139).

AD. **ervane** 'kadın çepkeni' H.Z. Koşay 1944 s. 330 < ??.

Osm. **eryahî** 'merhametli, kerim' < Ar. ***aryaḥī*** a.m. ※ ***Bu pādeşāh keriymIdI, eryaḥī idi. Ol alduğı ḳoca ḳulı müşerrif menzilesinde ḳodı ve ol ḳurı ḳarı ḳaravaşı,ˬhöş-vaḳt oldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 131a).

AD. **erz** 'dövülmüş çam kabuğu' DS 1778 < Ar. ***arz*** 'sedir, katran ağacı'?.

erz, b. ***erüz***.

erzak 'saklanan yiyecekler, gıda stoku' < Ar. ***arzāḳ*** a.m. (***rizḳ*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Kışlık erzak yazın kasabadan alınırdı.*** (S. Soysal 1979ye s. 20).

Osm. **erzanI buyur-/erzani kıl-** 'ihsan etmek' < Fa. ***arzānī farmüdan***/ ***arzānī kardan*** a.m. ※ˬ***Hudāvendüŋ kereminden tevaḳḳu'um oldur kim mālümI mülkümI oğlum Fażlullāha erzānī buyurasın.*** (Ferec 855/1451 v. 18b). ※ ***Bu mIḥnetüm icinde baŋa 'ināyet eyle, restegārlıḳ erzānī ḳıl!*** (Ferec 855/1451 v. 132a). ※ ***Ol ser-hadlerüŋ ehl-i vuḳūfı ve kemāl-I şehāmet u celādet-ile mevṣūfıdur dėyü eyāleti yine aŋa erzānī ḳılınmış.*** ('Ālī 1982 [1581] I, 170).

erzel 'rezilin rezili' < Ar. ***arzal*** a.m.: ※ ***Kaçanın anası ağlamazmış. Bu kadar erzel bir atasözü ne boş imanlarda bulabilirsiniz, ne tavşanlarda.*** (C. Meriç 1992 s. 216).

Osm. **erzen** 'darı' < Fa. ***arzan*** a.m. ※ ***Gendümden ve cevden ve 'alefden ve çavdardan ve erzenden ve künciden ve burçaḳdan ve penbeden ve piyāzdan ve sīrden ve ḳavundan ve ḳarpuzdan, fi l-cümle ġallāt ve ḥubūbāt u fevākih ḳısmından onda bir ta'şīr oluna.*** (Ö.L. Barkan 1943 [925/1519]. s. 200).

Erzurum 'Doğu Anadolu'daki şehrin ve vilayetin adı' < ***Arż-ı Rūm*** [Ar. ***arḍ*** 'toprak, arazi' ve ***Rūm*** 'Roma = Bizans İmparatorluğu; Anadolu] yahut ***Arzan-ı/Erzen-ı Rūm***. Erzurum şehrine yakın olan ***Arzan/Erzen*** şehri

1048 / 1049 senesinde Selçuklular tarafından yıkıldıktan sonra ahalisi (o zaman ismi daha Ḳālīḳalā olan) Erzurum'a yerleşmiş.

es (Şark musikisi) 'susma (usulün bir unsuru olarak)' K. Uz 1964 s. 22. ※ ***"Yeni mi gördün? Eskiden beri uzundur boyları onların." — "Ben de yeni uzadı sanmıştım. Tanrı vergisi desene." Es.*** (O. Duru 1962 s. 11). (Konuşma dilinde) ***es geç–*** '(bir şeyin) üzerinde durmamak, boş vermek': ※ ***Bir iş konuşurken meselâ lâfın gelişi namus, ahlâk kelimelerini karıştırmak icabetmez mi? Eder. Hah, işte bunu Hasan'ın yanında yapamazsın. Yemez çünkü. O herkesin es geçtiği şeyleri adamın gözüne sokar.*** (A. İlhan 19 1953 s. 102). ※ ***Temizliğe bakan eşşoğlu eşşek karı benim odayı hep es geçer.*** (M. Seyda 1970 I, 329). ※ ***Büyüklerin bu konuda söylenecek daha epeyce sözü varken onu şimdilik es geçiyor söylemiyorlardı.*** (M. Seyda 1974 s. 42). ***es ver–*** '(konuşurken sözlerine) bir ara vermek': ※ ***Bir es verip sigara yakıyorum.*** (F. Hepçilingirler 1997 s. 56).

es– 'hareket etmek (rüzgâr hakkında)' < ETk. ***es–*** a.m. Clauson 1972 s. 240–241. ※ ***Bir gün ḳażā-yı āsumānī bulıt ḳopdı, raʿd caġırdı, berḳ deprendi, yaġmur yaġdı, yėl esdi.*** (Ferec 855/1451 v. 32b). ※ ***Gül gülşende açmaġa niçe bād-ı nesīm esdi, | Senüŋ ruḫsāruŋa beŋzer, açamadı gül, ey meh-rü.*** ('Işḳī, 'Ömer bin Mezīd 1982 s. 59). ※ ***Niçe eyyām ḳara-yėl ve ḳıble ve yıldız esmekle fortınalar oldı.*** (Selānikī 1989 [1599] I, 444). Mecazî manada 'ansızın hatırlamak veya karar vermek': ※ ***Pādeşāhuŋ tehevvüri, gendü bilisine esdügi*** (metinde ***eşdügi***) ***eksilmedi, belki ziyāde oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 71a). ※ ***Aklıma eseni yapıyordum, çünkü etrafım her yaptığımı hoş görmüş, beni hareketlerime gem vurmamağa alıştırmıştı.*** (Sabahattin Ali 1936 s. 127). AD. ***esip savur-/esip yağ–*** 'düşüncesizce bağırıp çağırmak, sövmek' DS 1782: ※ ***Bedel esip yağarken çözüldü satıcılar. Kimi kahveye, kimi evine saklandı.*** (Ü. Kaftancıoğlu 1972 s. 158). AD. ***esip yort–*** 'serserilik etmek, haylazlık etmek' DS 1782: ※ ***Erkekler yetmiş altı kadınla fink atsın, essin, yortsun, yirmi kere baskın versin, zerre kadar namusları lekelenmez.*** (Musahipzade Celal 1936ka s. 10).

Osm. **esami/esame** 'isimler; Yeniçerilerin isim listesi' < Ar. ***asāmī*** 'isimler' (***ism*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Cebeci-başı ve Topcu-başı ve muḳabeleci defterden vāfir esāmī iḫrāc ėdüb saʿy gösterdükleridür*** (Selānikī 1989 [1599] II, 603; bölüm başlığıdır). Ekseriya şu tabirde: ***esamisi okunmamak*** 'ehemmiyet verilmemek, sayılmamak': ※ ***Kadınım, ben artıḳ uzun boylu ḳalmağa geldim. Ḳoğsanız da gitmeyeceğim." — "A, o naşıl laḳırdı? Niçün ḳoğacaḳmışım?" — "Haftadan haftaya ḳuyruğum da var.' — "Olsun! Bir damla çocuğun esāmisi-mi oḳunur? Başımla berāber.*** (E.E. Talu 1928 s. 49). ※ ***Külhanbeylerin, cami avlularında oynadıkları adım attırmacanın acaba esamisi mi okunur? Eski omuzdaşların uzun eşek oyununun iraptan mahalli mi olurdu***? (S.M. Alus 1934 s. 333).

esans 'vücuda ve saçlara püskürtülen güzel kokulu kozmetik' < Fr. ***essence*** a.m., asıl manası 'hülasa' < Lat. ***essentia*** 'öz, cevher'. Fr. ***–ence*** eki için b. ***alyans*** ⊡. ※ ***Bu tül onun başında örtülü idi. Kokluyorum, hafif bir esansla genç kız saçı kokuyor.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 45).

esaret 'esirlik, kölelik, tutsaklık' < ***esir*** kelimesinden Ar. usulüne göre nomen abstractum (soyut isim), krş. ***nezaket***. ※ ***Her evin beklediği biri***

vardı... Kimi hastaneden, kimi dağıtılan kıt'asından, kimi esaretten gelecekti. (T. Buğra 1963 s. 17). ※ ***Bedeninizin esaretinden kurtulun!*** (Ç. Altan 1975 s. 215).

Osm. **esavir** 'bilezikler' < Ar. ***asāwir*** a.m. (***siwār/suwār*** 'bilezik' kelimesinin çoğulu). ※ ***Anuŋ üzerinde ṣad hezār reng-i ṭāvusī düzmiş ve ḫalāḫil-i zerrīn ve esāvir-i s̱emīn eline, ayağına geçürmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 28a).

esas 'temel, dayanılan nokta' < Ar. ***asās*** a.m. ※ ***Senüŋ 'adluŋ ile muḥkem esāsı dīn-İ İslāmuŋ, | Senüŋ ḥükmüŋ dutar s̱ābit binā-yı şer'i fetvāya***. ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 38). ※ ***Bizim esasımız köylü, köylü amma, çıkmış, çıkışmışız. Ben kendim şehirde doğmuşum. İşte onsekizime basmışım, köy möy bilmem.*** (Orhan Kemal 1949b s. 109). ※ ***"Sen şimdi, âlemin saçma sapan uydurmasyonlarını bırak da can alacak havadisin var mı yok mu, onu söyle!" Enişte esasa geldi...*** (S.M. Alus 1933p s. 212). ***esasta*** 'esasen': ※ ***Kâtibin niçin beklediği umurunda değil, esasta onun farkında da değil, sadece bir karaltı, insana benzeyen bir karaltı dikiliyor, o kadar.*** (Orhan Kemal, *Türk mizah antolojisi* 1949 s. 138). (sıfat olarak) '(askerlikte) ***esas vaziyet*** 'hazır ol duruşu': ※ ***Bir çok erlerin, amirlerinin karşısında, bellerinde ayna olsa çatlatacak bir surette sert esas vaziyette durduklarını gördüler.*** (Y. Ahıskalı 1944k s. 55).

esasen 'aslına bakılırsa, doğrusu' < Ar. ***asāsan*** a.m. ※ ***Esasen bu kadar uzun mukaddemelere hacet yoktu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 71).

(Halk ağzı) **esaset** 'esas' < ***esas*** kelimesine nomina abstracta'da (soyut isimler) sık sık görülen ***-et*** ekini takmakla konuşan, kitap diline vâkıf olduğunu göstermek istiyordur herhâlde. Başka kaynaklarda bulunamadı. ※ ***Bu esaset dahlIlnde silsile ve mürettebatının gelmiş ve geleceğine ḳhurum, Mailim Bey!*** (A. Dino 1944 s. 70).

esatIr 'mitolojik hikâyeler, mitler' < Ar. ***asāṭīr*** a.m. (***usṭūra*** 'mit' kelimesinin çoğulu) < EYun. ***ιστορια*** (historía) 'hikâye' G. Meyer 1893 s. 39.

esatIrî 'mitolojik' < ***esatir*** + isimden sıfat yapan -ī eki, b. ***adalî*** ⊡. ※ ***Poyrazköy gecesinin şu betimlemesine bakın: "Gece siyah bir ipek perde gibi Boğaz'a inmişti." Tıpkı esatiri dramlar oynanırken sahnenin önüne inen şeffaf kara perde gibi.*** (V. Günyol 1992 s. 120).

Osm. **esb** 'at' < Fa. ***asb*** a.m. ※ ***Esb bende Süleymān beyġamberüŋ yādegārıdur.*** (Ferec 855/1451 v. 143b). ※ ***Es̱nā'-i cimā'da ḫöd günāgün cünbIşlerI ve binici altından çıḳmış esb-i tāzī gibi ekṣerinüŋ mezīd-I lez̠z̠et-İ şehevānī olur ḳanışları aṣḥāb-ı tecribeden olan zenpāre yārān ve ālüde-I zenān olan ẓurefā vu rindān ḳavlince muḳarrerdür.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 113).

Osm. **esbab** I 'sebebler ' < Ar. ***asbāb*** a.m. (***sabab*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Aṣḥāb-ı vaḳāyi' her birsi ḥIkāyetini, ser-güdeştini, bu vāḳı'alaruŋ esbābını yalansuz söyleye.*** (Ferec 855/1451 v. 163b). ※ ***Esbābını ta'yīn edemiyeceğIm bir muṭāla'aya mebnī tez̠kireŋi yırtdım. 'Avdetini kimseye ḫaber vermedim.*** (H.Ż. Uşakḷıgil 1307 s. 63). ※ ***Hüzzār kahkahalarla gülerken yalnız Fransız şairi bu külhani tabirindeki mazmunu, bu kahkahaların esbabını anlıyamıyor, hayretle bakıyordu***. (Fazlı Necip 1930 s. 24). Hukuk terimleri: ***esbāb-ı mucibe*** 'gerekçeler': ※ ***Kanun lāyihası esbabı mucibesiyle birlikte sunulmuştur.*** (M. Seyda 1970 I, 237). ***esbab-ı muhaffife*** 'cezayı hafifleten sebepler'.

Osm. ***esbab*** II 'eşya, bir işe lâzım olan şeyler' < Ar. ***asbāb*** a.m. (***sabab*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Yolda esbābumuzı saʿālīk aldı.*** (Ferec 855/1451 v. 139b). ※ ***Hemīn laḥẓa vu ān ḳılmayub ārām | Sefer esbābın ėtdüm cümle itmām.*** (Ẓaʿīfī 1950 [1555] s. 147).

esbak 'daha evvel (filan mevkii) işgal eden, eski' < Ar. ***asbaḳ*** a.m. Ar. elativus (en üstünlük, ismi tafdil) için b. ***a'cab*** ⊡. ※ ***Arap Muharrem, esbak ceza hâkimine dönerek...*** (F. Erdinç 1948i s. 22).

esdaf, b. ***asdaf***.

Osm. ***esedî guruş*** 'bir zaman Osmanlı İmparatorluğu'nda da tedavülde bulunan Hollânda parası' < Ar. ***asad*** 'arslan' + isimden sıfat yapan ***-ī*** eki (b. ***adalî*** ⊡) ve ***guruş/kuruş;*** bu iri gümüş sikkenin üzerinde bir arslan resmi vardı. ※ ***Baş-usta kārı ve sāyirlerüŋ kārı olan üsküf Kubeyl-i taṣḥīḥde esedī ġurüş yüz yigirmiye rāyic olmaġıla esedī yüz yigirmi ḥisābı üzre on iki ḥiṣṣeden beş ḥiṣṣe ṭarḥ olunub cedīd aḳça ile bāḳīsine fürūḫt ėdeler.*** (M. Kütükoğlu 1983 [1640] s. 223).

esef 'acınma, üzüntü' < Ar. ***asaf*** a.m. (/***'sf***/ kökünden). ※ ***"Ahh sağ kolum, ah, o da olacaktı ki." diye eseften çok gururla mırıldandı. Çünkü artık kendini eskisi gibi âciz hissetmiyordu.*** (T. Buğra 1963 s. 120). ***esef et-*** 'üzülmek, pişmanlık duymak': ※ ***Şile'nin denizi söylendiği kadar güzelmiş. Sırf bu deniz musikisini dinlemek, Karadenizi seyretmek için İstanbuldan gelmeğe değer doğrusu, şimdiye kadar gelmediğime esef ediyorum.*** (E.N. Gökşen 1949 s. 17).

AD. ***esel-*** 'boylanmak, serpikmek, büyümek' DS 1779 < ETk. ***esil-*** 'uzamak' [***es-*** 'germek' fiilinin passivum (edilgenlik)/ reflexivum (dönüşlülük) hâli, b. ***çömel-*** ⊡] Clauson 1972 s. 247. ※ ***Kofalıklardan küçük küçük sular türeyip birleşiyor, bir ufacık çay olup yürüyordu. Çay boyunca, bir türlü eselememiş söğütler, selviler sıralanıyordu.*** (F. Baykurt 1961o s. 183). ※ ***Aha şimdi, Allah sayasında, demirgıratçılığı da gabul ettük ki, millet temelli eselsin.*** (a.e. s. 21).

EOsm. ***esen*** 'sağ salim (bilhassa bir seyahata çıkana dilenen hayırdualarda)' TS 1529–30 < ETk. ***esen*** a.m. Clauson 1972 s. 248; eski bir Îran dilinden, b. G. Doerfer 1965 II, no. 478. ※ ***Pīr pādişāh oğlını esen gördüginleyin ferahdan öldi. Oğlan pādişāh oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 34a). ※ ***Yaḥyā buyırdı, vardılar, cāhdan ḥoḳḳaı cıḳardılar, saġ esen getürdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 173a). ※ ***Esen ol! Gidelüm, berk eyle tedbīr, | Muvāfıḳ ola şā-allāh ki taḳdīr!*** (Meḥmed 1965 [1398] s. 151 no. 3793). ※ ***Esen ḳal, Pādişāhum! Ben ḳuluŋ terk-i diyār ėtdüm.*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 462). ***esen uğur eyle-*** 'birbirine esenlik dilemek': ※ ***Sen u ben esen uğur dileyeyim, | Ḳoçayım boyunuŋı, yiyleyeyim.*** (Mesʿūd bin Aḥmed 1991 no. 5433). ***sağ esen*** 'sağ salim': ※ ***Kaʿbe-i küy-i şanemden bād geldi ṣaġ esen.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 8, kelime oyunu).

AD. ***esenle-*** 'veda etmek, selâmetlemek' DS 1779, TS 1531–32 < ***esen*** + isimden fiil yapan ***-le-*** genişlemesi. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***-la-*** eki için b. ***acabla-*** ⊡. ※ ***Ḳarıcuğı esenledi, at üstüne süvār oldı, sarāy-ı şāh-ı Ciyndin-yaŋa müteveccih oldı.*** (Ferec 855/1451 v. 133b).

EOsm. ***esenleş-*** 'vedalaşmak' TS 1532–34 < ***esenle-*** fiilinin ortaklık hâli. ※ ***Anası "Sen bilürsin" dėdi. Durdı, esenleşdi, yola girdi.*** (Ferec 855/1451 v. 32b).

Osm. **eser** I 'iz' < Ar. ***aṯar*** a.m. **/*ṯ*/→/*s*/** gelişmesi için b. ***abes*** ⊡. ※ ***Der-ḥāl şeh-zāde atdan aşağa indi, mest deve gibi ol yaŋa bu yaŋa yügütrdi, avı istedi, es̱erin bulımadı.*** (Ferec 855/1451 v. 28a). ※ ***Gendözüme geldügümde gördüm: bir geminüŋ icinde bir taḫt üstinde oturaram. Ol kişiden es̱er u nişān yoḳ.*** (Ferec 855/1451 v. 45a). ※ ***Bir s̱āniye içinde bütün ḳanıŋız yalŋız ḳalbiŋize ṭoplanıyormuş gibi çehreŋizde ḳandan es̱er ḳalmadı.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 81). ※ ***Eŋ vaḫīm emrāż, ḥattā vefātlarına bir ḳaç sā'at ḳalmış muḥtażzırlar haḳḳında bile ümīdsizlik es̱eri göstermezler dā'imā şaḳā ḥuṣūline intiẓārlarını bildirirler.*** (H.R. Gürpınar 1927n s. 258) ***eser et-*** 'iz bırakmak, tesir etmek': ※ ***Zīrā dükeli yaradılmış ṭabī'atı şöyledür kim, ne işitse ḫātırına es̱er eyler.*** (Ṣadru'd-dīn Şeyhoğlu 1973 s. 224). ※ ***A kardeşim, ben ona şimdiye kadar neler söyledim, hiç eser etmez ki!*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 86). 'dokunmak, fena tesir etmek (ms. ilaç hakkında)': ※ ***Şeh-zāde ḥāline geldi. Naṣr-ı 'Ayyār eyitdi: "Ḥammāma çoḳ oturmışsız, es̱er eylemiş. Henüz ża'fuŋuz vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 49b–50a). ※ ***Mestlik u 'āşıḳlıḳ anda es̱er eylemiş: zār zār ağlarmış.*** (Ferec 855/1451 v. 151a).

eser II 'başarılmış, yaratılmış, ortaya konmuş şey (ms. sanat eseri, kitap, beste, şiir, bina)' < Ar. ***aṯar*** a.m. **/*ṯ*/→/*s*/** gelişmesi için b. ***abes*** ⊡. ※ ***Kaç eseri var yahu oğlanın! Her birini sen yazsan...*** (Ç. Altan 1975 s. 164). ※ ***Bu kutu Nevit'imin sedef üstünde çalışmaya başladıktan sonra bitirdiği ilk eseri.*** (A. Kutlu 1995 s. 221). ***eser-i cedid/esercedid*** (ikinci varyant için b. ***Dersaadet*** ⊡) 'eskiden resmî işlerde kullanılan, muayyen ebatta bir çeşit kâğıt' (***eser*** ve ***cedīd*** 'yeni'): ※ ***Yazıcı Hasanı çağırdı; "Eseri cedit kâğıdı al, seyrek aralıkla şu dilekçeyi temize çek!" dedi.*** (F. Baykurt 1967k s. 371). ※ ***Ay başlarında mor uçlu kopya kalemiyle kutu kutu çizgili büyük boyda bir esercedid kâğıdının üstüne eski Türkçeyle bütçe hesabı yapan peder...*** (Ç. Altan 1975 s. 150).

AD. **eser** III 'sert esen rüzgâr' DS 1779–80 < ***es-*** fiilinin geniş zaman fiilsıfatı (participium aoristi); ***-(ünlü)r/-maz*** için b. ***açar*** I ⊡.

eser- beser- 'bir çocuğu büyütüp yetiştirme; bakarak, emek vererek ortaya çıkarmak' DS 1780 < iki meçhul fiilden ibaret, kafiyeli ve labialisation'a (dudaksıllaşma) yönelmiş fiil terkibi (b. ***ala bele*** ⊡); ***besle-*** fiilini andıran ikinci fiil kendi başına geçişsiz fiil olarak da kaydedilmiştir ('beslenmek, gelişip gürbüzlenmek' DS a.y.), fakat bu kayıt belki bir yanlış anlamaya dayanır. ※ ***Bu gündelik gazetelerin yazılarına hiç tahammülü kalmamıştı. En modern linotip makinelerin ve en ileri baskı tekniğinin düzene soktuğu, eserip beserdiği ve simetrik, şakulî sütunlar halinde dizip serdiği bütün bu yazıların ardından, her gün, etrafında toplandıkları büyük tahta masanın üstündeki karalama kâğıtların kargaşıklığını tekrar görür gibi oluyordu.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1954 II, 100).

eser- beserle- eser- beser- terkibinin varyantı; krş. ***öp-→öperle-***. ※ ***İşte, biraz sonra eve varınca, Nefise, henüz yürümeğe başlamış çocuğunu eserip beserliyen bir ana gibi Emeti nineyi bir şiltenin üstüne yerleştirerek ve onunla konuşmasında devam ederek akşam çorbasını pişirmek için ocağı yakacaktır.*** (Y.K. Karaosmanoğlu 1953 I, 201).

esert– besert– ***eser– beser–*** terkibinin causativum (ettirgenlik) şekli. Krş. ***esetle–*** 'hastaya özenerek bakmak' DS 1780. ※ ***Öyle kadın nerede? Senin gibi halden anlıyacak, beni esertip besertecek kadın nerede, komşucuğum.*** (Musahipzade Celal 1936ms s. 16).

esercedid, b. ***eser*** II.

AD. **eserük/eserik/eserek** 'delişmen; sarhoş; sar'alı; perili, cinlerin etkisinde kalan' DS 1780, K. Emiroğlu 1989 s. 90 (***eserli***) < 'sarhoş' manası ***esrük/esrik***'i düşündürür, fakat ***eser*** 'sar'a' DS 1780 kelimesi başka bir kaynağın da rol oynadığı ihtimalini akla getirir. ※ ***Düşünemedik değil, onu da düşündük ama, ne de olsa eserli çocuk tutar mezarı açmağa kalkar falan.*** (M. Başaran 1962 s. 60) ※ ***Hitler Almanyayı arzuladığı gibi, kendi keyfine, esereğine, sözüm ona, Tanrı vergisi ön sezişine göre yıllarca rahat rahat idare etti.*** (H. Taner 1960 s. 23). 'herhangi bir hastalıktan kalan iz' DS a.y. ※ ***Biz, günü gününe uymaz, nedir ne değildir belli olmaz, eserekli tutaraklı bir milletiz.*** (H. Taner 1960 s. 28). ***esereği cinli*** 'hırçın' (***osuruğu cinli*** yerine örtmece): ※ ***Devlet adamı herkesten daha ölçülü, frenleri herkesten kuvvetli, kendine herkesten hâkim bir kişi olmak zorundadır. Burnundan kıl aldırmayan, atak, sinirli, esereği cinli, heyheyli kimselerin devlet adamı kabul muayenesinde ilk ağızda çürüğe çıkmaları gerektir.*** (H. Taner 1960 s. 106).

Osm. **esfar** 'seferler, seyahatler' < Ar. ***asfār*** a.m. (***safar*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Beni depeledüŋ! Ben bunca gezdügümden murād oldı ki müsāfirler arasında keṣret-i esfār-ile imtiyāzum ola. Pes sa'yum abeṣ imiş.*** (Ferec 855/1451 v. 244a–b).

Osm. **esfel** 'makat, anüs' < Ar. ***asfal*** 'en aşağıda bulunan' [***sāfil*** sıfatının superlativus hâli, b. ***a'cab*** ⊡]. ※ ***Soğuktan tiril tiril titremekte olan Merakî: "Efendim," dedi, "kulunuzun da esfelimden başka sıcak bir yerim kalmadı."*** (M.Z. Pakalın 1946t s. 120).

AD. **esgin** 'sert esen rüzgâr' DS 1781 < ***es–*** + fiilden fiilsıfatı (participium) manasında sıfat yapan ***–gin*** eki, b. ***akkın*** ⊡. ※ ***Esgin estikçe kabak, köpek uluması gibi ses çıkarırmış. Çakal korkusundan ininin içinden bir türlü çıkamamış.*** (Y.Z. Demircioğlu 1934 s. 103).

eshab, b. ***ashab***.

AD. **esik** 'çukur yer, vadi, uçurum' DS 1781, TS 1536 < ??. Sıfat yapan –(ı)k eki için krş. ***akık*** ⊡. ※ ***Burası Yerkesik. Yolunun bir yanı yüksek, bir yanı esik.*** (M. Makal 1965 s. 94).

esikli, b. ***eksikli***.

Osm. **es'ile/esvile** 'sualler' < Ar. ***as'ila*** a.m. (***su'āl*** kelimesinin çoğulu); ikinci varyant, tekilin imlanın tesiri altında ***suvāl*** olarak telaffuz edildiğinde teşkil edilmiştir. ※ ***Endiyşeden fāriġ ol ki ben anuŋ esvilesine cevāb vėrmege ḳādirem.*** (Ferec 855/1451 v. 133b). ※ ***Yaḳiynumdur ki ėrtegi esvileme ecvibeŋ bulunmayısar.*** (Ferec 855/1451 v. 135a).

esin 'sabah rüzgârı' DS 1782 < ETk. ***esin*** a.m. Clauson 1972 s. 248. ※ ***Ayşenin annesi koca evine, genç kızların içlerinde esen bahar kokulu bir esinle gitmiş, rakı onun baharını soldurmuş, öldürmüştü.*** (İ. Devrim 1943 s. 93).

esinti 'hafif rüzgâr' < ***es–*** + nomen actionis (oluş ve kılış ismi)/nomen concretum (somut isim) manasında isim yapan ***–inti*** genişlemesi, krş. ***akın-***

tı, çıkıntı. ※ ***Mangalın külü bile soğumuş. Eğer geniş, çıplak, esintili yangın yerlerinden bir avuç toprak getirip mangalın üzerine döksem belki bu soğuk külleri ısıtır.*** (Mahmud Yesari 1943 [1933] s. 159). ※ ***Birdenbire adamakıllı üşüdüğünü hissetti. Vücudunun sol tarafında bir rüzgâr esintisi duydu.*** (S.F. Abasıyanık 1944me s. 79).

esir I 'harp tutsağı' < Ar. ***asīr*** a.m. ※ ***Ben ol-dem oġlancuġ-idüm. Aldılar beni esīr iletdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 60a). ***esir et-*** 'esir almak': ※ ***Beni iki nesne esīr eyledi: biri ḳażā'ı͜ Hudā, biri göŋlüm ki ḳabża-ı Ḳudretdedür.*** (Ferec 855/1451 v. 67b). ※ ***Ne Süleymāna esīrüz, ne Selīmüŋ ḳulıyuz, | Kimse bilmez bizi bir şāh-ı kerīmüŋ ḳulıyuz.*** (Ḥayretī, 'Ālī 1994 [1591-99] s. 208). ※ ***Gendü ādemleri elleriyle elli esīr çıḳarmaḳ yaŋlış͜ hayāldür.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 171). ***esir almaca*** 'bir çocuk oyunu' (oyun isimlerinde kullanılan ***-maca*** ek terkibi için b. ***aldatmaca*** ⊡). ※ ***Şehzāde cāmi'i ḥavlısından eyi mekteb olur-mu? Ceviz, ṭopaç, esīr almaca, ... gibi oyunlar varken 'amme cüz'ini kim bitirir.*** (Aḥmed Rāsim 1316 s. 9). Krş. ***yasır***.

Osm. **esîr/esir** II 'eski fizikçilerin faraziyesine göre bütün fezayı dolduran madde' < Ar. ***aṯīr*** < EYun. ***αιθηρ*** (aiṯē'r) a.m. G. Meyer 1893 s. 42.

AD. **esir-/esri-/esre-** 'sarhoş olmak; azmak, kudurmak, delirmek' DS 1783, TS 1540-42, R. Dankoff 1991 s. 36 < ETk. ***esür-*** a.m. Clauson 1972 s. 251. ※ ***'Avrat bulara ağır sücller ölcdi kim ikisi daḳı esriyüb yatdılar.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 15). ※ ***Borca içen iki gez esirir.*** (V. İzbudak 1936a [1466] no. 50). ※ ***Oğlanı bu esiriklikten kurtarmak için öğretmene baş vurdular; sıkıştırttılar, gene vaz geçiremediler. Hem onlar üsteledikçe o esiriyordu.*** (H. Olcay 1951ah s. 40).

esirfiraş ol-, b. ***esir-i firaş***.

EOsm. **esirge-** '(birisine ya da bir şeye) acımak' TS 1538-40 < ETk. ***esirge-*** a.m. Clauson 1972 s. 151, T.Tekin 1994 s. 270. ※ ***Nola eger ol bī-çāre yigidi esirgeyesin, ferruḥ ruḥuŋı aŋa gösteresin, anı sevindüresin?*** (Ferec 855/1451 v. 29a). ※ ***Açdılar, içerü girdük. Gördük, bir bāġçedür,͜ huld-i berīne beŋzer. Anuŋ gibi͜ höş, anuŋ gibi laṭīfdür ki ṣaḥnına ayaḳ ḳomaġa esirgedüm.*** (Ferec 855/1451 v. 115b). ※ ***Dirīġ yigitligüŋe ki gendüŋi esirgemezsin! Dur, bundan gėt!*** (Ferec 855/1451 v. 200a). ※ ***Yıldırım͜ Hānuŋ ağladuġını görüb ġāyet esirgedi.*** (Oruc b. 'Ādil 1343/1925 s. 36). 'birisine merhamet edip ona yardım etmek, onu korumak': ※ ***Periylerüŋ begiyem. Ṣol esirgedügüŋ aḳ, zebün olmış yılanam.*** (Ferec 855/1451 v. 88a). 'bir şeyi yapmaktan ya da vermekten çekinmek; (menfi manada) feda etmekten çekinmek' TüS 1983 s. 380. ※ ***En büyük günahımı o zaman işlemiştim. Senden sevgimi ve ilgimi esirgeyerek bu günahı sürdürdüm.*** (M. Mungan 1996 s. 283). ※ ***Ordu kumandanı kendi karargâhı ümerasından birinin haftalardanberi su görmiyen yüzünü yıkamak için yalvararak istediği bir matra su esirgedi.*** (F.R. Atay 1938 s. 130). ※ ***Aile hiç bir fedakârlığı ona esirgemedi.*** (S.F. Abasıyanık 1954a s. 36). ※ ***Sağlığımda esirgenen sevgi | Ölümümde ölgün bir akşam üstü | Seslenirse çok geç...*** (B. Necatigil 1956 s. 77).

EOsm. **esirgenci** 'acınacak hâlde olan' TS 1539-40 ***< esirgen-. esirge-*** fiilinin passivum (edilgenlik) hâli (b. ***acın-*** I ⊡) + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfatlar yapan ***-ici*** ek grubu (b. ***alıcı*** ⊡); ***/i/***'nin düşmesi için krş. ***dilenci***. ※ ***Ḳardaşlarum bī-nevālar, müfsidler oldılar, esirgenciler oldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 96a). Krş. ***eserik.***

AD. **esirgin** I ‘ele avuca sığmayan, hâl ve hareketleri aşırı olan’ DS 1783 < ***esir-*** + fiilden etken fiil sıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–gin*** eki, b. ***akkın*** ⊡.

AD. **esirgin** II ‘tipi, kar fırtınası; bora’ DS 1782, TS 1540 < ***esir–*** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–gin*** eki. ***esirgin et–*** ‘kudurmak, tahribat yapmak’ TS a.y. ※ ***Çoġ esirgin ėder ol gün rüzigār, | Tā yigirmi dört sā‘at azar, i yār.*** (Pīrī Re’īs 1935 [932/1525] s. 18).

Osm. **esirî** ‘esîr mahiyetinde’ < ***esir*** II + isimden sıfat yapan ***–ī*** eki. ***/ṯ/→/s/*** gelişmesi için b. ***abes*** ⊡. Mecazî manada ‘çok yüce, temiz ve berrak’: ※ ***Şimdiye kadar doktorun solgun müteverrim ḳızından esirî ilhamlar almıştım.*** (Nâzım Hikmet 1932 s. 46–47).

Osm. **esir–ı firaş/esirfiraş ol–** ‘yatağa düşmek, yatalak olmak’ < Fa. izafet, ***esir*** ve ***firāş*** ‘döşek’. ※ ***Mehmet gittikten sonra Obur Tahsin oda içinde yine gezinmeğe başladı. Fakat bu defaki gezinmesi iki ay esir-firaş olmuş bir hastanın ilk defa yataktan çıḳtığı zamanki gezinmesine benzemekte idi.*** (Aḥmed Midḥat 1945 s. 32).

EOsm. **esirtgen/esritgen** ‘sarhoş edici, müskir’ TS 1543 < ***esir-/esri–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli olan ***esirt–/esrit–*** + ***-gen*** temelli vasıf sıfatı eki (b. ***alıngan*** ⊡). Metatez için b. ***albız*** ⊡.

Osm. **eskal** ‘ağır eşya, yükler’ < Ar. ***aṯḳāl*** a.m. (***ṯaḳal*** veya ***ṯiḳl*** ‘yük’ kelimelerin çoğulu). ***/ṯ/→/s/*** gelişmesi için b. ***abes*** ⊡. ※ ***Bir ulu bāzergāndur. Çoḳ aḥmāli, eṣḳāli vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 71a). ※ ***“Muştulıḳ, ataŋ ḳulı Cevher geldi,” dėdiler, “aḥmāl u eṣḳāl getürdi” dėdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 122a).

eski I b.m. (‘yeni’nin aksi) < ETk. ***eski*** a.m. Clauson 1972 s. 246. ※ ***Müslim bir evden icmege su diledi. Bir͜ hātün kişi bir büyük, kirlü eski bardaḳ Müslimüŋ eline ṣundı.*** (Ferec 855/1451 v. 234b). ※͜ ***Halefüŋ doġancılik (!) eski ṣan‘atiydi.*** (Ferec 855 / 1451 v. 130a). ***eskiler*** ‘daha evvel giyilen giysiler’: ※ ***Bir boġ don getürdiler; şeh-zāde eskilerini dāyeye vėrdi. “Bunları saḳlat, gerek olısardur!” dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 205b). ***eski tüfek*** ‘çok tecrübeli’: ※ ***Babamı görmeliydiniz. Derler ya, tam eski tüfek! İçlerinden birini tek yumrukta.*** (A. Yurdakul 1989 s. 318). Bu isim kökü, fiil kökü olarak da kullanılmış (b. ***eski–***). Tk.ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I ⊡.

AD. **eski** II ‘bez parçası, çaput; çocuk ara bezi, çamaşır; işte giyilen frenk gömleği’ DS 1784 < ***eski*** I. Krş. Az. Tk. ***āsgi*** a.m. ADIL 1980 II, 295. ※ ***Ne ‘acab! Oşbu kişi hīc evümde eski, ḥaṣīr bıraġub oturduġı yoġidi.*** (Ferec 855/1451 v. 174a). ※ ***Ve bil-cümle diyār–ı Mıṣr ḳahve͜-hānelerinüŋ ekṣeri süfehā ve tiryākiler ile memlü olub, seḥer zamānından ki gelürler, eski, ḥaṣīr döşeyüb, aḥşām olınca eglenürler.*** (‘Ālī 1975 [1599] s. 108). ***eskice*** ‘çocuk bezleri’. ※ ***Bir gün͜ hātün eyitdi: “Oġlancuḳları avıdı dur, ben varayın, eskicelerini deryā kenārında yayḳayayım!” dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 246a).

eski– ‘zamanla yeniliğini kaybetmek’ R. Dankoff 1991 s. 36 < ETk. ***eskir–*** a.m. Clauson 1972 s. 246–247. ※ ***Bir yeşil sancağı var-idi anuŋ, | Eskiyüb çoḳdan yārıyidi anuŋ.*** (Enverī 1928–29 [869/1464], 38b). ※ ***Bir ḳac gün ṣabr eyledüm. Başarımadum, göŋlümile çıḳışamadum ki ‘ādet eskiyüb ṭabī‘at olmışidi.*** (Ferec 855/1451 v. 114a). ※ ***Bu, Beyoğlu çapkınlık âlemlerimde düşüp kalkanların ağzından***

düşmiyen eskimiş, kokmuş, 40 yıllık bir rumca şarkıyıdı. (S.M. Alus 1944 s. 132). 'zamanla olgunlaşmak ve daha iyi olmak (şarap hakkında)': ※ ***Zeynül-aşnām eyle sandı ki şarāb küpleridür. "Eskimiş, eyü olmış-dur!" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 53a). Bu fiil kökü, isim kökü olarak da kullanılmış (b. ***eski***). Tk.ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. ***acı*** I ⊡.

AD. **eski berki** 'kullanılmış (çamaşır); paçavra' DS 1784 **<** ***eski*** ve ?? ※ ***Köye geldiğim gibi dönmeyim diyorum. Hiç olmazsa eski berki bir caket!*** (M. Makal 1957k 29). ※ ***Sarılı bebeği de yanına koydular. Eski berki ne buldularsa üstüne örttüler.*** (a.e. s. 18). ***eskici*** 'eski eşya alım satımıyla geçinen kimse': ※ ***Eskici Hayim bu semti dolaşan dört kişilik bazırgân grupunun şefiydi.*** (Reşat Enis 1947 s. 198).

eski büski/eski püskü 'çok eski, uzun zaman kullanılmış' Meninski 1680 I, 218 **<** ***eski*** ile kafiyeli ve labialisation'a (dudaksıllaşma) giden mühmel. Krş. Az. Tk. ***äsgi üsgü***. ※ ***Eski büski don u cādır buldılar. Geydi. Yaşınub evine gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 215b). ※ ***Çavuş nāmına bir alay yolpaz, bir bölük leffāf-ı kündebāz, arḳaları bütüni azdan az, eski püski ḳaftānları mümtāz, yaʿnī ki derme çatma fırḳasınuŋ ʿases u muḥżir bölügінden şānlusı ḳatı nādir u behre-perdāz göründi.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 150). ※ ***Koynundan eski püskü, soluk gazete kâğıtlarına sarılı koca bir paket çıkarıp uzattı.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 294).

eskid-/eskit- 'çok kullanarak yeniliğini gidermek, artık pek işe yaramaz hâle getirmek' **<** ***eski-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, ***-t-*** genişlemesi için b. ***acıt-*** ⊡. ※ ***ʿāşıḳlara işbu ṣūret meṡelā gömlek gibidür. | Yüz biŋ göŋlek eskidürse ʿāşıḳlaruŋ muḥāli var.*** (Yūnus Emre 1965 s. 50). ※ ***Mektebe gitseydim ne olacaktı. Boşuna pabuç eskitecektim.*** (R. Ilgaz t.y. [1983] s. 47).

Eskimo 'Kuzey Kutbuna yakın olan ülkelerde yaşayan ve kendi dili olan bir milletin adı ya da onlardan bir fert' < Fr. ***Esquimaux*** (çoğul), aslı belki Mikmak dili ***eskamēge*** 'çiğ balık yiyenler'. ※ ***Eskimolar, petrolu hazretten almadıkları için, kıral cenaplarının eskimolar hakkında hiç bir fikri yoktur.*** (Nâzım Hikmet 1932 s. 66).

eski püskü, b. ***eski büski***.

eskisince 'eski hâline göre, eski hâlince' **<** ***eski*** I+ possessivum (iyelik, mülkiyet) eki + aequativus eki. ※ ***Ama şimdi küçük bir bebek var evde, eskisince çok dövmeye zamanı olmuyor.*** (S. Dölek 1999 s. 99). ※ ***Beyaz gömlekli adamı öldürmeyi eskisince çok istemiyordum artık.*** (a.e. s. 136).

eskişehir taşı 'kolayca yontulup işlenen beyaz bir taş, lületaşı' < Eskişehir civarında bulunduğu ve orada — bilhassa pipo başlığı olarak — işlendiği için bu isimle biliniyor.

eskit-, b. ***eskid-***.

eskiz (güzel sanatlar terimlerinden) 'taslak' **<** Fr. ***esquisse*** **<** İt. ***schizzo*** a.m. [***schizzare*** 'taslak yapmak **<** Lat. ****schediāre*** a.m.]. ※ ***Çalışma masanın üzerinde çizdiğin eskizlere bakarken benim yirmi yaşımdaki halimi görüyorum.*** (Ş. İşigüzel 1993 s. 39). ※ ***Yapının eskizlerini çizip Selim beye götürdüğünde oturup konuştular, ana fikirde birleştiler.*** (M.Z. Saçlıoğlu 1994 s. 21).

Eski Zağra 'bugün Bulgaristan'da Stara Zagora şehri' < Bulg. ***Stara Zagora*** a.m. (***stara*** 'eski' ve ***zagore*** 'dağın ötesi'). ※ ***Baḥş ederim ki sizi Eski Zağraya göndereceklerdir.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1307 s. 144).

eskrim 'ince kılıçlarla oynanan bir oyun' < Fr. ***escrime*** < İt. ***scrima*** a.m. [EAlm. ****skirmiyan*** 'müdafaa etmek']. ※ ***Olimpiyat oyunlarının kurucusu Baron de Coubertin ile her gün eskrim oynuyordu.*** (A. Kulin 1997 s. 23). ※ ***Halet incecik bir kızdı. Ama Türkiye eskrim şampiyonuydu.*** (M. Urgan 1998 s. 100).

Osm. **eslâf** 'cetler, dedeler' < Ar. ***aslāf*** a.m. ※ ***Eslâf sade suya tasavvuf çorbasıyla beslenmiş asırlarca tatsız tutsuz, iliksiz ve usaresiz bir tasavvuf.*** (C. Meriç 1992 s. 125).

AD. **esle–** 'aldırış etmek, önem vermek, dinlemek, itaat etmek' (ekseriya menfi olarak kullanılır)' DS 1785, TS 1544–45, Meninski 1680 I, 220 <Çağ. ‼ ***âs*** 'zekâ, akıl, hafıza' + ***–le–*** Räsänen 1969 s. 49. ※ ***Ferruḫ–rüzun eteġin ısırdılar, mānī' düşmek ṣüretin gösterdiler. Ferruḫ–rüz asarmadı, eslemedi, icerü girdi.*** (Ferec [855/1451] v. 37b). ※ ***Ben ol ḥarām–zādeye ḳac gez dėdüm, beni eslemedi, gör ne ḳażāya giriftār oldı!*** (Ferec 855/1451 v. 210a). ※ ***Murād bunuŋ bu sözini aṣlā 'aynına almadı ve naṣīḥatın eslemedi.*** (F. Giese 1929 [890/1451] s. 172).

RD. **eslegen** 'söz dinleyen, muti' O. Blau 1868 s. 230 < ***esle–*** + fiilden, kişinin karakterinden olan vasfını gösteren ***–gen*** eki, b. ***alıngan*** ⊡.

EOsm. **eslem** 'beygir' <Çağ. ‼ ***eslem*** a.m. A. Pavet de Courteille 1972 s. 21. ※ ***Fülān şehre ilet. Bu anda ḫarīdārgīrdür*** (metinde ***ḫarīdārdur***), çoḳ eslem–ile gelesin, dügünler ėdevüz. (Ferec 855/1451 v. 240a).

Osm. **esma** I 'isimler, adlar; ekseriya kastedilen: Allahın 100 "güzel ismi" (***esmā'–ı ḥüsnā***)' < Ar. ***asmā'*** a.m. (***ism*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Gözuŋ aç, 'ālem–i kübrāsın sen, | Maẓhar–ı eşref–i esmāsın sen.*** ('Ālī 1994 [1591–99] s. 241). ***esma çek–*** 'Allah'ın isimlerini usuliyle, yerinde ve iyi niyetle ağza almak (b. C. Kafadar 1992 s. 173, 175–176)'; bu dinî muamele büyü maksadıyla da tatbik edilirdi ※ ***Ne diye kendinize 'ā'id olmayan işe ḳarışub esmāyı üstümüze ṣıçratırsıŋız.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 151). ※ ***Birader–i şehriyarî Reşat Efendinin, harem ağalarının birine esma çektirmekte olduğunu, ve maksadının ne olduğunu bilememekle beraber, keyfiyeti zatı şahanelerine arzetmeyi bir farizai sadakat u ubudiyet bildiğini söylüyordu.*** (E.E. Talu 1937 s. 136). Bu dinî majik teşebbüs ümid edilen netice yerine geri tepebilir; o zaman yapan, esmayı kendi üzerine sıçratır: ※ ***Yā Ḥacı Ḫurşid! Ḥażret–i Abdalı gücendirerek esmāyı üstüŋe ṣıçratdıŋ ġālibā!*** (H.R. Gürpınar 1335 s. 103). ***esması yan–*** 'yüreği yanmak': ※ ***Çocuklara iki fin–fon öğretmek için o ḳadar para verilir mi? Bari öğrendikleri şey lāḳırdıya beŋzese yine o ḳadar esmām yanmaz.*** (H.R. Gürpınar 1927mü s. 128). ※ ***Lakin o fāre tersiyle bir araya bağlanan çeyreklere ṭoğrısı esmām yanıyor.*** (b. H.R. Gürpınar 1316 s. 90).

Osm. **esma** II (gramer ıstılahlarından) 'isimler, nomina' < Ar. ***asmā'*** a.m. (***ism*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Çün on bėş yaşına girdi, 'adiymü l–miṣl olub güy–i sabaḳ aḳrānından ḳapdı, envā'–ı 'ulūmı, esmā'ı, ef'āli ... temāmet ḥāṣıl eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 128a).

esmen, b. ***azman***.

esmer 'teni karaya çalan, buğday renginin koyusu' < Ar. ***asmar*** a.m. Ar. renk sıfatları için b. ***abraş*** ⊡. ※ ***Makyajını tamamlıyan şu esmer güzeli Virjlnya'ya (Virginya selâm verir).*** (H. Taner 1971s s. 16). (***esmer vatandaş*** 'Çingene' anlamına yaygın bir deyimdir. [Editörün notu]).

esmercene bir parça esmer, oldukça esmer' < ***esmer*** + sıfatın manasını hafifleten ***–cene*** genişlemesi, krş. çokçana. ※ ***Gözlerinde altın çerçeveli gözlük, ensesinde bol saç, esmercene, boylu, sportmen vücutlü- çok yakışıklı bir dellkanlı.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz., tarih tespit edilemedi).

esna 'ara' < Ar. ***aṯnā'*** 'zarfında' (/***ṯny***/ kökünden). /***ṯ***/→/***s***/ gelişmesi için b. ***abes*** ⊡. EOsm. ***esnada*** 'o arada': ※ ***Benümile biraz istiynās vechile ṣoḥbet ėder. Es̱nāda mecmū'-i mā-cerāya beni muṭṭali' ḳılur.*** (Ferec 855/1451 v. 172a). ***bu esnada***, b. ***bu*** I. ***ol esnada***, b. ***ol*** I. ※ ***Ve ol es̱nālarda bir tercī' naẓm ėdüb bu maṭla'ı aŋa ser-bend ėtdi.*** ('Ālī 1994 [1591-99] s. 241). ***... esnasında***: ※ ***Sarı mintanlı delikanlı, bir köylü için en korkunç şey olan bu yolculuk esnasında bile gülümsüyordu.*** (Sabahattin Ali 1937 s. 184). Fa. izafetle: ※ ***Es̱nā-yi seferde ḥarāmlyler mālümüzl aldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 131a). krş. Fa. ***dar as̱nā-yl rāh***; fakat: ※ ***Bu ormanlarda seyāḥatım es̱nāda gördüğüm taḫrībātdan...*** (Ebü-Bekir Ḥāzım 1326y s. 233). Alışılmamış bir sentaks; belki bir dizgi hatâsıdır. Kelime yalnız zaman için ve locativus ile kullanılmıyor, ms.: ※ ***Es̱nā-yı nāsdan bir kişi çıḳdı, şeriyṭaya taḳabbül göstermek istedi.*** (Ferec 855/1451 v. 238b).

Osm. **esnaf** I 'sınıflar' < Ar. ***aṣnāf*** a.m. [***ṣinf*** 'sınıf' kelimesinin çoğulu]. ※ ***Ḳamu eṣnāf‿halḳ anda gelürler, ḳonuḳlanurlardı.*** (Ferec 855/1451 v. 180a). 'neviler, türlü': ※ ***Evḳāt-l bī-berekātı esnāf-ı fitne vu fesādât-ile güzerān iken...*** ('Ālī 1979 [1581] s. 166).

esnâf II 'Ortaçağda ve 19. asra kadar şehirlerde el zanaatları ve ticaret adamlarının meslekî teşkilâtları' < ***esnaf*** I. [Ar. bir çoğulun Tk.de tekil olarak kullanılması için b. ***ahbab/ahbap*** ⊡]. ※※ 'küçük dükkân sahipleri ve işçileri ya da onlardan bir fert': ※※.

(Argo) **esnaf** III 'sokakta icrai meslek eden kadın, fahişe' H. Aktunç 1990 s. 98 < ***esnaf*** II. ※ ***Tam esnaf, müşterinin iyisine kötüsüne bakmıyan kadınlardan bir tanesi de Reşidin kucağına oturmuştu.*** (Y. Ahıskalı 1944k s. 31). 'ibne' F. Steinherr 1932 s. 86: ※ ***O zaman azılı serserilerden birinin metresi oldu. Ve bu küçük yaşta iyice piştikten sonra esnaf oldu. Şimdi de nalbandın yaşlı çırağile, şununla bununla iş yapmaktadır.*** (Y. Ahıskalı 1944k s. 32). 'muhabbet tellalı, pezevenk': ***Demin beni getiren Ali Efe esnaftanmış meğer. Bir zamanlar taş ocaklarında çalışan işçilere kadın taşırmış. Bırakılmış bir süve ocağını Afrodlt tapınağı haline getirmiş.*** (K. Bilbaşar 1961 s. 13).

esne– I b.m. (bir soluk alma şekli) < ETk. ***esne–*** a.m., asıl mana 'hafif esmek' [***esin*** 'hafif rüzgār' + isimden fiil yapan ***–e–*** genişlemesi, krş. ***dişe–, tüne–***. ※ ***Hayrı Madam Hariḳliyanıŋ ḳarşısında ṣıḳıntıdan esneye uyuḳlaya oturuyordu.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 262). ※ ***Hizmetçi esneye gerine doğrulurken, dışarıdan bir tabak şangırtısı duyuldu.*** (K. Bilbaşar 1944 s. 38).

esne– II 'bir tazyik altında azıcık şekilden çıkmak' < ***esne–*** I. ※ ***Tek beygirli, hafif yapılı bu arabaları, kadın bindi mi, esner, yıkılacak gibi olur.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 35).

esnek 'büyür küçülür, elâstikî' < ***esne–*** II + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***–k*** eki (b. ***akık*** ⊡), krş. ***gevşek***. ※ ***Esneğe benziyor, herhalde açılır deyip ipek fanilâyı başımdan geçirdim. Vay efendim vay, sen misin geçiren?*** (S.M. Alus 1944 s. 34). ※ ***Belki çok matematiksel düşünüyordu Mesut, esnekliğini yitirdiği, benimsediği görüşü savunurken zaman zaman hoşgörü sınırları zorladığı oluyordu.*** (C. Kavukçu 1998 s. 90).

AD. **esneş–** 'bir arada esnemek' < ***esne–*** I fiilinin müşareket hâli. ※ ***"Akşama döner misin?" — "Elbet canım, elbet sürmelim". Karı koca esneştiler.*** (F. Baykurt 1961k s. 126).

esnet– I 'birinin esnemesine sebebiyet vermek' < ***esne–*** I fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli. ※※.

esnet– II 'germek, genişletmek' < ***esne–*** II fiilinin causativum hâli. ※ ***Uyuşmuş kollarını, bacaklarını açtı; katılmış bedenini ileri geri hareketlerle esneterek yumuşattı.*** (M. Mungan 1996 s. 502).

espab, b. ***esvab***.

espadril 'üstü ketenden, tabanı hasır otundan olan hafif sandalet veya plâj terliği' < Fr. ***espadrille*** a.m. [İsp. ***esparto*** 'hasır otu']. Tk. kelime Fr. yazılışının tesiri altında kalmıştır. ※ ***Sağ ayağıyla yerde, ev içinde giydiği espadrilini arıyordu.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 125).

espas (matbaacılık terimlerinden) 'bir kelimenin harflerini birbirinden ayırmak için aralarına konan boş çubuk' < Fr. ***espace*** a.m. [Lat. ***spatium*** 'aralık' < Yun. ***σπαδιον*** (spáḏion) 'koşu yolu'].

Esperanto 1887 senesinde L.L. Zamenhof adında bir Polonyalı tarafından icat edilen kolay öğrenilir sun'î dil < kelimenin, kendi dilindeki manası 'ümid eden'.

Osm. **espine** 'tıkaç, fıçı tıkacı' < Sırp–Hırv. ***spina*** a.m. P. Skok 1973 III, 311–312. Prothesis (önsese ünlü ekleme, ünlü protezi) hadisesi için b. ***arasta*** ⊡. ※ ***Resm–i obruçine çenber ḥaḳḳına dėrler. Baʿż–ı ḳāżılıḳlarda espine dėyü ıṭlāḳ olınur.*** (Ö.L. Barkan 1943 [977/1569] s. 284).

espiyon/ispiyon 'casus' H. Aktunç 1990 s. 141 < Fr. ***espion*** < İt. ***spione*** < İsp. ***espia*** < Gotça ***spaiha*** a.m. ※ ***Abdülhamit'in utanç verici casusluk sistemi, jurnalcılık, espiyonların kişileri keyfi olarak ihbarına dayanıyordu.*** (B. Criss 1993 s. 69). ※ ***Kemal Cesurdan bunun için nefret ederdi. Daha doğrusu, espiyonluk ettiğini sezdiği için.*** (Orhan Kemal 1954b s. 168).

espiyonaj 'casusluk' < Fr. ***espionage*** a.m. ※ ***"Konu, 'espiyonaj ve kontrespiyonaj'," diyorum, sonra biraz ciddileşip soruyorum.*** (A. Ümit 1996 s. 14).

espri 'nükte' < Fa. ***esprit*** a.m., asıl manası 'ruh' [Lat. ***spiritus*** 'nefes, soluk']. ※ ***Tuna! O delişmen çocuk! Sıkça parlayan neşesi, tabanca gibi esprileri...*** (A. Yurdakul 1991 s. 170). ※ ***Konuşmasını sık sık esprilerle kesecek. Her yerde, evinde gibi.*** (Z. Ankara 1991 s. 115).

Osm. **esrar** I 'sırlar' < Ar. ***asrār*** a.m. [***sirr*** 'sır' kelimesinin çoğulu]. ※ ***Aḥvāli maʿlūm, esrārı aḫbārı mekşūf, mefhum eyle; andan cezālarını vėr!*** (Ferec 855/1451 v. 98b–99a). ※ ***En basit insanlar bile birer esrar küpüdürler.*** (Peyami Safa 1944 s. 11).

esrar II 'müskirat, haşiş' Meninski 1680 I, 212 < ***esrar*** I. ※ ***Aŋmaz͜ haṭuŋ ġubārını, sāḳī, lebüŋ emen; | Gül gibi mey içen kişi esrārı neylesin?*** (Şem'ī, A.N. Tarlan 1948 II, 71). ※ ***Bī-meẕheb ışıḳlara hem-meşreb olub "Esrār yėmek 'ibādet ėtmekdür" dėrdi.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 181–182).

Osm. **esraralud** 'sırlarla dolu' < ***esrar*** I + Fa. ***-ālūd*** 'bulanmış'. ※ ***Eṭrāfına baḳındı, baḳındı, ḳabristānıŋ esrār-ālūd sāḥa-ı vesī'asını diŋledi, diŋledi. Kendine ifşā'-i ḥaḳīḳat edecek bir şey görüb işitemedi.*** (H.R. Gürpınar 1339).

esrârengiz 'esrarlı, esrarla kaynayan' < ***esrar*** I + Fa. ***-angīz*** 'ayağa kaldıran, coşturan'. ※ ***Gülümsemesini esrarengiz buldu, gözlerini süzdü. Bu esrarengizliği beğendi, kendisine yakıştırdı, öylece kaldı.*** (N. Alsan 1957 s. 7) ※ ***Hasır şapkalı, çıplak ayaklı kızın insanı mıknatıs gibi çeken yadsınamaz albenisi hangi esrarengiz kaynaktan besleniyordu?*** (B. Uzuner 1994 s. 18).

esrarkeş 'haşiş kullanan kimse' < ***esrar*** II + Fa. ***kaş*** 'çeken', b. ***abkeş*** ⊡. ※ ***"Beni sivrisinek de, tahtakurusu da yemez," dedi. "Neden?" dedik. "Isırır ısırmaz ölür" dedi. Meğer körolası esrarkeşmiş de.*** (F.C. Göktulga 1953 s. 48). ※ ***Adam beş para etmez esrarkeşin teki. Bırak gebertsinler. Sen yürü git yoluna!*** (A. Yurdakul 1993 s. 333).

esre 'harekeli Ar. yazısında ***/i/*** ünlüsünün işareti' < Ar. ***kasra*** a.m. ***kesre*** kelimesinin baş harfinin düşmesine ***asra*** 'ötede, aşağıda'nın tesiri sebep olmuş olabilir. ※ ***Yarısı güneşten solmuş vişne çürüğü bir kapağı var. Kapakta üstünlü esreli sülüs bir yazıyla risalenin adı bir tuğra gibi yazılı.*** (Nâzım Hikmet 1936s s. 10).

esre-, **esri-**, b. ***esir-***.

esrid-/esrit- 'sarhoş etmek' TS 1552–53 < ***esri-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, ***-t-*** genişlemesi için b. ***acıt-*** ⊡. ※ ***Yine başladılar, içerler az az; | Geçer ol acı süciyile Şīrīn, | Cihān esridür ol acıyla şīrīn.*** (Fa͟hrī 1974 [1367] s. 282 no. 537–538).

esrik, b. ***esrük***.

esrit-, b. ***esrid-***.

esritgen, b. ***esirtgen***.

esrük/esrik 'sarhoş' DS 1786–87, TS 1748–51, R. Dankoff 1991 s. 36 < ETk. äsrök a.m. M. Erdal 1991 I, 232, veya ***esri-*** + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat yapan ***-ük/-(i)k*** eki. ※ ***Ve sulṭānlıḳ esrükligінden birisi oldur kim͜ hiyānetleri͜ höşnüdlıḳ ḍonıyile bezenmiş dutar.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 34). ※ ***"Ah, ah!" larına başlayıverdiler. Ne talihti, ne şanstı, ne çileydi onlarınki! Nerden düştüler bu esrüklülere, tahtası noksanlara?*** (M.G. Anadol 1984 s. 98). ***esrükle-*** 'sarhoşluk etmek, kendini sarhoşluğa vermek': ※ ***Anuŋ kim uşı olmayub başında olmaya beyni, | Süci içdükce esrükler, ağır olmaz, olur yeyni.*** (Naẓmī 1928 s. 79). ※ ***Kızaran ufuklara bakmış bakmış da kırmızı Hasankale şarabını hatırlamamış mıydım? Çocukluktan ilk gençliğe geçtiğimi duyuran o esrik şarabı.*** (M. Güler 1990 s. 135).

AD. **essah** 'sahi, gerçek, hakikat' < Ar. ***aṣaḥḥ*** 'çok doğru' [***ṣahīḥ*** sıfatının elativus (en üstünlük, ismi tafdil) hâli, b. ***a'cab*** ⊡]; ***/s/*** harfinin ikizlenmesi

(gemination'u) kelimenin manasını kuvvetlendirmeye yarar. Bu tür ünsüz ikilemesi ihtiva eden diğer örnekler için b. ***amman*** ⊡. ※ ***"Söyle bakayım, gözlerindeki tavuk karası essah mı?" — "Yok canım, nöbete yazmasınlar diye askerlikte icadettim onu." — "E, dokuz çocuk hikâyesi?" — "Karıların ikisi de kısır." — "Karılar essah mı?" — "İşte onlar essah."*** (F. Erdinç 1948r s. 45). ※ ***Essah mı bu dediğin?*** (M. Seyda 1970 I, 43). Ablativus (ayrılma durumu) ile zarf olur: ※ ***Hâkim çıkanları daha dumanı üstündeyken buraya tıkıp, essahtan birer ay yatırmalı, sen o zaman gör adaleti!*** (F. Erdinç 1948i s. 22). ※ ***"Bir parmaklar var adamda kerpeten gibi. Sahiden kuvvetli." — "Essahdanı da söz mü, bire Bekir. Melmekette zorlu güreş dutardı."*** (Orhan Kemal 1952m s. 65). ***essah et-*** 'teyit etmek, yemin etmek': ※ ***Aylin de "Kız, yel alsın ağzından!" diye essah edip Mehdi Resul gibi essah edince diye nolacak İstanbul kızı ikisi de, Mehdi Resul dedi ki hiç İstanbulludan kız alınır mı, Bizanslıyla kaşık değişti de onlar Ülfet Hanım haram lokma kursaklarında.*** (M. Güler 1990 s. 180).

estamp '(güzel sanatlarda) 'bir tahta veya plaka üzerine kazıldıktan sonra basılan resim' < Fr. ***estampe*** a.m. [Alm. ***stampfen*** 'tepmek, kakmak]. ※ ***Yerde ak ipek, Japon estampları ile göz alan büyük yastıklar.*** (Peride Celal 1985 s. 88).

estek köstek/esten kösteh/estek kerestek 'şu bu' DS 1787 < kafiyeli ve (ilk varyantı) labialisation'a (dudaksıllaşma) yönelmiş olan tabirin eski örneği (b. ***af küf*** ⊡) ve menşeine dair ipucu bulunamadı. İkinci varyant şimdilik bir hapax legomenondur. ※ ***50 kuruşa patates? 100 kuruşa bulgur? 100 kuruşa lahana? 200'e estek, 300'e köstek? Ve 3 kişilik bir ailenin asgari ihtiyacı ayda 300 küsur lira – netice neye varacak?*** (Vâlâ Nuri, Akşam Gaz. 13.IV.1943). ※ ***İkinci işe başlıyacağı sırada dinelen yabancı, esten dedi, kösten dedi, dilinin altındaki baklayı bir türlü çıkaramadı.*** (S. Şengil 1943 s. 101). ※ ***Péguy'nin, Claudel'in ve kimi arkadaşlarının yaşadıkları çağı atif ütüf bulduklarını, estek kerestek saydıklarını söyler.*** (S. Birsel 1995 s. 15).

estepeta 'cin, peri, kötü ruhları kovmak veya zararsız hâle getirmek için söylenen söz' < belki Ar. bir dinî formülün bozulmuşu. ※ ***Avazım çıktığı kadar boğazımı yırtarcasına "Allahu ekber! Allahu ekber!" diye tekbiri tutturdum. Tüfekçisi, tersanelisi, karılar, çalgıcılar, estepetaya uğramış gibi yerlerinde put kesilivermişler, dona kalmışlardı.*** (S.M. Alus 1944 s. 135). ※ ***Merdivene ayak basarken bizimkilerde "estepeta!". "Dünyada çıkmayız, göz gözü görmüyor, yukarısı zindan!"*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 18.V.1952).

Osm. **ester** 'katır' < Fa. ***astar*** a.m. ※ ***Ġulām esteri bārigāhda bağladı ve gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 219a). Askeriye terminolojisinde kelime hâlâ kullanılmaktadır: ※ ***Gelen askerin, atın, esterin doyurulması gerekti.*** (Ş. Ünlü 1986 s. 87).

Estonya 'Baltık Denizi kenarında bir cumhuriyetin ismi' < İt. ***Estonia*** a.m.

Estergon 'Osmanlı devrinde Macaristan'da bir kale ve şehir ismi' < Mac. ***Esztergom***. ※ ***Estergon ḳal'esi üstüne müteveccih oldukların iʿlān eylemişler.*** (Selānikī 1989 [1599] II, 713).

estetik I (ruhiyatta) 'güzellik anlayışına ait' < Fr. ***esthétique*** a.m. < EYun. ***αισθητικος*** (aisṯētikós). (Sıfat yapmaya yarayan Fr. ***–ik*** için b. ***Adriatik***

⊡, nomen abstracta (soyut adlar) olarak kullanması ***akustik*** II ⊡) 'hislerin idrakine ait'. ※ ***Profesyonel bir aşçının estetik hareketleri ile hamuru yuvarlıyor, çeviriyor, dilimliyor ve daha evvel hazırladığı kıymalı içi doldurarak kenara diziyordu.*** (N. Bezmen 1994 s. 17). ※ ***Göz, estetik zevk denen küstahı bir kez daha tadar.*** (M. Kaçan 1997 s. 12).

estetik II (felsefede) 'güzellik bilgisi, bediiyat' < Fr. ***esthétique*** a.m. (b. ***estetik*** I). ※ ***"Consensus" kavramının Marksist bir estetik ve materiyalist bir tiyatro için önemini işlemek amacını güttüm bu yazıda.*** (M. Mungan 1996 s. 298).

AD. **estire estire** 'süzüle süzüle, sallana sallana (yürümek)' DS 1787 < ***es–*** 'esnek olmak, yaylanmak' DS 1785 fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli (b. ***acıkdur–*** ⊡). ※ ***Gırk ġatıra binip esdiri esdiri gezemėy miyim?*** (Ö.A. Aksoy 1945 I, 350).

esvab/espab/esvap 'elbise, giysiler' Meninski 1680 I, 55 < Ar. ***aṯwāb*** a.m. (***ṯawb*** kelimesinin çoğulu). ***/v/→/b/*** gelişmesi için b. ***ab*** I/***âv*** ⊡[2]. ***/ṯ/→/s/*** gelişmesi için b. ***abes*** ⊡. ※ ***Tuvaletin göz kamaştıracak kadar güzel. Cemalin, evzaın esvabına öyle letafetler veriyor ki!*** (Fazlı Necip 1930 s. 15).

Osm. **esvak** 'çarşılar, pazarlar' < Ar. ***aswāḳ*** a.m. (***sūḳ*** 'çarşı' kelimesinin çoğulu). ※ ***Her varduğı şeherde bir ḳac gün oluridi, cevāmiʿe, mecāmiʿe, ḫānāta, esvāḳa girürdi, ḫalḳuŋ ḥālin görürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 71a).

esvile, b. ***es'ile***.

eş I 'arkadaş, yoldaş' TS 1553–54 R. Dankoff 1991 s. 36 < ETk. ***eş*** a.m. Clauson 1972 s. 253–254. ※ ***Ḳıyar eşi vu dostı ḳardaşına, | Dėmez Ḥaḳdan ne ola bedeli...*** (F. Giese 1929 [890/1451] s. 91). ※ ***Maḥalleŋ seglerini eş ėdindüm | Otaġuŋ çevresin dünle gezelden.*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 s. 154). ※ ***Eğer Vacip Efendi ötmezse, eşime dostuma karşı ben ona damadım demeğe vallahi utanırım***. (H.R. Gürpınar 1934t s. 70). 'zevç, zevce': ※※. 'benzer, manend, nazir': ※ ***Radyodan işitilenlerin. neredeyse tartışma götürmez kesinlikte şeyler olduğuna inanılırdı; bir şeyi radyodan duymuş olmak, doğru olmasıyla eş anlamlıydı.*** (M. Mungan 1996 s. 239). Fakat ekseriya menfi cümlelerde: ※ ***Bunun dünyada bir eşi daha yoktur.*** (A. Kutlu 1995 s. 221). ※ ***Seyyah, tarihte eşine emsaline rastlanmadık bir zalim ceberut çıkmış.*** (M. Baler 1944 s. 232). ※ ***O günlerde, süs ve tuvalet düşkünlüğünü eskisinden bir kat daha artırmamın sebebi, yaman ve eşsiz emsalsiz bir nazenine rastlayışımdı.*** (S.M. Alus 1944 s. 22). ***eş eşine*** 'beraber' (?): ※ ***Orhanların evinden iki üç ev ötede Belediye Temizlik İşleri tavlası yanındaki arsada, Orhanla odacı Murad Çavuşun oğlu Osman ... eşeşine çelik çomak oynuyorlar.*** (N. Cumalı 1948 s. 35). ***eşlendir–*** 'evlendirmek' TS 1557: ※ ***Yengeler gelin ve güveyi birbirleriyle eşlendirir, ve çimdirirler. Sabaha kadar gelin ve güveyin buyruklarına baş eğerler.*** (H.Z Koşay 1943 s. 293). ***eşlik et–*** 'yoldaşlık etmek, refakat etmek' (bu tür, ***–lik*** ekiyle biten isimlerin ***et–*** yardımcı fiilini almasıyla oluşan terkipler için b. ***aşinalık et–*** ⊡): ※ ***Yėdi baş kişiye hüküm ėtdi ki müteâllıḳlarıyle şeh-zādeye yolda eşlik ėdeler.*** (Ferec 855/1451 v. 145b). '(bir çalgı veya orkestra) şarkı söyleyene refakat etmek': ※ ***Fantastik Senfoni'nin bir bölümüne ıslıkla eşlik ettim.*** (N. Eray 1986 s. 13).

AD. **eş** II '(doğumlarda çocuktan sonra gelen) son, meşime' DS 1788 < **eş** I. ※ ***Ebe, ya Allah, bismillah diye çocuğu aldı. Fakat eş bir türlü gelmedi. Onu alabilmek için Haticeyi kızdırılmış tencere üstüne oturttular***. (Reşat Enis 1944 s. 39). ※ ***Çocuğun az berisinde iri başlı bir kedi çocuğun iyice gömülmemiş eşini topraktan çıkarmıya çalışıyordu.*** (Orhan Kemal 1954b s. 151).

Osm. **eş** III 'ne? hangi?' < Ar. (Suriye diyal.) ***'ēş*** 'ne?' A. Barthélemy 1935 s. 22, R. Dankoff 1991 s. 36. Bu gün yalnız şu tabirde: ***eş mâna?*** 'ne manası var? (yâni 'manası yok'). ※ ***Bu beyimden daha gençleri, daha güzelleri sayısız. Didon kılıklı herife saplanıp kalmakta eş mâna***? (S.M. Alus 1933p s. 68).

eş** IV (nida) 'hadi!' Meninski 1680 I, 228 < Meninski'ye göre ***eş- fiilinin emir hâli. ※ ***Eş gidelüm!*** (a.y.). Başka kaynaklarda bulunamadı. (***kaç-*** fiilinin emir hâli ***kaç*** 'hadi!' anlamına geldiğine göre, ***eş-*** fiilinin emir hâli de aynı anlamda kullanılmış olabilir, b. ***kaç*** II [nida] [Editörün notu]).

eş- I 'toprağı tırnakla veya sivri bir şey ile çizmek, kazarak küçük bir çukur açmak' TS 1559 < ETk. ***eş-*** a.m. Clauson 1972 s. 255–256. ※ ***Her kişi çöregine kül eşer.*** (Ferec 855/1451 v. 111a). ※ ***İşbu ḳuyınuŋ diyvārını eşeyim, yėrcügez olsun, icinde busayım." dėyü fikir ėtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 7a). ***eşme*** 'kuyu' TS 1558–59, R. Dankoff 1991 s. 36: ※ ***Eşme-i murāda 'inān-i 'azīmet-i humāyūnların münṣarif ve çeşme-i maḳṣūda licām-ı himmetlerin mün'aṭıf ėdicek.*** (Maṭraḳçī 1976 [1533–36] s. 249).

EOsm. **eş-** II 'hızlı yürümek, at üstünde gitmek' TS 1559–61, Meninski 1680 I, 247 < ETk. ***eş-*** a.m. Clauson 1972 s. 255. ※ ***Ferruḫ-nāz saḫı düşdi, maḥrümlığıle eşdi, sarāyına ḳarışdı.*** (Ferec 855/1451 v. 40a). ※ ***Temāmet ra'iyyeti 'adl u dād ile ri'āyet eylediler. Andan āzād u bende ḳamu yöresine eşdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 141b). ※ ***Ne resme oturur çün duta dīvān, | Eşerken uladur mı it doġan.*** (Fḫrī 1974 [1367] no. 936). '(orduda hizmet etmek üzere) sefere çıkmak': ※ ***Sefer ve ḫidmet vāḳi' olduḳda beş nefer eşkinciden her ḳanġısı eşer ise ḳoyun resmi vėrmez. Eşmedükleri yıl üç ḳoyuna bir aḳça vėrürler.*** (Ö.L. Barkan 1943 [992/1584] s. 263). ※ ***Ol gelince eşdi otuz beş gemi, | Ḍopḍolu-dı içi ḥarbī ādemī.*** (Enverī 1928 [869/1464] s. 24). ***eş- yort-*** 'çok gezip dolaşmak' TS 1561.

eşantiyon I (ticaret dili) 'numune' < Fr. ***échantillon*** a.m., asıl manası 'ayar, normal ağırlık' ※ ***3 yutma tableti. Yan etkisi yoktur. Eşantiyondur, parayla satılmaz.*** (N. Eray 1992 s. 140).

(Argo) **eşantiyon** II 'rüşvet' S. Özel 1993 s. 38.

Osm. **eş'ar** 'şiirler' < Ar. ***aş'ār*** a.m. (***şi'r*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Ramażān içre dėr idüŋ hele bayrām olsun, | Dilde eş'ār, elümüzde mey-i gül-fām olsun.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] s. 56). ※ ***Garp eş'arını takliden lekesiz pırlantalar gibi kusursuz nefis şiirler yazdı.*** (Fazlı Necip 1930 s. 172). ※ ***İlk mecmuayı eşarımın müsveddelerini Beyefendinin temsil ettikleri neşriyat şirketine göndermiştim de ...*** (Nâzım Hikmet 1932 s. 40).

eşarp 'modaya uymuş baş örtüsü' < Fr. ***écharpe*** a.m., asıl manası 'torba' < EAlm. ***scherpe*** 'torba'. ※ ***Bizim sigaraların Avrupalı tiryakiler tarafından çarşı pazar arandığı yıllardaydı. Hani bir Yenice paketine***

Napoli'de bir kravat, Berlin'de bir eşarp verildiği o parlak yıllar. (R. Ilgaz 1969g s. 11).

AD. **eşbah/eşbeh/eşbek/eşpek** 'şen, neşeli; kibirli, burnu büyük; şehvetli' DS 1788, 1795 Ar. (Suriye diyal.) ***aşbah*** 'yiğit adam, cesur ve kuvvetli kimse' A. Barthélemy 1935 s. 377. [Ar. sıfat türü için b. ***ablak*** ⊡]. ※ ***Geziyorduŋ eşbeh eşbeh, | Dėdi kim-ki gördi "Peh, peh!"*** (Vāṣıf 'Oṣmān 1257 s. 307). ※ ***Ne eşbeh levendler, cin gözlü ḳara kedileri Baḳıŋız ḳızlar!*** (Aḥmed Vefīḳ Paşa 1330/1341 s. 34). ***eşbehlen-*** 'övünmek, böbürlenmek' DS 1788. ***-len-*** genişlemesi için b. ***abaplan-*** ⊡.

Osm. **eşcar** 'ağaçlar' < Ar. ***aşcār*** a.m. (***şacara*** 'ağaç' kelimesinin çoğulu). ※ ***Zevraḳı bir yėrde bağladum. Eşcār u enhārı teferrüclendüm. 'Ömrümde andan nāzük yėr görmedüm.*** (Ferec 855/1451 v. 191a). ※ ***Anuŋ İçün mezārum üstInde | Ben bu eşcārı böyle vaż' ėtdüm | Tā gören şormadın bile ḥālüm | Ki cihān içre neyledüm, nėtdüm: | Bir boyı serv, çeşmI bādāmuŋ | Şeftālisine ḍoymadum, gitdüm.*** (Sāġarī, 'Ālī 1994 [1591–99] s. 225).

(Argo) **eşco** 'eşcinsel kimse' H. Aktunç 1990 s. 99 < ***eşc*** (***eşcinsel*** kelimesinin kısaltılmışı, b. ***afro*** ⊡) + Kürt. kısaltılmış şahıs isimlerinin sonuna takılan ***-o*** eki. ※ ***Erkeklerle tanışma, konuşma sıkıntısı çekmeyen ender eşcolardan.*** (M. Mungan 1989 s. 142).

Osm. **eşed** 'daha şiddetli' < Ar. ***aşadd*** a.m. (***şadīd*** 'şiddetli' sıfatının comparativus (karşılaştırma) hâli. Ar. elativus (en üstünlük, ismi tafdil) için b. ***a'cab*** ⊡). ※ ***Ol şeherde üç 'ayyār var-imiş. Her biri Dalla-ı muḥtāleden eşed İmiş.*** (Ferec 855/1451 v. 240a). ※ ***Saḳınur cān u baş benden 'Ömer, dėdüŋ, bu söz aŋa | Eşeddür belki bühtāndan, bilürem, sen de bIlürsIn.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 90).

eşek I 'merkep' < ETk. ***eşgek*** a.m. Clauson 1972 s. 260; Clauson'a göre ***eş-*** fiilinden, "(an animal) which habitually ambles". M. Räsänen 1969 s. 51e göre ***eş + -ek*** küçültme eki, fakat bu etimoloji M. Erdal 1991 I, 395'ya göre imkânsızdır. Krş. T. Tekin 1994 s. 248. Fiilden nomen agentis (bir işi yapan, meslek sahibi ismi) yapan ***-ak*** eki icin b. ***çolak*** ⊡). Kelime BSTTk. nde kaba sayılır ve az çok tabudur. Krş. ***eşşek***. ※ ***Eşegi dutdılar, boyınına boyunduruḳ bıraḳdılar, yėr sürdürdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 193a). ***eşek başı mıyım?*** (hesaba katılmayanın protestosu): ※ ***"Kız mı kaçırılmış, kaçırılır ya ..." — "Kaçırılır ya ne demek? Biz burada eşek başı mıyız?".*** (Kemal Tahir 19 55g s. 93). ※ ***Bana bir bardak dolusu verin, ben eşek başı mıyım, ta ne zamandan beri bekleyip duruyorum!*** (Halikarnas Balıkçısı 1955ö s. 227). ***eşek cennetine gönder-*** 'öldürmek' H. Aktunç 1990 s. 99 : ※ ***Kulağıma gelince, aman Halil, seni eşek cennetine göndermek farz oldu! dedim.*** (A. Nesin 1972m s. 105). ***eşek cennetinI boyla-*** 'ölmek' ※ ***"Herif eşşek cennetini boyladı ki teker meker..." diye gülüştüler o kadar ...*** (Kemal Tahir 1958 s. 13). (Argo) ***eşek damı*** 'hapishane': ※ ***Ali şindi tarlada ekin biçiyo. Bi zaptlya gider, tarladan Aliyi eşek damına atar.*** (A. Caferoğlu 1943 s. 88). ***eşek imbatı*** 'sert rüzgâr': ※ ***İzmirlilerin "eşek imbatı" dedikleri türden suları bulandırıp sert dalgalarla kıyıya savuran bir rüzgār çıkmıştı.*** (A. Yurdakul 1989 s. 11). ***eşek şakası*** 'kaba ve insanı izaç eden, uygunsuz şaka': ※ ***Affedersiniz ama bu şakaya eşek şakası derler***. (İsmail Galib 1932dk s. 18). ***eşek şansı*** 'bir zavallının, başkalarını kıskandıran şansı': ※ ***Üstüne üstelik İran şahından bile zenginmiş kızın anlattığına bakılırsa. Ah bu Anjel, küçük orospu Anjel, eşşek şansı var o karıda valla!*** (Peride Celal 1978 s. 21).

(Okul argosu) **eşek** II 'dik üçgen' < ***eşek*** I, hipotenüse bağlı kenarlar hayvanın uzun kulaklarına benzediği için. ***eşek dâvası*** 'Pitagoras teoremi' TüS 1983 s. 383–384. ※ ***– Bazan çözemiyeceğimiz dâvalar da oluyor böyle! Dedi; bu adı büyük dâvalardan biri değil, dedi; bu mekteplerde okuduğumuz eşek dâvası...*** (R. Enis 1957 s. 208).

eşekçesine 'bir eşeğe yakışacak surette' < ***eşekçe*** + zarf dativusu (b. ***abes yere*** ⊡). ※ ***Ölüm gayet kuru, gayet basit, eşekçesine basit fiziyolojik bir olay.*** (Ç. Altan 1975 s. 228).

eşele– 'örten toprağı yana iterek altında olanı ortaya çıkarmak' < ***eş–*** I fiilinin iterativum (tekrarlama) hâli, b. ***avkala–*** ⊡. ※ ***Köşe başındaki fırının önüne yanaşmış bir sıska ekmekçi atı, sırtını çökerten küfelerin ağırlığı altında, kaldırımı eşeliyordu.*** (B. Arpad 1975 s. 45). Mecazî manada: ※ ***Élysées Sarayına geldiği vakit, içeriye ancak domates ve çürük yumurta yağmuruna göğüs gererek girebilmiştir. Bunlar nasıl oldu eşeleyelim mi?*** (S. Birsel 1995 s. 68).

eşgi, b. ***eşki***.

eşgime, b. ***eşkime***.

Osm. **eşhas** 'şahıslar; bir piyeste sahneye çıkan kişilerin hepsi' < Ar. ***aşḫāṣ*** a.m. (***şaḫṣ*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Mebus çok namuslu olsa da, kendisine şüpheli eşhas muamelesi yapmakta fayda vardır.*** (Ç. Altan 1975 s. 93). Çoğul eki ile de kullanılır: ※ ***Büyükadanın böyle kendine mahsus, bu iklimin mahsulü olmak hissini ve kendilerine başka hiç bir yerde rast gelmediğimizden, bize yalnız burada yaşıyor tesirini veren şahısları vardı. Hatırımda oynadıkları rolleri ayırt etmek için bunlara Büyükada eşhası diyebilirim.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 34). EOsm. 'satranç oyunundaki taşlar': ※ ***Şöyle ki edeb u hünerde rüzigārlarında anlardan hümām yoġidi. Cābük-süvārlıḳ, oḳ atmaḳ, tob oynamaḳ, nerd u şaṭranc eşḫāṣını müstaḳīm u münḥarif yürütmek, şeh-zādeler yüregini çerb-destligile eritmek her birinüŋ evṣāfınuŋ, aḫlāḳınuŋ muḥaḳḳarı ve āsānıyidi.*** (Ferec 855/1451 v. 143a–b).

eşid–/BSTTk. ***işit–*** b.m. (kulakla duymak) < ETk. ***ėşid–*** a.m. Clauson 1972 s. 257–258. ※ ***Senden ėşitdüm zīrā ḍoġru͜ haber.*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3731). ※ ***Kārevān͜ halḳı bu sözi işidicek durdılar, ol dem revāne oldılar.*** (Ferec 855/1451 v. 8a). ※ ***Āṣār-ı ḥakīm Yaʿḳūb: cemīʿ-i vilāyet-i ʿOsmānda işidilmedük ve görülmedük bidʿatleri ol iḥdāṣ ėtdürdi.*** (F. Giese 1929 [890/1451] s. 198). 'koku duymak': ※ ***Bir sāʿatdan soŋra melik geldi, yaġ ḳoḳusın işitdi, "Müf!" dėdi, burnın dutdı, gėrü döndi.*** (Ferec 855/1451 v. 59b). ***işitgeç*** 'işit!" (arkaik bir emir hâli, b. J. Deny 1921 s. 1000) ※ ***Bu duʿāyı işitgeç, ey şeh-i dīn, | Cebreʾil-i Emīn dėsün āmīn!*** (Şükrī, ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 232).

ėşidil–/BSTTk. **işitil–**, ***ėşid–/işid–*** fiilinin passivum (edilgenlik) hâli. ※ ***Andan Şemse durdı, ḳaṣar üzerine çıḳdı, naʿre urdı. Üni temām ceziyreye işidildi.*** (Ferec 855/1451 v. 101b). Adliye dilinde: ※ ***Ḳāżī eyitdi: "Eblehlik eyleme! İnkār baʿde l-iḳrār işidilmez." dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 235b).

eşik b.m. (kapının dip basamağı) Meninski 1680 I, 241 < ETk. ***eşik*** a.m. Clauson 1972 s. 260. ※ ***Bül-Ḳāsım yėr öpdi, ʿöżürler diledi, daş eşige degin yalın ayaḳ gönderü çıḳdı.*** (Ferec 855/1451 v. 5a). ※ ***Bül-Ḳā-***

sım iki ayağını pencereden ḍaşra çıḳardı, eliyle pencere ėşigine yapışdı. (Ferec 855/1451 v. 8b). ※ ***Bunnarı tutup Molla Nesreddine ġul dėye vėrdiler. Bunnar ėşiye ç̮ıhı Molla Nesreddine yalvardılar.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 133).

EOsm. **eşim** 'kuyu' R. Dankoff 1991 s. 36 < ***eş–*** I + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) ve dolayısıyla nomen concretum (somut isim) yapan ***-im*** eki, b. ***adım*** I ⊡.

EOsm. **eşin** 'çukur' TS 1555 **<** ***eş–*** **I** + fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) ve dolayısıyla nomen concretum (somut isim) yapan ***–in*** eki, b. ***akın*** ⊡.

EOsm. ***eşin–** 'eşilmek, kazılmak' TS 1555 < ***eş–*** I fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli (b. ***acın*** II ⊡). Bu okunuş imkânsız olmamakla beraber, passivum (edilgenlik) yerine reflexivum (dönüşlülük) hâli kullanıldığından kelimeyi ***aşındı*** diye okumak daha uygun görünür (Kitāb–ı Dedem Ḳorḳut'un Dresden nushasında ***/a/*** ile ***/e/*** aynı hareke ile gösterilir); b. ***aşın–***. Passivum da yapan ***–(ı)n–*** eki için b. ***acın–*** I ⊡.

AD. **eşin- düşün–** 'düşünüp taşınmak' < ***eşin–*** ve ***düşün–*** fiillerinden mürekkep kafiyeli ve labialisation'a (dudaksıllaşma) yönelen bir çift söz, manası daha çok ikinci fiilden kaynaklanıyor. ※ ***Eşinmişler, düşünmişler: "O çürük raporunu yok edebilirsek, okulu Tapucugilin eski yerde açtırırız," demişler.*** (F. Baykurt 1969 s. 135).

AD. **eşirgen–** '(birisiyle) eş olmak, yoldaşlık etmek; konuşmak, dertleşmak, oyalanmak' DS 1793, TS 1555–56, A. Zajączkowski 1934 I, 128. ***eşirgen-*** **<** ***eş*** **I +** isimden fiil yapan ***–Irgen–*** genişlemesi, krş. ***yadırga–*** 'yabancı bulmak' [***yad*** 'yabancı', yâni ***eş'***in tam aksi, şu var ki ***yadırga–*** geçişli fiildir, ***eşIrgen–*** ise reflexivum (dönüşlülük) ve ***ile*** postposition'uyla kullanılır]. ※ ***Anuŋ-Ile yavlaḳ ėşIrgendi, tā Dimne̯ halvet istedi.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 10). ※ ***Ve uslu pādişāhlar delim kişiler kim bularuŋ-Ile ėşirgenmegI ve yaḳışmağı yoḳdur, hüneri ve doğruluğı Içün yaḳın ve̯ hāṣekī ėdInürler*** (a.e. s. 50).

Osm. **eşirra** 'yaramazlar, caniler' **<** Ar. ***aşirrā'*** a.m. [***şarīr*** kelimesinin çoğulu]. ※ ***YeŋIçeri ağası Ḥasan Ağa ḥażretleri ... Yahūdī maḥallesini ve şehrüŋ güzergāhlarını eşirrādan muḥkem ḥıfż u ḥarāsetde iken.*** (Selānikī 1989 [1599] II, 855).

ėşit–, b. ***eşId–***.

Osm. **eşk** 'göz yaşı' **<** Fa. ***aşk*** a.m. ※ ***Sāḳiyā ṣun ol müdām–ı aḥmeri ḳanı baŋa – Kim anuŋ reşkInden oş eşk oldı ḳanı çeşmümüŋ.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 162).

AD. **eşka** I 'gölge' K. Emiroğlu 1989 s. 91 < Yun. diyal. ***εσκια*** (eşkyá) < EYun. ***σκια*** (skiá) a.m.

eşka II, b. ***aştiya***.

Osm. **eşkâl** 'şekiller, neviler, tipler' **<** Ar. ***aşkāl*** a.m. (***şakl*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Ne reng u büy u ney–reng ile būḳalmün–ṣıfat düzdi | Ol evzān ile evżā'ı, bu eşkāl ile elvānı.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 28). ※ ***Eşkāl–i zamān***. (Aḥmed Rāsim 1334, kitap başlığı).

Osm. **eşkannas** 'alçak herif, haramzade, vicdansız' < Ar. (Suriye diyal.) ***aşḳa n–nās*** a.m. Denizeau 1960 s. 285. ※ ***Ḳāżī vekīlden danuḳ istedi. Ol dört bed-baḫt, hiyānetler, eşḳa n–nāslar ilerü geldiler, ḍanuḳlıḳ vėrdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 175b).

AD. **eşkap** 'elbise dolabı' THASDD 554 < Rus. ***şkap*** < OAlm. ***schapp*** a.m. M. Vasmer 1958 III, 405, A. Tietze 1957 no. 200.

AD. **eşkere** 'aşikâr, belli, meydanda' DS 1793, TS 1556 < ***aşikâre*** kelimesinin varyantı.

EOsm. **eşkerit–** 'açığa vurmak' TS 1556 < ***eşkere*** ve ėt–.

eşkıya 'haydutlar; haydut' < Ar. ***aşḳiyā'*** 'yaramazlar, caniler' (***şaḳīy*** kelimesinin çoğulu). Ar. çoğulun Tk'de tekil olarak kullanılması için krş. ***talebe, ulema***. ※ ***Sābıḳā mümā–ileyh Caʿfer Paşa–yı bā–tedbīr ser–ḥadd–i mezbūra müstevlī olan ḳul ṭāʾifesinüŋ eşḳıyā vu bednihādlarınuŋ vücūd–ı‿habāṣet–ālūdelerinden taṭhīr eylemişlerdi.*** (Selānikī 1989 [1599] II, 703). ※ ***Dağda eşkiyalar soymadı bizi, hep elimizin açıklığından, yüzümüzün yumuşaklığından bu hale geldik!*** (R. Ilgaz 1969g s. 16).

AD. **eşki/eşgi** 'ekşi' DS 1791, 1794 < ***ekşi*** kelimesinin metateze uğramış varyantı J. Deny 1955 s. 79. ※ ***Tam dört hafta, güneşin alnında, içerileri götürmeyen fıtlamış eşki ayranı tarlaya döküp kara somuna eyvallah ederek, batak bir derenin kan gibi sıcak suyile hararetlerini dindirmeğe uğraşarak didinmişlerdi.*** (Reşat Enis 1944 s. 155).

AD. **eşkime/eşgime** 'ekşime' < ***ekşi–*** fiilinin metateze uğramış varyantı (fiilden nomen actionis (oluş ve kılış ismi) yapan ***–ma*** eki için b. ***budama*** ⊡): ※ ***Midemde bir eşgime var birez de İngiliz duzu getir, içeyim gı.*** (F. Baykurt 1971t s. 131).

eşkin, b. ***eşkün***.

eşkiya, b. ***eşkıya***.

EOsm. **eşkün/eşkin** I 'açık adımlarla hızlı yürüyen (at); böyle yürüyüş' TS 1556–57, Meninski 1680 I, 243 < ***eş–*** II + fiilden etken fiilsıfatı (participium activum) manasında sıfat ve dolayısıyla isim yapan ***–kin*** eki, krş. ***geçkin, pişkin.*** ※ ***Bir at kim ola yürüyişi kem, | Andan yeg olur bir eşkin eşek.*** (Naẓmī 1928 s. 37). ※ ***Az önce dünyaya gülen, eşkin atlar gibi hep ayak değiştiren, o canlı, o sevinç dolu kadının bir yerinde teller kopuyor sanki.*** (N. Cumalı 1970 s. 209).

EOsm. **eşkün/eşkin** II 'seferlere iştirak etme vazifesi olan Yeniçerinin sefere çıkması' < ***eşkün/eşkin*** I: ※ ***Ve ḳoyun erinüŋ ḳangısı eşkine eşerse, ol eşenden sālārlıḳ alınmaya, yamaḳlarından alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 [931/1524] s. 391). ***eşkinci*** 'nöbetle sefere çıkma vazifesi olan yeniçeri'.

eşleştir– 'birbiriyle eş saymak; birbiriyle evli zannetmek' < ***eşleş–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli. ※ ***Neden bir futbolcuyla eşleştirdi beni acaba?*** (F. Hepçilingirler 1997 s. 43).

eşme, b. ***eş–*** I.

eşofman 'spor çalışmalarında giyilen pamuklu, iki parçalı giysi' < Fr. ***échauffement*** a.m. (?), asıl manası 'ısıtma, ısınma' [***chauffer*** 'ısıtmak'dan nomen actionis (oluş ve kılış ismi) ']. ※ ***Bir ceket ve içinde kareli pazen bir gömlek vardı. Herhalde sıcak olsun diye eşofman giymişti pantolon yerine.*** (F. Otyam 1962 s. 22). ※ ***Öğrenciler eşofmanlarıyla ip gibi dizilmişlerdi.*** (M. İzgü 1992 s. 108).

eşortman 'giyecek bir şey' < görünüşe göre ***eşofman*** ile ***şort*** kelimelerinden bir nevi crasis (kaynaşma). Acaba böyle bir Fr. kelime var mı? ※

Emektar bavula en çok fanilâ don koy. Havalar soğuk. Sonra yün çorap, eşortman, sonra kâğıtlar, kitaplar. Haydi düş yola, yolcu yolunda gerek. (I. Özgentürk 1981 s. 85). Başka yazılı kaynaklarda bulamadım, fakat çok defa işittim.

eşpek, b. ***eşbah***.

eşraf 'ekâbir, ilerigelenler' < Ar. ***aşrāf*** a.m. (***şarīf*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Cezīre-i mezbürenüŋ a'yān u eşrāf ve ser-kār ịhtiyārları ve ẓimmīyānüŋ mezārī' ṣāḥıblerı***. (Ö.L. Barkan 1943 [1121/1709] s. 334). ※ ***Başöğretmenimiz Hilmi Beyin duygusuz uyarmaları, eşraf kızlarının kanlı canlı kabalıkları, tekdüze uzanan ders saatleri zordu.*** (Füruzan 1972k s. 49).

eşref 'en iyi, en şerefli, en uğurlu' < Ar. ***aşraf*** a.m. (***şarīf*** sıfatının elativus (en üstünlük, ismi tafdil) hâli, b. ***a'cab*** ⊡). ***eşref-i mahlûkat*** 'yaratılanların en mükemmeli': ※ ***Şüphesiz ki tabiî beş uzvumuzla eşref-i mahlukat olmaktan çok uzağız. Ancak sun'î aletlerimizle hayvanlara bazan tefevvuk ediyoruz.*** (Vâ Nû, Akşam Gaz. 11.VI.1941). ***eşref saat*** 'çok uğurlu saat': ※ ***Bu bıldırcının, eşref saatte doğmuş, paralı, bahtiyar bir sahibi olacak. Nerede o?*** (S.M. Alus 1944 s. 162). ※ ***Acaba bir duble yuvarlasam mı? diye düşünüyor, ağzına bir yudum bile alamadan, otomobile atlayıp evinin yolunu tutuyordu. Bu gidişle bırgün olup şeytanın ayağını kıracaktı amma, bir vakti, saati gelse! Eşref saatin gelmesi pek kolay değildi. Çünkü Cevdet Efendi fazla sofulardandı.*** (S.M. Alus 1934 s. 38).

Osm. **eşrefî** 'Kanunî Süleyman zamanında çıkarılan Osmanlı altın sikkesi' < tesmiyenin sebebi bilinmiyor. ※ ***Ka'be-i küy-i ṣanemden bād geldi ṣaġ esen, | Eşrefīler ṣaçdı üstine diraḫt-ı büstān.*** (Ẕātī 1987 [16. yy.'ın ilk yarısı] III, 8).

Osm. **eşribat** 'şerbetler' < kendisi zaten çoğul olan ***eşribe*** kelimesinden Ar. gramer kaidelerine mugayir ikinci bir çoğul yapılmıştır. ※ ***Ve eşribāt ṣandūḳından on ikişer aḳça ve ḳutu ile olsa yedi aḳça alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 [955/1548] s. 225).

Osm. **eşrıbe** 'içecekler, şerbetler' < Ar. ***aşriba*** a.m. (***şarāb*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Ba'żı eşrıbe ve ma'ācīn tedārükine mübāşeret ṣadedinde iken, aŋsuzın cenāb-ı pādlşāhīye bir müferriḥ u dil-güşā müjde ḫaberlerı gelür. Fī nefsi l-emr günden güne ol maraż zā'il olub ẕāt-i laṭīfi şehrlyārīye 'āfīyet ḥāṣıl olur.*** ('Ālī 1994 [1591-99] s. 114).

eşşek bilinen hayvan < ***eşek*** I. Bu tür ünsüz ikilemesi ihtiva eden diğer örnekler için b. ***amman*** ⊡. ※ ***Üstüne üstelik İran şahından bile zenginmiş kızın anlattığına bakılırsa. Ah bu Anjel, küçük orospu Anjel, eşşek şansı var o karıda valla!*** (Peride Celal 1978 s. 21).

EOsm. **eşür-** 'yürütmek' < ***eş-*** II fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***artur-*** ⊡. ※ ***Naḳāş ol çeriyi alub küyerek | Eşürdi, göŋülsüz çekerdi emek.*** (Mes'ūd bin Aḥmed 1991 [14. yüzyıl] no. 2538).

eşya 'şeyler; şey, parça, yük; mobilya, sandık, bavul, çanta.' < Ar. ***aşyā'*** (***şay***''in çoğulu, /***şy'***/ kökünden) a.m. Ar. çoğulların Tk.de tekil olarak kullanılması hakkında b. ***büyut*** ⊡. ※ ***Bakın hanımefendi, derisi ne kadar yumuşak, böyle yumuşak bavullar çok eşya alır.*** (S. Soysal 1979ye s. 9).

et b.m. (vücudun adeleli kısmı) < ETk. ***et*** a.m. Clauson 1972 s. 33. ※ ***Yėdügüŋ erkek ḳara ḳoyın eti ola.*** (Ferec 855/1451 v. 90b). ***et beni*** 'siğil, iri tavukgötü': ※ ***Kibar akrabalar da yola çıkmışlardır, | Dudaklarında bir küçümseme | Et beni | İri bir kıl.*** (S. Burak 1983 s. 28). ***et kafa*** 'kalın kafalı, anlayışsız': ※ ***Londradakiler neyse arada bir kart atıp bayramlarda da tebrik yazarlar hiç olmazsa. İsviçredekiler hiç ama hiç! Haylaz, et kafa ikisi de!*** (Peride Celal 1981 s. 128). ***et rengi/etrengi*** 'çıplak etin renginde': ※ ***Onun rastıklı kaşları, yandım alamadım entarisi, etrengi çorapları gözlerimin önünden gitmiyordu.*** (C. Gökçek 1943 s. 129). ***et tulumu*** 'çok şişman (kimse)': ※ ***Kömürcü sokağındaki Lehli mamalar gibi et tulumu, terden leş kokulu bir kadına ana feda edilir mi?*** (S.M. Alus 1944 s. 76).

et-/ed- I 'yapmak, kılmak' Meninski 1680 I, 50, 581'e göre ***it-*** ve halk ağzı ***et-*** < ETk. ***ėt-/ėd-*** a.m. Clauson 1972 s. 36–37. ※ ***Şehrüŋ evlerini ġāzīlere ve gayriye vėrdi, anı Müslimān şehri ėtdi.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 12). ※ ***Fotin bağı almaya unutmuşum; şimdi düğümlemek ne güç, birini ilmik ederken öteki kopuyor.*** (R.H. Karay 1939a s. 80). ※ ***"Ölürüm de onu (= oğlumu) ḥāfıẓ etmem!" diye ḳıyāmetleri ḳoparıyor.*** (R.N. Güntekin 1928 s 144). ※ ***Babasını babalıktan reddetti. Sokakları, evi etti.*** (L. Tekin 1984 s. 200). ***et-*** fiili herhangi bir fiilin yerini alabilir: ※ ***İmperator umüma "Ḥāżır ol!" ḳumandası verir vermez, silāḥ omuza ederek yürümüşler.*** (Aḥmed Rāsim 1334 s. 50). ※ ***ALİ SÜREYYA — (karısının arkasından koşarak) Nebahat! Nebahat! Bana onlar ediyorlar, bari sen kıyma!*** (H.R. Gürpınar 1933ke s. 85). ※ ***Bugün kusura bakmayın, başka zaman teşrif buyurun! diyerek budalayı kapı dışarı etmiş.*** (S.M. Alus 1933p s. 196). ※ ***Tütünsüz edemem: evde nargile içmek te âdetim değil.*** (S.M. Alus 1944 s. 86). ※ ***Angutun A'sı, lahmacunun L'si, it oğlu itin İ'si. Ne etti? Ali.*** (H. Taner 1971s s. 173). Böylece örtmece olarak da kullanılır: ※ ***Atın üstünde kalın kaşlı bir çocuk, | Amasya padişehi şehzade sultan Murat. | Ve yanında onun | Bilmem kaçıncı tuğuna ettiğim Bayezid paşa.*** (Nâzım Hikmet 1936s s. 38). ※ ***Cıs! Cıs! Sonra donuna edersin! Mumla oynama, ayıptır***. (Recā'īzāde Ekrem 1941 s. 103).

et- II (bir isimle, yardımcı fiil olarak), ms. AD. ***av et-*** 'avlanmak': ※ ***Okunu yayını alarak av etmek üzere dağa dırmandı.*** (A. Caferoğlu 1945 s. 184). ***haber et-*** 'haber vermek, bildirmek': ※ ***Peki, güzel hatırınızı kırmıyayım ama acele etmiyeceksiniz. Size haber ederim.*** (S.M. Alus 1944 s. 32). ***kur et-*** 'kur yapmak': ※ ***Mā-dām-ki ḳızcağız seniŋ bu 'aşḳından henüz bī-haber imiş, sen onuŋ celb-i muḥabbetine uğraş, ḳür et!*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 502). ***naz et-/nazet-*** 'nazlanmak': ※ ***Ne duygusuz delikanlı! Çapkın kızı peşkeş çekiyorlar da nazediyor!*** (Aka Gündüz 1930 s. 59). Örneklerde görüldüğü gibi Tk. kelimelerle yabancı dillerden alınma kelimeler arasında fark yoktur. Yabancı dillerden Tk.ye fiil aktarmak için fiilin isim hâlindeki (nominal) bir şekli ***et-*** (passivum hâlinde ***edil-*** yahut da ***ol-***) kullanılır, ms. ***teklif→teklif et-***, ***ümid→ümid et-***, ***dans→dans et-/danset-***. Bir fiilin emir hâli ile ***et-*** yardımcı fiil için b. ***alaşağı et-*** ⊡.

etajer/etejer 'rafları olan kapaksız dolap' < Fr. ***étagère*** a.m. [Lat. ****staticum*** 'seviye']. ※ ***Küflenmiş ve örümceklenmiş İngilizce ansiklopedilerle dolu bir etajer vardı.*** (Reşat Enis 1933 s. 93). ※ ***Zenith marka radyo, dişbudak etajer, kırk beş milimetre plâk pikabı bile ala-***

mam. (H. Taner 1954 s. 87). ※ ***Bu dişlere bir iş düşmediğini anlayınca, ilk önce ağzından çıkarmış, su dolu bardağa koymuştu. Sonradan büsbütün kaldırmıştı. Her halde bir mendile sarmalamış, etajerinin altındaki dolaba yerleştirmiş olacaktı.*** (R. Ilgaz 1962n s. 24). ※ ***Etejerin üstündeki, görünüşüne göre yüzde yüz doğru işliyen saate bakmıyordu. Sanki kendini kolundaki saate bakmıya alıştırıyordu.*** (Kemal Bekir 1949 s. 5).

etalon 'ölçüler için kabul edilmiş model' < Fr. ***étalon*** a.m. [EAlm. ****stalo*** 'numune'].

etamin/etenmin 'seyrek dokunmuş delikli kumaş; oya işlemeli köşe yastığı' ZTS 1976 s. 66 < Fr. ***étamlne*** a.m. [Lat. ***stamen*** 'çözgü ipliği' kelimesinden yapılmış bir sıfattan].

etap (spor terimlerinden) 'yarışın bölümlerinden her biri < Fr. ***étape*** a.m. [EFlem. ***stapel*** 'depo'].

(Halk ağzı) **et dolaş ol-** 'sarmaş dolaş olmak' < ***et-*** ve ***dolaş-*** fiillerinin mastarları ve ***ol-*** yardımcı fiili. ※ ***Bilirsin ki, kaç senedir mümeyyizlnkilerle dargınım, benim yezit Mestan gider gider, onların dişi kedisine et dolaş olurl Kör olası, mahallede başka oynak kedi mi yok?*** (H.R. Gürpınar 1939 s. 156). Krş. ***alaş dolaş ol-***.

etejer, b. ***etajer***.

etek 'giysinin belden aşağı sarkan kısmı' < ETk. ***etek*** a.m. Clauson 1972 s. 50. ※ ***Der-ḥāl iki biŋ dlynār dahı çekdiler, reng-rezüŋ etegine dökdller.*** (Ferec 855/1451 v. 16b). ※ ***Yüriyü vėrdi. Ṣarrāf etegine yapışdı. "Ḥarāmī misin? Baġdād şehrini ġāret ėtmege mi geldüŋ?" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 214a). ※ ***"Anacığım, kusurumu affet, beni kırma. İzin ver, gelinin eteğini öpsün!" deyip boynuna sarıldım.*** (S.M. Alus 1944 s. 85). 'yamacın alt bölümü': ※ ***Şāyed bizüm gemiymüz gerdişde daġ eteglne yaḳıncaḳ vara, kemend atavuz, bir aġaca neye linişe.*** (Ferec 855/1451 v. 227b). ※ ***Şarkısı başkadır sümbülün \ Torosların eteğinde \ işıi ışıl güneş kokar \ Mor teninde*** (B.S. Ediboğlu 1958 s. 44). ***eteğine düş-*** 'yalvarmak': ※ ***Ḳaçan kim Semendire Vulk oğlınuŋ elinden çıḳınca Vulḳ oğlı vardı, Engürüzüŋ etegine düşdl.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 120). ***etek taşı*** 'alaturka helâda taşın arka kısmı' ※ ***Halānıŋ içine girdim, def'-i ṭabī'ī vaż'īyetiniŋ ma'küsı bir ṣūretde yüzüm etek ṭaşına müteveccih olaraḳ ḥayvāna ters biner gibi oṭurdum.*** (H.R. Gürpınar 1341 s. 436–437).

(Halk ağzı) **etele- betele-** 'fena muamele etmek, kötü davranmak' TüS 1983 s. 386 < esas unsuru ***bed*** 'kötü' kelimesi olan kafiyeli ve labialisation'a (dudaksıllaşma) yönelmiş terkip. İkinci kelime belki ****bedle-*** [***bed*** + isimden fiil yapan ***-le-*** genişlemesi] fiilinin varyantı; krş. Az. Tk. ***bādlā-*** 'bāhti gätirmämäk, işi pis gätirmäk, uğursuzluğa duçar olmağ' ADIL 1966 I, 237).

AD. **eten/etene** '(doğumlarda) son, eş' DS 1797 < ?? Krş. Az. Tk. ***ātānā*** a.m. ADIL 1980 II, 299, Türkm. ***ätene*** 'tüyleri bitmemiş (kuş yavrusu hakkında)' N.A. Baskakov 1968 s. 795.

etenmin, b. ***etamin***.

eter (kimya ve tebabette) 'lokman ruhu' < Fr. ***éther*** a.m. < EYun. ***αιθηρ*** (aitē'r) b. ***esir***. ※ ***Kendisini vermemekte, korkmakta direnirse ona eter koklatacağını, bayıltacağını söylemişti Cemil.*** (A. Özakın 1982

s. 160). ※ ***O babasına eter koklatırken, Nezahet te kolonya ile onun alnını, ellerini oğalıyordu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 313).

Osm. **etfal** 'küçük çocuklar, bebekler' < Ar. ***aṭfāl*** a.m. (***ṭifl*** 'bebek' kelimesinin çoğulu). ※ ***Vardum, eṭfāli, 'ayāli aldum, üftān͜hiyzān Baġdāda geldüm.*** (Ferec 855/1451 v. 68a).

Eti 'M.Ö. 2000 ile 1000 arasında Anadolu'da yaşayan bir milletin adı, Hitit' < Fr. ***Hettites*** < İbr. ***Hitti*** < Etice ***Hatti*** a.m.

etibba, b. ***atıbba***.

etik 'ahlakbilim' < Fr. ***éthique*** a.m. < EYun. ***ηθικός*** (eṯikós), b. ***akustik*** II ⊡. ※ ***İnsanın etik tutarlılığının intiharı gerektirdiğini düşündüm.*** (O. Baydar 1998 s. 139).

etiket 'şişelere, defterlere yapıştırılan pusula' < Fr. ***étiquette*** a.m., daha eski manası 'nişangâh' [kelimenin aslı ***stick*** hecesiyle başlayan Alm. yahut Flem. bir substantivum]. ※ ***Çekmeceden çıkardığı küçük rakı şişesinin ağzındaki etiketi kopardıktan sonra dibine elinin ayasıyla şaplattı. Mantar yarıya kadar çıkınca onu dişiyle çekti.*** (S. Şengil 1990 s. 77). ※ ***Çocukların çoğu yarım bir pabuçla, eski bir terlik veya nalınla gelirdi mektebe. Defterler, kitaplar kapsız, buruş buruştu, etiket falan hak getire!*** (M. Özay 1957 s. 62).

etilen (beynelmilel kimya terimlerinden) 'yanabilen bir gaz' < Fr. ***éthylène*** a.m. (eninde sonunda EYun. bir kökten ve bu ***–léne*** eki için b. ***asetilen*** ⊡). ※ ***İstanbulun midesi gaz yapıyor. Baksanıza her yer doğal gaz, doğal olmayan gaz; likid gaz, tüp gaz, etilen gazı, hava gazı dolu.*** (O. Duru 1995 s. 41).

etimoloji 'kelimelerin menşeini araştıran bilim' < Fr. ***étymologie*** a.m. [EYun. ***ετυμος*** (étimos) 'gerçek' ve ***λογος*** (lógos) 'söz'den ***logía***]. ※ ***Birinci cilt: Basın Balo'sunun etimolojisi.*** (A. Nesin 1960a s. 63).

(Neolojizm) **etki–** 'tesir etmek' < ***ayıp–*** fiilinde bir isimden bir fiil kökü yapan yazar, neden ***etki*** isminden fiil kökü yapmasın? Tutunursa Tk.ye yeni bir çağ açmış olur. Eserimize aldığımız diğer neolojizmler (türetme kelime) için b. ***andaç*** ⊡. ※ ***Bulunduğumuz yerin kutsallığı yaşlıların konuşmalarına pek etkimiyor, herşeyi, hattâ en açık saçık konuları bile, konuşuyorlardı.*** (T. Yücel 1969 s. 14).

(Neolojizm) **etkici** '??' < ***etki*** 'tesir' + isimden nomen actoris (bir fiili gerçekleştiren, bir edimde bulunan) yapan ***–ci*** eki. Eserimize aldığımız diğer neolojizmler (türetme kelime) için b. ***andaç*** ⊡. ※ ***İtlerin kuyruğunu iple zorlayıp ulutarak salar, sonra etkici Fatma Hanıma varıp sekisinin dibine çömerdi: "Bana etki yap, Fatma teyze, itler beni görünce uluyup durur".*** (Füruzan 1982g s. 21). (Füruzan'dan gösterilen veride **etki** 'büyücü' anlamında olmalı, krş. DS 1799 ***etki*** 'büyü', DS 1664 ***edi*** 'büyü' DS 1798 ***etgi*** 'büyü yapmak için okunmuş eşya'. Öyleyse **etkici** neolojizm değildir. [Editörün notu]).

etle–, b. ***ekle–***.

etmek/ BSTTk. **ekmek/epmek** b.m. (pişmiş hamur gıdası) DS 1763, 1799, TS 1563–65, A. Topaloğlu 1978 II, 199, Meninski 1680 I, 49 < ETk. ***etmek*** a.m. 16. asırdan beri halk dilinde hakim olan ***/t/→/k/*** değişimi sondaki ***/k/***'ya assimilation'la izah edilebilir. ***epmek*** varyantı ***/m/***'nin sebep olduğu bir labialisation (dudaksıllaşma) olmalı (b. ***ahçı*** ⊡). ※ ***Bir pāre etmek düşmiş yaturdı. İt uyandı, etmegi almaġa yöneldi.*** (Ferec 855/1451

v. 193b). ※ ***Buġday etmegüŋ yoġ-ise, buġday dilüŋ yoḳ-mı***? (V. İzbudak 1936a no. 194). ※ ***Niçe dürlü niʿmet çekilen süfrede bāzār ekmegi ile iktifā olunmaḳ vażʿ-ı nā-sezādur.*** (ʿĀlī 1587 v. 137b). ※ ***Paydosta ne ylyecen sen? Epmek ne de getirmemişsin. Buralarda lokanta ne de bulunmaz ki!*** (Orhan Kemal 1950a s. 85). ※ ***Benim şu kadar kardaşlarım var, akşama epmek bekliyorlar ta!*** (Orhan Kemal 1949e s. 99). ***ekmek et-*** 'hamuru hazırlayıp ekmek pişirmek' (***et-*** fiili burada yardımcı fiil değil!): ※ ***Kadınların bazıları ekmek ediyordu.*** (F. Otyam 1965 s. 28). ※ ***Sabahtan bizim karı ekmek ederken hamur sıçradı. "Konuk gelecek heralda" diyordu.*** (F. Baykurt 1961k). ***ekmeğine yağ sür-*** 'istenmediği hâlde birinin işine yarayacak biçimde davranmak' belki Fr. ***mettre du beurre sur le pain***'den calque (ödünçleme çeviri), calque için b. ***ab*** I/***âv*** ⊡[3]. ※ ***Oṭur, ehemmiyet verme! Giderseŋ, onlarıŋ ekmeğine yağ sürmüş olursuŋ.*** (Maḥmūd Yesārī 1928 s. 26). ※ ***Kapitalizmin ekmeğine yağ süren de bu tevekkül.*** (C. Meriç 1992 s. 305). ekmeklik 'bedava geçinecek yer' Meḥmed͜ Ḫālid [Bayrı] 1934 s. 73.

etnik 'insan gruplarının menşelerine göre (aidiyet)' < Fr. ***ethnique*** < EYun. ***εθνικος*** (eṯnikós) a.m. (***éṯnos*** 'millet' kelimesinden sıfat, b. ***Adriatik*** ⊡). ※ ***Kent deyince, ya da kimi zaman kullanılan deyimle "metropol" denilince akla etnik çeşitlilik taşıyan, çeşitli dillerin konuşulduğu, farklı Tanrılara tapınılan bir yer geliyor.*** (O. Duru 1995 s. 94). ※ ***Düşündükçe, son yıllarda patlak veren Kürt sorununun etnik bir sorundan çok ekonomik bir sorun olduğu kanısına vardım.*** (M. Ungan 2000 s. 109).

etol 'lüks omuz atkısı' < Fr. ***étole*** a.m. < Lat. ***stola*** 'bir çeşit cübbe'. ※ ***Kadınlar omuzlarına etoller, şallar örtmüşlerdi. Ayakkabıları, çantaları parlaktı.*** (A. Özakın 1982g s. 67). ※ ***Bacaklarında siyah file çoraplar, ayaklarında yüksek topuklu siyah süet pabuçlar vardı. Beyaz minik bir etole sarılmıştı.*** (N. Eray 1990 s. 39).

etraf I (isim) 'civar, çevre' < Ar. ***aṭrāf*** 'yanlar' (***ṭaraf*** 'yan, kenar' kelimesinin çoğulu. Ar. bir çoğulun Tk.de tekil kullanılması için b. ***ahbab/ahbap*** ⊡). ※ ***Ol eṭrāfuŋ pādişāhları ve ol eknāfuŋ cihān-penāhları temāmet ʿışḳum demin ururlardı.*** (Ferec 855/1451 v. 107a). ※ ***Selimiyeilden pek korkum yoktu, zira etrafı görecek halde değil.*** (S.M. Alus 1944 s. 130). ※ ***Kadınların üçü de etrafını almışlardı.*** (a.e. s. 119). Terkiplerde genetivus'suz (genetif, ilgi hali) kullanılabilir ve kelime o zaman postposition sayılabilir: ※ ***Kahve diyorsam, dört direk etrafına pedavra tahtaları mıhlanmış bir salaş.*** (a.e. s. 140). ***etraf-ı âlem*** 'dünyanın her tarafı': ※ ***Eṭrāfı ʿālemden bir ṭarafa vardı.*** (Ferec 855/1451 v. 244b). ***etraf u eknaf/etraf eknaf*** 'çevre': ※ ***Eṭrāfa eknāfa kişiler perākende eyledüm.*** (Ferec 855/1451 v. 145b). ※ ***ʿĀlemde naẓiyri yoġldI. Eṭrāfdan eknāfdan anı dilerler idi.*** (Ferec 855/1451 v. 236a).

etraf II (sıfat) 'civardaki' < ***etraf*** I. [Ar. bir çoğulun Tk.de sıfat olarak kullanılması için b. ***acaib/acayip*** ⊡[1]]. ※ ***Sürü bizim ama, etraf köyler de bizim sürüden istifade edebilecek vaziyette.*** (S.F. Abasıyanık 1944me s. 100). Türkçe'nin morfolojisinde basit (eksiz) isimle sıfat arasında fark olmaması için b. ***baba*** I ⊡.

etraf III 'vücudun azaları (kollar, bacaklar)' < ***etraf*** I. ※※.

Osm. **Etrak** 'Türkler; Türk köylüleri; Türk aşiret mensupları' < Ar. ***Atrāk*** a.m. (***Türk*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Ve reʿāyā-yi Etrākden her müzevvecden Ḥaleb aḳçasiyle yılda yetmişer aḳça nev-rūz-ı sulṭānīde resmī̮ hāne alına*** (Ö.L. Barkan 1943 [925/1519] s. 200). ※ ***Cümleden biri ol ḳavmuŋ çoġı Etrākden ḥāṣıl olma, birer ṭarīḳ-ıla yazılub dirlik bulma ādemler olmaġın degmede iç ḍonı geymezler.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 131).

Ettahiyat 'bir ilâhi adı' < Ar. ***at-Taḥīyāt*** a.m. (***taḥīya*** 'selâmlama' kelimesinin çoğulu, /***ḥyy***/ kökünden). ※ ***Çocuk, daha iyi anlatabilmek için yanımıza doğru yaklaştı, yatağın ayak ucuna ettahiyatiye oturur gibi diz geldi. Hastaya eliyle dokunarak "Bu gün oldu," dedi.*** (S. Şimşek 1960 s. 36).

etüd/etüt I 'inceleme' < Fr. ***étude*** a.m. < Lat. ***studium*** 'şevk, gayret'. ※ ***Bütün etüdlerim alt üst olacak! Düşünün bir kere, karşı sıranın yeniden etüdünü hazırlıyacağım.*** (R. Ilgaz 1969g s. 68). ※ ***Daha etüd bitmedi.*** (R. Ilgaz 1981 s. 26). ***etüd et-*** 'incelemek' < Fr. ***étudier*** a.m.: ※ ***Sinan'ı biraz daha etüd etmek gerek. Hapisten çıktıktan sonra ne yaptı acaba?*** (A. Ümit 1996 s. 48).

etüd/etüt II 'öğrencilerin bir ögretim görevlisinin nezareti altında ders çalışmalarına ayrılan zaman veya bunun yer bulduğu dershane' < Fr. ***étude*** a.m.; b, ***etüd/etüt*** I. ※ ***Akşam etüde girmeden önceki arada ön bahçeye açılan üst kat camlarından yeni sulanmış bahçeye baktığımda yüreğim acıyla dolardı.*** (Füruzan 1972k s. 49).

etüv 'temizleme ve sterilizasyon fırını' < Fr. ***étuve*** a.m., asıl manası 'hamam' (EAlm. ***stupa*** 'ısıtılabilen oda'). ※ ***Gardiyan Recep karşılarına dikilince kuşağa kadar eğiliyorlardı. Bu sabah da kimini etüve gönderdi, kiminin avradına sövdü, kimini de tokatladı.*** (F. Erdinç 1955 s. 21).

Osm. **etvar** 'tavırlar, hareket tarzı, davranış' < Ar. ***aṭwār*** a.m. (***ṭawr*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Üstü başı muntazam, etvarı zarif idi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 85).

ev 'oturulan yer, mesken; çadır; hane' < ETk. ***ev*** a.m. Clauson 1972 s. 3–4. ※ ***ʿOs̱mān Ġāzīnüŋ dedesi Süleymān Şāh Ġāzī Rūma gelüb Caʿber ḳalʿası öŋinde ne ḳażiye olduġını işitdiler*** (metin ***-ger***) ***kim göçer evler eṭrāfa ḍaġıldılar.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 188). ※ ***Gördi ki bir ev var, ḳapusı baġlu, içinden nāle-i zār gelür.*** (Ferec 855/1451 v. 41b). (Örtmece olarak) 'umumhane': ※ ***Faikanın anası burada ev mi işletiyor?*** (M.Ş. Esendal 1934 s. 224). 'oda' (tek göz evlerde ev ile oda aynıdır; her biri dışardan girilen birkaç kısımlı köy evlerinde kısımlara ***soba evi, aş evi*** vs. denir): ※ ***Gendü pelāsın geydi, evüŋ bir bucaġında oturdı. Vekīl-i ḳāżī gidicek, duḫter-i̮ handān̮ hırāmān ḳapudan içerü girdi, erini ol ḥālde gördi.*** (Ferec 855/1451 v. 14b). ※ ***Ol ḳufli baltayile sındurdı. Gördi ki aḳ mermerden nerdübān yapılmış. Aşaġa indi. Gördi, bir büyük ev, daşdan kirecden yapılmış.*** (Ferec 855/1451 v. 53a). 'ev halkı, aile': ※ ***Faġfür leşker-i cerrār tertīb eyledi. Şeh-zādei eviyle yaraḳıyla atasıyla anasıyla dārülmülklerine gönderdi.*** (Ferec 855/1451 v. 141a–b). Genetivus'suz (genetif, ilgi hali) terkiplerle: ※ ***Benim Aladağda dedem evi var. Gedek dedem evini görmeye.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 5). ※ ***Sen onu kocan evine sakla!*** (N. Meriç 1951pn s. 70). 'zevce' TS 1566: ※ ***Nite ola eger ben saŋa ev u ʿavrat olursam.*** (Ferec 855/1451 v. 218a–b). ***ev altı*** 'zemin

katı’: ※ ***Şurada, ev altında bir yere ilişip görüşebiliriz.*** (O.C. Kaygılı 1938a s. 103). ***ev bark*** b. ***bark***. ***ev evle-*** ‘ev soymak, hırsızlık için eve girmek’: ※ ***Bu gez geldüŋ, Bağdād şehri icinde bizi ḥarāmiylersin, evümüzi evlersin.*** (Ferec 855/1451 v. 127b). ※ ***Bu endiyşedeyiken ḳulağuma bir taḳıldu geldi. Meger bir düzd ev evlemege*** (metin ***-mağa***) ***gelmiş, naḳb ḳazarmış.*** (Ferec 855/1451 v. 111a). ***evde kal-*** ‘koca bulamamak (kız hakkında)’: ※ ***Sende bu güzellik varken evlerde kalmazsın, âlem sana bayılır.*** (Recāʾī-zāde Ekrem 1941 s. 80). ***ev külfeti*** ‘hizmetçiler’: ※ ***Ev külfeti domuz Çerçinin niyetini bir türlü anlıyamamıştı.*** (Kemal Tahir 1957r s. 79). ***evlere şenlik!*** ‘bütün evler sevinsin!’ (kötü bir şey anlatırken araya sokuşturulan alaylı, cinaslı bir tabir): ※ ***‘Ā’ileniŋ yegāne oğlu, Enver Beg, ḥummāya ṭutulur. Çarçabuḳ zevcesiyle ḳızcağızıŋ yanına götürür. Evlere şenlik, sekiz on gün içinde bir‿hāneden üç cenāze!*** (H.R. Gürpınar 1335 s. 39). ※ ***Bizde bir de yenge var dostum, evlere şenlik, kime yan gözle baksam kıyametler koparır.*** (M. Seyda 1966 s. 292). ***ev tavuğu*** ‘dostu olan ev kadını’: ※ ***Ev tavuğu taze dul, evde hısım akrabadan karışan görüşen erkeği yok, eli yüzü düzgün, zevkine düşkün, işine gelenle gizliden gizliye mercimeği fırına veren kadına denirdi.*** (S.M. Alus, Son Posta 27.XI.1943). ***evli evine, köylü köyüne*** ‘her biri kendi evine, kendi köyüne (git-)’ (bu sentagma [dizim] için b. ***başlı başına*** ⊡): ※ ***Hemān müsülmānlar şehre ḳopuldılar. Kāfirler daḫı ḳaçub her birisi evlü evine girdi.*** (I. Mélikoff 1960 s. 261). ※ ***Aḳşam eẕānı oḳundu. Evli evine, köylü köyüne dağıldı.*** (R.N. Güntekin 1928 s. 248). ※ ***Ertesi gün de akşamı ettik. Artık evli evine, köylü köyüne gitmek gerekti.*** (S.M. Alus 1944 s. 189).

ev II (satranç tahtasında) ‘hane’ < ***ev*** I. ※ ***"Şaṭranc oynamaḳ bilür misün?" — "Evlerin bilürem."*** (Ferec 855/1451 v. 203a-b). ※ ***Çün ki bu tedārükler görülmedi ve ahālī-yi İslāmuŋ naṭʿ-ı ġazādaki ferzāneleri süvār ve piyāde leşker-ile açmazdan şāh evine sürülmedi.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 132).

AD. **ev-/iv-** ‘acele etmek; acele ertirmek’ DS 1811-13, 2572, TS 2135-38, Meninski 1680 I, 619, ***evérum*** ‘affrettomi’ F. Argenti 1938 [1533] s. 13, ETk. ėv- a.m. Clauson 1972 s. 4. ※ ***Ėvmeŋ, bir dem ṣabar!*** (Ferec 855/1451 v. 25b). ※ ***Ḳovmağa ėveyin dėdiyse ayağı dayındı.*** (Ferec 855/1451 v. 246a). ※ ***Hezār cidd u cehdile beni ėve ėve eve ḳoydılar.*** (Ferec 855/1451 v. 118b). ※ ***Ḥasnā düşīzeler ve ebkār satun alub ʿayş u nüş-ile eglenürler ḳalurlar. Sāyirini taḥṣīle ėvmezler.*** (ʿĀlī 1982 [1581] II, 155). ※ ***"Çok eviyoruz." — "Eyidir. Yaz var, kış var, evecek ne iş var? deme sen de!"*** (F. Baykurt 1961o s. 230). ※ ***Eviyor millet. Havada kara kara yağmur bulutları, işte şimdi yağacak!*** (F. Baykurt 1969 sm 81). ***ėvmeg-ile*** ‘acele ile’: ※ ***Atlarını ėvmeg-ile yüritdiler.*** (Ferec H v. 136b). ***ėvedü-yile*** ‘acele ile’: ※ ***Şehzāde durdı, ėvedü-yile sarāy-ı sürürdın-yaŋa yöneldi.*** (Ferec 855/1451 v. 29a).

Osm. **evahir** (takvim terimlerinden) ‘ayın son on günü’ < Ar. ***awāḫir*** a.m. (***āḫir*** kelimesinin çoğulu).

Osm. **evail/evayil** (takvim terimlerinden) ‘ayın ilk on günü’ < Ar. ***awāʾil*** a.m. (***awwal*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Ve bu ẕikr olan rüsūm eger Müsülmān ve ger kefere ṭāyifesidir, bunlaruŋ alınmalarınuŋ mevsimi evvel bahār eyāyil-i martdadur.*** (Ö.L. Barkan 1943 [922/1516] s. 181). ※ ***Nihāyet bir çarşamba günü - ki mayıs evāʾiline müsādif idi - felek zümrüdden dökülmüş bir āyineye beŋzedi.*** (Nāmıḳ Kemāl 1944 s. 19).

Osm. **evamir** ‘emirler’ < Ar. ***awāmir*** a.m. (***amr*** ‘emir’ kelimesinin çoğulu). ※ ***Sābıḳan evāmir-i şerīfe ile bir ḳaç def‘a taḥrīr olunduḳda...*** (Ö.L. Barkan 1943 (991/1583). s. 76).

Osm. **evan** ‘zamanlar’ < Ar. ***awān*** a.m. (***ān*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Evān–ı kesb–i ‘ilm u taḥṣīlde gāhī bir–birümüzle ülfet ėderdük.*** (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 308).

Osm. **evani** ‘sofrada kullanılan kaplar’ < Ar. ***awānī*** a.m. (***inā’*** ‘kap’ kelimesinin çoğulu). ※ ***Şerbetler içilüb götürülicek ḫwān evānīsi ẓuhūrınuŋ evānı geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 3a). ※ ***Yalŋız sā‘atciliğe vaḳf–ı mu‘āmele etmekle ḳalmıyacaḳ, ufaḳ tefek bulunduracaḳ, çīnī kāseler, fağfür ṭaḳımlar, küçük gümüş evānī, çay semāverleri...*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 98).

Osm. **evasıt** (takvim terimlerinden) ‘ortalar; ayın ortasındaki on gün’ < Ar. ***awāṣiṭ*** a.m. (***awṣaṭ*** ‘ortadaki, orta’ kelimesinin çoğulu). ※ ***Evāṣıṭ–ı ‘ömrinde yeŋiçerilikden ḳurtulub sekbān oldı.*** (‘Ālī 1994 [1591–99] s. 297).

evayil, b. ***evail***.

Osm. **evbaş** ‘ayak takımı’ < Ar. ***awbāş*** a.m. (***wabaş*** ‘ıvır zıvır, hırdavat, pılıpırtı’ kelimesinin çoğulu). ※ ***‘Ālemüŋ bedkārı, evbāşı, ḳallāşı ol yėre üşdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 128b). ※ ***Cihād–ı a‘ẓam isterseŋ Ḳızılbaş üzre bir ‘azm ėt | Ki ol evbāş ẓulminden ‘Acem çeşminde vardur nem.*** (Şükrī, ‘Ālī 1994 [16. yy.’ın sonu] s. 235). ***evbaşça*** ‘külhanbey tarzında’: ※ ***Tabancasını, karısına evbaşça ilâni aşk eden o tüysüz çapkına çevirdi: “Al, bunu iki kaşının ortasına...” dedi. Tetiği çekti.*** (H.R. Gürpınar 1933i s. 64).

Osm. **evc/eviç** I ‘en yüksek nokta, doruk’ < Ar. ***awc*** a.m. ※ ***Siymürg yėdi deŋizi gecdi. Ol evc–i āsümāna çıḳmış bir daġ üstünde bir aġac kim hīç ḳuş ol aġacdan yuḳaru ucub çıḳmaz, anuŋ üstünde beşigi ḳodı.*** (Ferec 855/1451 v. 188a).

evc/eviç II (Şark musikisi) ‘bir perdenin ve bir makamın adı’ K. Uz 1964 s. 23 < ***evc*** I.

evcara (Şark musikisi) ‘evc perdesinden başlayan bir makamın adı’ K. Uz 1964 s. 23 < ***evc*** I + Fa. ***–ārā*** ‘süsleyen’, b. ***bezmara*** ⊡. ※ ***Bestekâr sazende hanım eteklerinin hışırtısıyla kendisini Göksu’ya götürecek arabaya binerken, kulaklarında evcara saz semaisi uğuldamıştır.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 119).

evce/evcek ‘ailece, bütün ev halkı ile beraber’ < ***ev*** I + ***–ce/–cek,*** b. ***anca*** I ⊡ ve ***ailece/ailecek*** ⊡: ※ ***Evce kalkıverdiler: “Haydi erkenden Göztepeye gidelim. Kır, sahra görüp ferahlarız. Akşama döneriz.”*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. 24.I.1945). ※ ***Yā bunlarıŋ evcek ṭopu da dīvānedir veyāḥud kim biz delirdik.*** (H.R. Gürpınar 1340a s. 82). ※ ***Bir gün de, bizimkilerle evcek sulara gidelim! Altınkum da çok eğlenceli oluyormuş.*** (Mahmud Yesari 1932 s. 67).

evci I ‘tatil günleri evinde geçiren (yurtta kalan yatılı talebe)’ < ***ev*** I + ***–ci***. ※ ***Yarın izin alıp Ankaraya gideceğim. Kızları evci çıkarıp eve getireceğim.*** (F. Baykurt 1971t s. 310). ※ ***Zafer’in evci çıktığı son hafta aralarında geçen konuşma sahnesi hâlâ gözlerinin önünde.*** (A. Yurdakul 1989 s. 61).

(Argo) **evci II** 'ev soyan cinsinden hırsız' < ***ev*** I + ***-ci***. ※ ***Aralarında öyle evciler vardı ki yüzlerine kömür karası sürüp karı koca arasında gezinir, kendilerini göstermezlerdi.*** (M. Kaçan 1991 s. 26). Krş. ***evle-, ev evle-***.

evc-i bala 'doruk' **<** ***evc/evic*** I, izafet ve ***bala***. ※ ***Bu gelişme sürebildiği denli sürdü ve şimdi, ömrümün sonunda bugün en yüksek noktasına, eski deyimiyle 'evc-i bala'sına ulaştı.*** (N. Nadi 1989 s. 30).

evcik oyna-/evcilik oyna- 'çocukların (ekserya kız çocuklarının) ev işlerine öykünerek oynadıkları oyun' **<** ***ev*** I + ***-cik*** küçültme eki, b. ***acıcık*** ⊡. Daha çok yayılmış olan ikinci varyantta halk dilinde (krş. Az. Tk. ***bekarçilik***, ***düşmançilik***, ***müselmançilik***) çok kullanılan ***-cilik*** nomen abstractum (soyut isim) ekini görüyoruz. Türkiye Türkçesinde, aslında ***-cı*** eki olmayan meslek isimlerine ilave olunan pléonastique (çoğaltmacı) ***-ci*** olarak telakki edebiliriz, ms. ***bahçıvancı, bezirgâncı*** vs. Nomen abstractum (soyut isim) yapan ***-lık*** eki için b. ***ağırlık*** ⊡. ※ ***Emine, Caferle beraber ekmek peynirle "evcik" oyunu oynardı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 116). ※ ***Şimdi biz senin bu işte siftahsız olduğuna inanalım mı? Köy yerinde kızlarla evcik oynamamış delikanlı mı olur? Köylü milletinin bu işe yedi yaşında başladığını ben bilmez miyim?*** (Kemal Tahir 1957r s. 121). ※ ***Bir gün torunlarının oyunlarını seyrediyordu, evin ufacık bahçesinde evcilik oynuyorlardı. Feride evsahibi idi, Birsen de misafir. Bebekleri vardı ikisinin de kucaklarında.*** (M. Hacıhasanoğlu 1954b s. 64).

(Neolojizm) **evcil** 'evini seven ve ona iyi bakan (kimse)' < ***ev*** I + isimden çeşitli manalarda sıfat yapan ***-cil*** eki, b. ***adamcıl*** ⊡. Eserimize aldığımız diğer neolojizmler (türetme kelime) için b. ***andaç*** ⊡. ※ ***Evcil adamın bir atelyesi olmasa bile çekmecesinde çekiç, kıskaç, eğe ve her cinsten çivi gibi bazı edevatı bulunmalıdır.*** (R.H. Karay, Tan gaz. 1.X.1940).

evcimen/evcimend 'hamarat ev sahibesi, evini ustaca idare eden (kimse)' DS 1801–02, TS 1567 < ***evci*** + bazı sıfatları kuvvetlendiren ***-men*** eki, krş. ***kocaman, küçümen***. İkinci varyant daha yenidir ve ***ercümend*** kelimesinin tesiriyle geliştirilmiştir. ※ ***Ve bil-cümle nisā ḳısmınuŋ ercümendi evcimen olub͜ hāne-perverlik ėdenlerdür.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 143). ※ ***İstanbulun nice mahalleleri böylece gayet cemiyet meraklısı ve evcimend evlerle dolup ayrı birer şehirmiş gibi her biri de kendi uzletine çekilmiş, kendi talihine ermiş olurdu.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 84). ※ ***Kocasından bir ölü yıkayıcı kadar tiksiniyordu. Fakat öyle iyi, öyle evcimen, öyle itaatli bir adamdı ki aynı zamanda ona acıyordu.*** (B.S. Kunt 1948 s. 98).

⊡ Sıfatın manasını kuvvetlendiren ***-man / -men*** eki, yaygın olmamakla beraber çok eski bir morfemdir (bir anlama ya da bir gramer işlevine sahip en küçük dil birimi); ETk.de dahi tek tük örneği bulunur, b. M. Erdal 1991 I, 73–74. Bu sözlüğün A–B ve C–E ciltlerinde sadece ***evcimen*** örneği geçmektedir.

AD. **evdaş/evdeş** 'zevce' DS 1802, TS 1568 < ***ev*** I + ***-daş/-deş*** ortaklık eki, b. ***adaş*** ⊡[1]. ※ ***Ḳāżī üc biŋ bėş yüz altun ziyān ėdüb, bunca yılıḳ*** (metin ***yılıḳ***) ***münāseb ev-daşından çıḳub, gögsin ötürü ötürü oturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 17a). ※ ***Görür: ben u ol ṣanem mey u şīr gibi ḳarışmışuz; bilür ki ben erem, yoldaşum evdeşümdür.*** (Ferec 855/1451 v. 48a).

AD. ***evdeci*** 'çiftliklerde işçilerde yemek hazırlayan aşçı' DS 1802 < ***ev*** I kelimesinin locativus (bulunma) hâli + ***–ci*** eki. Teşekkül için krş. ***toptancı*** ※ ***Saat onikide öğle paydosu verildi. Yüzseksen amele, evdecinin bir kazan içinde, tarla çavuşlariyle çiftlikten yolladığı yarma pilâvının başına çöktü.*** (Reşat Enis 1944 s. 138).

evdeş, b. ***evdaş***.

AD. ***evdin–/evtin–*** 'didiklemek, kümes hayvanları ayaklarıyla yeri eşmek, eşinmek; hastalığın verdiği ağrı, sızı veya acı ile kıvranmak, insan bir sıkıntı etkisiyle hiçbir şey yapmadan oturmak' DS 1817–18 < ETk. ***evdin–*** [***evdi–*** 'toplamak' fiilinin reflexivum (dönüşlülük) hâli, ***(ı)n–*** için b. ***acın–*** II ⊡] Clauson 1972 s. 7. ※ ***Irazca evdinip duruyordu. "Bir habarı Bir habar!" deyip dönüyordu.*** (F. Baykurt 1961ı s. 160).

evdir–/ivdir– 'acele etmek; acele ettirmek' DS 1802 < ***ev–/iv–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***acıkdur–*** ⊡. ※ ***Şu şüferler bir evdirirler ki!*** (F. Baykurt 1967k s. 307). ※ ***Yalan mı söyleyelim? Onbaşı evdirdi– yemeği yemeden çıktık. Yanımıza biraz ekmek aldık ama, o da tutmadı.*** (F. Baykurt 1961o s. 177).

EOsm. *****eveden*** 'tamamiyle, büsbütün, eyice' TS 1568 < acaba ***eyüden*** yerine hata mı?.

AD. ***evek/ivek*** 'acele' DS 1804, TS 2133–34 < ETk. ***ėvek*** a.m. Clauson 1972 s. 8–9 (fiilden nomen agentis yapan ***–ak*** eki için b. ***çolak*** ⊡). ※ ***Bir ivek işi var sanayduŋ temen.*** (Mesʿūd bin Aḥmed 1991 no. 479). ※ ***İşümüz ivekdür, ilümüz ıraḫ.*** (a.e. no. 2089).

evele – '***eveleyip gevele–*** tabirinin kısaltılmış varyantı.' ※ ***Çok yadırgadığım bir şey var, onu söylüyeceğim... Farkındasın, evelemekle kalmıyorum, uzattım bile...*** (B. Karasu 1994na s. 118).

evele– gevele– 'bir şeyi açık söylememek için onu ağzının içinde çevirerek mırıldanmak' < manası ikinci kelimeden kaynaklanan kafiyeli terkip, ***gevele–*** 'ağız içinde evirip çevirmek'. ***/a/e/*** ve ***/g/*** tipi kafiyeli çift sözler için b. ***abidik gubidik*** ⊡[1] ve ***–ele–*** iterativum (tekrarlama) genişlemesi için b. ***avkala–*** ⊡. ※ ***Muharrir dua edecek amma aklına bir şey gelmiyor, yarabbileri tekrarlıyor. Dünya ahvalini düşününce eveleyip gevelemekten başka yapılacak bir şey olmadığını anlar, neticede kendilerine hak veririm.*** (R.H. Karay 1940g s. 122).

AD. ***evelik/evelek/efelik/efelek*** 'yenebilen bir ot, labada' DS 1667, 1804–05 < Erm. ***avel*** 'çalı çırpı, süpürge' + ***–ik*** küçültme eki (?) U. Bläsing 1992 s. 91 no. 163, R. Dankoff 1995 no. 36.

ever– '(oğlunu) evlendirmek, düğünü yapmak' DS 1805–06, TS 1568–71 < ***ev*** + isimden fiil yapan genişleme ve causativum (ettirgenlik) hâli, b. ***artur***– ⊡. ※ ***Bu ʿālemde maḳṣūd olınan bir ḳaç nesnedür: oğul evermek ve ḳız çıḳarmak ve dünyādan āḫirete yüz suyile naḳl eylemek. İndi bu nesneler Sulṭān Murāda müyesser oldı.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 128). ※ ***Sulṭān Murād Ḫān Edrenede oğlı Sulṭān Meḥmedi everdi, Dulġadır oğlı Süleymān beg ḳızı Sulṭān Zılvaı dügün eyleyüb aldı.*** (Oruc b. ʿĀdil 1343/1925 s. 64). Bâzan kız evlendirmek için de kullanılır: ※ ***Bizüm gibi faḳīrlerüŋ evlādını kim ister ve ister olsa daḫı bir entārīcük yapub ere vėrmege ḳudretümüz yoḳdur ki everelüm.*** (ʿAlī ʿAzīz 1268 s. 215).

AD. **evet** I 'acele, çabuk' DS 1803–04 < ***ev–*** + ?? Krş. ***evet et–*** 'acele etmek' DS 1806 ve ***evetle–/ivetle–*** DS 1806, 2571, TS 2134, # Meninski 1680 I, 619. Clauson 1972 s. 6'ya göre Kaşgari'nin bir yerde gösterdiği ***ėvet*** 'acele' kelimesi muhtemelen ***ėvek*** yerine bir yazılış hatasıdır. Fakat Türkiye Türkçesindeki durum böyle bir kelimenin mümkün olduğunu ortaya koyar. ※ ***Oradan da savışıp gėdiy. Ėvet ėvet gėdiyken bi kövün urgundan geçiymiş***. (Ö.A. Aksoy 1945 I, 388).

evet II b.m. < Clauson 1972 s. 935 onu aynı manada olan ETk. ***yemed*** kelimesine bağlıyor. ※ ***Dėdi 'avret: "İşledüm–mi ol işi? | Pes eyit, gördüŋ–mi, ė gişi?" | Dėdi: "Evet, görmişem gözüm–ile."*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 2043–44). ※ ***Evet, evde iki itcügezüm vardur. Gėce gündüz anlara̯hldmet ėderem.*** (Ferec 855/1451 v. 96a).

EOsm. ***evet*** III/***evvet***/***evit*** 'fakat, lâkin, şu var ki' TS 1569–71, Meninski 1680 I, 483 < ***evet*** II; krş. C. Mundy 1957. ※ ***Yigit bu sözi kim işitdi, melül oldı, evet sevüb almışdı, terk ėtmege güci yėtmedi.*** (Ferec 855/1451 v. 124a). ※ ***Oduŋdan bir gün ısınmadı özüm, | Dütünüŋden evet kör oldı gözüm.*** (Fa̱hrī 1974 [1367] s. 397). ※ ***Yüz gemiyile ayru düşmişdI Aḥad, | Muntaẓır paşa olur ol gün eved.*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 27).

Osm. **evfak** 'büyülerde kullanılan bir harf veya rakam şekli' < Ar. ***awfāḳ*** 'carré magique' [sihirli kare] R. Dozy 1927 II, 824. ※ ***Āteş mażarretinden̯hānelerinüŋ ṣlyānetl sāylr memleketlere mu̱hālifdür ya'nī–ki āteşden ṣlyānetl ṭılsemāt ile olub āyāt–ı ḳur'ānīyeden ve ṭılāsım u evfāḳ te'ṣīrātından ldügIne güyā–ki 'ulemā–yı rüḥānīye 'ālim u 'ārlfdür.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 104–195).

Osm. **evgâr** 'sarhoş' < Fa. ***avgār*** a.m. Krş. ***efgâr***/***evkâr***. ※ ***Dāmen–ālüde mest olub evgār.*** ('Ālī 1977 [989/1581–82 civ.] s. 141).

evham 'vehimler, kuruntular, (esası olmayan) şüpheler' < Ar. ***awhām*** a.m. (***wahm*** 'vehim' kelimesinin çoğulu). ※ ***Hani bazı evhamlı kimseler vardır. Hastalık yahut ölüm lakırdısı açıldı mı "Aman, şimdi sırası değil, çevir o yaprakları!" diye lafı kapatırlar.*** (S.M. Alus 1934 s. 136).

eviç, b. ***evc*** II.

AD. **evik çabuk** (zarf) 'acele ile, çabuk çabuk' < ***ev–*** + fiilden sıfat yapan ***–lk*** eki ve çabuk'. ※ ***Memleketten hemşeriler gelmiş de, anasılden mektup getirmiş gibi evlk çabuk yürüyordu Sultan.*** (F. Baykurt 1982 s. 78).

AD. **evin** 'olgun buğday danesi, çekirdek, öz' DS 1807, TS 1572 < ETk. ***evin*** a.m. Clauson 1972 s. 12. ※ ***Elden gelen evin olmaz, o da va̱htinde gelmez.*** (Ebūbekir Hāzım 1326y s. 168). (Bu bir atasözüdür; doğru okunuşu şöyle olmalıydı: ***Elden gelen övün olmaz...*** [Editörün notu]).

EOsm. **evin– devin–** 'döne döne aramak' < kafiyeli çift söz (b. ***alavere*** ⊡), manası ikinci fiilden kaynaklanır. ※ ***Siymürġ atı bulmayub ėvinüb devinüb "Ne çāre ėdem?" dėdügi vaḳt***. (Ferec 855/1451 v. 197b).

AD. **evinleş–** 'olgunlaşmak' < ***evin*** + isimden filan hâle gelmek manasında fiil yapan ***–leş–*** genişlemesi b. ***bayramlaş–*** ⊡. ※ ***Sırçalık'taki arpa iyiydi. Eyi evinleşmişti. Daneleri dolgundu.*** (F. Baykurt 1961ı s. 66). ※ ***Tarladaki ekinler baştan aşşa "karalık" oldu. Yani sana nasıl***

söylesek, evinleşmedi ekinler. Evinleşir gibi oluyorken, yanıverdi. Parmağın arasına alıp sürtüyorsun, kurum gibi sıvanakalıyor. (F. Baykurt 1967a s. 414).

AD. **evir–** 'çevirmek' DS 1809, TS 1572 < ETk. ***evir–*** a.m. Clauson 1972 s. 14. ***evirip çevir–*** 'her tarafını iyice görebilmek için tekrar tekrar çevirmek' (bu tür terkipler için b. ***algan– ve çalgan–*** ⊡): ※ ***Miğferin altında gizli bir kilit varmış. Çap diye kapanıvermiş. Bire aman, profesör şaşırmış. Evirip zorlamış, çevirip zorlamış. Bir türlü açılmasına imkân yok.*** (M. Baler 1944 s. 109). ※ ***Kara Bibik bu meseleyi zihninde evirip çevirmekte, ama hiç bir sağlam hal yolu bulamamaktaydı.*** (Nâbî-zâde Nâẓım 1943 s. 14).

AD. **evirgeç** 'saç üzerinde pişirilen yufka ekmekleri çevirmeye yarayan yassı tahta' DS 1808–09 < ***evir–*** + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan ***–geç*** eki, b. ***atlangaç*** ⊡.

AD. **eviş–/iviş–** 'acele etmek; yarışmak' DS 1809, A. Zajączkowski 1937 [1405] II, 85 < ***ev–*** fiilinin müşareket hâli. ※ ***Çingene dilberi elindeki kadehe rakı doldurup Reşidin dizlerine atıldı. "Evişme efem!"*** (Feridun Osman 1936 s. 72–73).

EOsm. **evit**, b. ***evet*** III.

Osm. **ev'iye** (anatomi terimlerinden) 'damarlar' < Ar. ***aw'iya*** a.m. [***wi'ā'*** 'kap' kelimesinin çoğulu). ※ ***Kezalik dördü çarşamba gününden efendimin em'a ve ev'iyesini ve bağırsaklarını yumuşatıp...*** (B. Arpad 1974 s. 15).

evkaf 'vakıflar; vakıf sistemi; vakıflar idaresi' < Ar. ***awḳāf*** a.m. [***waḳf*** kelimesinin çoğulu]. ※ ***Faḳīh u ṣūfī eydür ḳo ḥarāmı; | Ḥelāl olur mı zerk u rızḳ-ı evḳāf***. ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 157).

Osm. **evkat** 'vakitler', EOsm. 'vakitlerde, iken' < Ar. ***awḳāt*** a.m. (***waḳt*** kelimesinin çoğulu'). ※ ***Vezīr yumaḳçılıḳa meşġūl evḳāt, cāriye varur, saḳalına güler.*** (Ferec 855/1451 v. 24a). ***evkat-i haliye*** 'boş vakitler': ※ ***Evḳāt-i͜ ḫāliyelerinde fenn-i tevārīḫ-ile ülfet u müvānesetde olalar.*** ('Ālī 1979 [1581] I, 124).

Osm. **evkatnüma** 'namaz saatlerini gösteren takvim' < ***evkat*** + Fa. ***–numā*** 'gösteren'. ※ ***İçeriye girer girmez: "Beni tebrīk ediŋiz, bu gün bir ḳızım oldu" dedi. Ṣoŋra dīvārdaki evḳāt-nümāya baḳaraḳ ceybinden çıḳardığı cüz'dānına tārīḫini ḳayd etdi.*** (H.Z. Uşaklıgil 1317 s. 157).

Osm. **evla** 'daha iyi, daha münasip' < Ar. ***awlā*** a.m. ※ ***Evlā bunı gördüm-ki ayruḳ nā-ehlile oturmayam, nā-maḥrem yüzine baḳmayam.*** (Ferec 855/1451 v. 114a). ※ ***Dėdiler ḍağlardur yollaruŋuz,*** | ***Dipidür ḳar ṣaġ u sollaruŋuz. | Size gitmekden oturmaḳdur evlā | Ki yoluŋuzdurur gitdükce bālā.*** (Żaʿīfī 1950 [1555] s. 147). ※ ***Hemān evlāsı*** (metnin transkripsiyonunda (yazı çevrimi) burada ve birçok yerde: ***olası***) ***budur-ki Kıral-i bed-fi'āl gelince bunda meks ėdem ve geldükde bu aḥvāl aŋa dėyem.*** (Ġazavāt-ı Sulṭān Murād 1978 s. 20). ※ ***Kaatil olmak, rezil olmaktan evlâ. Benim başıma gelse derhal çekip vururdum.*** (Ç. Altan 1975 s. 80).

evlâd/evlât 'çocuklar, torunlar, sülâlesinden gelenler; çocuk' Meninski 1680 I, 538 < Ar. ***awlād*** a.m. (yalnız çoğul) (***walad*** kelimesinin çoğulu).

※ ***Fe-'ammā temām yėrleşüb evlād u 'iyāle ḳarışduḳdan soŋra ehl u ḳavmı olduḳları ser-ḫadler̮hidmetine istiḫdām ḳılınsalar cāyizdür.*** ('Ālī 1979 [1581] s. 158). ※ ***Aṣlāb-ı bāṭıladan erḥām-ı sāfileye düşen evlād-ı zinā ...*** ('Ālī 1975 [1599] s. 93). ***evlât acısı*** 'çocuğunun ölümünden gelen keder': ※ ***Biliyorsun ki yüreğim evlât acısı ile yanıyor.*** (Musahipzade Celal 1936g s. 12). ***evlâtlık*** 'evlat edinilmiş kimse; küçük yaştan beri eve alınıp yetiştirilen kimse' (b. ***ahfadiyelik*** ⊡): ※ ***Güçlü kuvvetli bir kız olan evlâtlık, halı silkmekten, çamaşır yıkamaktan daha da güçlenirdi.*** (S. Soysal 1979ye s. 121). ※ ***Ben iki yaşındayken babam ölmüş. Çok fakirmişiz. Annem, ağabeyim ve ablama bakabilmek için beni zengin bir aileye evlâtlık vermiş.*** (U. İlhan 1993 s. 57).

Evlak, b. ***İvlak***.

EOsm. **evle-** I 'evlenmek' (erkek hakkında ve geçişli fiil [verbum transitivum] olarak) **<** ***ev*** II + isimden fiil yapan ***-le-*** genişlemesi. ETk. ***evle-*** a.m. Clauson 1972 s. 10-11. ※ ***Her gėce bir ḳız oğlan ėvlerdi.*** (H. Duda 1930 s. 112).

AD **evle-** II '(ihtisası olarak) ev soymak' **<** ***ev*** I + isimden fiil yapan ***-le-*** genişlemesi. EOsm. ***ev evle-***, b. ***ev evle-*** (***ev*** I maddesinde). ※ ***Süleyman parayı alıp Semih ile birlikte gidip Rizeye Hayrının anasını İstanbula getirecekmiş. Hayrı İstanbulda ne eder evler de anasını gül gibi geçindirir.*** (Yaşar Kemal 1993k s. 56; ***evler*** kelimesi ***eyler*** yerine hata mı? Fakat Hayrı'nın hırsızlıkla geçindiği doğru). (***eyler*** yerine dizgi yanlışı olduğunu kesin olarak kabul edebiliriz, çünkü söz dizimi ancak böyle doğru olabilir. [Editörün notu]).

AD. **evlek** I 'tarlanın, saban iziyle bölünen kısımlarından her biri' DS 1810, Meninski 1680 I, 543 **<** Yun. ***αβλακι*** (avláki) a.m. G. Meyer 1893 s. 58, A. Tietze 1955 no. 31. ※ ***Gördünüz mü? Öğle oldu. Adam üç evlek ya sürdü ya sürmedi.*** (N. Cumalı 1970 s. 204). ※ ***Bağın alt başındaki bostanla mısırlığa domuz geliyordu. Bir gün bağın bir evlek yerini de köklemiş; yeni çubukları sökmüş.*** (M.Ş. Esendal 1958 II, 176). ※ ***Köy evini ve tarlayı satılığa çıkardık. Üç evlek kıraç tarla, dört kuru duvar eve on iki liradan fazla veren olmadı.*** (Halikarnas Balıkçısı 1946 s. 44). ***evlek kır-/evlek yaz-/evlekle-*** 'sabanla evlekleri birbirinden ayıran çizgiler çizmek' DS 1811: ※ ***Muhtar üst baştan evleklemiş. Altıparmak öküzleri kakalıyor. Ali Veli, 15 Osman ayrı ayrı birer çizgi tutturmuşlar. Sabanların ardı sıra gidip geliyorlar.*** (F. Baykurt 1961o s. 84).

(Argo) **evlek** II '(değişik kıymette) büyük kâğıt para' H. Aktunç 1990 s. 99 **<** ***evlek*** I. ※ ***Pantalonu şöyle bir evirip çeviren eskici, kemer astarındaki söküğü tek kelime söylemeden gösterir yüzünüze bakarak. Eskici borsasından çakıyorsanız onlar gibi fiat verin: "Üç evlek istiyorum. Bir evlek on liradır. Eskiciler kendi aralarında evlek hesabiyle anlaşırlar.*** (F. Otyam 1957 s. 48).

evlen- b.m. (izdivaç etmek) TS 1573 **<** ***ev*** II + isimden filan olmak veya filanlı olmak manalarında fiil yapan ***-len-*** genişlemesi, krş. ***sulan-*** 'su hâline gelmek' ya da 'su ile karışmak'; yâni ***evlen-*** = ***evli*** duruma gelmek. ETk. ***evlen-*** a.m. Clauson 1972 s. 11. ※ ***Meymünei atasından diledi, aldı, evlendi.*** (Ferec 855/1451 v. 31b). ※ ***Her bir dalgıca ait olan pusulada, onun ismi değil, ayırd edici işaretinin resmi vardı. Meselâ dalgıç Naim'inki bir balıktı, Badi Badi Nuri'nin-***

ki (Marmaris'ten yeni evlendiği için) iki yürekti, Etem Reis'inki bir zıpkındı. (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 188). Geçişli fiil (verbum transitivum) olarak: EOsm. ※ ***Anlaruŋ ḥużūrında ol kişiden sorar ki "Göŋlüŋ beni evlenmek diler mi?" dėr.*** (Ferec 855/1451 v. 132b). ※ ***Oşbu ḳardaşum bir ḳız evlenmişidi ki cemālde kemālde, ʿiffetde pārsālikde tāyı yoġ-ıdı.*** (Ferec 855/1451 v. 184b–185a). ※ ***Ben daḫı varam, bir ḳız evlenem, fāriġ düşem. Ne derd-i serdür bu?*** (Ferec 855/1451 v. 238a). ***evlen- barklan-*** 'evlenmek' (krş. ***ev bark***): ※ ***Bir iki sefer buralardan gitmeyi denedi. Yapamadı bunu. Evlenip barklanmıştı. Karısını koyup gidenlerin çocukları değişik değişik gözlü oluyordu. Çoğu babalar gibi Haceli de çocuklarının kendisine benzemesini istiyor tabiî.*** (F. Baykurt 1961k s. 17). ※ ***Kendi kimseye varmayacaḳdı. Faḳaṭ ḳurduğı plān mücebince pek çoḳ yetīm ḳızları evlendirip barḳlandıracaḳdı.*** (H.R. Gürpınar 1926b s. 600). ***evlendür-/evlendir-***, ***evlen-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli (b. ***acıkdur-*** ⊡): ※ ***İmdi seni āzād ėdeyim, bir ulu bege vėreyim, evlendüreyim!*** (Ferec 855/1451 v. 69b).

Osm. **evleviyet** 'öncelik', ekseriya ***evleviyetle*** 'öncelikle' tabirinde < Ar. ***awlawīya*** a.m. (/***wly***/ kökünden) Ar. ***-iyet*** eki için b. ***aciliyet*** ⊡. ※ ***Dikkat, zihnin bütün faktörleri ile bir noktaya teksif edilmesidir. Ben aklımı otomobil yollarına teksif edecek yerde, eserime tahsisi evleviyetle tercih ederim, mevzuubahis olan hayatım da olsa.*** (C. İlhan 1959 s. 28).

evli, b. ***evlü***.

AD. **evlik** 'kadınların yüzlerine sürdükleri kırmızı boya' DS 1811 < ***enlik*** kelimesinin varyantı. ※ ***Gerkükte gelin el ayasına kına yakar, yüzüne evlik (kırmızı pudra), kirşen sürer.*** (H.Z. Koşay 1944 s. 334).

Osm. **evliya** I 'veliler, vasiler' < Ar. ***awliyā*** a.m. (***walī*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Bizüm ėlimüzde ʿādet şöyledür ki ḳızı ḳız begendügi yigide vėrürler. Cāhilīyet anlara bu ʿādeti bu maʿniyden maṣlaḥat görürmiş ki soŋra ḳızuŋ atasına anasına evliyāsına iʿtirāżı olmaya.*** (Ferec 855/1451 v. 107a).

evliya II 'müminin yardım umduğu veliler, erenler; veli, aziz' < Ar. ***awliyā*** a.m. (fakat yalnız çoğul) (***walī*** kelimesinin çoğulu. Ar. bir çoğulun Tk.de tekil kullanılması için b. ***ahbab/ahbap*** ⊡, sıfat olarak kullanılması için b. ***acaib/acayip*** ⊡[1]). ※ ***Mevlānādur evliyā ḳuṭbı, bilüŋ! Ne kim ol buyurdısa, anı ḳıluŋ!*** (Sulṭān Veled 1958 [1226/1512] s. 17).

(Argo) **evliya** III 'çok içkili, aşırı sarhoş' H. Aktunç 1990 s. 99 < ***evliya*** II, alay olarak. ※ ***Ağzımdan burnumdan çıktı yediklerim, içtiklerim. Sarı, tüm "evliya" oldu. Çocuklar gırtlağına parmak soktular, olmadı. Omuzladılar.*** (Tarık Dursun K. 1955 s. 64).

evlü/evli 'evi olan, ailesi olan; eşi olan, evlenmiş bulunan' < ***ev*** I–II + isimden özellikle sıfat yapan ***-li*** eki, b. ***adamakıllı*** ⊡[2]. ***evlü evinde*** 'her biri kendi evinde': ※ ***Bāzār yüzinde heybet-i duḫter-i şāh-ı Yemenden kimse oturmadı, evlü evinde busdı basdı oturdı.*** (Ferec 855/1451 v. 200a). ※ ***Gece oldı, bāzārīler evlü evine gitdi.*** (Ferec 855/1451 v. 108b–109a). ※ ***O gece de orada kaldık. Yedik, içtik, eğlendik. Ertesi gün de akşamı ettik. Artık evli evine, köylü köyüne gitmek gerekti.*** (S.M. Alus 1944 s. 189).

Osm. **evrad** 'din kitaplarından ezberlenmiş parçalar' < Ar. ***awrād*** a.m. (***wird*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Aḫşām olduḳda zen-i bennā namāzını ḳıldı, seccāde üstünde oturub evrādın oḳıyu dururken, 'acüz girüb geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 22a). ※ ***Bitişikteki hacı hu, hu, hu! diye evrad çeker.*** (S.M. Alus, Son Posta gaz. 27.XI.1942).

Osm. **evrak** 'kâğıtlar, sahifeler' < Ar. ***awrāḳ*** a.m., asıl manası 'ağaç yaprakları' (***waraḳ*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Ey gül, āfāḳuŋ meşāmı ṣubḥ-veş ḫöş-büy olur, | Çün ki vaṣfuŋda Ṣafī evrāḳ-ı defter depredür.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 229).

AD. **evram** 'yulaf' DS 1813 < Yun. ***βρομη*** (vrómi) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 62. Prothesis (önsese ünlü ekleme, ünlü protezi) hadisesi için b. ***arasta*** ⊡.

AD. **evran/evren** 'büyük yılan' DS 1813, TS 1574–75, R. Dankoff 1991 s. 36 < ETk. ***evren*** 'çöreklenen şey' Clauson 1972 s. 13–14. ※ ***O, yedi başlı, yedi boynuzlu evren hep Anavarzaya inerdi her zaman. Yedi kıpkırmızı gözü yedi şimşek gibi çakardı. Bu yedi boynuzlu ejderhayı çok kişi görmüştü.*** (Yaşar Kemal 1992ks s. 35).

Evropa/Avropa/BSTTk. **Avrupa** 'Avrupa; Avrupa'da imal edilmiş, Avrupa malı; Avrupa kalitesinde' Şemseddīn Sāmī 1317 I, 58 < İt. ***Europa***. > EYun. ***Ευρωπη*** (Eurō'pē) a.m. (kelimenin menşei hakkında çeşitli nazariyeler vardır). ※ ***Buradan selâmetle dönersiniz, Avrupalarda olduğu gibi yedi katlı bir bakkallye dükkânı açarsınız***. (A. Dino 1944 s. 22). ***Nazardan başını saklamak için bir şapka satın aldı. Avrupa malı. Kurşuni bir şapka.*** (B. Felek 1957 s. 9). ※ ***Şoför: (düğmelerine bakarak) 'Bu düğmeler avrupa.'*** (R. Erduran 1962 s. 50). Türkçe'nin morfolojisinde basit (eksiz) isimle sıfat arasında fark olmaması için b. ***baba*** I ⊡.

AD. **evs-** 'tahılı savurarak temizlemek' DS 1816, TS. 1575–76 < ETk. ***evüs-*** a.m. Clauson 1972 s. 15.

evsaf 'nitelikler, tavsif, tasvir' < Ar. ***awṣāf*** a.m. (***waṣf*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Tīr u kemān evṣāfında bir ḳaṣīde ile 'arż-ı ḥāl ḳıldı.*** (Raḥmī, 'Ālī 1074 [1591–99] s. 218).

Osm. **evsat** 'orta derecede, orta kıymette, orta kalitede' < Ar. ***awsaṭ*** a.m. ※ ***Ve resm-i gerdek: a'lāsı altmış ve evsaṭı ḳırḳ ve ednāsı yigirmi aḳça.*** (Ö.L. Barkan 1943 [935/1528] s. 46).

Osm. **evsâtınas** 'orta sınıflar (zengin veya fakir olmayanlar)' < Ar. ***awsāṭ*** (***wasaṭ*** 'orta' kelimesinin çoğulu) Fa. izafet ***-i'***si ve Ar. ***nās*** 'halk, ahali'. ※ ***Ol tārīḫde evsāṭ-ı nāsdan biri ki bir devletlüye ibtidā'en bulışmağa gelürdl, hīç olmazsa beş on baş sükker ile bir iki Fāriskürī alaca yā ḫöd bir iki dülbend 'arże ḳılurdı.*** ('Ālī 1975 [1599] s. 106).

AD. **evsele-** 'tahılı savurarak yabancı cisimlerden temizlemek' DS 1814–15 **<** ***evs-*** + fiilden verbum frequentativum (sık sık tekrarlama) yapan ***-ele-*** genişlemesi, b. ***avkala-*** ⊡.

evsin, b. ***avsın*** III.

evsun, b. ***efzun***.

evşan, b. ***efşan***.

AD. **evşan et-** 'işemek' THASDD 562, R. Dankoff 1991 s. 36, < Fa. ***afşāndan*** a.m.

evşen, b. ***efşan***.

AD. **evşir–** 'devşirip toplamak; iki kat iplik ya da yünü çıkrıkla bükmek' DS 1816, ZTS 1976 s. 68 < *evşir– devşir–* terkibinin kısaltılmışı, bu tür terkipler için b. ***alavere*** ⊡.

Osm. **evtar** 'sazın telleri' < Ar. ***awtār*** a.m. (***watar*** 'tel' kelimesinin çoğulu). ※ ***Başrī ol sāzı ol cāriye-i dem-sāz eline vėrdi. Cāriye zạhmeyi evtāre ḥavāle ḳıldı. Her bir ḳıldan bir dürlü nāle belürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 4b).

AD. **evtin–**, b. ***evdin–***.

evvel I (sayı sıfatı) 'ilk, birinci' < Ar. ***awwal*** a.m. ※ ***Evvel ḥamlede ḳamusını pāyumāl eyledi. Öleni öldi, ḳurtılanı ḳacdılar.*** (Ferec 855/1451 v. 42b). ※ ***Sebeb-i͜ hande-i evvel bu-yidi.*** (Ferec 855/1451 v. 193b).

evvel II (zaman zarfı) 'önce' < ***evvel*** I. ※ ***Evvel ḍuz etmek yėyelüm, andan ḥāle sözin dėyelum!*** (Ferec 855/1451 v. 11b). ※ ***Evvel kişi gendözinden el yumaḳ gerek, andan ma'büdını istemek gerek.*** (Ferec 855/1451 v. 38b). ※ ***Evvel yaşamak nedir bilmezdim Şimdi ḥayātımıŋ ḳadrini eyüce bilirim.*** (Nāmıḳ Kemāl 1307 [1873] s. 108). Ablativus'dan (ayrılma durumu) sonra: ※ ***Bugün, münāẓaradan evvel bir sā'at şaḥrāda sürür isteyelüm, seyrān ėdelüm!*** (Ferec 855/1451 v. 137a). evveli/evvelsi: ※ ***Babam yirmi gün evveli vefat etti.*** (H.R. Gürpınar 1940 s. 78). ※ ***'Ayşe͜ hanım bir hafta evvelisi gelüb-de bir tek zeytün dānesi isteseydi, ḳapıyı şüratına ḳapar, bir temiz de paylardıŋ.*** (Maḥmüd Yesārī 1928 s. 33). ※ ***Bundan tam iki ay evvelsiydi.*** (A. Ağaoğlu 1980d s. 232). ***evvelleri*** 'eskiden': ※ ***Evvelleri arabacılık ederdi.*** (R.H. Karay 1940m s. 78). ***evvelden*** 'daha önceden, çoktan', (ablativus adverbialis için b. ***açmazdan*** ⊡): ※ ***Ben evvelden suda yüzmek daḳıyḳalarını bilürdüm, gendözümi ḳurtardum. Ammā cāriye boġuldı.*** (Ferec 855/1451 v. 13a).

evvelâ 'ilk önce, her şeyden evvel' < Fa. ***avvalā/avvalan*** < Ar. ***awwalan*** a.m. Zarf eki ***–ā*** için b. ***acaba/aceba*** I ⊡. ※ ***"Üst baş, çoluk çocuk?" — "Evvelâ can. Zâten maaşım çok olmazsa evlenmem ki. İçim yanmış fıkaralıktan!"*** (Orhan Kemal 1949b s. 112–113).

evvelallah/evelallah (nida) 'Allah yardım ederse (söz verirken veya niyetini bildirirken işi işi daha evvel Allah'a bırakan tevazu formülü)' < evvel yahut evvelâ ve Allah. ※ **Türkiyedeki karıyı sıyırıp atamadım başımdan. İkisi bir arada olsun, ikisine de yeterim evelallah!** (F. Baykurt 1982 s. 38).

evvel âhir/evvelden âhire 'başından sonuna kadar!' Meninski 1680 I, 536–537 ※ ***Fażlullāh sergüdeştini bitemāmihi evvel āḫir şerḥ eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 15a). ※ ***Ḳarı mes'elesi, hā? Evvel āḫır͜ hovardasıŋdır vesselām!*** (Maḥmüd Yesārī 1928 s. 207).

evvel bahar/evel bahar 'ilk bahar' Meninski 1680 I, 536 < evvel **I** (degemination için b. ***akke/ake*** ⊡) ve bahār I. ※ ***Gün doğrusına ḳarşu bir alçaḳ burun görinür. Meẕkür burun evvel bahārda yeşildür.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 124).

Osm. **evvel-be-evvel** 'her şeyden evvel' < ***evvel*** II, ***be***–, ***evvel*** II. ※ ***Sākin ol! Evvel-be-evvel dė ki mā-cerā ne-dür?*** (Ferec 855/1451 v. 224b).

evvelemirde/evel emirde 'en başta, başlarken' < ***evvel*** I ve ***emr*** II. ※ ***Nasıl vergü-yi şaḫṣī almaḳ istersin ahālīden? | Ḥükümetce utanmaḳ yoḳ mudur yā hü rezāletden? | Ḳazandır milleti evvel-emirde, ṣoŋra al sen de!*** (Şā'ir Eşref 1958 s. 116). ※ ***Oraya gitmesi evvelemirde para için değil, bir zanaat sahibi olmak için.*** (M. İlhan 1983 s. 43).

Osm. **evvelen** 'ilkin, evvelâ' < Ar. ***awwalan*** a.m. ※ ***Bizdeki buhranın âmilleri ne? Evvelen: devletin geliri çok azaldı. Bu muhakkak. İkincisi: haricî ticaretimiz adamakıllı düştü.*** (Reşat Enis 1933 s. 50).

evvel-eski 'ezelden beri, en eski zamandan beri' < ***evvel*** II ve ***eski*** I. ※ ***Terkos gölü evvel eski var mı dersin?*** (Kemal Tahir 1955g s. 37). ※ ***Kabilesi kabilemize evvel eski düşman.*** (Kemal Tahir 1955s s. 173). ※ ***Osman evvel-eski avanaktır.*** (Kemal Tahir 1961 s. 242).

evveliyat '(bir şeyin) eski hâli, öncesi' < ***evvel*** II + soyut şeyler (abstracta) için kullanılan nomen collectivum (topluluk ismi) yapan ***-iyat*** genişlemesi, b. ***abesiyat*** ⊡. ※ ***Nesrin, her şeyin evveliyatını, iç bağlantılarını didikdidik eder de pek sonucunu düşünerek davranmaz.*** (Ü. Kıvanç 1995 s. 54). ※ ***"Bu toprağın evveliyatını soruyorum." – "Evveliyatı öyle, beyim," dedi Kır Abbas, "burası purluktu, ot mot bitmezdi."*** (F. Baykurt 1967k s. 269). ※ ***Safa Bey oğlum, dedi, o aradığınız evrakın evveliyatı şu dolapta olacak.*** (A. Nesin 1958k s. 11).

evvelki 'ondan evvel olan, eski' < ***evvel*** II + ***-ki*** eki. ※ ***Melike başını secdede ḳaldurduġında bāzergān evvelki istiḳāmetinde bulındı.*** (Ferec 855/1451 v. 183b). ※ ***Hezār bār evvelkiden*** (sic!) ***gökçek düzünmiş ḳuşanmış bir gendüden yėg dėmelü kenīzeküŋ eline yapışmış ḍuta geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 116a).

evvelkileyin 'önce' < ***evvelki + -leyin*** eki, b. ***akşamleyin*** ⊡ ※ ***Pes ėrte olmadın aġzına ve burnına su vėre evvelkileyin andan yata. Ėrte olıcaḳ ḳalan gövdesin-daḫı yuya.*** (Ḳuṭbeddīn İzniḳī 1433 v. 29b).

EOsm. **evvet**, b. ***evet*** III.

evye 'mutfaktaki musluğun altında suyun biriktiği yer' < Fr. ***évier*** a.m. (kelime Lat. ***aquarium***'dan geliyormuş). ※ ***Odama gittim, hazırladığım valizdeki eşyamı çıkarıp yerlerine yerleştirdim. Mutfaktaydı, yüzünü yıkıyordu evyenin başında. "Annen sana bulaşık yıkanan yerde yüz yıkanmayacağını öğretmedi mi?"*** (A. Kutlu 1987 s. 96–97).

Osm. **evza** 'vaziyet, tertibat' < Ar. ***awḍā'*** a.m. (***waḍ'*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Gördi: pülāddan bir direk, on arşun ola, dikilmiş, bir büyük dühül aŋa asılmış, ve bir altun cevgān zenciyrile dühüle asılmış. Ebülfevāris bu evżāı gördi, ta'accüb ėtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 227b). 'tavru hareket, hareket tarzı': ※ ***O zamanlar cuma ve çarşamba Göksu mesiresinin günleri idi. Çarşamba günü akşama doğru pek şık bir tuvaletle mükellef sandalına bindi. Hali ve evzaı ile sadelik içinde müstesna bir vakar ve zarafet göstermesini bilirdi.*** (Fazlı Necip 1930 s. 85–86).

Osm. **ey** (isimden önce hitap nidası) 'hay, bre, be' < Fa. ***ay*** a.m. Harekesiz yazıda aynı fonksiyonu olan ***i*** veya ė'den ayırt edilemiyor. ※ ***Şun, ey sāḳī, güle güle bize ol rūḥ-ı reyḥānī!*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 26). ※ ***Dėdi aŋa: "Nedür aduŋ, ey Nigār, | Gėce geldüŋ, bizi ḳılduŋ şerm-sār?*** (Enverī 1928–29 [869/1464] s. 55).

AD. **ey–** ‘acele etmek’ < ***ev–*** fiilinin varyantı. ※ ***Mansırat’ın başından salıklar ulaşıyor: Aman eymesinler. Hele bir ağır alsınlar*** (Ü. Kaftancıoğlu 1983 s. 98).

eyalet ‘idare, hükümet’ < Ar. ***iyāla*** a.m. ※ ***Mışr fetḥ olunduġı gibi eyāleti aŋa münāsib görildi.*** (‘Ālī 1975 [1599] s. 156). ‘(19. asırdan evvel) bir vali tarafından idare edilen Osmanlı ülkesi sahası’. ※ ***Ḳānūn–nāme–i eyālet–i Uyvar.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 313; başlık).

AD. **eycene/eyicene/iyicene** (zarf) ‘oldukça kuvvetli’ < ***eyü/eyi/iyi*** + ***-cene*** küçültme eki, b. ***acarcana*** ⊡. ※ ***Nenenin ne gözünde ışıḫ, ne de ġulaġı ėşidirdi. Nenenin ġulağına eycene bağırdılar.*** (A. Caferoğlu 1942 s. 31). ※ ***Çitin dibine doğru iyicene kaydılar.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 69).

eyd–, b. ***ayıt–***.

eydil–, b. ***aydıl–***.

AD. **eye/iye**/BSTTk. **ege** ‘sahib(i)’ DS 1819, 2573, TS 1578–79, R. Dankoff 1991 s. 36 < ETk. ***iḏi*** a.m. Clauson 1972 s. 41. ※ ***Meger emīr el–mü’minīn bu şehrde bunuŋ gibi ḥayflar, ẓulümler olduġın bilmez ola, anuŋ içün bu ḳalan iş eyeleri böyle ėderler ola.*** (Ferec 855/1451 v. 118b). ※ ***Dėdi: “İ dīn eyesi, ulu ḳāżī, | Ki sendendür Resül i Taŋrı rāżī!”*** (Şeyhoġlı Muṣṭafā 1979 [1540] s. 419 no. 7662).

AD. **eyef** ‘kağnı ya da saban oklarını boyunduruğa bağlayan halka biçiminde bükülmüş ince ağaç’ DS 1820 < EOsm. ***eyegü*** ‘kaburga’? ※ ***Zaten bir göz bir şey olan evin orasını burasını koşum kayışı, orak, eyef, tırmık, dirgen, daha başka çift araçları dolduruyordu.*** (F. Baykurt 1955 s. 100).

EOsm. **eyegü/eğegi/iğegi** ‘kaburga’ R. Dankoff 1991 s. 34 <Çağ. ‼ ***eyegü*** a.m. M. Räsänen 1969 s. 38. ※ ***Ne sebebdür, dėdi, sen böyle aruḳ, | Eyegülerüŋ delük, arḳa yaruḳ?*** (M. Adamović 1994 [1368–86] no. 3626). ※ ***‘Avrat egri eyegüden yaradılmışdur.*** (Ferec 855/1451 v. 27a). ※ ***Eğer alırsan böyüğün al, yahut orta attan böyücek al, andan sonra sağ iyeğisi bir artuk ola. Say! Eğer iki yanı dahi iyeğisinin ol artuğa beraberse değerinden artuğa algıl; anın bigi atı geçer at az bulunur.*** (Mercümek Aḥmed 1944 [15. yüzyıl] s. 197). (gemi inşaatında) ‘kaburga, ıskarmoz’; ※ ***Ve iki yüz eğeği yigirmi beşer aḳçaya ḳānündur.*** (Kātib Çelebī 1329/1913 [1656] s. 154).

eyer/eğer ‘binek hayvanlarının sırtına konulan ve binicinin üstünde oturduğu nesne’ Meninski 1680 I, 349, 489 < ETk. ***eḏer*** a.m. Clauson 1972 s. 63–64. /***ğ***/ ***ile*** /***y***/ arasındaki fark için b. ***çeyne–*** ⊡. ※ ***İti dişile atı ucası altında çaldı. Cānever bir yaŋa düşdi, at bir yaŋa düşdi. Ḫalef eyeri, oyanı arḳasına götirüb hezār miḥnetile ve belāyile atası anası ḳatına geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 128b). ***eyerle–/eğerle–*** ‘(atın sırtına) eyer koymak’, krş. ***eğerlen–*** TS 1389 (isim/sıfat’tan fiil yapan ***-la–*** eki için b. ***acabla–*** ⊡): ※ ***Der–ḥāl ḳāżī buyurdı, bir berda‘ī ḳatır eyerlediler, Fażlullāhı bindürdiler, Muvaffaḳ evinde indürdiler.*** (Ferec 855/1451 v. 14b).

EOsm. **eyerd–/eyert–** ‘takip etmek, tahkik etmek, araştırmak, künhüne varmak’ < ETk. ***ėḏert–*** a.m., ***ėḏer–*** ‘takip etmek, kovalamak’ fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli (***–t–*** genişlemesi için b. ***acıt–*** ⊡, fonksiyonu olmaması için b. ***apart–*** ⊡), Clauson 1972 s. 67. Belki AD. ***eyert–*** ‘toprağı

derince işlemek' DS 1820 fiilinin aynı. ※ ***Bu Karalaruŋ bāṭıl işleri vardur. Tedbīr oldur kim buları eyerdem, ardlarınca varam, ėderler, altunı ḳandan alurlar görem.*** (Ferec 855/1451 v. 93a). ※ ***Baŋa dinlenmek yoḳdur bu işi eyerdüb ėdeni bulmayınca, cezası ḳaydında olmayınca, ol ölmeyince.*** (Ferec 855/1451 v. 177a).

eygü/eyü/eyi/iyi b.m. (yavuz ve kötü'nün aksi) TS 1595–96, Meninski 1680 I, 575, 617 < ETk. ***edgü*** a.m. Clauson 1972 s. 51 ※ ***Dahı yüz olḳadar baht u sa'ādet | Sahāvet, erlik u çoḳ eygü 'ādet | Ki ẕātinde͜ hudāvend-i cihānuŋ | Görinür, dile gelmez vaṣfı anuŋ.*** (Fahrī 1974 [1367] s. 268). ※ ***Çün eyüyi yavuzdan secdi.*** (Ferec 855/1451 v. 128a). ※ ***Dāyimā emiyre l-mü'minīn Hārūnuŋ eyü işine muvāfaḳat ėderidi, yatlu ḥāline muhālefet ėderidi.*** (Ferec 855/1451 v. 2a). ***iyi amma/iyi de/iyi hoş da*** 'evet, fakat ...': ※ ***"Mā-dāmki ḳavlımız var, şu istridiye panayirini görelim!" — Eyi ammā bende görecek göz mü ḳaldı? Yürürken bile uyuyacağım!*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 208). ※ ***Yüzü yabancı değil. Reklâmlarda mı görmüştü? Galiba, manken. İyi de, Göz göze gelmek için neyi bekliyorlar?*** (A. Yurdakul 1993 s. 334–335). ※ ***Kızım! Eyi͜ hoş ammā, sen burada sevdiciğimiŋ göŋlünü oḳşayacaḳ, şöyle doḳunaḳlı hīç bir şey yazmamışsın ki!*** (E.E. Talu 1928 s. 135). ***iyi et-*** 'yerinde bir davranışta bulunmak': ※ ***İ ferzend! Benüm sözüm duyduŋ geldüŋ, eyü ėtdüŋ.*** (Ferec 855/1451 v. 52b). ※ ***Eyü ėtmedüŋ israfa ḳatı meşġūl olduŋ.*** (a.y.). ※ ***"Ebe çağırttım. Namussuzu muayene ettirdim." — "İyi etmişsin." — "Gebelik üç aylık."*** (H.R. Gürpınar 1943m s. 34). ***iyiden iyi*** 'çok iyi, adamakıllı, tamamiyle': ※ ***Babaŋı eyiden eyi͜ haṭırlayor musuŋ?*** (H.R. Gürpınar 1340c s. 646). ***iyi kötü*** 'şöyle böyle, az fena değil': ※ ***Vakıa o da ayaḳda muvazenesini zaḥmetle buluyordu ammā, eyi kötü, evine ḳadar 'ārıżasız gidebilmişdi***. (E.E. Talu 1928 s. 185). ***iyisi mi*** 'her şeyden iyi şu': ※ ***İyisi mi, sen çekil bir tarafa, keyfine bak; ben de burada biraz başımı dinliyeyim!*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 267). ***iyi saatte olsunlar*** 'cinler, periler': ※ ***Böyle birdenbire gitmeğe kalktın. İyi saatte olsunlar estiler mi yoksa?*** (M. Rona 1944ç s. 12). ***iyi var-*** 'iyi etmek' Meninski 1680 I, 517, III, 5316: ※ ***Eyü varduŋ, bu sözi dile gelmeseŋ yėgidi ammā çün söyledüŋ, cevābuŋ işit!*** (Ferec 855/1451 v. 89a). ※ ***İyi vardım da gittim!*** (İsmail Galib 1932ei s. 8).

AD. **eyicene**, b. ***eycene***.

eyice, b. ***eyüce***.

EOsm. **eyik-** 'iyileşmek, hastalıktan kurtulmak, şifa bulmak' TS. 1582 ETk. ***edik-*** 'iyi hâlde olmak, muvaffaḳ olmak' Clauson 1972 s. 52, M. Erdal 1991 II, 494.

eyilet- 'iyileştirmek' ※ ***Bu köpek benim yaramı diliynen yalayıp ėyiletdi ve başımı bıraḳmadı. Dėmek-ki köpēm ġarımdan daha ġıymetlımış.*** (A. Caferoğlu 1946 s. 6).

eyimme, b. ***eimme***.

eyin, b. ***eğin***.

eyit, b. ***ayıt-***.

AD. **eylam** 'zaman, müddet' DS 1823 < ***eyyam*** kelimesinin varyantı./**y**/>/**l**/ disimilasyonu için b. ***ahçı*** ⊡.

AD. ***eyle*** 'öyle' DS 1823, TS 1582–85 < ETk. ***eyle*** a.m. Clauson 1972 s. 272; krş. Az. Tk. ***ėlā***, Türkm. ***eyle*** a.m. ※ ***Buyruḳ nece ṣādır oldısa eyle eyledi.*** (Ferec 855/1451 v. 121a). ※ ***Ḳız şeh-zādeyi eyle sevdi ki ansuz gülmezdi.*** (Ferec 855/1451 v. 140a). ※ ***Pādışāh gerek kim tizirek ol mertebeyi anuŋ elinden ala; eger eyle ėtmezse, ol pādışāh ayaḳda ḳala.*** (A. Zajączkowski 1934 [1405] I, 26). ***eyle olsa*** 'bunun üzerine' TS 1587–89: ※ ***Bu gez on gün daḫı gecdi, gelmedi. Eyle olsa ol iki veziyrüŋ birisi daḫı destür diledi, "Varayım, ḥāli kefş ėdeyim" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 23a). ※ ***Süleymān Şāh suya düşdi, ecel-i muḳadder ermişdi, raḥmetu-llāha ḳavuşdı. Çıḳardılar, Caʿberüŋ öŋinde defn ėtdiler. Eyle olsa, bu göçer‿halḳ eṭrāfa ḍağıldılar.*** (F. Giese 1929 [890/1485] s. 6).

eyle- I 'yapmak, etmek' TS 1586–87 < ETk. ***eḏle-*** a.m. Clauson 1972 s. 57, krş. Türkm. ***eyle-***, Az. Tk. ***ėlā-*** a.m. ※ ***Beni bunda geyik eyledi. Eger Mihr-efzāy-ı Kişmīrī riʿāyeti ʿināyeti olmasa, ayruḳ ādemī olmazidüm.*** (Ferec 855/1451 v. 41a). ※ ***Ḳızlarına, ḳaravaşlarına ḳara ḳura dürtdi, yalıncaḳ eyledi, her birinüŋ eline bir silāḥ vėrdi.*** (Ferec 855/1451 v. 220a). EOsm.da ***et-*** fiili gibi 'yapmak, kılmak' manasında; yardımcı fiil olarak kullanılan ***eyle-*** Osm.dan beri daha az ve ekseriya resmiyeti, edebiliği, şiir üslûbunu vurgulamak maksadıyla kullanılır ve gittikçe arkaikleşir. Bugünkü halk konuşmasında bazen başka fiillerin yerini almak için bir nevi verbum expletivum olarak hizmet eder: ※ ***Ben olsam o Memed'in yerinde, onun evinde canlı mahlûk koymam. Keserim. Evini de yerle bir eylerim. Anladın mı, Koca?*** (Yaşar Kemal 1955i II, 204). ※ ***Şah İsmail çat çat ipleri ḳırdı, çıktı. Babası sordu: "Sen kırma, biz eğlenelim. Peki, seni ne eyler?" — "Beni zincir eyler."*** (U. Günay 1975 s. 347). ※ ***Bu yüzden, her zaman aldanabileceğini, dolayısiyle başkalarını da aldatabileceğini düşünerek, konuşur, eylerdi her zaman. Durmadan yoklardı kendini.*** (B. Karasu 1979 s. 170).

eyle- II, b. ***eğle-***.

EOsm. ***eyled-/eylet-*** I 'yaptırmak, etttirmek' TS 1590–91 < ***eyle-*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli, ***-t-*** genişlemesi için b. ***acıt-*** ⊡. ※ ***Altundan ḳafesler eyletdi‿höş-elḥān ḳuşlarile taʿlīḳ ėtdi.*** (Ferec 855/1451 v. 91b). ※ ***Andan aḳdem Mevlā-yı ʿOṣmān zamānında ẕikr olan Mevlā-yı ʿOṣmān meẕkür Cirbenüŋ adasına Mağrib ḳurusından ḍoḳuz mīl bir köpri binā eyletmişdi.*** (Pīrī Re'īs 1935 [932/1525] s. 664).

AD. ***eyled-/eylet-*** II '(hastayı) iyi etmek, iyileştirmek' < ***eylen-*** fiiline tekabül eden causativum (ettirgenlik) hâli, ***-t-*** genişlemesi için b. ***acıt-*** ⊡. ※ ***Padişahın ġızı‿hasde. Her kim ki onu eyledirse, padişah ġızını ona verecaḫ.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 325).

AD. ***eylen-*** 'eyileşmek, şifa bulmak' < ***eyi*** + sıfat veya isimden 'filan hâle gelmek' manasında fiil yapan ***-len-*** genişlemesi, krş. ***hastalan-, sulan-***. ※ ***Toḫtur ilâç verir. Ġız eylenir.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 312).

eylen-, b. ***eğlen-***.

eylence, b. ***eğlence***.

EOsm. ***eylese*** 'öyle ise, o hâlde' TS 1590 < ***eyle*** ve ***ise***. ※ ***Eylese bir laḥẓa sözüm diŋle, andan baŋa neylerseŋ eyle!*** (Ferec 855/1451 v. 14b).

eyleş-, b. ***eğleş-***.

eyleştir-, b. ***eğleşdir***.

eylet-, b. ***eyled-***.

Eylûl/Eylül '9. ay' < Ar. (Hristiyan Arapların takviminde) ***aylül*** < Süry. ***'ēlūl*** a.m.

EOsm. **eylük** 'iyilik' TS 1591–92 ***eyü + -lük*** nomen abstractum (soyut isim) eki. Bu ek EOsm.da ***-lıḳ/-lik*** şeklindedir. 14. asırda bu kelimede ***-lük*** olarak ortaya çıkması bir istisna teşkil eder ve aslının ****eyülük (edgülük***) olmasıyla tam olarak izah edilmiyor. G. Doerfer 1985 s. 46 ***eyülik→eylük*** metatezini mümkün görüyor. Fonetik değişimlerinde bazen bir kelime öncülük yapabildiğini gösterir. Aynı fenomen için b. ***üstünde.*** ※ ***Baŋa cānumdan ʿazīzsin ʿĀlemüŋ eylüklerini saŋa revā görürem.*** (Ferec 855/1451 v. 24b). ※ ***Ben aŋa eylükler ėtdüm, bir ulu bege vėrdüm.*** (Ferec 855/1451 v. 73b). ※ ***Ḳızım! Senden eylük gördüm, ḳaravaşuŋam.*** (Ferec 855/1451 v. 240b). ※ ***Çoḳ eylüklü döstum vardur.*** (Ferec 855/1451 v. 113a). Bir istisna: ※ ***Eyülikden eyülik doġar, yavuzlıḳdan yavuzlıḳ doġar.*** (Ferec 855/1451 v. 66b).

Osm. **eyman** 'yeminler' < Ar. ***aymān*** a.m. (***yamīn*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Eymān-ı ġılāẓ u şldādumı lşltd!ler.*** (ʿĀlī 1956 [1586–87] s. 222).

eymeç, b. ***eğmeç***.

AD. **eymen-** 'korkmak, ürkmek, çekinmek, utanmak' DS 1824, TS 1592-94 < ETk. ***eymen-*** a.m. Clauson 1972 s. 273. ***(ı)n-*** için b. ***acın-*** II ⊡. ※ ***Hālid baḳdı, Caʿfer-i Hāşimī anda gördi, eyitdi: "Seyyid Caʿferden utanuram, söyleyümezem." dėdi. Seyyid eyitdi: "Haliyfe başıcün doġru söyle, benden eymenme, iymīn ol!" dėdi.*** (Ferec 855/1451 v. 213a).

eyne, b. ***adna***.

eyne-, b. ***eğne-***.

Eynebahti, b. ***Aynabahtl***.

EOsm. **Eynegöl**/BSTTk. **İnegöl** 'Bursa vilayetinde bir kasabanın adı' < Yun. ***Αγιου Νικολαου*** (Ayu Nikolau) a.m. [aziz Nikolaos'un, b. ***ayandon fırtınası*** ⊡]. ※ ***'Oṣmān Ġāzī yėtmiş kişiyilen geldi kim Eynegöl'i oda ura.*** (F. Giese 1929 [890/1485 s. 9).

AD. **eynehan** 'obur, midesine düşkün' DS 1824–25 < ??, Ebü–Bekir Ḥāzım 1326y s. 265u3.

eynel, b. ***eğner***.

Osm. **eyne-l-mefer** (nida) 'nereye kaçayım?' < Ar. ***ayna l-mafarr*** a.m., asıl manası 'hangi kaçacak yer?'. ※ ***Bağçe-ḳapusından köprüye gitmek ḳadar şehrimizde tehlike atlatacaḳ bir yer taṣavvur edilmez. Yā köprü başında! Maʿāzallāh! Zamān oluyor ki ahālī eyne l-mefer diye birbiri üzerine çıḳıyor.*** (Aḥmed Rāsim 1328 s. 47).

eyre-, b. ***eğre-***.

eyrek, b. ***eğrek*** I.

eyreti, b. ***eğreti***.

eyri, b. ***eğri***.

eyrim, b. ***eğrim***.

eyseran, b. ***egistiren***.

Osm. **eytam** 'yetimler' < Ar. ***aytām*** a.m. (***yatīm*** kelimesinin çoğulu). ※ ***Māl–i eytām zehr–i ḳātildür, | Yėyüb anı yetīme ḳahr ėtme!*** (Merdümī, ʿĀlī 1994 [1591–99] s. 273).

eyü, b. ***eygi***.

eyüce/eyice/iyice I (sıfat) 'oldukça iyi, tam ayar'+ ***–ce*** küçültme eki, b. ***ahça*** ⊡. ※ ***Ciypur biżāʿatinüŋ narḫın sordı. ʿAyyār eyitdi: "Eyüce yük bėş aḥca eyler." dėdi***. (Ferec 855/1451 v. 240a).

eyüce/eyice/iyice II (zarf) 'az buz değil; tamamen, sıkıca' < ***eyü/eyi*** + vurgusuz aequativus (eşitlik) eki; ***–ca*** zarfları için b. ***anca*** I ⊡.

eyülü 'kısmen iyi, bâzen iyi' < aksi olan ***yatlu*** kelimesinin tesiri altında, krş. ***aklı karalı*** ⊡. ※ ***Ḳoranda ʿöşr eyülü ve yatlu olur. Onda bir alına.*** (Ö.L. Barkan 1943 s. 391).

eyvah (hoşa gitmeyen bir sürpriz karşısında kullanılan nida) 'ne fena!' < Fa. ***ayvāh*** a.m. (Fa. ***ay!*** ve Ar. ***wāh!***). ※ ***Eyvāh ki Viyanada zemīniŋ güzelliğine semā pek nādiren iştirāk ediyor***! (Cenāb Şahābeddīn 1335 s. 234). ※ ***Eyvah o kocaya ki onunla yaşadığı müddetçe karısının ruhunu tetkike, mahiyetini keşfe muvaffak olamayıp de onun ne olduğunu hariçten gelen imzasız bir mektubun ihbarı üzerine anlamış olsun!*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 261). Çoğulla kuvvetlendirilmiş olarak: ※ ***Kadınları gene korku aldı. "Eyvahlar olsun! Atlı polisler, zaptiyeler geliyor galiba!" diye titremeğe başladılar.*** (S.M. Alus 1944 s. 183).

eyvallah çeşitli manalarda kullanılan dua. ***eyvallah et–*** 'teşekkür etmek, minnetine girmek' ※ ***Çamlıca ormanının arkasındaki büyük mandıra ile büyük çiftliğini işletir, namusile yaşar, kimseye eyvallah etmezdi.*** (ʿÖmer Seyfeddīn 1943 s. 64). 'razı olmak, reddetmemek': ※ ***Tam dört hafta güneşin alnında, fıtlamış ayranı tarlaya döküp kara somuna eyvallah ederek, didinmişlerdi.*** (Reşat Enis 1944 s. 155).

eyvan, b. ***ayvan***.

Osm. **eyyam** 'günler; zaman, çağ' < Ar. ***ayyām*** a.m. (***yawm*** 'gün' kelimesinin çoğulu). ※ ***Baḳī ʿömri eyyāmını bile sürelüm!*** (Ferec 855/1451 v. 71b). ※ ***Bu eyyāmda bir gün nā–gāh şeh–zāde şehr–bend dolayu teferrüclenürek yüridi.*** (Ferec 855/1451 v. 239b). 'müddet': ※ ***[Bir] eyyāmdan ṣoŋra anlaruŋ żiyāfeti vaḳti geldi.*** (Ferec 855/1451 v. 124b). ※ ***Önce Selâhattin Bey kullanmıştır da bir eyyam sonra ağabeyine ciro etmiştir.*** (Kemal Tahir 1955s s. 216). ※ ***Bunun üzerine Ahmet "bir eyyam" kaydile fabrikaya gitmeğe razı olduğunu söyledi.*** (K. Bilbaşar 1941 s. 28). 'fırsat': ※ ***Yine eyyam gözledim. Fırsat düştü. Bu sefer Nevres'le tavan arasına çıktık.*** (H.R. Gürpınar 1943g s. 113). 'yelkenlere müsait rüzgâr': ※ ***Nihayet, eyyam zuhur etmekle, geminin timürüni alarak ve yelken açarak, Napoli semtine revan olduk.*** (E. Misailidis 1986 [1872] s. 648). ※ ***"Haydi şimdi hepimiz birden seferimizin uğurlu olmasına içelim!" diye bardağını kaldırdı. Otuz kırk ağızdan birden "Uğurlu ola! Eyyam ola!" diye bir nida yükseldi. Hattâ Etem Reis bile gülümser gibi oldu.*** (Halikarnas Balıkçısı 1955 s. 227). ***eyyamda bir*** 'nadiren, sık sık değil': ※ ***Bu özür dilemek bir kişinin işidir ki eyyamda bir konukluk ede.***

(Mercümek Aḥmed 1944 [15yy.] s. 110). ***eyyam reisliği*** 'eyyamcılık': ※ ***Nadire Hanımın bu eyyam reisliği sayesinde Kâni Paşa bütün memuriyet hayatında azil denilen mahrumiyeti tatmadı***. (R.C. Ulunay 1941 s. 13). ***eyyam-ı bahur*** 'yaz mevsiminin en sıcak günleri': ※ ***Doktorlara gideceğiz diye, bu eyyamı bahurda, bizi İstanbullara kadar taşıttın.*** (S.M. Alus 1933p s. 202). ***eyyam-ı şita*** 'kış günlerinde, kış mevsiminde': ※ ***Menḳüldür-li eyyām-ı şitāda sā'ir ḳarıncalar ḳış ẕaḫīresini cem'ine meşġūl-iken içlerinden ba'żısı ki mu'āvenet ėtmeye, dā'imā kesel-ile deprenüb tedārük-i ma'āşete gitmeye, elbette üşüb anları öldürürler.*** ('Ālī 1956 [1586-87] s. 194). ***eyyamcı*** 'zaman adamı, idarei maslahatçı': ※ ***Senin gibilere eyyamcı denir baba. Sen, çıkarına dokunan hiçbir şeyi yaşatmazsın çevrende. Şurada, oğlunla konuşurken bile, bir yandan yaranmak istediğin kişilere hulûs çakıyorsun.*** (A. Kutlu 1983 s. 61).

eyyamoli 'coşturmak için kullanılan nida' R. Dankoff 1991 s. 37 < Akdenizde kürekçilere tempo tutmak için çok eski zamanlardan beri kullanılan, ***eya*** ve ***mola*** nidalarının birleşmesinden doğan seslenme, b. Kahane–Tietze 1958 no. 274. Krş. ***elasa***.

ez- 'üstüne basarak yassıltmak; üstünden ağır bir şeyi geçirerek çiğnemek; üstüne basarak parçalamak, dağıtmak, eritmek' < ETk. ***ez-*** a.m. Clauson 1972 s. 279. ※ ***Bir pāre āfiyün şarāba ezdi, Ebü Dulāme ve ḥerīflerine içürdi.*** (Ferec 855/1451 v. 219b). ※ ***Ḥummā-yı 'ışḳa nusḫa, yüri, kör eylemez. | Ey baŋa nusḫa yazan, anuŋ iç suyını, ez!*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] II, 25). ※ ***Ya bir otomobil kaldırıma çıkar da beni ezerse?*** (Ç. Altan 1975 s. 195). Mecazî manada 'üzmek, kötü muamele etmek, baskı altında tutmak': ※ ***Ol bizim perverdemüz oġlan bir ḳac gün pādişāklıḳ ėtdi, azdı, müfsid hem-nişīnler söziyle atam melik-i Deryā-bārı ezdi.*** (Ferec 855/1451 v. 46a). 'paraları harcamak, serveti tüketmek': ※ ***Ḫālid gendü vechini sehel müddet icinde ezdi. Şuŋa yėtişdi ki dār-ı dünyāda bir diynārı ḳalmadı.*** (Ferec 855/1451 v. 206b).

eza I 'üzüntü, sıkıntı' < Ar. ***aḏā*** 'mağduriyet, zulüm görme'. (Ar. /***ḏ***/'nin ("peltek z") Tk.de /***z***/'ye dönmesi için b. ***ahize*** ⊡). ※ ***Dedi neyler bu arada o gedā | Ki fiġānıyle vėrdi cāna eẕā?*** ('Ahdī, 'Ālī 1994 [1591-99] s. 318). ※ ***Ḳapuyı açarken ḳalbimde ufaḳ bir eẕā, güyā fenā bir şey yapmaḳ üzere imişim gibi ḳapuyı açmaḳdan beni men' ėtmek isteyen bir şey vardı.*** (H.Ż. Uşaḳlıgil 1317 s. 3). ※ ***Delişmen kocasiyle geçen üzüntülü zamanlardaki ıstıraplarının hâtırası hâlâ zihninden silinemiyor ve şimdi ondan uzakta bile, belki hâlâ onun ezasını çekiyordu.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 324). ***eza cefa et-*** 'baskı yapmak, zulüm etmek': ※ ***Hakikaten yüksek ve kibar aileden bir tazeymiş. Kocası Allahın haşarısı, zırzobu, rezili çıkmış, etmediği eza, cefa kalmamış.*** (S.M. Alus 1944 s. 43).

AD. ***eza*** II 'kibrit' DS 1828, K. Emiroğlu 1989 s. 92 < ***ecza***/***ezza***.

Osm. ***ez'af*** 'daha zayıf; en zayıf' < Ar. ***aḍ'af*** a.m. (***ḍa'īf*** 'zayıf' sıfatının comparativus (karşılaştırma) ve superlativus (en üstünleme) hâlleri, b. ***a'cab*** ⊡). ※ ***Eżaf-ı ra'āyāya ḥimāyet olınmaḳ emr-i müstaḥsendür***. (Ö.L. Barkan 1943 [892/1487] s. 2).

ezan 'namaz saatini bildiren çağrı' Meninski 1680 I, 119 < Ar. ***aḏān*** a.m. (Ar. /***ḏ***/'nin ("peltek z") Tk.de /***z***/'ye dönmesi için b. ***ahize*** ⊡). ※ ***Nā-gāh dünle ḳulaġına dünle bir ün yėtişdi, eẕān sandı.*** (Ferec 855/1451 v.

103a). Günün saatlerini tespit eden zarf terkiplerinde: ※ ***Dere boyunda ne arıyordunuz akşam ezanı?*** (Kemal Tahir 1955g s. 120). ※ ***Gene böyle bir perşembe akşamı, ezan suları. Hanımlar yavaş yavaş ayaklanıyor, evli evine, köylü köyüne dağılıyor.*** (S.M. Alus 1944 s. 24). ※ ***Ezanla beraber yola düzüldüler.*** (Sabahattin Ali 1937k s. 186). ***ezan oku–*** 'ezanla namaz saatini ilân etmek': ※ ***Ṣubḥ olduḳda Ebü Bekr mü'eẕẕin münāreye çıḳdı, bir eẕān oḳıdı ki ilerü bunuŋ gibi eẕān oḳıduğı yoġidi.*** (Ferec 855/1451 v. 58a). Mecazî manada: ※ ***Hele bir kir, bir pislik görsün, koridorda hemşirelere, hademelere bir ezan okur ki, ölümlük hastalar bile yataktan fırlar.*** (Sabahattin Ali 1947 s. 79).

ezanî saat 'alaturka saat (saatleri gece yarısından değil, güneşin batışından başlayarak sayan sisteme göre işleyen saat)' < ***ezan*** + isimden sıfat yapan ***–î*** eki (b. ***adalî*** ⊡) ve ***saat***. ※ ***Ezanî saatle yaşanan bu eski zamanlarda son vapur iskeleye sular kararırken yanaşırdı.*** (A.Ş. Hisar 1956 s. 7).

Osm. **ez behr–ı Huda** (birine yalvarırken söylenen söz) 'Allah aşkına' < Fa. ***az bahr*** 'için' ve‿***Hudā*** 'Allah'. ※ ***Ez behr–i‿Hudā beni çıḳar!*** (Ferec 855/1451 v. 117a).

ezber I (zarf) '(bir metni) akılda tutarak (unutmamak, söyleyebilmek, tekrarlamak, yazmak vs.)' < Fa. ***az bar*** a.m. ***az*** 'içinden' ve ***bar*** 'göğüs'. (İsim olarak) 'hatır': ※ ***Böyle curnalleri çok yedik, ezberimdedir.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 105–106). ***ezberden*** a.m. Meninski 1680 I, 160 (fakat ʿAlī Seydī 1324 s. 14'e göre ***ezber*** yerine galat): ※ ***Eniştemiz bunların bir listesini ezber bilir ve bizi güldüren bir oyun edasiyle ezberden arka arkaya sayar, sıralardı.*** (A.Ş. Hisar 1944 s. 110). ※ ***Karısı ve iki çocuğu bu bir türlü hakikat olamıyan rüyayı artık bütün ince hatlariyle ezberden biliyorlardı.*** (T. Evren 1943 s. 119). 'görmeden, el yordamiyle, esası olmadan, muhayyelede': ※ ***Körebe oynar gibi aranıyordum. Neyse, buldum. Botinleri de ezberden lâstiklere geçirdim.*** (Aḥmed Rāsim 1340/1922 s. 283). ※ ***Deli gibi seviyordum o zaman; keşke akıllıca seveydim! Hem onun haberi yoktu, ezberden seviyordum.*** (F. Erdinç 1948f s. 51). Aynı manalar daha yeni olan ***ezbere***'de de var: ※ ***Çok şiiri ezbere bilirdi.*** (Peride Celal 1991 s. 386). ※ ***Çanta elimde alanda durdum. İlçenin ana yolunun neresi olduğunu çıkarmıya çalıştım. Daha gitmeden ezbere biliyorum; bu ilçelerin bir tek göstermelik ana yolu vardır.*** (A. Nesin 1972m s. 188). ※ ***"Bir yerim acımıyor." — "Yok, yok, ezbere söyleme. Çadıra girelim de bakalım, dizin filan sıyrılmış mı?"*** (Mahmud Yesari 1932 s. 296). ***ezbere al–*** 'ezberlemek': ※ ***Okuta okuta, dinleye dinleye, bütün köy mektüpleri ezbere aldık.*** (A. Nesin 1970i s. 28). ※ ***Bir çocuk bulmuşsun ki, hazret, pırlanta mübarek! Daha şimdiden bütün Shakespeare'i ezberine aldı.*** (A. İlhan 1973 s. 181). ***ezber et–*** 'ezberlemek': ※ ***Onlar gelinceye kadar daha iyice ezber ederiz.*** (Yaşar Kemal 1955i I, 120). ***ezbercilik*** 'talebelerin, dersleri ezbere bilmesini isteme sistemi' (Nomen abstractum [soyut isim] yapan ***–lık*** eki için b. ***ağırlık*** ⊡): ※ ***Eṡnā–yı ziyāretimde muʿallimlerden birisi tārīḫ dersinde idi. Tārīḫ–i enbiyādan īrād edilmiş suʾāllere çocuḳlar āteş gibi cevāb veriyorlardı. Çocuḳlarıŋ ezberciliğe alışdırılmaması da şayān–ı teşekkürdür.*** (Aḥmed Şerīf 1326 s. 166). ***ezberle–*** b.m. İsim/sıfat'tan fiil yapan ***–la–/–le–*** eki için b. ***acabla–*** ⊡. ※ ***Ben ol nāmhā–yı mübīni ezberledüm ve oḳıdum, üstüme ürdüm, deŋize ayaḳ ur-***

dum. Taŋrı ḳudretinden deŋiz ayağum altında bağlandı, yėrde yürür gibi yüridüm. (Ferec 855/1451 v. 33a).

ezber II (okul tabirlerinden) 'ezberlenmiş parça; ezberlenecek parça' < ***ezber*** I'den backformation (yanlış ayırma). ※ ***Onun en çok sevdiği ezber şu: Öğretmenim canım benim, | Ben seni pek çok severim, | ...*** (Reşat Enis 1947 s. 234).

ezcümle 'mesela, bir örnek vermek için' < Fa. ***az īn cumla*** 'bütün bunlardan': ※ ***Ezcümle bir gün musikiden bahsolunurmuş.*** (Aḥmed Midḥat 1945 [1885] s. 14).

ezdir– I, ***ez–*** fiilinin causativum (ettirgenlik) hâli (b. ***acıkdur–*** ⊡).

ezdir– II 'harcamak, bitinceye kadar kullanmak' < ***ez***– fiilinin causativum (ettirgenlik) şekli (b. ***acıkdur–*** ⊡), fakat mana itibarıyla ***ez–*** fiilinin aynı, belki onun kuvvetlendirilmişi, krş. ***koş–*** ve ***koştur–***. ※ ***Öğretmen ve muhtarın bin bir zahmetle hazırlattığı kaz dolması, taze yoğurt, baklava ve meyvelerden ibaret olan basit ve sade yemekler ezdirildi.*** (H. Aytekin 1945 s. 76).

AD. **eze** 'teyze; hala' DS 1828 < ?? ※ ***Ġızım, senin bi ezen vardır, o ezen cörmeye cötürirem.*** (B. Seyidoğlu 1975 s. 252).

eze– beze– 'güzel güzel süslemek' < kafiyeli ve labilisation'a yönelmiş çift söz, manası ikinci kelimeden kaynaklanır. ※ ***Elimde avucumda olan bir tek bu. Hepsini ezeyip bezeyip gül fidanı gibi topraklara yatırdım.*** (M. İlhan 1983 s. 26).

ezecek 'ezmeye yarayan bir mutfak aleti' < ***ez–*** + fiilden nomen instrumenti (alet ismi) yapan gelecek zaman eki, b. ***açacak*** ⊡. ※ ***Patates çorbası yapılacağı zaman önce patatesleri haşlamak, sebze ezeceği ile sıkmak ve nihayet et suyu ile pişirmek lâzımdır.*** (bir gazetede çıkan yemek tarifinden).

ezel 'bütün zamanların başlangıç noktası, tasavvur edilemeyecek kadar eski bir çağda' < Ar. ***azal*** a.m. ※ ***Bu taḳdīr işidür ki ezelde olmışdur. Bu 'ışḳ dirildür ki göŋlümde durmışdur.*** (Ferec 855/1451 v. 236b). ※ ***Muḳadder ḳıldı, ey server, ezel bu 'ışḳuŋı Ḳādir.*** ('Ömer bin Mezīd 1982 s. 34).

AD. **ezel bahar** 'ilkbahar' < Az. Tk. äzäl 'ilk, birinci' ADIL 1980 II, 237 ve ***bahar*** I. ※ ***Dört ay ki geçti, ezel bahar yaklaştı.*** (Behçet Mahir 1973 s. 356). ※ ***Ezel bahar, yaz ayları, teze soğanlar ... Hep yoksulluk, yoksulluk, yoksulluk!*** (F. Baykurt 1961o s. 309).

AD. **ezele–** 'tekrar tekrar baskı altına almak' DS 1828 < ***ez–*** + fiilden verbum iterativum (tekrarlama) yapan ***-ele–*** genişlemesi, b. ***avkala–*** ⊡. ※ ***Nedir, ülkemizde, dalkavukluğu isteyenler yurttaşlar değil, padişahlar, sadrazamlar, paşalardır. Bunlar çevrelerindeki kişileri ezelemek, onları dalkavukluğa sürüklemek için ellerinden geleni yapmışlardır.*** (S. Birsel 1995 s. 15).

ezelî (sıfat) 'öteden beri var olan' < ***ezel*** + isimden sıfat yapan ***-î*** eki, b. ***adalî*** ⊡. ※ ***Kediye gösterilen bu zarafetin bizlere gösterilmediği hatırlanarak ve nankör olduğu en aptal ademoğlu tarafından bile bilinen bu mahlukla ezeli savaşımız yüzünden Resulullah'ın köpeklere bir düşmanlığı vardı, denmek isteniyor.*** (O. Pamuk 1999 s. 20). Böyle sıfatların zarf olarak kullanılmasından eskiden kaçınıldığı

hâlde, bugün imkânsız değildir: (zarf) 'öteden beri': ※ ***Ne var ki, tek başına olmayı ezelî severdi. Sorumluluk almaz, sürü kurtlara önderlik etmeyi sevmezdi o zamanlar.*** (Osman Şahin 1994 s. 30).

AD. **ezgâne** 'keçi kıllarını kabartmak için bir çeşit mutaf aygıtı' DS 1829 < EYun. ***ξανιον*** (ksánion) a.m. Ch. Tzitzilis 1987g no. 361.

AD. **ezgi/eğzi** 'nağme' DS 1829 <ETk. ***egzig***. (Clauson 1972'de yer almamış olan bu kelime için birçok veri bulunmaktadır [Editörün notu]). (***ezgilen–*** 'kendi kendine türkü söyleyerek eğlenmek' < ***ezgile–*** + mediale–reflexivum (orta–dönüşken) ***–(ı)n–*** genişlemesi, b. ***acın–*** II ⊡), TS 1598–1600, E. Birnbaum 1981 s. 79 (b. ***alu–satu*** ⊡). İkinci varyant metateze uğramıştır, b. ***albız*** ⊡. ※ ***Daḫı kim ṣabr ḳılduŋ, ey ser–efrāz, | Ol egzide kim muṭrib oldı bī–sāz; | Çalıcı Bārbeḏ adlu ḳapuŋa | Gele bir Zühre mānendi ḏapuŋa.*** (Faḫrī 1974 [1367] s. 275 no. 395–396). ※ ***Gāh def gibi çenber uṣülle nāylar terānesine gendüsini dem–sāz ėtmiş, ve gāh çalġusuz oynayub mücerred havā–yı 'ışḳ ezgisine raḳṣ ėdüb ser–āġāz ėtmiş.*** ('Āşıḳ Çelebī 1971 v. 98a). ※ ***Gecenin bu vaktinde, bu ıssız yerde kulaklarımıza çalınan bu makamlı mırıltının tatlı bir yürek duygusunu anlatan hafif bir ezgi olduğu seziliyordu.*** (O.C. Kaygılı 1939 s. 7). ***ezgili*** 'ahenkli': ※ ***Ba'żı aḳşamlar eviŋ arḳada bağçe üzerindeki geniş odasından 'üd, kemān, ve ezgili ḳadın sesleriyle ḳarışıḳ ince bir āheng işidiliyordu.*** (H.R. Gürpınar 1339 s. 20).

AD. **ezgil** 'muşmula' DS 1829 < G. Doerfer 1975 IV, no. 1955'e göre Tk. olmaması ihtimali kuvvetlidir. Acaba ***askil***'den gelmiş olmasın?.

ezgin 'ezilmiş; çok cefa görmüş (kimse), kötü durumda olan (kimse)' DS 1829, TS 1600 < ***ez–*** + geçişli fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–gin*** eki, b. ***akkın*** ⊡. ※※.

EOsm. **ezginek** (okunuş problemli) 'azıcık' TS 1600 < ETk. ***azḳıña*** a.m. Clauson 1972 s. 284 (***az*** + ***-ḳıña*** küçültme eki M. Erdal 1991 I, 47–56). TS 1600'deki okunuş régressif bir assimilation'a dayanıyor.

Osm. **ezhercihet** 'her bakımdan' < Fa. ***az har cihat*** a.m. ※ ***En manzaralı, en havadar bir noktada, sekiz odalı, mobilyalı, piyanosu bile içinde, matlûba ezhercihet muvafık bir köşk bulduğunu, fakat pahalıca olduğunu, sezonluk 100 altın istediklerini söyledi.*** (S.M. Alus, Akşam Gaz. I, 1941).

ezik 'ezilmiş' < ***ez–*** + fiilden participium passivum (edilgen sıfat fiil) manasında sıfat yapan ***–ik*** eki, b. ***açık*** I ⊡. ※ ***Ben de kuğularla beraber, nehirle beraber yürüdüm. Kendimi vücudumun ezik yorgunluğuna, ufkun dağınık renklerine, akşam üzerisinin yumuşak, sakin havasına bıraktım.*** (T. Ağaoğlu 1955 s. 55). ※ ***Son zamanlarda geliştirdiği ezik gülümsemeyi de kullanmadı. Basbayağı sırıttı.*** (P. Kür 1984 s. 216). ***eziklik*** 'kırıklık, rahatsızlık': ※ ***Hikmet artık aymıştı. İçinde yalnız hafif bir korku, açlığa benzeyen bir eziklik vardı.*** (S.F. Abasıyanık 1944me s. 184). ※ ***İçlerinden yalnızca bir kişi, Ermeni Ante, Tunus'tan ayrılmanın ezikliğini yaşıyordu; çünkü geride yüreği kanayan, içi buruk ve ölüme dek yalnızlığa mahkûm bir dost bırakıyordu.*** (H. Akdoğan 1998 s. 78).

ezik büzük 'çok ezik' < ***ezik*** ve kafiyeli, labialisation'lu (dudaksıllaşma) mühmel, b. ***ala bele*** ⊡, (***büzük*** kelimesinin manası ile alakası yoktur). ※

Seni böyle görmeleri. seni Ballıhisar'da yaralı bereli, Balkız'ı da ezik büzük görmelerinden bin beter. (A. Ağaoğlu 1981f s. 278–279). ※ ***Tam da son sınıfa geldiğinde, neredeyse her şey boşa gidecekmiş. Kargaşa dönemi. Üstüne ezik büzük bir hal gelmişti.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 83). ※ ***Bunların bir çoğunu anlıyamadım, sözcükler ezik büzük çıkıyordu ağzından.*** (F. Baysal 1992 s. 76).

ezil- I, ***ez-*** fiilinin passivum (edilgenlik) hâli. ※ ***Eritdi ṭalʿatuŋ mihri tenüml nite kim kettān, | Ezilür māh-ı tābāndan, bilürem, sen de bilürsin.*** (ʿÖmer bin Mezīd 1982 s. 89). ※ ***Gör nice ḳıp-ḳızıl ėtmişdür anuŋ şerml seni; | Saŋa kim dėdi ruḫ-ı yārı gor? Ey surḫ, ezil!*** (Ẕātī 1970 [16. yy.'ın ilk yarısı] s. 335).

ezil- II 'tezellül, temelluk, tabasbus göstermek' TA 1600 < ***ez-*** fiilinin medialis-reflexivum (orta-dönüşken) hâli, b. ***açıl-*** ⊡. ※ ***Biri bir muġ-beçedür. Āh o kāfer | Ezlldügümce oḳur küfri ez-ber.*** (Yaḥyā Beg 1977 s. 269). ※ ***Bu fulānuŋ ʿavratıdur, bu da fulānuŋ düşīze-i melekḫaṣletidür dėyü gözetmeleri, belki niçesine güşe-i çeşmile ezilüb nihānī niyāz u tażarruʿlar ile göz ėtmeleri ḫilāf-ı şerʿ-i şerīf idügi ẓāhirdür.*** (ʿĀlī 1975 [1599] s. 124).

ezlllp büzül- 'yaltaklanmak, müdahane etmek' < ***ezil-*** II ve ***büzül-***, kafiyeli ve labialisation'a (dudaksıllaşma) yönelmiş çift söz, b. ***ala bele*** ⊡. ※ ***Ḥacı Ḳadīr ellerini oğuşduruyor, ezilip büzülüyordu***. (Maḥmüd Yesārī 1928 s. 283).

A. **ezim bozum** (zarf) 'mahcubiyetinden ezilerek' < ***ezim*** ve ***bozum*** kelimelerinden müteşekkil kafiyeli ve ünlü ***-b*** tipinden (b. ***ala bele*** ⊡) terkip. ※ ***Böyle bir sevgi sözünü anası ölüp gideli işitmemişti. "Boş ver, be abla!" dedi ezim bozum. "Benim gibi bir adama vah denilmez."*** (F. Baykurt 1982 s. 42).

ezim ezim ezll- 'sarsılmak, ağır sıkıntılar geçirmek' < ***ezil-*** I ve ondan önce predicate intensifier (yüklem yoğunlaştırma), b. ***apal apal*** ⊡. ※ ***Benim bile sabahları kalkınca içim ezim ezim ezilir.*** (H.R. Gürpınar 1934 s. 66). ※ ***Koca adam, gözlerini bizden kaçırıyor, ezim ezim eziliyordu.*** (M. Başaran 1992 s. 183). ※ ***Gözlerini önüne, tam da şimdi indirdiği noktaya indirmiş, ezim ezim ezildiğini hissetmişti.*** (A. Ağaoğlu 1993 s. 110).

ezinti 'açlıktan midede duyulan tedirginlik, korkudan gelen iç sıkıntısı' < ***ez-*** + fiilden, çeşitli manalara gelen isimler yapan ***-lnti*** genişlemesi, b. ***akıntı*** ⊡. ※ ***Ḫayrı yavaş yavaş alışıyordı. Vaḳlt vaḳit tüyleri ürperiyor, yüreğine ezintiler çöküyordü.*** (Maḥmüd Yesārī 1928 s. 201).

eziyet 'meşakkat, büyük sıkıntı, verimsiz zahmet, işkence, baş ağrısı' < Ar. ***aḏīya*** a.m. (***-lyet*** eki için b. ***acillyet*** ⊡ ve Ar. /***ḏ***/'nin ("peltek z") Tk.de /***z***/'ye dönmesi için b. ***ahize*** ⊡). ※ ***Küçükken sık sık bağırsakları bozulurdu Mevhlbe'nln. Üvey anası o zaman bile akıl almaz katılıkta rejimlerle eziyet çektirirdi.*** (S. Soysal 1979ye s. 134). ***eziyet et-*** 'zahmet ve sıkıntı vermek': ※ ***Çocuk bugün gene eziyet etti. Dişi mi çıkacak ne? Hiç boş durmadım. Kıpır (kıpır?) akşama dek.*** (B. Duygulu 1963 s. 40).

ezkaza 'kazaen, yanlışlıkla; tesadüfle, rastgele' < Fa. ***az*** '-dan' ve ***kaza***. ※ ***Ona gelince var mı hayta, gidip gezip sürtme, çalıp çırpma, hizmetçilerle dalaşma? Fakat ezkaza iki paralık bir iş istediniz mi surat bir karış.*** (R.N. Güntekin 1944 s. 94).

Osm. **ezrakfam** ‘mavi (göz rengi olarak uğursuz sayılırdı)’ < Fa. ***azraḳ*** ‘mavi (< Ar. ***azraḳ***, Ar. renk sıfatları için b. ***abraş*** ⊡) ve ***fām*** ‘renk’. ※ ***Çeşm-i ezraḳ-fāmınuŋ biri şarḳa ve biri ġarba doġrulmış.*** (‘Ālī 1979 [1581] I, 167).

Osm. **ezruyi** ‘... yüzünden’ < Fa. ***az rüy-i*** ‘önünde, karşısında’ [***az*** ‘-dan’ ve ***rüy*** ‘çehre, yüz’, yâni ***yüzünden*** bu Fa. tabirin aynen tercümesidir). ※ ***İbrāmumuzı ez-rüy-ı kerem ma‘ẕür dutuŋ! Bizüm maḳṣūdumuz sizüŋile bir pāre müste’nis olmaḳdur.*** (Ferec 855/1451 v. 199a).

Osm. **ezvak** ‘eğlenceler, sefahat’ < Ar. ***aḏwāḳ*** ‘hoşlanmalar’ (***ḏawḳ*** ‘tat’ kelimesinin çoğulu’). Klasik Ar.daki interdental (dişler arası) /***ḏ***/, Tk.de /***z***/ olarak telaffuz edilebilir, b. ***ahize*** ⊡. ※ ***Onun, gençlik ezvaḳına heves etmemesi şüphesiz serveti bulunmamasından ileri geliyordu.*** (Fazlı Necip 1930 s. 85).

AD. **ezve** ’kirpi’ DS 1830, K. Emiroğlu 1989 s. 92. < Yun. ***ασβος*** (asvos) ‘uzun oklu kirpi’ A. Tietze 1955 no. 29.

ezza, b. ***ecza***.

TARİHÎ VE ETİMOLOJİK TÜRKİYE TÜRKÇESİ LUGATİ

Tietze, *"Türkiye Türkçesi Anıtı"* diye nitelendirdiği bu sözlükte, 13. yüzyıl sonundan 20. yüzyıl sonuna kadar Anadolu ve Rumeli Türkçesinde kullanılmış olan *"eski yahut yeni", "Türkçe'ye ...diğer dillerden giren sözcükleri de", "eski veya yeni, modern veya değil diye ayıklanmadan etimolojik kaynağı belli olan tüm sözcükleri"; "şimdiye kadar hazırlanan sözlüklerde bazı sözcükler kasıtlı olarak alınmış, bazıları ise alınmamış. Benim hazırladığım sözlükte böyle bir şey olmayacak"* diyerek, aldığını belirtmektedir.

Sözlüğün yaklaşık 60 yıl süren tarama evresinde Arap, Latin, Yunan, Gotik ve Ermeni alfabelerinde yazılmış 1.500 kadar Türkçe metin ve bazı sözlükler taranmıştır.

Metinlerden kelime ve deyimler alınırken anlamının ve kullanım biçiminin belirgin olması için bunların içinde geçtiği metin parçası da birlikte aktarılmış, böylece kullanıcının bağlamı görüp kavraması sağlanmıştır. Nadir kelimeler ve nadir anlamlar için bazı sözlüklerden kelime ve deyimler alındığında, kaynak sözlükte verilen karşılıklar da birlikte aktarılmıştır.

Bu sözlüğün maddelerinde, önce en eski verilerle kelimelere ilk olarak hangi kaynakta rastlandığı gösterilmekte, daha sonra değişik dönemlerden veriler sıralanmaktadır. Eğer biliniyor veya açıklanabiliyorsa kelimenin köken açıklaması verilmekte; varsa, değişik anlamları ile diyalektlerde ve argoda kazandığı yeni anlamlar sıralanmaktadır.

Türkçede başka dillerden alıntı olan kelimelerin de kaynağı, yapısı, asıl anlamları ve anlam gelişmeleri gösterilmiş, bunların ne zaman Türkçeye girdiği belirlenmeye çalışılmıştır.

Gerekli ve mümkün olduğu takdirde kelimelerin türeyiş, yayılım ve anlam değişimlerini açıklamakta yardımcı olabilecek tarihsel ve kültürel olgulara değinilmiştir.



TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ

TAKIM ISBN



İKİNCİ CİLT ISBN

